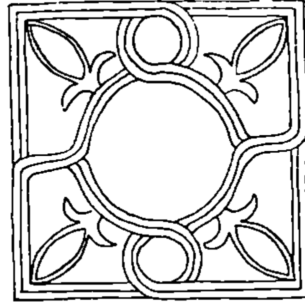

ISTORIA VIEȚII BIZANTINE

Redactor:
MARCEL POPA

Coperta şi supracoperta:
DONE STAN

Macheta:
OLIMPIU POPA

NICOLAE IORGA

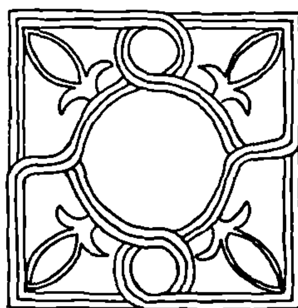
ISTORIA VIEȚII BIZANTINE

IMPERIUL ȘI CIVILIZAȚIA

DUPĂ IZVOARE

Traducere: MARIA HOLBAN

EDITURA ENCICLOPEDICĂ ROMÂNĂ
BUCUREȘTI — 1974

Cartea I

IMPERIUL ECUMENIC (527—641)

NOTĂ ASUPRA VERSIUNII ROMÂNEŞTI A ISTORIEI VIEŢII BIZANTINE

Lucrarea lui N. Iorga, *Histoire de la Vie Byzantine, Empire et civilisation, d'après les sources*, apare în versiune românească după aproape patru decenii de la publicarea ei, în 1934. Apare cu aceeaşi mîndră discreţie, fără altă introducere decît cele două pagini iniţiale de lămurire privind scopul şi limitele explorării întreprinse: vastă confruntare şi dialog cu izvoarele. Este o căutare, pas cu pas, şi nu lipsită de întrebări, o luare de atitudine în faţa unor manifestări colective sau individuale, o mărturisire de principii şi de sentimente, o oglindire mişcată şi o răsfrîngere prin prisma unei sensibilităţi de luptător şi de artist.

Cititorul ce se apleacă asupra acestor pagini va urmări, odată cu viziunea ce i se propune, şi vibrarea umană a undelor care i-o recompun, ştiind bine că orice operă este o cristalizare a unui moment determinat de coordonatele sale, şi că o lectură fidelă este o transpunere în timp.

De aceea nu a putut fi vorba nici o clipă de o „aducere la zi" a studiului, în ce priveşte bibliografia de pildă. Orice asemenea încercare ar fi constituit un fel de falsificare a datelor iniţiale ale cercetării expuse. I s-au adus textului doar cîteva mici îndreptări de amănunt, pe care le-ar fi făcut autorul dacă ar fi avut răgazul să mai ia în mînă studiul publicat în 1934. Pentru înlesnirea cititorilor au fost adăugate, cu prilejul traducerii, unele note lămuritoare care să le îngăduie să recunoască evenimentele şi oamenii ce le răsar în cale, sau să nu piardă şirul atunci cînd evocarea unor împrejurări din momente diferite se împleteşte uneori mai enigmatic pentru cei nepreveniţi. Traducerea a căutat să fie cît mai transparentă spre a păstra cuvîntului viu ritmul însuşi al rostirii sale.

Notele de trimitere ale autorului, de o mare bogăţie — care, din păcate, nu au putut beneficia de concursul unor specialişti care să le verifice încă o dată — au fost redate întocmai, însoţite de o traducere a citatelor din limba greacă. Am abreviat titlurile lucrărilor foarte frecvent citate (pentru lista acestora, vezi pag. 600).

Se cuvine să arătăm aici ce datorăm aportului nepreţuit al unor colaboratori care nu şi-au cruţat eforturile să îmbogăţească volumul de faţă cu o contribuţie de o valoare deosebită.

În primul rînd, trebuie să mulţumim lui Octavian Iliescu pentru splendida serie de monede bizantine aduse să completeze ilustrarea iniţială a ediţiei originale franceze, apoi lui Nicolae-Şerban Tanaşoca, care a sporit ilustrarea cu miniaturi şi reprezentări sugestive ale artei bizantine şi a revăzut, în final, textele citate în limba greacă.

De asemenea, vrem să amintim şi de rolul lui Radu Lăzărescu la întocmirea *indicelui*, operaţie extrem de grea, precum ştie oricine foloseşte o atare lucrare. În sfîrşit, dar nu în ultimul rînd, menţionăm aportul lui Gheorghe Şerban, care a transcris pentru tipar şi tradus citatele în limba greacă din notele autorului.

Maria Holban

PREFAȚĂ LA „BYZANTINE EMPIRE"[1]

// În ciuda proporțiilor sale restrînse, această nouă Istorie a Bizanțului a fost redactată chiar după izvoare. Lucrările de a doua mînă au fost folosite într-o slabă măsură, și doar pentru a controla rezultatele la care s-a ajuns comparîndu-le cu cele obținute de predecesori.

Țelul urmărit nu a fost de a da încă o cronologie comentată a istoriei bizantine, considerată ca o succesiune de anecdote tragice desprinzîndu-se pe un fond imuabil. Am urmărit dezvoltarea vieții bizantine în toată întinderea și bogăția sa, și am vrut să o fixez mai degrabă în tablouri decît în expuneri seci după cum se obișnuiește.

Se va găsi poate că am dat prea multe informații cu privire la vecini și la supușii slavi și italieni ai Imperiului. Am crezut că trebuie să adopt punctul de vedere al bizantinilor înșiși și să dau fiecărui popor partea care îi revenea în interesul politicienilor și al filozofilor din Bizanț.

Am căutat să procedez într-un chip care să nu aducă vreun prejudiciu explicației, măcar și necompletă, a transformărilor care se produc.

Izvoarele orientale au fost utilizate într-o proporție mai redusă decît se obișnuiește. În majoritatea lor ele sînt tîrzii și lipsa de precizie nu este
9 păcatul lor// cel mai mare. Este incontestabil că modul nostru de a vedea și de a simți se regăsește mult mai mult la bizantini decît la arabi. Pentru aceștia din urmă trebuie să recurgem întotdeauna la o interpretare largă, să ținem seama de o retorică ce e străină de noi, și să rectificăm nu numai explicația, dar și sentimentul din care purcede. Căci ne lovim la tot pasul de o cultură de un alt nivel și de o mentalitate total diferită.

O istorie a literaturii bizantine este în pregătire. Ea va apare în limba franceză. Capitolele privind pe istorici și cronicari vor fi publicate în curînd[2].

---

[1] Editat la Londra de Dent în seria „Temple Primers". Editorul a avut bunătatea să consimtă că întreaga materie a acestui volum să fie cuprinsă în forma în care a fost redactată în limba franceză acum vreo treizeci de ani în Istoria de față a Vieții Bizantine. Pentru această îngăduință îi adresez călduroase mulțumiri.

[2] Au apărut în „Byz.", II (1929), sub titlul „Medalioane de istorie literară bizantină".

CUVÎNT ÎNAINTE LA LUCRAREA DE FAȚĂ

3 Noile lucrări de sinteză, ori de simplă înșirare de evenimente, sau de descriere de caracter pitoresc care s-au adunat de treizeci de ani încoace au altă orientare decît încercarea noastră. Orice expunere amănunțită a împrejurărilor din Bizanț pînă în secolul VIII, va trebui să fie verificată cu grijă după Istoria Imperiului roman tîrziu *(History of the later Roman Empire)* de o neegalabilă ascuțime critică a lui J. B. Bury. Și notele sale la Istoria lui Gibbon merită să fie consultate cu atenție [1]. Frumoasa prezentare a lui Ch. Diehl nu va putea niciodată fi înlocuită [2]. Istoria Imperiului publicată de T. Vasiliev mai întîi în limba rusă (1917), apoi în cea engleză [3], și în sfîrșit cu ușoare modificări în cea franceză [4] dă o selecție abilă în domeniul faptelor pe lîngă o discutare a unor alte puncte de vedere decît cele ale autorului lucrării de față. Instituțiile au preocupat mai ales
4 pe N. H. Baynes în a sa Istorie a Imperiului bizantin [5], // a cărei prezentare discretă se sprijină pe lucrări personale mult adîncite și aduce deci în toate domeniile concepții originale. O inițiere în subiect este înlesnită de capitolele bine închegate ale lucrării lui C. W. C. Oman: *Byzantine Empire* (Londra, 1896; ed. 6-a, 1922), de Istoria bizantină a lui Frederick Harrison (*Byzantine History in the early Middle Ages*, Londra, 1900), de bogata compilație, bine ilustrată a lui Edward Foord (*Byzantine Empire*, Londra, 1911), de cartea lui F. W. Bussell intitulată *Roman Empire, Essays on the constitutional history from the accession of Domitian to the retirement of Nicephoros*

---

[1] *A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene*, Londra, 1889; *A history of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I*, Londra, 1912. Lucrarea a fost reluată sub o altă formă în *History of the later Roman Empire*, apărută la Londra, 1913, în două volume, dintre care primul conține generalități constituționale și istoria Occidentului în secolul V și începutul celui următor, pe cînd volumul II este consacrat lui Iustinian. Cf. N. H. Baynes, *A bibliography of the works of J. B. Bury*, Cambridge, 1929.

[2] *Byzance, Grandeur et Décadence*, Paris, 1919; cf. idem, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1919 (ed. revăzută 1934); *Figures byzantines* (apărute mai întîi în „La Grande Revue", 1900).

[3] *History of the Byzantine Empire*, Madison, 1928, 2 vol., cf. „RHSEE", 1929, 373 ș.u.; 1930, 119 ș.u.

[4] *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, 2 vol., cf. *rev. cit.* 1932, 427—431.

[5] *The Byzantine Empire*, Londra-New York. Vezi observațiile sale în „The Guardian", 15 febr. 1924.

III (1081), Londra, 1910, o adevărată istorie a Bizanţului şi de mari proporţii, fiind alcătuită din eseuri datorate diferiţilor erudiţi şi care fac parte din „Cambridge mediaeval history". Nu trebuie omisă nici cartea originală şi plină de rîvnă a lui Albrecht Wirth, *Geschichte Asiens und Osteuropas*, I, Halle an der Saale, 1904. Istoricul Ed. Stein care se situează în fruntea bizantiniştilor germani a început printr-un studiu de o rară bogăţie şi precizie asupra secolului V, care va fi de fapt Istoria sa a Bizanţului, indiferent de titlul pe care a binevoit să i-l dea.[6]

Printre savanţii ruşi care dau o contribuţie atît de însemnată la elaborarea continuă a cunoaşterii trecutului bizantin, ale cărui amănunte mai sînt încă destul de ceţoase, Iulian Kulakovski a început la Kiev, în 1910, o *Istoria Vizantii* în trei volume[7], volumul II începînd cu anul 518. *„Cursul de Istorie a Bizanţului"* (vol. I) al lui S. Şestakov este din 1918. În sfîrşit şeful şcolii ruse, Feodor Uspenski, care mai publicase în 1912 la Moscova un eseu despre civilizaţia bizantină, a dat o prezentare cuprinzătoare, plină
5 de idei în cele două volume a căror // publicare s-a terminat în 1927[8]. Istoria sa a Imperiului de Trapezunt[9] stă alături de lucrarea: *Trebizond* a lui William Miller[10]. Sp. P. Lampros a terminat în 1908 lucrarea sa, 'Ιστορία Δίος 'Ελλάδος, 1886—1900 (6 vol.). J. Güldenpenning a dat în două volume o *Geschichte des oströmischen Reiches unter Arcadius und Theodosius*, Halle, 1885.

Pentru provinciile devenite state, dacă lipseşte o istorie a Siriei, a Mesopotamiei, a Egiptului — în afară de frumoasa contribuţie[11] a lui Ch. Diehl la opera colectivă de sub conducerea lui Gabriel Hanotaux — avem în schimb o istorie generală a Armeniei[12] datorată părintelui Tournebize. Istoria lui Morgan apărută în 1919 la Paris are mai degrabă un caracter de popularizare.

Istoria numită „culturală" şi care nu poate fi desprinsă în mod raţional de istoria propriu-zisă, cu care se îmbină de la sine în fiece clipă şi atît de strîns încît este de fapt inseparabilă de ea, a fost reprezentată ca linii generale — singurele despre care este vorba aici — după cunoscuta paralelă a lui Karl Neumann între „cultura" bizantină şi cea a Renaşterii[13], prin cărţi ca aceea lui Pierre Grenier[14], ca frumoasa carte atît de vie a lui C. Hesseling[15], ca acele „Beiträge" ale lui Milton Vance[16], ca studiile lui Nic.

---

[6] *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, Viena, 1928.

[7] Apărute în 1910, 1912, 1915. Vezi recenziile lui M. Bezobrazov, în „V. V. ", XVI, 382 ş.u., XVIII, partea II, 43 ş.u.

[8] *Istoria Imperiului bizantin* (în limba rusă), Petersburg-Leningrad, 1914—1927, 2 vol. Vezi recenzia lui M. Bezobrazov, în „V.V.", XX, 294 ş.u.

[9] F. Uspenski, *Otcherki iz istorii trapezuntskoi imperii*, Leningrad, 1929.

[10] W. Miller, *Trebizond*, Londra, 1926.

[11] Capitolul: *Egiptul creştin şi bizantin* din *Histoire de la nation égyptienne*, vol. III, 399—557, Paris, 1933.

[12] *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris 1910.

[13] *Byzantinische Kultur und Renaissancekultur*, Berlin-Stuttgart, 1903.

[14] *L'Empire byzantin, son évolution sociale et politique, t.I, L'être social; II, L'être politique*, Paris, 1904.

[15] *Byzantium*, Haarlem, 1902. Prezentare nouă în limba franceză: *Essai sur la civilisation byzantine*, Paris, 1907.

[16] *Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte*, Iena, 1907.

Turchi care au fost condensate într-o sinteză din care nu lipsește noutatea [17],
6 prin succintele pagini ale // lui K. Roth[18], precum și prin broșura mai puțin accesibilă a profesorului Iaroslav Bidlo din Praga [19] și prin referatul cu totul recent și foarte personal al lui Jan Romain în limba olandeză [20]. Ph. Kukules reluînd subiectul său în studii mai ample, a căutat să facă să reînvie Bizanțul în specificul moravurilor sale [21]. Pentru instituții avem o carte întreagă a lui Bury [22] și o rapidă privire generală a lui Ch. Diehl [23]. Ele sînt înfățișate recent în cartea lui St. Runciman despre civilizația bizantină [24].

Pentru condițiile economice, alături de un opuscul de popularizare de Lujo Brentano [25], și un altul de Nic. Turchi [26] avem lucrarea de critică inițiatoare a lui Pancenko [27].

Nu trebuie să fie trecute cu vederea și încercările de a reda în puține pagini ce este esențial în acel haos de evenimente și de situații cuprinse sub numele de Bizanț. Astfel, după încercarea unui Rudolf von Scala [28], și „Analectele" lui H. Gelzer [29], au apărut: „Introducerea" lui Ch. Diehl
7 (*Introduction à l'histoire de // Byzance*, Paris, 1900), observațiile lui K. Krumbacher, în „Kultur der Gegenwart" editat de Paul Hinneberg, I[30], cele ale lui H. Jacoby, în „Deutschevangelische Blätter", XXX (1905, pp. 170—197), ale lui E. Gerland și K. Dietrich, în „Catholic-encyclopedia" din New York (1908, pp. 96—113, 113—114), ale lui Aug. Heisenberg, în „Egyetemes Philologiai Közlöny", LIII, ale lui Suvorov în „Vizantiiski Vremennik", XII, pp. 199—233. Vezi și repertoriul lui Gottwald [31] și o schiță mai recentă a lui N. H. Baynes[32].

Sir William Ramsay a putut fixa, într-o succintă vedere de ansamblu, liniile generale ale istoriei bisericii bizantine [33], scurtă vreme după apariția

---

[17] *Bizanzio nella storia, nella religione e nell'arte*, extras din „Rivista storico-critica delle scienze teologiche", 1905, 649—661; *I caratteri della civiltá bizantina, rev. cit.*, 1906, 432—457; *La civiltá bizantina*, Torino, 1915.

[18] *Sozial-und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches*, Berlin, 1914, ed. 2-a, coll. Göschen, Leipzig, 1919.

[19] *Kultura byzantiska*, Praga, 1917.

[20] *Byzantium, Geschiedkundig overzicht van Staat en Beschwing in het Oostromeinsche Rijk*, Zutphen, 1928.

[21] 'Εκ τοῦ βίου τῶν βυζαντινῶν, Atena, 1920 (conferințe ilustrate). Studiile sînt continuate în revista 'Επετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

[22] *The constitution of the later Roman Empire*, Cambridge, 1910 (reluat în partea I a „Istoriei" sale din 1923).

[23] *Les institutions byzantines*, în „Revue encyclopédique Larousse" din 21 iulie 1900; vezi și *La société byzantine, ibid.*, 1 sept. 1900.

[24] *Byzantine Civilisation*, Londra, [1933].

[25] *Die byzantinische Volkswirtschaft*, 1917.

[26] *L'economia agricola dell'Impero bizantino*, în „Riv. st. crit. . . . " citată mai sus în n. 17, 1906, 100—120.

[27] *Proprietatea rurală la Bizanț* (în limba rusă), Sofia, 1903.

[28] *Die wichtigsten Beziehungen des Orients zum Occidente im Mittelalter*, Viena, 1887.

[29] *Analecta Byzantina, Index lectionum ienensis*.

[30] *Staat und Gesellschaft des Byzantinischen Reiches*.

[31] *Les faits principaux de l'histoire byzantine par ordre chronologique*, Constantinopol, 1911.

[32] *Byzantine civilisation*, în „History", X (1916), 289—299.

[33] *The orthodox Church in the Byzantine Empire*, în „Expositor", 1908, oct., 289—305.

unei cărţi de curajoasă iniţiativă, rezumînd o ştiinţă atît de întinsă ca aceea a părintelui Pargoire [34].

Raporturile cu papalitatea sînt analizate de W. Norden în lucrarea sa de o remarcabilă imparţialitate, *Das Papsttum und Byzanz* (Berlin, 1903), apoi de Franz-Xaver Seppelt [35]. Despre patriarhii de Constantinopol — ale căror regeste au început să fie publicate de părintele V. Grumel [36] — avem, după prezentarea lui Manuel Gedeon Πατριαρχικοὶ Πίνακες (Constantinopol, 1890), de o informaţie mult depăşită, lucrarea în limba rusă a lui
8 I. D. Andreev [37], cea în limba engleză a lui // Claude Delaval Cobham [38] şi o istorie a patriarhatului de Alexandria începută de Jean Maspero [39].

Trebuie semnalată şi înfăţişarea de către Robert Byron [40] pentru publicul englez a unui *„desultory survey"*, pentru a folosi singurul termen putînd caracteriza o lucrare de un capriciu atît de fermecător, unit adesea unei intuiţii rare la douăzeci de ani, oferind titluri ca „imaginea istorică", „anatomia" ... etc. După marea lucrare a lui Ch. Diehl, acest subiect a fost reluat de W. Gordon Holmes [41].

Prin cele două lucrări ale lui St. Runciman: despre Roman Lekapenos şi despre Imperiul bulgar [42] se poate răzbate mai bine în tot haosul evenimentelor din secolul X. În două rînduri s-a încercat în Anglia schiţarea din nou a fizionomiei interesante a Anei Comnena [43]. O carte bună este consacrată restauratorului Imperiului, Mihail Paleologul [44]. Raporturile dintre acest Imperiu de al doilea şi turci au fost lămurite de o serie de studii critice recente, ca acela al lui M. Silberschmidt [45]. Tot ce s-a făcut pentru

---

[34] *L'Eglise byzantine de 527 à 847*, Paris, 1905. — Vezi şi A. P. Stanley, *Lectures on the history of the eastern Church*, Londra, 1907; Fortescue, *The orthodox Eastern Church*, tot la Londra, 1907.

[35] *Das Papsttum und Byzanz*, în coll. Sdralec (Breslau), 1—105. Pentru raporturile cu Roma vezi şi von Schubert, *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*, II, 1917, apoi 1921.

[36] *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, *Les actes des Patriarches*, fasc. I, *Les regestes de 381 à 715*, 1932.

[37] *Konstantinopolskii Patriarchi.*

[38] *The patriarchs of Constantinople*, Cambridge, 1911. Pentru formarea teologiei bizantine, vezi recenta carte rusă a părintelui Florovsky: *Pères byzantins des siècles V-VIII*, Paris, 1933 (o serie de conferinţe la Institutul ortodox din Paris).

[39] *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, Paris, 1923.

[40] *The Byzantine achievement, an historical perspective*, Londra, 1923; vezi obs. din „RHSEE", 1930, 162 ş. u.

[41] *The age of Justinian and Theodora*, ed. 2-a, Londra, 1912, 2 vol.

[42] *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, Cambridge, 1929; *A history of the first Bulgarian Empire*, Londra, 1930; vezi obs. din „RHSEE", 1930, 244, 245; 1931, 312—313; 1932, 96—99.

[43] Naomi Mitchison, *Anna Comnena*, Londra, 1928; Georgina Buckler, *Anna Comnena*, Londra, 1929.

[44] Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin*, Paris, 1926, vezi obs. din „RHSEE", 1926, 255—257.

[45] *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen*, 1923.

istoria turcilor otomani, de la contribuția noastră, *Geschichte des osmanischen*
9 *Reiches*, pînă la lucrarea atît de // serioasă a lui A. Gibbons [46] slujește
și la istoria „regatului național" al Paleologilor.

Literatura și arta ocupă în prezentarea de față locul ce li se cuvine în măsura în care ele reprezintă nu o simplă tehnică, — iar în privința sensului, cine știe ce concepții teologice sau exerciții de stil, atît de interesante pentru filologi, — ci însuși sufletul bizantin. Felul în care înfățișăm aceste capitole despre Bizanț nu poate, firește, avea nimic comun cu formidabilul catalog bio- și bibliografic, care constituie gloria nepieritoare a lui Karl Krumbacher [47], și nici cu studiile tehnicienilor care se silesc să explice, nu atît stilul pus în relație cu celelalte manifestări ale aceleiași societăți, cît partea formală a monumentelor pe care ni le-a transmis viața de o mie de ani a unei civilizații rămasă splendidă în mijlocul celor mai grozave vicisitudini.

Cred că trebuie să menționez chiar în această prefață, unele din lucrările care au deschis calea, au pus probleme și au sintetizat rezultatele obținute de mai multe școli naționale de cercetare. Relativ la literatură, a fost demult uitat eseul unui Giovanni Girolamo Gradenigo: *Ragionamento storico-critico intorno alla letteratura greco-italiana* (Brescia, 1759). Mai este o lucrare mult mai tîrzie, a unui savant întotdeauna bine informat, Nicolai (*Litteratur der byzantinischen Periode*, 1878).

O a doua ediție a „Istoriei" lui Krumbacher ar fi în pregătire; așa cum se află, ea aduce imense servicii [48]. Un rezumat italian a fost dat de G. Mon-
10 telatici [49], care i-a mai alăturat și perioada dinainte de Iustinian, // începînd din anul 324. K. Dietrich, punînd laolaltă producția bizantină și acea a neogrecilor, sau mai degrabă înglobînd literatura bizantină în dezvoltarea grecismului medieval și modern, a dat încă din 1902 cîteva capitole despre scrierile din acea epocă [50]. Dar rar vor putea fi aflate la alții caracterizările pline de adîncime pe care le-a dat Monseniorul Pierre Batiffol în *La littérature grecque* (ed. 3-a, Paris, 1901). O lucrare în limba greacă, a lui Boutierides [51], urmează vechea metodă, în vreme ce acea a lui Aristos Kompanis [52] are un caracter de popularizare. Doar pentru poezia bizantină, după încercarea

[46] Adams Gibbons, *The foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916. Pentru alte încercări vezi bibliografia critică din fruntea cărții lui Vasiliev.

[47] *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (524—1453)*, ed. 2-a (cu colaborarea lui A. Ehrard și H. Gelzer), München, 1897.

[48] Vezi tot la el: *Populäre Aufsätze*, Leipzig, 1909. Bibliografia operelor sale se află în „B. Z.", XIX, 700 ș.u.

[49] *Storia della letteratura bizantina (324—1453)*, în colecția Hoepli, Milan, 1916. Vezi darea de seamă cam aspră a Monseniorului Mercati în revista „Roma e l'Oriente", 1918, 87—90.

[50] *Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen: Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur*, Leipzig, 1902. După același sistem, Pecz, în „Istoria generală a literaturii", publicată de G. Heinrich la Pesta. Vezi Vári, în „B. Z.", XIII, 576—577.

[51] Ἱστορία τῆς νεο-ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Vezi și Hubert Pernot, *Études de littérature grecque moderne*, Paris, 1931.

[52] Ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Pentru influența exercitată la Axum (Abisinia), vezi Ignazio Guidi, *Storia della letteratura etiopica*, Roma, 1932.

răposatului Constantin Litzica [53], a urmat acea a lui Gustav Soyter [54]. Într-o fază următoare revelațiilor lui G. La Piana [55], doamna Venetia Cottas a putut să înjghebe o prezentare a teatrului religios la Bizanț [56].

O lucrare franceză, foarte bogată în amănunte a lui Rubens Duval [57], o lucrare germană a lui Anton Baumstark [58] și una rusească [59], dau infor-
11 mații despre literatura siriană care, în ciuda deosebirii de limbă, // trebuie considerată ca o parte inseparabilă a producției spirituale bizantine [60].

Pentru cele cîteva lucrări latine din epoca lui Iustinian avem capitolele respective din marea operă a lui Martin Schantz [61].

Pentru teologie, părintele V. Grumel fixează direcțiile în *Les aspects généraux de la théologie byzantine* [62]. Despre epistolografi se ocupă I. Sykoutris în *Actele Congresului III de studii bizantine*, p. 295 ș.u. Pentru patrologie se va recurge întotdeauna cu cel mai mare folos la lucrarea clasică a lui Otto Bardenhewer apărută mai întîi la Freiburg în Breisgau (1894) [63].

Este păcat că istoria dreptului bizantin nu a fost reluată în mod integral după lucrarea lui J. A. B. Mortreuil [64] pe linia indicată de cercetările lui Ludwig Mitteis.

Pentru paleografi marea lucrare a lui V. Gardthausen *(Griechische Paläographie)* își găsește o completare în frumoasele fascicole ale lui F. Dölger [65]. Pentru diplomatică poate fi folosit cuprinzătorul studiu al lui K. Brandi [66].

Pentru istoria artei, după paginile luminoase ale lui J. Labarte [67], care ar putea cu greu fi înlocuite, cartea fundamentală a lui C. Bayer [68]

---

[53] *Poesia religioasă bizantină*, București, 1890.

[54] *Byzantinische Dichtung*, Heidelberg, 1930.

[55] *Le rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina dall'origini al secolo IX*, Grottaferrata, 1912.

[56] *Le théâtre à Byzance*, Paris, 1931; vezi obs. din „RHSEE", 1931, 227—230.

[57] *La littérature syriaque*, ed. 2-a, Paris, 1900.

[58] *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn, 1922; vezi de același: *Nichtevangelische syrische Perikopenordnungen des ersten Jahrhunderts*, Münster în Westphalia, 1921.

[59] Raït-Kokovtzev, *Scurtă istorie a literaturii siriene* (în limba rusă), Petersburg, 1902.

[60] Cf. N.R[yssel], *Der Anteil der Syrer an der Weltliteratur*, în „Das freie Wort", II, 6, p. 170—178.

[61] *Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, IV, München, 1904.

[62] În revista „É.O.", 1931, 385 ș.u.

[63] Este și o ediție franceză datorată lui P. Godet și C. Verschaffel — *Les Perès de l'Église, leur vie et leurs oeuvres*, III, *Depuis le milieu du VI-e siècle jusqu'à la fin de l'âge patristique*, Paris, 1899.

[64] *Histoire du droit byzantin et du droit romain dans l'empire d'Orient depuis la mort de Justinien jusqu'à la prise de Constantinople en 1453*, 2 vol., Paris, 1844.

[65] *Facsimilen byzantinischer Kaiserurkunden*, München, 1931.

[66] *Der byzantinische Kaiserbrief aus St. Denis und die Schrift der frühmittelalterlichen Kanzleien*, în „Archiv für Urkundenforschungen", I, 5—86.

[67] Jules Labarte, *Histoire des arts décoratifs*, III, Paris, 1865.

[68] *L'art byzantin*, Paris [1883]; *Histoire de l'art byzantin, considéré principalement dans la miniature*, Paris, 1886—1891, 2 vol.

12 a avut o a doua ediție în 1904, // iar O. M. Dalton a adăugat o expunere generală, mai degrabă un foarte bogat catalog care va rămîne [69]. Încă din 1892 a dat F. W. Unger un studiu asupra izvoarelor acestei arte [70]. Despre originile acestei arte, s-a dezvoltat — în urma explorărilor îndrăznețe ale lui J. Strzygowski — o întreagă literatură polemică, ale cărei elemente principale vor fi citate în capitolul privind realizările lui Iustinian. O carte recentă a lui Tyler [71] vine din New York. Observații din punct de vedere tehnic, tratate poate cu prea mult dispreț au fost date de D. Maillart, un arhitect [72]. Recent a publicat în limba polonă Voieslav Mole o „Istorie a artei vechi creștine și bizantine" (Lwow, 1931) [73]. Dar înainte de toate se va recurge la ediția a doua, considerabil sporită a marelui „Manual" al lui Ch. Diehl [74], la studiile de caracter general pe care le-a adăugat [75], la răbdătorul studiu cu totul nou al lui Gabriel Millet asupra ilustrării Evanghe-
13 liilor [76], // și la lucrările bogate în perspective noi ale lui L. Bréhier.
14 Mai adăugăm în notă o bibliografie // selectivă sau recentă despre

---

[69] *East christian art*, Oxford, 1925; *Byzantine art and archaeology*, Oxford, 1911. Cf. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmäler von Konstantinopel vom 5, bis 12. Jahrhundert*, Berlin, 1854, și bibliografia dată de Krumbacher, *op. cit.*, 1818 ș.u.

[70] *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, ed. 2-a, 1892; J. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Viena, 1897.

[71] *Byzantine art*, New York.

[72] *L'art byzantin*, Paris, 1924. Cf. K. M. Konstantinides Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης, Atena, 1902.

[73] Cf. și Garrucci, *Storia dell'arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa*, 6 vol., Prato, 1873—1881.

[74] *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925—1926, ed. 2-a, 2 vol.

[75] În primul rînd: *L'art chrétien et l'art byzantin*, Paris—Bruxelles, 1928. Vezi Texier și Pullan, *Architecture byzantine*, Londra, 1864; Al. von Millingen, *Byzantine Constantinople, The walls of the city and adjoining historical sites*; Wultzinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel*, Hanovra, 1925; Edith A. Browne, *Great buildings . . . of Byzantine architecture*, Londra, 1912.

[76] *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIV-e, XV-e et XVI-e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, I, Paris. Cf. Idem, *Essai d'une méthode iconographique*, în „R.A.", 1917, I, 282—288; *ibid.*, 1910 iulie—decembrie, 71 ș.u. Cf. Tikkanen, *Die Psalter-illustration im Mittelalter*, Helsingfors, 1895, iar pentru liturghie studiul recent al lui I. D. Ștefănescu din „Anuarul Institutului bizantin" de la Bruxelles, I. Pentru apostoli vezi studiul lui Friend și comunicarea noastră la Académie des Inscriptions din Paris, publicată în „Bul. Com. Mon. Ist. din România", 1933. Cf. observațiile de o mare pătrundere făcute de Serapie Der Nersessian, în „The Art Bulletin", 1927, vol. IX, nota 3 și în „Mélanges" Iorga, Paris, 1933.

arta bizantină[77] şi cîteva lucrări relative la problema originilor sale[78]. Părintele Jerphanion a semnalat arta bisericilor rupestre din Capadocia[79], azi muribunde. Despre continuarea artei bizantine lămuresc lucrările

---

[77] Vezi Th. Schmidt, în „V.V.", XX, 247 ş.u. şi James Frederick Hopkins, *The art of the Byzantine Empire*, în „Boston Herald" din 12 februarie 1897; L. Bréhier, *Les églises byzantines*, ed. 2-a; Kondakov, *Bisericile bizantine şi monumentele din Constantinopol* (în limba rusă), Congresul de arheologie de la Odesa, III, 1887; Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1907; Ebersolt, *Monuments funéraires de Constantinople*, în „Bull. corr. hell.", XLVI (1922); Pulgher, *Les anciennes églises de Constantinople*, Viena, 1880; Ebersolt, *Sanctuaires de Constantinople*, Paris, 1926; J. J. Sokolov, *Églises de Constantinople au XIX-e siècle*, Petersburg, 1904; Ebersolt şi A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris, 1913 (încă în 1842 Constant a dat o carte acuma uitată: *Choix d'églises byzantines en Grèce*, 1842); de asemenea Texier, *L'architecture byzantine*, Paris, 1864; Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Paris, 1884; Strzygowski, *Byzantinische Denkmäler*, 3 vol., 1901—1903; A. Riegl, *Stilfragen*, Berlin, 1893; H. Holtzinger, *Die altchristliche und byzantinische Baukunst*, ed. 2-a, Stuttgart, 1899; Ernst Diez şi Joseph Quitt, *Ursprung und Sieg der altbyzantinischen Kunst*, Viena, 1903; Muñoz, *Le reppresentazioni allegoriche della vita nell'arte bizantina*, în revista „L'arte", VII (1904), 130—145 (cf. *ibid.*, VIII, 161—170, precum şi articolul despre originele acestei arte în ziarul „Il Fanfulla della domenica", 12 martie 1905, cît şi în „Nuovo bolletino di archeologia cristiana", X, 220—232); L. Bréhier, *Études sur la sculpture byzantine*, în „Nouvelles archives des missions scientifiques", seria nouă, III, Paris, 1911, 19—108; 1913, 1—68; idem, *L'Orient et l'Occident, L'iconographie chrétienne au moyen-âge*, în „R.A.", ianuarie—iunie 1918, p. 1 ş.u.; O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, Berlin, 1919; E. Browne, *Early christian and byzantine architecture*, Londra, 1912; H. Glück, *Die christliche Kunst des Ostens*, Berlin, 1923 (cf. idem, „B. ngr. J.", II, 178 ş.u.).

Cu privire la perioadele din arta bizantină — G. Millet, în „Byz.", I, 581—586. Cf. şi W. V. Bissing, *Die Bedeutung der orientalischen Kunstgeschichte für die allgemeine Kunstgeschichte;* O. Wulff, *Hellenistische Grundzüge und Orientalische Einflüsse in der osteuropäischen Kunst;* Hans Achelis, *Das älteste Krucifix*, în „B. ngr. J.", 1926, 187 ş.u.; G. Tschubinaschwili, *Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Kunst*, I, Tiflis, 1921 (cf. idem, în „Bulletin du Muséum de Géorgie", I, 1920—1922, 33—62).

[78] În afară de lucrările înnoitoare ale lui Strzygowski (*Orient oder Rom*, 1901, şi de replica lui Ch. Diehl în *l'Histoire de l'art*, G. Millet, *L'Asie Mineure, nouveau domaine de l'histoire de l'art*, în „R.A.", 1905; L. Bréhier, *Orient ou Byzance*, *ibid.*, II, 336—412; G. Millet, *Byzance et non l'Orient*, *ibid.*, 1908, I, 171—189; B. Haendcke, *Zur byzantinischen Frage*, în „Repertorium für Kunstwissenschaften", XXXIV (1911), 93—114; Bertaux, *La part de Byzance dans l'art byzantin*, în „J.S.", seria nouă, IX (1911), 164—175; 304—314; A. Baumstarck, *Vom Kampf um die Orienthypothese in der Geschichte der christlichen Kunst*, în „Historischpolitische Blätter für das katholische Deutschland", 1913; L. Bréhier, *Une nouvelle théorie de l'histoire de l'art byzantin*, în „J.S.", XII (1914), 26—37; Strzygowski, *Origin of christian church art*, Oxford, 1923; Theodor Schmidt, *Chine-Perse-Byzance*, în „Nouvel Orient", 1923, 313—327 (cf. Benešević, în „B. ngr. J.", VI, 590); Edmund Weigand, *Die Orient -oder Rom-Frage in der frühchristlichen Kunst*, în „Zeitschrift für die neutestamentische Wissenschaft", XX, 1923; D. Lathoud, *L'école de Constantinople dans l'architecture byzantine*, în „É. O.", 1925, 286 ş.u.; Strzygowski, *Asiens bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwickelung*, Augsburg, 1930 (cf. Brunov, în „B. ngr. J.", 1932, 182—183). Vezi şi H. E. Winlock şi W. E. Crum, *The monastery of Epiphanius at Thebes*, New York, 1926, şi lucrările lui U. Monneret de Villard (*Saggio di una bibliografia dell'arte cristiana in Egitto)*, în „Bolletino del r. istituto italiano di Archeologia e storia dell'arte", I, 1922; *La scultura ad Ahonàs, note sull'origine dell'arte copta*, Milan, 1923; idem, *Les couvents près de Sohàg Deyr el-Abiad et Deyr el-Ahmar*, 2 vol., Milan, 1925—1926; *Il monastero di San Simone presso Aswàn*, I, Milan, 1927; acelaşi împreună cu Patricolo, *La chiesa di S. Barbara al Vecchio Cairo*, Florenţa, 1922. Cf. şi revista „Oriente Moderno", 1928, 273, nota 1.

[79] *Les églises rupestres de Cappadoce*. Cf. *La chronologie des peintures de Cappadoce*, în „É. O.", 1931, p. 1 ş.u. şi în „Actele" Congresului III de studii bizantine, 242 ş. u.

15 lui G. Millet // pentru Grecia și Serbia [80], B. Filov pentru Bulgaria, iar pentru România ale autorului acestor rînduri în colaborare cu G. Balș [81], care a dat în continuare o serie întreagă de cercetări tehnice temeinice despre arta în Moldova [82], în fața cărora se ridică acum opera lui N. Ghika-Budești pentru Țara Românească [83].

Pentru icoane avem, după frumoasa carte a lui N. P. Kondakov despre „icoana rusă" pe aceea a lui Wulff și M. Alpatov [84]. Pentru portretele bizantine există eseul lui Wladimir Grüneisen [85], studiul lui R. Delbrück [86], și pentru cele ale domnilor români, Albumul [87] nostru.

La cartea despre *miniatura bizantină* a lui J. Ebersolt [88], corespunde simetric pentru Armenia publicația de planșe a lui Frédéric Macler, aducînd informații într-un domeniu care nu a fost secat [89]. Cartea lui H. Gerstinger [90] tratează același subiect privind Bizanțul.

16 // Dar mai rămîn laturi neatinse de cercetare. Iar în fiecare concepție de sinteză se află un element individual care doar arareori cade în desuetudine. Acesta este motivul pentru care mi-am reluat lucrarea apărută odinioară doar în versiunea engleză, și am refăcut-o în mare parte, adăugîndu-i cel puțin tot atîtea lucruri noi.

Considerînd însă, după felul meu actual de a concepe prezentarea istorică — așa cum apare în *Essai de Synthèse* [91] — orice parte a istoriei ca o *dezvoltare a istoriei omenirii* unitare, diferitele domenii ale sale avînd a fi confundate în unitatea dominantă care corespunde regulilor vieții organice, oricare ar fi ea, am integrat arta și literatura în acest ansamblu care trebuia în mod necesar să le conțină. Faptele nu au decît o *valoare semnificativă* în loc de a exista prin sine și de a pretinde într-o expunere de caracter general la dreptul de a fi înscrise fiecare pentru sine. Cercetătorul nu este obligat să spună tot ce știe, să reverse tot conținutul notelor luate de el.

---

[80] Cf. și V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen-âge*, Belgrad, 1930.

[81] *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1932.

[82] *Bisericile lui Ștefan cel Mare*; idem, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*; idem, *Bisericile moldovenești din veacul al XVII-lea*, București, 1926—1928. Cf. idem, *Influences arméniennes et géorgiennes sur l'architecture Roumaine*, Vălenii de Munte, 1931.

[83] *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia*, în două părți, Vălenii de Munte. Cf. studiile utile, în ciuda unor exagerări, ale lui I. D. Ștefănescu, pentru care vezi recenziile din „RHSEE", 1930—1933.

[84] *Denkmäler der Ikonenmalerei in kunstgeschichtlicher Folge*, Hellerau-Dresda, 1925.

[85] *Portretul: Tradiții elenistice și influențe orientale*, Roma, 1911.

[86] *Portraits byzantinischer Kaiserinnen*, în „Mitteilungen der kaiserlichen deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung", XXVIII (1913), 310—392.

[87] *Portretele domnilor români*, București, 1929.

[88] Paris-Bruxelles, 1926. Cf. idem, *Miniatures irlandaises à sujets iconographiques*, Paris, 1920. Cf. A. Grabar, *La décoration byzantine*, Paris-Bruxelles, 1928.

[89] Cf. lucrarea noastră: *Brève histoire de la Petite Arménie*, Paris, 1930.

[90] *Die griechische Buchmalerei*, Viena, 1926. — Pentru muzică vezi S. G. Hatherley, *A treatise on Byzantine music*, Londra, 1829; Gaïsser, *Le système musical de l'Église grecque d'après la tradition*, Roma — Maradsous, 1901 (cf. Thibaut, în „Revue bénédictine", mai 1899); C. Höeg, *La théorie de la musique bizantine*, în „R. ét. gr.", XXXV (1922), 321—334; Părintele I. D. Petrescu, *Études de paléographie musicale byzantine, Les idimèles et le canon de l'office de Noël* (d'après des manuscrits grecs des XI-e, XII-e, XIII-e et XIV-e s.), Paris, 1932.

[91] N. Iorga — lucrare în 4 volume, ed. Gamber, Paris, 1926—1928.

Cronologia îndrumează și amintește în loc să domine doar prin liniile sale rigide. În mersul înainte al istoriei evenimentele se înscriu acolo unde determină sau simbolizează mișcarea, și numai atunci trebuie urmărite pînă la originile lor pentru a le caracteriza. Nu gîndeam astfel cînd aveam jumătate din vîrsta mea de azi, dar am încercat în partea pe care am păstrat-o din vechea lucrare să aduc totul la această concepție, care este pentru mine definitivă.

17 Nu știu dacă se va recurge la această carte pentru informare // dar cred că nu ar fi cu totul de prisos de a o citi pentru a putea căpăta o mai bună înțelegere.

Se poate vedea că am folosit izvoarele arabe în măsura în care au fost traduse, că nu am omis de a semnala lucrările în limbi slave, și că am introdus peste tot trimiterea la izvoare sau la lucrările de a doua mînă, chiar dacă, împrăștiate prin toate bibliotecile Europei, ele mi-au fost în parte neaccesibile.

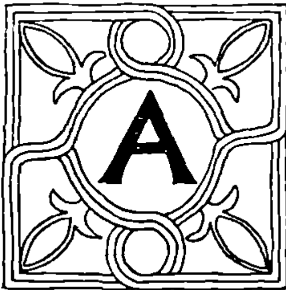
Munca mea a fost întrucîtva înlesnită prin achiziția pentru Institutul sud-est european de la București a bibliotecii regretatului A. Heisenberg a cărui dispariție neașteptată și prematură o deplîngem cu toții.

Capitolul întîi

SENSUL BIZANŢULUI ŞI FORMAŢIA SA (sec. IV-V)[1]

I

OBSERVAŢII GENERALE

19 nticul Polybiu menţionează încă din vremea sa mîndra cetate a Bizanţului, pe care popoarele Mării Negre o aprovizionau cu grîu, miere, ceară, ulei, blănuri scumpe, sărături, iar cetăţile greceşti de la mare, la rîndul lor, cu peşte din belşug. Holde mari de grîu înconjurau vechiul oraş. Era ca un punct de întîlnire a unui triplu hotar *(trifinium)* între Tracia, de care abia depindea, Asia Mică şi Pont. Stăpînul Constantinopolului deţinea în chip firesc supravegherea insulelor arhipelagului care leagă coasta Traciei de cea a Asiei, de cea a Hellespontului, şi de îndepărtata insulă Creta, cheia drumului care duce spre continentul african. Era acolo o poziţie centrală pentru posesiunile de est ale Imperiului, şi din punct de vedere militar, economic şi cultural, o capitală incomparabilă [2].

Dar pentru o istorie deplină, de atîtea ori seculară care a grupat, amestecat şi contopit atîtea civilizaţii pînă atunci diferite, şi chiar duşmane, „Bizanţul" este un nume care rezultă din nevoia de a deosebi lucruri care în
20 vremea lor // puteau fi considerate ca identice; căci sub acest titlu de o folosire tîrzie şi mai mult sau mai puţin îndreptăţită — întrucît Constantinopolul nu a inovat în nici o direcţie şi n-a condus decît în unele momente activitatea unor anumite domenii [3] — există o realitate, o lungă şi strălucită realitate care acoperă un mileniu întreg, şi chiar îl depăşeşte.

Istoria acestei realităţi — socotită a fi o simplă supravieţuire curînd decadentă, şi care este dimpotrivă o dezvoltare vie, uneori de un înalt

---

[1] Şi Ch. Diehl consideră în *Études byzantines*, Paris, 1905, 66, secolul V ca „prebizantin". Krumbacher şi Pargoire îşi încep lucrările lor cu epoca lui Iustinian.

[2] O scurtă istorie a vechiului Bizanţ în Oman, *op. cit.*, p. 1 ş.u. Vezi pentru rolul său la începutul evului mediu, Fuchs, în „Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen", LIX (1923), 177—192. Cf. Gerland, *Byzanz und die Gründung der Stadt Konstantinopel*, în „B. ngr. J.", 1933.

[3] După E. Stein (*op. cit.*, 193 ş.u.) s-ar fi exagerat şi rolul Constantinopolului. Totuşi exemplul neînsemnătăţii sale sub împăraţii latini, care nu au avut nici legăturile tradiţiei, nici religia ortodoxă, nici dominaţia mării, nu dovedeşte nimic.

tragism, întotdeauna deosebit de interesantă — trebuie înfăţişată în mişcarea elementelor ce compun sinteza sa, care este *una din formele cele mai bogate ale vieţii de ansamblu a umanităţii*, şi anume *Roma politică*, *elenismul cultural şi ortodoxia religioasă*, dar este şi continuarea persistentă a unui *orientalism al cărui asiatism* au vrut unii să-l ducă pînă la îndepărtata Chină, şi care nu ne e cunoscut în multe din aspectele sale decît prin faza lor ultimă [4].

A trebuit deci să fie tradusă în termenii de grecitate şi de „creştinătate" această lume a noii Rome rămasă romană ca tradiţii, ca datorie şi ca glorie. Această muncă de adaptare a fost depusă timp de trei sute de ani, cel puţin dacă admitem că abia Iustinian însuşi este împărat „*bizantin*". A fost numit „bizantin" tipul de civilizaţie care a rezultat. Numele exprimă bine realitatea lucrului însuşi.

Am spus că Bizanţ şi bizantin este un nume pe care bizantinii nu l-au cunoscut niciodată. Ei îşi ziceau romani, şi se mîndreau cu aceasta: limba greacă — dar nu numai aceasta, ci şi limba siriană, cea coptă, cea armeană — era limba lor obişnuită, atît pentru viaţa uzuală, cît şi în bise-
21 rică, şi începînd de la o // anumită dată, în actele publice, de stat. Numele vechiului oraş elenic de pe strîmtori nu putea să fie pentru ei decît o amintire din şcoală a unei vechi realităţi păgîne, bună de dat uitării întrucît nu se mai lega de nimic actual.

Dar a existat totuşi o viaţă bizantină, a fost o artă bizantină, o literatură bizantină. Timp de lungi secole de apărare îndărătnică împotriva unei lumi barbare, mai puţin asimilate ca în Occident (dar totuşi oarecum asimilată odată ce a trecut prin botezul ortodox), aflăm în aceste domenii forme speciale care nu pot fi confundate cu altele.

Nu descoperim, bineînţeles, o creaţie nouă, căci nu este vorba de naţii noi care să-şi fi păstrat caracterul lor înainte de contactul cu această romanitate creştină. Sinteza există totuşi, şi pentru ca ea să se poată fi format şi să existe la o dată aproximativă care se defineşte de la sine, ar trebui să putem constata cele patru elemente care au participat la formarea sa.

Dar mai întîi o întrebare: Constantnopolul, înseamnă el oare începutul acestei lumi de un interes atît de înalt, sau a fost cumva creat şi el pentru a exprima un amestec care se pregătea de mult, între aceste elemente pe care cucerirea romană — reînnoitoare a tradiţiei „monarhiei" tradiţionale a Orientului, dar cu legi pe care nu le cunoscuseră nici perşii, nici formele „monarhice" precedente [5] — şi apoi cucerirea creştină, le adunaseră împreună, servind o tendinţă de contopire? În alte cuvinte, nu a existat un „Bizanţ" cu contururi aproape gata desenate înainte de existenţa oraşului care trebuia să-l dezvolte îndată, pentru motivul însuşi că îi datora chiar întemeierea sa? Oraşul lui Constantin, acel zid de apărare şi punct de sprijin, acea tranşee spre Orient cu toate acele lucrări transportate aici spre slava împăratului care-şi are în acest loc reşedinţa, nu a fost cumva încă de la început capi-
22 tala // expresivă a unei lumi care — provenind pe trei sferturi din mile-

[4] Vezi şi L. Hahn, *Rom, Hellenisimus und Orient*, în „Bayerische Blätter", cit. mai sus, XLIV (1908), 673–686.

[5] Vezi articolul nostru în volumul omagial pentru Heisenberg în „B. Z.".

niile Orientului pe care Bizanţul acum le domină — primise să fie condusă altfel decît prin tradiţiile sacre exprimînd voinţa de nestrămutat a zeilor?

Astfel deci de la început se poate pune întrebarea dacă — în ciuda faptului că această sinteză nu a fost realizată decît destul de tîrziu (şi noi continuăm a admite ca dată secolul VI) — nu a fost cumva înaintea acestui „Bizanţ" despre care este vorba, un altul; dacă aşadar aceste patru elemente nu se întîlniseră oare şi mai înainte şi nu căutaseră să se unească, pentru a dărui lumii forma nouă pe care o numim bizantină.

Răspunsul la această întrebare nu poate fi decît afirmativ. Totuşi nu vom putea admite cu istoricul E. Stein[6] că domnia lui Diocletian a inaugurat o nouă epocă în viaţa Imperiului roman. Pentru acest împărat inovator Nicomedia nu a fost niciodată ceea ce Constantinopolul va fi pentru Constantin. El şi-a sfîrşit dealtminteri zilele la Salona. Nimic nu ne dă vreo indicaţie că ar fi vrut să facă din oraşul bitinian o capitală adevărată şi statornică a Imperiului. Şi apoi, acest dalmat a rămas întotdeauna foarte occidental. În sfîrşit, şi mai ales, persecutorul creştinismului nu era în măsură să adauge principalul element al sintezei bizantine: ortodoxia creştină.

Dar cu mult înainte de Iustinian, Roma pătrunsese în Orient, cu felul său de a concepe monarhia tradiţională pe care ea nu voise să o cucerească, dar care de la sine silise pe romani să întreprindă o operă care nu decurgea în mod necesar din raţiunea de a fi a cetăţii lor, devenită în Occident un stat vast şi puternic. Cu mult înainte de acea domnie care a proclamat triumfal sinteza realizată, exista în acest imens domeniu cîrmuit acum de legi romane, o creştinătate care a dominat toată gîndirea pentru
23 o vreme, şi care aproape că a confiscat-o, dînd la o parte // tot ce părea străin de esenţa sa. Încă din secolul al III-lea, cununa de lauri a împăraţilor aclamaţi în tabere era înlocuită de cercul de aur al regalităţilor imperiale ale acestei lumi a Orientului, în care ultimul basileus fusese un macedonean, imitator al regilor Persiei şi ai Asiriei. Chiar înainte de crearea Constantinopolului, necesităţile apărării ca şi prestigiul unei lumi arhaice splendide şi seducţiunea celor mai mari bogăţii atrăseseră energia militară şi ambiţia politică romană în aceste regiuni unde avea să înflorească cu un avînt atît de puternic societatea bizantină.

Dar pentru a obţine Bizanţul, mai trebuia ceva în plus: *separarea definitivă, separarea concretă, materială* — căci unitatea ideală a persistat — de regiunile occidentale.

Această parte a lumii romane putuse fi alipită Orientului şi autoritatea sa mistică *(imperium)* fusese silită să se confunde cu *basileia* din Orient: dar ea totuşi rămăsese distinctă prin principiul însuşi al vechimii mai mari a vieţii la Roma, ca şi prin caracterul provinciilor care intraseră prin cucerire în statul republican, şi apoi în Imperiu. Viaţa oraşelor era influenţată de viguroasa zonă rurală înconjurătoare, a cărei înrîurire se exercita prin obiceiurile sale patriarhale şi asupra locuitorilor oraşelor. Mai era în aceste regiuni o perpetuă transformare rezultînd dintr-o facultate infinită de ini-

[6] *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, p. 1 ş.u. El afirmă chiar că ar fi fost exagerată importanţa militară a Constantinopolului.

ţiativă şi de adaptare. Formele odată fixate, nu mai erau decît un punct de plecare în căutarea altor forme mai corespunzătoare realităţilor pe care trebuiau să le acopere. Este un flux neîncetat de naţiuni în mişcare, de clase în evoluţie, de idei care se înalţă şi recad, de obiceiuri care sînt impuse şi dispar. Aici este o ţară a devenirii, în timp ce în Orient, de lungi veacuri încoace, sforţarea se cheltuieşte pentru a menţine tipurile arhaice, venerabile, sacre, pe care o naţiune le trece alteia, şi care reprezintă sub numele variat al societăţilor ce se succed, şi al statelor ce se înlocuiesc unele pe altele,
24 o permanenţă indestructibilă. // Numai după ce vor fi limitaţi doar la Orient — Orientul elenic, Orientul elenizat — vor putea „romanii" din Constantinopol, pe cale de a deveni „Roméi", să dobîndească şi să păstreze o fizionomie proprie.

Se va vedea aşadar că pînă în acel moment, latinul care a fost Constantin nu s-a arătat mai bizantin decît acel predecesor, care a introdus în Occident monarhia, acel Diocletian, ilir latinizat de pe coastele Dalmaţiei, unde a ales să se stabilească pentru ultimele sale zile, în acel imens palat de la Salona, după ce gustase la Nicomedia şi aiurea voluptăţile tragice ale planturoasei Asii. Cînd greaua sa carieră de ostaş i-a îngăduit să-şi aşeze locul său de reşedinţă paşnică într-o capitală, el a simţit nevoia să-şi transporte în acest Orient — unde descoperise pe Bosfor cel mai bun post de observaţie împotriva goţilor, şi nu al asiaticilor — pe romanii săi de limbă latină.

Nu vor fi niciodată cunoscute începuturile acestui oraş imperial improvizat, poruncit în felul întemeierilor grandioase pe care lumea le-a datorat lui Alexandru cel Mare, căci nu mai încape îndoială că a fost mai ales exemplul creării Alexandriei, de către cuceritorul inimitabil, instalat definitiv în Orient, care a sedus pe fiul lui Constantius Chlor şi al prietenei acestuia Elena. Constantinopolul a trebuit să fie la început un oraş foarte „oficial" şi tot atît de latin cît rămăsese vechea Romă. Au fost acordate negreşit privilegii noilor veniţi, şi am putea chiar bănui un fel de colonizare asemenea celei a lui Mohamed II, cu un mileniu mai tîrziu, cînd pentru a repopula Constantinopolul însîngerat de măcel, a adus cu forţa pe locuitorii de la vărsarea Nistrului şi din cetăţile Asiei. Ani de zile, şi nu numai la curte şi în dregătorii, s-a vorbit latineşte.

Cît priveşte religia, templele au rămas, pînă şi acela al ursitei norocoase a împăratului *(Fortuna Imperatoris)*, pe care grecii au numit-o Tyche. Creştinismul — persecutat odinioară din cauza duşmăniei sale faţă de stat, tolerat
25 mai apoi fără nici un privilegiu scris şi cu o promisiune // de observare a disciplinei [7], şi în sfîrşit admis ca una din religiile acceptate, măcar că nu consimţea să se confunde — cum făcuseră atîtea altele venite din acelaşi Orient — printre cultele statului nu-şi pusese încă pecetea pe toată această societate în care intelectualii au trebuit să rămînă credincioşi celor-

[7] Cf. Baynes, *Constantine the great and the christian church*, Memorii ale Academiei din Londra, 1929—1931; Piganiol, *L'empereur Constantin-le-Grand*, Paris, 1932; Martroye, *La répression de la magie et le culte des gentils au IV-e siècle*, extras din „Revue historique de droit, français et étranger", seria 4, IX, 669—670; şi dările de seamă ale lui H. Grégoire, în „Byz.", VII, 645 ş.u.

lalte religii atît de intim legate de istoria Romei, de toată poezia şi de toată gîndirea ei. „Prezident şi păzitor“ al legii lui Isus, Constantin, care adoptase mai degrabă forţa atestată concret a bisericii victorioase decît un crez religios[8], a putut să se manifeste ca un supraveghetor în sînul sinoadelor, mai mult pentru a impune acolo pacea *(„pax romana“)* de care însăşi biserica avea nevoie contra ereziei. Dar el nu s-a înconjurat (aşa cum vor face mai tîrziu împăraţii bizantini) de splendorile acestei religii care s-a dovedit în stare să înlocuiască totul: ceremoniile oficiale, arta şi literatura. În sfîrşit el nu a pus să fie botezat decît pe patul său de moarte. Este adevărat că el urma poate obiceiul acelora care se temeau să profaneze prin noi păcate purificarea botezului[9]. Nu se poate admite ca oamenii să se fi mărginit încă din acest moment la lecturile recomandate de biserică şi ca învăţămîntul să fi devenit de îndată creştin. Dar fără aceste trăsături noi, nu putem avea definiţia elementară a bizantinismului.

A trebuit deci aşteptată, printre alte motive, şi această separare de Occident despre care am pomenit. Dar pentru a înţelege cît era de greu să se ajungă pînă aici este nevoie poate de o cercetare a vicisitudinilor prin care a trecut noţiunea de *Imperium*.

II

ORIENT ŞI OCCIDENT[1]

26 // În decursul secolelor, şi pentru a răspunde unei necesităţi, oraşul Roma crease încetul cu încetul Imperiul roman. Acest stat cîrmuit de dictatorul soldaţilor, învestit cu un *Imperium* care trebuia să fie perpetuu de acum încolo, avînd în faţă primejdia neîncetată ce i-o pricinuiau barbarii, a fost nevoit să fie împărţit din punctul de vedere doar al apărării (întrucît legislaţia rămînea unică şi exista o înţelegere pentru numirea consulilor [2]) în două *provincii*, care au purtat şi în Occident şi în Orient acelaşi titlu de Imperiu, fără ca unitatea ideală a autorităţii indivizibile *(Imperium)* să sufere vreo atingere [3].

Materialitatea Imperiului a fost deci pur şi simplu dublată. Legătura dintre cele două părţi era constituită de *foedus* [4], care avea la început un caracter provizoriu, după cum şi instituţia imperială avusese la început un caracter exclusiv provizoriu. Occidentul imperial — va fi mai bine să folosim acest termen decît cel de Imperiu al Occidentului, care nu este contemporan

---

[8] Vezi conferinţa atît de plină de idei a lui Hugo Koch, *Konstantin der Grosse und das Christentum*, München, 1913.

[9] Îndeosebi p. 41: „Gesiegt hat im Westen wie im Ostem nicht Nazareth, nicht Golgotha, sondern Rom, das Imperium romanum“.

---

[1] Cu privire la ἑσπέριον κράτος, ἑσπερία ἐπικράτησις (Imperiul de apus, împărăţia apuseană) de o parte şi lumea bizantină, acel ἐν Βυζαντίῳ βασιλεύων (care domneşte în Bizanţ), v. Procopie, *De bello italico*, ed. din Bonn, 10.

[2] Vezi Bury, *History*, I.

[3] Vezi contribuţia mea la Omagiul (Festgabe) închinat lui Karl Lamprecht (Berlin, 1909): *Der lateinische Westen und der byzantinische Osten in ihren Wechselbeziehungen während des Mittelalters*.

[4] Stein, *op. cit.*, 379, 429, 465, 575.

şi este lipsit de sens — va ajunge prada germanilor, apoi apanajul ideal al papilor, şi în sfîrşit posesiunea împăraţilor romani de origine germanică, a căror serie e deschisă de Carol cel Mare şi apoi reluată de Otto I.

În această jumătate occidentală a lumii civilizate antice, niciodată nici un alt oraş nu va avea nicicînd un rol decisiv. Roma prădată, umilită, devastată, decăzută definitiv în ce priveşte rolul său laic, nu a trecut moştenirea sa nici unui alt oraş. Occidentul va păstra, este drept, în parte, legile romane şi tradiţia limbii latine în stat, în biserică şi în viaţa spiri-
27 tuală. // Numeroase funcţii şi instituţii, o mare parte a costumului, elementele artei, ceremonialul curţilor, obiceiurile şcolilor, toate acestea vin din vechea Romă, fie direct, fie prin intermediul creştinismului.

Mai mult decît urmele unei treceri, monedele italiene ne îngăduie să urmărim gîndul în desfăşurare al noilor stăpîni germanici ai peninsulei. S-a pretins că Ricimer[a] — care dăduse tronul lui Anthemius, venit de la Constantinopol „împreună cu Marcellin[b] şi alţi însoţitori, bărbaţi aleşi şi cu o mare mulţime de soldaţi" [5] (acelaşi Anthemius, pe care avea să-l ucidă ulterior [6]) — a pus să fie reprezentat alături de el pe reversul unei monede avînd pe avers pe împăratul înarmat [7]. De fapt cele două figuri identice ca atitudine şi veşminte, nu pot fi decît cei doi împăraţi. Pe monedele mici de argint şi de aramă Odoacru apare purtînd pe cap o simplă bonetă, cu inscripţia „Flavius Odovac[ar]" şi se ştie că de mult s-a uzat şi s-a abuzat de acest calificativ[8] de „Flavius"[c]. În vreme ce vandalii din Africa, de pildă, Thrasamund, sau Childeric sau Gelimer[d], nişte „rebeli", îşi atribuiau cununa de lauri şi dreptul de a bate monedă cu efigia lor, cu numele lor precedat de cuvintele — „dominus rex" şi cu formula „felix Carthago", opusă sfidător
28 formulei obişnuite „felix Roma" [9], // moneda de aur a lui Teodoric, care nu se intitulează „*dominus* rex" pe monede, ci numai pe ţiglele stampilate [10] [e], ne înfăţişează un rege barbar avînd pe cap un fel de cască cu pană, iar cutare inscripţie a acestui „rex", nu încă „dominus", se referă doar la victoria sa asupra francilor şi aşa-ziselor *gentes* (neamuri) în general [11]. Tînărul Athalaric[f], nepotul său, este reprezentat ca războinic, cu lancea în mînă, purtînd titlul de „do-

[5] „Cum Marcellino aliisque comitibus viris electis et cum ingenti multitudine exercitus copiosi"; Mommsen, *Chronica Antiqua*, II, 34, 234. Cf. *ibid.*, I, 305, 598.

[6] Vezi amănuntele date de cronica lui Malalas, ed. din Bonn, 373—375. — Anthemius se însurase cu fiica împăratului Marcian, şi fiica lor Alypia a fost dată în căsătorie lui Ricimer; *ibid.*, 368; Ioan din Antiohia, în Müller, F. H. Gr. IV, 617—618. Vezi şi Ennodius, *Vita S. Epiphanii*, în M.G.H. *ss.*, VII, în C.S.E.L., VI, Viena, 1882, şi în *Acta Sanct.*

[7] Vezi Pfeilschifter, *Theoderich der Grosse und die katholische Kirche*, Münster, 1896, 25.

[8] *Ibid.*, 29, 135. De pildă Flavius Aëtius (Stein, *op. cit.*, 428; cf. *ibid.*, 99). Un Φλάβιος Ἀρκάδιος; H. Grégoire, *Inscriptions*, I, 32, nr. 100 [8].

[9] Pfeilschifter, *loc. cit.*, 58, 90, 114.

[10] *Ibid.*, 62.

[11] *Ibid.*, 84—85 (după „Rivista italiana di numismatica", VIII, 1895). Totuşi fusese vorba de încheierea unei căsătorii cu Iuliana, fiica împăratului Olybrius, şi de asemenea cu prinţesa Placidia reîntoarsă din captivitatea din Africa, şi care l-a luat apoi pe Areobind (*ibid.*, 27). Pentru Iuliana vezi Malalas, 368. Sora Placidiei devenise soţia regelui vandal Genseric: *ibid.*, 373—375.

minus" şi folosind formula „invicta Roma" [12]. Bărbatul Amalasuntei[g], Theodat, va fi după răscoala sa un „dominus" şi un „rex" şi capul său va fi împodobit cu o diademă de perle; cuvintele „victoria principum" se referă la soţia sa, moştenitoarea tronului [13]. De acum încolo toţi apărătorii fideli ai Italiei ocupate se vor înfăţişa cu acest diadem pînă la Teia, („Theia")[h] ultimul din seria, care totuşi va asocia titlurilor sale [fără o reprezentare proprie] efigia împăratului Anastase, urmînd astfel obiceiul franc de a garanta titlul monedei [14].

S-a încercat să se demonstreze că Teodoric, pe care cutare inscripţie îl numeşte „dominus noster", „semper augustus" şi „propagator Romani nominis", ar fi tins să se separe de Imperiu, obţinînd chiar de la împăratul Anastase insignele imperiului trimise de Odoacru lui Zenon. Se mai invocă şi linguşirea slujbaşului său Cassiodor. Dar aceasta înseamnă să confunzi linguşirile slugarnice ale supuşilor cu o afirmaţie politică [15].

29 // Dar oricum acestea nu sînt decît rămăşiţe întîmplătoare, epave rămase să plutească la suprafaţă, forme al căror spirit a zburat, frînturi aproape de nerecunoscut. Influxul germanic — a cărui importanţă nu trebuie redusă prea mult, după ce la început a fost exagerată în mod tendenţios — va şti să-şi îndeplinească într-un fel foarte apreciabil rolul său transformator, revoluţionar. Armonia, legăturile subtile şi delicate, sistemul perfect de civilizaţie pe care îl crease Roma veche, vor fi distruse. Nu va fi continuitate generală între Imperiul lui Teodosie, şi cel al Carolingienilor sau al Otonienilor.

În sfîrşit, îndată după anul o mie vor începe să mijească civilizaţii naţionale. Ele vor căuta să zdrobească lanţurile care le leagă de un Imperiu aservit singur doar naţionalităţii germanice; limba vulgară a diferitelor popoare — şi care se cristalizase în această epocă — va încălca neîncetat domeniul recunoscut limbii latine.

În direcţia aceasta, aşadar epoca cea nouă se va manifesta într-un mod mai rapid şi mai caracteristic.

Viaţa Orientului roman se deosebeşte hotărît de aceea pe care am schiţat-o acum. Infiltrarea barbară întîrzie, şi atunci cînd se produce, ea nu ajunge niciodată la importanţa dobîndită de mult în Occident. Germanii se scurg spre Occident pe marile drumuri ce le constituie căile imperiale construite pentru legiunile ocrotitoare. Slavii nu îndrăznesc să rîvnească la Bizanţ: în provinciile pe care le vor ocupa, ei se vor resemna uşor la sistemul care va face din ei federaţi, clienţi şi mercenari ai împăratului. Pînă la sosirea bulgarilor, pînă la asimilarea lor cu locuitorii Traciei, cucerite, nu va exista un singur concurent barbar la purpura lui Diocletian sau

[12] Pfeilschifter, *loc. cit.*, 107.

[13] *Ibid.*, 11.

[14] *Ibid.*, 112, 114, 115, 116, 120. Cf. şi Mommsen, *Ostgothische Studien*; Maurice Dumoulin, *Le gouvernement de Théodoric et la domination des Ostrogoths en Italie, d'après les oeuvres d'Ennodius*, în „R.H.", 1902; şi remarcabilul capitol consacrat lui Teodoric de către Bury, în *History*, 1923, I, 404 ş.u.

[15] Cf. Bury, *loc. cit.*, 458, nota 1: Anonimul din Valois, în *Chronica Antiqua*; Manso, *Geschichte des ostgotischen Reiches in Italien*, Breslau, 1824, 392 ş.u.; Friedländer, *Münzen der Vandalen*, 62 ş.u.; cf. F. Ferd. Kraus, *Die Münzen Odovacars*, teză la München, 1919, 69, n. 28.

Iustinian. Trebuie să mai ţinem seama că provinciile cele mai numeroase, mai întinse, mai populate şi mai bogate se află în Asia şi în Africa şi că
30 nici acelea din Asia // — cu toată vecinătatea perşilor — nici acelea din Africa, nu vor avea de suferit nici o invazie pînă la arabii din secolul VII.

Orientul care îşi păstrase caracterul său roman fără nici o întrerupere, şi fără acele infiltraţii care ar fi putut să-i falsifice sensul, va avea deci două secole de răgaz relativ, pe care împăraţii vor şti să-l întrebuinţeze cu folos. Nu vor fi aici subjugări, haos, jafuri de ale barbarilor prin toată Capitala, ca acelea ale vizigoţilor şi ale vandalilor în Roma veche. Viaţa romană se va dezvolta liber de-a lungul secolelor, indiferent de haina sa cea nouă. Barbarii nu vor uzurpa conducerea statului, ca Odoacru' în Occident [16], şi nici nu-i vor prelua suplinirea ca Teodoric, amîndoi aceşti „regi" luînd locul cezarilor daţi de o parte. Ei nu vor veni să reia tradiţia pe seama lor după un interregn imperial de patru sute de ani împliniţi. Conducători din rîndurile lor vor dobîndi cealaltă demnitate imperială (a Orientului) şi vor întemeia chiar dinastii, dar numai după ce îşi vor fi părăsit poporul şi obiceiurile lor, după ce „se vor fi făcut romani", după ce vor fi dat dovada unei asimilări cît de cît satisfăcătoare. „Isaurian", „trac", „macedonean" nu mai înseamnă pentru ei decît o poreclă, asemenea acelor ale marilor-viziri turci care amintesc de provincia în care s-au născut, sau de meşteşugul pe care l-au practicat la începutul carierei lor. Roma cea nouă va stărui aici, intangibilă.

Cărui fapt i se datoreşte acest lucru? Numai loviturii geniale a lui Constantin cel Mare transformînd Bizanţul prădat, apoi refăcut de Septimiu Sever, în „oraşul lui Constantin", *Constantinopolis*, „noua sa Romă". Era o nouă Romă, cea a prezentului şi a viitorului.

Creînd noua sa capitală — care asigură comunicarea pe mare, precum şi posibilităţi de aprovizionare pentru un centru de populaţie atît de important
31 şi pentru un oraş întărit ce trebuia // să se aştepte la atacuri şi la asedii — şi care mai răspundea desigur unei deplasări a echilibrului ce se produsese de mult în favoarea Orientului [17], Constantin a vrut să ridice un oraş roman sub auspicii mai bune decît fuseseră chiar acelea pentru vechea Romă [18]. Oraşul a cărui piatră fundamentală a fost pusă la 8 noiembrie 324, şi a cărui inaugurare solemnă a avut loc la 11 mai 330 [19], trebuia să fie o realizare latină. Au fost aduşi din Occident toţi oamenii chemaţi aici de slujba lor, şi s-a folosit o constrîn-

---

[16] Asupra acestui punct s au încercat recent noi explicaţii de către G. Ivanov, în „*Zapiski*" ai Universităţii din Saratov, VI, 3.

[17] Vezi Baynes, *History*, 25.

[18] „Romam autem intelligimus non solum veterem, sed etiam regiam nostram, quae Deo propitio cum melioribus auspiciis condita est"; *Corpus juris*, I, VIII.

[19] Cf. Preger, *Scriptores rerum constantinopolitanarum*, Leipzig, 1907; Preger, în „Hermes", XXXVI (1901), 336 ş.u.; XXXVII, 316—318; acelaşi, în „Programul Gimnaziului Maximilian" din München, 1895; Bréhier. *La fondation de Constantinople*, în „R. H.", CXIX (1915); „É.O.", 1924, 289 ş.u.; David Lathoud, *ibid.*, 1925, 180 ş.u. Cu privire la împrejurimi şi la insulele vecine, „É. O.", X, 15 ş.u.; XI, 19 ş.u.; XX, 178 ş. u. Cf. Gerland, în „B. ngr. J.", 1933, 102—103.

gere oficială (ca aceea amintită mai sus a lui Mohamed II sau aceea a regelui Sardiniei în secolul XVIII, care şi-a împodobit astfel cu edificii frumoase capitala sa din Turin), silindu-i pe arendaşii asiatici ai statului să-şi construiască aici case [20]. Acest caracter latin s-au străduit să-l păstreze pe cît era cu putinţă de-a lungul secolului IV şi chiar şi V [21].

Acest lucru trebuia să fie dorit de Constantin, el însuşi fiind pînă în cele din urmă un latin, latin al Occidentului, de spirit foarte păgîn, oricare ar putea fi părerea despre pretinsul său „proces de conştiinţă" care de fapt
32 aduce destul cu politica „păcii romane", // şi cu punerea în mişcare pentru ideea de stat, mai sfîntă decît toţi zeii vechi şi moderni, a oricărui element de vitalitate care există. Flaviul Constantin, născut la Naissus, într-o regiune absolut latinizată, ca fiu al lui Constantius Chlor şi al unei femei care nu îi fusese soţie decît într-un sens derivat din dreptul roman [22], a trăit exclusiv printre soldaţi de rase deosebite, uniţi între ei doar de romanitatea de caracter latin care răsuna în aclamaţiile imperiale şi în comenzile militare. El pretindea că descinde din împăratul Claudiu [23]. În familia sa se păstrase cultul soarelui, şi zeiţa Tyche a continuat să fie adorată în clipa botezului său prudent *in extremis*; iar porţile templului gintei sale *(gens Flavia)* nu au fost niciodată închise [24].

Primul împărat bizantin va fi deci, fără îndoială, Iustinian. El reprezintă reunirea elementelor care constituie esenţa însăşi a Bizanţului. Acestor elemente, el le dă forma definitivă. În ce priveşte ortodoxia, el se desprinde de rămăşiţele monofizismului şi obţine pentru formula sa ortodoxă garanţia Romei vechi. În ce priveşte arta, el transportă la Constantinopol cupola mesopotamiană şi o instalează acolo prin splendida realizare a Sfintei Sofii: bazilică romană încununată cu tiara monarhiilor orientale. În ce priveşte ordinea legală, el recheamă dreptul roman, supunîndu-l unui uşor botez ortodox. În ce priveşte legitimitatea romană, el ajunge să fie restauratorul hotarelor occidentale ale Imperiului şi se mîndreşte cu aceasta într-unul din edictele sale, citat adesea pentru a se dovedi că el urmărea un ideal politic
33 de restauraţie. Şi în sfîrşit, ţăran balcanic // prin originile sale, în ciuda unei tinereţi de constantinopolitan la modă, însurat cu actriţa la ordinea zilei, el îndreaptă spre coroana Orientului tot fluxul de noi şi puternice vitalităţi naţionale.

---

[20] Socrate, *Histoire ecclésiastique*, II, 41.

[21] Vezi Stein, *op. cit.*, 195, nr. 6; Émereau, *Constantinople sous Théodose le Jeune*, în „Byz.", II, 109 ş.u.; V. N. Beneševič, *Otcherki po istorii Vizanti pod redaktziei, etc.* Petrograd, 1913, 3 fascicole; V. Schultze, *Konstantinopel*, Leipzig, 1913; *Constantinople painted by Warwick Goble, described by Alexander von Millingen*, Londra, 1906. Cf. Millingen, *Byzantine Constantinople*, Londra, 1899; Will. Holden Hutton, *Constantinople*, Londra, Dent.

[22] Stein, *op. cit.*, 397; Şesan, *Die Religionspolitik der christlichen römischen Kaiser, 313—380*, 1911, 79, nota 4. El a dat numele de Augustaeum după această Augusta; Bury, *History* (1923), I, 75. Cf. Krašenninikov, *Prodromus sylloges vitarum laudationumque sanctorum Constantini Magni et Helenae, matris ejus, graece atque slavice mox edendarum*, Iuriev, 1915, Supliment la „V.V.", I.

[23] Stein, *op. cit.*, 115.

[24] Şesan, *op. cit.*, 253, 281, 286, nota 4; Baynes, *op. cit.*, 17 ş.u.; Preger, *Konstantinos Helios*, în „Hermes", XXXVI (1901), 457—469; Stein, *op. cit.*, 148—149. Cf. argumentarea tezei sincerităţii creştine a lui Constantin în cartea recentă a lui Jules Maurice, *Constantin-le-Grand*.

Înainte de Iustinian nu sînt decît două tipuri de împăraţi. Unul, care purcede din Constantin, este acela al „commiliton"-ului, al „co-veteranului", apărător perpetuu al hotarelor Imperiului, în mijlocul soldaţilor săi, pe care îi întrece prin demnitatea cu care este învestit. Este un împărat care creează o capitală, dar nu are nici una, care îşi compune o curte, dar nu se foloseşte de ea, căci este întotdeauna în acţiune, luptînd contra barbarilor în tabere, contra ereziei în sinoade, în afară de grijile unei bune justiţii, unei administraţii cinstite [25] în provincii, şi de datoria de a apăra moneda cea bună, *decargyr-ul*, împotriva falsificărilor, aşa-zişii „*paracharactes*" [26] (parcă se şi văd practicile Orientului), de a face să fie strînse dările la momentul prevăzut, de a împiedica uzurpările.

Apoi este tipul asiatic al lui Zenon şi al lui Anastase, păstrătorii trecutului. Chiar şi mai înainte de ei, un timp preţios a fost cheltuit pentru fixarea şi definirea mai precisă a rangurilor civile. Ei înşişi se află în propriul lor mediu de vechi funcţionari în această lume nouă care seamănă cu cea a seleucizilor[k] din Antiohia.

Iustinian nu vrea să fie nici un soldat care nu poate să-şi părăsească nici o clipă scutul, nici un birocrat care a primit o înaintare în grad. Din trecut i se iveşte în faţă împăratul complet, integral: Augustus. El este şi în acest domeniu restauratorul care reînvie „antichitatea pierdută şi scăzută din ce fusese" [27].

NOTE

a. General roman de origine suevă (? — 472) şi religie ariană; nu poate fi împărat, dar face şi desface împăraţi: Majorian (Iulius Valerius Majorianus) (457—461), Severus (461—465). După un interregn de un an trebuie să-l primească pe Anthemius, trimis de împăratul Leon în 467, dar în 472 îl învinge şi îl ucide; tot el îl proclamă, în apr. 472, pe Olibrius (Anicius Olibrius), soţul Placidiei, fiica lui Valentinian III.

b. Comitele Marcellin, care va ocupa Dalmaţia pentru împăratul Leon, vezi mai jos partea a IV-a, cap. 2, n.a.

c. Probabil după amintirea gintei Flavia a lui Constantin cel Mare şi a urmaşilor săi.

d. Thrasamund, cumnat al ostrogotului Teodoric I, rege (496—523); Childeric fiul lui Huneric şi nepotul de fiu al lui Genseric, iar prin mama sa Evdokia, nepotul împăratului Valentinian III şi strănepot al lui Teodosie II; rege (523—530); Gelimer, ultimul rege vandal (530—533); a uzurpat domnia predecesorului său.

e. tuiles.

f. Athalaric, fiul Amalasuntei şi nepotul lui Teodoric, rege al ostrogoţilor (526—534).

g. Amalasunta, fiica lui Teodoric, regentă (526—534) a fiului ei Athalaric; este ucisă în nov. 535 de soţul ei, Theodat, pe care şi-l asociase la domnie.

---

[25] Sub fiii lui Teodosie un prevaricator este expediat sub bună pază în provincia faţă de care trebuie să dea socoteală de faptele sale; *Cod. Theod.*, XXVII, III. Se interzice ciobanilor să aibă cai, şi să hrănească la ei pe copiii altora, pentru a preveni tîlhăriile (aceeaşi epocă; *ibid.*, XXX, XXXI).

[26] *Cod. Theod.*, IX, XXI, VIII. Se explică vulgului că greutatea monedei şi nu proporţiile figurii reprezentate interesează, *ibid.*, XXII. Cf. *ibid.*, XXIII, II.

[27] Nov. lui Iustinian, coll. III, tit. III: „nobis reparantibus omnem vetustatem jam deperditam et diminutam".

h. Theia, ultimul rege al ostrogoţilor (552—553).

i. Odoacru, general roman de origine germanică. L-a detronat la 28 aug. 476 pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Imperiului de Apus, devenind primul rege (476—493) barbar al Italiei.

j. Dreptul roman recunoştea şi căsătoria de fapt, concubinatul, care în anumite condiţii ajungea la drepturi egale cu cea contractată după formulele sacramentale.

k. Dinastie întemeiată în 312 î.e.n. de generalul macedonean al lui Alexandru cel Mare Seleukos, care s-a înstăpînit pe o parte din Persia şi pe Asia Mică, la care a fost adăugată ulterior Siria.

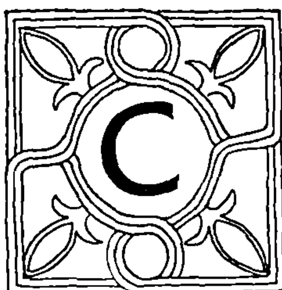
În acest stat nou au fost întemeiate cele două mari oraşe elenistice de proporţii mărețe, rivalizînd cu Alexandria: Seleucia pe Tigru şi Antiohia, la mare, în dreptul Ciprului.

Capitolul doi

ANALIZA ELEMENTELOR DIN SINTEZA BIZANTINĂ

I

ELEMENTUL ROMAN

34

ind ceea ce numim noi „Bizanțul" s-a format, nu exista nici o intenție de desprindere de nici una din amintirile romane. Iustinian va pomeni nu numai de Romulus și de Numa, dar și de „regele troian" Enea „după care sîntem numiți Eneazi" [1]. De la capătul șirului de împărați, Cezar însuși apare înaintea lui Iustinian ca un „prea iubit" antecesor care a „dat un început bun autorității supreme pe care o deținem asupra lumii întregi" [2]. Cu cea mai mare venerație se întoarce către Constantin *pientissimus princeps*, spre mama acestuia *honestissima*, al cărui nume dat Hellenopontului, este restaurat [3].

Dimpotrivă i se întîmplă destul de rar să amintească de predecesorii săi cei mai apropiați, în afară de Marcian, care este pentru el un *imperator eximius* [4] și de Leon I[a] „de bună pomenire din rîndul acestor împărați de după Constantin de sfîntă amintire, care a sporit dominația *(principatum)* credinței creștine, și a așezat statornic demnitatea și disciplina sfintelor
35 // biserici" [5]. În vreme ce nu se referă în „Institute" decît arareori la decretele lui Zenon, el îl admiră pe acest Leon, „omul sancțiunilor puternice și bărbătești" [6]. Dar, mai presus de oricare altul este lăudat unchiul său, țăranul trac Iustin, care a „întrecut în pietate și înțelepciune pe toți cei care au domnit pînă atunci" [7].

Iustin și Iustinian reprezintă dealtminteri o reacție. Dacă Leon venise din țara „bessilor". din aceeași Tracie [8], în schimb Zenon[b] fusese un barbar

---

[1] „Et nos quidem Aeneadae ab illo vocamur". Novele, coll. V, tit. II, XLVII.

[2] Novele, coll. IV, tit. IX, XXX: „Charissimo nobis Caesare qui summo orbis terrarum arbitrio, quod nos obtinemus, bonum dedit principium".

[3] Novele, coll. IV, tit. VII, XXVIII.

[4] Novele, coll. VIII, tit. VI, no. CV.

[5] Novele, II, I, VII. Este vorba și de Anastase *piae memoriae*.

[6] Novele, coll. IV, tit. I, XXII: „in Leonem piae memoriae pervenit, virum fortiter atque viriliter etiam de istis plerumque sancientem".

[7] „Qui pietate atque sapientia omnes quot unquam imperarunt superavit", Novele, coll. IX, tit. XXII, nov. CXL.

[8] „Bessica ortus progenia"; Iordanes, *Rom.*, 335.

din Orient, iar Anastase un fost funcționar dalmat. Cîrmuirea aparținea deci raselor învinse și birocraților. Puterea nu era deținută de reprezentanții vitalității încă tinere a celor mai bune populații.

Dar în provinciile europene, balcanice, rămase — în afară doar de litoral — foarte latine, foarte libere, foarte războinice, se păstra un veșnic izvor de viață vie [9]. Leon I el însuși fusese un „bess" din aceste regiuni [10] ce își dobîndiseră un început de individualitate politică. Într-adevăr sub Zenon, se ridică gepidul de sînge regal Mundus, ce fusese comandant odinioară la Sirmium și servise sub Teodoric, și care cere pe seama sa Dunărea, pe care o apără împotriva rămășițelor hunilor, pacificînd astfel Tracia [11]. Sub Anastase[c] Isaurienii, ajunși stăpîni ai Imperiului sînt distruși de o concentrare de forțe „scite, gotice și besse" din aceeași provincie [12]. Revolta lui Vitalian[d], fiul lui Patriciolus din Zaldapa de la Dunărea de Jos cu nume
36 atît de romane, luminează bine acest lucru [13]. Acest împărat al revoltei // care a ocupat o mare parte din Tracia [14] și a venit să asedieze Constantinopolul, nu se sprijinea numai pe un grup de barbari de pe frontieră [15], ci și pe populațiile de la Marea Neagră, constituite din țărani, care i-au dat pe luptătorii cei mai tari și cei mai buni din oastea sa. Este păcat că nu se cunosc decît din cîteva rînduri grecești ale lui Ioan din Antiohia [16] intențiile acestui soldat căruia nu i-a lipsit mult ca să obțină coroana Cezarilor.

El a fost învins, părăsit, rolul său s-a sfîrșit. Dar avîntul rasei nu a fost totuși oprit. Iustin, bătrînul soldat neștiutor de carte, tracul originar din Bederiana [17], care a reușit fără revoltă să pună mîna pe Constantinopol, este o dovadă a acestui fapt. Începe acum domnia parveniților de la țară, și programul lor este **roman, latin** (în legătură strînsă cu trecutul pe care ei vor căuta să-l reînvie și hotărît opus uzurpărilor orientalilor și paraziților de la curte). Și aceasta[e] măcar că din aceeași „Scitie" [18] și nu din Scythopolis, și cu atît mai puțin din Provența, a venit în secolul IV Sf. Cassian[f] († c. 435), autorul grec al „Instituției" [19].

---

[9] Vezi Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

[10] Malalas, 369.

[11] Καὶ ἐγένετο εἰρήνη ἐν Θρᾴκῃ καὶ ἐκ τούτου φόβος κατεῖχε τὰ βάρβαρα ἔθνη (și s-a făcut pace în Tracia și din această cauză teama a pus stăpînire pe neamurile barbare); *ibid.*, 450—451.

[12] Μετὰ πλήθους Σκυθῶν καὶ γοτθικῆς καὶ βεσσικῆς χειρὸς (Împreună cu o mulțime de sciți și cu o mînă de goți și de bessi); *ibid.*, 393—394.

[13] Ioan din Antiohia, *loc. cit.*, VI, 32; ἀμφὶ τὰς ν' χιλιάδας πολεμικῶν τε καὶ ἀγροικῶν ἀνδρῶν (cam la 50 000 de bărbați dușmănoși și inculți). Un πλῆθος γεωργικὸν (o mulțime de țărani) și în armata lui Marcian; *ibid.*, IV, 619. Cf. Malalas, 403 ș.u.

[14] Πολλὰς πόλεις καὶ χώρας τῆς Ρωμανίας (Multe orașe și sate ale Romániei); *ibid.*, 412. Se vede aici noul sens al acestui termen, asemenea celui al Rumeliei sub otomani. Celălalt sens apare cînd cronicarul sirian spune că Anastase a ridicat construcții εἰς ἑκάστην πόλιν τῆς Ρωμανίας (pentru fiecare cetate a Romániei).

[15] Malalas (405) vorbește de „goți, huni și sciți".

[16] Mai este și pasajul din Zaharia din Mitilene, VII, 13, citat și de Bury, *History*, 1923, 448, nota 1.

[17] Malalas, 410.

[18] Un Ioan Scitul sub Zenon, vezi Ioan din Antiohia, *loc. cit.*, IV, 620.

[19] Cf. D. A. Ménager, în „É. O.", 1921, 330 ș.u. și J. Thibaud, *ibid.*, 447—449.

În aparență deci, amintirile romane, și pînă și legendele, rămîn foarte vii. Iustinian amintește chiar că Lycaon regele Arcadiei, a venit în Italia și s-a stabilit în mijlocul Oenotrienilor, el fiind cu mult înainte de Enea și Romulus „creatorul (ca să zicem astfel) al Imperiului roman" [20].

37 // Dealtminteri, în ciuda numelor lor orientale, împărații recenți provin, afară de Zenon [21], din provinciile latine. Anastase s-a născut la Epidamn și Leon venea din Iliricum [22]. Ei nu se vor putea deci elibera de pecetea lor dintîi.

Înclinați a se mîndri doar cu tradiția latină, tot ce era grecesc nu putea îndeplini decît un rol auxiliar. Astfel împăratul declară evreilor că limba patriei, *patria lingua* este aceea care e vorbită în Italia, *italica* [23]. O frumoasă monedă îl reprezintă pe Anastase în chip de ostaș purtînd un splendid coif și avînd pieptul acoperit cu platoșa lui Traian.

Gîndind astfel, împăratul de stil roman are pe ce se sprijini. Conservarea vechilor magistraturi, pe care Procopie le traduce pe grecește (ὕπατος) sau cărora le grecizează aspectul (μαγίστρος) [24] lasă iluzia că se păstrează un întreg trecut de mare preț [25]. Mai este încă și un Senat în mijlocul căruia își depun consulii funcțiunile [26].

Sub Iustinian va fi practicată, chiar oficial, un fel de arheologie[g] și în denumirea magistraților, reînviind cu tot felul de reminiscențe istorice sau cvasiistorice pe aceea de pretor [27], *praetor justinianeus* (în Pisidia și în Lycaonia, în Paflagonia, în Tracia). Îl vedem pe acest pretor, care este și comandant al miliției paradînd în car somptuos de argint precedat de
38 fascii [28]. Comiți vor cîrmui Galatia primă, Frigia // pacatiană, Isauria [29], iar un proconsul Capadocia [30], provincie cuprinzînd mari domenii, uzurpate de „cei puternici" *(potentes)*.

Acest corp de funcționari nu constituia însă, ca în vechea Romă, o clasă de nobili. Printre cauzele care au făcut ca Imperiul bizantin să aibă caracterul pe care l-a avut în mod permanent, se uită una din cele mai importante: absența deplină a unei aristocrații, a unei adevărate aristocrații cu o reședință stabilă, cu o activitate susținută, recunoscută ca atare de către puterea supremă, o aristocrație care dă sfaturi, și la nevoie le impune. Cîțiva mari proprietari din Pelopones și din Asia nu vor fi în stare să o

---

[20] „Romano imperio daret veluti principium"; Novele, coll. IV, tit. III, XXIV.

[21] Însă un fost secretar, ὑπογραφεύς, la Isaurieni se numește Candidus (Agathias, 472).

[22] Menandru, 472, 473, 491.

[23] Nov. lui Iustinian, coll. IX, tit. XXIX, CXLVI.

[24] Procopie, *Bell. Goth.*, ed. din Bonn, 39, 149.

[25] Vezi Paul Koch, *Die byzantinischen Beamtentitel von 300 bis 700*, teză de la Iena, 1903. Dar acel σιλέντιος κονβέντος, menționat de Malalas (438—439) se păstrează și mai departe.

[26] Cf. Lécrivain, *Le Sénat romain depuis Dioclétien*, Paris, 1859; D. Ellissen, *Der Senat im oströmischen Reiche*, Göttingen, 1889. Pentru acel *silentium* al convocărilor, vezi Gelzer, *Kultur*, 212 ș.u. Definițiile date termenilor latini arată cît de puțin erau înțeleși. Pentru Malalas, Aetius este un πρῶτος συγκλητικός (primul senator), 358.

[27] Novele, coll. IV, tit. IV, XXV.

[28] *Ibid.*, cap. IV.

[29] *Ibid.*, nov. XXVII.

[30] *Ibid.*, XXX.

înlocuiască. Le va lipsi tradiţia şi — închişi în văile lor — deopotrivă şi experienţa, ca şi notorietatea, popularitatea.

Căci marile familii senatoriale nu-l urmaseră pe Constantin, nesubscriind alături de el la decăderea din drepturi a vechii lor Rome iubite, de care erau legate prin toate tradiţiile şi toate amintirile lor. Dealtminteri, în Occident nobilimea se putea reface prin grupurile provinciale care au ştiut de la început să supună pe regii barbari, datorită şi cîrjei pastorale a episcopilor ieşiţi din mijlocul lor. Cînd după falimentul tentativei Constantiniene de strămutare totală în Orient, Roma a fost din nou — dacă nu capitală unică, cel puţin sediul Imperiului — ele au determinat nu o dată schimbarea deţinătorilor puterii. Din opoziţie faţă de Constantinopolul atît de creştin, ele păstrau ceva din păgînismul condamnat. Astfel Anthemius a trebuit să le promită reinstaurarea în vechea sa cinste a oraşului slăvit[h]. Iar într-un izvor se subliniază că Lybius Sever era un roman, un roman adevărat [31]. Odoacru le aparţinea în bună parte, şi el a acţionat în numele lor cînd
39 a trimis la Constantinopol insignele imperiale [32]; // numai provincia, a cărei părere este înfăţişată de cronica „comitelui" Marcellin[i], a regretat dispariţia unei forme pe care o făcea să derive de la Augustus însuşi[33]. Siglele care atestă autorizaţia Senatului apar pe monedele acestor delegaţi ai Romei orientale, a acestor creaturi ai şefilor germanici. Teodoric a avut de luptat contra unei opoziţii de intelectuali şi de iubitori romantici ai trecutului, avînd în fruntea lor oameni de valoarea lui Symmachus şi a lui Boethius, şi a fost nevoit pentru a-i impresiona să recurgă la concursul călăului. Ei vor fi aceia care se vor gîndi să facă din Belisarie un împărat, încă unul din împăraţii *lor*.

În lipsa unei clase de o solidaritate atît de mîndră şi de dîrză, Bizanţul a trăit în voia norocului unor parveniţi. Aceştia aduceau cu ei, fără îndoială un nou flux de omenire proaspătă, dar totodată şi pasiuni puternice, o lăcomie fără saţ şi moravuri urîte. Cei cîţiva savanţi de catedră nu puteau să introducă un spirit mai nobil. Împăraţii, înălţaţi prea adesea prin intrigi, capricii sau crime, împărtăşeau acest fel de a fi. O vulgaritate brutală a năvălit încă de la început în Roma lui Constantin, şi nimeni nu va putea — nici

[31] Vezi pasajul din Damascius citat de Seek, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt.*, VI, Stuttgart, 1921, 487. Ca dealtminteri Majorian, amicul lui Genseric, Malalas, 375.

[32] Cf. şi Marcellinus Comes, în Mommsen, *Chron. Minora*, şi Malchus, ed. din Bonn. Αὔγουστος ὁ 'Ορέστου υἱός, ἀκούσας Ζήνωνα πάλιν τὴν βασιλείαν ἀνακεκτῆσθαι τῆς ἕω... ἠνάγκασε τὴν βουλὴν ἀποστεῖλαι πρεσβείαν Ζήνωνι, σημαίνουσαν ὡς ἰδίας μὲν αὐτοῖς βασιλείας οὐ δέοι, κοινὸς δὲ ἀποχρήσει μόνος ὢν αὐτοκράτωρ ἐπ' ἀμφοτέροις πέρασι: τὸν μέντοι 'Οδόαχον ὑπ' αὐτῶν προβεβλῆσθαι, ἱκανὸν ὄντα σώζειν τὰ πὰρ' αὐτοῖς πράμματα, πολιτικὴν ἔχων νοῦν καὶ σύνεσιν, ὁμοῦ καὶ μάχιμον, καὶ δεῖσθαι τοῦ Ζήνωνος πατρικίου τε αὐτῷ ἀποστεῖλαι ἀξίαν καὶ τὴν τῶν 'Ιταλῶν ταυτῷ ἀφεῖναι διοίκησιν (Augustus, fiul lui Oreste, auzind că Zenon a cîştigat iarăşi conducerea Răsăritului, a însărcinat Senatul să-i trimită lui Zenon o ambasadă care să-i aducă la cunoştinţă, că ei nu mai au nevoie de conducerca sa şi că va fi suficient să fie numai el singur stăpînitor peste amîndouă părţile: că, într-adevăr, Odoacru, de către ei a fost pus în frunte şi este suficient să le apere numai el interesele lor, deoarece are spirit şi inteligenţă politică şi în acelaşi timp este şi un bun războinic; drept care, el (Augustus) se dezleagă de patricianul Zenon şi i se acordă acestuia rangul meritat şi i se lasă administraţia italilor).

[33] *Loc. cit.*, „Hesperium romanae gentis imperium, quod septingentesimo nono urbisconditae anno primus Augustorum Octavianus Augustus tenere coepit, cum hoc Augustulo periit ... Gothorum dehinc regibus Romam tenentibus".

sub cei mai bine educaţi dintre Macedoneni, Comneni sau Paleologi — să o gonească de aici. În mediul acela de soldaţi de corp de gardă, de călugări şi de pedanţi nu exista vreo putinţă de a se ridica la culmi mai înalte.

40 În privinţa monedelor, tradiţia veche continuă pînă atît de tîrziu // încît pe o piesă (unică) a împăratului Alexandru din secolul IX formula greacă apare în litere latine [34]. Legenda de pe monede — probabil întreaga legendă a rămas deci latină. Tot astfel la Berytos (Beyrut) învăţămîntul legilor se face pe latineşte. Tot pe latineşte sînt redactate tratatele, ca acela cu perşii. [35] Fiul lui Anthemius se numeşte Marcian [36], acel al uzurpatorului Basiliscus este un oarecare Marcus [37]. Fratele împăratului Zenon se cheamă Longin [38], soacra sa, intriganta Verina[j] , poartă un nume latin, în vreme ce soţia lui este ciudat împodobită cu numele mitologic de Ariadna. Cutare comandant militar sirian trimis împotriva lui Vitalian este un Marinus [39]. În familia imperială alături de Iustin şi Iustinian mai este şi un Germanus[k] : dar numele femeilor, mai ales, rămîn latine.

Dar în vreme ce Roma reprezenta în primul rînd un trecut, o culme şi o glorie, vechiul monument roman, care era martorul ei nemuritor, nu inspira nici la Constantinopol — oraş nou puţin cam parvenit — şi nici aiurea, nici o veneraţie. Trecutul fusese supus unor critici tot atît de disolvante şi desigur ajunse populare, ca acelea ale lui Augustin[l] , duşman înverşunat al oricărei alte „cetăţi" decît cetatea lui Dumnezeu. Frumuseţea acestor adevărate relicve de artă nu atrăgea decît pe cîţiva intelectuali, care totuşi îşi însuşeau uneori din materialele acestora pentru a-şi face „ornamente pentru săli de ospeţe *(triclinia)* sau pentru porticuri". Dacă nu era cu putinţă ca edificiile, ai căror foşti stăpîni fuseseră expulzaţi, să fie transformate în case care să le aparţină acuma lor, sau în case ale noului Dumnezeu, ele erau folosite pentru a face var din marmora veche, şi aceasta în ciuda tuturor decre-
41 telor // imperiale începînd din vremea fiilor lui Constantin, care pedepseau acest fapt cu amenzi grele [40].

Sub sforţările depuse pentru conservarea neamului şi pentru menţinerea bunelor tradiţii politice, se produce totuşi un proces lent de asimilare sub ocrotirea crucii creştine şi care continuă chiar peste diferenţele de religie. Chiar mai înainte, într-o vreme cînd căsătoria cu străinii era îngăduită, Constantin ameninţa să pună a fi ars de viu oricine va fi ajutat pe barbari ca să prade teritoriul Imperiului [41]. Dar se putea crede totuşi că acea asimilare va fi latină, că va contribui la crearea unei lumi romane în Orient; vom vedea însă că ea va fi, dimpotrivă, grecească.

---

[34] Muşmov, în „Byz.", VI, 98—99.

[35] Menandru, 350.

[36] El se însoară cu ἐκφανεστάτη (prea nobila) Leontia, fiica împăratului Leon; Malalas, 375.

[37] *Ibid.*, 378.

[38] *Ibid.*, 386.

[39] *Ibid.*, 405.

[40] *Cod. Theod.*, IX, XVII, II, III, IV, V. Despre violarea mormintelor, *Valentiniani Novellae*, I, V.

[41] „Si quis barbaris scelerata factione facultatem depraedationis in Romanos dederit, vel si quis alio modo factum diviserit, vivus amburatur", *Cod. Theod.*, VII, I, I.

În ciuda a tot ce putea să dea noul mediu al Capitalei impuse, armătura legală rămînea absolut romană, în spiritul vechi, și acesta era punctul esențial pentru niște oameni la care statul însemna în fond o structură juridică [42]. Un Grigore, un Hermogene[m] făcuseră culegeri de constituții imperiale. Teodosie II[n] încercase să arunce lumină asupra vechilor decizii imperiale, să facă din edicte răzlețe o adevărată culegere de drept civil. O comisie de jurisconsulți fusese însărcinată să preschimbe în teorie „gîndul divin al spiritului nostru" (*divinus sensus pectoris nostri*). Numele compilatorilor exceptînd pe un Maximinus și un Sperantius ne îndreaptă spre Orient: Appolodorus, Teodor, Procopie, Epigenius [43].

42 Încă și împărații din secolul IV se îngrijiseră // de marea chestiune a dreptului. Ei căutaseră, prin dispozițiile cuprinse apoi în Codicele Teodosian, să creeze o ordine legală scrisă. Împăratul Iulian cu concepțiile sale personale, în care intra fără îndoială și dreptul ca instrument puternic al păgînismului, a trebuit negreșit să fie unul din restauratorii trecutului. Dar judecătorii, ei înșiși, nesocotiseră prea adesea *rescriptele* [44], și trebuie să ne întrebăm mai ales care erau printre orientali, în afară de locuitorii unor orașe romanizate, aceia care voiau să se adape la acest izvor al dreptului cu ape stătătoare.

Încă de la început toată această legislație a avut o singură acțiune asupra unei societăți în plină transformare: frînarea unor abuzuri împotriva cărora se îndreaptă aceste „novelle", împiedecarea (măcar parțială) a uzurpărilor de drept de care se făceau vinovați funcționarii [45]. Lumea voia ca judecătorul să fie serios și sever, străin de grija popularității, de plăcerile jocurilor, rostind în mod public în piața publică și nu în biserici (*diverticula religiosa*) — sentința pentru care să-și asume întreaga răspundere [46]. Se vede așadar cum biserica uzurpa drepturile tribunalului imperial. Dar, în fond, în zadar fusese confirmat tot ce aparținea trecutului roman, începînd cu aportul bătrînului Papinian [47].

Iustinian, a cărui operă în acest domeniu nu poate fi separată de aceea a predecesorilor, a însărcinat o comisie de legiști să consemneze în scris tot
43 vechiul drept roman, și de aici va rezulta „Corpul dreptului civil" [48], // redactat încă din 529, revăzut în 534, culegerea *Constituțiilor (Codul)* — căreia i s-a adăugat pentru epoca vechiului drept roman, o întreagă jurisprudență culeasă din textele unui Ulpian, unui Paul, aleasă, cernută și armonizată, constituind „Digestele", sau pe grecește „Pandectele", împreună

[42] Cf. Ernest Lévy, în „Rev. hist. de dr. fr.", 1928.

[43] Prefață la Novele. Cf. observațiile lui E. Stein, *op. cit.*, 432 433.

[44] „Multabuntur judices qui rescripta contempserint aut distulerint"; titlul I.

[45] Titlul III.

[46] Titlul VI.

[47] Titlul IV. Se observă sub primul Teodosie strădania de a găsi ce este vechi și de a-l pune de acord cu epoca nouă. Se merge chiar pînă la acceptarea principiului majorității (*ibid.*) sau autoritatea comentatorilor. În caz de îndoială trebuie să se plece la opinia judecătorului, *moderatio judicantis*.

[48] Paul Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien*, Paris, 1912, 2 vol; *L'école de droit de Beyrouth*; Alivisatos, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian*, I, 1913; Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*, 1891; Monnier, *Études de droit byzantin*, în „Nouv. rev. hist. de dr.", XVI. Prezentare mai recentă în Bury, *History*, 1923, II, 395 ș.u.

cu un bogat comentariu obligatoriu al „Institutelor" întocmit după anticul jurist roman Gaius pentru şcoala din Berytos (Beyrut) de către doi profesori: Teofil şi Doroteu°, care se apucaseră de această redactare împreună cu Tribonian, principalul colaborator al lui Iustinian, în aşteptarea „Novelelor" acestuia (Νεαραὶ) — a fost în primul rînd opera unor arheologi care exhumă trecutul [49]. Se dezgropaseră texte uitate şi cu totul căzute în desuetudine. Ne-am putea încredinţa de aceasta dacă am avea astăzi la îndemînă pentru a le controla textele sentinţelor din diferitele provincii. Imperiul dobîndise — după momentul istoric în care fuseseră decretate aceste legi pentru o societate încă simplă şi incomparabil mai restrînsă — vaste teritorii în care se păstrau vii în masele populaţiei vechi obiceiuri, pînă la cele ale tracilor şi ale arabilor, legislaţii multimilenare, ca cea a lui Hammurabi, prescripţii religioase aparţinînd unor credinţe dispărute. Se poate oare admite ca pentru cîrmuirea judecătorească a unor contemporani să se fi alergat la toate aceste texte prăfuite şi disparate, măcar şi în prealabil formal „armonizate"? [50]

Dar ne putem întreba dacă Iustinian a voit şi el din partea sa să încerce această operă de o greutate imensă: amalgamarea a milioane de oameni de un caracter atît de diferit în privinţa acestor practici de drept, legate de interese atît de esenţiale şi de o concepţie moştenită a justiţiei.

44 // Preambulul său la „Institute" poate lămuri această chestiune. Este acela al restauratorului politic, favorizat — o spune chiar el — de soartă. El însuşi este *imperator Caesar*, un Flavius ca şi Constantin, dar şi ca bietul rege germanic Odoacru. El poartă titlul tuturor victoriilor, cum nu făcuse nici unul din împăraţii de Răsărit, predecesorii săi nemijlociţi. El este *Alamanicus* — se poate oricine întreba de cînd şi pentru ce? — *Gothicus*, *Francicus*, *Germanicus*, printr-o simplă reminiscenţă de cancelarie a unui trecut mai depărtat, *Anticus* — deşi abia dacă a intrat în atingere cu anţii slavi, — *Vandalicus* şi totodată *Africanus*; el se înveşmîntă cu toate calificativele împăraţilor fericiţi: *pius*, *felix*, *inclytus*, *victor*, *triumphator*.

El vorbeşte de triumfuri cu greu obţinute *(summae vigiliae, bellici sudores)* cu ajutorul Domnului, asupra „raselor barbare" *(barbaricae gentes)* cărora le-a smuls „după o vreme atît de îndelungată", nişte provincii care fuseseră pierdute. El care vrea să fie „pius, religiosissimus", şi să îmbrace „armura legilor", poate acum să dea precepte juridice „tuturor naţiunilor" [51]. În acest scop el a pus ordine în „haosul" care era secular, lucru de care se mîndreşte nespus. Căci aceste legi în ciuda originii lor păgîne, au un caracter sacru, sînt „sacratissimae"; ele meritau deci să fie dezgropate — termen pe care îl şi aflăm aici — căci împăratul pomeneşte de *medium profundum* din care le-a scos. Alături de romanul Tribonian, el a apelat şi la doi greci: Teofil şi Doroteu, pe care îi uităm cam des, negîndindu-ne decît la cel dintîi.

Dar „Institutele" au un scop didactic. Acest solemn şi măreţ preambul se îndreaptă — şi niciodată un împărat roman din vechime nu ar fi făcut

[49] Ed. Krüger, Berlin, 1875—1877; pentru „Digeste", ed. lui Mommsen, Berlin, 1868—1870.

[50] Teodosie trebuie să ia măsuri contra judecătorilor care se lăsau împiedecaţi de haosul vechilor legi; el i-ar fi osîndit la moarte; Malalas, 384.

[51] „Omnes vero populi legibus tam a nobis promulgatis quam compositis regentur".

așa ceva — către tineretul din Școlile de drept, către *Cupida legum iuventus*. Acesta trebuie să părăsească legendele, „fabulele" răsuflate despre originea
45 legilor (deci toată acea poveste a Solonilor și Lycurgilor), și // să-și dea seama că dreptul purcede din autoritatea imperială: *ab imperiali splendore appetere*. Un manual ușor de folosit este pus la îndemîna studenților; ei nu vor trebui să aștepte patru ani, ca pînă atunci, pentru a avea fericirea de a citi „constituțiile imperiale".

Li s-au dat chiar materialele în cele cincizeci de cărți de „repertorii" din „Pandecte". Dar ei vor avea în față mai ales această sinteză a „Institutelor" cuprinzînd sensul filozofic al unor lucrări atît de felurite; ele sînt esența lor, „primele principii" adunate împreună într-un manual.

Lucrarea de școală — și îndrăznesc să afirm aceasta și despre celelalte părți ale acestei legislații — avînd menirea să lege împreună pietrele ce se clătinau de mult ale unui edificiu atît de vechi, și aceasta în ciuda unui practicism simplificator și unui dram de toleranță mai mult filozofică decît creștină (căci spiritul Bisericii izbucnește, aspru și răzbunătoral răutăților făptuite în prescripțiile dreptului criminal). Dar și operă istorică, operă de educație, rechemînd spiritele la o epocă în care legea executată strict și împotriva tuturor era prima regulă a unei societăți uniforme și disciplinate.

Au fost, glăsuiește preambulul, drepturi deosebite, începînd din vremurile lui Solon și ale lui Dracon, care în acest text este pomenit la urmă. Acuma este un alt drept civil, este dreptul „romanilor" pentru o altă categorie de națiuni — în vreme ce dreptul natural descoperit de filozofii greci este unic — și sînt pomeniți cu acest prilej Homer și Virgiliu. Se vede bine din asemenea amănunte despre ce este vorba uneori: mai degrabă o spoială de fațadă.

A vorbi neîncetat de Roma — cea veche și cea adevărată, moartă pe veci, al cărei cadavru doar va putea fi dobîndit de la ostrogoți — făcea parte din pedagogia politică a împăratului. În felul acesta, care trebuia să impresioneze adînc, Iustinian manifesta idealul trezit în spiritul său de succesul
46 războaielor sale în Apus. Instinctul roman al // acestui coborîtor de țărani latini, trăind însă după obiceiurile strămoșilor lor barbari, se manifesta în el și în momentul cînd această operă de renovare, de fapt imposibilă, se anunța cu atîta amploare într-un domeniu în care nu se consultă textele perimate.

Dar Iustinian și colaboratorii săi nu puteau face altfel. De vreme ce acest drept, presupus imuabil în liniile sale generale, era principalul ciment legînd împreună aceste provincii care au fost odinioară state, și în care dormea spiritul diverselor națiuni, trebuia creată cel puțin aparența că acest element prin care totul se mai menținea încă în picioare [52] a rămas neatins.

Iustinian va încerca să romanizeze pînă chiar și formele de drept ale Armeniei [53].

Vedem cum această legislație de caracter general se izbea de tradițiile, de felul de a gîndi, de interesele populațiilor atît de diferite între ele. Iustinian se plînge de faptul că „cei care locuiesc în provinciile Mesopotamiei și

[52] Vezi Monnier, în „Nouv. rev. de dr. fr. et étr.", XIX; P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien, I, Influence de l'enseignement de Beyrouth*, în „Byz.", III, 19 ș.u.
[53] Novele, coll. III, tit. VIII, XXI.

Osroeniei" își păstrează felul lor de a contracta căsătoriile [54]. El este silit să observe pe acești țărani expuși barbarilor [55]. Amenințările cu moartea și confiscarea bunurilor vor fi avut probabil foarte puțin efect. Declarația „romanis legibus decentem ordinem conservabimus" [56] a trebuit prin forța lucrurilor să rămînă adesea literă moartă [57].

NOTE

a. Leon I, împărat al Răsăritului (457—474). Este vorba aici de lovitura prin care acesta a înlăturat atotputernicia milițiilor gotice de la Constantinopol, manevrate de „magistrul miliției", alanul Aspar. Acesta impusese în 450 ca împărat pe Marcian, fostul său subaltern, dat ca soț Pulcheriei, sora lui Teodosie II. La moartea lui Marcian tot el ridicase pe Leon, impunîndu-i să-l numească pe fiul său Cezar. Acesta (Patricius) se însoară cu a doua fiică a lui Leon, Leontia (de care însă este despărțit cînd apune steaua lui Aspar). Contra tutelei lui Aspar împăratul apelează la isaurianul Tarasicodissa (viitorul împărat Zenon). Aspar și fiul său Ardabur sînt uciși.

b. Zenon, împărat al Răsăritului (474—475, 476—491). El fusese numit de Leon *magister militum* pentru Orient; a ținut piept, cu isaurienii săi, federaților germanici ai lui Aspar pînă la lichidarea din 471. Însurat cu Ariadna, fiica mai mare a lui Leon, a trebuit să lupte cu uzurpatorul Basiliscus, cumnatul acestuia, susținut de goți.

c. Anastase I, împărat al Răsăritului (491—518). S-a însurat cu împărăteasa văduvă Ariadna; a trebuit să rezolve problema isaurienilor deveniți prea puternici sub Zenon, lupta cu ei durînd aproape 6 ani. A construit „Zidul cel Lung" de la Marea Neagră la Marea Marmara, la 40 de km de Constantinopol.

d. Comandant al trupelor de la Dunăre *(comes foederatorum)*, era nepotul de fiu al lui Aspar, celălalt bunic al său fiind împăratul Leon. Se înfățișa ca apărător al ortodoxiei contra tendințelor monofizite ale lui Anastase, împotriva căruia a luptat în 513—515. A pornit de două ori contra Capitalei, obținînd concesii importante de fiecare dată. La a treia încercare a fost biruit la Anchialos, dar a reușit să scape și a reapărut după moartea lui Anastase ca personaj de seamă și ca rival posibil al lui Iustinian.

e. Se referă la caracterul latin al acestei regiuni.

f. Cassianus Johannes (Johannes Massiliensis, Johannes Eremitul sau Ioan Cassian) (360—435), călugăr și teolog născut în Dobrogea. Întemeietor al mănăstirii Sf. Victor din Marsilia (415); a scris „De Institutis coenobiorum" și „De incarnatione Domini". Sanctificat.

g. Alică de dezgropare din trecut a unor titluri și funcții anacronice, adevărate obiecte de muzeu.

h. Întrucît Roma fusese părăsită de ultimii împărați ai Apusului în folosul Ravennei.

i. Marcellinus Comes, secretar al lui Iustinian, apoi preot (din anul 528). Autor al unei Cronici ce se referă la istoria Imperiului de Răsărit între 479 și 534.

j. Văduva împăratului Leon I și soacra lui Zenon. A complotat împotriva acestuia, determinînd răscoala fratelui ei Basiliscus și a celuilalt ginere, Marcian, fiul împăratului Anthemius și soțul al doilea al Leontiei.

k. Socotit la început ca moștenitorul lui Iustinian.

l. Sf. Augustin, episcop de Hipona. A scris „De civitate Dei".

m. Sînt cunoscuți doar din cîteva fragmente ale codicelor lor. Cel *Gregorian* aparține epocii lui Diocletian. Cel *Hermogenian* merge de la sfîrșitul secolului III pînă în anul 360.

n. Codicele său, publicat în Orient în 438 (intrat în vigoare de la 1 ian. 439), cuprinde constituții imperiale din vremea lui Constantin cel Mare pînă în zilele domniei sale (408—450).

o. Teofil era profesor la școala de drept din Constantinopol, iar Doroteu la cea din Berytos.

---

[54] Novele, coll. IX, tit. XXXVI, nov. CLIII.

[55] *Ibid.*

[56] *Ibid.*

[57] Bury, *History*, 1923, I, 415, observă că judecătorii *aveau destulă latitudine pentru a putea ține seama de realitățile invincibile.*

II

ELEMENTUL GREC

47 // În faţa elementelor introduse de originea chiar a împăraţilor, şi care aparţin mîndriei trecutului, tradiţiei de drept, formulelor administraţiei, stă realitatea inevitabilă şi mereu neajunsă din urmă a elenismului.

Avem la Bizanţ *grecismul strigătelor străzii*[1], *cel al circului, cel al lumii rurale înconjurătoare*, cu o acţiune căreia trebuie să i se recunoască o parte atît de largă şi elenismul curţii şi al dregătoriilor, în sfîrşit elenismul[a] şcoalei. Va trebui ca Imperiul — dacă va voi să rămînă „roman" — să lupte cu ele clipă de clipă[2]. Constantin care a vorbit pe latineşte la conciliul de la Niceea, decretase oficial folosirea acestei limbi[3]. Dar abia în 397 a putut să se facă judecăţi în limba greacă, şi în 439 să se testeze în această limbă[4], împăratul nebinevoind să dea decrete pe greceşte decît sub Iustinian[5].

Pentru a ne da seama cît de mult încă din secolul IV limba greacă vine ca un val să se aştearnă peste cea latină, trebuie să ne îndreptăm mintea spre inscripţia de pe acel piedestal, ce se mai păstrează încă, al statuii împă-
48 rătesei instruite Evdokia, soţia lui Teodosie II; deasupra // textului latin al dedicării din partea prefectului Simplicius, apar patru versuri de factură arhaică scrise în limba care se şi suprapusese celeilalte[6].

Odinioară, în secolul IV, după o lungă luptă pentru credinţă, chiar şi împotriva frumuseţii gîndului şi a formei — moştenire a unei antichităţi privită cu ochi răi pentru că rămăsese oarbă la adevărurile eterne — Biserica, în sfîrşit victorioasă, pactizase cu un inamic a cărui succesiune înţelegea să o culeagă. Sfîntul Vasile[b] care se iveşte acum este un bun retor din cea mai aleasă şcoală[7] — dacă lăsăm de o parte predicarea virtuţilor creştine şi dispreţuirea destul de monotonă a seducţiunilor lumii. Sfîntul Grigore din Nazianz[c], contemporanul şi prietenul său, la care cercetătorii au găsit atîtea urme ale modelelor sale păgîne, tratează subiecte de morală sau de gîndire filozofică în versuri cam greoaie, dar de o mare puritate şi de o rară înălţare sufle-

---

[1] Agathias, 293.

[2] Vezi Ludwig Hahn, *Zum Sprachkampf im römischen Reich bis die Zeit Justinians*, în „Philologus", vol. supl. X (1907), 677—718 (extras, Leipzig, 1908). Cf. Cumont, *Pourquoi le latin fut la seule langue liturgique de l'Occident*, în „Mélanges" Frederic, Bruxelles, 1904, 63—66; L. Hahn, *Zum Gebrauch der lateinischen Sprache in Konstantinopel*, în Omagiul (Festgabe) pentru Martin von Schanz, Würzburg, 1912; Arthur Stein, *Zur Geschichte und Verwaltung Ägyptens*, 150, 170; Ch. Smiley, *Latinitas and* ἑλληνισμός, disertaţie din Maddison, 1908. Despre latina din legendele monedelor, vezi Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, I—II, Paris, 1862; Maurice, *Numismatique constantinienne*, II, 536 ş.u.; Stein, *op. cit.*, 113, 114.

[3] Hesseling, *Essai*, 13 (dialoguri greco-latine).

[4] Stein, *op. cit.*, 443.

[5] Zachariä von Lingenthal caută explicaţia în faptul că Ioan din Capadocia, prefect al pretoriului, nu ştia latineşte (Bury, *History*, I, 1923, 399, nota 4). Este greu de admis aceasta.

[6] Gougny, *Anthologia palatina*, Paris, 1890, 57; J. Gottwald, în „É.O.", X, 274—276. Pentru limba latină din şcoala de la Constantinopol vezi lucrarea lui Fuchs, în „Byz. Arch.", nr. 4, 6.

[7] În linii generale Puech, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, Paris, 1930, 3 vol. După lucrările mai vechi ale lui Fialon *(Étude littéraire sur St. Basile*, Paris, 1861), Varron *(St. Basile le Grand . . .)* şi P. Allard *(Saint Basile . . .)*, vezi J. Rivière, *St. Basile évêque de Césarée*, Paris, 1925 şi Margaret Murphy, *St. Basil and monasticism*, Washington, 1930.

tească, pe care nu le-ar fi socotit nevrednice de ei poeţii ce continuau vechile tradiţii. Atenţia arătată scrierilor sale vine mai ales — dacă facem abstracţie de pietatea şi admiraţia creştină — din tot ce poate fi descoperit ca bogăţie
49 fosilă la acest iscusit fabricant de retorică ritmată[8], // care mai păstrează totuşi puţină inspiraţie provincială de ţăran capadocian. Sentinţe de o concluzie absolut elenică sînt amestecate cu strigătele de ură împotriva materiei supuse păcatului[9]. Dar forma este de o asemenea natură încît să-i îngăduie poetului creştin întrebarea pusă de el împăratului Iulian reîntors la păgînism: dacă este alt elenism decît acela pe care aveau acum pretenţia să-l restaureze[10]. Aceeaşi grijă a stilului distinge dealtminteri pe Synesius originar din Lybia, studiind la Alexandria şi la Cyrene, episcop de Ptolemais[11]. Dar între ritmurile scurte, precipitate şi fără suflu ale acestuia, şi frumoasa poezie a lui Grigore, largă, armonioasă, cu repetiţii savante, dar într-un avînt care le depăşeşte, ca în acea minunată cuvîntare către sufletul său legat de bietul trup menit piericiunii — este o deosebire esenţială, vădind clar că o nouă epocă a poeziei s-a născut. Dar ea va fi curînd oprită în loc de clerici şi de gramatici. Sfîntul Ioan Hrisostom (Gură de Aur), care are aceeaşi cunoaştere a antichităţii, este încă de pe acum un bizantin. Însă pentru Sfîntul „Gură de Aur" orice poezie, în afară de psalmi, nu este decît un instrument de corupţie πορνικὰ ᾄσματα (cîntece spurcate)[12].

50 În casa de alături sînt cultivate concomitent // şi forma şi gîndul, ca şi cum Hristos n-ar fi rostit niciodată predica de pe muntele Ierusalimului. La şcoala de la Atena unde străluceşte faima lui Proclus (412—485)[13] nu se mai poartă lupta pe stradă, a cărei linişte este garantată acum de împărat, şi nici la cea abia creată de Teodosie II în oraşul imperial: oamenii se întîlnesc chiar ca buni vecini şi pentru a gusta mierea de pe Hymet chiar la faţa locului, sau transportată cu grijă la Constantinopol, toţi se aşează la aceeaşi masă[14].

---

[8] Dunders, *Der heilige Kirchenlehrer Gregor von Nazianz, als Homilist*, Münsterwerth, 1909; Guignet, *Les procédés épistolaires de St. Grégoire de Nazianze; St. Grégoire de Nazianze et la rhétorique*, Paris, 1911; C. Ullmann, *Gregorius von Nazianz der Theologe*, Darmstadt, 1825; Conrotte, *Isocrate et St. Grégoire de Nazianze*, în „Musée Belge", I, 236—240. Este o întreagă bibliografie polonă recentă: lucrările lui Jan Sajdak, *De Gregorio Nazianzeno, poëtarum christianorum fonte*, Cracovia, 1917 (extras din „Archivum filologiczne" al Academiei din Cracovia, 1917); legături cu Maxim Cinicul, în „Eos", XV, 21 ş.u.; *Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni*, Cracovia, 1912 (vol. II în colaborare cu Tadeu Simko); T. Simko, *Studia Nazianzenica*, I, Cracovia, 1906; *De Cypriano martyre a S. Gregorio Nazianzeno laudato*, Cracovia, 1916; Przychocki, *De Gregorii Nazianzeni epistulis*, Cracovia, 1912; *De Gregorii Nazianzeni orationibus funebribus*, Strasburg, 1907; Dziech, *De Gregorii Nazianzeni diatribe quae dicitur Alumno lucubratione*, Poznan, 1925. Cf. René Pichon, *Lactance, étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, Paris, 1901; Max Pohlenz, *Philosophische Nachklänge in altchristlichen Predigten*, în „Z. f.w. theol.", XLVIII; Eugène Dubedout, *De d. Gregorii Nazianzeni carminibus*, teză, Paris, 1901. Cf. Maas, *Frühbyzantinische Kirchenpoesie, I, Anonyme Hymnen des V-VI Jahrhunderts*, Bonn, 1910.

[9] Ψυχὴ βιώῃ, σὰρξ δέ μοι τεθνηκέτω (sufletul să-mi fie viu şi trupul să-mi moară).

[10] Migne, *P. Gr.*, XXXV, c. 641.

[11] Salaville, în „É.O.", 1931, 54 ş.u.

[12] Vezi şi Simos Menandros, în „Mélanges" Hatzidaki (Atena, 1921), 26.

[13] Vezi Marinus, *Vita Procli*, ed. Fabricius, *Bibliotheca graeca*, IX, 368 ş.u.

[14] Pentru rolul lui Eustatie de Sebasteia alături de Vasile, vezi Baynes, *op. cit.*, 86.

Şcoala de la Atena aparţinea acelui grup de filozofi care a dat Imperiului pe soţia lui Teodosie II, Atenaïs, devenită prin botez Evdokia[d], prinţesă cu ambiţii literare care a făcut să răsune pînă în Antiohia — în piaţa publică — eleganţa unei retorici inspirată de Homer, a cărui factură a imitat-o în poeziile sale [15].

Şcoala de la Constantinopol a fost o ctitorie de stat, datorată aceluiaşi Teodosie, soţul Atenaidei-Evdokia, care va trebui recunoscută deci ca iniţiatoare a ei. Latina şi greaca îşi împărţeau în mod egal catedrele, ai căror titulari erau plătiţi din tezaurul statului şi se integrau în lumea oficială cu o structură atît de perfect ierarhizată: au fost zece magiştri latini de gramatică, şi tot atîţia magiştri greci. Dar faţă de numai trei profesori de oratorie romană
51 existau cinci sofişti aparţinînd lumii elenice [16]. // Această şcoală care le va întrece pe cele din celelalte capitale ale ortodoxiei, a numărat printre profesorii săi pe retorul Themistius care însoţeşte frazele sale de atîta adevăr istoric, şi al cărui loc în dezvoltarea finală a gîndirii antice este remarcabil, pe sofistul Troilus, pe profesorii lui Socrate[e], istoricul bisericii, anume Helladios şi Ammonios [17].

Din acest mediu păgîn al Atenei, din acela creştin de la Gaza în Siria, s-a format prin şcoală, sau numai prin citirea de texte scrise, o serie întreagă de retori, din opera cărora, adesea zadarnică, nu lipsesc unele pagini cu adevărat frumoase; ca ale acelui Synesius din Cyrene[f] (c.370—413), discipolul Hypatiei — ea însăşi predînd filozofia la Alexandria — poet şi el, şi prin Dion Chrysostom[g] — filozof neoplatonician [18]. De asemenea după sofistul păgîn Themistius, aristotelician care fusese sub Teodosie I autorul unei teorii de guvernare prin „tiranul[h] tînăr şi nobil" [19], mai este Priscian, panegiristul împăratului Anastase, care a predat la Constantinopol pînă la închiderea de către Iustinian a şcolii păgîne, după care va trebui să caute împreună cu
52 Damascius autorul „Vieţii // lui Isidor şi Simplicius", un azil în Persia idolatră [20]. Şi mai este un alt glorificator al lui Anastase, Procopie din Gaza[i],

[15] *Eudociae Augustae carminum reliquiae*, ed. Arthur Ludwich, 1893; *Eudociae Augustae, Procli Lycii, Claudiani carminum graecorum reliquiae; accedunt Blemyomachiae reliquiae*, ed. de acelaşi, Leipzig, 1897; acelaşi, în „Rheinisches Museum für Philologie", seria nouă, 1882, 206—225; „Berliner philologische Wochenschrift", XIII (1893), 770—772; Dräseke, în „Wochenschrift für klassische Philologie", X (1893), 348, 377; „B. Z.", IV, 391. Cf. G. Konstantinidis, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, ed. 2-a, Atena, 1894.

[16] Fritz Schemmel, *De studiis liberalibus Romae et Constantinopoli, Programm* (cf. L. Hahn, *Über das Verhältnis von Staat und Schule in der römischen Kaiserzeit*, în „Philologus", LXXVI (1920), 176—191; *Die Hochschule von Konstantinopel im IV Jahrhundert*, în „Neue Jahrbücher", XII[2] (1908), 147 ş.u.; *vom V-IX Jahrh.*, în „Programm"-ul Gimnaziului Wilhelm din Berlin, 1912; *vom IX-XI Jahrh.*, în „Philologische Wochenschrift", XLIII (1923), 1178—1181; *vom XII-XV Jahrh.*, *ibid.*, XLV (1925), 236—239; F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, în „Byz. Arch.", 8, Leipzig, 1926; L. Bréhier, *Notes sur l'enseignement supérieur à Constantinople*, în „Byz." IV, 14 ş.u., 771 ş.u.; Uspenski, în numerele din „Izvestia", ale Institutului rus din Constantinopol, VI (1897), 1—29; Hrisostom Papadopulos, Ἱστορικαὶ μελέται, Ierusalim, 1906, 135 ş.u. Cf. Bury, *History*, 1923, I, 127—128.

[17] Fritz Schemmel, *loc. cit.*; Franz Xaver Bauer, *Proklos von Konstantinopel*, München, 1919, 8.

[18] Vezi Asmus, în „B.Z.", IX, p. 85 ş.u. (bibliografie la p. 85, nota 1). Cf. Seeck, în „Philologus", LI (1893), 442—483.

[19] Vladenberg, în „Byz.", I, 557—580; cf. idem, *Philosophie byzantine au IVe — Ve siècle*, *ibid.*, IV, 237 ş.u.

[20] *Prisciani grammatici laudes sapientissimi imperatoris Anastasii*, ed. Bonn.

el însuşi un bun cărturar, fost mai întîi prin diferite slujbe, comentator activ al Scripturilor, unul din sprijinitorii şcolii de gîndire filozofică creştină întemeiată în acest teritoriu de margine al Egiptului, sirian şi el ca Porfirius din Gaza, în faţa egipteanului Synesius (de la Syena); el a fost adversarul lui Proclus [21]. Un loc mai modest este atribuit unui Eneas, sau unui Asterios, episcop de Amasia (n. înainte de 431) — de la care a rămas cutare pagină de istorie [22] —, şi unui Proclus[j] din Cezareea, anatolieni (sec. IV—V) [23].

Se va afla printre literaţii secolului IV un traducător al lui Eutropiu, Paianius [24], şi vor fi încercări de a-l traduce şi pe Ovidiu [25].

O întreagă literatură gramaticală care purcede din aceste şcoli nu se explică numai prin admiraţia pentru antichitate. Era nevoie de a avea la îndemînă toate aceste *„scholii"*, toate aceste comentarii, toate aceste formulare, toate aceste lexicuri pentru a putea scrie bine într-o limbă pe care urechile nu o auzeau în fiecare clipă.

53 Dar poetul epocii — după egipteanul Nonnos din // Panopolis — care îşi alege subiectele atît din lumea mitologică a Dionisiacelor şi din mediul lui Homer, cît şi din cel al Evangheliilor, acumulînd cuvinte rare, epitete emfatice — aşa cum făcuse la latini un Lucan de pildă — şi găsind adesea, în avîntul unei rase energice şi naive, expresia izbitoare dacă nu întotdeauna şi justă [26], este Korykios (Coricius adică din Korykos), urmaş la Gaza, de unde e originar, al vestitului Procopie. El este cîntăreţul comemorărilor, elogiilor ceremoniale ca cele ale *brumaliilor* care ţineau aproape o lună. Antichitatea exploatată cu iscusinţă oferă toate elementele acestei forme goale şi moarte. Acest gen al „declamaţiilor" înfăţişînd sentimentele unor personaje antice, reale sau închipuite, care figurează ca într-o dramă, avea mult succes într-un mediu mai artificial, şi trebuie observat o dată mai mult că din Siria şi din Egipt vin, păstrînd încă limba greacă drept mijloc de expresie, principalii reprezentanţi al literaturii. Acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre arta cu privire la acest „oraş nou" care continua să fie Constantinopolul pentru manifestările superioare ale spiritului. Tot ce a scris Korykios este strîns legat de un păgînism pe care era departe de a-l mărturisi ca un crez [27].

---

[21] *Procopii oratoris urbis Gazae Panegyricus in imperatorem Anastasium*, ed. Bonn, vezi „B. Z.", VIII, 263 ş.u.; H. Grégoire şi Kugener, *Vie de Porphyre de Gaza par Marc le diacre*, Paris, 1930. Cf. Seitz, *Die Schule von Gaza*, Heidelberg, 1892; Demostene Russo, Τρεῖς Γαζαῖοι, συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας τῶν Γαζαίων, Constantinopol, 1893 (teză) (după Wormsdorf, Boissonnade şi K. B. Stark); Krumbacher, *Byz. Litt.*, 125—127.

[22] În discursul său contra Calendelor (moartea lui Stilicon), Migne, *P. Gr.*, XL (vezi p. 224), în elogiul pe care îl face eunucului Eutropius, *ibid.* Cf. M. Bauer, *Asterios, Bischof von Amaseia* (teză), Würzburg, 1911.

[23] Vezi Janin, *La Bithynie sous l'Empire byzantin*, în „É. O.", 1921, 168 ş.u., 301 ş.u.

[24] Ed. Verheyk. Cf. Béés, în „B. ngr. J.", III, 15 ş.u.

[25] Ed. pentru Στρωματεῖς (Stromatele—Covoarele), Graz, 1900 (în proză). Cf. şi B. Knös, *Ein spätgriechisches Gedicht über die Arbeiten des Herakles*, în „B. Z.", XVII, 397 ş.u.

[26] Vezi Béés, „B. ngr. J.", III, 139 ş.u.; IV, 12. ş.u.; Joseph Golega, *Studien über die Evangeliendichtung des Nonnos von Panopolis*, Breslau, 1930.

[27] Ed. de Boissonnade, 1846, de Richard Foerster (*Choricii Gazaei Opera*, Leipzig, 1929). A mai editat două „declaraţii" — gen la modă pe atunci — ale aceluiaşi (*Achilleus und Polyxenes, zwei Deklamationen des Choricius*, Leipzig, 1882), alte două asupra Brumaliilor şi a jocurilor (*Duae Choricii in Brumalia Justiniani et de ludis orationes*, în „Index lectionum" din Breslau,

54 Elev al lui Proclus la școala din Atena, pe atunci „patronată" // de Teogene, apoi profesor la Constantinopol, favorit al unui favorit[k] al împăratului Zenon, complice al revoltei care a înălțat pe scut pe pretendentul Leontius, „filosoful" Pamprepios a fost ucis și trupul lui aruncat în munți [28] din ordinul chiar al protectorului său care credea că-l trădase. A fost descoperit un poem întreg al său de un stil emfatic, în care o idilă fardată este folosită pentru a proclama meritele fostului său Mecena atenian [29].

Lumea era atunci atît de pătrunsă de antichitate, încît Atenaïs, fiică de filozof, ajunsă împărăteasa Evdokia, a putut să compună în decalcuri, după Homer nu numai elogiul Antiohiei, dar și povestirea minunilor Sf. Ciprian și alte subiecte religioase. Adăugirea neașteptatului „ἔνεπε"[l] după actele Sfîntului, produce o impresie destul de ciudată, ca și cum s-ar fi împrumutat limbajul lui Virgiliu pentru a-l preamări pe Clovis. Dar acești hexametri imitați au oarecare ținută și chiar mișcare. Și în orice caz tema nu era din cele mai ușoare. Poeta imperială era capabilă să continue centonul lui Homer pe marginea lucrării fragmentare a lui Patricius [30].

Aceeași este și maniera lui Proclus din Lydia, platonicianul care a predat la Atena în școala filozofică, precum și a elevului acestuia, Marinus din Neapolis care în imnurile sale a slăvit pe Afrodita, muzele, și o mare parte a zeilor Olimpului.

Și este o întreagă serie de poeți scriind în același stil de pioasă reînviere. Cam în aceeași epocă a fost situată cu probabilitate cronica versificată a *Blemyomachiei* descoperită în papirusurile din Tebaida.

55 Nu trebuie să ne gîndim la capricii individuale. Sprijinit pe școli care se menținuseră, a existat un curent care ducea spre grecitatea cea mai veche. Corespunzînd unei stări de spirit sătulă de omelii și de istorii bisericești în greaca decadentă, oscilînd între un creștinism în haină antică și amintirile fățiș păgîne de la Atena, el a fost oprit de latinismul inerent ca origine și ca tendință, care manifestînd destulă vitalitate încă din epoca lui Teodosie II, soțul Evdokiei, a triumfat sub Iustinian. Bineînțeles, greaca nu a fost înlocuită cu limba vechii Rome, dar forma, destul de apropiată de cea a limbajului vorbit, s-a conturat după opere romane, așa cum Procopie s-a inspirat din comentariile lui Cezar.

Filozofia acestor „scolarchi"[m] prebizantini lîncezea pe făgașul moștenirii neoplatoniciene, fie că făcea sau nu concesii noii religii: ea degenera adesea în retorică, într-un simplu joc cu ideile și cu termenii. Și la cei mai înzestrați, ca Synesius, apar, chiar în ce privește esențialul, variații, contra-

---

1891—1892—1893; a mai editat și discursul lui despre Miltiade, 1893). Vezi Curtius Kirsten, *Quaestiones chorícianae*, Breslau, 1894. R. Förster și-a reluat din nou studiul în „Philologus", LIV (1895), 93—123. Cf. Heerwerder, în „Mnemosyne", seria nouă, 1895. Asemenea „Byz.", V, 670—672 și o notiță de Bernardakis, în Νέα Ἡμέρα din Triest, 1895.

[28] Malalas, 389.

[29] Asmus, în „B. Z.", XXII (1913), 320 ș.u.; A. Delatte și P. Stroobant, *L'Horoscope de Pamprepios*, în „Buletinul" Academiei belgiene, 1923, 58 ș.u.; Gerstinger, *Pamprepios von Panopolis*, Viena-Leipzig, 1928 și Horna, în *Dările de seamă* ale Academiei din Viena, 1929, 257—263 și mai ales H. Grégoire, în „Bulletin de l'Association Guillaume Budé" *(Au camp d'un Wallenstein byzantin : La vie et les vers de Pamprépios, aventurier païen)*. Mai este și un poet Cirus, din aceeași Panopolis. Vezi Bury, *History*, 1923, I, 227—228.

[30] *Eudociae Augustae*, etc., ed. cit. mai sus. Vezi nota 15.

dicții și în cele din urmă confuzie, orice s-ar face pentru a pune de acord enunțările lor. Mai stăruie și un iz de erezie. Uneori întîlnim concepte înalte și nobile, ca cel al sufletelor (la același Synesius), care trebuie să rămînă pure pentru a putea contempla divinitatea față în față, înlocuind astfel rugăciunea vulgului. Pe treapta de jos ei se mulțumesc cu o religie oarecare, ca aceea în care s-a botezat Synesius pentru a face ca ceilalți. Dar aceia nu simt că totul este Unul și că ieșind din cercurile materiei sufletul liber își cere împlinirea[n].

Acest om din Cyrene avea viziuni cerești de o rară seninătate. El nu se pierde într-o mistică de neînțeles pe urmele aceluia care a vrut să fie considerat drept Dionisie Areopagitul [31], el nu este un simplu avocat al crești-
56 nismului // interpretat filozofic ca Nemesius cel originar din Emesa, el nu
are această preocupare de eternitate a substanței gînditoare care nu îl părăsește pe Eneas din Gaza. Numai că asemenea direcții nu sînt susceptibile de a putea fi continuate [32].

Nu este în acest caracter dublu al scriitorilor și gînditorilor unei epoci încă nehotărîte nimic care să surprindă. Existau posibilități de înțelegere între cele două credințe, dintre care păgînismul nu era la drept vorbind o credință — și de aceea a fost atît de puțin capabil de a se apăra, căci Iulian nu a fost restauratorul credinței vechi, ci creatorul nenorocit al unei a treia religii — și ele existau cu atît mai mult cu cît în acest păgînism criticat și acoperit de blesteme se aflau atîtea prefigurări ale creștinismului chiar al celui mai bun [33].

Am văzut că Siria și Egiptul mai sînt încă, pentru literatura savantă, regiuni de limbă greacă (Ammianus Marcellinus sirian, și precum s-a spus,
57 de un caracter „foarte semit" [34], constituie o excepție, // folosind în epoca
succesorilor lui Constantin cel Mare limba latină). Antiohia încă plină de strălucire, are școli de limbă greacă, ca și Gaza în sudul provinciei [35]. Această Sirie i-a dat Imperiului liturgia[o] sa [36]. Arhitecți sirieni, de la

---

[31] Vezi Hugo Koch, *Pseudo-Dionysius Areopagita in seinen Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen*, Mainz, 1900.

[32] Valdenberg, *La philosophie byzantine aux IV*e *— V*e *siècles*, în „Byz.", IV, 237 ș.u.

[33] Vezi pentru lupta dintre cele două religii, mai degrabă ca stări sufletești decît ca credințe rivale, H. Kellner, *Hellenismus und Cristenthum*, Colonia (Köln), 1866; Gehrke, *Vorstufen christlicher Weltanschauung im Altertum*, Rudolfstadt, 1887; P. Wendland, *Christentum und Hellenismus in ihren litterarischen Beziehungen*, în „Neue Jahrbücher für das klassiche Altertum, Geschichte und Pädagogie", IX (1902); Pfleiderer, *Vorbereitung des Christentums in der griechischen Philosophie*, Tübingen, 1906; G. Heinrici, *Hellenismus und Christentum*, Berlin, 1909; A. Bauer, *Vom Griechentum zum Christentum*, Leipzig, 1910; J. Geffcken, *Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt*, ed. 3-a, Leipzig-Berlin, 1920; F. Otto Walter, *Der Geist der Antike und die Christliche Welt*, Bonn, 1923; Geffcken, *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*, Heidelberg, 1929. Cf. noua ediție a importantei lucrări a lui Otto Seeck, *Untergang des Heidentums*. (A fost dată uitării vechea carte a lui Chastel, *Histoire de la destruction du paganisme en Orient*, Paris, 1850.) Vezi și Basile Cattai, *L'hellénisme dans la première constitution de l'Église gréco-melkite*, Roma, 1920; chiar și A. Tougard, *L'hellénisme dans les écrivains du moyen-âge*, Rouen, 1886.

[34] „Einer glühenden semitischen Phantasie"; Gelzer, *Byzantinische Kultur*, 101.

[35] E. E. Bouchier, *A short history of Antioch, 300 B.C. — A.D. 1268*, Londra, 1921, Albert Harrent, *Les écoles d'Antioche, essai sur le savoir au IV*e *siècle après J. Chr.*, Paris, 1898.

[36] Probst, *Liturgie des IV Jahrhunderts*.

care s-au păstrat cîteva creaţii anterioare secolului IV [37], se vor răspîndi aproape pretutindeni [38]. Mai ales după secolul IV, Siria este aceea care impune picturii religioase figurile sale dur accentuate, de un stil cam barbar care va rămîne. În locul unui simbolism idilic ce continuă blîndul spirit copilăresc al frescelor „pompeiene", ea va impune adoptarea expunerii sale aride, pur narative, şi chiar a formulelor sale, ca aceea a mielului, născut într-o ţară de păstori [39]. Sfîntul Efraim Sirianul, continuatorul unui Bardesane şi al unui Armonios se va integra prin imnurile sale, dar mai ales prin predicile sale, printre scriitorii cei mai de seamă şi cu cea mai largă răspîndire prin toate mănăstirile orientale aparţinînd acestei literaturi menite să formeze sufletul creştin solitar [40]. Prin călătoriile lor ca negustori pînă în extremul occident, prin coloniile lor la Roma, unde dau şi papi din rîndurile lor, precum şi în Franţa, ei transmit acest elenism de care sînt pătrunşi şi de care se mîndresc [41].

58 Încă foarte bogat [42] şi neatins de invazii, sprijinindu-se // la vest pe arabii himiariţi[p], spre sud pe aceşti axumiţi din Abisinia care erau creştini şi-şi dădeau legi asemenea celor din Bizanţ [43], Egiptul — provincie neastîmpărată, care a ridicat la tron în 294 pe rebelul Achilleus [44], — nu-şi putea recunoaşte caracterul său naţional în oraşul cosmopolit al Alexandriei, gata la toate scandalurile, la toate revoltele şi la toate crimele între păgîni şi creştini (ca uciderea Hypatiei[r] căzută în capcana oamenilor patriarhului, nişte semicălugări crunţi la înfăţişare, gata să lovească cu sabia sau cu bîta în mînă fie şi în mijlocul unui sinod ecumenic[s]). Dar Alexandria rămînea aşa cum o dorise gloriosul ei fundator, un oraş grecesc radiind pînă departe elenismul [45].

Nu lipsesc scriitorii de limbă greacă fluturată pe dinainte cu ostentaţie pretenţioasă. În această patrie a lui Nonnos, chiar din oraşul său natal, unde a trăit şi poetul Cyrus, răsare acest ciudat Pamprepios, şarlatan îndrăzneţ, capabil de toate intrigile şi ros de toate ambiţiile, care a terminat rău o viaţă agitată de atîtea aventuri [46]. Toţi scriitorii pe care Egiptul cu Alexandria în frunte — unde fiul omonim al poetului latin, Claudian, istoric şi el al diferitelor cetăţi asiatice, a scris *Gigantomachia* — îi dăruieşte Imperiului, de

---

[37] Baumstark, *Vorjustinianische kirchliche Bauten in Edessa*, în „Or. Chr.", IV (1904), 164—183.

[38] Gelzer, *op. cit.*, 105.

[39] Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, I, 11.

[40] Émereau, *Ephraim le Syrien et son oeuvre littéraire grecque*, Paris (1928), idem în „É.O.", XIX, 29 ş.u.

[41] Bréhier, *Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du moyen-âge, Ve—VIIIe siècle*, în „B.Z.", XII, p. 1 ş.u.

[42] Pentru canalul refăcut de Darius, prin care era în contact cu Extremul Orient asiatic, vezi Gelzer, *op. cit.*, 102—103.

[43] Bury, *History*, 1923, I, 413.

[44] Stein, *op. cit.*, 114. Pentru administraţia bizantină, vezi lucrarea remarcabilă dată de Germaine Rouillard, *L'administration civile de l'Égypte byzantine*, ed. 2-a, Paris, 1928 şi Stein în „Gnomon", VI (1930), 401—420.

[45] Vezi Baynes, *Alexandria and Constantinople: a study in ecclesiastical diplomacy*, în „Journal of egyptian archaeology", XII (1926), 145—156; *History*, 79—80. Mai recent Diehl, în G. Hanotaux, *Histoire de la nation égyptienne*, III, Paris (1933), 401 ş.u.

[46] Vezi mai sus, 42—43.

pildă Tryphiodor, Kolutos din Lykopolis, Mousaios, toţi rămîn la ce are mai semnificativ antichitatea elenă: Odiseia travestită şi răpirea Elenei [47].

59 Dar infiltrarea este prea puternică: nici o apărare nu este posibilă // contra înaintării sale lente, imperceptibile, şi cu atît mai sigură de victorie. Ea este întărită de localismul îndărătnic, rezistînd la orice dezrădăcinare, precum şi de elementul vulgar popular. Însăşi limba bisericii, adică cea a *Scripturilor* şi a cînturilor liturgice, este încă de pe acuma destul de apropiată de limbajul comun, spre deosebire de predică, dimpotrivă, foarte savantă. O formă încă şi mai neted deosebită de stilul arhaizant se dezvoltă în oraşele elenizate ca Alexandria [48]. Am semnalat participarea vechilor dialecte regionale la această limbă vulgară, această *koine* care după veacuri de rezistenţă, va sfîrşi prin a avea o literatură proprie [49].

A trebuit ca Iustinian să admită oraşelor din Răsărit ca ele să indice — alături de data anilor săi de domnie şi de menţiunea consulului în funcţie — şi data întemeierii lor [50]; în sfîrşit el admite acte scrise pe greceşte [51].

Cum această limbă vulgară era limba vorbită la Constantinopol şi în provinciile vecine, locuitorii Capitalei, cei ai oraşelor şi satelor vecine, cei din toată Tracia înconjurătoare, din toată Asia Mică, spre care îşi revarsă acea „pera" de dincolo de ziduri suburbiile sale ultramarine — aceşti locuitori care nu avuseseră nimic comun cu vremurile din urmă ale Eladei şi cu spiritul politic al elenilor, acest amestec de traci şi de greci care se considerau
60 romani, şi afirmau acest lucru pe greceşte: zicîndu-şi rhomaioi (romei), au // ajuns chiar să numească „limbă romană", „romaică", greaca lor inferioară.

Limba greacă invadează astfel diferitele domenii ale lumii oficiale, în timp ce latina tradiţională se corupe în mod ciudat. În armată va fi vorba de „*spathae*", de săbii pe care obişnuiesc să le numească „*semi-spathia*", de „*zabae*", adică de platoşe, de „*conti*", adică de lănci pe care isaurienii le numesc „*monocopia*", de proiectile, — „*sitinni*" — , de scuturi — „*aspides*" —, de coifuri — „*cassides*" [52].

Trebuie să observăm că şi în domeniul fiscal începînd din secolul IV terminologia devine greacă, de pildă „*dichoneutes*", „*protestasies*" [53]. Unii sînt constrînşi la „*agonothesia*", la pregătirea jocurilor publice [54]. Se vorbeşte de „*archierosyna*" [55]. Apar „*hypomnematographe*" [56]. Sînt înfăţişaţi

[47] Montelatici, *op. cit.*, 10—11.

[48] Süsemihl, *Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit*, I, Leipzig, 1891, 2. Cf. Hermann Diels, *Die Entdeckung des Alkohols*, în „Memoriile" Academiei de la Berlin, 1913, 12: „Das Technikengriechisch, das uns in den chemischen Papyri entgegentritt, hat in seiner äusserst Orthographie, Wortwahl und Stilisierung schon ganz das Aussehen des Byzantinischen".

[49] Hesseling, *De Koine en de oude dialekten van Griekenland*, în „Memoriile" Academiei din Amsterdam, 1906, 133—169. Autorul admite existenţa activă a acestei „koine" din secolul IX încolo.

[50] Novele, coll. IV, tit. II, XLVII.

[51] *Ibid.* Termeni greci folosiţi în textele de legi: *apaedia*; *ibid.*, coll. V, tit. XXII, XLVII.

[52] *Ibid.*, coll. VI, tit. XIV, LXXXV.

[53] *Cod. Theod.*, XI, XXI, I; XXIII, I.

[54] *Ibid.*, XII, I, CIX.

[55] *Ibid.*, CXII.

[56] *Ibid.*, CXCII.

„*apochae*“ [57]. Sînt instalaţi „*zygostatae*“, cu lămurirea că este un termen grecesc [58]. Ei se ocupă de „*zygostasion*“, şi alături e vorba de „*crithologie*“ [59]. În provincie sînt „*hirenarchi*“ [60], şi este reînviat vechiul nume de „satrapi“ [61]. Alături de „*archiatri*“ sînt şi „*exarchiatri* [62]“. În oraşe aşa-zişii „*catabolenses*“ îşi exercită meseria [63]. Oamenii se îmbracă în „*colobi*“ [64]. Printre soldaţi sînt şi „*clibanarii*“ [65]. Sînt porunci referitoare la „*archigerontes*“ şi la „*dioecoetae*
61 *ergasiotarii*“ [66]. Se foloseşte locuţiunea „entycha populi romani“ [67]. Sînt //
şi case care se numesc „*parapetasia*“ [68]. Se foloseau în mod obişnuit, aşa cum vedem în „Novelele“ lui Iustinian, termenii de „*xenodochum*“, „*ptochotrophum*“, „*nosocomum*“, „*orphanotrophum*“, „*brephotrophum*“, „*geromtocomum,*“ „*asceterion*“. Toate noile aşezări creştine poartă nume greceşti: „*ptochiae,*“ „*xenones*“, „*nosocomia*“ [69]. Erau numite „*ploimes*“ contribuţiile în natură prestate de Lazic, de Bosfor şi de Chersones [70]. Se arată şi echivalenţa „*homodoules*“ = „*homokenses*“ [71].

Dealtminteri încă din secolul IV într-un decret al fiilor lui Constantin privitor la şcoli, învăţămîntul grecesc, „*attica doctrina*“, trece înaintea celui „roman“, deşi mai apoi profesorul („*grammaticus*“) latin îl precede pe cel grec [72] şi aceasta chiar pînă la Trier [73]. Cînd este vorba de biblioteci, aflăm într-un decret patru caligrafi, „*scribendi periti*“, greci, şi trei latini [74].

Elementul uman pătrunde în egală măsură cu cel al limbii. Invadarea în slujbe a grecilor este vizibilă, judecînd după numele întîlnite, ceea ce recunoaştem că nu este un criteriu foarte sigur. Sub fraţii Valentinian şi Valens un Tautomede cîrmuieşte ca duce ţărmurile Dunării, *Dacia Ripensis* [75]. Întîlnim un Epitincanus sub Teodosie II [76].

Sub influenţa acestora se ia obiceiul a se scrie *Thrachi* în loc de *Thraci* [77] şi tot astfel *Machedonia* [78]: un fenomen asemănător se va produce
62 şi va dăinui secole întregi în sudul italian de sub bizantini. // Acum nu
se mai mărginesc scriitorii la concesii faţă de limba care se aude cel

[57] *Ibid.*, VI, XXVIII.
[58] *Ibid.*, VII, II.
[59] *Ibid.*, XIV, XXVI, I.
[60] *Ibid.*, XIV.
[61] *Ibid.*, XIII, I, VI.
[62] *Ibid.*, III, II.
[63] *Ibid.*, XIV, III.
[64] *Ibid.*, X, I.
[65] *Ibid.*, XIV, XVII, IX.
[66] *Ibid.*, XIV, XXVIII, I.
[67] *Ibid.*, XV, I, XII.
[68] *Ibid.*, XXXIX.
[69] Nov. lui Iustinian, coll. IX, tit. III, nov. CXX.
[70] *Ibid.*, tit. XLVII, CLXIII.
[71] *Ibid.*, tit. L, CLXVII.
[72] *Cod. Theod.*, III, XI.
[73] *Ibid.*
[74] *Ibid.*, XIV, IX, II.
[75] *Ibid.*, XV, I, XIII.
[76] *Theodosii Novellae*, XXXVI.
[77] *Ibid.*, XXXI.
[78] *Cod. Theod.*, VII, VI, III. Se zice şi *Musia, Hisauria.*

mai mult şi în care singură se pot înţelege oameni aparţinînd la diferite rase. Ajunge să fie un motiv de mîndrie literară faptul de a se fi delatinizat.

Antichitatea elenică va oferi şi ea reînnoitorului prin arheologie [79] titluri, ca acela lacedemonian de *„harmoste"*. Iustinian va permite ca pretorul [80] să fie numit acum *„strateg"*. Un proconsul este un *„archeget"* [81]. El va avea în jurul lui nişte *„Kataskevastes"* [82]. Dealtminteri şi localităţile întemeiate de Honorius primesc un nume de caracter arhaic: Honorias [83]. Vorbind de Italia meridională, i se va spune *Magna Hellas*, Grecia Mare [84].

Sînt folosiţi cei elenizaţi de mult, sînt mobilizaţi vechi recruţi pentru a urma cu elenizarea mai departe, fără încetare. O cercetare a numelor înfăţişate în „Războiul cu Vandalii" sau în „Războiul gotic" al lui Procopie ne arată cum se greciza şi în acest domeniu, şi cum în privinţa limbii [85] toţi erau urmăriţi de dorinţa de uniformizare.

Numele de Conon, de Zenon se aştern peste numele vechi isauriene de Tarasicodissa, de Rusumblada [86]. Aflăm numirile de Phocas, şi de Basilides [87], printre grupuri de oameni care erau probabil de altă origine.

63 Antichitatea greacă era aşa de bine cunoscută, cel puţin // ca nume, încît Procopie pomeneşte de Iason şi lămureşte sensul Amazoanelor [88]. Alături de şcoala latină la Constantinopol înfloresc şcolile greceşti. [89] Se caută în „Institutele" lui Iustinian (unde este citat Homer [90]), etimologii greceşti mai mult sau mai puţin ridicole pentru termenii din dreptul roman, ca de pildă *„spurius"* derivat din σποράδης dacă nu din ἀπάτωρ [91]. Iustinian întreabă pe constantinopolitani de ce în limba greacă („vox graecorum") prefectul gărzii este numit „prefect al nopţilor" [92]. Alte încercări asemănătoare se află la începutul cărţii a patra, cu echivalenţe juridice în amîndouă limbile. În prefaţa la „Novele", cartaginezii sînt numiţi în felul grecesc „carchedonieni". Iustinian declară că funcţionarii vor putea folosi forma „romană" sau cea greacă a edictelor sale imperiale conform cu natura locului [93].

Dar ceea ce vădeşte cît de mult considera împăratul că, în ciuda cuceririlor sale din Apus, toată lumea la el vorbeşte greceşte, este acest pasaj din „Novele" [94]: „Iar noi nu am redactat această lege în limba părinţilor

---

[79] Nov. lui Iustinian, coll. IV, tit. VII, XXVII.

[80] *Ibid.*, XXIX.

[81] *Ibid.*, XXX.

[82] *Ibid.* Este vorba o dată de inchizitori = *ereunades; ibid.*, coll. VI, tit. IX, LXXX.

[83] *Ibid.*, XXIX.

[84] *Ibid.*, coll. VI, tit., XI, LXXXII.

[85] 'Ελληνίζοντες, τὴν τιμὴν ταύτην, καλοῦσι Ρωμαῖοι (Traducînd în greacă, romanii numesc această demnitate...); *Bell. Goth.*, ed. din Bonn, II, 215.

[86] Vezi şi Bury, *History*, 1923, I, 318.

[87] Procopie, *loc. cit.*, 49; *Bell. vand.*, 123. Cf. Agathias, 270. El vorbeşte şi de „Elenogalaţi"; *ibid.*, 140; Menandru: Tarasicodissa Rusumbladeotul, 473. Cf. Trascalise-ul lui Teofan, 201 şi „B.Z.", VIII, 718.

[88] *Bell. Goth.*, ed. Bonn, III, 14, 16, 46; ed. Haury, VIII, 6, 14–15.

[89] Agathias, 36, 324.

[90] *De donationibus.*

[91] Titlul — *de nuptiis.*

[92] Nov. lui Iustinian, coll. III, tit. VII, nov. XII.

[93] *Ibid.*, coll. III, tit. VII, XVII: „secundum locorum qualitatem".

[94] *Ibid.*, coll. II, tit. I, VII.

noștri, ci în cea vulgară și greacă, pentru ca ea să poată fi inteligibilă tuturor, această limbă putînd fi ușor înțeleasă"[95].

Bilingvismul poate fi observat mai pretutindeni în secolul VI: lîngă Milet o inscripție este redactată pe latinește și pe grecește[96]. În actele con-
64 ciliului din 536 protocolul // este pe grecește, dar răspunsurile sînt date pe latinește[97].

O clasă intelectuală greacă începuse să se formeze din epoca lui Teodosie cel Mare. Îl vedem pe acesta cinstind cu un titlu pe „gramaticii greci" Helladios și Syrianos; alături de aceștia gramaticul latin se numește Teofil; un juristconsult poartă numele de Leontie; nu sînt decît doi sofiști latini, Martin și Maxim[98]. Orașul Tralles trimite o dată cu tehnicieni și gramatici și avocați[99].

Această grecitate, atît de viguroasă, radiază pînă departe în Apus. Asupra bisericii din Irlanda, Teodor din Tars exercitase o puternică influență, și au fost semnalate relații cu grecii care datează încă de la sfîrșitul secolului VI[100].

Dar mai înainte de toate în acest Răsărit, în mijlocul căruia Constantin — fără a-și da seama de ceea ce înseamnă aceasta — își mutase un Imperiu pe care îl dorea latin, marele factor de grecizare[101] era Biserica de Răsărit.

Era astfel prin liturgia sa, pe care împărați de neam latin au trebuit curînd să o asculte la Sfînta Sofia chiar, și printr-o predicație care, adresîndu-se unor oameni vorbind grecește, a trebuit să folosească această limbă, și mai ales printr-o mare literatură care după o concurență de două secole cu literatura latină a creștinilor din Occident, va sfîrși prin a o birui.

Ea pornește aproape în întregime de la acel alexandrin ros toată viața sa de curiozitatea de a afla ce se ascunde sub simplitatea inadmisibilă ca atare a creștinismului, care va trebui înnobilat prin exegeză pentru ca religia lui Hristos să fie într-adevăr la nivelul intelectualilor, Ori-
65 gene (185—254). Toată // lumea a fost cuprinsă de aceeași furie de a pătrunde simbolul.

Acest spirit al lui Origene ajunge să-l capteze, la Roma chiar, pe acel roman elegant și înzestrat la vorbă, acel abate de societate aleasă, admirat și urmat de femei, care a fost Ieronim din Stridon († 420). Ca și inspiratorul său pe urmele căruia pășește în cursul șederii sale în Palestina, el caută să cerceteze valoarea filologică a textelor sacre, spre a descoperi și

---

[95] „Non paterna voce legem conscripsimus, sed hac communi et graeca, ut omnibus sit nota propter facilem interpretationem". Găsim termenul δέοι (ar trebui) în mijlocul unei novele (*ibid.*, col. II, tit. VIII, XIII).

[96] Gelzer, în „B.Z.", III, 21 ș.u. Cf. Diehl în „Bull. corr. hell.", XVII (1893), 501—520.

[97] Gelzer, *loc. cit.*, 23. Procopie se crede obligat să noteze că sînt Ῥωμαῖοι la Salona (*Bell. Goth.*, ed. Bonn, I, 48).

[98] *Cod. Theod.*, VI, XX, I.

[99] Agathias, 290.

[100] Gardthausen, în „B. ngr. J.", VIII, 116 ș.u.

[101] Regăsim această părere în „Eseul" lui Hesseling. „Realitatea grecească, pe care nu reușise nici o politică să o creeze, reunind triburile grecești, este gata constituită de biserică". Cf. Brunet de Presle, *La Grèce depuis la conquête romaine*, Paris, 1860.

el după aceeași tradiție origeniană sensul lor alegoric, secretul lor mistic. Rufinus, contemporanul și camaradul său de studii pe acest pămînt al autenticităților indubitabile, urmează și el pe aceeași cale. Acesta însă a rămas legat și mai departe de Origene (pe care l-a și tradus pe latinește) chiar după ce Ieronim a rupt orice legătură cu cel considerat acum drept ereziarh. Și traducătorul, continuator al lui Eusebiu, intră și pe această cale în aceeași tradiție. Prin el, așa cum s-a spus, a fost realizată unitatea greco-latină în concepțiile ideologice și în prezentarea istorică a ceea ce ajunsese biserica.

Singură marea personalitate a lui Augustin, adversarul îndîrjit al celei mai îndărătnice dintre ereziile orientale, maniheismul dualist, deschide o cale pe care nu va mai avea urmași, atît este de individuală opera autorului vestitelor „Confesiuni". Ideile lui Origene nu s-au putut prinde de omul al cărui spirit nu avea nimic „filologic" și „filosofic" și a cărui comprehensiune se oprea în pragul misterului. Dacă el are vreo legătură cu trecutul, atunci acela care a scris formidabilul rechizitoriu împotriva păgînismului copilăresc, corupt și mai ales ofilit, este continuatorul energiilor combative ale unui Tertulian, cel mai mare retor creștin al Apusului.

Chiar dacă nu va avea continuatori creștini, sînt însă similitudini evidente între el și între Boetius care în „Consolarea prin filozofie" se dedă la aceleași analize ale eului său moral și se alege cu aceeași melancolie voalată.

Istoriografia bisericii va fi reluată și continuată de Socrate, un cunoscător al antichității ce nu se sfiește să o arate și de acel sirian care a fost
66 Sozomene. // Însă cu acesta din urmă, contemporan al lui Teodosie II, căruia îi dedică lucrarea sa, se și ajunge în domeniul unei literaturi de nivel scăzut, scrisă pentru călugări și pentru publicul lor vulgar [102].

Dar cu toate condamnările bisericii, peste tot se păstrează adeziunea la Origene. Ea este vădită cu prisosință în compilațiile istorice ale unui Filip de Sida, un Hesychius, un Philostorgos [103].

Acest mare curent literar care venea din Alexandria, de la școala de cateheză de acolo, și de la cel mai strălucit dintre reprezentanții ei, începuse însă din vremea lui Constantin, în care literatura păgînă nu mai era reprezentată decît de firave biografii imperiale privind un trecut mai recent de tulburări și de războaie. Cînd în Roma părăsită de împărați, pana scriitorilor se va fi oprit, Alexandria va răsuna de marele glas al unui Atanase adversarul concepțiilor teologice primitive ale lui Arius.

Fără a inova ceva, ci ținîndu-se de tradiția științifică a maestrului său Pamfilie, și cu ochii tot mereu spre împărat, lucrează un origenian, Eusebiu din Cezareea, care este și biograful lui Constantin [104]. Pentru doctrina de curînd acceptată de către stat, el a fost cel mai harnic dintre compilatori, apărînd ca teorie pe aceea care, după credința sa, reprezintă calea medie.

[102] Pentru izvoarele sale, vezi G. Schoo, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Sozomenus*, Berlin, 1911; și „B.Z.", VII, 265 ș.u. Cf. *ibid.*, XVIII, 194 ș.u.

[103] Ed. Bidez, *Philostorgus, Kirchengeschichte*, Leipzig, 1913, cf. „V.V.", XXI, 57 ș.u.; Asmus, în „B.Z.", IV, 30 ș.u.; cf. *ibid.*, VIII, 548–549.

[104] Pentru epoca sa, vezi și F. M. Flash, *Constantin der Grosse*, Würzburg, 1891; A. de Waal, *Konstantin der Grosse und seine Zeit, Gesammelte Studien*, ed. de Franz-Joseph Dölger, Freiburg i. Breisgau, 1913.

A vrut să susţină punctul de vedere al părinţilor de la Niceea şi să pună noul crez sub protecţia lui Constantin cel Mare, înfăţişînd istoria bisericii ca o desfăşurare avînd drept ţel final şi consecinţă necesară hotărîrile celor
67 325 de părinţi. Este o selecţiune de ceea ce trebuie // să se spună, de ceea ce trebuie în mod necesar să se creadă. Din antichitatea păgînă, el nu vrea să împrumute nimic, şi stilul său familiar se resimte de citirea zi de zi a textelor sacre şi de contactul cu cei mai puţin luminaţi dintre enoriaşii săi: elocvenţa aspră a conciliilor răsună în tratatele sale dogmatice ca şi în „Istoria Bisericii creştine" continuată de „Cronică" [105].

Istoria sa are un alt sens decît acela de a voi să perpetueze nişte mărturii şi să fixeze sensul şi condiţiile unei dezvoltări. A readuce totul la hotărîrea prezumată a lui Constantin şi a lega de fapta sa toată tradiţia sacră a iudaismului şi efectele revoluţiei lui Hristos, era să lovească păgînismul în ceea ce avea mai glorios: istoria Romei care cucereşte şi domină, şi să-i substituie manifestarea voinţei divine, singura cîrmuitoare a acţiunilor umane prin naţiunile care se succed în această îndeplinire...

Dar încă şi la Socrate, laicul, avocatul — ca şi la Origene dealtminteri — se manifestă admiraţia pentru ideile şi formele elenismului: doctrina creştină nu este pentru el decît ultimul termen spre care duce o foarte lungă şi
68 anevoioasă pregătire ideologică. Totuşi, odată ce // s-a ajuns la ţel, trebuie părăsite discuţiile şi căutată pacea în linişte tainei.

Compilaţia unui Teodoret nu oferă vreo noutate [106]. Dar mai tîrziu la sirianul Evagrius (n.c. 536), care este un retor, un „scolastic", adică un avocat, aflăm o mare grijă pentru formă, a cărei valoare expresivă şi al cărei ritm ne îndreaptă înapoi spre buna manieră clasică [107]. Nu s-a păstrat decît un fragment din istoria anagnostului Teodosie, care se oprea în 518.

Acest om din Coelesiria[s], client şi apărător al patriarhului de Antiohia, Grigore, a fost şi un favorit al curţii sub împăratul Tiberiu[t]. Compilaţia sa, în care amestecă adesea şi amintiri politice, ajunge pînă în 593 şi constituie principalul izvor pentru certurile privitoare la dogme din cursul secolului VI.

S-a observat cu dreptate că acest avocat, ce era el în esenţă, avea grijă să-şi citeze autorităţile, scrupulul de a-şi înfăţişa documentele, facultatea

---

[105] Astăzi se foloseşte alături de ediţia lui E. Schwartz, cea a lui Ivan A. Heikel, Leipzig, 1902. Cf. printre ultimele studii referitoare la el, Heinrich Doergens, *Eusebius von Cäsarea als Darsteller der phönizischen Religion*, Paderborn, 1915. În general, relativ la istoricii bisericii, L. Jeep, *Quellenuntersuchungen zu den griechischen Kirchenhistorikern*, în „Jahrbücher für classische Philologie", XIV, *Supplementband*, 1884—1885 şi F. C. Baur, *Die Epochen der kirchlichen Geschichtschreibung*, 1852. O judecată asupra „Vieţii lui Constantin", lucrare tendenţioasă, populară şi naivă, exprimată de Victor Schulze, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte", XIV. Despre Eusebiu din Nicomedia, Adolf Lichtenstein, *Eusebius von Nikomedien*, Halle a.S., 1903 (scriitor arian din secolul IV).

[106] Vezi I. Sakkelion, Τοῦ μακαριωτάτου Θεοδωρήτου, ἐπισκόπου Κύρου, ἐπιστολαὶ δυσὶν δέουσιν πεντήκοντα, Atena, 1885. Cf. „B.Z.", II, 585 ş.u. Vezi C. Günther, *Theodoret von Cyrus und die Kämpfe in der orientalischen Kirche*.

[107] După ediţia lui Migne, *P.Gr.*, 86 şi aceea a lui Bidez şi Parmentier, Londra, 1898. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 245 ş.u.

de a înțelege alte puncte de vedere decît stricta ortodoxie, și de a recunoaște că pînă chiar și disidenții nu erau decît niște cinstiți căutători de adevăr, Hristos el însuși admițînd libertatea gîndirii pînă la judecata definitivă a Bisericii. Mai adăugăm că din cauza acestei pregătiri speciale el arată acest respect pentru autoritate, acest dispreț pentru tulburările străzii, care au fost de asemenea subliniate. Chiar în stilul său există — și lucrul a fost observat — un sens al cuvîntului, care vine din precizările inevitabile ale profesiunii sale. S-ar putea spune același lucru despre anumite din apostrofele [108] sale.

După Evagrius, care se sprijină printre alte izvoare scrise pe Ioan din Epifania, seria acestor istorici va fi continuată prin Teofan din Bizanț,
69 a cărui lucrare se întinde din 566 pînă la // 581, cuprinzînd informații din cele mai variate asupra societății civile[109].

Dacă Eusebiu — ca și Rufinus dealtminteri — este înainte de toate un apărător al intereselor Bisericii, mergînd pînă la falsificarea istoriei în „Viața lui Constantin" [110], dacă el caută să fixeze tipul noii istoriografii creștine, dacă un disident ca arianul Philostorgos va folosi povestirea sa ca o armă de luptă [111], în schimb Socrate, Sozomene (vulgar compilator al acestuia), Teodoret, Hesychius, Filip de Sida nu sînt de fapt decît niște istorici asemenea altora, vorbind de războaie, de tratate, de fapte diverse, pentru a se reîntoarce la Biserică, ale cărei erezii îi sperie, și se feresc de a vorbi de acestea, menționînd doar în treacăt cîțiva episcopi [112].

Nu se poate rosti nici o judecată de ansamblu asupra operei unui continuator al lui Eusebiu, Gelase din Cyzic a cărui scriere despre istoria conciliului de la Niceea, ar fi servit de bază lucrării latine a lui Rufinus [113].
70 Din operele lui Chrysipus // din Ierusalim, istoric al Bisericii după Ciril din Scythopolis, nu ne-a rămas decît Elogiul Sfîntului Teodor Tiron [114].

Apusul nu ajunge să creeze aceste legături de continuitate între perioadele bisericii, pentru care nu are destule elemente intelectuale. Abia în „breviarul" lui Orosius de la sfîrșitul secolului V, favorabil barbarilor, va fi

---

[108] Cernuzov, în „B.Z.", XVII, 29, 34.

[109] În afară de ediția din Bonn, vezi aceea a lui Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, IV, 270 ș.u.; L. Dindorf, *Historici graeci minores*, I, 446 ș.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 243.

[110] Vezi H. Grégoire, în „Byz.", VII, 653.

[111] Unele din aceste scrieri se află în Migne, *P. Gr.*, vol. 67, 83. Pentru Socrate vezi ed. R. Hussey (Oxford, 1853), pentru Sozomene același ed. (Oxford, 1860). Pentru Teodoret ed. Léon Parmentier, Leipzig, 1911.

[112] Cf. Holzhauser, *Commentatio de fontibus quibus Socrates, Sozomenus ac Theodoretus usi sunt*, Göttingen, 1825; A. Güldenpenning, *Die Kirchengeschichte des Theodoret von Kyrrhos*, Halle, 1889; G. Loeschke, *Der Syntagma des Gelasius Cyzicenus*, în „Rheinisches Museum", seria nouă, CX (1905), 54 ș.u.; L. Jeep, *Quellenuntersuchungen zu den griechischen Kirchenhistorikern* în „Jahrbücher für klassiche Philologie", XIV (1884—1885), *Supplementband*, 53 ș.u.; F. Geppert, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Socrates Scholasticus*, în „Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche", III [4], Leipzig, 1898.

[113] Textul în Migne, *P. Gr.*, 85, precum și în ediția dată de Margret Heinemann după hîrtiile lui Gerhard Loeschke (*Gelasius' Kirchengeschichte*, Leipzig, 1918). (Cf. Hase în „B. ngr. J.", I, 90 ș.u. Cf. Ceriani, *Monumenta sacra et profana*, Milan, 1861, I, 130 ș.u. Vezi E. J. Kimmel, *De Rufino, Eusebii interprete, libri duo*, Gera, 1838; Glas, *Die Kirchengeschichte des Gelasius von Kaisareia*, Leipzig, 1914.

[114] A. Sigalas, *Des Chrysippos von Jerusalem Enkomion auf den hl. Theodoros Teron*, în „Byz. Arch.", Leipzig, 1921.

dată prima operă de acest gen scrisă în latină în mediul occidental. Şi încă, acest unic istoric este un oriental; el vine din Siria.

Vieţile de sfinţi, amestec de elogii, de predicaţie, de roman pios, care vor forma un capitol atît de bogat al literaturii bizantine, încep hotărît înainte de Iustinian. Încă şi marele Grigore de Nyssa scrisese vieţile Sfintei Macrina, Sfîntului Efraim Sirianul, Sfîntului Grigore taumaturgul, pe lîngă elogiul Sfîntului Vasile.

Aşadar din păcate — întrucît perioada de naivitate care face atît de atrăgătoare povestirile latine ale Vieţilor de sfinţi din Apus, lipseşte aici cu desăvîrşire — vom putea accepta această judecată aspră asupra mai tuturor din aceste Vieţi de sfinţi: „pagini lipsite de căldură, reflecţii pioase, fapte puerile, locuri comune" [115].

Tot de la acelaşi Origene purced marii oratori ai Bisericii din această epocă, urmînd tradiţia lui Grigore taumaturgul, episcop timp de treizeci de ani al Neocezareei spre sfîrşitul secolului III.

Secolul următor a dat bisericii de Răsărit, de limbă greacă, pe cel mai mare orator al ei în persoana unui sirian din părţile Antiohiei, Sfîntul Ioan Gură de Aur (Hrisostom) (347—407) [116]. Fiul lui Secundus şi al Anthusei
71 este un antiohian, cu tot ceea ce poate să dea acest mediu // ca elocvenţă şi avînt. El şi-a făcut studiile pe lîngă Libanius şi Andragathius, mergînd apoi la Atena unde biruie orice concurenţă ca orator şi îndeosebi orator creştin. Călugărindu-se după sfaturile Sfîntului Vasile, el ajunge lector la biserica din Antiohia. Dar curînd va fi capul bisericii Bizanţului pe care o va ilustra prin talentul său, prin combativitatea şi suferinţele sale pînă la moartea sa în exil ca urmare a duşmăniei împărătesei[117], „Herodiada". Suflet blînd, temperament lăsîndu-se cuprins de emoţie în faţa naturii, cu „pometuri în care cîntă greierii ziua întreagă", a prietenilor care îi sînt dragi, a morţilor pe care îi simte în jurul lui bătînd din aripi, el a fost un duşman al vieţii zgomotoase a lumii, chiar atunci cînd aclamaţiile mulţimii l-au însoţit la scaunul patriarhal al Constantinopolului, şi un censor al întregii politici imperiale plină de intrigi şi pătată de vicii, fără teamă de exilul pe care l-a şi suferit, cu un zîmbet de dispreţ, pe ţărmurile Pontului. El nu acceptă nimic din ceea ce îl înconjoară, ca şef al ortodoxiei bizantine: nici teatru, nici jocuri de circ, nici ceremonii ale unei curţi căreia îi opune gestul său de sfidare, nici procesiunile celor puternici şi mîndri ai veacului. El le preferă pe cei umili care pot da un răspuns „precis şi înţelept" problemelor capabile să dezbine pe savanţi, şi care mai ales îşi „conformează viaţa convingerilor lor". Statului de vameşi şi de funcţionari el înţelege să nu-i dea nimic de bună voie; el se pleacă doar cu silă în faţa necesităţilor impuse de forţă [118].

---

[115] S. Vailhé, în „É.O.", III, 21.

[116] Vezi biografia sa de părintele Jugie, în „É.O.", 1922, 137—161 şi în Bury, *History*, 1923, I, 138 ş.u.

[117] Viaţa sa a fost scrisă de Leon VI, Migne, *P. Gr.*, c. 228 ş.u.

[118] *Opera*, ed. H. Sarilius, Eton, 1612; *S. Johannis Chrysostomi opera selecta, emendavit Fr. Dübner*, Paris, 1861; cf. abatele J. Marchal, *St. Jean Chrysostôme*, Paris, 1898; Aimé Puech, *St. Jean Chrysostôme*, Paris, 1891, 1899, 1905; Chrysostôme Bauer, *Jean Chrysostôme et ses oeuvres dans l'histoire littéraire*, Louvain-Paris, 1907 (în limba germană, München, 1929, 2 vol.);

72 // Activitatea marelui predicator va fi continuată de cea a lui Proclos[118] († 446 sau 447) al cărui rol în toate discuțiunile teologice din secolul V a fost atît de însemnat. Imitator al lui Hrisostom și apărător al memoriei acestuia, ale cărui rămășițe le-a adus la Constantinopol, acest elev al școlilor din Capitală s-a mărginit la o activitate literară de tîlcuitor al dogmei și de preamărit al marilor sărbători ale Bisericii, cărora le-a închinat și versuri de o factură savantă, dar fără nimic din dîrzenia, din pasiunea, din admirabila pornire impetuoasă a modelului său, a acestui suflet atît de mare pentru săracii, umilii și nenorociții acestei lumi [119]. Forma la el este îngrijită deși bătătoare la ochi. A fost comparat cu Grigore din Nazianz, fără a avea simțul acestuia pentru realitățile naturii [120]. S-a mai semnalat la el o folosire atît de frecventă a apostrofei, încît constituie aproape începutul dramei sacre în literatura bizantină [121].

Împotriva acestei înfloriri a literaturii creștine, păgînii nu avuseseră parte decît de o reînviere fantasmagorică prin opera lui Iulian . Imitator al lui Lucian, care continuase la greci această literatură a păgînismului moartă la Roma, a cărei limbă simplă și plină de vlagă era disprețuită de acest împărat, el s-a bătut contra unui adversar care știa bine să se ferească de loviturile acestui capricios, devenit din încăpățînare un om cu o credință.
73 Chiar dacă o literatură copiată servil după modele // antice va reapare în secolul VI, aceasta — deși rămînînd foarte păgînă într-un mediu creștin — nu va împrumuta nimic din ironia, din sarcasmul sau din pedantismul arhaizant al autorului imperial.

În vreme ce Roma apuseană, și mai ales cea răsăriteană nu se mai exprimă decît în felul creștin, tradiția vechii literaturi păgîne nu se mai păstrează decît doar la barbarii din Apus, adică sub patronajul acestora. Teodoric, creștin arian, tolerează ideile lui Boetius, pînă ce motive politice îl determină să-l jerfească. Din ordinul său a răsărit o întreagă literatură de tradiție păgînă, fie spre a da goților un rang în istoria antichității mai depărtate, fie spre a oferi cancelariei imperiale prestigiul unei epoci ca a lui Traian, cînd acesta avea a-l sluji pe Pliniu cel Tînăr. Acest vicar gotic al împăratului ce stătea în Răsărit a fost cel ce a determinat pe Cassiodor și Iordanes ca să scrie.

A. Naegeles, *Johannes Chrysostomus und sein Verhältnis zum Hellenismus*, în „B.Z.", XIII, 73 ș.u.; Elser, în „Theologische Quartalschrift", LXXVI, 550—576; Pargoire, în „É.O.", III, 151 ș.u.; Hülster, *Die pädagogischen Grundsätze des hl. Johannes Chrysostomus*, în revista „Theologie und Glauben", III (1911), 203—227; L. Ackermann, *Die Beredsamkeit des hl. Johannes Chrysostomus*, Würzburg, 1889; P. H. Degen, *Die Tropen der Vergleichung bei Johannes Chrysostomus*, Olten, 1921; Sawhill, *The use of athletic metaphors in the biblical homelies of S. John Chrysostom*, Princeton, 1928; Amneringen, *The stylistic influence of the second sophistic in the Panegyrical Sermons of St. John Chrysostom*, Washington, 1921; Mary Albania Burnes, *St. John Chrysostom's homelies on the statues*, Washington, 1930; Χρυσοστομικά, *Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del comitato per il XV centenario della sua morte*, Roma, I—III, 1903—1908.

119 Operele sale în Migne, *P. Gr.*, 65. Cf. Franz Xavier Bauer, *Proclos von Konstantinopel, Ein Beitrag zur Kirchen-und Dogmengeschichte des 5ten Jahrhunderts*, München, 1919.

120 Bauer, *op. cit.*, 137, după Norden, *Antike Kunstprosa*, 855.

121 Bauer, *op. cit.*, 138—139.

Istoria civilă a Romei răsăritene se va exprima pe grecește într-un stil copiat aidoma după cel al marilor modele depărtate [122]. Din păcate de la acești scriitori de tendință ecumenică romană, care se interesau de tot ce se petrece în vastul Imperiu, sau chiar și prin vecinătate, doar puțin s-a mai păstrat în compilația neroadă din secolul X care a sacrificat atîtea originale pentru a crea manuale de politică curentă. De aceea nu este ușor a reconstitui fizionomia acestor retori istorici care au trăit în secolele V și VI, înainte de Petru patriciul sau Magistrul (unul din diplomații lui Iustinian în Apus și în Răsărit) [123]. (Ei sînt) Olimpiodor [124], Zosim ale cărui izvoare [125] par să fi fost identificate, Eunape († 404) continuatorul lui Dexipos [126],
74 Malchos Menandru „Protectorul" // și Priskos. Originea lor este caracteristică putînd vădi o dată mai mult penuria intelectuală a Capitalei: Olimpiodor vine din Teba egipteană, Malchos din Philadelphia siriană, Eunape din Sardes; numai Priskos este originar din Panion, pe țărmul european al Pontului; Petru a fost poate tesalonician. La Alexandria s-a încercat, tot în această epocă, alcătuirea unei istorii universale de caracter profan [127]. Alți istorici din aceeași epocă, de pildă, Candidus sau licianul Capiton, care a fost în slujba lui Ștefan din Bizanț, au rămas pierduți pentru noi [128].

NOTE

a. Ca opus grecismului limbii vulgare.

b. Sfîntul Vasile cel Mare (c. 330–379), întemeietorul vieții monastice bizantine.

c. Sfîntul Grigore din Nazianz (c. 329–388), supranumit Teologul.

d. Evdokia-Atenaïs (c. 401–c.460), fiica filozofului atenian Leontius; soția (din 421) a împăratului Teodosie II; s-a retras oarecum exilată la Ierusalim (c. 441). Numele ei de Evdokia este altul decît acela de Eudoxia, purtat de mama lui Teodosie II (soția lui Arcadius), fiica francului Bauto, și de Eudoxia Licinia, fiica Atenaidei-Evdokia.

e. Este vorba de Socrate zis Scolasticul (c. 380–c.445) din Constantinopol, istoric al bisericii; autor al unei istorii ecleziastice ce o continuă pe cea a lui Eusebiu din Cezareea, pînă la 439.

f. Acesta a adresat după 399, împăratului Arcadius (Flavius Arcadius) o scrisoare *Despre puterea imperială*, în care denunță primejdia ce o constituie goții atotputernici în stat. Au rămas dela el imnuri și 156 de scrisori.

---

[122] Karl Morgenstern, *Über das Studium der byzantinischen Geschichteschreiber*, în „Memoriile prezentate Academiei din St. Petersburg", IV (1845).

[123] Pentru biografia sa, pe lîngă Krumbacher, *Byz. Litt.*, 237 ș.u., Haury, în „B.Z.", XIV, 529–531; pentru ideile sale politice, Valdenberg, în „Byz.", I, 55 ș.u.

[124] Vezi Praechter, în „B.Z.", XV, 588–589.

[125] Graebner, în „B.Z.", XIV, 87 ș.u.

[126] Monnier, în „Nouv. rev. hist. de dr.", 1895, 1900. Asupra tuturor acestor scriitori, în general, vezi Mihail Krašenninikov, *Varia*, în „J. Min. I. P.r.", mai 1913.

[127] Ed. de Dindorf, în colecția de la Bonn. Cf. Adolf Bauer, în „Festschrift", pentru Otto Hirschfeld, Berlin, 1909, 330–335; Gelzer, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, Leipzig, 1898.

[128] Photius, *Bibl.*, 97 și Suidas s.v. χειρίχω; Stemplinger, în „Philologus", 1904, 615–630; Beneševič, în „Byz.", I, 159, nota 4.

g. Dion Chrysostom (c.40—după 112 e.n.), retor și filozof grec, apărător al stoicismului.
h. În sensul de stăpînitor.
i. Procopie din Gaza (c.465—c.528), sofist și retor creștin.
j. Nu trebuie confundat cu neoplatonicianul Proclus amintit mai sus în dreptul trimiterilor 13 și 21.
k. Isaurianul Illus, sfetnicul de încredere și apoi dușmanul lui Zenon, participă la răscoala și uzurparea lui Basiliscus (ianuarie 475 — august 476), dar trece apoi de partea împăratului și ajunge atotputernic. Contribuie la victoria acestuia asupra pretendentului Marcian, cumnatul împăratului, însurat și el cu o fiică a fostului împărat Leon. Dușmănit de împărătesele Verina, soacra, și Ariadna soția lui Zenon, el cere să fie numit comandant în Orient. Pornește din Antiohia o răscoală în favoarea fostului pretendent Marcian, apoi îi substituie pe patricianul Leontie. Înfrînt în 484, rezistă unui asediu de 4 ani într-o cetate din munții Isauriei. Este executat în 488. După unele versiuni, uciderea lui Pamprepios nu i s-ar datora lui, ci răsculaților înfuriați de prezicerile sale de victorie în care se încrezuseră.
l. Formulă de invocare clasică.
m. În text: *écolâtre*, termen medieval occidental pentru diriguitorii școlilor de pe lîngă mănăstiri sau catedrale.
n. După neoplatonicieni. În fraza următoare se face o distincție între această mistică alexandrină păgînă și cea creștină a pseudo-Areopagitului.
o. În înțelesul general al cuvîntului, mult mai cuprinzător decît „liturghia" din limba noastră, care corespunde doar la „missa" catolică.
p. Sau „homeriți", din Yemen.
r. Ucisă în 415. Patriarhul Alexandriei de atunci era vestitul Ciril (octombrie 412 — iunie 444).
s. Aluzie la violențele săvîrșite la conciliul nerecunoscut de la Efes (449) din îndemnul patriarhului de Alexandria Dioscoros (444— octombrie 451), care a folosit, pentru a impune doctrina monofizită, cete de călugări sirieni, asemenea celor din Nubia ai predecesorului său.
ș. Evagrius supranumit Scolasticul (c.536—c.600), învățat bizantin, istoric al bisericii (perioada 431—594) și avocat.
t. Tiberiu II Constantin, împărat (578—582).
ț. Împărăteasa Eudoxia (? — 404), fiica francului Bauto, soția (395) împăratului Arcadius.
u. Altul decît cei doi Proclus menționați pînă acum.
v. Iulian (Flavius Claudius Iulianus) (331—363), împărat roman (361—363); cunoscut și sub numele de Iulian Apostatul.

III

ORIENTUL

A fost semnalată pentru secolul V o „înaintare victorioasă a orientalismului în toate domeniile vieții culturale" [1], și istoricul Gerstinger adaugă cu dreptate că abia sub Iustinian a putut Constantinopolul să-și realizeze sinteza [2].

Roma neputînd da decît foarte puțin, Orientul a invadat curînd toate domeniile acestei lumi noi, care se deschidea ambițiilor și poftelor sale. Acest val clocotitor nu intră în formele politice și juridice ale Romei decît mult după ce aceasta a primit elementele esențiale ale gîndirii elenice. Bizanțul va ajunge deci ultima formă a sintezei orientale, o nouă ediție a Siriei, a Egiptului Ptolemeilor, menținută de puternica armătură a romanilor și de sensul nemuritor al civilizației grecești. Mărginită mai
75 ales la circuitul Mediteranei // ea va deveni totodată acest imperiu al mări-

[1] Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, 3.
[2] *Ibid.*

lor, această thalassocrație despre care am mai vorbit, și acest lucru îi va conserva o mare *spontaneitate* de inițiativă. Dar, sprijinindu-se pe niște forme libere ale vieții populare în Europa, ea va sorbi de aici elementele unei noi tinereți în momentul chiar în care părea că va trebui să moară de senilitate între zidurile sale.

Orientul dispare deci ascuns sub haina greacă. Orice elenizat este trecut printre greci. Se discută în textul „Institutelor" dacă un act este redactat „în latină sau în greacă, sau într-o altă limbă", dar mai departe nu este vorba decît de greci care ar putea să scrie pe latinește [3]. Echivalența formelor latine este dată doar pe grecește [4]. La evrei chiar preoții sînt intitulați *„archipheretites"* [5].

IV

BARBARII

Toată această operă măreață a lui Iustinian, de un caracter atît de arhaizant a fost realizată totuși prin ceea ce era mai contemporan și mai stingheritor printre lucrurile contemporane; prin elementul barbar care nu putea — și chiar sub anumite raporturi nu voia și nu putea întotdeauna să se lase elenizat prin cultură, romanizat prin idei politice, orientalizat prin port și obiceiuri. Această piatră neșlefuită a „ne-romanilor" a intrat și ea, și în proporții dominante, în acest edificiu, pe care părea în anumite momente că va trebui să-l domine cu tradițiile și cu instinctele sale [1].

76 // Acești barbari vor forma în totalitatea lor, pentru Iustinian, un singur grup politic, căruia îi este opusă *respublica* romană [2].

Înainte de toate ei vor da „Imperiului roman" o armată care nu este romană nici în elementele sale constitutive, nici chiar în structurarea lor. Această armată va fi deci prima care să realizeze o sinteză a cărei altă formă o vom constata în viața intelectuală (de la care purcede în fond totul în orice societate ar fi), în formularea crezului creștin, așa cum îl va elabora Bizanțul, precum și în noile feluri de a fi ale artei și literaturii.

Caracterul roman al armatei dispăruse de mult. Se produsese însă în Apus ca o redeșteptare a vechii conștiințe militare, la suirea pe tron a lui Majorian[a]. El aduce la cunoștință Senatului, dar nu fără consimțămîntul „părintelui" său, patriciul barbar Ricimer — că armata *(fortissimus exercitus)* și-a adăugat voința sa celei a puterii civile. „Să susțineți acuma

---

[3] „Latina aut graeca vel qualibet alia lingua stipulatio concipiatur"; III.

[4] *Ibid.*

[5] Nov. lui Iustinian, coll. IX, tit. XXIX, CXLVI.

---

[1] Mommsen, *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, în „Hermes", XXIX (1889), 195—279; Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung* (1920) (aici sînt rezumate și lucrări anterioare apărute în „B.Z.", XXII și în „Klio", XV). Pentru secolul VI exclusiv, F. Aussaresses, *L'armée byzantine à la fin du VIe siècle d'après le Stratégikon de l'empereur Maurice*, Bordeaux-Paris, 1909 (cf. Vári, în „B.Z.", XIX, 551—554). Pentru flotă, Neumann, *Die byzantinische Marine*, în „H.Z.", XLV (1898), p. 1 ș.u.; Bury, în „Centenario Amari", II, 21—34.

[2] Novele, coll. IX, tit. XXXI, CXLVIII.

pe principele pe care l-aţi făcut voi *(faveta nunc principi quem fecistis)*"[3]. În această scrisoare către vechii săi colegi se afirmă un sentiment de încredere optimistă în opera care trebuia să înceapă şi care a fost oprită în loc de asasinarea sa.

Dar armata lui Iustinian nu va avea nimic comun cu acea camaraderie a veteranilor lui Constantin care, salutîndu-l pe împărat după victorie cu frumoasa formulă dinainte: „Zeii să te păzească: noi declarăm cu jurămînt că salvarea ta este şi a noastră" [4], îi cereau aceluia pe care îl considerau drept „coveteranul" lor, nişte uşurări de sarcini. Suita imperială *(Comitatus)* ajunsese să fie singura preocupare a împăraţilor sedentari în vreme ce
77 trupele de la frontieră *(limitanei, duciani, burgarii)* // crăpau de foame la marginea lumii barbare [5]. Pentru a-i reţine la datorie se recurgea de multă vreme la pedeapsa mutilării [6]. În armate slujeau alamani şi sarmaţi, încă din vremea fiilor lui Teodosie [7]. Şi întîlnim chiar federaţi sarazini [8]. Aspectul general al trupelor este hotărît barbar: va fi nevoie să fie interzisă folosirea de *tzangae*, de *rogae*, de *braccae*, purtarea părului lung [9]. Un Tziga este magistru al infanteriei [10].

Soldaţii permanenţi ai Imperiului şi de asemenea şi federaţii, erau adesea abătuţi de la misiunea lor, fiind folosiţi de către „cei puternici" în slujba propriilor lor interese[11]. Iar cînd era vorba să se iasă din trîndăvia garnizoanelor pentru a se face o expediţie „în felul roman" trebuia ca o armată *să fie improvizată* folosind soldaţi particulari, clienţi care sînt aşa-zişii *buccellarii.*

Se simte această invazie de barbarie stîngace, haotică, şi pestriţă chiar în noua înfăţişare a armatei. Această armată în stare să stea în campanie luni de zile, va fi oarecum „casa" lui Belisarie. Procopie va repeta acest lucru de mai multe ori în chipul cel mai clar [12]. Mai tîrziu, în cursul războiului din Italia vor fi angajaţi soldaţi din Tracia [13]. Vom vedea iliri care, neprimindu-şi solda, vor dezerta [14]. Se va întîmpla ca garnizoana din Roma
78 să-şi ucidă comandantul şi totuşi // împăratul să ierte această crimă [15].

[3] *Majorani Novellae*, II, IV. Bury semnalează şi măsura luată de Majorian pentru a împiedica distrugerea caracterului istoric al Romei; *History*, 1923, I, 332, nota 3.

[4] „Auguste Constantine, dii te nobis servant: vestra salus, nostra salus, vere dicimus, jurati dicimus"; *Cod. Theod.*, VII, XX, II.

[5] *Theodosii Novellae*, XLIII; cf. *Cod. Theod.*, VII, XIV, I. Despre *limes mysiacus*, care „in latius diffusiusque porrigitur", precum şi distincţia dintre „judiciariae" şi „agrarienses", *ibid.*, XVII, I.

[6] „Spurca amputatio digitum"; *Cod. Theod.*, VII, XIII, X.

[7] *Ibid.*, VII, XX, XII.

[8] Un Σεφνᾶς, δεσποτικὸς πιστὸς φοιδεράτος (Sephnas, un aliat imperial credincios), la Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 52. De asemenea, împreună şi cu alţi „federaţi", în suplimentul „Syllogos"-ului din Constantinopol, XVI (1881—1882), 17, 21. Cf. *Theodosi Novellae*, XXXI.

[9] *Cod. Theod.*, XIV, X, II, III, IV.

[10] Nov. lui Iustinian, coll. IV, tit. I, XXII.

[11] *Ibid.*, coll. VIII, tit. XVI, CXVI.

[12] *Bell. Goth.*, ed. Bonn, 213 ἑπτακισχιλίους γὰρ ἱππέας ἐκ τῆς οἰκίας παρέχετο (Căci a oferit 7 000 de călăreţi din casa sa) 214; οἰκία μία τὴν Θευδερίχου δύναμιν καταλύει (O singură casă face să înceteze puterea lui Teodoric).

[13] Νέα ἐθελούσιοι (Tineri voluntari), *ibid.*, 264.

[14] *Ibid.*, 271—272. Li se acordă iertarea, cf. şi *ibid.*, 279.

[15] *Ibid.*, 389.

Cînd Belisarie va pleca din nou spre Italia, i se va impune să ia asupra sa plata soldelor[16].

Comandantul însuşi se va arăta ca un cavaler acţionînd singur pe seama sa. Procopie nu va uita să ne dea şi numele calului acestuia, chemat de greci (φαλιός) şi de barbari βαλάν (oare corespunzînd la cuvîntul românesc *bălan?*)[17]. Avînd un atare sprijin personal, o asemenea proprietate militară, este foarte posibil să i se ofere[c] să fie „regele italicilor şi al goţilor" [18].

Se va încerca formarea unei concentrări barbare contra lui Belisarie. De fapt în afară de cîteva elemente greceşti, armeneşti, siriene, lupta se dădea între barbari.

Numai în Occident, unde aceşti barbari au state, ei se simt solidari chiar dincolo de comunitatea religioasă ariană[d].

Teudes[e], regele vizigoţilor din Spania, fusese tributarul lui Teodoric. Teodat[f] le oferea francilor Galia meridională şi bani; ei au sfîrşit prin a-i făgădui lui Vitiges ajutor pe sub mînă[19]. Teodebert[h] a trimis în aceste condiţii un corp auxiliar de 10 000 de burgunzi care au asediat Milanul şi Ancona[20]. Şi în acelaşi timp se bătea acolo[i] o monedă de aur în concurenţă cu cea a Imperiului[21]. Totila[j] cerînd în căsătorie pe fiica acestui rege a fost refuzat[22].

79 Longobarzii au fost şi ei invitaţi să colaboreze[23] în vreme // ce herulii îi cereau lui Iustinian un rege[24]. Nu a fost omis nici un apel[k] la persanul Chosroes[25].

Este deci lucru destul de firesc ca între latini, sau greci costumaţi în romani — şi între barbari să existe mai degrabă raporturi de camaraderie militară. Acest lucru apare în istoria amănunţită a „războiului gotic" povestit de Procopie.

Este absolut sigur că între cele două tabere nu a fost sentimentul care se numeşte ură naţională. Regina Amalasunta avea o comportare exterioară absolut romană. Soţia regelui Vitiges Matasunta[l] era gata să se mărite cu un ofiţer roman[26]. O rudă apropiată a împăratului, Germanus[m], s-a însurat apoi cu această regină gotă[27].

Există chiar o sinteză barbaro-romană în Occident care poate fi pusă faţă în faţă cu o alta în care intră în aşa mare măsură elemente orientale, în jumătatea „bizantină" a Imperiului.

---

[16] *Ibid.*, III, 35. Cf. *ibid.*, 130 ş.u.

[17] *Ibid.*, 131; ed. Haury, IV, 18, 6.

[18] Βασιλεὺς Ἰταλιωτῶν καὶ Γότθων, ed. Bonn, II, 196. Vom reveni mai tîrziu la această ofertă.

[19] *Ibid.*, I, 101—102, 105.

[20] *Ibid.*, II, 82, 163—164, 183.

[21] *Ibid.*, 411.

[22] *Ibid.*, 439—440. El îşi oferă alianţa lui Iustinian; *ibid.*, 441. Cf. III, 184—185, 205, 246.

[23] *Ibid.*, 142.

[24] *Ibid.*, 102—103.

[25] *Ibid.*, 146.

[26] *Ibid.*, I, 66—67.

[27] *Ibid.*, II, 453—454.

Goții vor imputa locuitorilor din Roma că aceștia le-au preferat pe „Greci care nu sînt în stare să-i apere“ [28] pentru că sînt o nație de „cabotini“ (τραγῳδοί), „de mimi și de pirați“ [29]. „Greci, sau unii asemenea lor“ ar fi spus cu dispreț Vitiges [30].

Dealtminteri, barbarul este în această epocă atît de romană un asociat în toate domeniile. El nu este camuflat din purism național, ci afișat cu ostentație. După ce s-a reîntors din Italia Belisarie s-a dus de la el de acasă în „agora“ însoțit de un grup pestriț de vandali, goți și alani. Goții din
80 Italia îl ajutaseră pe Iustinian // contra vandalilor, și o parte din pradă era cerută de ei ca plată a acestui serviciu [31]. Mai este în Italia și un șef de trupă armean care nu știa nici latina, nici greaca — căci așa obișnuiau ei [32]. Acești barbari nu admit pedepsele romane, ele fiind contrare legilor lor [33]. Herulii sînt nesiguri și dedați băuturii [34]. Hunii au luptat în Africa, „masageții“ în Italia [35], împreună tot cu huni și cu anți slavi de la Dunăre [36] precum și cu oameni din Armenia, din Pisidia și din Capadocia [37]. Sînt unii slavi dunăreni care se tîrăsc și se ascund pe după pietre și în iarbă la atac [38]. Regii abasgilor sînt mari furnizori de eunuci [39].

Uneori barbarii sînt auxiliari nesiguri. Ca isaurienii de pildă, care au predat lui Totila [40] Roma recucerită de Belisarie. Acest rol militar al barbarilor trezește în ei ambiții. Artaban , guvernatorul Africii, voia, însurîndu-se cu Prejecta, nepoata lui Iustinian, să-i devină urmaș [41].

NOTE

a. Împărat roman al Apusului (457—461). Reprezentant al lumii senatoriale, el este făcut împărat de Ricimer. A promulgat legi prin care urmărea reforma Imperiului; a fost obligat să abdice.

---

[28] Γραικοὺς τοὺς σφίσιν οὐκ οἵους τε ἀμύνειν ὄντας; Procopie, *Bell. Goth.*, ed. Bonn, I, 139 (continuăm să cităm această ediție mai răspîndită, după care au fost luate notele noastre, recurgînd la ed. lui Haury atunci cînd se ivesc deosebiri).

[29] *Ibid.*

[30] Γραικοὶ ἢ ἴσοι; *ibid.*, 205. Procopie mai vorbește și de Γραικοί din Africa, *Bell. Vand.*, 527. El înfățișează pe Ῥωμαῖοι ἑλληνίζοντες (romanii care vorbesc grecește); *ibid.*, 291.

[31] *Ibid.*, 25—26.

[32] *Ibid.*, II, 373; III, 530.

[33] *Ibid.*, 364—365.

[34] *Ibid.*, 427.

[35] *Ibid.*, 120. Masagetul Bulguclu alături de tracul Ulimut; *ibid.*, II, 86. Se citește la II, 12: „tracul Kutila“. Deci trac = got.

[36] *Ibid.*, I, 189.

[37] *Ibid.*, 200—201, 207. Vezi, ἀκόντια ἰσαυρικά; p. 211; cf. II, 46 (flota lor). Ei se pricep la prelucrarea pietrei; *ibid.*, 177. Huni, *ibid.*, II, 5.

[38] *Ibid.*, 173; cf. *ibid.*, 343.

[39] *Ibid.*, III, 19.

[40] *Ibid.*, 332 (ed. Haury, VII, 20, 4).

[41] *Bell. Vand.*, 394—395.

b. Suevul Ricimer din Imperiul de Apus corespunde întocmai alanului Aspar din cel de Răsărit. Amîndoi erau arbitrii soartei împăraţilor, amîndoi se împotriveau la o acţiune contra vandalilor, de neam germanic, ca armata de federaţi care asculta de ei.

c. Ofertă folosită de Belisarie pentru a captura pe şefii barbari.

d. Aşadar, popoarele germanice ariene (goţi, vandali etc.) se vor uni şi cu francii, care au primit creştinismul roman.

e. Teudes, rege vizigot (531—549). A fost la început însărcinat cu guvernarea statului în numele regelui minor Amalaric, nepotul lui Teodoric.

f. Teodat, rege ostrogot (535—536); cere concursul francilor în lupta împotriva bizantinilor.

g. Vitiges, rege ostrogot (536—540); ales pentru vitejia sa ca succesor al lui Teodat; el continuă legăturile cu francii.

h. Teodebert I (Thibert I), rege franc al Austrasiei (534—548), nepotul de fiu al lui Clovis; el făgăduieşte sprijinul său şi ostrogoţilor şi bizantinilor conduşi de Belisarie. În 539, pentru a nu se declara făţiş, trimite o oaste formată din burgunzi, care îşi dau concursul la Milan. Apoi francii înşişi coboară în Peninsula Italică, atacînd şi jefuind cu imparţialitate şi pe unii şi pe alţii.

i. În Austrasia lui Teodebert I. În locul numelui lui Iustinian apărea cel al regelui franc.

j. Totila (zis Baduila), rege ostrogot (541—552), care reia ofensiva contra bizantinilor, ocupînd aproape toată Italia, chiar şi Roma (546). Cererea unei prinţese Merovingiene este din 547.

k. Doi emisari secreţi au fost trimişi de Vitiges în 539 în Persia, unde şi-au îndeplinit cu succes misiunea.

l. Matasunta, moştenitoarea Regatului ostrogot, fusese constrînsă de Vitiges la o căsătorie împotriva voinţei sale. Ea se considera prizonieră, şi oferta ei era condiţionată de eliberarea din această captivitate.

m. Germanus era nepotul lui Iustinian şi moştenitorul său prezumtiv. Căsătoria aceasta aducea un element preţios în preajma unei expediţii militare iminente în Italia, pe care avea să o comande el. Dar moartea sa neaşteptată, în 550, a zădărnicit acest plan.

n. Artaban nu s-a putut căsători cu nepoata lui Iustinian pe care o salvase din captivitate la Cartagina (vezi mai jos cap. *Ofensiva bizantină în Occident*), pentru că împărăteasa Teodora nu i-a dat voie să divorţeze de soţia sa, spre a contracta această alianţă strălucită. Adînc nemulţumit, el a complotat contra lui Iustinian.

V
BISERICA

Principala sinteză a fost aceea, care a dat Imperiului puternicul element
81 de legătură — prea puţin pus la încercare de Constantin // cel cu sufletul ambiguu, ajuns credincios din diplomaţie — şi care a fost biserica ortodoxă [1].

Pentru a se ajunge aici, trebuiau să existe trei lucruri: un pact definitiv al bisericii cu Statul, şi totodată o ierarhie constituită şi consolidată cum se cuvine prin formele chiar ale acestei formulări ale credinţei asupra căreia nu se mai putea reveni, şi nici asupra bisericii, întrucît dincolo de crezul unic nu poate fi decît erezia, pe care Dumnezeu o respinge, dar totodată şi un act de rebeliune, o crimă politică a cărei pedepsire aparţine împăratului. Şi nu trebuie uitată nici crearea unei întregi armate de clerici în slujba acestei biserici care trebuie neîncetat apărată împotriva unei îndoite primejdii: din partea gîndirii greceşti, veşnic agitate, şi din partea instinctului naţional al popoarelor, pe care elenismul propagat sub drapelele lui Alexandru cel Mare, abia dacă l-a adormit.

[1] Vezi şi *De l'hellénisme au byzantinisme, essai de démarcation*, în „É.O.", 1931, 28 ş.u.

Din Constantin cel Mare lumea a vrut să facă nu numai un adevărat și bun creștin care a întîlnit și el în calea sa străluminarea apostolului Pavel pe drumul Damascului, dar chiar un predicator al noii religii, într-un discurs plin de reminiscențe virgiliene, fără îndoială pe de-a întregul fabricat [2] din fragmente disparate. Dar, așa cum s-a spus foarte bine, el căutase în creștinism — acest nou element de legătură între cetățenii Imperiului și chiar dușmanii lor — mai ales o organizare puternică și strîns unită [3].

82 // Nu erau la început în biserica liberă decît cele cinci dieceze: ale Egiptului, Orientului, Asiei, Pontului și Traciei, avînd drept capitale Alexandria, Antiohia, Efesul, Cesareea și Heracleea [4].

Abia după alunecarea spre arianism a fiilor Bisericii, și după lunga lor înstrăinare de ea, s-a revenit sub Teodosie la un acord durabil între cele două puteri. Învingătorul goților și pacificatorul Imperiului a admis chiar ca magiștri și diriguitori ai conștiinței sale pe capii unui cler care era al său, dar nu și al sufletului său. Cu bună dreptate a fost calificată opera sa religioasă drept „crearea statului ortodox". Biserica l-a răsplătit pentru aceasta, dacă nu așezîndu-l la dreapta lui Constantin ca un sfînt, cel puțin integrîndu-l în tradiția sa istorică în seria de suverani care au fost mari atît prin caracterul lor cît și prin opera lor militară și politică [5].

După domnia celui de-al doilea Teodosie, un legislator cu griji de altă natură, sora acestuia, Pulcheria, fiica lui Arcadius, a fost adevăratul șef al acestei noi creații, care era în același timp a lui August și a lui Hristos. Bărbatul pe care și l-a luat, sub condiția ca el să-i respecte fecioria închinată lui Dumnezeu — asprul ofițer Marcian, un fel de Majorian mai norocos în acest Răsărit — a fost călăuzit de ea pe calea mîntuirii [6]. Ea a pus ca să fie încoronat [7] el, neputînd ea însăși să devină împărăteasă pe seama ei, întrucît era înlăturată [8] ca femeie de la taina bisericească a consacrării[a]. Prin acest act al cărui caracter religios a fost pe nedrept tăgă-
83 duit, // Marcian devenea — așa cum îl intitulau părinții conciliului[b] pe care îl prezida — un „preot și rege" totodată [9]. Dar chiar admițînd că el

---

[2] Seeck în „Zeitschrift für Kirchengeschichte", XVIII (1897), 321—343; J. M. Pfättisch, *Die Rede Konstantins des Grossen an die Versammlung der Heiligen*, în „B.Z.", XVII, 592. Cf. Gasquet, *De l'autorité impériale en matière religieuse à Byzance*, Paris, 1879; Broglie, *L'Église et l'Empire romain au IVe siècle*; Gelzer, *Das Verhältniss von Staat und Kirche in Byzanz*, în *Ausgewählte kleine Schriften*, Leipzig, 1907; Șesan, *Kirche und Staat im römischen Reiche, I. Die Religionspolitik der christlichen römischen Kaiser von Konstantin dem Grossen bis Theodosius dem Grossen*, Cernăuți, 1911 (citat și mai înainte); E. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche, fünf Vorträge*, Berlin-Leipzig, 1914; Batiffol, *La paix constantinienne et le catholicisme*, Paris, 1914.

[3] Hugo Koch, *Konstantin der Grosse und das Christentum*, München, 1913.

[4] Vezi și Delmas, în „É.O.", III, 302—303.

[5] A. Athanasiades, *Die Begründung des orthodoxen Staates durch Kaiser Theodosius dem Grossen*, Leipzig, 1902. Cf. Gasquet, *op. cit.* Pentru imunitatea pe care o acordă, vezi lucrarea în limba rusă a lui P. A. Iakovenko, Iuriev, 1908.

[6] Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, IV, 129 ș.u.

[7] Cf. Brightman, *Byzantine imperial coronations*, în „Journal of theological studies", II (1901), 392—393; Loparev, în *Sbornik Kobéko*, 1913.

[8] Οὐ γὰρ θηλειῶν, ἀλλ' ἀρρένων ἡ τῆς ῥωμαϊκῆς βασιλείας ἀρχὴ (Căci, conducerea Imperiului roman nu femeilor se cuvine ci bărbaților), Priscus, fragment 15.

[9] Mansi, *Concilia*, VII, p. 177; citat mai întîi de Bury, *History*, 1923, 12, nota 3.

nu primea decît rangul de δεπουτάτος, care era al douăzeci și nouălea din ierarhie și ocupa locul al paisprezecelea al corului din stînga [10], era aici recunoașterea formală a unei alianțe menite să dea rezultate nespus de însemnate. Primul a fost prezidarea, în prezența soției și a călăuzitoarei sale în acest domeniu, a conciliului pe care îl convocase mai întîi la Niceea — în amintirea celui (din 325) care așezase crezul sub împăratul Constantin — apoi la Chalkedon în fața Capitalei sale.

În acest moment lungile conflicte între diferitele organizări ale ierarhiei își găsiseră tocmai soluția, mai mult prin forța lucrurilor decît prin voința oamenilor.

De fapt ceea ce dezbină societatea creștină în secolul IV, nu este, în ciuda aparențelor solemne, atît divergența de opinii privind dogma, cît rivalitatea raselor care se reîntorc la viață amintindu-și de imperiile pe care le susținuseră pe vremuri. Combătînd opinia vulgar-realistă a preotului Arius, și punînd să fie condamnată într-un conciliu[c] în mijlocul căruia Constantin reprezintă voința de pace, și forța care poate să o impună — și care o va impune cu orice preț — Atanase, șeful bisericii din Alexandria, întrupează
84 în ființa lui tot ce fusese odinioară Egiptul și tot ce mai însemna încă [11].

// În față, mîndră de reminiscențele Seleucizilor, se înalță Siria, acest „Orient" Roman, cu capitala Antiohia [12]. În 381, sub marele Teodosie, conciliul[d] contra arienilor, întrunit la Constantinopol, a fost prezidat de patriarhul acestui oraș, Meletie. După o jumătate de veac un sirian Nestorius, episcopul de Constantinopol — scaun supus odinioară Heracleei, dar căruia i se atribuise încetul cu încetul un caracter patriarhal, și care își asumase încă de la al doilea conciliu ecumenic, pe care l-am amintit, un oarecare drept de întîietate [13] — combătînd opiniile lui Apolodor din Laodiceea asupra identității între cele două ipostaze ale lui Hristos, a îmbrățișat vederile unui gînditor popular din Siria [14], Teodor din Mopsuestia. Îndată patriarhul Ciril al Alexandriei începe o luptă în care aduce împreună cu înfocarea neamului său, și impulsul intereselor naționale ale acestuia. Aici se află originea conflictului de veacuri între „difiziți" și „monofiziți", care își are rădăcinile în antagonismul neîmpăcat dintre egipteni și sirieni [15].

---

[10] Jugie, în „É.O.", 1921, 113—115.

[11] Aceasta este și părerea lui Henri Munier, în *Précis de l'histoire de l'Égypte par divers historiens et archéologues*, II, Paris, 1932, 22. Cf. Tournebize, *L'Église grecque orientale et l'union*, I, Paris, 1906, 4: „Nombre d'Égyptiens et de Syriens s'attachèrent d'autant plus volontiers au parti de leurs patriarches qu'ils éprouvaient contre les grecs, outre les préjugés si ordinaires entre races différentes, l'animosité et la haine qu'excitent si aisément chez les vaincus leurs dominateurs". Cf. interesantele considerații ale lui Ch. Diehl, în Hanotaux, *Histoire de la nation égyptienne*, III, 414 ș.u.

[12] Vezi „É.O.", II, 216 ș.u.; XV, 109 ș.u., 193 ș.u. (Vailhé).

[13] Zeiller, în „Byz.", III, 215 ș.u. Cf. N. Cotlarciuc, *Die Besetzungsweise des Patriarchatstuhles von Konstantinopel*, în „Archiv für katholisches Kirchenrecht", LXXXIV (1903), 3—40, 226—254; Vailhé, *Origines de l'Église de Constantinople*, în „É.O.", X, 287 ș.u.; *Le titre de Patriarche oecuménique avant St. Grégoire-le-Grand*, *ibid.*, XI, 65 ș.u.; *St. Grégoire-le-Grand et le titre de Patriarche oecuménique*, *ibid.*, 161 ș.u.; R. Janin, *La formation du Patriarcat oecuménique de Constantinople*, *ibid.*, XII, 135 ș.u., 213 ș.u.

[14] Bury, *History*, 1923, I, 351.

[15] Vezi după „Tîrgul lui Heraclide" (Πραγματεία Ἡρακλείδου) al lui Nestorius, Bethune-Baker, *Nestorius and his teaching*, Halle, 1905, și mai ales Loofs, *Nestoriana*, Cambridge, 1908.

Roma s-a unit cu Alexandria pentru a zdrobi autoritatea intrusului patriarhal de la Constantinopol; un conciliu roman[e], în 430, a condamnat o doctrină care, de fapt, se sprijinea pe subtilităţi aproape imperceptibile, şi care nu avea nicidecum sensul unei separaţii între cele două naturi ale
85 lui Hristos, măcar că titlul // de „Theotokos" (Născătoare a lui Dumnezeu)
a fost tăgăduit fecioarei Maria. Cîteva luni după aceea, în lipsa patriarhului de Antiohia care întîrziase, Ciril a reuşit să provoace în sinodul de la Efes (431) destituirea aceluia[f] care era duşmanul său, mai degrabă ca sirian mărturisind idei siriene, decît ca patriarh constantinopolitan.

Împăratul Teodosie II a încercat să rezolve conflictul scăpîndu-se de amîndoi rivalii, dar Ciril, cu sprijin la curte şi-a redobîndit curînd situaţia, în timp ce Nestorius urmărit şi exilat, avea să dispară ca persoană, dar nu ca doctrină, de pe scena istoriei [16].

În ciuda unei formule acceptate de amîndouă părţile în 433, Dioscoros, succesorul lui Ciril şi moştenitorul tuturor sentimentelor de ură ale promotorului vrajbei, a reluat armele împotriva antiohienilor şi tot astfel împotriva noului patriarh de Constantinopol, Flavian[g]. Un nou conciliu întrunit la Efes (449), cu participarea delegaţilor papei[17] Leon , a reluat împotriva lui Flavian — care a fost înlăturat şi el şi rănit de moarte — discuţia crezului de la Niceea, cu toate protestările Scaunului roman, care condamnase şi doctrina lui Eutyches, duşmanul lui Nestorius [18].

Pulcheria a vrut să pună capăt unui război a cărui aparenţă teologică ascundea primejdiile ce ameninţau însăşi ordinea politică, motiv depăşind
86 scrupulul unor îndoieli personale care ar fi putut tulbura // un suflet
atît de profund creştin. Aceasta a fost originea conciliului din Chalkedon (451), care l-a depus pe Dioscoros şi a fixat crezul asupra „celor două naturi nedespărţite". În adevăr dacă Egiptul alexandrin cîştigase o mare victorie asupra nestorienilor la conciliul din Efes, erau prea vădite dedesubturile acestor decizii, condamnate de îndată de Roma, şi datorate conspiraţiei dintre eunucul Chrysaphios şi asociatul său Dioscoros, cei doi slujbaşi atotputernici sub prea slabul împărat Teodosie II. Constantinopolul se simţea înjosit de această intruziune egipteană, şi Pulcheria, care la moartea fratelui său şi-l asociase pe Marcian, pentru ca un braţ înarmat să poată apăra Imperiul, voia să se revină la vechea formulă, şi mai ales să se ştie cine a dictat hotărîrea asupra căreia nu se mai putea reveni vreodată. De aceea a pus să fie convocaţi la Niceea aceşti mai bine de şase sute de episcopi, îndoitul celor din primul conciliu ecumenic care, întrunindu-se la Chalkedon, au luat hotărîrile dorite de ea, şi pare-se chiar în prezenţa ei. Ea era departe

[16] Referitor la conciliul din Efes, vezi „É.O.", 1931, 271 ş.u. (Dévriesse), 293 ş.u., 314, 334 ş.u. (Grumel). Referitor la rolul celor din Asia, vezi Dvornik, în „Byz.-sl.", II, 461; la acela al călugărilor din Egipt, Munier, *loc. cit.*, 44—45 (bibliografia, *ibid.*, 98 ş.u.). Mai ales după J. Maspéro, *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*. Cf. Butcher, *The history of the Church of Egypt*, Londra, 1897, 2 vol.

[17] Vezi B.K. Stephanides, 'Επετηρὶς βυζαντινῶν σπουδῶν, în I, 55 ş.u.

[18] Vezi F. Haase, *Patriarch Dioscor I von Alexandrien nach monophysitischen Quellen*, Breslau, 1908. Cf. totuşi aceste cuvinte ale papii către Eutyches: „Difficilius integritas sensuum in aliam linguam pari potest sermonis venustate servari".

de a bănui cît de mult jignea şi Siria şi Egiptul, şi ce furtună avea să stîrnească crezul chalkedonian [19].

El avea să unească într-o aceeaşi mărturisire de credinţă monofizită aceste două provincii rivale pînă atunci şi chiar duşmane. La Alexandria a trebuit ca noul patriarh să fie pus în scaun de către soldaţi, iar la Ierusalim au fost lupte îndelungate între aderenţii şi duşmanii patriarhului legal Iuvenal. Şi aceasta cu atît mai mult cu cît Orientul antiohian era spoliat acuma de trei din provinciile sale care au format baza teritorială a Patriarhatului de Ierusalim [20].

87 //Dar pentru moment lumea era încă oarbă la consecinţe [21]. Cînd spre sfîrşitul secolului — într-o vreme cînd nu mai era la Constantinopol pentru chestiunile bisericii, măcar şi conştiinţa creştină a Pulcheriei — împăratul Zenon, succesorul lui Leon, duşmanul arienilor [22], şi al păgînilor, a crezut că poate să realizeze o „unire" peste hotărîrile acestea, în virtutea *Henoticonului*, operă a patriarhului său Acatius îndreptată contra lui Nestorius şi contra lui Eutyches, el nu a reuşit decît să învenineze cearta [23].

Încă de pe acum Armenia, împărţită mai întîi între Imperiu şi perşi în 381 [24] — ceea ce nu a împiedicat un veac mai apoi războiul lui Anastase împotriva acestor vecini [25] — formează o provincie naţională separată, avînd o limbă a sa proprie, o eră cronologică deosebită, un alfabet diferit [26]. Dar faptul că printre istoricii Armeniei se prenumără şi Fausto din Buzanda arată ce întrepătrundere putea să fie între cele două literaturi.

Ciprul de asemenea obţinuse recunoaşterea autonomiei sale religioase. Mai tîrziu, sub Leon Isaurianul (717—741), chiar Isauria lui va fi smulsă unui Scaun care se va afla atunci sub dominaţia necredincioşilor. Nestorianismul îi răpise de mult Emesa şi Mesopotamia, şi cu toate că aderenţii
88 şcolii emesiene, // care fusese închisă în 489 de către Zenon, au trecut în Persia, patriarhul nu şi-a recîştigat niciodată drepturile sale asupra acestor regiuni.

În timpul secolelor III şi IV mai dăinuise comunitatea morală cu regiunile negreceşti: Siria, Egiptul, Armenia. Dar certurile religioase stîrnite de împăraţii din secolul V au dus la această schismă care în ciuda tuturor strădaniilor lui Iustinian, va persista. Conştiinţa naţională a acestor mari ţări se trezise pentru totdeauna.

---

[19] Vezi şi Eduard Schwartz, *Die Kaiserin Pulcheria und der Synode von Chalkedon*, în „Festgabe für Adolf Jülicher", Tübingen, 1927. Cf. Timoteu Themelis, Κύριλλος Ἱεροσολύμων ὁ κατηχέτης.

[20] Vailhé, *Formation du Patriarcat de Jérusalem*, în „É.O.", XIII, 325 ş.u.; *L'érection du Patriarcat de Jérusalem, 451*, în „R.Or.chr.", IV (1899), 44—57. Cf. Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs*, Grenoble, 1869.

[21] Vezi Ed. Schwartz, *Aus den Akten des Concils von Chalkedon*, în „Abhandlungen" din München, 1925. Cf. lucrarea noastră, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, I, 384 ş.u.

[22] Malalas, 369—371, 372. A interzis muzica duminica, 371.

[23] Mai recent Salaville, în „É.O.", XIX, 389 ş.u.

[24] Güterbeck, în „Festgabe" pentru J. T. Schirmer, Königsberg, 1900.

[25] Erich Martin, *De bello persico ab Anastasio gesto*, teză, Leipzig, 1905.

[26] Arsak ter Mikellian, *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen vom 4—13 Jahrhundert*, Iena, 1892; Gelzer, în „Berichte der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften", 1895, 109—174; P. Pascal Ardurian, *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom vom 190 v. Chr. bis 428 n. Chr.*, 1911; Norman A. Baynes, *Rome and Armenia in the fourth century*, în „Engl. hist. rev.", XXV (1910), octombrie.

Literatura lor națională, cel puțin în ceea ce privește Siria și Armenia, se înfiripă și se consolidează. De acum încolo ele nu mai aparțin decît prin simpla ocupare militară, acestui Constantinopol, capitală a unei limbi unice pentru un Imperiu care va trebui în curînd să-și restrîngă frontierele [27].

Nu mai există — cel puțin între aceste provincii dezbinate de amintirea unor străvechi antagonisme — o circulație intermonahală. Mănăstirile își duceau viața lor deoparte, fiecare pentru sine. În zona Ierusalimului, în afară de mănăstirea Sf. Sava [28], nu vor fi întemeiate decît două în același moment, la sfîrșitul secolului V și începutul celui următor [29], deci după ivirea antagonismului pe care l-am semnalat [30].

89 // Discipolii Sfîntului Maron, unul din asceții Siriei, corespondent al lui Hrisostom pe vremea cînd acesta trăia în exil, fuseseră și ei persecutați de monofiziți sub împăratul Anastase. Iustinian va consolida zidurile mănăstirilor din Siria Secunda. Călugării au răspuns la acest gest luptînd cu bărbăție chiar cu arma în mînă contra iacobiților[j]. Numai decretul lui Heraclius îi va arunca în erezia monothelită[k] care susținea pur și simplu punctul de vedere imperial. Curînd și-au înjghebat o cronică a lor, redactată la sfîrșitul secolului VII [31].

Este epoca renașterii siriene cînd sînt traduse pe grecește legenda lui Abgar[l] și texte relative la martirii sirieni. A fost semnalată și influența unui roman arameo-sirian asupra legendei grecești a lui Esop. În schimb există un mare număr de traduceri din grecește în siriaca mesopotamiană devenită limbă literară. Un episcop, Rabbula din Edessa († 435) încurajază această mișcare. A mai fost și o puternică influență aristoteliciană asupra ereziei siriene. Alături de cutare operă a lui Nestorius se dă o versiune a Istoriei ecleziastice a lui Teodoret [32]. Vor fi codificate legile bizantine pînă la Leon I [33].

90 // Regiunea siriano-egipteană cultivă în vremea aceasta și acel hesichasm[m] care va dezlănțui aproape un mileniu după aceea o luptă atît de

[27] Fie-ne îngăduit să cităm aceste rînduri dintr-un studiu asupra Armeniei: Despărțirea completă de vecinii din est și din vest, deci izolarea religioasă și națională, individualizarea culturală a armenilor, s-a realizat în cursul sec. V și VI... Armenia nu putea să recunoască sinodul din Chalkedon și a sfîrșit prin a se supune în 482 Henoticonului. Și era tocmai vremea în care constantinopolitanii lăsau veștmîntul roman pentru a pregăti Bizanțul ortodoxiei oportuniste de limbă greacă, al cărui stăpîn a fost Iustinian; Bull. sect. hist. Ac. Roum., I, 198.

[28] Vezi „É.O.", II, 332 ș.u.; III, 18 ș.u., 168 ș.u.

[29] V. Delau, *Monastères palestiniens du Ve siècle*, în „Bulletin de littérature ecclésiastique", 1899, 233—240, 269—281. Cf. Vailhé, în „É.O.", III, 189.

[30] Vezi și J. M. Besse, *Les moines d'Orient antérieurs au concile de Chalcédoine, 451*, Paris-Poitiers, 1900. Cf. L. Petit, în „É.O.", IV, 123—125. De asemenea Vailhé, *Répertoire alphabétique des monastères de Palestine*, în „R. Or. lat.", 1900.

[31] Vailhé, în „É.O.", IX, 257—268; Brook și Chabot, *Chronica minora, pars secunda* („C.S.C.O. *ss*"), Paris, 1904.

[32] Felix Haase, în „B. ngr. J.", III, 433—436. Cf. René Duval, *La littérature syriaque*, reeditare, în „Anciennes littératures chrétiennes" („Bibliothèque de l'enseignement de l'histoire ecclésiastique"), Paris, 1900, 7, 11, 15, 161. Referitor la traducerile și comentarea Bibliei, *ibid.*, 31 ș.u., 62 ș.u., 75 ș.u., 89 ș.u.

[33] Duval, *op. cit.*, 183 ș.u. Despre romanul sirian în secolul V, *ibid.*, 190 ș.u. Cf. Nöldeke, *Ueber den syrischen Roman von Kaiser Iulian*, în „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft", XXVIII[1] (1874), 660 ș.u., 663 ș.u. Romanul scris la Edessa conține „istoriile" lui Constantin cel Mare și ale fiilor săi scrise de „Eusebiu episcop al Romei" și de Iovian sau Iovinian. Este vădită tendința contra grecilor, declarați ascunși și ipocriți.

îndîrjită în lumea bizantină. Acestui curent îi aparţine acel „al doilea profet", Isaia, unul din „marii atleţi ai religiei" la sfîrşitul secolului V († 488), a cărui viaţă a fost scrisă de către Zaharia Scolasticul. A trăit la Gaza deşi era egiptean de fel, ca Teodor din Antinoe. El aducea cu sine amintirea tainică a Tebaidei; Ioan Rufus din Maiuma îl pomeneşte cu veneraţie în „Pleroforiile" sale [34]. La Maiuma a fost episcop monofizit un Petru care venea din depărtata Iberie (Iviria). Ei se simţeau chemaţi cu toţii la împlinirea unei misiuni măreţe: să cureţe biserica de acel gunoi pe care îngerul îl arătase cu degetul lui Isaia, şi din care făcea parte şi *Henoticonul* lui Zenon, în ciuda concesiunilor sale.

Dar patriarhul de Constantinopol, care folosise trecerea la erezie a unei părţi cel puţin din clerul supus rivalilor săi [35], ajungea la completarea frontierelor atît de largi ale jurisdicţiei sale, astfel că ele corespundeau acuma graniţelor Imperiului însuşi. El a cîştigat în dauna papii Tesalonicul şi Iliricul, aparţinînd mult mai mult Adriaticii decît Balcanilor, de care îl desparte lanţul Pindului [36]. Sirmiul fusese deslipit de Occident încă din anul 430 [37].

Dacă patriarhii Alexandriei aveau la îndemînă acele bande de semicle-
91 riçi pe care îi puteau folosi după voia lor împotriva adversarilor lor, // biserica în general dispunea de o armată întreagă: aceea a călugărilor.

Urmînd regula Sfîntului Antonie sau cea a Sfîntului Pahomie în Egipt, locuitori ai deşertului sau cenobiţi, mărturisitori ai regulii monahale sau stiliţi [38], ei erau răspîndiţi cu miile de la patria lor dintîi, Tebaida, pînă la muntele Sinai, la mănăstirea Sfîntului Sava de lîngă Ierusalim, prin văile Asiei Mici, şi fără îndoială şi în insule. Numărul lor nu a fost prea mare în epoca primei lor înaintări pînă la Constantinopol [39].

Oraşul ce abia se înfiripase nu avea încă acele mănăstiri care îşi vor exercita mai apoi nu odată dominaţia lor asupra activităţii sale [40]. La sfîr-

---

34 Isaia pare să fi fost autorul pieselor publicate de Migne, *P.Gr.*, XL. Cf. Vailhé, în „É.O.", IX, 81—91.

35 Pentru caracterul intronizării sale, Papadopoulos-Kerameus, *Consécration des Patriarches de Constantinople*, St. Pétersburg, 1896.

36 L. Duchesne, *L'Illyricum ecclésiastique*, în „B.Z.", I; J. Friedrich, *Über die Sammlung der Kirche von Thessalonich und das päpstliche Vikariat von Illyricum*, în „Memoriile" Academiei din München, 1891; Vailhé, *Annexion de l'Illyricum au Patriarcat oecuménique*, în „É.O.", XIV, 29 ş.u. Cf. Harnack, *Der Geist der morgenländischen Kirche im Unterschied von der abendländischen*, în „Memoriile" Academiei de la Berlin, 1913. Teodor Lectorul dă titlul de Patriarh şi episcopului de Tesalonic; Migne, *P.Gr.*, LXXXVII [2], c. 217.

37 Stein, *op. cit.*, 430; acelaşi în „Rheinisches Museum", LXXIV, 354—359.

38 Cu privire la o mănăstire din Bitynia, „Revue biblique", 1899, 9—21.

39 Dom J. Besse, *Les diverses sortes de moines en Orient avant le concile de Chalcédoine (451)*. în „Revue de l'histoire des religions", XL (1899), 159—202; acelaşi, *Les règles monastiques orientales antérieures au concile de Chalcédoine*, în „R. Or. chr.", IV, 465—494; Pargoire, *Lés debuts du monachisme à Constantinople*, în „R.q. hist.", LXV (1899), 67—143; Paulin Ladeuze, *Études sur le cénobitisme pakhômien pendant le IVe siècle et la première moitié du Ve*, Louvain 1898; Karl Holl, *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum*, Leipzig, 1898; N. Suvorov, în „V. V.", VI, 475 ş.u.; Schiwitz, *Das morgenländische Mönchtum*, I, 1904; H. Grégoire, *Sur la date du monastère de Sinai*, în „Bull. corr. hell.", XXXI (1907), 327—334; Nau, în „Revue de l'Institut catholique de Paris", 1902; 1—2; Koikylides, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα ἐν Ἱεροσολύμαις, 1905

40 Vezi Eugène Marin, *Les moines de Constantinople, 330—898*, Paris, 1897; *De Studio, coenobio constantinopolitano*, Paris, 1897. Pentru primele mănăstiri de femei sub Teodosie II, *Patria*, Migne, *P.Gr.*, CLVII, c. 605.

șitul secolului IV un călugăr din Siria — acel Isac care a avut îndrăzneala de a opri calul împăratului Valens — și urmașul său de mai tîrziu, Dalmatus, fost ofițer al gărzii, au așezat primele temelii ale lăcașului care va purta numele° acestuia din urmă [41], în cartierul Stejarului, operă a lui Rufinus, prefectul pretoriului pînă în 395. „Rufinianii", care sînt o creație
92 // egipteană, aparțin aproape aceleiași epoci, și nu va trebui așteptat mult apariția la Irenaion a acemeților° „cei fără somn" [42].

Împărații sînt atît de legați de Biserică, încît poate fi citat cazul lui „Valens aducînd la altar ofrande pregătite de mîinile sale" și acela al lui „Teodosie, rămînînd în sanctuar după ce a înfățișat prinosul său Sfîntului Ambrosie" [43]. Și Iustinian, acest roman ca voință — și aici este partea tragică a vieții sale — va fi atît de creștin ca gîndire, încît va atribui lui Dumnezeu singur izbînda armelor sale: „Dumnezeu este cel care prin mîna noastră a eliberat atîtea națiuni" [44].

Imperiul va fi deci o „republică ortodoxă" sub Iustinian [45], cu excluderea din ea a elenizanților [46]. Dealtminteri religia comandă încă de mult vieții întregi. Sub Valentinian și Valens creștinii nu pot lua de soție o „barbară" [47]. „Inspirația cerească" *(coeleste oraculum)* explică și scuză chiar derogări de la lege [48]. Duminica, sărbătorile bisericii, Crăciunul, Boboteaza, Paștele, Quinquagesima sînt impuse tuturor, chiar și evreilor necredincioși, „smintiților" păgîni cărora le sînt interzise ceremoniile și spectacolele [49].
93 // Se ajunge chiar sub Iustinian la formula precisă că de fapt Imperiul și Sacerdoțiul, adică „cele sacre" și „cele comune și publice" constituie un același întreg [50].

Împăratul este, firește, apărătorul perpetuu al ortodoxiei, care este pentru el sprijinul principal [51]. Cel care se rupe de ea este în afara legii. Buna mărturisire a credinței este un jurămînt civic. În secolele V și VI represiunea se va îndrepta contra maniheenilor și arienilor, contra discipolilor lui Nestorius, Donat, Priscilian, Novatus, Macedonius, contra ereticilor de o notorietate mai slabă: frigi sau pepyziști, sabatieni, *petitae*, catafrigi, fotinieni, ascodrogi, hydroparastati, bosporiți, ofiți, tascodrosciți, euno-

---

[41] Pargoire, în „É.O.", II, 138—145.

[42] Idem, în „B.Z.", 1899, 429—478. Despre mănăstirea Sf. Passarion, F. Delmas, în „É.O.", III, 162—163. Cf. *ibid.*, III, 255. Despre mănăstirea Spudeilor de la Constantinopol, Petrides, *ibid.*, IV, 225 ș.u.

[43] Petrides, în „É.O.", III, 65.

[44] „Deo qui multis per nos gentibus libertatem elargitus est"; Novele, coll. IV, tit. VIII, XIX.

[45] Coll. IV, tit. XXIV, XLV.

[46] Malalas, 449.

[47] Novele, coll. III, tit. XIV, I.

[48] *Cod. Theod.*, II, IX. Religia evreilor rămîne o „superstiție"; *ibid.* Dar se respectă sîmbăta, împreună cu sărbătorile lor; *ibid.*, VIII, III. Evreul nu poate totuși să-și ia un sclav creștin; *ibid.*, III, I, V. Căsătoriile mixte sînt oprite; III, VII, II. Vrăjitoriile continuă, și se iau măsuri contra așa-zișilor *mathematici*; *ibid.*, IX, XVI, VIII. Ei trebuie să ardă în fața episcopilor „codices erroris proprii"; *ibid.*, XII.

[49] *Ibid.*, XV, V, V.

[50] Nov. Iustinian, coll. II, tit. I, VII, 2, „cum nec multum differant ab alterutro sacerdotium et imperium".

[51] *Novellae Theodosii*, XXIV.

mieni, pneumatomachi, encratiţi, apotactiţi, saceofori, apolirinieni „rebotezători“ *caelicolae* [52], ba chiar „matematici“ [53]. Eretic , după definiţia din vremea lui Valentinian, este oricine se depărtează în orice chip de credinţa cea recunoscută [54]. Teodosie va merge atît de departe, încît va înlătura pe evrei de la orice demnităţi şi va interzice ridicarea de noi sinagogi. Pentru el, faptul de a nu admite adevărul creştinismului, atestat prin frumuseţea cerului şi a pămîntului bogat în roade, este o monstruozitate [55].

// Jurămîntul pe care îl prestează magistraţii este rostit în numele lui
94 Hristos şi al Fecioarei, al celor patru evanghelişti, al arhanghelilor Mihail şi Gavril, al lui Iustinian, şi al soţiei acestuia, Teodora, amîndoi fiind deopotrivă: *sacratissimi nostri domini* [56]. Împăratul este acela care statorniceşte sărbătorile bisericii: Sfinţii Atanase, Vasile, Grigore, Ioan Gură de Aur, Ciril, Epifan îi datoresc lui faptul de a fi comemoraţi [57].

El este împăratul ortodoxiei, da, dar şi acel al preoţilor. Reducînd numărul clericilor din biserici [58], Iustinian va urmări transformarea plebei zgomotoase şi primejdioase a călugărilor într-un ordin disciplinat, din care nu fac parte decît elemente cu oarecari cunoştinţe cărturăreşti, dobîndite în cursul a trei ani de studiu. Crearea unor noi locaşuri de retragere din lume a fost supusă unor restricţii importante. În locul unor locuinţe separate, el a impus mănăstirea, mai uşoară de supravegheat.

Această religie este considerată ca definitiv formată, chiar dacă ar fi ca disidenţii să fie îndepărtaţi de la viaţa publică şi dacă ar trece peste graniţă, în Persia, la barbari. Toţi au colaborat ca să o facă aşa cum este. Caracterul ei mixt se manifestă chiar în caracterul liturgiei. Edmund Bishop a subliniat cît este ea de sever romană, dar s-a semnalat îndată cît este de pătrunsă totodată de un mister care vine de la cultele Asiei. Participarea entuziastă a mulţimilor face parte şi din transmisiunile orientale. S-au observat şi influenţele venite de la sinagoge în procesul de împrăştiere universală *(diaspora)*. Au fost amintite şi elemente provenind din Antiohia, şi noi am mai atins acest subiect. Speculaţii mistico-teologice şi filozofia alexandrină se întîlnesc minunat îmbinate cu pietatea misterelor greceşti şi cu teosofia orientală. Liturgia bizantină a lui Hrisostom sau a lui Vasile este ca un microcosm al vieţii spirituale religioase şi filozofice a //
95 elenismului. Edificiul bisericii contribuia şi el la iluzia unei drame sacre create din colaborarea atîtor tradiţii diferite [59].

---

[52] *Cod. Theod.*, XVI, VIII, XIX. Măsuri şi contra maniheenilor, *Valentiniani Novellae*, I, II.

[53] *Cod. Theod.*, XVI, V, X, XI, XII, XIII, XIV, XL, LIX, LXII, VI, X, XXIV etc. Cf. *Novellae Theodosii*, III.

[54] „Qui vel levi argumento judicio catholicae religionis et tramite detecti fuerint deviare“; *Cod. Theod.*, XVI, V, XXVIII. Cu privire la cei ce se reîntorc la păgînism; *ibid.*, VII. Se prefac că îmbrăţişează creştinismul pentru a-şi salva viaţa; *ibid.*, IX, XLIV, II. Evrei care lapidează pe adepţii creştinismului; VIII, I. Dar neofiţii nu vor molesta pe evrei; VIII, V. Se vorbeşte de „patriarhi“ şi „apostoli“ ai evreilor; *ibid.*, XIV. Despre cei care la sărbătoarea amintind de Aman ard un simulacru al crucii; *ibid.*, XVIII. Evreii sînt opriţi de a servi la oaste; *ibid.*, XXIV.

[55] *Novellae Theodosii*, III.

[56] Nov. Iustinian, col. II, tit. III, VIII.

[57] *Const.*, LXXXVIII.

[58] Cf. şi Nov. Iustinian, III, VIII; IV, V, I.

[59] P. Hendrix, în „B.Z.“, XXX, 333 ş.u.

O întreagă religie nouă, nemaiavînd nimic din poezia lăuntrică a creștinismului originar, din discreția sa blîndă și umilă, era în mers. Creștinismul devenise imperial și solemn în toate manifestările sale. El se pătrunsese de sensul autocratic al împăratului care îl adoptase și împrumuta acum veșmîntul Asiei. Ceremoniile funebre ajunseseră supărătoare prin „ostentația" lor stridentă. Fusese nevoie ca nobilul Iulian să reamintească cu tot dinadinsul că durerea preferă discreția în riturile funebre *(dolor in exsequiis secretum amat)*[60]. Morții erau înmormîntați în biserici „locul apostolilor și al martirilor"[61], și exista încă în secolul IV comerțul cu moaștele, care a trebuit oprit[62]. Pentru o asemenea religie va trebui un templu corespunzător.

Chiar și rangurile din ierarhia creștină, de un sens atît de opus libertății de la începuturile creștinismului, sînt fixate de autocrat. După împăcarea orientalilor cu Scaunul roman, care a respins *Henoticonul*, Iustinian recunoaște în scrisoarea sa către *arhiepiscopul* și *patriarhul* „Vechii Rome" — acesta este titlul dat și colegului său de la Constantinopol[63] — „că Roma a fost izvorul legilor și al celei mai înalte demnități a pontificatului"[64]. Ea este „patria legilor", „izvorul sacerdoțiului". Îl vedem pe Iustinian
96 confirmînd sentința de erezie rostită de „pontificele Vechii Rome"[p] împotriva// propriului său arhiepiscop de Constantinopol, Antim[65]. Printre patriarhi, acela al Romei ocupă acum primul loc[66]. Se va vedea cît de fidel a fost noul regim indicațiilor venite de la Roma, ajungînd pînă la persecutarea tuturor felurilor de rebeli împotriva acesteia, care în curînd va reintra sub autoritatea politică directă numai doar a împăratului.

El se va considera nu numai ca avînd dreptul de a fixa pentru supușii săi creștini forma cea mai bună a credinței, dar și ca un legitim rînduitor al versiunii anume în care vor trebui evreii să-și citească propriile lor cărți: motivul invocat este elementul comun pe care îl au evreii cu creștinismul[67].

În ciuda tuturor suprapunerilor străine, rămîne totuși în suflet ceva din vechiul creștinism originar, păstrat acolo unde nici un edict imperial nu poate să-l caute pentru a-l transforma și a-l distruge.

Archiatrii (medicii) sînt pentru cei mărunți *(tenues)*, cei fără bani, nu pentru ceilalți[68]. „Pupilii, văduvele, bolnavii, cei slăbănogi la trup" sînt ocrotiți cu osebire. Este judecată cu severitate protecția care asigură impunitatea celor răi.

Este acum în această societate bizantină un fel de blîndețe creștină, care se manifestă în orice împrejurare. În afară de tot ce se recunoaște

[60] *Cod. Theod.*, IX, XVII, V.
[61] *Ibid.*, no. VI.
[62] „Nemo martyrem distrahat, nemo mercetur"; *ibid.*, VII.
[63] Intitulat totuși în altă parte: „universalis patriarcha" (Nov. Iustinian, coll. III, tit. II, XV). Mai tîrziu papa nu este decît *Vestra Beatitudo*, în vreme ce patriarhii sînt intitulați μακαριώτατοι, παναγιώτατοι (preafericiții, preasfințiții); Gelzer, *Kultur*, 45.
[64] „Summi pontificatus apicem"; Nov. Iustinian, coll. II, tit. III, IX.
[65] *Ibid.*, coll. IV, tit. XXI, XLII. Aceeași sentință contra lui Sever din Antiohia, Petru din Apameea, Zoara *(ibid.)*.
[66] *Ibid.*, coll. IX, tit. XIV, CXXXI. O convenție cu papa Vigiliu pentru provinciile ținînd de Iustiniana Prima, *ibid.*
[67] *Ibid.*, coll. IX, tit. XXVIII, CXLV.
[68] *Ibid.*, XIII, III, VIII.

femeii şi copiilor [69], şi de scutirile în favoarea lor, mama *(mater familias)* spune Teodosie cel Mare, nu va trebui să fie tîrîtă cu sila pentru datorii în fața tribunalului; cei săraci, cei mărunți, cei umili vor fi ocrotiți împotriva celor „puternici", împotriva oamenilor de rang înalt *(honorati)* [70].

97 // Dar religia nu exercită încă o influență asupra raporturilor sociale, ea care consacră în mod permanent sclavia. Un stăpîn poate să-şi ucidă sclavul în bătaie [71], căci cele două categorii omeneşti nu se confundă încă în fața legii. Şerbul *(colonus)* este legat de stăpînul său, este lucrul lui; dacă se va gîndi la fugă va fi aruncat în lanțuri [72]. El nu poate nici să vîndă fără o permisiune specială ceea ce îi aparține lui [73]. Cei ce practică un meşteşug *(fabricenses)* sînt însemnați cu fierul roşu pe braț, ca recruții, pentru a putea fi recunoscuți [74].

Totuşi se întîmplă ca împăratul să vorbească cu ostentație de blîndețea *(lenitas)* sa. El interzice punerea la cazne în cele patruzeci de zile dinaintea Paştilor[r] ; el acordă amnistia cu prilejul unor evenimente de familie [75], pentru această mare sărbătoare a creştinității [76].

În noile măsuri edictate neîncetat găsim pretutindeni, alături de scuze repetate privind schimbările aduse pentru buna ordine a legislației, şi o înclinare spre lungi explicații juridice şi morale, şi mai ales un sentiment de bunătate, de milă față de nevoile omeneşti, permițînd numeroase inovații pe care trecutul mai respectuos al tradiției le interzisese (ca de pildă în chestiunea adopțiunilor). Împăratul Leon admite înmormîntarea în oraş („între ziduri") pentru ca să-i lase pe prieteni „să îmbrățişeze mormîntul şi să-l stropească cu lacrimi". Printre morți, mai adăugă el, nu sînt oare şi unii care au cinstea de a fi considerați drept sfinți?

El spune că femeia a fost creată ca „auxiliară" a bărbatului căruia
98 îi datoreşte „bunăvoință şi dragoste" [77]. O nouă // sentimentalitate mijeşte în asemenea enunțări. Definiția adulterului care vatămă în acelaşi timp cinstea bărbatului, a copiilor, a celor două familii „şi încă şi a altora" [78], vădeşte şi o dispoziție spre cercetarea problemelor morale. Dar acest lucru nu l-a împiedicat pe Leon să interzică, în ciuda licenții acordate de Iustinian, recăsătoria femeii atîta timp cît mai trăia soțul ei dintîi [79].

Soția rămîne totuşi satelita soțului: *uxores coruscant radiis maritorum* [80]. Poate fi considerată ca o amintire a propriei sale uniuni cu Teodora, decizia

---

[69] Bury, *History*, 1923, II, 402 ş.u.
[70] *Cod. Theod.*, I, VII, VIII. Cf. şi I, X.
[71] *Ibid.*, IX, XII, II.
[72] *Ibid.*, V, IX, I.
[73] *Ibid.*, XI, I. Cf. Bury, *History*, 1923, I, 56—57.
[74] *Cod. Theod.*, IX, XXII, IV.
[75] *Ibid.*, IX, XXXVIII, I.
[76] *Ibid.*, XXXVIII, III, IV, VI: „Pateat insuetis horridus carcerliquando hominibus", *ibid.*, VIII.
[77] *Const.*, XXXI.
[78] *Const.*, XXXII. I se va tăia deci nasul femeii vinovate.
[79] *Const.*, XXX.
[80] Nov. Iustinian, coll. VIII, tit. VI, CV.

lui Iustinian anulînd hotărîrile lui Constantin și Marcian care interzice celor investiți cu o înaltă demnitate căsătoriile calificate drept „abjecte" [81].

Un omagiu către umanitate se reflectă în prescripția care împiedică pe un om de a se vinde pe sine: smintitul care ar fi în stare a o face va fi bătut cu nuielele și de asemenea și cumpărătorul care își va pierde și banii [82]. Nu se admite că acela care și-a făcut pe un seamăn al său eunuc să sufere pedeapsa talionului [83].

Au fost păstrate totuși vechile impozite așezate acuma — cu excepția doar a vechii *„follis"* a senatorilor — asupra pămîntului, sau a echivalentului său de avere [84], și se va mai vedea cum continuă vînătoarea după nenorociții de „curiales". Perceptorul care va fi luat mai mult contribuabilului decît era legal, nu va mai fi pedepsit cu moartea [85]. Este mai multă indulgență pentru acei care se apucă să vîndă în propriul lor folos proprietatea publică [86]
99 și tot astfel pentru // trădătorii care fac să parvină la dușman „acele lucruri ce ar putea să-i mărească puterea" [87]. Chiar recunoscînd cu prisosință cît este de imperioasă datoria de a-i ajuta pe naufragiați, Leon decretează totuși că cei care i-ar jefui nu vor mai fi osîndiți să-și piardă viața [88]. Cum să-și piardă aceia sufletul, care este nemuritor, pentru niște lucruri pieritoare? Poți răpi un sclav fără a-ți primejdui capul [89]; nu vor mai muri de mîna călăului transfugii care se vor fi căit [90]. Dar vrăjitorii vor mai fi uciși, potrivit cu legea din vechime [91]. Dacă poate fi pedepsit după legea talionului acela care a scos un ochi, ea nu mai poate fi aplicată atunci cînd vinovatul l-a orbit de amîndoi ochii pe semenul lui [92]. Chiar atunci cînd este vorba de cei ce violează morminte, se consideră că poate mizeria i-a îndemnat la aceasta [93]. În sfîrșit, în ciuda stricteții fiscului, nu vor mai fi executați magistrații care au fraudat statul [94].

NOTE

a. Consacrarea împăraților este de fapt o hirotonire.
b. Conciliul de la Chalkedon din 451.
c. Este vorba de primul conciliu de la Niceea (325).
d. Al doilea conciliu ecumenic (381) a dezbătut teza unui urmaș al lui Arius, Macedonius, despre *crearea* Duhului Sfînt. Totodată a fixat rangul patriarhului de Constantinopol, ca inferior doar pontificelui roman și superior tuturor celorlalți patriarhi.

---

[81] *Ibid.*, coll. VIII, tit. XVIII, CXVII.
[82] *Const.*, LIX.
[83] *Const.*, LX.
[84] *Cf.* Hermann Bott, *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfasung*, teză, Darmstadt, 1928, și Bury, *History*, 1923, I, 47, 48, note 2, 50.
[85] *Const.*, LXI.
[86] *Const.*, LXII.
[87] *Const.*, LXIII.
[88] *Const.*, LXIV.
[89] *Const.*, LXVI.
[90] *Const.*, LXV.
[91] *Ibid.*
[92] *Const.*, XCII.
[93] *Const.*, XCVI.
[94] *Const.*, CV.

e. Nu este vorba de un conciliu ecumenic, ci de un sinod ţinut la Roma pentru a rosti arbitrajul cerut de amîndouă părţile papii Celestin.

f. Nestorius.

g. Acesta condamnase într-un sinod patriarhal noua doctrină monofizită a arhimandritului din Constantinopol Eutyches, excomunicîndu-l. Roma s-a pronunţat şi ea în acelaşi sens. Împotriva acestei hotărîri a fost convocat (în 449) conciliul de la Efes, numit apoi „banditismul de la Efes" din cauza actelor de violenţă săvîrşite de călugării lui Dioscoros.

h. Leon I cel Mare, papă (440—461).

i. Era o încercare de compromis. Edictul dogmatic de unire dat de împărat în 482 menţinea hotărîrea primelor trei concilii ecumenice, dar trecea sub tăcere hotărîrile celui de al patrulea de la Chalkedon, ferindu-se să atace fondul divergenţei dintre mono sau difiziţi. *Henoticonul* a provocat o ruptură de trei decenii cu biserica romană.

j. Nume dat monofiziţilor.

k. Doctrina celor două firi — divină şi umană — unindu-se într-o singură voinţă — prin care împăratul îşi propunea să împace pe monofiziţi cu punctul de vedere ortodox, pentru a nu aliena întreg Orientul, care era monofizit.

l. De fapt numele unei dinastii de regi pînă în sec. III al e.n.

m. Mistici ai Bisericii orientale, preconizînd o metodă de a intra în comuniune directă cu divinitatea prin intermediul anumitor practici.

n. Mănăstirea Dalmatului.

o. În mănăstirea lor slujba religioasă era continuă, fiind îndeplinită de echipe care se schimbau între ele.

p. Papa Agapet I (535—536), trimis cu o misiune, în 536, din partea regelui ostrogot Teodat la Constantinopol, îl determină pe Iustinian să depună pe patriarhii monofiziţi de Constantinopol şi de Alexandria, care fuseseră instalaţi prin influenţa Teodorei.

r. Adică în Postul Mare.

VI

ARTA COMPOZITĂ

Încă de mult se ajunsese la o împăcare cu inutilitatea, socotită odinioară ca aproape profanatoare, a artei. Oamenii de acum au un sentiment religios şi artistic totodată faţă de „lucrurile sacre" (res sacrae) care nu pot fi vîndute decît pentru răscumpărarea prizonierilor, şi motivarea adusă în cazul acesta este spre marea cinste a legiuitorului: „întrucît nişte suflete omeneşti sînt salvate de la moarte şi din lanţurile robiei prin vînzarea unor lucruri neînsufleţite" [1].

100 // Se va mai discuta multă vreme [2] despre partea care revine respectiv Orientului, Greciei şi Occidentului roman în formarea artei bizantine [3].

Acesta din urmă a transportat la Constantinopol unele din ornamentele vechii capitale şi s-a folosit şi mai departe de planul bazilicii care este hotărît o creaţie occidentală. Grecia nu se simţea acasă la ea în Bizanţ care aparţinea, chiar prin aşezarea sa, mai degrabă Asiei Mici. Grecitatea elenistică primise acolo, la Tralles şi la Milet — de unde au venit arhitecţii Sfintei Sofii — iniţieri adînci, derivînd din bogăţiile artistice milenare ale Mesopo-

[1] „Animae hominum liberentur a mortibus et vinculis inanimatorum venditione vasorum"; coll. II, tit. I, nov. VII, VIII.

[2] Vezi şi Millet, *Byzance et non l'Orient*.

[3] Vezi prefaţa. La Sf. Sofia lucrează isaurieni, după spusa lui Malalas. Ei sînt folosiţi şi la Apate, lîngă Antiohia; Viaţa Sf. Simion, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3169.

tamiei. Este de la sine.înţeles că în părţile orientate spre Italia, ca de pildă în părţile occidentale ale Peninsulei Balcanice, nu va pătrunde decît foarte puţin din acest Orient, iar regiunile greceşti sau grecizate vor păstra întotdeauna aceste două elemente esenţiale: preferinţa pentru clădirile mici, cărora orientalii le vor da prin mijlocirea bisericilor constantinopolitane cupola pe pandantive [4], şi simţul pentru frumuseţea unor forme pline şi armonioase, care nu se va pleca modei alexandrine şi antiohiene, înfăţişînd figuri supte şi palide luminate de ochi mari visători, contururi dure, puternic subliniate şi draperii cu falduri convenţionale.

Cum în afară de această formă a bazilicilor transformate în biserică (pentru români numele însuşi de *biserică* vine de la *basilica*, termenul de *ecclesie* neajungînd să lase vreo urmă, ca şi cel de *kyriaké* din care a derivat cuvîntul german, *Kirche*), elementul roman, care fusese raţiunea esenţială a întemeierii lui Iustinian, nu putea sluji drept bază noii arte a cărei necesitate se impunea, a trebuit să se recurgă chiar de la început la această Asie elenizată, a cărei arhitectură dealtminteri cu plan central şi cu mare bogăţie de coloane şi porticuri, nu era nouă la Roma. Şi acolo lumea îşi întorsese
101 // privirile în pictură spre idilele copilăreşti şi fade, spre simbolismul naiv, aşa cum se formase el pentru popor, la Alexandria, devenită fără îndoială adevărata capitală a elenismului, dar şi în alte locuri. De acolo vin îngerii, copiii, florile, păsările, fondurile ciudate de pastorală sau de arhitectură neprecisă, bunul păstor; abia mai tîrziu s-a mai adăugat o infimă parte de spirit roman pe care îl recunoaştem în acel Hristos militar cu înfăţişare de comandant [5]. Din această primă artă, Roma a păstrat frescele de la Sfînta Constantia, mic mausoleu imperial pentru o copilă a lui Constantin cel Mare. Dar la Constantinopol nu a mai rămas nimic. Ceva mai tîrziu, pretutindeni, pictura bisericilor de proporţii mult mai vaste [6], a cerut cu totul altceva. Oamenii s-au simţit datori să cinstească pe sfinţi şi să tragă din chipurile lor, în curînd rînduite într-o ordine canonică invariabilă, un învăţămînt religios.

S-a vorbit, în privinţa noilor elemente de arhitectură a Bizanţului, de o influenţă venită fie direct, fie prin Armenia din Persia, care îşi recîştigase independenţa şi revenise la formele sale iniţiale sub Sasanizii îndrăzneţi şi războinici. Dar nu avem nici un monument de arhitectură aparţinînd celor trei secole în cursul cărora s-a format arta bizantină. Raporturile romanilor cu noul Imperiu persan fuseseră mai degrabă războinice. La Constantinopol oamenii s-ar fi simţit înjosiţi dacă s-ar fi apelat la asemenea modele împrumutate unor păgîni. Dar de mult, elementele artei vechii Mesopotamii, printre care şi vasta cupolă *à trompes d'angle* au trebuit să pătrundă în aceste civilizaţii elenistice de la care au rămas atît de puţine monumente. La Ierusalim, la Bethleem, la Nazaret, ale căror biserici au trebuit să exercite o influ-
102 enţă profundă şi // durabilă, se construise cu meşteri şi artizani de acolo, care aveau asemenea clădiri în faţa ochilor. Folosirea cărămizii, care îndemna

[4] Maillart, *op. cit.*, 3 ş.u., 30.

[5] Ainalov, *Caractère hellénique des peintures murales byzantines*, Petersburg, 1900.

[6] Pentru micile biserici din provincii, Millet, *L'école greque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916.

la placaje cu marmoră, la ornamentele facile ale policromiei, nu pretinde de asemenea explicarea sa printr-o origine persană.

A separa[a] în mod hotărît și absolut elenismul, întotdeauna deschis influențelor orientale, de un fel de reîntoarcere spre Orient, care ar fi pornit nu se știe cînd, de către cine și în ce scop, pare o adevărată imposibilitate oricărui istoric care mai vede altceva pe lîngă evoluția tehnicii.

Se poate oare spune ce a reprezentat Constantinopolul ca artă înainte de Iustinian?[7] Cel ce se îndoiește de valoarea inovațiilor în acest domeniu este foarte aproape de adevăr.

Trebuie întotdeauna avut în vedere că cele mai frumoase biserici ale Orientului sirian sau anatolian, înainte de secolul VI, aceea din Antiohia datorată lui Constantin, acelea din Ierusalim[8] și din Bethleem în prima lor formă, azi dispărute[9], nu ne sînt cunoscute decît din descrierile voit și firesc emfatice, ale unor autori religioși, ale unor „encomiaști". În această Palestină dealtminteri, viața monahală are un alt caracter, și anume unul de pustnicie în deșert, ca în Egipt. Se vede acest lucru din descrierile „Vechii Lavre" de la Suka, unde au trăit Sfîntul Chariton, întemeietorul ei, și după el Sfîntul Ciriac și Sfîntul Ioan[10]. În Viața Sfîntului Eftimie cel Mare se poate vedea de asemenea felul încă primitiv în care se trăia în mănăstirile din Palestina
103 // în secolul V[11].

În secolul IV se înalță în Mesopotamia mănăstiri de un caracter special, ca cele din Qurtamin și Qenesre[12], dar se poate spune așa de puțin lucru despre aspectul lor în această epocă!

În sfîrșit marile bazilici din Hauran, care s-au păstrat din fericire, nu au nimica nou: este un elenism de mari proporții sec și manierat. Cîteva profiluri rotunjite nu reprezintă o revoluție. Nimic din ornamentație nu a mai rămas în scheletul de piatră. Și mai înainte de toate, nu se știe precis cînd au fost clădite Turmanin și Kalb-Luze, iar singurele trei cărora li se poate atribui o dată — și anume Um-iğ-gemal și Fassirtin care ar fi din secolul IV, și Mčabbak din cel următor — au putut fi supuse și ele unor transformări.

Pot fi exprimate îndoieli și asupra cronologiei bisericilor mesopotamiene ce mai sînt încă în ființă: Rusafa, Amida[13], Kalat-Seman; „mănăstirea stilitului Simion" impune doar prin caracterul mixt al ansamblului, prin lărgimea arcadelor sale, și se caută zadarnic inscripția care ar situa-o la sfîrșitul secolului V.

Cît privește ornamentația acestor monumente, atît de bogată, dar menținîndu-se doar la suprafață — cu păsările sale, cu florile sale răspîndite

---

[7] Bertaux, în „J.S.", 1911.

[8] Duckworth, *The Church of the Holy Sepulchre*.

[9] P. Mickley, *Die Konstantins-Kirchen im Heiligen Lande*; Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche*, Leipzig, 1908; Strzygowski, în „Mélanges" De Wall, 370.

[10] Vailhé și Pétridès, *Saint Jean le Paléolaurite, précédé d'une notice sur la Vieille Laure*, Paris, 1905.

[11] Raymond Génier, *Vie de Saint Euthyme-le-Grand (377—473). Les moines et l'Église en Palestine au Ve siècle*, Paris, 1909.

[12] F. Nau, în „Actes du XIVe Congrès international des orientalistes", II, Paris, 1906.

[13] Se oscilează adesea între secolele IV și VI, ba chiar VIII (Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, 34—35). Cf. și *ibid.*, 53.

din belşug, cu crucile sale — ea vine fără îndoială din adîncul antichităţii orientale şi nu reprezintă nicidecum una din originile imediate ale ornamentaţiei bizantine. Alături de pilastrul sirian al lui San Marco din Veneţia poate fi aşezată cutare lespede de piatră luată dintr-un cimitir turcesc al Dobrogii şi care derivă din lumea elenică neinfluenţată de Asia [14]. Dealtminteri, această ornamentaţie nu se găseşte la Constantinopol în secolul VI.

104 În Egipt tot ce s-a realizat pînă în epoca lui Iustinian // ca, de pildă, biserica mănăstirii lui Arcadius, închinată Sfîntului Menas (Abu-Mina), nu vădeşte nici o originalitate, dealtminteri ca şi celelalte mănăstiri contemporane. Totul vine sau de la Roma, sau — cînd e vorba de *trompes d'angle* — din lumea siro-mesopotamiană.

Constantin, împărat prea „creştin" în ce priveşte arta, a lăsat după el biserica Sfinţilor Apostoli, foarte diferită de aceea cunoscută sub acest nume [15], şi biserica Sfintei Irina [16], precum şi biserica Sfinţilor Serghie şi Bachus [17]. I se mai atribuiau o biserică a Sfîntului Gheorghe, una a Sfîntului Mihail, care va fi refăcută de Iustinian, ca şi biserica de la Sigma, una a Sfîntului Agatonicus, una a Sfîntului Procopie, una a Sîntului Acatius [18]. Mama sa ar fi întemeiat bisericile Sf. Teodor, Sf. Carp, Sf. Babilas [19]. În timpul lui Constantin au fost înălţate bisericile Sf. Filimon şi Sf. Eudoxiu [20]. Prinţesa Iuliana a terminat apoi biserica Sf. Polyeuct [21]. Sub Teodosie I avem biserica Sf. Grigore Xerokepion [22], sub Arcadius biserica Sf. Ioan [23]. Abia la sfîrşitul secolului V a fost clădită în cea mai pură tradiţie a trecutului — asupra căreia nu şi-a putut exercita nici o influenţă gustul de o manifestare mai bogată ce se întrevede în capitelii — marea mănăstire a Sfîntului
105 Ioan din Studion, devenită sub // turci „moscheia Emirahorului" [24].

La Tesalonic, biserica Sf. Gheorghe, socotită de un caracter tot atît de „asiatic" ca aceea a Sf. Dimitrie, precede şi ea sec. VI [25].

Teodosiu II a dispus ca o bună parte din Capitală să fie reconstruită de prefectul pretoriului Cyrus. Se putea spune, deci, că el a reînnoit înteme-

---

[14] Vezi „Bul. Com. Mon. Ist." din România, 1929, 184—187.

[15] Cf. Heisenberg, *loc. cit.*; Bury, *History*, 1923, I, 77, 78 şi nota 6; Egger, *Die Begräbnisstätte des Kaisers Konstantin*, în „Jahreshefte des österreichischen Instituts", XVI (1913). Cf. Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 725 ş.u. O Sf. Sofia mai veche a precedat-o pe a lui Iustinian; Bury, *op. cit.*, I, 75.

[16] W. George, *The Church of St. Eirene at Constantinople*, Oxford, 1912 (publicat de „Research fund"). Cf. Bealiaev, în „V.V.", II, 177 ş.u.

[17] Bury, *op. cit.*, I, 75 şi nota 3; Maillart, *op. cit.*, 28.

[18] *Patria*, în Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 548, 552, 597, 602, 604, 609; precum şi Sozomene, II, 3.

[19] *Patria, loc. cit.*, c. 548, 577.

[20] *Ibid.*, c. 552.

[21] *Ibid.*, c. 569. Cf. Delehaye, *Origines*, 238—240 (cu referinţă şi la alte biserici din secolul IV).

[22] *Patria, loc. cit.*, c. 577.

[23] *Ibid.*, c. 553.

[24] Vezi şi infra. Cf. Bury, *loc. cit.*, 238. Despre bisericile din Homonoïa, de pus în legătură cu *Henotikonul*, şi despre cea a Sf. Toma, *ibid.*, 322. Despre mănăstirea Sf. Conon, *ibid.*, II, 40. Despre biserica Sf. Aquilina, *ibid.*, 43. Despre cea a Sf. Laurenţiu, *ibid.*, 40. Despre Sf. Tecla, *ibid.*, I, 451. Bise rica din Odegetria şi cea a Sf. Ştefan au ars în 1526.

[25] Vezi Laurent, în „B.Z.", IV (1895).

ierea lui Constantin [26]. Numele său a rămas legat de ridicarea unei biserici închinată Fecioarei, ulterior refăcută de Iustin II [27]. Sora sa, Pulcheria a pus să fie clădită biserica Blachernelor, cea a „stînelor", a Chalkopraților a Hodegilor, a Sfîntului Laurențiu [28]. Leon a dăruit orașului palatul Neos Embolos [29]. Căci cel al Manganilor, cel de la Hipodrom, și cel al Chestorului sînt datorate lui Constantin, iar Bucoleonul lui Teodosie II [30]. Bisericile ctitorite de el sînt cea a Sf. Lazar al eunucilor, a Sfîntului Teodor *ad Carbonaria*, a Sf. Mamant [31]. Lui Marcian i se datorește biserica Învierii [32]. Urmașul său, Zenon — a cărui soacră, Verina[b], pune să se clădească biserica Fecioarei — nu construiește decît în Seleucia Isauriei sale, biserica Sfintei Tecla, în vreme ce soldații săi reîntorși din Persia închină una Sfinților Cosma și Damian [33]. În sfîrșit, Anastase și soția sa Ariadna ridică biserica celor Patruzeci de Muce-
106 nici, iar el singur dăruiește orașului său natal // biserica Sfîntului Iulian [34]. Eufemia, soția lui Iustin I a fost înmormîntată împreună cu soțul ei în biserica ce îi purta numele [35].

Cu mult înainte de Iustinian, bisericile cruciforme ale Asiei, cu cupola lor pe pandantive, cu placajul de marmore prețioase, cu mozaicurile și cu policromia lor, ca și cu naivitatea copilărească și fermecătoare a peisajelor cu turme de oi — al căror păstor, deși ținea o cruce înaltă în mînă și vrea să-l reprezinte pe Mîntuitor, rămîne totuși un Apolon — trecuseră în Italia la Ravenna unde, alături de ornamente de un caracter foarte roman aparținînd baptisterului ortodocșilor, mormîntul Gallei Placidia înfățișează botezul lui Hristos care pare copia unui basorelief elenic, în vreme ce figurile sfinților care îl înconjoară par să evoce o procesiune de pe un vas atenian din epoca clasică.

Cîteva biserici din Milan, cu cupolă și cu acoperișul drept, aparțin aceleiași arte, de la care împrumută pînă și discurile de ceramică împodobindu-le exteriorul (Sf. Laurențiu, dar și Sf. Nazarie).

Oricum, se mergea pe drumul care avea să ducă la Sfînta Sofia a lui Iustinian.

---

[26] Κωνσταντῖνος ἔκτισε, Κῦρος ἀνενέωσεν; Malalas, 391—393.
[27] *Patria, loc. cit.*, c. 560.
[28] Teodor Lectorul, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII [2], c. 168.
[29] *Ibid.*, 372. Despre Συκαὶ și biserica Sf. Conon, *ibid.*, 389.
[30] *Patria, loc. cit.*, CLVII, c. 549, 580.
[31] *Ibid.*, c. 568, 612; *ibid.*, CXXII, c. 1277.
[32] *Patria, loc. cit.*, c. 565.
[33] Evagrius, III, 8; *Patria, loc. cit.*, c. 572.
[34] *Ibid.*, c. 569. Anastase începe termele de la Δαγισθέον; Malalas, 435—436. Despre palatul lui Bryas; *ibid.*, c. 600. Se mai vedea încă la Constantinopol înainte de Iustinian Sf. Mihail din Urbicius (*ibid.*, c. 548), biserica lui Ariobind (*ibid.*, CXXII, c. 1245), fundațiile lui Sphorakios, a Sf. Teodor (*Patria, loc. cit.*, c. 557), spitalul lui Anthemius, împăratul de Occident (*ibid.*, c. 585), cisterna lui Aspar și Ardabur (*ibid.*, CXXII, c. 1264), casa aceluiași (*ibid.*), cea a lui Gaïnas (*ibid.*, c. 1245). — Cf. Bury, *History*, 1923, I, 396 și *ibid.*, II, 43. Un Studius, un Stephanus apar printre binefăcătorii ecleziastici; Nov. Iustinian, coll. V, tit. XIV, LIX.
[35] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1285.

Arta sculpturii clasice adormise de același somn ca acela al zeilor [36].
107 Cîtăva vreme, alături de// lesnicioasa sculptură „àméplats" pe care biserica putea să o îngăduie, în vreme ce o interzicea cu severitate pe cealaltă, imitația constituie obiceiul general: coloana lui Teodosie și cea a fiului său Arcadius, și altele încă, cu scene decupate după cele de la Roma, obeliscul celui dintîi la Constantinopol, și chiar cîte un arc de triumf întîrziat ca acela păstrat la Tesalonic; statui ca acelea ale lui Constantin, Iulia, Gallus, Valentinian, Gratian, Teodosie I, Arcadius și soția sa Eudoxia, continuate de cele ale lui Teodosie II, Evdokia, Marcian, Leon I, Zenon și Ariadna, Eufemia, soția lui Iustin I, o prințesă, Elena, Sofia, soția lui Iustin II și fiica sa [37], cît și Iustinian, ajungînd pînă în epoca primilor săi succesori [38]. Nu trebuie să fie uitate nici porțile de biserici de un caracter foarte elenic.

Artiștii amestecă stilurile, supraîncarcă spațiul. Chiar dacă a dispărut coloana Evdokiei, o mai avem încă pe cea a lui Marcian [39], precum și coloana „arsă" a lui Constantin, și sînt cunoscute // (măcar că numai după desene)
108 cele două coloane ale lui Teodosie I și Arcadius, ridicate pentru a slăvi victorii, uneori reale, alteori imaginare. Aceste desene vădesc marea lor valoare istorică, dar stilul operei (pe care o interpretare personală nu-l poate niciodată reproduce [40]), nu poate fi judecat așa cum îl poți judeca pe cel al arcului de triumf sau al soclului banal al obeliscului din Hipodrom. Sub Iustinian era o sărăcie așa de mare de sculptori, încît a trebuit reutilizată statuia lui Arcadius pentru a o face pe a împăratului, după cum și pentru statuia lui Anastase au fost refolosite statuile aduse de Constantin [41].

Dar înainte de toate, această artă coboară la simpla decorare a bisericilor cu sacrofagii, basoreliefe, amvoane [42]. Stilul este același ca cel al picturii și al mozaicului [43] din acea vreme; în curînd tehnica va triumfa prin rafinamentele sale. Se va trece la bibelou, fie de marmoră, sau de metal, și mai

---

[36] Teodosie pusese să fie aduse din Atena la Constantinopol statui de elefanți; *Patria, loc. cit.*, c. 511. Alte opere de sculptură au fost aduse din Iconium, din Chios; *Enarratio chronicorum*, în Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 720. Din Nicomedia, *ibid.*, c. 717. Poate din Antiohia pentru arcul de triumf din Tesalonic (Wulff, *Altchristliche und byz. Kunst*, I, 163). O statuie a lui Solomon, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 497 *(Patria)*. Statuia lui Venus în fața lupanarului clădit de Constantin, *ibid.*, c. 517.

[37] Prosper Tiro, în *Chron. Minora*, ed. Mommsen, I, 449. Cf. *Patria, loc. cit.*, c. 485, 489, 492, 497, 521. Au vrut unii istorici să vadă pe Teodosie I sau pe Heraclius în frumoasa statuie din Barletta și s-a cercetat ce poate fi sirian și egiptean în atitudine și în înfățișare. Este fără îndoială o minunată sculptură, profund impresionantă. Este ceva din Traian în trăsăturile energice ale feții; costumul este și el același. Dacă ne-am gîndi însă la Bizanț ar trebui căutat un împărat care să fi avut legături cu sudul Italiei și pentru aceasta ar trebui mers pînă dincolo de Carol cel Mare. Vezi Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, I, 158—159. Cf. Runciman, *Byzantine Civilisation*, 264: „almost a work dedicated to the religion of Empire".

[38] Tiberiu, Mauriciu, Iustinian II și Focas. Și o statuie a lui Belisarie; *Patria, loc. cit.*, c. 492—493, 530, 532. Despre artistul care a făcut din Hristos un Zeus, vezi Teodor Lectorul, Migne, *P. Gr.*, CLXXIII, c. 872.

[39] Bury, *History*, 1923, I, 75 și nota 1; 155 și nota 2.

[40] Vezi tabula XII, la Wulff, *Altchristliche und byz. Kunst*, I, 163.

[41] Malalas, 466, 482. Vezi Bréhier, *Études sur l'histoire de la sculpture byzantine* (în „Missions scientifiques", seria nouă, 3), Paris, 1911.

[42] Sarcofagii bizantine la Roma, „B. Z.", XXX, 582 ș.u.

[43] Cf. Berchem și Clouzot, *Mosaïques chrétiennes*.

ales de fildeş, prin intermediul dipticurilor de tendinţă arhaizantă, a pixidelor şi a cofretelor, a relicvariilor, a fiolelor de agheazmă, a ferecăturilor de cărţi, a talerelor şi patenelor, a linguriţelor şi a giuvaerelor [44]. În acest domeniu numai modelele vechi vor fi copiate fără încetare. Moda nouă a smalţului cloazonat [45] se va integra în acelaşi gust pentru lucrurile mărunte, strălucitoare şi migăloase.

Nimic nu a mai rămas din frescele de la Constantinopol decît dintr-o epocă foarte tîrzie [46]. Dar ceea ce s-a descoperit la Doura[c], aceste figuri de
109 un adevăr izbitor, aceste feţe lungi oacheşe, aceste // veşminte copiate chiar din realitate, ne arată că mozaicul a avut un element corespunzător vrednic de el în această artă mai puţin laborioasă, dar care în comparaţie cu mozaicul a trebuit să pară săracă şi care a fost apoi părăsită. La Sf. Dimitrie din Tesalonic fresca se mai păstra încă alături de mozaicurile splendide: în cutare biserică din Crimeea ea constituie singura ornamentaţie [47].

S-a subliniat cu drept cuvînt pecetea Siriei asupra picturii bizantine. Ea este explicabilă dacă ne gîndim că ea a transmis Imperiului şi practicile sale liturgice. Chiar dacă oraşele din Siria erau elenizate, şi chiar grecizate, se păstra în fond vechiul spirit sirian care dormita în regiunile rurale. Fără a mai socoti ce a dat — mai mult chiar decît Constantinopolul însuşi — artei occidentale [48].

Nu se cunoaşte înainte de secolul VI numele nici unui singur lucrător într-o artă cu totul nouă, miniatura; puţinul care ne-a rămas din epoca lui Iustinian este tot atît de anonim. Cele două evangheliare datate aparţin artei siriene sau armene. Dar de cum apar ilustraţiile de manuscris ca acelea ale Iliadei din Milan, ale lui Virgiliu de la Vatican, ale bibliei otoniene, ale sulului lui Iosue, ale Calendarului roman din 354 şi ale Genezei din Viena, ale evangheliarului din Rossano sau din Sinope, sau aceea mai „păgînă", a textului lui Dioscoride din Viena, cu portretul doamnei Iuliana Anicia, fiica lui Olybrius, înfăţişată între două însoţitoare, cumva două figuri alegorice, sau cea
110 a lui Cosmas „navigatorul indic", sau a lui // Nicandru din Paris, oricare le-ar fi originea foarte mult discutată [49] — avem de a face cu subiecte antice tratate după modul tradiţional. Mai întîlnim încă pastorala înflorită, sau marile figuri care vin de-a dreptul din lumea elenică. Orientul, care aduce altceva în manuscrisele siriene şi armene ale epocii, apare prea puţin aici,

[44] În fildeşul Barberini (Diehl, *Hist. de l'art*), este imposibil să nu recunoaştem în registrul inferior un barbar scit.

[45] Cf. Talbot Rice, *Byzantine glazed pottery*, Oxford, 1930 (dare de seamă în „Byz.", X, 707 ş.u.).

[46] Cf. Evagrius, III, 26.

[47] Kulakovski, în „Römische Quartalschrift", 1894; Breasted, *Oriental forerunners of Byzantine painting; first century wal painting from the fortress of Dara*, Chicago, 1924; Bayet, *Recherches pour servire à l'histoire de la peinture et de la sculpture chrétienne en Orient avant la querelle des iconoclastes*, Paris, 1879.

[48] Vezi Basile Cattau, *L'hellénisme dans la première constitution de l'Église gréco-melkite*, Roma, 1920 (citat mai înainte); G. de Jerphanion, *Le rôle de la Syrie et de l'Asie Mineure dans la formation de l'iconographie chrétienne* (în „Mélanges de l'Université Saint-Joseph", VIII [5]), Beyrut, 1922.

[49] Vezi Ebersolt, *op. cit.*, citat în prefaţă.

dacă exceptăm în manuscrisul lui Cosmas un simţ al demnităţii hieratice şi anumite manifestări ale unei fantezii scăpate din frîu care nu este eleno-romană, precum şi unele porniri spre supranatural şi spre monstruos. Totuşi şi de pe acum unele scene din manuscrisele de la Viena sînt de o duioasă interiorizare psihologică, vădind mijirea noii sentimentalităţi pe care am semnalat-o şi în domeniul legislaţiei. Cît de mişcătoare este de pildă scena, adevărata scenă a întîlnirii dintre Eliazar şi Rebecca! Transpare chiar ca un fel de reminiscenţă a romanelor greco-siriene de la sfîrşitul antichităţii [50]. Artistul, un om al Orientului, are simţul oamenilor şi al împrejurărilor de acolo.

Dar încă de acum, tipurile — în primul rînd acela al lui Hristos — vin din aceste regiuni în care trăsăturile chipului omenesc sînt mai accentuate şi mai dure, cu părul lung, cu barba lată şi deasă. Au o asemănare izbitoare cu reprezentările atît de variate oferite de ţesăturile venind mai ales din Egipt [51], şi totodată ai crede că te afli în faţa unor specimene ale admirabilei arte preistorice a Cretei, iubitoare de lupte şi de vînători, de săriturile taurilor
111 şi de atacul leilor, fie chiar leii lui Daniel din Biblie sau din // arta scito-elenică de pe ţărmul Mării Negre, atît de mult călătoreşte stilul străbătînd printre popoare şi ţări [52].

Iustinian nu era în zadar moştenitorul seleucizilor şi al egiptenilor, al diadohilor care guvernaseră, ca faraonii şi regii Asiriei monarhia „celor patru părţi ale lumii". Ţelul său principal dealtminteri ca şi acela al împăraţilor romani din epoca veche, care opuneau peste tot admirabilului edicul grecesc pădurea coloanelor lor uriaşe, era ca ridicînd peste ruinele unui edificiu constantinian o bazilică fără asemănare închinată Sfintei Sofii, adică „dumnezeeştei înţelepciuni", să realizeze ceva măreţ care să depăşească, măcar în acest mediu european, tot ce se făcuse pînă atunci. Aceasta fusese fără îndoială prima sa intenţie [53].

Dar totodată el vrea să realizeze ceva roman. Tot caracterul domniei sale, atîrnînd chiar de originea sa: legile sale, proiectele sale politice, i-o impun. Bazilica este pentru el o cerinţă neapărată, am zice o datorie.

În afară de aceasta îl interesa un singur punct: să cîştige spaţiu prin cupola superbă, şi să arate prin bogăţia mozaicurilor (prea îndelung ascunse cunoaşterii de cea mai stupidă dintre superstiţii) şi prin raritatea şi varietatea materialelor de o policromie cerută de gustul oriental la modă, cît era de somptuoasă şi de generoasă această domnie „ecumenică".

---

[50] Cf. Jules Labarte, *Histoire des arts industriels*, III, Paris, 1865, 17 ş.u. „Costumele, obiceiurile şi stilul antichităţii se vădesc în toate miniaturile", vezi pl. LXXVII, cf. *ibid.*, 21—22, cu privire la Dioscorid: „Costumele, arhitectura locurilor unde se petrec scenele, într-un cuvînt, totul din aceste picturi este împrumutat antichităţii".

[51] Vezi Eugène Chartrane, *Les tissus anciens de la cathédrale de Sens*, în „Revue de l'art chrétien", 1911.

[52] Labarte, *loc. cit.*, 22. „C'est au commencement du VIe siècle qu'il faut faire remonter la transformation de l'art chrétien et l'origine du style byzantin".

[53] A ridicat un palat şi la Iucundiana lîngă Constantinopol; Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2351. Despre „palatele din Antiohia" din domnia sa, *ibid.*, c. 2361.

Predarea artelor fusese una din preocupările împăraţilor dinaintea lui Iustinian. Il vedem chiar pe el silindu-se să pregătească arhitecţi, să ocrotească pictori şi sculptori, meşteri ai mozaicului *(musivarii)*, ai poleielii
112 *(deauratores)*, lucrători ai // fildeşului *(eburarii)* [54]. Existau încă din vremea lui Valentinian „profesori de pictură" *(picturae professores)* [55]. Întîlnim peste tot meşteşugari *(mechanici)* şi constructori *(architecti)* [56]. Un mare respect pentru artă, cu menţiunea lui Apelle şi Parrhasios, se vădeşte în pasajul „Institutelor" în care se declară că ar fi „ridicol" să subordonezi opera de artă proprietăţii asupra materialelor folosite la realizarea ei [57].

Nu poate fi delimitată strict partea acestor „romani " [58] în marea ctitorie a lui Iustinian [59]. Se poate spune doar că în momentul în care, după unele construcţii anterioare despre care nu se ştie nimic, împăratul s-a gîndit să înalţe „biserica cea mare", oprindu-se la forma bazilicii cu coloane şi cu tribune, încoronate de această cupolă pe care a voit-o imensă, el a găsit în Siria şi în Asia Mică meşteri în stare să pornească la această încercare [60]. Opera pe care au realizat-o acest Anthemius, care venea din Tralles, şi acest Isidor cu numele egipteano-grec, a fost, pe planul ce le fusese impus, o realizare corespunzînd învăţămîntului pe care îl primiseră şi modelelor pe care le avuseseră înaintea ochilor. Tradiţia artistică se instala astfel în Noua Romă prin policromia şi amănuntele ornamentaţiei. Căci dacă e adevărat că orice artă se pleacă mediului, ea rămîne totuşi credincioasă modului de gîndire al celor care au realizat-o [61].

113 // Aceiaşi arhitecţi au născocit apoi planul a două nave care se întretaie în unghi drept cînd au construit biserica Sfinţilor Apostoli, de o desfăşurare atît de amplă cu cele patru cupole ale sale, cea din centru dominîndu-le pe celelalte.

Posterioară ca dată, biserica Sfinţilor Sergiu şi Bachus vădeşte progrese importante în tehnica cupolei. Tot prin forma cupolei suprapuse tipului bazilical se deosebeşte biserica închinată păcii civile, Sfînta Irina[d], după reprimarea răscoalei „Nika": ansamblul perfect păstrat este nespus de impunător.

Au mai fost şi sanctuare răspîndite prin toate cartierele, căci micile biserici au fost numeroase în epoca lui Iustinian: la Hebdomon, pe Anapla, la Blacherne, apoi pentru a slăvi o minune: Sfînta Maria de lîngă izvor, refăcută apoi de împărăteasa Irina şi de Vasile Macedoneanul. Un testament

[54] Georg Stuhlfauth, *Die altchristliche Elfenbeinplastik*, Freiburg in Breisgau—Leipzig. 1896.
[55] *Cod. Theod.*, XIII, IV, I, II, IV.
[56] Nov. Iustinian, col. II, tit. I, VII, III.
[57] *De rerum divisione*, II.
[58] Vezi ἔξαρχος Ῥωμαίων (exarh al Romeilor), în Malalas, 465.
[59] Ebersolt, *S-te Sophie de Constantinople*, Paris, 1910; Preger, în „B. Z.", X, 455—476 (legenda construirii sale). Curioase corelaţii sînt indicate de Maillart, *op. cit.*, 31—32.
[60] Pentru amănuntele tehnice ale acestei lungi pregătiri, vezi Diehl, *loc. cit.*, 39 ş.u. Vezi şi Malalas, 489—490, 495.
[61] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1289 ş.u.; M. R. Lethaby şi Harold Swainson, *The church of Sancta Sophia*, Constantinopol-Londra—New York, 1894.

reprodus în ,,Novele" menţionează biserica Sfintei Tecla [62]. Iustinian a clădit şi biserica Sf. Trifon şi a fost şi noul întemeietor al bisericilor Sfîntului Andrei, a Sfîntului Agathonicos, a Sfîntului Mokios, a Sfinţilor Arhangheli şi a bisericii de la Sigma [63].

Dar oricare ar fi fost deosebirile dintre edificiile contemporane, odată înălţată Sfînta Sofia, tipul bizantin definitiv prinsese să existe, şi putea să călătorească. Este adoptat de Asia Mică vecină, cînd se iveşte nevoia de a împodobi oraşul Ancyra sau de a oferi un sanctuar vrednic de minunile sale bunului Sfînt Nicolae. S-a afirmat că Sfînta Sofia din Tesalonic [64] precede
114 bazilica din Constantinopol, dar a fost // găsit monogramul lui Iustinian pe cărămizi; îndoieli asupra datei pot fi ridicate şi cu privire la bisericile — dealtminteri tot în stil de bazilică — a Sfîntului Gheorghe [65], bogat împodobită după cel mai autentic gust elenistic, şi a Sfintei Paraschiva din acelaşi oraş. Nu este fără semnificaţie faptul că biserica principală din Serdica (Sofia) este închinată şi ea tot Sfintei Sofia. La Efes constructorii bisericii Sfîntului Ioan se inspiră după modele de la Constantinopol, a cărui influenţă artistică a şi început să radieze [66]. Clădiri asemănătoare se vor ridica în toate vechile oraşe ale coastei anatoliene şi pînă foarte departe în interior, unde marile cupole semnalau de departe prezenţa unor centre de aglomeraţie umană.

Opera celor doi mari arhitecţi, continuată de nepotul lui Isidor şi de un oarecare Teodor, poate fi întîlnită pînă la Alep şi la marginile deşertului mesopotamian. Teodor a lucrat şi la Ierusalim la biserica nouă *(Néa)* [67].

Iustinian într-una din ,,Novelele" sale vorbeşte de sărăcia bisericilor din Constantinopol, deşi predecesorii săi îşi acumulaseră neîncetat acolo ctitoriile lor [68]. Biserica cea mare *(„major ecclesia")* avea din porunca imperială nu mai puţin de „şaizeci de preoţi, o sută de diaconi, bărbaţi şi patruzeci de femei, nouăzeci de subdiaconi, o sută zece lectori şi douăzeci şi cinci de cîntăreţi" care erau cu toţii folosiţi şi la celelalte sanctuare [69].

---

[62] Novelle, coll. IX, tit. XLII, CLIX. Despre sfinţirea bisericii Sf. Irina de către patriarhii de Constantinopol şi de Alexandria, Malalas, 486.

[63] *Patria, loc. cit.*, c. 553, 580, 589. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261, 1268—1269; *ibid.*, CXV (Viaţa Sf. Samson), c. 292. Pentru „Izvor", *ibid.*, CXXII, c. 1276, *Patria*, c. 592; „É.O.", III, 223 ş.u., 295 ş.u.—Lista completă a bisericilor constantinopolitane, în Delehaye, *Origines*, 240.

[64] Vezi Diehl şi le Tourneau, *Les mosaïques de S-te Sophie de Salonique*, în „Mélanges" Piot, XVI (1909); Smirnov în „V.V.", V, 365 ş.u.; Readin, *ibid.*, VI, 70 ş.u.; Smirnov, *ibid.*, VII, 60 ş.u.

[65] Menţionat de noi mai sus.

[66] G. Sotiriou, Ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, Atena, 1924. Cf. Wilh. Brockhoff, *Studien zur Geschichte der Stadt Ephesos*, teză, Iena, 1905.

[67] Beneševič, în „Byz.", I, 166, nota 1. Cf. Crywell, *ibid.*, IV, 301 ş.u.; J. N. Sepp şi Bernh. Sepp, *Die Felsenkuppel: eine justinianische Sophienkirche und die übrigen Tempel Jerusalems*, München, 1882; Anton Baumstark, *Die modestianischen und die konstantinischen Bauten am Heiligen Grabe zu Jerusalem*, Paderborn, 1915, precum şi lucrarea lui Heisenberg, *Die Apostelkirche*, citată mai sus.

[68] Vezi mai sus, 76 ş.u.

[69] (Nov. Iustinian), III, III, I. Despre lucrările din vremea lui Iustinian la palat, despre mozaicuri şi orologiu, Malalas, 439. Despre palatul Hebdomon, vezi *Viaţa Sf. Daniel*, la Migne, *P. Gr.*, LXVI, c. 1025.

115 // Căci Iustinian înălţînd acest „templu al lui Solomon" crea un adevărat centru al conştiinţei bizantine care va susţine Imperiul în decursul multor secole.

Este în noua concepţie a artei un caracter popular, aproape vulgar, ca în acea artă egipteană numită coptă, căreia Bizanţul îi datorează atîta, şi care se opune purismului arheologic şi sentimentalităţii dulcege a alexandrinilor. Să ne gîndim că Sfînta Sofia nu trebuia să fie doar o capelă imperială deschisă suveranului şi curţii sale, un locaş sfinţit pentru marile ceremonii ale statului, ci principalul loc de întrunire pentru rugăciunile mulţimilor şi chiar mai mult decît atît, ea trebuia să fie acel mare centru religios şi artistic care va lua locul a tot ce păgînismul oriental deschisese afluenţei maselor.

Teodoric nu putea rămîne indiferent prestigiului artei în Italia care îi fusese încredinţată. Asimilarea lui cu spiritul bizantin era destul de completă pentru ca, după recucerire, Iustinian să poată continua opera de artă — nu numai atît de romană, dar încă de pe atunci şi atît de orientală — începută de acest predecesor, barbar numai ca sînge. Este ceea ce s-a întîmplat la San Vitale, unde au lucrat meşteri sirieni [70], ca şi la Sant Apolinare şi la biserica Sf. Martin care au cu toatele un caracter mai degrabă reprezentativ, acela al autorităţii imperiale directe, în sfîrşit restabilite [71]. Scenele de istorie înfă-
116 ţişate de împărat // în a doua sa capitală de la Ravenna, ca şi la Pavia, corespundeau întocmai celor reprezentînd isprăvile sale pe pereţii de la Chalki. La Roma mozaicurile sale stîrneau admiraţie [72].

La Neapole biserica Sf. Soter cu cupola *à trompes d'angles* ar fi din secolul V [73].

Cît despre Africa romană, şi vandală, ea nu inovează nimic; în marile centre, ca la Cartagina, ea ridică edificii impunătoare, a căror mare similitudine cu cele din Siria şi din Egipt a mai fost semnalată.

Nu s-a păstrat în complexul de clădiri unde locuiau împăraţii, foarte aproape de Hipodrom, vechiul palat al lui Constantin. El a trebuit să-l copieze fără îndoială pe acela atît de recent al lui Diocletian de la Salona „oraşul palatului" (Spalato 'ς τὸ Πάλατον) [74]. Va fi avut deci străzi largi, şiruri de coloane, porticuri şi peristile, arcade. Încă de pe acum materialele multicolore ocupă o parte principală în ornamentaţia care conservă tradiţiile sculpturii greceşti. Mai este şi cupola, şi chiar repetată. Mozaicul nu lipseşte. Palatele Magnaura — poate de la *Magna aula* — Hebdomon şi al Blachernelor

[70] Bury, *History*, 1923, I, 261. Despre partea ce revine Antiohiei şi Siriei în arta contemporană, Strzygowski, *Antiochenische Kunst*, în „Or. chr.", II, 421—433; Bréhier, *Les trésors d'argenterie et l'école d'art d'Antioche*, în „Gazette des Beaux Arts", 1920, I (Cf. Viaţa Sf. Androkios, în Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 1049); Diehl, *L'école artistique d'Antioche et les trésors d'argenterie syrienne*, în „Syria", I (1921). Despre biserica Sf. Pelagia, Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 908 ş.u. Pentru alte clădiri din secolul V, Evagrius, I, 18; idem, III, 28.

[71] Diehl, *Ravenne* (cf. Maillart, *op. cit.*, 39); Readin, în „V.V.", VII, 36 ş.u.; Gelassi, *La prima apparizione dello stile bizantino ne'mosaici ravennati*, „Atti del X congresso internazionale di storia dell'arte", Roma, 1912.

[72] Procopie, *Bell. Goth.*, I, 175—176. Cf. Muntz, *Les artistes grecs dans l'Europe latine*, în „Revue de l'art chrétien", mai, 1893.

[73] Ar fi obiecţii de făcut asupra acestei datări, ca şi asupra celei a basilicii Sf. Sever. Vezi Diehl, *Hist. de l'art*, I, 127—128.

[74] Aceeaşi părere la Bury, *History*, 1923, I, 78.

aveau rosturi speciale: Iustinian locuise înainte de suirea sa pe tron în cartierul „conacul" regelui persan Hormisdas[75]. El a dispus să se execute lucrările de la *tricliniul* aurit, de la porticurile mîndrului Augusteum, de la băile zise ale lui Zeuxipos[76]. Iustin II va mai adăuga biserica Hosiou și cea a Sfîntului Mihail (iar soția sa, pe cea a Fecioarei, pe cea de la Lobe și un spital)[77].
117 Apoi palatul Sofianilor continuat // de Mauriciu pentru soacra sa[e], Anastasia[78] și Megas Agogos[79].

Din adevăratul palat al lui Iustinian, refăcut după marea răscoală, nu mai rămîne nimic care să ne poată lămuri asupra aspectului său. Dar după palatul corespunzător din Ravenna, reprezentat pe un mozaic, ca și după marile ruine constantinopolitane, aparținînd fără îndoială acestei epoci, putem să ne dăm seama de felul cum era dispus, dacă nu și de ornamentația sa. Dealtminteri aspectul său general este redat de o sculptură în fildeș de la Trier[80]. Nu se cunoaște mai bine nici palatul de la Hiereia, care va fi refăcut de Iustin II[81], nici tricliniul acela de aur, așa-zisul Lausiacum[82] [f] .

Așadar, de la palatul lui Iustinian a trebuit să se inspire fără îndoială Teodoric pentru acela de la Ravenna cu frontonul monumental, avînd în dreapta și în stînga, deasupra șirului de ferestre draperii bogate atîrnînd între coloane; se și observă o cupolă în fund în ultimul plan.

Încă sub Iustinian se accentuează o trăsătură care va defini Bizanțul. Chiar dacă proporțiile rămîn monumentale, ca în bazilicele elenismului, interesul se îndreaptă către amănunte, către curcubeul policromiei materialelor, către splendoarea sclipitoare a mozaicurilor de aur, către exactitatea biografică a portretelor — cele ale lui Iustinian și Teodora de la San Vitale sînt strigătoare de adevăr — către lucrătura migăloasă și complicată a capitelurilor și galeriilor pentru cor („jubés"). Nu trebuie să uităm că Orientul —
118 adică atît Mesopotamia sumeriană, cît și Egiptul[83] // este patria giuvaerului. De acolo vin dealtminteri și jocurile capricioase ale liniei și figurația semizoomorfă a grifonilor și păunilor. Piatra prețioasă, auxiliar strălucitor și lesnicios al decorației, apare încă în construcțiile de la Ravenna.

Dar sensul roman al monarhiei lui Iustinian a înlăturat din această nouă artă elemente și procedee care nu fuseseră disprețuite de Diocletian și Constantin. Nu se va mai recurge la jefuirea monumentelor orientale pentru

---

[75] *Ibid.*, 79—80.

[76] Procopie, *De Aedificiis*, I, 10, 38 ș.u. din ed. Haury; Teofan, 562. Cf. Bury, *op. cit.*, II, 54.

[77] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1277, 1280; *Patria, loc. cit.*, c. 513, 553, 593.

[78] *Ibid.*, c. 580. Refacerea sa de către Heraclius. — Sf. Pantelimon este biserica Teodorei; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261. Cf. *Patria, loc. cit.*, c. 581. Biserica lui Bassus pe care ea pusese ca să-l ucidă, *ibid.*, c. 568.

[79] Χρονογραφία σύντομος, ed. A. Bauer, 1909, 62; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1257, *Patria, loc. cit.*, c. 561, 568, 597.

[80] Diehl, *op. cit.*, I, 303. Despre spitalul Sf. Samson, vezi Simion Metaphraste, Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 289.

[81] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1280.

[82] *Patria, loc. cit.*, c. 580.

[83] Vezi Strzygowski, *Koptische Kunst, Catalog general al antichităților egiptene din Muzeul din Cairo*, Viena, 1900.

a împodobi un palat imperial cu sfincşii şi coloanele acestora, şi nu se va mai socoti că se poate crea o capitală creştină poruncind ridicarea masivă a celor mai frumoase statui existente din arta antică.

Într-o epocă în care negustorul sirian este în tot locul în Occident — vînzînd nu numai frumoasele stofe orientale în care se înveşmîntau în viaţă şi la moarte regii şi împăraţii, precum şi produsele specifice ale Răsăritului îndepărtat, dar şi obiecte de artă, din metal preţios — este firesc de admis că artistul asiatic, dacă nu şi arhitectul, s-a bucurat peste tot de o bună primire. Se prea poate ca această categorie de decoratori să fi găsit de lucru în Italia unde — în afară de Roma, şi chiar aici destul de rar — se construia atît de puţin. Dar în ce priveşte fîşia bizantină a peninsulei, şi capitala exarhatului de Ravenna, ei nu au fost admişi decît pentru decoraţie [84].

La San Vitale, la Sant Apolinare *in classe*, la Sant Apolinare cel nou, mozaicul este oriental, tot astfel este gustul pentru fondurile de aur, orientală este profuziunea marmorelor. Din Orient, din Baouitul sud-egiptean vin frumoasele „teorii" de sfinţi şi de sfinte din primul Sant Apolinare, de acolo vine şi splendida reprezentare policromă a suveranilor. Bazilica de la Parenzo
119 are acelaşi caracter. // Iustinian nu este absolut roman decît în lucrările sale de utilitate publică: apeductul, cisternele cu două etaje de coloane [85], podurile; acolo unde nu construieşte un lucru nou, repară, ca de pildă termele lui Arcadius.

Dar ce este mixt în sinteza secolului VI se încorporează mai bine ca în toate domeniile diferite considerate separat, în aspectul însuşi al acestei Capitale, în care totul se uneşte pentru a colabora la o sinteză nouă [86].

NOTE

a. Adică a separa elenismul de influenţele orientale active în toată perioada elenistică şi a presupune o întoarcere bruscă spre Orient în locul evoluţiei lente amintite în prima parte a frazei.

b. Verina, văduva împăratului Leon I era soacra lui Zenon, care se însurase cu fiica mai mare a acestuia, Ariadna. Fiica a doua, Leontia, rîvnea şi ea la imperiu pretinzînd drepturi superioare ca fiind „născută în purpură" după suirea pe tron a tatălui ei.

c. La Doura-Europos, colonie greacă pe malul Eufratului au fost descoperite printre alte edificii cu fresce, un exemplar unic de sinagogă cu reprezentări de scene biblice (de pildă trecerea Mării Roşii şi dezastrul oştilor egiptene sub ochii lui Moise). A fost descrisă de Rostowtzew care a şi prezentat fotografii la Congresul Internaţional de Istorie de la Varşovia, scoţînd în relief trăsăturile caracteristice pentru arta bizantină.

d. Numele înseamnă *pace*, aşa cum Sofia înseamnă *înţelepciune*.

e. Soţia lui Tiberius.

f. Numit după bogatul Lausas care l-a clădit. Era un muzeu de artă, care conţinea cele mai frumoase statui antice: Aphrodita din Cnid, Hera din Samos etc.

---

[84] Biserica Estra în Siria ar fi din epoca lui Iustinian (Maillart, *op. cit.*, 39—40).

[85] Filip Forchheimer şi J. Strzygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter in Konstantinopel*, Viena, 1893.

[86] De adăugat la bibliografiile anterioare, Kulakowski despre Bosfor („V. V.", III, 1—17). Janin despre suburbia asiatică a Constantinopolului („É. O.", 1922, 335 ş.u.; cf. *ibid.*, 1924, 315 ş.u., despre insulele Principilor).

VII

CAPITALA ȘI PROVINCIILE

Mai mult ca la Roma, mai mult ca în oricare din centrele vechilor monarhii ale Orientului, Capitala[1] este cea care importă: ea va fi pentru Bizanț mai mult decît a fost Alexandria pentru acest nou Alexandru. „Diadohii"[a] lui Constantin au avut misiunea de a concentra aci totul, de a o copleși cu solicitudinea lor, de a o strivi chiar sub ornamente originale sau de împrumut. Ar fi greu de reconstituit în imaginație aspectul Bizanțului dintîi, acela care a fost creat din ordinul lui Constantin, această Romă transportată în capătul oriental al Europei. În vechea capitală existau cartiere nobile. Nici umbră de așa ceva, nici în Constantinopolul de azi, compus în mare parte — în ce privește locuințele particulare — din simple case de lemn — nici în descoperirile subterane datorate doar întîmplării. S-ar părea că improvizația inițială a constituit și mai departe caracterul acestui oraș cu piețe mari și goale, pe care se grăbiseră să le împodobească cu prăzile aduse de la Roma.
120 Era ceva asemănător // cu întemeierile rusești din Asia Centrală, unde totuși subsista alături trecutul musulman care dădea mai mult ori mai puțin un caracter propriu ansamblului.

Pentru a explica această inexistență aproape a locuinței particulare, trebuie ținut seama de un fapt, căruia i se va adăuga un altul spre a se ajunge la o explicație completă. În această epocă dominau concepțiile Orientului milenar, și aceasta în mod absolut. Dar în toată această lume din Orientul apropiat sau depărtat, un singur lucru interesează, reține privirile, merită toate ostenelile: casa stăpînului, și ceea ce se grupează în jurul ei ca dependințe pentru serviciu. Constantinopolul a fost întotdeauna un fel de Kremlin. S-au mai adăugat la „domus sacra" elementele impuse de nevoile economice oarecum la întîmplare.

Mai tîrziu, în concepția ortodoxiei dominante, care nu era decît vechiul creștinism, aproape beduin, încununat cu tiara magilor, omul a devenit un lucru trecător și de nimic în fața maiestății eterne a lui Dumnezeu cel unic, a împăratului divin care și-a mistuit toți supușii. Ce fel de adăpost putea să pretindă fără un adevărat sacrilegiu ființa umană efemeră, față de ce era consacrat lui Dumnezeu și cortegiului său de sfinți, auxiliari în opera de cîrmuire a lumii? Ici și colo, cartierele s-au grupat deci în jurul bisericilor amintite mai înainte, care au fost alături de palatul imperial, nu numai gloria Bizanțului, dar însuși Bizanțul, ceea ce era consistent și durabil, impunător și glorios în îngrămădirile de locuințe răspîndite pe dealurile ce se ridicau deasupra apelor Bosforului.

Arheologia cu săpăturile ei va afla, cînd îi va veni ceasul, foarte puțin din ce s-a format la întîmplare din ordinul lui Constantin în acest oraș de reședință și de veghe, unde sfinții patroni vor ajunge să stea de pază asupra grupurilor de case de lemn făcute din materiale ușoare, așezări modeste ale unei șederi impuse, ca la Petersburg prin voința țarului absolut.

---

[1] Vezi Andréadès, *De la population de Constantinople*, în rev. „Métroon", I.

121 Deosebindu-se mult de Roma, al cărei comerţ nu a fost // un element primordial, vechiul cuib de ciobani şi de ţărani săraci fiind rău situat pentru a deveni un centru de schimburi, Constantinopolul a moştenit strălucitele posibilităţi economice ale Bizanţului, pe ruinele uitate ale căruia s-a înălţat. Curînd a putut fi percepută importanţa acestui loc în care, cum spusese Polibiu, se întîlneau apele celor două mări şi se deschidea calea de comerţ spre ţărmurile nordului. Trebuie să admitem că negustorii vechii Rome nu au alergat spre noua Capitală o dată cu duimul de ofiţeri, de demnitari şi de obişnuiţi ai curţii. Afacerile au fost deci de la început în mîinile unor elemente greceşti şi orientale venite din regiunile vecine şi avînd o bună cunoştinţă a tuturor avantajelor situaţiei. Ei au trebuit să se instaleze îndată acolo, plini de iniţiativă, cum au fost întotdeauna în acest domeniu neamurile cărora le aparţineau, de la elen pînă la sirian şi la armean. Alături de cei pe care i-am putea numi capitalişti, o serie de mici dulgheri balcano-asiatici şi-au împlîntat la întîmplare polatrele lor, a căror uzanţă pitorească nu datează negreşit de ieri, ci corespunde, precum se vede de la Atena şi pînă la Silistra, celor mai vechi obiceiuri ale acestor meleaguri.

Constantin a dat el cel dintîi [2] creaţiei sale o artă de împrumut şi de furat. A transportat acolo tot ce a putut din cele mai frumoase monumente greceşti. Şi aceasta în ciuda principiului frumos pe care el însuşi îl proclamase. „Să nu se socoată că oraşele pot fi despuiate de odoarele lor. Căci nu este îngăduit ca un oraş să-şi piardă podoabele primite de la cei vechi, sau ca ele
122 să fie mutate între zidurile unui alt oraş" [3]. Succesorii săi în secolul IV // vor condamna transportarea statuilor, marmorelor, coloanelor luate din oraşe ruinate [4]. „Este mai bine, spun ei, să se dreagă ceea ce a fost măcinat de vechimea timpurilor "[5]. Căci se specificase că nu trebuie „săpate temeliile vechilor monumente, sau folosite la noi opere pietre din monumentele publice, sau smulse bucăţi de marmoră desfigurînd clădirile jefuite" [6]. Se vor îngriji să curețe pieţele publice năpădite de case particulare [7]. Este interzis de a poci prin construcţii particulare aspectul marilor realizări ale trecutului [8].

Această acţiune de a aduna la Constantinopol tot ce era mai frumos în provincii, a fost dealtminteri încuviinţată de spiritul epocii. Procopie va declara în mod elogios că „romanii din antichitate s-au îngrijit să ducă la Roma pentru împodobirea ei tot ce poseda Grecia mai frumos" [9].

---

[2] Vezi mai sus p. 76.

[3] „Nemo propriis ornamentis esse privandas existimet civitates. Fas siquidem non est acceptum a veteribus decus perdere civitatem, veluti ad urbis alterius moenia transferendum"; XIV, I,I. La Roma se vor interzice inovaţiile; *ibid.* X, Cf. „Nemo ... aliquod novum in urbe Roma inclyta moliatur, sed excolendis veteribus intendat animum"; *ibid.*, XIX. „Nihil ex his quae instaurationi ornatibusque singulis deputavit antiquitas nullius colore occasionis auferri volumus"; *ibid.*, XLVIII.

[4] *Ibid.*, XIV.

[5] *Ibid.*, XV.

[6] „Nemo ... non efforis nobilium operum substructionibus, non redivivis de publico saxis, non marmorum frustis spoliatarum aedium deformatione convulsis"; *ibid.*, XIX.

[7] *Ibid.*, XXII.

[8] *Ibid.*, I, XXV. A reface trecutul mai degrabă decît a crea ceva nou; XV, I, XXVII. Venituri speciale sînt atribuite reparaţiilor *(ibid., XXXII)*. Temple ruinate din care se scot materiale *(ibid., XXXVI)*.

[9] Procopie, *Bell. Goth.*, III, 162.

Bineînţeles că Roma a trebuit să privească cu durere şi invidie părăsirea sa şi încărcarea cu favoruri a parvenitei din Bosfor. În cuprinsul său au şi apucat să apară colibe în Cîmpul lui Marte [10]. Ea s-a văzut deodată invadată de comerţul constantinopolitanilor, al grecilor, al acelor negustori ambulanţi *(pantapoles)* care vindeau la preţ ieftin tot felul de obiecte, spre marea pagubă a celor cu prăvălie, *tabernarii*, lucrînd conform cu obiceiurile vechi. Aceştia au cerut să fie prohibită această concurenţă. Dar curînd Valentinian,
123 împăratul de Apus, s-a plecat la presiunile // „părintelui"[b] său, împăratul de Răsărit, Teodosie. În vederea profitului pe care îl putea trage „poporul" din prezenţa acestor străini, vizita lor la Roma a fost admisă prin decret. În chip de compensaţie li s-a dat romanilor cu acest prilej unele scutiri militare [11]. Aşadar Răsăritul va propăşi, în vreme ce în Italia, în timpul domniei lui Valentinian, foametea îi va sili pe părinţi să-şi vîndă copiii lor chiar şi barbarilor [12].

Să venim acum la opera realizată de urmaşii lui Constantin pentru a da o fizionomie proprie unui oraş îngrămădit la întîmplare.

O normă în modul de a rîndui casele a fost introdusă abia sub Zenon: vederea spre mare trebuia să rămînă neîmpiedecată, începînd de la o distanţă dată [13]. În cartierele mărginaşe, numite după obiceiul grecesc *proastia*, se formaseră grădini în care creştea zarzavatul pentru alimentarea oraşului imens [14].

Se ridicaseră destul de iute noi cartiere: cel al *Koparielor (Kopariae*[c]*)*, cel al Blachernelor[d], acela al golfului Sostheniei unde îşi avea proprietăţile puternicul barbar Ardabur[e], suburbia Bitarionului sau a lui Filoteu, cartierul numit: „la Albaştri" *(in Venetis* [15]*)*. Se vedeau acolo pretòrii, schele, „oficine", băi, grădini, cisterne, şi chiar un „hipodrom" particular [16].

Creşterea oraşului a fost atît de considerabilă, încît chiar înainte de domnia lui Iustinian un număr de 1100 de dughene putea fi atribuit bisericii
124 principale din Constantinopol [17]. Dintre acestea, nouă sute optzeci // proveneau dintr-o danie a lui Constantin, restul fusese adăugat de către împăratul Anastase [18].

Constantinopolul a fost împrejmuit cu noi ziduri, şi li s-a adăugat şi un *transitus*, numit „al oamenilor lui Iustinian" *(Iustinianorum*, sau şi *Sycorum)* [19].

Chiar dacă păgînismul a fost suprimat ca religie — căci oamenii nu se vor mai „mînji" aducînd jerfe[f] („nemo se hostiis poluat") [20], iar păgînii sînt

---

[10] *Cod. Theod.*, XIV, XIV, I.
[11] *Theod. Nov.*, XL. Alte privilegii pentru Roma, *Cod. Theod.*, XI, XVI, XXI.
[12] *Valentiniani Nov.*, I, XI.
[13] Nov. Iustinian, coll. V, tit. XVIII, LXIV.
[14] *Ibid.*, coll. V, tit. XVIII, LXIV.
[15] *Ibid.*, coll. IX, tit. XLII, CLIX.
[16] *Ibid.*
[17] *Ibid.*, coll. IV, tit. XXII, XLIII.
[18] *Ibid.*, coll. V, tit. XIV, LIX.
[19] *Ibid.*, coll. V, tit. XIV, LIX. Pentru identificări, Bury, *History*, 1923, II.
[20] *Ibid.*, XVI, XIX.

înlăturaţi din armată şi din slujbe — vor rămîne totuşi templele; ele contribuie la „desfăşurarea" jocurilor [21].

Porţi mărețe — dintre care una era numită poarta aurită — împodobeau intrarea în oraş. Pe la mijloc acesta era străbătut de strada zisă Mese. Fiecare din împărații de seamă: Constantin, Arcadiu, Teodosie, Marcian, îi dăruiseră un *forum*.

Într-una din „Novelele" sale Iustinian declară că toate sumele rezultînd din impozite sînt rînduite pentru plata trupelor, repararea zidurilor, întreţinerea băilor publice şi a teatrelor, el însuşi nedobîndind din ele decît satisfacerea conştiinţei. Aşadar, Curtea împăratului s-ar fi întreţinut din cîştigurile realizate pe domeniile imperiale [22].

Dar urmărit de remuşcări pentru faptul de a fi sustras şi el toate mijloacele în scopul de a-şi înfrumuseţa şi îngriji Capitala, Iustinian şi-a propus şi o reformă a administraţiei; el nu s-a sfiit să mărturisească în mod public că înaintaşii săi „îşi însuşiseră veniturile judecătorilor" [23].

O oarecare descentralizare administrativă făcea totuşi parte din ţelurile acestei reforme. Astfel provinciile vor putea desemna printr-un *libellus* întoc-
125 mit în numele episcopului şi al // comunităţii înseşi pe administratorul pe care îl preferă [24]. Oraşele au dreptul să-şi delege trimişi de-ai lor *(legati)* pe lîngă împărat, pentru ca aceştia să fie consultaţi asupra numirilor ce urmau a fi făcute [25]. Dar Iustinian va interzice episcopilor să se înfăţişeze înaintea sa fără autorizaţia sa prealabilă.

Pe viitor, sub Iustinian, autoritatea civilă şi comandamentul trupelor vor fi reunite peste tot unde se afirmă oarecare nestabilitate sau se simte o ameninţare: de pe acum se păşeşte spre regimul „themelor", a căror origine a fost atît de îndelung discutată [26].

Dar se cunoaşte, de fapt, foarte puţin lucru despre viaţa provinciilor. Procopie va vorbi doar în treacăt despre serbările din Antiohia, primul oraş al Orientului, despre frumoasele sale teatre, despre petrecerile sale de noapte la lumina torţelor [27], despre mîndria sa de care s-a izbit împăratul Iulian, despre duhul de satiră care îi caracterizează pe locuitori [28]. Purta acum numele creştin de Theoupolis. Dar sub noul nume rămînea vechea fire. Este oare de crezut că oraşul vestit pentru tendinţa sa spre plăceri [29], să se fi schimbat total din clipa în care a fost consacrat chiar lui Dumnezeu?

---

[21] *Cod. Theod.*, XVI, X, III, XV. Numai micile temple din sate vor fi distruse, dar *sine turba ac tumultu; ibid.*, XVI.

[22] Nov. Iustinian, coll. IX, tit. XXXII, CXLIX.

[23] *Ibid.*, coll. II, tit. II, VIII.

[24] „Ut per communem libellum supplicem de iis ad nostram potentiam referatur quos idoneos esse ad provinciae suae gubernationem existiment". Nov., coll. IX, tit. XXXII, CXLIV.

[25] Sub Iustin II; Novela 149.

[26] Cf. şi Gelzer, *Kultur*, 73 ş.u.

[27] Iosua Stilitul, citat de Baynes, *History*, 85—86.

[28] *De bello persico*, 87, 186—189; ed. Haury, I, 17, 36; II, 8, 23; 9, 3 etc. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1285.

[29] Ἡ καλὴ Ἀντιόχεια, ἅμυλλαι λόγων, ματαία σχολή, τὰ τῆς σκηνῆς πάντα; Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 708. — Despre moaştele din Antiohia, Delehaye, *Origines*, 57 ş.u. Despre Emesia, *ibid.*, c. 93.

Dar Siria şi Egiptul reprezentau în forme divergente, cu îndărătnicie, vitalitatea cea mai activă şi cea mai primejdioasă.

În privinţa celei dintîi, mai ales sîntem informaţi de către cronica lui
126 Malalas. Tripoli se mîndrea cu Ikarionul său, cu Phakidionul // său — edificii refăcute de împăratul Marcian [30]. Laodiceea a fost înfrumuseţată cu un mare teatru, de către primul dintre împăraţii săi [31].

Antiohia, în ciuda frecventelor sale abateri de la fidelitate datorate temperamentului unei populaţii pestriţe, s-a bucurat de grija cu totul deosebită a mai tuturor împăraţilor, şi chiar înainte de aceştia a lui Cezar, care a înzestrat-o cu bazilica Caesareum, cu termele de pe acropolă, cu Circul şi teatrul, reparînd şi Panteonul, iar lui Augustus i-a datorat termele Agrippinei. O parte din zidurile incintei, două porticuri, o serie de lucrări de marmoră şi de mozaic şi de coloare somptuoase sînt de la Caligula. Acest exemplu l-au urmat Vespasian, apoi Domitian, care a ridicat termele Medeei şi templul lui Esculap, Traian de la care a rămas poarta „de la Mijloc", Adrian şi Antoninii care au fost deosebit de generoşi, şi chiar şi împăraţii mai modeşti din secolul al treilea [32]. Diocletian s-a mai ocupat şi de Edessa şi de Damasc, creînd fabrici de arme [33]. În timpul crizei creştine antiohienii şi-au manifestat pe faţă şi chiar cu lipsă de respect simpatiile lor păgîne [34]. După Valens, Teodosie a reluat obiceiul dăruirilor, îmbrăcînd în aur poarta de la Dafne şi adăugînd şirului statuilor imperiale, pe a sa proprie şi pe a lui Valentinian [35]. Nu s-au depărtat de la această datorie devenită tradiţională [36] nici Anastase şi Iustinian. Acesta din urmă a pus să se clădească biserica Fecioarei, aceea a Sfinţilor Cosma şi Damian, apoi terme şi cisterne, iar Teodora le-a adăugat sanctuarele Sfinţilor Mihail şi Anatolie. La Antiohia, ca
127 şi la Seleucia s-au dat scutiri de impozite pe trei ani. Drept mulţumire // locuitorii acestei noi Theoupolis, care mai obişnuiau să-şi omoare episcopii [37], au atîrnat în biserica Sf. Cassian toga lui Iustinian împodobită cu pietre scumpe [38].

Alexandria se bucura de aceleaşi binefaceri şi le răsplătea în acelaşi fel. Ea se amesteca, întocmai ca pe vremea lui Septimiu Sever, în certurile pentru tron, desemnîndu-şi candidatul preferat [39]. Un augustal era ucis pentru că era lipsă de ulei [40]. Este drept că Iustinian nu şi-a întors prea mult privirile în această direcţie, măcar că Teodosie II înălţase acolo biserica cea mare [41].

---

[30] Malalas, 367.
[31] *Ibid.*, 222—223.
[32] *Ibid.*, 216—217, 222—223, 232—233, 243—244, 246, 262—263, 275—276, 278—279, 283, 287—289, 290—291, 294—295.
[33] *Ibid.*, 307—308.
[34] *Ibid.*, 313—314, 318—319, 326 ş.u., 332.
[35] *Ibid.*, 338—339, 360.
[36] *Ibid.*, 398, 422, 423—424, 443—444, 452. Despre raporturile lui Leon cu oraşul, *ibid.*, 369. Despre acelea ale lui Iustin, care l-a lipsit de jocuri, *ibid.*, 417.
[37] *Ibid.*, 381. Despre ura antiohienilor contra laodicienilor, *Acta Sanct.*, ianuarie, III, c. 209 ş.u.
[38] Malalas, 450.
[39] Οὐδαμὶ τοῦ κυροῦ Νίγερος ἡ πόλις σὺ ἦσθα ὁ Κύρις αὐτοῦ; *ibid.*, 293.
[40] Διὰ λείψιν ἐλαίου; *ibid.*, 401.
[41] *Ibid.*, 359.

Iustinian îşi aminteşte, fără îndoială, de originile sale balcanice cînd vorbeşte de traci în termenii aceştia: „De cum numeşte cineva regiunea tracilor, îndată îi este sufletul cuprins de o energie bărbătească şi de gîndul armatelor, războaielor şi al luptei" [42]. Pentru a o apăra împotriva slavilor şi a avarilor a fost pus un pretor cu o sută de ofiţeri *(chortares)* şi un adjutant, un *ad responsum*; i se vor încredinţa trupe numeroase. În locul celor doi vicari la Zidurile Lungi[h], va fi această unică şi mare autoritate.

Frontiera Dunării, unde „burgurile" sînt întreţinute cu toată grija, are acum o garnizoană stabilă destul de importantă pe care o comandă în Moesia şi în Sciţia acela căruia i se zice „prefectul lui Iustinian" [43].

128 // Viaţa era foarte activă şi în jurul Mării Negre [44]. O „Novelă" a lui Iustinian înşiră următoarele oraşe din Europa şi Asia: Amasia, Ibora (c.f. Hebrus), Euchaites, care are un episcop, Zela, Andrapa cu vechi nume tracic (cf. Zaldapa), Aegeum, Sinope, Amisus, întemeiat în vechime, apoi creaţia lui Leon, Leontopolis (vechea Bazanis) [45], Cezareea Nouă, Comana, Trapezuntul şi Cerasuntul, Polemonium cel cu amintiri elenice, Pityonte, Sebastopolis, aceste două din urmă mai degrabă nişte castele ridicate în faţa lazilor în sfîrşit aduşi la supunere. Mai departe Petreon pe stînca sa, care îşi păstrase vechiul nume grecesc, dar a fost refăcut de Iustinian care i-a dat numele său, Achaeopolis a cărei denumire îi vădeşte vechimea, Rodopolis din aceeaşi epocă, şi în teritoriul recuperat de la perşi noile creaţii militare cu nume barbare de Scandis, Sarapanis, Murisius, Lusiris, pînă la tzani, la suanieni, la scymni şi apsili, altminteri neştiuţi, şi la abasgii, cunoscuţi sub turci drept abazi [46].

Chiar şi în Asia Mică, între hotarele Paflagoniei de odinioară, se păstrează ce este vechi, şi se mai adaugă elemente noi: Ionopolis, Dabydros, Amastris, Gangra, Heracleea, Tio, Cratia provin din trecutul elenic, iar Prusias aminteşte de vechiul rege asiatic, în vreme ce Germanicopolis, Pompeiopolis, Hadrianopolis şi Claudiopolis vin de la romani [47]. În Capadocia al cărui trecut este preamărit de Iustinian, împăratul Anastase ridicase întărituri [48]. Era o regiune de oraşe fără astîmpăr: astfel oraşul Kotyaeion îşi ucisese patru din episcopii săi [49]. La Nicomedia Teodosie II a refăcut biserica
129 Sf. Antim, precum şi alte // edificii [50]. Isauria — ai cărei locuitori obişnuiau să jefuiască coastele Ciliciei [51], ca şi Licaonia vecină, şi ca şi Pisidia — era considerată sub Iustinian (în ciuda persecuţiei îndreptată neînduplecat de împăratul Anastase împotriva acestor foşti auxiliari ai conaţionalului lor

[42] Nov., coll. IV, tit. IV, XXV: „Siquis Thracum regionem nominet, statim una cum dicto virilitas quaedam animum et militarium copiarum, bellorum ac pugnae, cogitatio subeat".

[43] „Gloriosissimus Iustiniani praefectus eorum qui in Mysia et Scythia sunt militares numeri"; *ibid.*, coll. IX, tit. XXXI, CXLVIII. „Praefectura militarium in Scythia et Mysia ordinum", *ibid.*, tit. XLVI, CLXIII.

[44] Despre Trapezunt sub Iustinian, Al. Al. Vasiliev, în „B.Z.", XXX, 381 ş.u.

[45] Mai tîrziu a fost trecut, împreună cu Theodosiopolis, Satala, Nicopolis, Colonea, Zela, Comana, Sebastopolis, Briza în provincia Armenia; Nov., coll. IV, tit. X, XXXI.

[46] *Ibid.*, coll. IV, tit. VII, XXVIII.

[47] *Ibid.*, coll. IV, tit. VIII, XXIX.

[48] Malalas, 406.

[49] *Ibid.*, 362. Schimbări sub Teodosie II, *ibid.*, 364–365.

[50] *Ibid.*, 363.

[51] *Ibid.*

Zenon) ca un adevărat rezervor de forțe noi, fiind bogată în cai, ca vechea Tesalie, și bogată în bărbați îndrăzneți cu numeroase așezări rurale *(pagi)*[52]. În secolul VI Imperiul se îndreaptă vădit în direcția acestor țări neatinse de invazii, încă proaspete și gata să suporte greaua sarcină a universalității politice. Autoritatea proconsulilor și a comiților răsăriteni ai Galatiei și Frigiei este preamărită de împăratul iubitor de fraze pompoase și de reminiscențe arheologice [53].

În sfîrșit, a fost formată o a treia Armenie din reunirea teritoriilor „cu multiplele, nume barbare" Trophenia, Augethenia, Ophenia, Asteaneea, Balabithena [54].

În Pont și în Arabia, unde nu mai era decît un singur șef militar, Iustinian instalează un *moderator* [55]. Cuceririle realizate asupra barbarilor, care vor fi supuși impozitelor, vor duce la cereri de ușurare pentru contribuabilii romani [56]. Dar se întîmplă uneori ca populațiile de la frontieră să nu poată fi apărate contra barbarilor: îi vedem pe afri fugind dinaintea vandalilor. Împotriva incursiunilor maritime ale acestora imperiul s-a lăsat multă vreme pe nădejdea provincialilor înșiși. El nu putea împiedica această *vandalica vastatio* [57]. Locuitori din Illiria își caută alt refugiu din fața incursiunilor
130 barbare [58]. Iustinian // amintește cu spaimă de vremurile lui Attila *(attilana tempora)* cu devastările lor [59].

În scopul acesta de apărare, încă din secolul IV, Imperiul trebuie să recurgă la responsabilitatea colectivă, impunînd membrilor celor mai importanți dintr-o localitate să fie chezași pentru contribuțiile celorlalți. A rezultat de aici o categorie onorabilă și nenorocită, aceea a curialilor, a decurionilor, care făceau tot ce le stătea în putință ca să scape de această sarcină, ascunzîndu-se printre rîndurile soldaților sau ale clericilor [60] și chiar printre eremiți în mijlocul corporațiilor de meșteșugari [61]. Evreii pretindeau că sînt scutiți de aceste obligații grele [62], și și-au substituit niște copii nevîrstnici. S-a dezlănțuit împotriva acestor dezertori din deznădejde, acești *fugientes obsequia curiarum* o adevărată vînătoare de oameni, decretele de urmărire succedîndu-se neîntrerupt [63]. Cartagina „cea strălucită" a ajuns sub fiii lui Constantin să nu mai aibă un adevărat senat [64]. În nici un caz, nimeni nu putea părăsi această jalnică misiune fără a fi adus socotelile la zi și fără a-și fi găsit un

---

[52] Nov., coll. IV, tit. IV, XXV.
[53] *Ibid.*, cap. V, 2. Cf. Nov. XXVII.
[54] *Ibid.*, coll. IV, tit. X, XXXI.
[55] *Ibid.*, coll. VIII, tit. III, CII.
[56] *Ibid.*, coll. IX, tit. XXIX, CXLVI.
[57] *Theod. Nov.*, XXXI, XXXVII, XLVII *(Afri infortunio hostilis cladis expulsi)*. Cf. și *Valentiniani Nov.*, XV, III.
[58] „Cum per Illyrici partes barbaricus speraretur incursus, numerosa incolarum manus sedes quaesivit externas" (cu care prilej ei sînt făcuți șerbi); *Cod. Theod.*, X, X, XXV.
[59] Nov. Iustinian, coll. II, tit. VI, XI.
[60] *Cod. Theod.*, XII, I, XIII, XXII, XL, XLIII, CIV, CLXIII.
[61] *Ibid.*, LXII.
[62] *Ibid.*, XCIX. Cf. și CLVIII, CLXV. Orice adepți ai superstițiilor sînt constrînși la aceasta; *ibid.*, CLVII.
[63] *Ibid.*, XIX, XXIV.
[64] *Ibid.*, XXVII.

om în loc [65]. Căci ea constituia o ineluctabilă datorie patriotică *necessarium patriae ministerium*[66]. În Gallia se cereau cincisprezece ani de „serviciu patriotic"[67].

A fost creată astfel o întreagă categorie condamnată la onoruri nimicitoare, și împăratul Teodosie împreună cu colegii săi putea să decreteze că „decurionul nu are dreptul să schimbe prin voința sau ambiția sa condiția
131 în care // s-a născut" [68]. Soțul fiicei unui curial, chiar dacă își pierde soția, nu scapă de obligațiile sale [69].

Dar acțiunea de dezertare continua. Iustinian se plînge și el că oamenii se feresc de căsătorie pentru a nu lăsa copiilor o soartă atît de tristă [70]. Oamenii caută să-și treacă averea lor oricui. Împăratul va hotărî că în lipsa unor descendenți direcți trei sferturi din avere vor reveni fiscului [71]. Bastarzii sînt admiși la moștenire cu condiția să-i preia și obligațiile [72]. O întreagă rețea de prescripții tinde să asigure fiscului această garanție prețioasă. Evreii și ereticii nu sînt scutiți de această servitute, fără a se bucura măcar de onorurile legate de ea [73]. Împotriva fiscalității excesive, și a abuzurilor ce nu pot fi frînate de autoritatea imperială, colonii își caută un sprijin la așa-zișii *honoratiores*. Se observă acest lucru în Egipt îndată după Constantin [74]. Sate *(vici)* întregi recurg la acest mijloc [75]. Încă de pe acum puteau fi văzuți în Italia și la Roma părinți care își vindeau fiii, și fiscul se oferea ca să-i sprijine [76]. În Campania se întindeau pustiuri imense [77]. Li se interzicea ciobanilor să aibă arme, pentru a împiedica tîlhăriile frecvente [78]. Și în acest timp se înmulțesc aceste *patrocinia*.

132 Se veghează cu osebită grijă la întreținerea drumurilor. // „Nimeni nu este scutit de obligația păstrării lor <în stare bună>" [79]. Sînt amintiți cu recunoștință „marii principi" cărora le sînt ele datorate [80]. Servicii de poștă, *cursus publicorum equorum*, leagă între ele diferitele provincii [81].

Dar națiunile rămîn și mai departe foarte deosebite prin numele membrilor lor, și prin limba lor. Vedem pe un moes *(ex. Mysis oriundus)* Zozarius care se plînge de urmărirea sa ilegală [82].

---

[65] *Ibid.*, XCI.

[66] *Ibid.*, XCIV.

[67] *Ibid.*, CLXXI. Treizeci de ani, la Alexandria; *ibid.*, CCIX.

[68] „Decurio fortunam quam nascendo meruit suffragiis atque ambitione non mutet"; *ibid.*, CXVIII sau CLXXVIII: „omnes qui curiali genere, origine vel stirpe gignuntur curiarum nexibus obligentur". Bătrînul nu poate totuși obține a fi înlocuit prin fiul său; *ibid.*, cf. și *ibid.*, CXXXII.

[69] *Ibid.*, CXXIV.

[70] Nov., coll. IV, tit. XVII, XXXVIII.

[71] *Ibid.*

[72] *Ibid.*

[73] *Ibid.*, coll. IV, tit. XXIV, XLV.

[74] *Cod. Theod.*, VI, XXIV, I. Cf. și II.

[75] *Ibid.*, III.

[76] *Ibid.*, XXVII.

[77] *Ibid.*, XXVIII, II. Cf. *ibid.*, VIII. Avusese loc o invazie, *ibid.*, XII.

[78] *Ibid.*, IX, XXX, XXXI.

[79] *Ibid.*, XV, III, III. „A viarum munitione nullus habeatur immunis". Sub Arcadius și Honorius se vorbește de „immensa vastitas viarum"; *ibid.*, IV.

[80] *Ibid.*, VI.

[81] Nov. Iustinian, coll. IV, tit. IX, XXX.

[82] *Ibid.*, coll. IX, tit. XVIII, CXXXV.

NOTE

a. Prin analogie cu „diadohii" lui Alexandru, sub care s-au ridicat măreţele oraşe elenistice.

b. În realitate Valentinian III (425—455) şi Teodosie II (408—450) erau veri primari, dar Valentinian III era mai tînăr şi ca ani şi ca domnie şi îi era şi ginere, fiind însurat cu Eudoxia Licinia fiica lui Teodosie II şi a Atenaidei-Evdokia. În sfîrşit, el a fost instalat în domnie cu ajutorul lui Teodosie.

c. Spre deschiderea Cornului de Aur, ceva mai sus de vechiul serai de mai tîrziu. În 1170, acest cartier a fost cedat genovezilor.

d. Spre extremitatea de sus a Cornului de Aur. La început era doar mănăstirea Blachernelor, în afara zidurilor lui Teodosie; ulterior a fost cuprinsă toată partea aceea în noua incintă a lui Heraclius. Comnenii şi-au clădit aici palatul Blachernelor, dînd o mare strălucire acelei porţiuni a oraşului.

e. Era fiul lui Aspar; a pierit odată cu el.

f. În vara anului 362, în timpul şederii împăratului, antiohienii şi-au manifestat sentimentele creştine, neluînd parte la jertfele păgîne de la Daphne din *Misopogon*.

g. Mărturia lui Malalas (p. 307—308) se referă desigur la alt moment decît cel descris de Iulian.

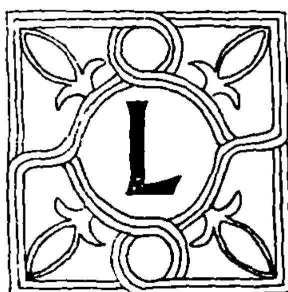
h. Ridicate de împăratul Anastase de la Selymbria (Silivria) la Marea de Marmara pînă la Marea Neagră, la 40 km la vest de Constantinopol.

Capitolul trei

SINTEZA BIZANTINĂ

I

CURTEA ŞI ORAŞUL

133
a începutul secolului VI, în care se pregăteşte opera de creaţie a lui Iustinian, poate fi schiţat tabloul Constantinopolului, al Curţii acestei lumi întregi care se veseleşte şi se agită în „oraşul imperial", în cartierele negustoreşti şi prin suburbii, unde adună împreună tot ce este mai disparat în omenirea civilizată şi barbară.

De la prima privire domină caracterul asiatic: capadocieni, lycaonieni şi alţii se întîlnesc cu armeni veniţi din provincia bizantină sau din acea parte a patriei lor care era supusă perşilor. Ei formează aici o colonie numeroasă. Aici a putut fi văzut Tzathios sau Ztathios, fiul regelui lazilor venit să se boteze şi să se însoare cu o doamnă, Valeriana. Acest prinţ, proclamat apoi rege, purta pe pieptul său portretul lui Iustin [1], aşa cum domnii români din secolul XIX îl purtau pe al sultanului Mahmud. Un rege al suanilor caucazieni a fost trimis mai tîrziu în Capitală de către Roman, magistrul miliţiei, fiul lui Anagnoste [2]. Marele şef arab Alamundur se va arăta şi el aici cu daruri [3]. Mai este fără
134 îndoială şi un // mare număr de evrei, care intră în această epocă, dealtminteri într-o proporţie apreciabilă, în populaţia marilor oraşe, pînă şi la Roma şi la Neapole pe care evreii le vor ajuta să se apere împotriva împăratului [4].

În afară de oraşul propriu-zis, stăpînindu-l şi dominîndu-l, se ridică oraşul imperial care era despărţit de el şi care crescuse în mod monstruos, urmînd în aceasta exemplul celorlalte mari oraşe din Răsărit.

Maiestatea împăratului — care potrivit cu obiceiul acestei lumi orientale se manifesta vizibil doar în cursul marilor sărbători şi ceremonii ale statului, bisericii şi armatei, în mijlocul lăncilor şi al scuturilor, al arcurilor,

---

[1] *Chron. Paschale*, anul 522; Malalas, 413—444. Cf. Viaţa lui Daniel Stilitul, în Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1257.

[2] Ioan de Biclar, ed. Mommsen, *Chron. Minora*, 214.

[3] „Cum stemmate suo", *ibid.*, 214. Cf. Victor Tennonensis, *ibid.*, 195.

[4] Procopie, *Bell. Goth.*, 59, 63, 65 (evreii din Roma). Cf. Christo M. Macri, *Des Byzantins et des étragers à Constantinople au moyen-âge*, Paris, 1928.

al steagurilor decorate cu acvile și cu semnul crucii, al prapurelor cu chipurile sfinților — stătea în mod obișnuit ascunsă în palatul împărătesc bogat în marmore, în aur și în fildeș, ca un sfînt în racla sa [5].

Este pecetea însăși a acestei societăți bizantine trăind pe un antagonism continuu. A fost adesea înfățișată strălucirea, maiestatea împăratului [6].
Acesta „basileu" și „despot" (*imperator* și *dominus*), este numit în inscripțiile
135 sale Alamanicul, Goticul, // Germanicul, Vandalicul, precum și Anticul datorită victoriilor sale asupra slavilor (anți), Africanul, și chiar „învingătorul francilor" [7] (ca aliat al ostrogoților [8]). Tot astfel și cu succesorul său, Iustin II. Provinciile cărora nu le pasă de ce se uneltește și se strigă la Constantinopol l-au numit „marele (lor) binefăcător" [9].

Un protocol fixat cu strictețe reglementează tot ce privește raporturile cu el [10]. O lume întreagă de demnitari îl înconjoară și funcționarii, pînă la ultimul „pagarch" sînt nenumărați [11]. Este un adevărat zeu îngenuncheat înaintea Zeului biruințelor, căruia îi sacrifică tezaurele sale. Dar îndată ce
136 se amestecă // cu poporul, el se confundă cu masa. El avea pe lîngă sine pe împărăteasă, soția sa, amestecată în toate treburile pe care ar fi pu-

---

[5] Despre tipicul audiențelor, Gelzer, *Kultur*, 48 ș.u. — Bătrînul Iustin „analfabet", dar „foarte ortodox" (Suidas; el este numit ὁ μέγας; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1285), care a murit la 70 de ani de o rană la picior, a trebuit să păstreze totuși deprinderile sale de vechi soldat. Vezi *Chron. Paschale*, anul 527. Și felul de viață al lui Anastase, mort la 88 de ani, a trebuit să fie totuși mai degrabă simplu; Teodor Lectorul, Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 204.

[6] În afară de splendida lucrare a lui Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine*, Paris, vezi Isambert, *Justinien*; Diehl, *Justinien*, în „Revue du Palais", XII (1900), 115—139; Holmes, *The age of Justinian and Theodora*, I, Londra, 1905 (citat mai înainte), Ed. Grupe, *Kaiser Justinian aus seinem Leben und aus seiner Zeit*, Leipzig, 1924 (pentru pretinsele sale origini slave, Bryce, *Life of Justinian by Theophilus*, și darea de seamă a lui A. Pavlov, în „V.V.", I, 469 ș.u.; Vasiliev, *ibid.*, 469—472).

[7] Bréhier, *L'origine des titres impériaux à Byzance*, în „B.Z.", XV, 161 ș.u.; Grégoire, *Inscriptions*, I, p. 31, no. 100³, 67, no. 219; 69, no. 220. — Despre Teodora vezi Debidour, *Théodora*, Paris, 1885; Ch. Diehl, *Théodora*, Paris, 1904; J. Mac Cabe, *The empresses of Constantinople*, Londra, 1913, Platon Rhodokanakis, 'Η βασιλίσσα καὶ αἱ βυζαντιναὶ ἀρχοντίσσαι, Atena, 1920. O inscripție în Grégoire, *op. cit.*, 31, no. 100³, îi dă numele de ἠγαθέη (Sfînta). Este oarecum coregentă a soțului ei, după exemplul Pulcheriei, care însă este reprezentată pe monede alături de fratele ei (Bury, *History*, 1923, I, 237, nota 2), iar exemplul ei va fi imitat de Sofia, soția lui Iustin II; Dölger, *Regesten*, 5, no. 574. Împăratul poruncește să i se presteze și ei jurămîntul de credință; Nov., 8. Dar cf. Bury, *History*, 1923, II, 30—31. Chipul redat de Wulff, *op. cit.*, I, 157, ar putea fi al ei, dacă nu ar fi acea pieptănătură, care pare că aparține unei alte perioade.

[8] Grégoire, *op. cit.*, I, 35, no. 107.

[9] *Corpus inscriptionum graecarum* (pe scurt C.I.G.), 8633, 8636, 8636-a, 8637, 8639—8640, 8642, 8643, 8651, 9276. De asemenea și Evanghelidis, *loc. cit.*

[10] L. Bréhier, *Le protocole impérial depuis la fondation de l'Empire romain jusqu'à la prise de Constantinople par les turcs*, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscription", 1905, 177—182; Heisenberg—Wenger, *Papyrus*, 42.

[11] P. Koch, *Die Byzantinischen Beamtentitel von 400—700*, teză, Iena, 1903; Ernst Stein, *Untersuchungen zum Staatsrecht des Bas Empire*, în „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Römische Abteilung", XLI, 195—251. Pentru *logothet*, vezi Semenov, în „B.Z.", XIX, 440 ș.u. Pentru ἀνθύπατοι, Stein, în „B. ngr. J.", I, 372—373. Pentru κουβικουλάρια, „É.O.", XI, 305. Despre „pagarchi", Stein, *op. cit.*, 422. Ei dispuneau de păzitorii drumurilor: βιοκωλύται, ληστοδιῶκται, „Byz.", IV, 69.

tut să le conducă, şi ea dealtminteri, aşa cum făcuse Pulcheria însăşi [12]; exercitînd o mare autoritate publică şi bucurîndu-se de o vastă influenţă tainică, avîndu-şi o politică a sa de proiecte proprii, ea era încununată de aceeaşi aureolă a sfinţilor ca şi soţul ei socotit sacru. Cea care fusese o biată ţărancă[a] azvîrlită de vicisitudinile vieţii la Constantinopol [13], apoi o actriţă — şi a cărei soră, Comitona, s-a măritat cu un simplu ofiţer, propriul ei fiu nefiind încă ajuns la treptele cele mai înalte ale societăţii — trimitea scrisori personale către sora regelui perşilor, şi pornea în călătorie spre a duce daruri bisericilor, însoţită de patru mii de patricii şi cubiculari [14]. Această influenţă se extindea uneori pînă şi asupra femeilor care o înconjurau, ca acea Antonina, soţia lui Belisarie pe care papa, numit prin influenţa ei, o intitula:
137 „slăvita doamnă şi fiică a mea, patricia Antonina" [15]. Numai arareori // rudele perechii imperiale erau admise să se bucure şi ele de cinstea unei locuinţe în prea sfîntul palat.

În jurul acestor stăpîni prin mila lui Dumnezeu, pe care ei îl reprezintă, se agită neîncetat, ca la seleucizii din Siria, o lume întreagă de înalţi funcţionari, de soldaţi, de favoriţi, de intriganţi. Se văd aici în fiecare zi comiţii titulari, cei care mai sînt numiţi şi acum chestori, membrii acestui senat care nu mai au decît atribuţii judiciare, şi cîteva alte rămăşiţe puţin cam ridicole ale trecutului republican care mai supravieţuieşte aici, dar mult mai puţin ca la Roma, din pămîntul căreia a răsărit odinioară.

Dacă aceşti demnitari au vreo influenţă, ei şi-o datoresc lor înşişi; faptului că sînt bogaţi, că au sute, ba chiar mii de tovarăşi luptători după moda germanilor, de credincioşi care în loc de a se numi oamenii lor *(ses leudes)*[16 b], cum se obişnuieşte în tabere şi la curţile regilor şi ducilor barbari, iau numele elenice de dorifori, „purtători de lance" [17] şi de *hyperaspistes*, purtători de scuturi, scutieri.

---

[12] La căsătoria ei cu Marcian, sub condiţia respectării de către acesta a legămîntului ei de virginitate, ea avea 55 de ani după spusa lui Malalas.

[13] Din Paflagonia. Ἐν τῷ Ἐμβόλῳ ἔκειται ὡς πτωχὴ καὶ ἔνηθεν ἔρια καὶ ἐπώλει αὐτὰ καὶ οὕτως ἔζη; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261. Împărăteasa Ariadna fusese şi ea σώφρων ἔσχατον καὶ αἰσχρὰ τὸ πρότερον, *Enarratio chronicorum*, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 720.

[14] Malalas, 429, 430, 440, 441. Despre moartea sa în 547, *ibid.* Ea răscumpără fete vîndute ca sclave, *ibid.*, 441. Vezi şi despre Teodora, Duchesne, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire", 1915. Dealtminteri soţia lui Leon I, poreclit măcelarul, μακέλης, fusese împletitoare de frîngii: ἔπλεκε χορδὰς; *Patria, loc. cit.*, c. 585. Vezi şi mărturia lui Suidas despre Leon. Se povestea în Occident că s-ar fi recurs la o substituire pentru a salva pe fiul său, pe care voia să-l ucidă, şi care a trăit pînă sub Iustinian; Victor Tennonensis, ed. Mommsen, II, 188. Soţia lui Iustin, de condiţie tot atît de umilă ca şi el, se numea Lupicina (sora lui Iustinian, nepoata ei, Vigilantia; Migne, *Patria, loc. cit.*, c. 516, 588—589). Migne, *P. Gr.*, LXXXVII [2], c. 204.

[15] „Gloriosa domina et filia mea, patricia Antonina christianissima"; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 200—201. Referitor la politica religioasă a Teodorei, *ibid.*, 197. Scriitorul, om al bisericii, exilat în Baleare din cauza opoziţiei sale (*ibid.*, 204), este fericit să poată însemna că prigonitoarea sa a murit de un cancer generalizat *(canceris plaga toto corpore perfusa; ibid., 202)*.

[16] Vezi L. Schmidt, *Die „comites Gotorum"*, în „Mitteilungen des österreichischen Instituts", XL, 127—134. Iustinian îi iartă pe supuşii săi de γοτθικὸν ξυλέλαιον, Malalas, 437.

[17] Dorifori sînt şefii celorlalţi: Procopie, *De bello persico*, 234.

Ei nu se impun deci ca magistrați, ci ca „arhonți", ca gentilomi și „baroni" de modă nouă. Printre ei mai este încă și un foarte mare număr de vechi romani, de rasă italică sau balcanică.

Soldații și ofițerii așa-ziselor „scholae"[c], suita orientală a împăratului, trupele care păzesc orașul, șefii armatei, magiștrii, comandanții Orientului, ai Constantinopolului, ai gărzii se grupează într-o altă categorie. Sînt goți, gepizi [18], longobarzi, veniți de la Dunărea panoniană și sîrbă, masageți, adică
138 huni, // cutriguri sau utriguri[d], mai arareori avari și bulgari, slavi [19]; dimpotrivă, foarte adesea armeni învățați cu manierele Bizanțului, colchieni sau lazi din munții Asiei Mici [20] și încă alții dintre asiaticii amintiți mai înainte. Nu trebuie să fie uitați nici străinii care nu au funcții sau comandă militară în Imperiu: soli ai principilor indieni care intră în Circ purtați pe elefanți, pentru a vizita „poporul roman" [21], sau „hermichioni, ultimul popor barbar din preajma Oceanului" [22], și pînă la emisarul lui „Askel, regele turcilor din Altai", cu care va avea raporturi strînse mergînd chiar pînă la propuneri de alianță, succesorul lui Iustinian, Iustin II [23].

Vedem ambasadori supuși unei supravegheri de aproape, ca niște prizonieri, care așteaptă luni de zile rezultatul propunerilor lor, și oameni din stepele Asiei care nu știu nici să citească nici să scrie și își expun oral mesagiile învățate pe din afară, satrapi fastuoși ai Persiei purtînd diademe de aur și podoabe de mărgăritare și de pietre scumpe: ei sînt cei mai bine tratați, pentru că „regele" lor este puternic. Iustinian întreținea la Curtea sa pe
139 un persan // care pretindea că este Kobad, Kavad, moștenitorul tronului din țara sa [24]. Cîteva zile după aceea vine rîndul mîndrilor soli ai vreunui rege got, gepid sau longobard, sau acela al slavilor prost îmbrăcați, cu vorbirea domoală și privirea nesigură, acela al francilor, al galilor, care înțeleg să nu cedeze întîietatea nimănui [25], sau cei ai anglo-saxonului care, sub egida regelui franc, vin din regiunile pe care învățații din Bizanț le situează lîngă fabuloasa Thule [26]. Trebuie ținut seama și de acei prinți barbari atrași la curtea împăratului prin făgăduieli și recompense, prin pensiuni și demnități de

---

[18] Pentru Arethas, în comentariile sale asupra Apocalipsului, goții din Asia, goții greci, taifalii, formează împreună grupul „hunic"; Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 756.

[19] Pentru sagodați, dragobiți, belezeriți, baiuniți, berziți, vezi Viața Sf. Dumitru, *ibid.*, CXVI, c. 1326. Vezi Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Gotha, 1911, 81 ș.u.

[20] Vezi Agathias, p. 172 (daruri făcute regelui lor).

[21] Fragmente tusculane, în Migne, *P Gr.*, LXXXV, c. 819.

[22] Vezi Zeuss, *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme.*

[23] Vezi Edward Harper Parkes, *The origin of the Turks*, în „Engl. hist. rev.", XI (1896), 431–445; Bury, *The Turks in the 6th century, ibid.*, XII, 413–426; *The embassy of John the Grammarian, ibid.*, XXIV, 296–299; Baynes, *The successors of Justinian*, în C.M.H., II, 263–301; G. Kurt Groh, *Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II*, Leipzig, 1889; Vailhé, *Projet d'alliance turco-byzantine au VIe siècle*, în „É.O.", XII, 206–214 (ambasada din 568; după Drouin, în „Muséon", XIV). Vezi și I. Marquart, *Die chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898 și bineînțeles mențiunile izvoarelor în Dölger, *Regesten*, 6.

[24] Procopie, ed. Haury, I, 23, 24.

[25] Cf. opinia recentă a lui Levillain în „Mélanges" Iorga, 555: „En établissant le siège de son gouvernement à Paris, Clovis a fait de cette ville une Constantinople occidentale".

[26] Procopie, VI, 15, 16 etc.

„patrici" [27], de comiţi *(comites)*, de consuli, care erau pentru diplomaţia romană a Orientului asemenea „marilor cordoane" în acţiunea de cîştigare şi acaparare a inamicului [28].

Teodoric ostrogotul avusese parte de această soartă, şi Teodat, succesorul[e] său, un platonician domol, ar fi dorit şi el să o aibă [29]. Amalasunta, fiica lui Teodoric, crezuse şi ea că va duce în mijlocul splendorilor Constantinopolului o viaţă de regină deziluzionată, asemenea celei a reginei Cristina a Suediei la Roma, dacă nu şi a reginei Madagascarului în Franţa [30]. În sfîrşit din toate provinciile invadate de duşmani, în care se aflau membri ai elementului roman care nu se puteau împăca cu acest fapt, soseau daruri sau transfugi, care veneau să implore îndurarea împăratului, sau să-i supună
140 planuri de cuceriri, proiecte de revendicări // sau de răzbunări; sau veneau episcopi, membri ai clerului, ca trimişii papii[f] Ioan [31], sau chiar papa Vigiliu [32] însuşi[g], precum şi nobili romani şi retori compromişi.

Împăratul se pleca în faţa acestei Biserici pe care o controla şi pe care a sfîrşit prin a o încorpora, deşi Marcian ar fi vrut să urmeze pe jos pe patriarhul său purtat în lectică [33].

Un pasaj din Procopie ni-l înfăţişează pe bătrînul Iustinian [34] închizîndu-se într-o încăpere a imensului său palat, spre a se ocupa pînă tîrziu noaptea să elucideze, în sensul său, împreună cu un cenaclu de episcopi şi ei foarte bătrîni, „dogmele creştine" [35]. Cap al Bisericii [36], preşedinte de drept al conciliilor pe care avea să le convoace [37], *păzitor al păcii*, persecutor
141 al arienilor [38] şi al păgînilor, ale căror şcoli le-a închis la Atena [39] //

[27] Pentru restaurarea acestui titlu de către Constantin cel Mare, vezi Stein, *op. cit.*, 181; Bury, *History*, I, 1923, 19—21.

[28] „Kein Volk das in den Kulturkreis von Byzanz eingetreten ist, hat sich dem Zauber seines Einflusses entziehen können"; Gelzer, *Kultur*, 13.

[29] El bate monedă de aur ca şi bizantinii şi se intitulează în legendă *rex Tautilas*, după chipul grecesc.

[30] Procopie, *De bello italico*, 22. Ea nu are decît simpla conducere, aşa-zisul κράτος; *ibid.* Cf. şi *ibid.*, p. 22; în ed. Haury, III, 14, 6; V, 3, 12, 19, 21, 23.

[31] M. Rosi, *L'ambascieria di Papa Giovanni I a Constantinopoli secondo alcuni principali scrittori*, în „Archivio della Società romana di storia patria", XXI (1898), 567—584 (a avut loc în 526).

[32] Vezi şi fragmentele tusculane, Migne, *P. Gr.*, LXXIV, c. 1822; *Liber Pontificalis*; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 204. Pentru raporturile sale cu predecesorul acestuia, Silveriu, vezi G. Hildebrand, *Die Absetzung des Papstes Silverius (537)*, în „Historisches Jahrbuch", XLII (1922), 213—249. Pentru împăcarea cu Vigiliu, Malalas, 485. Cf. Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 201; Marcellinus Comes, *ibid.*, 108.

[33] Teodor Lectorul, Istoria ecleziastică, Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², 869. Cf. Gelzer, *Die Verhältnisse von Staat und Kirche in Byzanz*, în „H.Z.", L, 193 ş.u. Iustinian cere moaşte de la Roma, Delehaye, *Origines*, 52. Asupra conflictului lui Anastase cu patriarhul Macedonius, Migne, *loc. cit.*, 197.

[34] A murit de un ulcer la băşică; Viaţa Sf. Simion, de Metaphraste, Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 284.

[35] Procopie, *Bell. Goth.*, II, 400.

[36] Gelzer, *op. cit.*, 193—252.

[37] Despre conciliul ţinut cu participarea papii Agapet pentru reglementarea situaţiei scaunului constantinopolitan, pentru care se certau Anthemius şi Menas, vezi Malalas, 479, 486; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 105.

[38] Zeiller, *La condition légale des Ariens à Constantinople.*

[39] Malalas, 451.

şi le-a ars cărţile[40], ordonator al serbărilor, rigorist în privinţa moralei[41], împăratul bizantin, creator al acestei noi arhiepiscopii de la *Justiniana Prima* (552)[42], care întărea influenţa sa morală asupra Occidentului balcanic[43], nu era încă în acest secol VI absorbit în întregime de certurile religioase, de care Bizanţul nu a dus lipsă niciodată — în clipa aceea la ordinea zilei fiind[44] discuţia asupra *celor trei capitole*[h] şi a origenismului[i] — dar el era informat zilnic despre afacerile ecleziastice şi se gîndea chiar să combată personal pe „acefali"[j] şi pe monofiziţi[45]. Aşadar, oamenii bisericii erau numeroşi în jurul său.

Dar el nu era un prieten al călugărilor, al căror rol abia începe. Nu
142 trebuie uitate măsurile severe // care au fost luate împotriva celor din Scitia, atît de îndărătnici în opiniile lor şi care s-au dus să supună papii disputa lor religioasă[46].

Cele două lumi, Curtea şi Oraşul, se întîlneau la armată, fără îndoială, dar şi la Constantinopol chiar în biserici şi la reprezentaţiile Circului.

Cultul pastoral din primele timpuri de o admirabilă simplitate, pătruns de un mare dispreţ pentru forme, devenind o religie slobodă, o religie favorizată, o religie de stat, îmbrăcase în Orient haina bizantină. O muzică savantă răsuna sub bolţile bisericii aurite, clădită după regulile unei arte noi. Coloane nenumărate, etajate, cu capiteluri de o ornamentaţie complicată, şiruri lungi de ferestre mari rotunde, firide, abside, tribune, un sistem complicat de bolţi, de cupole grele, adunate împreună, o simfonie meşteşugită de marmore policrome pe pereţi şi pe tribuna amvonului, icoane zugrăvite pe lemn, mozaicuri strălucind sus în depărtare, mulţime de lumînări, de candele de aur şi de argint, de cădelniţe care acţionate de oficianţi răspîndesc din belşug miresme îmbătătoare. Preotul este înveşmîntat în brocard de aur, episcopul poartă pe cap o mitră care este o adevărată coroană, uneori de o nepreţuită bogăţie.

---

[40] *Ibid.*, 491.

[41] *Ibid.*, 483. Dar se şi rosteau în mod liber profeţii populare de către femei, neoprite de nimeni, *ibid.*, 481. Pentru faptul de a fi contravenit la oprelıştea jocurilor de noroc, se tăiau mîinile vinovaţilor. Ei erau expuşi privirilor, plimbaţi pe cămile, *ibid.*, 451.

[42] B. Granič, în „Glasnik srpskog naučno društva", I, 1925, 21—44.

[43] Idem, în „Byz.", II, 123 ş.u.

[44] Hutton, *Church of the sixth century*, 1897. Cf. Diekamp, *Die origenistischen Streitigkeiten im VIten Jahrhundert und das allgemeine Concil*, Münster, 1899. Despre euchiţii din Tracia şi satanismul lor, Wellnhofer, *loc. cit.*, XXX, 477 ş.u. Ar putea exista o legătură între ei şi dualismul bogomililor.

[45] August Knecht, *Die Religionspolitik Kaiser Justinians*, Würzburg, 1896, 2 vol.; Alivisatos, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian*, I, Berlin, 1913; G. Glaizolle, *Un emperer théologien, Justinien, son rôle dans les controverses, sa doctrine christologique*, teză, Lyon, 1905. Cf. Gelzer, *Kultur*, 80—90; Bury, *History*, II, 360 ş.u. Operele de caracter religios, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, LXXXVII², c. 943 ş.u. Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 198. Referitor la schimbările aduse celebrării Paştilor. A. Mentz, în „B.Z.", XVII, 471 ş.u. Pentru tendinţele sale în acest domeniu şi conflictul său cu papalitatea, J. B. Bury, *Justinian's Heresy* (conversiunea sa la aphtartodoxie), în „The Guardian", 4 martie 1896. Vezi şi paginile lui Sir W. M. Ramsay, *The orthodox church in the Byzantine Empire*, în „The Expositor", octombrie 1908, 289—305, şi mai sus, 80 ş.u.

[46] Mansi, *Concilia*, VIII, 479 ş.u.

Toată slujba lui Dumnezeu mîntuitorul celor umili, Dumnezeul rugăciunii sincere şi adînci, a fost redusă la formele unui ceremonial, gesturi, îngenuncheri, mătănii, la fraze şi versete de ritual. Nimic nu lipseşte aici din ceea ce arta din secolele V şi VI putea să ofere mulţimii. Teatrul profan putea să-şi închidă porţile.

Căci aici literatura poetică îşi unea cadenţele sale iscusite, strălucirea notelor sale rare cu o muzică ce ajunsese în sfîrşit să se formeze. Este acum
143 marea epocă a „melozilor" // a căror poezie admirabil ritmată depinde de fapt de combinaţiile muzicale în care, mai ales, excelau aceşti artişti, şi după care trebuie să fie judecate operele lor, şi nu după calităţile literare. Dacă am aprecia în alt chip meritul acestei bogate producţii imnografice reprezentate încă din secolul V de un Antim, un Timocleu [47], nu am putea recunoaşte adevărata valoare a celui mai mare dintre poeţii liturgici (trecut şi el în rîndul sfinţilor, slăviţi de el ani de-a rîndul cu toată căldura sufletului), acest Romanos[k], care este probabil un contemporan al lui Iustinian, întrucît această epocă mai păstrează încă tot avîntul acestui gen, care a fost apoi lăsat în oarecare părăsire. Aceste artificii de tehnică nu au farmec pentru urechile obişnuite cu o altă muzică. Nu poţi face din Romanos un Pindar creştin, decît din consideraţia dificultăţilor învinse [48].

A fost subliniată vioiciunea dialogurilor intercalate [49] care îl amintesc
144 pe acela cu totul încîntător dintre Adam şi Eva[l] la începutul // poeziei franceze. Dar la fiecare pas te izbeşti de dificultăţile unui vocabular care este în mare parte — oricît s-ar vorbi de „simplitatea" lui — o reînviere arheologică mai puţin potrivită pentru înveşmîntarea anumitor efecte ale inspiraţiei. Ar trebui, pentru a le putea simţi frumuseţea, ca în cadrul de aur şi de lumină al unei biserici bizantine din acest veac al şaselea, să ascultăm cum se desfăşoară şirul invocaţiilor topite în muzica măreaţă a cîntăreţilor bizantini, şi nu să privim la o pagină cu rîndurile numerotate cu grijă ale unui text stabilit definitiv de toată acribia filologică.

Pentru a urmări pînă la capăt acest subiect al imnurilor religioase, trebuie observat că splendida bucată de literatură liturgică: *„Imnul acatist"*[m] către Fecioara care apără oraşul său Constantinopol împotriva barbarilor şi pe care miniaturiştii l-au înfrumuseţat cu imaginaţia lor, a fost atribuit

---

[47] Τῶν τροπαρίων ποιηταί, Teodor Lectorul, Istoria ecleziastică, în Migne, *P. Gr.*, LXXVII², c. 173. Cu privire la formă, Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, 3 vol., 1853–5; Pitra, *Analecta Sacra spicilegio solesmiensi parata*, 1876; Henry Stevenson, *L'hymnographie de l'Église grecque*, în „R.q. hist.", XI (1876), 482–543; Wilhelm Mayer, *Anfang und Ursprung der lateinischen und griechischen rythmischen Dichtkunst*, în „Abhandlungen" ale Academiei bavareze, I, XVII (1885); idem, Pitra, *Mone und die byzantinische Strophik*, *ibid.*, 1896, I, 49 ş.u.

[48] Această părere a lui C. de Boor şi M. Maas, şi a lui M. Baynes, care îl situează pe Romanos în secolul VI, în loc să-l mute la începutul secolului VIII, ar fi şi mai acceptabilă dacă într-un loc nu s-ar afla menţiunea „asirienilor" după „ismaeliţi", precum şi a faptului că aceştia au aservit Imperiul (Ἀσσύριοι καὶ πρὸ αὐτῶν Ἰσμαηλῖται ᾐχμαλώτησαν ἡμᾶς). A fost aşezat în secolul X şi imnograful Anastase Chestorul (κουαίστωρ), ceea ce ar părea cam greu de admis din cauza acestui titlu. Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", 43–59. Cf. şi „É.O.", V, 230 ş.u. i

[49] Vezi Hesseling, *Essai*, 85 ş.u. Este dealtminteri singura caracterizare literară ma întinsă.

pe rînd tuturor momentelor în care Capitala a fost amenințată de o mare primejdie, dar fără a depăși sfîrșitul secolului IX, momentul primejdiei din partea rușilor. Au fost chiar unii care s-au încumentat să vrea să-i arate autorul. Este mai prudent să ne amintim că producția imnografică, cea a lui Romanos ca și a altor cîțiva, nu depășește o anumită epocă, și că această epocă aparține secolului lui Iustinian înaintea oricărui altuia [50]. Primejdia venită din partea avarilor în secolul VII nu a fost întru nimic mai slabă ca cea provocată de ruși în secolul IX [51].

[50] Ed. Christ, *Anthologia* și Pitra, *Analecta*. Cf. 'Ακολουθία τοῦ ἀκαθίστου ὕμνου, Roma 1903; [de Meester], *Officio del'inno acatisto*, Roma, 1903; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", X (1903), 357—401; *ibid.*, XVI, 357 ș.u. Idem 'Ο 'Ακάθιστος ὕμνος, οἱ Ρῶς καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος, Atena, 1903, și observațiile lui Krumbacher, în „B.Z.", XIII, 252—254; de asemenea Maas, *ibid.*, XIV, 643 ș.u.; Krypiakiewicz (care îl atribuie lui Romanos, bibliografie), *ibid.*, XVIII, 357 ș.u. Un Anton Tripsychos este autorul unui discurs pentru sărbătoarea Acatistului. — Pentru miniaturi, Tafrali, extras din „Bul. Com. Mon. Ist.", V (1882).

[51] Referitor la imnografi și la Romanos; Pitra, *Hymnographie de l'Église grecque*, Roma, 1867; W. Christ și M. Paranikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Leipzig, 1871; J. M. Jacobi, *Geschichte der griechischen Kirchenlieder*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte", V (1882); É. Bouvy, *Poètes et mélodes*, Nîmes, 1886; Pitra, *Romanos, veterum melodorum princeps*, în „Omaggio giubilare della Biblioteca vaticană", Roma, 1888; Karl Deutschmann, *De poësis Graecorum rythmicae usu et origine*, „Programm", Coblenz, 1889; Paranikas, în 'Εκκλ. 'Αλήθεια, XII (1892), 141—143, 287—288; Alex. Lauriotis, *ibid.*, 255—256, 262—264, 385—386, 404; Krumbacher, *Studien zu Romanos*, în „Sitzungsberichte" din München, 1898; *Umarbeitungen bei Romanos*, 1889; Bousquet, *Le culte de S. Romain le mélode*, în „É.O.", III (1900); Krumbacher, *Romanos und Kyriakos*, în „Sitzungsberichte", citate mai sus, 1905, 693—766; Philipp Mayer, *Romanos*, în „Realencykl. für protestantiche Theologie und Kirche", ed. 3-a, 1905, XVII, 123—132 (cf. Maas, în „B.Z.", XV, 337—340); Papadopoulos-Kerameus, în Νέα 'Ημέρα 1905, no. 1604; Krumbacher, *Miszellen zu Romanos*, în „Sitzungsberichte" citate, 1907 (cf. „B.Z.", XVII, 596 ș.u.); Thomas M. Welhofen, *Untersuchungen zum Lied des Romanos auf die Wiederkunft des Herrn*, în „Sitzungsberichte" din Viena, 154[5]; P. Maas, *Frühbyzantinische Kirchenpoesie, I, Anonyme Hymnen des V bis VI Jahr.*, Bonn, 1910; Eustratiadis, Ρώμανος ὁ μελῳδὸς καὶ 'Ακάθιστος ὕμνος, Salonic, 1917; Maas (cronologia lui Romanos), în „B.Z.", XV, p. 1 ș.u.; *ibid.*, XVI, 565 ș.u. Un imn pe papirus, *ibid.*, XVII, 307 ș.u.; Baynes (despre Romanos și Efraim Sirianul), *History*, 173; Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.", II, 599 ș.u.; E. Kirch, *ibid.*, IX, 453 ș.u. (despre metrul lui Romanos); S. Petrides, *Office inédit de S. Romain le mélode*, *ibid.*, XI, 358 ș.u.; *ibid.*, XII, 153 ș.u. (despre Van den Ven, *Romanos*); Petrides, *ibid.*, XIII, 421 ș.u. (despre diverse tropare); Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, XIV, 234 ș.u. (despre Romanos și Sf. Ioan Damascenul); *ibid.*, XVIII, 309 ș.u. (imnuri); Maas, *ibid.*, XIX, 285 ș.u; Paranikas, în „V.V.", V, 681—696; A. Vasiliev (pentru epoca lui Anastase), *ibid.*, VIII (1901), 435—478; „É.O.", III, 339 ș.u.; Petrides (despre Romanos din începutul secolului VII și Cyriac, Teofan Sicilianul), *ibid.*, IV, 282 ș.u.; Vailhé, *ibid.*, V, 207—212; Petrides (pentru secolul VI), *ibid.*, IX, 225—226; A. Vasiliev, în „V.V.", VI, 468 ș.u.; J. Thibaut, *Études d'hymnographie byzantine*, în „Bessarion", IV (1889), 96—105; Papadopoulos-Kerameus, în 'Ανάλεκτα τῆς ἱεροσωλυμιτικῆς σταχυολογίας; Boulismas, Περί ἐκκλησιαστικῶν μελῳδῶν în 'Εκκλ. 'Αλήθεια, XII, 358—361; Papadopoulos-Kerameus, în Νέα 'Ημέρα, XXII, 24 iulie 1902.

Referitor la alți melozi [Sofroni, Gassisi], *Un „kontakion" inedito*, în „Roma e l'Oriente", I (1910—1911), 165—187; Papadopoulos-Kerameus (despre Anastase din Sinai; sec. VI—VII), în Νέα 'Ημέρα, 9/22 martie 1902; É. Bouvy, în „É.O.", I, 262 ș.u.; „B.Z.", XIV, 519 ș.u. (despre Cosma Sirianul). Este menționat și melodul Sergiu.

Un catalog complet al imnografilor se datorește muncii admirabile a părintelui Émereau, ceea ce îngăduie întocmirea unei culegeri care va aduce cele mai mari servicii: „É.O.", 1921, 147 ș.u.; 1922, 195 ș.u., 258 ș.u., 275 ș.u.; 1924, 401 ș.u.; 1925, 163 ș.u.; 1926, 177 ș.u Despre muzica bizantină vezi și S. G. Hatherley, *A treatise on byzantine music*, Londra, 1892; Gaïsser, *Le système musical de l'Église grecque*, Roma-Maredsous, 1901 (cf. P. Thibaut, în

145 // Dar Circul continuă să trăiască întețind tainic setea de sînge, ideea
de voluptate sălbatecă, instinctele crude ale unei populații căreia creștinismul
nu i-a refăcut un alt suflet. Regii goți ai Italiei, pînă la ultimul, s-au
plecat, în ciuda scrupulelor Bisericii, la această plăcere josnică a supușilor
lor. Tot astfel au făcut bineînțeles și împărații bizantini care moșteniseră
de la Cezarii din Roma obligația de a oferi jocuri de circ *(circeneses)*.
146 Trebuie spus totuși că // foarte curînd cursele de cai au ajuns să fie principalul divertisment al circului [52].

Nu mai există viață politică de nici un fel. „Nu poți să cunoști intențiile împăratului dacă nu le dezvăluie el însuși" oftează Procopie, acest retor
147 care citise // istoria și se hrănise cu filozofia cea bună. Cum nu se mai scriau decît panegirice, imnuri, cronici oficiale, și cum pamfletele răzbunătoare nu puteau avea decît o circulație foarte restrînsă, cum totuși locuiesc cinci sute de mii de suflete într-un oraș în care își are reședința un împărat, unde nu mai contenesc călătorii, unde sosesc știri din toată lumea, din acea Thule îndepărtată pînă la izvoarele Nilului, este lucru firesc ca să fie discuții, disensiuni și partide. Dacă Constantinopolul ar fi avut o populație omogenă, dacă locuitorii săi ar fi vorbit cel puțin cu toții aceeași limbă, în loc să mai fi dăinuit în această epocă locuitori care să se exprime în trei sau patru limbi (pe grecește, pe latinește, în limbi barbare — europene — și în limbi asiatice), aceste partide ar fi putut fi literare sau „filozofice" pentru cei capabili de a se interesa de problemele spiritului. Dar astfel cum se înfățișa acest oraș mondial, această Cosmopolis a Bosforului în vremea lui Anastase și a lui Iustinian, nu puteau exista partide decît pentru persoane sau pentru jocurile Circului.

Dacă, așa cum s-a spus, pot fi găsite clientele pentru „Arhonți", dacă existau de asemenea pentru clericii care ambiționau să ajungă patriarhi și episcopi, dacă existau pentru rudele împăratului sau pentru generalii victorioși, pentru seducătorii frumoși de la Curte sau pentru cei umblînd cu șiretlicuri prin birouri și anticamere, care voiau să ajungă la putere, ba chiar la puterea supremă, se mai găsesc clientele și pentru celebritățile Circului, dansatori, dansatoare, mimi, luptători, ucigași de ființe omenești.

Aceste partide se îmbinau și se împleteau necontenit. Dacă o bandă luptînd pentru un prelat sub pretextul unei dogme rău înțelese, și dealtminteri de neînțeles, ajungea din imbold propriu să-l amenințe pe împărat,

---

„Revue bénédictine", mai 1899); „V.V.", VI, 251—252; VII, 537, 545; XIV, 540 ș.u.; XV, p. 49 ș.u. (Papadopoulos-Kerameus); „É.O.", I, 353 ș.u. (Thibaut); III, 211 ș.u.; IV, 339 ș.u.; V, 343 ș.u.; VI, 145 ș.u.; „R. Or. chr.", VI (1901), 593 — 609 (Thibaut); „B. ngr. J.", I, 128—130; „Byz.", V, 556 ș.u. — În așteptarea lucrării lui Maas, a apărut culegerea însoțită de traducerea italiană a lui Giuseppe Cammelli, *Romano il Melode, Inni*, Florența, 1930.

[52] Wilken, *Ueber die Partheyen der Rennbahn*, în „Memoriile..." din Berlin, 1827, 217 ș.u. și în *Taschenbuch* al lui Raumer, 1830. Vezi și Aug. Marrast, *La vie byzantine au VIe siècle*, Paris, 1881; Rambaud, *De byzantino hyppodromo et circensibus factionibus*, Paris, 1870; idem, *Le sport et l'hippodrome à Constantinople*, în „Revue des deux mondes", 15 august 1871, și în *Esquisses byzantines*, 3 ș.u.; Bury, *Covered hippodrome*, în *History*, 1923, I, 91 ș.u. Millet, în „Mélanges" Kondakov; Gardthausen, *Hippodrom und Rennen in Konstantinopel*, în „B. ngr. J.", III, 324 ș.u. Cf. Procopie, *Bell. Goth.*, 47, 325.

să provoace o revoluţie politică şi o schimbare de regim, acelaşi rezultat putea fi obţinut şi de cei tocmiţi să aplaude pe un actor sau pe un gladiator.
În fond se făceau şi se desfăceau fără încetare alianţe şi grupări în
148 jurul acestor puncte fixe care erau ambiţia // unui personaj şi grupul său de clienţi. Lucrul era natural într-o societate orientală cu pasiuni violente, fără nici o instrucţiune, întrucît şcolile retorilor şi gramaticilor nu erau decît pentru cei privilegiaţi, într-o lume fără nici o cunoaştere reală a treburilor statului, lăsate pe seama împăratului, fără nici o conştiinţă a legilor, de care se ocupau specialiştii [53], fără a se fi creat încă vreo legătură de neam, de civilizaţie, de trecut comun, şi cu o religie în curînd închistată în formele zadarnice ale unui materialism mărturisit.

Cu mult înainte de Renaştere găsim deci la Bizanţ ca principiu dominant ceea ce oamenii Renaşterii numeau *la virtù*. Exista o antiteză, proclamată şi de Procopie, între viaţa bazată pe principii, pe linişte φιλοσοφεῖν şi pe aşa-zisul γενναῖος εἶναι, care nu avea nimic comun cu adevărata bunătate şi nobleţe, ci însemna doar „a avea aptitudini" pentru a trăi şi a învinge în împrejurările indiscutabile pe care le impune spiritul epocii cu nevoile sale.

Să începem de jos, cu jocurile Circului [54]. Ele înfloreau la Antiohia, marele oraş efeminat şi plin de duh, la Apamea, la Edessa şi aiurea, cu mult înainte de crearea Constantinopolului, care n-a avut decît să urmeze acest exemplu de serbări şi de certuri în jurul teatrului. Malalas, antiohianul, care se interesează de tot ce se petrece în oraşul său, crede că Romulus însuşi, creator şi al *brumali-ilor*, ar fi fixat nişte „deme" sau „democraţii", care corespund — ceea ce nu s-a observat încă — unor denumiri orientale, desigur foarte vechi, ale celor patru puncte cardinale, deci şi cartierelor unui oraş [55]. Sub Caligula s-ar fi auzit în Orient rostite pe greceşte strigătele
149 lor de luptă [56]. Împăratul Claudiu ar // fi fost înscris la Verzi, πράσινοι [57], Neron la cei Albaştri [58]. Vizitiii carelor de întrecere Phurtunos şi Gargaris rivalizează între ei întru sporirea gloriei lui Traian [59]. Severul filozof Marcu Aureliu nu şi-a uitat nici el datoria sa faţă de aceşti factori avînd şi un rol în apărarea oraşelor, o parte din zidurile acestora fiindu-le încredinţate lor spre pază, ca în cetăţile germane din evul mediu [60]. Aceeaşi înclinare sau aceeaşi obligaţie se întîlneşte şi în paginile cutărui scriitor popular tratînd despre Caracalla [61].

---

[53] Vezi Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig, 1891; L. S. Villanueva, *Diritto bizantino*, Milan, 1906.
[54] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1293.
[55] Malalas, 175—176, 197.
[56] *Ibid.*, 243—244, καιρὸς ἀνάγει καὶ κατάγει πράσινοι μάσχοι.
[57] *Ibid.*, 246.
[58] *Ibid.*, 257.
[59] *Ibid.*, 271—272. Ἄγε, ἄγε, Γάργαρι, Φουρτοῦνε.
[60] *Ibid.*, 282.
[61] *Ibid.*, 295, 298; cf. şi *ibid.*, 248—249. Vezi şi E. Breccia, *Tribù e Demi in Alessandria*, în „Bulletin de la Société archéologique d'Alexandrie", X (1908), 169—186; Wilken, *Kaiser Nero und die alexandrinischen Phylen*, în „Archiv für Papyrusforschung", V (1909), 2—184.

Hipodromul Capitalei era un imens edificiu, bogat împodobit cu statui, unde roiau în zilele de curse toţi locuitorii, la a căror desfătare părea că prezida însuşi împăratul[n], pe jeţul său de marmoră, avînd pe cap coroana, în afară de cazul vreunui doliu pentru vreo nenorocire publică[62].

Roma îşi avusese şi ea jocurile de circ, dar nu şi aceste partide care le corespund. Împăratul Majorian[o] le interzisese chiar, punînd pe aceeaşi treaptă pe „vizitii" şi pe „sediţioşi"[63]. Constantinopolul a urmat exemplul marilor oraşe din Răsărit[64].

Sub Teodosie II, care introdusese schimbări în Circ, au avut loc demonstraţii cu strigăte de „Fiecăruia ce i se cuvine"[65] scoase de nemulţumiţi. După un nou tumult datorat Verzilor[p], Teodosie II a oprit pe partizanii lor
150 de la orice // funcţii publice timp de trei ani[66]. Zenon, căruia îi plăcea să se arate la Circ era pentru Verzi[67], şi fratele său Longin îl secunda acolo cu plăcere[68]. Anastase — sub care a avut loc la Antiohia o mare revoltă a aceloraşi Verzi, care au îndrăznit să spînzure pe unul din ofiţerii trimişi pentru a-i pedepsi — a căutat să împace acest partid cu acel rival al Albaştrilor, declarîndu-se pentru culoarea roşie. Cei dintîi au sfîrşit prin a se lega de împăratul însuşi care ordonase arestarea unor revoltaţi: o piatră l-a lovit pe Anastase, şi edificiile publice au fost incendiate, manifestare tradiţională a răzbunării populare în Răsărit[69]. I se striga: „Nu-ţi îndrepta suliţa împotriva Treimii"[70]. Cînd acelaşi suveran a introdus o modificare a „trisagionului"[r] din rugăciuni, prefectul a fost gonit de revoltaţi care incendiau casele acelora pe care îi făceau răspunzători de nemulţumirea lor, şi ucideau pe cei întîlniţi în cale, strigînd: „Noi vrem un alt împărat" şi l-au şi proclamat pe Areobind[s], fiul lui Dagalaif, un barbar ajuns soţul prinţesei[s] Iuliana[71]; a mai trecut timp înainte ca Anastase să fie invitat de supuşii săi, în sfîrşit potoliţi, să-şi preia din nou diadema[72].

Chiar dacă frecventarea Circului cu luptele de animale este socotită
151 pentru soţ un motiv valabil de a cere divorţul[73], // totuşi se recurgea pentru captarea poporului, lacom de asemenea spectacole, la aceste scene zgomotoase în care sîngele omenesc curgea adesea. Consulii, care nu mai distribuiau monede de aur, ci doar de argint, miliarezi, *caveae, quadrangulae* (pentru a nu provoca încăierări şi conflicte şi apoi chefuri prin

[62] O lună întreagă Iustinian nu şi-a mai purtat coroana după marele cutremur de pămînt, *ibid.*, 489.

[63] Novela 12.

[64] Teodoric le va înfăţişa vederii pe dipticurile consulare, Pfeilschifter, *Theodorich der Grosse*, Maienţa, 1910, 6 ş.u.

[65] Τὰ ἴδια τοῖς ἰδίοις; Malalas, 351—352.

[66] *Ibid.*, 368.

[67] *Ibid.*, 379—380, 381—382. Cf. *Chron. Paschale*: 'Αρεόβινδον βασιλέα τῆς Ρωμανίας.

[68] *Ibid.*, 386. Vezi şi pentru cuvintele latine păstrate, ca πούλπιτα, *ibid.*, 387.

[69] *Ibid.*, 389, 392—393, 395—398.

[70] *„In Trinitatem lanceolam non mittes"*; Anonimul din Valois, Mommsen, *Chron. Minora*, I, 326. Cf. *ibid.*, 338.

[71] Malalas, 398. Favoritul său Chyraphius, zis Ztommas, era pentru Verzi; *ibid.*, 363.

[72] Ἄλλον βασιλέα τῇ Ρωμανίᾳ (Alt împărat Romaniei); *ibid.*, 407. Cf. Evagrius, III, 44. Vezi şi Ioan din Antiohia, în Müller, F.H.Gr., V, 33—34; Bury-Gibbon, V, 531 ş.u.; Teodor Lectorul, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², 197 (care înseamnă strigătele).

[73] Coll. V, tit. L, XXII.

cîrciumi) vor avea sub Iustinian obligația de a da șapte „procesiuni". Va fi deci spectacolul de circ, lupta animalelor așa-zisa *thymela* muzicală, și *adorna*, un fel de talmeș-balmeș cu puțină comedie și cu coruri tragice și melodice [74]. Cursele de cai, *mappa* sau *hippomachia*, vînătoarea sau *theatrokynegion*, *pankration*-ul în care erau prezentate în același timp și fiarele și gladiatorii „umpleau poporul de desfătare".

Sub Iustin facțiunea Albaștrilor ajunsese să joace rolul politic cel mai important [75]. Bătrînul soldat a fost aspru cu autorii tulburărilor pe care i-a osîndit la moarte [76]. Cei „puternici", ca de obicei, arătau interes pentru aceste mișcări. Procopie vorbind de moartea tînărului Germanos', ruda lui Iustinian, însemnă că „nu s-a amestecat niciodată în funcțiunile Circului la Bizanț, deși mulți, chiar dintre cei puternici au căzut în această greșeală" [77].

Cursele de care au eliminat treptat celelalte divertismente. Se încheiau pariuri pentru vizitiii și caii cunoscuți pe nume, așa cum se pariază astăzi pentru caii de curse și jochei [78]. Formule magice pentru asigu-
152 rarea victoriei erau înscrise pe tablete de plumb; circulau epigrame [79]; // strigătele de îmboldire, de încurajare, de triumf străpungeau văzduhul: *Vincas* („fii învingător") [80], „Dumnezeu cu noi", „du-o la îndeplinire" [81] (δρᾷ καὶ τοῦτο), Εἷς Θεὸς „în numele lui Dumnezeu" [82], Δίκαια ἡ κρίσις [83]. Mari interese erau angajate în aceste întreceri și asistenții fremătau de nerăbdare și de sete de cîștig. Tineri deșuchiați se instalau cu de la sine putere în primele rînduri de spectatori, aducînd parcă prin unele trăsături cu lumea interlopă pariziană de „souteneurs" și de certăreți cuțitari. Grupul tinerilor de bani gata din Capitală, în haine de o eleganță strigătoare, se amesteca bucuros cu această plebe fără frîu. Împreună cu ceilalți ei adorau pe marii „sportivi", pe vizitiii eroici, pe acei *aurigae* tot atît de iubiți și prețuiți ca învingătorii luptelor cu taurii din Spania. Sînt citați: Constantin „care a biruit pe Azotios, Byzas și Antes" [84], Porfir, care i-a înfrînt de asemenea [85]. Li se ridicau statui [86].

„Fiecare oraș", declară Procopie indignat de această patimă sălbatică pentru hazard „își are în clasele sale populare partidele Verzilor și Albaștrilor". El lămurește că aceste partide sînt foarte vechi. Fiecare considera că este o datorie de onoare a se recunoaște ca aparținînd Albaștrilor sau Verzilor,

---

[74] Nov. Iustinian, coll. VIII, tit. VI, CV.

[75] Teofan, 256—257.

[76] Malalas, 416—417.

[77] *Bell. Goth.*, II, 460.

[78] Pentru vremea Comnenilor, vezi Lampros în Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 385 ș.u.; S. Papadimitriou, în *Serta Borystheniana* (pentru Kulakovski), 89 ș.u. Sînt reprezentate scene de circ și în biserica Sfintei Sofia la Kiev; Rambaud, *Esquisses byzantines*, 29, nota 1.

[79] Acea despre vestitul vizitiu Porfirius, în *Anthologia graeca*, p. 73.

[80] „Syllogos" din Constantinopol, XVI, Supl. 36; George, *S. Eirene* (vezi mai jos).

[81] În armate ὁ Θεὸς este unul din cuvintele de comandă; Tactica lui Leon VI, ed. Migne, *P. Gr.*, c. 756.

[82] Erik Peterson, în „Theologische Literaturzeitung", 1927, 494, no. 111.

[83] *Enarratio Chronicorum*, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 658. Cf. *Patria, loc. cit.*, c. 557.

[84] *Enarratio Chronicorum, loc. cit.*, c. 681.

[85] *Patria, loc. cit.*, c. 500.

[86] *Ibid.*, c. 536.

la teatru ca și aiurea. Oamenii se luau la ceartă în timpul curselor, și se
încăierau în cîrciumi și pe străzi. A mai rămas cîte ceva din aceste obiceiuri
în anumite orașe ale Italiei care au trăit multă vreme sub dominația bizan-
tină. La Veneția, ca și în cutare oraș din Sicilia, cei din familia Nicolotti
rivalizau la „regate" cu cei din familia Castellani și își stîlceau apoi oasele,
153 pînă în secolul XVI. // Astăzi la Siena, odată pe an, la cursele de cai pentru
cîștigarea „steagului" *(pallio)*, oamenii întîmpină orice risc și se simt cu-
prinși de ură adevărată împotriva rudei care se află în altă *„contrada"*
și care a pariat pe un alt cal [87].

Aceste deme [88] cu „demoticii" [89] lor, aveau dealtminteri o organizație
foarte complicată, care lasă să se întrevadă marele lor rol politic și chiar
oficial, căci „domesticul" *„scholae"*-i și acel al „excubiti"-lor erau în fruntea
lor, alături de „demarc" [90]. Ele își au bisericile lor, porțile [91] lor, fundațiile
lor, folosind pentru zidurile" lui Teodosie II [92] opt mii de oameni, și aclamînd
pe împărat la inaugurare [93]. Ele se întrec să înarmeze flota imperială [94].
Mai erau și întruniri administrative [95] între Albaștri și Albi, Verzi și Roșii .
Sub „democrații" militari se aflau „demarcii" civili. Monumentul ridicat vizi-
tiului Porfir în biserica Sf. Irina, cu basoreliefurile sale grosolane și cu
vuietul strigătelor populare [96], vădește și el cît era de însemnat rolul acestor
asociații.

Aceste facțiuni din Circ, au ajuns astfel treptat să fie mari partide popu-
154 lare, cu același fel de legături și de influențe // ca ale grupărilor politice
din țările cu un constituționalism impur. Ele alcătuiau adevărate *maffii*,
un fel de *tamany-halls* cu pretenția de a reglementa totul după interesele
lor și a tulbura totul după capriciile lor. Cînd evreii și samaritenii s-au
încăierat cu înverșunare la Cezareea [97], s-a spus despre ei că s-au purtat
ca Verzii și Albaștrii. Noi recunoaștem în aceste „demagorii" nu po-
porul, în sensul complet și bun al cuvîntului, ci pe cei care își asumau
dreptul de a vorbi în numele său, în aceste interpelări repetate, în
aceste cereri imperioase, în aceste glume familiare pe care Constantin
Porfirogenetul le-a introdus mai apoi în cartea sa *Despre ceremonii* [98]. Le
aflăm și la urcarea pe tron a lui Leon I și la cea a lui Iustin, care datora

---

[87] O bună descriere în F. de Navenne, *Entre le Tibre et l'Arno*, Paris, 1903, 119 ș.u.

[88] Cf. *Chron. Paschale*. Au fost comparați cu arcașii olandezi; Hesseling, *Essai*, 94.

[89] *Chron. Paschale*, 623.

[90] Vezi Uspenski, în „V.V.", I, p. 1 ș.u. (mai ales după „Cartea Ceremoniilor").

[91] *Patria*, *loc. cit.*, c. 564; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1265.

[92] Ὅπερ ἔκτισεν εἰς ἑξήκοντα ἡμέρας, ἐχόντων τῶν δύο μερῶν τοῦ δήμου ἀπὸ χιλιάδων ὀκτώ; *Patria*, *loc. cit.*, c. 512; cf. c. 590.

[93] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1273.

[94] Teofan, ed. Bonn, 377 (sub Iustinian II).

[95] *Ibid.*

[96] Vezi „Byzantine research fund", *St. Eirene*, 80 ș.u. cu planșe; Ebersolt, în „Byz.", VI, 559 ș.u. — Erau sub Iustinian și vizitii evrei și samariteni; Malalas, 446.

[97] Malalas, 487—488.

[98] Ele sînt înfățișate într-un stil ritmic chiar de Maas, în „B.Z.", XXI, 49—50, și traduse de Bury, *History*, II, 71 ș.u.; o altă „demagorie" este cea redată de Teofan: este o adevărată ședință de club iacobin, dar cu posibilitatea pentru „mandatar", vorbind în numele împăratului, să trateze drept „evrei, maniheeni și samariteni" pe cei din opoziție, a căror cerere este respinsă.

şi el poporului coroana sa smulsă unui oarecare Ioan, ajuns apoi episcop de Heracleea, şi unui Amantius pe care a trebuit să-l înlăture[99]. Erau fără îndoială aceleaşi bande care organizau marile serbări populare ca acele „Rosaliae" şi „Brytae" de origine ţărănească latină[100], sau acele „Maiumas" care veneau din Siria[101].

Sub Iustinian — care îşi avea facţiunea sa, prin care s-a putut scăpa" de Vitalian[102], şi care ne este înfăţişat ca forţînd mîna lui Iustin, dacă nu chiar
155 pentru // a deveni un „nobilisim", cel puţin pentru a fi înălţat la rangul de Cezar[103] — aceste certuri de partide, de μέρη continuau la Constantinopol. Împăratul, care fusese şi magistrul miliţiei sub unchiul său Iustin I, şi împărăteasa Teodora, fosta actriţă, care cunoştea pînă în străfunduri tainele Hipodromului, aveau deci şi ei simpatiile şi antipatiile lor. Lucrul se ştia bine, şi s-a ajuns la învinuiri din partea Verzilor[104], bineînţeles, căci Albaştrii* îl numărau pe împărat printre ai lor. Împăratul soldaţilor şi al demei[105] fusese camaradul lor, şi ei nu se siliseră să se poarte ceremonios cu el[106]. Noul împărat al plebei, Cezarul familiar, rămînea toată viaţa, în ciuda izolării şi a caracterului său „sacru", oarecum amestecat cu poporul.

Pe această plebe, el a linguşit-o la început, mai mult ca oricare alt împărat. Fiind consul, el întrecuse în dărnicie pe toţi predecesorii săi, cheltuind pînă la 280 000 de *solidi* pentru spectacolele sale rămase celebre —mai presus de toate celelalte, şi adusese înaintea unui public[107] care în virtutea civismului său se complăcea şi la priveliştea mutilărilor şi execuţiilor celor osîndiţi, douăzeci de lei, treizeci de pantere şi un mare număr de cai cu valtrapuri bogate[108]. Totodată a reparat vechiul portic şi a mai adăugat un „vestibul imperial"[109].

De cum nu le-a mai plăcut politica stăpînului, l-au acoperit de insulte ne-
156 pedepsite, // în cursul încăierărilor, capul său sacru era împodobit de ei cu urechi de măgar[110], pentru a manifesta nemulţumirea lor faţă de el.

---

[99] Bury, *History*, I, după *De caeremoniis*, I, 91, 93. Cf. Vári, în „B.Z.", XVII, 75 ş.u. Cf. Serruys, *À propos d'un triomphe de Justinien*, în „R. ét. gr.", XX (1907), 240—244.

[100] Diehl, în „R. ét. gr.", XVI (1903), 28—41; Karolidès, în *Bemerkungen zu den alten kleinasiatischen Sprachen und Mythen*, Strasburg, 1913.

[101] Bury, *History*, I, 437—438. Cf. Malalas, 284—285.

[102] Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 197.

[103] „Iustinus Augustus Iustinianum nepotem suum, ad senatorum supplicationem, invitus Caesarem facit"; *ibid.*, 197.

[104] *Un agitator factionis prasinae*, în notele lui Ducange la *Chron. Paschale*, ed. Migne, c. 532.

[105] Ο στρατὸς τῶν φυλλαττόντων τὸ παλάτιον κελεύσει Θεοῦ ἐξκουβιτόρων ἅμα τῷ δήμῳ; Malalas, 410. Cubicularul Amantius vrusese să-l impună pe comitele Teocrit; *ibid.*, 410.

[106] Vezi mai jos.

[107] „Gratum bonis civibus spectaculum"; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

[108] „Iustinianus consul omnium orientalium consulum profecto munificentior"; *ibid.*, 101. Cf. şi 101—102. Un alt Iustinian, general al unuia din succesorii împăratului cu acest nume, a trimis împreună cu prinşii perşi spre a fi vînduţi „nummo publico", douăzeci şi patru de „elefanţi"; Ioan de Biclar, *loc. cit.*, 214.

[109] „Regium vestibulum . . . ad aspicienda probandaque in circo certamina"; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

[110] Επιορκεῖς, γάϊδαρε; *Chron. Paschale*, 532.

Fecioara, Hristos, împăratul, măgarul, prefectul pretoriului, chestorul, funcţionarii hrăpăreţi erau confundaţi cu toţii împreună, în urletele acestor oameni pătimaşi şi fără ruşine, a acestor mulţimi certăreţe aidoma acelora de la Atena din vremea lui Aristofan. Odinioară, pe motivul unui cutremur de pămînt, se ceruse anularea deciziilor conciliului din Chalkedon [111]. Ideile noastre de astăzi ne vor împiedeca întotdeauna de a înţelege acest fenomen. Cum demele au şi încheiat [112] un armistiţiu[y] situaţia s-a îngreuiat pentru suveran.

Într-una din aceste împrejurări, Iustinian, vrînd să fie energic, ca la Antiohia, unde interzisese jocurile de circ [113], a fost neîndemînatic. I-a lăsat prefectului Ioan de Capadocia autoritatea deplină ca să restabilească ordinea[114]. Cîţiva indivizi au fost capturaţi în timpul învălmăşelii şi osîndiţi la moarte: unii şi-au căutat salvarea în biserici. Prefectul, apoi şi împăratul care a refuzat graţierea [115], şi-au ridicat pe toţi contra lor. Bande distrugătoare au dat foc Pretoriului, Circului, Palatului, porticurilor lui Constantin şi celor mai frumoase case din oraş. Unul din cei trei nepoţi ai lui Anastase, dintre care acesta vrusese să-şi aleagă succesorul [116], Hypatius [117], trimis să comande
157 odinioară contra lui Vitalian care // îl închisese într-o cuşcă[z] de fier [118], a fost proclamat împărat, în ciuda rezistenţei sale aparente. El a fost dus la Hipodrom, cu insignele imperiale şi cu lanţul de aur, avînd alături de el pe fratele său Pompei, purtînd un pieptar de fier sub haină şi însoţit de o curte întreagă de „nobili" şi de plebei tocmiţi cu bani [119], aşa cum s-ar face în zilele noastre instalarea unui guvern provizoriu înfăţişat parlamentului sau primăriei capitalei. Se striga, ca la teatru Νίκα! Νίκα! (fii învingător, fii învingător), strigăt sălbatic cu care erau îmboldiţi gladiatorii şi conducătorii carelor în întrecere. Aceşti tineri din popor erau foarte viteji, cum s-a văzut la Antiohia cînd au îndrăznit să dea lupta cu perşii, avînd uneori în mînă doar pietre drept armă, cînd au proclamat în faţa duşmanului celui mai temut, victoria împăratului Βασιλεὺς καλλίνικος [120].

Iustinian care încercase în zadar să recîştige dragostea norodului, înfăţişîndu-i-se cu evanghelia în mînă, se gîndea să plece, şi Hypatius se şi dusese să ia în stăpînire palatul pe care l-a găsit gol [121]. Dar Teodora cunoscînd mai bine sufletul „demos"-ului, a ştiut să-l facă pe împărat să-şi schimbe hotărîrea. Ea avea la îndemînă nu numai pe Commentiolus şi pe

---

111 *Ibid.*, c. 889.

112 Πρὸς ὀλίγον καιρὸν ἐγένοντο φιλίᾳ οἱ δῆμοι; Malalas, 422.

113 *Ibid.*, 449.

114 Diehl, *Justinien*, 462 ş.u.; Bury, *History*, II, 36—39. Informaţii în Notele tusculane, Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1820.

115 Se strigă: Φιλανθρώπων Πρασίνων καὶ Βενέτων πολλὰ τὰ ἔτη; Malalas, 473 ş.u.

116 Ceilalţi doi poartă nume vechi romane: Probus (fusese şi el odinioară proclamat, Πρόβον βασιλέα τῆς Ρωμανίας; *Chr. Paschale*, 532) şi Pompei. Nepoţii lui Iustinian se numesc unul Iustin, celălalt Boraides; Bury, *loc. cit.*, 47.

117 Vezi interesanta povestire a Anonimului din Valois, Mommsen, *Chron. Minora*, I, 326.

118 Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 195.

119 Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

120 Procopie, II, 8, 8, 20 ş.u.; 9, 14, 17.

121 *Chron. Paschale*, 884.

un Mundus venit de la frontiera de nord, dar şi pe un fost tovarăş de arme al bărbatului ei, Belisarie, reîntors din Persia pentru a porni contra vandalilor cu „doriforii" şi „hypaspistii" (lăncierii şi purtătorii de scuturi) pe care îi ţinea sub ordinele sale. Un comandant barbar sosise aducînd cu el herulí. Cînd mulţimea nesfîrşită a văzut săbiile executîndu-şi sîngeroasa lor misiune în Circ, unde venise Hypatius, plecînd din palatul pustiu pentru a pune să fie aclamat şi l-a auzit pe împărat strigînd „Plecaţi de aici, vai vouă" [122], ea a început să verse lacrimi de căinţă [123], apoi s-a risipit, lăsînd în urma sa cadavre aşternute pe străzile marelui oraş înnegrit şi pîn-
158 gărit. Împăratul de o singură zi, care // îndrăznise să invoce în favoarea sa meritul de a-i fi adus chiar el pe rebeli la locul măcelului [124], a primit cununa de martir împreună cu unul din fraţii săi, măcar că altădată Iustinian iertase generos pe o altă rudă a lui Anastase, Probus [125]. Gîtuit în timpul nopţii, cadavrul său fu aruncat în „rheuma", în Canal [126]. Cu toate acestea nu s-a luat nici o măsură contra partidelor, şi cîteva zile mai tîrziu Albaştrii şi Verzii îl aclamau pe „augustul" Iustinian, care venea să-şi reia locul [127], şi nimeni nu se mai gîndea la atrocităţile atît de recent comise. Constantinopolul îşi relua existenţa sa obişnuită de candidă destrăbălare (16—17 ianuarie 532) [128].

Cîţiva ani mai tîrziu cele două partide au ajuns să se încaiere cu prilejul anului nou: de astă dată represiunea a fost fără milă şi aţîţătorii la tulburări au fost ucişi sau aruncaţi în mare (539). În două rînduri (541 şi 542) au mai fost capete sparte şi case incendiate, fără ca aceste fapte să atragă după ele alte consecinţe. După doi ani, din nou mare scandal la Circ şi diferite incendii în împrejurimi; împăratul care era de faţă, nu a găsit nici un mijloc de îndreptare, avînd grijă însă ulterior să pedepsească întîi pe Verzi, apoi chiar pe Albaştri. În 555 se rostesc insulte împotriva noului prefect, cele două partide se luptă între ele şi se răpun reciproc; moştenitorul tronului[A] intervine, cei vinovaţi sînt pedepsiţi cu tăierea degetelor. În 559 din nou a fost un început de incendiu. Uneori lumea se plîngea că moneda
159 ar fi falsificată, uneori // se cerea doar pîine [129]. Dar Iustinian a ţinut la Albaştri pînă la capăt; şi cînd s-a produs tumultul din 561, succesorul său a făcut cunoscut celor din acest partid că „împăratul lor a murit", iar Verzilor că Iustinian — adică cel care ştiuse să-i pedepsească — „era viu pentru ei".

Trebuie subliniat că aceasta a fost ultima revoltă în numele partidelor din Circ [130]. Dar vechiul loc îşi mai păstra încă importanţa sa, măcar că

122 'Απέλθατε, ἕκαστος φυλάξει(Fugiţi, fiecare să se păzească); *ibid.*, 881.
123 *Ibid.*, c. 886.
124 *Chron. Paschale.*
125 Malalas, 438—439. A fost intitulat βασιλεὺς τῆς Λούππας, *Chron. Paschale.*
126 Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 103; Marius d'Avenches, *ibid.*, 295; Victor Tennonensis, *ibid.*, 198.
127 Îl destituise pe Ioan de Capadocia; Malalas, 480—481.
128 Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1253, 1288; Viaţa Sf. Samson, *ibid.*, CXV, c. 292. Vezi şi A. Mordtmann, *Justinian und der Nika-Aufstand*, Constantinopol, 1898; Bury, *The Nika riot*, în „J. hell. st.", XVII (1897), 92—119; *History*, 1923, II.
129 Malalas, 483—484, 486, 488, 491.
130 Totuşi Victor Tennonensis mai menţionează una, care ar fi din c. 566; p. 205.

nu mai erau acolo nici temple, nici tribune politice. Societatea cea bună, mărimile de orice categorie se întîlneau aici în fiecare zi sub porticurile Augusteionului [131]. Aceasta se numea ἀγοράζειν [132]. Fiecare îşi exhiba bogăţia, ifosul, numărul credincioşilor săi. Belisarie, după ultima sa reîntoarcere din Italia, îşi făcea apariţia aici ca cel mai puternic şef al unei armate personale; el era întotdeauna cel mai înconjurat de respect dintre toţi ofiţerii şi magistraţii.

Adesea puteau fi văzuţi, sub porticurile unde negustorii de cărţi îşi expuneau spre vînzare manuscrisele în faţa reşedinţei imperiale, oameni din popor fără nici o instrucţiune, purtînd discuţii asupra problemelor celor mai neînţelese ale teologiei cu călugării greci sau sirieni, locuind în noile mănăstiri din Constantinopol, sau cu predicatori ambulanţi, adevăraţi „dervişi" creştini. Era mai ales vorba despre „firile" lui Isus Hristos, şi fiecare se declara sus şi tare monofizit dacă susţinea că Mîntuitorul avea o singură fire, sau difizit dacă socotea contrariul, sau aderent al doctrinei conciliului din Chalkedon, apoi al *Henoticonului*, şi încă şi mai tîrziu, adversar al celor Trei Capitole dacă adera la compromisul oficial.

160 Discuţiile ajungeau adesea la un diapazon violent, // căci printre magiştrii de sub cerul liber erau uneori şi sfinţi vagabonzi dintre aceia obsedaţi de viziuni şi capabili a săvîrşi minuni, care veneau pentru a striga adevărul în faţa împăratului însuşi fie chiar cu preţul muceniciei. Falşi savanţi perorau fluturînd manuscrise şi epistole de origine îndepărtată.

Tonul se menţinea acelaşi fără deosebire ca cel de la jocurile de noroc şi spectatorii erau absolut aceiaşi ca cei ce admirau cu plăcere talentele cîinelui savant orb, în stare de a deosebi pe oamenii buni de cei răi şi care datorită acestui fapt şi-a şi aflat un loc în cronici [133]. Puţin lipsea să nu se ajungă la bătaie: o răzmeriţă putea să izbucnească astfel.

Uzurpatorul Basiliscus[B], care a domnit nouăsprezece luni (475—476) ar fi vrut să-l alunge pe patriarh, dar nu a îndrăznit a o face de teama călugărilor [134]. Precum am mai spus, încă din secolul IV au putut fi văzute la Ierusalim şi Alexandria bande de oameni din popor luptîndu-se pentru un arhiepiscop sau un patriarh, şi împotriva unui altuia pe care îl socoteau eretic şi pe care nu şovăiau să-l arunce în apă sau să-l dea pradă focului, împlinind astfel o justiţie sumară ca aceea a linşării din America contemporană. Ulterior li se tăia limba vinovaţilor, şi episcopul nepoftit era judecat de un conciliu. La Antiohia împăratul a fost silit să reintegreze pe fostul arhiepiscop Petru[C], după ce prelatul trimis de el în locul acestuia a trebuit să fugă. Aceasta nu a fost singura împrejurare în care a fost atacată reşedinţa capului bisericesc de aici [135]. Vedem stiliţi evlavioşi, călcînd pe urmele Sfîntului Simeon, care coboară de pe stîlpul lor pentru a se adresa poporului [136], prelaţi luptători care merg călare pe măgari pentru a-şi da aparenţele sme-

---

[131] Despre Augusteion, Bury, *History*, 1923, I, tabla; Oman, *op. cit.*, 21.
[132] Procopie, *Bell. Goth.*, III, 258.
[133] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1313.
[134] Bury, *History*, I, 393.
[135] Malalas, 381, 468.
[136] Cf. Viaţa Sf. Daniel, publicată de P. Delehaye, *Les saints stylites*, Paris—Bruxelles, 1923. Cf. „Revista Istorică", 1933, octombrie—decembrie.

reniei şi a stîrni cu atît mai violent pasiunile: alţii care protestează împotriva hotărîrilor imperiale privind religia, şi îşi cernesc bisericile în semn de doliu
161 pentru ortodoxie; patriarhul[D] predică // împotriva împăratului din înălţimea amvonului, care se preface deci în tribună (463). Un patriarh bizantin, în propria sa biserică, sub împăratul Zenon, a răsturnat scaunul unui dregător al împăratului şi l-a ameninţat că-i va rade capul şi îl va arunca apoi poporului fanatic.

Poporul din Capitală se agită pînă şi pe motivul icoanelor în stil eretic, manihean, pe care Anastase ar fi poruncit unui fals preot să i le ducă în palat. Nu odată Biserica patriarhală a fost profanată de partide religioase care căutau să se excludă reciproc. Macedonius[E], patriarhul, i-a asmuţit împotriva împăratului pe călugări, precum şi o mulţime în care se aflau femei şi copii strigînd împotriva „maniheanului încoronat"; soldaţii din gardă, ei înşişi, salută pe capul bisericii, şi împăratul se gîndeşte chiar să se ducă să trăiască în Asia, aşa cum după aceea va fi ispitit să facă Iustinian cu prilejul răscoalei [137] Albaştrilor şi Verzilor. A trebuit ca în timpul nopţii să fie sechestrat prelatul. Anastase a pus să fie devastate bisericile şi bătuţi călugării de către cete de ţărani.

Se întîlnesc două procesiuni cîntînd, una, imnul ortodox şi cealaltă imnul celălalt, şi se încaieră. Se aprind incendii în învălmăşala nelegiuită în care oamenii se ucid unii pe alţii în numele lui Hristos. Pe ici, pe colo auzi cum este proclamat numele unui nou împărat. Vom vedea mai apoi care a fost vigoarea ofensivei religioase din secolul VI.

Iustin şi Iustinian au meritul de a fi pus capăt acestor tulburări neîncetate provocate de discuţiile asupra dogmei. Ele nu se vor repeta decît cu prilejul dezbaterilor referitoare la icoane, din secolul VIII. Trebuie spus totuşi că şi călugării de la Sf. Conon au luat parte la revolta din Circ („Nika") şi că ei au fost cei care i-au smuls pe cei osîndiţi la moarte pentru a-i adăposti într-o biserică cu drept de azil. Puterea clerului se mai vedea
162 încă în marile procesiuni ale tîrnosirilor de biserici (ἐγκαίνια) // cînd patriarhul, împreună uneori cu un coleg, ocupa carul triumfal al împăratului, care urma pe jos împreună cu poporul cîntînd imnul inaugural: „Deschide porţile, împărate". Apare totuşi la intelectuali un oarecare dispreţ pentru aceşti tîlcuitori naivi şi violenţi ai dogmelor. „Eu cred", scrie Procopie „că este un fel de rătăcire nebunească să vrei să explici firea lui Dumnezeu, arătînd cum trebuie să fie, cînd omul nu are nici măcar facultatea de a cunoaşte lucrurile omeneşti, şi cu atît mai puţin ceea ce priveşte esenţa lui Dumnezeu. Este mai bine deci ca eu să tac, decît să-mi arăt neştiinţa în aceste materii venerate. Căci în fond cunoscîndu-l pe Dumnezeu eu nu aş putea zice decît aceasta: că el este cu desăvîrşire bun, şi că totul atîrnă de voinţa sa. Dar oricine este liber să vorbească despre el, fie el preot sau om neştiutor" [138].

Alteori lipsa de alimente [139] era imboldul care punea masele în mişcare. Împăratul era dator să distribuie în Capitala sa, ca şi în alte anume metro-

[137] Vezi mai sus p. 109 ş.u.

[138] *Bell. Goth.*, 21—22. Cf. *ibid.*, 26. Împăratul Anastase, el însuşi, se adresa comitelui Maurianus pentru a afla viitorul; Malalas, 390.

[139] Bury bănuia că aceasta ar fi fost şi cauza răscoalei „Nika"; *History*, II, 44, nota 1.

pole din Răsărit, grîu, vin, slănină, orz. Nişte vase a căror încărcătură şi durată a transportului erau atent socotite, aduceau alimentele fără de care nu putea fi ordine la Constantinopol, căci plebea cînd era stingherită în obiceiurile sale de a trăi bine, dărîma palatul prefectului răspunzător cu alimentaţia şi-i striga în faţă împăratului chiar în prezenţa ambasadorilor străini: „Stăpîne, dă-ne belşugul nostru!" „Domine, da nobis abundanciam"; sau pe greceşte, δέσποτα, εὐθηνίαν τῇ πόλει [140].

163 // Cînd zvonul neadevărat al morţii lui Iustinian s-a răspîndit la Constantinopol, în 553, brutăriile au fost devastate în trei ore, şi negustorii şi-au ţinut prăvăliile închise pînă ce o iluminaţie generală poruncită de prefect a vestit poporul că împăratul trăieşte.

NOTE

a. Teodora, soţia lui Iustinian I.

b. În text „compagnons"..., „fidèles"... „leudes".

c. Termen folosit la început pentru corpul pajilor („scholarii"), apoi pentru corpurile alcătuind armata palatină, deosebită de cea a themelor. Comandantul lor se chema „domesticos".

d. Aflaţi respectiv la est de cursul inferior al Niprului şi al Donului.

e. Teodat nu a avut nici una din calităţile regilor ostrogoţi care i-au urmat: Vitiges, Totila, Teia.

f. Dealtminteri papa Ioan I (523—526) a venit el însuşi la Constantinopol (la sfîrşitul anului 525) ca sol al lui Teodoric către Iustinian I ca să ceară abrogarea măsurilor luate contra arienilor.

g. În timpul lui Iustinian au venit papii Agapet I (535—536) şi Vigiliu (c. 537—555), care a fost reţinut şapte ani.

h. Este vorba de trei lucrări de inspiraţie nestoriană care nu fuseseră condamnate de conciliul de la Chalkedon (451) şi pe care Iustinian le condamnă printr-un edict al său (543), dar intră în conflict cu pontificele roman. Conciliul de la Constantinopol (553) a confirmat edictul, dar acesta nu a fost acceptat de papi pînă la sfîrşitul secolului.

i. Interpretarea simbolică şi alegorică a Scripturilor.

j. Nume dat monofiziţilor extremişti care nu recunoşteau pe patriarhul de Alexandria pentru că acesta primise *Henoticonul.*

k. Originar din Emesa, vine la Constantinopol sub Anastase şi trăieşte sub Iustin I şi Iustinian. Este asociat de legendă cu biserica Blachernelor.

l. Aşa-numitul *Jeu d'Adam.*

m. *Imnul acatist* se cîntă în a cincea săptămînă a Postului Mare ca mulţumire Fecioarei pentru că a mîntuit Constantinopolul de asalturile barbarilor. Conţine porţiuni întregi împrumutate din Rhomanos. Ar corespunde la asediul avarilor din 626 şi al arabilor din 678. Este atribuit de Ch. Diehl patriarhului Sergiu, apărătorul oraşului.

n. Hipodromul era locul în care împăratul era confruntat cu sentimentele populaţiei Capitalei. Din acest punct de vedere avea un rol şi chiar un rost politic care nu era mai prejos de acela al Sfintei Sofii.

o. Împărat al Apusului (457—461).

p. După unii istorici Verzii ar fi fost partizanii monofiziţilor, iar Albaştrii ai ortodocşilor.

r. Împăratul Anastase admisese în 512 să se adauge la trisagion (Sfînt, Sfînt, Sfînt Domnul Savaoth) cuvintele: *care s-a răstignit pe cruce pentru noi.* Ortodocşii au socotit că

---

[140] Vezi mai sus, p. 109 ş.u. În legătură cu problemele de aprovizionare şi de îndestulare a populaţiei, vezi, alături de cartea atît de veche, dar neînlocuită încă, a lui Hüllmann, *Geschichte des byzantinischen Handels*, Frankfurt, 1808, şi de lucrările lui L. Brentano, *Die byzantinische Volkswirtschaft*, în „Jahrbuch"-ul lui Schmoller, 1917; Engelhardt, *Das Verpflegungswesen von Rom und Konstantinopel*, şi G. Brătianu, în „Byz.", V, 83 ş.u.; VI, 641 ş.u.

este o înjosire a Treimii şi o confundare eretică a celor două firi ale lui Hristos. Acesta este sensul strigătului din Hipodrom. Dealtminteri patriarhii depuşi de Anastase, mai întîi Eufemios (490—496), apoi Macedonius II (496—511) îl denunţau plebei ca eretic şi maniheean, şi întreţineau o vie agitaţie contra lui.

s. Acest Areobind care apare în 512 ca soţ al prinţesei Iuliana este altul decît soţul Proiectei, cel ucis în Africa, în 536.

ş. Iuliana era nepoata de fiică a lui Valentinian III şi strănepoata lui Teodosie. Aşa se explică poate şi preferinţa arătată lui Areobind din partea celor care doreau o schimbare de împărat (pentru filiaţia ei vezi mai jos p. 157 n. c. şi mai sus p. 24 n. 11).

t. Nepotul lui Iustinian (mort în 550) este dat ca exemplu pozitiv de către Procopie.

ţ. Porţile oraşului, a căror apărare era dată pe seama lor. Împăratul Mauriciu le încredinţase la urmă, de nevoie, chiar paza oraşului, ceea ce a fost o greşeală scump plătită.

u. Ridicate în 413 de către prefectul pretoriului Anthemius, completate în 439 şi 447, aveau o lungime de circa 6 km, cu şase porţi mari, cea mai vestită fiind Poarta Aurită. Un şanţ de 15—20 m lărgime le apăra. Zidurile erau întreite. Cel interior era înalt de 11 m, avînd 96 de turnuri de 20 m înălţime. Au rezistat atacurilor hunilor, perşilor, avarilor, arabilor, bulgarilor. Faţă de întinderea iniţială a oraşului cuprins în incinta lui Constantin sporirea teritorială a fost considerabilă. În secolul VII i s-a mai adăugat şi porţiunea cuprinzînd biserica Blachernelor, asociată de legendă apariţiei minunate a Fecioarei, ocrotitoare a oraşului contra asediatorilor avari din 626.

v. Deşi existau patru deme, ele erau grupate pe perechi, reducîndu-se deci tot la două grupe: Verzii şi Albaştrii.

w. Vitalian, care reapăruse nesupărat după moartea lui Anastase ar fi putut fi un rival pentru Iustinian. După versiunea lui Procopie, el a fost asasinat în palatul împăratului Iustin *de o facţiune a patriciului Iustinian.* După alţii ar fi murit într-o încăierare dintre Verzi şi Albaştri, începută în Hipodrom şi continuată pe stradă.

x. Iustinian favorizase pe Albaştri şi fusese susţinut de ei. Dar cînd a vrut să aducă îngrădiri anarhiei demelor fără a-i excepta pe Albaştri, aceştia s-au unit cu Verzii contra împăratului dînd naştere răscoalei „Nika". Aceasta a fost precedată de declaraţiile lor de împăcare.

y. Anunţat solemn de deme în Hipodrom, odată cu sfidarea adresată împăratului la pornirea răscoalei „Nika". O împăcare similară a precedat probabil şi răsturnarea lui Mauriciu din 602.

z. În 513 cînd Vitalian pornise din nou cu trupele din Tracia asupra Capitalei. Învins la a treia încercare (la Anchialos), Vitalian s-a retras în Tracia, reapărînd în Capitală după moartea lui Anastase. Vezi mai sus nota w.

A. La această dată nu mai poate fi vorba decît de viitorul Iustin II, nepotul lui Iustinian, însurat cu o nepoată a Teodorei.

B. A uzurpat tronul din 9 ianuarie 475 pînă la sfîrşitul lui august 476. Ca frate al împărătesei Verina, soţia lui Leon I, s-a bucurat sub acest împărat de o situaţie nemeritată. Din cauza incapacităţii sale a dat greş marea expediţie din 468 de sub comanda sa contra vandalilor. Curînd după moartea lui Leon (474), el uzurpă coroana cu sprijinul goţilor federaţi din Imperiu şi al monofiziţilor. Pentru aceştia din urmă el dă o *Enciclică* în care denunţă hotărîrile conciliului din Chalkedon, care condamnase teza monofizită. *Enciclica* trebuia să fie acceptată şi iscălită în mod obligatoriu de către toţi episcopii din Imperiu. Constatînd insuccesul acestei iniţiative, el încearcă o retractare, dar fără folos.

C. Patriarhul Petru al Antiohiei (470, 485, 489).

D. Ghenadie I, patriarh de Constantinopol (458—471).

E. Patriarhul de Constantinopol (496—511) a fost depus de împărat ca nestorian şi duşman al statului şi înlocuit cu monofizitul Timoteu (511—518).

II

GÎNDIREA BIZANTINĂ SUB IUSTINIAN

Caracterul dublu al acestei societăţi bizantine pe care nu o mai uneau decît ceremoniile bisericii, solemnităţile fastuoase ale statului şi scandalurile, revoltele străzii, se vădeşte şi în literatura epocii.

Pentru literaţii de la curte, de care trebuie să deosebim lumea mai simplă a mănăstirilor şi membrii clerului inferior, există scriitori bine pre-

gătiți de școala arhaizantă a retorilor, a filozofilor. Epoca lui Iustinian reprezintă o întreagă înflorire a acestei producții literare, care în bună parte ne-a fost păstrată.

Cei mai prețuiți sînt istoricii și unii „științifici" ai epocii, iscusiți în silogisme și în deducții, înarmați cu o erudiție bine învățată.

Multă vreme istoria societății, a statului, a făcut parte din acea a bisericii. Retorii, avocații din Asia, aleg mai degrabă această direcție. După scriitorii contemporani din perioada constantiniană, trebuie să cercetăm pe Evagrius și pe Zaharia din Mitylene pentru a descoperi atîtea amănunte interesante pentru care lipsește o cronică profană, o narațiune istorică făcută de laici. Abia după Heraclius povestitorii evenimentelor ecleziastice își vor ceda locul cu privire la redarea trecutului, acelora care văd și ce mai este în afară de certurile religioase și care cred chiar că au datoria de a trece dincolo de ele. Trebuie totuși ținut seama că acești scriitori aparțin lumii europene pentru care tot ce vine ca politică de la Roma este mai presus
164 // de ceea ce vine din misticismul exclusiv al vechilor religii asiatice prelungindu-se pînă în Bizanț.

Procopie din Cezareea trece la rangul întîi pentru opera sa asupra campaniilor lui Belisarie purtate în numele împăratului, pentru cataloagele sale de întemeieri de biserici și de lucrări de apărare întocmite la porunca împăratului însuși.

El este un reprezentant, ușor de recunoscut, al tradiției păgîne, din care se inspiră toți epigonii aceștia și din care își trag mîndria de a nu fi adevărați contemporani ai vremii lor.

Căci dacă în epoca lui Iustinian arta este creștină, literatura rămîne păgînă: literatură a trecutului, disprețuind limba poporului și luîndu-și modelele din antichitatea elenică în ce privește stilul, iar în ce privește spiritul și tendințele, din tradiția politică romană. Procopie oscilează între concizia militară a lui Cezar și aplecarea pentru anecdotele lui Suetoniu. Să nu uităm că pentru Iustinian însuși Marcu Aureliu este „prea filosoful Marcu" *(philosophissimus)* [1], și că școlile de învățătură *(ludi litterarii)* mențineau peste tot tradiția trecutului [2].

---

[1] Nov., coll. IV, tit. I, XXII.

[2] *Ibid.*, coll. IX, tit. V, CXX, pe lîngă bibliografia atît de bogată la Krumbacher, *Byz. Litt.*, 234–237. Cf. E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Leipzig, 1907; J. E. Sandys, *A history of classical scholarship from the sixth century B. Chr. to the end of the middle ages*, Cambridge, 1903. Edițiile lui Procopie, ed. Bonn, ed. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia*, 3 vol., Leipzig, 1905–1913; Domenico Comparetti, *La guerra gotica di Procopio*, 2 vol., Roma, 1895; cf. *Libro nono delle istorie di Procopio di Cesarea, testo greco emendato sui manoscritti con traduzione italiana a cura di Domenico Comparetti, ed. postuma, licenziata de Domenico Bussi*, Roma, 1928; G. Vitelli în „Studii italiani di filologia classica", VIII (1900); L. Ginetti, *L'Italia gotica in Procopio di Cesarea*, Sienna, 1904; *Procopii de bello persico*, ed. H. B. Dewing, New York–Londra, 1910 (în Classical Library a lui Loeb). Despre Procopie, E. Mallet în „Engl. hist. rev.", 1887; Kirchner, *Bemerkungen zu Prokops Darstellung der Perserkriege des Anastasios, Justin und Justinian*, „Programm", Wismar, 1887; Haury, *Procopiana*, I, Augsburg, 1892: idem, *Zur Beurteilung des Geschichtsschreibers Prokop von Cäsarea*, München, 1896: Marc Brückner, *Zur Beurteilung des Geschichtsschreibers Prokop von Cäsarea*, „Programm", Ansbach, 1896; H. Braun-*Die Nachahmung Herodots durch Prokopios*, Nürnberg, 1894; Haury, în „Memoriile" Ac. din München, 1895, 125–176; Bury, în „B.Z.", XV, 45–46; Haury, *ibid.*, 295–298; Kraševninnikov, în „Omagiul Pomialowski", Petersburg, 1897; idem, în „V.V.", I, pp. 416–425;

165 // Pentru împăratul mîndru de victoriile sale, pentru noul Cezar, era nevoie de o pomenire a războaielor sale, şi potrivit cu moda dominantă, acest istoric ar fi trebuit să fie, dacă nu chiar un împărat — căci suveranul nu putea să-şi preamărească el însuşi, ca predecesorul său roman, propriile sale isprăvi, care erau dealtminteri ale lui Belisarie şi ale trupei personale a acestuia — cel puţin un soldat, pentru rolul de glorificator oficial. Dar el, patronul avocaţilor, s-a adresat unui retor, Procopie.

Acesta era un sirian, născut la Cezareea, oraş asemenea Antiohiei pentru neastîmpărul gata de revoltă al locuitorilor săi, printre care erau mulţi evrei, mulţi samariteni care credeau în iminenta apariţie a lui Mesia, ca acel Iulian din Neapolis în Palestina, care a pus să fie încoronat ca „împărat" al lor şi a fost ucis, sau înaintea acestuia, ca acel „tîlhar" numit Ioustasa care a pus să fie arsă chiar la Cezareea o biserică închinată sfîntului omonim al istoricului Procopie [3]. Crescut într-o şcoală grecească, el poate cita pe Homer şi Eschil, Herodot şi Arrian, chiar pe Platon. Limba latină nu putea fi necunoscută unui retor, unui avocat, şi el citează din ea cîteva cuvinte. Mediul din care se trage îi dă o oarecare neprecizie în materie de religie: el crede într-un „Dumnezeu al creştinilor", dar nu înţelege
166 // să se amestece în discuţiile asupra dogmei. Profeţiile şi oracolele nu îl lasă indiferent.

Secretar al lui Belisarie el se simte mai legat de acesta, şi nu de împăratul însuşi, pe care îl critică nu odată, mergînd pînă chiar a scrie că stăpînul său ia măsuri ridicole. Familia lui Anastase îi este vădit mai simpatică. El este prezent, alături de patronul său la toate expediţiile acestuia, dar îşi păstrează toată libertatea spiritului său cînd înfăţişează isprăvile armatelor care îi aparţin marelui general. El îl atacă pe Tribonian care a făcut legile ce-i fuseseră cerute.

Dar sirianul rămîne legat de patria sa, şi interesul său se îndreaptă de preferinţă spre Răsărit. El ştie şi limba persană şi judecă politica împăratului faţă de regele vecin ca temătoare, şi uneori chiar ruşinoasă. Din adevărata gîndire elenică, el nu păstrează decît acest sentiment înalt al valorii atotbiruitoare a „virtuţii sufletelor" [4].

Acela[a] care a înfăţişat pe rînd războaiele din Persia, Africa şi Italia, migălind la fiecare amănunt, şi reliefîndu-l cu artă, glorificatorul din poruncă al edificiilor înălţate de Iustinian, al operei de fortificaţii la frontierele Imperiului, pe care — ca şi Traian — el voia să le facă inatacabile, ar fi compus

---

V, 431—482; idem, în „J. Min. I. P. r.", 1898; F. Bl(ücheler), *Procopiana*, în „Rheinisches Museum", LXIII (1908), 152—155; Tuzevici (referindu-se la „Corpus Procopianum", nu admite autenticitatea scrierii *De Aedificiis*), Petersburg, 1910; „V.V.", V, 439 ş.u.; cf. notele bibliografice ale lui Bury în ediţia lui Gibbon, V, 517—518. Bibliografia rusă în Bellomo, *Agapeto*, 84, nota 1.

[3] Malalas, 382—383, 446—447. Samaritenii tot atît de agitaţi şi de duşmani ai creştinilor sub Iustinian, la Scythopolis; *ibid.*, 445—446. Cf. Viaţa Sf. Iacob călugărul, Migne, *P. Gr.*, CXIV, c. 1213; Viaţa Sf. Marcel, *ibid.*, CXVI, c. 724. Cf. *ibid.*, CXL, c. 1070.

[4] Οὐ γὰρ ἀνθρώπων πλήθει, οὐδὲ σωμάτων μέτρῳ, ἀλλὰ ψυχῶν ἀρετῇ φιλεῖ ὁ πόλεμος διακρίνεσθαι (Căci războiul preferă ca oamenii să se distingă, nu prin mulţimea lor, nici prin măsura trupurilor, ci prin virtutea sufletelor).

mai tîrziu, după retragerea sa din slujbă şi nemaifiind supus supravegherii
167 lui Belisarie, o scriere imundă[5], în care este // înfăţişată nu numai împărăteasa Teodora ca ducînd, şi pe tronul pe care îl cinstiseră o Evdokie sau o Pulcherie, aceeaşi viaţă ruşinoasă ca în tinereţea ei de curtezană, dar împăratul însuşi apare ca un rău administrator, un incapabil la războaie, şi mai ales ca o fiinţă ciudată şi fără personalitate, practicînd magia şi folosind iluzii combinate cu iscusinţă pentru a-i înşela pe toţi în opera sa de corupţie prestigioasă. Stilul este într-adevăr cel al lui Procopie, dar el nu poate fi acceptat ca apărător al unei ortodoxii care a jignit sentimentele acestor populaţii asiatice, inseparabile de monofizismul lor. Autorul „Istoriei Secrete" atît de discutate poate fi vreun literat chiar din această Cezaree, în care mocneau atîtea uri religioase de diferite feluri, dar nu acest om de spirit păgîn, avînd o concepţie prea înaltă pentru a coborî la nivelul acestei opere de josnică defăimare. A i-o atribui, ar însemna nu numai a-i scădea valoarea morală, dar chiar a-i contesta şi inteligenţa. Nu este mai puţin adevărat că Belisarie, pe care l-a servit Procopie cu atîta fidelitate, fusese implicat de către linguşitorii lui Iustinian într-un proces de complot contra împăratului, din care a ieşit stigmatizat şi disgraţiat[6].

168 // Procopie se integra într-un şir întreg de imitatori ai antichităţii, despre care a mai fost vorba. Printre aceşti istorici din secolul V care îl preced în timp, Eunapius din Sardes — menţionat şi mai înainte ca istoric al bisericii, şi care este şi în direcţia cealaltă autorul unei vieţi a „sofiştilor", adică a filozofilor contemporani din care făcea şi el parte — a fost categorisit ca prost scriitor. Judecată cu totul nedreaptă. Aşa cum am mai arătat, acest om care fusese la Atena, are un mare talent de a grupa faptele, a descrie scenele istorice, a da înfăţişarea concretă a personajelor sale: ca marele său model, Polibiu, el caută întotdeauna motivul acţiunilor, şi povestirea sa, în care se amestecă reminiscenţe de poezie, şi de filozofie, de la Homer

---

[5] Ediţii Bonn; ed. Krašeninnikov (*Procopii Caesariensis anecdota quae dicuntur*, Iuriev-Dorpat, 1899); cf. Şestakov, în „V.V.", VI, 696 ş.u. şi în „J. Min. I. P. r.", 1899. Studii: Pančenko, în „V.V.", II, 24—57, 340—371; III, 96 ş.u.; 402 ş.u.; Levesque de la Ravalière, *Réflexions contre l'idée que Procope est l'auteur de l'histoire secrète de Justinien*, în „Histoire de l'Académie des Inscriptions"; XXI (1754), 73—75; Eckard, *De Anecdotis Procopii Caesariensis*, Königsberg, 1860; Teuffel, în „Schmidts Zeitschrift für die Geschichtswissenschaft", VIII, sau în *Studien und Charakteristiken*, 1871, reed., 1889; Diehl, *Justinien*, pp. XVI, XVIII ş.u. (contra autenticităţii): Ranke, *Weltgeschichte*, IV² (1883), era de aceeaşi părere, împotriva aceleia a lui Felix Dahn, *Procopius von Cäsarea*, Berlin, 1865, la care aderă Krumbacher, *Byz. Litt.*, 234; Bellomo, *op. cit.*, 85 ş.u., 93 (pentru autenticitate); Baynes, în „Engl. hist. rev.", 1930, 126 (opera lui Procopie, bătrîn pensionar, ar fi influenţată de conflictele religioase); *History*, 36 („written in an hour of embitterment and despondency"); „B.Z.", IV, 618—619, după A. Dimitriou (două părţi, scrise sub influenţe diferite); Pančenko, *ibid.*, II, 24 ş.u., 340 ş.u., 416 ş.u.; III, 96—117, 300 ş.u., 461 ş.u.; V, 402 ş.u.; P. Bonfante, *Il movente della storia arcana di Procopio*, în „Rendiconti della R. Accademia Nazionale dei Lincei, classe di scienze morali, storiche e filologiche, seria sesta" VIII (martie—iunie 1932), 381—385.

[6] Malalas, 493—495; moştenire reţinută de Iustinian, *ibid.*, 440. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1288. Evagrius caracterizează şi el cu severitate avariţia „bestială" a împăratului; IV, 30. Îl numeşte şi eretic, IV, 39. Se bucură de moartea lui, *ibid.*, 41. Dar, această moarte a fost regretată în Italia: „luctus ingens ubique fuit et moeror nimis de tali orthodoxo viro"; Agnellus, în Mommsen, *Chron. Minora*, I, 335.

şi pînă la Aristotel, este deosebit de vie. Aşadar chiar dacă esenţa scrierii a fost păstrată de Zosima, nu poţi decît să regreţi pierderea, în afară doar a unor fragmente — a unui original atît de savuros [7].

Trebuie fără îndoială socotit printre scriitorii epocii lui Iustinian şi pe Marcellinus, comitele, care şi-a dus pînă dincolo de începutul acestui secol VI concisa sa expunere latină. Vom recunoaşte, comparîndu-l cu Procopie, care are simţul politic şi tradiţional al războaielor pe care le povesteşte, că cel mai roman dintre ei doi este fără îndoială grecul din Asia Mică.

O descriere a oraşului Constantinopol, menţionează printre istoricii epocii lui Iustinian pe un Plutarh, prim secretar „*a protosecretis*" şi πιστόγραφος [8]. Nu s-a păstrat nimic de la el, şi nici de la poetul epic, care este aproape un istoric, Kolutos Lycopolitul din Teba care, potrivit cu Suidas, a scris sub împăratul Anastase „Chalydonika" în şase cărţi, precum şi „Persika" şi nişte „Elogii" [9].

169 //Agathias [10], un alt originar al Asiei Mici este vrednic a fi aşezat alături de Procopie, măcar că lucrarea sa — care îl arată ca un observator cu vederi largi, ţinînd seama de tot ce se petrece pînă la depărtatul orizont occidental al francilor — nu ni s-a păstrat decît într-un fragment, dealtminteri foarte întins.

Ca şi Procopie el este un om al Asiei Mici, născut la Myrina în Anatolia [11]. A crescut la Alexandria şi a devenit avocat, studiind la şcoala din Berytos (Beyrut), şi mergînd apoi să profeseze la Constantinopol, departe de politică şi de războaie. Asemenea contemporanului său, se complace în amintirea lecturilor sale care cuprind şi pe Aristotel şi pe Platon, şi care merg în domeniul istoriei de la Xenofon pînă la Nonnos; a avut chiar în mîinile sale unele lucrări pierdute ca pe acelea ale lui Asinius Quadratus, istoricul războaielor din Germania, şi ale scriitorilor despre lucrurile asiriene: Athenokles şi Simakos. A pus să i se traducă de către interpretul Sergiu cronicile regale ale Persiei, pe care a vizitat-o mergînd pînă la ruinele Ninivei şi ale Babilonului [12]. Procopie tratase subiecte de geografie, Agathias este mîndru că e poet. El nu este, în fond, mai favorabil lui Iustinian decît fusese retorul din Cezareea. El îşi propune mai degrabă să preamărească domnia noului împărat Iustin II.

Dar orizontul acestui om, care se crede superior tuturor celorlalţi şi care declară că porneşte la o operă mai vastă, cuprinde întreaga această lume ro-

[7] Fragmentul, în de Boor, *Excepta de legationibus*, II, Berlin, 1903, 591 ş.u.

[8] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1289.

[9] Un Kritos, autor al unor „Getika", un Kriton din Naxos care a scris o „Oktaeteris", par să fi aparţinut aceleiaşi epoci (Suidas).

[10] Vezi ed. Bonn şi Dindorf, Studii (după bibliografia din Krumbacher, *Byz. Litt.*, 242—243); G. Spyropoulos, Κατὰ τὶ μιμεῖται Ἀγαθίας Ἡρόδοτον καὶ Προκόπιον, teză, Atena, 1892; Heinrich Bessel, *Agathias*, „Programm", Kempten, 1894; M. Apostolopoulo, Μένανδρον, Προκόπιον μιμεῖται Ἀγαθίας, Atena, 1894.

[11] Ed. Bonn, 89, 96—97.

[12] *Ibid.*, 27, 115—116, 118, 124, 257, 258 ş.u., 264, 273, 284—285. Referitor la filozofii pe care i-a cunoscut: cilicieni, frigieni, lidieni, sirieni, fenicieni, pînă la Isidor din Gaza, oameni de ai lui de acasă (καθ' ἡμᾶς; vezi p. 122), 131. Andrei, arhiepiscop de Cezareea, comentator al Apocalipsului, citează şi cuvinte persane, alături de cuvinte latine; Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 339 (cuvîntul persan lipseşte în textul grecesc). Observaţii despre latină, *ibid.*, 391.

170 mană căreia // îi aparţine cu mîndrie; şi în timp ce Procopie se opreşte la hotarele Italiei recucerite, acestălalt retor Agathias se ocupă, aşa cum am mai spus, în paginile sale de un interes unic, de istoria francilor depărtaţi, pentru care el este singurul istoric în Bizanţ.

Retorul Menandros „protectorul"[b], fiul unui erudit, fratele unui jurisconsult, iniţiat în toată viaţa frivolă a Constantinopolului, el însuşi admirînd pe conducătorii carelor de curse, şi plăcîndu-i pantomimele [13], a ajuns scriitor abia la sfîrşitul secolului, la o vîrstă matură. Din opera sa s-au păstrat doar bucăţi răzleţe. De la Nonnosos, care a scris sub Iustinian, şi de la Ioan din Epifania atît de cunoscător al treburilor Persiei nu mai există decît triste rămăşiţe; şi încă mai puţin lucru de la Teofan, singurul istoric bizantin din Constantinopol [14], împreună cu Ştefan din Bizanţ care, sub Iustin sau sub Iustinian, a redactat „Etnicele" (Ἐθνικά) sale din care ni s-a păstrat un singur rezumat [15].

Alături de aceştia se dezvoltă o întreagă activitate în cîmpul istoriei ecleziastice, folosind uneori aceleaşi forme, şi vădind un spirit care nu se mai opune întotdeauna celui al societăţii laice, ea însăşi atît de profund transformată.

Zaharia Retorul este în acelaşi timp, biograful lui Sever[c] ereticul şi autorul unei istorii a bisericii, întocmită pentru un eunuc, şi care nu ni s-a păstrat decît într-o traducere siriană terminată în 544 [16]. Noi nu o avem decît
171 // într-o versiune siriană aproape contemporană. Este un izvor excelent; autorul declară că a cunoscut personal pe unii din cei despre care scrie. S-a încercat o identificare a sa cu Zaharia, episcopul de Mitylene, care trăia în 536 şi căruia i se datoreşte dialogul „Ammonios" asupra Creaţiei[17].

Ioan din Efes — „pelerinul", călugărul care se făleşte a fi creat biserici cu sutele în satele înapoiate, şi pe care l-a însărcinat Iustinian în 542 cu o misiune contra păgînilor încă foarte numeroşi în Asia Mică — se arată fără îndoială un mare scriitor al Bizanţului, în operele sale: „Vieţile Sfinţilor" şi „Istoria ecleziastică", atinsă de monofizism, care merge de la Cezar pînă în 585. Credincios pînă la capăt convingerilor sale religioase — şi de aceea, deşi favorizat de Iustinian şi de Teodora, acest fapt nu îl împiedică de a spune că ea venea din lupanar—el face elogiul lui Anastase, la nepotul căruia a locuit

[13] Suidas.

[14] Biografie şi bibliografie, în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 243.

[15] Ed. Stemplinger, *Studien zu den* Ἐθνικά *des Stephanos von Byzanz*, „Programm" din München, 1902. Cf. Heisenberg, în „B.Z.", XII, 354; Geffcken, *De Stephano Byzantio*, Göttingen, 1889; Paul Sokolowski, *Fragmente des Stephanos von Byzantion*, în „Mélanges" Wachsmuth, Leipzig, 1897, 107—113.

[16] *Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor in deutscher Übersetzung, herausgegeben von K. Ahrens und Krüger*, Leipzig, 1899. Cf. *The Syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, translated into English by F. G. Hamilton and E. W. Brooks*, Londra, 1899 (un anonim sirian o continuă pînă în c. 561); Kugener, în „B.Z.", IX, 464 ş.u.; idem, *La compilation historique de Pseudo-Zacharie le rhéteur*, în „R. Or. chr.", V (1900), 201—214 şi 461—480; idem, *Vie de Sévère*, Paris, 1903; Delmas, în „É.O.", III, 36—40; G. Krüger, în „B.Z.", X, 283—287; XIX, 283 ş.u.; Nau, *Note sur l'époque à laquelle écrivait Zacharie de Mitylène*, în „Journal Asiatique", seria 9, IX, mai—iunie 1897, 527—531; L. Petit, *ibid.*, 527—530.

[17] Publicat de Boissonade, în *Anecdota graeca*.

cîtva timp la Constantinopol [18]. Credul față de minuni, acest sirian vădește în toate operele sale o mentalitate naivă, foarte diferită de aceea a grecilor iubitori de expuneri abstracte și de dezbateri de principii. La el nu aflăm nici o pomenire a antichității, care îi este străină, nici o aluzie la prezent, atunci cînd nu expune tocmai acest prezent, nici o notă personală, și abia
172 // vreun amănunt biografic, dar îndeosebi cînd este vorba de înțelepciunea pe care o culege de pe buzele sfinților. Psihologia siriană se opune pentru prima dată spiritului elenic. Dar de fiecare dată cînd sînt prigoniți partizanii doctrinei sale, se ridică glasul său de protestare. Cunoașterea mediului geografic și popular pînă în țara marzpanului[d] armenesc îi îngăduie să introducă în scrierile sale și altă viață decît cea obișnuită din legendele pioase. Unele din viețile sale de sfinți, ca Viața Mariei din Ierusalim, sau a surorii ei, care după o viață de renunțări și de milostenii îi cere lui Hristos să o slobozească pentru că „destul i-a fost" nu sînt lipsite de o senină frumusețe.

Dealtminteri o viață de sfînt, ca aceea a Sfintei Tecla scrisă de Vasile din Seleucia [19], este un adevărat roman, foarte întins, bogat în povestiri și reflecții. Nu lipsesc nici explicații filologice și geografice. Autorul se complace în a aminti că Seleucia este patria sa și el prezintă Antiohia ca „prea frumosul și marele" [oraș]. O descriere a unei serbări este luată de-a dreptul din mediul contemporan [20].

Același stil de roman caracterizează istoria minunilor Sfinților Cirus și Ioan, scrisă de patriarhul Sofronie[e] din Ierusalim [21]. Viața lui Policarp din Smirna, foarte literară și cuprinzînd și o bucată intercalată, ar putea fi chiar din secolul V [22].

Aceea a patriarhului Eutychiu[f] de către preotul Eustratie care l-a însoțit în exil și i-a slujit pînă în ultimele clipe, este unul din frumoasele monumente ale hagiografiei de la sfîrșitul secolului VI, atît prin informațiile precise pe care le dă chiar pentru evenimentele politice, prin notele asupra vieții
173 provinciale la Amasia, asupra regiunilor // vecine invadate de perși, cît și prin înalta lealitate și sentimentalitatea nealterată care o însuflețesc [23]. Față de Iustinian, devenit la sfîrșitul vieții sale eretic și prigonitor al patriarhului, ridicat de soldați în palatul lui Hormisdas și dus la mănăstirea din Chorakoudis apoi la cea zisă „Hosios" din Chalkedon și după aceea la Amasia, biograful are o atitudine hotărîtă, dar respectuoasă pentru demnitatea imperială.

---

[18] H. Gelzer, *Pergamon;* Brooks, *John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints,* I, Paris, 1923; J. P. N. Laud, *Johannes, Bischof von Ephesos, der erste syrische Kirchenhistoriker,* Leyda, 1856; editarea textului istoriei de către Thallery (Uppsala) și Cursten (traducere engleză de R. Payne Smith, Oxford, 1860; *The ecclesiastical history of John bishop of Ephesus*; versiune germană, J. M. Schönfelder, München, 1862), *Die kirchengeschichte des Johannes von Ephesus;* cf. Laud, *Anecdota Syriaca,* II, Leyda, 1868; trad. latină de Douwen și Laud, Amsterdam, 1889; Duchesne, *Jean d'Asie,* în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions", 1882. În limba rusă, lucrarea lui Diakonov (Petersburg, 1908).

[19] Migne, *P. Gr.*, LXXXV.

[20] *Ibid.*, 599 ș.u.

[21] *Ibid.*, LXXXVII^3, c. 3423 ș.u.

[22] Vezi Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires,* 1931. Cf. E. Mucius, *Die Anfänge des Heiligenkults in der christlichen Kirche ;* Sanctis, *Essai sur le culte des saints dans l'antiquité,* 1927.

[23] Migne, *P. Gr.*, LXXXVI.

Evagrius [24] a avut şi el la îndemînă pentru domnia lui Zenon o istorie (mergînd pînă la 500) a lui Eustathie din Siria, care a constituit şi unul din izvoarele lui Malalas [25], fără a-i mai socoti pe Zosima, Priscus şi Procopie.

Dar publicul din provincii, acela din mănăstiri, voia să aibă altceva: mai întîi, pentru istoria propriu-zisă, o povestire uşoară, variată şi captivantă, o culegere de anecdote, de amănunte intime, o prezentare de spectacole şi de evenimente miraculoase, într-un cuvînt un *jurnal* întinzîndu-se din depărtata antichitate pînă în vremea contemporană. L-a dobîndit în compilaţia lui Ioan Malalas, înfrumuseţată de tot ce putea stîrni curiozitatea cititorului semicult, într-o lucrare scrisă în stil popular, nestingherit de faptul că apărea într-o epocă de elucubraţii ambiţioase şi pedante. Termenul de „Malalas" transpus din siriană în greacă înseamnă „avocatul"; deci „avocatul" din Antiohia, pentru care dealtminteri el scrie în primul rînd.

S-a încercat o identificare între „avocatul" şi patriarhul contemporan Ioan III Scolasticul, amîndoi fiind originari din Antiohia, iar patriarhul fusese mai înainte „avocat". Este o concordanţă izbitoare între punctul final pus cronicii atît de cunoscute în Răsărit, în anul 574 şi moartea în 575 a patriarhului bolnav de doi ani de zile. Atitudinea lor faţă de curtea imperială a fost, fără îndoială, aceeaşi. Cum amintirea patriarhului, socotit eretic, a
174 fost condamnată, se // poate ca să se fi reţinut numai vechiul său calificativ sirian. Oricare ar fi adevărata personalitate a acestui scriitor din secolul VI, i se datoreşte recunoştinţă pentru a fi dat pînă la domnia lui Iustin II însemnări amănunţite asupra vieţii constantinopolitane, oferind chiar şi o caracterizare a aspectului împăraţilor: Iustinian cel robust, şi Iustin II cel podagros [26].

Alături de chestiunea identităţii lui Malalas cu patriarhul, s-a mai ridicat întrebarea dacă Malalas şi Ioan de Antiohia — scriitor mai cult şi de un orizont mai liber, dar trăind în aceeaşi epocă — nu ar fi unul şi acelaşi. Dar ceea ce s-a păstrat cu privire la al doilea este aşa de puţin, şi uneori de un caracter atît de confuz, încît rezolvarea problemei devine extrem de anevoioasă, şi nu se poate opri cineva la o părere definitivă. Dacă totuşi ar fi de riscat o nouă ipoteză, am avea în persoana lui Ioan de Antiohia cazul unui scriitor anonim care, folosind opera lui Malalas pentru a o „corecta",
175 ar fi găsit preferabil să reţină un nume popular [27]. // S-a semnalat totuşi

---

[24] Pentru viaţa sa, vezi şi Prosper Tiro, în Mommsen, *Chron. Minora*, I, 490.

[25] Erich Merten, *De bello persico ab Anastasio gesto, dissertatio historica*, Leipzig, 1905, 155—156.

[26] Haury, în „B.Z.", IX, 337—356.

[27] Izvoare în bună parte necuprinse în bibliografia destul de veche a lui Krumbacher, *Byz. Litt.*, 325 ş.u.; pentru amîndoi vezi: A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, Leipzig, 1894, V, 414 ş.u.; Cumont, *Malalas et Corippe*, în „Revue de l'Instruction Publique en Belgique", XXXVII (1894), 77—79; Anton Rüger, *Studien zu Malalas*, Bad Kissingen, 1895 (gramatică); P. Hermann Bourier, *Ueber die Quellen der ersten 14. Bücher des Joh. Malalas*, I, „Programm", Augsburg, 1899; Patzig, *Unbekannte und unbekannt gebliebene Malalas-Fragmente*, „B.Z.", II, 591 ş.u.; *ibid.*, III, 65 ş.u., IV, 165, 366—367; V, 422 ş.u. (Patzig: Malalas a fost oare monofizit?); VIII, 312 ş.u., 499 ş.u. (Istrine); IX, 60 ş.u., 337 ş.u.; X, 40 ş.u., 255 ş.u., 385 ş.u. (Patzig: Malalas şi Tzetzes); 598 ş.u.; XI, 335 ş.u., 388 ş.u.; „Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte", IX, 428 ş.u.; „V.V.", I, 503 ş.u. (Şestakov); II, 372 ş.u. (idem); V, 697—699 (idem); X, 190 ş.u. (A. Vasiliev); XXI, 26 ş.u.; „Byz.", IV, 281 ş.u.

la el confuzia cronologiei, lipsa de judecată în alegerea elementelor din cronica sa, absenţa frecventă a ceea ce trebuia să-l intereseze în calitate de antiohian, slugărnicia faţă de putere, de care dă dovadă faţă de „prea divinul" Anastase, care va trebui neapărat să învingă, pentru că Hristos însuşi este alături de el şi determină destinul său imperial [28].

Dar criticii nu au avut cu totul dreptate cînd au încercat să-l arate pe Ioan Malalas ca un scriitor ridicol, atît prin vulgaritatea stilului său, cît prin neştiinţa sa şi lipsa unui plan. Este adevărat că poate fi surprins dîndu-l pe Annibal drept „rege" şi Bretania drept oraş [29], calificîndu-l pe Attila drept „gepid" [30] atunci cînd acesta cere împăraţilor să-i pregătească palatul *său* în Occidentul *lor*. Dar aceste lucruri din depărtatul Vest roman nu interesează prea mult pe acest bărbat pentru care „Romania" [31] este în primul rînd un lucru al Răsăritului. El îşi va păstra toată atenţia pentru Antiohia sa, înfăţişîndu-i cronica, în parte, după propriile sale amintiri, şi mai puţin pentru acea „Antiohie pe jumătate barbară", după expresia regelui Seleucos, adică Edessa, ajunsă un moment „oraşul lui Iustin" [32], pentru Palmira refăcută de Iustinian [33] şi pînă şi pentru acea Abisinie a axumiţilor — luptînd cu himiariţii, duşmani totodată şi ai „Romanilor" — către care Iustinian trimite un misionar creştin care fusese cerut de ei. Şi iată-l pe autor povestind
176 după un raport oficial fără îndoială, călătoria ambasadorului // trimis către regele Angan care se arată pe carul său înalt de luptă cu patru roţi mari, tras de patru elefanţi, el însuşi fiind pe jumătate gol în afară de o tunică de in brodată cu aur şi acoperită de mărgăritare pe care se reliefează lanţuri de aur. Suveranul cvasinegru poartă cele două lănci şi scutul, insignele regalităţii sale [34]. Nu poate fi indiferent la valoarea ştiinţei acela care citează pe Pliniu, Cicero, Salustiu, Lucian, Eutropiu, Florus, precum şi necunoscuţi, ca Domnion sub Traian, Magnus din Carres sub Iulian, Clement şi Tatius, Tranquillus, Licinius pentru o epocă anterioară — în ceea ce îi priveşte pe romani [35] — iar pentru greci pe fabulosul Dictys din Creta, precum şi alte izvoare, poate şi de artă din epoca legendară, care îi permit să descrie minuţios aspectul tuturor personajelor lui Homer, şi să identifice pe bulgari cu *mirmidonii* [36]. Pentru amintirile istorice, îl citează pe Pausanias, iar pentru bizantini şi predecesorii imediaţi pe Filostrat: după Sisif din Kos, Didim, Charax, Ninus, Timoteu şi Arhiloc, mai sînt Sextus Iulius Africanus,

Cf. Baynes, *History*, 35 şi Abramovici, în „Mélanges" Sobolewski, 1928, 19—21. Pentru „Ioan de Antiohia", Patzig, *Johannes Antiochenus und Johannes Malalas*, „Programm", Leipzig, 1892; de Boor, în „Hermes", XXXIV (1899), 298, 299 ş.u.; Patzig, în „B.Z.", IV, 23 ş.u. (referitor la „Troika"); XIII, 13 ş.u. (izvoare române); Sotiriadis, în Jahrbuch für klassische Philologie", XVI, Supliment; Νέος Ἑλληνομνήμων I, 7 ş.u., 13 ş.u.

[28] Černusov, în „Byz.", III, 65—72. Cf. „B.Z.", VII[1], 111—128 (Patzig). Şi Bury-Gibbon, V, 520—521.

[29] Ed. Bonn, 209, 246.

[30] P. 358.

[31] Πᾶσα πόλις τῆς Ρωμανίας (Fiecare oraş al Romaniei); p. 400.

[32] P. 419.

[33] P. 426.

[34] Pp. 429, 433 ş.u., 456 ş.u.

[35] Pp. 178, 181, 209, 211—212, 214—215, 273, 329. Τὰ ῥωμαϊκά, p. 462.

[36] Οἱ λεγόμενοι Μυρμίδονες τότε, νυνὶ δὲ λεγόμενοι Βούλγαροι; p. 97. El caută în acea *caesura* care i-a înlesnit naşterea, originea numelui de Cesar; p. 214. Cf. 34, 103 ş.u., 107.

un Teofil, un Palaiphatos, un Porfir, un Filochor, „filosoful" Eudimon [37]. Malalas îl va declara trac pe Priscus, va cita pe un Nestorianus pentru domnia lui Zenon și pe un Eustathie pentru războiul împăratului Anastase contra perșilor [38]. Nu este dovedit că la el ar fi fost doar laudă deșartă. Acela care menționează școala lui Probus la Antiohia [39] a călătorit; el poate deci să vorbească despre hlamida roșie a Isaurienilor, a căror istorie o cunoaște bine [40]. El
177 pomenește de prezența sa la Tesalonic unde a aflat de existența „cronografului // lui Brosichios" [41]. Rezultă că ar fi văzut și Roma unde semnalează forul boilor, *forum boarium* și în împrejurimile acestui oraș pare să fi întîlnit turme păzite de femei [42]. Pe ici, pe colo, folosește cuvinte împrumutate din latină [43]. El adoptă o atitudine oficială față de împărați, binefăcători succesivi ai orașului său natal [44]. Foarte evlavios, și cu o înclinare către monofizism, atît de răspîndit în Siria, el consideră „citharoediile" și la fel și „tragediile" deopotrivă ca niște născociri diavolești [45]. Dacă stăruie asupra incidentelor curioase —ca acelea al cîinelui ghicitor care are în el „spiritul lui Python", sau al femeii uriașe care străbate provincia [46], și dacă inventă sau reproduce măcar legende ca aceea a lui Neron care dorește să-l vadă pe Hristos sau a lui Pontiu Pilat care îl întreabă pe apostolul Petru dacă nu este el acel Hristos care este căutat, apoi ca aceea a căsătoriei Evdokiei, ori aceea a lui Paulin, ofițerul bizantin, favoritul împăratului pedepsit pentru că a inspirat stăpînului său bănuieli asupra legăturilor sale cu împărăteasa Evdokia [47] — se știe doar că în Siria, în literatura în limba națională, lumea era mult mai inventivă pentru tot ce se lega de trecut.

În textul lui Malalas avem în primul rînd o redare pe grecește a sufletului vulgului sirian. Este motivul pentru care acest scriitor popular se interesează de multe lucruri care nu au nimic a face cu Bizanțul și cu această viață a Capitalei pe care nu o prețuiește prea mult, nici ca episcop, nici ca străin. Dar, alături de faptele istorice prezentate fără vreo ordine, el adaugă toate bîrfelile provinciei, toate faptele diverse de jurnal și minunile
178 calendarelor ieftine. // S-a ajuns în sfîrșit, după multiple și răbdătoare cercetări ale manuscriselor, la ideea unui ciclu de cronici [48], așa-zisul *Epitomé*, venit de la Malalas prin intermediul lui Ioan de Antiohia, a cărui cronică foarte bogată în amănunte menționată mai înainte, dar numai ca izvor al istoriei, nu s-a păstrat — cum am arătat — decît în parte [49], și de

[37] Pp. 34, 297.
[38] Pp. 369, 376, 399.
[39] P. 302.
[40] P. 34.
[41] P. 187.
[42] Pp. 171, 179.
[43] P. 402: πραιδεύειν, pentru a jefui.
[44] Marcian este θειότατος (prea sfîntul) și Teodora este considerată și ea sub un unghi divin (vezi p. 367).
[45] P. 4. Dar Diocletian, care abdică, este înfățișat ca și cum s-ar consacra lui ἀθάνατος Ζεύς (Zeus nemuritorul); 310—311.
[46] P. 412.
[47] Pp. 353—355, 356—358.
[48] Karl Müller, *F. H. Gr.*, IV.
[49]. D. Serruys, în „B.Z.", XVI, 1—51.

care se leagă cronicile bizantine ulterioare pînă în 948 (Leon gramaticul, Simion logothetul).

Același public se adresa cu pasiune *Vieților Sfinților* a căror compoziție este mult mai complexă, și infinit mai puțin sinceră și naivă decît se crede. Căci fusese creat foarte curînd un tip după care se orientau apoi hagiografii [50]. Măcar că la începutul secolului VI, Zaharia din Mitylene a scris viața Sfîntului Petru din Iviria și cea a schimnicului Isaia [51], totuși reprezentantul cel mai important al genului este Ciril din Scythopolis (514—557) de prin părțile Palestinei, fără îndoială, autor al vieților Sfinților Sava, Teodosie, Abramios, Euthymie, Cyriacus, Theognios și Ioan Hesychastul [52]. Cea mai veche este desigur cea a Sfîntului Sava. Față de împărat, Ciril mărturisește
179 tot respectul datorat stăpînului; // acest călugăr format în mănăstirea palestiniană a Sfîntului Sava se referă în repetate rînduri la activitatea suveranului. Este posibil că acest izvor să fi fost folosit de pseudo Procopie în „Istoria Secretă". S-au constatat similitudini impresionante [53] între această „istorie" și opera lui Ciril. Acesta judecă pe Iustinian și Teodora după atitudinea lor față de ortodoxia imuabilă; pentru acest motiv Dumnezeu va opri pe împărăteasă, înclinată spre divergențe de dogme, să aibă copilul pe care și l-a dorit atîta [54].

Aceste vieți ale sfinților redactate de mult din nevoia de a contribui la slujba bisericească închinată sfîntului, erau compuse după modele desigur orientale și într-un stil folcloric. În literatura clasică nu găseai nimic asemănător, nici un motiv artistic de imitat sau dezvoltat în arhitectură și în stil. Uneori nu era mai nimic de povestit, și pentru a găsi ceva, pornind de la minuni relatate aparte, s-a ajuns mai apoi la un amestec nu numai al epocilor, dar și al persoanelor înseși. Biografia unui sfînt ca Nicolae, care era popular poate încă de pe atuncea, oferă foarte puține elemente de narațiune: copilărie miraculoasă, călătorie la Ierusalim, înfățișare înaintea lui Constantin, minune a marinarilor amenințați de furtună, intervenție pentru salvarea celor trei „stratilați", caritate față de cele trei fete lipsite de zestre și care după părerea chiar a tatălui trebuiau să-și îmbunătățească în alt chip averea. Un lirism nedeslușit în stil, o enumerare lăsată întotdeauna deschisă pentru noi revelații, minuni săvîrșite după moarte, completează un text pe care îl

[50] Cotelerius, *Ecclesiae graecae monumenta*, Paris, c. 1677 ș.u.; Krumbacher, în „Memoriile" Ac. din München, 1892; Usener, *Der heilige Theodosios*, Leipzig, 1890; Grégoire, în „Revue de l'Instruction publique en Belgique", XLIX (1907), 281—296 (Sf. Abraamios); idem, în „B.Z.", XIII, 114 ș.u. Cf. Fr. Diekamp, *Hippolytos von Theben*, Münster i. W., 1898; Baynes, *History*, 34 (Viața Sf. Teodor Syceotul).

[51] Spanuth, *Zacharias Rhetor, Das Leben des Severus von Antiochien;* L. Petit, în „B.Z.", IX, 527—530.

[52] Ed. Migne, *P. Gr.*, LXXXVI. Vezi frumoasa lucrare de o gîndire atît de liberă și imparțială a părintelui Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, în „R. q. hist.", XXXVII (1903), 56—122 (există și sub formă de extras). Cf. Grégoire, *La Vie de Porphyre, évêque de Gaza, est-elle authentique?*, în „Revue de l'Université de Bruxelles", XXXV (1929—1930).

[53] Viața a fost publicată de Cotelerius, *Ecclesiae graecae monumenta*, III, 220 ș.u. Cf. Bellomo, *Agapeto*, 93—95.

[54] Referitor la un Teodor de Scythopolis, contemporan, Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 231 ș.u.

asculţi în biserică în ziua de sărbătorire a sfîntului, dar care poate fi citit şi acasă. Romanul creştinismului şi-a făcut astfel apariţia [55].
180 // Acest gen literar va fi continuat timp de secole şi împăraţi ca Leon cel Înţelept[h] îşi vor da şi ei contribuţia lor.

Alte lucrări propun reguli de viaţă pentru acei sihaştri care au acaparat toată viaţa morală a vastului Imperiu. Ne vom referi mai tîrziu la acel sinait Ioan, zis „Klimax" (scară), care a scris, înainte de anul 600, o lucrare de folosire clasică în mănăstirile ortodoxe de toate limbile, despre acea „scară" ale cărei trepte trebuie suite pentru a se ajunge la desăvîrşire, în măsura în care aceasta este hărăzită slăbiciunii omeneşti. Rar se va găsi cineva care, mergînd pe urmele marilor predecesori prin care a fost elaborată teologia creştină, să se apropie de tainele credinţei cum a făcut Maxim Confesorul, care în exilul său din Caucaz a fost victima resentimentelor[i] împăratului Constant [56].

Se încercau cu oarecare timiditate teorii asupra cîrmuirii. Părerea că lucrarea diaconului Agapet Σχέδη βασιλική avea rostul de a îndrepta puţin felul de viaţă din ultima vreme chiar a împăratului Iustinian, nu mi se pare că ar putea rezista la o analiză psihologică. Se crede oare în adevăr că „prea divinul şi prea piosul împărat" [57] ar fi resimţit nevoia să fie adus pe calea cea bună de un biet cleric? Şi dacă unul ca acela ar fi avut această îndrăzneală, acest gest ar fi putut fi oare tolerat? Totuşi s-a mers pînă a căuta biografia pretinsului sfătuitor moral al basileului. Unele manuscrise dintr-o epocă foarte tîrzie arată clar că un retor şi moralist din veacurile următoare a avut ideea de a exploata numele glorios al cuceritorului şi legislatorului [58]. Ase-
181 mănările cu Procopie // şi cu Ciril din Scythopolis se explică uşor prin folosirea tocmai a acestor predecesori.

Aceste recomandări ar putea fi puse în legătură cu „didascaliile" Sfîntului Dorotheu, care sînt totuşi în adevăr din secolul VI [59], precum şi cu o primă încercare de politică bizantină din aceeaşi epocă [60].

Se poate spune în vremea aceasta că poezia religioasă a murit. Doar Andrei Damascenul, ajuns capul bisericii din Creta a mai adăugat imnuri la cele ale oficiului divin al bisericii de Răsărit.

---

[55] Gustav Apich, *Hagios Nikolaos, der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, 2 vol., Leipzig, 1913, 1917.

[56] Alţi scriitori din mănăstirile palestiniene, Dorotheu, Antioh de Medoraga, la Migne, *P. Gr.*, LXXXVIII.

[57] Este titlul dat în opuscul; Migne, *P. Gr.*, LXXXVI.

[58] Vezi şi Gottlob Bauer, *Comparantur inter se Graeci de regentium hominum virtutibus amatores*, Marburg, 1889; Praechter, în „B.Z.", II, 444 ş.u. (Agapet şi „Varlaam şi Ioasaf"); Antonio Bellomo, *Agapeto diacono e la sua Scheda Regia*, Bari, 1906; Praechter, în „B.Z.", XVII, 152–160; Vailhé, în „É.O.", X (1907), 173 ş.u.; Valdenberg, în „B.Z.", XXX, 95 ş.u. şi în „V.V.", XXIV, 27 ş.u. Vezi şi opinia tot atît de afirmativă a lui Krumbacher, *Byz. Litt.*, 456–457.

[59] Διδασκαλίαι ψυχοφελεῖς, vezi „É.O.", IV, 359 ş.u.

[60] Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης în Mai, *Scriptorum veterum nova collectio*, II. O lucrare a lui Valdenberg în această chestiune, în „B. ngr. J.", VIII, 402. De asemenea Περὶ βασιλείας, publicat de G. Vitelli, în „Studii italiani di filologia classica", I (1893), 380–383. Pentru *scriptores minores* din domeniul teologiei, Pargoire, *l'Eglise byzantine*, passim.

Ca poezie oficială ea nu era decît o operă de răbdare și de știință totodată.

Autorii se mărgineau să folosească toate ritmurile vechi pentru ceremoniile oficiale, pentru descrierile obiectelor de artă sau pentru accidentele survenind în același mediu, ca de pildă năruirea creației arhitecturale a lui Iustinian, elementul contemporan fiind reprezentat de toată gama exclamațiilor de durere, de la βαβαῖ pînă la παπαῖ [61]. Agathias citează [62] cu privire la biserica Sf. Sofia operele lui Paul Silentiarul, ofițerul care controla așa-zisul *silentium conventus*. Pentru a asculta de porunca stăpînului, el trebuie să-și caute mijloace poetice neștiute pînă atunci, constînd mai ales
182 din inițierea // prin școală în repertoriul arheologic. El se mulțumește să-și expună amănunțit subiectul fără să mai amestece altceva decît o aluzie neprecisă la o conspirație pe care Iustinian o zdrobise tocmai atunci.

După domnia lui Iustinian, George din Pisidia, autorul unui „Hexameron" îndreptat împotriva ereziarhului Sever, îi va întrece pe ceilalți printr-o operă care își are importanța sa istorică. Și mai ales va trebui să ne oprim asupra poemului de o așa frumoasă ținută al grecului Corippus, care slăvește virtuțile și binefacerile lui Iustin II. Este o reînviere neașteptată și strălucită a poemului latin [63]. Se găsesc aici calități care aparțin adevăratei poezii: descrierea palatului din Constantinopol, a aspectului naturii înconjurătoare, a vecinilor și dușmanilor Imperiului, a lui Iustinian alb tot, zăcînd mort în veșmînt de purpură, istoria isprăvilor sale fiind brodată pe rochia noii împărătese, Sofia. Îl vedem pe Iustin înfățișîndu-se în circul celor patru culori „asemenea celor patru cai ai soarelui" unde este primit cu strigătul mulțimii „*tu vincas, Iustine*", iar el răspunde cu urări de sănătate: „*bene vivite cives*". În clipa cînd i se pune coroana pe frunte răsună strigătele *feliciter accipe*. El vizitează apoi Senatul și se întoarce la Hipodrom pentru a primi petiții, a da hotărîri cu privire la eliberarea prizonierilor și la plata datoriilor poporului față de Tezaur. Apoi urmează înmormîntarea fastuoasă a împăratului mort, cu fecioare care cîntă și cu bocitoare, descrierea întocmai a primirii în sală a înalților demnitari înfățișați pe rînd: *schola palatii, decani, cursores, in rebus agentes*, „tribunii palatului" așa-zisul *numerus* al „protectorilor", grupul solilor lăudăroși ai kaganului avarilor și în sfîrșit — căci povestirea este întreruptă — ședința solemnă a Senatului.

Avem pentru aceeași epocă geografia oficială, așa cum ne-a dat-o îna-
183 inte de 535 Hierocles în „Synekdem"-ul [64] // său, înainte de George din Cipru (între 591 și 600) [65] despre care va fi vorba mai tîrziu. Și chiar și o poezie

[61] Kasimir Kumaniecki, *Eine unbekannte Monodie auf den Einsturz der Hagia Sophia im Jahre 558*, în „B.Z.", XXX, 35 ș.u.; A. Veniero, *Paolo Silenziario*, Catania, 1916. Cf. și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 726.

[62] Pp. 296—297.

[63] *Fl. Cresconius Corippus, poeta africanus, De laudibus Justini Augusti minoris*, Roma, 1777.

[64] Ed. Bonn (împreună cu Porfirogenetul, III); Migne, CXIII, sau ed. lui G. Parthey, Berlin, 1866; August Burckhardt, *Hieraclis Synecdemus*, Leipzig, 1893. Cf. și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 417—418.

[65] Ed. Gelzer. Cf. Bury, extras din „Engl. hist. rev.".

geografică compusă de Ioan din Gaza asupra hărţii lumii[66]. El descoperă cele patru puncte cardinale în cele patru braţe ale crucii, şi amestecă şi îngerii în descrierea aspectului pămîntului. La acest autor de epigrame în stare să dea versuri fără greş apare, atunci cînd vrea să descrie forţele naturii muncindu-se să creeze cosmosul, ceva din entuziasmul filozofic al lui Lucretiu.

Dar alături de aceştia este un negustor, Cosmas[j], care vrea — folosind o argumentare cam obositoare astăzi, dar care era în stare să-i încînte pe contemporanii săi — să arate că pămîntul este totuşi pătrat[k]. El povesteşte în „Cosmografia" sa, ce a văzut el sau ce i-au spus tovarăşii săi ca Sopatros, aflaţi în regiunile atît de depărtate, dar în mod normal deschise comerţului bizantin, cum sînt India, cu regiunea Sind şi Male-Malabar cu cei două mii de elefanţi ai săi forţaţi de locuitori să se lupte între ei[67], insula Taproban[l] sau Siedeliba, unde se întîlnesc reprezentanţii întregului comerţ al Orientului, şi unde Imperiul ar fi cîştigat — dar într-o epocă mai depărtată — victoria asupra Persiei, înfăţişînd doar frumosul său besant de aur faţă în faţă cu miliaresionul de argint al basileului persan, apoi coasta Africii orientale cu Egiptul şi cu vechiul canal al lui Ramses refăcut de arabi, Muntele Sinai cu inscripţiile ebraice pe stînci, girafele şi rinocerii, păsările rare cu nume
184 ciudate. El însuşi a fost trimis în timpul împăratului Iustin la // Adulis[m] unde a cules o inscripţie[68] şi a făcut el însuşi comerţ[69] la Axum[n].

Dealtminteri Cosmas nu scrie spre a-şi povesti călătoriile: menţiunea acestora, ca şi folosirea de izvoare scrise — de pildă Ephor — slujise doar la sprijinirea consideraţiilor sale cosmografice influenţate de Sfintele Scripturi. Dar prin aceste excursii ajungem noi să cunoaştem pentru epoca lui Iustin starea regatului axumiţilor sub regele Elesbaan[70]. Aceasta nu-l împiedică însă să fie un observator atent al fenomenelor naturii: astfel el măsoară umbra omului la Axum ca şi la Alexandria[71], şi consultă specialişti în materie de eclipse[72]. Însemnările de zoologie pe care le dă, vădesc şi ele simţul său ştiinţific. El se mîndreşte de a fi mîncat carne de „porc-cerb", de focă, de delfin şi de broască ţestoasă[73].

Acest „Indian" nu este lipsit de un simţ naţional grecesc. El se complace în semnalarea faptului că în cutare insulă supusă odinioară de soldaţii lui Alexandru, mai sînt încă locuitori care vorbesc greceşte[74].

Alexandrinul Philopones[o] a putut să-şi bată joc de teoriile asupra creaţiei emise de Cosmas. Acesta a dat totuşi o dată cu un izvor de prim ordin

[66] *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius, Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit, erklärt von Paul Friedländer*, Leipzig, 1912; Gerhard Kramer, *De Fabula mundi a Joanne Gazaeo descripta*, Halle, 1920.

[67] Despre „lemnul indian", vezi Viaţa Sf. Simion, Migne, *P. Gr.*, c. 3188.

[68] Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 101.

[69] *Ibid.*

[70] *Ibid.*, c. 101.

[71] *Ibid.*, c. 321.

[72] *Ibid.*

[73] *Ibid.*, c. 441 ş.u. În spiritul acesta purcede la descrierea insulei Taproban (c. 445 ş.u.). Dar cu privire la elefanţi, citează şi mărturii străine; *ibid.*, c. 449. Îl cunoaşte şi pe Berosius; *ibid.*, c. 451.

[74] *Ibid.*, c. 169. Cunoaşte şi drumurile Palestinei, *ibid.*, c. 197 ş.u.

pentru geografi și istorici, una din cele mai bune cărți de lectură pentru spiritul aventuros al maselor[75].

185 // Ioan Philopones, adică „studiosul" „zelotul"[76], originar din Alexandria[77], nu se ocupă de detaliile răspîndite în expunerea lui Cosmas, prefigurare bizantină a lui Marco Polo. Opera acestuia nu îl interesează decît prin teoriile sale greșite privind forma pămîntului. El însuși se preocupă de cele mai înalte probleme ale cosmosului. El a scris despre „formația" și despre „veșnicia" lumii, fără a mai pomeni o mică scriere a sa despre sărbătoarea Paștilor[78]. Tînărul Iustinian a primit omagiul uneia din aceste lucrări, iar patriarhul Sergiu pe a celeilalte. Sfintele Scripturi și interpretările teologilor se amestecă cu amintirile antichității în lucrările greoaie și destul de confuze ale acestui fervent platonician[79].

Tot un contemporan al lui Iustinian a fost și acel Ioan Laurențiu Lidi-
186 anul (Lydos) care a înfățișat într-un tratat latin adesea // copiat „minunile" ale căror urme le descoperise[80] și a mai redactat și o altă compilație asupra lunilor[81]. S-a interesat și de organizarea magistraturilor[82].

Cele trei lucrări ale lui Lydos par să fi fost destinate învățămîntului. Căci el redă doar — în legătură cu lunile, cu elementele superstiției curente și cu ordinea magistraturilor — datele binecunoscute ale științei comune. Dar la capătul definirii demnităților din Imperiu (cartea a fost scrisă după anul 554) el prezintă o serie de povestiri și de considerații care culminează cu glorificarea lui Iustinian, restitutor al vechilor frontiere și rîvnind să le extindă și mai departe. El vorbește deci despre cele două luni care au fost

---

75 Ed. Montfaucon, *Collectio nova patrum*, II; Migne, *P. Gr.*, LXXXVIII; Winstedt, Cambridge, 1909. Cf. Gelzer, în „Jahrbuch für protestantische Theologie", 1883, 105 ș.u.; E. Warminster, *The commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge, 1928; Sideropoulos, *Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium partes duae ;* Strzygowski, *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch*, Leipzig, 1899; S. O. Winstedt, *The Christian topography of Cosmas Indikopleustes*, Cambridge, 1909; J. W. Mac Grindle, *Cosmas Indicopleustes*, Londra, 1897; W. Schonack, *Aus Kosmas Indikopleustes in einer griechischen Handschrift*, în „Z. f. w. Theol.", LIV (1912), 97—100; Readin, în „V.V.", XI, 541 ș.u.; XII, 112 ș.u. Cf. K. D. Hüllmann, *Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge*, Frankfurt a. Oder, 1808, și Albert Herrmann, în rev. „Weltverkehr und Weltwirtschaft", martie 1912. Despre himiariți, vezi și Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 567 ș.u.

76 Vezi în această chestiune „É.O.", VI, 87; VII, 341 ș.u.

77 Migne, *P. Gr.*, LXXXVII², c. 61.

78 *Joannis Philoponi de aedificio mundi libri VI, recensuit Gualterus Reichardt*, Leipzig, 1898; *De aeternitate mundi contra Proclum, recensuit Hugo Rabe*, Leipzig, 1899; *De Paschate, recensuit Carolus Walter*, Leipzig, 1899. Cf. Gudeman în „Realencykl. des klassichen Altertums", ed. Kroll și Kurt Wille; Vailhé, în „É.O.", III, 252—253; XVI, 277 ș.u.; „B. ngr. J.", 1932, 104 ș.u. Vezi, în general, Ludwig Stein, *Die Continuität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Byzantiner*, în „Archiv für Geschichte der Philosophie", IX (1895), 225—226.

79 Relativ la Platon la Bizanț, vezi Darkó, în „B.Z.", XXX, 13 ș.u. Despre κυρὰ φιλοσοφία (Filozofia suverană) sub Iustinian, vezi Grégoire, *Inscriptions*, I, 90, no. 255.

80 *Johannis Laurentii Lydi liber de ostentis et Calendario graeco*, ed. Wachsmuth, Leipzig, 1897.

81 *Johannis Laurentii Lydi liber de mensibus*, ed. R. Wünsch, Leipzig, 1898.

82 *Johannis Laurentii Lydi de magistratibus populi romani libri tres, edd. Ricardus Wulsch*, Leipzig, 1903. Cf. Richard Schöne, în „Festschrift", Hirschfeld, 327—329; „B.Z.", V, 410 ș.u.; VIII, 493 ș.u.; X, 453—454 (Papadopoulos-Kerameus); Cumont, *Lydus et Anastase le Sinaïte, ibid.*, XIII, 30 ș.u.; „V.V.", 174 ș.u.

suficiente pentru supunerea vandalilor, despre campaniile contra „geţilor", care sînt în realitate ostrogoţii, despre înfrîngerea „tiranului Bittiges" [Vitiges] cînd împăratul a păstrat pentru Roma „ceea ce era al Romei", τῇ δὲ Ῥώμῃ τῆς Ῥώμης ἀπέσωσεν.

Era pe punctul de a-i ataca pe sicambri, care se numesc şi franci, cînd frontiera spre Persia a solicitat sforţările imperialilor. Dar autorul, spirit critic, va stărui îndelung asupra viciilor gestiunii financiare a lui Ioan din Capadocia. Este un întreg pamflet la capătul unei lucrări de compilaţie, şi rămîne întrebarea dacă nu este vorba de interpolarea acestui text. Dealtminteri Iustinian ar fi cerut acestui fost ofiţer, după retragerea lui din armată, să descrie istoria războiului cu perşii [83].

187 // Un anonim a scris cam tot atunci o „Epistolă despre cer şi iad" [84]. „Dialogul Hermippos"[p], o lucrare de tendinţă creştină despre astrologie, care ar putea ajunge a fi tolerată în felul acesta, aparţine aceleiaşi categorii de scrieri [85].

Ca şi în vechea Romă exista pe de lături şi o literatură practică. „Scolasticul" Cassianus Bassus, purtătorul unui nume atît de roman, îşi amintea de Caton cel Vechi şi de Virgiliu cînd îşi compunea în secolul VI „Georgicele" [86], urmînd mai ales pe Anatolius din Berytos şi pe Didymos. Lucrarea a fost atît de apreciată încît a fost tradusă în limba siriană.

În acţiunea teologilor — şi cine nu era puţin teolog la Bizanţ? — se urmărea cu atenţie o întreagă activitate de discuţii înfocate despre dogmă pînă ce a putut să pară că s-a ajuns la o precizare a ei, şi chiar şi — ca să nu spunem: mai ales — după aceea [87]. Cei mai mari scriitori ortodocşi ai epocii au fost Sf. Maxim Confesorul (580—662) [88], cîndva proto-secretar imperial, apoi abate de Chrysopolis, viitor adversar al „Ecthesei" lui Heraclius, totodată şi imnograf, care avea să sfîrşească exilat în ţara lazilor, precum şi Leontie din Bizanţ [89].

188 // Anastase din Sinai în „Manualul" său îndreptat împotriva acefalilor (secolul VI) înfăţişează experienţele sale din Siria şi Egipt [90]. Violenţa sa

[83] Erich Martin, *op. cit.*, 153—154.

[84] L. Rademacher, *Anonymi byzantini de caelo et infernis epistula*.

[85] Ed. Bloch, Copenhaga, 1830; Kroll şi Viereck, *Anonymi christiani Hermippos, de astrologia dialogus*, Leipzig, 1895. Cf. Dräseke, în „Z. f. w. Theol.", XLIII (1900), 613—625 şi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 627.

[86] Ediţie recentă, H. Beckh, Leipzig, 1895. O versiune armeană, C. Brockelmann, în „B.Z.", V, 385 ş.u.

[87] Aurelio Palmieri, *I caratteri generali della teologia bizantina*, în „Studi religiosi" din Florenţa, 1902², 115—136; IV, 333—352.

[88] Migne, *P. Gr.*, XCI; H. Straubinger, *Die Christologie des Hl. Maximus Confessor*, Bonn, 1906; S. L. Epifanovici, *Sf. Maxim Confesorul şi teologia bizantină* (în l. rusă), Kiev, 1915; „É.O.", XIII, 149 ş.u.; „Revue d'ascétique et de mystique", aprilie—iulie 1930; Raffaele Cantarello, *S. Massimo Confessore, la mistagogia et altri scritti*, Roma, 1931.

[89] Wilhelm Rügamer, *Leontius von Byzanz, aus dem Zeitalter Justinians*, Würzburg, 1834; A. Casamassa, *Tre libri di Leonzio Bizantino contra i Nestoriani e i Monofisiti*, în „Bessarione", 1921; Fr. Loofs, *Leontius von Byzanz und die gleichnamigen Schriftsteller der griechischen Kirche*, Leipzig, 1887; J.-P. Junglas, *Leontius von Byzanz, Studien zu seinen Schriften*, Paderborn, 1908. Părintele Salaville citează asiatici contemporani, ca Efraim din Antiohia, Heraclian din Chalkedon, Virgil din Thapsa, Pamfilie din Ierusalim şi un Ioan Gramaticul, fără indicarea originii; „É.O.", XII, 380.

[90] Migne, *P. Gr.*, LXXXIX.

împotriva lui Sever, atacat şi de Leontie din Bizanţ în „Capitolele" sale [91], are accente de convingere personală; el îl atacă aşa cum atacă un avocat pe apărătorul părţii adverse. Multă vreme nu vom mai afla o pledoarie atît de însufleţită. Acest patriarh al Antiohiei [Sever] are toată energia conaţionalilor săi, gata la certuri şi iuţi la măceluri. Sînt amintite luptele purtate de el în adunările ecleziastice în care i se mai întîmplă să „atingă" barba adversarilor. Andrei, arhiepiscop de Cezareea, îşi are loc alături de acest polemist ca autor de comentarii asupra Apocalipsului [92].

Mai puţin savant sirianul Isac va cîştiga pentru recomandările morale cuprinse în tratatul său despre dispreţul cuvenit lumii, un public de călugări care se va reînnoi neîncetat [93]. A mai fost pomenit acel Ioan (n. prin 525), autorul atît de popular al unei „scări" („klimax") a perfecţiunii, al cărei titlu a rămas legat de numele său [94]. Ea este plină dealtminteri de amintiri şi de povestiri care o fac să fie citită cu plăcere.

Dar masa obişnuită a ştiutorilor de carte prefera acestor studii anevoioase naivitatea idilei deşertului cu sfinţii săi cenobiţi, avînd ca să-i servească lei devotaţi şi supuşi, aproape evlavioşi, aşa cum o aflăm redată în scris de către sufletul simplu al acelui simplu sirian călătorind prin Egipt, dacă
189 nu şi la Roma, Ioan // Moschos în compoziţia sa „Pratum spirituale", sau „Leimon" de la începutul secolului VII [95].

Literatura celor umili, pe care nu o dispreţuiau întotdeauna cei cu studii, citind-o alături de opere elaborate cu răbdare, nu se mărginea doar la lucrări cu iz de mănăstire sau de peşteră eremitică.

În raport direct cu antichitatea, care pentru ei nu murise, fusese redactată — dar în alt sens decît pentru cărturarii arhaizanţi — o istorie fantastică a războiului Troiei de către scriitorii populari cunoscuţi sub numele de Dares şi Dictys din Creta. Aşa s-a născut în acest Orient bizantin o povestire a luptelor şi suferinţelor bunului Priam şi ale viteazului său fiu, care a trecut apoi în Occident unde a fermecat generaţii întregi [96]. Alături de această povestire, falsul Calistene punea în legătură amintirea lui Alexandru cu toate fabulele

---

91 *Ibid.*, LXXXVI, LXXXVII^{2}, c. 1193 ş.u.

92 *Ibid.*, CVI, c. 216 ş.u.

93 *Ibid.*, LXXXVII^{2}, c. 811 ş.u.

94 *Ibid.*, LXXXVIII. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 143 ş.u.

95 Hesseling, *Bloemlezing uit het Pratum Spirituale van Johannes Moschus*, Utrecht, 1916; Iorga, *Cărţi reprezentative*, I; Vailhé, în „É.O.", V, 107—116.

96 Wilhelm Greif, *Neue Untersuchungen zur Dictys -und Daresfrage, I. Dictys Cretensis bei den Byzantinern*, Berlin, 1900 (cf. idem, *Die mittelalterlichen Bearbeitungen der Trojasage*, Marburg, 1886); J. Fürst, în „Philologus", LXI (1902); Nathan Edw. Griffin, *Dares and Dictys*, Baltimore, 1907; Otmar Schissel von Fleschenberg, *Dares-Studien*, Halle a.S., 1908; M. Ihm, *Der griechische und lateinische Dictys*, în „Hermes", XLIV (1909), 1—22; Patzig, în „B.Z.", I, 131 ş.u.; idem, *ibid.*, XII, 231 ş.u.; idem, *ibid.*, XVII, 382 ş.u., 489—493; idem, *ibid.*, XX, 229—230, idem, XXX, p. 1. ş.u.; Schissel v. Fleschenberg, în „Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien", VIII—IX (1910); Noack, în „Philologus", Supliment, VI^{2} (1892); J. Fürst, *ibid.*, LX (1900), 228—260, 330—359.

transmise îndelung Orientului din această Asie cucerită de el din cîteva lovi-
190 turi ale spadei sale eroice[97]. Descrieri // fantastice cu tendințe moralizatoare
și istorii populare despre animale, pești, păsări, vegetale, care ajung mai
tîrziu să inspire drame asemenea celor ale oamenilor, veneau din Orient,
mai ales din Alexandria, poate și din Antiohia, din primele secole ale erei
creștine: „Fiziologul" [98], „Opsarologul" [99], „Poulologul" [100], „Orneosofionul",
„Poricologul" [101]. Și mai era și istoria egipteană a lui Esop [102] și de asemenea
și culegerile de proverbe în care se păstrează rămășițele unei literaturi
poetice și morale dispărute [103].
191 // Savanți ca Suidas, comentatori ca Eustathie, spirite superioare ca Photios nu au socotit mai prejos de ei să reia și să reîntinerească vechi culegeri ca acelea ale lui Phrynichos, Aetius Dionysius și Pausanias, în așteptarea lui Eudemos și Apostolis din secolul XV [104].

Nu erau uitate nici basmele copiilor. Povestirea despre șoarece de o zîmbitoare imaginație aparține acestei literaturi [105].

---

[97] Ad. Ansfeld, *Zu Pseudokallisthenes und Julius Valerius*, în „Rheinisches Museum", LII (1897); Gley, în „Philologus", LVI (1897), 244 ș.u.; H. Christensen, *Zu Pseudokallisthenes*, în „Rheinisches Museum", LIV (1899), 135—143; Istrin, în „V.V.", VI, 97—130. Cf. pentru Alexandria armeană și rusă, „B.Z.", VII. 461. Pentru Alexandria egipteană, von Lemm, *Der Alexanderroman bei den Kopten*, Petersburg, 1903.

[98] Lemchert, *Geschichte des Physiologus*, 1889; Goldstaub, în „Mélanges" Tobler, Halle, 1895; Zuretti, în „Studi italiani di filologia classica", 1847, 113—218; E. Peters, *Der griechische Physiologus und seine orientalische Übersetzungen*, Berlin, 1898; Mann, în revista „Anglia, Beiblatt", 1899, 274—287; Max Goldstaub, în „Philologus", Supliment, VIII (1901), 393—404; idem, în „B.Z.", VIII, 510 ș.u.; *ibid.*, 170 ș.u.; „Archiv für slavische Philologie", XVII; Delatte, *Anecdota atheniensia*, 358 ș.u. — Fiziologul în proză, Puntoni, în „Studi italiani di filologia classica", III (1894), 169—191. Pentru ms. ilustrat de la Ambrosiana, „B. ngr. J.", II, 428 ș.u.

[99] Krumbacher, *Das mittelgriechische Fischbuch*, în „Memoriile" Academiei din München, 1903, 345—380; „B.Z.", XIV, 314—315; „V.V.", X, 603 ș.u.; observațiile lui Gaster cu privire la forma slavă, în „B.Z.", XIII, 230—231.

[100] Beés, în rev. 'Ο Νουμᾶς, 1906, 209—216. Pentru acest opuscul și cel următor, vezi și Hesseling în „Byz.", I, 305 ș.u. De asemenea „Syllogos" din Constantinopol, XVI (secția arheologică), 65—68.

[101] P. Marc, în „B.Z.", XV, 139—140. Cf. pentru Ornitholog, Krumbacher, *Byz. Litt.*, 817 ș.u., 849.

[102] P. Marc, în „B.Z.", XIX, 383 ș.u.; Eichstedt, în „V.V.", VIII, 115 ș.u.

[103] Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, V, 54—63; Krumbacher, *Mittelgriechische Sprichwörter;* Hesseling, în *De Gids*, octombrie 1902; trad. la Atena, 1903 ('Ελληνικαὶ καὶ ὀλλανδικαὶ παροιμοίαι). Idem, *Reineert de Vos en Griekenland*, în „Tweemandelijksch Tijdschrift", septembrie 1899. Idem, în „Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte", III (1903), 372—377; Kyriakides, 'Ελληνικὰ λαογραφία, Atena, 1923.

[104] Karl Rupprecht Apostolis, *Eudem und Suidas*, extras din „Philologus", Supl. XV¹, Leipzig, 1922.

[105] Konstantin Horna, *Analekten der Byzantinischen Literatur*, Roma, 1905, 14—16.

NOTE

a. Aici începe o paranteză pînă după nota 6, cînd este reluat firul întrerupt de discutarea paternității „Istoriei secrete".

b. Protector = ofițer din garda imperială. Menandros continuă pînă în 582 istoria războaielor oprită de Procopie la 552 și continuată de Agathias pînă în 558.

c. Sever din Sozopolis, patriarh monofizit de Antiohia (512—518). Numit de Anastase, pe care l-a îndemnat să adopte o formulă nouă a *trisagionului*, a fost depus de Iustin şi a trebuit să fugă în Alexandria. Chemat mai apoi de Iustinian, care voia să pregătească o conferinţă de împăciuire cu monofiziţii, a rămas un an întreg în Capitală. Dar venirea papii Agapet I a determinat o schimbare diametrală a politicii religioase a împăratului. A fugit din nou în Egipt, unde a murit la 8 februarie 538.

d. Termen desemnînd pe satrapii persani din Armenia aflată sub stăpînirea persană.

e. Cunoscut prin opoziţia sa perseverentă la formula monotelismului promulgată prin edict de către Heraclius (634). Pentru identificarea sa cu autorul vieţii acestor sfinţi vezi şi mai jos cap. *Ofensiva Ortodoxă*, nota 33.

f. Eutychiu, patriarh de Constantinopol (552—565 şi 577—582). Exilat în 565 de către Iustinian, pentru că a refuzat să accepte o doctrină egipteană (aphtartodocetismul) pe care acesta voia să o impună, a fost readus în scaun la 3 octombrie 577.

g. Atenaïs-Evdokia a fost, în adevăr, îndepărtată de la Curte, probabil din cauza antagonismului cumnatei sale Augusta Pulcheria, fosta tutoare a lui Teodosie, care nu o găsea destul de docilă. S-a retras la Ierusalim în 442, unde a mai trăit 18 ani. În prima parte a vieţii l-a sprijinit pe Nestorius împotriva lui Ciril al Alexandriei, în a doua pe Dioscoros şi pe monofiziţii săi împotriva hotărîrilor de la Chalkedon.

h. Leon IV Filozoful, împărat (886—912).

i. Pentru vina de a fi făcut propagandă contra edictului din 648, aşa-zisul *Typos* al lui Constant II (641—668), care oprea orice discuţie cu privire la mono sau difizism şi renunţa totodată la formula monotelismului lui Heraclius. Învinuit de trădare, Maxim Confesorul a fost torturat şi mutilat; a murit în exil în 662.

j. Cunoscut sub numele de Indicopleustes. Născut în Egipt, probabil la Alexandria, s-a îndeletnicit cu comerţul, călătorind în Marea Neagră, apoi la Muntele Sinai, în Abisinia, ajungînd poate şi în Ceylon, important centru comercial între China, Africa Orientală, Persia şi Bizanţ. Creştin nestorian, el se călugăreşte. Scrisoarea sa a fost compusă înainte de 550. Miniaturile scrierii sale, cunoscute din reproduceri, sînt de un mare interes artistic. Lucrarea a fost publicată sub titlul „Topographia Christiana".

k. Sau mai degrabă dreptunghiular, avînd forma tabernacolului lui Moise.

l. Ceylon.

m. Port în Ethiopia.

n. Axum, oraş în Ethiopia.

o. Filozof de la sfîrşitul secolului VI, comentator al lui Aristotel. Scrisoarea despre *Eternitatea lumii* e îndreptată contra lui Proclus. În comentariul Genezei („De opificio Mundi") îl foloseşte pe Aristotel.

p. Din secolele V—VI, reproduce scrieri egiptene din vremea Ptolemeilor.

III

LUMEA BIZANTINĂ: VIAŢA PROVINCIILOR

Provinciile au drept menire, ca şi mai înainte, să procure hrană Capitalei şi să întreţină fastul dominant al curţii imperiale.

Vechiul sistem roman de extorsiune este practicat de bizantini în chipul cel mai nemilos. Milioanele de locuitori care constituie populaţia Imperiului, deşi sînt cetăţeni romani, sau au toate drepturile de a deveni cetăţeni, nu sînt ca provinciali decît „tributarii" Constantinopolului, apărătorii şi martirii săi.

Impozitul pe care îl plătesc ei este tot cel vechi [1], întrucît Iustinian nu a introdus altă inovaţie decît „aerikon"-ul [2]. Aceste sarcini sînt în general

[1] Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde*, în „Vierteljahrschrift für Sozial — und Wirtschaftsgeschichte", XX. Cf. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, în „Byz. Arch.", 1927; Bury, *Imperial administrative systhem.*

[2] Piganiol, *L'impôt de capitation sous le Bas Empire*, Chambéry, 1916. Pentru „aerikon", „B.Z.", XXX, 450 ş.u.

grele, dar contribuabilii au în schimb avantajul care rezultă în mod firesc din finanţe ţinute în ordine şi din moneda cea mai bună din lume, după aceea a vechii Attice [3].

192 // În genere, şi în ciuda abuzurilor semnalate de „Istoria Secretă" [4] nu a existat o stare de nemulţumire generală împotriva unui regim totuşi preferabil încă oricărei alte cîrmuiri.

Dar ceea ce se petrece la Constantinopol are foarte puţin răsunet în provincii. Se va păstra mai departe, ca în Egipt [5], o adîncă veneraţie pentru împăraţii depărtaţi: Iustin II, un Flavius, Tiberius, un „nou Constantin"; ei sînt aşa cum am mai spus nişte „mari binefăcători" „prea filantropi" „trismegişti" . Alături de Tiberius nu va fi uitată nici soţia lui, Aelia Anastasia. Vechea libertate municipală se mai conservă, şi mai persistă ceva popular chiar în armată unde, în mediul trupelor „iustiniane" sau a altor formaţii, există o „comunitate", un colegiu de soldaţi, cu primaţi πρωτεύοντες în castele [6]. Dar mişcări de revoltă, dintre care una este legată de numele uzurpatorului Achilleus, vădesc totodată o agitaţie îngrijorătoare a spiritelor şi persistenţa unui păgînism agresiv, a unui antisemitism turbulent la gim-
193 naziarhi, precum şi lupte între călugări, // ca acea dintre aderenţii patriarhului Teodosie şi cei ai rivalului său Gaianos, exilat în Sardinia [7]. Am mai spus că isaurienii formau o comunitate barbară bucurîndu-se de privilegii osebite, Imperiul plătindu-le o sumă importantă pe fiecare an pentru a-i avea în slujba sa. Sub Zenon statul părea că aparţine acestui mic grup de oameni îndrăzneţi; de aceea măcelărirea lor după revolta lui Basiliscus a fost considerată ca aducînd o uşurare [8]. Au fost ulterior folosiţi ca zidari pînă în împrejurimile Antiohiei [9].

Sicilia a avut un regim mai bun sub pretorul pus de Iustinian [10]. În Africa recucerită, provincialii au avut dreptul să reclame în decursul a cinci ani pămînturile lor uzurpate de barbari şi Biserica catolică şi-a recîştigat bunurile sale cotropite de arieni [11]. Dar mai ales Iliricul, care se putea mîndri

[3] Andreades, *Le montant du budget de l'Empire byzantin*, Paris, 1922; idem, *Les finances byzantines*, în „Revue des Sciences", II, 1911; *De la monnaie et de la puissance des métaux précieux dans l'Empire byzantin*, extras din „Byz.". Vezi marea sa lucrare despre finanţele bizantine; Stein, în „B.Z.", XXX, 376 ş.u. (Iustin II a uşurat această povară); Gelzer, *Kultur*, 78—79; Svoronos, în „Mélanges" Hatzidakis.

[4] Bury le cuprinde în *History*, 1923, II, 348 ş.u.

[5] În afară de frumoasa carte dată de Germaine Rouillard, vezi Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, Leipzig, 1909; *Altes und Neues aus der byzantinisch -ägyptischen Verwaltungsmisere, vornehmlich im Zeitalter Iustinians*, în „Archiv für Papyrusforschung", V, 1911, 346—377; H.J. Bell, *The byzantine servile state in Egypt*, în „Journal of Egyptian archaeology", IV, 1917, 86; Wilcken, *Zur Geschichte des Usurpators Achilleus*, în „Comptes-rendus de l'Académie de Berlin", XXVI, 270—276; Baynes, *Alexandria and Constantinople*, în „Journal of Egyptian archaeology", XII, 1926, 145—156.

[6] 'Ο κοινὸς τῶν πρωτευόντων τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν τοῦ φρουρίου 'Ελεφαντίνης; Heisenberg-Wenger, *Byzantinische Papyri*, 42 etc. Termenul de *priores* este păstrat şi în acest Egipt elenizat (*ibid.*, 43), împreună cu cel de *ordinarii* şi cu *bene valeas*, *ibid.*, vezi şi 47, 52, 134.

[7] Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1069; CXXVI, c. 169; Munier, *loc. cit.*, 57 ş.u.; Delehaye, *Passions des martyrs*, 161 ş.u.

[8] Evagrius, ed. Migne.

[9] Nikefor, Viaţa Sf. Simion cel Tînăr, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3177. Un isaurian. Conon, *ibid.*, c. 3193.

[10] Nov., coll. VIII, tit. IV, III. Cf. Maxim Confesorul, în Migne, *P. Gr.*, XCI, c. 112 ş.u.

[11] *Ibid.*, coll. IV, tit. XVII, XXX, VIII.

că a dat Imperiului conducători ca Marcian [12], Anastase, Iustin şi Iustinian, nu a fost uitat la acordarea binefacerilor.

Trebuie însă făcută o deosebire între orăşeni şi săteni. Primii au o situaţie cu mult superioară. Ei pot, în adevăr, să-şi manifeste nemulţumirea printr-o revoltă, fără ca ordinea să poată fi restabilită de foarte slabele garnizoane care mai sînt ţinute chiar şi în centrele cele mai mari şi chiar în Antiohia, primul oraş al Orientului pe care perşii l-au înghiţit dintr-o dată, şi chiar şi la Adrianopol şi la Tesalonic, care au fost în primejdie de mai multe ori în cursul aceleiaşi domnii de a deveni hunice sau slave.

194 // Am văzut că Antiohia „cea mare şi frumoasă" [13], radiind veselia, isteţimea glumeaţă şi o cultură rafinată, capabilă şi de eroism în orele de primejdie, era o adevărată republică [14]. Tendinţele ei spre tulburări erau îndeobşte cunoscute [15]. S-a mers pînă la uciderea episcopului de către copii, folosind instrumentele lor de scris [16]. În schimb la Edessa, pe jumătate persană ca obiceiuri şi ca învăţămînt, se vădeşte mai puţină vioiciune siro-elenică [17]. Alexandria îşi arde în secolul V pe magistraţii săi în templul lui Serapis unde se refugiaseră, şi pierzînd în urma acestei crime proviziile sale gratuite, băile sale publice şi teatrele sale, îi cere împăratului mărinimos să i le restituie [18]. Uciderea patriarhului Proterius[d] de către aderenţii lui Timotei Aelurus arată de ce acte de barbarie era capabilă această plebe dezlănţuită şi cinică [19]. Corpul nenorocitului prelat a fost tîrît pe străzi şi aruncat animalelor.

Ierusalimul care era încă de mai înainte un centru de pelerinaj şi unde mai venea lumea şi pentru apele sale termale, cîştigase mult datorită pietăţii active a împărătesii Evdokia[e], care a sprijinit cu banii săi eforturile patriarhului de a da oraşului sfînt fundaţii religioase, printre care se numără biserica
195 Sf. Ştefan, un spital // şi un palat [20]. O altă Evdokia[f], soţia fiului lui Genseric [21] a venit să moară aici. Printre binefăcătoarele Ierusalimului, se mai numără o a treia femeie călăuzită de exemplul tovarăşei spirituale a Sfîntului Ieronim, care purta numele trac de Bessa.

---

[12] Teodor Lectorul, Istoria ecleziastică, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII [2], c. 165.

[13] Ἡ καλὴ καὶ μεγίστη, Vasile din Seleucia, în Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 520.

[14] Procopie, *Bell. Pers.*, 87, 186—187; pentru ed. Haury, vezi locurile indicate în tabla III, 196.

[15] Ἀντιοχεῖς ταραχαῖς καὶ στάσεσιν χαίροντες; Teodor Lectorul, în Istoria ecleziastică, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII [2], c. 175. Κλῆρος ἀνυπότακτος καὶ λαὸς ἀπειθὴς καὶ ἐκκλησία ἐῤῥυπωμένη. Sub Tiberiu se ard acolo ereticii, antiohienii vor să-şi ucidă episcopul, ei strigă contra împăratului; Evagrius, V, 18. Sub Mauriciu are loc o răzvrătire contra episcopului Grigore; *ibid.*, VI, 7. Cf. Evagrius, IV, 4 ş.u.

[16] *Ibid.*, III, 10 (după Malalas).

[17] *Ibid.*, c. 185, 209.

[18] *Ibid.*, II, 15. Despre situaţia de la Niceea, Nicomedia, Brussa, vezi Johannes Sölch, în „B. ngr. J.", I, 263 ş.u.

[19] Evagrius, II, 8 (este un popor μάλιστα ἀφανὴς καὶ σύγκλυδος); Teodor Lectorul, Ist. ecleziastică, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI [2], c. 169, 265 ş.u.; Zaharia din Mitylene, *ibid.*, LXXXV, c. 1151. Iustinian a pus să se repare apeductul; Malalas, 445.

[20] Evagrius, I, 21.

[21] Vezi şi Viaţa lui Daniel Stilitul, Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 996; cf. ed. Delehaye, *Les saints stylites*, 33, 97, 121.

Cu toate acestea şi aici s-au produs tulburări provocate mai întîi de cearta dintre patriarhii Teodosie şi Iuvenal[g]. Călugării erau tot atît de puţin disciplinaţi ca la Alexandria; samaritenii dădeau tîrcoale pe întinsul cîmpiilor. În curînd, schisma bizantină a făcut din Sf. Sava un adversar al împăratului Anastase şi rebeliunea lui Sever contra dogmei oficiale l-a pus pe acesta în faţa căpeteniei temute a acefalilor. Iustinian a făcut şi el daruri la Ierusalim, de curînd ameninţat de samariteni conduşi de „împăratul" lor, Iulian [22]. Tot atunci se mai situează acţiunea origeniştilor combătuţi de Ciril din Scythopolis, şi influenţa „călugărilor traci de pe malurile Iordanului, oameni aspri şi credincioşi" [23].

De-a lungul frontierei persane se află centre importante în ciuda ameninţărilor continue de primejdii: un comerţ intens le întreţine viaţa [24]. Dar este adevărat că ofensiva lui Chosroes goneşte dinaintea sa pe locuitorii din Nicopolis, Neocezareea, Komanai şi Zala [25].

196 Adesea în aceste oraşe funcţionarul care îl reprezintă // pe stăpîn nu mai îndrăzneşte aproape să mai facă ceva. În momentele grele episcopul sau un preot, ori vreun sfînt ascet este întotdeauna acela care poartă cuvîntul, care vine să implore îndurarea străinului şi chiar pe aceea a soldaţilor revoltaţi. Cum este lucru notoriu că Imperiul nu-şi mai poate apăra supuşii lăsaţi doar ocrotirii zidurilor oraşelor, sau vreunei trupe militare în trecere, guvernul ar fi foarte puţin îndreptăţit să vrea să comande.

Şcoli „de gramatică" unde aleargă şi copiii barbarilor vecini, jocuri de Circ, comedii cu mimi, îmbulzeală în jurul unor pamflete afişate, certuri ale tinerilor din *demos*, procesiuni şi predici bisericeşti, sosirea caravanelor, munca istovitoare a bieţilor meseriaşi, intrigi politice mărunte, comentarii asupra faptelor diverse şi a minunilor, iată scenele zilnice ale vieţii dintr-un oraş de provincie.

Dacă în oraşe asociaţiile de artizani mai reprezintă încă o forţă respectabilă şi respectată [26], în schimb la ţară nu sînt decît cultivatori (γεωργοί), la cheremul celor puternici (δυνατοί) [27]. În faţa acestora se pleacă întotdeauna autoritatea publică. Ei posedă multe moşii, dar pe deasupra — în anumite condiţii mai posedă într-un mod mai mult ori mai puţin legal — şi mulţi locuitori ai acestor pămînturi. Ei au totuşi obligaţia de a plăti Imperiu-

[22] Vezi şi Viaţa Sf. Sava scrisă de Ciril din Scythopolis; *Acta Sanct.*, 5 decembrie.

[23] Amănuntele sînt înfăţişate în frumoasa carte a lui Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs, 326—636*, Grenoble, 1869.

[24] Despre vinul prefăcut în pulbere la Amida, vezi Zaharia din Mitylene (la Migne) LXXXV, c. 1159. Ocuparea oraşului de către perşi, *ibid.*, c. 1155 ş.u. Idem, despre întemeierea oraşului Dara (Anastasiopolis), *ibid.*, c. 1162; Malalas, pp. 399, 453. Martyropolis, refăcut de Iustinian, devine Iustinianopolis; *ibid.*, 427. La p. 468 ş.u. oraşul Anasartha este Theodosias, iar Susa este şi ea tot Iustinianopolis; *ibid.*, 444.

[25] Viaţa patriarhului Eutychiu, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2344.

[26] Albert Stöckle, *Spätrömische und byzantinische Zünfte*, în „Beiheft" (supl.) la „Klio", 9, Leipzig, 1911; Bezobrazov, în „V.V.", XVIII [2], 30 ş.u.

[27] Testard, *Des rapports des puissants et des petits propriétaires dans l'Empire byzantin.*

lui impozitul personal al ţăranilor „lor“ [28]. Unii se fac temuţi [29], întreţinînd o mică armată de sclavi, de isaurieni şi de *buccellarii*. Rolul micului proprietar roman, principala forţă a statului, a dispărut de mult. Astfel sub Iustinian Imperiul căuta muncitori pentru nişte pămînturi părăsite de o populaţie
197 supusă prea des invaziilor barbare: aceasta este originea // aşa-zisei ἐπιβολή, atribuirea forţată a acestor pămînturi neproductive vecinilor lor, făcuţi răspunzători de plata impozitului.

Dar se ajunge a se defini pămîntul ca inatacabil şi se oferă un adăpost aici dezertorilor de pe pămîntul celălalt. Va trebui să se găsească aici un ogor pentru ei, şi astfel va fi despărţit impozitul pe om de acela aşezat pe cîmp [30].

Mai este şi alt aspect al vieţii provinciale, dar el nu se întîlneşte pretutindeni. Există barbari aşezaţi în unele provincii. Adică mai precis numai în Europa unde goţii au locuit multă vreme unele districte din Tracia, unde slavii, acceptaţi în Dacia vor fi în curînd, după invazii repetate [31], toleraţi în Dalmaţia ca noi stăpîni ai Iliricului, unde se află cam peste tot germani şi huni, unde în sfîrşit Dunărea panoniană [32] aparţine avarilor [33], gepizilor [34]
198 şi longobarzilor [35]. Unele // din aceste provincii sînt lăsate cu totul aşa-zişilor *foederati* care, în schimbul contingentului lor militar, culeg impozitul datorat de locuitor; în cazul acesta nu mai supravieţuieşte decît autoritatea ideală a Imperiului.

În alte locuri, însă, nu găseşti decît insule barbare. Marii proprietari au trebuit să cedeze o parte din bunurile lor imense. Datorită acestui fapt s-a format o nouă clasă de mici agricultori stăpîni pe persoana lor şi pe cîmpul lor. Dar cum ea este sau va deveni foarte curînd creştină, cum nu se sustrage de la relaţiile sociale cu vechii locuitori, noua societate care se va forma prin încrucişări va avea o situaţie mult superioară aceleia a oamenilor săraci, fără avere, fără drepturi şi fără apărare pe care îi găsiseră invadatorii barbari.

Totuşi sub raportul militar regiunile rurale sînt cu totul lăsate pradă unor duşmani care au sprinteneala arabilor, aspectul grozav al raselor hunice,

---

[28] Referitor la φόροι, biruri, Procopie, *Bell. Goth.*, II, 282.

[29] Baynes, *History*, 107.

[30] Piganiol, *loc. cit.*; N. A. Constantinescu, *Réforme sociale ou réforme fiscale*, în „Bulletin de l'Ac. Roumaine“, secţia ist., XI, 1924; Ostrogorski, în „Vierteljahrsschrift für soziale und Wirtschaftsgeschichte“, XX (1927), 49 ş.u.; în „Byz.“, VI, 229 ş.u.; Vernadski, *Sur les origines de la loi agraire*, în „Byz.“, III, 169 ş.u.

[31] În anii 493, 513, 549, 559, 580, 623, 626. Vezi cronologia la Vailhé, în „É.O.“, XIV, 81—82. Cf. Stanoievitch, *Les Slaves du Sud pendant les siècles VI-VIII*, în revista „Glas“ din Belgrad, LXXX (1902), 124—154; Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares, pendant la seconde moitié du VIe siècle*, în „Byz.“, IV, 137 ş.u. (multe reconstituiri istorice contestabile). Cf. punctul nostru de vedere din „RHSEE“, 1933, 1—2. Vezi Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien*, în „Memoriile“ Academiei din Viena, XX (1856), 353—429.

[32] Cf. A. Remeny, *Zur Geschichte der Donauflotille*, 1888.

[33] Victor Tennonensis menţionează o solie la Constantinopol, cea dintîi la 563; *loc. cit.*, 205. Cf. Ioan de Biclar, 214 (c. 576), 215 (c. 577), 216 (c. 581) şi aşa mai departe.

[34] Încă şi Aëtius luptase contra unei răscoale a Noricului, a „Nori“-lor. O întîlnire cu gepizii, în 539, Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 106. La p. 103 sînt menţionaţi „geţi“ şi „bulgari“ (avari). *Ibid.*, 108; nişte „bulgari“ trec la Totila. Tzitta a luptat în 535 pe rîul Yantra contra „bulgarilor“; *ibid.*, 104.

[35] Vezi contribuţia noastră, *Le Danube d'Empire*, la „Mélanges“ Schlumberger.

numărul copleșitor al slavilor. Se întîmplă totuși ca în timpul războaielor cu perșii niște țărani, niște ciobani de oi, să se împotrivească războinicilor străini care vor să-i jefuiască și ca ei să ajungă a îndeplini isprăvi vitejești într-o epocă în care Constantinopolul folosește pe cei mai mișei dintre soldații săi, care de cum se ivește primejdia, o iau la fugă în cete întregi, acoperind pămîntul de armele pe care le aruncă. Mulți dintre micii proprietari ruinați, mai ales dintre cei tineri, își părăsesc satul și vin pe jos cu desaga în spinare pînă la Constantinopol, unde se înrolează pentru a porni în campanii războinice sau a intra în garda palatului. Ei pot să se ridice pînă la cele mai înalte demnități; unul din acești foști plugari, un trac din Bederiana [36] nu a ajuns el oare să fie împăratul Iustin?

Provinciile asupra cărora și-a păstrat Imperiul dominația sa reală sînt — în Europa: Tracia, părăsită de goți care n-au avut aici urmași barbari,
199 Peloponesul și anumite părți din coasta dalmată și albaneză de astăzi. // Frontiera este indicată de aceste campamente de slavi, avari și gepido-longobarzi [37]. În Asia „Romanii" nu mai au în regiunile caucaziene decît prinți pe care îi ocrotesc, și castele pe care le păzesc în Lazic (Lazistan), Iberia și Armenia [38]. Situația este aceeași în regiunile Mesopotamiei întotdeauna dorită cu patimă și adesea jefuită de perși și de arabii din slujba lor. Teritoriile arabe din Palmyra și din Hira aparțin mai mult cu numele împăratului după mărturisirea lui Procopie.

Mai rămîn deci Asia Mică [39] și Siria [40]. Aceasta din urmă nu va fi invadată decît sub Iustinian de către dușmanul său, persanul Chosroes, cealaltă se va mai bucura încă mulți ani de o pace relativă. Nu trebuie uitată nici dominația insulelor care nu suferă încă nici o tulburare. Egiptul, cu marele său oraș, Alexandria, era una din posesiunile cele mai de preț pentru „Romani".

Așa era Imperiul roman la începutul domniei lui Iustinian. Frontierele sale corespundeau destul de bine celor ale Turciei dinainte de 1877.

Odată consolidat în toate punctele sale, Imperiul refăcut în spirit
200 roman [41] de Iustinian, putea să pășească spre cele două // țeluri pe care i le impunea istoria, chiar dacă Iustinian nu le avusese pe amîndouă în vedere: reedificarea frontierelor (reînnoind opera pe care Traian fusese pe punctul a o îndeplini), și unitatea morală în pacea spiritelor [42].

---

[36] Despre trecutul său, Zaharia din Mitylene, în Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1159. Portretul său, *ibid.*, c. 1166.

[37] Pentru prima apariție a sclavinilor la Dunărea de Jos, în 525, în afară de mărturia lui Iordanes, mai avem mențiunile din Pseudo-Cesarius Naziazenus, semnalate de Zupanić, în „Actele" Congresului III de Studii bizantine, 351. Pentru botezul la Constantinopol sub Iustinian, al unui rege gepid împreună cu doisprezece supuși ai săi, Malalas, p. 427. Este aproape de prisos de a mai sublinia partea de exagerare din teoriile lui Diculescu din lucrarea *Die Gepiden*... Vezi darea noastră de seamă din „RHSEE", 1925, 55 ș.u.

[38] Pentru politica urmată în această țară, Bury, *History*, 1923, II, 344—345.

[39] Despre Isauria, Evagrius, III, 35. Înainte de revolta lui Longin, Imperiul plătea isaurienilor 5000 de libre pe an... Teodor Lectorul, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVII [2], c. 188. Trădarea unor isaurieni în Italia, unde au trecut de partea goților *(dolo Isaurorum)*, Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 108.

[40] Pentru Egiptul tulburat de certurile stîrnite de Aelurus și Gaianos, vezi mai sus p. 133—134. Vezi și Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 199.

[41] Vezi și Baynes, *History*, 45.

[42] Vezi P. Jörfes, *Die Reichspolitik Kaiser Iustinians*, Giessen, 1893.

NOTE

a. Epitet însoţind de obicei numele lui Hermes „de trei ori mare", sau a zeului egiptean Thot. Aparţine prin excelenţă lumii alexandrine.

b. Patriarh monofizit (copt) al Alexandriei (535—566). În rivalitate cu Gaianos, numit în acelaşi scaun.

c. De fapt după răscoala lui Illus, şi în mod mai radical în timpul domniei lui Anastase.

d. Proterius, patriarh de Alexandria (451—457), a fost ucis în baptister la 28 martie. Rivalul său Timotei II Aelurus, care era monofizit, îi succede (457—460 şi 475—477).

e. Atenaïs-Evdokia.

f. Evdokia, soţia lui Huneric, deci nora lui Genseric şi nepoată de fiică a Atenaidei-Evdokia.

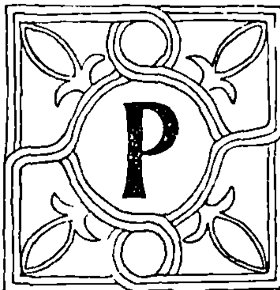
g. Iuvenal, episcopul de Ierusalim (din 422) obţine la conciliul din Chalkedon ridicarea episcopiei sale la rang patriarhal, cu sporirea ei cu încă două metropole. Cît mai era plecat la conciliu, monofizitul Teodosie îi uzurpă locul (pînă la începutul lui 457), şi-l pune pe fugă la întoarcere, fiind sprijinit de împărăteasa Atenaïs-Evdokia, care trăia la Ierusalim. Iuvenal rămîne titular pînă în 458.

Capitolul patru

OFENSIVA BIZANTINĂ

I

ÎN ORIENT

201 olitica împăraţilor bizantini din secolul IV fusese
foarte timidă. Ei au asistat pur şi simplu la jafurile
barbarilor de peste Dunăre pe care căutau să-i capteze
prin pensiuni şi să-i distrugă pe unii prin alţii, joc
care putea uneori să devină destul de periculos [1].
Serbia de astăzi a fost prada hunilor [2] care au transformat-o // într-un pustiu, ucigînd şi luînd cu ei pe locui-
202 tori [3]. Aceşti groaznici jefuitori au dispărut în curînd,
dar datorită altor factori istorici decît armatele imperiale. Însă Imperiul era prea slab pentru a se putea substitui acelor barbari care se lăsau păgubaşi şi plecau mai departe.

Zenon[a] s-a găsit la un moment dat absolut neputincios faţă de ostrogoţi (pe care i-au înlocuit fraţii lor goţii din vest — vizigoţii — ca stăpîni ai Peninsulei Balcanilor). Teodoric, regele ostrogoţilor, care luptase mai mulţi ani cu rivalul său omonim zis Triarius [4], s-ar fi pregătit, după cît se

---

[1] A fost politica şi a lui Anastase. Luptă „în Scitia şi în Moesia" cu doi şefi huni, Malalas, 437—438. Vezi şi 490. Într-o campanie contra perşilor sînt trimişi Ἰλλυριανοί „sciţi", isaurieni, „traci"; *ibid.*, 442. Evagrius menţionează pe Dunăre „huni, foşti masageţi"; III, 2. Pentru Malalas „hunii" sînt avari: ἔθνος Οὔννων παράξενον τῶν λεγομένων Αὐάρων (poporul hunilor înrudiţi cu aşa numiţii avari); *ibid.*, 489. Vezi Rose, *Kaiser Anastasius*, I, 1882.

[2] Au vrut unii istorici să facă din ei bulgari, menţionaţi de fapt de Ennodius (Bury, *History*, 1923, I, 460, nota 3), dar ar fi o greşeală a-i confunda cu toate frînturile imperiului distrus al hunilor şi de a face din ei „prebulgari", iniţiatori ai unei politici şi acţiuni „naţionale" care ar fi fost doar continuată de bulgarii din secolul VII. Totuşi Ioan din Antiohia spune că Zenon chemase împotriva celor doi Teodoric, τοὺς καλουμένους Βουλγάρους (pe cei care sînt numiţi bulgari), dar foloseşte îndată după aceea termenul de „huni" (Müller, F.H. Gr., V, 619). Este vorba apoi de Ioan „Scitul"; *ibid.*, 620, vezi şi 621: Ἐκεῖθεν Ἴστρου Οὖννοι (Hunii, de pe partea cealaltă a Istrului). Cf. Marcellinus Comes, anul 514. Teofan vorbeşte şi el de πλῆθος Οὔννων καὶ Βουλγάρων (mulţimea hunilor şi a bulgarilor). Vezi mai sus capitolul precedent, nota 33.

[3] Malalas, 490 (au mers pînă în suburbiile Constantinopolului). Cf. Migne, *P. Gr.*, CXIV, c. 1353. Sînt „sciţi" în armata contra rebelului Illus, *ibid.*, CXXII, c. 1256.

[4] Pentru moartea acestui Teodoric al doilea, Evagrius, III, 25.

spunea, ca să asedieze Constantinopolul, al cărui apeduct [5] l-a şi tăiat, cînd împăratul a reuşit să-l convingă să atace Italia guvernată de Odoacru şi să se aşeze acolo cu barbarii săi în calitate de vicar al Imperiului [6]. Se spune că temîndu-se de soarta unui alt rebel[b], el a primit oferta [7].

Dar chiar şi după această nouă mutaţie a duşmanilor, Imperiul rămînea serios ameninţat. Capitala era atît de grozav expusă unor expediţii ambiţioase ale primului şef de bandă care s-ar fi ivit, încît Anastase, succesorul lui Zenon, un om foarte socotit, după declaraţiile lui Procopie, a pus să fie baricadat Chersonesul [Traciei] (adică tulpina peninsulară care poartă în vîrf Constantinopolul ca o floare mare deschisă) printr-un „zid lung" asemenea aceluia al fiilor Imperiului din Extremul Orient, chinezii.

În acest răstimp, Orientul asiatic părea mult mai fericit. La drept vorbind
203 nu era nici un duşman adevărat în partea aceea, deşi marele basileus al Persiei // amintindu-şi de toate cuceririle din trecut nu binevoia să recunoască decît calitatea unui „Cezar" împăratului bizantin. Acest adorator al soarelui care dispreţuia practicile ebraice din creştinism, şi citea pe Aristotel [8] şi Platon, era fără îndoială un principe puternic. El avea mari bogăţii acumulate, tradiţii războinice admirabile, soldaţi care se mulţumeau cu puţin, comandanţi de armate foarte şireţi [9]. O mare energie simplă se oglindeşte în obiceiurile războinice ale acestui popor de ciobani, condus de cavaleri întreprinzători; cînd pleacă la război soldaţii îşi aruncă suliţele lor, pe care şi le însemnă cu semne proprii în nişte vase în faţa regelui-împărat; la întoarcere ei trec din nou în faţa lui pentru a şi le relua, ceea ce îi îngăduie să răsplătească sau să pedepsească pe cei vii şi să-şi dea seama de lipsa acelora care nu s-au mai întors. Acela care şi-a atras mînia stăpînului, merge să se aşeze lîngă o fîntînă de bronz din palat şi aşteaptă acolo cu resemnare moartea sau iertarea. Regele însuşi propune rezolvarea unui conflict întreg printr-un duel [10].

Amintindu-şi de isprăvile dinastiei parte, perşii, oameni de munte, prieteni ai ţăranilor ale căror proprietăţi [11] modeste ei nu le jefuiesc, manifestă cel mai mare dispreţ pentru „romani", pe care îi văd mai ales sub aspectul unor populaţii fricoase din regiunile de cîmp şi de pe litoral. Ei îşi au întotdeauna partizanii lor în mijlocul popoarelor mici care separă, deşi nu
204 complet, cele două Imperii [12]. Dacă acolo // generalii şi principii Persiei sînt

---

[5] Amănunte în Bury, *History*, 1923, I, 421 ş.u. Ajunsese pînă la Selymbria; Malalas, 383—384.

[6] O. Körbs, *Untersuchungen zur ostgotischen Geschichte*, teză, Iena, 1913. Mai recent L. Levillain, în „Mélanges", Iorga, 537 ş.u.

[7] Malalas, 383—384.

[8] Agathias, în Suidas, s.v. Χοσρόης.

[9] Vezi lucrarea noastră *Essai de synthèse*, II, cap. 1.

[10] Malalas, 364.

[11] Zah. din Mitylene, în Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1161.

[12] Nòldecke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887; *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, 1889; Brinkmann, *Der römische limes im Orient*, în „Bonner Jahrbücher", 1896; Christensen, *L'empire des Sassanides*, 1901 („Memoriile Academiei din Copenhaga"); Karl Güterbook, *Byzanz und Persien in ihren diplomatischvölkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians*, Berlin, 1909; Paul Sauerbrei, *König Jezdegerd der Sünder, der Vormund des byzantinischen Kaisers Theodosius des Kleinen*, în „Festschrift" pentru Albert von Bamberg, Gotha, 1905, 90—108 (cf. Haury, în „B.Z.", XVI, 291—294); Victor Chapot, *La frontière de*

lacomi în timpul războiului, strategii și logotheții Bizanțului se arată hrăpăreți în timp de pace. Ei își arogă drepturi de monopol ca în țara lazilor; alungă pe negustori, sărăcesc țara. Ei tratează pe șefii indigeni fără prea multe menajamente. Cum ceilalți sînt foarte aproape, nemulțumiții nu omit să li se adreseze lor. De cîte ori înainte sau după Iustinian au avut loc asedii și raiduri peste văile caucaziene pentru posesiunea orașului Petra de pe țărmul Pontului Euxin, pentru paza contra hunilor a Porților Caspice pe care Iustin era acuzat că le-ar fi smuls de sub stăpînirea persană [13], și sub nenumărate alte pretexte, mai mult sau mai puțin neserioase! Romanii folosesc împotriva acestor invadatori ai țărilor despărțitoare
205 pe abasgi [14], pe lazi [15], pe iberi [16], // și chiar pe armenii [17] înșiși, asociindu-le garnizoanele castelelor, sau cîteva sute de soldați ai armatei regulate, *katalogoi* sau *numeri* pînă la Muntele Liban. Se mai obișnuiește, pînă și sub Iustinian, a se arunca mai mulți pumni de aur acestor huni albi sau ephtaliți, coborîtori din vechii sciți, care în stepele siberiene nu așteaptă decît atîta pentru a se pune în mișcare, a bate pe perși și a-i constrînge să adore pe kaganul lor, sau a se întoarce contra „romanilor" [18], așa cum au făcut sub regele lor Zilgibis (Zingbir). Regele Perouz a murit astfel cu toți fiii săi, afară de unul, în capcanele hunilor, dușmanii săi înverșunați. Perșii au plătit și ei tribut doi ani acestor barbari [19].

La rîndul lor războinicii Iranului îi cer și ei Cezarului aurul său (cîteva mii de libre pe an, bine cîntărite), pe care promit să nu îl folosească la baterea unor monede de aur, acesta rămînînd un privilegiu imperial. Pentru a scăpa de această povară, un împărat al Bizanțului[c] ar fi primit din partea vecinului din Persia a fi tutorele propriului moștenitor[20] al acestuia, dar

l'*Euphrate de Pompée à la conquête arabe*, în „Bibl. de l'École fr. de Rome et d'Athènes", 1907; Kornemann, *Neurom und Neupersien*, în „Einleitung in der Altertumswissenschaft", III [2] (1912), 298—306; Wilhelm Eusslin, *Die Weltgeschichtliche Bedeutung der Kämpfe zwischen Rom und Persien*, în „Jahrbücher für Wissenschaft", 1925, 399 ș.u.; C. M. Patrono, *Bizantini e Persiani alla fine del VI secolo*, în „Giornale della società asiatica italiana", XX (1907), 159—277; Gelzer, *Kultur*, 70—71; Erich Merten, *Zum Persenkriege der byzantinischen Kaiser Justinos II und Tiberios II (571—579 n. Chr.)*, Weimar, 1911; Drouin, în „Muséon", XIV, 143 ș.u., 234 ș.u.; Stein, *Ein Kapital vom persischen und vom byzantinischen Staate*, în „B. ngr. J.", I, 1920, 50 ș.u.; idem, *Geschichte*, 213, nota 1 (pentru catafracții perși); Destounis, *Despre „De bello persico" a lui Procopie* (în limba rusă), 2 vol.; Labourt, *Le christianisme dans l'Empire perse*, 1904; L. Bardou, în „É.O.", IV, 18 ș.u.

[13] *Chron. Paschale*, anul 522, cf. Malalas, 414—415; 431—432. Jafuri hunice sub Iustinian, Zaharia din Mitylene, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 1175. Cf. Malalas, 472—473. Despre ephtaliți, vezi și Viața Sf. Gurios, în Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 145. Despre o ἀμφίθυρος οὐννικός (poartă hunică), Evagrius, VI, 21.

[14] Procopie, *Bell. Goth.*, 19.

[15] Apărarea contra perșilor, Malalas, 427. Botezul regelui lor, *ibid.*, 413—414.

[16] Procopie, *op. cit.*, 51, 113—114.

[17] Evagrius, V, 7 ș.u. Despre numirea de către Iustinian a unui simplu ἄρχων sau *comes*, Malalas, 129.

[18] *Chron. Paschale*, anul 512; Malalas, 414—415. A fost ucis de regele perșilor Kobâd, în urma plîngerilor lui Iustin. Despre regina Boa, văduva regelui Vlach, care trece de partea „romanilor", *ibid.*, 431—433.

[19] Procopie, *Bell. Goth.*, 18—19, 22, 24.

[20] Procopie, *Bell. Pers.*; v. și mai jos nota 22.

cum regele Kobâd[d] a solicitat de la „Cezar"[21] această cinste fără însă a
o obţine [22]. A trebuit ca împăratul să se resemneze totuşi să plătească cele
6 000 de libre de aur pe an [23].

Şi cu toate acestea, ofertele unui şef arab în rivalitate cu un altul ocrotit
de romani [24] — ca Arthas[e] şi acel Alamundar[f] care a sfîrşit prin a fi ucis ca
206 aliat al romanilor [25] // — acelea ale samaritenilor gata de revoltă [26], plîngerile
caucazienilor, sau pur şi simplu pasiunea prăzii sau a gloriei, au aruncat
cavaleria persană pe teritoriul imperial [27]. Chosroes[g], care trebuia să fie un
fel de „frate" pentru Iustinian în virtutea ofertei de adopţiune făcută de
tatăl său, şi-a oferit mai ales plăcerea de a umili pe soldaţii romani, de a
jefui, a arde şi a distruge oraşele pînă la ţărmul mării, la Seleucia, unde în
semn de victorie şi-a afundat în mare degetele sale roşii de sîngele vărsat [28]. El se plîngea de invadarea ţării lazilor, de ridicarea noului oraş mesopotamian de la Dara [29], de nişte ofense reale sau închipuite, mai ales
închipuite. În vreme ce continua să prade, după bunul său plac, el primea
cu fraze banale sau ironice pe mandatarii împăratului şi iscălea tratate pe
care le ignora îndată, ca şi cum nici nu ar fi auzit despre ele. Magii lui îl
însoţeau peste tot ca nişte strigoi ai unui trecut de ură nepotolită [30].

Antiohia, ai cărei locuitori fugiseră pînă la ţărmul mării, a fost cucerită
[540] cu toată rezistenţa opusă de tinerii săi artizani. Oraşul a fost complet
distrus [31]. Chosroes s-a complăcut chiar în strămutarea locuitorilor reduşi
207 la starea de sclavie — // după ce odinioară fuseseră cei mai bogaţi şi mai voioşi
din aceste părţi ale Răsăritului — la Chosroantiochia, un oraş pe care l-a
improvizat [32]. Apamea a avut aceeaşi soartă [33]. Apărătorii Edessei, şi ei
oameni din popor şi păstori din împrejurimi, au avut mai mult noroc şi au
scăpat fără a trebui să plătească o îndoită şi grea răscumpărare [34].

---

21 *Ibid.*, 244.

22 *Ibid.*, 51. Chosroes cere medici din Bizanţ; Evagrius, V, 12.

23 *Ibid.*, *Bell. Pers.*, 111—113.

24 *Ibid.*, 155.

25 Malalas, 434—435; Teodor Lectorul (Migne), *loc. cit.*, LXXXVII [2], c. 204. După Nöldecke, *Geschichte der Perser und Araber*, este un al-Mondir. Vezi Viaţa Sf. Simion, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3164. Despre Naamanas (regele din Hira), care a sfîrşit prin a se converti, Evagrius, VI, 22. Cf. Malalas, 441—445, 460—461, 463—467. Lupta cu „sceniţii" sub Anastase, Evagrius, III, 36; V, 20. Despre conflictele dintre arabi şi etiopieni vezi infra (şi Bury-Gibbon, V, 541—543). Cf. A. Kammerer, *Essai sur l'histoire antique de l'Abyssinie*, Paris, 1926.

26 Malalas, 455.

27 Însuşirea minelor de aur ale perşilor de către Iustinian a pricinuit războiul; *ibid.*, 455.

28 Procopie, *Bell. Pers.*, 214.

29 O revoltă la Dara, *ibid.*, 137—138.

30 Magi şi maniheeni, Malalas, 472. — Despre βάνδος βασιλικός (drapel împărătesc) persan, *ibid.*, 461.

31 *Ibid.*, 479—480.

32 Procopie, *Bell. Pers.*, 186 ş.u., 214. Povestirea amănunţită în Bury, *History*, 1923, II, 96 ş.u. Despre campania din 528, *Chron. Paschale.*

33 Malalas, 479—480.

34 Amănunte la Bury, *loc. cit.*, 109—143. Cf. *De imagine edessena*, la Migne, *P. Gr.*, CXIII, c. 437 ş.u. Despre pacea obţinută prin mijlocirea lui Rufinus, Zaharia din Mitylene, *loc. cit.*, LXXXV, c. 1175—1176.

O singură dată a reușit Belisarie, chemat în două rînduri împotriva regelui persan, ca să-l biruie [35]. Trupele folosite în aceste regiuni formate chiar și din arabi, isaurieni, huni, avînd șefi barbari ca Mundus [36], erau foarte slabe și de o calitate foarte relativă. Niciodată nu întîlnești cete încercate de luptători devotați înconjurînd pe un general popular, niciodată nu vezi o debarcare importantă de soldați echipați cu tot ce trebuie pentru purtarea unei campanii decisive. Cînd din întîmplare ai printre apărători heruli aproape goi, echipați doar cu cingătoare și cu scut, sau goți de-ai regelui Vitiges [37], energia asalturilor persane se frînge ușor. Dar cu o plebe rău înarmată [38], cu comandanți nuli, constituind de obicei toată apărarea, nu este nimica de făcut. O anumită retragere poate fi citată ca dovadă a demoralizării unei armate odinioară
208 glorioasă (540—555) [39]. // Dar, din fericire pentru Imperiu, regele de peste Tigru nu se gîndește la cuceriri [40]. El este suveranul patriarhal alor săi, și numai atîta [41]. El duce ruina peste tot pentru că nu are nici dispoziția, nici puterea de a guverna. Cu toate zvonurile despre crearea unei flote barbare a Mării Negre destinate a cuceri Bizanțul, Capitala nu are nimic de temut din partea aceea. Dacă regele perșilor ar putea veni pînă la Constantinopol, el s-ar mărgini să ceară predarea întregului stoc de aur transformat în monedă, precum și toate comorile, pentru a se reîntoarce după aceea la el acasă. Nimeni nu s-a gîndit măcar să sprijine pe un uzurpator, foarte curînd zdrobit la Dara, anume Ioan zis Kottistes [42]. Acesta este motivul pentru care, după cele două războaie (524—532 și 540 —545), armistițiul din 562 [43] a pus capăt sub condițiile obișnuite [44] acestor raiduri. Între cele două Imperii nu putea fi încheiată o pace definitivă, după cum nici mai tîrziu între Sfîntul Imperiu, avîndu-l în frunte pe Carol Quintul, și Imperiul otoman.

Arabii au rămas mai degrabă în clientela bizantinilor [45]. Încă din vremea regelui „Mondhir", unul și același cu Alamundar, ei aveau legături strînse

[35] Malalas, 441.

[36] Dar și Germanos și fiul său Iustin, viitorul împărat, *ibid.*, 479—480.

[37] Bury, *loc. cit.*, 232; vezi și 156.

[38] Încă și Marcian atacase Ancyra σὺν πολλῷ πλήθει γεωργικῷ (cu o mare mulțime de țărani); Ioan din Antiohia, în Müller, F. H. Gr., V, 619.

[39] Bury, *loc. cit.*, 246; Agathias, II, IV; Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3236 ș.u. Despre concursul evreilor, care mai tîrziu au colaborat, atacînd Tyrul, *ibid.*, CXI, c. 1082—1085. Vezi studiul citat de Stein, în „B. ngr. J.", I; Bury, *History*, 1923, II, p. 1 ș.u., 79 ș.u. și N. Iorga, *Essai de Synthèse*, II, *loc. cit.*, vezi și Menandros, 346 ș.u.

[40] Pentru cronologia lui Marcellinus Comes, 106 (atacarea Antiohiei, anul 540), 107 (pacea din 546); Victor Tennonensis, *ibid.*, 204 (atacul hunilor în Armenia, în 559). Pentru Marcellin, ei sînt „parți", „mezi"; 103, 107.

[41] O cerere de bani adresată de Kobâd „fratelui" său, Iustinian, Malalas, 449—450.

[42] „In Oriente quoque Ioannes Cottistis, arripiens tyrannidem, antequam adversi aliquid temptaret, Daras extinctus est"; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 105.

[43] Analiza critică a tratatului (după Güterbock), în Bury, *loc. cit.*, 120 ș.u.

[44] Menandros, 346 ș.u.

[45] Vezi Viața Sf. Euthymie, Migne, *P. Gr.*, CXIV, c. 717, 719; CXV, c. 1249 ș.u.

cu Ethiopia care își trimitea și emisarii religioși în peninsulă, cu riscul de
209 a întîmpina dușmănia fanatică a regelui evreu al himiariților. // În acest regat al lui Axum, care a continuat pînă în zilele noastre, regii își bat monedele lor cu legende grecești, imitînd tiparele bizantinilor [46].

NOTE

a. În 474, Zenon a fost sprijinit de Teodoric „cel tînăr" (viitorul rege ostrogot al Italiei), iar Basiliscus de Teodoric, fiul lui Triarius, zis și cel Sașiu (Strabo). Ulterior cei doi șefi s-au unit contra lui Zenon, apoi s-au manifestat separat, cu alternative de împărcare și de răscoală. În 484 Teodoric „cel tînăr" este făcut consul. În 487 se răscoală din nou. În 488 este învestit solemn cu guvernarea Italiei și pleacă să o cucerească.

b. Aluzie probabil la soarta lui Aspar sub socrul lui Zenon, Leon I.

c. Iustin I (518–527). El ar fi fost în adevăr gata a primi oferta regelui Kobâd (Kavadh), dar cum acesta cerea ca fiul său să fie *adoptat* de împărat, sfetnicul acestuia Proclus i-a arătat primejdia unei asemenea măsuri, la care a și renunțat.

d. Rege al perșilor (488–531), fost adversar al împăratului Atanasie I în războiul din 502–505. El voia să asigure succesiunea fiului său mai tînăr, Chosroes, cu excluderea primilor născuți, și de aceea avea nevoie de ocrotirea bizantină.

e. Al Harith, rege al arabilor Ghassanizi din marginea Siriei, numit de Iustinian în 529 phylarh și patriciu, cu autoritate asupra tuturor triburilor din Siria, și beneficiind de subsidii importante.

f. Alamundar, emir arab de Hira, în 529 face o incursiune pînă sub zidurile Antiohiei. Ulterior, intră în clientela bizantinilor.

g. Chosroes I Anurșivan, fiul lui Kobâd, rege al perșilor (531–579).

II

ÎN OCCIDENT

Dalmația în care Marcellinus avea să încerce a provoca o răscoală [1] era sub ascultarea regilor goți ai Italiei, care stăpîneau și toată Sicilia. Sardinia aparținea dimpotrivă acelor vandali temuți, care chemați de nemulțumirea sedițioasă a comandantului roman Bonifaciu [2], creaseră un regat barbar al Africii.

Relațiile Imperiului de Răsărit, *unicul* imperiu începînd din 476, nu au fost aceleași cu regii de la Roma și cu cei de la Cartagina [3]. Ele au rămas întotdeauna mai încordate și mai nesigure cu aceștia din urmă, vandalii fiind mai puțin accesibili la adoptarea ideilor și obiceiurilor romane.

Genseric sau Gaiseric fusese cuceritorul Africii septentrionale, dar nu fără a fi primit ulterior confirmarea din partea împăratului Valentinian [4]. Nimeni nu se gîndea să-l dea afară pe regele impetuos al vandalilor și al ala-

---

[46] Cf. Duval, *op. cit.*, 121 ș.u. (unde se află și bibliografia izvoarelor pentru conflictul cu evreii); Zaharia din Mitylene, *loc. cit.*, c. 1166 ș.u.; Arturo Anzani, *Numismatica axumita*, în „Rivista italiana di numismatica", XXXIX, citat în rev. „Oriente Moderno", 1928, 137 ș.u. Una din aceste monezi este reprodusă în *Weltgeschichte* a lui Widmann, Fischer și Felter, II, 61.

---

[1] Procopie, *Bell. Vand.*, 336.

[2] Bury, *loc. cit.*, I, 245 ș.u.

[3] Vezi Martroye, *Genséric*, Paris, 1907; idem, *L'Occident à l'époque byzantine, Goths et Vandales*, Paris, 1904. Cf. Ludwig Schmidt, în *Geschichte der Vandalen*, Leipzig, 1901; idem, în „B.Z.", XII, 601–603; XV, 620–621; Haury, *ibid.*, XIV, 527–528.

[4] Procopie, *Bell. Vand.*, 326 ș.u. Alte izvoare ale trecutului, la Bury, *loc. cit.*, 249, nota 2.

nilor [5], ai cărui urmaşi au bătut monede pe care erau reprezentaţi purtînd
210 insignele imperiale cu legende şi simboluri // latine şi fără nici o menţiune de vasalitate faţă de Roma veche sau Roma nouă [6].

Dimpotrivă, vandalul a fost chemat la Roma de văduva[c] unui împărat pentru a o răzbuna contra soţului ei de-al doilea, uzurpatorul tronului. Fiul lui Genseric, reţinut mai întîi la Roma ca ostatec, a fost curînd eliberat. Intervenţia împăratului de Răsărit, Marcian, va fi respinsă cu dispreţ. Numai Teodoric, ajuns stăpînul Italiei[d], a reuşit să domolească pe barbari. Cel puţin aceasta este părerea ministrului său Cassiodor. După versiunea acestuia ei i s-ar fi înfăţişat ca umili solicitanţi făgăduind să nu mai atace Sicilia [7].

Hotărît lucru, o societate nouă se pregătea pe această coastă africană, şi Constantinopolul, a cărui aprovizionare mai ales era ameninţată, nu putea tolera aceasta. Provincialii obţinuseră înainte de aceasta, prin intermediul lui Zenon, dreptul de a avea episcopul lor ortodox[e]. Ei ofereau noului stăpîn care lua atitudini imperiale — căci o nouă Cartagină părea să se afle în pregătire contra Romei noi — poeţi ca Florentinus, Felix, Luxorius [8], şi a fost supărare la curtea „stăpînilor modeşti", cînd Dracontius, un scriitor de merit, care compusese „De laudibus dei", „Oreste", „Romulea", i-a refuzat acest omagiu [9]. Ridicarea de noi edificii, ca acela al Termelor, trădau la stăpînii ţării alt fel de ambiţie decît aceea de simpli exploatatori grosolani ai unei ţări pe care o cuceriseră [10].

Însă aceşti germani, ajunşi prin capriciul hazardului succesori ai vechilor cartaginezi erau foarte stingheritori chiar şi pentru Imperiul de Răsărit. Stăpînind ţărmul mării pe o întindere atît de mare şi nefiind dispuşi a face
211 pe marinarii ei, au devenit în chip firesc piraţi. // Au fost jefuite coastele Dalmaţiei, în paguba mai degrabă a goţilor, dar şi insulele din Marea Ionică, Zante de pildă, şi malurile Peloponesului, care erau provincii ale „grecilor".

Leon I, dorind să consolideze tronul ocrotitului său, împăratul de Apus Anthemius, a trebuit să acţioneze, şi flota bizantină [11], care mai pierduse cîtva din cunoştinţele şi virtuţile sale de odinioară, i-a redat împăratului insula Sardinia şi oraşul Tripoli [12].

O mare expediţie a fost chiar pregătită[f] pe seama acelui Basiliscus [13] ascultat şi în Asia în chestiunile religioase, şi care avea să fie socotit curînd un „tiran" şi un uzurpator. Aceste vase au fost distruse: o nouă expediţie nu a dat rezultate durabile [14]. Ulterior, ani întregi de inacţiune au dezorganizat complet forţele navale ale romanilor de Răsărit. Zenon, şi mai ales foarte

---

[5] Acest titlu apare în C.I.L., VIII, 17, 412.
[6] Wroth, *Coins of the Vandals*.
[7] Cassiodor, *Chron.*, în Mommsen, *Chron. Minora*, II, 159.
[8] Bury, *op. cit.*, II, 125, nota 3 (după *Antologia Latina*).
[9] *Ibid.*, cf. Schmidt, *Gesch. der Vandalen*; Diehl, *L'Afrique byzantine*.
[10] Inscripţie, în C.I.L., VIII, 253, 632, citată mai întîi de Bury, *op. cit.*, 132, nota 4.
[11] Vezi Neumann, *Die byzantinische Marine*, în „H.Z.", XLV (1898). Refăcută de Constantin după ce fusese un timp aproape inexistentă (Bury, *op. cit.*, I, 43—45).
[12] Procopie, *Bell. Vand.*, 337.
[13] *Chron. Paschale*. Cf. Bury, *op. cit.*, I, 337 ş.u.
[14] *Ibid.*, 339—340, 344—345; Malalas, 372—373. Vezi şi Martroye, *Genséric*.

prudentul Anastase, cel mai bun vecin pentru toţi barbarii, au văzut cum se succed la Cartagina mai mulţi regi coborîtori din Genseric. Unul din aceşti principi, Huneric, fost ostatic la romani, se însurase cu Evdokia , fiica lui Valentinian III, care a considerat această căsătorie ca cea mai dureroasă ofensă [15].

Anastase fusese prieten cu regele vandal Trasamund, cumnatul lui Teodoric ostrogotul. Iustinian a întreţinut şi el relaţii de prietenie cu Childeric, succesorul lui Trasamund [16], care folosea pe monedele sale efigia lui
212 Iustin I [17] şi a cărui mamă fusese fiica împăratului Valentinian [18] — //
fiind deci pe jumătate roman — deşi tatăl său Huneric fusese persecutorul ortodocşilor [19], dar el a fost răsturnat şi ucis de către Gelimer (Geilamir) [h] care a refuzat să cedeze romanilor pe regele prizonier şi familia acestuia [20].

Şi cum în timpul acesta soseau neîncetat la Bizanţ plîngeri şi trimişi din partea ortodocşilor persecutaţi de regele arian, şi cum un uzurpator got ivit în Sardinia şi un „tiran" vandal din Tripoli cereau ajutor şi făceau oferte de cesiune [21], şi cum revolta mocnea cam pretutindeni în regatul african, a fost decretată o mare expediţie imperială. Acel grec din Iliria, Belisarie, fost „dorifor" imperial, care se distinsese în lupta contra perşilor [22], trebuia ca în fruntea unei armate să ducă în Africa somaţia de a se ralia cauzei regelui scos din domnie, părăsindu-l pe Gelimer.

Flota era detestabilă. Cît priveşte spiritul echipajelor, marinarii de pe galere (dromon) se temeau neîncetat de a ajunge în fundul mării. Iar soldaţii [23] valorau cît valora în general în epoca aceasta, în ciuda marilor tradiţii militare şi a unei tactici savante, orice armată care se mai numea încă română [24]. În vreme ce în anumite provincii ca Egiptul vedeai cum ducii şi tribunii frontierelor [25], de sub autoritatea prefectului noilor „Iustiniani " [26], sau chiar siste-
213 mul//„comunităţilor" de garnizoană, foloseau indigeni cărora li se dădeau pămînturi, aşa cum s-a făcut în Rusia pentru cazaci şi în Austria secolului XVIII [27] pentru cei de pază la frontiere. Armata oficială [28] a gărzii, a *comitatensilor*

---

[15] Bury, *op. cit.*, I, 249, 256.

[16] Procopie, *Bell. Vand.*, 350.

[17] Şi în *Weltgeschichte* de Widmann, Fischer şi Felter, II, 153.

[18] Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 197. Despre moartea lui Childeric, *ibid.*, 198.

[19] *Ibid.*, 189—190.

[20] Procopie, *Bell. Vand.*, 352—353. Iustinian i-a cerut şi vizigotului Alaric să nu-l recunoască pe uzurpator; Malalas, 455—460.

[21] Procopie, *Bell. Vand.*, 356—358.

[22] Procopie, *Bell. Pers.*, 59.

[23] Cf. şi Pflugk-Harttung, în „H.Z.", LXI (1889); idem, *Belisars Vandalenkriege*, în „Syllogos" din Constantinopol, volum jubiliar, 258 ş.u. Un portret al lui Belisarie dă Vasiliev, în „B.Z.", XXX, 386.

[24] A. Müller, *Das Heer Justinians*, în „Philologus", LXXI (1912), 101—138.

[25] Heisenberg — Wenger, *op. cit.*, 42, 76. Pentru *probatio*, ἐπίκρησις a recruţilor, *ibid.*, 40 ş.u.

[26] Stein, în „B.Z.", XXV, 387 ş.u.

[27] J. Maspéro, *Organisation militaire de l'Égypte byzantine*, „Bibl. de l'École des Hautes Études", no. 201, Paris, 1912; îndeosebi p. 50, nota 1, pp. 56, 58.

[28] Conrad Benjamin, *De Justiniani imperatoris aetate questiones militares*, Berlin, 1892; Uspenski, în „Izvestia" ale Institutului rus din Constantinopol, 1900; Bang, *Die Germanen im römischen Dienst*, 1906; Zacharias von Lingenthal, în „B.Z.", III, 437 ş.u.; Kulakovski, în „V.V.", IX, p. 1 ş.u. (despre *drungares* din *throng*-ul germanic, cf. Bury, *loc. cit.*, 38, nota 4).

și *limitaneilor*[29] și chiar a *foederatilor* — care nu mai erau barbari, avînd sub șefii lor proprii[30] un pact cu Imperiul — nu pornea în aventura unor lupte depărtate. În acest scop se „strîngea o armată" de caracter special (στρατὸν ἀγείρειν)[31] în care intrau *buccellarii* clientelei particulare[32] și barbari tocmiți la bursa militară, care erau trimiși contra unor barbari ce reușiseră să-și formeze un stat și reprezentau o primejdie mult mai însemnată. Dar s-a socotit că în armata lui Belisarie în 533, din douăzeci și doi de șefi militari, optsprezece erau cetățeni, mai ales traci, trei erau huni și unul singur era german[33].

Erau printre ei huni foarte rău dispuși pentru acest război depărtat, heruli goi, cruzi și perfizi, perși șireți, armeni vorbindu-și limba lor[34], un număr bun de traci, greci toți în solda împăratului, dar mai ales un mare număr de „fideli" (clienți) ai diferiților generali, care erau soldați „răi". Era una din aceste armate formate sub Iustinian în momentul chiar al acțiunii,
214 și care erau // plătite de comandant căruia îi prestau jurămîntul în același timp cu jurămîntul lor către împărat[35]. Barbarii nu admiteau pedepsele disciplinei romane ca fiind contrare legilor lor[36].

Regatul vandal s-a prăbușit[37] împotriva oricărei așteptări și în ciuda vitejiei „asdingilor"[38] săi, în ciuda celor optzeci de „chiliarhii" ale sale, în ciuda bogățiilor sale imense culese la Roma — de unde luaseră pînă și porțile templului lui Solomon — și cam pretutindeni, în ciuda trufiei regilor săi; el s-a prăbușit într-o singură clipă. Cartagina a fost cucerită după o luptă cu regele însuși. O a doua luptă la Tricamarum a fost hotărîtoare (533).

Regele a fost descoperit în munți unde se refugiase cu ai săi și cu comorile sale. Belisarie a venit în persoană la Constantinopol spre a-l arunca, umilit în purpura sa, la picioarele împăratului „kallinic" care savura un triumf de care se dezobișnuise Bizanțul. Cartagina a devenit „Iustiniana Carthago"[39].

Se terminase acum cu vandalii. Acest mic popor germanic nu își pierduse numai o parte din însușirile sale în mijlocul desfătărilor africane, în frumoasele palate înconjurate de grădini și minunate pometuri, în ospețele de stil roman pe care le preferaseră de la început rației lor frugale de barbari[40]. Rasa nordică se stingea încet pe această margine a marilor pustiuri dogoritoare. Două înfrîngeri au desăvîrșit năruirea regatului lor, și vandalii s-au îngropat sub ruinele sale.

---

[29] Stein, *Geschichte*, 87—88; Bury, *loc. cit.*, 34 ș.u.

[30] *Ibid.*, 43, 84.

[31] Procopie, *Bell. Goth.*, 78; Babut, *La garde impériale*.

[32] Stein, *op. cit.*, 365.

[33] *Ibid.*, 364.

[34] Procopie, *Bell. Pers.*, 427, 530.

[35] *Ibid.*, 491; *Bell. Vand.*, 11; *Bell. Goth.*, I, 78. Belisarie care se însurase cu Antonina în Italia, este însoțit de ea în Persia, unde apare ca un fel de coproprietară a armatei sale; *Bell. Pers.*, 388.

[36] *Ibid.*, 364—365.

[37] Vezi și N. Iorga, *Essai de Synthèse*, II, 23 ș.u.

[38] Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 198.

[39] Nov. Iustinian, coll. IX, tit. XIV, CXXXI.

[40] Procopie, *Bell. Vand.*, 382—383, 434—435.

Mai rămîneau maurii, așa-zișii „Maurusi" ai Bizanțului care erau atunci,
215 în 533, pentru „Romani" ceea ce au fost kabilii // pentru francezi, cînd aceștia au supus Algeria după treisprezece secole. Oameni săraci, trăind în colibe, înfășurați ziua și noaptea în burnusul lor, neavînd alte arme decît două sulițe de aruncat și lancea, adevărate vîrtejuri de călăreți tot atît de mobili ca nisipurile sahariene, aproape fără religie, cerînd de la niște femei-oracol să le prezică viitorul, aproape fără regi și la cheremul unor șefi lipsiți de atribuții bine definite.

Vandalii ajunseseră să se înțeleagă cu ei, asigurînd astfel nouăzeci și cinci de ani de liniște „Libienilor" care erau cetățenii romani de altădată. Generalii Cezarului bizantin au fost mult mai puțin abili. A rămas întotdeauna un colț de revoltă și de jaf în provincia recucerită, și în încăierările sălbatice de fiecare zi destui șefi romani și-au pierdut viața în mod obscur, ca acel Solomon[i], succesorul lui Belisarie. Belisarie însuși, chemat în Sicilia, nu a reușit să supună pe toți rebelii [41].

Printre aceștia trebuie să fie socotiți și soldații răsculați, mult mai primejdioși ca maurii. Această armată nu avea decît un scop, și aici ca la frontiera răsăriteană: jaful. Jefuirea a orice și sub orice pretext. Localnicii au ajuns curînd să ofteze după vremurile bune de ordine și de dreptate a „regilor" germani. Doriforii se emancipau și își călcau jurămîntul. Ei străbăteau orașele complet înarmați, împotriva obiceiului care nu le permitea decît portul sabiei: ei umpleau sălile unde se îmbătau stăpînii lor, înconjurați de femei vandale și berbere capturate după norocul luptelor. Ei înșiși semănau cu niște șefi mauri perfizi și cruzi. Doi tirani numiți Stotzas [42], apoi Maxi-
216 min au fost proclamați pe rînd. Un al treilea a fost Guntharith[j] // care, după ce l-a ucis pe Areobind, soțul nepoatei lui Iustinian, a pierit la sfîrșitul unui banchet prelungit tîrziu noaptea, tăiat de rivalii săi sub comanda armeanului Artaban, care a proclamat „victoria împăratului" asupra cruntelor rămășițe ale ospățului [43].

Cînd strategul Troglita[k], eroul poemului latin al lui Corippus, a impus un simulacru de pace romană Africii [44], aceasta aproape că nu mai era decît mormîntul a trei rase. Treptat gherila de zece ani înghițise totul, și epoca vandalilor rămînea printr-o ironie a soartei ca o strălucită amintire din trecut [45]. Ordinea romană fusese restabilită fără a da însă țării ca civilizație nouă măcar ce se arătaseră vandalii romanizați în stare de a face [46].

---

[41] *Ibid.*, 406 ș.u., 443–445.

[42] Privitor la ei vezi Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 10, 107 („Stotias junior"); Victor Tennonensis, *ibid.*, 200 („regnum in heremi partibus cum tyrannide assumit"), 201. El ucisese pe comandantul bizantin Salomon, pe care l-a înlocuit Sergius (*ibid.*, și Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 104, 106–107).

[43] Procopie, *Bell. Vand.*, 475, 481, 483 ș.u.; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 201; Marcellinus Comes, *ibid.*, 108.

[44] Evenimentele ulterioare sînt povestite de Malalas.

[45] Procopie vorbește de o țară aproape pustie; *Bell. Goth.*, III, 131. Conflictele cu maurii au durat pînă sub împăratul Mauriciu (Teofilact Symokata, 120, 280–281). Cf. Malalas, 495–496.

[46] Vezi Diehl, *Études sur la domination byzantine en Afrique*, în „B.Z.", IV, 67 ș.u.; Audollent, *Carthage romaine, 146 a. Chr. — 698 après J.-Chr.*, Paris, 1901; Paul Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, Paris, 1901–1902.

Îndată după înfrîngerea lui Gelimer, bizantinii ocupaseră Sardinia şi chiar Corsica. Insulele Baleare au avut aceeaşi soartă. Deşi regele vizigot din Spania, Theudis, ai cărui predecesori nu avuseseră niciodată relaţii cu Constantinopolul se abţinea cu hotărîre de a asculta rugăminţile vandalilor, cei de un neam cu el, şi de a ataca Africa imperială [47], cearta dintre doi din succesorii săi, Athanagild şi Agila, a chemat pe soldaţii lui Iustinian pe coastele spaniole.

Dealtminteri, acest lucru devenise absolut necesar din momentul în care dominaţia bizantină se întinsese pînă la Coloanele lui Hercule, Gibral-
217 tarul de azi, unde Africa şi Spania formează // o singură ţară. De astă dată însă nu au fost cucerite de către patriciul Liberius [48] decît cîteva porturi. Regatul vizigoţilor, incomparabil superior — în ciuda certurilor religioase — aceluia al lui Gelimer, nu a fost zdruncinat din cauza aceasta, aşa cum Spania de astăzi nu se clatină de prezenţa englezilor pe stînca Gibraltarului [49].

Această coastă păstrează pînă azi în părţile Taragonei, unde a fost descoperit prin săpături un întreg ev mediu bizantin, şi chiar în interiorul Cataloniei — unde inscripţiile greceşti mai pot fi citite în unele biserici avînd de la originea lor un tip oriental — urmele acestei dominaţii care a durat doar de la 554 pînă în 624 [50]. Zadarnic a fost trimis patriciul Commentiolus de către împăratul Mauriciu pentru a salva această posesiune atît de utilă flotelor bizantine în Occident. Soldatul roman („miles romanus") a părăsit după trei sferturi de secol aceste locuri ocupate de el pînă la Algarve[1], în acest Occident unde readusese ordinea şi civilizaţia [51].

Se poate vedea din cele spuse pînă aici că Iustinian—care nu şi-a comandat niciodată armatele, şi care a rămas toată viaţa sa un bizantin al Bizanţului, îndrăgostit de Capitala sa, de virtuţile ca şi de viciile ei—nu concepuse un plan de cuceriri. Provinciile pe care le-a dobîndit în Occident i s-au oferit de la sine, una după alta. Acum venise rîndul ostrogoţilor.

218 Am văzut că instalîndu-se la Roma, Odoacru[52], — pe care Procopie // îl consideră totuşi ca un „tiran" care a schimbat în „tiranie" guvernarea legală, πολιτεία [53], — evitînd purpura [54], recunoscuse drepturile împăratului de Constantinopol. El a simulat că din voinţa Senatului — atît de util în

[47] Procopie, *Bell. Vand.*, 405.

[48] Pentru el vezi Luigi Cantarelli, *Il patrizio Libero e l'imperatore Giustiniano*, în „Ausonia", VI (1911). Cf. Bury, *op. cit.*, II, 164, nota 1.

[49] Regele vizigot Theudis plătea tribut lui Teodoric; Procopie, *Bell. Goth.*, I, 101—102.

[50] Despre „grecii" bătuţi de regii Vitiges şi Euric, Mommsen, *Chron. Minora*, II, p. 354.

[51] Görres, *Die byzantinische Abstammung der spanischen Westgotenkönige Erwich und Witiza, sowie die Beziehungen Kaiser Mauritius zur germanischen Welt*, în „B.Z.", XIX, 430 ş.u.; cf. *ibid.*, XVI, 515 ş.u. (după izvoare occidentale), 534, 537—538.

[52] Dintre cei doi fraţi ai acestui fiu al lui Idikon, unul se numea Onoulf, însă celălalt Harmatios; Ioan de Antiohia, în Müller, F. H. Gr., IV, 617—618. Soţia sa se numeşte Sunigilda, fiul său, Cezarul, poartă numele de Oklan; *ibid.*, V, 28. El îşi refuzase concursul împăratului în timpul revoltei lui Illus; *ibid.*, 620. Era un om de vreo 60 de ani.

[53] Procopie, *Bell. Goth.*, 14. Opoziţie între τύραννος şi βασιλεία, *ibid.*, 71.

[54] „Nomenque regis Odovacer adsumpsit, cum tamen nec purpura, nec regalibus uteretur insignibus"; Cassiodor, *Chron.*, 159.

asemenea împrejurări — ar fi deposedat de putere pe Romulus Augustulus[55], ultimul împărat roman, dealtminteri nelegitim[56], iar ambasada de senatori[57] pe care a trimis-o lui Zenon, s-a prefăcut că duce acestui împărat, singurul împărat acum[58], *abdicarea* lui Augustulus. Nemaicrezîndu-se în nevoia unui imperiu dublu, se cerea pentru Odoacru (Odovacar), care adăugase la numele său germanic gentiliciul arhaic de Flavius, calitatea de patriciu, care i-a fost acordată. Regele-patriciu nu a purtat coroană niciodată, nu și-a luat dreptul de a bate monedă de aur, și s-a mulțumit cu calificarea
219 de „rex" față de ai săi[59]. // Mult mai liber în mișcările sale, Teodoric, care avea asupra predecesorului său pe care l-a învins și dat morții, avantajul de a fi fost delegat de Imperiu ca „vicar" sau exarh al său[60], a păstrat totuși din această dependență față de Orientul roman[61], atîta cît trebuie pentru a nu contraria ideile și sentimentele epocii sale[62]. Proclamat rege de-ai săi, fără a fi cerut asentimentul prealabil al împăratului[63], el a înțeles să guverneze în mod separat pe romani și pe goți[64], și el spunea glumind că „romanul sărac imită pe got și gotul practic imită pe roman" [65].

Arătîndu-se bun vecin al împăratului Anastase, stăpînul său, care a sfîrșit prin a-i înapoia insignele imperiale trimise de Odoacru la Constantinopol[66], el a păstrat mai departe efigia imperială pe monedele de aur[67]. A

---

[55] Pentru Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 188, el este un „Herculanus, Orestis filius".

[56] Bury, *History*, 1923, I, 405. Numai după moartea în 490 a lui Nepos, împăratul legitim pentru Bizanț, a stăpînit Odoacru și Sicilia și Dalmația; *ibid.*, 411. Nepos a încercat să se fixeze în Dalmația: „cum in Dalmatia imperii sui sceptra firmare conaretur"; Mommsen, *Chron. Minora*,. I, 311.

[57] Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 108, menționează în chip deosebit și „senatrices".

[58] Malchus, 236. Însă Zenon își dăduse aparența că ar vrea să-l susțină pe împăratul de Apus, Nepos, refugiat în Dalmația.

[59] Privitor la luptele contra lui Brachila, Adaric, Ovida (Odiva) și a regelui rugilor Favo sau Foeba, pe care a fost să-l caute „pe Dunăre", vezi Mommsen, *Chron. Minora*, I, 311—313; Cassiodor, *Chron.*, *ibid.*, II, 159. — După Isidor de Sevilla, lupta de pe Dunăre ar fi fost pornită contra lui Onoulf, fratele lui Odoacru: „devicto fratre eius Onoulfo et trans confinia Danuvii effugato"; 283. — Fiul lui Odoacru, Thalanes, *ibid.*, 320. — Despre toate aceste evenimente vezi și Viața episcopului Paviei, Sf. Epifanie, în *Acta Sanct.*, februarie. Cf. Fertig, *Ennodius und seine Zeit*, 1855—1860; F. Magani, *Ennodio*, Pavia, 1886.

[60] Amănunte despre plecarea regelui care se temea de anumite intrigi, vezi Malalas, 383—384. Cf. Anastasievici, în „Prilozi", I (1921), 216—223. El dispune de „dromon"-i; Mommsen, *loc. cit.*, 318.

[61] Vezi N. Iorga, *Orient et Occident au Moyen-Âge*, idem, *Les commencements de Venise*, 1931. Cassiodor *(loc. cit.)*, nu îi dă alt titlu decît „felicissimus atque fortissimus".

[62] După Anonimul din Valois, ed. Mommsen, *Chron. Minora*, I, 316, sau Cessi, în „Noul Muratori", 1913 „ut... pro merito laborum suorum *loco eius*, dum adveniret, *tantum praeregnaret*"; el trebuia să guverneze numai *pînă la reîntoarcerea împăratului*.

[63] „Gothi sibi confirmaverunt Theodoricum regem, non exspectantes jussionen novi principis"; *Anon. Val.*, în Mommsen, *Chron. Minora*, I, 322.

[64] „Gubernavit duas gentes in uno: Romanos et Gothos"; *ibid.*

[65] „Romanus miser imitatur Gothum et utilis Gothus imitatur Romanum"; *Anon. Val.*, *loc. cit.*, 322.

[66] Cf. misiunea către Zenon: „mittens legationem Theodoricus Festum, caput senati, ad Zenonem imperatorem et ab eodem sperans vestem se induere regiam"; Mommsen, *loc. cit.*, I, 316, și *infra*, misiunea către Anastase: „ornamenta imperii", 322.

[67] Bury, *loc. cit.*, 454, nota 2.

declarat romanilor că înţelege să domnească aşa ca împăraţii, dintre care el voia „să imite pe Traian şi Valentinian", şi acest „popor" pe care înţelegea
220 să-l respecte, l-a rugat să înscrie această promisiune pe // tăbliţe de aramă [68]. Domnind în felul romanilor [69], el nu a îndrăznit să dea decît simple edicte, şi nu legi noi, pentru romanii din regatul său, care erau judecaţi numai după vechea legislaţie a Cezarilor [70]. El nu pretindea că ar avea dreptul imperial de a fixa doctrina creştină şi, deşi a rămas arian împreună cu poporul său, nu a persecutat decît într-un singur moment[m] şi împotriva dorinţei sale pe „ortodocşii" a căror credinţă era la fel cu a împăratului [71]. El a permis chiar goţilor săi să treacă la ortodoxie [72]. Papii[n] au putut deci să meargă nestingheriţi la Constantinopol, spre a fi primiţi „ca Sf. Petru însuşi" [73], şi a se înţelege asupra dogmelor cu împăratul, cu acest protector al credinţei, în vederea convocării conciliilor cu asentimentul său. Una din surorile regelui a trăit la curtea lui Zenon [74]. Nicăieri, nici în părţile Sirmiului — (unde „bulgarii" bătuţi de el în 504 [75], trebuie că au fost avari) — nici
221 în Dalmaţia unde dominaseră uzurpatorii, nici în Sicilia // pe care goţii o deţineau în întregime, afară — de cîtva timp — de oraşul Lilybaeum[o], cedat vandalilor [76], ca zestre a unei prinţese gote[p] — în nici un punct deci al frontierelor nu s-a ivit vreun conflict între noua Romă imperială şi regatul care înlocuise vechea Romă şi reţinea în clientela sa prin căsătorii şi prin tratate pe toţi vecinii barbari [77], existînd chiar gîndul unui fel de unitate germanică. Marele succes neaşteptat al războiului contra vandalilor a înflăcărat totuşi aviditatea bizantină.

La început goţii ajutaseră cu cai şi alimente [78] pe romanii porniţi să distrugă regatul lui Gelimer, care închisese pe soţia gotă a predecesorului său şi măcelărise suita acestei prinţese. Belisarie a putut deci să se aprovizioneze în Sicilia. Dar această bună înţelegere nu a fost durabilă.

---

[68] „Verba enim promissionis eius quae populo fecerat adlocutus, rogante populo, in tabula aenea iussit scribi et in publico poni"; *Anon. Val.*, *loc. cit.*, 324. Cf. pentru imitarea împăraţilor, *ibid.*, 322.

[69] „Regnavit Romanorum more"; Agnellus, în Mommsen, *loc. cit.*, 321.

[70] Procopie, *Bell. Goth.*, passim.

[71] „Ita ut nullus Romanus arma usque ad cultellum uteretur"; *Anon. Val.*, *loc. cit.*, 326.

[72] Procopie, *Bell. Goth.*, II, 42.

[73] Este vorba de papa Ioan, însărcinat şi de Teodoric cu o misiune în scopul de a-i recîştiga pe arienii săi convertiţi: „Justinus imperator venienti ita occurit acsi Beato Petro"; *Anon. Val.*, *loc. cit.*, 328. În Occident se însemnă data morţii împărătesei (27 iulie), Agnellus, în Mommsen, *loc. cit.*, 334. — Teodoric a reuşit să înveţe abia patru litere în zece ani; *Anon. Val.*, *loc. cit.*, 326.

[74] Bury, *loc. cit.*, 421—422. Mama sa îşi schimbase numele barbar din Ereneiva, în Eusebia, *ibid.*, 411, nota 5.

[75] „Victis Vulgaribus" zice Cassiodor, *Chron.*, 160. Cf. victoria lui Belisarie asupra unor „bulgari" dinspre Dunăre, care biruiseră şi prinseseră pe patriciul Sergius: „debellati pariterque fugati, Danuvium transierunt"; Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 205.

[76] Procopie, ed. Haury, III, 8, 13.

[77] Două fiice ale lui Teodoric au luat: una pe regele vizigoţilor, cealaltă pe cel al burgunzilor, sora sa, Amalafrida a fost soţia regelui vandal Trasamund, cealaltă Amalabriga, soţia regelui turingilor: „Et sic sibi per circuitum placavit omnes gentes"; *Anon. Val.*, 322, 324. Raporturile sale cu cei din Gallia, Cassiodor, *Chron.*, 160 (anul 508).

[78] Procopie, *Bell. Goth.*, ed. Bonn, I, 25.

Posesiunea oraşului Lilybaeum a fost pretinsă de romani şi refuzată de cei care guvernau Italia. Era un *casus belli*. Un al doilea s-a ivit atunci cînd noul rege al ostrogoţilor Teodat (Teodahad, sau transpus în forma romană Deodatus), principe din sîngele lui Teodoric, a înlăturat pe fiica acestui rege, Amalasunta, mama micului rege Alaric care tocmai murise [79], şi a poruncit chiar să fie înecată în lacul din Bolsena [80] această ocrotită a lui Iustinian care manifestase intenţia de a se retrage la Constantinopol [81].

222 Fără Belisarie, Iustinian nu ar fi întreprins niciodată o campanie // în Italia. Dar acest general era dispus să continue şi mai departe să joace rolul de *conquistador* pe care îl începuse în Africa. El avea pentru aceasta banii vandalilor şi rîndurile fidelilor săi constituind armata sa particulară [82]: heruli, huni sau „masageţi“, călăreţi care prădau pînă şi bisericile, anţi sau „traci“, „bessi“, slavi de la Dunăre pricepuţi în ambuscade, asiatici din Pisidia şi din Capadocia, armeni obişnuiţi cu asalturile şi era echipat şi cu vase din Isauria maritimă [83].

El a fost deci cel ce l-a atacat pe regele Teodat şi care a continuat să ducă, cu o hotărîre şi o vitejie admirabilă, un război care s-a dovedit curînd extrem de greu, şi nu a fost vina sa dacă lovitura hotărîtoare a fost dată de un altul. Dar numai atunci, în actul ultim, a ajuns acest război din Italia să fie într-adevăr războiul împăratului, care va trebui să trimeată, pentru a-l salva pe Belisarie asediat în Roma, trupe imperiale sub comanda lui Martin şi Valerian, şi apoi sub a lui Batzo, Conon şi Rema [84]. Pînă atunci Belisarie fusese faţă de Iustinian în situaţia lui Fernando Cortez, cu vreo mie de ani mai tîrziu în Mexicul ocupat, faţă de regii catolici Ferdinand şi Isabela.

În cîteva săptămîni (535) Sicilia cu Siracuza şi Panormos (Palermo) a fost cucerită, şi ginerele chiar al lui Teodat, Ebremund a venit să facă act de supunere [85]. Dalmaţia gotică [86] nu a rezistat nici ea decît foarte puţin. În adevăr nu existau campamente barbare în aceste două provincii. Neapole a fost atacat după aceea. Numărul germanilor stabiliţi în împrejurimile acestui oraş nu era prea ridicat [87]. A fost ocupat de soldaţi care coborîseră
223 în apeduct. În acelaşi // timp francii, convinşi de aurul bizantin, invadau toată Galia Cispadană şi ajungeau pînă la bălţile viitoarei Veneţii [88].

A început să se afirme în tabăra „romană“, unde se afla Procopie, desemnat ca istoric al campaniei, că Teodat nu a făcut altceva decît să recunoască prezenţa francilor în această provincie plină de romani care îşi păs-

---

[79] *Ibid.*, ed. Haury, IV, 5, 11 ş.u., 19; V, 3, 11 ş.u.
[80] Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 104 (îndurerarea lui Iustinian).
[81] Vezi şi Hodgkin, *Italy and her invaders*; Heinrich Leuthold, *Untersuchungen zur ostgothischen Geschichte der Jahre 535—537*, teză, Iena, 1908.
[82] Ἑπτάκις χιλιάδας γὰρ ἱππέας ἐκ τῆς οἰκείας παρείχετο: Procopie, *Bell. Goth.*, II, ed. Bonn, 213. Cf. οἰκία μία τὴν δύναμιν Θευδερίχου καταλύει; 214.
[83] *Ibid.*, I, 78, 129, 189, 194—195, 200—201, 207—211; II, 46, 86—88, 108, 173, 178, 343, 373.
[84] Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 105.
[85] *Ibid.*, 104.
[86] Se întindea pînă la Salona; Procopie, *Bell. Goth.*, I, 35, 122.
[87] Privitor la evreii din Neapole, *ibid.*, I, 59, 63, 70—77. La Roma, *ibid.*, 65.
[88] Procopie, *loc. cit.*, 87. Totuşi Theodat le oferise Provenţa; *ibid.*, 65.

traseră toate obiceiurile lor străvechi. Privirile începeau deci să se întoarcă şi într-acolo [89].

Vitiges, noul rege ales după asasinarea slabului „filosof" Teodat — care se oferise să cedeze Sicilia, să renunţe la dreptul de viaţă şi de moarte, la acela al înaintărilor, promiţînd să dea o coroană de aur şi contingente dacă ar fi acceptat ca asociat secundar al împăratului [90] — a luat cu forţa în căsătorie pe Matasunta, nepoata lui Teodoric [91] şi a încercat să strîngă în jurul său la Ravenna [92] pe luptătorii poporului său. Belisarie era la Roma, care avea în curînd să fie asediată de Vitiges. Acolo a fost întîmpinat cu simpatie de cler (pînă la alegerea papei Silveriu de către regele got), precum şi de unii notabili *(honoratiores)* care nu uitaseră cu totul trecutul. Doar mai tîrziu a cîştigat de partea sa pe artizani şi plebea care au ajuns să aprecieze isprăvile neaşteptate ale acestui *Vilisarius*, caracterizat mai înainte drept „un grec, din rasa retorilor, a călugărilor şi a soldaţilor care o iau la fugă". Vitiges a găsit cu cale să pună a fi ucişi la Ravenna senatorii romani pe care îi reţinuse pe lîngă el: războiul lua astfel aspectul unei lupte între două popoare.

Procopie, istoricul acestor lupte tumultoase şi tot atît de puţin hotărîtoare ca cele cu maurii din Africa, pretinde că goţii au oferit în mai multe
224 rînduri să cedeze împăratului Sicilia, Calabria, Neapole şi să plătească un //
tribut, dar că Belisarie voia neapărat să realizeze în Italia ceea ce îi reuşise atît de bine în Africa. Rămîne întrebarea dacă aceste oferte erau sincere. Goţii nu erau tot una cu vandalii, şi vandalii ei înşişi au rezistat pînă la sfîrşitul neamului lor.

Au urmat de-a lungul anilor asedii înverşunate la Roma, la Milan, unde „grecii" fuseseră chemaţi de către arhiepiscop, la Rimini, la Orvieto, la Urbino şi peste tot unde mai existau încă fortificaţiile „vechilor romani" [93].

Împăratul a trimis în al treilea an al războiului (538) [94] pe eunucul Narses, un secretar *(a secretis)*, funcţionar de la curte, şi unul din favoriţii săi [95]; dar acesta a găsit că e mai prejos de el să se înţeleagă cu Belisarie care asumase mult mai mult caracterul unui aventurier decît al unui general bizantin. Goţii înşişi au înţeles aceasta atît de bine, încît i-au oferit lui tronul lui Vitiges, adică situaţia strălucită de împărat de fapt al adevăratei Rome [96]. El s-a prefăcut că primeşte pentru a pune capăt regalităţii barbare. De fapt, Vitiges a fost prins la Ravenna (540). Dar cînd bănuielile curţii şi nevoile războiului cu perşii au rechemat la Constantinopol pe Belisarie [97] goţii şi-au luat pe rînd ca regi pe Ildibad sau Hildebad, pe Eraric, de neam

[89] *Ibid.*, 94.

[90] *Ibid.*, I, 40—41.

[91] „Plus quam amore"; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 104—105.

[92] Pentru această căsătorie, vezi Bury, *loc. cit.*, 679, nota 1.

[93] Amănuntele au fost perfect precizate mai recent de Bury, *loc. cit.*, 180 ş.u.

[94] După Belisarie ar fi urmat la comandament *minister militiae* Abadus; Mommsen, *loc. cit.*, I, 337.

[95] Despre casa sa de la Constantinopol, vezi Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1261.

[96] Βασιλέα τῆς ἑσπερίας Βελισάριον ἀνειπεῖν ἔγνωσαν; 30. βασιλεὺς Ἰταλιωτῶν καὶ Γότθων; *Bell. Goth.*, II, 196. Acelaşi titlu pentru Vitiges, I, 11[2]. Cf. Fr. Ferdinand Kraus, *Die Münzen Odovacars*, 153.

[97] „In offensam periculumque incurrens grave et invidiae subjacens"; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 107.

rugic[98], și în sfîrșit pe splendidul soldat care a fost Totila (pe monedele sale este numit Baduila). Contra acestei alegeri Imperiul nu a obiectat decît
225 doar că asupra acestui punct // nu a fost consultat împăratul[99]. Mulțumită energiei prudente a acestui nou rege, un adevărat organizator de gherile[100], Roma avea să fie asediată și Neapole să cadă. O flotă bizantină va fi distrusă. În zadar, Belisarie a alergat ca să-și apere opera sa și să se arunce în Roma. În scurtă vreme el a fost respins pînă în Sicilia, de unde a plecat la Constantinopol, silit să dea seama despre o înfrîngere totală. Totila care a poruncit să fie ucisă la Fermo și la Ascolo, ca și la Milan, chiar populația civilă romană[101], a bătut monede cu falnica legendă: „Victorie învingătorului lui Augustus".

O rudă a împăratului, Germanus[v], desemnat a merge să salveze Sicilia, a murit înainte de a putea pleca, și insula a fost devastată de pirații ostrogoți. Și cum împărăteasa Teodora murise și Belisarie era deci lipsit de sprijinul său cel mai puternic, el a fost reținut la Curte ca șef al gărzii, ceea ce echivala pentru el cu o strălucită disgrație[102]. În acest răstimp Narses a primit trupe îndestulătoare. Pentru prima oară romanii aveau o armată adevărată în Italia. Ea s-a încumetat în sfîrșit să-i ofere lui Totila o luptă în cîmp deschis. El s-a ivit în fața trupelor sale înveșmîntat în purpură și purtînd coroana, ca o victimă gătită pentru sacrificiu. A pierdut lupta de la Busta Gallorum sau de la Taginae[103] și a pierit în învălmășeala de după înfrîngere[104]. Succesorul său, Teia nu a fost mai norocos. Moartea acestui ultim șef a însemnat sfîrșitul dominației ostrogote în Italia.

226 // Narses a știut să apere această cucerire (care nu era decît în parte datorată meritului său) contra unor tentative de uzurpare, ca aceea a herulului Sindevala în 566[105], după cum făcuse și Belisarie[w] cu patriciul Constantin[106]. La fel a procedat și contra veleităților francilor care ar fi luat bucuros locul soldaților lui Teodoric pe acest admirabil pămînt al Italiei. A lăsat totuși calea liberă spre căldură și desfătările sudului acelor cîteva mii de alamani și de franci sălbatici, aproape goi, fără coifuri, neavînd drept arme decît sabia și un fel de suliță mică de aruncat terminată cu crampoane, care pustiau peninsula sub comanda lui Leutaris și Butilin. Primul dintre acești doi șefi de expediție nerecunoscută de regii franci, a murit de boală cu majoritatea oamenilor săi, iar Butilin sau Bucilin care mergea pe urmele sale, întorcîndu-se și el spre Alpi, a fost cu desăvîrșire înfrînt de generalul roman (554).

Din toată această puzderie de luptători temerari nu a mai rămas aproape

[98] *Ibid.*, 106. Cf. Marius d'Avanches, *ibid.*, 236.

[99] „Contra voluntatem domini Iustiniani Augusti"; cf. *ibid.*, III, 276. Ofertele lui Totila constau din Sicilia și Dalmația, un tribut și un contingent; *ibid.*, 184 ș.u.

[100] „Huc illucque discurrens"; *ibid.*, 107.

[101] *Ibid.* Roma a fost jefuită; *ibid.*, 108. Cîtva timp ea a rămas pustie (*ibid.*): „Post quam devastationem quadraginta aut amplius dies Roma ita fuit desolata ut nemo ibi hominum, nisi bestiae, morarentur". Chiar printre ofițerii lui Belisarie, un Mundila; *ibid.*, 106. În schimb, soldații lui Belisarie au devastat Verona; *ibid.*, 106—107.

[102] *Ibid.*, III, 160.

[103] Pentru localizare, vezi Bury, *loc. cit.*

[104] Veșmintele sale însîngerate au fost trimise la Constantinopol; Malalas, 486.

[105] „Tyrannidem adsumpsit"; Marius d'Avanches, *loc. cit.*, 238.

[106] „Contrarium sibi de medio aufert Constantinum patricium"; *ibid.*, 105.

nimic [107]. Aceia dintre goţi care îşi aşteptau libertatea de la succesul acestor prieteni de peste munţi au fost siliţi să depună armele înaintea învingătorului. Pe de altă parte 10 000 de burgunzi fuseseră trimişi în taină de către regele franc Teodebert [108]. Lumea germanică îşi irosise sforţările contra acestor „greci" pe care îi dispreţuise cu aşa de puţină dreptate mai înainte [109].

Dar se poate deosebi de pe acum antagonismul mereu reînnoit faţă
227 de aceşti străini, atît de diferiţi de aceia pe care // localnicii îi numeau cu părere de rău „vechii romani" [110]. Erau de acord să obţină de la ei „vechile legi romane" [111], dar prezenţa lor îi stingherea, îi umplea de confuzie, îi indigna chiar. Ei erau aproape de părerea goţilor că aceia erau doar nişte greci [112]. Lumea se obişnuise cu goţii, care la rîndul lor făcuseră tot ce le stătea în putinţă pentru a nu jigni populaţia, cu mult superioară sub toate raporturile, pe care ei o apărau de şaizeci de ani. „Cartea Papilor" îl înfăţişează pe Totila trăind la Roma „ca un părinte în mijlocul fiilor săi". Este adevărat că Belisarie îl făcuse prizonier pe papa Silveriu şi îl expediase în Orient, înlocuindu-l cu Vigiliu, dar am văzut că la rîndul său Vitiges pusese să-i omoare pe senatorii romani la Ravenna [113]. O singură dată se spune acolo că victoria „romană" reprezintă „reîntoarcerea la starea fericită din vechime" [114]. Un alt izvor italian observă că din această clipă începe „decadenţa senatului şi sfîrşitul libertăţii" [115]. O sinteză italiană era în pregătire, amestecînd pe goţi şi pe romani într-o aceeaşi societate nouă, tinzînd spre acea autonomie care ar fi fost garantată de o regalitate de tip nou a unui Belisarie. Dar lupta de la Busta Gallorum a împiedecat acest lucru.

Italienii au avut în schimb acele legi pe care le doriseră şi o administraţie directă a împăratului. Biserici de stil răsăritean s-au înălţat în oraşele care nu au redobîndit niciodată ceea ce pierduseră în cursul lungilor şi grelelor asedii de la Ravenna, Roma, Neapole, şi chiar Milan. „Exarhul" imperial,
228 în care rol apare Narses, a ţinut locul împăratului, // avînd delegaţia lui, bucurîndu-se de un anumit drept de autonomie, ca Teodoric şi primii doi succesori ai acestuia.

Această restauraţie nu putea însă să se aştepte la un viitor mai lung. O dată ambiţiile „romane" satisfăcute, ceea ce interesa era doar: posesiunea Romei (unde dealtminteri papa prezida un regim de „judecători" funcţionari, sprijinit pe familiile senatoriale şi pe un popor de un mare neastîmpăr), proprietatea portului Ravenna şi aceea a Siciliei, cu dominarea mării pentru acest comerţ al Occidentului purtat foarte multă vreme exclusiv de bizan-

[107] Agathias, I—II. Pentru izvoarele occidentale, Bury, *loc. cit.*, 275, nota 4.

[108] *Ibid.* Regele franc a refuzat să-şi dea fiica lui Totila; *ibid.*, 439—441. Cronicarul italian Geofroy de Viterbo îl arată pe Iustinian ca determinînd conversiunea unui rege al herulilor, „Crateus", al unui rege hun, „Garda" şi al unei prinţese din acelaşi neam (Muratori, VII).

[109] Procopie, *Bell. Goth.*, II, 163, vezi şi 162—163, 183; III, 184—195, 205, 246.

[110] *Ibid.*, I. 161—201.

[111] *Ibid.*, 57.

[112] *Ibid.*, 139. Vitiges vorbeşte de Γραικοὶ ἢ ἴσοι; *ibid.*, 205.

[113] *Ibid.*, I, 187; II, 298, 301 ş.u.

[114] „Totius Italiae populos, expulsis Gothis, ad pristinum reducit gaudium"; Mommsen, *Chron. Minora*, I, 337.

[115] „Deinde paulatim romanus defecit senatus et post Romanorum libertas cum triumpho sublata est"; Agnellus, *ibid.*, 336. Pomeneşte şi despre „denudatio omnium Romanorum Italiae"; *ibid.*

tini[116]. Veneţia care nu era încă decît un cuib de pescari, nu avea aceeaşi valoare, în ciuda exagerărilor lui Cassiodor. În ce privea restul, aveau să fie căutaţi alţi barbari cu care s-ar putea relua în taină pactul încheiat odinioară cu Teodoric, fără a-i bănui însă nici măcar acum primejdia, rămasă aceeaşi.

Într-un moment al domniei sale, Iustinian aruncînd o privire asupra operei înfăptuite, pomeneşte de „perşii deocamdată pacificaţi" [117], de „supunerea" vandalilor şi a maurilor, de restituirea libertăţii cartaginezilor, de prima //
229 cucerire a tzanilor caucazieni, asupra căreia stăruie cu o emfază supărătoare. El declară că legiferează pentru provinciile care au fost păstrate neîntrerupt şi pentru acelea „care acuma prin voinţa lui Dumnezeu au fost adăugate de noi autorităţii romanilor" [118]. El este mîndru de a fi restabilit linia Dunării, redobîndind localităţile Viminacium, Recidua şi Litterata pe malul fluviului [119]. El instalează un episcop la Aqui, oraş desprins de dioceza sa în care a pătruns erezia cea persecutată [120]. Într-una din „Novelele" sale, alături de alanii şi maurii supuşi, este vorba şi de Sicilia recucerită [121]. Flotele sale erau singurele care străbăteau Marea Mediterană de la Coloanele lui Hercule pînă la Cipru, şi Marea Neagră pînă la rămăşiţele goţilor tetraxiţi în Crimeea [122] de sub comanda ducelui Chersonului. Aşadar, marele vis ecumenic este aproape complet realizat. „Noi avem", spune el „ o speranţă că Dumnezeu ne va îngădui să adăugăm din nou stăpînirii noastre şi naţiunile celelalte, pe care le-au pierdut prin nepăsarea lor romanii, odinioară stăpîni pînă la ţărmurile celor două oceane"[123].

Mai existau încă, în ciuda liniei de fortificaţii dunărene şi a flotei veghind asupra fluviului [124], hoarde nesupuse de huni care se vor numi curînd

[116] Vezi Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarcat de Ravenne (568—751)*, Paris, 1888; Calisse, *Il governo dei Bizantini in Italia*, în „Rivista storica italiana", II (1885), 265—335; L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien, 540—750*, Leipzig, 1889; Hugo Chon, *Die Stellung der byzantinischen Statthalter im Ober -und Mittelitalien, 546—751*, Berlin, 1889; E. Stein, *Beiträge zur Geschichte Ravennas in spätrömischen -und byzantinischen Zeit*, în „Klio", XVI (1919); Patrono, în „Atti e memorie della regia deputazione di storia patria per le Romagna", seria 3-a, XXVII (1910); Ch. Evrard şi Al. Gayet, *L'art byzantin d'après les monuments de l'Italie, de l'Istrie et de la Dalmatie*, 2 vol.; E. Münz, *Les artistes byzantins dans l'Europe latine*, „Revue de l'art chrétien", XXXV (1893); Frothingham, *Bizantine artists in Italy from the sixth to the fifteenth century*, în „American Journal of Archeology", IX (1890), 32—52; Felix Lampe, *Qui fuerunt Gregorii Magni Papae temporibus in Imperii byzantini parte occidentali exarchi et qualia eorum jura atque officia*, Berlin, 1892. O scrisoare plăsmuită a lui Narses, în „B.Z.", XI, 578. Despre ἔπαρχος Ῥώμης (eparhul Romei), „Bull. corr. hell.", XXXI (1907), 321—327.

[117] „Quatenus Persae quidem conquiescant"; Prefaţă la Novele.

[118] *Ibid.*, I, I: „nunc a Deo per nos sunt adjectae principatui Romanorum". În Nov., coll. II, tit. II, VIII, el menţionează recucerirea Libiei şi „supunerea" vandalilor.

[119] Unde se descoperă neîncetat monedele sale mari de aramă; Nov., coll. II, tit. VI, XI.

[120] *Ibid.*

[121] *Ibid.*, coll. IV, tit. IX, XXX.

[122] Cf. „B.Z.", V, 246; Kulakovski, în „V.V.", III, p. 1 ş.u. O inscripţie a lui Iustinian în Peninsula Taman; idem, *ibid.*, II, 189 ş.u.

[123] *Ibid.*, „et bonam spem habemus quod Deus nobis annuat ut et caeteras gentes quas socordia sua Romani amiserant, cum ad utriusque Oceani terminos tenerent, iterum ditioni nostrae adjungamus".

[124] „Small flotillas which patrolled the Lower Danube under the direction of the military commanders on that frontier"; Bury, *op. cit.*, I, 44.

230 avari. Ele // tîrau cu ele în raidurile lor, care au trebuit nu o dată să fie tolerate, grupuri de slavi ce nu se mai întorceau la ei, la nord de Dunăre.

Dar acesta era vechiul flagel obişnuit al provinciilor trace ale Imperiului: Teodosie, şi el, îl tolerase. În tot cazul, afară de concedarea Sirmiului, care a trebuit să li se acorde — dar fără locuitori — nimic nu a fost schimbat la frontiere: în părţile acestea nu a apărut statul barbar care să funcţioneze ca în Africa şi în Italia, şi pe care tocmai reuşiseră să-l desfiinţeze [125].

Astfel prin aceste lungi eforturi ale armatelor, fie personale, fie imperiale, a fost întemeiat un nou Imperiu care se întindea din Mesopotamia pînă la Gibraltar, şi de la Dunăre pînă în Libia. Mediterana redevenise romană, thalassocraţia constantiniană se refăcea [126], şi aproape toţi cei care vorbeau latina sau greaca rămîneau de acum încolo eliberaţi de aservirea lor faţă de barbari, pe care nu o găsiseră, este drept, prea împovărătoare.

NOTE

a. Dalmaţia se proclamase independentă de Imperiu după uciderea lui Aëtius de către Valentinian III (454). În 461 este guvernată în numele împăratului Leon I de către comitele Marcellinus, ce se retrage aici în urma sabotării de către Ricimer a expediţiei.din Sicilia contra vandalilor, în care comitele comanda o armată de auxiliari huni, probabil din însărcinarea împăratului Majorian, ucis de Ricimer. În 467 el apare printre cei ce îl însoţesc pe Anthemius, trimis din Constantinopol spre a fi împărat al Apusului. El participă la expediţia contra lui Genseric, compromisă de Basiliscus. Este asasinat în Sicilia.

b. Comandant roman al Africii. Împărţea cu Aëtius puterea efectivă în timpul minoratului lui Valentinian III şi al tutelei mamei acestuia, Galla Placidia. Ponegrit de Aëtius şi simţindu-se pierdut, cheamă pe Genseric în ajutor (431). Moare luptînd în Italia contra lui Aëtius (432). Genseric cucereşte toată Africa romană. Ocupă Cartagina în 439.

c. Genseric e chemat în 455 la Roma de Eudoxia Licinia, fiica lui Teodosie II şi văduva lui Valentinian III, ucis de senatorul roman Maxim, care uzurpă Imperiul şi o sileşte să se căsătorească cu el. Este dusă de vandali la Cartagina cu fiicele ei Evdokia şi Placidia, de unde se reîntorc la încheierea păcii. Evdokia se va căsători cu fiul lui Genseric, fost ostatic la Roma, Huneric, şi va fi mama regelui vandal Childeric (523—530). Sora ei Placidia se va căsători cu Olybrius, ultimul candidat imperial proclamat de Ricimer. Fiica ei, Iuliana Anicia va fi soţia lui Areobind, pe care răsculaţii din Bizanţ voiau să-l proclame în locul lui Anastase.

d. În 493.

e. Întrucît vandalii, ca toţi barbarii germanici din Occident, trecuţi la creştinism, erau arieni. Excepţie au făcut francii, care se creştiniseră mai tîrziu.

f. În 467.

g. Aceeaşi care se va duce să moară la Ierusalim.

h. Gelimer, rege (530—533). Arian şi antiroman, ridică populaţia contra lui Childeric, declarat omul romanilor, care este capturat şi apoi ucis.

i. Numit guvernator al Africii recucerite, e silit să ducă lupte neîncetate cu berberii. Cade în 544 la Sufetula (Sbaitla) în cursul unei răscoale a acestora.

j. Guntarith „ducele" Numidiei reuşeşte, prin trădare, să ocupe palatul din Cartagina (536). Il ucide pe comandantul armatei „romane" trimis de Iustinian şi capturează pe soţia acestuia, Proiecta, nepoata lui Iustinian, vrînd să o ia de soţie. Dar şi el este ucis la un ospăţ

---

125 Gelzer, *Kultur*, p. 63 ş.u.; Dölger, *Regesten*, 8 (anii 581—582).

126 Vezi N. Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, Paris, 1928. Cu privire la flotă, vezi contribuţia lui Bury, în „Mélanges" Amari, II, 21 ş.u.

de armeanul bizantin Artaban, ce l-a atras în cursă şi care va ajunge comandantul romanilor din Africa.

k. Ioan Troglita, fost locotenent al lui Belisarie. Ajunge *magister militum*. A reprimat răscoala din 548 (va mai fi o alta în 563). Poemul lui Corippus spre lauda lui se intitulează „Iohannide" [= despre Ioan (Troglita)].

l. În Portugalia.

m. Ca represalii pentru închiderea bisericilor ariene ale goţilor din armata bizantină sub Iustin I în 524.

n. Ei au avut şi misiuni din partea regilor ostrogoţi. Ioan I din a lui Teodoric către Iustin I (în 525), privind închiderea bisericilor ariene, şi Agapet I din a lui Teodat (în 536) către Iustinian, căruia îi ducea ofertele de pace ale acestuia.

o. Azi Marsala. Fusese zestrea Amalafridei, sora lui Teodoric, măritată cu vandalul Trasamund.

p. Cele două fiice ale sale din prima căsătorie erau măritate: una cu regele vizigoţilor, Alaric, cealaltă cu regele burgunzilor, Sigismund. Soţia sa era sora lui Clovis, regele francilor. Propria lui soră era soţia regelui vandal Trasamund, iar nepoata sa Amalaberga, era soţia regelui turingilor Hermannfrid.

r. Teodat, rege al ostrogoţilor (535—536).

s. După „Istoria secretă", atribuită lui Procopie, uciderea Amalasuntei ar fi fost sugerată lui Teodat chiar de împărăteasa Teodora, care nu vedea cu plăcere venirea ei la Constantinopol.

ş. În 537—538 martie. Asediul Romei de către Vitiges a durat un an. A fost ridicat mai ales din cauza lipsei de alimente pentru asediatori.

t. Este vorba de cesiunea *Provinciei* (Provenţa) consimţită de Teodat francilor, soluţie preconizată şi de Vitiges. Francii trataseră cu amîndouă părţile, şi cetele trimise de ei au lovit deopotrivă în goţi şi în „romani".

ţ. Fiind singurul copil în viaţă al Amalasuntei, putea fi socotită ca regină legitimă a ostrogoţilor. A fost măritată ulterior cu Germanus, nepotul şi moştenitorul lui Iustinian, care însă l-a precedat pe acesta în mormînt (550).

u. Papă în 536 — c. 537. Acuzat pe nedrept de înţelegere cu goţii asediatori, a fost ridicat de Belisarie, deportat şi lăsat să moară de foame. Înlocuirea sa cu Vigiliu, fost apocrisiar al scaunului roman la Constantinopol, ar fi fost opera Teodorei.

v. Soţul Matasuntei, pomenit mai sus.

w. Doar arbitrarul acestei măsuri este identic, motivarea fiind deosebită. Patriciul Constantin, care îşi cîştigase merite reale în campanie, se făcuse vinovat doar de nesupunere şi de lovire a superiorului şi nu de uzurpare.

III

ÎNŢELESUL IMPERIULUI SUB IUSTINIAN

Iustinian a modificat pe alocuri vechea organizare militară şi civilă a Imperiului şi şi-a înzestrat toate frontierele sale cu numeroase castele construite în felul roman, dar cu materiale de calitate inferioară şi într-un ritm foarte grabnic.

Aceste castele aveau un anumit rost contra perşilor care se complăceau în asedii şi purtau un război prudent cruţîndu-şi forţele; dar, fiind lipsite de garnizoane bune şi rău întreţinute, ele erau mult mai puţin utile pe Dunăre. Castelele din Africa, cu menirea a impune respect vîrtejurilor berbere, au fost poate cele cu cea mai mare eficacitate.

231 // Chiar dacă o mare parte din opera, care tocmai se împlinise sub numele lui Iustinian, s-a năruit — căci nu cu cîteva mii de soldaţi sub autoritatea unui eunuc putea fi menţinută Italia contra roiurilor în perpetuă mişcare a germanilor — un lucru a rămas totuşi, acela pentru care reîncepuseră dealtminteri acele expediţii: adică această dominare a mării, necesară pentru

întreținerea unui oraș care tot mai mult va concentra în sine ce era mai esențial și mai durabil în Imperiu.

Aceasta este calea pe care pătrunde influența bizantină foarte departe în Occident, aproape pînă la acele regiuni de la Thule, menționate de Procopie fără a le putea defini. Astfel se explică elementele de grecitate semnalate mai înainte, care se amestecă în viața anglo-saxonilor, din faptul că Scaunul de Canterbury a fost ocupat între 668 și 690 de un grec, Teodor [1].

Iustinian nu s-a mărginit la ceea ce moștenise ca instituții și obiceiuri: el a avut curajul să întreprindă o reformă generală a statelor sale. Foarte activ și foarte inteligent, dormind foarte puțin [2], cîtuși de puțin dedat deliciilor mesei, el poseda calitățile cerute pentru întreprinderea unei asemenea opere.

Începînd cu armata, el a lipsit de vechile lor privilegii pe soldații decorativi și inutili: așa-zișii *scholari*, *domestici*, *protectori*, *candidati* și *silentiari*. A dispersat mai tîrziu serviciile *limitaneilor*, acei soldați-țărani care păzeau frontierele [3]. Adevărații combatanți înscriși pe liste au obținut o soldă în raport cu vechimea lor.

Au fost făcute schimbări în administrație, dar nu au fost neglijate nici
232 moravurile. Au fost afișate edicte împotriva celor care s-ar face vinovați de // acele vicii infame care erau tolerate în Imperiu de prea multă vreme. Împărăteasa a pus să fie închise în noua mănăstire a Pocăinții un mare număr de femei de moravuri ușoare.

S-a afirmat că aceste reforme nu au avut întotdeauna un efect real, că acei funcționari ce se puteau găsi, nu erau peste tot capabili a se conforma unor exigențe morale. Dar măsurile care au provocat îndeosebi o mare nemulțumire au fost doar acelea luate pentru controlarea surselor de venituri ale statului, pentru asigurarea cvartirurilor și subsistenței soldaților, pentru *annona*, pentru suprimarea a tot ce nu mai era indispensabil bunului mers al treburilor, cît și pedepsele severe lovind în tinerii depravați, în sfîrșit regimul monopolurilor cu scopul salvării finanțelor. În numele acestor mari și bogați nemulțumiți a fost redactat de către cineva, folosind numele lui Procopie, acea culegere de calomnii din cele mai odioase, ceea ce dovedește că noțiunea de interes general dispăruse aproape din acest Orient roman[4].

Acest Imperiu avea nevoie de un principiu, un spirit, o tradiție, fără de care el nu putea trăi, căci populațiile nu aveau adesea nici un interes să-l mențină.

Exista în adevăr cultul împăratului; dar am văzut că divinul Cezar trebuia să se plece în fața voințelor plebei constantinopolitane care îl acoperea de insulte [5]: nu se uita faptul că el era adesea, la originea autorității sale, un uzurpator, care își folosise situația de comandant al gărzilor pentru a pune să fie proclamat împărat, ca acel bătrîn soldat merituos Iustin, fără nici

[1] V. și Hrisostom Papadopoulos, Ἱστορικαὶ μελέται, Ierusalim, 1906.
[2] Procopie, *Bell. Goth.*, 428—434.
[3] Procopie, *Bell. Pers.*, 135.
[4] Vezi mai sus pp. 116—117.
[5] Sub Zenon, ea l-a susținut în lupte de stradă pe Marcian, fiul lui Anthemius și ginerele lui Leon; Evagrius, III, 26.

o instrucţiune, nefiind în stare nici să-şi scrie numele [6]. În alte cazuri el îşi po-
233 trivise relaţiile de familie // în aşa fel ca să fie la moartea împăratului ruda sa cea mai apropiată: căsătoria fiicelor şi nepoatelor Auguştilor ajunsese o mare chestiune politică. El se înţelesese cu patriarhul, al cărui rol a devenit extrem de important, deoarece dădea cu mîinile sale consacrarea[a] noului stăpîn (patriarhul Eutychius prezisese domnia lui Iustin II) [7]. El cîştigase sprijinul acelora care aveau cel mai mare număr de clienţi („fideli"), cea mai mare suită înarmată; el se amestecase chiar în jocurile Circului pentru a obţine sprijinul Verzilor, al Albaştrilor, şi oamenii aceştia aveau drepturi asupra lui prin serviciile lor şi promisiunile lui. Originea populară, adesea nerecomandabilă a împărătesei, fără a fi o tară într-o societate egalitară şi arivistă, înjosea oarecum autoritatea imperială prin toate legăturile nedemne şi purtările de nedescris menţinute uneori de soţia împăratului.

Regimul femeilor şi al favoriţilor era acum o necesitate. După influenţa unei Evdokii [8], a unei Pulcherii, apoi a Teodorei şi a Antoninei[b], va mai fi regenţa împărătesei Sofia în numele unui soţ bolnav[c] şi pe care ea îl înfăţişa astfel în corespondenţa ei cu basileul persan [9]. Un împărat nu putea să domnească şi să trăiască în pace decît printr-un joc foarte subtil de intrigi, printr-un echilibru foarte delicat de forţe multiple şi schimbătoare, în cea mai mare parte de un caracter personal şi ilegal. Revolta, ca aceea a lui Basiliscus în 476 contra lui Zenon [10] şi conspiraţia, mocneau întotdeauna în această
234 vastă lume echivocă a Bizanţului, compusă // din parveniţi fără scrupule şi fără distincţie, dintr-o adunătură de barbari şi din drojdia plebei care considerau minciuna, adulterul, violul, otrava şi asasinatul brutal ca acte naturale ale dramei politice în care pretindeau, în virtutea forţei lor, să joace primul rol. La sfîrşitul secolului V, succesul trecător al unui Illus demonstrase cît era de uşor să stîrneşti la răscoală şi să reţii în supunere nişte provincii destul de adesea nemulţumite [11].

Aceşti împăraţi, inclusiv chiar şi Iustinian, nu erau vrednici de devotamente, care dealtminteri nu i-au înconjurat niciodată. Exista cel puţin un sentiment de rasă? S-a vorbit adesea despre acel elenism care ar fi dat noului Imperiu forţa de care avea nevoie pentru a se menţine o mie de ani împotriva tuturor primejdiilor. Am văzut şi vom mai vedea care este realitatea. Deocamdată este destul să spunem că nu mai aflăm rasă dominantă, sau rasă distinctă în ceea ce priveşte conştiinţa de sine. Toţi demnitarii se prevalau de tradiţia Imperiului roman. Armata era romană, ca şi tot ce pri-

[6] Pentru proclamarea lui Iustin, pe lîngă cele spuse mai sus; Evagrius, IV, 1—2.

[7] Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2349. Cf. Brightman, *Byzantine coronation ceremonies*, în „Journal of theological studies", II, 383—385.

[8] Referitor la pretinsele relaţii cu frumosul Paulinus şi la răzbunarea împăratului, vezi şi Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1273.

[9] Dölger, *Regesten*, 8. Cf. Evagrius, V, 12; Viaţa Sf. Simion, de Nikefor, la Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2380 (τῶν ἰατρῶν οἱ πρῶτοι, fruntea medicilor), c. 3160. Despre medicul evreu şarlatan, Timoteu, Migne, *loc. cit.*, c. 3160.

[10] Vezi şi Viaţa lui Daniel Stilitul, în Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 1029 şi Delehaye, *Les Saints stylites*, 64 ş.u. Revolta soldaţilor germani cu Osthrys, Malalas, 371—372.

[11] Cf. *Patria*, *loc. cit.*, c. 560; Migne, CXXII, c. 1257.

vea Statul [12]. Împăratul semna pe latinește. El dădea majorității legilor
latine (și adăuga și celor scrise pe grecește), data latină a consulatului. Mone-
dele poartă, cele mai multe dintre ele, legende latine. Înalții funcționari sigi-
lează cu bule purtînd pe o parte inscripția latină, pe cealaltă inscripția gre-
cească. Dar pamfilianul Tribonian, compilatorul chiar al codului latin, folo-
sește o bulă grecească, și se pare că și consulii întrebuințau pe pecețile lor
această limbă dominantă în Bizanț [13], menținînd limba latină pe tripticurile
235 lor sculptate. Inscripțiile // urbane din Bizanț sînt pe grecește. Tratatele, așa-zi-
sele *litterae sacrae* își păstrează vechea formă latină, deși greaca a fost folosită
în forma obișnuită a acestor acte încă din 562. În colegiile imperiale ale Bi-
zanțului predarea se face pe latinește, și limba latină a trebuit să fie perfect
cunoscută de toți cei care urmau cursurile marilor școli de drept de la Con-
stantinopol și din orașul „prea roman" Berytos (pînă în 551, școala fiind
așezată după aceea la Sidon) [14]. Marcellinus Comes scrie pe latinește, o lati-
nească foarte proastă este adevărat, și el este mîndru de a putea spune că papa
Ioan I venit la Constantinopol a celebrat slujba de Paști din anul 525 „cu glas
tare pe latinește" [15].

Am văzut că Iustinian a păstrat caracterul latin al marii sale compilații: „Corpus juris", așa cum făcuse dealtminteri predecesorul său Teodosie cel Tînăr. Comenzile militare se fac pe latinește, și în această limbă a trecutului aclamă armata pe împărat, căruia plebea din Constantinopol îi strigă totuși într-o grecească de stradă urarea sa întru mulți ani πολλὰ ἔτη.

Dar rapoartele pe care le primește șeful statului sînt redactate în limba pe care autorii acestora o cunosc și o scriu mai bine.

Numele care s-au păstrat sînt încă foarte amestecate: nume grecești
în provinciile latine (Anthemius, Olybrius, Glycerius, împărați ai Apusului),
nume latine în provinciile grecești (Iustin, Iustinian, împărați de Răsărit,
Vigilantia, sora lui Iustinian, Germanus, ruda lor, doi nepoți ai lui Anastase:
236 Probus și Pompei; // fiul lui Basiliscus: Marcus; Vitalian) [16]. Trei țărani au venit
din Illiria pentru a fi soldați la Bizanț: unul se numea Iustin, și a ajuns împărat,
ceilalți doi purtau nume de un caracter grecesc foarte pronunțat: ca Zymarc și
Ditybiste (și chiar pentru acesta din urmă ar putea fi amintit numele vechiului
rege dacic Boirebista). Sînt la Constantinopol *grammatici* latini și γραμματικοὶ
greci [17], dar un edict al împăratului Valentinian acorda prioritate gre-

[12] În secolul V un Aspar, un Ardabur erau niște romani la fel cu ceilalți; un frate al lui Aspar a luat pe fiica împăratului. Lumea se indigna doar de faptul că erau arieni; Malalas, c. 371–372. Viața Sf. Marcel Arhimandritul, Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 738 ș.u.

[13] Se spunea ἡ αὐτόθεν γλῶσσα (limba de acolo) în secolul X. Viața Sf. Andrei, Migne, CXI, c. 635.

[14] Collinet, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth (Études historiques sur le droit de Justinien II)*, Paris, 1925 (bibliografia la pp. 6–9). Clasele de studenți sînt numite pe grecește; majoritatea numelor sînt grecești (dar mai apar și un Peregrinus, un Celsinus, un Rufus, un Severinus, un Lucius, un profesor Patricus, un Domninus, un Domnio, un Sabinus). Despre limbile de predare, 211 ș.u.

[15] „Plana voce, romanis precibus"; Marcellinus Comes, *loc. cit.*, 102.

[16] Pentru acesta, vezi și Evagrius, III, 43; IV, 3; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1285.

[17] Niște „didascali" πάσης γραφῆς (de orice scriere) la Tetradision; *Patria*, *loc. cit.*, c. 557. σκρίβονες, la Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2353. Un νομικὸς (jurist), în Viața lui Daniel Stilitul, *loc. cit.*, c. 993.

cilor, şi Teodosie însuşi sporea numărul catedrelor lor în şcoala de stat întemeiată de el.

Cît despre locuitorii Bizanţului, ei nu au conştiinţa de a fi nici greci nici romani, ci doar „bizantini". De fapt ei nu pot avea nici un caracter de rasă. Elenii sînt epiroţi, locuitori ai Greciei antice, oameni din insule. Dar am constatat că, urmînd vechiul obicei de exprimare, romanii din Roma, barbarii din Italia şi din Africa, dau trupelor lui Iustinian porecla de greci Γραικοί, *Graeci*: „Greci sau asemenea lor". Există romani „elenizaţi" şi romani în sensul strict al cuvîntului. Ofiţerii şi demnitarii vorbesc curent greaca, latina şi o limbă orientală. Dar limba armeană nu a fost niciodată socotită o „limbă romană" ca celelalte două; ci a rămas întotdeauna un dialect barbar. Pentru a ne putea reprezenta aceste condiţii de viaţă, va trebui să ne gîndim la Austria de după 1866 care se declara germană (austriacă) şi ungară, dar care era totdeauna şi slavă şi română, fără a voi să o recunoască.

Este totuşi incontestabil că limba greacă se impune tot mai mult în literatură şi în stat. Ar fi oare de crezut că Imperiul de Răsărit s-a elenizat
237 aproape în întregime? Nicidecum. Aşa cum am mai // subliniat mai înainte, este tot atît de adevărat că această limbă greacă reprezenta o formă superioară a gîndirii şi că se recunoştea îndeobşte în ea limbajul clasic al marilor poeţi, scriitori şi filozofi care mai erau citiţi încă în şcoli [18], dar mai degrabă pentru a se învăţa gramatica folosind texte prescurtate. Buna tradiţie a stilului se va pierde treptat, şi retorii cei mai distinşi, Procopie, Agathias, Paul Patriciul — în ciuda sforţărilor lor de a decalca întocmai nişte modele — scriu o limbă care trebuie mai degrabă descifrată decît citită, şi care dăunează extrem de mult talentului descriptiv şi darului de a găsi cuvintele potrivite pe care le avea fără îndoială primul, eleganţei native a celui de-al doilea, care se încumetă chiar o dată să vorbească de aticism, în vreme ce Corippus se mîndreşte de a slăvi într-o latină excelentă isprăvile glorioase ale generalului Ioan [Troglita] şi începuturile lui Iustin II. Aşadar într-o epocă în care aproape că nu mai este poezie greacă, cea a latinilor mai oferă aceste roade tîrzii.

Edictele greceşti ale lui Iustinian sînt modelate din aceeaşi pastă grea. El declară o dată că această limbă este pentru el cea „vulgară". Poporul din Bizanţ care vorbeşte greceşte, este mîndru de a putea strecura în strigările sale către împărat, acel: *„tu vincas"* roman pe care îl reproduc cronicarii greci.

Numai că, în această epocă limba oficială şi limba literară trebuiau natural să ajungă a fi exlusiv limba Bisericii. Căci de la început această biserică din Constantinopol — întemeiată în regiunile siriene şi egiptene (în care elenismul fusese transplantat şi trainic aşezat de către dinaştii macedoneni din vremuri acum destul de vechi), şi în regiunile pur greceşti ale Asiei Mici, şi ca-e a fost apoi transplantată în Peloponesul grec — a adoptat un caracter grecesc pe care nu l-a mai părăsit niciodată. Tot ce se desprindea de Imperiul de Apus pentru a trece sub cîrmuirea bizantinilor, intra totodată şi în depen-

[18] Pentru şcolile de latină la Constantinopol, vezi Agathias, 324.

dența patriarhului de Constantinopol și greciza biserica lui. Este ceea ce s-a
238 întîmplat // cu Dalmația și Africa. În Siria liturgia siriană nu s-a putut menține. Armenii nu au ajuns decît foarte anevoie să aibă o biserică națională.

Opera preoților și a călugărilor s-a unit deci cu aceea a gramaticilor păgînismului — care împărtășiseră cunoștința limbii grecești chiar și nobililor din sălbaticile districte caucaziene — ducînd la preponderența acestei limbi. Nu trebuie subestimată nici influența acestei Capitale care, ca toate orașele de pe litoral, avea o imensă populație grecească.

Dar Imperiul nu se va inspira niciodată decît din trecutul *roman*. Ce a fost Grecia din punct de vedere politic nu îl interesează. Niciodată nu este vorba despre luptele pentru libertate purtate contra Asiei persane, despre glorioșii eroi ai cetăților vechii Elade. Tot acest trecut este mort și nimeni nu s-ar apuca să-l reînvie. Orice legătură cu tradiția este ruptă în partea aceasta. Nu va fi părăsit așadar acest nume de roman, care a ajuns apoi numele romeului de limbă romaică, trăind într-o „Romanie" politică diferită de „Romaniile" populare și a devenit mai tîrziu acel *Rum* al turcilor, care mai desemnează și astăzi Rumelia. Limba greacă a rămas biruitoare în domeniile mai înalte ale civilizației, în vreme ce Imperiul rămînea ceea ce fusese întotdeauna, un aglomerat de popoare cîrmuite după legile romane și după un ideal politic care se formase la Roma [19].

Dar a constata acest lucru, înseamnă a constata încă o dată absența unei legături spirituale între aceste provincii atît de deosebite din punct de vedere geografic, etnografic și istoric, care a absorbit sentimentul civilizației comune. Această legătură trebuia totuși să existe. Era mai întîi mîndria de a aparține acestei civilizații vechi atît de venerabile și atît de binefăcătoare, dar era mai ales creștinismul ortodox care se desprindea
239 încetul cu încetul de Occidentul creștin. Tot mai // mult Imperiul roman va deveni deci lumea creștină, *singura* și *adevărata* lume creștină — „ortodoxă", da desigur, dar și „catolică". Respingînd Occidentul ca fiind arian sub goți, și ca idolatru în timpul certurilor pentru icoane, ca stricător al dogmei sub anumiți papi, aruncînd anatema mai tîrziu asupra musulmanilor, fără a căuta a-i converti, el va dobîndi conștiința că deține unicul adevăr creștin și că prin urmare este noul „popor ales" al Domnului.

Această credință care trebuia mai tîrziu să facă minuni, era foarte puternică încă și în secolul VI: icoanele, fragmentele crucii adevărate, osemintele sfinților și ale martirilor captaseră adorația milenară care înconjura pe vechii idoli ai Asiei. Dar în afară de cîteva grupuri de păgîni la țară, și a filozofilor de la școala din Atena (curînd desființată), clasele cele mai luminate — mulțumită învățămîntului și a citirii asidue a autorilor antici, fie chiar în extrase, de la Homer pînă la Platon, și mulțumită operelor de artă care erau tolerate în piața publică și la Hipodrom — mai păstrau încă ceva din scepticismul păgîn și din superstițiile antice. Pentru Procopie, primul scriitor al vremii sale, există un Dumnezeu al creștinilor, pe care îl recunoaște în aparență și a cărui operă de mîntuire el o expune, și totodată

[19] Vezi și articolul nostru în „B. Z.", numărul jubiliar pentru Heisenberg.

există un alt Dumnezeu necunoscut, neputînd fi definit și atotputernic, de la care vin marile hotărîri din viața indivizilor și a popoarelor. El crede în preziceri, în minuni pe care se silește să le pomenească la fiecare pagină a Istoriei sale destinată a transmite adevărul; și dacă lasă fiecăruia dreptul de a crede sau de a nega, este numai un gest de erudit desăvîrșit, de gînditor elegant. Credința sa în miracole este poate mai mare decît cea în Hristos. Trebuie menționate și măsurile pe care a fost nevoit să le ia Iustinian împotriva acelor credincioși destul de numeroși ai legii vechi, care erau numiți „eleni" pentru că mai aduceau încă jertfe zeilor elenici. Bătrînii astrologi au fost expuși în batjocură prin orașe purtați pe cămile.
240 // Iustinian a apărat cu energie drepturile Bisericii ortodoxe și a poruncit să fie urmărite în toate provinciile sectele eretice greu de stîrpit ale donatiștilor, eutychienilor, maniheenilor[d] care nu voiau să recunoască dogma creștină, așa cum fusese stabilită la Niceea, la Efes și la Chalkedon. Au rezultat chiar conflicte între soldați și țăranii care mărturiseau acele doctrine. Mulți s-au prefăcut că cedează; alții au trecut de partea barbarilor ori s-au retras în alte regiuni ale Imperiului. Bogatele comori ale bisericii ariene au fost confiscate. Dar în timpul acestei domnii prea cucernice, de-a lungul căreia au fost ridicate la Constantinopol și aiurea numeroase biserici, mari și frumoase, strălucind de mozaicuri, în stilul nou al Sfintei Sofii, plebea din Capitală nu a avut ocazia de a se amesteca prea mult și într-un fel activ și susținut la aceste certuri religioase, cărora a fost întotdeauna ispitită să le dea un caracter violent și tumultuos. Și acest împărat, mult mai pătruns de rațiunea de stat decît de legitimitatea fanatismului, a încercat în mai multe rînduri să ajungă și la un compromis sprijinit pe violență și corupție. El a sfîrșit prin a tolera monofizismul — numit de acum înainte iacobitismul — din Siria și Egipt, care era în țările acelea un fel de religie națională. Teodora ea însăși era o aderentă a monofiziților. Prin stăruințele ei călugării din Siria au obținut două mănăstiri la Constantinopol.

Evreii au avut și ei de întîmpinat partea lor de persecuții [20]. Un evreu convertit, Iacob, va încerca sub Heraclius să apere punctul de vedere al noii sale credințe [21]. Samaritenii nu au fost cruțați [22].

Înainte de a trece la epigonii lui Iustinian, este nevoie a se studia a doua sa ofensivă: aceea a ortodoxiei creștine.

NOTE

a. La început actul de recunoaștere a noului împărat consta în ridicarea sa pe scut. Cu timpul a apărut încoronarea de către patriarh. Primul împărat astfel consacrat a fost Leon I, după stingerea dinastiei Teodosiene. Biserica îi dădea o legitimitate care nu mai exista de la sine ca pînă atunci. Caracterul religios cîștiga tot mai mult teren. Iustin I, după încoronarea sa la înscăunare, mai este încoronat și de papa Ioan I în 525.

b. Soția lui Belisarie.

c. Avea crize de nebunie.

---

[20] Pargoire, *op. cit.*, 14—16, precum și mai sus

[21] Bonwetsch, în „Nachrichten" din Göttingen, 1899, 411—440.

[22] Bury, *loc. cit.*, II, 85, nota 1; Dölger, *Regesten*. Acei din Kastra lîngă Porphyrion, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3216.

d. Donatiştii sînt o sectă din secolul IV, eutychienii apar în secolul V. Sînt apoi numiţi monofiziţi sau iacobiţi. Maniheenii se vor manifesta puternic în timpul dinastiei Comnenilor. Totuşi, acuzări de maniheism există şi mai înainte, de pildă în propaganda dusă împotriva împăratului Anastase.

IV

OFENSIVA ORTODOXĂ

241 // Trebuia mai întîi lichidat păgînismul [1]. Vechea religie nu mai avea temple: ultimele, păstrate numai pentru neamurile din afara frontierelor fuseseră închise în Egipt [2]. Dar se poate afirma că în felul în care era înţeleasă, ea nu mai avea nevoie de temple, întreaga sa viaţă refugiindu-se în domeniul înalt al gîndirii. S-a putut afirma că majoritatea reprezentanţilor ştiinţei au fost păgîni [3], dar ei nu au fost păgîni decît ridicîndu-se peste orice credinţă în zei, orice preocupare pentru cult, şi doar în acest singur sens foarte nobil şi foarte înalt. Chiar şi şcoala, care strîngea odinioară în jurul său pe aderenţii ideilor platoniciene, fusese închisă la Atena [4]. Spiritul a supravieţuit totuşi formelor. În diferite domenii mergînd de la viaţa populară pînă la compilaţia ştiinţifică şi filozofică, şi la realizările artei, creştinismul victorios a fost profund pătruns de el.

Dar Iustinian, urmînd tradiţia imperială, nu se îngrijea decît de aparenţe, şi ele erau acum fără îndoială creştine [5].

Pentru a se da una şi aceeaşi formulă religiei exclusive bizantinii se grăbiseră încă sub Iustin de a căuta o împăcare cu Roma. Ei s-au plecat înaintea opiniei acesteia privind dogma, pe care ea avea pretenţia de a o fi păstrat întotdeauna neatinsă, dar cît priveşte capii bisericii romane, aceştia erau consideraţi, chiar sub Teodoric, ca nişte simpli supuşi ai Imperiului, răspunzători de orice acţiune contrară datoriei lor de supunere faţă de stăpîn,
242 şi uneori chiar ca cel mai util instrument // pentru relaţiile cu regalitatea de delegaţie imperială a Italiei. Papa Hormisdas[a] a refuzat să se pronunţe asupra opiniilor călugărilor din Scitia, probabil Tomis, foşti aderenţi[6] ai lui Vitalian[b], dar Iustinian a rezolvat discuţia prin decret (533). Ioan I a făcut drumul la Constantinopol, unde a fost primit de Iustin cu cele mai mari semne de respect: a slujit liturghia la Sf. Sofia în faţa capului Bisericii de la Constantinopol[7], pe care avea aerul să-l considere ca fiindu-i inferior'. Succesorii săi: Agapet[e] şi

[1] Cf. Pargoire, *L'Église byzantine*, 12—14.
[2] Bury, *History*, 1923, I, 371.
[3] Fuchs, *op. cit.*, 4 ş.u.
[4] Vezi şi Bury, *op. cit.*, I, 375 ş.u.
[5] Cf. Gelzer, *Pergamon unter Byzantinen und Osmanen* (Berlin, 1903); idem, „B. Z.", XI, 530—531; Usener, în „Rheinisches Museum", L, 144—148.
[6] Textele aflate în Migne, *P. Gr.*, LXV, 442 ş.u. şi LXXXVI, 73 ş.u., şi în *Collectio Avellana*, 1895—1898, ed. Günther, sînt discutate de Bury, *loc. cit.*, 376, nota 3.
[7] *Liber pontificalis*, ed. Duchesne şi *Histoire de l'Église* de acelaşi.

Silverius[f] au fost de partea împăratului în timpul războaielor din Italia. Cel dintîi a avut destulă autoritate asupra lui Iustinian, pe care l-a vizitat în 536, în momentul cînd a izbucnit conflictul cu monofiziţii pentru a obţine de la el ca să-l părăsească pe patriarhul constantinopolitan Antim, susţinut de Teodora, şi care era bănuit de legături cu monofiziţii spre a-l înlocui prin Menas[8], dar sosind la Constantinopol şi întîlnind un aşa straşnic domnitor al unei biserici pe care se obişnuise a o considera ca liberă, el a exclamat: „Credeam că vin la împăratul Iustinian, dar îl găsesc pe Diocletian" [9].

Silverius care fusese numit sub presiunea ostrogoţilor pe care îi combătea Belisarie, a fost arestat de acesta, tratat în chipul cel mai dezonorant, exilat la Patara din Licia, rechemat în Italia de acela care fusese trimis din Constantinopol în locul lui, Vigiliu[g], apoi exilat într-o insulă italiană unde a fost lăsat să moară de foame [10]. Cum Iustinian crezuse că poate din nou să decidă asupra dogmei, anatemizînd în 543 „cele trei capitole" (ale lui Teodor de Mopsuestia, Teodoret din Cyr şi Ibas din Edessa) considerate ca eretice,
243 Vigiliu, // neţinînd seama de obligaţiile sale faţă de împărat, nu a vrut să se ralieze la această părere şi Occidentul s-a grupat în jurul Scaunului roman. Dar el s-a răzgîndit, pronunţîndu-se mai degrabă în sensul suveranului său, chiar cu riscul a-şi pierde autoritatea faţă de cei care îl urmaseră pînă aici [11].

Iustinian şi-a reexprimat voinţa în 551, papa fiind musafirul său la Constantinopol, ca Agapet în 536, cînd a depus pe patriarhii de Antiohia şi de Ierusalim. Dar Vigiliu din nou şi-a schimbat atitudinea. El a refuzat să se asocieze acelora care susţineau politica imperială şi a preferat să se expună a fi smuls cu forţa din biserica Sfinţilor Petru şi Pavel, al cărei altar a fost răsturnat în această învălmăşeală. El a fugit la Chalkedon şi a cerut sprijinul creştinătăţii [12]. A trebuit ca adversarii săi să se umilească în faţa lui.

Cînd în 553 s-a adunat un conciliu la Constantinopol din iniţiativa imperială, papa cel persecutat a refuzat să participe la el din cauza condiţiilor în care fusese făcută convocarea, şi acest al cincilea conciliu, mai mult ori mai puţin ecumenic, a rupt deci legăturile cu el. Pentru a se reîntoarce la Roma, care era acum imperială[h], Vigiliu a trebuit să cedeze, dar a murit la reîntoarcere, la Siracuza. Pentru a obţine confirmarea împăratului un alt opozant al politicii imperiale, Pelagiu[i] a început prin a renunţa la opiniile sale. Iustinian biruise, fără a cîştiga totuşi de partea sa Milanul şi Aquileea [13].

Procedînd în felul acesta împăratul dobîndise pentru el dreptul de a dispune de Scaunul de la Roma chiar înainte de cucerirea totală a Italiei. Va fi de acum înainte o „ecumenicitate creştină" sub ordinele intangibile

---

[8] Actele, în Mansi, VIII.
[9] *Liber pontificalis*, I, 288 (de comparat cu Zaharia din Mitylene, în Nau, *Patrologia Orientalis*, IV).
[10] *Ibid.* (Cf. Liberatus, *Breviarium*, *P. Lat.*, LXVIII).
[11] Izvoarele, în Pargoire, *op. cit.*, 45.
[12] Duchesne, *Vigile et Pélage*, în „R. q. hist.", 1884, 369 ş.u.
[13] Mansi, IX şi *P. Lat.*, LXIX; Duchesne, *loc. cit.*; vezi şi N. Iorga, *Papi şi Împăraţi*; cf. Bury, *loc. cit.*, 383—391; Pargoire, *op. cit.*, 40—41.

ale împăratului. Dar cînd recurgea la asemenea acte de brutalitate militară,
244 el era // împins, mai presus de toate — în ciuda sentimentelor vădit eretice ale soției sale — de conștiința datoriei pe care o avea de a neutraliza[j] monofizismul sub care simțea cum mocnesc vechile amintiri și noile aspirații ale provinciilor din Asia, cărora regimul roman începea să nu le mai fie pe plac [14].

El urma în această privință direcția imprimată mai înainte de bunul simț sănătos al predecesorului său, care vrusese și el să redea Imperiului unitatea sa morală, care nu era cu putință decît în forma religioasă. Se tolerase pînă atunci, ba uneori se și aprobase, atitudinea divergentă a sirienilor și egiptenilor care își refăcuseră oarecum, în cadrul monofizismului, independența lor națională [15]. El va impune deci egiptenilor respectul față de credința imperială „melchită"[k] de care ei își bătuseră joc pînă atuncea, și va pune să fie întemnițat oricine dintre sirieni se va afirma în mod public ca aderent al schismei. Dar cum chiar în preajma sa, sub ocrotirea împărătesei, cei interesați unelteau pentru a menține disidența, se va ivi curînd pe frontierele Mesopotamiei iacobitismul unui Iacob Baradai[l] „purtătorul de zdrențe", continuatorul marelui Sever, și disidenții vor avea în Sergiu din Tella pe primul lor patriarh, care și-a cîștigat aderenți pînă și în Persia și i-a organizat.

De multă vreme, Bizanțul se hrănea din substanța Asiei. Capadocia dăduse odinioară pe cei trei corifei ai creștinismului oriental, Vasile și cei doi Grigore. Apoi Asia Mică neîncetîndu-și tributul, Siria a fost aceea din care au venit prin școala din Gaza podoabele literare ale acestei mari domnii. S-a pretins chiar că prin Sf. Efraim Sirianul aceeași rasă a dat modelele
245 folosite de imnografii // bizantini [16]. Un Vasile din Seleucia, un Antipater din Bostra stau în fruntea mișcării filozofice anterioare secolului VI. S-a văzut cît de largă a fost contribuția Siriei — cu Antiohia și Edessa — la crearea artei ajunse pînă la Ravenna și încă și mai departe în Occident [17].

Căci din punct de vedere al civilizației religioase, domnia lui Iustinian — cu imitarea sa latină, cu războaiele sale din Africa și Italia, cu fortificațiile dunărene, domnie latină în atîtea domenii — a fost înainte de toate un produs al Asiei. Acolo se dezvoltă gîndirea religioasă în vreme ce se

[14] Vezi S. Vailhé, în „É. O.", II, 223—227. Pentru raporturile religioase cu Persia, vezi Pargoire, *op. cit.*, 16 ș.u. Pentru opera lui Sever, *ibid.*, 124 ș.u. și p. 33.

[15] Vezi Duby, în „É. O.", VIII, 255: „Les races superficiellement hellénisées adoptèrent le monophysisme comme servant à propos leur rêve de séparation d'avec Byzance orthodoxe".

[16] Vezi Émereau, *Saint Éphrem le Syrien*, Paris, 1918; Hubert Grimme, *Der Strophenbau in den Gedichten Ephrem des Syrers, mit einem Anhange über den Zusammenhang zwischen syrischer und byzantinischer Hymnenform*, în *Collectanea friburgensia*, II, 1893; cf. și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 705. Vezi și Pitra, *Analecta sacra spicilegio solesmiensi parata*, 1876; „R.q. hist.", XI, 1876, 452 ș.u; Henry Stevenson, *L'hymnographie de l'Église grecque*; Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, 3 vol., 1853—1855; Wilh. Meyer, *Anfang und Ursprung der lateinischen und griechischen rythmischen Dichtung*, în „Memoriile" Academiei de la München, I, XVII; același I, 1896, 49 ș.u. Duval, *op. cit.*, 18 ș.u.

[17] S. Beyer, *Der syrische Kirchenbau*, Berlin, 1925; Baumstark, *Vorjustinianische kirchliche Bauten in Edessa*, în „Or. chr.", IV (1904), 164—183; Johann Quitt, în Strzygowski, *Byzantinische Denkmäler*, III (1903); Bréhier, *Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du moyen-âge, VI-VIIe siècle*, în „B.Z.", XII, 1 ș.u.

menţine tradiţia filozofică; Asia dă curentele şi formează personalităţile. Cît este de săracă viaţa morală a Occidentului în faţa activităţii care mişună în Siria mai ales şi în Egipt! Constantinopolul însuşi nu se pricepe decît să caute dintr-un calcul rece formule de împăcare sau cel puţin de liniştire, care nu mai au priză. Cu cît va fi mai constrînsă această Asie, care este plină de vitalitate, cu atît se va desprinde mai mult de un organism care nu corespunde unui fel de a fi, a cărui îndărătnică persistenţă nu fusese observată. Cazul lui Alexandru cel Mare care s-a lăsat captat de spiritul asiatic nu se mai putea repeta: se opunea întreaga mentalitate romană.
246 Atunci s-a păşit spre separaţie, şi arabii, // dacă nu perşii cei noi, vor fi curînd acolo spre a o înlesni. Era prea puternică această mare ţară a Siriei, ca reminiscenţe şi ca spirit, pentru ca să poată fi îngenunchiată în acelaşi fel ca papalitatea romană, o clipă subjugată.

Totul venea în primă linie de la acel Sever, patriarhul Antiohiei, care a murit în deşert de pe urma persecuţiilor poruncite de Iustinian [18]. Memoria acestui apărător şi martir al neamului său a fost păstrată cu sfinţenie în această lume siriană. Viaţa sa a fost scrisă nu numai de către episcopul de Gabala, Ioan şi de Zaharia Scolasticul [19], dar şi de sirianul Ioan de Beith-Aphthonia în limba sa siriană [20].

Curînd va apare seria marilor cronicari sirieni [21]. Un elev din Siria a scris în limba naţională biografia sa [22]. Cyriac, episcopul de Avid, panegirist al fondatorului iacobiţilor, va continua în secolul VII această tradiţie literară [23]. În 521 murea Iacob de Sarug, alt reprezentant al doctrinei monofizite [24].

Secolul VI ne mai dă încă panegiricul episcopului Ahudemeh, monofizit care, trăind în Persia, botezase pe un prinţ persan şi cîştigase pentru creştinism un trib mesopotamian. El este autorul unui tratat despre om.
247 Secolul VII va oferi „Viaţa lui Maruta", mitropolit de Takrit, supus // al patriarhului de Antiohia [25], precum şi „Expunerea credinţei" a unui autor anonim [26].

Interesul pentru fraţii creştini care au trecut în Persia a continuat şi mai departe. Avem o versiune greacă a martiriului celor care au fost persecutaţi de regele Sapor II [27]. Concomitent cu opoziţia lui Sever, cu aşa

[18] Pentru deosebirile de dată privind moartea sa, Bury, *loc. cit.*, II, 337, nota 7.

[19] Vezi bibliografia, în Collinet, *op. cit.*, 46, nota 3 (textul în Laud, *Anecdota syriaca*, III, Leyda, 1870; cf. Migne, *P. Gr.*, LXXXV, c. 1150 ş.u.).

[20] M. A. Kugener, *Vie de Sévère par Jean de Beith-Aphthonia*, Paris, 1905 (în „Patrologia Orientalis" de Graffin şi Nau; *ibid.*, II 3, 1904, 200 ş.u.). Cf. Pargoire, *op. cit.*, 124–128.

[21] Vezi Brooks, *Sources of Theophanes and the Syrian Chroniclers*, în „B. Z.", XV, 57 ş.u.

[22] Nau, *Vie de Jean Bar Aphthonia*, Paris, 1902.

[23] M. A. Kugener, *Comment le corps de Jacques Baradé fut enlevé du couvent de Casiou par les moines de Phésilth*. Şi un Ioan de Dara, în secolul IX.

[24] „R. Or. chr.", IV, 201–202.

[25] F. Nau, *Histoires d'Ahoudemmeh et de Marouta... suivies du traité d'Ahoudemmeh* (în „Patrologia Orientalis", Paris, 1906).

[26] Vailhé, în „É. O.", IX, 267–268. Cf. Krüger, *Monophysites*; Wigram, *The separation of the monophysites*, Londra, 1923.

[27] H. Delehaye, *Les versions grecques des actes des martyrs persans sous Sapor II* (în „Patrologia Orientalis"), Paris, 1905.

zisul „monofizism severian“ [28] se ajunsese la polul opus la o recrudescență a nestorianismului[m], un nestorianism depășind de fapt, cum s-a și spus, gîndul lui Nestorius. Acest nestorianism cu biserica sa organizată, cu episcopii săi recunoscuți în Persia, devenea o altă religie peste frontierele de stat. Încă sub Iustin un oarecare Paul a încercat să pună a fi recunoscut ca patriarh al ei [29]. Dinspre partea Imperiului, tot ce aducea a nestorianism era supus de mult unor sancțiuni severe. Doctrina era favorizată de această literatură în limba siriană, încă și mai „națională“ ca cea a scriitorilor legați de doctrina imperială. Se va mai adăuga limbii siriene și o altă limbă de disidență după cucerirea musulmană: pînă în secolul IX clerici arabi ca Abukara, episcop de Harrau, scriau fără deosebire pe grecește și arăbește [30].

Tot un cleric, un „gramatic“ asiatic din Cezareea, a fost acel Ioan, care înainte de 512 l-a atacat pe Sever și a provocat redactarea lucrării acestuia „Filalet“ (= „Izvorul adevărului“). Apărătorii sirieni ai doctrinei
248 stăpînului lor vorbesc în termeni plini // de patimă de „acest cel mai viclean dintre ereziarhii de față și din trecut“ [31].

Siria a mai dat încă „Didascaliile folositoare sufletului“ ale unui Sfînt Doroteu originar din Gaza [32]. Din Damasc vine, în a doua jumătate a secolului VI, Sofronie sofistul care a scris „Viețile Sfinților“ și care a făcut și versuri. S-a încercat o identificare a lui cu patriarhul Sofronie, adversarul monoteliților [33]. În mănăstirea Sfîntului Sava [34], lîngă Ierusalim, pe muntele Sinai [35], unde se păstrează amintirea lui Iustinian, reprezentanți ai acestui cler al împăratului au muncit pentru ortodoxie în război cu monofiziții.

În ce privește istoria referitoare la evenimentele din Persia, mai ales a războiului de patru ani întreprins de împăratul Anastase, există povestirea mai veche a călugărului sirian Iosue, zis Stilitul [36], originar din Edessa și stabilit la Zugnin. O întreagă istorie universală mergînd pînă la împăratul Mauriciu va fi dată de Ioan din Efes [37]. Aceasta este dealtminteri și epoca sfinților sirieni, și Ciril din Scythopolis pare să fi redactat și Viața Sfîntului Avraam din Cratia, născut la Emesa († 532), care a fost tradusă în limba arabă [38].

---

[28] J. Lebon, *Le monophysisme sévérien*, Louvain. Cf. *Le monophysisme*, „Mélanges“ Diehl, I, 107 ș.u.

[29] Dölger, *Regesten*, nota 9 (după Mihail Sirianul).

[30] Constantin Bachas, *Oeuvres d'Aboukara, évêque de Harraw, le plus ancien écrivain arabe*, Beyrut, 1904.

[31] Același, *ibid.*, VI, 107 ș.u.

[32] Migne, *P. Gr.*, LXXXVIII, c. 1612–1844. Cf. Vailhé, în „É.O.“, IV, 359–363.

[33] Vailhé, *Sophrone le sophiste et Sophrone le patriarche*, extras din „R. Or. chr.“, VI și VIII.

[34] Vezi „B. Z.“, III, 167–168; Ehrhard, *Das griechische Kloster Mar Saba*, în „Römische Quartalschrift“, VII (1893).

[35] H. Grégoire, în „B. Z.“, XVIII, 500–501. Cf. Duchesne, *Les missions chrétiennes au Sud de l'Empire romain.*

[36] Editat de abatele Martin. Cf. Gelzer, în „B.Z.“, I, 34 ș.u. Vezi Erich Marten, *op. cit.*, 141–147.

[37] Cf. „B. Z.“, XIII, 586.

[38] Editat de G. Graf, în „Al Machrig“ din Beyrut, VIII, 1903. Cf. „É. O.“, VIII, 290 ș.u. Despre sfinții sirieni, Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin, 1852. Cu privire la o Viață a Sfîntului Sava, „B. Z.“, XV, 384–385.

249 Secolele VII și VIII vor da scriitori // greci chiar după ce cucerirea arabă va fi alungat din patria lor asiatică un mare număr de clerici. Sf. Andrei din Creta († 740), care este de fapt un sirian din Damasc — asemenea Sfîntului Ioan Hrisostom — autor de omelii și discursuri, se situează printre cei mai buni scriitori bizantini ai epocii sale [39]. Nu se cunoaște originea cvasi contemporanului său George, călugăr și preot [40].

Dar încă și în acest grup „fidel", căruia pînă la un punct poate să-i fie alăturat și Sever însuși, disidența siriană începe cu folosirea limbii naționale [41]. Marea lucrare a lui Sever, „Filalet" (= „Izvorul adevărului"), scrisă între 508 și 511 pentru a apăra opiniile divergente, a fost tradusă în limba siriană [42].

Din tabăra adversarilor teologiei imperiale s-a păstrat cîte ceva din operele episcopului Iulian din Halicarnas, care a fost depus și el în 518 și s-a retras la Alexandria ca răzvrătit fățiș. El este autorul unui opuscul asupra liberului arbitru [43]. Doctrina sa despre incoruptibilitatea trupului sfînt al lui Isus, *aphtartodocetismul*, l-a ridicat ca adversar al lui Sever și i-a atras totodată și fulgerele adversarului acestuia, Leontie [44].

250 Tot din această Sirie a mai venit în secolul VI // dintre scriitorii în limbă indigenă acela care a fost numit Babai cel Mare [45]. Barsanuf (prin 535), autor împreună cu elevul său Ioan al unei lucrări privind ideile lui Origene, Evagrius și Didym, precum și al unui număr de scrisori, era originar dintr-o mănăstire de lîngă Gaza [46]. Mai trebuie adăugat la lungul șir al acestor scriitori din Siria, și un alt contemporan, Dadiso [47].

Și vom avea cu Ioan din Asia, cu Iacob din Edessa, și cronica anonimă a acestui oraș (pînă în 540) cu Ilie de Nisibis și Dionisie[n] de Tell-Mahre, patriarh de Antiohia († 845), autor al unei istorii din 582 pînă la

---

[39] Vezi și Vailhé, în „É. O.", V, 378—387.

[40] F. Diekamp, în „B.Z.", IX, 14—51. Același îl înfățișează pe comentatorul Oikoumenios ca trăind prin anul 600; „Memoriile" Academiei din Berlin, XLIII (1901), 1046—1056.

[41] Anton Baumstark, *Geschichte der syrischen Litteratur mit Ausschluss der christlich — palästinensischen Texte*, Bonn, 1922; V. Ryssel, *Der Einfluss der syrischen Litteratur auf das Abendland*, în „Theologische Zeitschrift aus der Schweiz", XIII.

[42] René Draguet, în „B. Z.", XXX, 274 ș.u. Cf. idem, *Iulien d'Halicarnasse*, Louvain, 1924. Și Brooks, *A collection of letters of Severus of Antioch*, publicate de A. Kugener și Eug. Triffant, în „Patrologia Orientalis", XV, 5.

[43] H. Usener, *Aus Julien von Halikarnass*, în „Rheinisches Museum", LV (1900), 321—340; René Draguet, *Iulien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps de Jésus-Christ*, Louvain, 1926; idem, *Julien d'Halicarnasse et Sévère d'Antioche*, în „É. O.", 1925, 257 ș.u.

[44] *Contra Nestorium et Eutychium*, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI.

[45] Vezi Grumel, în „É. O." (1922), 9 ș.u., 162 ș.u., 257 ș.u.; (1923), 153 ș.u., 257 ș.u.; (1924), 395 ș.u.

[46] Βίβλος ψυχωφελεστάτη, etc., Veneția, 1816. Cf. Brooks, *The Sixth book of Severus;* Vailhé, *Les „Homiliae cathedrales" de Sévère d'Antioche*, în „É. O.", VII, 268 ș.u. și VIII, 14 ș.u. Despre Ioan, *ibid.*, 154 ș.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 55 ș.u.

[47] Addai Scher, în „Journal Asiatique", VII, 103—148.

842 [48], şi pînă la Mihail Sirianul, o întreagă dezvoltare a hagiografiei în limba siriană în aceste regiuni [49].

În aşteptarea marelui cronicar din secolul VII, Ioan de Nikiu, Egiptul nu are literatură nici melkită, nici disidentă, în afară de scrierile „scetiotului" Daniel care au fost traduse în etiopiană şi în arabă [50]. În această ţară care hrăneşte Constantinopolul [51] călugării rămîn credincioşi doctrinei „imperiale"
251 // melkite (de la melek = împărat) [52]. Dar dacă în această lume de supunere a claselor inferioare [53] nu puteau exista revolte, în schimb coptul se uneşte cu chalkedonianul pentru a-şi manifesta opoziţia [54]. Alexandria, în sfîrşit împăcată cu Antiohia în rezistenţa lor faţă de „melek" şi de măsurile lui de reglementare religioasă, ridică chiar în timpul domniei lui Iustinian steagul de răzvrătire al schismei [55].

Avînd o religie oarecum aparte, Armenia rămîne organizată într-un mod strict şi exclusiv naţional [56], oricare ar fi autoritatea supremă care se perindă asupra fărîmelor a ce fusese odinioară „Imperiul" succesor al perşilor. Nu mai lipsea decît monotelismul lui Heraclius... pentru a se pronunţa separaţia ireversibilă. Armenii vedeau în sirieni, pe punctul de a se elibera şi ei, nişte camarazi, şi în unele domenii: nişte iniţiatori.

NOTE

a. Papă în 514—523.

b. Comandantul din Tracia, răsculat contra lui Anastase în 512—515 în numele ortodoxiei.

c. Papa Ioan I a avut o primire triumfală (525), care a trezit bănuielile lui Teodoric şi a determinat şi întemniţarea sa la întoarcerea la Roma (fără a fi obţinut de la Iustin revocarea măsurilor contra bisericilor ariene).

[48] Nau, *Analyse des parties inédites de la chronique attribuée à Denys de Tellmahré*, Paris, 1898 (din suplimentul la „l'Orient chrétien", 1897); Hallier, în *Texte — Untersuchungen* de Gebhardt şi Harnack, IX [1]; Duval, *op. cit.*, 186 ş.u. Această povestire a intrat în aceea a lui Mihail Sirianul.

[49] Vailhé, în „É. O.", VIII, 374—375.

[50] Léon Clugnet, *Vie et écrits de l'abbé Daniel le Scétiote (sec. VI)*, Paris, 1901 (în „Bibliothèque hagiographique orientale").

[51] Bury, *op. cit.*, I, 213; cf. Gelzer, *Studien zur Verwaltung Ägyptens*, Leipzig, 1909; idem, *Kultur*, 103—104; A. E. R. Boak, *Byzantine imperialism in Egypt*, în „American Historical Review", XXXIV (1928), 1—8, alături de lucrările lui Maspéro şi ale Domnişoarei Rouillard.

[52] P. von Cauvenbergh, *Étude sur les moines d'Égypte depuis le concile de Chalcédoine (451) jusqu'à l'invasion arabe (640)*, Paris, 1914. Despre stiliţi, vezi „É. O.", XIII, 146 ş.u.

[53] H. Idris Bell, *The byzantine servile state in Egypt*, în revista „Archeology", IV (1917), 86—106.

[54] Maspéro, *op. cit.*, 83—84.

[55] Vezi E. W. Brooks, în „B. Z.", XXX, 468 ş.u. Cf. Diehl, *L'Égypte byzantine*, în Hanotaux, *op. cit.*, III.

[56] În afară de lucrarea în limba rusă a lui Adontz, Petersburg, 1908, G. Owsepian, *Die Entstehungs-Geschichte des Monothelismus*, Leipzig, 1897; Ter Minassiantz, *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu der syrischen Kirche bis zum Ende des 13 Jahrhunderts*; S. Weber, *Die Katholische Kirche in Armenien*, Freiburg, 1903; Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919; Heinrich Hübschmann, *Zur Geschichte Armeniens und der erste Krieg der Araber*, Leipzig; Laurent, în „Revue des études arméniennes", I (1920), 35—54; Thopdschian, *Armenien vor und während der Araberzeit*, în „Zeitschrift für armenische Philologie", II (1903), 50—71.

d. În primele concilii ecumenice a fost precizat raportul dintre Scaunul patriarhal de Constantinopol și cel roman, și anume în două etape: a) patriarhul de Constantinopol nu este inferior decît doar papii, urmînd îndată după el, b) patriarhul este egal cu papa. Această egalitate nu a fost niciodată acceptată de Scaunul roman.

e. Agapet I, papă (535–536).

f. Silverius, papă (536–c. 537).

g. Vigiliu, papă (c. 537–555). Adeziunea sa forțată la teza lui Iustinian „Judicatum" (548) a fost retrasă de el ulterior. A trebuit să accepte și hotărîrea conciliului ecumenic de la Constantinopol (553), înainte de a putea pleca înapoi spre Roma, unde nu a mai ajuns, murind pe drum, la Siracuza. El rămăsese *șapte ani* în Imperiul de Răsărit.

h. După lichidarea regalității ostrogote din Italia.

i. Pelagiu I, papă (556–561).

j. Condamnarea „celor trei capitole" fusese la origine dictată de dorința aflării unui compromis care să-i scoată pe monofiziți din izolarea lor protestatară. Toată politica religioasă următoare a împăraților Heraclius și Constant II nu face decît să reia firul încercărilor începute încă din vremea *Henoticonului* lui Zenon.

k. Termen folosit în Egipt pentru ortodocșii opuși monofiziților, numiți iacobiți, după numele lui Iacob Baradai.

l. Apostolul monofiziților, sfințit în taină ca episcop monofizit de Edessa (c. 541) în toiul persecuției. A cutreierat tot Orientul pentru propaganda sa clandestină.

m. Care îi este diametral opus.

n. Dionisie I de Tell-Mahre, patriarh iacobit de Antiohia (818–845).

V

EPIGONII LUI IUSTINIAN: RĂZBOAIELE DIN PERSIA, OFENSIVA PE DUNĂRE

Perioada din istoria Bizanțului ce urmează după Iustinian se îndreaptă
252 în mod fatal spre cele două țeluri principale ale sale: înrădăcinare // în Constantinopol, și fidelitate față de crezul ortodox. Dar timp de aproape un secol, pînă la Heraclius s-a încercat pînă și imposibilul pentru apărarea moștenirii glorioase: ecumenicitatea ortodoxă de caracter roman și de tendință latină.

O primă fază cuprinde luptele cu barbarii, pînă în clipa cînd aceștia — barbari ai Occidentului, barbari de la Dunăre și barbari ai Răsăritului — împrumută de la Constantinopol principiile sale; dacă nu au adoptat chiar toți și creștinismul, cel puțin i-au împrumutat civilizația și ideea de Imperiu. Ei vor să așeze noul imperiu roman al germanilor, al slavilor, al arabilor. Contra atacurilor lor repetate Imperiul va opune zidurile Capitalei sale, și acel scut neclintit al ortodoxiei bizantine, în sfîrșit dobîndit cu prețul atîtor sforțări și cu riscul unor primejdii atît de mari.

Dar nu va fi nevoie de încercări prea lungi pentru a vădi caracterul absolut efemer al creației lui Iustinian... Căci Imperiul lumii *(orbis terrarum)* nu avea nici o soliditate, și de fapt el era, ca și mai înainte, la discreția barbarilor.

Ani de zile s-au mai purtat lupte contra perșilor și a popoarelor din Caucaz, aliații lor. Castelele de pe Dunăre erau aproape inutile și slujeau mai degrabă ca locuri de refugiu pentru locuitorii de la țară urmăriți de bandele de slavi și de acei huni cutriguri și utriguri care se vor reuni în curînd în noul imperiu hunic: acela al kaganului avarilor, stăpîn al Pano-

niei şi succesor al lui Attila [1]. De la marele fluviu-frontieră (Dunărea) pînă
253 la Constantinopol // nu existau trupe capabile de a opune rezistenţă, şi garnizoana oraşului imperial nu trecea de cîteva sute de „scholari", soldaţi de paradă şi de favoare şi care erau inexistenţi ca luptători.

Acest lucru fusese foarte bine observat, şi într-un chip foarte dureros cînd cu invazia noilor huni[a] în 558. În timp ce unul din detaşamentele lor se îndrepta spre defileul de la Termopile pe care nu a reuşit să-l ocupe, alţii urmau drumul mare spre Constantinopol. Marele oraş a fost terorizat o clipă de teama unei devastări ca acea din Antiohia. Odoarele bisericilor au fost mutate din loc [2].

Nici de astă dată împăratul nu s-a mişcat. Din fericire se putea dispune de flotă, de ţăranii din împrejurimi care erau traci viteji, şi de talentele militare ale bătrînului Belisarie. Pentru a se forma o cavalerie au fost luaţi caii particularilor, cei ai bisericilor, şi chiar nepreţuiţii cai de curse ai Circului.

Naivitatea eroică a barbarilor a contribuit la salvarea Capitalei. Ei s-au lăsat impresuraţi de cei cîţiva hopliţi ai generalisimului. Alţii şi-au închipuit că puteau cuceri Constantinopolul, în ciuda galerelor imperiale, folosind nişte luntre teşite de lemn şi de trestie, ca cele ce se mai folosesc încă pe rîurile din Moldova. Ei au pierit înecaţi. Dar trupe de barbari dădeau tîrcoale în jurul oraşului chiar atunci cînd a ieşit împăratul pentru a supraveghea în persoană reparaţiile *Zidului cel Lung* al lui Anastase. El s-a prefăcut că pregăteşte o flotă a Dunării.

254 // Iustinian a plătit în monedă de aur răscumpărarea celor robiţi de barbari, şi a folosit acelaşi mijloc spre a întărîta pe utriguri contra cutrigurilor. Doar prin asemenea manevre mai putea fi salvată „maiestatea Imperiului" [3]. „Ea vine de la Dumnezeu" declară poetul Corippus, descriind pompa suverană a acestei Curţi bizantine sub Iustin II „ea nu are nevoie de armele pămînteşti". *Res romana Dei est, terrenis non eget armis.*

Turcii se plîngeau că romanii au zece limbi, şi un singur talent, de a înşela. Aveau o diplomaţie iscusită, artificiile subtile ale cuvîntului şi ale stilului, prestigiul nespus al acestei incomparabile Rome noi, al acestor palate de marmură, al acestor săli de audienţă unde perdeaua de mătase este trasă pe neaşteptate pentru a lăsa să fie văzut basileul, *imperatorul*, tronînd pe un jeţ de aur sub un baldachin de aur, avînd pe cap coroana de aur scînteind de diamante, safire, rubine şi smaralde în vreme ce „scholarii" neclintiţi, acoperiţi şi ei de armuri aurite stau de strajă în jurul divi-

---

[1] Vezi Howorth, *The Avars*, în „Journal of the asiatic society", seria 3, I, 1889; Drouin, *Notice sur les Hungs et Hioung-now*, 1894; E. A. Parker, *A thousand years of the Tartars*, 1895, Steinbach, *Analecta avarica*, Cracovia, 1900; cf. Parker, în „B. Z.", XX, 128—130. Marcellin, p. 422 vorbeşte de o năvală a „hunilor" în 422.—Despre pacea din 574 cu avarii, Dölger, no. 34.

[2] Agathias, 299 ş.u. Despre hunii la Kasandria şi Potideea, vezi Procopie, *Bell. Vand.*, 167—168. Cf. Agathias, 255. Ca precizări, vezi Baynes, *The date of Avar surprise*, în „B. Z.", XXI, 110 ş.u. Cf. Dölger, no. 90, după Menandros. Cf. A. Mordtmann, Ἄβαρες καὶ οἱ Πέρσαι πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως în „Syllogos" din Constantinopol, volum suplimentar, XIX—XXII (1891), 54—60. De asemenea Carl Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Süd-Ost Europa*, III, *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklios, 1, Theil, bis zur Abwanderung der Goten und Taifalen aus Transdanuvien*, în „Sitzungsberichte" din Viena, 208 [2].

[3] Procopie, ed. Haury, III, 289.

nităţii vii. Avarul, slavul [4], duşmanii din acea clipă, cad cu faţa la pămînt înaintea acestei revelaţii supraomeneşti şi peste lespezile de marmură se aştern pletele lor sălbatice. Alături stau comorile adunate de-a lungul veacurilor şi o mînă generoasă este gata să încarce cu daruri minunate pe aceia dintre barbari care „iubesc pacea". Aceşti kagani avari, foarte departe ca putere de măreţia imperială a unui Attila, aceşti şefi slavi ai micilor grupuri
255 pe care le mînă înaintea lor [5], // sînt lipsiţi de ambiţie. Pe ei nu i-a aruncat împotriva zidurilor, totuşi slab apărate, ale Bizanţului, nici o idee dominantă, nici un mare entuziasm religios, nici un sentiment de duşmănie veche şi neîmpăcată. Ei nu sînt nişte concurenţi de-ai împăratului, nişte uzurpatori de Imperiu, ci nişte barbari greoi, stăpîniţi de pofte vulgare şi pe care poţi să-i cîştigi foarte uşor, mituindu-i. Popoarele lor au de mult dincolo de Dunăre pămîntul de care au nevoie pentru vînătoare şi pentru semănături [6].

Nici nu este un război în sensul adevărat al cuvîntului, ci sînt doar incursiuni al căror scop real este să reînnoiască provizia de sclavi şi să provoace generozitatea împăratului. Supuşii pătimesc, suveranul se execută şi plăteşte; dar el nu rămîne mai puţin singura autoritate legitimă, singura putere divină care există pe pămînt. Lumea nu poate exista fără el. Aceasta este convingerea şi a contribuabililor, striviţi totuşi sub povara impozitelor şi a acestor barbari care trec totul prin foc şi sabie şi îşi taie curele de pe spinarea incapabililor şefi militari ai Imperiului [7]. Roma nu există numai pentru că vrea să dureze, ci pentru că ea *trebuie* să fie. Fără ea totul ar cădea iarăşi în haosul războiului veşnic, pînă la ultimul luptător sălbatic.

Barbarii care nu se reîntorc la ei dau tîrcoale pe întinsul cîmpiilor.
256 Împăratul nu are nici un mijloc de a-i alunga; // ofiţerii săi le dau mai degrabă un fel de autorizaţie de şedere. Pînă la jumătatea secolului VII este prematur să se vorbească de întemeierea vreunui stat pe teritoriul imperial. După cum rezultă dintr-o inscripţie, „Avaria" era socotită ca întinzîndu-se doar în părţile Sirmiului care le fusese concedat, restul formînd aşa-zisele „Romanii" [8], după numirea lor populară. Oraşele rezistă în Dalmaţia, unde formează — ca Ragusa şi toate aşezările surori

---

[4] Pentru aşezările lor, de adăugat Bury, *The early history of the slavonic settlements in Dalmatia, Croatia and Serbia, Constantine Porphyrogennetos, de administrando imperio, chapters, 29—36*, Londra, 1920; cf. „V. V.", V, 404 ş.u., 626 ş.u.

[5] Vezi şi Vailhé, în „É. O.", XIV, 83: „C'est le khagan des Avars qui dirige l'ensemble des tribus slaves et turques et c'est lui qui préside à la fédération". În adevăr, lui i se cere în 578 să dea poruncă slavilor să părăsească teritoriul Imperiului; Menandros, 48. Cf. Math. Rypl, *Die Beziehungen der Slaven und Avaren zum oströmischen Reiche unter der Regierung des Kaisers Heraklios*, „Programm", Budweis, 1858. Pentru slavi, Ehrhard, *Die Stellung der Slaven in der Geschichte des Christentums*, Strasbourg, 1918; Poprujenko, *Slavi şi Bizantini* (în limba rusă), în „V. V.", XXII, 253 ş.u.; M. Županić, în „Byz.", IV, 277 ş.u. (ipoteze îndrăzneţe). Despre etimologia absurdă Τσακώνια-Σκλαβώνια, Amantos, în „Mélanges" Hatzidakis, 130 ş.u. Despre slavii ajunşi pînă în Asia Mică, Pančenko, în „Izvestia" de la Constantinopol, VII, VIII (1902), 1—2.

[6] Cf. Bury, *The Roman Empire in 1600 A.D.*, „Engl. hist. rev.", IX.

[7] Este cazul slavilor, Procopie, *Bell. Goth.*, II, 449—450. Ei obişnuiesc de asemenea să tragă în ţeapă pe prizonieri, să-i ardă; *ibid.*

[8] Brunšmid, *Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium*, în „Eranos vindobonensis", 1893, 331—333.

de-a lungul litoralului, de la Cattaro la sud, pînă dincolo de Jadra (Zara) la nord — „Romanii" urbane care se înţeleg cu şefii vecini, oferindu-le la o dată fixă anuală un *magarisium* sau *mogarisch* şi daruri, şi primind cu cinste vizitele acestora, supravegheate de foarte aproape. O limbă romanică, moartă abia de curînd, s-a menţinut aici veac de veac [9], în vreme ce prin munţi ciobanii şi călăuzele caravanelor vorbesc o altă limbă romanică: viitoarea limbă românească. Tot astfel în Grecia, populaţia veche se restrînge în incinta zidurilor sale, înconjurată de „Slavonii" ţărăneşti.

Evagrius — istoricul domniei lui Iustin II, ajuns împărat la o vîrstă destul de matură, criticîndu-l pe acesta ca avid şi incapabil, îi atribuie lui sistemul politic de prestigiu şi de daruri de bani, de lanţuri de aur, de veşminte de mătase şi de titluri. El nu a avut decît treisprezece ani pentru a şi-l pune în aplicare.

Succesul acestei politici era mult mai anevoios faţă de perşi. Chosroes[b] mai trăia încă şi ţelul său era să recupereze provinciile caucaziene, ca şi „Persarmenia" şi să-şi asigure dobîndirea pensiunii bizantine, adică să sporească astfel veniturile rîvnite de zgîrcenia sa. Iustin II, slăbit de boală, a trebuit să se resemneze: dar el nu a putut nici măcar să obţină în schimb
257 oraşul Nisibis [10]. // Dacă Antiohia a putut rezista, în schimb Apamea a fost arsă şi Dara a căzut [11]. Imperiul solicitase în zadar [12] pînă şi pe axumiţi[c] şi primise să se alieze cu turcii sogdaiţi, locuind în regiunea Sîr-Daria şi Amu-Daria, munteni din Altai a căror cruntă energie supusese tocmai atunci oraşele hunilor eftaliţi moleşiţi de civilizaţie [13]. Atras tot atît de taina Orientului depărtat, cît de foloasele de a extinde negoţul într-acolo, el a trimis — potrivit cu o mărturie italiană tîrzie — o ambasadă unui rege al „inzilor" *(rex Indorum)* numit Areta (nume siro-arab, Haret), care este înfăţişat tronînd aproape gol, dar încărcat de aur şi de mărgăritare, cu cinci brăţări pe braţe şi un lanţ somptuos la gît, avînd pe cap un turban de mare preţ. Carul în care se suie este tras de patru elefanţi [14].

Iustin II, fiul lui Dulcidius şi al Vigilantiei [15], şi Tiberiu, fostul său general contra perşilor, acum Cezar şi vicar al său, socoteau cu dreptate că pentru moment principalele interese ale Imperiului de Răsărit se aflau la frontiera răsăriteană. Relaţiile cu ceilalţi vecini, au fost în adevăr lăsate deoparte. Avarii au putut să se aşeze în sudul Panoniei şi să se întindă pînă la cele două oraşe romane: Sirimium [16] (cedat ulterior) şi Singidunum,

[9] Vezi Ernest Mayer, *Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen*, în „Zeitschrift der Savigny-Stiftung", partea germanică, XXIV (1903), 211—308. Cf. Stanojević, *Byzantiner und Araber, I, Die Balkanhalbinsel bis zum 7 Jahrhundert*, Neusatz, 1903. Despre caracterul latin al regiunilor de pe malul Mării Negre, Bury, *Later Roman Empire*, I, 15. Cf. *ibid.*, 67 ş.u.

[10] Procopie, *Bell. Goth.*, III, 45—57; Mihail Sirianul; Dölger, *Regesten*, no. 29—30.

[11] Evagrius, V, 1, 9.

[12] Dölger, *op. cit.*, no. 25.

[13] Vezi Agathias, 311, 381 ş.u; Menandros, fragm. 19; alte izvoare, in Dölger, *Regesten*, no. 13, 36, 37—39, 41—45. S-a mers chiar pînă a voi să vîndă Dara; Menandros, fragm. 47. Tiberius a revenit asupra acestei oferte; *ibid.*, 55.

[14] Muratori, VII.

[15] Victor Tennonensis, *loc. cit.*, 206.

[16] Menandros, fragm. 65, 66.

care le închideau calea spre Tracia și Illiricum, și pe care le atacau deci fără încetare. Ei erau lăsați liberi să-și ducă mai departe felul lor de viață
258 dinainte, în stepe, și să stoarcă tributuri de la // neamurile slave de la Dunăre care trebuiseră să recunoască în kagan un stăpîn de felul lui Attila. Ei au putut să se înțeleagă cu longobarzii și să distrugă definitiv puterea gepizilor [17] pe care îi apăraseră la început împotriva rivalilor lor permanenți [18].

Prezența avarilor, care au ajuns curînd pînă la Anchialos [19], era însă pentru longobarzi un obstacol continuu. Ei nu mai puteau să pompeze din Imperiu acele răscumpărări pe care noii veniți și le păstrau exclusiv pe seama lor. Ei au urmat deci exemplul mai depărtat în timp al lui Teodoric, și pe acela mai recent al lui Leutharis și Bucelin, șefii franco-alamani care coborîseră în Italia înspre părțile Alpilor occidentali. Aceștia din urmă putuseră să devasteze țara nepedepsiți, în ciuda prezenței lui Narses cu o mare armată, de două ori victorioasă.

Invazia longobardă pe poarta orientală a Alpilor a întîmpinat mult mai puțină rezistență. De curînd sosiseră noi războinici franci și nu putuseră nicidecum fi îndepărtați. Ne putem chiar îndoi dacă în afară de garnizoanele din Milan și Pavia, romanii de sub comanda „delegatului imperial", exarhul, luaseră măsurile necesare pentru guvernarea efectivă a nordului peninsulei pe care consimțiseră odinioară să-l lase goților. Oricum Alboin, șeful longobarzilor — despre care s-a putut crede că ar fi fost „poftit" de Narses, care se răzbuna astfel de a fi fost rechemat [20] — a intrat în Italia cu tot poporul său, așa-zisa „fara" [21], arzîndu-și vechii săi penați, și a rămas
259 acolo ca rege. Provincia venetă, //Roma, Neapole, Sicilia au rămas bizantine, ca niște fragmente răzlețe, deși foarte importante, din provincia întemeiată cu prețul atîtor osteneli. Restul a redevenit barbar, și a avut din nou o aristocrație de războinici greoi, o regalitate reprezentată de eretici arieni, o clasă de mici proprietari germani.

Toate doleanțele înfățișate la Constantinopol au rămas zadarnice. Răspunsul dat italienilor era un îndemn de a-și folosi banii oferindu-i longobarzilor și chiar francilor (cu care Imperiul s-a înțeles în acest scop după anul 580) [22] în scopul eliberării țării. El era conform cu „sistemul" amintit. Împăratul a trimis sume de bani și soli, dar fără a stărui prea mult în acțiunea de evicțiune a invadatorilor. Ne putem întreba dealtminteri — înlăturînd hotărît legenda Italiei trădate de Narses cel dizgrațiat — dacă între Imperiu și succesorii goților nu a existat cumva un pact tainic[d] pe care demnitatea

---

[17] Menandros, 303 ș.u. Cf. Procopie, *Bell. Goth.*, III, 195 ș.u.; Teofilact Symokata, 103, 261 ș.u. Mauriciu se intitulează *Gepidicus.*

[18] Teofilact Symokata, VI, 10.

[19] *Ibid.*, I, 4; Teofan. În 591 bizantinii se gîndeau să-i constrîngă din nou la pace, trimițînd flota Dunării să ridice familiile lor rămase fără apărare; Teofilact Symokata, VI, 5; Teofan, 270.

[20] După un izvor italian contemporan, Mommsen, *Chron. Minora*, 337.

[21] „Omni populo suo in fara"; Marcellinus Comes, 238.

[22] Dölger, *Regesten*, no. 76, pp. 78—79. Pentru relații anterioare cu regele Sigibert al Austrasiei, Grégoire de Tours, IV, 40. Pentru epoca ulterioară, sub Mauriciu, Troya, *Codice* I, 43; Dölger, *loc. cit.*, no. 83—85. Așa se explică pasajele din Grégoire de Tours despre Iustin; vezi A. Carrière, în „Annuaire de l'École des Hautes Études", 1898, 52—53.

imperială nu îngăduia să-l mărturisească [23], deşi este drept că longobarzii nu au făcut niciodată un act de supunere faţă de Imperiu. Intrarea oştii longobarde, măcar că la început ea l-a învins şi ucis pe ginerele lui Iustin, Baduarius [24], s-a făcut în împrejurări neprielnice. Cînd au intrat în Provenţa, unde patriciul Mummolus domnea ca un principe independent [25], ei au fost bătuţi, şi luptătorii lor au putut fi aflaţi în tîrgurile de sclavi [26]. Iar atunci cînd Alboin a fost răpus de soţia sa gepidă, ea însăşi fiica unui
260 rege care pierise sub loviturile acestuia, regina refugiată // la Ravenna cu tezaurul şi cu iubitul şi complicele ei, a găsit că e lucru foarte firesc să fie trimisă la Constantinopol [27], de care toată această lume barbară continua să se simtă dependentă. După formula de exprimare a lui Marcellinus comitele, acesta nu era decît actul foarte firesc de a se „preda statului" [28], singurul stat legitim, acela de care depindeau longobarzii. Cînd Autaric a fost proclamat rege[e], Ioan din Biclar a adăugat că a fost ales „din mijlocul naţiunii sale" ca şi cum ar fi putut fi ales un şef din altă parte decît din mediul său [29]. Abia sub Mauriciu a fost vorba de alungarea lor, chemînd împotriva lor pe francii mult mai primejdioşi [30].

În sprijinul acestei ipoteze, care se impune de la sine pentru a explica lipsa completă de eforturi personale în vederea unei recuperări romane „ortodoxe", care ar fi avut sorţi de izbîndă contra acestor barbari arieni lipsiţi de calităţile goţilor — căci apelul către franci nu a fost îndreptat decît douăzeci de ani mai tîrziu — poate fi invocată şi atitudinea pe care o are istoricul oficial al naţiei, diaconul Paul Warnefried, faţă de Imperiul de durată veşnică şi de legitimitate neatacabilă. Este drept că el scrie tocmai în secolul VIII, cînd arianismul dispăruse. El nu mai încetează cu laudele la adresa lui Iustinian, „principe catolic şi prieten al dreptăţii" care „a guvernat Imperiul roman cu bine şi a fost biruitor în războaiele sale", el menţionează Sfînta Sofia, biserică neegalabilă în lumea întreagă, şi se minunează în faţa noii redactări a „legilor romanilor". Narses este un „vir piissimus", aproape un cleric: îşi petrece vremea în veghi şi rugăciuni, se îngrijeşte de săraci şi repară bisericile; succesul său ca şef al armatelor din Italia este răsplata cerului dată bunului creştin. Dacă Iustin II este criticat
261 cu asprime şi în acest izvor, ca fiind arogant, // avid de bani, pe care îi caută în confiscări în dauna senatorilor vrednici de respect, arătînd că pînă în cele din urmă el va sfîrşi nebun [31], se simte clar aici supărarea împotriva împăratului care a pregetat să recunoască pe noii oaspeţi ai

---

[23] Vezi lucrarea noastră *Orient et Occident au Moyen-Âge*.
[24] Jean de Biclar, *loc. cit.*, 214.
[25] S-a retras în 581 în marca regelui Childebert *(in marca Childeberti regis)*; Marcellinus Comes, 239.
[26] *Ibid.*, 238.
[27] Agnellus, în Mommsen, *loc. cit.*, 336.
[28] „Reipublicae se tradidit"; *ibid.* (anul 572).
[29] „Ex suo genere". A măcelărit pe „milites romanos"; *loc. cit.*, 216.
[30] Jean de Biclar, 217.
[31] Pentru raporturile sale cu Narses, vezi şi Corippus, 143.

moștenirii sale italiene [32]. Dar cînd e vorba de succesorul lui Iustin, Tiberiu, reîncepe șirul laudelor. Ce principe drept, viteaz, milostiv, ce om cucernic! Binefacerile lui se vor extinde asupra Italiei pe care o va hrăni cu grîul din Egipt. Căci acesta este împăratul care acceptă situația pe care nu o mai putea schimba.

Aici, ca în Mesopotamia și în Caucaz, Imperiul trebuise să cedeze cu rușine necredincioșilor și barbarilor suflete de creștini, de ortodocși, de foști romani. El se arăta fățiș incapabil de a-și continua îndeplinirea marii sale misiuni istorice.

Guvernarea frumosului Tiberiu [33], care ca succesor al lui Iustin II [34],
262 și-a spus Constantin // Flavius [35], o repetă pe cea a lui Iustin pe care o condusese el însuși timp de mulți ani [36]. Deci conflicte în Caucaz, și chiar o mare luptă în Armenia contra lui Chosroes însuși, care a fost complet înfrînt (573), ceea ce a dus la recuperarea provinciilor pierdute [37]; certuri cu avarii pentru tribut și pentru posesiunea a două cetăți de hotar [38]; indiferență față de Italia. Tiberiu moare curînd [39], lăsînd regrete pînă și în Egipt [40],

---

[32] Vezi și cercetarea noastră despre Paul Diaconul, în *Cărți reprezentative în viața omenirii*, ed. 2-a, București, 1924, 165—178. Chiar după 568 mai sînt longobarzi în slujba Imperiului; Teofilact Symokata, 103. Cf. Bury, *Italy under the Lombards*, în „Scottish Review", VIII (1896), 33—54; Carl Blasel, *Der Übertritt der Langobarden zum Christentum bis zur Okkupation Italiens*, în „Archiv für katholisches Kirchenrecht", LXXXIII (1903), 577 ș.u.; M. Zeiller, *Étude sur l'arianisme en Italie à l'époque ostrogothe et l'époque lombarde*, în „Mélanges d'Archéologie et d'histoire de l'École française de Rome", 1904—1905; Blasel, *Die Wanderungen der Langobarden*, 1909; L. Schmidt, *Datum und Wege der langobardischen Einwanderung in Italien*, în „Historische Vierteljahrschrift", XXIV (1926), 59—64; J. Friedrich, *Die Ecclesia augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an Kaiser Mauritius vom J. 598*, în „Memoriile" Academiei Bavariei, 1906, 327—350.

[33] Vezi Ioan de Nikiu, trad. lui Zotenberg, în *Notes et extraits des mss. de la Bibliothèque Nationale*, XXVI [1], 1883, 521: „tînăr foarte frumos, iubind binele, generos, cu suflet hotărît".

[34] Cf. *Chron. Paschale*, anul 574.—Monedele sale, pe care le cunoștea și cronicarul occidental din Italia medievală Romuald de Salerno (Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, VII, 117) poartă legenda „Tiberii Constantini perpetui augusti" și „Gloria Romanorum". El trimetea o sumă de bani de aceștia regelui franc Childebert; *ibid.*

[35] Heisenberg-Wenger, *Byzantinische Papyri*, Berlin, 1914, 21, 42; cf. Kurt Groh, *Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II*, Leipzig, 1889 (citat și mai înainte); Guido Hentzsch, *De scriptoribus rerum imperatoris Tiberii Constantini*, teză din Iena (cf. cu Mihail Sirianul și Bar Hebraeus).

[36] Campaniile sale în părțile Sirmiului, cedat de gepizi și ocupat de avari, Evagrius, VI, II; Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2349 ș.u.

[37] Dölger, *Regesten*, no. 22, 23, 25, 29—31. Chosroes amenințase Cezareea Capadociei; Evagrius, V, 13.

[38] Un castel ridicat contra „bulgarilor" kaganului, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1276. Printre soldații săi sînt masageți, alți sciți, panonieni, iliri, isaurieni și chiar „oameni de la Rin"; Evagrius, V, 14.

[39] El înalță, împreună cu soția sa Anastasia, biserica celor Patruzeci de Mucenici, și începe palatul Bryas; *Patria, loc. cit.*, c. 568; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1280. Semnalat de noi și mai înainte.

[40] Vezi Bury, *The naval policy of Roman Empire in relation to the Western princes, from the 7-th to the 9-th century*, în „Mélanges", Amari, II, Palermo, 1910; idem, *Italy under the Lombards*, în „Scottish Review", ianuarie 1896; Westberg, *Zur Wanderung der Langobarden*, în „Memoriile" Academiei din Petersburg, VI, 5, 1904; cf. Ferd. Hirsch, *Das Herzogtum Benevent*, Leipzig, 1871. Despre raporturile cu biserica romană pe care Imperiul continuă să o tuteleze,

și potrivit obiceiului, favoritul său Mauriciu, ajuns general al Imperiului și rudă cu împăratul, îi succede intitulîndu-se: Flavius Tiberius.

263 Era de origine din Asia, trăgîndu-se prin părinții săi din Arabysus, // în Armenia Mică [41], un iubitor de versuri și de filozofie, un mare cititor și un principe de un caracter foarte blînd, lipsit de talente militare[f], așa cum dovedise într-o campanie din Persia în care a fost învins, înainte de a birui și de a-și celebra triumful războinic și căsătoria cu una din fiicele împăratului la Constantinopol [42]. Era iubit în această Capitală, și cu prilejul numirii sale a doua oară la consulat a fost purtat pe brațe de mulțime [43]. I se datorește un spital și mănăstirea de la Myriokeratos. Sora sa a întemeiat-o pe cea de la Xylokerkos [44].

Însă Mauriciu a vrut să introducă în regimul politic inaugurat de Iustin schimbări[g] care nu au reușit și i-au adus pieirea. Aceste încercări și tragedia prin care s-au terminat constituie interesul acestei domnii de aproape douăzeci de ani.

Față de perși, care continuau vechiul război de frontieră, împăratul, care luptase contra lor [45], nu a adus nici o inovare, dar o serie de accidente favorabile dădeau generalilor săi din Orient, printre care Priscus și Germanus, succese neobișnuite. Hormisdas (Hormizd) IV, fiul marelui Chosroes (Anușirvan) († 579), nu poseda energia neîmblînzită, marele talent de a supune oamenii și de a folosi toate împrejurările pe care îl avusese eroicul său tată. El a lăsat altora grija de a combate pe dușmanul ereditar
264 pe care îl disprețuia. Nu au fost decît expediții conduse de // generalisimul regal [46] „cardarigan"-ul. S-a întîmplat ca acest rol de apărător al Imperiului să-i revină unui descendent al uneia din cele șapte familii care dădeau pe marii vasali ai regelui. Acest Bahram sau Varam, om brutal și nescrupulos, avea numeroși partizani printre perșii înșiși, sau printre evreii veniți de mai multă vreme din Palestina și care se arătau tot atît de fără astîmpăr pe acest nou teren ca și în vechea lor patrie [47]. O revoluție de palat, pregătită negreșit de ambiția sa, a provocat căderea lui Hormisdas [48]. Unul din fiii[h] principelui înlăturat a fost instalat, „sub absida de aur". El a lăsat să fie orbit tatăl său și ucis unul din frații săi împreună cu mama lui. În cele din urmă au pus să-l bată pe Hormisdas pînă la moarte, ca să scape de plîngerile și imputările sale.

Carlo M. Patrono, *Studi bizantini, Dei conflitti trà l'imperatore Maurizio Tiberio ed il Papa Gregorio Magno*, în „Rivista di storia antica", seria nouă, XIII (1909), 47—83. O încercare de înțelegere cu Scaunul din Aquileea, pentru care s-a intervenit și pe lîngă papa Grigore, Jaffé, *Regesta*, no. 1084.

[41] Evagrius, V, 19; Viața sfîntului Euthymie, în Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2355. Un frate Petru, *Patria, loc. cit.*, c. 569. Copiii săi Teodosie, Tiberiu, Petru, Pavel, Iustin, Iustinian, Anastasia, Teoctist, Cleopatra; Evagrius, VI, 24; *Chron. Paschale*, anul 602. Soția sa, Constantina, cere de la Roma moaște; Delehaye, *Origines*, 51—52.

[42] Despre căsătorie, Evagrius, VI, 1 (cf. *ibid.*, V, 19); Teofilact Symokata, 53.

[43] *Ibid.*, 59.

[44] *Patria, loc. cit.*, c. 579; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1269, 1272.

[45] Și Ioan de Biclar, *loc. cit.*, 215—216.

[46] Teofilact Symokata, 80; Teofan, ed. Bonn, 259 ș.u.

[47] *Ibid.*, 218. În 592—593 împăratul îi alungă din Antiohia; Dölger, no. 109.

[48] Sebeos, *Histoire d'Heraclius*, trad. Fr. Macler, Paris, 1904, 13 ș.u. Mama lui Hormisdas era „fiica marelui kagan, rege al thetalilor". Cf. Tabari, trad. Nöldeke, în *Geschichte der Perser und Araber*. Pentru pacea din 586 cu perșii, Teofilact Symokata, II, 1.

Dar Bahram „prieten al zeilor, strălucit biruitor, duşman al tiranilor, satrap al celor mari, stăpîn al puterii perşilor, înţelept, nobil, temător al zeilor, bun administrator, prudent, pur, iubitor al oamenilor" a refuzat să-l recunoască pe tînărul asasin, pe care îl numea doar „băiatul lui Hormisdas" [49]. Chosroes II, viitorul „Parvez" („biruitor"), a fost deci silit să se refugieze pe teritoriul roman pe care bunicul său îl devastase atît de des [50]. A găsit aici o bună primire din porunca împăratului — care l-a făcut „fiul său", dar nu a dat pe fiica sa unui pretendent care nu era creştin — precum şi mijloacele militare de care avea nevoie pentru a-şi pregăti restaurarea. În vreme ce aduna în jurul meselor sale împodobite cu flori, comeseni din
265 rasa sa alături de alţii străini, romanii i-au dat pe rînd stăpînirea Babilonului // şi Ctesifonului (591), unde nu ar fi putut niciodată intra fără concursul legitimiştilor persani care îl preferau pe Chosroes, în ciuda incapacităţii şi crimelor sale, talentelor uzurpatorului [51]. Regele Magilor, descendentul cuceritorilor Siriei, şi-a luat o gardă de romani, l-a numit pe împărat părintele său, a restituit odoarele bisericilor jefuite, a adus prinos sfinţilor şi s-a însurat cu o creştină, Sira [52].

Acest succes imens, însoţit şi de dăruirea oraşelor Martyropolis şi Dara [53], obiectul unor certuri atît de îndelungate, i-a inspirat lui Mauriciu proiectul îndrăzneţ de a recîştiga de la avarii din Panonia şi de la slavii de dincoace de Carpaţi posesiunea malurilor Dunării şi de a împiedeca pe viitor, printr-o luptă stăruitoare an de an, incursiunile acestor barbari care, stăpînind ţărmul drept al fluviului pînă la Drizipera precum şi Sciţia mică, ajunseseră din nou, la începutul domniei sale pînă la *Zidurile Lungi* [54].

Acest război ce nu se mai sfîrşeşte seamănă destul de bine cu acela pe care l-au purtat în secolul IV descendenţii lui Constantin cel Mare împotriva sarmaţilor şi goţilor, care ocupau în acea vreme poziţiile de mai tîrziu ale
266 avarilor şi slavilor [55]. Marcianopolis, // Tomi, ridicat din nou din ruinele sale, şi devenit încă o dată un oraş însemnat [56], au fost cartierele generale ale armatei. S-au făcut debarcări pe diferite puncte ale ţărmului stîng: începînd

---

[49] *Ibid.*, 172—173.

[50] *Ibid.*, 179.

[51] *Ibid.*, 209—210, 215—217.

[52] *Ibid.*, 223, 231.

[53] *Ibid.*, 209; Evagrius, VI, 21. Vezi şi pentru începuturi Agathias, 272, 273, 311, 387 ş.u., 398 400, 413, 418, 484—485; Teofan, 259—260, 408—410, 506. Despre cultul Sfîntului Sergiu, căruia regele — care se manifesta ca un elen — îi cere un fiu de la soţia sa creştină, *ibid.*, 205, 207, 229, 231—232. Cf. Dölger, no. 91, 96, 98—101, 107, 108, 129 şi studiul amănunţit al lui Stein.

[54] Procopie, *Bell. Goth.*, III, 193; *Bell. Vand.*, 162—168; Evagrius, VI, 3, 10, 15; Viaţa Sf. Dimitrie, în Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 1285 ş.u.; *ibid.*, CXI, c. 1080—1081. Vezi pentru lupte dincolo de Dunăre, Agathias, 255. Sub Mauriciu se construieşte un zid nou la Christopolis; Teofilact Symokata, 46.

[55] *Ibid.*, 88—89. Vezi şi de noi *Istoria poporului românesc*, I, şi studiul *La „Romania" danubienne et les barbares au VIe siècle*, în „Revue belge de philologie et d'histoire", III (1924), 35—50. Cf. *Époque et caractère de l'établissement des Slaves dans la Péninsule des Balcans*, în „RHSEE", VII, 1—17. De asemenea *Le Danube d'Empire*, în „Mélanges" Schlumberger, I, 13—22.

[56] Teofilact Symokata, 293—319. Vechile nume trace erau păstrate, *ibid.*, 296—297.

din stepa Bărăganului de azi [57], în care armata a fost decimată de sete și de dardele țăranilor slavi, pînă în satele gepide de războinici de la vărsarea Tisei [58]. Un număr de șefi slavi: Ardagast, Piragast, Musokios, voievozi ai acestor neamuri au fost învinși, capturați, uciși [59]. Avarii ei înșiși care au alergat la Constantiola, lîngă Singidunum, la Vidin-Bononia [60] și pînă spre ținuturile deltei dunărene au suferit pierderi simțitoare.

Dar nu era chip de a-i distruge cu slabele mijloace de care dispunea un împărat roman din vremea aceea. Noi bande apăreau a doua zi după victorie. Cutare ofițer bizantin a fost silit să-și pună trupele la adăpost în defileurile Balcanilor. După o ieșire a lui Mauriciu însuși (care cunoștea bine pe acești dușmani descriși de un contemporan în „Strategikonul" atribuit chiar stăpînului) [61], și după oprirea acestui spectacol pompos la Anchialos, barbarii au venit la rîndul lor să viziteze acest oraș, au înaintat apoi pînă la Perint și au avut îndrăzneala să asedieze la Tzurulon (= Čorlu), în imediata apropiere a Capitalei, pe generalul Priscus. A trebuit de nevoie să fie satisfăcute pretențiile avarilor care cereau o sporire de 20 000 de piese de
267 aur la tributul care li se plătea [62]. Dar împăratul și-a dat seama curînd // că mijloacele aflate la îndemîna sa nu-i îngăduiau să cumpere la un preț atît de ridicat pacea Traciei, și acest război domol și slab a reînceput [63].

El absorbea toată atenția lui Mauriciu. Restul moștenirii lui Iustin își ducea viața pe care i-o lăsau barbarii. În Africa se simțeau foarte puțin legăturile cu această Romă depărtată a Orientului în care popoare străine vorbeau limbi necunoscute. Șefi mauri provocau revolte. Ofițerii imperiali îi atrăgeau în capcane și restabileau pacea, cel puțin de-a lungul litoralului [64]. În Spania nu mai rămînea nimic din puterea romană atît de rău așezată încă de la început. Cu francii se întrețineau relații atît de strînse încît Mauriciu a putut să adauge „fiilor" săi pe regele Childebert [65]. În sfîrșit în Italia, întrucît se mai aflau soldați ai Imperiului la Roma, la Neapole, în Sicilia, în marile insule ale mării occidentale, longobarzii puteau la rigoare fi considerați ca niște invadatori meniți dispariției sau acceptării situației de federați recunoscuți de împărat. În ochii contemporanilor nu era fără îndoială o mare deosebire între această Italie copleșită de flagelul longobard și Tracia atît de des cotropită de triburile slave și de hoardele avare. Stăpînirea orașelor părea ambilor potrivnici lucrul cel mai important. Mauriciu avea atît de intens iluzia că posedă *imperium orbis* în toată întinderea sa, încît în testamentul[1] său el atribuia Orientul unuia din fiii săi, botezat de

[57] *Ibid.*, 279, cf. 288.
[58] *Ibid.*, 318.
[59] Vezi și articolul nostru din „Rev. belge...", *loc. cit.*, menționat mai sus în nota 55.
[60] Teofilact Symokata, 245, 248.
[61] „B.Z.", XI, 644–645; Vári, *ibid.*, XII, 439–441; Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 60–61.
[62] Teofan, 389–390; Teofilact Symokata, 40–41, 45.
[63] Teofan, 413–414, 416; Teofilact Symokata, 102, 103, 236–245, 248–249, 250–251 (trecerea pe la Durostoron), 253 (Ardagast), 257–258 (Musakios).
[64] *Ibid.*, 120, 280–281.
[65] Vezi Reverdy, în „R.H.", LXIV, 61 ș.u.

el Teodosie, pentru a-l aminti pe marele împărat, iar Occidentul celui purtînd numele foarte roman de Tiberiu, ca împărătescul său bunic [66].

268 // Locuitorii din Constantinopol, stăpîni oarecum asupra persoanei împăratului, nu erau prea nemulțumiți de Mauriciu (care le dăruise și Porticul Carian) [67] pînă în clipa cînd bătrînețea l-a făcut zgîrcit și rău distribuitor al *annonei* [68] și al monedelor de argint cu prilejul triumfurilor și al spectacolelor din Circ. De mult cei din Capitală puteau cumpăra pe stradă cuplete contra împăratului care nu știa să învingă, mai apoi contra dușmanului minunilor Sfintei Eufemia, și contra adeptului ereticului Marcian, însoțind procesiunile de cîntece insultătoare și obscene. Ei nu credeau în el. De aceea știrea unui raid avar le-a inspirat gîndul să se refugieze în Asia. El era poate un ocrotitor al Albaștrilor ca și Iustinian și Verzii îl urau[j]. În timpul unei foamete s-a aruncat cu pietre asupra lui în biserică în ziua chiar de Crăciun și moștenitorul Imperiului de Orient a trebuit să fie scos în taină de acolo, în timp ce plebea plimba în bătaie de joc călare pe un măgar pe un călugăr care semăna la chip cu împăratul [69]. Mauriciu era înfățișat și ca un rău creștin [70].

Dar lovitura trebuia să vină de la armată. Ea suferise transformări adînci prin măsurile lui Iustinian și prin mersul fatal al lucrurilor după moartea lui, ca și prin dispariția căpitanilor de „mari companii"[k] de felul lui Belisarie, în urma pierderilor încercate în lungile războaie din Occident.
269 Rolul barbarilor încetase aproape; Asimut, Gondoes, // Drocto, Tatimer, Ilifreda [71], clienții generalilor, așa zișii *hypaspiți*, nu mai înseamnă ceva decît doar la Constantinopol. Nu se mai văd grupuri compuse mai ales din acest element statornic și devotat. Armata este acuma proprietatea împăratului; soldații aparțin în fiecare provincie naționalității dominante. Acei care luptă la Dunăre vorbesc latinește și riscă să-și tălmăcească greșit termenii latini de comandament care au un sens propriu pentru ei [72]. Uneori mițiile provinciale sînt comandate de stăpîni puternici sau chiar de episcopi, ca acel Domitian din Melitena [73], ruda lui Mauriciu. Această armată își cunoaște destul de bine meseria; ea este capabilă de vitejie; ea admite pedepse îngrozitoare; ca tragerea în țeapă [74], împrumutată de la

---

66 Teofilact Symokata, VIII, 11.

67 Teofan, 402.

68 Teofilact Symokata, 112.

69 Ch. Diehl, *Le Sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles*, în „Byz.", I, 201 ș.u. Toți împărații care au urmat după Iustinian au dăruit acestei populații fără astîmpăr, și în general tuturor supușilor, ușurări de impozite; Dölger, anii 500, 575. Cf. Stein, *Des Tiberius Constantinus Novelle* Περὶ ἐπιβολῆς *und der edictus Chilperici regis*, în „Klio", XVI, 72—74. Cf. Ostrogorsky, *Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter*, în „Byz.", VI, 229 ș.u. (relativ la „kapnikon" și „epibole").

70 Cronica lui Ioan de Nikiu, trad. Zotenberg, *loc. cit.*, XXIV[1] (1883), 538.

71 Teofilact Symokata, 103—104, 114, 323.

72 Astfel cu privire la acel τόρνα sau ῥετόρνα φράτρε, (întoarce-te frate) menționat de Teofan și Teofilact, și discutat de filologii români, precum și de Jireček, care vede aici o simplă comandă militară. Priscus se adresează pe Dunăre soldaților: τῇ πατρίᾳ φωνῇ τοῖς Ῥωμαίοις (în limba părintească Romeilor) (Teofilact Symokata, 254). Dar Ῥωμαῖοι are un sens hotărît național. Avem pe Ῥωμαῖοι din Salona, în Procopie, *Bell. Goth.*, I, 48.

73 Teofilact Symokata, 191.

74 *Ibid.*, 108—109. Pentru accesele de panică, *ibid.*, 83, 98 ș.u. De asemenea și 255.

slavi. Dar ea înțelege să facă slujbă numai de la Sf. Gheorghe pînă la Sf. Dumitru, să aibă cvartiruri bune de iarnă prin orașe, să se împartă între luptători toate prăzile luate de la dușman, să-și primească cu regularitate la slobozirea *(dimissio)* de toamnă leafa *(stipendia)* în monedă bună de aur și nu în arme sau veșminte [75]. Ea dorește pensiuni pentru veterani și chiar privilegiul de a lăsa ca moștenire copiilor situația de soldat [76]. Ea vrea în sfîrșit să aibă șefi toleranți, dispuși să o favorizeze și să o lingușească în tot chipul: dacă Priscus omite să-și salute soldații, el își primejduiește viața [77].

270 // În caz contrar ea ridică fără căință și fără teamă steagul răscoalei, ca în vremea legiunilor anarhice desființate prin înrolarea barbarilor. Soldații fluieră strigînd: „Jos cu împăratul" βασιλεὺς παλιγκάπηλος, jos cu edictele împăratului care vrea să facă economii în dauna lor și îi trimite să se hrănească la barbari, sau îi poftește să petreacă iarna în fața dușmanului [78], în timp ce ofițerii lor se lăfăie la Bizanț [79]. Steagurile imperiale sînt aruncate la pămînt, statuile stăpînului sfărîmate [80]. Răsculații merg atît de departe încît ciuruiesc cu pietre chiar acele icoane de la care se așteaptă acum victoria contra păgînilor [81]. Cum fuseseră reduse cu o treime așa-zisele *rogai*, generalul Priscus aflat în Asia, a fost împresurat de propriile sale trupe la Edessa și a trebuit să fugă. Succesorul său, Filipikos nu a reușit decît foarte anevoie să obțină recunoașterea sa [82].

O altă sedițiune a izbucnit pe Dunăre, dar a fost potolită [83]. Totuși această armată s-a mai revoltat și a doua oară din cauza ordinului de a petrece iarna în mijlocul slavilor, pe acele maluri înghețate, fără provizii și fără nici o perspectivă de pradă. Centurionul Focas, care fusese pălmuit mai înainte pentru insubordonare cînd adusese somația soldaților neplătiți din Italia [84], un grec viclean și crud, a fost proclamat locțiitor al Imperiului, („exarh" și el ca viceregele Italiei), și ridicat pe scutul folosit la înfățișarea noului
271 împărat [85].... Cînd va veni să-și ia reședința la Constantinopol, // el va fi un tiran privit cu oroare în această Capitală. Dar cu toate crimele acumulate de el, Roma[1] și Italia vor avea bune sentimente pentru acest „Focate", socotit candidat al Occidentului [86]. Răsculații s-au îndreptat cu îndrăzneală chiar contra Capitalei, așa cum făcuse pentru ultima oară Vitalian [87], în secolul V. Mauriciu nu se putea bizui decît pe „demele" lui și pe șefii lor care pot foarte bine fi comparați cu acei șefi de cartiere, de *sestieri* din Veneția, adică de parohii grupate după bisericile care erau desigur

[75] *Ibid.*, 86, 119.
[76] Teofan, 423.
[77] *Ibid.*, 113.
[78] *Ibid.*, 116.
[79] *Ibid.*, 104.
[80] *Ibid.*, 64, 116.
[81] *Ibid.*, 70—71, 114.
[82] *Ibid.*, 117. Cf. Evagrius, VI, 5, 6, 9, 10.
[83] Teofan, 432.
[84] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1205. Numele de Leontia al soției sale este dat de cronicarul italian de mult mai tîrziu, Goffredo de Viterbo (Muratori, VII).
[85] Vezi și Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 535 ș.u.
[86] Vezi Mommsen, *Chron. Minora*, 338.
[87] I se mai păstra amintirea. Vezi Teofan, 247 ș.u.

de origine bizantină în acest oraş. El nu era destul de „Verde" sau de „Albastru" pentru ca aceste deme să se intereseze de soarta sa. Nu a fost aclamat decît doar de-ai săi cînd crainicul a anunţat în Circ că se produsese o răscoală militară, de care nu trebuiau să se teamă cetăţenii credincioşi. Dar curînd după aceea s-a apucat să-l urmărească pînă în azilul sfînt al bisericii pe patriciul Germanus, a cărui fiică era căsătorită cu tînărul Teodosie[m] pe care armata şi-l dorea ca stăpîn[88]. Atunci şi Verzii l-au părăsit, în vreme ce Albaştrii se duceau să-l vadă pe Focas în cortul său unde l-au salutat ca împărat[89]. Un alt crainic a venit la Sf. Sofia şi a chemat de sus din amvon Senatul şi pe patriarh în faţa noului August care a fost încoronat în biserica Sf. Ioan Botezătorul[90].

Mauriciu fugise, dar a fost prins de Focas, care şi-a făcut intrarea în Constantinopol pe o cvadrigă înhămată cu cai albi. Curînd după aceea trupurile decapitate ale fostului împărat şi ale familiei sale[91] pluteau pe apele
272 Bosforului sub ochii unei mari mulţimi indiferente[n]. Se săvîrşise o faptă // cum nu se mai văzuse niciodată la Constantinopol (602)[92].

Domnia acestui soldăţoi bărbos, crud şi beţiv, care a pus să fie reprezentat pe monede purtînd aureolă[93], a fost unică în felul său. Avarii care au înaintat pînă la Spalato, ruinînd Salona şi tot astfel şi slavii — au fost lăsaţi liberi să devasteze Tracia, şi chiar să se şi aşeze acolo; campamentele slave de dincolo de Dunăre datează desigur din această epocă[94]. După Italia — unde papa Grigore I a salutat pe acest nou patron, al cărui trecut şi ale cărui deprinderi el nu le cunoştea, dar de la care a primit în chipul acesta recunoaşterea întîietăţii sale[95] — Peninsula Balcanică era şi ea părăsită de Imperiu unde domnea acest împărat ticălos, pe care însă provincia, dominată de Albaştri îl aclama[96]. În Asia Chosroes s-a declarat răzbunătorul „tatălui"
273 său Mauriciu: „exarh" şi el al puterii imperiale, simpatizat // de mulţi creştini datorită darurilor sale către sfinţi, el a putut să ajungă uşor pînă la

[88] Teofilact Symokata, 329.

[89] Despre politica lor, Teofan, 453.

[90] Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 538; Teofilact Symokata, 327 ş.u., 333—334.

[91] Despre fiul său Teodosie asociat la tron, Ioan de Biclar, *loc. cit.*, 218.

[92] *Chron. Paschale* şi Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1280; Adamek, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Mauricius*, „Programm", Graz, 1890—1891; Kraitschek, *Der Sturz des Kaisers Maurikios*, în „Bericht über das VI. Vereinsjahr des akademischen Verins deutscher Historiker in Wien", Viena, 1896, 81—137; Spintler, *De Phoca, Imperatore Romanorum*, teză, Iena, 1905; *Verdi e azzurri ai tempi di Foca*, în „Studi italiani di filologia classica", XIX (1912), 304—315; P. Vailhé, în „É.O.", XIII (1910), 201—208 („cu Focas se inaugurează o nouă perioadă, acea a uzurpării şi a asasinatului"; după un interval oarecare, împărăteasa, fiică de împărat şi fiicele sale au avut aceeaşi soartă). H. Grégoire, *Inscriptions*, I, 41—42 (crede că poate recunoaşte şi un motiv religios). Sora lui Mauriciu a îngropat tristele rămăşiţe în mănăstirea Sf. Mamant, întemeiată de ea; Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 604—605. *Ibid.*, c. 689.

[93] Foord, *op. cit.*, 193.

[94] Pentru calea urmată de invadatori: Porţile de Fier ale Dunării, vadul de la Isaccea, în Dobrogea, vezi „RHSEE", VIII, 1—17.

[95] *Epistolae*, XIII, 31, în Migne, *P. Lat.*, LXXVII, col., 1281—1282. Vezi şi notiţa din *Liber Pontificalis*. Cf. Franz Görres, *Papst Gregor der Grosse und Kaiser Phokas*, în „Z. f. w. Theol.", XLIV (1901), 592—602.

[96] La Efes: Φωκᾷ τῷ θεοστεφεῖ καὶ Βενέτοις, Κύριε βοήθησον Grégoire, *loc. cit.*, 40, no. 113, 113 b.; *ibid.*, 40, 41, no. 114 bis, ter., quater.

Marea bizantină. Curînd după aceea s-a văzut această groaznică minune: perşii la Chalkedon, în faţa Constantinopolului ale cărui împrejurimi erau bîntuite de bande avare (608) [97].

În timpul acesta Focas, care voia acuma să boteze cu sila pe toţi evreii [98], se scălda în sînge. A pus astfel să fie ucisă văduva lui Mauriciu cu fiicele sale, ca şi Germanus care aţîţase o sediţiune în folosul său şi adusese noaptea la Constantinopol pe această împărătează Constantina, reprezentanta neamului lui Tiberiu şi al lui Iustinian. Generalii din domnia precedentă, Filipikos, Commentiolus care a fost aruncat cîinilor, au pierit de mîna călăului. Suplicii înfiorătoare care nu mai fuseseră niciodată aplicate unor înalţi demnitari, au fost ordonate contra celor suspectaţi. Se tăiau limba, picioarele, mîinile; erau lăsaţi să ardă oamenii pe nişte bărci părăsite în voia mării; se scoteau ochii, se zdreleau trupurile sub loviturile vinelor de bou [99]. Un general, Narses, a fost ars de viu [100]. Soldaţii se legau chiar şi de capii clerului: patriarhii de Antiohia şi de Alexandria au fost ucişi, acel de Ierusalim gonit [101].

Demele se săturaseră. Verzii fuseseră de la început nemulţumiţi de regim, Albaştrii înşişi, care nu vruseseră să o recunoască pe Constantina, au început să se agite: ei mai cereau îndurare de la „împăratul iubitor de oameni". Dar şi şefii lor au fost prăvăliţi la pămînt şi ameninţaţi cu pierderea capului. Acuma, cînd se producea o nouă lovitură, putea fi auzit poporul
274 întreg urlînd în Circ: „Iar ai băut şi ţi-ai pierdut mintea!" [102] // În curînd nu mai era nimeni care să mai apere pe acest sălbatec. Soldaţii săi şi complicii săi pieriseră de armele perşilor, sau se împrăştiaseră. Verzii începeau să incendieze, şi Focas interzisese primirea lor în funcţii. Chiar şi ginerele său, generalul Priscus [103], a chemat ajutoare din Africa în plină răscoală. De la moartea lui Mauriciu nu mai veniseră vasele să aducă *annona* obişnuită în marele oraş înfometat. Se considera cu îngrijorare proiectul lui Focas de a întemeia o dinastie, desemnînd ca succesor al său pe nepotul său cu numele latin de Domentiolus [104].

În octombrie 610 au apărut salvatorii: flota din Cartagina aducînd soldaţi africani şi egipteni sub invocarea icoanelor şi a moaştelor care înlocuiau în vîrful catargelor steagul imperial. Comandantul ei era tînărul Heraclius, fiul exarhului Africii [105].

Aproape că nu a fost luptă. La auzul strigătelor cu care a fost aclamat tînărul ofiţer, „partizanii facţiunii verzi, şi cei din Constantinopol care se

---

[97] Despre botezul evreilor; Migne, *P. Gr.*, XCVII, c. 1009.

[98] Teofan, 464—465. Vezi şi mai sus.

[99] *Chron. Paschale*, 699; Teofan, 454 ş.u.

[100] *Ibid.*, 452—461; *Chron. Paschale*, 696.

[101] *Chron. Paschale*, 699.

[102] Teofan, 458. Revolta din 603, *Chron. Paschale*. Complotul unui Alexandru, ginerele lui Mauriciu; Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 539; un atac arab, *Patria*, *loc. cit.*, c. 552. Despre conspiraţia lui Theodosie ars de viu de către deme, *ibid.*, 459, 461.

[103] A întemeiat mănăstirea Chora; *Patria*, *loc. cit.* Pentru biserica lui Foca, *ibid.*, c. 496. Pretoriul său, *ibid.*, 552. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1272.

[104] Bury, *History*, 1923, I, 8, nota 4.

[105] Potrivit cu Ioan de Nikiu, Focas ofensase crunt această familie, aducînd din Capadocia pentru plăcerile sale, împreună cu mama lui Heraclius, pe soţia sa şi fiica sa, Fabia, (p. 541). Un frate al lui Heraclius, Teodor; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 334 ş.u.

aflau pe mare, și-au adunat împreună vasele și au fugărit pe partizanii facțiunii albastre, care, foarte îngrijorați de povara răspunderilor lor, s-au refugiat în biserica Sf. Sofia " [106]. Uzurpatorul a fost prins de șefii demelor [107] și dus pe corabia lui Heraclius care primise din mîinile arhiepiscopului de Cizic
275 coroana imperială [108] pe care se prefăcuse că vrea să o ofere altuia. Focas a fost // lăsat soartei sale care a fost tot atît de crudă cît fusese și viața lui. Bucăți din cadavrul său au fost tîrîte pe străzi și plimbate în vîrful sulițelor, apoi arse în fața mulțimii. Alții au suferit aceeași pedeapsă [109]. Și tînărul împărat, care era și un tînăr mire, a prezidat o reprezentație a Circului în cursul căreia a fost ars chipul reprezentîndu-l pe Focas o dată cu capul strategului său, sirianul Leon.

NOTE

a. Avari sau huni cutriguri, reușesc să treacă de zidul lui Anastase și să se apropie de Capitală. Incursiunile avarilor sînt însoțite de mase de slavi. În 540 ei trec în Grecia, forțînd punctul întărit de la Termopile.

b. Chosroes I Anușirvan (531—579).

c. = Etiopieni.

d. A unei înțelegeri dintre împărat și longobarzi, asemenea celei cu Teodoric la sfîrșitul secolului V.

e. În 584, după zece ani de existență a unei puzderii de mici formații fără coeziune, primejdia francilor îi determină la alegerea unui rege.

f. Aluzie la campania contra perșilor din 578 și anii următori. În 580 Mauriciu a trecut Eufratul pentru a ajunge la Ctesifon, dar o diversiune a perșilor în Mesopotamia și piedicile aduse de emirul Ghassanid Mundar l-a silit să se retragă. Dar în anul următor el cîștigă o mare victorie asupra perșilor. Pentru meritele sale el este ales ca succesor de către împăratul Tiberiu Constantin, al cărui colaborator fusese. Căsătoria sa cu Constantina, fiica acestuia, are loc înainte de moartea împăratului.

g. Nu este vorba de nereușita unor schimbări în aparatul de stat — căci crearea exarhatelor de Ravenna și de Cartagina de pildă a fost o măsură foarte bine venită — ci de schimbarea inevitabilă a directivelor generale de conducere. După regimul de dărnicie risipitoare al lui Tiberiu, cel diametral opus de economii și de restricții aplicat acum și armatei, a creat o stare de dezafecțiune și de nemulțumire. Lipsa de bani și lipsa de ostași în fața primejdiei de pe frontul Dunării au impus măsurile care au declanșat răscoala: ordinul către armată să ierneze pe loc, și folosirea demelor pentru paza Capitalei pentru a nu distrage din efectivele militare elemente necesare acestui scop.

h. Chosroes II, rege (590—628).

i. Din anul 597.

j. S-au purtat discuții aprinse asupra poziției lui Mauriciu față de deme. H. Grégoire a susținut că el ar fi favorizat pe Verzi. Dölger a combătut această teză. După alti istorici el ar fi favorizat pe Albaștri, rămînînd conciliant față de Verzi. L. Bréhier crede că și Verzii și Albaștrii s-ar fi unit contra lui Mauriciu în 602 (ca în 532 contra lui Iustinian). Mărturiile sînt contradictorii. Indiciul cel mai semnificativ pare a fi persecuția Verzilor de către uzurpatorul Focas și colaborarea Albaștrilor cu regimul său. Dar și aici există incertitudine asupra datei cînd s-a produs această situație.

---

[106] Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 552.

[107] Și Albaștrii s-au raliat lui Heraclius: Grégoire, *Inscriptions*, I, 114. Dar steagul lor a fost ars; *Chron. Paschale.*

[108] Teofan, 467; *Chron. Paschale.*

[109] *Chron. Paschale*, Ioan din Antiohia, fragm. 218; *Patria, loc. cit.*, c. 509.

k. Prin analogie cu „Marile companii" de mercenari din Franța din timpul Războiului de 100 de ani.

l. Raporturile Scaunului papal cu Mauriciu ajunseseră foarte încordate. Pe la 598 s-a produs chiar aproape o ruptură. Papa Grigore I protestase pe lîngă împărat de faptul că patriarhul de Constantinopol își asumase calitatea de patriarh *ecumenic*, ce aparținea doar papii, fără a primi un răspuns satisfăcător. Focas a recunoscut întîietatea Scaunului papal, și a fost deci lăudat și slăvit în consecință.

m. Era fiul lui Mauriciu.

n. Mauriciu fugise lîngă Nicomedia. După o altă versiune acolo ar fi fost măcelărit împreună cu fiii săi aflați cu el, și capetele lor au fost expuse la Constantinopol. Fiul mai mare, Teodosie, trimis de el ca să ceară ajutor lui Chosroes, a fost ucis la reîntoarcere.

VI

ULTIMUL ACT AL OFENSIVEI BIZANTINE: EROUL HERACLIUS

Începea o domnie care doar prin căsătoria[a] abia încheiată se lega, în ciuda numelui grecesc al Augustului, de tradiție stăruitor latină a succesorilor lui Iustinian. Ceva oriental[b], ca dealtminteri la Focas însuși, se afirma în acest „egiptean" crescut la Alexandria, care a părăsit hotărît politica dunăreană, a lui Mauriciu[c], spre a căuta contra perșilor victoria, și la Ierusalim consacrarea unei ortodoxii pe care a crezut că o poate îndrepta spre un liman sigur.

Heraclius [1] a găsit Imperiul ruinat: tot ce îi dăduse putere pînă atuncea dispăruse. Nobilimea înconjurată de clienți nu mai era un factor al vieții bizantine; barbarii germani nu mai contribuiau la apărarea frontierelor; armata cea nouă a lui Iustinian dăduse cel mai jalnic faliment. Cu toate actele de politețe exagerată față de puternicul vecin din est [2], Tracia aparținea avarilor și slavilor. Asia era invadată de soldații lui Chosroes care îndrăznea, în sfîrșit, să-și împlinească pe de-a întregul rolul său regal. El se lega acum de
276 orașe // după ce devastase terenurile rurale. Apamea, Edessa, apoi într-o altă campanie Cezareea Capadociei, Angora, Damascul, Chalkedonul, Ierusalimul unde a fost capturat patriarhul Zaharia[d] (614) [3] au fost curînd ale sale [4]. Sarazini prădalnici rătăceau prin vastele singurătăți triste ale Siriei. În sfîrșit Egiptul însuși, pînă la străfundurile etiopiene, a fost cutreerat de sprin-

---

[1] Cf. L. Drapeyron, *L'empereur Héraclius et l'Empire byzantin au VII[e] siècle*, Paris, 1869; Laskin, *Heraclius* (în l. rusă), Harkov, 1889; Evangelides, Ἡράκλειος, Odessa, 1903; Pernice, *L'imperatore Eraclio*, Florența, 1905.

[2] *Chron. Paschale*. Cf. Dölger, *Regesten*, no. 167.

[3] Fr. J. Rhétoré, *La prise de Jérusalem par les Perses*, în „Revue biblique", VI (1897), 458—463; Couret, *Prise de Jérusalem par les Perses en 614*, în „R. Or. chr.", II (1897); Vailhé, *La prise de Jérusalem par les Perses en 614* [19 mai], în „R. Or. chr.", VI (1901), 643—649; *Les Juifs et la prise de Jérusalem en 614* (după Sebeos, p. 77. Chosroes a expulsat pe evrei, „fii ai lui Cain"), în „É.O.", XII, 15—17; cf. *ibid.*, VI, 92; Peeters, *La prise de Jérusalem par les Perses*, în „Mélanges de l'Université de Beyrouth", 1923.

[4] Teofan, 463—465; de asemenea *Chron. Paschale*, 716 ș.u.

tenele batalioane ale regelui păgîn care pretindea că susţine drepturile unui Teodosie, care se dădea drept fiul lui Mauriciu [5] (613—614) [6].

Pentru a îmbuna pe avari care erau fără îndoială înţeleşi într-un fel cu Chosroes, Heraclius s-a dus el însuşi să se întîlnească cu kaganul lor, care a venit şi el pînă la *Zidurile Lungi*. Nici un împărat nu se supusese mai înainte unei asemenea umilinţe. Şi marele şef barbar a făcut ca ea să fie cu atît mai simţită cu cît s-a năpustit îndată după audienţă asupra taberei imperiale[e] şi a pus pe fugă pe bietul „stăpîn al lumii". Mulţimea care se adunase acolo ca pentru o sărbătoare paşnică, a văzut cu spaimă cum barbarii
277 se aruncă asupra înaltului brîu de ziduri la un semnal dat de căpetenia // lor pocnind din bici. Unele biserici din cartierele exterioare[f] (cea a Sfinţilor Cosma şi Damian, a Blachernelor şi a Sf. Atanase) au fost profanate şi jefuite în cîteva clipe. Ca răspuns la aceste procedee Heraclius a trimis îndată o nouă solie imploratoare. Puţin mai înainte el încărcase de daruri pe generalul persan venit pe mare pînă la Bosfor şi trimisese lui Chosroes ca să şi-l apropie, o scrisoare a Senatului care explica şi scuza cu multă smerenie venirea sa pe tron prin voinţa senatorilor (619) [7].

Trebuia făcută încercarea de a salva cel puţin ceva din acest Imperiu şubred, gata să se năruie din toate părţile. Heraclius a hotărît o mare expediţie contra perşilor. În acest scop, ţinînd seama de starea în care se aflau finanţele bizantine, a constituit un fond din noua monedă de argint [8], din bogăţiile îndelung acumulate ale bisericilor, şi a pornit în persoană din provincie în provincie să strîngă soldaţi din cei înscrişi pe listele de *stipendii* precum şi voluntari [9]. I-a supus la exerciţii îndelungate înainte de a lua comanda în 623 a acestei armate absolut noi [10], de la care aştepta salvarea statelor sale. A fost bine primit în Capadocia, cea atît de puţin preţuită de predecesorii săi, şi în fruntea trupelor sale credincioase s-a încumetat să ocupe Georgia şi Albania[g], ajungînd pînă în Armenia la Tigranocerte [11].

278 După o iarnă petrecută la Constantinopol, unde cîrmuirea // fusese exercitată de către fiul său mai mare, proclamat Cezar, şi de către patriarhul Sergius, Heraclius s-a reîntors în Persia şi l-a urmărit pe Chosroes însuşi în munţii Mediei. A petrecut iarna următoare în Albania [12], invocînd

[5] Sebeos, 55, 61.

[6] *Ibid.*, 64 ş.u., analizat de Pernice, în *op. cit.*, 19—21 şi 62—65. Acesta admite că ar fi fost o ofensivă bizantină la care ar fi participat cei mai buni generali ai vremii, Filipikos şi Niketas (p. 67 ş.u.). Ea ar fi fost comandată chiar de către împărat şi s-ar fi oprit la Antiohia. Trebuie admisă mai degrabă o confuzie cronologică. Au fost văzuţi perşii la Chalkedon, în faţa Constantinopolului (Sebeos, 77). Scrisoare de desfidere a lui Chosroes, *ibid.*, 79 ş.u.

[7] *Chron. Paschale*, anul 645; cf. Dölger, *Regesten*, no. 617. Cf. Pernice, *loc. cit.*, 95—97; Gerland, în „B.Z.", III, 330—337; Norman N. Baynes, *ibid.*, XXI, 110—128; în „Engl. hist. rev.", 1904, 694—702; 1910, 506. Amănunte şi în N. Iorga, *Essai de Synthèse*, II, 66 ş.u.

[8] *Chron. Paschale*, anul 626; Anonimul, în Mai, *Bibliotheca*, VI², c. 426 ş.u. A pus capăt distribuirilor de pîine locuitorilor Capitalei; Dölger, *Regesten*, no. 172—174.

[9] Teofan, 466—468; *Chron. Paschale*, 717.

[10] A cerut concursul kazarilor, al arabilor şi a folosit şi pe samariteni; Eutychius, *loc. cit.*, c. 1087.

[11] Sebeos, 80—81.

[12] Referitor la „praedi"-ile lazilor, „prieteni ai lui Hristos", vezi Viaţa Sf. Maximus, în Migne, *P. Gr.*, XC, 138, 173 şi urm.; 195—199. Pentru Alania, vezi „V.V.", V (1898), 1—18.

pretextul că ar fi găsit o prezicere în acest sens în Evanghelie. Acolo a strîns laolaltă contingentele din Caucaz. Noua campanie din 624 a fost terminată cu multă iscusință. În iarna anului 625, teritoriul perșilor a fost din nou invadat, și în sfîrșit, în primăvară, trupele bizantine au coborît străbătînd munții înalți acoperiți încă de zăpadă pînă în Mesopotamia. Buletine de victorie, datate din Amida[h], au ajuns la Constantinopol care nu mai avusese din vremea lui Teodosie cel Mare un asemenea împărat biruitor prin propriile sale fapte.

S-a reîntors [13] la Adana[i]. Răspunsul lui Chosroes, care nu-și precupețea eforturile cele mai mari, a fost o alianță cu avarii și slavii, și planul de a ataca Constantinopolul. Heraclius s-a dus în țara lazilor, să ceară concursul turco-cazarilor ale căror cete au trecut prin vestitele Porți Caspice și au intrat în Persia. Romanii și acești barbari depărtați se întîlneau acum pentru prima oară și miile de călăreți sălbatici s-au închinat pînă la pămînt în fața idolului bizantin. Pentru a-i capta, împăratul a pus o coroană de aur pe capul principelui cazar și i-a promis mîna fiicei sale Eudoxia, arătîndu-i și un portret al acesteia [14].

În timpul acesta o armată persană se tăbărîse în Chalkedon, unde a petrecut chiar iarna. Avarii erau respinși din fața Constantinopolului de către soldații tînărului Cezar, de către *pallikarii* [15] din suită, de către *caval-*
279 *larii*, de // către marinarii, de către armenii din cartierul Blachernelor, de către meșteșugari și de către norodul din Capitală.

Acest asediu (iunie-august 626) a fost fără îndoială unul din cele mai primejdioase pe care a trebuit să le întîmpine acest oraș: kaganul pretindea cu aroganță ca acest oraș să fie predat cu toate bogățiile sale. El venise însoțit de multe forțe, și o flotă foarte numeroasă de luntre slave îl secunda în operații. Dar perșii nu au făcut nici un gest ca să-i ajute, și lipsa de provizii a constrîns în curînd pe barbari să-și facă întoarsă calea. Acest fapt constituia fără îndoială un succes tot atît de mare ca ofensiva reușită a împăratului, ale cărui victorii dăduseră bizantinilor o îndrăzneală pe care nu ar fi avut-o altminteri [16].

În iarna următoare neobositul luptător imperial era în fața Ninivei (627) [17]. Pentru cei care primeau în Europa știri despre el, totul părea o măreață povestire fabuloasă. Realizările din vremea lui Iustinian și Belisarie erau cu mult depășite, cel puțin în aceste regiuni care nu văzuseră niciodată o asemenea serie de triumfuri romane. Heraclius doborînd pe luptătorii perși de pe calul său Phalbos sau Dorkon, rămînea o figură eroică de legendă, care lipsise pînă acum Imperiului de Răsărit după Constantin cel Mare. Palatele de odihnă ale regelui persan ardeau sub ochii lui în nopțile de decembrie.

[13] Teofan. Pentru această parte a cruciadei constituie singurul izvor.
[14] Pernice, *op. cit.*, 149—155.
[15] Mordtmann, în „Syllogos" (Constantinopol, 1892).
[16] Vezi Baynes, *The first Campaign of Heraclius againt Persia*, în „Engl. hist. rev.", 1904, pp. 694—702. A trebuit să li se făgăduiască perșilor, pentru a-i abate de la gîndul lor de a cuceri Constantinopolul, o mie de talanți de aur, femei, cai, veșminte; vezi Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1686. Pentru asediu, cît și pentru apărarea comandantului Bonus, *ibid.*, CVI, c. 1336 ș.u. Pentru avari, vezi și Teofilact, *ibid.*, CXXVI, c. 189.
[17] Cf. Sebeos, 84.

O pradă bogată de aromate, de argint, de mătase, de covoare, de animale îmblînzite îi aştepta pe romani în palatul de la Dastagert, unde de mulţi ani îşi statornicise Chosroes reşedinţa.

280 // Marea sărbătoare a Epifaniei (Boboteaza) a fost celebrată în mijlocul ruinelor fumegînde care adăpostiseră pînă în zilele din urmă o viaţă atît de strălucită şi în grădinele devastate, cărora vara le dădea întotdeauna atîta farmec.

Chiar şi Ctesifonul fusese părăsit, ca şi cealaltă capitală Seleucia. Era ca un capitol din viaţa lui Alexandru cel Mare, o nouă revanşă a Europei contra Asiei [18].

Pentru a încununa acest ciclu de isprăvi neaşteptate şi fără asemănare, armata perşilor s-a revoltat şi şi-a depus regele. La celălalt capăt al imensului cîmp de luptă, Siroe, fiul dintr-o primă căsătorie a lui Chosroes, văzînd că acesta i-l preferă pe fratele său, născut din creştina Sira [19], s-a înţeles cu Heraclius şi a aruncat în închisoare pe tatăl său (25 februarie 628), care a murit de foame în comornicul tezaurelor regeşti, lăsat ca ţintă, în batjocură, a săgeţilor îndreptate contra lui şi a ocărilor asemenea acelora cu care îl copleşise şi el odinioară pe Hormisdas.

În ziua de Rusalii, credincioşii adunaţi în biserica Sf. Sofia la Constantinopol au văzut cum se suie în amvon un ofiţer al coroanei purtînd epistola imperială care cuprindea vestea salutată cu nespusă bucurie de asistenţi: „Trufaşul Chosroes, duşmanul lui Dumnezeu s-a prăbuşit de pe tron" [20].

Siroe a încheiat îndată pacea, înapoind sfînta cruce capturată la Ierusalim, ca şi pe patriarhul Zaharia [21] şi şi-a retras garnizoanele // persane
281 din Siria. Heraclius a apucat aşadar drumul prin Armenia şi s-a întors la Constantinopol unde a fost primit ca un arhanghel liberator. Se comenta cu încredere faptul că se reîntorsese în anul al şaptelea de la plecarea sa. Acest an trebuia să fie asemenea zilei a şaptea de odihnă. Şi în Occident se crea o legendă a lui Heraclius cel puternic, iscusit în astrologie, în stare să răpună în Circ un leu [22]. Poezia epică franceză, va dezvolta în domeniile infinite ale imaginaţiei acest tip al bunului cavaler „Eracles".

Şi se părea că se reuşise, căci regii Persiei cădeau neîntîrziat, asasinaţi unii după alţii [23]. Heraclius a purces solemn la Ierusalim spre a restabili în scaun pe patriarhul Zaharia şi a readuce acolo lemnul sfintei cruci. S-a înapoiat în Capitală cu o pompă nemaivăzută, pe o cvadrigă ai cărei cai albi fuseseră înlocuiţi prin elefanţi.

---

[18] Vezi şi Kretschmann, *Die Kämpfe zwischen Heraclius I und Chosroes II*, „Programm" al şcolii din Güstrow, 1875. Cf. Nöldeke, *Tabari*, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, Leyda, 1879.

[19] Vezi Sachau, *Von den rechtlichen Verhältnissen der Christen im Sassanidenreich*, în „Mitteilungen des Seminärs für orientalische Sprachen", Berlin, 1907.

[20] *Chron. Paschale*, 727—734. Cf. Chron. d'Alexandrie, Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 3223—3227.

[21] Izvoarele privind tratatul din 628 sînt strînse în Dölger, *Regesten*, no. 194 (în primul rînd Teofan). V. *ibid.*, 22—23. Cf. Baynes, *The restoration of the cross at Jerusalem*, în „Engl. hist. rev.", XXVII (1912), 287—299; Brooks, *ibid.*, 1916, 149 (acelaşi subiect); Vailhé, în „É.O.", IX, 60.

[22] Romuald de Salerno, Muratori, VII.

[23] Instalarea, împotriva lui Siroe, a lui Ardaşir, tutelat de generalisimul perşilor Şarbaraz; Sebeos, 88 ş.u. Pentru campanie, acelaşi precum şi Teofan, 99 ş.u.

El nu dăduse nici o importanță evenimentelor petrecute în ceea ce se mai numea încă „provinciile occidentale" ale Imperiului. A fost chiar destul de nerecunoscător față de acea provincie a Africii — locul de obîrșie al puterii sale. Tracia fusese lăsată pe mîna barbarilor de la Dunăre.

Căci el nu credea, ca Mauriciu, în posibilitatea existenței unui Imperiu roman cîrmuit din Constantinopol. Inconjurat de sirieni, ca patriarhul său, Sergius, el era convins că noul imperiu nu se putea sprijini decît pe aceste provincii ale Asiei pe care el i le restituise pînă la Eufrat și la deșertul Arabiei.

A vădit aceste idei și în politica religioasă pe care a inaugurat-o după reîntoarcerea sa de la Ierusalim. Sfătuit de Atanase Kamelarios, pe care
282 l-a făcut patriarh de Antiohia, de Sergius, care // își amintea că părinții săi fuseseră iacobiți, de un Cirus, episcop de Phasis, pe care l-a făcut patriarh al Alexandriei [24], el a revocat deciziile conciliului din Chalkedon și a crezut că realizează unitatea religioasă a Imperiului prin decretul său de Unire *ekthesis*, care recunoștea în Hristos o singură energie și o singură „voință" [25]. Era de ajuns pentru monofiziți. Însă „chalkedonienii" de la Roma — în ciuda spiritului de împăciuire al papii Honorius — și cei din Africa, și chiar noul patriarh al Ierusalimului, Sofronie, nu au vrut nicidecum să recunoască această doctrină [26]. Dar Heraclius nu proceda pe negîndite [27]. El știa bine că nestorienii din Mesopotamia primiseră cu bucurie dominația perșilor. Își amintea de tumulturile care duseseră la asasinarea patriarhilor din Alexandria și din Antiohia, și de fuga acelui din Ierusalim. Era informat de sentimentele evreilor, care se manifestaseră chiar și foarte recent cînd fuseseră atacați ortodocșii în folosul perșilor păgîni [28]. El spera să pună capăt acestor dezbinări religioase prin această Unire, așa cum pusese capăt prin pacea din 628, încheiată cu cel care ocupa locul celor doi Chosroes
283 dinainte, calamităților războiului din afară. Dealtminteri // din punctul de vedere al dogmei el se bizuia exclusiv pe răspunderea patriarhului Sergius [29].

NOTE

a. Cu Fabia-Evdokia.

b. Pe baza unor știri mai tirzii i se atribuie o origine armeană. El venea de fapt din Africa bizantină (Cartagina), unde tatăl său împlinea sarcina de exarh.

c. Din a doua fază a domniei lui Mauriciu, după succesul total asupra perșilor.

d. Patriarh de Ierusalim (609—631).

[24] Teofan, 506—510. După Teofan și Mihail Sirianul, Dölger, *Regesten*, no. 203—205.

[25] Mansi, X, 1004—1005, 1032.

[26] Gelzer, *Kultur*, 91—92; idem, în „Memoriile" Academiei bavareze, XXI, 531—549. Pentru urmările acestei introduceri oficiale a monotelismului, vezi Salaville, în „É.O.", XX, 49 ș.u.; Vailhé, în „R. Or. chr." (1902), 31—59; Grumel, în „É.O." (1928), 250 ș.u.; *ibid.*, (1929), 272 ș.u.; Jugie, *ibid.* (1928), p. 1 ș.u.; *ibid.*, XXIX, 19 ș.u. Vezi cartea sa recentă: *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab Ecclesia catholica dissidentium*, 4 vol.

[27] Despre popularitatea sa ca îndrumător religios, vezi în „Syllogos" (din Constantinopol), VI, Supl., p. 24: Ὁ Θεὸς τῶν ἁγίων βοήθεν Ἡρακλείῳ τῷ δεσπότῃ.

[28] Vezi și Dölger, *Regesten*, pp. 23—24.

[29] Mansi, XI, 9; toate izvoarele în Dölger, *Regesten*, no. 215.

e. Nu a fost, desigur, o simplă demonstrație, ci o încercare de a-l răpune mișelește pe împărat.

f. Ulterior Heraclius avea să cuprindă și acea porțiune în incinta orașului, înconjurînd-o cu zidurile care îi poartă numele.

g. Între Caucaz și Marea Caspică.

h. În Mesopotamia superioară.

i. În Cilicia.

VII

PRĂBUȘIREA IMPERIULUI ECUMENIC

Nu se va ști niciodată prea bine cum de a naufragiat acest ideal al celui mai mare din împărații bizantini din secolul VII. Sarazinii mîncători de lăcuste, jefuitorii deșertului și păzitorii salariați ai frontierei de sud, erau foarte bine cunoscuți, dar prea puțin prețuiți la Constantinopol. Măcar că se trimiteau uneori pînă la ei emisari [1], ei erau disprețuiți din cauza neștiinței lor absolute de tot ce era legat de civilizație. Erau adesea luați în glumă acești eroici bandiți, ce nu puteau să escaladeze nici măcar zidurile de pămînt galben care nu opreau nicidecum incursiunile maurilor [2].

Dintre toate grijile de la începutul domniei lui Heraclius, desigur că cea mai măruntă a fost aceea legată de ivirea printre sarazinii, odinioară supuși unui Alamundar și unui Naama, unui nou șef (ἀρχηγός) și „fals profet" [3] în persoana unui oarecare Mohamed, păzitor de cămile, care învățase de la evreii din orașe și de la asprii călugări ai mănăstirilor din marginea extremă a Siriei, puțin monoteism iudaic, puțin monofizism sirian și puțină morală creștină. Episcopul armean contemporan Sebeos, scrie „Unul din fiii lui Ismail, cu numele de Mohamed, un negustor, li s-a înfățișat lor ca predicator din porunca lui Dumnezeu, cum pretindea el, și ca fiind calea adevărului, și i-a învățat să cunoască pe Dumnezeul lui Avraam, căci avea multă învățătură și era foarte priceput în istoria lui Moise" [4].

284 Însă acest Mohamed bin Abdallah, păstorul // de cămile epileptic, bărbatul bătrînei Cadija, discipolul călugărului nestorian Sergius, găsise în acest simulacru naiv de religie cu ademenirea puerilă a unui paradis de îmbuibare și de femei fermecătoare, mijlocul de a transforma stolurile ușoare de arabi într-un popor.

Romanii s-au putut curînd convinge de aceasta în urma unei triste experiențe. Niște încăierări la frontieră [5] din cauza soldei datorate sarazinilor

---

[1] Sub Leon I; Malchus, 232—233.

[2] Procopie, *De Aedificiis*, 235.

[3] Teofan, 511.

[4] P. 93 ș.u.; vezi scrierea anonimă contra lui Mohamed, Migne, *P. Gr.*, CIV, c. 1448 ș.u.; Bartolomeu din Edessa, *ibid.*, c. 1384 ș.u., 1428; Couret, *op. cit.*, 220 ș.u.; 259 ș.u., René Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris, 1907; Sir T. W. Arnold, *The preaching of Islam*, ed. 2-a, Londra, 1913; Leone Caetani di Teano, *Bisanzio e la Chiesa orientale alla vigilia della invasione araba*, în „Studi religiosi", VII (1907), 73—115; Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (în l. rusă, o ediție franceză în două volume este anunțată; cf. „V.V.", X, 507 ș.u.); X. A. Nomikos Εἰσαγωγὴ σ' τὴν ἱστορίαν τῶν 'Αράβων, Alexandria. De asemenea Nys, *Le droit des gens dans les rapports des Arabes et des Byzantins*, în „Revue de droit et législation comparée", XXVI (1894).

[5] Viața Sf. Antiohus monahul, Migne, *P. Gr.*, LXXXIX, c. 423 ș.u., menționează un atac al sarazinilor contra unei mănăstiri în vremea lui Heraclius.

și a relelor intenții care li se atribuiau, au declanșat un război provocat mai ales de sentimentele ce le nutreau sirienii, cei adesea jefuiți de perși, și tot astfel și de „romani", față de împăratul care poruncea agenților nemiloși ai fiscului, față de acel „maronita"[a] din depărtatul Bizanț, care impunea iacobitismului lor tradițional și oarecum național, legăturile spirituale ale *Henoticonului*. Acest război avea să aibă consecințe incalculabile. Abu-Bekr, succesorul lui Mohamed, era reprezentantul unei religii care prin strictul său monoteism, prin rigorismul său privind unitatea absolută a divinității, se potrivea evreilor fără astîmpăr, dispuși să vadă în calif pe un nou Mesia [6], și chiar și monofiziților sirieni, foarte mulțumiți de a dobîndi ceva mai mult decît uniunea acordată de Heraclius, adică libertatea deplină a cultului lor [7].
285 Fiecare: evreul [8], iacobitul, nestorianul difizit în chipul cel mai clar, // putea trăi de acum încolo după voia sa dacă accepta să plătească drept răscumpărare un tribut noilor stăpîni.

Aceștia la început aveau nevoie de foarte puțin. Omar, succesorul lui Abu-Bekr, purta zdrențe, mergea călare pe un catîr și se hrănea cu curmale. „Imperiul" în devenire al arabilor nu avea funcționari, nici dregători. Clasele sociale nu existau la sarazini, și ei nu erau dispuși să le recunoască la supușii lor. Marii proprietari, pacostea bieților coloni, fugeau dinaintea lor și nu consimțeau să trăiască sub jugul lor nelegiuit și infamant. Iar pămînturile erau împărțite acum. Cît privește pe noii stăpîni, aceștia nu erau ca germanii, vechi muncitori ai pămîntului inaugurîndu-și supremația prin confiscarea unei treimi din ogoare. Ei rămîneau și mai departe războinici sau se așezau în orașe ca artizani pașnici sau ca negustori întreprinzători care au creat o nouă prosperitate orașelor sărăcite ale Siriei. Nu au fost atît de mulți arabi cît „arabizanți" datorită Islamului.

Noii cuceritori au introdus un sistem fiscal incomparabil mai simplu și mai echitabil ca cel al romanilor [9]. De la început au întocmit un cadastru exact și amănunțit al „oamenilor, vitelor, pămînturilor și arborilor", un „catastif" desăvîrșit. Au pretins de la supusul creștin ***haraciul*** proporțional cu averea sa, și nimic mai mult. Această contribuție ea însăși era strînsă, nu de niște agenți lacomi, ci de către șefii grupurilor tradiționale ale populației.
286 Judecățile erau și ele mai puțin complicate, mai rapide și mai adaptate modului // mai primitiv de viață al locuitorilor din Siria. Alături de tribunalele cadiilor lor care își rosteau sentințele după Coran, cartea revelată a lui Mohamed, ei au tolerat și tribunale ecleziastice creștine pentru toate confesiunile [10].

Toate acestea ar putea explica îndeajuns această expansiune arabă, înaintînd vertiginos ca flacăra care consumă paiele uscate, acest mare curent

---

[6] Teofan, 511.

[7] Teofan denunță κακουργία lor; 506.

[8] Vezi ce spune în această privință Bar-Hebraeus citat de Pargoire, *op. cit.*: „Le Dieu des vengeances envoya les Arabes pour nous délivrer des Romains. Nos églises ne nous furent pas rendues, car *chacun conserva ce qu'il possédait*, mais nous fûmes du moins arrachés à la cruauté des Grecs et à leur haine contre nous".

[9] Cf. Ostrogorsky, în „B.Z.", XXX, 398.

[10] Vezi E. von Dobschütz, *Die konfessionnellen Verhältnisse in Edessa unter der Araberherrschaft*, în „Z. f.w. Theol.", XLI (1898), 364 ș.u., 456—459; M. Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft*, Marburg i. H., 1903; Muylder, *La domination arabe en Arménie*, Paris, 1927.

de cuceriri[b], care a început în 634 cu cea a orașului Gaza și cu lupta de lîngă rîul Hieromax (Yarmuk) (20 august 636) [11], și a continuat cu luarea Damascului, a Antiohiei, a Edessei, a orașului Dara, precum și a Ierusalimului (637) [12] și cu distrugerea neașteptată a împărăției perșilor [13] (luptele de la Kadesia, 637 și de la Nehavend, 641) [14].

Dar mai era și un alt motiv care explică și descurajarea subită a lui Heraclius, asistînd cu o aparentă indiferență la prăbușirea operei sale, într-o atitudine care se manifestă față de supușii invadați de dușmani ca o simplă așteptare pe loc [15]. *Armata sa a avut același sfîrșit rușinos ca armata lui Mauriciu.*

Pentru a-și da cineva seama cît de lipsit de mijloace era Imperiul sub domnia glorioasă a lui Heraclius, nu are decît să citească în așa-zisa cronică
287 „Pascală"[c] la anul 626 istoria împresurării // Constantinopolului de către kaganul avarilor în lipsa împăratului. El trece de *Zidurile Lungi*, jefuind cum am mai spus biserica Sfinților Cosma și Damian, cea de la Blacherne și o alta încă; el cere ca să i se predea Capitala. „Ieșiți din oraș" striga el locuitorilor care îl credeau venit pentru a proclama pacea, „lăsați-mi avutul vostru și salvați-vă pe voi și familiile voastre". Patriarhul[d] părea dispus să preia această misiune dureroasă, cînd i se obiectează că mai sînt încă mai bine de o mie de călăreți înăuntrul zidurilor. Avarul dispunea de cavaleria slavilor înzăuați în fier și se pricepea la construirea de mașini de asediu, desigur datorită concursului vasalilor săi. Cînd au venit să-l ajute și perșii, el și-a repetat somația sa trufașă: „Voi nu aveți alt mijloc de a scăpa, decît dacă ați fi pești ca să plecați pe mare, sau păsări ca să zburați la cer". În sfîrșit barbarul a plecat sub pretextul că merge să-și reînnoiască proviziile.

Dealtminteri încă din vremea lui Iustinian, Siria putea fi considerată ca moralmente pierdută pentru Imperiu. E destul să citească cineva capitolele din mărturia contemporană pe care o consacră Evagrius bătrîneții lui Iustinian și succesorilor gloriosului împărat, pentru a vedea cît de darnic în critici este acest sirian față de primul, descris ca lacom, apoi față de Iustin declarat tot atît de leneș pe cît de mișel, neîngrijindu-se de apărarea cetăților din Siria, pe jumătate demantelate și lăsate fără garnizoane, și mai înlocuindu-i pe cei mai buni comandanți, ca acel Marcian din Dara. Tiberiu[e], viitorul împărat — ca și Mauriciu urmașul său [16] — nu sînt cuprinși în această bogată distribuire de critici, dar primul este arătat ca abia scăpînd de rușinea de a fi prins de avari.

Îi vedem pe episcopi părăsindu-și scaunul, ca acel de Antiohia pentru a nu cădea în captivitate ca alți colegi ai săi. Iar populația — și în primul

[11] Pentru dată, „B.Z.", XV, 336.

[12] Referitor la versurile patriarhului Sofronie asupra acestui eveniment, „V.V.", V, 768.

[13] În materie de cronici siriene, aceea a lui Mihail, trad. de Chabot, și mențiunile din edițiile de izvoare orientale publicate pentru *C.S.C.O. ss.* (îndeosebi seria III, t. IV). Vezi în primul rînd de Goye, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, ed. 2-a, Leyda, 1900.

[14] Vezi și Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887.

[15] Dölger, *Regesten*, no. 209—210.

[16] Este singurul dintre împărați (după judecata autorului), care a știut să se domine pe sine; VI, 1.

rînd cea din Antiohia — adaugă la celelalte primejdii revolta sa chiar în fața
288 inamicului[17]. // Totodată mai trebuie subliniat și faptul că după Iustinian nu s-a mai adăugat nici o nouă construcție celor existente în aceste orașe din Siria, în vreme ce toți împărații de pînă atunci din Vechea și Noua Romă ținuseră să-și veșnicească pomenirea prin fundații însemnate[18].

Am amitit că singura mare luptă a fost cea de la Yarmuk[19]. Două armate romane își uniseră forțele pentru a răzbuna înfrîngerea lui Teodor, fratele împăratului. Una avea drept șef pe Baanes (nume persan sau poate avar: Baian), cealaltă era comandată de sacellarul Imperiului. Prima, înainte de orice luptă a proclamat decăderea din domnie a împăratului care, bolnav și bătrîn, părăsise de curînd orașul Edessa, unde venise pentru a urmări evenimentele neașteptate din Siria. Baanes a fost proclamat împărat în locul lui. Atunci sacellarul și-a retras trupele. Victoria arabilor a pus capăt totodată și pretențiilor uzurpatorului și dominației romane în Siria.

Cum Heraclius nu reușise să-l cîștige pe patriarhul iacobit[f] la noul crez monotelit grefat pe doctrina chalkedoniană, clerul local a sprijinit cu hotărîre pe oamenii din deșert care îi păreau a fi instrumentul pedepsei divine. „Dumnezeul răzbunărilor" scrie în secolul IX patriarhul iacobit al Antiohiei Dionisie din Tell-Mahre — „care este singur atotputernic, care mută împărăția oamenilor cum vrea, și îi înalță pe cei mai umili, văzînd răutatea romanilor care peste tot unde au stăpînit jefuiau crunt bisericile noastre și mănăstirile noastre și ne osîndeau fără milă — a adus în locurile de Miazăzi pe fiii
289 lui Ismail // spre a ne elibera prin ei din mîinile romanilor"[20]. Scaunul patriarhului melkit va rămîne liber pînă în 742, în ciuda numirilor de prelați decretate de Bizanț[21].

Cu nestorienii, arabii au putut să se înțeleagă. Și datorită lor mai ales au putut să-și însușească moștenirea antichității grecești și a Bizanțului[22].

Noul sistem militar încercat de Heraclius — acel al themelor constituite sub o autoritate unică: civilă și militară — continua dealtminteri pe o scară mai largă dispozițiile ordonate încă de mai înainte de către predecesorii săi cu privire la anumite puncte ale frontierei. Menținut în lipsa altuia mai bun, el nu a putut salva Imperiul în forma sa cea veche și completă. De fapt nu biruiseră arabii cu trupele lor de călăreți, ci provinciile — jignite

[17] *Ibid.*, cărțile IV și V. Îndeosebi V, 9—11.

[18] Sub Tiberiu, frumosul cartier mărginaș al Antiohiei, Dafni, este distrus de un cutremur (*ibid.*, V, 17).

[19] Potrivit cu scrierea preotului Anastase din Sinai despre patriarhul iacobit al Antiohiei, Atanase, πρώτη καὶ φοβερὰ ἀνίατος τοῦ ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ πτῶσις (prima și groaznica cădere fără remediu a armatei romeice) ar fi început mai întîi la Gabitha, apoi la Dathomon; Migne, *P. Gr.*, LXXIX, c. *1156*. Cf. și Nöldeke, *Études historiques sur la Perse ancienne*, trad. Oswald Wirth, *1896*.

[20] În Mihail Sirianul, Paris, 1904, II, 405 ș.u.

[21] Vailhé, în „É.O.", IX, 263—264. Papa a încercat să impună pe un chalkedonian (*ibid.*).

[22] H. Labourt, *De Timotheo I, Nestorianorum patriarcha (728—823), et christianorum orientalium conditione sub chaliphis abbasidis*, Paris, 1904.

în instinctul lor național încărcat de amintiri prin luarea de măsuri religioase imprudente — s-au predat pur și simplu acestor bande, probabil mirate de un succes atît de rapid și de definitiv [23].

// De acum înainte împăratul nu mai putea face nimic. El nu mai era la
290 o vîrstă la care se pornește la crearea unei noi armate, cum făcuse la începutul domniei. Nerenunțînd în nenorocire la vechea conștiință a demnității imperiale el a interzis guvernatorilor să plătească un tribut pentru a obține plecarea sarazinilor. Acest refuz a avut drept urmare invadarea Egiptului (639—640). Populația ucidea pe soldații Imperiului [24] și patriarhul Ciril Mukakis însuși, era în fond împotriva reformatorului religios de la Constantinopol, propunîndu-i să încheie pacea cu Omar, oferindu-i un tribut sporit și — după cum se zice — și mîna Augustei Evdokia sau a uneia din fiicele împăratului pentru califul care ar fi astfel adus la creștinism! (641) [25]. Numai Alexandria a rezistat. Restul provinciei dovedind aceeași dispoziție de spirit atestată de izvoarele locale contemporane, s-a supus unui invadator care oferea garanții din punctul de vedere militar și cerea în schimb atît de puțin! De astă dată nu mai exista nici un mijloc de a-l îndepărta [26].

De multă vreme această mare și frumoasă provincie nu aștepta dealtminteri decît momentul prielnic pentru a scutura jugul ereticilor din Constantinopol. Ea îl urîse pe acel „înfocat chalkedonian" care fusese împăratul Mauriciu. Sub Focas l-a văzut venind pe conspiratorul Alexandru menit morții de către tiran. Nu trece mult și o adunare a clerului la Alexandria este împrăștiată de soldați care măcelăresc pe oamenii „demelor"; generalul
291 imperial Bonose[g] a alergat îndată // spre a reprima ca o „hienă fioroasă" revolta izbucnită în Egipt. În timpul răscoalei lui Heraclius, situația nu a fost mai bună: „s-a ridicat din mîinile intendenților produsul rezultat din impozitul fiscului", bunurile cutărui partizan al împăratului au fost confiscate. Bonose a putut să restabilească ordinea, dar Alexandria a rezistat, folosind: „barbari, cetățeni din facțiunea Verzilor, marinari și arcași"; demele s-au revoltat unindu-și sforțările sub conducerea lui Nicetas, vărul lui Heraclius, care a cîștigat de partea sa pe locuitori, dîndu-le scutire de dări pe trei ani. Cînd Bonose a fost ucis odată cu Focas, a fost o explozie de bucurie în

---

[23] Despre theme (prima indicație în Teofan, p. 612), cartea lui Constantin Porfirogenetul (redată împreună cu *De administrando imperio*, în ed. Leskin, Moscova, 1899); Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig, 1899; același, *Pergamon*, 41 ș.u.; cf. Diehl, *L'origine du régime des thèmes*, în „Mélanges" Monod și în „B.Z.", IX, 677—679; Brooks, în „Engl. hist. rev." (1916), 149—150; Papadimitriou, în „B.Z.", IX, 515 ș.u.; Kulakovski, *ibid.*, XIII, 641—642; Stein, *ibid.*, XXX, 397; Vasiliev, în „V.V.", X, 194 ș.u.; Kulakovski, *ibid.*, XI, 40 ș.u.; Brooks, *Arabic lists of the Byzantine themes*, în „J. hell. st.", XXI (1901); Wilh. Kubiček, *Zum ἐπάρχικὸν βιβλίον*, în „Numismatische Zeitschrift", IV (1911), 185—201. Heraclius distribuise pămînturi „foederati"-lor; Stein, în „B. ngr. J.", I, 83.

[24] Ioan de Nikiu, 560—563.

[25] Cronica lui Nikefor, ed. Migne, 917.

[26] *Eutychii, Alexandrini Patriarchae, Annales;* ed. Cheiko, Beyrut-Paris, 1912 (și în Migne, *P. Lat.*, CXI); J. Maspéro, *Histoire des Patriarches d'Alexandrie;* Alf. J. Butler, *The arab conquest of Egypt and the last thirty years of Roman Dominion*, Oxford, 1902; Amelineau, *Conquête de l'Égypte par les Arabes*, în „R.H.", CXIX (1915); Brooks, *On the chronology of the conquest of Egypt by the Saracens*, în „B.Z.", IV, 435 ș.u.; Stanley Lane-Poole, *A history of Egypt in the Middle Ages*, Londra, 1901; Wilh. Schubert, *Ägypten von Alexander dem Grossen bis auf Muhammed*, Berlin, 1922; Diehl, în Hanotaux, *Hist. de la nation égyptienne*, III, 544 ș.u.

provincia pe care o tiranizase [27]. Dar o invazie a perşilor a prilejuit ocuparea ţării timp de zece ani, între 619 şi 629 [28], şi a demonstrat egiptenilor cît de puţin puteau ei să se bizuie pe puterea împăratului întru apărarea lor [29]. Dacă o povestire atît de amănunţită ca cea a lui Ioan de Nikiu nu pomeneşte de loc despre aceasta, este pentru că ea suferă de o lacună între anii 610 şi 639 aproximativ [30].

Iar despre înstăpînirea arabilor aici, acest cronicar băştinaş, interpretînd întocmai sentimentele naţiunii sale se exprimă astfel: „Văzînd slăbiciunea romanilor şi ostilitatea locuitorilor faţă de împăratul Heraclius, din cauza persecuţiei practicate în tot Egiptul contra religiei ortodoxe[h] la instigaţia lui Cirus, patriarh chalkedonian... toţi locuitorii din provincia Fayum s-au supus musulmanilor şi le-au plătit tribut, şi ei ucideau pe toţi soldaţii romani
292 pe care îi întîlneau". Este drept că Alexandria va fi redobîndită o clipă // de către bizantini în 646, şi că va mai fi nevoie — mult după moartea lui Heraclius, a cărui politică religioasă era considerată drept cauza[i] care ar fi provocat aceste rele — de un întreg război purtat îndelung, pentru ca toată provincia să-i aparţină califului [31]. La început se credea şi aici, ca şi în Siria că era vorba de un singur lucru: o răscumpărare personală prin tribut [32].

În secolul X patriarhul Alexandriei, Eutychius înfăţişează astfel[j] cucerirea arabă: Heraclius a tratat cu asprime pe Mansur, fiul lui Serdjum, care era comandant la Damasc, pentru că acesta plătise dări lui Chosroes. La Ierusalim el este silit să persecute pe evrei, care se manifestaseră de partea perşilor invadatori. Călugărul Modest este instalat ca patriarh de Ierusalim, dar el moare după şase ani şi scaunul său rămîne vacant. În acest timp Persia are regi — dintre care unul vine din părţile turceşti — şi aceştia domnesc abia cîteva luni, sau chiar cîteva zile. Cutare dintre aceste fantome regale este ucis de o femeie. Mai sînt şi unii care nu sînt trecuţi în listele oficiale. O femeie, fiica lui Chosroes, ocupă tronul timp de şase ani, apoi o alta care moare otrăvită după ce a fost regină mai puţin de doi ani. Yazdigird[k], care va fi ultimul reprezentant al dinastiei, este încoronat la cincisprezece ani. Regatul se dezagregă încetul cu încetul şi se desface în bucăţi.

După ce s-a înţeles Abu-Bekr cu această Persie în agonie care îi plăteşte tribut, el porunceşte invadarea Siriei. Dar „ordonă să nu fie ucişi bătrînii, nici copiii mici, nici femeile, să nu fie tăiaţi pomii roditori, să nu fie arşi sau doborîţi palmierii, să nu fie jertfite oile, caprele şi boii". Arabii sînt între-
293 baţi din partea comandantului din Gaza de ce au venit înarmaţi. // „Stăpînul nostru ne-a poruncit să ne luptăm cu voi dacă nu primiţi religia noastră sau dacă nu acceptaţi să ne plătiţi tributul anual asupra căruia ne-am

[27] Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 539—553; Sebeos, 55—56. Povestirea cronicarului egiptean este analizată pe larg de către Pernice, *op. cit.*, 27—37. Cf. Diehl, *loc. cit.*, 534—538.

[28] Diehl, *loc. cit.*, 538—540.

[29] Pernice, *op. cit.*, 78 ş.u.; Butler, *op. cit.*, 71 ş.u.; Munier, *loc. cit.*, 66—68 (după izvoare arabe).

[30] Vezi şi Viaţa Sf. Ioan Îndurătorul, Migne, *P. Gr.*, XCIII. Cf. *ibid.*, CXI, c. 1084.

[31] Ioan de Nikiu, *loc. cit.*, 553—563. Cf. Lumbroso, *Documenti nuovi sull'Egitto greco alla vigilia della conquista araba*, în „Memoriile Academiei dei Lincei", seria 5, XII (1903), 311—316. Vezi naraţiunea amănunţită, în Diehl, *op. cit.*, *loc. cit.*

[32] „Censuarium jugum"; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 338.

înţeles. Altminteri nu este alt mijloc decît chemarea la arme". Locuitorii ar fi vrut să ucidă pe emisar. Lupta s-a sfîrşit prin înfrîngerea romanilor. Ca urmare la aceasta, Siria a fost pierdută [33].

Damascul a fost ocupat după un asediu de mai multe luni prin trădarea lui Mansur, care a îndepărtat pe arabii federaţi ai Imperiului şi a tratat condiţiile capitulării. Abu-Obeidah-ibn-al-Iarachi intră în oraş cu sabia dezgolită în mînă prin „poarta lui Toma" unde s-a produs un măcel, în ciuda convenţiei încheiate. Din Antiohia împăratul se retrage la Constantinopol [34]. Peste tot, oraşele primesc condiţiile acordate la Damasc. Ierusalimul urmează acest exemplu [35]. Ascalon, Cezareea, au avut aceeaşi soartă.

Şi în Egipt, unde „iacobitul" care o guvernează, este şi el un trădător (istoria se repetă). În raportul cuceritorului Alexandriei sînt înşirate „4 000 de palate, 4 000 de băi, 400 de circuri imperiale, 12 000 de vînzători de buruieni". În restul provinciei nu se cere mai mult de două monede de aur de la fiecare [36].

Lupta contra religiei cotropitoare a noului profet, a trebuit să dea naştere desigur unei întregi literaturi, din care o parte doar s-a păstrat şi care datează dintr-o epocă mai recentă decît fulgerarea acelei revelaţii pentru oamenii simpli. Aşa de pildă a rămas scrierea lui Bartolomeu din Edessa, acest supus depărtat al Imperiului, care schiţează o vastă biografie a corupătorului arab inspirat de cărţile caldeene. Noi amănunte de genealogie sînt culese la faţa locului; şi este ca o adiere de parfum biblic în întîlnirea dintre vizionar şi viitoarea sa soţie Cadija pe care o găseşte la fîntîna unde se dusese
294 ca să-şi adape // cămilele. Adversarul „religiei beduine" are şi el spiritul pe jumătate beduin [37]. Acest om a văzut pe dervişii care se roteau în strigătele de „îngerul, îngerul" scoase de asistenţi pînă ce ieşeau spume din gurile urlînd frenetic. În acest timp la Bizanţ, un Nicetas, „filosof" de felul celor din Capitală, nu este în stare decît să analizeze Coranul, capitol cu capitol [38], citînd în treacăt şi pe Homer, iar un altul nu se ocupă decît exclusiv de pretinsa dogmă în care deosebeşte ce vine anume de la evrei, de la arieni, de la nestorieni [39].

Imperiul nu mai cuprindea decît Asia Mică, peninsula Traciei şi insulele. Provincia Cartagina avea să fie curînd pierdută; Dalmaţia, nordul Traciei se şi prefăcuseră în pămînt slav. Se poate deci spune că în această epocă s-a născut imperiul grecesc: căci amintirile romane se depărtau tot mai mult. Numele singur mai rămînea ca o ironie. Heraclius murea de hidropizie la Constantinopol în ianuarie 641 [40], lăsînd doi copii dintre care nici

---

[33] Migne, *P. Gr.*, III, c. 1091 ş.u.
[34] *Ibid.*
[35] *Ibid.*, c. 1100–1101.
[36] *Ibid.*, c. 1097–1098, 1105–1107.
[37] Migne, *P. Gr.*, CIV, c. 1384 ş.u. Cf. *ibid.*, c. 1420 ş.u.
[38] *Ibid.*, CV, c. 670 ş.u.
[39] *Ibid.*, CIV, c. 448 ş.u.
[40] Teofilact Symokata, 86–87. Cf. Gelzer, în „Rheinisches Museum", XLVII (1893); Sideridis, în 'Ελληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος (1904), 98 ş.u.; Gerland, în „B.Z.", XIV, 301 ş.u.; Bolotov, în „V.V.", XIV (1907), 68 ş.u. (izvoare orientale); Baynes, *History*, 49 („distinctively Byzantine history has begun"). Despre pretinsa sa statuie de la Barletta, Wulff, *op. cit.*, I, tab. XI, 158–159; Johnson, *The colossus of Barletta*, în „American Journal of Archeology", XXIX (1925), 20 ş.u.

unul nu avea chemarea să-i fie un adevărat succesor, astfel că vremurile lui Focas s-au reîntors şi Bizanţul a oferit din nou lumii spectacolul crimelor celor mai hidoase, săvîrşite pentru a uzurpa sau a păstra purpura imperială umilită de înfrîngeri.

Acest Imperiu — ciuntit de două din cele mai frumoase provincii ale
295 sale, dintre care una, Siria, îi dăduse marinari care îşi vor presta // curînd ca buni musulmani slujba lor pe flota califului, şi vor avea putinţa să-şi satisfacă resentimentele contra tiraniei constantinopolitane, iar cealaltă, Egiptul, procurase proviziile, şi mai ales cerealele de care ducea lipsă Capitala — trebuia să-şi caute acuma altă orientare decît cea a „thalassocraţiei" constantiniene, care nu mai era cu putinţă de acum înainte, cu Mediterana la discreţia unor piraţi mai mult ori mai puţin arabi [41].

A se îndrepta spre Occident — unde coasta africană avea să cadă şi ea cu timpul în lotul arab, şi unde coasta iberică scăpase tocmai de sub dominaţia Imperiului, dar unde îi mai aparţinea fîşia Italiei cu posesiunea încă asigurată a Siciliei — părea acum o necesitate absolută. Aceste provincii, cîtva timp trecute cu vederea, uitate, sacrificate barbarilor, lăsate pe seama rebelilor, deveneau preţioase după catastrofa fără putinţă de îndreptare din Orient.

Numai că — pe de o parte această latinitate, atîta timp dispreţuită, era mai puţin în stare decît cea din epoca lui Iustinian, să recunoască pe aceşti străini, care nu vorbeau limba sa (şi papa Grigore[1] a şi dat riposta cunoscută, afirmînd cu oarecare mîndrie că el nu ştie greceşte) — iar pe de altă parte monarhia basileilor, care îşi lua acuma oficial acest titlu al dominatorilor orientali, era prea legată de Constantinopol unde domnea acum intriga şi conspiraţia, sau mocnea revolta, ca la curtea vechilor seleucizi luaţi acum drept model.

NOTE

a. Termen de dispreţ la adresa împăratului.

b. Asupra cronologiei sale mai amănunţite istoricii nu sînt cu toţii de acord. Unele oraşe au fost cerite, pierdute şi recucerite mai tîrziu, ca Antiohia de pildă.

c. Este redactată mult posterior evenimentelor şi de aceea e lipsită de o precizie absolută, prezentînd şi lacune şi inexactităţi. De exemplu menţionarea venirii perşilor în ajutorul avarilor contra Constantinopolului omite amănuntul esenţial că perşii staţionaţi la Chalkedon, în faţa Capitalei, nu şi-au dat concursul aşteptat de avari. De asemenea i se atribuie cu totul gratuit patriarhului intenţii de capitulare, poate din ură religioasă faţă de el pentru atitudinea sa cu privire la monofiziţi.

d. Patriarhul Sergius (610—638), căruia îi încredinţase împăratul regenţa alături de viitorul Constantin III, şi care a fost sufletul rezistenţei, este unul şi acelaşi cu inspiratorul decretului „Ecthesis" de mai tîrziu.

e. Împăratul Tiberiu Constantin a fost unul dintre militarii cei mai buni, ales pentru meritele sale ca să fie colaboratorul şi urmaşul lui Iustin II. La fel a procedat şi el cînd l-a ales drept succesor pe Mauriciu.

[41] Vezi şi Gay, *Notes sur la crise du monde chrétien après les conquêtes arabes. Les deux patriarcats de Rome et de Byzance*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire", XLV (1928), 1—7.

f. Monofiziţii nu se mulţumeau cu soluţia de compromis impusă de împărat, ci voiau o retractare totală a hotărîrilor conciliului din Chalkedon.

g. Al lui Focas, predecesorul lui Heraclius.

h. Se vede din context cum trebuie interpretat calificativul de *ortodox* opus celui de *chalkedonian*. Aici „dreapta credinţă" este identificată cu monofizismul.

i. Monotelismul ar fi putut împăca poate conflictul doctrinal dacă ar fi venit la timp, înainte de invazia arabă şi dacă nu ar fi fost sabotat de extremiştii celor două crezuri.

j. Urmează un rezumat al textului cu unele citate în ghilimele.

k. Yazdigird III (632—651).

l. Grigore I cel Mare, papă (590—604). Stătuse totuşi mai mulţi ani de zile (579—585) ca apocrisiar al Scaunului pontifical la Constantinopol.

VIII

SUFLETUL BIZANTIN DUPĂ IUSTINIAN

O întreagă civilizaţie lua sfîrşit cu Imperiul lui Iustinian, de care se
296 desprinseseră de la sine în chipul acesta încetul cu încetul // provinciile cele mai întinse şi mai bogate, nemairămînînd din cele extraeuropene decît singură Anatolia. Cu Heraclius se termină deci o literatură, pe care urmaşii nu vor mai putea să încerce să o imite decît mai tîrziu.

Ea îşi avusese poeţii săi, ca acel urmaş al lui Paul Silentiarul (cel care descrisese sub Iustinian splendorile Sfintei Sofii redeschisă după cinci ani credincioşilor) [1]. Acest urmaş, George de Pisidia, a preamărit toate evenimentele din domnia împăratului său şi a avut, alături de o tehnică perfectă a versului, destulă filozofie pentru a deplînge soarta generală a omenirii şi a se îndrepta pentru judecarea ei spre propria sa conştiinţă [2]. Fost soldat, el cunoaşte direct mizeriile domniei lui Focas „cel cu chip de gorgonă"; spaimele trezite de atacul avarilor contra Constantinopolului, precum şi triumfurile proprii asupra perşilor. Iambii săi vioi şi săltăreţi evocă nu o dată imagini vii şi armonia versului se adaugă la claritatea expunerii.

Alături de aceştia, sînt membri ai clerului ca Sergius (patriarh) de Constantinopol şi Sofronie de Ierusalim [3] (autor de omelii şi de versuri anacreontice [4]), care lucrează în domeniul cel mai bogat al literaturii bizantine.
297 Dacă un Maxim Mărturisitorul a extins prin 650 o măreaţă activitate asupra // tuturor domeniilor teologiei [5], ceva mai tîrziu un mare orator al bisericii,

[1] Migne, *P. Gr.*, LXXXVI, c. 2111 ş.u. Menţionează şi o conspiraţie care a dat greş contra împăratului. Vezi N. Iorga, *Médaillons*, în „Byz." (1926), 250.

[2] Opere complete în Migne, *P. Gr.*, XCII. Vezi şi Krumbacher, *op. cit.*, 709—712 (analiză şi bibliografie); Sternbach, în „Wiener Studien", XIII (1891), 1—62; *Georgii Pisidae carmina inedita*, ed. Leo Sternbach, *ibid.*, XIV (1892); Hilberg, în „Festschrift" Vahlen, Berlin, 1900, 149—172; Sternbach, *De Georgio Pisida, Nonni sectatore, Analecta greco-latina*, Cracovia, 1893; idem, *De Georgii Pisidae apud Theophanem aliosque historicos reliquiae*, Cracovia, 1899; *Studia philologica in Georgium Pisidam*, Cracovia, 1900; *Observationes in Georgii Pisidae carmina historica*, *ibid.*, 1900; Emilio Teza, *Dell'Essaemero di Giorgio Pisida secondo la antica versione armena*, în „Rendiconti dell'Academia dei Lincei", V, II [1] (1893); N. Iorga, *Médaillons*, *loc. cit.*, 250—252.

[3] Migne, *P. Gr.*, LXXXVII [2]; Krumbacher, *op. cit.*, 672.

[4] *Ibid.*, LXXXVII [3], c. 3733 ş.u.

[5] Migne, *P. Gr.*, XC şi XCI. Cf. Krumbacher, *op. cit.*, 61 ş.u. ; Disdier, în „É.O.", 1931, 160 ş.u.

Andrei — născut la Damasc şi fost călugăr la Ierusalim, ajungînd apoi arhiepiscop de Creta şi vicar al Sfîntului Mormînt — avea să propună modele strălucite oratoriei sacre, nu fără a fi apelat la izvorul poeziei religioase [6].

Un geograf se adaugă celor din epoca lui Iustinian: anume George din Cipru care a trăit în timpul domniei lui Focas [7]. Alături de el stă un istoric de mare merit, Teofilact Symokata, originar din Asia, cunoscător al limbilor: siriană, persană, turcă. A fost — poate după studii la Atena — ataşat pe lîngă ruda sa, prefectul Petru, stabilit în această ţară a Egiptului curînd pierdută, unde mai stăruia alături de cunoaşterea perfectă a operelor clasice, eleganţa verbală, curiozitatea pentru formele arhaice, mîndria de a fi învins cele mai mari dificultăţi ale stilului, care făceau parte şi din moştenirea acelui Nonnos pe care tocmai îl imitase [8] George de Pisidia. Are deci şi el o înclinaţie către superstiţie, un fel de respect pentru semnele prevestitoare, crede în existenţa monştrilor. Se ocupa şi de fizică şi era neîntrecut în redactarea scrisorilor [9]. El utilizează în opera sa informaţii autentice, cum ar fi procesele-verbale ale Circului [10], alături de povestiri ale acelui „preot babilonian care
298 avea // o mare cunoaştere a conţinutului pergamentelor regale" [11] şi a celor ce se pot extrage din memoria bătrînilor [12].

Faţă în faţă cu acestea, cronica populară, probabil grecească, datorată lui Ioan de Nikiu — după care noi nu avem însă decît o versiune coptă a unui rezumat arab — vădeşte trecerea bruscă de la o concepţie la alta şi ruptura totală cu trecutul. În povestirea acestui episcop, este înainte de toate povestirea îndelungatei lupte religioase între monofiziţi şi melkiţi. Fiecare dintre împăraţi va fi judecat după atitudinea sa faţă de tradiţiile Bisericii Egiptului. Mai descoperim pe deasupra în această expunere anecdotică, însufleţită de o pasiune puternică, un element amintind de arta desemnată sub numele de artă coptă [13].

Un Leontius, episcop de Neapolis [14] în Cipru, un Ioan arhiepiscop de

---

[6] Migne, *P. Gr.*, XCVII. Cf. Krumbacher, *op. cit.*, 165—167. În omelia sa pentru Sf. Patape el face elogiul Egiptului.

[7] Ed. Gelzer: *Georgii Cyprii Descriptio orbis romani*, 1890. Împreună cu Krumbacher, *op. cit.*, 418, vezi şi „B.Z.", IV, 387.

[8] Ed. nouă de Boor, Leipzig, 1887. Cf. Baynes, *The literary construction of the history of Simocatta*, în „Xenia, hommage international à l'Université nationale de Grèce", 1912, 32—41. De asemenea Papadopoulos-Kerameus, în „J. Min. I.P.r." decembrie 1910; „B.Z.", XX, 549—550.

[9] N. Iorga, *Médaillons*, 245—248.

[10] P. 335.

[11] P. 153. O scrisoare a lui Bahram, 173; răspunsul, 175 ş.u. O scrisoare a lui Chosroes, 180 ş.u.

[12] Ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς πρεσβυτέρων; p. 103.

[13] Am folosit traducerea lui Zotenberg. Textul însuşi a fost dat de Charles, *The chronicle of John, bishop of Nikiu*, Londra, 1916 (se află şi în „Bibliotheca geographorum arabicorum", ed. de Goeje, Leyda, 1870—1894).

[14] Krumbacher, *op. cit.*, 614, 616 (bibliografie). Primul din ei a fost editat de Brian, Paris, 1855.

Tesalonic [15], reprezintă într-un domeniu mai modest, hagiografia, căreia îi aparţine şi cutare viaţă anonimă, ca acea a Sfîntului Arthemius [16]. Studiile de medicină sînt reprezentate de Paul din Egina şi de protospatarul lui Heraclius, Teofil [17].

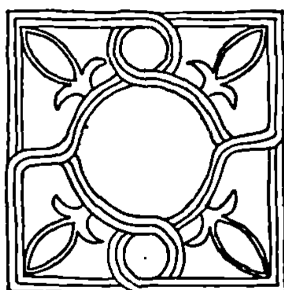
Căci în definitiv este o perioadă savantă, care iubeşte şi redă trecutul, nepăstrînd decît puţin din entuziasmul mănăstirilor de odinioară atît de fecunde în opere literare.

---

[15] Vezi *Leontios' von Neapolis Leben des Heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien*, ed. Gelzer, Freiburg i.B.—Leipzig, 1893; vezi Migne, *P. Gr.*, CXXIII, 1566, 1609 ş.u. (Vieţile Sfinţilor Spiridon şi Simion).

[16] Jugie, în „É.O.", 1923, 385 ş.u.

[17] Krumbacher, *op. cit.*, 190—192; Jugie, *La vie et les œuvres de Jean de Thessalonique*, în „É.O." (1922), 293 ş.u.

Cartea a II-a

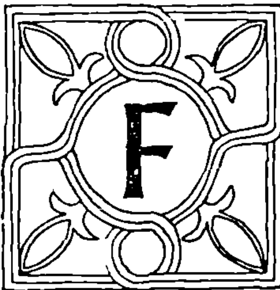
IMPERIUL DE MIJLOC AL CIVILIZAŢIEI ELENICE (641—1081)

Capitolul întîi

DEFENSIVA BIZANTINĂ DUPĂ HERACLIUS

I

DECADENȚA MORAVURILOR; ANARHIA

II 1 amilia lui Heraclius vădește o neîndoioasă decadență[1]. Moartea la 25 mai 641 a lui Heraclius Constantin III, primul succesor al împăratului Heraclius și fiu al Evdokiei-Fabia[2], a fost atribuită otrăvirii sale de către mama sa vitregă, Martina, care era și vara sa primară[3], și care a fost desemnată ca regentă. Complicele ei ar fi fost, după acuzările chalkedonienilor (toamna anului 641), patriarhul[a] Pyrrhus[4]. Heracleonas, fiul Martinei[5], susținut de patriarh a luat
2 puterea[6], dar a fost depus și a avut nasul tăiat // de către partizanii nepotului său Constans[b], răzbunători ai tatălui acestuia Heraclius Constantin. Este prima dată cînd întîlnim această hidoasă sluțire în familia imperială. Cu acest prilej i s-a tăiat și limba Martinei[7]. Armata, cu un Valentin[c], un Domentianus, s-a amestecat din nou în conspirație și în crimă[8].

Constans — al cărui nume indică tendința de a restabili legătura, peste domnia lui Iustinian, cu memoria întemeietorului Constantinopolului, considerat mai ales ca bun creștin, și sfînt al ortodoxiei[9] — a avut o domnie aproape tot atît de lungă ca cea a lui Heraclius. A pus să fie ucis fratele său, Teodosie. Constantin[d], fiul și urmașul lui Constans, a fost silit la început

---

[1] L. Bréhier, *La transformation de l'Empire byzantin sous les Héraclides*, în „J.S.", 1917; Brooks, *The successors of Heraclius to 717*, în C.M.H., II, 391—417; *The brothers of the emperor Constantine IV*, în „Engl. hist. rev.", XXX (1915), 49—51; Kästner, *De imperio Constantini III (641—688)*, teză de la Iena, Leipzig, 1907; Brooks, *Who was Constantine Pogonatus*, în „B.Z.", XVII, 460 ș.u.

[2] *Chron. Paschale*, anul 612. Pentru moartea sa, vezi Pernice, *op. cit.*, 53. Dar la Ioan de Nikiu este vorba de o moarte naturală, în urma unei hemoragii (p. 565).

[3] Pernice, *L'imperatore Eraclio* (Florența, 1905), 54—55.

[4] El luase de soție pe Gregoria, fiica lui Niketas; Zonaras, ed. Migne, c. 1288.

[5] Avusese doi frați, Fabius (Martin) și David.

[6] *Chron. Paschale*, anul 613.

[7] Teofan, 523, 531 și Zonaras. Ceilalți doi fii au fost exilați la Rodos; Ioan de Nikiu, 580—581. Patriarhul Pyrrhus a fost depus fără vreo sentință sinodală și dus la Tripoli, *ibid.*

[8] Nikefor, patriarhul, 28; Ioan de Nikiu, 579.

[9] A avut drept fii pe un alt Constans, pe un Heraclius și un Tiberius; Zonaras, c. 1292.

să-şi asocieze la domnie pe cei doi fraţi mai mici ai săi, apoi a pus să fie sluţiţi şi ei prin „rhinotmeză", adică tăierea despărţiturii dintre cele două nări.

În sfîrşit, după aceste respingătoare trădări şi crime nemaiauzite, fiul lui Constantin, Iustinian II (care a domnit întîi între anii 685—695, apoi între 705—711) se dovedeşte un adevărat monstru. Sfătuit de un eunuc persan şi de un călugăr care îşi părăsise rasa, el îl lasă pe primul să bată cu nuielele chiar pe propria sa mamă, împărăteasa Anastasia, şi asistă liniştit la caznele contribuabililor înecaţi de fum ca să declare unde şi-au ascuns averea; şi ar fi avut chiar cheful unei nopţi sîngeroase, de vast măcel al constantinopolitanilor, începînd cu patriarhul. Dar la rîndul său a fost mutilat prin tăierea nasului şi a limbii. Apoi, după uzurparea lui Leontie[e] şi Tiberiu Apsimar, cînd s-a reîntors totuşi din exilul său de la Cherson — tîrînd după sine
3 familia sa, şi pînă la fratele soţiei [10] sale kazare [11], Busiris // Gliabar — a fost încă şi mai crud. Femei însărcinate au fost ucise, pentru a distruge copiii pe care îi purtau. A dat poruncă în mai multe rînduri să fie dărîmat pînă în temelii acest oraş înfloritor al Chersonului, care se mai bucura încă de autonomia sa, pentru că nu voise să susţină planurile sale de redobîndire a coroanei. Condamnaţi politici au fost cusuţi în saci şi aruncaţi în mare, oaspeţi au fost măcelăriţi la sfîrşitul ospăţului. Iustinian „cîrnul", cel cu nasul tăiat, a apărut la Circ, călcînd în picioare pe uzurpatorul „Basilisc"[f] care îi luase locul, în timp ce mulţimea aplauda pe „alesul lui Dumnezeu, care a călcat pe Şarpe şi pe Vasilisc şi a zdrobit pe Leu şi pe Balaur". De mai multe ori locul execuţiilor, aşa zisul Bous [12], s-a luminat de ruguri aprinse pe care erau aruncate rămăşiţele însîngerate ale învinşilor. Patriarhul Calinic[g] a fost orbit. Papa Martin, apărătorul conciliului din Chalkedon, fusese dus să moară pe ţărmurile pustii ale Chersonesului cu vreo patruzeci de ani mai înainte (653—655) [13]. Tiranul va fi ucis el însuşi de către uzurpatorul Filippikos (711).

Decadenţa se vădeşte şi în spiritul populaţiei bizantine. Vechile partide din Circ mai există încă. Iustinian a pus să se clădească o casă anume, un fel de „club"
4 // pentru Albaştri. Mai tîrziu, uzurpatorul Filippikos (711—713) se va bucura

---

[10] Teodora era ἀδελφὴ Βουσήρου Γλιαβάρου = sora lui Busiris Gliabar; *Enarratio Chronicorum*, în Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 677, 680. — Referitor la aceste regiuni vezi şi *Les origines de l'Église de Gotie*, în „Analecta Bollandiana", XXXIII, 5—30.

[11] Pentru raporturile sale cu aceşti stăpîni ai stepei ruseşti, chemaţi de Bizanţ contra perşilor, Gelzer, *Kultur*, 53 ş.u.; H. von Kutschera, *Die Chazaren*, ed. 2-a, Viena, 1910; V. Mošin, *Les Khazares et les Byzantins d'après l'anonyme de Cambridge*, în „Byz.", VII, 309 ş.u. Pentru Cherson, Hermann Schneiderwirth, *Zur Geschichte von Cherson*, Berlin, 1897.

[12] Pentru acel loc, Bury, *History*, 1923, I, 76.

[13] A. Crivellini, *La Chiesa di Roma a l'Impero nella questione monotelitica*, în „Studi storici", IX (1900); Gelzer, *Kultur*, 93—94, 99; Caspar, *Die Lateransynode von 639*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte", LI (1932), 75 ş.u.; Brooks, în „Engl. hist. rev.", ian. 1916, p. 147; H. Grisar, *Una vittima del despotismo bizantino, Papa S. Martino I*, în „Civiltà Cattolica" (1907), 272—285, 656—666; F. Görres, *Justinian II und das römische Papsttum*, în „B.Z.", XVII, 432 ş.u. Cf. Dölger, *Regesten*, p. 26 ş.u. Pentru o donaţie a lui Iustinian II, Petru N. Papageorgiou, *Un édit de l'empereur Justinian II en faveur de la basilique de S. Demetrius a Salonique*, Leipzig, 1900.

de mult de victoria Verzilor. Rolul revoluţionar şi militar al acestor asociaţii este totuşi foarte redus. Autorii tulburărilor fac parte acum din plebea cea mai de jos şi îi vedem asociindu-se cu evreii pentru a profana împreună altarul Sfintei Sofii. Oraşul a putut rezista, este adevărat, şapte ani întregi împotriva arabilor [14]. Dar el arată o indiferenţă absolută faţă de împăraţi, aclamînd pe învingător şi tîrînd la Bous cadavrul celui învins. Leontie, primul uzurpator (695—698) [15], este impus de indivizi cărora le-a deschis porţile temniţelor şi mai ales de soldaţii pe care i-a eliberat din închisoare, şi mulţimea se duce supusă cînd porunceşte: „Toţi creştinii la Sf. Sofia!" şi acolo răsună strigătul sălbatic care se propagă din strană în strană: „Să fie dezgrop te oasele lui Iustinian!"[h]. De acum înainte armata ia parte la aceste adunări populare [16].

Certurile teologice nu mai interesează masele. Constans porunceşte mutilarea lui Maxim[i], sfîntul chalkedonienilor [17]; un conciliu[j] compus din 299 de episcopi restabileşte trecutul în drepturile sale. O altă adunare patronată de Filippikos (711—713) va reveni la monotelism. Dar toate acestea nu mai emoţionează decît pe călugării din mănăstiri, care acoperă de blesteme sau de binecuvîntări pe împăraţi, după felul cum aceştia înţeleg ortodoxia.

Este interesant totuşi de constatat un oarecare rol al Senatului care,
5 cum ştim, scrisese odinioară regelui // Persiei pentru a-i explica urcarea pe tron a lui Heraclius. Senatul este acela care a hotărît îndepărtarea lui Heracleonas şi a maicii sale; spre Senat vor fi îndreptaţi mai tîrziu acei soldaţi din Orient care îi cer lui Constantin să încoroneze şi pe cei doi fraţi [18] ai săi, pentru ca autoritatea care conduce Imperiul să semene cu Sf. Treime.

Armata compusă din călăreţi din „theme" — asemenea spahiilor turci de mai tîrziu, care datorează serviciul militar în schimbul uzufructului ce li se concede pe posesiunile imperiale — şi din infanteria aşa-zişilor *catalogoi*, nu este în stare să apere provinciile invadate. Ba dimpotrivă, o parte din trupe, aşa cum s-a arătat, se mai şi revoltă sub comanda lui Valentin contra uzurpării împărătesei Martina şi a fiului ei. În mai multe rînduri comandanţii din Armenia l-au declarat pe împărat decăzut din domnie şi au intrat în tratative cu arabii. Unul din şefii acestei provincii, Sapor, devenit romanul Sabarius, a venit pînă la Adrianopol, rîvnind la stăpînirea Constantinopolului şi la titlul de împărat [19].

---

[14] Sebeos, 110, 140 ş.u.; Brooks, *The Arabs in Asia Minor (641—750) from Arabic sources*, în „J. hell. st.", VIII [2] (1898), 182—208; Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople*, în „Journal asiatique", 208 (1926), 61—121; Loparev, în „V. V.", XII, 166 ş.u. („didascalia" lui Doroteu, mitropolit de Mitylene, despre atacul „agarenilor" contra Constantinopolului). Despre folosirea „focului grecesc" pentru apărarea oraşului, C. Zenghelis, în „Byz.", VII, 265 ş.u.

[15] Despre pecetea sa, Mordtmann, în „B.Z.", XV, 614.

[16] Încă din 669 prin delegaţii săi; Gelzer, *Kultur*, 46—48.

[17] *Ibid.*, 93—94.

[18] Brooks, *art. cit.*, în „B.Z.".

[19] Teofilact Symokata, 536.

Armata din Africa s-a răsculat de mai multe ori, ceea ce a dus la înfometarea populației din Constantinopol [20]. Soldații din Orient au venit și ei la Chrysopolis[k] cu pretenția de a-i impune împăratului pe frații săi drept colegi. Trupele din Sicilia, după asasinarea lui Constans (668) în termele de la Daphni din Siracuza, l-au proclamat împărat pe armeanul Mizirios (Mzhezh) „pentru că le era simpatic" [21]. Ele au sfîrșit prin a-l ucide și a-i trimite capul la Constantinopol. Trupele învinse în Africa, s-au oprit în drumul de întoarcere la Creta și au proclamat acolo un împărat pe placul lor.

6 Flota trimisă contra lui Filippikos s-a unit cu acest răsculat. // În altă împrejurare marinarii răzvrătiți contra lui Anastase-Artemius (713—715), au luat pe un simplu agent al fiscului și au făcut din el, împotriva voinței sale, pe jalnicul împărat Teodosie. În asemenea momente a fost nevoie ca să fie folosite contra dușmanului cete doar de oameni de la țară sau de barbari deștărați: slavi și bulgari așezați în Asia [22]. Mardaiții[l] de la muntele Liban [23] și ceilalți creștini care li s-au alăturat, au adus servicii cu mult superioare acelora ale armatelor regulate. Și atunci cînd bizantinii s-au potrivit cererii sarazinilor de a scoate din bîrlogurile lor aceste bande temute, a fost pentru Imperiu o pierdere ireparabilă [24].

NOTE

a. Patriarh (638—641, 654). Era partizanul monotelismului și de aceea opus chalkedonienilor. Înlocuirea sa prin Paul (641—653) coincide cu înlăturarea lui Heracleonas.

b. Împărat (641—668). La proclamarea sa avea 11 ani.

c. Comandantul armean din Asia Mică, Valentin Arsacidul, impune încoronarea fiului lui Constantin III.

d. Constantin IV, împărat (668—685).

e. Era strategul themei Helladei: condusese victorios campania din Armenia. A fost adus de partidul Albaștrilor în 695. În 698 a fost răsturnat de Tiberiu Aspsimar (698—705), susținut de Verzi.

f. Poate o poreclă datorită unei reminiscențe a uzurpării lui Basiliscus (475—476), răsculat cu două veacuri mai înainte contra împăratului Zenon. Dar mai degrabă o aplicare a cuvintelor din versetul Bibliei în care „leul" (Leonem) îl desemnează pe Leontie și deci vasiliscul (Basiliscus) pe Tiberiu.

g. Pentru că îl încoronase pe Leontie.

h. Textul lui Teofan e desigur greșit. Nu poate fi vorba de dezgroparea oaselor lui Iustinian I, ci de scoaterea din domnie a lui Iustinian II. Este poate vorba de o formă metaforică.

i. Maxim confesorul, reprezentantul ortodocșilor (chalkedonienilor), ducea în Africa latină lupta contra monotelismului impus de Heraclius. Nu a acceptat soluția de compromis promulgată de Constans în 648, așa-zisul „Typos". A fost judecat și condamnat în 653, scurtă vreme după procesul papii Martin.

---

[20] Cronica lui Nikefor, ed. Migne, 891. 'Εφ' οἷς μὲν λιμὸς τηνικαῦτα τῇ πολιτείᾳ ἐπεφύη βαρύτατος· οὐ γὰρ ἡ Αἴγυπτος αὐτοῖς τὸ λοιπὸν ἐπέστιζεν, ἐξ οὗ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν βασιλικῶν ἐπελελοίπεν σιτηρεσίων (În asemenea condiții, foamea deveni lucrul cel mai greu de suportat pentru viața cetății, fiindcă nici Egiptul nu-i mai aproviziona și era foarte multă vreme de cînd îi lipsise de soldele regale.)

[21] Zonaras, c. 1292. Brooks, *art. cit.*, 455 ș.u.

[22] Colonizați în Armenia și în Lazic; Vailhé, în „É.O.", XIV, 847.

[23] Teofan, 524—543, 552.

[24] Referitor la mardaiți, vezi și Νέος 'Ελληνομνήμον, IX, 171 ș.u.

j. Sub Constantin IV, conciliul VI ecumenic de la Constantinopol (680—681).
k. Pe Bosfor; este Scutari din fața Constantinopolului.
l. Au fost transplantați în regiuni de coastă (ca Attalia în Asia Mică), ca și în Pelopones sau în insule, ca Cefalonia. Această măsură a fost luată cu prilejul încheierii păcii cu noul calif Abd al-Malik. Ea este socotită de unii (Vasiliev, „Istoria Imperiului bizantin") ca o concesiune făcută arabilor, de alții (Ostrogorski, „Istoria Statului bizantin") ca intrînd în planul general de colonizări al lui Iustinian II.

II

APĂRAREA IMPERIULUI ÎN ORIENT

Dacă acest Imperiu se mai menținea încă, el datora aceasta unui concurs de împrejurări favorabile.

Este adevărat că Egiptul rămînea arab și Ioan de Nikiu pretinde că fiul lui Heraclius, Constantin III, ar fi admis ca supușii săi — cărora le fusese impus ca patriarh Cirus[a] — să plătească tribut ocupanților arabi[1]. Egiptul aparținea de fapt unei „democrații de partide". Menas, șeful Verzilor și Cosmas, fiul lui Samuel sau un Domentianus, erau stăpînii [2] acestora și ei purtau între ei aceeași luptă de partizani, pe care o vor purta mai tîrziu beii mamelucilor [3].

După ce a ocupat orașul Cairo, ajuns capitala provinciei Misr[b], cuceritorul arab Amr a luat Alexandria. Heracleonas l-ar fi trimis pe Cirus în
7 această capitală „împuternicindu-l // să încheie pacea cu musulmanii, să nu le opună rezistență și să constituie o administrație potrivită" [4]. Era procedeul folosit de mult de Imperiul roman pentru provinciile pe care nu se simțea în stare să le apere: fără a ceda nimic dușmanilor și rezervîndu-și ora revanșei, el lăsa atît conducerea cît și răspunderea principalului șef religios, pe care invadatorii aveau obiceiul să-l respecte. Așadar, „locuitorii, guvernatorii și Domentianus, care se bucura de favoarea împărătesei Martina, s-au întrunit și au deliberat cu patriarhul Cirus cum să încheie pacea" [5]. Dar cum a intervenit o nouă schimbare dinastică la Constantinopol[c] și soldații erau în plină revoltă, Cirus a trebuit să se ducă să spună șefului arabilor că „Dumnezeu i-a dat țara". S-a încheiat un armistițiu de unsprezece luni și garnizoana din Alexandria a obținut dreptul să se îmbarce pentru a nu se mai întoarce niciodată (642) [6]. Populația, la început indignată, a sfîrșit prin a accepta noua stare de lucruri.

Dealtminteri administratori indigeni, ca acest Domentianus și un Filoxene, au fost menținuți de calif în Egiptul de jos și în Fayum, ceea ce echivala cu recunoașterea unei oarecare autonomii locale. Un prefect imperial a fost păstrat în continuare cîtva timp la Alexandria [7]. Fostul patriarh,

---

[1] Ioan de Nikiu, 564.
[2] *Ibid.*, 568.
[3] *Ibid.*, 572.
[4] *Ibid.*, 570—571. Menas a înrolat mulți oameni din facțiunea Verzilor. Domentianus a trimis contra lor pe partizanii celor din facțiunea Albaștrilor.
[5] *Ibid.*, 573.
[6] *Ibid.*, 574—575.
[7] *Ibid.*, 584.

monofizitul Veniamin, şi-a redobîndit după treisprezece ani[d] scaunul patriarhal [8].

O expediţie bizantină sub conducerea eunucului Manuil, a putut să ocupe pentru o clipă Alexandria în 646, după pierderea Tripolisului, dar ea
8 nu a avut urmări [9]. Sub // povara dărilor — care au silit pe unii orăşeni avuţi din Alexandria să-şi caute un refugiu vremelnic (de zece luni) în insule [10], iar pe oamenii săraci să-şi vîndă copiii — şi sub presiunea corvezilor pentru executare de lucrări publice, s-au ivit mulţi renegaţi, chiar şi printre călugări şi aceştia au devenit curînd persecutorii celorlalţi [11].

Sub dominaţia arabă — Eutychius[e], patriarhul Alexandriei, a compilat în limba egipteană o Istorie Universală, începînd cu datele Vechiului Testament şi trecînd apoi la analele Romei, în care Traian este confundat ca personalitate cu Adrian şi arătat în mod fantezist a fi fost ucis într-un duel cu rebelul „Babeli". Se vădeşte o nouă concepţie despre tot acest trecut frămîntat şi sîngeros.

Războaiele contra perşilor sînt privite dinspre Orient, cu pomenirea neîncetată a suveranilor care au domnit asupra Persiei. Mama lui Constantin, Elena, este înfăţişată ca o femeie frumoasă, originară din Rohas-Edessa, în care ar fi fost crescut şi fiul ei. Toată istoria întemeietorului Constantinopolului este de o seamă cu aceste exemple. La istoria succesorilor săi vin să se adauge legende ciudate, în vreme ce explicaţiile teologice ocupă o mare parte din aceste „anale". Începînd cu Leon I, împăraţii sînt socotiţi „iacobiţi"[f]. Bineînţeles, locul principal este ocupat de seria patriarhilor orientali. Persia va continua să aibă întîietate, ca istorie politică, asupra Romei bizantine. Anastase este şi el calificat drept iacobit. El ar fi fost născut la Hama şi ar fi murit lovit de trăznet în timpul unei furtuni, cînd alerga de la o casă la alta. Un fiu al împăratului Mauriciu fuge la Muntele
9 Sinai; ginerele său, persanul Chosroes, fiul lui Hormisdas, vrea // să-l răzbune — (ceea ce corespunde istoriei). Dar asediul Constantinopolului ar fi durat paisprezece ani. Heraclius este un tesalonician, care şi-ar fi făcut propriul său elogiu pentru a fi admis ca împărat. În sfîrşit, conflictul cu arabii este expus într-un mod original, pentru a se trece apoi la discuţiile dintre Cirus „maronitul" şi adversarul său Sofronius[g], ajuns capul bisericii din Ierusalim. Însă povestirea cuceririi Siriei şi a Egiptului este de cel mai mare interes, în ciuda legendei cu care este amestecată. De acum încolo istoria bisericii şi a lumii va fi rînduită după domnia califilor, Bizanţul nemaiinteresînd decît din punctul de vedere al certurilor religioase. Abia dacă se mai păstrează lista împăraţilor, cu numele stîlcite în chip arab [12].

---

[8] *Ibid.*, 583. Cf. Gaston Wiet, în *Précis de l'Histoire de l'Égypte*, II, 112. Referitor la ultimii şefi religioşi ai melkiţilor, Pargoire, *op. cit.*, 153—156.

[9] Ioan de Nikiu, 565, nota 1. Cf. Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1112. Vezi şi Diehl, în Hanotaux, III, 554—555; G. Wiet, *loc. cit.*; Migne, *P. Gr.*, XC, c. 112.

[10] Ioan de Nikiu, 583.

[11] *Ibid.*, 585.

[12] Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1137. Un paragraf este rezervat luptei pentru icoane sub Teofil şi cîteva rînduri uciderii lui Mihail Beţivul şi conflictului dintre Leon Filozoful şi patriarhul Nicolae.

„Sarazinii", mai crunţi decît perşii dar şi mai sprinteni, găsind în orice loc puţinul care le era necesar, au străbătut curînd cheile Libanului, năvălind ca o furtună în văile Asiei Mici. Ciprul (648), Rodosul (654), al cărui Colos a fost cumpărat ca fier vechi [13] de un evreu din Edessa, insula Arados lîngă coasta siriană, şi — după douăzeci de ani (679) — Efesul, Smirna, Chalkedonul, Cizicul, au primit garnizoane arabe.

Constantinopolul fusese supus unui lung asediu (c. 668) [14]. Africa romană a fost atacată şi a avut parte şi ea, sub succesorul Heraclizilor, Leon, de o ocupaţie arabă, pe care toate sforţările bizantinilor nu au putut-o înlătura; s-a putut vedea chiar flota califilor ivindu-se pe coastele Siciliei, pe care Constans a alergat să o apere.

10 Armatele arabe cuprindeau şi contingente siriene. // Ele aduceau cu ele şi evrei cărora să le vîndă prăzile realizate şi episcopi prin care să poarte negocieri cu romanii; în administraţie se mai folosea încă limba greacă şi notari creştini mai redactau acte publice pînă şi în cursul domniei lui Valid I (705—715) [15]. Nu era chiar în toată puterea cuvîntului un război cu barbarii, iar „sarazinii" respectau fără îndoială, mult mai mult decît perşii, viaţa şi averea învinşilor [16].

S-a ajuns chiar ca să fie socotiţi aceştilalţi barbari ca nişte „prieteni ai prea-dulcelui basileu" [17], „prieteni iubiţi", cu atît mai mult cu cît ei înşişi se intitulau uneori supuşi „ai împăratului nostru", sau „popor al său", „servitorii prea credincioşi ai autocraţiei sale" [18]. Un emir din „Armenia Mare" este numit „fiu spiritual" al basileului [19].

Din fericire pentru Imperiu, arabii aveau şi ei mari greutăţi de învins. Provincialii nu le rămîneau întotdeauna credincioşi. Cazurile de trădare nu erau rare. Secretul „focului grecesc", care ardea şi în apă şi putea să mistuie flotele duşmanilor lui Hristos, a fost comunicat imperialilor de un dezertor sirian Calinic din Heliopolis [20].

11 // La ei erezia „harugiţilor" [21] a rezistat persecuţiilor: spiritul grecesc se dovedea tot atît de inventiv, subtil şi revoluţionar în această nouă religie simplă în care se strecura cu încetul.

Dar, în afară de aceasta, succesiunea califilor era determinată doar de recomandarea unor muribunzi şi de aclamaţiile poporului, adică era

---

[13] Teofan, 526—528. Cf. Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1112, 1117.

[14] *Ibid.*, CVI, c. 1345. Cf. Mommsen, *Chron. Minora*, II, 343—344.

[15] Teofan, 574—575.

[16] Vezi Henri Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Moâvia I-er*, în „Mélanges" ale Facultăţii de la Beyrut, I—III; Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijden*, în „Nachrichten" din Göttingen, 1901; J. Mann, *The struggle betiwem the Omayade Caliphate and Byzantium for the possession of Constantinople and the messianic hopes entertained by the Oriental Jews*, în „Journal of the Americal oriental society", XLVII (1927), 364 ş.u. Despre alianţele arabo-bizantine, Zimolo, în „Annuario del r. Liceo-Ginnasio Manzoni", 1928—1929; cf. „B.Z.", XXXIX (1929), 124.

[17] Φίλος γλυκυτάτου τοῦ βασιλέως.

[18] Λαός σου καὶ δοῦλοι πιστότατοι τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν.

[19] Περιφανέστατος πρῶτος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ πνευματικὸς ἡμῶν τέκνον. (Cel mai vestit fruntaş al Armeniei celei Mari şi fiul nostru duhovnicesc); Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, 683—686.

[20] Teofan, 542.

[21] *Ibid.*, 531—532.

foarte nesigură şi primejdioasă pentru binele statului. În sfîrşit, rivalitatea foarte veche dintre provincii nu putea să dispară. Siria ura de moarte Persia, iar Moaviah[h], care a fixat la Damasc sediul unui califat cu aparenţe imperiale şi care a redus salariile luptătorilor stabiliţi dincolo de Eufrat, nu a făcut nimic pentru a potoli aceste sentimente de vrajbă.

Persia a combătut pentru Ali şi contra lui Moaviah. Ea a provocat uzurparea lui Mukhar [22], precum şi o alta după cîţiva ani. Au fost chiar conflicte între arabii din Palestina sau din Fenicia şi cei care îl înconjurau pe succesorul lui Mohamed în oazele siriene. Să nu uităm, în sfîrşit, că arabii erau un popor de negustori şi nu de agricultori, ca perşii, şi că ei aveau nevoie de pacea cu Bizanţul pentru interesele lor comerciale.

S-a întîmplat deci că unii dintre cuceritori au continuat să dea bizantinilor un tribut[i] de ducaţi de aur [23], de prizonieri şi de cai de rasă [24]; au cedat chiar, după moartea lui Yezid (681), o parte din veniturile Ciprului, Armeniei şi Iberiei [25]. În timp ce Abd al-Malik purta lupta contra rivalilor săi [26], regiunile din Caucaz, Iberia, Albania, vechea Medie au intrat din nou sub dominaţia romană.

12 // Leon, care va întemeia la Constantinopol, în 717, o nouă dinastie, era un prefect al Orientului, susţinut de strategul Armeniei. O armată sarazină care opera în Asia Mică l-a lăsat liber să-şi urmărească ţelurile sale. Dacă Siria, Egiptul, Africa nu mai erau romane, în schimb Asia Mică nu avea să ajungă atît de curînd sarazină.

NOTE

a. Patriarh de Alexandria din 631 pînă la sfîrşitul lui 643 sau începutul lui 644. A fost unul din promotorii *monenergismului* (care deosebeşte în Hristos două naturi, dar o singură putere), transformat apoi în *monotelismul* în care *puterea* unică este înlocuită prin *voinţa unică*.

b. Numele arab al Egiptului.

c. Instalarea lui Constans.

d. Patriarh copt al Alexandriei din ianuarie 626 pînă la 31 decembrie 665, cu o întrerupere în 634, cînd a fost înlocuit de iulianul Menas.

e. Patriarh (7 februarie 933—11 mai 940).

f. Monofiziţi.

g. Combate orice împăciuire cu monofiziţii, apelînd şi la papă contra punctului de vedere al patriarhilor de Alexandria şi de Constantinopol.

h. Guvernatorul arab al Siriei. Proclamat în Siria calif (în timp ce Ali e proclamat la Medina); e asasinat în 661.

i. După insuccesul expediţiei lor contra Constantinopolului şi înfrîngerea lor în Cizic (677), cînd au încheiat o pace de 30 de ani.

[22] *Ibid.*, 551.

[23] Trei mii de ducaţi (împreună cu opt prizonieri şi opt cai în timpul armistiţiului de treizeci de ani); Zonaras, c. 1296.

[24] Teofan, 543, 552 ş.u.

[25] *Ibid.*

[26] *Ibid.*

III

APĂRAREA IMPERIULUI ÎN OCCIDENT

Din cînd în cînd bizantinii riscau cîte o razie contra jefuitorilor de la Dunăre sau din Dalmaţia. Dar slavii îşi găsiseră o aşezare stabilă şi nu mai erau aşa primejdioşi ca mai înainte.

Avarii erau foarte slăbiţi. Curînd nu vor mai fi pomeniţi. Dar s-a stîrnit oarecare emoţie la Constantinopol cînd s-a aflat sub Constantin IV că un alt popor al stepelor, bulgarii de la Volga, au venit să se instaleze mai sus de gurile Dunării [1]. Împăratul a pornit în persoană împotriva acestor nepoftiţi care pătrundeau şi în Sciţia Mică, punînd în mişcare satele slave [2].
13 Ei au trecut aşadar în Moesia şi s-au stabilit acolo [3]. Dar, // armata pe care o avea Bizanţul în secolul VII nu era în stare să cureţe o provincie invadată de barbari atît de îndrăzneţi. Imperiul i-a acceptat deci şi în primele timpuri ei au stat destul de liniştiţi, îngrijindu-se de noi locuinţe pentru supuşii lor slavi şi de recunoaşterea şi organizarea acestei noi ţări a Moesiei. Situaţia lor era de fapt între cea de federaţi şi cea de mercenari şi s-a pretins că Kubrat[a] ar fi fost numit patriciu de către Heraclius. Ei au readus chiar la Constantinopol — unde va apare şi şeful lor[b], Tervel [4] — pe Iustinian II, care fugise de la Cherson[c] şi nici nu au cerut un preţ prea scump pentru acest mare serviciu [5]. În aşteptarea botezului viitor ei împrumutau de la Bizanţ limba greacă pentru inscripţii [6]. Frontierele Imperiului se opreau acum la Tesalonic şi în Munţii Balcani.

Deşi în faţa noastră se desfăşoară un lung şir de personaje imperiale, cumplite sau nule — fără a mai socoti pe uzurpatorii de o zi, care se lasă a fi închişi în mănăstiri, care îşi pierd ochii sau chiar capul ca preţ al gloriei lor efemere — singur printre aceşti împăraţi, Constans (641—668) a îndrăznit să lupte. A pornit în fruntea flotei, care însă a fost bătută de arabi la

---

[1] Pentru sosirea lor vezi Teofan, 544 ş.u.; 559—560 (de asemenea notiţa din Cronica latină a lui Cava, Muratori, VII, c. 918), amintirile lui Teofilact (Migne, *P. Gr.*, CXXVI, c. 190 ş.u); Cronica lui Nikefor; Zonaras, c. 1296—1297; Viaţa Sf. Dimitrie, în Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 930 ş.u. În epoca aceasta au avut loc strămutări de populaţie la frontiera avară pentru paza ei; *ibid.*, c. 933. Aflăm la Ioan de Nikiu un pasaj curios despre un Kubrat sau Kurt „căpetenie a hunilor şi nepot al lui Organă" care se făcuse odinioară creştin (pp. 579—580). Se dau amănunte în studiul nostru, *Notes d'un historien*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", I, 58.

[2] Privitor la slavii din aceste regiuni, Filov, în „B.Z.", XXX, 523—524. Pentru populaţia romană, cf. Vailhé, în „É.O.", XII, 55 şi Feher, în „Bulletin de l'Institut archéologique bulgare", V, 127—158.

[3] Pentru data trecerii lui Isperic sau Asparuc, fiul lui Kubrat sau Kurt (după Nikefor, patriarhul), în 659 sau 660, Brooks, în „Engl. hist. rev." (1916), 149. Pentru cronologia bulgară, „B.Z.", XIX, 127 ş.u. Vezi şi analiza atentă a lui Bury, *Later Empire*, 331 ş.u., plină de numeroase informaţii, precum şi cartea recentă a lui St. Runciman.

[4] *Enarratio Chronicorum*, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 680.

[5] Vezi şi N. Iorga, *Notes d'un historien*, *loc. cit.* După Vailhé, în „É.O.", XIV, 85, hanul Tervel ar fi fost dăruit totuşi pentru toate slujbele sale cu titlul de Cezar, ceea ce pare totuşi foarte îndoielnic.

[6] Vezi Škorpil, în „Byz.—sl.", III (1931); III[2] (1932); *ibid.*, 383—402 (articolul dat de Miiatev).

Phoinike [7]. Dar însuşi numele său părea să-i indice o datorie a sa către Occident. Am văzut că încă şi Mauriciu se gîndise la o împărţire a Imperiului, care ar fi dat din nou un monarh Italiei: unul din fiii săi, Teodosie,
14 ar fi păstrat Orientul — sau ce mai rămînea din el — în vreme ce celălalt //
ar fi avut ca parte a sa Roma şi insulele [8]. Constans s-a gîndit să părăsească de tot acest Bizanţ pătat de crime. Aşadar, pentru a pune stavilă cuceririi arabe prin Sicilia, a acestor regiuni occidentale, şi-a fixat reşedinţa în insulă timp de şapte ani întregi, la Siracuza, de unde, din mijlocul plăcerilor, el conducea apărarea contra aceloraşi duşmani musulmani, care veneau din Africa şi din insule [9].

Cît despre Italia, cu toată ambiţia crescîndă a papilor, cu tot rolul pe care şi l-au cîştigat peste autoritatea exarhului, care putea să-i aresteze, să-i îmbarce, să-i deporteze pe tristele ţărmuri ale Mării Negre, ea păstrase fără întrerupere cultul împăratului — dar mai mult chiar decît acest cult: sensul drepturilor Imperiului, în aşa măsură încît istoricul bisericii din Ravenna, Agnello, care cunoaşte şi rivalităţile sîngeroase dintre Albaştri şi Verzi, consideră pe perşi drept „adversarii Republicii", la care deci se mai ţine încă [10]. Nu s-a dat atenţie semnificării italiene, occidentale, a uzurpării lui Focas. Acest incident „roman", în vechiul sens al cuvîntului, a avut dealtminteri o urmare, care a rămas aproape neobservată. Exarhul Eleutherius[d], trimis contra longobarzilor, care sub regele Agilulf[e] asediaseră Roma, fusese silit să accepte ca romanii să se răscumpere pe viitor cu un tribut de cinci centenari[f] de aur. Dar simţindu-se umilit de o politică generală a Imperiului care îi impunea asemenea concesii, el a pus să fie proclamat împărat contra lui Heraclius. El era chemat stăruitor să meargă să se încoroneze la Roma, „unde este Sediul Imperiului" [11]. Pe drum, însă, a fost asasinat.

15 // Italia — care a trebuit să-l considere pe împăratul absent, scăpat de presiunea sa, de tumulturile şi capriciile sale, ca un dezertor — s-a interesat aşadar mult mai mult ca Bizanţul de această tentativă unică şi curioasă de a face să revină capitala în regiunile Occidentului, din partea aceluia care prefera cum zicea „pe mamă, fiicei" [12]. Romuald de Salerno, cronicar latin din evul mediu mult mai tîrziu, ni-l înfăţişează, în 663, pe acest August debarcînd la Tarent din „dromonurile" sale, stăpîne ale mării, pentru a smulge ducelui longobard de Benevent (unde episcopul purta vechiul nume latin de Barbatus) localităţile Ortona, Luceria şi alte locuri vecine. Provincialii însă nu îl vor pe acest împărat nepoftit care, după ce e provocat la o luptă dreaptă de un principe germano-italian, se retrage la Neapole. El apare la Roma chiar în cursul aceluiaşi an, condus de către papă[g] la biserica Sf. Petru, între rîndurile „militiei" romane, într-o procesiune în care este purtat „paliul" de aur. El se închină în biserică şi vizitează şi palatul Late-

---

[7] Zonaras, c. 1289.

[8] Teofilact Symokata, 337.

[9] Zonaras, c. 1292; Migne, *P. Gr.*, XCVIII (operele patriarhului Germanos), c. 73 ὁ ἐν Συκελίᾳ (cel din Sicilia). Fratele său adoptiv, Sever, *Patria, loc. cit.*, c. 585, 587. Vezi şi Battifol, *L'abbaye de Rosano*, pp. III, IX; Brooks, în „B.Z.", XVII, 455 ş.u.

[10] Ed. Muratori. Cf. studiul nostru *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au moyen-âge*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XV, 7.

[11] „Ibi ubi imperii solium maneret, coronam sumeret"; Mommsen, *Chron. Minora*, I, 339.

[12] Ἔλεγε δεῖν μᾶλλον τὰς μητέρας ἢ τας θυγατέρας τιμᾷν; Zonaras, c. 1292.

ranului [13]. (Se pune întrebarea dacă nu este cumva a sa acea statuie imperială purtînd veșmînt roman, înfățișată în atitudinea lui Traian, care se mai vede și astăzi încă la Barletta [14]). Dar din nenorocire pentru prestigiul său, totul s-a terminat cu ordinul imperial de a jefui la plecare venerabilul oraș.

Un alt istoric al Occidentului, din evul mediu tîrziu, Goffredo din Viterbo, caută chiar să explice de ce acela care se mai considera încă drept singurul stăpîn legitim al întregii lumi creștine și-a întors fața de la orașul lui Constantin: „El se gîndea [15] să mute Imperiul la Roma pentru că ajunsese să urască pe constantinopolitani, ca ațîțători ai ereticilor care îl îndemnaseră la sacrilegiul împotriva papii Martin"[h].

16 // Numele chiar al asasinului armean va fi păstrat în Occident sub forma de Mitius [16] și papa Grigore[i], în scrisoarea sa către împăratul Leon, va vorbi despre acest Nezevxios[j], care ar fi ucis chiar în biserică pe un împărat pe care episcopii din Sicilia îl declaraseră eretic [17].

Mai repetăm odată că această interesantă încercare de renovare occidentală trebuie să fie și în legătură cu dorința de a salva ce mai rămînea încă din dominația „romană" în Africa, unde se revoltase (prin 647) patriciul Grigore [18], cu gîndul de a întemeia o cîrmuire locală sau de a porni spre Capitală ca împărat rival[k].

În sfîrșit — împotriva hotărîrilor lui[l] Heraclius [19], inutile după secesiunea Siriei și a Egiptului — cum s-a dat poruncă prin „tipicul credinței", datorat patriarhului Paul, succesorul lui Pyrrhus, ca să nu mai îndrăznească nimeni să discute chestiuni de teologie cu privire la „voința" sau „voințele" ipostazei a doua a Treimii, și cum împotriva acestui indiferentism oficial s-au pornit fulgerele Romei, care au dus la măsurile de prigonire și de exil contra papii Martin (653—654) [20], împăratul Constans ar fi putut să dorească o înțelegere directă, la Roma, chiar cu cei care conduceau biserica din Occident. Această operă de împăcare[m] a fost continuată dealtminteri de Constantin IV,
17 fiul lui Constans [21], mort în septembrie // 668 [22].

---

[13] *Liber pontificalis.*

[14] L. Bréhier, *L'art byzantin*, 115. Pentru atitudinea lui Iustinian II în genunchi, vezi *Patria*, *loc. cit.*, c. 500.

[15] „Cogitabat autem imperium ad urbem transferre eo quod Constantinopolitanos, qui ei de sacrilegio in Martinum Papam commisso consilium dederant, tanquam hereticorum fautores, exosos haberet"; Muratori, VII, c. 392.

[16] Cf. Mommsen, *Chron. Minora*, II, 343.

[17] Πληροφορηθεὶς ἐκ τῶν Σικελίας ἐπισκόπων ὅτι αἱρετικός ἐστιν (Fiind informat de către episcopii Siciliei că este eretic). El era, κόμης τῆς πόμπης αὐτοῦ (comitele escortei lui); vezi Mansi, *Concilia*, XII, c. 951 ș.u.

[18] Teofan, 525.

[19] Vezi Migne, *P. Gr.*, XCI, c. 112.

[20] Vezi scrisorile sale, în Migne, *P. L.*, LXXXVII. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 163. Cu privire la suferințele adeptului său, Maxim de Chrysopolis, Migne, *P. Gr.*, XC, c. 112.

[21] Cf. Zonaras, c. 1293, pentru sancțiunile contra asasinilor lui Constans. Privitor la data morții lui Constans, Brooks, în „Engl. hist. rev.", 1916.

[22] Brooks, în „B.Z.", XVII, 455 ș.u.

El a reunit în 680 al şaselea conciliu general la Constantinopol şi s-a supus, în ciuda opoziţiei bisericilor divergente din Asia, deciziei neclintite a papalităţii [23], care a rostit anatema împotriva unei serii întregi de părinţi ecumenici şi, pe deasupra, împotriva lui Cirus egipteanul.

Mai tîrziu, însă, aceste măsuri de pacificare religioasă — constituind de fapt termenul final al acţiunii pe care energia lui Constans îndrăznise să o întreprindă, zdrobind cercul de constrîngere al tiranicului Bizanţ — au fost stăvilite de capriciile fiului şi succesorului lui Constantin, Iustinian II. Papa Sergiu nu a voit să recunoască deciziile unui nou conciliu, acela aşa-zis „trullian" sau „in Trullo"[n] (692) [24] şi nu a lipsit mult ca să apuce şi el calea exilului în Crimeea. Dar, acelaşi Iustinian, în cursul domniei a doua a sa a determinat venirea pentru împăcare la Constantinopol a noului papă, Constantin, în 710 —711 [25]. Chiar dacă uzurpatorul Filippikos va anula pur şi simplu sentinţa conciliului din 680 şi va reabilita în 711 memoria patriarhului Sergiu [26], căderea sa va duce, între 712 şi 715, la împăcarea cu Roma.

NOTE

a. Hanul bulgarilor înainte de coborîrea lor la Dunăre. S-a răsculat contra avarilor, şi-a oferit serviciile împăratului Heraclius şi s-a botezat la Constantinopol, cînd ar fi primit titlul de patriciu.

b. Succesorul lui Asparuch (Isperich). Han al bulgarilor (701—718), a venit cu oastea sa bulgaro-slavă pînă la porţile Constantinopolului cu Iustinian II în 705.

c. Pentru a nu fi predat împăratului Tiberiu Apsimar, care îl cerea, a fugit din locul de exil, Cherson, la goţii din Crimeea, apoi la kazari şi s-a aşezat în Peninsula Taman, de unde a fugit la bulgari, cînd a aflat că şi kazarii vor să-l predea.

d. Exarh (616—619).

e. Agilulf, rege (591—616).

f. Centenarul are 100 de livre. Un centenar de aur = 7200 de solizi (bani de aur).

g. Vitalian, papă (657—672).

h. Martin I, papă (649—655). A condamnat în conciliul de la Lateran edictul împăratului din 648 („Typos"). Ridicat de la Roma şi judecat la Constantinopol, a fost deportat în Crimeea, unde a murit.

i. Grigore II, papă (715—731). Autenticitatea acestei scrisori către împăratul Leon III este încă discutată.

j. Adică Mezezius, instigatorul crimei, care s-a proclamat împărat, dar a fost curînd lichidat.

k. Cade răpus cu prilejul unei incursiuni arabe.

l. Decretul acestuia din 638, „Ecthesis", impunea monotelismul ca o formulă de împăciuire cu monofiziţii, care la început a fost acceptată şi de papa Honorius. Dar căderea Orientului monofizit sub arabi şi opoziţia extremiştilor ortodocşi, susţinuţi de papi, au zădărnicit efectul sperat. Decretul lui Constans, din 684, „Typos", evită orice discuţie dogmatică. Dar el s-a izbit de opoziţia constantă a bisericii romane la hotărîrile împăraţilor în chestiuni de credinţă.

m. Începută în 663 la Roma, la întîlnirea lui Constans cu papa Vitalian.

---

[23] Teofan, 550, 553. Cf. Salaville, în „É.O.", XX, 15 ş.u.

[24] Despre locul desemnat, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1309. Despre conciliu, Pargoire, *op. cit.*, 199—201.

[25] Pargoire, *loc. cit.* Îndeosebi Görres, *Justinian II und das römische Papsttum*, în „B.Z.", XVII, 432 ş.u., 440—450.

[26] Teofan, 554—555, 586. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 166—167.

n. Adică „sub cupola" palatului imperial. Ţinut la Constantinopol pentru completarea unor dispoziţii ale conciliilor din 553 (sub Iustinian) şi din 680—681 (sub Constantin IV), el nu a luat în discuţie dogmele, ci doar unele practici religioase, cum ar fi postul de sîmbătă şi celibatul preoţilor în uz în biserica romană.

IV

CRIZA DE AUTORITATE IMPERIALĂ

Ceea ce lipsea unei societăţi deprinsă de mult cu guvernarea autocratică era autocratul însuşi. Merită să ne reîntoarcem la şirul acestor suverani pentru a evidenţia încă mai bine carenţa puterii.

18 //Domnia celui de al doilea Iustinian, ajuns împărat la vîrsta de 16 ani şi supus încă în toate privinţele influenţei mamei sale, a acestui tînăr principe nedemn de numele aceluia pe care a voit să-l imite pînă şi în noul nume[a] dat soţiei [1] sale, a constituit, începînd din 705[b], o ruşine şi un lanţ aproape neîntrerupt de tulburări. Venit la tron în 685, pentru o primă domnie de zece ani, ca fiu al lui Constantin IV, din seria de împăraţi care înţelegeau să rămînă legaţi de faza latină a Imperiului, în momentul în care se stabileau în hotarele sale cetele bulgare ale lui Isperich, el a ajuns, este adevărat, a opri înaintarea lor, impunînd acestor invadatori încă slăbiţi de o asemenea dislocare, un regim de cvasi-federaţi [2]. Am văzut care a fost în vremea sa atitudinea Imperiului faţă de arabi. I se atribuie lui mutarea din loc a mardaiţilor din Liban [3], în număr de 12 000, în folosul arabilor.

Revolta din Capitală contra acestui om puţin înzestrat[c] este atribuită unor nemulţumiri de origine fiscală, datorate unor favoriţi abjecţi, ca Teodot şi Ştefan [4], care vor fi arşi de vii [5]. Potrivit cu ordinul noului împărat, strategul Leontie, a cărui origine este necunoscută, împăratul detronat nu a fost ucis, ci doar făcut inapt domniei prin tăierea nasului şi exilarea la Cherson, locul unde se stinseseră pe rînd papii persecutaţi, şi unde a cîştigat prietenia kazarilor vecini şi a luat de soţie pe sora kaganului lor. În timpul acesta, corespunzînd cuceririi de către arabi (697—698) a Cartaginei rămasă încă romană, uzurpatorul Leontie a văzut autoritatea sa contestată de comandantul flotei, Tiberiu, al cărui frumos nume latin îl va acoperi pe cel de
19 Apsimar. Mutilat şi el ca Iustinian, s-a // retras în mănăstirea Dalmatului[6]. De la Cherson „Rhinotmetul" (= Cîrnul) a coborît deci la bulgari, al cărui han Tervel i-a înjghebat un nucleu de armată pentru redobîndirea coroanei. Izvoare italiene tîrzii vorbesc totuşi de o şedere a lui Iustinian în peninsulă (= Italia), unde şi-ar fi aşteptat ora prielnică. Cît se plimba bolnav pe ţărmul Ravennei, înainte de a fi găsit acel ajutor bulgar şi pe cînd se pre-

---

[1] Zonaras, c. 1530.
[2] Teofan, 576. Cf. *ibid.*, 586—587.
[3] Bury, *Later Empire*, 330.
[4] El îndrăznise, cum am mai spus, să o lovească pe Anastasia, mama împăratului; Zonaras, c. 1301.
[5] Teofan, 563—566. La pag. 566 strigătul: ἀνασκαφείη τὰ ὀστεὰ Ἰουστινιανοῦ (a dezgropat osemintele lui Iustinian).
[6] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1265.

gătea pentru întoarcere, el şi-ar fi îndreptat aspectul, punînd să i se facă un nas fals [7]. Un alt izvor, mai vrednic de crezare, îl arată trecînd prin Tomi, care mai vegeta încă[8].

Oricum, el a avut parte din nou de ovaţiile mulţimii constantinopolitane, care aclamase pe rînd pe cei doi uzurpatori (= Leontie şi Tiberiu) străini de dinastia lui Heraclius, al cărui ultim moştenitor era acest nenorocit, aproape barbarizat prin căsătoria sa. Un istoric italian din evul mediu tîrziu îl arată călcînd în picioare capetele acestora [9] şi dînd porunci de moarte călăului, ca să curgă sînge de cîte ori îşi amintea cu furie de nările sale tăiate [10].

// După ce a reuşit astfel să se scape de cei doi duşmani ai drepturilor sale, Iustinian a inaugurat o domnie de sîngeroase răzbunări, de la care nu a putut scăpa nici patriarhul Calinic, care îi acceptase pe cei doi împăraţi nelegitimi. În locul său a fost instalat un stareţ din Pont, Cirus „care îl hrănise în timpul exilului" [11] şi Tiberiu, fiul lui Cirus, ar fi fost desemnat ca viitor împărat. Şezînd pe tronul său de aur şi de smaralde, cu capul încununat de coroana de aur şi de mărgăritare pe care i-o făcuse regala sa soţie, el a decretat pedepsirea exemplară a Ravennei care nu vrusese să-i dea mijloacele[d] de a se reîntoarce [12]. Am spus că şi Chersonul, unde ar fi vrut unii să-l trădeze, a avut aceeaşi soartă [13]. I s-a răspuns prin noi răscoale. Ele au ridicat pe un nou uzurpator, Bardais sau Bardanes, care şi-a luat numele de Filippikos (711—713). El se afla la Cherson, care fusese supus unei persecuţii atît de crunte din partea lui Iustinian [14]. Constantinopolul fiind cucerit, după un asediu în toată legea, Iustinian a fost ucis în refugiul său asiatic [15], în decembrie 711 [16], împreună cu fiul său adoptiv, Tiberiu.

---

[7] *Liber pontificum ravennatum* (Muratori, II, c. 160): „A suis militibus cum aliquibus civibus Ravennae... Asserens se totum Imperium esse oblitum... His itaque gestis, dum aeger spatiabatur in litore, consilio inito cum Bulgaris, in sua restauratus est sede et potitus Imperio, nares sibi ex obrizo fecit".

[8] Cronica lui Nikefor. Cu privire la malul nordic al Pontului, *Acta Sanct.*, iunie, 170 ş.u., c. 942. Cf. Bury, *Later Empire*, 365—366; el citează exprimarea pitorească şi crudă a cronicii contemporane: δίκην προβάτου, ζῴου ἀλόγου (felul de-a fi al unei vite, al unui animal necuvîntător). Referitor la cei doi uzurpatori, vezi de asemenea Mommsen, *Chron. Minora*, II, 347, 357. Despre Filippikos, *ibid.*, 356. Despre kazari, *ibid.*, 351.

[9] Vezi mai sus pag. 206.

[10] Goffredo din Viterbo. Pasajele privind Bizanţul au fost înfăţişate în studiul nostru *L'interdépendance entre l'Orient et l'Occident au moyen-âge*, 27—30. Tiberiu Apsimar fortificase Constantinopolul şi contra χαγάνος, ὁ ἄρχων Βουλγαρίας (hanul, conducătorul Bulgariei); Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1273, 1300; *Patria, loc. cit.*, c. 596 (Iustinian a pus să fie clădit tricliniul care îi poartă numele). Fratele său Heraclius a fost şi el ucis; Zonaras, c. 1604 ş.u. Continuînd acţiunile lui Iustinian II în Iberia şi Albania, el s-a luptat cu arabii în Armenia, trădată odinioară de patriciul Sabatius, precum şi în Cilicia.

[11] „Qui erat in Ponto abbas eumque alebat exulem"; Romuald de Salerno, 135—136.

[12] „In smaragdina aurea sedentem et limbo cinctum caput, quam illi sua ex auro et margaritis discreverat regia conjux"; *Liber pontif. ravenn., loc. cit.*

[13] Teofan, 578.

[14] Teofan; Nikefor; Viaţa papii Constantin; declaraţia diaconului Agathon, în Mansi, *Concilia*, XII, c. 189 ş.u. Cf. Gelzer, *Pergamon*, 45 ş.u.

[15] *Ibid.* şi Goffredo din Viterbo.

[16] Cf. şi Teofan, 568.

Îndată, noul patriarh Cirus a fost trimis înapoi în mănăstirea sa din
21 Pont [17] şi au fost anulate hotărîrile conciliului // al şaselea [18]. Dar Filippikos a sfîrşit curînd, orbit după odihna sa de amiază. Un Artemius-Anastase (713 — 715), un Teodosie III (715—716) au apărut în acelaşi fel.

Considerat ca răspunzător de invazia bulgarilor[e], ale căror privilegii fuseseră călcate în Tracia, Filippikos şi-a datorat căderea unei revolte a soldaţilor. Artemius sau Filartemius, care a luat numele de Anastase, a avut o domnie foarte scurtă. Cînd flota care trebuia să atace Alexandria s-a revoltat şi a cîştigat, într-o bătălie sîngeroasă, victoria [19] contra împăratului refugiat la Niceea, Anastase resemnat şi cruţat, s-a călugărit. Un istoric mult mai tîrziu citează mărturia cuiva care a văzut trupul nestricat după moarte al acestui bărbat socotit sfînt. Un asiatic din Adramytion, Teodosie, fiul lui Nikefor din Pergam, a domnit pînă în 716 [20]. Aşadar, după un împărat militar, au urmat pe tron doi funcţionari civili prin voinţa unei armate în stare de revoltă aproape continuă. Dar Anastase fusese proclamat prin voinţa Senatului şi a poporului, ca şi a clerului ortodox cu patriarhul Ioan în frunte. Din această pulbere însîngerată de falşi împăraţi s-a ridicat, printr-o victorie purificatoare, domnia lui Leon III „Isaurianul" sau „Sirianul".

NOTE

a. Teodora, soţia kazară, cu care s-a reîntors din exil.

b. Adică în a doua sa domnie (705—711), obsedată de gîndul răzbunării.

c. La unii istorici moderni, există tendinţa de a-l socoti calomniat de către Teofan şi de a vedea în el un duşman al aristocraţilor care l-ar fi doborît, întrucît la căderea sa au contribuit Albaştrii, consideraţi ca partizani ai acestora, în vreme ce Verzii ar fi un partid al păturilor populare.

d. Invenţia trecerii pe la Ravenna se datoreşte tocmai paralelismului acţiunii de răzbunare contra acestui oraş şi contra Chersonului. Motivele adevărate sînt de natură cu totul diferită. Ravenna trebuia pedepsită pentru opoziţia sa la arestarea papii Sergius (687—701), iar Chersonul pentrucă fusese gata să-l predea lui Tiberiu Apsimar în vremea exilului său.

e. Care pretindeau că vin să-l răzbune pe fostul lor aliat şi prieten.

V

OPERA RĂZBOINICĂ A ÎMPĂRAŢILOR ISAURIENI

Domnia lui Leon III nu este un fenomen izolat. Este imposibil a o despărţi de acelea care au urmat pînă după începutul secolului al nouălea şi epoca marilor războaie de la Dunăre, pricinuite de bulgari. Acest capitol de istorie bizantină nu a durat mai puţin de o sută de ani. El este, fără

[17] „Ad gubernandum abbatis iure monasterium in Ponto"; Romuald de Salerno, 136.

[18] Vezi mai sus pag. 216.

[19] Viaţa papii Grigore II.

[20] Vezi izvoarele citate mai sus, nota 14.

îndoială, în ciuda hotarelor mai înguste ale Imperiului, mult mai strălucit
22 decît cel precedent. Printre împărații care au urmat // în acest interval s-au afirmat personalități de o energie și de o activitate, și chiar de un talent de a domni puțin obișnuite.

Este adevărat că scriitori care cîntăreau totul în balanța ortodoxiei au ocărît rău pe acești eretici, care au îndrăznit să se atingă de icoane și să suprime cultul lor [1]. Dar este destul de ușor a scoate în relief, printr-o comparație cu secolele VII și X, adevărata importanță a acestor restauratori de stat, măcar că sforțările noii dinastii au fost favorizate de decadența rapidă a dușmanilor de care avusese a se teme Bizanțul pînă atunci, căci de multă vreme nu mai avuseseră romanii de răsărit vecini atît de slabi și frontiere atît de puțin amenințate.

Într-o viață de sfînt, fiind vorba de Leon, se menționează originea sa asiatică, din Germanicia[a], dar sub Iustinian II el se afla la Mesembria, unde a făcut rost de cincizeci de oi pentru armata împăratului care se întorcea cu bulgarii. A fost răsplătit cu titlul de spatharios din garda imperială, deși mult mai tîrziu împăratul a plătit fără succes niște „alani" de la Dunăre ca să-l ucidă [2]. În ciuda amestecului etnic creat atît de des de colonizările imperiale, el era mai degrabă trac, ca cei mai mulți dintre predecesorii săi. Toată viața sa el s-a sprijinit mai ales pe soldații din această temă europeană, și cînd ginerele său Artavasde s-a luptat pentru coroană (741—742) împotriva lui Constantin (fiul lui Leon), acesta din urmă a găsit apărători printre traci, în vreme ce trupele din Armenia îl susțineau pe antiîmpărat de același neam cu ei [3]. Așadar, noul împărat, întemeietorul unei
23 dinastii [4], // uzurpatorul norocos [5] care fusese aclamat de Senat [6], nu trebuie socotit un asiatic, deși s-a născut din părinți „isaurieni". De cîtva timp se luase obiceiul, ca dealtminteri și în ce privește pe bulgari, de a transporta populații întregi dintr-o provincie în alta, pentru nevoile apărării Imperiului. În felul acesta, antecesorii lui Leon au ajuns locuitori ai Traciei.

Primejdia principală se manifestase pînă acum din partea arabilor, în Asia. Leon însuși a luat puterea într-un moment în care mari forțe sarazine, navale și terestre, se îndreptau contra Constantinopolului[b]. Dar „focul grecesc" a pus la respect această frumoasă flotă a Siriei și a Egiptului, iar cele o sută de zile de zăpadă cît a numărat această iarnă din 717—718, au umplut de spaimă pe luptătorii ușor echipați ai deșertului, în vreme ce țăranii din împrejurimi continuau și mai departe să-și ducă

[1] Vezi Heinr. Montz, *Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten*, „Programm", Landshut, 1897.

[2] Viețile martirilor, în *Act. Sanct.*, august, II, 435. Vezi și Viața Sf. Paul cel Nou, *ibid.*, iunie, II. L-au acuzat de a fi fugit din fața bulgarilor, cînd era în fruntea „primului catalog al themelor"; Viața Sf. Nikefor, 76.

[3] Teofan, ed. Bonn, 638—639; cf. ed. de Boor, 416.

[4] Vezi Fr. Chr. Schlosser, *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser*, Frankfurt, 1812; Diehl, *Leo III and the Isaurian dinasty*, în C.M.H., III, 1 ș.u.; J. Martin, *History of the iconoclastic controversy*, Londra, 1931. Și Bury, *Later Empire*, 374 ș.u.

[5] Vezi Viața Sf. Teodor Studitul, Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 169; Sf. Ioan Damaschin, *ibid.*, XCV, c. 368 ș.u. Despre soția sa, Ana, *Patria*, *loc. cit.*, c. 585.

[6] „Reipublicae adclamante senatu"; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 356.

produsele la piaţa constantinopolitană şi bulgarii „prieteni" veneau într-ajutor. În sfîrşit, moartea vizirului Soliman[c] a pus capăt acestor planuri mari de cucerire al căror moment favorabil trecuse. Niciodată Constantinopolul nu a mai văzut flamurile sfinte şi pădurile de catarge ale arabilor [7].

Atacurile detaşamentelor siriene nu au încetat însă din această cauză; generali, chiar fii de emiri, comandau adesea expediţii de jaf, razii contra
24 „Romaniei" [8], // numire dată în vremea aceasta Asiei Mici. Cîteva mii de jefuitori prădau pentru un timp ţinuturile Capadociei, ale Paflagoniei; însăşi oraşele erau asediate. Moschei efemere se înălţau în vreun punct mai important, pe care un atac-surpriză îl dăruise ostaşilor califului.

Armenia a fost adesea bîntuită de ei în acelaşi chip. Arabii au încercat chiar odată să invente un pretendent la tronul Bizanţului, în persoana unui fals Tiberiu, pe care l-au plimbat prin toată Siria, aşteptînd momentul cînd s-ar putea folosi de el şi prin alte locuri [9]. Un atac încercat contra insulei Creta nu a avut nici un succes [10]. S-a întîmplat chiar ca unele aşezări mai mărunte din Asia Mică să fie în stare să alunge bandele rătăcitoare ale emirilor [11].

Pentru a găsi explicaţii acestei rezistenţe trebuie ţinut seama mai tîrziu că arabii mai aveau nişte rivali de ai lor în stepă, anume turcii-kazari, cu care împăratul stătea în cele mai bune legături. Constantin, fiul lui Leon se însurase cu fiica unui „kagan" (han) [12]. Şi mai exista de mult o creştere lentă de ramuri parazite din trunchiul solid al Islamului, şi aşa cum am arătat, ereticii acestei noi religii nu stăteau mai prejos ca îndărătnicie şi fanatism propagandistic acelora ai vechii legi creştine. „Hierakiţii" au ars Damascul [13], iar păgînii din Hauran rezistau la toate sforţările [14]; anumite secte de musulmani din Persia credeau că îşi află mîntuirea aruncîndu-se de pe înălţimile zidurilor [15]; alţii aşteptau pe un Mesia al rasei lor, împru-
25 mutînd astfel de la evrei idealul naţional al acestora [16]. // În sfîrşit, antagonismul între provinciile califatului se ascuţise într-atît încît părea că imperiul musulman va trebui să se dizolve [17].

Strategul arab al Armeniei, recunoscut de Mesopotamia, a îndrăznit să se lupte cu emirul recunoscut pe rînd de Siria, Egipt şi Persia [18]. Cîţiva ani după aceea, califul Moaviah, sub presiunea revoltelor oraşelor din Siria, le-a dărîmat zidurile la toate, nelăsînd decît ruine la Antiohia, din care

---

[7] Teofan, 589, 590, 609, 610—611. Cf. Migne, *P. Gr.*, XVI, c. 1348; Mommsen, *Chron Minora*, II, 337 ş.u. Creştinii din Egipt simpatizau cu Bizanţul; Teofan, 610.
[8] Ῥωμανία; *ibid.*, 633.
[9] *Ibid.*, 632.
[10] *Ibid.*, 653.
[11] *Ibid.*, 690.
[12] Dölger, *Regesten*, nr. 295—296.
[13] Teofan, *loc. cit.*
[14] *Ibid.*, 657.
[15] *Ibid.*, 663—664.
[16] *Ibid.*, 666.
[17] Pentru toate aceste împrejurări vezi partea bizantină, *ibid.*, 610.
[18] *Ibid.*, 644—645.

vrusese să-şi facă un loc de adăpost [19]. Şi în curînd s-a ridicat Persia contra lui, cu sultanii care duceau lupta în numele lui Ali, ginerele martir al Profetului, contra seminţiei nelegitime, uzurpatoare şi criminale a califilor, care a uzurpat locul stropit cu sînge al eroului [20]. „Bandele negre" din Khorassan nu s-au lăsat pînă nu au pus capăt domniei şi vieţii lui Moaviah. După 750, noua dinastie a lui Abul-Abbas, dinastia Abbasizilor, a determinat o diviziune mai mult, ori mai puţin accentuată a imperiului [21]. În timp ce un membru fugar al dinastiei învinse a Omeiazilor întemeia în Spania un califat rival, care îşi preamărea înainte de toate originea sa legitimistă, Egiptul şi Siria îşi luau aere de independenţă faţă de noii şefi
26 stabiliţi în Persia[d], persani poate mai mult decît musulmani. // Pe deasupra, cu un imperiu arab avîndu-şi centrul dincolo de Eufrat, Bizanţul era mult mai puţin ameninţat decît atunci cînd stăpînii Damascului erau ispitiţi tot timpul a trece în Asia Mică şi a-şi dărui, prin luarea Constantinopolului, cea mai frumoasă capitală din lume.

Creştinilor din Siria le plăcea acum mult mai puţin dominaţia necredincioşilor. Nici Omeiazii chiar nu i-au cruţat. Timp de patruzeci de ani ei nu au îngăduit alegerea unui patriarh de Antiohia şi la urmă au impus ei pe unul [22]. Prizonierii creştini au trebuit să aleagă sub Hecham[e] (sau Hicham) între renegare şi pieire. Mitropolitul Damascului care îndrăznise să predice contra islamismului s-a ales cu limba tăiată [23]. Un muribund care condamnase religia lui Mohamed a fost de aceea socotit vrednic a fi ucis [24]. Scribii greci au fost îndepărtaţi din birourile publice. Un emir a intrat în biserică în timpul celebrării slujbei de Paşte şi a ameninţat pe preotul care oficia [25]. Musulmanii erau acuzaţi că nu-şi ţin făgăduiala de a fi toleranţi, pe care o dăduseră în momentul cuceririi [26]. Cît despre Abbasizi[f], ei au oprit să fie construite noi biserici, să fie arătată crucea, să fie predată limba greacă [27]. Au confiscat odoarele bisericilor şi au supus la impozit pe membrii clerului. Iar bunurile bisericilor cărora le mergea vestea erau vîndute unor evrei.

Aşadar, dezertările nu erau rare, şi în timpul asediului Constantinopolului, creştinii din Africa au părăsit în masă corăbiile stăpînilor lor. Locui-

[19] *Ibid.*, 657.
[20] *Ibid.*, 655.
[21] Pace cu Abul-Abbas în 750—751, vezi Dölger, *Regesten*, nr. 311. Confirmarea ei în 756; *ibid.*, nr. 317. Urmează noile tratate din 771—772 şi 781; un alt tratat în 797, după atacul contra insulelor Creta şi Cipru. Vezi A. A. Vasiliev, *op. cit.*, precum şi Brooks, *Byzantines and Arabs in the time of the early Abbassids*, în „Engl. hist. rev.", XV (1900), 728—747; XVI (1901), 84—92; *The Arabs in Asia Minor from Arabic sources*, în „J. hell. st.", XVIII, 182—208; *The struggle with the Saracens (717—867)*, în C.M.H., II, 391—417. Cf. şi Leontie din Armenia (Ghevond), *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, trad. V. Chahnazarian, Paris, 1856.
[22] Teofan, 640—641, vezi şi 649, 658.
[23] *Ibid.*, 641. Despre răscoalele din Emesa, Heliopolis, Damasc, Ierusalim, *ibid.*, 650—651. Vezi şi 690, 700.
[24] *Ibid.*, 642.
[25] *Ibid.*, 666—667.
[26] *Ibid.*, 678.
[27] Μὴ προσέχων τῷ δοθέντι λόγῳ τοῖς χριστιανοῖς ὑπὸ τῶν Ἀράβων (Neţinînd seama de cuvîntul dat creştinilor de către arabi); *ibid.*, 705.

27 torii Muntelui // Liban şi vecinii lor duceau o luptă înverşunată la adăpostul refugiului lor inexpugnabil [28].

Împăratul Leon a repurtat victorii asupra sarazinilor veniţi în Asia Mică. Fiul său, Constantin V (740—775) a fost un bun militar. A ştiut în cursul unei domnii de peste treizeci de ani să pîndească ora favorabilă pentru a-i ataca. A subjugat într-un rînd chiar Armenia, ocupîndu-i fortăreţele [29].

De obicei se mărginea să ducă cu sine mii de creştini din Siria, spre a-i aşeza la Constantinopol sau în Tracia. Dacă aceştia erau iacobiţi, maniheieni, paulicieni, dacă ei credeau în Satana sau în Dumnezeu şi foloseau pentru purificarea sufletelor posturile principiului bun, sau orgiile principiului rău, acest lucru îl interesa prea puţin.

În părţile Dunării avarii nu mai însemnau nimic, iar slavii din Moesia trăiau sub jugul bulgarilor, adoptîndu-le curînd şi numele. Adevăraţii bulgari erau puţin numeroşi. Ei nu au avut niciodată crunta energie a predecesorilor avari. Importanţa lor militară a început mai degrabă din clipa în care şi-au însuşit în parte moştenirea bizantinilor. Sub Constantin ei au cerut imperios reînnoirea vechilor tratate de hotare, pretinzînd o confirmare a posesiunilor de cetăţi şi burguri din Moesia Superioară pe care şi le anexaseră treptat [30]. Atunci cînd Constantin a mutat în Tracia sirieni şi armeni din Melitena şi din Teodosopolis, hanul bulgar s-a simţit jignit, a cerut un nou tribut şi, neobţinîndu-l, a pus pe ai săi să prade provincia [31]. Cum împăratul nu a găsit cu cale să satisfacă pretenţii atît de arogante, s-a iscat război.

28 // Cronica patriarhului Nikefor ni-l povesteşte. Barbarii, care mai trăiau încă sub un şef cu nume latin, Sabinus, iubitor de pace, îşi păstraseră energia lor turaniană. Şefii lor din seminţia lui Ukil şi Ugain se numeau Umar, Tervel, Kormisoş, Teletz, Venekh, Baian, Toktu [32], Telerig, Kardam; iar numele de Paganus este însoţit chiar în izvorul bizantin de titlul de han [33]. Ei aveau multe avantaje. Alături de sclavii lor (δοῦλα), slavii de toate „genealogiile" păşeau în urma tuiurilor de cozi de cal, ca aliaţi, necontopiţi încă cu stăpînii lor într-un acelaşi neam [34]. Ei îşi aveau vechile lor locuri de refugiu „în pădurile rîului Dunărea" [35]. În schimb, Imperiul putea să profite de uciderea lor între ei. El avea avantajul de a putea trimite

---

[28] Schenk, *Kaiser Leo III*, Halle, 1880; Enrico Besta, *Un sigillo inedito di Leone l'Isaurico*, în „Studi in onore di Carlo Fadda", Neapole, 1900.

[29] Teofan, 658.

[30] *Ibid.* Pentru toate aceste evenimente vezi lucrarea noastră: *Notes d'un historien*, din „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", I.

[31] Cronica lui Nikefor, 976.

[32] Τόκτος, ἀνὴρ βούλγαρος, τοῦ Βαϊανοῦ ἀδελφός (Toctos, bărbat bulgar, fratele lui Baian); p.980.

[33] Ἄλλος δέ τις ἄρχων αὐτῶν ,ὃν ὀνομάζουσι Καμπάγανον (Şi un alt conducător al lor, pe care ei îl numesc Kampaganos), p. 981, Bury, *Later Empire*, 472, nota 4, observă: „It is noteworthy that Nicephorus distinguishes Baian and Kampaganus". El respinge originea latină a lui Sabinus şi Paganus şi ajunge chiar să le pună în legătură cu Vlahii.

[34] Ἔχων εἰς συμμαχίαν καὶ Σλαβηνῶν οὐκ ὀλίγα πλήθη (Avînd drept alianţă de război şi foarte mulţi slavi); Nikefor, 980. Slavi rebeli la Imbros, Tenedos, Samothrake; *ibid.*, 988. „Scitia" din Viaţa Sf. Ştefan cel Tînăr este această Bulgaria (*loc. cit.*, c. 1128).

[35] Οἱ δὲ Βούλγαροι φυγάδες ἐν ταῖς ὕλαις τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἴστρου ἀπῴχοντο.

pe mare şi pe Dunăre — întrucît Varna aparţinea inamicului — o flotilă de cinci pînă la opt sute de îmbarcaţii (773) [36], pe care o aflăm ceva mai tîrziu sporită pînă la cifra de o mie şase sute, îndreptîndu-se spre Anchialos şi Mesembria, dar furtuna a oprit-o în cale [37].

Aplicînd în Balcani sistemul de colonizare obişnuit în Asia, Constantin
29 a fixat în Tracia sate // întregi de slavi supuşi autorităţii sale. S-au putut vedea doi rivali la tronul barbarilor, purtînd totuşi amîndoi nume care par să aparţină vechii populaţii a acestei provincii: Sabinus şi Paganus — căci istoricii cred că nu poate fi vorba de un Baian de consonanţă avară — înfăţişîndu-se înaintea împăratului şi supunîndu-se arbitrajului său. Expediţiile bizantine în Bulgaria nu s-au oprit aici. În ciuda dezastrelor eventuale ale flotei [38] şi alături de convenţiile de bună vecinătate încheiate cu cei învinşi, armatele Bizanţului au dobîndit succese foarte onorabile. Constantin a trebuit să respingă un mare atac al barbarilor care cereau predarea unor cetăţi de la frontieră; la Anchialos [39] împăratul a învins pe uzurpatorul bulgar Teletz (Telesin, Telesos) şi s-a întors la Constantinopol ca triumfător, aclamat de deme.

Dar războiul avea să mai fie reînceput încă o dată, aducînd noi victorii la Rusciuk, la Varna, precum şi botezul[g] hanului, avîndu-l de naş pe împăratul însuşi, care i-a dat o soţie bizantină. După lupta nehotărîtă de la Provato[h], un nou rege, Kardam, al acestor răi vecini, care pusese în mişcare toată masa slavilor ce fuseseră pînă atunci supuşi credincioşi, va cere să i se plătească pensia sa, fără de care va porni contra Constantinopolului, care era de fapt inexpugnabil (796) [40]. Curtea bizantină a dat adăpost unui „kyris", senior fugit al bulgarilor[i], şi în două rînduri Constantin[j] a celebrat în Capitala sa noi şi strălucite triumfuri[k] asupra acestui neam. Moartea l-a surprins la o vîrstă destul de înaintată, în cursul unei noi campanii în părţile acestea. Şi aici, ca în toate celelalte locuri, această moarte survenită în 775 a fost semnalul unei rapide decadenţe.

NOTE

a. Deci din Siria de Nord şi nu din Isauria cum susţine Teofan. Dar unii istorici ca L. Bréhier înclină a crede că această origine asiatică ar fi mai depărtată şi că el s-ar trage din asemenea elemente siriene, transplantate încă dinainte în Tracia.

b. Asediul a durat un an, începînd din august 717.

---

[36] *Ibid.*, 975, 979.

[37] *Ibid.*, 984—985. Referitor la certurile bulgarilor în vremea lui Sabinus (acei βωλαί sînt βολάδες βωϊλάδες; cf. *Acta Sanct.*, noiembrie II [2], 338 — boierii). Pentru lupta pierdută la Anchialos, pentru aşezarea sarazinilor în Tracia, vezi elogiul patriarhului Nikefor care încheie Viaţa sa, pp. 508—509. Pentru o vedere de ansamblu, Runciman, *A history of the first Bulgarian empire*, Londra 1930 şi ale noastre *Notes d'un historien*, citate în nota 30.

[38] Teofan, 675, 693.

[39] Despre lupta de la Μαρκέλλαι, Cronica lui Nikefor, 975; *Acta Sanct.*, noiembrie II [2], 337—338, 386.

[40] Teofan, 662, 664—665, 667—668, 673—674, 691—693, 698, 723, 728—729. Pentru războaiele lui Constantin, vezi *Acta Sanct.*, noiembrie II [2], 311 ş.u.

c. Este vorba, poate, de califul omeiad Soliman care moare în septembrie 717. Urmaşul său Omar II recheamă trupele din expediţia nereuşită. La asediul acesta a luat parte şi un Soliman, locotenent al comandantului arab Muslamah, care a venit cu o flotă în faţa Constantinopolului, unde o parte din ea a fost distrusă prin „focul grecesc".

d. La Bagdad.

e. Calif omeiad (724—743).

f. Dinastia lor începe în 750.

g. Aici începe o paranteză în care sînt evocate evenimente posterioare domniei lui Constantin V, la date deosebite, fără a se urma firul cronologic. Botezul amintit este acela al hanului Telerig (772 sau 773—777), silit să fugă în 777 din Bulgaria la curtea lui Leon IV, fiul lui Constantin V, împărat (775—780).

h. La NE de Adrianopol. A fost purtată de Constantin VI (780—797).

i. Este vorba de acelaşi Telerig menţionat ceva mai sus.

j. Constantin V. Aici se încheie paranteza şi se reia firul cronologic.

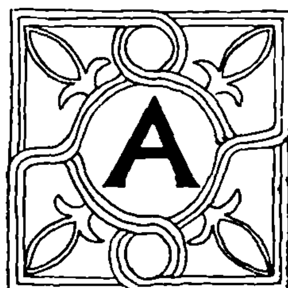
k. Au fost însă urmate şi de alte insuccese bizantine.

Capitolul doi

CREAREA NOULUI IMPERIU

I

REFORMA RELIGIOASĂ: ICONOCLASMUL

30 rmata pe care au folosit-o împărații Leon III și Constantin V, a rezultat în chip firesc din noua stare de lucruri. La Constantinopol exista o gardă de „spathari" și de *stratores* [1], iar în provincii „themele", în primul rînd stăpînii feudelor „cavalerești", așa zișii „kavallarioi", care se grăbesc la chemarea împăratului, cu o suită de scutieri și de luptători proporțională cu bogăția lor. Infanteria este compusă din soldații așa-ziselor „cataloage", adică cei care sînt înscriși pe niște liste ținute la zi. Trupele sînt folosite de obicei numai în provinciile lor; ele protestează contra unor expediții generale ale tuturor themelor. Alături de *thrakesioi*[a] fixați în Asia Mică, mai sînt *anatolikoi* sau luptătorii din Răsărit, *helladikoi*, din Grecia și din insule, în sfîrșit *armeniakoi*, păzitori ai frontierei orientale [2]. Sicilienii nu sînt niciodată chemați în ajutor și nici ceilalți italieni, a căror misiune constă într-o luptă zi de zi și în diferite puncte cu longobarzii din sudul Italiei. Solda se mai numește încă
31 *roga* [3] și în fiecare an trupele se adună // pentru a o primi, de cele mai multe ori chiar din mîna împăratului. Ele vin dealtminteri fără nici un echipament militar și în așa mare dezordine, că s-a putut vedea în două rînduri cum bulgarii și arabii se năpusteau asupra acestei mulțimi fără apărare și-și însușeau moneda cea bună de aur, bătută cu efigia împăratului. Disciplina se menține cu biciul și foarte des cei care au fost bătuți mai sînt supuși după noul sistem de pedepsire la raderea bărbii, a părului, a mustăților și chiar a sprîncenelor [4]: δείρειν καὶ καιρείν.

La începutul domniei lui Leon s-a produs o revoltă a Siciliei care l-a proclamat împărat pe Tiberiu. Un Vasile a fost ridicat pe scut de către stra-

---

[1] Teofan, 697.
[2] *Ibid.*, 644.
[3] *Ibid.*, 752.
[4] *Ibid.*, 758.

tegul sicilian Sergiu[5]. Tesalonicul a chemat pe bulgari și s-a declarat[6] pentru Arthemius[b]. Insulele și Grecia au vrut să-l impună ca împărat pe Cosmas[7].

La rîndul său Constantin V s-a luptat multe luni contra cumnatului său Artavasde. Acesta se prefăcuse că adună trupe contra dușmanilor Imperiului, apoi și-a dat pe față intențiile. Din nou Senatul a intervenit. Prin decizia sa a fost părăsit Constantin, care lipsea în momentul acela din Capitală[8]. Poporul s-a alăturat partizanilor schimbării de regim. Alungat din palat, amenințat cu moartea, fiul lui Leon a cerut concursul „vecinilor" unui Imperiu a cărui conducere părea că-i scăpase. El îl somează pe Artavasde să plece, dar acesta poruncește poporului să nu-i deschidă porțile[9]. Trei ani a rezistat uzurpatorul. Cînd Constantin a putut să-și redobîndească tronul,
32 aceasta s-a făcut // printr-un tratat în toată legea cu cetățenii[10] care i-au predat pe fostul lor favorit, îndată orbit și trimis în exil.

Stăpînii themelor îi pretinseseră lui Leon III să-și încoroneze fiul, Constantin. Noua armată nu constituia întotdeauna un sprijin pentru șeful său. De aceea, Constantin V, mai ales, a concentrat la Constantinopol regimentele pe care credea că se poate bizui împotriva tuturor dușmanilor săi. El le-a legat strîns de persoana sa și le-a încărcat de daruri. Cum regimul demelor era perimat și cum plebea constantinopolitană trăia în apatie, socotind schimbările și crimele politice mai degrabă ca o completare firească a jocurilor din Circ, această garnizoană din Capitală a ajuns principala forță, singurul factor temut din viața Imperiului[11].

Leon — de care pomeneau adversarii săi[c] ca de un spirit superstițios, avînd legături cu mistici și șarlatani — un Nikefor Kinnarios, un Sabbatius din Selimbria — cu vînzători de oracole nocturne și cu taumaturgi, ca Ioan Lekanomontis[12], și după el Constantin V, s-au folosit de aceste trupe pentru a duce la capăt o revoluție care, sub aparențe religioase și în ciuda unor convingeri personale pe care nu înțelegem să le tăgăduim[13], ascundea motive de o natură cu totul diferită[14].

Mulțumită unor lungi șiruri de dăruiri, biserica de Răsărit ajunsese
33 foarte bogată. Se găsea mult mai mult aur, // argint și mai mare belșug de pietre scumpe, în sipetele principalelor sanctuare decît în tezaurul imperial, socotit fără de sfîrșit și în măsură să mituiască întreaga lume barbară. Pe de o parte, călugării aveau la Constantinopol adevărate citadele[15] în marile

[5] Nikefor, 55; Teofan; cf. Dölger, *Regesten*.
[6] Teofan, 612, 616.
[7] *Ibid.*, 339.
[8] „Desolatum et ab omni senatu fere pervacuum"; Mommsen, *Chron. Minora*, II, 365—366.
[9] „Ne properantibus portas aperiant civitates populum reddit instructum"; *ibid.*
[10] „Pace cum civibus per internuntios acta"; *ibid.* Cf. Viața papii Zaharia, în *Liber pontificalis*: „datis populo qui in urbe remanserant praemiis". De asemenea și Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1265.
[11] Cf. Lombard, *Constantin V*; precum și Pargoire, în „V.V.", XI, 154 ș.u.
[12] Sf. Ioan Damaschin, în Migne, *P. Gr.*, XCV, c. 368 ș.u. Viața Sf. Teodor Studitul, *ibid.*, XCIX, c. 169, 272.
[13] Vezi Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929; același, în „Mélanges" Diehl, I, 335—355; Dvornik, în „Byz.-sl.", II, 113 ș.u.
[14] Vezi K. Schenk, *Leo's III. Walten im Innern*, în „B.Z.", V, 256 ș.u.
[15] Cf. Ferradou, *Les biens des monastères à Byzance*, Bordeaux, 1896.

mănăstiri de la Studion [16], „a Dalmatului" [17], a Matronei [18], a lui Calistrat [19], a lui Dios (Δίου), a lui Bassian [20] și a lui Maximin [21]; mai erau și care adăposteau [22] „acmeți" [d], fără a mai socoti mănăstirile din provincie [23], ajungînd pînă la cifra de șapte sute. Călugării lor erau predicatori populari, luptători energici și neîntrecuți agitatori. Moaștele ce se păstrau acolo atrăgeau numeroși credincioși și binefăcători. Patriarhii [24], episcopii și aceste legiuni monahale ajunseseră o adevărată primejdie pentru autoritatea laică reprezentată de împărat.

A restitui societății — adică rîndurilor rărite de contribuabili și de soldați — pe acești dezertori refugiați în mănăstire, al căror număr creștea neîncetat în cursul nenorocirilor care se abăteau asupra Imperiului, sub influența înfricoșătoare a cometelor, a cutremurelor de pămînt și a incendiilor, a închina războiului liberator tot acest aur fără de folos care strălucea în fundul bisericilor, a supune la dări și chiar la administrarea de către funcțio-
34 narii imperiali imensul patrimoniu // al bisericii, aceste bunuri de mînămoartă, care refuzau în virtutea imunității tributul de aur și tributul de sînge, era un program în stare să ispitească ambiția acestor oameni de o energie cumplită și în realitate neatinși de nici o superstiție care au fost Leon și Constantin V [25].

Trebuia totuși o legitimare pentru a întreprinde o operă atît de îndrăzneață și care comportă mari riscuri. Era atunci vremea persecuțiilor îndreptate de califi contra creștinilor din Siria, pe care îi socoteau idolatri, închinători la sfinți de lemn făcuți de mîna unor zugravi. Yezid [e] interzisese cu asprime cultul icoanelor (723) [26]. Mulți creștini din Siria, pe care monofizismul lor

---

[16] Tougard, *La persécution inconoclaste, d'après la correspondance de S. Théodore Studite.*

[17] „É.O.", II, 138 ș.u. (mănăstirea Sf. Isac).

[18] Teofan, ed. de Boor, I, 141. Vezi mai jos nota 22.

[19] Vezi Skarlat Byzantios, Κωνσταντινούπολις: descrierea mănăstirilor.

[20] Vezi mai jos nota 22.

[21] Vezi nota 19.

[22] Vezi Teofan, I, 141; Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 709; Pargoire, în „É.O.", II, 304 ș.u., 365 ș.u. Referitor la Everget, idem, *ibid.*, IX, 366 ș.u.; X, 155 ș.u.

[23] Mănăstirea Agaurilor (A. Hergès, în „É.O.", II, 230–238). Mănăstirea Sf. Ioan Teologul la Pelecete, în Bitynia, este din sec. VIII (idem, *ibid.*, I, 274 ș.u.). Despre Maica Domnului din Chalkopratia, *ibid.*, 1924, 36 ș.u.

[24] Vezi Ebersolt, *Sanctuaires*, 105.

[25] Ch. Diehl („B.Z.", XV, 290) crede și el că „s-ar restrînge într-adevăr mult prea mult importanța acestui conflict memorabil dacă el ar fi redus aproape în întregime la un conflict religios, *et c'est en méconnaitre étrangement la portée*". La fel gîndește și L. Bréhier (vezi și *La Cour impériale de Constantinople à l'époque de la querrelle des images*, în „Revue des cours et conférences", 1901, 658–698; *Le caractère général et la portée de la réforme iconoclaste*, *ibid.*, 226–235). O părere opusă este aceea a lui Ostrogorsky, în *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929; cît și în „B.Z.", XXX, 394 ș.u.; cf. „Byz.", IV, 765 ș.u.; Dölger, în „Göttingische gelehrte Anzeigen", 1929, nr. 8; Pargoire, în „É.O.", 1930, IV, 92 ș.u., 157 ș.u.; „R. Or. chr.", VI, 1901. Cf. Bury, *Iconoclasm*, în revista „The Pilot", 1900, nr. 36; dom H. Leclerc, *Les Martyrs*, IV, *Juifs, Sarrasins et iconoclastes*, Paris, f.a.; Millet, *Les iconoclastes et la croix*, în „Bull. corr. hell.", XXXIV (1910), 96–109.

[26] Vezi Pavlowski, în „B.Z.", II, 367 ș.u.; Georges Marçais, în „Byz.", VII, 161 ș.u.; Gaston Wiet, în *Précis de l'histoire d'Égypte*, II, 133.

îi apropia de islam [27], semiţi dispuşi prin spiritul lor spre concepţii abstracte, semibarbari incapabili de a gusta desfătările artei, par să fi acceptat această măsură fără mare durere. Leon era el însuşi înconjurat de sirieni care îl în-
35 demnau să pornească // şi el la rîndul său opera de purificare, scutind astfel pe creştinii din Răsărit de învinuirea că ar urma exemplul păgînilor, închinîndu-se la idoli. Sfetnici evrei şi-ar fi adăugat şi ei sfaturile [28].

Dealtminteri, curentul era încă şi mai general. Cum călugării budişti din China procedau, cu bună ştiinţă sau nu, în acelaşi fel împotriva statului, împăraţii acestor locuri îndepărtate au găsit că este nevoie de măsuri energice pentru a recupera pierderile suferite din această cauză de tezaur şi de armată [29]. Leon a crezut că poate să realizeze cu soldaţii din Constantinopol această reformă revoluţionară.

A început cu un decret, interzicînd doar adorarea icoanelor, care puteau totuşi fi păstrate ca obiecte decorative (725) [30]. Icoanele au fost mai întîi îndepărtate din edificiile publice, de pe pieţe, de pe ziduri.

Emoţia poporului a fost foarte slabă: nu au avut loc decît tulburări sporadice, ca uciderea de către femei a spatharocandidatului Iovian, cînd acesta a lovit cu toporul icoana Mîntuitorului de la Chalkopratia. Artizanii nu iubeau pe călugări, care prin atelierele lor le luau clientela [31]. După cîtva
36 timp, locuitorii oraşelor, // îndemnaţi chiar de unii episcopi, au asumat de bună voie misiunea de a distruge icoanele pe care le acopereau de batjocură [32]. Oamenii se puteau crede în vremea cînd toată lumea se înverşuna contra rămăşiţelor păgînismului proscris. La ţară, proprietarii priveau cu gelozie la bunurile de mînă moartă care le acaparau şerbii. Se scoteau strigăte de bucurie amestecate cu aclamaţii pentru împărat. „Astăzi lumea este salvată pentru că tu, împărate, ne-ai scăpat de idoli" [33]. Dacă unele femei, ca patricia Maria, s-au tulburat cînd au văzut icoanele tîrîte pe străzi,

---

[27] Despre pătrunderea simultană a islamului şi a creştinismului în vremea aceasta, Montmasson, în „É.O.", XIV, 232 ş.u.; prezenţa şi la musulmani a unor reprezentări de chipuri umane, asemenea icoanelor.

[28] Samuel Krauss, *Studien zur byzantinisch — jüdischen Geschichte*, Leipzig, 1914; Janin, în „É.O.", XIV, 126 ş.u.; R. P. Blake, în „Orientul creştin" (rusesc), III (1919), 175—194; Samuel Krauss, în „B. ngr. J.", VII, 57 ş.u.; Béés, *ibid.*, II, 159 ş.u. (la Ianina). Totuşi Leon ar fi poruncit să fie botezaţi cu de-a sila evreii; Dölger, *Regesten*, nr. 285.

[29] Vezi studiul nostru *Les origines de l'iconoclasme*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum." XI (1924); cf. Pargoire, *op. cit.*, 254—256 (răscoale militare contra ereticului).

[30] Dölger, *Regesten*, p. 35. Declaraţiile ortodoxe ale lui Leon făcute papii reprezintă o falsificare (*ibid.*, nr. 279). Poruncile trimise din 725—726 la Roma, de a distruge statuia Sf. Petru şi de a-l captura pe papă, care se opune la executarea unor anumite măsuri fiscale (*ibid.*, nr. 279, 287—288), par foarte îndoielnice, neavînd nici un sens politic.

[31] Scrisoarea papii, Mansi, XII, c. 951 ş.u.; Viaţa Sf. Ştefan cel Tînăr, p. 1085.

[32] Dölger, *Regesten* (din anii 727 şi 729).

[33] Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ ὅτι σύ, βασιλεῦ, ἐλυτρώσω ἡμᾶς ἐκ τῶν εἰδώλων; Viaţa Sf. Ştefan cel Tînăr, 1121. De asemenea Ἀληθῶς ἡ καρδία σου ἐν χειρὶ Θεοῦ (Cu adevărat inima ta este în mîna lui Dumnezeu). Sub fiul şi continuatorul acestuia, Constantin: Εἰ μὴ Κωνσταντῖνος ἡμᾶς τῆς εἰδωλομανίας ἐρρύσατο, Χριστὸς κατ' οὐδένα τρόπον ὠφελῆσαι δεδύνηται (Dacă Constantin nu ne izbăvea pe noi de păcatul idolilor, Hristos n-ar fi putut în nici-un fel să ne vină în ajutor); elogiul patriarhului Nikefor, ataşat la sfîrşitul Vieţii sale, 601.

ele nu au fost urmate de mulţime [34]. Moaştele au avut aceeaşi soartă: s-a dat poruncă să fie înecate [35].

Lucrul [f] început de Leon a fost continuat de Constantin, care a pus să fie condamnată cît mai formal erezia icoanelor de către un mare conciliu constantinopolitan, format din 338 de episcopi (754) [36]. Chiar dacă patriarhii respectivi ai Siriei şi Egiptului au rămas credincioşi cultului icoanelor [37], împăraţii distrugători ai icoanelor (iconoclaştii) au găsit, după retragerea patriarhului de Constantinopol, Germanos (ianuarie 730), şefi ai bisericii de Constantinopol pe voia lor [38]: un Anastase (730—754), apoi un Constantin
37 (754—766), pe care augustul său omonim [g] l-a înfăţişat el însuşi mulţimii // spre sfîrşitul sinodului de reformare, strigînd din înlăţimea amvonului, unde au apărut împreună: „Mulţi ani patriarhului ecumenic Constantin".

Mai trebuie observat că în vreme ce Ioan Mansur [h] sau Chrysorhoas din Damasc [39] (Damaskinul) deveneau celebri prin polemica lor contra iconoclastului [40], Teodor, patriarhul Antiohiei nu a şovăit să transmită ştiri privindu-i pe stăpînii săi arabi acestui împărat bizantin, şef al unei erezii profanatoare contra celor sfinte. În campaniile sale contra arabilor, Constantin nu a întîmpinat din cauza iconoclasmului său o primire mai rea sau o ascultare mai slabă. Indignarea contra lui — cel osîndit la iad încă din leagăn, cel care a spurcat cristelniţa la botezul său, *Copronymul* — s-a manifestat doar sub forma fără gravitate a pamfletelor sau a protestărilor istorice din cronografe. Tot astfel fusese atacat şi împăratul Leon, socotit complicele „vizirului" [i] profanator, pentru dorinţa lui de a se înţelege cu arabii şi numit cu ocară nestorian, prieten al evreilor, maniheian, frigian, Senacherib [j], Cameleon [41], dar absolut nici într-un loc nu au ridicat masele populare stindardul revoltei contra lui sau a fiului său [42].

S-a văzut foarte curînd cît de vaste erau proiectele imperiale. Învăţămîntul a fost smuls călugărilor. Împăratul şi-a logodit fiul cu o fiică a Atenei, Irina. Mănăstirile au fost golite cu forţa şi folosite drept cazărmi pentru soldaţii privilegiaţi [43], sau — ca la Blacherne — transformate în grădini pu-
38 blice [44]. Predicatorii ambulanţi care lăudau viaţa // cenobitică şi îl criticau în acelaşi timp pe împărat, au fost executaţi [45]. Nu s-a mai îngăduit celor învinşi, celor dezamăgiţi de viaţa politică, intriganţilor demascaţi şi criminalilor de stat să-şi caute un refugiu în mănăstiri. Dregătorii din pro-

[34] Viaţa Sf. Ştefan cel Tînăr, 1085. Cf. *Acta Sanct.*, noiembrie, II², 436, 441.

[35] Paul Diaconul.

[36] Viaţa Sf. Nikefor, 135. Despre „thesmos catholikos", 764—765, Nikefor, 73; Teofan, ed. de Boor, 437.

[37] Teofan, ed. Bonn, 669.

[38] Operele sale, în Migne, *P. Gr.*, XCVIII, c. 329 ş.u.

[39] Viaţa Sf. Ştefan cel Tînăr, 1084—1085. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 256—258.

[40] Vezi Viaţa sa, în Migne, *P. Gr.*, XCIV, c. 429 ş.u.

[41] Teofan, 675—676, 678; *Acta Sanct.*, noiembrie, II², 436; Viaţa Sf. Nikefor (Migne, *P. Gr.*, C, c. 69, 76, 530); Viaţa Sf. Platon (Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 819, 1245, 1257, 1533); *Acta Sanct.*, august, II, 435; Migne, *P. Gr.*, CV, c. 931 ş.u. (Viaţa Sf. Iosif).

[42] Vezi şi izvoarele nebizantine: Sebeos, 93 ş.u.; Ghevond, trad. Chahnazarian, citată mai sus.

[43] Teofan, 685.

[44] Viaţa Sf. Ştefan, 1120, 1169.

[45] Teofan, 667, 674.

vincii, făcînd paradă de zel în aclamaţiile mulţimii [46], adunau în cîte un cîmp din marginea oraşului călugări adesea cu barba smolită şi călugăriţe, şi îi sileau să se cunune în prezenţa poporului, care nu se gîndea nicidecum să-i apere [47]. Perechi de acestea au apărut, ţinîndu-se de mînă, la reprezentaţiile Circului, adăugîndu-le o notă comică nouă: călugărul ipocrit constrîns să se întoarcă la plăcerile şi datoriile lumii acesteia [48]. Nu a mai existat niciun respect pentru autoritatea patriarhală. Anastase[k], primul din şefii bisericii astfel reformată, a fost orbit, apoi rechemat în Scaunul patriarhal. Constantin[l], care fusese proclamat chiar de către împărat, a fost condamnat să asculte citirea în public, la Sf. Sofia, a listei actelor sale criminale, fiind pălmuit în şir, o dată pentru fiecare păcat. Ciomăgit, tuns, ras, anatemizat, rebotezat cu numele de Skotiophis, plimbat călare de-andoasele pe un măgar prin tot Circul, exilat, i s-a tăiat în sfîrşit capul, care a fost expus mai multe zile, atîrnat de urechi, iar cadavrul său a fost aruncat la gunoi. S-a ajuns la interzicerea invocării sfinţilor [49] şi chiar la oprirea formulei rugăciunilor [50].

Papa[m] a trebuit să intervină, şi intervenţia sa a fost făcută cu o mare energie şi un înalt sentiment al autorităţii pe care o reprezenta. Niciodată pînă atunci nu rostise episcopul de la Roma asemenea cuvinte în care se
39 amestecă un entuziasm profetic, // ca acela al proorocilor din Israel, cu simţul foarte clar al realităţilor politice şi al rolului pe care putea să şi-l aroge papalitatea. În cele două scrisori ale sale de recriminare pe care le adresează împăratului Leon, se vădeşte încă de la început un sentiment de neatîrnare totală faţă de acesta. După un şir de sirieni şi de greci care îl precedaseră în Scaunul roman, Grigore II era, în sfîrşit, un roman [51] (şi dintre urmaşii săi doar Zaharia va aparţine ca origine lumii răsăritene). În prima din scrisorile sale, scrisă într-un stil de o extraordinară violenţă, el nu se mărgineşte să afirme principiul că cele două puteri, laică şi ecleziastică, trebuie să rămînă fiecare în domeniul său şi să declare că dacă ei vor vrea să fărîme la Roma chipul Sf. Petru şi să-l ia chiar pe el prizonier, ca pe papii Martin şi Constantin[n], el se va retrage în Campania şi va înfrunta fulgerele imperiale care „se vor lupta doar cu vîntul" [52]; şi să amintească în treacăt tot ce aduce pietatea populară icoanelor şi tot folosul pe care îl trage ea de la ele şi pe care nu l-ar putea înlocui cuvîntările şi muzica [53]. El însuşi, împăratul Leon, s-ar lăsa el oare despuiat de purpură şi de coroană? El defineşte acest principiu nou, că prin meritele Sf. Petru, pe care îl respectă tot Occidentul, el reprezintă „elementul de legătură între Occi-

---

[46] I se striga lui Constantin: Ἀγάθη ἐγύρασε, σὺ δὲ αἰτὴν ἀνενέασσας; *Patria, loc. cit.*, c. 573. Cf. *ibid.*, c. 501.

[47] Teofan, 688. Mănăstiri arse, *ibid.*, 647.

[48] Viaţa Sf. Ştefan, 1139, 1160, 1164–1165.

[49] Teofan, 678 ş.u., 681–683. Despre patriarhul Nikefor, un slav, *ibid.*, 680.

[50] Teofan, 684.

[51] Totuşi va fi întemeiată mănăstirea greacă a Sf. Chrysogon pentru muzica orientală: „graecae modulationis psalmodiae coenobium".

[52] Πᾶσα ἡ δύσις καρποφορίας πίστει προσφέρει τῷ ἁγίῳ κορυφαίῳ (Tot Apusul aduce roade prin credinţă sfîntului lor conducător); Mansi, XI, c. 951 ş.u.

[53] Ἀργολογία καὶ ὕθλους, κιθάρας καὶ κροτάλιά τε καὶ αὐλοὺς καὶ λύραν (Discursurile vane şi flecărelile, chitarele şi castanietele, flautele şi lira).

dent și Orient" [54]. Tot Occidentul are privirile întoarse asupra sa [55], silindu-l „să fie ceea ce trebuia să fie și de la care modestia sa ar prefera să se dea în lături". Lui i se datorește faptul că șefii occidentali — pe care îi intitulează βασιλεύοντες asemenea basileului unic pînă atunci — au primit scrisorile sale „așa cum se cuvine să se cinstească între ei basileii" [56], în vreme ce acum, după ce oameni de pretutindeni de la Roma, din „Francia", vandali, locuitori ai Mauretaniei și ai Gotiei, au fost martori ai profanării
40 de la Constantinopol // și după ce au raportat ce au văzut, șefii din nord, longobarzi și „sarmați" se năpustesc asupra Decapolei, ocupă Ravenna, asediază Roma însăși, pe care împăratul nu mai este în stare să o ocrotească, putîndu-și abia apăra Capitala și aceasta doar datorită vecinătății mării [57].

Au mai fost ulterior, este drept, unele raporturi între Sfîntul Scaun și Constantin V, fiul lui Leon III, care i-a trimis ceva daruri, dar curînd indignarea romană se întoarce iarăși contra aceluia al cărui Imperiu este intitulat o „Grecie" oarecare. Contra exarhilor — ai căror delegați oficiali au trebuit odinioară să-și caute un loc de salvare în fața mîniei romanilor, care voiau să-i pedepsească chiar sub patul aceluia° pe care veniseră să-l aresteze — se ridică o „miliție a întregii Italii", care joacă în Occident același rol ca tovarășii lor din Orient, obișnuiți să facă și să desfacă împărați — și pe deasupra ajung să se considere și ei ca depozitarii misiunii speciale a acestui Occident [58].

Însă acești iconoclaști, distrugători presupuși sinceri în ofensiva lor victorioasă, o clipă au fost și ctitori. Fără a cuprinde aici întemeierea mănăstirii Xelenitului, pe care magistrul Niketas, sub împăratul Leon, a plătit-o cu capul său [59], Constantin a ridicat clădiri Sfintei Eufemia din Circ [60], în vreme ce încă sub Leon, astronomul Heliodor a îndrăznit să înalțe un „anemodulion" de aramă [61].

NOTE

a. Themă numită după tracii fixați de împărați în Asia Mică. Organizarea din vremea lui Heraclius suferă modificări sub Iustinian II, care mai adaugă thema Traciei europene pentru apărarea contra bulgarilor. Teritoriile lor sînt apoi fracționate sub Leon III.

---

[54] Τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως μεσότοιχον καὶ μεσόφραγα τυγχάνοντες (Fiind ei zidul intermediar și legătura dintre Apus și Răsărit).

[55] Πᾶσα ἡ δύσις εἰς τὴν ἡμέτεραν ἀποβλέπει ταπείνωσιν (Întregul Apus își îndreaptă privirile asupra umilinței noastre).

[56] Διὰ τοῦτο καὶ τὰ λαυράτα του κατεδέξατο καθῶς πρέπει βασιλεῦσι τιμᾷν (Din cauza aceasta a primit și cununile sale, așa cum se cuvine să se aducă cinstire împăraților) mai sus οἱ βασιλεύοντες τῆς δύσεως (cei care împărățesc peste Apus).

[57] Οἶδας ὅτι τὴν Ρώμην τὸ βασίλειον σου ἀμύνασθαι οὐ δύνασαι, εἰ μὴ μόνον τὴν πόλιν διὰ τὴν προσπαρακειμένην αὐτῇ θάλασσαν καὶ τὰ πλοῖα.

[58] Viețile papilor Ștefan II, Ștefan III și Adrian. Grigore se arată gata să meargă să boteze în nordul depărtat pe un principe numit „Septet".

[59] Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1269.

[60] *Patria*, *loc. cit.*, c. 549. Fabrici de mătase imperiale, Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 194.

[61] *Patria*, *loc. cit.*, c. 588.

b. Împăratul Anastase II (713—715).
c. Ei voiau să explice iconoclasmul său printr-o pretinsă făgăduială făcută de el unor evrei, care i-ar fi prezis urcarea sa pe tron.
d. Adică „cei fără somn", călugări oficiind neîntrerupt ziua şi noaptea împărţiţi în echipe. Sub acest nume au fost desemnaţi în genere şi ortodocşii extremişti, opunîndu-se la orice împăcare cu monofiziţii.
e. Vezi mai jos nota i.
f. De aici încolo este vorba împreună de politica lui Leon şi a lui Constantin pînă în dreptul notei 50, cînd se reia firul cronologic întrerupt.
g. Constantin V.
h. Sf. Ioan Damaskinul era de neam sarazin şi ocupa o dregătorie la curtea califului din Damasc, ceea ce îl punea la adăpostul eventualelor persecuţii bizantine.
i. Este probabil desemnat aici califul omeiad Yezid II (720—724), care a poruncit în 723 să fie distruse icoanele din bisericile şi casele creştinilor de sub ascultarea sa.
j. Regele asirian, persecutorul evreilor. Cuvîntul de ocară „Cameleon" se datorează potrivirii de nume (Leon); numele acesta unind cămila cu leul desemna un animal fantastic şi diabolic, neavînd nimic comun cu cameleonul real.
k. Patriarh de Constantinopol (730—ianuarie 754), fost „syncel" al patriarhului Germanos, depus de Leon pentru că nu a acceptat directivele iconoclaste expuse de acest împărat. Numit în locul acestuia, a patronat iconoclasmul. În 741 cînd Artavasde, cumnatul lui Constantin V, a uzurpat coroana, patriarhul l-a încoronat şi a îngăduit cultul icoanelor după directivele noului împărat. Deşi a fost supus la ocări şi maltratări după victoria lui Constantin, a fost totuşi păstrat în scaun. După o emendare a textului lui Teofan s-ar părea că el nu a fost orbit, ci biciuit.
l. Patriarhul Constantin depus în 766, a fost executat în 768.
m. După urmărirea acţiunii ambilor împăraţi se revine acum la împăratul Leon III, căruia i-ar fi scris papa Grigore II (715—731), protestînd contra hotărîrilor din 730. Dar autenticitatea acestor scrisori mai este încă discutată.
n. În realitate, papa Constantin a fost poftit şi primit cu cinste de Iustinian II în 710 şi deci nu poate fi pus alături de Martin I, judecat, batjocorit şi exilat în 649—655.
o. Papa Sergiu, în 692.

II

REACŢIA ORTODOXĂ

41 După moartea lui Constantin[1] reprezentanţi dibaci ai tagmei monastice // au provocat o mişcare de reacţie. Anumite împrejurări le-au venit în ajutor. Leon, fiul împăratului şi al unei prinţese kazare[2], mort la 58 de ani pe corabia pe care se reîntorcea dintr-o campanie militară[3], a avut o domnie scurtă (775—780)[4]. El a lăsat puterea văduvei sale Irina[5] şi fiului său, în vîrstă abia de zece ani, noul Constantin aşa-zisul πῶλος ἀζυγής (mînzul neînhămat) al ortodocşilor.

Senatul a proclamat suirea pe tron a lui Constantin şi a Irinei, dar văduva împăratului a înlocuit această intitulaţie prin cea de Irina şi Constantin. Ea voia de fapt să domnească singură. Apoi cînd fiul ei a împlinit douăzeci de ani, a avut şi el aceeaşi ambiţie.

---

[1] Cadavrul său a fost dezgropat şi ars în timpul regenţei împărătesei Teodora (Migne, *P. Gr.*, CLVI, c. 738).
[2] Pentru căsătorie, Teofan, 631.
[3] Viaţa lui Nikefor, ed. Migne, *P. Gr.*, c. 505—506.
[4] Vezi Viaţa Sf. Teofan, *ibid.*, CXV, c. 12.
[5] Vezi Phoropoulos, Εἰρήνη ἡ Ἀθηναῖα, 769—802, I, Leipzig, 1886.

Pentru a-și întări mai bine puterea, el va duce mai departe politica religioasă inaugurată de maica sa. În adevăr, în septembrie 787, cu toată opoziția soldaților — care au împiedicat ținerea conciliului de ispășire la Constantinopol (în 786), acesta s-a adunat apoi la Niceea, loc neexpus demonstrațiilor militare și populare — și acolo patriarhul Tarasios a determinat o retractare generală a ereticilor și afirmarea solemnă, sprijinită pe numeroase texte citite solemn, a ortodoxiei ce părea că nu mai poate fi zdruncinată [6].

De ambele părți, și a mamei și a fiului, care ca sentimente nu valorau mai mult unul ca celălalt, s-au cerut jurăminte de credință, bine plătite și rău ținute, din partea vechilor soldați ai lui Constantin, pe care Irina a reușit, în sfîrșit, cu iscusință să-i îndepărteze din această Capitală pe care o ținuseră multă vreme sub dominația lor. Sfetnicii favoriți ai împărătesei, eunucii Stau-
42 rakios și Aetius, care nutreau și ei // ambiții imperiale pentru sine sau rudele lor, s-au amestecat și au înveninat cearta [7]. Au izbucnit revolte în favoarea altor candidați la putere, în Sicilia (răscoala lui Elpidius) și chiar la Constantinopol armeniacii s-au răzvrătit[a] și au fost risipiți prin provincii, însemnați pe frunte cu inscripția în cerneală neagră: Rebel armeniac ('Αρμενιακὸς ἐπίβουλος).

În sfîrșit Irina a reușit să săvîrșească această crimă nemaiauzită pînă atunci chiar la Bizanț, de a-și orbi propriul său fiu. Acesta însă nu a murit de pe urma acestei mutilări și a sfîrșit chiar prin a o ține prizonieră. Ea a ieșit totuși din închisoarea ei și a pus din nou să i se ardă ochii nenorocitului, care și-a pierdut viața odată cu vederea (797) [8].

Curînd au izbucnit noi revolte și mama criminală s-a dus să moară, nu acolo unde voiau să o trimită învingătorii, la Lesbos, ci în insulele Principilor, în momentul (802) cînd mai purta încă tratative pentru frontierele Occidentului cu Carol cel Mare, a cărui fiică Rothrude fusese cîțiva ani logod-
43 nica fiului ei mort [9]. Cît despre pretinsul proiect // de căsătorie a ei cu „împăratul pe care tocmai îl crease papa", el este imposibil din toate privințele, începînd cu ideea de unitate întotdeauna apărată cu dîrzenie de Bizanțul legitimist și sfîrșind cu faptul că Irina este „împărat"și nu împără

---

[6] Actele la Mansi, *Concilia*, XII. Vezi mai jos.

[7] Irina încercase să își cîștige simpatii după rețeta din sec. VI, anulînd datoriile față de stat și reducînd drepturile vamale la Abydos și Hieron; Teofan, 737.

[8] Fără îndoială el este acel Constantin Caballinus, desemnat astfel după pasiunea sa pentru cai (vezi sensul exact al cuvîntului dat de Bury, *Later Empire*, 462, nota 1), menționat de un izvor italian (editat de Waitz, *Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI—IX*, 1878 și apoi de Capasso, *Monumenta ad neapolitani ducatus historiam pertinentia*, I, 1881: „Constantini imperatoris Caballini amentia . . . Constantinus Caballinus, instigatus supervia, *cum Romam dominaturus venire conaretur*, crudeli ritu cum regno morte amisit et hejulans se vivum perpeti tartareas penas"). Pentru orbirea sa vezi Petrides, în „É.O.", IV, 72 ș.u.; pentru moartea sa la 15 august 797, vezi Brooks, în „B.Z.", IX, 65—67. Vezi și Einhard, *Annales*, 787, pentru supliciul său „propter morum insolentiam". Vezi și Viața Sf. Teodor Studitul, în Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 141.

[9] Altă solie în 798 (după Analele france, Dölger, *Regesten*, nr. 353, cf. nr. 357, pentru cea din 802). Referitor la pretinsul portret al Irinei, Hans Graeven, în „Jahrbücher der kön. preussischer Kunstsammlungen", 1898 (acesta ar fi de fapt al Amalasuntei). Buckler, în *Harunu'l Rashid and Charles the Great*, Cambridge Mass., 1931, p. 20, mai susține încă teza unui proiect de căsătorie al lui Carol cel Mare, el însuși, cu împărăteasa Irina. Despre aceasta va fi vorba mai jos.

teasă. Este vorba de un simplu zvon răspîndit de duşmanii acestei femei grozave şi extraordinare [10].

Patriciul şi logothetul Nikefor a uzurpat puterea în dauna fiilor, orbiţi şi ei acum, ai lui Constantin VI [11] şi demele trezindu-se o clipă din toropeala lor l-au aclamat [12].

Încă de la început[b], pentru a cîştiga de partea ei o tagmă rămasă puternică chiar şi în anii din urmă, Irina numise patriarh pe un fost călugăr Paul (780—784), foarte dispus să restabilească cultul icoanelor [13]. Şi astfel, după ce papa Grigore II rupsese legăturile cu Leon în timpul persecuţiei [14] — Sfîntul Scaun ridicînd chiar pe un „antart" italian, un contraîmpărat[c], — şi interzisese cu mai mult sau mai puţin succes orice legături între italienii ortodocşi şi Constantinopolul eretic — acum în 784, papa Adrian I (772—795) îl lăuda pe Paul, împăciuitorul şi pe urmaşul acestuia, patriarhul Tarasios (784—806) [15].

Un nou şi mare conciliu ecumenic s-a adunat deci la Constantinopol (786), din care nu lipsea decît patriarhul Ierusalimului [16]. Soldaţii l-au risipit, dar el şi-a ţinut ulterior şedinţele sale la Niceea [17] (septembrie 787). Con-
44 cluziile au fost proclamate // chiar în Capitală [18]. A fost condamnată politica religioasă a lui Leon şi a dinastiei sale. Pentru a cîştiga adeziunea locuitorilor din Constantinopol, recunoscători amintirii lui Constantin V, principe darnic şi punctual în distribuirea *annonei*, şi luptător glorios contra bulgarilor — şi pe care mai tîrziu, în cursul marilor înfrîngeri, constantinopolitanii l-au văzut parcă ieşind aievea din mormîntul său de la Sfinţii Apostoli ca să alerge călare în apărarea Imperiului — împărăteasa Irina s-a îngrijit pe de o parte de un cimitir pentru săraci, cimitirul Sf. Luca, precum şi de un cartier al lor, de locuri de găzduire şi de un spital pentru ei, pe de alta a scăzut dările şi a renunţat chiar la o parte din drepturile de vamă [19]. Dar am văzut că aceste concesii nu i-au fost de mai mare ajutor decît crimele sale [20].

---

10 Vezi studiul nostru, *Orient et Occident au Moyen-Âge*.

11 Pentru toate aceste evenimente, Teofan, 703, 705, 719 ş.u., 720, 726—727, 730, 732, 735—738, 743, 745. Împăratul duşman Arsabir, *ibid.*, 750—751.

12 Teofan, 738.

13 *Ibid.*, 689.

14 Vezi Dölger, *Regesten*, 41—42.

15 Teofan, 708—709, 713—714.

16 *Ibid.*, 714. Cf. Pargoire, *op. cit.*, 263—265.

17 Teofan, 715—716.

18 *Ibid.*, 71. Gelzer observă că încetează acum pentru totdeauna funcţia de prezident al bisericii, pe care şi-o mai atribuia încă Leon III, care făcea cunoscut papii că este totodată şi preot şi împărat (*Kultur*, 4—5).

19 Teofan. Cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1268.

20 I se datorează Irinii împreună cu Constantin, biserica Sf. Anastase; *Patria*, *loc. cit.*, c. 552. Ei singure biserica Sf. Eufrosina, *ibid.*, c. 576; Sf. Eustathie, *ibid.*, 196. Palatul Eleutherie, *ibid.*, c. 601. Fundaţiile caritabile ale împărătesei, *ibid.*, c. 581. O statuie a lui Hristos în mozaic, *ibid.*, c. 552. Statuia împărătesei, *ibid.*, c. 608. În mănăstirea Livezilor τῶν Λιβαδίων sînt mormintele lui Constantin, al primei sale soţii, Maria, nepoata marelui donator Filaret, zis Eleemon, şi ale fiicelor lor Irina şi Eufrosina, care s-a măritat cu Mihail

Trebuie să-i acordăm o înaltă preţuire împăratului Nikefor care avea o conştiinţă înaltă despre puterea sa, pe care declara că nu vrea să o subordoneze nimănui, avînd drept ţel binele Imperiului. A reformat fiscul, a poruncit o nouă conscripţie a contribuabililor, a anulat scutirile de impozit,
45 a supus la tributul zis „kapnikon", pe care îl administra // uneori el însuşi, chiar şi bunurile clerului, a controlat cu atenţie mişcarea bogăţiei publice, a urmărit pe deţinătorii de comori descoperite, a pus să se împartă la date fixe pămînturile nelocuite, pentru a spori numărul agricultorilor, a acordat avansuri marinarilor ca să-şi repare corăbiile şi a interzis[d] camăta [21].

A reluat oarecum pe seama sa tradiţia iconoclastă, a numit împotriva voinţei călugărilor drept patriarh pe un învăţat luat dintre laici, cronicarul Nikefor [22], omonimul său (806—815), a tolerat pe paulicienii din Tracia [23] şi a atribuit unor soldaţi anumite mănăstiri şi case de episcopi drept reşedinţe [24]. După ce a încheiat pace cu arabii (806) [25] şi a pus capăt răscoalei lui Arsabir [26], s-a îndreptat către apărarea dinspre nord a Imperiului. Acesta fusese readus de şirul de nenorociri interne în aceeaşi stare jalnică în care îl găsise împăratul Leon cu un veac mai înainte, atît din punctul de vedere material, cît şi al prestigiului, precum şi al vieţii intelectuale şi artistice.

NOTE

a. Ei s-au pronunţat pentru Constantin VI, care a fost proclamat de armată singur împărat, dar acesta a reuşit să nemulţumească pînă şi pe susţinătorii săi, pe care i-a schimbat în duşmani.

b. Urmează o privire retrospectivă asupra liniei politice urmată de Irina în privinţa problemei religioase, precum şi o apreciere a măsurilor pozitive luate de împăratul Nikefor.

c. Petantius.

d. În sensul rezervării oricăror operaţii de împrumut pe seama exclusivă a Imperiului, ca un fel de monopol.

Gîngavul, *Patria, loc. cit.*, c. 740, cf. Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 126. (Referitor la divorţul împăratului pentru a se însura cu Theodata, vezi Viaţa Sf. Tarasios, Migne, *P. Gr.*, XCVIII, c. 1406 ş.u.; *ibid.*, c. 829; XCIX, c. 136). Despre πήδημα Κωνσταντίνου τοῦ τυφλοῦ, υἱοῦ τῆς Εἰρήνης (Saltul lui Constantin cel orb, fiul Irinei), *ibid.*, CXXII, c. 1280. Tipicul Irinii pentru mănăstiri, *ibid.*, CXXVII. Mănăstirea Πικριδίου clădită în timpul domniei Irinei, *ibid.*, CXXII, c. 1276. Elogiul Irinii de către Photios, *ibid.*, CII, c. 71—72.

[21] Teofan, 756—758, 761. I se atribuie, după Gheorghe Monahul, impozitul zis χαρτιατικά. Referitor la ἀλληλέγγυον, impus pentru a acoperi cheltuielile contra bulgarilor, *ibid.*, 456, 475. Cf. Diehl, *From Nicephorus to the fall of the Phrygian dynasty*, în C.M.H., III

[22] Teofan, 747.

[23] *Ibid.*, 759.

[24] Teofan.

[25] Izvoare arabe, în Dölger, *Regesten*, 45.

[26] Vezi şi Finlay, *History of the Byzantine Empire*, ed. în „Everyman's Library", Londra, f.a., p. 93. O altă răscoală, în 803, cea a lui Bendanes, Teofan şi Genesios, 9. Vezi şi ceva mai departe. Despre ultimii iconoclaşti, vezi şi Baynes, *History*, 91 ş.u.

III

PIERDEREA ITALIEI: „IMPERIUL" OCCIDENTALILOR

În momentul în care Nikefor pornea la opera de readucere a bulgarilor năvălitori la datoria lor de federați, Imperiul, care pierduse Siria, Egiptul și Africa romană, era pur și simplu expulzat din Italia.

46 // Lumea vede de obicei la Roma prea mult doar pe papă, cu drepturile și ambițiile sale, și uită că mai este și un „popor roman", care s-a format sub cîrja pontificelui ca o „Romanie" italiană, în frunte cu „juzii" săi, susținută de o aristocrație, aceea a „primaților" și apărată de o „miliție", un „exercitus". Această forță populară creează adesea exarhi pe care împăratul trebuie să-i accepte: un patriciu Mauriciu, un Eleutherius, un Isac, un Mauriciu Cartularul, un Mezetius [1]. Uneori ea îndrăznea să înalțe pe scut așa-ziși „antarți", care nu erau altceva decît candidați italieni la Imperiu, așa cum vruseseră unii să facă din Belisarie însuși un asemenea pretendent ca „rege al italienilor și al goților".

În momentele de primejdie, cînd este amenințat papa, cum se întîmplă cu Sergiu în 692[a] (pus sub ocrotirea Sfîntului Petru, „capul apostolilor"), miliția de la Roma, cea de la Ravenna, din toată Pentapola bizantină, „din regiunile vecine", „din Italia", se unește „ca să nu lase ca pontificele scaunului apostolic să meargă în orașul imperial" [2]. Am văzut că trimisul exarhului Zaharia este fugărit de popor pînă sub patul papii. Această miliție a întregii Italii se ridică la începutul secolului VIII pentru a-l apăra pe papa Ioan VI (701—705) contra exarhului Teofilact și Ravenna revoltată este incendiată din porunca strategului Teodor. Așadar cînd un succesor al lui Ioan VII, papa Constantin (708—715), este poftit cu toată cinstea de împărat și este întîmpinat cu cele mai mari onoruri de către fiul stăpînului, de către patricii și capii administrației, atunci cînd merge la Nicomedia să se unească în gînd cu împăratul, care îi sărută[b] piciorul [3], Roma populară se simte cuprinsă de o îndreptățită mîndrie, „omnis populus exultavit".

47 // Ca și mulțimea din Constantinopol și acest popor hotărăște asupra acceptării sau nu a eventualilor uzurpatori. Astfel el nu îl admite pe Filippikos, nici moneda sa, nici efigia sa, nici numele său. Cînd Bizanțul lui Leon lovește în Grigore II (715—731), Pentapola și armata veneților se înarmează contra împăratului, unindu-se cu longobarzii dușmani. Sînt instalați duci, și aliații vor „să aleagă un împărat pentru a-l duce la Constantinopol" [4]. De fapt un oarecare Petantius, care a fost ridicat pe scut și care luase numele de Tiberiu, rîvnea la imperiu („regnum romani imperatoris") [5].

---

[1] După *Liber Pontificalis*, în lucrarea noastră *Orient et Occident au Moyen-Âge*, 71.

[2] *Liber Pontificalis*.

[3] „Cum regno in capite se postravit, pedes osculans pontificis". Viața papii Constantin, *ibid*. Cf. mai sus p. 216.

[4] „Ut sibi eligerent imperatorem et Constantinopolim ducerent"; *Liber Pontificalis*. Cf. Paul Diaconul: „imperatorem super se constituere".

[5] *Liber Pontificalis*. Vezi mai sus. De asemenea și F. Gabotto, *Eufemio e il movimento separatista nell'Italia bizantina*, Turin, 1890.

Nu mai lipsise decît iconoclasmul pentru a duce la o ruptură definitivă. Ortodoxia care nu mai poate fi aflată la Bizanț, este căutată acum la franci [6]. Din momentul în care papa Ștefan II (752—757) a îndrăznit să creeze un patriciu — prerogativă evident imperială [7] — și s-a dus să sfințească dincolo de Alpi pe un rege franc, ca pe un nou Saul, în persoana lui Pepin, existau germenii unui imperiu de uzurpare, creat prin răspîndirea Sfîntului Mir pe fruntea șefului barbar, atît de adînc amestecat în viața romană a Galiei. Tot astfel la Constantinopol, într-o epocă în care erau certuri cu privire la dogmă, Iustin considerase încoronarea sa de către papă, adus anume pentru aceasta, ca o întărire esențială a situației sale [8].

Ștefan II fusese ales în 752 sub patronajul șefului acestui „ducat roman", format în ultimele vremuri și ajuns treptat la o organizare politică autonomă. Așa cum predecesorii săi se duseseră la Constantinopol, se duce
48 și el în Francia împreună cu tot ce reprezintă // această autonomie, în frunte cu „șefii miliției", reprezentanți ai unui organism nou, care în fața scandalului iconoclasmului își atribuie drepturile exercitate pînă atunci de împărat.

Și totuși Constantin V mai caută încă să îmbuneze această Romă care se declarase energic contra ereziei lui Leon III [9]. Cînd Aistulf, regele longobarzilor, a ocupat Ravenna în 751 — și s-a crezut chiar că el ar fi cedat papii dreptul de a o relua pentru Imperiu (dar este vorba desigur de un document fabricat în legătură cu întemeierea statului pontifical [10]) — Pepin, care a intervenit pentru Sf. Scaun, vrînd să-i creeze acest domeniu, a fost făcut atent că fosta capitală a lui Honorius revine de drept Imperiului căruia îi fusese răpită [11].

Scenele de anarhie care se petrec la Roma între moartea lui Ștefan II (757) și instalarea unui succesor omonim (Ștefan III, 768—772) [12], arată cît de mult dispune această „dominica plebs", alături de marile familii din Campania, de orașul Roma, unde nu mai șade nici un „duce" bizantin, căci acest reprezentant al împăratului s-a stabilit definitiv la Rimini, de unde putea fi dominată Ravenna. Unul din concurenții la demnitatea pontificală a fost prins și orbit. Li s-a cerut fiilor lui Pepin — care era rege la el și patriciu la Roma [13] — din partea acestui „popor roman" redevenit suveran,
49 să autorizeze ținerea unui conciliu care să judece, // cu participarea epis-

[6] Vezi Gasquet, *l'Empire byzantin et la monarchie franque*, Paris, 1888.

[7] „Cum patriciis et omnibus inclytis". Lucru subliniat și de Mystakidis, *Byzantinisch-deutsche Beziehungen zur Zeit der Ottonen*, Stuttgart, 1891.

[8] *Liber Pontificalis*. Nu există nici un motiv de a pune la îndoială realitatea unui act atît de important. Vezi totuși, Bury, *History*, 1923, II, 157.

[9] Pitra, *Juris Ecclesiae Graecorum historia et monumenta*, II, pp. XI—XVII.

[10] Este vorba de fragmentul publicat de Fantuzzi, în *Monumenta Ravenn.*, IV, 264 (preluat de Troja și Mansi). Cf. Henri Hubert, *Étude sur la formation des États de l'Église*, în „R.H.", LXIX (1899), 240, 241—272. În 757 papa Paul putea să întrețină relații cu scaunul Alexandriei; după Continuatorul lui Fredegarius, Hefele. *Conciliengeschichte*, și Buckler, *loc. cit.*

[11] Dölger, *Regesten*, nr. 318. În scopul acesta vin solii succesive la franci, pînă în 764; *ibid.*, nr. 320, 322, 325, 326.

[12] Vezi studiul nostru citat în urmă, *Orient et Occident*. . ., p. 90 ș.u.

[13] Nu s-a observat că pentru Sicilia, Leon III (717—741) crease, după revolta lui Tiberiu, în insulă un patriciu cu atribuții de guvernator (Teofan, 612). Referitor la „Veser" făcut patriciu de către Leon, *Acta Sanct.*, august, II, 435—436.

copilor din Galia, pe unul din uzurpatori. Dar acest lucru nu a împedicat noi competiţii pentru Scaunul Sfîntului Petru în care un partid de nobili a instalat în 772, peste capul ducelui bizantin care încercase să intervină, pe papa cu numele roman de Adrian (772—795).

Acesta s-a gîndit să se asigure împotriva primejdiei neîncetate a longobarzilor şi în acest scop „spre a apăra aceste regiuni ale Italiei în orice chip" [14] şi spre a înlocui, dacă era cu putinţă, pe acest duşman rău din nord cu un alt rege germanic, dar care să *nu* stea ln Italia, el l-a „poftit" pe fiul mai mare al lui Pepin — acela care va fi pentru naţiunile recunoscătoare Carol cel Mare — să coboare în peninsulă, unde acesta are oarecum *datoria* de a se înfăţişa, aşa cum făcuse altă dată tatăl său, venind înarmat ca duşman şi rival al longobarzilor. Dar în fond este o dată mai mult acest „populus" din Roma, care vrea să-şi salveze „Romania" ajunsă independentă [15]. Regalitatea longobardă a fost deci încorporată bisericii de către acest apărător recunoscut al ei (774).

Ceremoniile observate faţă de acest rege franc, „patriciu", deci întrucîtva „vicar al Imperiului", sînt aceleaşi ca cele de odinioară faţă de împăratul Constans: defilarea prin Roma alături de papă, pe străzile păzite de „miliţie", primirea solemnă la Sf. Petru, apoi la Lateran. Va mai reveni în 781, tot în chip de pelerin cucernic, aducîndu-şi fiii: Pepin şi Ludovic, „rege al Italiei" *in spe*, care vor fi şi ei unşi de acelaşi Adrian, măcar că pînă atunci nici un papă nu a consacrat prin ungere pe vreun împărat roman în vreun alt loc decît în Răsărit.

Dar acest nou stăpîn atît de depărtat, nu lasă în Italia nici un reprezentant al puterii sale. Carol cel Mare, luptîndu-se cu saxonii, faţă de care îşi îndeplineşte datoria sa de convertitor cu sabia în mînă, îşi arogă curînd dreptul de a interpreta nişte decizii ale conciliului cu privire la icoane: este încă o dovadă a faptului că „patriciul" îndeplineşte un rol imperial. În acelaşi timp Bizanţul, care se înţelesese odinioară chiar cu longobarzii,
50 împotriva ambiţiilor „Romaniei" // italiene [16], recunoaşte ca rege vasal al său pe fiul[c] regelui Desideriu, care fusese dus în captivitate de formidabilul său duşman franc; o mică armată grecească trimisă de împărăteasa Irina este învinsă de franci în 788 [17]. De acum încolo ducii longobarzi din sud nu vor mai fi susţinuţi de bizantini. Patru ani după aceea, judecarea lui Felix de Urgel[d], cap al „adopţioniştilor" care nu recunoşteau egalitatea dintre Hristos şi Dumnezeu Tatăl, are aceeaşi semnificaţie de exercitare a puterii imperiale de către Carol.

În 795 murind Adrian, succesorul său, papa Leon III va avea obligaţia, ca şef al populaţiei romane (care este acum un popor din punct de vedere politic), să se îngrijească de prestarea jurămîntului de credinţă al acestuia către rege, obicei bizantin menţionat în două rînduri în această epocă [18].

---

[14] „Ad tuendas has Italiae partes modis omnibus"; *Liber Pontificalis*.

[15] Vezi *Orient et Occident*..., 94—95.

[16] *Ibid.*, 78.

[17] Gelzer, *Kultur*, 95—96, se referă la o flotă pe care Leon ar fi trimis-o ca să recucerească Italia şi care s-ar fi scufundat.

[18] Sub Irina cînd armeniacii refuză jurămîntul (Teofan, 72[1]); sub fiul ei, Constantin (*ibid.*, 723).

Dar din cauza certurilor care au izbucnit atunci la Roma, Carol cheamă la el pe papă, pentru ca prin aceasta să dovedească legalitatea alegerii sale. În acelaşi fel procedau basileii. Avem o paralelă a călătoriei papii Constantin la Bizanţ. Şi acum la reîntoarcerea papii (Leon III) ca şi la aceea a lui Constantin, acest „popor" manifestă aceeaşi bucurie pentru onorurile aduse pontificelui.

Un conciliu se adună deci la Roma, din ordinul protectorului franc, dar el nu îndrăzneşte să dea o hotărîre. Carol însuşi îşi va asuma deci această sarcină. În scopul acesta el reapare în Italia la sfîrşitul anului 800. Întîmplarea face ca delegaţii clerului din Ierusalim să se afle tot atunci în vechea capitală a Cezarilor. Are loc o nouă primire în stil imperial, cu ospăţul de rigoare.

Biserica Sfîntului Petru în care vine să se roage, în ziua de Crăciun, monarhul întregului Occident, ajunge aproape să fie tot una cu biserica Sfintei Sofii, şi ca în basilica înălţată de Iustinian, se aud aclamaţiile acestui
51 „populus" care — aşa cum făcuseră de atîtea ori // „demele" din Constantinopol — îşi manifestă voinţa de a avea un împărat după voia sa [19]: „Lui Carol prea piosul Augustus, încununat de Dumnezeu, mare şi paşnic împărat, viaţă şi victorie" [20].

Acest strigăt a trebuit să răsune de nenumărate ori la Roma în vremea cînd împăraţii cu reşedinţa în Răsărit aparţineau comuniunii ortodoxe. El nu are nimic nou, nimic cu osebire occidental. Este traducerea formulei stabilită la Bizanţ, unde poate că se mai rostea încă tot pe latineşte. Se poate regăsi şi termenul de εὐσεβέστατος (prea evlaviosul) şi cel de θεοστεφής (încununatul de Dumnezeu) [21].

Era o uzurpare desigur şi ea a fost resimţită astfel în Occident [22]; adevăratul Imperiu lasă întreaga răspundere a acestei fapte papii, întrucît el ignora noua calitate a regelui franc, neputînd ţine seama de cei pe care îi socotea ca o simplă plebe. Dar uzurparea fusese săvîrşită de la un an pe altul prin nişte trepte imperceptibile, cu observarea tuturor riturilor şi tuturor formelor. Se recunoaşte neîndoios felul de procedare al Romei în toate domeniile [23].

Singură cronica italiană — tîrzie — a lui Goffredo de Viterbo va pretinde că Leon Armeanul, care pentru cronicar este un „fiu al lui Bardas",
52 ar fi admis o „fraternitate" cu Carol cel Mare şi // ar fi stabilit o frontieră „din Bulgaria sau din Iliric pînă în Spania" [24].

---

[19] Kleinclausz, *L'Empire carolingien*, şi lucrarea recentă a lui Halphen, *Études sur l'histoire de Charlemagne*, Paris, 1921.

[20] „Carolo, piissimo Augusto, a Deo coronato, magno, pacifico Imperatori, vita et victoria". Vezi şi *Orient et Occident . . .*, 95—97.

[21] Cf. şi Sickel, *Die Kaiserwahl Karls des Grossen*, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung", XX (1899), 1—38; idem, în „H.Z.", seria nouă, XLVI, 1—37; L. Himmelreich, *Die Kaiserkrönung Karl des Grossen im J. 800*, teză, Kerkrade, 1920; Wilhelm Ohr, *La leggendaria elezione di Carlo Magno imperatore*, Roma, 1903; *Die Kaiserkrönung Karls des Grossen*, Tübingen-Leipzig, 1904.

[22] Hugues de Flavigny, în M.G.H. *ss*, VIII, 340, scria: „Extunc (800) ablata est Roma a subiectione Imperii Graecorum"; citat de Mystakidis, *op. cit.*, 5.

[23] Vezi şi Armbrust, *Die territoriale Politik der Päpste von 500 bis 800.*

[24] Ed. Muratori, c. 457—458.

Dar Carol cel Mare nu se mulţumea cu această simplă posesiune, care nu se sprijinea dealtminteri pe organe de administraţie, Roma rămînînd de fapt tot atît de autonomă ca mai înainte. El ar fi vrut [25] ca acest titlu imperial, pe care nu îndrăznea să-l adopte pentru întregul „orbis“, fiind *imperator* fără a mai adăuga *Romanorum*, să fie recunoscut de cei din Răsărit. Fusese vorba odinioară de două alianţe de familie: între Leon IV, a cărui poreclă de „Kazarul“ era cunoscută în Occident şi Gisela, sora regelui franc, şi mai apoi între Constantin VI, fiul Irinei şi fiica lui Carol, Rothrude — Erythro [26], care era chemată în Bizanţ şi căreia i s-au trimis profesori de limbă greacă şi de iniţiere în obiceiurile bizantine (781—787). Regele franc primea cu mari demonstraţii pe ambasadorii aceluia pe care îl numea cu plăcere „fratele său“. În salutările care i se adresau, el a crezut că împreună cu termenul de *imperator* — care a fost poate folosit — el l-a mai auzit şi pe cel de „basileus“. Ţinînd să păstreze Dalmaţia (a cărei coastă aparţinea de fapt grecilor, posesorii unei flote [27]), precum şi Liburnia şi Veneţia — încă o mică
53 „Romanie“ de pescari [28] — şi // numind acolo funcţionari, el se lega de tradiţia lui Teodoric. Dar o depăşea nespus de mult în concepţia sa nouă, a celor *două* Imperii care trebuie să îndeplinească aceeaşi operă creştină şi politică [29], atunci cînd îndrăznea să se aşeze alături de un Honorius sau de un Valentinian III în relaţiile sale cu vecinii săi, care îl socoteau mai degrabă asemenea cu hanul bulgar ca un φίλος (prieten) — de unde a venit desigur preceptul redat de Eginhard: Φράγκον φίλον ἔχῃς, γείτονα μὴ ἔχῃς „să-l ai pe franc ca prieten, nu ca vecin“. În 798 bizantinii au sfîrşit prin a-i recunoaşte cu toate formele, alături de ducatul longobard de Benevent, şi Italia (dar nu şi acele teritorii ocupate de croaţi [30]), şi bineînţeles şi acea Dalmaţie, de aşa mare folos pentru stăpînirea mării şi unde mai stăruia o populaţie romanică, a cărei limbă a exercitat o influenţă reală asupra acelui Evangheliar grec în litere latine care este din secolul VIII [31].

---

[25] Vezi Strauss, *Beziehungen Karls des Grossen zum byzantinischen Reich*, Breslau, 1877; Otto Harnack, *Die Beziehungen des fränkisch-italischen zu dem byzantinischen Reiche unter der Regierung Karls des Grossen und der späteren Kaiser karolingischen Stammes*, Göttingen, 1880; A. Ostermann, *Karl der Grosse und das byzantinische Reich*, „Programm“, Luckau, 1895; G. Tiede, *Quellenmässige Darstellung der Beziehungen Karls des Grossen zu Ost-Rom*, teză, Rostock, 1894; Halphen, *op. cit.*

[26] Teofan, 455; Leon Gramaticul, 193; Kedrenos, II, 27; Analele france indicate de Dölger, în *Regesten*, nr. 339, 345. Cf. *Orient et Occident*..., 100.

[27] De la Roncière, *Charlemagne et la civilisation maritime au IXe siècle*, în „Moyen-Âge“, iulie—august, 1896, pp. 201—223.

[28] Vezi de noi, *Les Commencements de Venise* (extras din „RHSEE“).

[29] *Orient et Occident*..., 102—109; după Teofan, 737; Kedrenos, 28; Analele din Lorsch; cele ale lui Eginhard. Cf. Gasquet, *op. cit.*; Harnack, *Das karolingische und das byzantinische Reich*, Göttingen, 1880. N. Iorga, *Papi şi Impăraţi*, Bucureşti, 1920; P. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio*, Leipzig—Berlin, 1929, 2 vol. — Despre pretinsa intenţie a unei căsătorii cu Irina, vezi *Orient et Occident*... Cu privire la titlul masculin, de împărat, al Irinii πιστὸς βασιλεύς (împărat credincios), Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, II, 55.

[30] *Annales Einhardi*, 571; *Poeta Saxo*, 317. Alte informaţii la Dölger, *Regesten*, nr. 353. Pentru soliile din 803 şi 810, Gfrörer, *Byzantinische Geschichten*. Bibliografia în Dölger, *op. cit.*, nr. 361, 371.

[31] Vezi Novak, *Evangeliarium Spalatense*, Spalato (Split), 1923.

Dar alături de Italia rebelă și cotropită, mai era o alta și de un mare
preț pentru Imperiu, căruia nu ar fi îndrăznit nimeni să i-o conteste, întrucît
Mediterana avea o singură flotă, cea a romanilor de Răsărit. (Fără a mai
socoti aderența Veneției, liberă de fapt, dar legată de Bizanț prin nevoile
sale comerciale și foarte mîndră să scoată în evidență, prin titlurile ducilor
54 săi, prin alianțele lor matrimoniale, prin călătoriile lor la // Constantinopol,
relațiile sale cu foștii săi stăpîni [32]). Persecuțiile religioase din Bizanț din
acest secol VIII determinaseră chiar imigrații în aceste regiuni despărțite de
mare, unde supravegherea era în mod necesar mai puțin vigilentă și re-
presiunea — datorită influenței populației locale — mai puțin aprigă în
pedepse. Niciodată sudul Italiei, împreună cu Sicilia, nu a fost mai
bizantin ca în vremea chiar cînd nordul longobard și centrul roman al
peninsulei se desprindeau de Imperiu pentru a nu se mai reîntoarce nicio-
dată.

Reunirea Siciliei și a Calabriei la Patriarhia de Constantinopol [33] a strîns și mai mult legăturile pe care le aflăm în toate domeniile vieții oficiale [34]. Unii s-au gîndit chiar la o căsătorie a lui Constantin VI cu fiica ducelui longobard de Benevent, Grimoald, succesorul lui Arichis [35].

Se ridică biserici care sînt de caracter bizantin [36] și alături de ele este o
întreagă înflorire de mănăstiri în care, ca la Rossano [37], va fi cultivată arta
55 după // aceleași procedee ca în depărtata Capitală [38]. Scriitori religioși, care vor
fi socotiți sfinți [39], se vor sîrgui [40] în acest scop, și la rîndul lor poeți și melozi
vor demonstra, prin puritatea stilului lor, cum poți fi grec desăvîrșit atît la

---

[32] Biagio Pace, *I barbari e i Bizantini in Sicilia*, Palermo, 1911; L. Correra, *La storia del grecismo in Terra d'Otranto*, I (1910), 244—251. Pe un ms. mai tîrziu, principele Guaimar de Salerno apare ca ἡγεμονεύων τῶν ταλιανῶν (conducător al italienilor) și protospathar; Tsereteli și Sobolewski, *Exempla codicum graecorum*, II, 7.

[33] Dölger, *Regesten*, nr. 301. Cf. Ostrogorski, în „B.Z.", XXX, 398, nota 1.

[34] Vezi studiile noastre citate (cu bibliografie). Cf. Armingaud, *Venise et le Bas Empire*, în „Archives des missions scientifiques et littéraires", 1867; Hodgson, *The early history of Venice from the foundation to the conquest of Constantinople, A. D. 1204*, Londra, 1901. — Despre grecii din Sardinia, Wagner, în „B. ngr. J.", I, 158 ș.u.

[35] După Jaffé, 269 ș.u., precum și Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, II, 307—308.

[36] P. Orsi, *Nuove chiese bizantine nel territorio di Siracusa*, în „B.Z.", VIII, 613 ș.u.; K. Lake, *The Greek monasteries in South-Italy*, în „Journal of theological studies", IV (1903), 345—368. Despre unele obiecte de cult de o factură identică, „B.Z.", XIII, 480—481.

[37] Battifol, *L'abbaye de Rossano*, 1891.

[38] Arthur Haseloff, *Codex purpureus rossanensis*, Berlin—Leipzig, 1898; Readin, în „V.V.", VII, 454—460. Cf. Minasi, *Il monastero basiliano di S. Pancrazio*, Neapole, 1893. Pentru o viziune de ansamblu a artei, Ch. Diehl, *L'art byzantin dans l'Italie méridionale*, Paris, 1894; Bertaux, *L'Art dans l'Italie méridionale de la fin de l'Empire romain à la conquête de Charles d'Anjou*, Paris, 1904; Colasanti, *L'arte bizantina in Italia*, Milan, 1912; L. Eylos, *L'arte in Puglia durante la dominazione bizantina e normanna*, Trani, 1898. Cf. Marcel Laurent, *Art rhénan, art mosan et art byzantin : Bible de Stavelot*, în „Byz.", VI, 75 ș.u. Despre frescele din Capela Maicii Îndurerate din Veneția, „V.V.", XII, 570—571.

[39] Don Sofronio Gassisi, *Innografi italo-greci, fasc. I, Poesie di S. Nilo iuniore e di Paolo monaco, abbati di Grottaferrata*, Roma, 1906 (în „Or. chr.", V).

[40] Despre Teofan din Sicilia, Papadopoulos-Kerameus, în Νέα Ἡμέρα, nr. din 17/30 noiembrie 1901; Théarvic, în „É.O.", VII, 31 ș.u., 164 ș.u. Despre Viața Sf. Ianuarie, scrisă pe grecește, vezi *Bibliotheca Cassinensis*, II.

Tarent şi Otranto cît şi în Bizanţul însuşi [41]. Diplomele greceşti care pot rivaliza ca perfecţiune cu cele ale împăraţilor îşi vor continua şirul prin toată epoca normandă pînă în secolul XIV [42].

56 Calabria ajunge astfel pentru două secole un pămînt // grecesc, avînd pe lîngă arhiepiscopia de Reggio (cu cei treisprezece sufraganţi ai săi) pînă la o mie de mănăstiri, în care se dezvoltă un întreg curent de civilizaţie bizantină, care a avut o puternică influenţă asupra vieţii civile însăşi, pînă în secolul XIV [43]. Sfîntul Nil, fondatorul locaşului de la Grottaferrata, cu frumoasele mozaicuri, de pe locul vechiului Tusculum, reformatorul din secolul XI al acestor mănăstiri ortodoxe, a fost una din marile figuri culturale ale Italiei meridionale [44].

Raportul dintre această lume siciliană şi calabreză, pe de o parte şi porţiunea orientală a Imperiului, pe de alta, este în privinţa limbii şi a literaturii acelaşi care a existat pînă în secolul XIV între Franţa şi colonia sa intelectuală, Anglia.

NOTE

a. Pentru că s-a opus la hotărîrile conciliului de la Constantinopol (692).

b. Gestul acesta pare cu totul neprobabil. De observat că în relatarea occidentală este vorba de primirea papii făcută mai întîi de către *fiul* lui Iustinian II. Dar acesta era un copil de vreo 7—8 ani, amănunt trecut sub tăcere în acea relatare.

c. Adalgise sau Adelchis, fiul lui Desideriu, se refugiază la Constantinopol, la curtea lui Leon IV (775—780), care pune la cale o acţiune combinată cu Archis, ducele de Benevent. Această politică este reluată în 788 de Irina, după ruptura acordului cu francii şi a logodnei lui Constantin VI cu Rothrude.

d. Scaun episcopal în Catalonia.

---

[41] Mercati, *Note critiche al contrasto frà Taranto e Otranto di Ruggero da Otranto*, Roma, 1921 (extras din „Rivista degli studi orientali", IX). Vezi Heisenberg, în „B.Z.", X, 505 ş.u. De asemenea şi versurile lui Teodot din Callipolis (Gallipoli); Kurtz, în „V.V.", XIV, 1 ş.u. Cf. despre spathariul grec din Reggio, Cozza-Luzzi, în „Rivista di storia calabrese", X, 257—259.

[42] Vezi Capasso, *Historia diplomatica regni Siciliae;* Trinchera, *Syllabus graccorum membranarum*, Neapole, 1865; De Blasiis, *Le pergamene bizantine degli Archivii di Napoli e di Palermo*, în „Archivio storico italiano", 1866; Salv. Cusa, *I diplomi greci e arabi di Sicilia*, I[1], Palermo, 1868; Karl Andreas Kehr, *Die Urkunden der normannisch sizilischen Könige*, Innsbruck, 1902. Cf. Palmieri, în „V.V.", X, 287: „Pînă la sfîrşitul secolului XIV i se preferă (limbii latine) cea greacă".

[43] Sub Vasile I, ducatul de Neapole era un adevărat „centru de elenism"; „B.Z.", XIV, 622.

[44] Migne, *P. Gr.*, CXX. — După Minasi, Rodotà şi alţii, Palmieri în „V.V.", X, 287 ş.u.; idem, *ibid.*, 366 ş.u. Cf. Antonio Rocchi, *Vita di S. Nilo abbate, fondatore della badia di Grottaferrata, scritta da San Bartolomeo, suo discepolo, volgarizzata*, Roma, 1904; G. Minasi, *Vita di S. Nilo abbate, volgarizzata da d. Antonio Rocchi, Basiliano*, Neapole, 1904; Sofronio Gassisi, *I manoscritti autografi di S. Nilo iuniore*, Roma, f.a.; P. H. Vaccari, *La Grecia nell'Italia meridionale*, în „Or. chr.", III, 13 (1925).

IV

VIAȚA INTELECTUALĂ SUB ICONOCLAȘTI

În timp ce se pregătea alături acest proces de o așa mare importanță, mai ales pentru viitor, Bizanțul nu mai avea, în continua agitație provocată de edictele de reformă religioasă, nici răgazul necesar pentru munca intelectuală și nici o clasă care i s-ar fi putut consacra. Cu arhiepiscopul de Creta, Andrei, mort după 720, ale cărui discursuri și versuri au fost menționate de noi [1], se încheie epoca de liniște pentru literatura religioasă bizantină.
57 // Din sînul călugărilor, acțiunea de protestare [2] s-a mărginit la redactarea unor Acte ale credincioșilor și ale martirilor [3], scrieri puțin numeroase dealtminteri.

De o parte și de alta a acestei mări a Occidentului „războiul icoanelor" a oprit deci în plină dezvoltare o literatură scrisă de călugări care, începînd din secolul VII a dat opere remarcabile din care, datorită persecuțiilor imperiale, nu s-a putut păstra decît parțial.

Ea este consacrată exclusiv vieții monahale. Și tot ce vădea în lucrările din epoca lui Iustinian și a lui Heraclius, cît de mult doreau oamenii din acea vreme să se simtă mai strîns legați de cei vechi, de „elenii" păgîni, a dispărut.

Se studiază viața anahoreților și a membrilor comunităților mănăstirești. Prin Leontie, episcopul de Neapolis[a], citat mai înainte, se cunosc strădaniile caritabile ale Sfîntului Ioan Eleemosinariul din Alexandria [4], de amintirea căruia se va lega Ordinul ospitalierilor instituit de cruciați. S-a văzut
58 cît de bine // poate fi surprinsă viața din mănăstirile Asiei, din Capadocia, din Palestina, de la Muntele Sinai și de la Raïthu, dar și cea din Constantinopol, în acel „Pratum Spirituale", al lui Ioan Moschos, zis Eukratas.

Se înțelege că în asemenea scrieri nu apare decît o singură viață, aceea care privește spre moarte, pe care o dorește, o imploră și îi salută venirea. Tot ce ține de trup, pînă la îngrijirea cea mai umilă, care constituie o datorie elementară față de el, inspiră repulsie și este înlăturat cu un gest de dezgust. Se pierde cu pieptănatul sau poate chiar cu înlăturarea păduchilor acest

---

[1] Vezi mai sus, p. 201.

[2] Vezi totuși scrisoarea lui Leon Choirosphaktes adresată lui Leon IV, ed. Sakkelion, în Δελτίον al Societății din Atena, I (1883), 337—410.

[3] Viața lui Teodor Graptos, în Migne, *P. Gr.*, CXVI; Rampolla del Tindaro, *Santa Melania Giuniore*, Roma, 1905; Viața Sf. Filaret Milostivul (bunicul primei soții a lui Constantin VI), în Delehaye, *La Vie de Sainte Théoctiste de Lesbos*, „Byz.", I, 191 ș.u.; Viața Sf. Alexios, Pereira, în „Annales Bollandiani", XIX (1900), 241—256. În general, Diehl, în „Revue de Synthèse", 1901; Loparev, în „V.V.", IV, 337—401 (cf. Kurtz, în „V.V.", VII, 474—480); același, în „R.B.", II, 167 ș.u.; Bréhier, extras din „Byz."; Hans Mertel, *Die biographische Form der griechischen Heiligenleben*, teză la München, 1909; K. Holl, *Die schriftstellerische Form der griechischen Heiligenleben*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum", XXIX (1912), 406—427; W. von den Steinen, *Heilige als Hagiographen*, în „H.Z.", CXLIII (1930), 229 ș.u. — Pentru „catene", Faulhaber, în „B.Z.", XVIII, 383 ș.u.

[4] Gelzer, *Leontios' von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien*, Freiburg i. Br. — Leipzig, 1893. Cf. Pargoire, *L'Église byzantine*, 248—249.

timp care trebuie folosit numai slăvindu-l pe Dumnezeu sau pregătind plecarea din această lume. Dacă mai este puțină poezie, ea poate fi găsită — nu în înfățișarea frumuseților naturii, care nu este decît o amăgire și o capcană — ci în evocarea animalelor care, pînă și cele mai fioroase, se pleacă în fața sacrificiului eremiților și vin de la sine să care apă la schit și să-i sape la urmă groapa sfîntului căruia i s-au devotat [5].

Cît despre viața politică la această dramă a iconoclasmului, care a introdus-o cu forța, ea nu a existat. Oamenii știau doar atît: că împăratul „prea pios" prin definiție se îngrijește de treburile Statului, despre care ei nu aveau nici o idee. Trebuia numai luat seama, ca în urma unor sfaturi rele strecurate de unii care îi dădeau ocol împăratului, acesta să nu se îndepărteze de ortodoxie, căci atunci vor trebui mobilizați sute de mii de apărători ai credinței. Altminteri, dintre oamenii ce trăiesc în lume, nu sînt vrednici de interes decît cei care se hotărăsc a o părăsi, ca nepoatele împăratului Mauriciu care și-au mîntuit sufletul într-o mănăstire [6].

59 Dealtfel, pentru a înțelege cu adevărat ce absurdități se puteau afla // în capul călugărilor din secolele VIII și IX, trebuie să ne gîndim la acel Teoctist care credea că Fecioara a existat din vecii vecilor, care nu îl admitea pe Hristos răstignit pe cruce și acorda demonilor favoarea unei pocăințe *in extremis* [7].

Unei atari barbarii, instalate în mănăstirile refăcute pe aceleași baze după iconoclasm, trebuie să i se atribuie „acea adunătură de bîrfeli stupide culese pe la răspîntii" [8] care sînt cronicele (Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί) folosite ca izvoare în secolul XI și pentru așa-zisele Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως[9]. În *Viețile Sfinților* avem totuși, ca și în vechile povestiri populare ale Egiptului, viziunea acestui Imperiu roman și mai ales creștin în toată întinderea sa. Circulația călugărilor în sînul acestei lumi de mănăstiri atinge neîncetat toate provinciile și creează fără îndoială unul din elementele de coeziune ale statului, distrugînd toate divergențele care vin dintr-un trecut care nu interesează și din motive naționale și locale, care trebuie să fie îndepărtate. Cutare sfînt din Sicilia, Grigore — a cărui viață a fost scrisă la celălalt capăt al lumii ortodoxe de către un călugăr de la Sf. Sava [în Palestina], numit Leontie — s-a născut lîngă Agrigent, unde și-a petrecut copilăria și primii ani ai adolescenței. Ascultînd de glasuri asemănătoare celor ale Ioanei d'Arc, el se îmbarcă pe o corabie care pornește spre Cartagina și este cît pe ce să fie vîndut ca rob. Dar se află întotdeauna cîte un episcop milos care să-i salveze de răuvoitori pe cei care s-au consacrat Domnului. El trece la Tripolis, unde iarăși mîini frățești îl susțin. Dar țelul său este depărtatul Ierusalim. Aflăm din povestirea lui Leontie de existența a încă unei școli care nu se desprinsese cu totul de antichitate. Ieșind din hanul său al „Celor doi Palmieri"

---

[5] Vezi Delehaye, *Les Saints Stylites;* idem, *Le martyre de St. Nicolas le Jeune*, în „Mélanges" Schlumberger, 205 ș.u. Viața Sfintei Maria nouă, Dvornik în „Byz.-sl.", I, 49 ș.u.

[6] Cf. și Gelzer, *op. cit.* De asemenea A. P. Rudakov, *Liniile generale ale civilizației bizantine după datele hagiografiei grecești* (în l. rusă), Moscova, 1917.

[7] A. Herges, în „É.O.", II, 237.

[8] Pargoire, în „É.O.", II, 256.

[9] Prager, *Anonymi byzantini* Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί, München, 1898.

sicilianul va învăța acolo, în timpul lui Iustinian II, retorica, gramatica, filozofia și pînă și astronomia cu care nu are ce face un bun creștin; idealul său
60 se identifică cu acela al lui Hrisostom. // La Antiohia, unde se duce, stăruie amintirea marelui Sfînt Vasile. Biograful nu spune nimic despre studiile al căror cult nu va fi dispărut. Dar la Constantinopol, în mănăstirea Sfinților Sergiu și Bachus, sau în cea a persanului Hormisdas, pelerinul poate să petreacă zile întregi în bogata bibliotecă. I se va cere acestui om care știe latinește, traducerea lui Grigore Dialogul, din partea patriarhului însuși prin chartofilaxul său.

Grigore asistă la marele conciliu din vremea sa și refuză în marea sa smerenie scaunul episcopal al Constantiei din insula Cipru. El se întoarce în Occident, unde se dau adevărate lupte pentru asemenea situații dominante. Deși este socotit acum un străin, un „mag" al Orientului, el va ajunge prin voința poporului care hotărăște, episcop de Agrigent. Destituit, aruncat în închisoare la Roma de niște dușmani neîmpăcați, el scapă de persecuții și se reîntoarce în mănăstirea sa bizantină, unde lucrează la redactarea unor noi canoane pentru biserică și predică și mulțimii care aleargă la lăcașul Sfîntului Sergiu. Împăratul însuși sărută mîna venerabilului prelat care, după ce obține concesii însemnate pentru fosta sa episcopie din Sicilia în fruntea căreia revine, își sfîrșește astfel lungile sale călătorii [10].

Toate aceste aventuri, înfățișate cu o simplitate fermecătoare, mai impresionantă, pentru un public foarte simplu el însuși, decît toate artificiile artei, dădeau poporului de pe tot întinsul vastului Imperiu, o lectură romantică ce înlocuia cu folos oricare alta și întreținea — în ciuda predicațiilor despre moarte, care ar trebui să rețină toată atenția creștinului — acel spirit viu de care o societate are nevoie. Înțelegem mai bine acum de ce conducătorii Imperiului trebuiau să se întrebe dacă un alt ideal decît acela al chiliilor întunecoase și fetide nu ar sluji mai bine scopurilor societății
61 politice, și dacă pentru a-l putea avea nu trebuiau // închise mănăstirile, golite sihăstriile și deschise școli în spiritul antichității elenice, izvor etern de gîndire și de știință. Trebuie însă adăugat că va mai trece timp înainte ca aceste școli să se consolideze și să dea roadele unor noi cunoștințe strîns legate de o antichitate căreia i se îngăduie să reînvie; ba mai mult chiar, ea este conjurată să revină la viață [11].

Cu toate numeroasele ctitorii ale Irinei și ale fiului său [12], arta cea nouă va întîrzia și ea să apară pînă în clipa cînd nu se va mai auzi la frontiere zăngănitul armelor.

Reprezentantul opoziției călugărilor împotriva împăraților iconoclaști a fost, în partea a doua a acestei îndelungate lupte, Theodor, superiorul marii mănăstiri de la Studion (n. 759). Fiu al unui funcționar al fiscului, el a fost crescut de unchiul său Platon, căruia i-a urmat ca superior al mănăstirii

---

[10] Vezi de noi, *Cărți reprezentative*, citate mai înainte.

[11] Cf. Eduard Rein, *Kaiser Leo III und die ökumenische Akademie zu Konstantinopel*, în „Memoriile" Academiei din Helsinki, XI, 1919; Andreades, în „Mélanges" Cornil, Paris, 1926, pp. 17—40; Bréhier, *Notes sur l'enseignement supérieur à Constantinople*, în „Byz.", III, 73 ș.u.

[12] Vezi mai sus, cap. Reacția Ortodoxă, nota 20.

de la Sakkudion. Ascet intransigent, el s-a ridicat împotriva scandalului
căsătoriei a doua a împăratului Constantin[b], fiul Irinei, și opunîndu-se la
toleranța patriarhului însuși, a fost silit să plece un timp în exil. Exilat
din nou pentru invincibila rezistență opusă de el împăratului Leon V Armea-
nul (813—820), care va fi un nou iconoclast, a murit totuși în Constan-
tinopol, în mănăstirea luminată de gloria sa, la 11 noiembrie 826 [13]. Orator
în scrierile sale, în care se regăsește cadența frazei antice, profet înarmat
cu fulgerele proorocilor din Israel, el a pus totul în acțiune pentru a apăra
62 tradiția, stîrnind procesiuni, cerînd sprijinul // patriarhilor, dar mai ales
desfășurînd o neobosită activitate literară. „Cateheza cea Mică" [14] și „Ca-
teheza cea Mare" scrise de el, au devenit lucrări de îndrumare spirituală[15].

Dar chiar și acest apărător al ortodoxiei crede că trebuie introduse
în viața monahală, pînă atunci pur contemplativă, schimbări corespunzătoare
cu spiritul epocii. Pe lîngă redactarea de imnuri și studii pur teologice, călu-
gării trebuie să se intereseze de tot ce este literatură și artă. El repre-
zintă deci la Bizanț ceva asemănător cu ceea ce au fost în Occident cato-
licii conciliului din Trento față de doctrinele protestante, care nu au rămas
lipsite de influență asupra felului lor de a gîndi. Contra ideii oficiale că
63 împăratul este preot și poate // reglementa treburile bisericii, Studitul opune
principiul că acesta nu are decît dreptul de a ajuta clerul și nu și acela
de a colabora[c] cu el [16].

Scrierile Sfîntului Teodor Studitul corespund modului său de viață, mediului care l-a cucerit și reținut, țelului pe care și l-a propus în toată activitatea sa. În mănăstirea sa iubită, unde frații se sîrguiesc în toate domeniile muncii, el este un interpret al Scripturilor, un glorificator al sărbătorilor bisericii, un sfătuitor pentru orice ceas, un cronicar al schimbărilor din comunitate; în afară el tună și fulgeră contra celor care atacă icoanele, folosind o limbă pură, cu formule hotărîte și definitive contra ereticilor. Se întrevede în transparență umbra lui Lucian pentru ironie și combativitate, și cea a lui Demostene pentru ritmul frazei ample și maiestuoase. În Viața

---

[13] Biografia sa în Krumbacher, *op. cit.*, 147—148.

[14] Migne, *P. Gr.*, XCIX, 186, 193—194 (Viața sa de Mihail Studitul, precum și o alta); CXXII, c. 1273; LXXXVII², c. 94, 173. E. von Dobschütz, *Theodor von Studion;* Marin, *De Studio, coenobio constantinopolitano*, Paris, 1897; Hausherr, *St. Théodore Studite*, în „Or. chr.", VI¹, 1926; G. A. Schneider, *Der heilige Theodor von Studion*, Munster-i.-W., 1900 (cf. Pargoire, în „V.V.", X, 495 ș.u.); Alice Gardner, *Theodore of Studium;* 'Ετερηρὶς βυζαντινῶν σπουδῶν, VII, 361; Diekamp, în „Röm. quartalschrift", XVII (1903), 371—382; Latișev, în „V.V.", XXI, 222 ș.u.; Jugie, *La doctrine morale de S. Théodore Studite*, în „É.O.", 1926, 421 ș.u.; Grumel, *L'iconologie de S. Théodore Studite, ibid.* (1919), 257 ș.u.; Carl Thomas, *Theodor von Studion und sein Zeitalter*, Osnabrück, 1892; van de Voorst, în „Analecta Bollandiana", XXXII, 439 ș.u. Despre elogiul Sf. Arsenie de către Theodor, vezi Theodor Nissen, în „B. ngr. J.", I, 241 ș.u. Despre fratele său, Iosif din Tesalonic, Pargoire, în „É.O.", IX, 278 ș.u., 351 ș.u.; X, 207 ș.u. Există două biografii ale sale amîndouă în l. rusă, alcătuite de Grossu (Kiev, 1907) și Dobroklonski (I, Odessa, 1913). Vezi Tougard, *La Persécution iconoclaste d'après la correspondance de St. Théodore ⟨le⟩ Studite*, Paris, 1891 (citat și mai înainte).

[15] Vezi Papadopoulos-Kerameus, Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου Μεγάλη κατήχησις βιβλίον δεῦτερον, Petersburg, 1904. Cf. E. Auvray, *S. patris nostri et confessoris Theodori Studitis praepositi parva catechesis*, Paris, 1891. Cf. Waldemar Nissen, *Die Regelung des Klosterwesens im Rhomäerreiche bis zum Ende des 9. Jahr.*, „Programm", Hamburg, 1836.

[16] Gelzer, *Kultur*, 98.

tovarăşului său Platon, în cea a anahoretului Arsenie, el urmează regulile celei mai perfecte istoriografii. Acest conducător de călugări descinde ca spirit din cei mai buni scriitori ai antichităţii. Şi alături de aceste însuşiri, aflăm în panegiricul maicii sale, în scrisoarea de mîngîiere către ea, care s-a arătat atît de blîndă faţă de copii şi atît de severă faţă de ceilalţi — începînd chiar cu sine, călugăriţa care s-a lepădat, nu numai de toate bunurile sale, dar chiar de toate afecţiunile — o sentimentalitate pe care lumea bizantină, şi mai ales cea din mănăstiri, nu o lasă niciodată să apară la suprafaţă. Aceeaşi sentimentalitate sinceră însufleţeşte scrisorile sale adresate lui Platon în exil. Descrierea propriei sale călătorii spre un loc de surghiun, trecînd prin sate din care trebuia să plece iute din cauza demonstraţiilor de fraternitate monahală, este plină de prospeţime [17]. Imnurile sale nu sînt lipsite de farmec.

64 // În lupta împotriva acelui Epifan, al cărui rol [18] a fost semnalat de istorici, cel mai inteligent dintre partizanii vechiului cult a fost un om care, trăind în afara lumii supuse autorităţii împăraţilor inovatori, avea o mai mare libertate de exprimare decît locuitorii Imperiului. Ioan din Damasc (Damaskinul) era un sirian [19] (mort în 749, în tot cazul înainte de 754) [20], originar din această provincie care continua în limba siriană cronica lui Isidor din Sevilla şi care a dat Romei o serie de papi învăţaţi.

65 // Din toată vasta literatură polemică, provocată de marea bătălie religioasă, nu rămîne decît foarte puţin, căci nu mai avem aproape de loc atacurile iconoclaste, iar din lucrările adversarilor lor, care au fost în mai multe rînduri nişte învinşi şi persecutaţi, nu mai supravieţuieşte decît o slabă parte, dominată însă de măreaţa argumentare a Sfîntului Ioan Damaskinul. Acest sirian, al cărui nume de familie era Mansur, dar şi Chrysorhoes,

---

[17] Epistole, ed. Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 916—917.

[18] F. Holl, *Die Schriften des Epiphanius gegen die Bilderverehrung*, în „Memoriile" Academiei din Berlin, 1916.

[19] Mai vezi, pe lîngă bibliografia dată de Krumbacher, *op. cit.*, 70—71, şi Loofs, *Studien über die dem Johannes von Damaskus zugeschriebene Parallelen*, Halle, 1892; Lammens, *Ioan Damaskinul* (în l. arabă), în revista „Mashriq" din Beirut, 1931, 481—485; „B.Z.", II, 637—638; Diekamp, *Die ungedruckte Abhandlung des heiligen Johannes von Damascus gegen die Nestorianer* [pentru care vezi şi L. Fendt, *Die Christologie des Nestorius*, Kempten, 1910; Nau, *Nestorius d'après les sources orientales*, Paris, 1911; Fr. S. Müller, *Fuitne Nestorius revera Nestorianus?*, în „Gregorianum", II (1921), 266 ş.u., 352 ş.u.; Christian Pesch, *Nestorius als Irrlehrer*, Paderborn, 1921; Jugie, *L'épiscopat de Nestorius*, în „É.O.", XIV, 257 ş.u.], în „Theologische Quartalschrift", LXXXIII (1901), 555—599; C.J. Dyovounitis, Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Atena, 1903. Miss Allies a tradus în l. engleză tratatul său despre icoane. Cf. şi „É.O." (1924), 400 ş.u., Diekamp, *Johannes von Damaskus. Über die im Glauben Entschlafenen*, în „Römische Quartalschrift" (1903), 371—382; Nauck, în „Mélanges gréco-romains" din Petersburg, VI (1894) (despre canoanele sale iambice). Cu privire la versiunea greacă a lui „Varlaam şi Ioasaf", care i s-a atribuit (ed. Boissonade, Paris, 1832), vezi E. Kuhn şi J. Jacobs, în „Memoriile" Academiei din München, 1894; Ivan Franko, *Varlaam şi Ioasaf* (în limba rutenă), Lwow, 1897; S.J. Warren, *De grieksch christelijke Roman Barlaam en Joasaf*, Rotterdam, 1899; Joseph Iacob, *Barlaam and Joasaph*, Londra, 1896; Conybeare, în „Folklore", 1896; Paul Peeters, *La première traduction latine de Barlaam et Joasaph et son original grec*, în „Analecta Bollandiana", XLIX, fasc. 3—4, pp. 276—312; „B.Z.", XI, 585—586; R. Jullian, *Un monument sculpté de la légende de Barlaam et de Joasaph*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire" a Şcolii de la Roma, XLVIII (1931); I.D. Ştefănescu, în „Byz.", VII [2].

[20] Vezi „É.O.", IX, 28—29. Cf. Teofan, 643.

om genial, originar din regiunile aflate sub influența unor foarte vechi tradiții, și nu mai puțin a islamismului învățaților arabi, unde domnea destulă răceală față de cultul icoanelor, a rezistat totuși curentului (iconoclast) datorită și legăturilor sale cu lumea palestiniană — rămasă foarte ortodoxă, precum și cu un călugăr din Occident, Cosmas, care i-a adus ecoul Romei intransigente — dar mai ales datorită excepționalei puteri a propriei sale gîndiri. Fără a fi văzut vreodată Constantinopolul, străin de orice facțiune și desprins de orice interes, judecînd problema pe baza laborioaselor sale cercetări asupra Scripturilor, acest solitar, care este un mare erudit, introduce în expunerea sa atît de călduros convinsă, niște considerații care aparțin — putem să o spunem — filozofiei istoriei. În lucrarea sa „Izvorul Cunoașterii" el vede o dezvoltare a gîndirii religioase care trece peste revelația necompletă din Vechiul Testament, în care spiritul iudaic — motiv principal, după credința sa, al iconoclasmului — îl stingherește și aproape îl descurajează. A fost mai întîi o epocă barbară, a cărei impuritate a fost spălată de apele Potopului, apoi o perioadă de „scitism" idolatru; apoi iudaismul, aspru, intolerant, materialist, legat de „ce este scris" și care nu a fost decît o pregătire a creștinismului. „Desăvîrșirea totală" a înlocuit prin cuvîntul lui Hristos — mesaj de lumină în bezna compactă a evreilor — ceea ce nu fusese decît „parțial". „Perdeaua Legii (Vechi) a fost sfîșiată în clipa cînd Mîntuitorul a fost răstignit pe cruce... Legea este plină de frumusețe,
66 dar numai ca o candelă care strălucește în întuneric // pînă ce se ivește ziua, și acuma luceafărul dimineții a răsărit în inimile noastre".

Prin urmare tot ce reprezintă porunca, pedeapsa, prigoana, lucrul impus trebuie să dispară din domeniul „legii libertății" care nu are nevoie de „pedagogi". Odată ce nu mai este nici Baal și nici Astarte, unde oare se află filistenii și edumeenii cu care trebuie dată lupta pentru Iehova, adevăratul Dumnezeu?

Dar dincolo de revelația definitivă se mai găsește ceva. Depășind chiar aceste texte sacre, omenirea se silește spre noi interpretări și — cum acestea constituie opera spiritului ei ce înaintează pe căi de lumină tot mai clară — trebuie respectat acest tezaur care se adaugă la darul dumnezeiesc al lui Hristos. Căci altfel „distrugerea lentă a ceea ce este tradiție, e ca scoaterea pietrelor de temelie: curînd toată clădirea s-ar nărui".

Și mai sînt și nevoile elementare ale sufletului omenesc. În acest mare proces este invocată și psihologia: „Eu sînt un om și deci înveșmîntat în trup: eu doresc și am nevoie de a avea în față și de a vedea cu ochii trupului ceea ce este sfînt". Materia însăși, spiritualizată prin jertfa lui Isus, nu a fost ea oare creată de Dumnezeu? Se recunoaște cu mirare în acest om din secolele VII și VIII și un „democrat" în sensul creștin cînd exclamă: Cei simpli nu au și ei dreptul să li se vorbească și lor, întrucît sînt în stare de a înțelege?

Într-una din scrierile mai tîrzii ale unui anonim luînd apărarea icoanelor, acesta, după ce aruncă împăratului Leon III porecla de „Conon", „mincinos și înșelător", iar fiului acestuia, Constantin V, calificativul de Copronym, iar urmașului lor mai depărtat, Leon V Armeanul, urmărit de fantomele unor superstiții infame, anatema, se oprește o clipă recunoscînd

asemenea unor „trandafiri printre spini" chipurile luminoase ale unor „noi Elene" și „noi Constantini", ale unor Cezari „prea clari și prea senini" și sfîrșește adresînd noilor stăpîni ai Bizanțului întrebarea: Oare prin sabie
67 și prezidînd „sanhedrine evreiești" // va fi impusă noua lege, care nu poate ieși decît numai din libertatea sufletului omenesc ce își impune singur regulile sale [21]? „Tot ce se face cu forța și nu din convingere, nu este decît tîlhărie". Este același limbaj ca acela al autorului imnurilor, al poetului în slujba ideii pe care o susține gînditorul.

Versurile Damaskinului, de caracter anacreontic, sînt foarte banale și cam trecute [22], însă în proza sa există descrieri ca aceea a Antiohiei, cu grădinile sale de la Daphni, cu chiparoși întunecoși și ape curgătoare limpezi, care sînt într-adevăr frumoase. Iar în pasiunea Sfîntului Arthemius simți o adevărată putere tragică [23].

I s-a atribuit lui Ioan Damaskinul versiunea greacă, creștină, a Vieții lui Buda (Varlaam și Ioasaf), dar nimic din gîndirea autorului scrierii Πηγὴ τῆς γνώσεως (Izvorul cunoașterii) nu concordă cu smerenia de eremit a aceluia care a adaptat istoria reformatorului indian.

Mai modest, sîrguindu-se să coasă împreună fragmentele unor lucrări anterioare, în mare parte dispărute, preocupat înainte de toate de a lumina sensul acestei lupte pătimașe și îndîrjite, a fost un prieten al Studitului [24], Teofan, care este în primul rînd „chronograph", adică istoriograf, dar și „confessor" (mărturisitor) prin propriile suferințe în timpul conflictului, la care a participat cu ființa și cu condeiul său, și sfînt al ortodoxiei în
68 sfîrșit biruitoare [25]. S-a putut reconstitui biografia lui // Teofan. Se cunoaște numele tatălui său, strateg al Egeei, precum și cel al mamei. Crescut sub ocrotirea împăratului, el însuși ajunge funcționar și se însoară cu fiica unui patriciu. S-a definit și gradul său de rudenie cu o prietenă a unuia din stăpînii săi. Din viața liberă de laic, el nu a întîrziat să treacă în chilia unei mănăstiri întemeiată de el la Agros, în Sigriana. Era foarte bolnav cînd a scris, după anul 811, lucrarea sa de istorie. Refuzînd să se supună poruncilor noului împărat iconoclast, Leon V, el și-a sfîrșit

---

[21] Migne, *P. Gr.*, XCVI. Cf. și XCIV, XCV, c. 364 ș.u.
[22] *Ibid.*, c. 1297 ș.u.
[23] Migne, același volum.
[24] Pargoire, în „V.V.", IX (1902), 31—102.
[25] Χρονογραφία, ed. nouă a lui de Boor, Leipzig, 1883—1885. Cf. Krumbacher, *Eine neue Vita des Theophanes confessor*, München, 1897; același, *Ein Dithyrambus auf den Chronisten Theophanes*, în „Memoriile" Acad. din München, 1897; Heisenberg, în „Berliner Philologische Wochenschrift", 1897, c. 1510 ș.u.; Pargoire, *St. Théophane le confesseur et ses rapports avec St. Théodore Studite*, în „V.V.", IX, 31 ș.u.; Bury, în „B.Z.", XIV, 612—613; Hodgkin, *The chronology of Theophanes in the eighth century*, în „Engl. hist. rev.", XIII (1898), 283—289; Brooks, *The chronology of Theophanes*, 607—775, *ibid.*, VIII, 82 ș.u. Cf. Ostrogorsky, în „B. ngr. J.", 1931, p. 1 ș.u.; „Sbornik"-ul Academiei din Kiev, 1927 (izvoare pentru domnia lui Anastase). Vezi și Hubert, în „B.Z.", VII, 491—505. Pentru continuatorul său, Brooks, *ibid.*, X, 416—417; Șestakov, în „Comptes-rendus du second Congrès d'études byzantines à Belgrade".

viața în exil, în insula Samothrake [26], la 15 martie 817, sau poate 818, în vîrstă de 58 de ani.

Pentru partea mai veche a istoriei sale, el îl continuă doar pe predecesorul său Gheorghe Syncelul, mort în 810 sau 811, care se oprise la secolul al treilea. Pentru vremurile care nu îi sînt contemporane și unde nu apare ca martor plin de interes, el folosește și o serie de izvoare, azi pierdute, ca lucrarea lui Thrax Persikos pentru istoria vandalilor, ca cea a istoricului Teodor, precum și a unui poet necunoscut, Pelagos [27]. Dacă pentru cei zece ani de ortodoxie ai împăratului Leon III cuprinzînd activitatea sa militară, salvarea Constantinopolului, evenimentele din Sicilia, el se mărginește la o cronică favorabilă noului stăpîn, în schimb el pornește o adevărată ploaie de anateme îndată ce acesta, „femeia" lui și fiul său practică erezia. Toate
69 acestea — care sînt împrumutate // unor scrieri polemice, sau și fastelor consulare, dar sînt mai ales luate dintr-o memorie, păstrînd întocmai pînă și amintiri din copilărie, ca acelea ale iernii celei lungi din 755 [28], chiar dacă pentru evenimentele din afară există confuzii cronologice — constituie un ansamblu lipsit de ordine însă, datorită stilului popular și unei sincerități vădite, oferă totuși o povestire pe atît de plăcută pe cît de folositoare. Dar în vreme ce opera este de o mare simplitate — dominată doar de interesul pentru marele conflict religios, nici unul din adversarii ortodoxiei nescăpînd de o condamnare necesară — tonul ei este lipsit de inspirație și de caracter propriu.

Poeta Ikasia sau Kasia este o contemporană a celor doi Teodori, ceea ce pare destul de curios dat fiind spiritul acestor cîteva scrieri ale sale [29]. Aceea care ar fi putut ajunge împărăteasă[d] dacă nu ar fi dat un răspuns prea prompt și prea incisiv cuvintelor împăratului Teofil (829—842) în căutarea unei soții, a scris, ca monahă, versuri de caracter mai ales religios, la care se mai adaugă unele bucăți ocazionale și care au plăcut îndeajuns unei societăți care le-a păstrat amintirea [30].

Acești împărați atît de hărțuiți, au avut ei oare timpul sau cel puțin au putut ei avea intenția îndrăzneață de a reface administrația, viața eco-
70 nomică și socială a Imperiului și de a-l înarma contra // unor noi primejdii, ale unei legislații noi și complete? [31]

---

[26] Pargoire, *Saint Théophane le chronographe et ses rapports avec Saint Théodore Studite*, în „V.V.", IX, 33 ș.u. Cf. Ch. van de Vorst, *En quelle année mourut S. Théophane*, în „An. Boll.", XXXI (1912), 148—156; *Un panégyrique de S. Théophane le chronographe par S. Théodore Studite*, *ibid.*, 11—23. Pentru textul însuși, Kulakovski, în „V.V.", XXI [2], 1 și nota. Vezi și pentru cuprins, Iorga, *Médaillons* din „Byz.".

[27] Vezi și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 339 ș.u.

[28] Privitor la dată, mențiunea că se mai plătește încă tributul kazar (p. 547).

[29] Petrides în „R. Or. chr.", VII (1902), 218—244. Cf. și P. Popovitch, în „B.Z.", XVI, 155; Tillyard, în „B.Z.", XX, 420 ș.u.; L. Petit, în „B.Z.", VII, 594 ș.u.; „Mélanges" Hatzidakis, 150—152; Krumbacher, *Kasia*, în „Memoriile" Academiei din München, 1897, 305—370; J. Psichari, *Cassia et la pomme d'or*, în „Annuaire de l'École des Hautes Études", 1910—1911, Paris, 1910; Lambros în Δελτίον a Societății din Atena, IV; Maas și Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.", IX, 54—59, 60—61.

[30] Vezi și Arthur Ludwich, *Animadversiones ad Cassiae sententiarum excerpta*, Königsberg, 1898. Cf. C. W[eyman], în „B.Z.", VII, 210—212.

[31] Așa cum presupunea Gelzer. Vezi de exemplu *Pergamon*, 62: „Leon III der Isaurier als Reichsretter und Organisator".

În marea sărăcie de informaţii asupra ordinii interioare din Bizanţ nimic nu dovedeşte că s-ar fi introdus, după un plan determinat, schimbări esenţiale în orice fel de privinţă. Acelaşi regim al themelor [32], aceleaşi categorii sociale [33], aceleaşi dări percepute în acelaşi fel [34].

Se datează din anul 740 aşa-zisa „Ecloga", adică „Selecţiunea de legi prescurtate după Institute, Digeste, Cod şi Novelele marelui Iustinian şi o cercetare a lor mai comodă" [35]. Dar în acest manual nu se află nimic „filantropic", nici un element reformator cum s-ar părea că anunţă titlul (φιλανθρωπότερος înseamnă aici: „mai lesnicios"), nici o indicaţie a unei schimbări de concepţie referitoare la raporturile sociale, nici o dovadă a unei alte orientări morale — şi s-ar putea întreba cineva de ce fel ar fi putut ea să fie — nici o trimitere la o altă legislaţie decît cea a împăratului
71 care este numit în acest titlu *marele* Iustinian, spre a-l deosebi de Iustinian II,// a cărui amintire nu pare chiar recentă. Se înţelege uşor că redactarea unei asemenea cărţi, destinată desigur şcolilor [de drept], nu poate fi fixată la o epocă bine determinată.

La capătul acestei simple culegeri de prescripţii juridice se mai află în manuscris: o „lege agrară", care s-ar lega după unii de obiceiurile slavilor şi de influenţa războaielor cu bulgarii, o „lege militară" şi o „lege rodiană a navigaţiei".

Aceste două lucrări din urmă rămîn încă şi mai puţin databile. Nu ştiu dacă „legea rodiană" nu are nimic a face cu atacurile arabe asupra insulei Rodos, dar ne mai putem întreba dacă culegerea nu a fost de un folos pur local — cît o priveşte pe cealaltă, ea pare să fie mult mai veche decît se crede.

Revenind la „Eclogă", se afirmă că ea ar fi fost dată sub „înţelepţii şi pioşii împăraţi Leon şi Constantin", dar nimic nu ne opreşte să ne gîndim la Leon VI Filozoful (886—912) şi Constantin VII Porfirogenetul (913—959), care, aceia cel puţin, sînt legislatori celebri şi acesta poate fi motivul acelei atribuiri [36].

---

[32] Vezi Arthur R. Boack şi James E. Dunlop, *Two studies in later Roman administration*, New York, 1924; Bury, *The imperial administrative systhem in the ninth century*, Londra, 1911.

[33] Vezi Gaignerot, *Des bénéfices militaires dans l'Empire romain et spécialement en Orient (X-e siècle)*, Bordeaux, 1898; Uspenski, *Evoluţie socială şi feudalism* (în l. rusă), 1922; Bezobrazov, în „V.V.", VII, 156 ş.u.

[34] Lot, *L'impôt financier et la capitation personnelle*; Fritz Leo, *Die capitatio plebeia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Steuerrecht*, Berlin, 1900; H. Monnier, L' ἐπιβολή, în „Nouv. rev. hist. de dr. fr. et étr.", 1892—1895; Dölger, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Finanzwesens*; Ostrogorsky, în „Deutsche Litteraturzeitung", 1927, c. 2019 ş.u. Cf. cu Lujo Brentano, şi Ostrogorsky, *Die wirtschaftlichen und sozialen Entwickelungsgrundlagen des byzantinischen Reiches*, în „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", XXII (1929), 129—143.

[35] Ἐκλογὴ τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη ἀπὸ τῶν Ἰνστιτουτῶν, τῶν Διγεστῶν, τοῦ Κώδικος, τῶν Νεαρῶν τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων καὶ ἐποδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον (Culegere de legi, alcătuite pe scurt, din Institutele, din Digestele, din Codicele, din Novelele edictate de marele Iustinian şi emendarea lor spre mai multă comoditate).

[36] Cf. Ferrini, în „B.Z.", VII (şi în *Opere di Contardo Ferrini*); Ginis, în „B.Z.", XXIV; Freshfield, *A manual of Roman law: the Ecloga*, Cambridge, 1926; *A manual of later Roman law*, 1927; *A manual of Eastern roman law*, 1928; *The Farmer Law*, în „J. hell. st.", XXX, XXXII;

Cît priveşte „legea agrară", aşa-zisul νόμος γεωργικός [37], unii istorici au vrut să vadă în prescrierile sale o influenţă a modului de viaţă al slavilor stabiliţi
72 în mod definitiv în // provinciile Imperiului, într-un moment variind ca dată între epoca lui Iustinian I — pe care nu prea îl vedem, aşa cum era, în această nouă ipostază de legislator — şi cea a primilor iconoclaşti, presupuşi reformatori şi în acest domeniu de care nu au avut nici timpul, nici dispoziţia de a se ocupa. Este vorba de precizări de caracter foarte variat, strict practice, din care nu poate fi deosebit nici un element cronologic şi cu atît mai puţin individual. S-ar putea chiar ca acest opuscul să nu reprezinte altceva decît nişte obiceiuri (cutume), şi încă ale unei regiuni determinate. Faptul că ele sînt înfăţişate la sfîrşitul „Eclogei", le-ar exila în acel capitol puţin interesant al rezumatelor pentru şcolari [38].

Cît priveşte reglementarea militară, vom adăuga că nu a fost greu de arătat că „Tactica lui Leon" este opera lui Leon VI Filozoful, şi nu, cum s-a propus, a lui Leon Isaurianul [39], întrucît îl menţionează pe fiul său, Vasile, şi îi mai arată pe maghiari la Dunărea de Jos. Aşadar ar fi din 890 sau 891.

NOTE

a. Neapolis în Cipru.

b. Constantin VI fusese logodit de împărăteasa Irina cu Rothrude în anul 781. Totea a rupt acea logodnă şi l-a însurat fără voia lui cu Maria din Paflagonia (788). Cînd a scăpat de tutela ei (790), el şi-a alungat soţia şi s-a însurat cu o doamnă de la curte, Teodata, nu fără încurajarea tainică a Irinei, în scopul compromiterii lui. Legitimitatea unei asemenea căsătorii a stîrnit discuţii vii şi în timpul Irinei şi a succesorului ei, Nikefor I. Dealtminteri, partidul ortodox, devotat Irinei, nu vedea cu ochi buni pe Constantin VI, care ca împărat a arătat simpatie unor iconoclaşti notorii.

A revised manual of Roman law: Ecloga privata aucta, Cambridge, 1927; Spulber, *L'eclogue des Isauriens, texte, traduction, histoire*, Cernăuţi, 1929; Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, Oxford, 1909. Pentru bibliografia rusă, Vasiliev, *op. cit.*, I, 320 ş.u. De asemenea Schenk, *Kaiser Leons III Walten im Innern* (citat şi mai înainte). Cf. Stein, în „B.Z.", XXIX; N.A. Constantinescu, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XI (1924). Pentru legea rodiană vezi şi „B.Z.", VIII, 153 ş.u.

[37] Bun rezumat în Baynes, *History*, 109 ş.u.

[38] Contadi Ferrini, Νόμος Γεωργικός, în „B.Z.", VII, 558 ş.u.; Ostrogorsky, *ibid.*, XXX, 396 (simple prescripţii sau „poliţie agrară"); Vernadsky, în „Byz.", II, 172 ş.u. Cf. Gelzer, *Die Agrarpolitik der oströmischen Kaiser*, în rev. „Deutsche Volksstimmen", 20 noiembrie 1905; Turchi, *L'economia agricola dell'Impero bizantino*, în „Rivista storico-critica delle scienze teologiche", II (1906), 100—120. În general pentru legislaţia iconoclaştilor, Vasilievski, în „J. Min. I.P.r.", 1878, 95—129, 258—309.

[39] Zachariä de Lingenthal, în „B.Z.", II, 606—608; III, 437—440; Mittard, *ibid.* XII, 585 ş.u.; Vári, *ibid.*, XV, 47 ş.u.; „V.V.", V, 398—403. Cf. Vári, în „Memoriile" Academiei din Budapesta, 1898 şi Pécz, în „B.Z.", VIII, 508—510. Pentru alte două lucrări publicate de Meursius, în ediţia sa a textului „De Administrando Imperio", din Leyda, 1617 şi în *Opera* sa, ed. Lami, VI, Florenţa, 1745, p. 1211 ş.u., vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 258, 635—638. Vezi şi Graux-Martin, *Traité de Technique*; Vári, *Incerti scriptoris byzantini saec. X de re militari*, Leipzig, 1901; Gyulai Gyula, *Bölcs Leo Taktikája mint magy. törtenelmi kutforrás*, Budapesta, 1902; Eug. Darkó, *Bölcs Leo Taktikajának hitelessége magyar törteneti szempontból*, Budapesta, 1911.

c. Acesta era și punctul de vedere al papilor, începînd cu contemporanii lui Iustinian și continuînd cu Grigore II, contemporanul lui Leon III.

d. Ea fusese desemnată în urma unui adevărat concurs de frumusețe, după obiceiul observat de la o vreme la Bizanț. Dar la aforismul împăratului: „De la o femeie ne-a venit pieirea", adică alungarea din rai din cauza Evei, a răspuns prea prompt pentru vanitatea lui: „Da, dar de la o femeie ne-a venit și mîntuirea", adică de la Fecioara Maria, născătoarea lui Hristos. În locul ei a fost aleasă Teodora, viitoarea restauratoare a icoanelor în 842.

V

ULTIMUL EFORT MILITAR AL NOULUI IMPERIU

73 // În momentul cînd Roma era încă de esență populară și de supunere francă, se trezea în arabi [1] spiritul de cucerire sub marele Harun al-Rașid[a] — un fel de Carol cel Mare al Asiei, primul împărat dintre califi — precum și sub urmașul acestuia al-Mamun[b]. Ciprul și Rodosul au fost cucerite cu armele, cu toate ofertele de tribut făcute în primul rînd de imperiali, apoi de Myra, orașul Sfîntului Nicolae [2]. Împăratul Nikefor I, zis Genikos[c], era prea slab pentru a încerca o recucerire a locurilor răpite, iar succesele parțiale ale generalului său, Bardanes, zis Turcul, avînd sub autoritatea sa cinci theme, nu au avut alt rezultat decît proclamarea drept împărat a „Turcului" de către soldații pe care îi ghiftuise cu prăzi. Dar generalul răzvrătit a fost trădat de tovarășii săi și a trebuit să-și caute un refugiu pentru mîndria sa înfrîntă într-o mănăstire, unde a vrut să guste cu înverșunare toate rigorile ei [3].

Dar și în provinciile rămase credincioase în Europa mai era de lucru. Slavii din „Slavonii" fuseseră subjugați în Macedonia încă de către Constantin V, dar sub Irina a fost nevoie de noi campanii în acest vest balcanic. Împărăteasa a intrat solemn în sunetele muzicii ostășești (ὄργανα καὶ μουσικά) la Berrhoe[d], care și-a schimbat numele în Irenopolis. Orașele Filippopoli, Anchialos au fost întărite, ceea ce nu a fost pe placul bulgarilor. Au trebuit să se ocupe și de Dalmația, care își îngăduia să aibă o părere proprie des-
74 pre legitimitatea împăraților [4]. Nikefor // însuși va ordona strămutări de populații prin mijlocul „Slavoniei" [5].

Acest împărat nu mai avea la îndemînă buna armată a lui Leon și a lui Constantin, care — persecutată în cursul ultimelor tulburări — se fărîmițase. În așteptarea refacerii acestor trupe, a trebuit să cheme toate themele contra bulgarilor. Aceștia, dobîndind în Krum [6], succesorul lui Kardam, biruitorul tînărului Constantin VI, un șef de mîna întîi, ocupaseră Serdica, viitoarea Sofia, după o mare luptă. A trebuit, pentru a le ține piept, să se re-

---

[1] Referitor la tratatul din 804, călcat în 806, vezi Teofan.

[2] *Ibid.*

[3] *Ibid.*, 703—705, 709, 711, 727, 728, 745 ș.u., 749—750. Sirieni refugiați în Cipru, *ibid.*, 779. Cf. Brooks, *Byzantines and Arabs in the time of the early Abassids*, în „Engl. hist. rev.", 1900 (citat și mai înainte).

[4] Teofan, 663, 707, 734—735.

[5] *Ibid.*, 755. Îi vedem pe bulgari luînd în solda lor popoarele vecine (δμορα μισθωσάμενοι ἔθνη, luînd în garanție popoarele vecine); *Act. Sanct.*, noiembrie II [2], 346.

[6] N. Blagoev, în „Anuarul Universității din Sofia", XIX, 1924.

curgă la bandele de țărani înarmați cu măciuci [7], deoarece soldații — a căror plată o trecuse Nikefor pe seama „bogaților", luînd asupra lor și sarcinile fiscale ale miliției [8], — se răzvrăteau [9]. Au mai trebuit sporite și sarcinile fiscale asupra clerului și percepute anticipat pe opt ani [10]. Dar ce era mai alarmant, era faptul că ei (bulgarii) aflau un sprijin chiar în Imperiu și că ingineri „romani"[e] îi învățau tehnica [11].

Deși nu era soldat și nici om tînăr, Nikefor a luat parte la două campanii contra bulgarilor. Redobîndind Serdica, el a fost victorios în campania a doua, a ars chiar palatul lui Krum [12], dar la urmă a căzut într-o ambuscadă. După moda germană împrumutată de acești turanieni, craniul său a fost folosit drept cupă în marile orgii ale principelui barbar (811) [13].

75 // Împăratul Mihail (Rhangabe), fost couropalat [14], cumnat al lui Staurakios (fiul și succesorul[g] lui Nikefor, care fusese și el rănit în acest război fatal) [15], nu a putut face față într-un moment de criză cînd Krum, pretinzînd restituirea orașelor recent ocupate, trimiterea furniturii de purpură și predarea dezertorilor din armata sa [16], a pus stăpînire pe Mesembria, și după o nouă victorie asupra unei armate chemate în grabă din toate themele, inclusiv cea din Adrianopol, a venit însuși să asedieze Constantinopolul [17]. Tronul a trebuit să fie dat unui ofițer armean care purta un nume de bun augur: Leon V (813—820) [18].

Se știe prea puțin lucru, din păcate, despre cei șapte ani de domnie ai lui Leon. Acest „Amalecit" [19] a persecutat pe adoratorii icoanelor, după ce
76 dealtminteri chiar Nikefor își însușise veniturile // așezămintelor de binefacere și interzisese folosirea de vase sacre de preț [20]. El (Leon) s-a depărtat

---

[7] Teofan, 762.

[8] *Ibid.*, 755—756. Despre ἄρχοντες θεμάτων (arhonții themelor), *ibid.*, 695. Despre ταξάτοι ἄρχοντες, *ibid.*, 752.

[9] Despre un refuz de jurămînt sub Irina, *ibid.*, 721. Cf. *ibid.*, 723.

[10] *Ibid.*, 761. Themele Asiei doreau pacea cu barbarii; *ibid.*, 780.

[11] *Ibid.*, 753.

[12] *Ibid.*, 763.

[13] *Ibid.*, 772—773. Cf. Kedrenos, II, 42, și *Acta Sanct.*, noiembrie, II ², 364, 391. Vezi „Byz.", VII, 149 ș.u. Despre Nikefor în general și despre unii din succesorii săi, Teodor Studitul, în Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 164, 172; Viața Sf. Ioanițiu, *ibid.*, CXVI, c. 53.—Despre mașinile de război ale bulgarilor, μηχανὴ ἱμαντόδης, *ibid.*, c. 41. Prezicerea morții lui Nikefor făcută de patriarhul omonim, în Viața Sf. Nicolae Studitul, *ibid.*, CV, c. 892. Vezi detaliile în Runciman, ***First Bulgarian Empire***, 50—57 (care admite fabula Bulgariei panoniene, unită curînd cu cealaltă). Cf. „RHSEE", 1933, 340—342.

[14] Pentru venirea sa la tron vezi și Migne, *P. Gr.*, XCIX, 165.

[15] Teofan, 763.

[16] *Ibid.*, 775.

[17] *Ibid.*, 775, 780—783, 785—786. Nu există alt izvor.

[18] Pentru cuceririle bulgare după Nikefor, Runciman, *op. cit.*, 60 ș.u. (mai ales după Teofan și continuarea sa; cf. și Combefis, în Migne, *P. Gr.*, CV, 873, nota 11). Procopia, fiica lui Nikefor, soția lui Mihail, întemeiază mănăstirea cu același nume; *Patria*, *loc. cit.*, c. 196; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1272. Mihail a fost exilat în insula Prote. — Despre ἀσεβὴς Ἀρμένιος (necredincioasa Armenie), Teofan, 754; Migne, *loc. cit.*, 170, 275, 538 ș.u.; *Acta Sanct.*, noiembrie, II ², 403.

[19] *Acta Sanct.*, noiembrie II ², 347.

[20] Teofan, 756, 760. Totuși într-o viață de sfînt (*Acta Sanct.*, noiembrie, II ², 344) este vorba de εὐσεβὴς βασιλεία Νικηφόρου καὶ Σταυρακίου (evlavioasa domnie a lui Nikeforos și Staurakios); Mihail este ἀγγελώνυμος (cu nume de înger); *ibid.*, 355.

deci de ortodoxie, care tocmai își celebrase marile sale triumfuri. Așadar, cei interesați au avut grijă să consemneze în scrieri polemice actele de trădare[h] de care s-ar fi făcut odinioară vinovat noul împărat față de predecesorii săi, precum și crimele pe care le-ar fi săvîrșit în timpul domniei sale, lăsîndu-se în voia unei firi bănuitoare și predispuse la cruzime.

Nu sînt decît vreo treizeci de ani de cînd au fost publicate discuțiile sinodului care a determinat decretul său din 815 contra icoanelor. Se ghicesc argumentele folosite pentru a combate această eroare pe care acuma nu mai vor să o numească idolatrie. Sînt oprite pînă și lumînările și candelele, cățuiele pentru tămîie. Dar alături de aceasta se folosește o formulă indulgentă pentru calificarea „simplicității femeiești" a ortodoxei Irina [21]. Această măsură se datorește, mai puțin încă decît cele ale lui Leon III și Constantin V, unei convingeri religioase împinse pînă la fanatismul prigonitor. Este vorba acum din partea acestui al doilea împărat militar, războinic, ca și în cazul lui Nikefor mai înainte, de dorința de a satisface armata, căreia i se refuzase așa multă vreme, sub domniile sprijinite de plebea constantinopolitană, un rol ce credea că trebuie să-i revină.

Trebuie însă reținut faptul că după el nu s-a mai ivit vreo primejdie din partea bulgarilor. Krum care ceruse restituirea transfugilor și care se înfățișase chiar sub zidurile Constantinopolului, și pustiise toate provinciile Europei pînă la zidul de la Heximilion, ce închidea accesul spre Pelopones, a fost învins mai întîi lîngă Mesembria (813). El și-a văzut țara groaznic devas-
77 tată de către // imperiali și, în sfîrșit, toate forțele hanului păgîn au fost distruse în marea luptă, care a dat locului unde a fost repurtată victoria bizantină numele de Muntele lui Leon, Βοῦνος Λέοντος. Populația barbară însăși fusese decimată, armata ducînd în robie bărbații și ucigînd copiii [22].

Se mai știe că, în ciuda legendei create de adversarii săi religioși, Leon nu și-a îngăduit o clipă de odihnă în tot timpul domniei sale, inspectînd fără încetare o armată pe care o reorganizase în întregime, ridicînd pretutindeni fortificații pentru a păzi trecătorile pe care le cunoșteau și le foloseau barbarii [23].

Armeanul a mai fost și un principe care a ținut la vechile tradiții, căci de acum încolo Senatul este frecvent consultat de împărați, care trebuiau să țină seama de opinia și sentimentele sale [24]. Străin sentimentelor de lăco-

---

[21] Serruys, *Les actes du concile iconoclaste de l'an 815*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire", XXIII (1903), 345—351; Ostrogorsky, *Studien* (citate anterior). Cf. și Pargoire, *L'Église byzantine*, 265—267.

[22] Teofan cont., 25 ș.u. Privitor la pacea de trei ani pe care le-a impus-o, *ibid.*, 26. Cf. Anonimul de la sfîrșitul textului lui Leon Gramaticul, ed. Bonn, 342, 348; Bury, *The bulgarian treaty of A.D. 814 and the great fence of Thrace*, în „Engl. hist. rev.", XXV (1910), 276—287; pasajul din Viața Sf. Nikefor, p. 144, analizat de noi în „Mélanges" Albertoni, „Studi in memoria di Aldo Albertoni", Pavia, 1932. Cf. Runciman, *op. cit.*, 63 ș.u. (despre revanșa bulgară).

[23] Despre pacea din 815, după moartea lui Krum (13 aprilie 814) [vezi contribuția noastră amintită din „Mélanges" Albertoni], Teofan cont., p. 30. Despre prizonierii capturați de bulgari și misiunea unui sfînt întru consolarea lor, *Acta Sanct.*, *loc. cit.*, 359.

[24] Dar Senatul refuzase și în 813 a face pace cu bulgarii, din cauza condiției privind pe transfugi, care nu fuseseră încă niciodată predați de către bizantini; Teofan cont., 12—13. Cf. *Acta Sanct.*, *loc. cit.*, 356. Senatul se amestecă și în chestiunea căsătoriilor imperiale, *ibid.*, 79. Vezi Bury, *The Bulgarian treaty of 814* (citat și mai înainte).

mie[25] şi patimilor vătămătoare, el ştia să-i aleagă bine pe cei din jurul său şi judecăţile sale la Lausiakon au rămas vestite [26]. Chiar dacă a condamnat cultul icoanelor şi l-a exilat pe patriarhul Nikefor[i], nu a luat nici o altă măsură contra acestui prelat venerat [27].

78 // De aceea a fost regretat chiar de duşmanii săi (ca şi Nikefor I însuşi odinioară [28]), atunci cînd a căzut victimă unei conspiraţii de palat, doborît în luptă de nişte asasini vulgari, care l-au urmărit pînă în capela palatului şi care au tîrît cadavrul său mutilat la Circ, ca să-l arate plebei lacome de acest fel de spectacole [29]. Se pare că oamenii vruseseră să se scape de împăratul iconoclast. În afară de o restituire[j] a trecutului religios [30], aceeaşi a fost şi atitudinea succesorului, scos din temniţă pentru a fi proclamat împărat cît mai avea încă lanţurile la picioare [31]. Acesta era un ofiţer Mihail, zis Gîngavul (Troulos)[k], fost camarad al lui Leon, căzut în disgraţie. Era încă un militar care continua tradiţia inaugurată de Nikefor. El a trebuit să înceapă prin a încărca de daruri plebea setoasă de sînge şi să ia în căsătorie, după indicaţia Senatului, pe fiica lui Constantin VI, Eufrosina [32].

Originar dintr-un mare oraş din Asia, Amorion, unde erau mulţi evrei şi mulţi tîlhari [33], fost cioban, lipsit de instrucţie, stăpînit de prejudecăţi religioase ciudate şi nebuloase, el nu a restituit ortodocşilor drepturile pe care li le smulsese Leon [34]. Dimpotrivă, a mers pînă a interzice sărutarea icoanelor şi chiar folosirea cuvîntului de „sfînt" [35].

79 // Dar Mihail, care s-a arătat generos faţă de rudele lui Leon, confiscîndu-le totuşi moştenirea [36], nu avea talentele predecesorului său şi norocul i-a fost cu înverşunare potrivnic [37]. Chiar dacă a putut reţine în jurul său pe ofiţerii din armată şi pe nobilii din Senat, provinciile îi vor scăpa din mînă prin invazii sau revolte.

O ceată de arabi din Spania, care cutreierau mările în căutare de aventuri, au debarcat în Creta şi nu au mai vrut să o părăsească [38]. Cele douăzeci

---

[25] Χρημάτων κρείττων (mai puternic decît bogăţiile); Teofan cont., 30.

[26] *Ibid.*

[27] Teofan cont., 28—30.

[28] *Ibid.*, 30.

[29] *Ibid.*, 41. Fiii săi au fost scopiţi. Cf. *Acta Sanct.*, *loc. cit.*, 355; Viaţa lui Nikefor, 144—145. Vezi şi despre Leon şi sfîrşitul său, Viaţa Sf. Ioaniţiu, în Migne, *P. Gr.*, c. 64. — Pentru începuturile sale, vezi şi Viaţa Sf. Nicolae Studitul, *ibid.*, CV, c. 827; Viaţa Sf. Teodor Graptos, *ibid.*, CXVI, c. 661. De asemenea Viaţa Sf. Tarasios, *ibid.*, CXCVIII, c. 1422. — A persecutat, după mărturia lui Photios, pe maniheeni, care au fugit la emirul din Melitena, *ibid.*, CII, c. 77, 79.

[30] Georgius Monachus, ed. de Boor, 783; Mansi, XIV, 417—422; bibliografie în Dölger, *Regesten*, nr. 408.

[31] Fusese condamnat să fie ars într-un cuptor.

[32] Teofan, 769.

[33] Referitor la oraş, P. Karolidis, 'Η πόλις 'Αμώριον, Atena, 1908.

[34] Dar el condamnă la moarte pe maniheeni; Teofan, 771—774.

[35] Teofan cont., 99. El alungă pe episcopul de Sardes, care este ucis şi acordă scutiri de impozite evreilor; *ibid.*, 48. Pentru persecutarea patriarhului Sf. Metodiu Sicilianul (843—847), vezi Pargoire, în „É.O.", VI, 183 ş.u.

[36] Teofan cont.

[37] Despre dinastie, Melioranski, în „V.V.", VIII (1901), 1—37.

[38] Viaţa Sf. Nicolae Studitul, Migne, *P. Gr.*, CV, c. 865; Brooks, *The Arab occupation of Crete*, în „Engl. hist. rev.", XXVIII, 431—443. Vezi idem, *Byzantines and Arabs*... (cit. mai sus, nota 3). Vezi şi cronica siriană (846) înfăţişată de Brooks, în „Zeitschrift der deutschen mor-

şi nouă de oraşe şi burguri din marea insulă au trebuit să recunoască noua dominaţie şi episcopul de Gortyna, care nu a consimţit să se supună, a fost măcelărit [39]. Un număr apreciabil de insule vecine au căzut şi ele sub dominaţia acestor îndrăzneţi corsari. Flota imperială trimisă contra lor a suferit un dezastru şi arabii au urmărit pînă în insula Cos pe comandantul ei, pe care l-au crucificat [40]. Un răsculat, Euphemius, a chemat pe africani în Sicilia şi nici de aici nu a fost cu putinţă să fie alungaţi musulmanii, care vor
80 cuprinde chiar mai multe porturi din continentul[l] vecin [41]. // Locuitorii Dalmaţiei, care nu puteau primi nici un ajutor de la Constantinopol, în timp ce ofiţerii franci de pe ţărmul opus, nu omiteau desigur nimic pentru a-i cîştiga, şi-au ales guvernatori care nu mai depindeau de împărat [42]. De multă vreme exista la Cherson, în Crimeea, în vecinătatea marelui imperiu kazar al stepei, o situaţie politică similară [43].

Dar evenimentul cel mai ameninţător pentru guvernarea lui Mihail Gîngavul [44] a fost revolta din Asia Mică. Aceasta se simţea prea neluată în seamă de cîtva timp şi înţelegea să nu contribuie la cheltuielile exagerate ale Curţii din Constantinopol, fără a primi ceva în schimb. Un bătrîn ofiţer de o vitejie recunoscută, Toma[m], de origine discutată, şchiop dealtminteri, se dase drept Constantin VI, Orbul. Inarmat cu pretinsele sale drepturi la Imperiu, el a atras de partea sa, chiar sub Leon, o themă după cealaltă şi toate oraşele. Arabii îl susţineau. Se vorbea despre armata sa de 80 000 de oameni [45]. El a pus stăpînire pe flota trimisă contra lui şi i-a fixat un cartier general în apele insulei Lesbos, care depindea de el. Încoronat de patriarhul Antiohiei, a desemnat pe rînd doi Cezari: pe fiul său Constantin şi pe Anastase, ca să-l secondeze în lupta sa contra celuilalt împărat, cel din Bizanţ. S-a ivit sub zidurile Capitalei în fruntea acestei armate impunătoare, avînd la dispoziţia sa un mare număr de vase bine înarmate. După ce le-a pierdut, o altă flotilă ţinută în rezervă între insulele Greciei, a venit să ia parte la asediu [46].

81 // Ostilităţile rebelilor contra Constantinopolului au durat trei ani întregi. Mihail a trebuit să cheme în ajutorul său pe bulgari, care prin victoria lor inevitabilă au pus capăt carierii ambiţioase a lui Toma. A fost blocat în Adrianopol şi împăratul rival, luîndu-l prizonier prin trădare, i-a tăiat mîinile şi a pus să fie plimbat pe un măgar şi apoi executat cu mare batjocură; fiul său,

---

genländischen Gesellschaft", *LI* (1897), 569—588; Bury, *Mutasim's march through Cappadocia in A. D. 838*, în „J. hell. st.", XXIX, 120—129. O încercare de a descoperi tendinţe comuniste în Persia, în 830, la K.P. Iuze, în „Izvestia" ale Universităţii de la Baku.

[39] Teofan cont., 77.

[40] *Ibid.*, 80.

[41] *Ibid.*, 82. Vezi şi mai sus. Impăratul a cerut ajutor flotei veneţiene; izvoare la Dölger, *Regesten*, nr. 412. În general Amari, *Storia dei musulmani di Sicilia*, I, ed. 2-a.

[42] Teofan cont., 84; Nicolae Misticul, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 227; *ibid.*, CV, c. 945; Photios, *ibid.*, CII, c. 777 ş.u.

[43] Despre o episcopie de la Soldaia, Migne, *P. Gr.*, CXLI, c. 290 ş.u. De asemenea, despre condiţiile din Gotia, Viaţa Sf. Teodor Studitul, *ibid.*, XCIX, c. 137.

[44] Soţia sa Tecla, Migne, *P. Gr.*, CLVII, c.736. De asemenea şi despre el, *ibid.*, CXXII, c. 1265; Viaţa Sf. Teodor Graptos, *ibid.*, CXVI, c. 665; Viaţa Sf. Nicolae Studitul, *ibid.*, CV, c. 889.

[45] Teofil cont., 55.

[46] Vezi şi Viaţa Sf. Teodor Studitul, Migne, *P. Gr.*, XCIX, c. 221.

prins la Byze, nu a fost cruțat. Însă orașele Panion și Heracleea au perseverat în rebeliune [47].

Mulțumită acestui concurs al hanului bulgar Umurtag (Mortagon) [48], Mihail și-a putut încheia zilele în tihnă la Constantinopol, unde cadavrul fostului păzitor de vite a fost depus cu solemnitate în mormîntul de marmură verde, tesaliană, a marelui Iustinian, el însuși [49] (octombrie 829).

În fața primejdiei provocate de acel împărat din afară, Mihail se văzuse silit să se apropie de occidentali și de „împăratul (lor) numit de papă", cu atît mai mult cu cît apariția arabilor în Sicilia făcea încă mai necesară o asemenea
82 colaborare. În prima scrisoare scrisă și în numele fiului său Teofil, pe care // și-l asociase, el îl numește pe Ludovic, moștenitorul lui Carol cel Mare [50], „iubit și cinstit frate", „prieten și frate spiritual, tovarăș al bucuriei imperiului nostru dat de Dumnezeu" (*socius gaudii a Deo imperii nostri*). Dar acela rămîne totuși „gloriosul rege al francilor și al longobarzilor" și care „este numit împăratul *lor*" („gloriosus rex Francorum et Langobardorum et vocatus *eorum* imperator"). Pentru a găsi scuze chiar și acestor concesii abia acordate, cei doi „imperatores romanorum" nu uită să menționeze originea puterii acelora cu care este confirmată acuma „vechea pace și prietenie": aceia nu sînt și ei împărați prin mila lui Dumnezeu, ci fără discuție, niște împărați aleși și anume de către „vestitul popor al romanilor", de către cler, „sacra plebs", de către toate căpeteniile „marelui oraș al Romei", de către aristocrație și armată, de către „prea sfîntul patriarh, papa" și se accentuează apăsat categoria căreia „Imperiul" Carolingienilor își datorește situația, „gloriosul *nostru* patriciu" (*gloriosi patricii nostri*), urmînd apoi „lectorii" și „principii" din „diversele provincii" [51].

Teofil[n], fiul, asociatul și succesorul lui Mihail a manifestat, mult mai mult ca toți ceilalți împărați, nu numai grija pentru demnitatea imperială, dar și conștiința înaltelor sale răspunderi. Constantinopolul a avut iarăși un judecător harnic, sigur și neînduplecat, care a început prin pedepsirea
83 aspră a ucigașilor lui Leon Armeanul, deși de fapt le datora // coroana.

[47] Mai vezi *ibid.*, c. 222. Informații despre Toma, în Genesius, și în continuarea lui Teofan. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 408. Vreo douăzeci de pagini în Bury, *History of the Eastern Empire*, 84 ș.u. Vezi și idem, în „B.Z.", I, 55 ș.u.

[48] Referitor la inscripția grecească despre un „jupan tarkhan" (ofițer al hanului), vezi „Izvestia" ale Institutului rus din Constantinopol, VI (1900), 116—235. Tot pe grecește este redactată și inscripția despre călărețul din Madaura: ea ar fi menționat și conflictul cu Nikefor, relațiile cu „împăratul cu nasul tăiat", existența unui kavkhan, o împărțire de bani sub Krum, dar poate ușor fi demonstrată netemeinicia absolută a acestor presupuneri îndrăznețe. Vezi Géza Fehér, *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*, Sofia, 1928, și V. Beševliev, în „B. ngr. J.", 1932, p. 1 ș.u.; „Byz.-sl.", III, p. 1 ș.u., îndeosebi p. 10. — Pirateria lor pe Dunăre, Viața Sf. Blasiu, *Acta Sanct.*, 4 noiembrie (cf. Dvornik, în „Byz.-sl.", I, 35 ș.u.).

[49] Teofan cont., 84.

[50] Pentru raporturile din urmă ale acestuia cu Bizanțul, A. Vasiliev, în „V.V.", XX, 63 ș.u. Templul de la Aachen reproduce pe San Vitale de la Ravenna. Sf. Bartolomeu de la Paderborn a fost clădit de artiști greci; vezi Salomon, în „Sachwörterbuch des Deutschtums" (de Hoptacker și Peters, 1930), articolul „Byzanz". Despre mormîntul lui Carol cel Mare și elementele sale bizantine, Schrörs, *Bestattung Karls des Grossen*, în „Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein", LXXXIX (1910), 109—114. La sfîrșitul domniei sale, Teofil va propune căsătoria fiicei sale cu Lotar; Dandolo, în Muratori, XII, c. 176.

[51] Mansi, XIV, 417—422 (bibliografia în Dölger, *Regesten*, la nr. 408). Pentru o cerere de ajutor către franci, ceva mai tîrziu, vezi mai jos.

În fiecare săptămînă se ducea călare cu mare alai la biserica Blachernelor, ca să fie mai accesibil acelora care aveau plîngeri de înfățișat. El controla însuși în piețele publice prețul și calitatea alimentelor și mergea chiar pînă acolo încît își urmărea ancheta asupra oricăror feluri de mărfuri. El a interzis luxul nevrednic de bărbați al pletelor lungi căzînd pe umeri. O corabie încărcată cu produse pe care împărăteasa obișnuia să le vîndă în folosul venitului ei particular, a fost arsă împreună cu încărcătura ei, din porunca împăratului.

Preocupat întotdeauna de prestigiul Imperiului, el încărca pe solii săi cu obiecte de preț și piese de aur, pe care aceștia aveau poruncă să le dăruiască oricui s-ar ivi, pentru a arăta că stăpînul lor nu acordă nici o valoare acestor lucruri, pentru că resursele statului erau și acum ca altădată, nesfîrșite [52].

Precum vom vedea, cînd vom analiza formula artei noi, un grup de palate despre care va fi vorba mai apoi, răsare acum de o strălucire fără seamăn: casele imperiale de la Bryas, în stil arab, de la Karianos, de la Trikonchos, de la Sigma, de la Tetraseros, cu pereții lor de marmură și acoperișurile de aur și de argint, pe țărmul mării albastre. Trecutul de artă al lui Iustinian părea că reînvie, și cu toate acestea un bogat tezaur a fost lăsat urmașului lui Teofil [53].

În ciuda mărturiilor pline de ură ale scriitorilor bisericești, care aveau de răzbunat împotriva acestei familii insultele, sarcasmele, persecuțiile și
84 mutilările de care suferiseră călugării apărători ai icoanelor [54] — și totuși el // a dus cu sine în războiul din Asia pe Sf. Metodie [55] — fiul lui Mihail nu a fost un soldat rău. Tatăl său a putut doar cu mari greutăți să se scape de rebelii asiatici; el, pe care bulgarii nu îndrăzneau să-l atace, a avut îndrăzneala să fugărească bandele jefuitoare ale sarazinilor, care bîntuiau Asia Mică cu raziile lor neîncetate. El a instalat la Sinope o tabără permanentă de perși veniți să-i ceară protecția. Unul din șefii lor, Theophob, de origine regală, însurat cu sora împăratului, a fost ales de el ca general împotriva oamenilor emirului mesopotamian [56]. S-ar părea chiar că Teofil, care cunoștea situația din

---

[52] Despre solia lui Ioan Gramaticul la arabi, Bury, *The embassy of John the Grammarian*, în „Engl. hist. rev.", XXIV (1909), 296—299.

[53] Teofan cont., 86—89, 96—98, 105—107, 139. Despre căsătoria sa romantică, Brooks, în „B.Z.", X, 540—545.

[54] El îl acuză pe Sf. Nicolae Studitul că se împotrivește „Sceptrului" ἐξ ἔθους ἔχεις τοῖς σκήπτροις ἀνθίστασθαι (Din obișnuință, ții să te opui sceptrelor); Viața sa în Migne, *P. Gr.*, CV, c. 892. Vezi judecata autorului Vieții Sf. Ioanițiu ὁ δὲ ἐπτόητό τε περὶ τὸν χρυσὸν ὅλος καὶ τούτου ἡττᾶτο (Iar el s-a îngrozit de aur și a fost cu totul învins de acesta); *ibid.* CXVI, c. 81, 85. Cf. Viața Sf. Teodor Graptos, *ibid.*, c. 668. Dar soția sa Teodora clădește biserica Sf. Ana și mănăstirea Armamentarion; *Patria, loc. cit.*, c. 565; Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1276. Mormîntul ei și al fiicelor sale: Tecla, Anastasia, Pulcheria, Ana, în Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 740. Un ofițer slav, Damian, este ctitorul bisericii care îi poartă numele; *ibid.*, CXXII, c. 277. Legenda pe jumătate latină a monedei sale „Θεofile Avgoust tu nikas". Despre versurile sale, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1269.

[55] Teofan cont., 116. Cf. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, în „Byz.-sl. Supplementa", I, Praga, 1933, 355 ș.u.

[56] El era însoțit de armeanul Manuil, care a trădat, trecînd la sarazini; Teofil cont., 112, 118—119.

Orient, s-a gîndit la o fuziune cu rămășițele scăpate de sub dominația arabă și probabil și a islamului, a marii și frumoasei rase a perșilor. El îngăduia, ba chiar încuraja căsătorii mixte, dînd exemplul aceleia a surorii sale. Aflăm perși în garnizoană la Sinope; numărul lor s-ar fi urcat la 30 000. La un moment dat ei au voit să-l facă rege al lor pe acest Theophob, cu nume grec creștin, care a refuzat. Mai tîrziu împăratul i-a împărțit în grupuri de cîte două mii, introducîndu-i în diferite theme, dar credința lor s-a arătat curînd șovăitoare [57].

A urmat aceeași politică de apropiere cu kazarii [58], la care a trimis ca
85 misionar pe fratele lui Metodie, Constantin-Ciril. Această alianță era firească// într-o epocă în care arabii stîrneau contra Bizanțului o forță de 10 000 de turci [59].

Învins uneori, biruitor în campania următoare, împăratul nu se arăta obosit de acest primejdios război al Asiei, pe care voia să-l conducă el însuși. A distrus Sozopetra, în Siria, pentru că acest oraș era patria „emirului“ pus de califul al-Motassem (Mutasim) [60]. Acesta din urmă, care arsese Ancyra, a putut să se răzbune ruinînd orașul Amorion, leagănul dinastiei imperiale, dar numai datorită unei trădări, căci acest loc era foarte bine păzit [61].

El făcea tot ce putea pentru a întîmpina incursiunile (arabilor) din Creta, purtați pe ușoarele lor îmbarcații pînă pe coastele Traciei, în timp ce flota imperială se scufunda la Tassos [62]. A intervenit ostășește și în treburile francilor, trimițîndu-și, sub comanda ginerelui său Alexios [63], mercenari și soldați ai themelor în „Lombardia“, adică Italia, iar după catastrofa de la Amorion a cerut francilor ajutorul lor contra păgînilor din Asia [64].

La moartea lui Teofil în 842, în urma oboselilor războiului, ortodoxia era aproape în întregime restabilită. Nu mai lipsea decît un gest din partea împărătesei regente (în 843) [65]. Dar ea avea în fața ei o societate laică pe de-a întregul constituită.

86 // Teofil lasă fiice [66] și un fiu de trei ani [67] sub tutela împărătesei, a lui Bardas, un paflagonian, fratele acesteia și a doi ofițeri: Teoctist, om drept și respectat, și Manuel, care se distinsese prin rolul său în războiul Persiei [68].

Bardas a fost adevăratul stăpîn al Imperiului și înainte și după proclamarea sa ca Cezar.

---

[57] *Ibid.*, 129.

[58] *Ibid.*, 123–124.

[59] *Ibid.*, 126–128. În Asia a avut de combătut și pe pavlicieni, care s-au unit ca jefuitori cu arabii din Melitena; *ibid.*, 165–166. Cf. Dvornik, *Les légendes*, 148 ș.u.

[60] El cere tributul în „limba romană“; Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1134.

[61] Teofan cont., 112–116, 118–119, 125–131. Cf. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes sous l'empereur Théophile (829–842)*, în „V.V.“, VI, 380 ș.u.

[62] Teofan cont., 137.

[63] *Ibid.*, 107–108.

[64] *Ibid.*, 135.

[65] Pentru dată, Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I, 378.

[66] Vezi Schlumberger, *Une monnaie byzantine inédite*, extras din „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions“, și „R.N.“, 1892, p. 1–6.

[67] El voise să lase ca moștenitor pe ginerele său înaintea nașterii tîrzii a acestui fiu; Bury, *History*, 1923, I, 7, nota 6.

[68] Cf. Viața Sf. Nicolae Studitul, în Migne, *P. Gr.*, CV, c. 901.

El a fost un protector al cărturarilor şi a avut chiar curajul, foarte criticat de Teodor şi de studiţii săi, şi de papă, de a le da pe seamă biserica, pînă atunci dominată[o] numai de monahi[69]. El s-a arătat un judecător bun, ca Leon şi Teofil. Dacă a silit la retragere şi a întemniţat pe patriarhul Ignatie, descendent al unei vechi dinastii[p], dacă a pus să-l bată şi să-l schingiuiască, el a dăruit apoi bisericii greceşti un patriarh ca Photios[70].

Bulgarii au stat liniştiţi în timpul guvernării sale şi hanul lor Bogor sau Boris, sub influenţa supuşilor săi creştini, precum şi a unui călugăr grec captiv, Teodor Kufaras, cît şi a surorii sale, care fusese multă vreme deţinută la Constantinopol[71], a consimţit chiar să se boteze. El urma dealtminteri exemplul şefilor slavi ai Regatului morav[72].

87 // Astfel exodul călugărilor iconoduli, odinioară persecutaţi de cîrmuire, a avut consecinţe însemnate pentru lăţirea credinţei greceşti. Moravii au fost convertiţi de cei doi fraţi vestiţi: Constantin sau Ciril şi Metodie, fiii unui ofiţer din Tesalonic, oraş grecesc într-o regiune în mare parte slavă[73]. Nu a fost vina acestor predicatori greci dacă prin forţa lucrurilor liturghia slavă a trebuit să se impună — dealtminteri şi datorită propriilor lor eforturi în acest sens — popoarelor convertite anume la ortodoxia bizantină, şi dacă acest fapt a determinat în Orient apariţia unei civilizaţii noi, slave, pentru slavii înşişi, dar şi pentru bulgarii de la Volga, domnind asupra slavilor, şi chiar pentru populaţia de origine romanică de pe ţărmurile Dunării. Concurenţa bisericii romane, întotdeauna foarte tolerantă în privinţa limbilor liturgice ale Orientului, a fost cea care a asigurat o dezvoltare slavă noilor biserici. Bizanţul a trebuit să admită ceea ce Roma, rivala sa, concedase înaintea ei. Ba chiar — în vreme ce bizantinii nu-şi dăduseră niciodată cu adevărat osteneala să infiltreze adevărata credinţă barbarilor din nord, mai puţin primejdioşi cît rămîneau păgîni — a fost prozelitismul neobosit şi arid al vechii Rome, ajunsă liberă şi tinzînd tot mai mult la dominaţia universală, a fost spiritul întreprinzător al marelui papă Nicolae, care a impus ortodocşilor de la Constantinopol datoria de a cîştiga pentru Hristos pe bulgarii temuţi, dar şi dispreţuiţi de ei. Bogor-Boris, al cărui unchi Nravota (Voinos) se făcuse creştin de mai înainte[74], a putut să pună la încercare în timpul unei foamete, eficacitatea rugăciunilor îndreptate către Dumnezeul
88 creştinilor[75] — să ne amintim şi de // legenda francului Clovis — şi nu a pregetat să ceară în schimbul conversiunii sale un dar atît de important

---

[69] Viaţa Sf. Ignatie, *P. Gr.*, CV. Cf. Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", VI, 13 ş.u.; Vasilievski, *ibid.*, 39 ş.u.; Gelzer, *Kultur*, 96—97; P. P. Sokolov, *Alegerea patriarhului la Bizanţ, din prima jumătate a sec. IX pînă la mijlocul sec. XV* (în l. rusă), Petersburg, 1907. Despre scrisorile false atribuite lui Ignatie (vezi „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions", 1903), Pargoire, în „É.O.", VI, 375.

[70] Teofan cont., 148, 172, 193, 199. Vezi mai jos.

[71] *Ibid.*, 162—163.

[72] Referitor la persecuţiile anterioare, Runciman, *op. cit.*, 79—80 şi 79, nota 2.

[73] Cf. L. K. Goetz, *Geschichte der Slaven-Apostel Konstantin und Methodius*, Gotha, 1897; F. Grivec, *Die heiligen Slavenapostel Kyrillus und Methodius*, Olmütz-Maienţa, 1928; von Dobschütz, *Methodios und die Studiten*, în „B. Z.", XVIII, 41 ş.u.; „V.V.", X, 517 ş.u.; Dvornik, *Les légendes* . . . citate mai sus, *passim*.

[74] Teofilact, în Migne, *P. Gr.*, CXXVI, c. 190 ş.u., Runciman, *op. cit.*, 89— 90.

[75] Teofan cont., c. 163.

ca Zagora, ţara situată între Sidera şi Debeltos[76]. Poporul său, adică toată curtea bulgară, a trebuit să-şi urmeze şeful la baptister şi un episcop grec a fost primul şef religios recunoscut al ţării bulgarilor[77].

O „pace veşnică" a fost încheiată totodată între noul „archon Mihail", care acum era un „bun creştin"[78] şi Imperiu. Acesta nu mai era stingherit acum decît de raziile sarazine şi de pirateriile celor din Creta.

Dar marele eveniment al relaţiilor dintre Imperiu şi bulgari nu a fost numai simpla trecere la creştinism a supuşilor lui Boris-Mihail, ci acceptarea formei slavone pentru noua lege.

Ciril şi Metodie creaseră un nou alfabet, cel glagolitic, păstrat în Dalmaţia mult după ce a fost înlocuit pretutindeni de alfabetul cirilic. Totodată ei alcătuiseră o nouă limbă literară, amestecînd limbii slavone din Macedonia, din teritoriul din jurul Tesalonicului, cuvinte greceşti şi poate şi unele elemente de latină vulgară, îmbogăţind limba primitivă, patriarhală, a barbarilor păgîni din această „Slavonie". Făcînd aceasta ei imitau creaţia de o genială îndrăzneală pe care se încumetase să o realizeze în părţile Durostorului, pentru vizigoţii de la Dunărea de Jos, în secolul IV, acel Wulfila sau
89 Ulphilas arian, care // a însemnat în frumosul manuscript de la Uppsala, scris cu litere de argint pe pergament de purpură, rezultatul divinaţiei sale. Orientul cu mai multe limbi liturgice vechi şi care întemeiase de curînd un creştinism armean separat, cu alfabetul său particular, tot de derivaţie greacă, permitea ceea ce Occidentul, de latinitate unică, nu a consimţit niciodată să accepte, în ciuda primelor şovăieli ale papalităţii cu privire la slavii din Moravia[79].

Este incontestabil că Bizanţul dorise pentru bulgari adoptarea creştinismului grec. Dar mulţumită propagandei Sf. Clement, elev al fraţilor din Tesalonic (Metodie şi Ciril), forma slavonă a biruit. Va fi închegată o literatură din care au vrut unii să facă în mod greşit manifestarea imediată a unui fel de conştiinţă naţională[80]. De fapt biserica bulgară a dobîndit conştiinţa unei autonomii, ale cărei consecinţe politice aveau să fie incalculabile.

In timpul acesta musulmanii de la Eufrat au fost respinşi de Patronas, fratele regentului: emirul de Melitena a pierit, şi fiul său a căzut în mîinile imperialilor. Dar Bardas voia să pună capăt şi provocărilor piraţilor printr-o

[76] *Ibid.*, 165. Cronica lui Romuald de Salerno, în Muratori, menţionează şi legăturile dintre Mihail şi bulgari.

[77] Vezi Papadopoulos-Kerameus, Scrisorile lui Photios, 19—38; Vailhé, în „É.O.", XIV, 89; Zlatarski, în „Slavia", II (1923), 31 (inscripţie despre botezul lui Boris-Mihail; cf. Amantos, Βορεῖοι γείτονες, 27, nota 1; inscripţie grecească dintr-o biserică a aceluiaşi în Albania); „É.O.", IV, 80 ş.u., 152 ş.u. Despre χαλκῆ ἅλων de la curtea bulgară, Ioan Damaskinul, în Migne, *P. Gr.*, XCV, c. 372.

[78] Scrisoarea lui Photios către Μηχαήλ, ἄρχων Βουλγαρίας (Mihail, conducătorul Bulgariei), Papadopoulos-Kerameus, *op. cit.*, 7—8, nota 13. Inscripţie din Varna: Θ[εότο]κε, βοήθη Μηχαήλ, ἄρχοντα Βουλγαρίας (Născătoare de Dumnezeu, ajută pe Mihail, conducătorul Bulgariei) I, 657.

[79] Cf. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1926.

[80] Vezi Comunicarea noastră la Congresul din Varşovia, în „RHSEE", ianuarie-martie 1934.

mare expediţie navală [81]. El avea de gînd să ia cu el în această campanie pe tînărul împărat Mihail, pupilul său, care — după cum se credea — nu se deda
90 decît exerciţiilor din Circ [82], precum şi celor // mai grosolane şi indecente farse populare, prin care jignea în acelaşi timp demnitatea purpurei şi prestigiul bisericii, căci plimba de-a lungul Capitalei parodia sărbătorilor religioase, cu un fals patriarh, Gryllus, şi cu pseudo-preoţi în bătaie de joc [83]. Bardas era crud. El îl ucisese pe Teoctist şi alungase de la Curte pe împărăteasă, pe care a închis-o într-o mănăstire. Destrăbălatul „beţiv" care purta coroana, a prins ură pe el şi s-a scăpat de el prin asasinat [84].

Cel care înveninase relaţiile dintre Mihail şi Bardas, şi care luase asupra sa ducerea la izbîndă a conspiraţiei contra acestuia din urmă [85], ofiţerul macedonean Vasile, a fost făcut Cezar cu toate formele solemne obişnuite.

Dar scurtă vreme după aceea, în cursul unei mese, este drept intime, la care luau parte doar împărăteasa şi împăratul, împreună cu colegul acestuia, cinicul Mihail a aruncat în glumă aceeaşi mantie de purpură pe umerii unui luntraş care lăudase dexteritatea lui în jocurile Circului. Atunci Vasile, care nu admitea acest limbaj şi acest tratament, a pus să fie răspîndit zvonul despre o decizie a Senatului contra împăratului desfrînat, care s-ar fi gîndit să-l înlăture [86]. Senatul păstrase atribuţii întinse şi regenta Teodora obişnuise să-i dea seama de gestiunea sa [87]. Fără nici un element de cruzime, dar
91 cu sînge rece, ca şi cum ar fi săvîrşit // un act legal de guvernămînt, calculînd cu iscusinţă toate actele dramei, a suprimat pe tînărul monstru, după ce l-a îmbătat în acest scop, şi a ajuns împărat (23 septembrie 867) [88].

---

[81] Teofan cont., 196—199, 203.

[82] *Ibid.*, 197 (la Sf. Mamas, lîngă mare). Despre cele patru culori din Circ, *ibid.*, 198. Totuşi în provincie, ca şi pe monedele sale el era „marele împărat". Inscripţii din Asia Mică menţionează domnia sa şi întemeierile sale (astfel cea din Niceea, din 858); Grégoire, *Inscriptions* (citate anterior), 24, nr. 82 bis (un turn la Smirna); *Inscriptions historique byzantines: Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne*, în „Byz.", IV, 437 ş.u.; idem, *Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, Les sources historiques de Digénis Akritas, ibid.* Inscripţii asemănătoare şi în „Syllogos" al Soc. din Constantinopol, XVI, Supl., 26—301.

[83] Teofan cont., 200.

[84] Despre originea sa, Béés, în „B. ngr. J.", IV, 76 ş.u.; Dobschütz, în „B.Z.", XII, 203 ş.u.; Der Sahaghian, *ibid.*, XX, 165 ş.u.; Vasiliev, în „V.V.", XII (1906), 148—165.

[85] Teofan cont., 206.

[86] Mihail se temea de el, cel puţin; *ibid.*, 207.

[87] Senatul şi armata aveau un rol hotărîtor în numirea unui Cezar; Teofan cont., 172. Despre senatusconsult: βουλὴ τῆς συγκλήτου βουλῆς (hotărîrea senatului) *ibid.*, 220. Cf. μείζονες τῆς συγκλήτου (mai marii senatului), *ibid.*, 229, 239.

[88] Mai tîrziu se va spune oficial că „a plecat din viaţă datorită unei hotărîri ce nu poate fi pătrunsă"; Grégoire, în „Byz.", VII, 626 ş.u. — Pentru aceste evenimente, Viaţa Sf. Nicolae Studitul, în Migne, *loc. cit.* (amănunte asupra uciderii lui Bardas); *ibid.*, CXI, c. 1139 (omorît în biserică, într-una din Insulele Principilor); *ibid.*, CXXII, c. 1269; *Patria, loc. cit.*, c. 585 (Toxaras, asasinul). Fapta este povestită şi de Liutprand, 829 ş.u.

NOTE

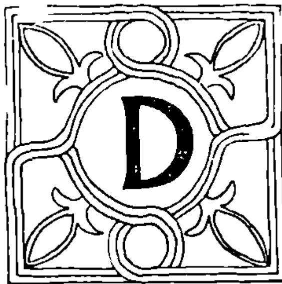
a. Calif abbasid (786—809).
b. Calif abbasid (813—833).
c. Împărat (802—811).
d. La vest de Tesalonic.
e. Eumathius sau Euthymius care lucra la fortificaţiile oraşului Serdica a trecut, după expediţia lui Krum din 809 contra acestui oraş, în slujba bulgarilor.
f. Împărat (811—813).
g. Împărat (811).
h. Înfrîngerea bizantinilor din 813 şi depunerea lui Mihail Rhangabe s-ar fi datorat defecţiunii trupelor comandate de el, ca strateg al „Anatolicilor". Tot el l-ar fi trădat în 803 pe generalul Bardanes „Turcul".
i. Istoric şi teolog, patriarh de Constantinopol (806—815). A fost numit de Nikefor I din rîndul laicilor, în locul lui Tarasios, pe cînd nu era decît secretar, fiind ridicat dintr-o dată la treapta episcopală. Adversar al iconoclaştilor, e totuşi combătut de Teodor Studitul şi de extremiştii ortodocşi. El persecută pe eretici, paulicieni, maniheeni etc. Sub Leon Armeanul el este depus şi transportat la Chrysopolis. În locul său este numit un laic, Teodat.
j. La începutul domniei (820) Mihail II a rechemat din exil pe Teodor Studitul şi a căutat o cale de împăcare cu ortodocşii, fără a renunţa însă la atitudinea sa de principiu contra cultului icoanelor. De acord cu Teodor, a cerut arbitrajul bisericii france şi al celei romane. Conciliul din Paris (825) i-a dat dreptate, dar Roma s-a împotrivit la această soluţie.
k. Împărat (820—829).
l. Din Italia de sud.
m. Toma Slavul. Fost tovarăş de arme al lui Leon Armeanul şi Mihail Gîngavul în oastea lui Bardanes „Turcul", a fugit la arabi. Susţinut de califul al-Mamun, îşi strînge o oaste foarte pestriţă. Pune stăpînire pe flotă. Se dă drept Constantin VI. Înainte de aceasta i se zicea Toma Slavul sau Slavonul, fără a i se cunoaşte bine antecedentele.
n. Teofil, împărat (829—842).
o. Cu unele excepţii de patriarhi numiţi din rîndurile laicilor învăţaţi ca Tarasios şi Nikefor.
p. Era fiul lui Mihail Rhangabe.
r. Este împărăteasa Teodora, restauratoarea cultului icoanelor, sărbătorită de biserica răsăriteană în Duminica Ortodoxiei. A fost înlăturată de fratele ei sub cuvîntul unei legături vinovate cu Teoctist.

Capitolul trei

IMPERIUL JURISCONSULŢILOR ŞI AL CĂRTURARILOR

I

NOUA CIVILIZAŢIE BIZANTINĂ

92

in aceste îndelungate contestaţii civile, care au făcut să curgă mai multă cerneală decît sînge, dar care au dezechilibrat viaţa morală a „romanilor" din Orient, a rezultat o nouă civilizaţie, „al doilea elenism" ἑλληνισμὸς δεύτερος, cum îl numeau adversarii săi, care opuneau acest elenism creştinismului [1], şi care va trebui acum caracterizat, pe cît îngăduie izvoarele.

În viaţa publică, în învăţămînt, în literatură, în artă, ea se desprindea de supremaţia pînă atunci copleşitoare a mănăstirilor [2], pentru a se inspira din antichitate, în ciuda tuturor deosebirilor care despărţeau aceste modele de viaţa reală, populară, care se formase cu încetul la Bizanţ.

Pentru a face concurenţă acelor sărbători ale bisericii, care întreţineau prestigiul şi sporeau veniturile călugărilor, au fost reînviate vechi ceremonii păgîne, ca acele *brumalia* atît de violent atacate de duşmanii interesaţi //
93 ai acestei politici, ca fiind o „lucrătură a demonilor", şi care fuseseră consacrate cultului „lui Dionysos şi Brumos (sic), creatorii vinului şi ai semănăturilor"[3]. Împărăteasa le-a acordat protecţia sa[4]. „Brumaliştii" (βρουμαλισταὶ) au fost înfăţişaţi de către adversarii lor ca nişte corupători [5]. Continuatorul cronicii lui Teofan dezaprobă şi el favoarea arătată „brumaliştilor" de către noul regim [6].

---

[1] Nikefor, ed. Migne, *P. Gr.*, 981.

[2] Pentru mănăstirile refăcute: Kymina (Anatolia): Mercati, în „B. ngr. J.", IV, 9; Khanolakkos: Pargoire, în „É.O.", VI, 126; Patmos: Diehl, în „B.Z.", I, 488 ş.u. Cf. Dvornik, *Les légendes...*, 68—71.

[3] Βρουμάλιον ἤτοι ἑορτὴν δαιμονιώδη Διονύσου καὶ Βρούμου εὐφημῶν εἰς τὴν αὐτὴν τελετὴν ὡς τῶν σπερμάτων καὶ τοῦ οἴνου γενεσιουρούς (Sărbătorind brumalia, adică sărbătoarea diavolească al lui Dionysos şi Bromos — în a cărei celebrare aceştia apăreau ca creatorii vinului şi seminţelor); Viaţa Sf. Ştefan cel Nou, *loc. cit.*, 1165.

[4] Ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ ταύτης Βρουμαλίου (ziua de serbare a Brumaliei); *ibid.*, 1171.

[5] *Ibid.:* Παρὰ τῶν φιλοδαιμόνων Βρουμαλιστῶν (de la brumaliştii, iubitorii de demoni); *ibid.*, 1180.

[6] Teofan cont., 147.

Spectacolele Circului, minus măcelurile, au fost reluate, iar sub Teofil, s-a dat atenție competițiilor dintre Verzi și Albaștri ocrotite oficial, ca o revenire la trecut.

În ce privește învățămîntul, încă și ateniana Irina cinstise școala orașului ei natal, în care elenismul persistase multă vreme, în virtutea permanenței de spirit impusă de același mediu[7]. Teofil i-a dat o nouă direcție. El a făcut din Ioan Gramaticul un patriarh de Constantinopol. Curînd Bardas, cumnatul lui Teofil, va întemeia școala din Palatul Magnaura cu scopul cultivării matematicii, sub conducerea vestitului Leon, fost arhiepiscop iconoclast de Tesalonic[8]. Dealtminteri, e destul să deschidă cineva „Viața patriarhului Nikefor" pentru a vedea cît de mult erau prețuite matematicile, astronomia, geometria, muzica și filozofia, ai cărei termeni reapar ca în epoca lui Socrate[9]. Leon, care stăpînea ansamblul de cunoștințe necesare în epoca
94 aceea, adică toată acea „enciclopedie ne-teologică", învățase „poesia" // la Constantinopol. Pentru celelalte cunoștințe era elevul unei școli din insula Andros, care nu ne este cunoscută. Dar cronica adaugă că în ce privește anumite discipline el se formase chiar în mănăstire. A existat deci la „Universitatea" laică un profesor de geometrie, Teodor, un altul de astronomie, Teodegios, un al treilea pentru studiul gramaticii, Kometas[10]. Patru alți profesori trebuiau să completeze ciclul celor „șapte arte liberale" [11].

Dar de acum încolo nu mai este nici urmă, nici chiar pentru drept, de λόγοι λατίνοι literele latine, odinioară la așa mare cinste[12]. Tot învățămîntul se sprijină pe limba greacă, cea mai bună greacă din antichitate. Limba populară a lui Teofan și a călugărilor, nu va mai fi folosită de cronicarii Imperiului care vor să fie istorici.

Iconoclasmul trebuia să determine ivirea unei arte noi[13]. S-a observat[14] că în anumite domenii, ca acela al gemelor sau al miniaturilor, unde era mai ușor de copiat, tradițiile antichității s-au păstrat fără întrerupere și fără alterare. Acum, după ce nu numai că au fost distruse reprezentările lui Hristos și ale Fecioarei (pe care preferau să o numească χριστότοκος, născătoarea lui Hristos, în loc de θεότοκος) și cele ale sfinților, dar a fost interzisă chiar continuarea meseriei de zugrav de icoane — și erau unii celebri ca un oarecare Lazăr[15] — oamenii din vremea aceasta s-au îndreptat spre antichitate și spre
95 realitățile naturii // interpretate tot în același sens[16], întorcîndu-se spre amintirile istorice pentru a avea o pictură nouă. În locul frescelor repre-

---

[7] Teofan, 687. Vezi și J. D. Phoropoulos, *op. cit.*

[8] Teofan cont., 185.

[9] Viața lui Nikefor, Migne, *P. Gr.*, C, 52, 57, 60.

[10] *Ibid.*, 192.

[11] Vezi lucrările citate anterior: F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig—Berlin, 1926; L. Bréhier, *Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople*, în „Byz.", III și IV.

[12] Procopie, *Bell. Ital.*, 20. Cf. Agathias, 96 (și școala din Sidon), 324.

[13] Pentru vechea bibliografie vezi și F. C. Schlosser, *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reiches*, Frankfurt, 1812.

[14] Bréhier, *L'Art byzantin.*

[15] Teofan cont., 103.

[16] Vezi descrierea unei grădini botanice și zoologice, creată în curtea unei mănăstiri, cea a Blachernelor: ὀπωροφυλάκιον, ὀρνεοσκοπεῖον, δένδρα καὶ ὄρνεα παντοῖα, θηρία τε

zentînd sinoade, erau înfățișate spectacole din Circ [17]. Partizanii tradiției se indignau să vadă în biserici păsări și animale, a căror moștenire a trecut la armeni, care au știut să scoată de aici cele mai frumoase efecte de ornamentare [18].

Toate acestea nu i-au împiedicat însă bineînțeles pe umilii artiști (care se ascundeau prin mănăstirile ce scăpaseră de persecuție — mai ales în provincii — sau cei care trăiau liberi, fie chiar în refugii rupestre [19], fie sub arabi sau în Italia meridională), să urmeze mai înainte vechea lor practică obișnuită, coborîtă din ce în ce mai mult pînă la folclor și însuflețită de un spirit viu de satiră contra adversarilor biruitori pentru moment. A fost subliniată cu drept cuvînt importanța acestei arte secundare, religioasă și populară totodată, care corespunde întru totul cu Viețile Sfinților de felul celor scrise despre un Ștefan cel Tînăr, un Teodor din Studion, un Ioanițiu [20]. Se găsesc asemenea naive desene marginale mai ales pe manuscrisele cărții celei mai răspîndite
96 din Biblie, aceea care se // adaptează mai bine la toate stările sufletului, aceea — în sfîrșit — care slujea la învățămîntul primar, putînd deci fi un excelent instrument de propagandă, Psaltirea [21]. Ele ar putea fi puse față în față cu unele transformări rurale din iconografia românească realizate mai ales de preoți, de călugări și de zugravi țărani din Transilvania.

Marea sculptură pierise sub atacurile iconoclaștilor, și fără speranță de reînviere. După Constantin VI nu mai sînt statui de împărați. Dar se cizelează în marmură și în fildeș, ca și în pietrele prețioase, nu numai pentru redarea unor opere de pură ornamentare liniară de modă arabă, dar și pentru a înfățișa în relief figuri și scene [22]. De la arabi, sau chiar de la predecesorii lor pe acel pămînt, se vor împrumuta, odată cu ajurul dantelat al pietrei și modelul stofelor cu păsări și cu animale, cu rozete și palmete, pe care Persia

---

καὶ ἄλλα τινὰ ἐγκύκλια διὰ κισσοφύλων, γεράνων τε καὶ κορωνῶν καὶ τακόνων ταύτης περ μουσώσας (Aranjînd cu gust coliba de păzitor al fructelor, colivia păsărilor, copacii și păsările de tot felul, animalele sălbatice și chiar și unele lucruri ce privesc iedera, cocorii ...); Viața Sf. Ștefan cel Tînăr.

[17] Ἱππηλάσιον..., φιλοδαίμονα ἡνίχοον..., οὐρανικὸν (concursul de care..., vizitiul iubitor de demoni..., cupola); Viața Sf. Ștefan cel Tînăr, 1172. Comparații luate din pictură, în Teofan cont., 23.

[18] *Ibid.*, 99. Cf. articolul nostru în „l'Acropole", anul I, și scurta noastră istorie a Armeniei, *Brève Histoire de la Petite Arménie*.

[19] Jerphanion, *Églises rupestres* (citat anterior).

[20] Diehl, *Art byz.*, 378 ș.u. Vezi Bréhier, *Manuel d'art byzantin*, 58 ș.u. Pentru inspirația derivată din scenele dramatice pe care biserica le înfățișa credincioșilor, vezi *ibid.*, 63 ș.u.; Giorgio Piana, *Le rappresentazioni sacre nella letteratura bizantina, dalle origini al secolo IX, con rapporti al teatro sacro d'Occidente*, Grottaferrata, 1912, și lucrarea recentă dată de Venetia Cottas, *Le théâtre à Byzance*, Paris, 1931 (cf. „RHSEE", VIII, 227—230). De asemenea referitor la Χρίστος πάσχων (Hristos răstignit), Van Cleef, în „Transaction" ale Academiei din Wisconsin, VIII (1892).

[21] Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, cf. darea de seamă din „V.V.", IX, 506 ș.u. Cf. scrisoarea lui Psellos către împăratul Constantin Monomahul, în Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 352 ș.u.

[22] Despre statuia lui Iustinian II fărîmată de Bardas, *Patria, loc. cit.*, c. 808 ș.u.

le moştenise de la străvechea Asirie. Toate acestea vor trece apoi pe iconostasele de lemn de care este plină întreaga hartă a lumii ortodoxe postbizantine [23]. Tot de acolo vine reliefarea liniilor subiectului reprezentat pe un cîmp umplut de mortar colorat. Cofrete pentru giuvaere — şi de ce nu unecri şi pentru moaşte, în ciuda subiectelor profane înfăţişate? [24] — basoreliefuri, camee aparţin acestor lucrări, în care dacă subiectul este confuz şi uneori absurd, execuţia foarte onestă vădeşte adesea o foarte mare fineţe. Sculp-
97 tura în metal, atît de bogată şi de precisă în // Siria şi în regiunile vecine în secolul VI [25], nu ne-a transmis nimic [26].

În arhitectură va birui tot mai mult biserica de tipul triconc, care a trebuit să aibă la început un sens mistic, reprezentînd Treimea, şi prin adăugirea pronaosului, redînd forma crucii. Totodată, prin despărţirea de lumea din afară ea corespunde la nevoile capelei pentru călugări, care nu admit alături de propriul lor număr destul de important, decît doar anumite categorii de vizitatori. Şi poate că ar mai trebui căutat motivul unei asemenea preferinţe în perfecţionarea muzicii bisericeşti, cîntăreţilor fiindu-le rezervate absidele din dreapta şi din stînga.

În acelaşi timp, apărea o artă nouă de palate, de caracter compozit, cu elemente împrumutate islamului, care la rîndul său îşi căutase inspiraţia în Siria şi în Persia. Viaţa patriarhului Nikefor menţionează construcţiile lui Leon III şi Constantin V [27]. Triconcul lui Teofil, datorat unui Patrikios [28], cu cele trei abside ale sale, reprezintă o formă nouă la Bizanţ, oricare vor fi fost originile sale asiatice. În acelaşi stil mixt îşi va înălţa împăratul Vasile I „noua [sa] mănăstire", *Nea Mone*, ale cărei triste rămăşiţe au fost recent descoperite [29]. Se mersese atît de departe cu imitaţia, încît erau reproduse şi stalactitele sarazine [30].

Dar din toate acestea ne-a rămas foarte puţin, de pildă, basilica Sf. Teodosia din Constantinopol, atribuită epocii Irinei [31], moscheea lui Atik Mustafa şi o parte din mănăstirea înălţată în Capitală de către Manuil Per-
98 sanul. // Sînt menţionate zidurile ridicate de Mihail III, ispravnic al lucrării fiind însuşi Bardas [32]. Palate noi, ca acelea numite Pige [33] şi Hebdomon [34], au fost adăugite construcţiei anterioare de caracter mixt a vechii reşedinţe, aparţinînd la diverse epoci [35].

---

23 Bréhier, *L'art byzantin*, 131.
24 *Ibid.*, 46.
25 *Ibid.*, 124—125. Crucea lui Iustin II, în Bayet, *L'art byzantin* şi în Oman, *op. cit.*, 118.
26 Despre porţile de bronz de la Sf. Sofia (838), N. Brunov, în *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XLIX, 65.
27 Migne, *P. Gr.*, C, 520.
28 Bréhier, *L'art byzantin*, 186.
29 Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, Paris, 1921.
30 Bréhier, *op. cit.*, 104.
31 Ebersolt, *loc. cit.*
32 „Syllogos" al Soc. filologice din Constantinopol, XV, Supl. 32.
33 „É.O.", XI, 18.
34 H. Glück, *Das Hebdomon von Konstantinopel und seine Reste in Makriköi*, Viena, 1920; J. B. Thibaut, în „É.O.", 1922, 31 ş.u.
35 J. Labarte, *Le palais impérial de Constantinople et ses abords*, Paris, 1861; Ebersolt, *Le grand palais de Constantinople et le Livre des cérémonies*, Paris, 1910. Vezi şi Diehl, *op. cit.*, 367 ş.u.

Ca literatură, Vieţile Sfinţilor ajunse din nou numeroase, suferă totuşi un întreg proces de transformare, care le face să fie simţitor diferite ca structură şi ca stil, cît şi ca destinaţie, faţă de acelea de o umilă simplitate şi de o imaginaţie superstiţioasă, redactate în intervalul dintre secolele VI—VIII [36]. Scrise în mănăstirile renovate, cum ar fi ctitoriile patriarhului Ignatie, cele trei lăcaşuri din insulele Propontidei, şi un al patrulea la Satyros, pe coasta Asiei [37], ele sînt în măsură să satisfacă un public luminat, care are acum alte ţeluri.

Înclinaţia pentru „elenism" colorează şi unele lucrări de edificare datorate unor ecleziastici ca diaconul Ignatie, mai apoi episcop de Niceea, autor
99 al Vieţii Sf. Tarasius, al aceleia // a Sf. Nikefor şi poate şi a Vieţii Sf. Grigore Decapolitul [38].

Sentimentul de mîndrie cu care biograful Sf. Teodora din Tesalonic (†892) vorbeşte de trecutul glorios al insulei Egina, unde s-a născut şi care acum, pustie, a fost părăsită în mîinile necredincioşilor, epitetul de „oraş cu şapte porţi" pe care îl dă Tebei ne-ar face să vedem în acest anonim pe încă unul din scriitorii influenţaţi de antichitate, care trăiau în jurul anului 900. Opusculul este interesant şi pentru istoria iconoclasmului prigonitor [39].
100 // Analiza Vieţii Sf. Teoctist Paflagonianul — operă scrisă după anul 900 de un oarecare Niketas, care transformase, cu bună ştiinţă sau nu, istoria Sfintei Maria Egipteana — arată că se recurgea nu o dată în dauna autenticităţii, şi cu un sentiment care nu este tocmai cel al pietăţii, la nişte falsi-

[36] Viaţa Sf. Tarasios, în Migne, *P. Gr.*, XVIII; ed. Heikel, în „Acta Societatis scientiarum fennicae", XVII (1889); Fr. Dvornik, *La Vie de St. Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IX-e siècle*, Paris, 1926; Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.", II, 126 ş.u.; C. Fr. Müller, *ibid.*, III, 516 ş.u. Usener, *Acta martyris Anastasii Persae*, Bonn, 1894. De asemenea şi Papadopoulos-Kerameus, în 'Ἐκκλ. 'Αλήθεια, 1902, 37—39. O Viaţă a Sf. Tarasios care s-a păstrat în l. latină, la Migne, *P. Gr.*, XCVIII, c. 1385 ş.u.

[37] Pargoire, *Les monastères de Saint Ignace*, în „Izvestia" ale Institutului rus din Constantinopol, VII [1], 56—91.

[38] Vezi mai sus nota 36.

[39] Viaţa a fost publicată la Dorpat (Iuriev), în 1899, de către episcopul Arsenie, apoi de către Kurtz, în „Memoriile" Academiei din St. Petersburg, 1902 (seria 8-a, VI). Cf. P. N. Papagneorguiou, în „B.Z.", X, 144—158; Maas, *ibid.*, XII, 614—625. Din aceeaşi epocă Vieţile: Sf. Luca cel Tînăr, Migne, *P. Gr.*, CXI; Sf. Iosif Imnograful, *ibid.*, CV; Sf. Atanase, *Acta Sanct.*, aprilie, III; Sf. Gheorghe din Amastris, ed. Vasilievski, St. Petersburg, 1890; Sf. Anton cel Nou, ed. Papadopoulos-Kerameus, „Soc. Orth. din Palestina", LVII; Sf. Ioaniţiu, datorată călugărului Petru din Agauros, ed. van den Gheyn, *Acta Sanct.*, noiembrie, II, 311—345; Sf. Metodiu, Migne, *P. Gr.*, c. 1243 ş.u.; Sf. Euthymie, patriarhul (ed. de Boor, Berlin, 1888); Sf. Germanos, patriarhul, Papadopoulos-Kerameus, în „Syllogos" din Constantinopol (1884), 11—17 [vezi şi Fuchs, în „Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen", LIX (1923), 177—192]; Sf. Ioan Psihaitul, P. van den Ven, *La vie grecque de St. Jean le Psichaïte, confesseur sous le règne de Léon l'Arménien (813—820)*, Louvain, 1902; Sf. Evarist, *Vie de S. Évariste, higoumène à Constantinople (n. 819)*, ed. de van de Vorst, în „Analecta Bollandiana", XLI, 1923, 288 ş.u.; Sf. Atanase, *ibid.*, XXV, 1906, 1 ş.u.; Euthymie cel Tînăr, scrisă de arhiepiscopul Vasile din Tesalonic, Petit, *Bibl. d'hagiographie orientale*, Paris, 1904; Sf. Ilie cel Tînăr, *Acta Sanct.*, august, III; Sf. Ştefan cel Tînăr, Vasilievski, în „J. Min. I. P.r." (1877), 283—289; Sf. Auxentie, Clugnet şi Pargoire, *Vie de St. Auxence*, Paris (1904), 45 ş.u.; cf. P. V. Nikitin, în „Izvestia" din Petersburg (1912), 1099—1115; Sf. Pavel cel Tînăr, „Analecta Bollandiana", XI, 5 ş.u. (cf. informaţiile culese de L. Bréhier, date în „Byz.", I, 177—190); faptele a şaizeci de martiri, ed. de Papadopoulos-Kerameus, în „Soc. ortod. din Palestina", XII (1892). În general, pentru secolele VIII şi IX, Loparev, în „V.V.", XVI, 1 ş.u.; XVIII, 1 ş.u. Vezi şi Tougard, *De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes*, Paris, 1874.

ficări vulgare pentru a-şi lega propriul nume de viaţa a încă unui sfînt [40]. Autorul însărcinat cu o misiune în Creta stăpînită de arabi este aruncat de furtună în insula Paros, unde un pustnic îi comunică această istorie pe care o aflase şi el de la un vînător.

Totuşi, uneori trebuie căutată istoriografia într-o formă vie, mişcată, plină de amănunte tragice şi întotdeauna însufleţită de pasiune în anumite Vieţi de sfinţi, care nu sînt decît capitolele luptelor între partide şi între individualităţi.

Astfel, în secolul IX, în opera lui Niketas din Paflagonia, spirit deschis patriotismului local — care îl face să preamărească locul său de origine, cetatea Amastris, adoratoare din vechime a lotusului ca fiind „ochiul lumii aproape" [41], emporiul cu „case strălucitoare", cu „ziduri puternice", cu „portul minunat", unde vin ca la o „piaţă comună" sciţii de la [Pontul] Euxin — şi totodată, sensibilitate de o mare fineţe, aşa cum apare în Viaţa Sf. Tecla în care recunoaşte că „dragostea este o grea povară" [42]. Acest scriitor — care se consolează de faptul că „Academiile şi sălile, plimbările filozofice au fost delăsate la Atena şi la Teba din cauza ocupaţiilor a celor care se consideră filozofi" [43] — dă
101 în Viaţa Sf. Ignatie, patriarhul // de origine imperială[a], un întreg roman plin de pasiune. El porneşte de la educaţia îngrijită a tînărului principe în mijlocul unei familii virtuoase, pentru a-l arăta apoi pe acest exilat din porunca aceluia[b] care prin trădare a luat locul tatălui său, trecînd prin toate jignirile trupului şi toate suferinţele unui suflet pe atît de delicat pe cît de mîndru. Este înfăţişat împăratul profanator, Leon Armeanul, ucis într-o capelă a palatului său „ca un cîine sub loviturile săbiilor" de către conspiratorii care pătrunseseră acolo în veşminte de clerici, apoi aruncat într-un sac şi îngropat în taină în insula Prote. Alte figuri imperiale trec înaintea cititorului, foarte clar definite. Alături, tînărul cleric creşte sub ochii maicii sale, prinţesa imperială[c] şi sub privegherea patriarhului detronat Nikefor. Figura lui Bardas, vizirul incestuos al beţivului împărat Mihail, se ridică impresionantă în vigoarea şi complexitatea sa. Se mai adaugă povestiri cu privire la cutare pretendent la tron, care se făleşte cu o genealogie de bastard şi sfîrşeşte mutilat şi orb. Ignatie a ajuns patriarh în urma recomandării unui pustnic iubit. Iată-l acum pe Photios urmărit neîncetat de blestemele duşmanilor săi — înlocuindu-l pe Ignatie în scaunul patriarhal. Începe martiriul lui Ignatie descris cu aceeaşi nemiloasă cruditate de colorit ca suferinţele Sf. Tecla. O dramă întreagă se desfăşoară, al cărui erou neclintit în sentimentul dreptului său şi al nevinovăţiei sale este Ignatie. Conciliile care se contrazic, înălţînd şi lăsînd să cadă pe rînd pe cei doi rivali de firi atît de deosebite, sînt înfăţişate de un martor care a asistat la şedinţe, la procesiuni precum şi la supliciile învinşilor. Tragedia lui Bardas, doborît în chip fulgerător „în grădini" de gelozia şi bănuielile lui Mihail, cea a stăpînului său imperial despre care biograful crede că e mai prudent să

[40] Ediţia Teofil Ioannou, Μνημεῖα ἁγιολογικά, Veneţia, 1884, 1—17. Cf. Zerlentis, în „B.Z.", X, 159—165; Delehaye, în „Byz.", I, 191—200.

[41] Τῆς οἰκουμένης, ὀλίγο δεῖν, ὀφθαλμός; Migne, *P. Gr.*, CV, 422—424.

[42] Δύσοιστον γὰρ ὁ ἔρως; *ibid.*, 321.

[43] Ἐντεῦθεν ἠμέληνται μὲν αἱ Ἀκαδημίαι καὶ στοαὶ καὶ περίπατοι, ἠμέληνται δὲ Ἀθῆναι καὶ Θῆβαι τῶν φιλοσοφεῖν οἰομένων αἱ διατρίβαι; *ibid.*, c. 232.

ascundă motivele și mai ales să păstreze tăcerea asupra numelui vinovaților[d], se profilează pe fondul acestui martirologiu. Un strigăt de triumf salută prăbușirea prin voința lui Vasile — stăpînul cel nou — a aceluia[e] care credea
102 că nu mai era nimic de care să se teamă. // Bătrînul Ignatie va putea muri în acest scaun din care fusese alungat de intrigă și de ambiție [44].

Se găsesc chiar și în acest secol biografii de laici, scrise dintr-o datorie de recunoștință, ca viața bogatului proprietar anatolian Filaret, scrisă de nepotul său Niketas în 822. Una din nepoatele lui Filaret se măritase cu Constantin VI, o alta cu ducele longobard exilat, Arichis. În acest opuscul, o serie de elemente interesează în modul cel mai viu [45]: amintirea originii țărănești a lui Filaret, statistica bogățiilor acumulate, notarea raportului cu mediul înconjurător, plîngerile contra regimului fiscal împovărător, incidentul căsătoriei imperiale încheiată datorită raportului inspectorilor „tehnici" care înarmați cu prăjina de măsurat străbat provinciile în căutarea de fete frumoase.

Sînt și călugări care lasă scrieri fără vreo legătură cu mediul lor mănăstiresc. Astfel, în 880, cucerirea Siracuzei a fost descrisă într-o scrisoare publică în limba greacă de către călugărul Teodosie [46].

Primejdia maniheeană, devenind tot mai amenințătoare în secolul IX, stîrnește în cele din urmă o întreagă literatură polemică. Un supus sicilian al Imperiului, Petru, despre care nu se cunoaște decît devotamentul său față de Vasile „marele Basileus", capul întregii ῥωμαϊκὴ ἀρχή (conduceri romeice), își dezvăluie ura sa contra tradiției evreiești și prozelitismul înfocat al aderenților lui Manes contra crucii [47].

103 Poezia este reprezentată de versurile // dialogate ale lui Ignatie diaconul (care amintesc de cutare operă populară din evul mediu occidental despre Adam[f] și despre păcatul strămoșesc) [48], de încercările ritmice ale patriarhului Nikefor [49], ale urmașilor săi Metodie și Ignatie, |precum și ale unor laici [50], de bucățile liturgice ale neîmpăcatului său adversar, arhiepiscopul de Smirna, Mitrofan, iscusit mînuitor de metruri antice [51].

Dar Arethas din Cezareea (n. 880 la Patras, mort după 932), elevul lui Photios [52], este principalul reprezentant al acestei literaturi cu totul artifi-

---

[44] *Ibid.*, 490 ș.u.

[45] Publicat de Vasiliev în „Memoriile Institutului rus din Constantinopol", V (1900). Cf. Bréhier, în „Byz.", I, 180—182. De asemenea și Viața egumenului Mihail Maleinos scrisă de elevul său, Teofan, Gédèon, în „Syllogos" al Soc. din Constantinopol, Supl., 94—98. Cf. L. Petit, *Vie et office de St. Michel Maleinos, suivis du traité ascétique de Basile Maleïnote*, Paris, 1903.

[46] Zuretti, Ἰταλοελληνικά, I, Palermo, 165 ș.u.

[47] Migne, *P. Gr.*, CIV.

[48] Migne, *P. Gr.*, CXVII, c. 1165 ș.u.; ed. C. F. Müller, Kiel, 1886. Cf. „B.Z.", I, 415 ș.u.

[49] Despre textul acestuia „Oneirokritikon", F. Drexl, în „Festgabe", 100 ș.u. (cf. *Achmetis Oneirocriticon*, editat de același, Leipzig, 1925).

[50] În revista „Eos" din Lwow, 1908, 150—163.

[51] Vezi Mercati, în „B.Z.", XXX, 54 ș.u.

[52] Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 500 ș.u., 787 ș.u.; *ibid.*, CXXII, c. 1285; Peter Becker, *De Photio et Aretha scriptoribus*, teză, Bonn, 1909; Kougeas, Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Atena, 1913; Comperman, *Aus dem litterarischen Nachlasse des Erzbischofs Arethas aus Kai-*

cială, care amestecă laolaltă omeliile, scholiile, scrisorile, satirele şi versurile [53].

Alături de literatura istorică, urmărind mai ales episoadele marii bătălii creştine, se dezvolta o alta de un caracter mai înalt, ca lucrarea patriarhului
104 Nikefor (806—815) [54]. Autor al unei „cronologii" // populare, el înfăţişează istoria religioasă a Imperiului, începînd de la moartea lui Mauriciu. Este o povestire scurtă, anecdotică, stăruind doar asupra împrejurărilor privind Palatul şi Capitala, care sînt urmărite pînă în 769. Este de folos mai ales pentru începuturile vieţii politice la bulgari.

Un călugăr fără altă pretenţie decît de a face să conveargă toată istoria lumii la triumful ortodoxiei tradiţionale, a fost acel monah George „păcătosul" (ἁμαρτωλός), dintr-o mănăstire necunoscută, care sub împăratul Teofil, culegînd din scrierile lui Teofan, din ale patriarhului Nikefor şi din lucrări azi pierdute, a vrut să dea o carte masivă, începînd de la „zidirea lumii" şi conţinînd tot ce trebuie să cunoască şi să accepte un bun creştin din vremea sa. Acest produs sărac al unui spirit puţin cultivat — care totuşi se interesează de ştiinţele naturale şi se complace în a cita pe Iosephus [Flavius], pe Platon şi pe „astronomul" Moise, recurgînd şi la o cronică a patriarhilor Alexandriei, şi care ca teolog stăruie cu competenţă asupra maniheismului — a avut chiar la Bizanţ şi apoi la popoarele slave şi în Georgia, un succes care nu este comparabil decît cu acela al lui Malalas, căruia îi este superior prin stil, dar şi prin libertatea sa de spirit şi prin puterea imagina-
105 ţiei [55]. Pentru anii 813—842, el constituie, aşa cum este, singurul // izvor contemporan. Îşi poate cineva închipui în ce mod tratează acest călugăr din „oraşul lui Dumnezeu" şi din „casa lui David" pe [împăratul] Leon, drept fiară, Saul, Senacherib, monstru născut dintr-o leoaică[g] din Asiria şi un leopard din Armenia, de asemenea pe pîngăritorul Copronym drept o simplă maimuţă, iar pe Teofil drept duşmanul lui Dumnezeu.

Cronica lui Iosephos Genesios, contemporan cu succesorul împăratului

sareia, Didaskalikon (1913), 95 ş.u., 182 ş.u.; acelaşi, în „Studi bizantino-neoellenici", III, 3 ş.u.; Dräsecke, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum" 1915; Νέος Ἑλληνομνήμων, VIII, 301—306; XIV, 407; Sokolov, în „B. ngr. J.", VIII, 298; Şestakov, în „Byz.-sl." I (1929), 159 ş.u. Scrisoarea sa către Constantin Porfirogenetul, în Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII, 205 ş.u. El se plînge că la Constantinopol laicii uzurpă din drepturile clericilor.

[53] Despre imnografi, ca David sau Gabriel, Petrides, în „É.O.", VIII, 298—301, 344—346. Vezi şi „Epilogul" lui Agathon; Mansi, XII, 189 ş.u.

[54] Ed. Migne, *P. Gr.*, C. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 71 ş.u., 349 ş.u. Vezi şi Burckhardt, în „B.Z.", V, 465 ş.u.; Dobschütz, în „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche", ed. 3-a, XIV, 22—25. Traducere bulgară de Zlatarski în „Sbornik"-ul din Sofia (1923), 132—182. Cronica siriană contemporană este aceea a lui Dionisie din Tell-Mahre (†845), ed. J.B. Chabot, Paris, 1893 (în „Bibl. de l'École des Hautes Études", 112).

[55] *Georgii Monachi Chronicon*, ed. Carolus de Boor, I—II, Leipzig, 1904 (cf. Şestakov, în „V.V.", XIII, 428 ş.u.). Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 352 ş.u.; C. de Boor, *Zur Kenntnis der Weltchronik des Georgios Monachos*, în „Historische Untersuchungen Arnold Schäfer gewidmet", Bonn, 1882, 276 ş.u.; Fr. Diekamp, *Der Mönch und Presbyter Georgios*, în „B.Z.", IX, 14 ş.u.; F. Lauchert, *ibid.*, IV, 493 ş.u.; de Boor, *ibid.*, VI, 40 ş.u.; Th. Preger, *ibid.*, 129 ş.u.; Praechter, *ibid.*, XV, 307—330; „V.V.", II, 551 ş.u.; Istrin, *ibid.*, XIII, 36 ş.u.; acelaşi în „J. Min. I. P.r." (mai 1917), 1—25; *Chronik des Georgios Hamartolos in slavisch-russischer Übersetzung*, Petrograd, 1920—1922; şi o ed. a acestei versiuni de către acelaşi, în 1922; P. A. Lavrov, *Zur Frage über den Ort und die Zeit der slavischen Übersetzung der Chronik des Georgios Hamartolos;* Weingart, *Byzantske kroniky v literature cirkevne slov.*, Bratislava, 1922—1924; Bidlo, în „B. ngr. J.", VI, 194 ş.u.; Kauchčišvili, *Georgii Monachi Chronicon*, Tiflis, 1920.

Vasile, căruia i-a dedicat lucrarea sa de cărturar pretenţios, anunţînd că înţelege să-l continue pe Teofan după anul 823, avea de scop mai ales să acopere şi să scuze actul criminal prin care fusese instalată o nouă dinastie la Bizanţ. Uciderea lui Bardas ar fi fost datorată certurilor între partizanii lui Ignatie şi cei ai lui Photios, şi dacă împăratul Mihail a căzut victimă, acest lucru a fost împotriva voinţei lui Vasile, care fusese totuşi prevenit că stăpînul său vrea să se scape de el [56].

A mai existat, ca un corolar al acestor povestiri în formă de cronică, biografia patriarhului Nikefor — cu tot ce conţine împotriva acelui Amalekit, acelui „cameleon" de Leon, acelui patriarh sau „phatriarh" al său Iannis, cu toate poreclele de ocară acumulate, care apar scrise de ortodocşi pe marginea psaltirilor — şi biografia citată mai sus a lui Ignatie cu scopul de a transmite o caricatură odioasă a rivalului său Photios.

Cît despre „Tactica" împăratului Leon VI, ea depăşeşte puţin epoca de care ne ocupăm aici [57].

106 Dar acel care întrupează prin infinita sa curiozitate de a şti, // prin dragostea sa de cărţi, fără deosebire, prin plăcerea de a discuta şi mîndria sa de cărturar, toată această primă perioadă de literatură laică este scriitorul, apoi patriarhul Photios, care este, dealtminteri, legat de mişcarea religioasă şi prin înrudirea sa cu împăraţii iconoclaşti, fratele mamei sale Irina fiind căsătorit cu o soră a împăratului Teofil [58].

---

[56] Ed. din Bonn.

[57] Vezi Milard, în „B.Z.", XII, 585 ş.u.; Ostrogorsky, *ibid.*, XXX, 396.

[58] Teofan cont., 175; Migne, *P. Gr.*, CII; *Photii Patriarchae opusculum paraeneticum, appendix gnomica*, ed. Sternbach, Cracovia, 1893 („Disertaţiile Academiei", XX, 96 ş.u.); *Analecta photiana, ibid.*; Papadopoulos-Kerameus, *Sanctissimi Patriarchae Photii, archiepiscopi Constantinopoleos, epistolae XLV*, Petersburg, 1896; acelaşi, *Monumenta graeca et latina ad historiam Photii Patriarchae pertinentia*, Petersburg, 1899—1901; P. N. Papageorgiou, Φωτίου Πατριάρχου ἀνέκδοτος ὁμιλία καὶ ἐκδεδομέναι ἐπιστολαί, Triest, 1900, extras din Νέα Ἡμέρα (vezi „B.Z.", XI, 33 ş.u.); R. Reitzenstein, *Der Anfang des Lexikons des Photius*, Leipzig—Berlin, 1927; Edgar Martini, *Textgeschichte der Bibliothek des Patriarchen Photios von Konstantinopel*, I, Leipzig, 1911 (acelaşi, în „Syllogos" al Societăţii din Constantinopol, Supl., 1881—1882, 297, 320); La Rue van Hook, *The literary criticism in the Biblioteca of Photius*, în „Classical Philology", Chicago, IV (1909), 179—189; Papadopoulos-Kerameus, Ἀναλέκτα, II, 50—54 (versuri, un canon) Φοτίου... τὰ περὶ τοῦ τάφου τοῦ κυρίου ἡμῶν, Ἰ. Χρ. ὑπομνημάτιον (Comentariul lui Fotie privind cele referitoare la mormîntul domnului nostru I. Hristos), Petersburg, 1892; ed. Aristarchi (Omelii), Constantinopol, 1901, 2 vol. Pentru bibliografie, în afară de acea dată de Krumbacher, *Byz. Litt.*, 522—524, J. Hergenröther, *Monumenta Graeca*, Ratisbonna, 1869; *Monumenta ad... Photium pertinentia*; *Photius, Patriarch von Konstantinopel*, Ratisbonna, 1867; „Revue internationale de théologie", I (1893), 654—669 (după lucrările ruseşti); B. Lucaci, *Viaţa Patriarhului Fotie* (compilaţie), Baia Mare, 1893; Wentzel, în „Hermes", XXX (1895); Stiglmayr, în „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft", XIX (1894), 91—94; Dräsecke, *Die Syllogismen des Photios*, în „Z.f.w. Theol.", XLIV (1901), 553—589; P.N. Papageorgiou, Φοτίου τοῦ-Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὁμιλίας κριτικόν I, Leipzig, 1901; Papadopoulos-Kerameus, Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος, οἱ Ρῶς καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος, Atena, 1903; van Leeuwen, în „Mnemosyne", seria nouă, XXXIV (1907), 250—270; „Hermes" (1907), 153—155; Peter Becker, *De Photio et Aretha, lexicorum scriptoribus*, teză, Bonn, 1909; Ruinant, *Le schisme de Photius*, Paris, 1910; A. Vonach, *Die Berichte des Photios über die fünf älteren attischen Redner*, în „*Commentationes oenipontanae*", V, 1910, 14—76; Carolus Rudolfus Moeller, *De Photti Petrique Siculi libris contra Manichaeos scriptis*, Bonn, 1910; Martin, în „Abhandlungen" a Societăţii saxone, XXVII (1911); Hrisostom Papadopoulos, Περὶ τῆς ἐπιστιμονικῆς δράσεως Φοτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Atena, 1912; Emil Orth, *Photiana*, Leipzig, 1928; Dräsecke, în „B.Z.", V, 478—480; N. Papageorgiou, *ibid.*, VII,

Photios este un Thomas Becket al Bizanțului; savant, // om de
107 Curte, ba chiar curtezan, adulator și prieten intim al stăpînului, ajuns — mai puțin poate datorită ambiției sale, cît intereselor politice ale altora ca el — capul unei biserici de mult dată pradă intrigilor și atent ținute sub observație de permanenta gelozie a unei Rome, care devine tot mai italiană și al cărui șef era totuși recunoscut la Constantinopol de anumiți oameni de partid ca „patriarh al tuturor scaunelor și papă al lumii întregi" [59].

A fost înainte de toate un mare cărturar și un cititor plin de răbdare. Experiența sa atît de vastă în privința cărților ne-a fost păstrată în „Biblioteca" sa care, analizînd din punctul de vedere al stilului atît literatura sacră, cît și realizările admirabile ale antichității profane, și în primul rînd pe retori, pe toți retorii — este de fapt prima lucrare de creație literară; o întreagă tradiție bibliografică ne-a fost astfel din fericire păstrată [60]. El a creat însăși limba acestei ramuri a literaturii. Un crez foarte personal se desprinde din aceste observații și din dojenile sale: sila // de tot ce este artificial,
108 „hiper-attic", arheologic, ca și de tot ce se apropie de vulgaritate. Trebuie să scrii — după cum crede el — în așa fel ca să unești puritatea limbii cu „dulceața" ei, cu ușurința de a înțelege (ἡμερότης). Și trebuie — așa cum constată la Lucian — o armonie, un ritm al prozei pe care va ști să-l imite. Cînd va face elogiul Sf. Pavel, a cărui simplitate biruie tehnica lui Platon, el va fi deci consecvent cu felul său de a judeca [61].

Așadar, nu vor fi găsite niciodată în scrisorile [62] acestui cărturar rafinat, acestui psiholog pătrunzător, care a fost Photios, emfaza, silința către dificultăți spre a le învinge, care vor caracteriza curînd epoca manieristă a lui Psellos. Stilul este plin de repaos. Se simte o voință hotărîtă și un suflet senin, echilibrat. Patriarhul, chiar vorbind unui șef de stat, ca Mihail[h] noul creștin din Bulgaria [63], nu va abuza de complimente [64].

El însuși explică în pagini profund mișcate, în ce chip a fost smuls bucuriilor vieții laborioase ca să înfrunte primejdiile intrigilor personale și ale discuțiilor asupra dogmei [65]. La 25 decembrie 858 a devenit, din laic studios, patriarh ecumenic, înlocuindu-l pe Ignatie, bunul călugăr de modă veche, cinstit și supus. A lua o asemenea răspundere, era pentru acest erudit și acest om al lumii, acest mentor ascultat al societății bizantine, una din datoriile de „bun roman", de supus ascultător al „pioșilor împărați". El își datora

299 ș.u.; Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, VIII, 647 ș.u.; Dräsecke, *Ratramnus und Photios*, *ibid.*, XVIII, 396 ș.u.; „É.O.", III, 94 ș.u. (Photios și rușii); *ibid.*, VI, 30 ș.u., 118 ș.u. (apeluri bizantine către papă înaintea lui); Thearvic, *ibid.*, VII, 293 ș.u. (Photios și Imnul Acatist); *ibid.*, VIII, 163 ș.u. (Photios și Imnul Acatist); Jugie, în „R. Or. chr.", (1922—1923), 105 ș.u. (cultul său); Souarn, în „Bessarione", IV (1898), 35—47 (Photios „everget"); Jugie, *ibid.*, 1919—1920 (extras 1921; despre întîietatea Romei); același, *De Photii morali effigie*, *ibid.*, XXV (1921), 1—32; P. N. Papageorgiou, în Νέα Ἡμέρα (1900), 1343—1344. O teză din Rostock a fost închinată în 1929 „esteticii sale literare".

[59] Πατριάρχης πάντων τῶν θρόνων οἰκουμενικός πάπας; Mansi, *Concilia*, XVI, c. 293 ș.u.; Migne, *P. Gr.*, CV, c. 856 ș.u.

[60] Vezi studiul nostru din „Byz.", în 1927, 23—24.

[61] *Ad Amphilochium*, în Migne, *P. Gr.*, CI, c. 557.

[62] Vezi Io. N. Valetta, Φωτίου ἐπιστολαί, Londra, 1864.

[63] Migne, *P. Gr.*, CII, c. 628 ș.u.

[64] Cf. Papadopoulos-Kerameus, *Quarante-cinq lettres inédites*, Petersburg, 1869.

[65] Migne, *P. Gr.*, CII, c. 765 ș.u. El fusese φίλος καὶ σύντεκνος al împăratului.

fără îndoială situaţia sa atotputernicului Bardas, pe care ştiuse pe semne să-l cîştige chiar el pentru dragostea studiilor, pe care Cezarul le-a favorizat prin marea sa ctitorie şcolară.

109 // Patriarh al lui Mihail III şi al creaturilor acestuia, discreditaţi [apoi] ca imorali şi profanatori, el nu putea fi tolerat în scaun de asprul Vasile, care voia să obţină de la un sfînt de felul lui Ignatie, dezlegarea crimei a cărei amintire îl urmărea. Noul împărat a folosit formele cele mai solemne ale bisericii, pentru a scăpa de acela care ajunsese să fie socotit un intrus. Într-un sinod la care au participat delegaţii papii şi ai patriarhilor Orientului, 102 episcopi, pînă atunci partizanii săi călduroşi, l-au renegat. Photios a preferat să fie condamnat şi anatemizat, decît să răspundă unor adversari josnici şi pe care avea dreptul să-i dispreţuiască pentru lipsa lor de consecvenţă în atitudinea lor şi de lealitate faţă de el (867).

El a fost exilat şi în zadar au răsunat plîngerile sale la poarta stăpînului pentru care fabrica o genealogie armenească, mergînd pînă la regele Tiridate. În decursul lungilor ani de exil el s-a iniţiat în această teologie, a cărei cunoaştere cea mai desăvîrşită era pentru el o datorie. El s-a cufundat ani întregi în această muncă de comentare care trebuia să satisfacă raţionalismul său, dragostea sa de înţelegere „luminată". În scopul de a se răzbuna împotriva papii Nicolae, care contribuise din răsputeri la răsturnarea omului pe care îl considera ca un cărturar bizantin contaminat de ştiinţa profană, el a scos în relief ceea ce i se părea o eroare în concepţia romană despre purcederea Sfîntului Duh.

Foarte bătrîn, slăbit de modul său de viaţă, Ignatie a murit în ziua Sf. Iacob [23 octombrie] din anul 877 şi trupul său scheletic a fost dus, ca acela al unui sfînt şi martir, într-o mănăstire întemeiată de el. Îndată prietenii din palat ai lui Photios, ca Teofan care a ajuns episcop al Cezareei din Capadocia şi „magul" Santabarenos au pornit acţiunea necesară pentru restaurarea proscrisului. Cum după botezul bulgarilor Bizanţul era în termeni răi cu Roma, unde de mult murise Nicolae, Photios a redobîndit ceea ce socotea el că era dreptul său. Dacă s-a răzbunat contra duşmanilor săi, aceştia o meritaseră din plin.

110 // Roma nu a vrut să-l ierte pe acela care în urma unui sinod crezuse că trebuie să-i ceară o împăcare. Cînd a murit Vasile, scrupulele[1] succesorului său Leon VI [886—912], au adus pentru omul care era totuşi gloria epocii sale, o nouă destituire şi un nou exil (886), în cursul căruia el a fost răpus de durerea unei înfrîngeri neîndurate (c. 891) [66].

Dealtminteri, în acest om care a făcut atîta vîlvă, care a stîrnit şi a reprezentat atîtea pasiuni, în acest agitat şi acest luptător se află în fond dorinţa pe care a trebuit să o nutrească din tinereţe, a unei vieţi „străină de tot tumultul zadarnic al lumii din afară" [67]. Este, fără îndoială, şi un element de sinceritate în asigurările pe care le dă papii Nicolae despre caracterul episcopatului său impus de împărat — al cărui elogiu îl face — precum şi de

[66] Vezi mai ales Viaţa Sf. Ignatie de Mihail Paflagonianul, Migne, *P. Gr.*, CV, c. 544 ş.u. Cf. Viaţa Sf. Ioan imnograful, *ibid.*, CV, c. 939 ş.u.

[67] Εἰ γάρ μοι καὶ φροντὶς ἦν ἐκ παιδὸς συναυξομένη τε καὶ συμπαραθέουσα βιωτικῶν πραγμάτων καὶ θορύβων ἀπηλλαγμένον ἡ εὐχὴ καὶ τὰ καθ' ἑαυτὸν ἐπισκοποῦντα διατελεῖν; Migne, *P. Gr.*, CII, 585.

cler[68]. El repetă această declaraţie: „Am scăpătat din viaţa mea liniştită, am scăpătat din dulcea seninătate, am scăpătat şi din glorie, dacă unii pot să aibă vreo înclinare pentru gloria lumii" şi tot astfel din cercul prietenilor săi[69]. El este înconjurat, precum spune, de o întreagă societate care îl admiră şi face din el un zeu al ştiinţei şi al talentului. El nu are decît dezgust pentru vulgul pătimaş, care se îndreaptă întotdeauna împotriva celor care ocupă locuri eminente.

Dacă el a primit să stea în fruntea bisericii, trebuie să ţinem seama cît de mult era legat orice spirit bizantin de religie şi de slujbele sale şi totodată să avem în vedere înrudirea sa, menţionată de el, cu Tarasios, fratele
111 tatălui său (πατρόθειος)[70]. Şi trebuie să // recunoaştem cît de mari au fost eforturile sale neobosite de a se iniţia şi care au fost roadele luptei sale contra ereziarhilor.

Acest om de spirit atît de multiplu şi de divers, acest enciclopedist în felul Bizanţului, se interesează de absolut totul: chestiuni de cronologie[71], probleme de fizică privind de pildă virtuţile magnetului[72]. Dar ceea ce reţine mai mult luarea aminte în această personalitate excepţională este efortul pe care îl face din simţul datoriei pentru a adapta un spirit, de tendinţe profane la origine, la nevoile sarcinii religioase care i-a fost impusă, dacă dăm crezare afirmaţiilor sale. Cititorul pasionat al operelor antichităţii ajunge să facă elogiul simplităţii Sf. Pavel şi să-l prefere pe acest metec al civilizaţiei elenice amintirii lui Platon, Demostene şi Thukydide[73], pe care trebuia să o păstreze în suflet maestrul studiilor bizantine. Inteligenţa sa atît de subtilă se va cheltui de acuma numai în artificiile infinite ale scrisorilor sale goale de conţinut real şi în încercări de interpretare, ca aceea care vede în revolta lui Absalom contra tatălui său, imaginea atitudinii evreilor contra lui Hristos[74].

Photios a arătat în cartea sa dintîi asupra maniheenilor[75], în care expune dezvoltarea doctrinelor dualiste pînă prin 850, că el poate fi pus la nivelul celor mai buni istorici ai vremii sale. Nimic nu îi lipseşte: o informaţie precisă, o înlănţuire [logică] strînsă, o prezentare care vădeşte influenţa maeştrilor istoriei din antichitate. El e mîndru de a putea cita ca izvoare pe Ciril, episcopul „oraşului sacru", pe Epifan, Titus din Bostra, Serapion din Thomous, Alexandru din „oraşul lupilor". El se arată cunoscător direct al Evangheliei lui Scytianos, egipteanul arab care trăia la Alexandria, al „Capitolului" său, al „Misterelor" sale şi al „Tezaurului Vieţii", precum şi al operei
112 elevului acelui eretic Terebinth, care // se înfăţişează pe sine ca un nou Budda. I se pare necesară o lungă listă a propagatorilor doctrinei, consideraţi ca scriitori. El caută să fixeze în mod critic diferenţa între opiniile vechilor ereziarhi şi acelea ale lui Constantin Armeanul, care caută să adapteze

[68] Scrisori, *ibid.*, c. 588.
[69] Ἐξέπεσον εἰρινικῆς ζωῆς, ἐξέπεσον γαλήνης γλυκείας, ἐξέπεσον δὲ καὶ δόξης εἴπερ τισι καὶ κοσμῆς δόξης ἔφεσις; p. 577.
[70] *Ibid.*, c. 609. Cf. c. 649. Un frate cu acelaşi nume, *ibid.*, c. 944, 969 ş.u.
[71] *Ad Amphilochium*, Migne, *P. Gr.*, CI, c. 736 ş.u.
[72] *Ibid.*, c. 725.
[73] Cf. *ibid.*, c. 269, 557, 576 ş.u., 816 ş.u., 1169. Scrisorile sale din exil, *ibid.*, CII, c. 742 ş.u.
[74] *Ibid.*, CV.
[75] *Ibid.*, c. 628 ş.u. Despre relaţiile sale cu biserica şi statul armean, *ibid.*, c. 714 ş.u.

aceste credinţe părerilor generale ale creştinilor. El se complace în descoperirea artificiilor noului misticism care schimba numele aderenţilor săi şi învăluia în mister ideile sectei.

Se simte bine ce anume contrariază mai ales pe acest cărturar cu spirit atît de viu: toată vulgaritatea pretenţioasă, şarlatania insidioasă a acelor predicatori ai unei doctrine absconse, care se înfăţişează ca Sfîntul Duh, care se intitulează „Stea strălucitoare", care vorbesc de Evanghelia nouă pe care o răspîndesc de la un capăt al lumii la celălalt. Aceşti discipoli ai lui Baanes şi ai lui Sergius, fără a mai socoti pe acei [sectanţi] pe jumătate arabi din Tephrike, anume Karbeas şi fiul său Chrysocheir, aceşti „cynochoriti" şi aceşti „astati" care îi revoltă bunul simţ şi fineţea spiritului său.

În scrierea sa despre purcederea Sfîntului Duh, el urmează linia istorică, trecînd de la un pontifice roman la altul pentru a demonstra că punctul său de vedere a fost împărtăşit de Roma însăşi şi cu acest prilej el lasă să transpară orgoliul de a reprezenta o limbă mult mai bogată decît „latina săracă" a bisericii Occidentale[76].

Nu şi-a precupeţit nici un efort pentru ridicarea intelectuală şi morală a clerului său şi instrucţiunile pe care le îndreaptă către bulgarul Mihail, tratat de el ca fiu spiritual al bisericii sale, sînt un adevărat model de morală de care să se folosească un principe.

NOTE

a. Era fiul lui Mihail Rhangabe.
b. Leon V Armeanul.
c. Fiica împăratului Nikefor, şi sora împăratului efemer Staurakios.
d. Vasile Macedoneanul.
e. Patriarhul Photios.
f. „Le jeu d'Adam", poem dramatic din sec. XII.
g. Din cauza numelui de Leon (leul).
h. Boris I Mihail (852–889).
i. Se pare totuşi că hotărîrea noului împărat era dictată şi de resentimentele proprii contra aceluia care îi fusese dascăl, dar care totodată, împreună cu Santabarenos, l-ar fi denunţat într-un rînd pe moştenitorul tronului că ar unelti contra împăratului Vasile, tatăl lui. Este vrednic de observat că odată cu exilarea lui Photios are loc şi crunta răzbunare a lui Leon contra lui Santabarenos.
j. Era căpetenia paulicienilor din Asia Mică cu centrul la Tephrike, care au fost lichidaţi în 872 de către împăratul Vasile I.

II

OPERA DE REFACERE A ÎMPĂRATULUI VASILE

Împăratul Vasile a fost pentru Imperiu ceea ce fusese Teofil, dar totuşi
113 cu talente militare superioare, cu // un noroc mai bun, cu o statornicie
neclintită în ortodoxie. Dar acest fiu de ţărani din Tracia, descendenţi ai unei vechi colonii de armeni din Adrianopol[1], nu a fost numai un bun ju-

[76] *Ibid.*

[1] Teofan cont., 215.

decător, aşteptînd zilnic pe cei cu plîngeri la tribunalul său suprem din Genikon [2], nu a fost numai un mare clăditor de palate şi mai ales de mănăstiri, ci a lăsat după el reputaţia glorioasă de ocrotitor al săracilor, umililor şi nenorociţilor. Astfel el ţinea pe cheltuiala sa pe oamenii de la ţară care veneau să îndrepte un ultim apel către justiţia sa [3].

A pus legile la îndemîna tuturor, înlăturînd din colecţiile succesive tot ce era ieşit din uz şi stabilind nişte subîmpărţiri practice în ceea ce rămînea din vechiul *jus romanum*: *„Procheiron"*[4] (870—879) şi *„Epanagoge"*[5] (879—886)[a].

Vasile impunea taxatorilor săi un nou sistem pentru redactarea „codi-
114 cilelor" lor, îngăduind contribuabililor // putinţa de a verifica cu uşurinţă impozitul care li se cerea. El a oprit în chip hotărît una din acele revizii generale ale feudelor şi moşiilor concedate particularilor, şi care aveau mai ales drept consecinţă îmbogăţirea tezaurului imperial prin spolieri sau acte judiciare mai mult crude decît legitime [6]. Se poate totuşi ca el să fi vrut să lase netulburaţi, dintr-un interes dinastic, pe aceşti mari proprietari care acaparau fărîmă cu fărîmă pămînturile săracilor [7].

Simţul său de dreptate, ca şi zelul său pentru religie, îi impuneau deopotrivă să termine într-un mod echitabil, printr-un sinod solemn, această controversă[8] care se ivise de cîtăva vreme între patriarhul Ignatie[b] (depus în 858 din scaun de către capriciosul Mihail şi neînduplecatul Bardas) şi Photios. Am văzut mai sus că biserica romană fusese consultată în privinţa acestei certe. Cum papă era atunci Nicolae (858—867) — arbitrul conflictelor dintre regii franci şi adevăratul creator şi apărător energic al teoriei suveranităţii pontificelui, stăpîn al lumii, avînd în mîinile sale împărăteşti cele două săbii ale puterii asupra oamenilor — Roma nu a pregetat să dea o sentinţă favorabilă lui Ignatie. Dar Photios, pe de altă parte, care îşi redo-

---

[2] *Ibid.*, 260.

[3] Albert Vogt, *Basile I, empereur de Byzance (867—886) et la civilisation byzantine à la fin du IX-e siècle*, Paris, 1908; acelaşi şi P. Hausherr, *Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage*, în „Orientalia christiana", XXV[1] (1932) (cf. Grégorie, în „Byz.", VII, 626); Vogt, *The Macedonian dynasty from 867 to 976 and from 976 to 1057 A. D.*, în C.M.H., III, 49—118; Brooks, *Age of Basil*, în „B.Z.", I, XX (1911), 486 ş.u.; N. Popov, *Cu privire la istoria civilă a Bizanţului în epoca dinastiei Macedonene* (în l. rusă), Moscova, 1916; Nöldeke, *Sketches from Eastern history*, trad. Black, Londra, 1892; Baynes, *History*, 197—199. Cf. Freshfield, *Les manuels officiels de droit romain publiés à Constantinople par les empereurs Léon III et Basile I (726—870)*, Paris, 1829; Bréhier, *Les populations rurales au IX-e siècle d'après l'hagiographie byzantine*, în „Byz.", I, 177 ş.u.; Christo M. Macri, *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine de 867—1057*, Paris, 1925.

[4] Πρόχειρος νόμος, ed. Zachariä von Lingenthal, Heidelberg, 1839 (cu „Epanagoge"). Pentru „Basilicale" ediţia Heimbach, Leipzig, 1833—1870, 6 vol.

[5] Vezi Sokoliski, în „B.Z.", IV, 232—233.

[6] Despre noua sa monedă, σενζάτον, Teofan cont., 173.

[7] *Ibid.*, 261, 263—265, 276—279, 345, 346.

[8] Începînd din 858. Photios e depus de conciliul din 867. Izvoarele, în Dölger, *Regesten*, 55—56. Piesa decisivă la Mansi, XV, 187 ş.u. (scrisoare către papă, băgîndu-i vină că scrisese în acea limbă „scitică" ce este latina şi că se împotrivise împăratului care are dreptul să-i poruncească). Cf. obiecţiile în baza opiniilor şi tradiţiilor în scrisoarea din 867; Mansi, XV, 355 ş.u. (cf. Dölger, *loc. cit.*, nr. 470). Chiar şi sub Vasile, în 867, o scrisoare la Mansi, CVI, 46—47 (cf. Dölger, *op. cit.*, nr. 474). Despre conciliul din 870, Mansi, XV, 180—181 (cf. Dölger, *op. cit.*, nr. 484—486).

bîndise scaunul în 877, după moartea lui Ignatie, era prea încîntat de originea sa, de știința sa, de talentele sale, prea pătruns de sentimentul superiorității bizantine asupra barbarilor din „Longobardia" și a episcopului aservit francilor, pentru a se supune. Am mai spus că spiritul său inventiv a cău-
115 tat în vremea papii Ioan VIII, al doilea succesor // al lui Nicolae, punctele vulnerabile ale clericilor vechii Rome și i-a fost ușor să aducă dovada[c] că acel *filioque* din Crez, care făcea să emane Sfîntul Duh de la Fiu, ca și de la Tată, nu fusese decît o interpolare tîrzie a spaniolilor[9]. Așadar a pus să fie excomunicați[d] ca eretici aceia care îl excomunicaseră pe el ca uzurpator (867).

Dar noul împărat nu înțelegea să împingă mai departe conflictul pentru a păstra în scaun pe acest sclipitor patriarh necanonic. Dacă nu a cedat în fața papii în ceea ce privește dependența patriarhală a noii biserici bulgare, căreia i-a impus un arhiepiscop, precum și episcopi, el era hotărît să mențină în toate privințele celelalte bune relații cu Sfîntul scaun[10].

În vreme ce continua cu persecuția paulicienilor din Asia, discreditați ca maniheeni și bănuiți a întreține legături cu arabii[11], el nu declara război „Romei vechi" pentru acel *filioque*. Dimpotrivă, el propunea papii, ca și regilor franci, o alianță creștină perpetuă împotriva sarazinilor din Africa și din Creta.

Photios fusese sacrificat, fără însă a fi supus la vreo prigoană. Dimpotrivă, cîțiva ani după depunerea sa solemnă în 869, a intrat în palatul împăratului ca preceptor al fiilor lui Vasile (875). Dacă după moartea lui Ignatie — cînd fostul excomunicat al curiei romane a redevenit patriarh — trecutul
116 nu a fost dat uitării nici la Roma și nici la Constantinopol, // vina nu a fost desigur a împăratului, ci fără îndoială a ambițiilor inconciliabile ale papii și ale patriarhului. Photios avea o situație prea înaltă și era un cunoscător prea subtil al teologiei ca să admită acel *filioque*, sau pretenția de întîietate a Sfîntului scaun, iar Roma care se afla într-o epocă de expansiune, nu putea să cedeze asupra vreunui punct de dogmă sau de ierarhie impus de cei de la Constantinopol. Ea era poate chiar bucuroasă de acest conflict și de consecința sa, ruptura cu Photios, căci Imperiul bizantin nu putea să fie integrat în marele proiect de dominație teocratică ce se elabora la Curie[12].

Adevărații dușmani din timpul acestei domnii au fost sarazinii din Africa și din Creta. Bulgarii păreau să fi spălat în apa botezului lor, odată cu vechile lor păcate și ura împotriva grecilor fricoși și perfizi ai Bizanțului.

[9] Vezi Duchesne, *Églises séparées*, Paris (1896), 81. Această interpolare a trecut prin vechea Galie și a fost preluată de Roma; *ibid.* Vezi și Lapôtre, *Jean VIII*.

[10] Vezi studiul lui Lebedev despre cele două schisme (în l. rusă), Moscova, 1900. Referitor la atitudinea populației constantinopolitane, hotărît de partea lui Photios, Gelzer, *Kultur*, 99.

[11] J. G. C. Andersen, *The campaign of Basil I against the Paulicians in 872 A.D.*, în „Classical Review", X (1896), 136—140. Pentru măsurile contra evreilor, Cumont, *La conversion des Juifs byzantins au IX-e siècle*, în „Revue de l'Instruction publique en Belgique", XLVI, 8—15; E. de Stoop, *Het antisemitisme to Byzance under Basile the Macedonian*, în „Verslagen" al Academiei flamande (1913), 449—511 (alte izvoare în Dölger, *Regesten*, nr. 478—479).

[12] Teofan cont., 293—296.

Rușii din stepă, care veniseră pe mare în vremea lui Mihail, împinși de un vînt favorabil pe monoxilele lor de pescari, ca să arunce o sfidare Constan-
117 tinopolului împărătesc [13], ar fi // fost și ei cîștigați pentru creștinism [14], după ce au asistat la o minune parcă anume poruncită de spiritul lor de îndoială: o Evanghelie aruncată în flăcări a fost scoasă de acolo neatinsă de foc. Ragusa, amenințată de pirații sarazini, a recunoscut autoritatea imperială, care a salvat-o de primejdie [15]. Celelalte orașe din Dalmația au urmat acest exemplu, fără a pierde dreptul care le era propriu de a-și alege magistrații [16]. Principii sîrbi din munții vecini, trecuți și ei la religia imperială a creștinismului grec, abjuraseră în același timp cu bulgarii lui Bogor-Mihail orice sentiment de dușmănie față de Bizanț [17]. Cum sub Vasile Imperiul își plătea soldații și le dădea provizii din belșug, au putut fi văzute chiar trupe alcătuite din acești slavi ai Adriaticii, luptînd în Italia împotriva sarazinilor [18].

În Africa, cuibul paulicienilor, Tefrike, a fost distrus, iar conducătorul lor a fost ucis ulterior [19]. Pentru cîtăva vreme insula Cipru a fost redobîndită. Nu mai era la drept vorbind în aceste regiuni un calif care să țină piept „regelui" *(melek)* Rumului. Vasile a avut de-a face cu emirul din munții Tarsului, cu acel de la Melitene, cu micii principi ai Siriei (de la Tripolis, Damasc, Tyr, Beyrut) [20], cu puzderia de kurzi prădalnici. Așadar, împăratul a avut răgazul să ardă pentru a doua oară Zapetra (Sozopetra), patria lui Motassem, și Samosata [21], să construiască un pod peste Eufrat și să înainteze pînă la zidurile Melitenei, care a putut totuși să-i reziste. Au fost pornite rai-
118 duri de cavalerie // pînă la marginea deșertului arab, și Vaspurakanul arab, Abasgia, țara abazilor caucazieni, va vedea din nou pe teritoriul său oștile romane [22]. Un rege, Ašod, a fost hărăzit armenilor [23]. Niciodată flota acelor sarazini nu a izbutit în timpul acestei domnii să cîștige vreo izbîndă asupra

[13] Teofan cont., 196; Wilken, *Ueber die Verhältnisse der Russen zum Byzantiner Kaisertum in dem Zeitraum von 9–12 Jahrhundert*, în „Memoriile" Academiei din Berlin (1829), 75–135; A. Couret, *Les Russes à Constantinople, 865–1116*, în „R. q. hist.", XIX (1876), 69–129; „V.V.", II, 581 ș.u.; Gerland, *Photios und der Angriff der Russen auf Byzanz (18 Juni 860)*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum", VI (1903), 718–722; Vasilievski, în „B.Z.", IV, 26; C. de Boor, *Der Angriff der Rhos auf Byzanz*, *ibid.*, 445 ș.u. Pentru tratate, Richard Solomon, în „B.Z.", XX, 522–526; A. Dimitriou, în „V.V.", II, 531–550; T. Arne, *Les rapports de la Russie avec la Suède et l'Orient au temps des wikings*, în le „Monde slave", V (1925); Rostovtzev, *Les origines de la Russie kiévienne*, în „Revue des études slaves", I, 1922; Uspenski, în „Byz.", IV, 488. Cf. Pargoire, *St. Mamas, le quartier des Russes à Constantinople*, în „É.O.", XI, 203–210. Vezi și pentru raporturile cu abasgii și alanii, Nicolae Misticul, în Migne, CXI, c. 241 ș.u., 336. Cererea unui episcop pentru kazari, *ibid.*, c. 268.

[14] Vezi Palmieri, *La conversione dei Russi al cristianesimo e la testimonianza di Fozio*, în „Studi religiosi", I (1901), 133–161.

[15] Teofan cont., 288–289. Vezi studiul nostru despre Ragusa, extras din „RHSEE".

[16] Dölger, *Regesten*, nr. 476–477 (după Teofan cont. și Kedrenos).

[17] Vezi Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 198 ș.u.

[18] *Ibid.*

[19] Teofan cont., 275.

[20] Kedrenos, II, 447–448.

[21] Teofan cont.

[22] Kedrenos, II, 456, 464, 477.

[23] În 885–886. După Katholikosul Ioan, *Istoria Armeniei*, trad. de J. de St. Martin, Dölger, *Regesten*, nr. 506. Vezi și H. Daghbascheen, *Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni*, Berlin, 1893.

galerelor bizantine, comandate de cele mai multe ori de un amiral care a fost reînnoitorul tradiţiilor maritime romane, Niketas Ooryphas, raliat de curînd noului regim [24].

Dar cretanii nu s-au mulţumit să prade coastele Traciei [25], ei bîntuiau Peloponesul. Într-o vreme au putut fi văzuţi asiaticii înfăţişîndu-se înaintea Euripei, în insula Negroponte [26]. Insularii comandaţi de un arab şi de grecul Photios au ajuns pînă la Modon, la Patras [27]. Puţin mai apoi, ambarcaţii africane au atacat insulele Cefalonia şi Zante [28]. Samosul a fost ocupat mai tîrziu. Nu numai Sicilia a ajuns în mare parte musulmană — măcar că împăratul se străduia în zadar să apere cel puţin Siracuza — dar Tarentul, Bari de pe coasta opusă, au căzut sub stăpînirea emirului „cartaginez" [29].

Această ofensivă generală a musulmanilor, care pretindeau Mediterana ca o împărăţie a lor, nu putea totuşi să izbutească. Dimpotrivă, ea a provocat un nou amestec al Bizanţului în treburile Italiei.

119 // În această Italie „Imperiul creat de papă" dăduse un faliment complet. El nu mai era în stare să apere peninsula împotriva arabilor care roiau de-a lungul coastelor sale, ameninţînd într-un moment chiar Roma însăşi, care a trebuit să se fortifice împotriva unei surprize întotdeauna posibile din partea acestor bandiţi ai mării [30]. În zadar Ludovic II, strănepotul lui Carol cel Mare, şi-a aşezat reşedinţa dincolo de Alpi, între 855 şi 875, ca rege al Italiei, continuator al longobarzilor.

A rezultat în curînd un fel de sentiment de recunoaştere a greşelii din partea papalităţii însăşi. Cînd Ludovic a apărut în faţa Romei cu neînsemnata sa trupă de franci, papa a vorbit de posibilitatea închiderii porţilor, care nu s-ar deschide decît în urma ordinului său formal în eventualitatea că acela ar veni „cu gîndul curat şi cu o voinţă sinceră pentru salvarea statului şi a întregului oraş şi a acestei biserici". Nu poate consimţi ca nobleţea romanilor „să-i presteze jurămînt lui (acestui) rege al lombarzilor", ci doar părintelui său, împăratul Lotar I, în virtutea tradiţiei create în vremea lui Carol cel Mare [31]. Dar cum trupele bizantine se află în sudul Italiei, care se grecizează tot mai mult, cum mai există încă o flotă bizantină în stare să înfrunte vasele de pradă ale arabilor, italienii se îndreaptă instinctiv spre aceşti foşti stăpîni care rămîn nişte apărători posibili. Aşadar, cutare înalt funcţionar roman se exprima în felul acesta: „Deoarece francii nu fac nici o treabă şi nu ne dau nici un ajutor, ci dimpotrivă ne lasă nouă grija a ceea ce ne aparţine, de ce să nu chemăm pe greci, — căci nu mai e vorba de „Romani"! — şi să nu ne aliem cu ei? De ce nu am alunga pe regele francilor şi pe ai săi din ţara noastră şi din stăpînirile noastre"? [32].

[24] Despre Ooryphas şi cele o sută de vase ale sale, Teofan cont., 290. Despre drungarul τῶν πλωΐμων, Simion Metafrastul la Migne, *P. Gr.*, CXVI, c. 293.

[25] Teofan cont., 300.

[26] *Ibid.*, 298.

[27] *Ibid.*, 300, 303—304.

[28] *Ibid.*, 302, 357. Recucerirea Samosului, 397.

[29] Teofan cont., 306—310. O ofensivă bizantină în Sicilia; 313. Cf. *ibid.*, 365 (pentru luptele de la Taormina).

[30] Cf. Hugues de Flavigny, în M.G.H., VIII, 392; Raoul Glaber; *ibid.*, VII, 96.

[31] *Liber Pontificalis;* Gay, *L'Italie méridionale et l'Empire byzantin*, Paris, 1904.

[32] *Liber Pontificalis.* Despre raporturile papilor cu grecitatea, vezi studiul nostru, *Interdépendance*, 13—14.

120 Influenţa bizantină în acest sud, unde un împărat de // Răsărit îşi dase pe nepoata sa ducelui[e] Grimoald [33], este atît de puternică, încît cronicarul Erchenpert ni-l înfăţişează pe principele lombard Arichis, ginerele lui Desideriu[f] (Didier), ca o imitaţie de împărat bizantin, care îşi are „prea sacrul său palat" şi care clădeşte o Sf. Sofie, al cărei nume este redat pe greceşte de către acest scriitor, al cărui continuator va discuta etimologia grecească a numelui Bari [34].

În această situaţie grea, Ludovic II s-a gîndit să-i ofere lui Vasile acel pact creştin despre care vorbiseră odinioară Mihail şi Teofil. Nu este decît o singură biserică şi Dumnezeu nu face deosebire între bizantin şi latin, întrucît nici unul dintre ei nu a fost creat ca singur deţinător al puterii legitime; va trebui deci ca ei să fie legaţi împreună prin dragoste *(caritate connexi)* pentru a constitui din nou împotriva duşmanului comun această unitate, acest *unum* moral care a existat odinioară [35]. Vasile este socotit drept „împărat prea slăvit şi prea pios", dar numai al „Romei celei noi". Era vorba în clipa aceea de o căsătorie între împăratul de Constantinopol şi fiica regelui franc. Dealtminteri mîna fiicei lui Ludovic îi fusese oferită acestui coleg *in spe* [36].

În aşteptarea acestei posibilităţi de alianţă în numele lui Hristos, împotriva înaintării islamului, Vasile acţiona prin propriile lui forţe. În 870 galerele *(dromon)* bizantine apăreau în faţa coastelor Italiei meridionale, unde principii longobarzi duceau o viaţă nenorocită, în vreme ce oraşele trăiau prin ele înşile, de fapt independente, bizuindu-se pe zidurile lor şi miliţiile
121 lor, gata să încheie convenţii // cu arabii, numai doar ca aceştia să rămînă în afara porturilor. Au fost aşezate garnizoane la Neapole şi la Gaeta. Cît despre ultimii rămaşi din coborîtorii vechilor uzurpatori germanici, complet italienizaţi şi încă de multă vreme, dar păstrîndu-şi încă numele ciudate şi răsunătoare, cel din Benevent care a îndrăznit să reziste, a fost înfrînt, în timp ce acel din Salerno, principele Guaimar, s-a supus, primind de la stăpînul reîntors în casa sa titlul de patriciu [37]. Cum al nouălea conciliu ecumenic din 869, numărînd printre membrii săi şi delegaţi ai papii Adrian II se pronunţase împotriva lui Photios, duşmanul Romei, papa a fost favorabil acestei restaurări.

Urmîndu-şi opera sa de recuperare, Vasile a redobîndit — cu cele patru sute de galere *(dromon)* ale sale, sub comanda unui patriciu, dar şi cu ajutorul „francilor" şi al slavilor, cum spune cronica [38] — oraşul Bari. Concomitent Siracuza devenea însă arabă în 878 [39]. În 873 locuitorii din Benevent se

---

[33] Muratori, II, c. 238.
[34] *Ibid.*, c. 266.
[35] *Annales Salernitani.* Cf. Kleinclausz, *La lettre de Louis II à Basile de Macédoine*, în le „Moyen-Âge", II, 45—53; Poupardin, *La lettre de Louis II à Basile de Macédoine à propos d'un livre récent*, *ibid.*, VII, 185—202; Walter Henze, *Über den Brief Kaiser Ludwigs II an den Kaiser Basilius I*, în „Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte", XXXV (1909—1910), 661—676; Rein, în „Memoriile" Academiei din Berlin, 1919, 24 ş.u.
[36] Analele Carolingiene, anul 869. Cf. *Interdépendance*, 8.
[37] *Annales Salernitani;* Gay, *op. cit.*
[38] Teofan cont., 293. Pentru slavi, *ibid.* Cf. Analele Carolingiene.
[39] Leon Diaconul, ed. Hase, 180—181, şi Zuretti, în *Centenario della nascita di Amari*, I

ofereau fostului lor stăpîn. Împăratul Vasile refuza, în ciuda unor versiuni contrare, recunoașterea unui coleg intrus [40].

Pentru această Italie meridională el rămînea „serenissimul August". Sub el și urmașii săi, un episcop, Atanase, grec de origine și aliat cu grecii, se înțelege cu sarazinii înșiși împotriva lui Guaimar longobardul; vorbind „limba pelasgilor" el întreține legături cu „strategul împăratului". La rîndul său Guaimar nu are încotro și trebuie să meargă la Constantinopol pentru a „săruta urmele Auguștilor" care îl numesc patriciu, și bizanții de aur, „visanti aurei", circulă prin toată provincia. Chiar și numele germanice sînt rostite în felul grecesc: *Verengarius*, *Adelvertus* [41], și s-a văzut că Guaimar e înfățișat ca avînd sub cîrmuirea sa italieni („Talianoi") [42].

122 // Nu-i mai rămîne lui Ludovic, italianul, decît facultatea de a protesta. Ceea ce a făcut în chip foarte energic, dar prin forța lucrurilor fără nici o eficacitate. El pomenește de ordinul „imperial" creat de ungerea cu Sfîntul Mir, începînd cu Saul, cu David și cu Solomon. El invocă despărțirea anterioară între cele două cîrmuiri (de Răsărit și de Apus) ale Imperiului. Și apoi de ce situația imperială ar fi rezervată doar unei singure rase? Nu au fost și împărați care erau isaurieni? Au fost chiar și unii care erau kazari. Și dacă au fost acești isaurieni și acești kazari, de ce francii nu ar putea să dea și ei la rîndul lor niște reprezentanți ai Imperiului? Cu atît mai mult cu cît Imperiul este al lumii întregi ... „Se cuvine să știți că dacă noi nu am fi împărat al romanilor, nu am fi nici împărat al francilor" [43].

Aceste pretenții erau de valoare absolut nulă. Dar papa Nicolae [44] — care era în ceartă cu Bizanțul pentru captarea bulgarilor și se arăta doritor să fie informat pînă chiar și despre modul lor de îmbrăcăminte, și care mergea și el la Neapole, comportîndu-se ca un suveran italian — nu consimțea nici el să recunoască decît un „împărat al orașului Constantinopol" *(imperator Constantinopolitanae urbis)*. El îi imputa acestui „constantinopolitan" necunoașterea limbii latine, pe care grecul o consideră „barbară". „Nu credeți oare că este lucru vrednic de rîs ca să vă intitulați împărat al romanilor și să nu cunoașteți limba însăși a romanilor?". Dar el însuși folosea un termen grecesc „cacodoxia", adică „eroare religioasă" *(mala opinio)*, vrînd să indice că începînd din acel moment legătura cu Orientul a fost ruptă, mai adăugînd că împărații „au părăsit nu numai orașul și sediul Imperiului, dar și națiunea romană, pierzînd și limba pentru a trece la o alta" [45].

123 // Față de Roma atît de darnică în mustrări de o brutală sinceritate, împăratul se declară în mod prefăcut „fiul ei prea credincios". El se mulțumește să aibă de fapt o bază de viitor în această Italie de sud, unde se impusese limba greacă, unde formulele de drept erau cele ale Bizanțului,

---

[40] Un călugăr a pretins totuși că el ar fi recunoscut în plin sinod pe basileul Ludovic și pe Augustul Ingelberg (Mansi, XII, 418).

[41] Erchempert, pasaje citate de noi în *Interdépendance*, 11—12.

[42] Vezi mai sus, capitolul precedent.

[43] Analele citate.

[44] Vezi Joseph Langen, *Geschichte der römischen Kirche von Leon I bis Nicolaus I*, Bonn, 1895.

[45] „Graeci vero propter cacodoxiam, videlicet malam opinionem, Romanorum imperatores existere cessaverunt, deserentes non solum urbem et sedem imperii, sed et gentem romanam et ipsam quoque linguam amittentes atque ad alia transmigrantes".

unde cutare cronicar își exprimă convingerea bine definită că titlul de împărat se cuvine nu „regilor galilor", care au uzurpat această calitate, ci hotărît, aceluia care este de fapt în fruntea „împărăţiei romane, adică constantinopolitane" [46].

Dar încă de pe acuma se afirmă autonomiile. Cea a Veneţiei a și ajuns puternică și foarte sigură de sine. Dar și Amalfi, influenţat de Bizanţ de care rămîne atît de îndelung legat, se complace în a se declara la sfîrșitul secolului al nouălea, sub comiţii și prefecţii săi, o „civitas a Deo servata" [47]. La începutul secolului al zecelea șefii săi nu mai sînt „prefecţi" și nu sînt încă „mari duci"; ei sînt decoraţi cu demnitatea de *spatharocandidates* sau de patricii, apoi de consuli, ei rămînînd după vechiul obicei niște „judecători". Doar dominaţia străină a lui Robert Guiscard a pus capăt acestei autonomii sub patronaj bizantin. Dar la sfîrșitul veacului al doisprezecelea reapare un duce care este și *sebast, pansebast* [48].

Ansamblul acestor acţiuni dă o impresie de securitate, de renaștere politică pe care un cronicar al curţii se încumeta să o compare cu vremurile străvechi ale Romei celeilalte. Împăratul Vasile a avut de făcut faţă la
124 două conspiraţii, dar a știut să se menţină, păstrîndu-și // pînă la capăt
întreaga popularitate. A ocrotit marea masă a săracilor care au putut să-și recolteze în pace grîul și măslinele și să-și culeagă via, dar nu a îndrăznit să se atingă de privilegiile celor mari (δυνατοὶ) și ale proprietarilor de care atîrna uneori o provincie întreagă. A fost prietenul și moștenitorul acelei bătrîne doamne din Pelopones, Danielis, care îi pusese la îndemînă la începutul carierei sale, mijloacele de a se ridica. Ea era ca o „regină" a peninsulei, avînd mii de sclavi (3 000 dintre ei au format după moartea ei o colonie în Italia) [49] și posedînd optzeci de moșii în împrejurimile Constantinopolului. A venit în două rînduri înaintea lui Vasile și a fiului acestuia, Leon, cu tot fastul, suita și darurile unei mari suverane străine [50].

Dacă sancţiunile împăratului au lovit adesea în funcţionarii abuzivi [51] ἐν τέλει (în funcţie) el a respectat totuși întotdeauna acest Senat de bogaţi stăpînitori de moșii pe care îl poftea adesea la ospeţele sale strălucite. A lăsat celor mari suitele lor de demnitari și de gărzi înarmate care rivalizau cu cele ale Curţii imperiale. El a recunoscut și această instituţie așa-zisă (διακονεύειν, θεραπεῖν, δουλεύειν) [52], de veche origine barbară, care permitea tinerilor de la ţară, din suburbii și din împrejurimi — numai să

[46] Anonimul din Salerno.

[47] A. Hofmeister, *Zur Geschichte Amalfis in der byzantinischen Zeit*, în „B. ngr. J.", I (1920), 94 ș.u., îndeosebi 107.

[48] *Ibid.*, 106—125. De asemenea idem, *ibid.*, IV, 328 ș.u. Pentru ctitoria de la Muntele Athos a lui Pantaleon din Amalfi, Gelzer, *Kultur*, 123.

[49] Teofan cont., 319—321.

[50] Despre proprietarii de κτήματα (cîștiguri), *ibid.*, 128.

[51] Vezi Mitard, *Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage*, în „Mélanges" Diehl, I, 217—223.

[52] Teofan cont., 223—228; „de a ajuta, de a îngriji, de a servi".

fie chipeși și viteji — să se ridice cu sprijinul unui „puternic" [53] pînă la cele mai înalte demnități ale Imperiului, pînă chiar la coroană, așa cum îi îngăduise propria lui soartă.

Obiceiurile feudale care se impuneau în vremea aceasta în Occident,
125 datorită acelorași influențe și cerințe (în timp ce // de partea aceastalaltă rolul normanzilor este jucat de arabi), își află în Răsărit, dacă nu contrapartea lor întocmai, cel puțin ceva care le e asemănător [54].

Pînă la marea ofensivă împotriva bulgarilor sub Leon, fiul și urmașul lui Vasile [55], politica imperială rămîne tot aceea inaugurată de acest iscusit diplomat și bun ostaș. Imperiul trebuia să se sprijine mai ales pe provinciile din Europa, să folosească flota din Elada și soldații din Tracia și din Macedonia, să cîștige prin daruri și prin influența nouă a creștinismului pe bulgari și pe slavi, pentru a-i îndrepta și pe ei spre noi teatre de luptă. Veneția, de acum înainte adesea solicitată de solii bizantini [56], Dalmația, pe care Imperiul se arată în stare să o apere împotriva piraților arabi, Italia meridională, pe care regii franci în decadență nu mai sînt capabili să o apere împotriva sarazinilor, bogata Sicilie [57], unde dominația musulmanilor se arăta mai puțin durabilă decît se crezuse [58], intrau, așa cum am văzut, în raza de interes a politicii bizantine.

126 // Nu mai era război în nord, în adevăratul sens al cuvîntului de război îndîrjit, contra bulgarilor păgîni care nu puteau trăi fără a prăda. Conversiunea lui Boris deschidea, așa cum am mai spus, o nouă eră în relațiile dintre greci și bulgari, deopotrivă de pătrunși, începînd de pe acuma, de necesitatea creștinismului ortodox și a marelui ideal imperial. În Asia trebuiau mai ales distruse periodic flotele de pirați, arse unele orașe de frontieră ca Samosata, pedepsiți unii seniori sirieni cărora pacea începea să li se pară apăsătoare [59]. Sarcina principală era aceea de a alunga pe sarazini din ultimele lor cuceriri, Sicilia și Creta; de a pune capăt incursiunilor care ajunseseră chiar pînă la orașul Tesalonic, căzut o clipă în puterea lor; într-un cuvînt, de a reda

[53] Δυνατὸς περιφανής (Puternic ilustru); *ibid.* Ei primeau haine de mătase, li se dădeau „protostratori", dar ei trebuiau întotdeauna să fie în suita stăpînului, fiind clienții săi, οἰκεῖοι săi, ca în vechea Romă; *ibid.*, 225—226, 229.

[54] Privitor la χορός al πατρίκιοι καί πραιπόσιτοι (Corul patricienilor și al prepoziților), Simion Metafrastul, în Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 293. Despre protospatharii ἐπί τοῦ μαγκλαβίου *ibid.*, c. 293. Despre protospatharul Bardas, fratele patriciului macedonean Ioan, prietenul împăratului Romanos II, *ibid.*, c. 301. Despre „chartulari", *ibid.*, c. 304. Despre „spatharocubiculari", *ibid.*, c. 293.

[55] Referitor la acest principe (886—911) și la fratele și coregentul său Alexandru (886—912), vezi N. Popov, *Leon VI* (în l. rusă), 1892; Mitaw, *Études sur le règne de Léon VI*, în „B. Z.", XII (1903); Lampros, *Leon und Alexander als Mitkaiser von Byzanz*, *ibid.*, IV (1895), 92 ș.u.; Fischer, *ibid.*, V, 137—139; VI, 671. Cf. și Ed. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die Heilige Theophano, die Gemahlin Kaisers Leon VI*, în „Memoriile" Academiei din Petersburg, VIII, III, 2, 1898 (cf. „V. V.", X, 184 ș.u.). Leon apare cel dintîi, tronînd pe reversul monedelor (Mușmov, în „B. Z.", XXX, 627 ș.u.).

[56] În 838, de pildă; Dölger, *Regesten*, nr. 437.

[57] Vezi mențiunea lui Vasile de către Romuald de Salerno.

[58] Gay, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XI, 128 ș.u.

[59] Cf. O. Vehse, *Das Bündnis gegen die Sarazenen vom Jahr 915*, în „Quellen und Forschungen aus italiänischen Archiven und Bibliotheken", XIX, 181—204. Vezi și Eutychius, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1145.

Imperiului, acum mai fastuos ca niciodată, dominaţia mării, hegemonia comercială şi militară în Mediterană şi de a-i da astfel mijloacele de a se menţine şi a se dezvolta.

Aceste proiecte măreţe, a căror realizare anevoioasă trebuia să asigure „romanilor" dominaţia mării, această thalassocraţie (θαλασσοκρατία) pînă la Coloanele lui Hercule, pînă la strîmtoarea arabă a Gibraltarului, pe care o va proclama un împărat al Bizanţului din secolul al zecelea în faţa ambasadorilor Occidentului creştin dispreţuit, au fost ţinute în loc cîtva timp de un nou război foarte primejdios şi de un caracter cu totul nou, cu vecinii din nord, bulgarii.

NOTE

a. Amîndouă în limba greacă. „Procheiron" este un manual practic, oferind o selecţie din prescrierile cele mai utile, rînduite sistematic şi puse la dispoziţia judecătorilor. A folosit materialul „Institutelor" lui Iustinian. Este în multe privinţe o completare şi ajustare nemărturisită a „Eclogei" lui Leon III, deşi o declară pe aceasta o „răsturnare a legilor celor bune", întrucît aparţine epocii iconoclaste. „Epanagoge", posterior anului 879 al morţii lui Constantin, fiul lui Vasile I, reproduce în bună parte materialul din „Procheiron" în altă ordine şi cu modificări, folosind şi „Ecloga". Se ocupă şi de drepturile şi datoriile împăratului, patriarhului şi dregătorilor. Relaţiile dintre împărat şi patriarh ar fi fost inspirate de doctrina lui Photios. Amîndouă aceste coduri au fost traduse în limba slavonă şi au fost folosite de bulgari, sîrbi, ruşi, români. Tot sub Vasile s-a pregătit o revizie a codului lui Iustinian — care va fi terminată sub Leon Filozoful şi va purta titlul de „Basilika", adică legi împărăteşti.

b. Acesta îi refuzase lui Bardas împărtăşania şi se opusese la călugărirea cu sila a împărătesei Teodora.

c. Într-o enciclică adresată patriarhilor din Orient el denunţa erorile introduse de biserica romană în Bulgaria, postul de sîmbătă, celibatul preoţilor şi dubla purcedere a Sf. Duh *(filioque)*.

d. Prin conciliul bizantin prezidat de împăratul Mihail III, ca răspuns la conciliul de la Lateran din 863, care îl declarase depus pe Photios şi menţinut în scaun pe Ignatie. Dar asasinarea lui Mihail III în septembrie 867 a schimbat diametral situaţia. Istoricii mai recenţi au afirmat că nu a existat un al doilea conflict al lui Photios cu papa (Ioan VIII) în a doua perioadă a patriarhatului lui Photios (877—886), cînd dimpotrivă, reabilitarea solemnă a sa printr-un conciliu ecumenic (879—880), s-a făcut cu participarea legaţilor papali. Versiunea cealaltă s-ar datora autorilor Vieţii lui Ignatie, ostilă lui Photios. Pentru raporturile cordiale dintre Photios şi Ioan VIII vezi L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1948, p. 126.

e. Ducele longobard de Benevent, fiul lui Arichis, ajutat în 787 de bizantini.

f. Regele longobard înfrînt de Carol cel Mare în 774.

III

OFENSIVA „IMPERIALĂ" BULGARĂ

Botezul kaganului şi al curţii de la Preslav stabilise relaţii de prietenie durabilă între dinastiile care guvernau de o parte şi de alta a Balcanilor: împă-
127 ratul // era de acum înainte părintele spiritual al acestui ἄρχων bulgar, care se recunoştea din partea sa fiul spiritual al basileului. Tot poporul bulgarilor se schimbase, mulţumită fraternităţii creştine, în acel al „prietenilor bul-

gari". Viitorul rege al ţării recent convertite, Simeon, a venit deci la Constantinopol ca să înveţe în şcoala lui Bardas ceea ce trebuia să ştie pentru a fi considerat cultivat în acest Orient din secolul X. Dar studiind discursurile lui Demostene şi logica lui Aristotel el a ajuns un bastard al civilizaţiei elenice, un „hemiargos", cum îl califică Liutprand.

Rezultatul acestei educaţii, care grupa viaţa politică a lumii creştine civilizate în jurul ideii de Imperiu, a fost acesta: că Simeon a simţit trezindu-se în sufletul său barbar mîndru şi vindicativ, ambiţii imperiale. Dacă bulgarii păgîni nu puteau decît să jefuiască şi să se îmbogăţească, de ce bulgarii creştini, bulgarii ortodocşi, foarte pioşi în privinţa daniilor, nu ar fi chemaţi să joace în această jumătate a vechiului *imperium*, rolul pe care îl jucaseră francii, pe care voiau să-l preia germanii din „Saxonia" în Occident: să proclame şi să impună un împărat din rasa lor descendenţilor degeneraţi ai vechilor popoare dominatoare?

Ajuns rege în 893, Simeon invocă drept pretext nişte măsuri fiscale luate de bizantini: scumpirea taxelor de vamă şi mutarea la Tesalonic a „pieţii bulgare", care se ţinuse pînă atunci la Constantinopol [1], pentru a porni un război de cuceriri care trebuia să-i dea oraşul de care depindea dominaţia lumii Orientale [2].

Imperiul a năimit în slujba sa kazari, maghiari de curînd sosiţi la gra-
128 niţele dunărene ale Imperiului [3], // apoi bandele turceşti de pecenegi [4], care de curînd goniseră pe maghiari din taberele lor din Basarabia şi îi aruncaseră în stepele Dunării de mijloc şi ale Tisei, unde s-a aşezat un nou imperiu hunic. Într-un rînd Simeon s-a văzut încercuit de hoardele de barbari păstori şi vînători, în reşedinţa dunăreană de la Silistra, care se mai numea încă Durostor [5]. Dar a izbutit să zdrobească forţele tuturor duşmanilor săi coalizaţi. Iar bizantinii, comandaţi de „domesticul" Focas, pedepsit cu orbirea pentru că fusese învins [6], şi-au amintit multă vreme de marea înfrîngere de la Bulgarofigon (897), unde au trebuit să fugă înaintea unor armate organizate acum după sistemul roman, de către fostul lor prieten şi pupil, Simeon [7]. Acest „împărat de răsărit" de naţiune bulgar, a îndrăznit chiar să se înfăţişeze în 913 înaintea Constan-

---

[1] Kedrenos, 357.

[2] Vezi pentru războiul din vremea lui Vasile şi pentru asediul Sofiei, Leon Diaconul, 172–173; Kedrenos, 358.

[3] Vezi „B. Z.", VI, 201–202 (originea maghiarilor); *ibid.*, VII, 618–619 (epoca veche); H. Schönebaum, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtschreiber von der ältesten Geschichte der Landnahme*, Leipzig, 1922; Gyula Moravcsik, *Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz*, în „B. Z.", XXX, 247 ş.u.; Bury, *The coming of the Hungarians, their origin and early names*, în „Scottish Review", iulie, 1892; Macartney, *The Magyars in the ninth century*, Cambridge, 1930; idem, în „B. ngr. J.", VIII, 159 ş.u.; Heisenberg, *Magyarország és Bizáncz*, Debreţin, 1928; Syrku, în „V. V.", VII, 147 ş.u. (şi după un articol al lui Thallóczy în rev. „Századok"); Thallóczy, *Die ungarischen Beziehungen der Chronik des Presbyters Diocleas*, în „Archiv für slavische Philologie", XX, 209–224; Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Buda pesta, 1930 (cf. J. Kiss, *Trónbetöltes és ducatus az Arpadkóroban*, în „Századok", LXII, 198.

[4] S-a putut vedea multă vreme valu pe care a pus să-l sape de la Blacherne pînă la Poarta de Aur.

[5] Leon Diaconul, 359.

[6] Liutprand.

[7] *Ibid.*, 360. Cf. Runciman, *op. cit.*, 146 ş.u.

tinopolului, în care micul Constantin, supranumit Porfirogenetul, fiul lui
Leon Filozoful și nepot de fiu al lui Vasile I, reprezenta de scurtă vreme di-
129 nastia legitimă a „romanilor" [8]. O pace a fost // totuși încheiată între guver-
nul de la Constantinopol și acela care voia să ia locul împăratului pe tro-
nul constantinopolitan.

Pînă la această expediție contra Bizanțului, Simeon părea că vrea să se considere ca șef, simplu „archon" al unui *alt* stat, acela al bulgarilor, pe care îl opune în inscripția de frontieră de la Tesalonic aceluia al „romanilor", dar nu era vorba de o „Bulgarie" opusă unei „Romanii"; el pune alături de numele său pe acela al tarkanului care este dublu: păgîn și creștin: Olgos și Teodor, care este „comite" de Dristra (Durostor) pe Dunăre [9].

Acum era vorba de planul de a înlocui copilul născut dintr-o căsătorie
multă vreme condamnată[a] de biserică și care moștenise tronul Romei orien-
tale prin Simeon, elevul bizantinilor, adevărat Teodoric bulgar, mai ambițios
ca vechiul rege al [ostrogoților], care nu s-ar mulțumi cu mai puțin. El o
spune clar patriarhului Nicolae Misticul († 15 mai 925) [10], odinioară adver-
sarul lui Leon VI din cauza căsătoriei anticanonice cu Zoe, mama lui Constan-
tin [11], dar acum sprijinul moral al unui tron care se clatină. Patriarhul, care
declară că prețuiește marile virtuți creștine ale acestuia, pe care îl cunoștea
bine personal [12], caută să eludeze aceste pretenții, oferind o căsătorie bizan-
tină [13]. Dar pretendentul — căci aceasta este calitatea în care se înfățișează
Simeon — vrea pur și simplu ca micul împărat să plece [14]. Pretinde să fie
130 recunoscut el însuși în formele legale de către // „archonți" și de către „po-
por", după vechiul obicei, drept „basileu și stăpîn" [15]. Se gîndește chiar să
preia rolul unui Iustinian, supunînd și Occidentul, unde avea răfuieli cu
sîrbii, croații și francii [16].

---

[8] Leon Diaconul, 385. Vezi Abicht, în „Archiv für slavische Philologie", XVII (1895); Șestakov, *Zur Geschichte der griechisch-bulgarischen Beziehungen in dem dritten Jahrzehnte des X. Jahrhunderts*, în „Byz.-sl.", III [1], 102; Kuznekov, în „Sbornik za narodnoi umotverenii" din Sofia, 1900, 179—245.

[9] Ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου σ4ιβ ἰνδικτιῶνος ζ', ὅρος Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων ἐπὶ Συμεών, ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων, ἐπὶ Θεοδώρου Ὀλγου τρακανοῦ, ἐπὶ Δρίστρου κομίτου (În anul de la facerea lumii 6512 indictionul al șaptelea, cînd hotarul romeilor era și al bulgarilor, adică pe vremea lui Simeon, care, din voința lui Dumnezeu a fost conducător al bulgarilor și a trakanului Theodor Oleg, și în vremea cînd Durostorul avea comite); Uspenski, în „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol, III (1898), 184—194. Cf. și „V. V.", VI, 215, 217, și Balașcev, după Viața Sf. Maria nouă, în „Izvestia" cit. mai sus (1900), 189—220.

[10] Nicolae Misticul, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 196 ș.u.

[11] Pentru această ceartă vezi *ibid.*, CXIII, îndeosebi c. 1144, 1150, 1151. Zoe era fiica unui Tzantzes; *Patria, loc. cit.*, c. 612.

[12] *Ibid.*, c. 101.

[13] *Ibid.*, c. 112 ș.u.

[14] *Ibid.*, c. 128.

[15] Δέξασθαί σε βασιλέα καὶ κύριον τοὺς ἄρχοντας τῆς ῥωμαϊκῆς βασιλείας καὶ τὸν λαόν (Ca arhonții împărăției romeice și poporul să-l primească pe el ca împărat și ca domn); *ibid.*

[16] Καὶ γὰρ zice patriarhul οὔτε ἡ εἰς τὴν πόλιν εἴσοδος ἀνεκτή, οὔτε τὸ ἕτερον, ὅπερ λέγεις, τῆς πάσης Δύσεως ἡ κυριότης τῇ ῥωμαϊκῇ βασιλείᾳ τυγχάνει (Căci, nici intrarea în cetate n-a fost susținută, nici celălalt lucru de care tu vorbești: suveranitatea întregului apus are amestec cu împărăția romeică); *ibid.*, c. 176. Despre un vechi proiect al unei alianțe bulgaro-pecenege, denunțat de Boga, guvernatorul Chersonului, *ibid.*, c. 72 ș.u. Cf. *ibid.*, c. 176, și Șestakov, în „Byz.-sl.", III, 98 ș.u.

În urma refuzului, nu-i va mai rămîne decît calea unei încercări de a dobîndi acestea cu forţa. Însă la capătul strădaniilor sale el va intra în metropola Orientului creştin, dar fără a fi urmat de o armată victorioasă, şi doar pe poarta cortegiilor străine, iar nu răzbind prin spărtura în ziduri a cuceritorilor [17].

Cîteva luni numai după prima sa tentativă, el se afla din nou cu luptătorii săi pe teritoriul roman [18], şi ocupa chiar Adrianopolul în 914, datorită trădării unui ofiţer de origine armeană [19]. A trebuit să fie rechemate toate trupele care operau în Asia contra sarazinilor, pentru a putea răspunde acestui creştin de o vecinătate atît de vătămătoare [20].

O nouă înfrîngere la Anchialos (917) a făcut ca situaţia să ajungă şi mai critică [21].

131 Tînărul Constantin, ocupat încă cu studiile, care trebuiau să // facă din descendentul împăratului-filozof unul din oamenii cei mai învăţaţi ai timpului său, nu era nici în vîrstă, nici în stare de a se putea măsura cu acest produs rebel al civilizaţiei bizantine. A fost chemat la Constantinopol — unde anumiţi demnitari îl tiranizau pe Porfirogenetul încoronat, dar pus în imposibilitatea de a putea servi efectiv Imperiul — un ofiţer încercat, cunoscut pentru vitejia sa, cît şi pentru experienţa şi pietatea sa, un om ieşit din popor, încărunţit sub arme, Romanos, fiul unui oarecare Abastaktos [22]. Curînd acest amiral al Imperiului, pe care îl apăra de mult contra piraţilor sarazini, s-a văzut el însuşi împărat, domnind şi comandînd, în chip de coleg, al tînărului Constantin, aruncat din nou în umbra studiilor sale şi a compilaţiilor sale savante (Cezar la 24 septembrie 919, e împărat la 17 decembrie) [23].

Dar Romanos nu a fost mai norocos contra bulgarilor decît generalii împăratului minor. A trebuit să asiste la o nouă serie de devastări bulgare care ajunseră proverbiale λεία Μυσῶν. Trupele lui au fost bătute chiar în luptă rînduită. Pentru a doua oară Adrianopolul a căzut (923) în puterea împăratului barbar [24] şi Romanos a trebuit să se resemneze să implore mila cerului cînd armatele bulgare s-au înfăţişat a doua oară în faţa Constantinopolului [25]. El a reuşit să încheie o pace, dar cînd Simeon a apărut în mij-
132 locul boierilor curţii sale şi al soldaţilor săi, nu au mai răsunat vechile //

---

[17] *Ibid.* Cf. Runciman, *op. cit.*, 156 ş.u.

[18] Teofan cont., 387.

[19] *Ibid.*, 388.

[20] Vezi Zlatarski, în „Mélanges" Kondakov. Pentru vechea frontieră menţionată anterior ὅρος Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων (graniţa romeilor şi a bulgarilor) „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol, III (1898), 184—194. Referitor la zidul ridicat în 928, „É. O.", III, 303. Vechi legături cu maghiarii, „B. Z.", IV, 199.

[21] Ea a fost urmată de o nouă pace; Teofan cont., *loc. cit.*; cf. Runciman, *op. cit.*, 160—161. Despre un raid devastator pînă la Lampsakos (919), Nicolae Misticul, *loc. cit.*, c. 301.

[22] Νέος Ἑλληνομνήμων, VIII, 495. Constantin Porfirogenetul se preface că nu înţelege cum a ajuns Romanos împărat: οὐκ οἶδ' ὅπως (nu ştiu cum!); *De adm. imperii*, 241.

[23] Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign*, Cambridge, 1929, şi *The first Bulgarian Empire*; „Byz.", IV, 736 ş.u. Pentru scrisorile sale, vezi Sakkelion, în Δελτίον al Societăţii din Atena, II (1883), 385 ş.u. Despre *protimisisul* său, Schupfer, în „Atti della r. Accademia dei Lincei", 1880. Despre un Laomedon Lecapenus, „B. Z.", II, 122 ş.u. Cf. Gelzer, *Kultur*, 83—84.

[24] Teofan cont.; Kedrenos, 404. Cf. Runciman, *Bulg. Emp.*, 166—167; *Romanos*, 88—89.

[25] Kedrenos, 406—407.

strigăte sălbatice de luptă, ci aclamațiile romeice, grecești ale războinicilor acoperiți de fier, argint și aur [26], ridicîndu-se spre împăratul din tabăra dușmană [27]. Chiar renunțînd la realizarea visului său, acest bulgar din altă vreme, înțelege să afirme în fața legitimiștilor din Bizanț, caracterul său imperial și drepturile sale la supremația asupra Orientului, a așa-zisei *Anatole* a romanilor (septembrie 924) [28].

Războiul contra barbarilor a fost pentru Simeon mult mai puțin remunerator decît acela care se încheiase acum contra deținătorilor și stăpînilor civilizației celei mai vechi și mai complete [29]. El a continuat contra sîrbilor — care își formau o „Slavonie" independentă în vestul peninsulei — războiul început încă de mai înainte de către doi din hanii predecesori ai lui Boris. Unul din șefii lor, care se numea Petru (fără îndoială, datorită relațiilor cu Sfîntul Scaun), pare să fi adoptat marele titlu de „archon" al sîrbilor din Zașlumia („dincolo de Șlum", „de dealuri"), din Canale sau Konavle, din Travunia (hinterlandul orașului Traù, Tragur), din Diocleea și din „Moravia" [30]. Orașele romane din Dalmația, de fapt niște „Romanii" complet autonome [31], îi plăteau tribut și dădeau vinul pentru masa sa. El fusese nașul unuia din fiii lui Simeon. Acest principe suveran care a domnit douăzeci de ani patronat de Bizanț, a fost capturat de regele bulgar, locul său avînd a fi ocupat de un client bulgar, Paul, curînd înlocuit, prin 923, de o a treia căpetenie, purtînd numele de Zaharia[b], împrumutat din Evanghelie. Simeon
133 a reușit să-l alunge în Croația și să // prindă pe „jupanii" acestuia, dar acest fapt l-a împins la o luptă cu un al patrulea „archon" [32].

Astfel, în ciuda prezicerilor Sf. Mihail Maleinos, în realitate „cîinele negru al bulgarilor nu putuse să-l sfîșie pe cîinele alb al Bizanțului" [33]. Moartea lui Simeon (27 mai 927) a urmat de aproape o serie de insuccese cu care nu fusese obișnuit.

Fiul și succesorul său, Petru [34], ar fi reînceput războiul mănos contra Imperiului „grecilor", despre care se credea cu prea mare ușurință că ar fi degenerați, dar după noi negocieri la Mesembria [35], o a doua pace [36] a săltat cu o treaptă situația acestui stat bulgar, care ajungea astfel la o condiție

---

[26] *Ibid.*, 407.

[27] Οἱ μέσον αὐτῶν εἰληφότες Συμεῶνα ὡς βασιλέα εὐφήμουν τῇ Ῥωμαίων φωνῇ (Unii, ridicîndu-l în sus pe Simeon din mijlocul lor, l-au proclamat îndată rege, în limba romeică); 407. Este dealtminteri limba pe care o folosea Simeon în inscripțiile sale.

[28] *Ibid.*, 409. Împăratul i-a dat apoi sărutul păcii. Cf. Runciman, *Bulg. Emp.*, 168—170; *Romanos*, 91—93.

[29] Kedrenos, 411.

[30] Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 691.

[31] Vezi studiul nostru despre *Ragusa*.

[32] Jireček, *op. cit.*, I, 146—147, 154—158. Noul șef sub același patronaj imperial va purta numele indigen de Seslav sau Ceslav; *ibid.*, 159. Mai vezi și 161—162. Vezi și Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 121, 198. Despre acești principi și Mihail de Chlm, *ibid.*, și Runciman, *Bulg. Emp.*, 165, 167, 175; *Romanos*, 95—98.

[33] Vezi Loparev, în „B. Z.", VII, 477. Pentru biserica bulgară, de asemenea Gelzer, *Ochrida*, 3.

[34] Despre un alt fiu, Baian, „lupul"; Liutprand.

[35] Kedrenos, 412—413.

[36] Vezi „B. Z.", IV, 615—616. Cf. Jireček, în „Archiv für slavische Philologie", XXI, 543—557.

unică în mijlocul „neamurilor" *(gentes)*, al popoarelor creștine sau păgîne care nu fuseseră înnobilate de dominația bizantină. Pentru prima oară — înainte chiar de căsătoria care îi va da tînărului Romanos, fiul lui Constantin Porfirogenetul o soție francă, Bertha, rebotezată Eudoxia[c], fiica regelui Italiei [37] Hugo de Provența (944) — a fost încheiată o alianță de familie între dinastia imperială din Constantinopol și un potentat străin. Petru, care a fost lăudat de patriarhul Nicolae [38] pentru sentimentele sale pașnice, s-a căsătorit la Pegae, în octombrie, cu Irina [39], fiica cezarului
134 Cristofor Lecapenos, unul din „asociații" lui Romanos, // iar fratele lui Petru, Ioan, a primit și el o soție greacă dată în numele Imperiului [40]. A fost semnalul unei lungi perioade de liniște între cele două state.

Mai puteau fi văzute din cînd în cînd bande ungurești, avide de pradă, străbătînd în galop sălbatic provinciile europene ale Imperiului [41]. Dar bulgarii nu se mai gîndeau la prădăciunile care veneau să completeze altă dată expedițiile de jaf ale piraților cretani în insule și pe coastele Traciei. În locul oștilor asediatoare de altădată vedeai mici trupe de călăreți strălucitori care însoțeau la Constantinopol pe *basilissa* bulgară, Maria, venind cu cei trei copii ai săi să-și viziteze rudele de la curtea imperială [42]. Primul loc în banchetele de ceremonie prezidate de împărat era întotdeauna rezervat solului sau solilor din Bulgaria, acești „catechumeni" ironizați de Liutprand, care veneau cu capul tuns după chipul unguresc și cu lanț de aramă la gît, să ia parte la festivitățile bizantine [43]. Sub Constantin Porfirogenetul, titlul de „basileus" a fost definitiv recunoscut principelui bulgar, căruia i se dăduse pînă atunci titlul, convenind tot atîta șefilor de „genealogii" și celor de triburi, de la pecenegi și pînă la vechile căpetenii maghiare purtînd numirea de voievozi, după obiceiul slav — anume titlul de „archon", „principe domnitor" [44].

135 // Literatura bulgară ar fi început în vremea aceasta prin traducerile din timpul domniei lui Simeon sau a urmașilor săi a „Breviarului" lui

---

[37] Vezi Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 431. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 654—655.

[38] *Loc. cit.*

[39] Vezi și Liutprand, 840—850.

[40] Kedrenos, 413—414, 420. Nicolae Misticul, *loc. cit.*, c. 184. Viața Sf. Luca cel Nou, în Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 453; Eutychius, *ibid.*, c. 1151 (Romanos este numit aici Domitius). Despre comerțul bulgar din acea vreme, Ivan Sakazov, în „Izvestia" ale Soc. istorice bulgare, VI (1924), 135—203.

[41] Liutprand semnalează una ajunsă pînă la Tesalonic. Au apărut la Tarento, în Campania, în Apulia (între 940 și 950); Romuald de Salerno.

[42] Kedrenos, 422.

[43] Liutprand, 917—918.

[44] φίλοι βούλγαροι (prietenii bulgari), la Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis*, 139. Împăratul este prin botezul lui Boris-Mihail ὁ πνευματικὸς πάππος τοῦ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας (părintele duhovnicesc al celui care conduce, din voința lui Dumnezeu, Bulgaria); *De adm. imp.*, 681. Regele este πνευματικὸς ἔκγονος (fiu duhovnicesc) al împăratului, *ibid.* Cf. și ἄρχων Ῥωσίας (conducătorul Rusiei) (pp. 690—691) ἄρχοντες τῶν Τούρκων (conducătorii turcilor) (691). La ospețele imperiale bulgarii ocupă cel mult locul al patrulea sau al cincilea (*ibid.*, 739). Dar sub Constantin VII: ὁ πεποθημένος βασιλεύς (regele regretat) asupra unui popor care este χριστιανικώτατος (preacreștinul) (p. 690). Pentru Kedrenos, Simion este un ἀρχηγός (un conducător) (II, 365).

Nikefor și doar mai tîrziu și a Cronicii „Hamartolului"[45]. Asupra acestui subiect sînt rezerve de făcut[46].

În ce privește arta, elevii din Bizanț au folosit la Aboba și chiar la Preslav, cele două capitale bulgare, fie resturi mai vechi, fie artizani bizantini. Cît privește edificiul din Aboba „clădit de romani, acest monument a căzut împreună cu toată țara în mîinile bulgarilor, care l-au adaptat folosinței lor. Pietrele și cărămizile atestă o artă primitivă și barbară absolut nedemnă de Roma". S-a constatat în acest loc un amestec curios de păgînism și creștinism[47].

Bizantinii își asiguraseră astfel, în virtutea creștinismului ortodox, alianțe imperiale și prin îmbierea unor daruri anuale își garantaseră una din frontiere.

Dar atîta vreme cît au durat complicațiile cu vecinii din nord, sarazinii din Tarsos, acei din Creta și din Africa, supușii marelui emir și calif de Bagdad, care pentru constantinopolitani era *Amermoumnis* (Ἀμερμουμνῆ) adică: Emir-al-Mumenin[d], cei ai principelui Africii, intitulat în protocoale
136 „prea glorios"... „stăpîn al musulmanilor" și care a fost un // moment aliat cu Simeon[48], cei ai „archonului" din Creta, au avut condiții favorabile de care au știut să profite[49]. Califatul de Bagdad nu reprezenta aproape nimic, iar șeful credincioșilor nu mai era decît un fel de Dalai Lama, foarte bogat și foarte neputincios, întru totul dominat de ofițerul său pus de el peste oaste, un turc. El își petrecea vremea cu vînătoarea și cu petrecerile mesei și ale haremului.

Dar era în munții din Tarsos un principe viclean și viteaz, ținînd la îndemînă oameni de munte întotdeauna gata să secere cu sabia recolta cîmpiilor vecine care erau ale imperialilor. În vechea Persie mai stăruiau șefi perși sau armeni care considerau provinciile Imperiului ca prada lor legitimă tradițională. În fiecare an vagabonzii islamului se adunau în vreun loc din Siria pentru a se năpusti în septembrie asupra țării „Rum"-ului care își

---

[45] Miloš Weingart, *op. cit.* Despre „enciclopedia" bulgară din sec. X, vezi Șahmatov, în „V. V.", VII, 1—35.

[46] Vezi comunicarea noastră la Congresul Internațional de Studii istorice de la Varșovia, în „RHSEE", ianuarie—martie 1934.

[47] L. Petit, în „É. O.", III, 209—211. Vezi îndeosebi „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol, X (1905). Referitor la inscripțiile bulgare, vezi și „Archäologisch-epigraphische Mitteilungen", XV (1892), 98—99. Škorpil și P. Nicov, în „Byz.-sl.", II, 189 ș.u.; III, 333 ș.u., 383 ș.u.

[48] Kedrenos, II, 365.

[49] Un emir este φίλος γλυκυτάτου τοῦ βασιλέως (prietenul prea-dulcelui rege) (Const. Porfir., *De adm. imp.*, 684). Cei din Egipt, din Persia, din Khorasan sînt considerați ca ὑποταγέντες și πάκτα ἀποστέλλοντες (supușii și cei care trimit dări). Ei se declară λαός σου καὶ δοῦλοι πιστότατοι τῆς αὐτοκρατορίας ὑμῶν (poporul tău și sclavii preacredincioși ai împărăției voastre). Li se scrie dîndu-le titlul πρωτοσύμβουλος καὶ διατάκτωρ τῶν Ἀγαρηνῶν (primul sfătuitor și conducător al agarenilor). Emirul de Armenia este περιφανέστατος πρῶτος τῆς μεγάλης Ἀρμενίας καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον (cel mai ilustru fruntaș al Armeniei Mari și fiul nostru duhovnicesc). I se dă „principelui" Africii calitatea de ἐνδοξότατος și ἐξουσιαστὴς τῶν Μουσουλμανῶν (prea ilustrul și stăpînul musulmanilor) 683—692. Despre μεγιστάνοι (mai marii) arabilor la Constantinopol, *ibid.*, 610. Privitor la sarazinii convertiți cărora li se avansează bani ca să-și cumpere boi și semințe, scutindu-i de impozit pe trei ani; *ibid.*, 695 și infra. La masa imperială „prietenii sarazini" trec după „magiștri"; *ibid.*, 739.

terminase recolta [50]. Tesalonicul a fost surprins de ei în 904 [51]. În toate
137 vechile porturi ale Feniciei, Berytos, Tripolis, Gaza // ambarcaţiile aşteptau ora prielnică pentru a se reuni într-o flotilă uşoară şi îndrăzneaţă spre a vizita coastele şi insulele, care mai aparţineau încă acestor bogaţi creştini incapabili de a se apăra.

În Creta dominaţia arabă reuşise să-şi apropie populaţia indigenă care făcea cauză comună cu emirul şi jefuitorii săi. O mare parte din locuitorii greci îmbrăţişaseră islamismul, pe care îl serveau cu credinţă şi cu vitejie [52].

În sfîrşit, emirul african nu lăsa nimic nefăcut pentru a cuceri întreaga Sicilie [53] (Taormina a fost ocupată în 902) şi pentru a se stabili pe continentul creştin (unde atacă la Cosenza în vremea lui Romanos [54]). Bizantinii îşi aveau de cîtva timp [în Italia] garnizoanele lor, cu care îl sprijineau pe patriciul cu numele indigen de Ursulio [55] împotriva lui Landulf de Benevent. Potentatul musulman găsea adesea aliaţi neaşteptaţi printre creştini. Principii feudali de Capua, de Salerno, orăşenii din Neapole [56], adesea ofiţeri bizantini nemulţumiţi, nu socoteau mai prejos de ei de a se înţelege cu el pentru a se răzbuna pe greci, care aduceau cu ei dependenţa stingheritoare a bisericii constantinopolitane [57] şi un regim de taxe care părea foarte împovărător.

Pe ici pe colo, în cronica domniilor care au urmat după Vasile — ale lui Leon VI, Alexandru, Constantin VII Porfirogenetul, Romanos Lecapenos, apoi iar Constantin restaurat în vîrstă matură şi domnind singur
138 după ce îl avusese coleg pe Romanos — se pot culege // menţiuni despre isprăvile arabilor. Piraţii se ivesc la Samos, în Atica, la Lemnos, la Constantinopol, la Tesalonic (ocupat de Leon de Tripolis [58], unul din şefii lor cei mai cunoscuţi şi părăsit apoi în 913), ca şi la Strovilo, la Lemnos [59].

Dar a doua domnie a lui Constantin a marcat o schimbare definitivă în desfăşurarea monotonă a acestor acte de piraterie. Imperiul reia ofensiva pe care nu o mai părăseşte niciodată. Idealul thalassocraţiei [60] se precizează tot mai mult. Vine o eră nouă, care va scoate Roma orientală din starea ei de slăbiciune şi de umilire.

---

[50] Problema rezistenţei Asiei Mici, în care a avut desigur un rol populaţia, vezi Sir William Ramsay, *The attempt of the Arabs to conquer Asia Minor (641—694 A. D.) and the causes of its failure*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XI, 1 ş.u.

[51] A. Struck, în „B. Z.", XIV, 535—562, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 129.

[52] Cf. Guy Le Strange, *Al Chatib, A Greek embassy to Baghdad in 917 A. D.*, în „Journal of the Royal Asiatic society", 1897, 35—45.

[53] Victorie sub Constantin VII, Kedrenos, 496—497. Un fiu al emirului de Sicilia la Constantinopol, *ibid.*, 513—514.

[54] Romuald de Salerno.

[55] *Ibid.*, circa anul 920. În 875 arabi şi „slavi" ocupă Siponto.

[56] Kedrenos, 454—455; II, 355. Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 58.

[57] Pentru aceste raporturi, în cursul cărora vin şi clerici din Sicilia să-şi afle norocul la Bizanţ, vezi Gay, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum." (citat mai sus), XI, 128 ş.u.

[58] Despre un emir din Tripolis refugiat mai apoi la Constantinopol, *ibid.*, 502.

[59] Vezi şi Kedrenos, 490—493 (oastea lui Constantin Karantenos, soţul surorii lui Constantin VII, a fost decimată de asprimea climei).

[60] Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 58.

NOTE

a. Cum împăratul Leon fusese căsătorit de trei ori, rămînînd văduv şi cum biserica bizantină nu admitea încheierea unei noi căsătorii, naşterea lui Constantin în 905 s-a produs înaintea legalizării unei legături tolerate doar. Împăratul Leon a obţinut totuşi ca acest copil să *fie* botezat de patriarh şi declarat legitim. Trebuia însă ca el să rupă orice legătură cu mama copilului. Dar împăratul se însoară îndată după aceea şi patriarhul declară căsătoria necanonică şi nu-l mai primeşte pe împărat în biserică. Aceste fapte explică stăruinţa cu care acest copil nelegitim este peste tot intitulat porfirogenetul, adică născut în palatul imperial, în camera de porfir, unde se năşteau copiii împăraţilor.

b. Dar în 925, îndemnat de bizantini, Zaharia dezlănţuie ofensiva contra lui Simeon.

c. Era o căsătorie de copii care nu a putut fi tradusă în fapt din cauza morţii premature a micii prinţese.

d. Titlul califilor de comandant al credincioşilor.

IV

ORGANIZAREA LEGALĂ ŞI CULTURALĂ A IMPERIULUI

Activitatea dinastiei macedonene, ca şi acea a celor mai buni dintre împăraţii iconoclaşti din secolul VII, dă în sfîrşit roade. Bizanţul se află în faţa unor duşmani pe care a ajuns să-i uzeze prin victoriile ca şi prin înfrîngerile sale, prin conştiinţa sa superioară şi prin energia sa, prin îndărătnicia sa perseverentă vrednică de admiraţie; el dispune de mijloace care îi lipseau pînă atunci. Şi-a elaborat definitiv un sistem de guvernămînt, de organizare socială, de instrucţie, de apărare, adoptat întru totul nevoilor epocii.

Pentru a consolida aşezămîntul lui Vasile I, fiul său Leon a crezut că este necesară o întreagă operă de legislaţie, care să transforme în formule juridice, atît rezultatul evoluţiei lente înfăptuite sub iconoclaşti, cît şi acela datorat acţiunii marelui împărat.

Întrucît iarăşi tot gîndul se îndreaptă către restaurarea, pe cît este
139 cu putinţă, a tot ce a fost roman, legislaţia // lui Leon [1] se întoarce, şi chiar în mod dur, împotriva „Novelelor" lui Iustinian, care ar reprezenta o derogare faţă de vechiul drept codificat de el. Acest drept trebuie acum restaurat în întregime. Căci o lege nouă nu poate fi decît [un prilej de] eroare [2].

Modelul [pe care şi-l alege] Leon Filozoful va fi deci mai vechi ca [Iustinian] reformatorul instituţiilor, dar va trebui să fie un creştin. El se va opri la Constantin „acel care cel dintîi prin numele lui Hristos a făcut ca să fie coroana imperială mai strălucitoare şi augustă" [3]. Totuşi se va ţine seama de „obiceiurile admise" *(receptae consuetudines)* [4] în momentul în care în Occident Carolingienii reveniseră la trecutul roman. Dar alături

[1] Cf. Schenk, în „B. Z.", V, 296 ş.u.; Henri Monnier, *Les novelles de Léon le Sage*, Bordeaux, 1923.

[2] „Constantinus, is qui primus Christi nomine imperii coronam splendidiorem ac augustiorem reddidit"; Const. XII. El citează edictul lui Constantin care creează venituri pentru înmormîntarea săracilor.

[3] Nov. Leon, I.

[4] Prefaţă la Nov. şi la Constituţia sa, I.

de această veneraţie pentru un trecut mai îndepărtat, Leon poate să afirme marele principiu următor: „Condiţiile vieţii reale dau naştere legilor şi pentru fiecare realitate nouă, care nu poate fi raportată la vreo lege veche, trebuie făcută o (nouă) lege" [5]. Şi în adevăr, în toată această operă simţi clar spiritul vremii. Împăratul nu decretează, el argumentează. Vrea să convingă. El nu pregetă să intre în arenă. Acest despot vorbăreţ nu mai are atitudinea sacră a unui hierofant.

Una din inovaţiile capitale este faptul că diferenţa de origine pentru funcţii dispare, împreună cu rămăşiţele decurionatului. Principiul afirmat de Leon este că totul purcede din omnipotenţa sa. „Lucrurile acum fiind cu
140 totul altfel", „totul // depinde de grija principelui" [6]. Instituţiile arhaice, care au fost repuse în vigoare sub urmaşii lui Heraclius şi mai ales sub iconoclaşti, vor trebui să dispară. „Senatul", zice una din Constituţiile sale, „nu mai există ca administrator: competinţa sa a trecut asupra Maiestăţii imperiale" [7]. Constantin Porfirogenetul mai menţionează încă Senatul, dar înaintea lui trec cei doi „magiştri", consulii (ἀνθύπατοι), patricii; după senatori păşesc logothetii [8]. Consulatul este socotit ca perimat cu desăvîrşire; el nu mai este acum decît un titlu devalorizat, acordat adesea unor oameni săraci care nu au cu ce să se întreţină [9].

Un frumos principiu, cu totul nou, este acela că legea trebuie să fie înţeleasă de toţi, pînă şi de copii [10]. Dar alături de inovaţie apare în anumite domenii o voinţă hotărîtă, aproape brutală, de a menţine uzanţele învechite, de a le mai întări chiar. Astfel, rigorist în privinţa religiei, Leon anulează permisiunea acordată ţăranilor, şi numai lor, de a munci la cîmp duminica, referindu-se la interdicţia privind Sabatul evreilor, măcar că aceia nu aveau decît „umbra" credinţei adevărate [11]. Cum Vasile interzisese evreilor circumcizia şi păzirea Sabatului[a], chemîndu-i la botez pentru a le face accesibile toate rangurile din Imperiu [12], fiul său, un φιλόχριστος [13], este cu totul de părerea sa, manifestînd dorinţa fermă de a sfîrşi cu ceea ce consideră ca o disidenţă faţă de creştinism [14].

141 // O tendinţă vădit orientală se arată în opera „filosofului" care se străduieşte să aducă o nouă îndreptare dispoziţiei care prevede ca femeile să fie închise în casă. Leon se miră că li s-a îngăduit să apară ca martore la testamente, venind astfel în contact, într-un mod nepotrivit, cu bărbaţii

---

[5] Const. XCV: „Ex communis vitae negotiis ... legibus nascendi occasio existit et vero propter novam quampiam rem quae ad veterem aliquam legem referri non potest, lege opus esse videamus".

[6] Const. XLVII: „omnia a principali cura pendeant".

[7] Const. LXXVIII.

[8] Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis*, 681–682. Nişte συγκλητικοί, *ibid.*, 716. La masa imperială „magiştrii" trec şi ei după cler; *ibid.*, 739.

[9] Const. XCIV.

[10] Const. LXXVII.

[11] Const. LIV. În Const. LV evreii sînt preamăriţi numai pentru trecutul lor anterior venirii lui Hristos.

[12] Constantin Porfirogenetul, *loc. cit.*, c. 691.

[13] Viaţa Sf. Andrei din Tesalonic, Migne, *P. Gr.*, CXI.

[14] Const. LV.

pe care ele trebuie să-i ocolească [15]. Chiar între ele, femeile trebuie să păstreze o rezervă severă. Nu le este îngăduit „să vorbească cu mai multă libertate decît le permite decența feminină" [16]; a admite acest lucru ar însemna o jignire adusă bărbaților, care singuri au acest drept.

În același timp, într-o epocă devenită destul de pedantă, împăratul coboară pînă la prohibirea cîrnaților — *intestinae tunicae* — pentru că sînt făcuți cu sînge [17]. Se iau măsuri contra preoților care se dedau la jocuri de noroc [18].

Se permite comerțul purpurei care, ca monopol de stat, era destinată darurilor către barbari și a cărei distribuție către femei era făcută de împărăteasă în ziua *brumaliilor*. Demnitatea împăratului nu ar fi păgubită cu nimic dacă toată lumea s-ar îmbrăca în purpură [19]. Femeile pot să poarte oricîte giuvaere vor [20]. Dar în schimb el a creat, sau mai degrabă a menținut, prescripțiile multiple reglementînd piața de mărfuri din Constantinopol [21], mulțumită cărora administrația era înlesnită, dar orice progres era împiedicat.

142 // Astfel, vechiul edificiu zdruncinat și care părea adesea gata să se năruie este reînnoit, fără a se atinge de temeliile sale care sînt în stare să-l mai susțină patru sau cinci secole. El este menținut, completat, înfrumusețat. Orientul întreg pare că va mai trebui să se adăpostească la umbra sa și Occidentul însuși este cuprins de aprehensiuni înaintea forței acestui organism și înaintea idealului pe care îndrăznesc să-l proclame acei care îl cîrmuiesc în secclul XI.

Trebuie cunoscută această organizare spre a nu risca să se înțeleagă greșit „epopeea" *reconquistei* care se desfășoară în Orient, începînd cu vremea lui Constantin Porfirogenetul și pînă la cruciade.

De acum încolo în acest Imperiu nu mai este nimic roman în naționalitate și în limbă. Abia cîteva cuvinte latine mai sînt păstrate încă în formularul, așa-zisul *tipic* vechi al ceremoniilor, al jocurilor, în manualele de comandament al armatelor. Ele sînt scrise de cele mai multe ori cu litere grecești și rostite într-un chip care le face de neînțeles. Totuși Constantin Porfirogenetul își va manifesta regretul cînd va declara că Imperiul „redus la frontiere mai înguste în Orient și în Occident, a elenizat limba, dînd deo-

---

[15] Const. XLVIII.

[16] „Ad liberius loquendum quam mulieribus decorum sit".

[17] Const. LVIII.

[18] Const. LXXXVII.

[19] Const. LXXX.

[20] Const. LXXXI—Leon interzice decretarea legilor numai doar de Senat; Migne, *P. Gr.*, CVII, c. 586, 588. Cf. recomandările lăsate de Vasile; *ibid.*, c. XXII ș.u., LVIII ș.u. Contra serbărilor păgîne, *ibid.*, c. 96 ș.u. Cf. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin et du droit romain.* Versurile lui Leon, Migne, *P. Gr.*, CVII. Omelii și panegirice, *ibid.*, c. 4 ș.u. Scrisoare către Omar, *ibid.*, c. 315 ș.u.

[21] J. Nicole, *Le livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*, Geneva, 1893. Două lucrări se ocupă de această „economie urbană", acea a lui Stöckle (*Spätrömische und byzantinische Zünfte*, Leipzig, 1911), și acea a lui C. Macri (*L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine*, 1929). „Brumaliile" au fost suprimate de Romanos Lecapenos, ca fiind prea „străvechi"; Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 606.

parte limba romană a strămoșilor" [22]. Și numele de Ῥωμαῖοι rămîne neschimbat pe veci, ca un etern titlu de glorie, ca o legitimație a orgoliului național, a disprețului mărturisit pentru arabi, pentru franci, pentru barbari și pentru toate ambițiile lor. Ἕλλην (elin) este echivalent cu παγάνος (păgîn) [23];
143 este păgînul cu superstițiile sale, // cu zeii și cu dușmanii săi. Chiar literatura elenică nu mai este atribuită acestui popor care nu ajunsese la cunoașterea adevăratului Dumnezeu. Homer, Plutarh, istoricii, geografii sînt revendicați de civilizația bizantină și se găsește întotdeauna un mijloc oarecare de a-i cuprinde în ciclul de idei al acelui ev mediu al grecilor și al orientalilor grecizați [24]. Școala lui Bardas, despre care am dori să mai avem unele informații în plus, îndeplinește perfect acest rol conciliator într-o societate în care a mai rămas o mare parte din instituțiile venite din Roma veche, în ciuda faptului că numele lor sînt corcite cu limba grecească (de pildă avem un *protoasecretis*) [25] sau sînt chiar traduse în întregime în această limbă, care s-a impus ca limbă *vulgară*, ca grai al poporului.

Caracterul sacru al împăratului, așa cum atestă legislația lui Leon, nu suferă nici o scădere în timpul epocii de transformare. El continuă să fie „prea marele", „prea piosul întru Isus Hristos", „prea blîndul", „biruitorul", „basileus", „marele basileu", *regele*, „regele regilor" [26], subînțelegînd titlul imperial care nu mai este recunoscut altcuiva și care este tolerat doar în oarecare măsură pentru regele bulgarilor, care l-a primit în lada de zestre a unei prințese bizantine [27]. El locuiește în palate imense și nenumărate, care datează din vremurile lui Constantin și ale lui Iustinian [28], posedă
144 comori de artă și de monede acumulate în tezaurul său // particular (εἰδικόν) [29], de unde este liber să scoată oricît pentru plăcerile sale, dacă găsește de cuviință, sau pentru nevoile statului. El are în jurul său un mare număr de ofițeri, în afară de curtea sa de eunuci, cărora le este încredințată grija diverselor departamente ale Casei Imperiale, el are paji desemnați sub numele roman de *silentiarii* și de *vestitores*, sau cel grecesc de διάκονοι; el este apărat de garda sa de soldați numiți *scholarii* [30]. Prestigiul trecutului, al vechilor forme complicate și impunătoare, al artificiilor unei măiestrii iscusite, exaltă personalitatea sa în ochii supușilor, sau ai unor

[22] Στενωθείσης κατά τε τὰς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς τῆς ῥωμαϊκῆς βασιλείας. Ἑλληνίζοντες καὶ τὴν πάτριον καὶ ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβάλλοντες (Restrîngînd împărăția romeică și de la răsărit și de la apus. Vorbind grecește și renunțînd la limba părintească, cea romeică); *De adm. imp.*, III, 12—13.

[23] Παγανοὶ τὰ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἀβάπτιστοι ἑρμηνεύονται; *ibid.*, 163.

[24] Demostene este citat de continuatorul lui Teofan, 257.

[25] *Transfer*, *paratus* sînt scrise pe latinește de către Constantin Porfirogenetul; 699.

[26] Romanos II este βασιλικώτατος; Viața Sf. Samson, în Migne, *P. Gr.*, CXV, c. 301.

[27] Titlul de βασιλεὺς Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων (împărat al romeilor și bulgarilor) i se refuză în 925 lui Simeon, vezi scrisoarea publicată de Sakkelion, *loc. cit.*; cf. Dölger, *Regesten*, nr. 606—608. De asemenea nr. 611—612 (pentru căsătoria succesorului său Petru cu prințesa Maria). Pentru titlurile suveranilor străini, Gelzer, *Kultur*, 28.

[28] Despre o ctitorie a lui Leon VI, *Patria*, *loc. cit.*, c. 609. Despre mănăstirea τοῦ Λιβός sub Porfirogenet, Migne, *P. Gr.*, CXXII, c. 1268.

[29] Despre σεκκρέτον τοῦ εἰδικοῦ, Constantin Porfirogenetul, *loc. cit.*, 673.

[30] Despre σχολάριοι și νέοι σχολάριοι, *ibid*, 660.

oaspeţi străini, dacă nu şi în faţa intimilor. El este de fapt un episcop: o calitate divină înconjoară persoana sa, în ciuda creştinismului şi în ciuda cucerniciei sale pompoase faţă de cer. Străzile pe care înaintează sînt împodobite cu flori [31], se răspîndesc parfumuri în calea sa, el aude cîntări bisericeşti compuse în cinstea sa sau glorificînd situaţia sa imperială.

Moravurile s-au îndulcit simţitor şi în privinţa sa. Se întîmplă mult mai rar acuma ca să fie asasinaţi împăraţii, ca pe vremea romanilor adevăraţi sau în primele secole ale Bizanţului. Publicul, biserica, nu ar mai rămîne nepăsătoare la o asemenea nelegiuire. Se caută să se atenueze impresia făcută de uciderea tiranului Mihail „Beţivul": cronicarii Curţii povestesc că a trecut din viaţă în moarte fără a simţi nimic, în mijlocul somnului adînc care a urmat după una din orgiile sale. Leon Diaconul va povesti sfîrşitul violent al lui Nikefor Focas cu amănunte menite să înfioare, şi un imn bisericesc[b] va fi cîntat în amintirea sa. Patriarhul Polyeuct[c] va interzice lui Ioan Tzimiskes, urmaşul lui Nikefor, intrarea în biserică pînă ce nu va fi desemnat şi pedepsit pe ucigaşi; şi acesta a trebuit măcar să simuleze supunerea la această injoncţiune categorică. Despre Ioan[d], nu este deloc sigur că el a pierit prin otravă.

145 // Împăraţi prea tineri sau prea bătrîni, sau incapabili, sînt adesea înlocuiţi fără ca aceasta să provoace acte sîngeroase. Un nou stăpîn este proclamat, consacrat — nu numai ca Cezar, dar chiar ca August adevărat — şi el şi-l asociază ca formă pe cel pe care îl înlocuieşte [32].

Pretendenţii care conspiră contra împăratului de pe tron sau care pun pe soldaţii lor să-i proclame în vreo provincie depărtată, pot acuma să fie cruţaţi dacă se supun la timp. Învinşi şi prinşi, ei suferă acum doar pedeapsa care îi lipseşte de vedere şi se întîmplă chiar uneori că se simulează doar „arderea" ochilor, întunecîndu-se doar parţial vederea. Fiii[e] lui Romanos II (959—963), succesorul mort tînăr al lui Constantin Porfirogenetul, vor fi îndepărtaţi pe rînd, măcar că figurează în aparenţă pe tronurile lor zadarnice, precum şi în dările de seamă ale ceremoniilor — fără să se atenteze la viaţa lor şi chiar fără să fi fost supuşi la τύφλωσις (orbire) sau la emasculare, care se practica de asemeni. Ei erau lăsaţi să moară în linişte în zdrenţele lor de purpură, fără a fi fost tunşi şi trimişi la mănăstire, cum se petrecea lucrul la franci: exilul într-o insulă depărtată era socotit suficient uneori. Cînd un împărat dispare, partizanii săi, chiar şi cei mai de aproape ai săi, nu mai sînt exilaţi la ţară pe moşiile lor.

Cum nu mai este în faţa împăratului un cler bogat, puternic, făcînd opoziţie, întotdeauna gata să fulgere anateme inspirate din Biblie contra „fiilor lui Amalec" care ar îndrăzni să se atingă de drepturile şi obiceiurile bisericii, Mihail III „Beţivul" şi împăraţii din dinastia Macedoneană puteau foarte bine să revină la vechea ortodoxie iconodulă, căci iconoclasmul produsese toate efectele pe care le aştepta de la persecuţii Statul, în persoana şefului său. Pretutindeni mănăstirile stau să se năruie, moşiile lor sînt uzurpate, veniturile risipite, tradiţiile vremurilor de prosperitate şi de influenţă

[31] Teofan cont., 499.

[32] Cu privire la încoronare, Sickel, *Das Krönungsrecht bis zum 10 Jahrhundert*, în „B. Z.", VII, 511 ş.u.

146 sînt pierdute. // Cînd au reînceput să curgă darurile, împărații au văzut de îndată primejdia și au intervenit energic contra acumulării ofrandelor și extinderea bunurilor ecleziastice, sau crearea de noi lăcașuri religioase [33]. Îl vom vedea pe Nikefor Focas, întemeietorul mănăstirii complet izolate a lui Atanase pe stîncile Athosului, interzicînd aceste acte de pietate declarate de el zădărnicie pămîntească și îngăduind cel mult repararea vechilor clădiri ruinate sau așezarea în locuri pustii, în mijlocul singurătății munților, a unor sihăstrii, care puteau fi de folos la apărarea Imperiului (964) [34].

Aproape în tot locul episcopii, pentru alegerea cărora e nevoie de asentimentul stăpînului [35], sînt acum foarte săraci. Li se va interzice sub același Focas să dețină bogății fără o permisiune specială a împăratului.

Mîndrul episcop „lombard", Liutprand din Cremona[f], obișnuit cu bogăția sediilor episcopale italiene, cu suitele numeroase de însoțitori care înconjoară pe șefii diocezelor în Occident, va vorbi cu o compătimire insultătoare despre acești prelați zdrențăroși, vrednici de poporul constantinopolitan cu picioarele goale, care n-au măcar un servitor ca să deschidă și să închidă ușa magherniței lor monahale.

La fiecare vacanță — pe care Nikefor Focas o va prelungi în favoarea Tezaurului, care numea pe administratorul diocezei și își lua partea sa din venituri — sînt preferați, din voința acum hotărîtoare a împăratului, categorii care s-au distins printr-o disciplină religioasă, printr-un dispreț atînc pentru treburile lumești, în care ei nu se vor mai amesteca în noua lor situație.
147 După ce // a înălțat la demnitatea patriarhală fiii și frații de împărat, amestecînd așadar oarecum dinastia și tagma bisericească — ceea ce nu se mai văzuse pînă în acel secol — puterea civilă a scos din mănăstiri pe cei mai rigoriști dintre bătrînii obosiți, a căror întreagă viață nu fusese decît o lungă abdicare [36]. Se putea întîmpla în adevăr ca vreunul dintre acești bătrîni sfinți să îndrăznească a dojeni pe împăratul însuși și să-i interzică intrarea în biserică pînă nu se va fi pocăit pe deplin pentru păcatele și crimele sale. Aceasta va fi linia onorabilă de comportare a lui Polyeuct (956—970) față de Nikefor, însurat (963) contra prescripțiilor[g] bisericii [37] și față de Ioan Tzimiskes (969), ucigașul acestui Nikefor, predecesorul său. Odinioară Leon Filozoful se văzuse și el oprit la intrarea principală a bisericii din cauza scandalurilor vieții sale particulare[h] și Cezarul Bardas întîmpinase același afront[i] din partea patriarhului Ignatie [38]. Dar acești patriarhi, în stare de asemenea acte de măreție morală, nu mai puteau organiza o mișcare ale cărei prime elemente chiar, lipseau. Căci călugării săraci și neșlefuiți din secolul X nu mai aveau nimic din virtuțile revoluționare ale celor care se luptaseră contra iconoclaștilor și hulitorilor. Dacă era la îndemînă vreun eunuc, era preferat celorlalți candidați; și a fost chiar și un patriarh provenit din rîndurile acestor mutilați.

---

33 Leon Diaconul, 310.

34 Zachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, III, 292 ș.u. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 699.

35 *Ibid.*, nr. 703.

36 Leon Diaconul, 102, 163—164 (pentru patriarhii Vasile și Antonie III).

37 *Ibid.*, 99.

38 Runciman, *Byzantine civilization*, Londra (1932), 113 ș.u.

Dacă nu mai sînt ciomăgiţi patriarhii, dacă nu mai sînt constrînşi la umilinţe publice, dacă nu mai sînt torturaţi şi condamnaţi la moarte, se întîmplă ca împăratul să depună, fără întrunirea vreunui Conciliu, pe un patriarh mai puţin docil şi să-l exileze, fără ca să se producă pentru aceasta în acest Constantinopol vestit pentru tumulturile sale, o mişcare populară cît de mică.

148 Nu trebuie uitat că şcoala lui Bardas, care dădea // o educaţie destul de păgînă, răpise călugărilor o mare parte din clientela lor şcolară şi pusese capăt rolului lor de educatori superiori. Scriitorii ieşiţi din această şcoală au acordat o iertare cuprinzătoare împăraţilor duşmani ai icoanelor, ale căror nume sînt însoţite în cronicile lor de titlurile respectuoase tradiţionale.

Sînt preferaţi călugărilor din Capitală, care pot fi folosiţi ca instrumente de tulburare, acei călugări care s-au aşezat din propria lor pornire pe stîncile Muntelui Athos. Pentru aceştia, cu totul inofensivi, împăraţii îşi vor arăta — în cursul acestui secol X în care se consolidează şi se întinde aşezarea lor începută cu chilia lui Atanase — toată solicitudinea şi toată milostivirea [39].

Alegerea funcţionarilor are, fireşte, o foarte mare importanţă. La fiecare schimbare de domnie, măcar şi petrecută în condiţii legale şi obişnuite, actele de numire se revarsă generos asupra intimilor şi credincioşilor, aşa-zişii οἰκεῖοι, în vreme ce acei care slujiseră pe împăratul defunct sau detronat, se duc să-şi vadă de moşiile lor (ἐν τοῖς σφετέροις ἀγροῖς) [40], de ţăranii lor dependenţi şi de „parechii" sau „vecinii" lor pe jumătate liberi. Aceasta se întîmplă nu numai pentru marile dregătorii de la Curte şi din oraş, pentru ofiţerii Imperiului, depinzînd odinioară de Împărat (ταγματικοί) sau de Senatul demonetizat (συγκλητικοί) [41], dar şi pentru comandanţii şi administratorii din provincii, care de cîtva timp au un caracter nou.

149 În vechile provincii erau guvernatori // ca în trecut, întrunind în mîinile lor puterea civilă şi autoritatea militară, care purtau titluri diferite şi care erau într-o dependenţă strînsă de împărat şi de Capitală. Nevoile apărării contra barbarilor din Asia şi din Europa, contra bulgarilor, arabilor, piraţilor, necesită schimbări în această organizare care datează din epoca adevărat romană. În timp ce numele se grecizează — foştii *comites* iau titlul de *strategi* şi *provincia* devine o *themă*, iar distribuţia acestor grupări, în raport cu problemele militare ale acestor vremuri, devenea cu totul alta [42].

Noile theme erau numite după cetăţile sau provinciile şi după anumiţii comandanţi ai trecutului, de pildă Charsianoi [43]. Atribuţiile acestor ofiţeri erau acum mai întinse. Independenţa lor, iniţiativa lor s-a dezvoltat. Dis-

---

[39] Dölger, *Regesten*, nr. 627, 660, 687, 689; Gass, *De claustris in Monte Atho sitis commentatio historica* (şi sub titlul: *Zur Geschichte der Athos-klöster*), Giessen, 1865; L. Petit, *Vie de St. Athanase l'Athonite*, în „Analecta Bollandiana". Vezi studiul nostru despre Muntele Athos şi ţările române în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", II.

[40] Leon Diaconul, 96.

[41] Constantin Porfirogenetul, 716. Mai sînt şi θεματικοί *(ibid.)*.

[42] Constantin Porfirogenetul, *De thematibus*.

[43] *Ibid.*, 20. Cf. *De adm. imp.*, 651 ş.u.

punînd de un bogat patrimoniu de moşii, de venituri, de vămi şi altele legate de dregătoria sa, strategul era acum liber să exercite — potrivit cu conştiinţa datoriei şi cu cunoaşterea ţării — drepturile imperiale. Stăpînul i le delegase pe toate, pe întreaga durată a funcţionării sale în thema pe care el trebuia — nu să o administreze, ci — să o guverneze. El avea sub ordinele sale, fără nici o restricţie, soldaţi care primiseră un lot de pămînt, o feudă completă de cavaler (καβαλλάριος, καβαλλαρικὸς στρατιώτης) în valoare de patru sau cinci libre (λίτραι) sau un fief, un τοπίον de marinar (πλοϊκὸς στρατιώτης) de trei libre doar, în schimbul serviciului militar obligatoriu sub comanda exclusivă a strategului [44]. Acesta are ca ofiţeri în subordine pe *turmarchi*, care comandă trupele (τούρμαι) [45], pe amirali sau drungari şi un întreg personal administrativ. Fiecare din militari bene-
150 ficiază de posesiunea unui lot de // pămînt proporţional gradului său. Mai este şi categoria acelora care, ca *scholarii*, aşa-zişii *thrakesioi*, se echipează pe cheltuiala lor. O alta este compusă din cei care primesc ajutoare în caz de expediţie şi care se asociază cu aşa-zişii *syndotai* [46] şi deci nu sînt *monoprosopes*. Într-o a treia categorie intră comandanţii.

Găsim aceleaşi recomandări în tratatul militar, care trebuie atribuit lui Leon Filozoful, şi din care putem vedea cît era de îngrijită pregătirea tehnică a acestei armate. „Nu era greu să obţii ofiţeri de un neam bun şi avînd o avere proprie. Originea lor făcea ca ei să fie respectaţi de soldaţi, în vreme ce banii lor le îngăduiau să cîştige buna dispoziţie a acestor oameni, prin numeroase daruri de o utilitate modestă care le veneau ca un supliment la solda lor".

La începutul unei campanii generale, pe care trebuie să o conducă fie împăratul, sau unul din asociaţii săi, sau un locotenent imperial, strategii săi sînt consultaţi pentru a se şti, ce pot oferi, ce „iau asupra lor": ca trupe auxiliare, vase, arme, ustensile, cai, ajutoare în bani. Ei au dreptul să ia cu rechiziţie din oraşe, de la mănăstiri, de la particulari, tot ce le este necesar pentru armament şi pentru celelalte pregătiri [47].

Mai sînt în armată şi companii de străini, „eterii" (ἑταιρεῖαι) prevăzute cu privilegii speciale. Astfel, sarazinii care acceptau botezul şi se aşezau statornic pe teritoriul Imperiului, primeau o întindere de pămînt inalienabilă, ca acelea ale celorlalţi soldaţi şi chiar seminţe, şi erau scutiţi de dări timp de cîţiva ani [48]. Anumite „eterii" erau fixate pe un punct al frontierei pe care ele îl cunoşteau şi îndrăgeau mai mult şi unde trăiau sub
151 comandanţii de acelaşi neam cu ei //, purtînd un titlu special; ca de pildă vechii mardaiţi, care sub căpitanul lor sau *katepanos*, apărau defileurile Taurusului, iberii care erau supuşi unui couropalat aproape independent [49],

---

[44] *Ibid.*, 695–697.
[45] *Ibid.*, 663, 667 (de asemenea κόμης κόρτης, δομέστικος τοῦ θέματος pe lîngă fiecare strateg).
[46] *Ibid.*
[47] *Ibid.*, 651–652, 657–658, 665.
[48] *Ibid.*, 660–661, 664, 695. Vezi Guignerot, *Des bénéfices militaires dans l'Empire romain et spécialement en Orient au X-e siècle*, Bordeaux, 1898.
[49] Pentru acesta vezi Dölger, *Regesten*, nr. 613–614.

diverse grupări de armeni pe malul mării şi în interior, avînd în fruntea lor nişte „archontes" [50], adică principi naţionali.

Alţi străini erau răspîndiţi pe toată întinderea Imperiului. Găseai astfel grupuri de mardaiţi în Epir, în Pelopones şi în thema cefaloniană a Insulelor Ionice, ruşi a căror „eterie" datează din vremea lui Mihail III „Beţivul", stau de pază la Durazzo şi în Dalmaţia; oameni din Palermo sînt folosiţi în războaiele din Orient [51].

Prin aceste măsuri, prin crearea de noi provincii cu regim strict local, prin înfiinţarea unei stări, unei clase militare strict legată chiar de pămîntul pe care trebuie să-l apere şi care îi aparţine în propriu ei şi succesorilor săi, dacă pot îndeplini rolul de soldaţi, prin numeroase fortificaţii în punctele strategice din munţi, adică în „clisuri" (κλεισσοῦραι), prin posturi de observaţie presărate cam în tot locul; printr-un spionaj organizat cu iscusinţă, prin dezvoltarea artei de a pîndi şi surprinde pe inamic, Imperiul bizantin ajunsese a fi — tocmai în momentul cînd toţi vecinii săi se istoveau — o mare putere militară.

Şi mai trebuie constatată în acelaşi timp o ridicare şi economică şi morală a claselor inferioare. La Constantinopol şi în provincii ele se bucură de o atenţie luminată şi binevoitoare din partea cîrmuirii. Nici nu ar putea fi
152 aici vreun împărat al lor care să nu dea // dovadă, zi de zi, de dreptate şi de dragostea aproapelui. Şi Constantin Porfirogenetul se va îngriji de săracii din Constantinopol. Pentru a-i adăposti vor fi închise porticurile şi se va mai emite ideea găzduirii acelora care vin din provincii ca să-i înfăţişeze doleanţele lor [52].

Marile sărbători sîngeroase din Hipodrom au încetat de mult în Capitală. Factorul politic al demelor, atît de strîns legat de jocurile Circului *(circensia)* declină deci foarte repede. Nu mai sînt conflicte între Verzi şi Albaştri, rivali pentru succesele conducătorilor lor de care de curse. Dacă mai găsim încă numele acestor vechi facţiuni, în realitate doar listele demnitarilor sau ceremonialul învechit al Curţii mai păstrează menţiunea acestor „demarchi" fără influenţă de acum încolo. Serbările obşteşti de bucurie pentru eventualele triumfuri ale Imperiului erau rare: dacă era vreo victorie, comandanţii care o repurtaseră nu mai veneau la Constantinopol să se bucure de aclamaţiile mulţimii. O singură dată Teofil, reîntorcîndu-se biruitor din Asia, a pus să se celebreze aşa-zisul ἱππικὸν şi a fost salutat cu vechea aclamaţie romană: „Fii binevenit, tu neasemuitul nostru şef de facţiune, φακτονάρη". Cînd odată cu venirea lui Nikefor Focas, au apărut împăraţii ostaşi, comandanţi *(imperatores)* după vechiul obicei, ei puneau să fie slăvită icoana făcătoare de minuni a Fecioarei tutelare, după care mergeau în procesiune. Împăratul Mihail III „Beţivul" a fost ultimul partizan pătimaş

[50] Nişte ἄρχοντες τῶν ἀρχόντων (conducătorii conducătorilor) în scrisorile lui Romanos Lecapenos publicate de Sakkelion, *loc. cit.* Cf. cu privire la ἐξουσιασταὶ din Alania, Kulakovski, în „V. V.", V, 1 ş.u.

[51] Constantin Porfirogenetul, *loc. cit.*, 661, 664, 673 (vase ruseşti).

[52] Dölger, *Regesten*, nr. 616—617 (după Teofan cont.). Cf. G. Testaud, *Les rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au X-e siècle*, Bordeaux, 1898 (citat mai înainte). Cf. Diehl, în „B. Z.", IX, 200—202.

al jocurilor de Circ, care au fost celebrate cu participarea sa. Ca un nou Neron el a apărut în Circ, conducînd o cvadrigă, cu prilejul nașterii fiului său. Unele excese sîngeroase produse în toiul acestor jocuri, în timpul domniei lui Nikefor[j], au scîrbit definitiv plebea constantinopolitană de acest
153 fel de spectacole. // Această populație nu va avea de acum încolo altă distracție decît cea bine cunoscută a serbărilor de la Curte, la care se vedeau costume uzate sau giuvaere străvechi de factură demodată, sau a vreunui προέλευσις[53], a vreunui cortegiu imperial, pe parcursul căruia se înșiruia ca spectatoare această mulțime săracă cu picioarele goale[54].

Dar împărații noului regim au avut grijă să nu lase Capitala fără proviziile cu care era obișnuită. Ei i-au asigurat o liniște desăvîrșită, și de cîtva timp nu mai vedeai la schimbările de stăpîn drojdia plebei alergînd în bande pe străzi, umblînd după jaf[55]. Justiția era acum promptă și sigură. Se înălțau spitale pentru bolnavii fără mijloace. Se făceau distribuiri de bani poporului din porunca Auguștilor iubitori de oameni, care nu înțelegeau să tezaurizeze veniturile din εἰδικόν. Uneori cronicarii înseamnă acte de binefacere ieșind din comun. Aceia care au clădit pe terenuri ale statului, obțin iertarea censului lor anual; vechi datorii față de fisc sînt anulate. De aceea și populația Capitalei rămîne credincioasă împăratului în orele de criză, cînd trupele pretendenților se îndreaptă contra lui și vor fi și multe regrete tainice la moartea lui Nikefor Focas care, cu fața sa negricioasă și cu burta sa proeminentă[56], nu fusese totuși un ofițer arătos și care cu brutalitatea sa înnăscută nu se îngrijise să cîștige simpatii pentru persoana sa[57].

Împărații „macedoneni" au avut curajul să revizuiască starea proprie-
154 tății rurale care fusese multă vreme // lăsată pradă uzurpatorilor „domnilor" (ἄρχοντες) și așa-zișilor δυναταί și să o reglementeze într-un sens contrar intereselor acestor oameni puternici.

Un soldat care nu-și putea îndeplini îndatoririle pentru că era ruinat, era șters din controale. S-a decretat că pe viitor vînzarea pămînturilor stratiotice, adică ale feudei militare, nu va mai avea valoare legală. Li s-a interzis marilor proprietari să cumpere și să alipească la latifundiile lor ogoarele săracilor. Dacă se dovedea că acțiunile lor fuseseră cotropitoare și comportarea lor tiranică, ei trebuiau să fie alungați atît din moșiile lor moștenite, cît și din cele dobîndite de ei[58].

Dar marea proprietate nu trebuia nici ea să decadă, în interesul superior al Imperiului. Așadar, săracii nu vor putea, potrivit cu edictul lui Nikefor Focas, să cumpere fărîmele unui mare domeniu care se dislocă. Cum în ciuda tuturor acestor măsuri erau destui latifundairi care prosperau în Asia, însăși familia lui Focas numărîndu-se printre cele mai bogate deținătoare

53 Leon Diaconul, 46—47.
54 Liutprand.
55 Leon Diaconul, 94—95.
56 *Ibid.*
57 Pentru corporații vezi Hans Gehrig, *Das Zunftwesen Konstantinopels im X Jahrhundert* și A. Stoker, *op. cit.* (*Spät-römische* ... etc).
58 Leon Diaconul, 310, 317—321. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 609, 628, 656, 673 ș.u.

de pămînturi, Vasile II va întări edictele date de predecesori şi va interzice cu asprime continuarea acestor abuzuri [59]. Dacă era cu neputinţă să li se dea ţăranilor şerbi libertatea [60] şi proletarilor de la ţară posesiunea ogoarelor, Imperiul s-a străduit totuşi pentru ca cel puţin starea de legalitate prezentă să nu fie depăşită [61].

NOTE

a. Adică păzirea sîmbetei după practicile evreieşti. Acest Sabat nu trebuie confundat cu cel amintit în fraza precedentă, unde aflăm o proiectare în trecut a duminicii creştine.

b. Nikefor Focas ducea o viaţă aproape monahală, luîndu-şi de duhovnic pe călugărul Atanase, întemeietorul primei mănăstiri de la Muntele Athos, unde ceruse să i se clădească şi lui o chilie.

c. Acesta avusese un rol considerabil în salvarea lui Nikefor de orbirea pusă la cale de atotputernicul ministru Bringas, înainte de ocuparea tronului de către noul împărat, în august 963. Totuşi, căsătoria acestuia cu împărăteasa văduvă Teofano, a fost condamnată de el şi împăratul a fost oprit de la împărtăşania pe un an întreg. După asasinarea lui Nikefor în decembrie 969 de către Ioan Tzimiskes, patriarhul nu l-a primit pe acesta în biserica Sf. Sofia pînă ce nu vor fi pedepsiţi ucigaşii şi nu va fi îndepărtată Teofano.

d. Ioan Tzimiskes a murit minat de o boală misterioasă, atribuită unei otrăviri puse la cale de parakimomenul Vasile, eunucul atotputernic sub ultimii împăraţi macedoneni.

e. Este vorba de viitorul Vasile II şi de fratele său Constantin.

f. Venit ca sol al lui Otto I (în iunie—octombrie 968) la Nikefor Focas să ceară pentru Otto (II) pe prinţesa Teofano, fiica lui Romanos II. Descrierea soliei sale *(Legatio Constantinopolitana)* cuprinde amănunte adesea răuvoitoare despre oamenii şi lucrurile din Bizanţ, poate şi din cauza unor jigniri la care fusese supus acolo.

g. Fiind vorba de căsătoria unui văduv cu o văduvă. Ulterior s-a mai descoperit şi o rudenie spirituală, constituind o oprelişte canonică. Nikefor ar fi fost naşul unuia din copiii împărătesei văduve.

h. Vezi capitolul precedent, nota *a*.

i Acest fapt a avut drept urmare înlocuirea patriarhului Ignatie cu Photios.

j. Sub care aveau loc în Circ lupte adevărate şi nu simulate, soldîndu-se cu pierderi de vieţi omeneşti.

V

LITERATURA EPOCII

155 // Imperiul părea astfel definitiv alcătuit. Iubitorul de pace, Constantin Porfirogenetul [1], era stăpînit de această idee cînd a pus să fie redactată acea vestită compilaţie a tot ce se ştia în domeniul politicii, adevărată

[59] *Ibid.*, nr. 783.

[60] Cf. N. A. Constantinescu, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XI. Cf. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10 und 11 Jahrhunderts*, în „Byz. Arch.", 9, Leipzig-Berlin, 1920; Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert*, în „Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte", XX (1927), 49 ş.u.

[61] Cf. Rambaud, *L'Empire grec au X-e siècle, Constantin Porphyrogénète*, Paris, 1870; Hirsch, *Konstantin VII, Porphyrogenetos*, „Programm", Berlin, 1873; Schlumberger, *L'Empire byzantin au X-e siècle ; Nicéphore Phokas*, Paris, 1890; *L'épopée byzantine à la fin du X-e siècle*, 2 vol., 1900—1905.

[1] Despre proiectul de căsătorie între Constantin şi Hedviga, fiica lui Henric I, regele Germaniei, Ekkehard, în M. G. H. *ss.*, II, 122—123; cf. Mystakides, *op. cit.*, 17—19.

Summă, atît de utilă pentru momentul prezent, dar atît de dezastruoasă pentru integralitatea izvoarelor din care pusese să se scoată doar extrase.

Pentru această operă au fost utilizaţi şi analiştii care vruseseră să continue opera lui Teofan şi care s-au aflat în faţa unor probleme de morală şi de conştiinţă ce l-ar fi tulburat pe modestul istoric al iconoclasmului. Printre aceştia era şi rivalul lui Teofan la întocmirea unei Istorii Universale, un constantinopolitan, căruia i s-a dat fără motiv numele logothetului Simeon (autorul unei lucrări mergînd pînă în 948) [2], un elev al Şcolii de la Magnaura [3] care, ajungînd cu o altă cronică de acelaşi caracter pînă în vremea sa, se arăta recunoscător faţă de fostul său profesor, Leon (Matematicul). El este un arheolog, un amator de etimologii şi anecdote, dar şi un copist al Vieţii lui Ignatie; el înfăţişează schimbarea de dinastie fără să cruţe pe nimeni, amestecă în chipul cel mai crud viaţa particulară a lui Vasile cu scandalurile îngrozitoare din timpul domniei predecesorului[a] lui asasinat [4], şi urmează mai departe, nearătîndu-se mai îndurător nici faţă de împărăteasă[b], semnalînd, împreună cu revolta unui complice, Symbatios[c], tot ce
156 poate compromite „noul // regim": moartea lui Mihail, pedepsirea ucigaşilor, sînt redate într-un mod cu totul izbitor [5]. Alături, Leon Gramaticul, folosindu-l pe George de Pisidia şi citînd inscripţii funerare, continuă relatarea evenimentelor pînă la aceeaşi epocă [6].

Se credea că acest Imperiu era ajuns la o formă încheiată, fixă pentru întotdeauna, imuabilă, fără a se prevedea cuceririle şi restituirile teritoriale care îl aşteptau, şi cu privire la care Constantin Porfirogenetul nu avea nici o concepţie proprie, nici mijloace personale de apreciere. De aceea, cu gîndul la frontierele restrînse de care vorbeşte, nu fără părere de rău, el vrea să codifice o filozofie politică bazată pe tot trecutul, dar ţinînd seama de fatalităţile prezentului şi să-i adauge tot prestigiul pe care putea să i-l dea un formalism bine ordonat. Este originea acestei opere utile şi jalnice.

Încă mai înainte un protospatharios, Filoteiu, avusese ideea unor asemenea compendii cînd a scris, în 902, un opuscul privind „rînduirea precisă a ordinii rangurilor la prea înaltele invitaţii la cină" [7]. În zilele noastre se cheltuieşte o muncă întreagă cu rezultate adesea aleatorii pentru a descoperi fragmentele de viaţă reală prinse în acest mozaic oficial, în vreme ce contemporanii de atunci, resemnaţi să fie despărţiţi de epocile glorioase, erau mulţumiţi să vadă toată această istorie care le devenise indiferentă transformată în reţete bune de exploatat. Este ceea ce se face de ani de zile pentru „cartea despre administraţie", pentru aceea „despre ambasade", pentru

[2] Krumbacher, *Byz. Litt.* (referitor la manuscris). Vezi Bury, în „B. Z.", I, 572 ş.u.; de Boor, *ibid.*, X, 70—90; Vasilievski, în „V. V.", II, 79, ş.u.; Şestakov, *ibid.*, IV, 167 ş.u.; V, 19—62.

[3] Despre Περιφανὲς καὶ περίδοξον παιδευτήριον (Celebra şi vestita şcoală) de la Studion, rivalul său, Viaţa Sf. Nicolae Studitul, Migne, *P. Gr.*, CV, c. 869.

[4] Photios ar fi căzut în dizgraţie pentru că l-ar fi făcut „tîlhar şi asasin", 688—689.

[5] Ed. Bonn. Cf. Gelzer, *Sextus Julius Africanus*, II [1] (1885), 280 ş.u., 357 ş.u.

[6] Ed. Bonn.

[7] Gelzer, *Kultur*, 39—41.

tratatele relative la ceremonii şi la tot ce putea fi de folos nevoilor actuale ale Imperiului [8].

// Alegerea textelor care formează vasta colecţie de membre amputate:
157 manual despre administraţie [9], manual despre theme, manual diplomatic, manual despre ceremonii, arată şi cît de mult înţelegeau bizantinii să rămînă legaţi, fără nici o deviaţie, de vechea Romă. Sînt deci în această culegere extrase sau menţiuni din Dionisie din Halicarnas, din Polybiu (mai ales pentru Sicilia — indicînd cît de mult se ţinea la posesiunea ei — şi pentru Asia occidentală pe care şi-o rezervau bizantinii pentru o integrare împotriva arabilor), apoi din Appian şi din Iosephus Flavius, din Diodor de Sicilia şi din Cassius Dio, o bucată foarte scurtă din Arrian, altele din Herodot şi din Thukydide, şi cîteva pagini doar din Socrate, istoricul bisericii şi dintr-un alt scriitor al epocii, Eunape (privind raporturile cu perşii şi „scito"-goţii alungaţi de huni) [10]. Se mai folosesc rapoarte, alte documente oficiale, lucrarea în greaca vulgară a magistrului Leon Katakylas scriind la mănăstirea din Sigriana din porunca lui Leon Filozoful, sau a lui Filostefanos, care a scris despre insule. Abia o menţiune despre Sf. Grigore şi cîteva Acte ale martirilor [11]. Se vede bine din această alegere direcţia absolut practică a celor care au tăiat şi potrivit împreună fragmentele. Cît priveşte compilaţia personală, alături de antici: Homer, Herodot, Aristofan, Polybiu, Iso-
158 crate, stau gramaticii Hierocly, Heseschius, // Nicolae din Damasc, secretarul lui Herod [12], apoi Epifan din Cipru, Ioan Filadelful, Lidus, Agathias, Ştefan din Bizanţ, Teofan, Menandros, Dexipos.

În tratatul „despre administraţie" (949—952), dedicat fiului împăratului Constantin, Romanos II, sînt înfăţişate toate naţiunile vecine, cu îndemnul de a face chiar imposibilul pentru a menţine pacea necesară acestui imperiu, a cărui alcătuire internă este descrisă în lucrarea despre theme, cuprinzînd pînă şi note asupra dialectelor greceşti şi informaţii arheologice şi etimologice.

O politică se desprinde din această operă de mozaic sau de compilaţie. O recunoaştem cînd vedem că Mihail III apare ca un „bun creştin" — apreciere ciudată venind de la nepotul de fiu al Macedoneanului[d] — iar Romanos Lecapenos ca un ipocrit, un călcător al bunelor obiceiuri [13], în stare să dea

---

[8] De Boor, *Excerpta historica jussu imperatoris Constantini Porphyrogenetae confecta*, Berlin, 1905—1906 (cf. Heisenberg, în „Deutsche Litteraturzeitung", 1909, 146 ş.u., şi 1916, 716; Rademacher, în „B. Z.", XVII, 493 ş.u.), II. De Boor, *Excerpta de legationibus*, Berlin, 1903, 2 vol; III, *Excerpta de insidiis*; IV, *Excerpta de sententiis*. Cf. Kraşeninnikov, în „V.V.", XIII, 113 ş.u., *ibid.*, VIII, 479 ş.u.; X, 416 ş.u.; XI, 45 ş.u., 103 ş.u. (despre περὶ ἐθνικούς): *De adm. imp.*, ed. Bonn. Cf. Bury, „B. Z.", XV, 517 ş.u.; Ἐπετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, VII, 138 ş.u.; Armin Pasić, *Cara Konstantina Porfirogeneta De administrando Imperio Glave*, 29—36, Zagreb, 1906. Apoi *De caerimoniis*, ed. Bonn. Cf. „V. V.", III, 362 ş.u.; Diehl, *Sur la date de quelques passages du Livre des cérémonies*, în „R. ét. gr.", 1903; Bury, *The ceremonial book of Constantine Porphyrogenetes*, în „Engl. hist. rev.", XXII (1907), 209 ş.u., 417 ş.u.; Millet, în „Mélanges" Kondakov, 281 ş.u. Despre *De virtutibus et vitiis*, Kraşeninnikov, în „V. V. ", XX, 149 ş.u. Cf. Bütner-Wobst, în „B. Z.", X, 66—69; XV, 88 ş.u.

[9] *De administrando imperio*, ed. Bonn.

[10] De Boor, *Excerpta de legationibus* (citat mai sus, în nota 8).

[11] *De caerimoniis*, ed. Bonn, 456—457.

[12] Scriitori antici rămaşi necunoscuţi, 107—109.

[13] *De adm. imp.*, 605, 606.

o prințesă bizantină ca soție unui fals împărat bulgar[e]. Un nepot al lui Teofan a primit și el de la ruda sa, același împărat Constantin[f], misiunea de a acoperi cu vălul uitării în povestirea evenimentelor contemporane, crima care instalase noua dinastie, punîndu-i-se la dispoziție piesele oficiale, precum și relatarea gramaticului Teofrast despre evenimentele din Sicilia [14]. Dar în cele din urmă, împăratul însuși s-a apucat să povestească, pe baza unor anchete ca aceea contra lui Santabarenos, sau de anale consulare, sau a operei protospatharului Manuil — dar amintindu-și totodată tot ce citise în operele antichității și folosind, pentru o mai bună difuzare a lucrării sale, forma Vieților de sfinți — istoria însăși a familiei domnitoare, și de astă
159 dată toată lumea, și // Senatul și armata poartă vina crimei inițiale. Singur Vasile Macedoneanul este curat de orice vinovăție [15].

Puțin după această compilație supravegheată chiar de către împărat, un călugăr din Amalfi, Ioan, a fost trimis între 950 și 1050 la Constantinopol, unde a pregătit după texte grecești cartea sa despre minuni, *de miraculis* [16].

Partea cea mai originală dintr-o altă compilație, „Tactica" lui Leon VI — lucrare de recomandări minuțioase ale unui spirit practic, controlat de experiență și perfect realist [17] — este aceea care înfățișează pe dușmanii obișnuiți ai Imperiului: perșii care luptă cînd se retrag, „turcii", adică maghiarii, care nu respectă nici un jurămînt, nu țin seama de nici un dar și aleargă după cîștig fără a se sătura vreodată, adversari de temut care folosesc în același timp arcul și lancea și opun un front de cai înzăuați în fier; bulgarii deveniți creștini, dar care nu au pregetat să atace Imperiul în momentul cînd acesta trebuia să facă față atacului arab. A fost mai bine că pedeapsa le-a venit din partea acestor „turci". Și împăratul recomandă să se păzească pacea cu acești vecini împotriva cărora el nu vrea să dea sfaturi militare. Cît despre „franci" [care sînt] — slabi la trup, dar ușor de captat prin bani, plini de spontaneitate și de avînt — și despre „lombarzi", ce sînt în parte prieteni, în parte chiar supuși: ei trebuie să fie tratați în felul în care „sciții" îi tratează pe imperiali. În sfîrșit slavii, mai degrabă blînzi și
160 primitori, odinioară mîndri de libertatea lor // în vechile lor cantonamente de dincolo de Dunăre, ei slujesc [azi] Imperiului ca auxiliari [18].

Cei mai răi dușmani, cu atacuri fulgerătoare însoțite de sunetul trîmbițelor și al tobelor, sînt bineînțeles arabii, luptînd călare pe cămile și pe cai iuți, care se folosesc și de concursul infanteriei „etiopiene". Uneori, uniți

---

[14] Vezi ed. din Bonn reluată de Migne, *P. Gr.*, CIX. Cf. Hirsch, *Byzantinische Studien*, 118 ș.u.; H. Wäschke, în „Philologus", 37, VII, 1877, 255 ș.u.; de Boor, în „B. Z.", X, 62—65; „V. V.", XXI [2], 15 ș.u.

[15] Ed. Bonn, după continuatorii lui Teofan, 211—353 (și în Migne, *P. Gr.*, CIX, c. 225—369).

[16] P. Michel Huber, *Johannes monachus liber de miraculis*, Heidelberg, 1913. O Παιδεῖα βασιλικὴ πρὸς τὸν Πορφυρογέννητον Κωνσταντῖνον (Educație împărătească pentru Constantin Porfirogenetul) datorată unui oarecare Teofilact, în Migne, *P. Gr.*, CXXVI. „Hermippos", dialogul despre astrologie, este poate mai vechi (ed. Kroll și Viereck, Ἕρμιππος ἢ περὶ ἀστρολογίας, Leipzig, 1895). Originalul este arab; drept autor este numit Ioan Katrarios. Cf. Franz Bool, *Quellen des Dialogs Hermippos*, în „Memoriile" Academiei din Heidelberg, 1912.

[17] El nu admite prezicerile prin vise, dar trimite pentru „astrologie" la Ptolemeu, Aratus și Ioan Lydus; epilog, paragrafe 22, 67.

[18] Par. XVIII, 39 ș.u.; *ibid.*, 78 ș.u.

cu băştinaşii Ciliciei, ei îşi îndreaptă atacul spre Tarsos şi Adana; ei trebuie să fie pîndiţi la trecerea munţilor, cînd se reîntorc încărcaţi de pradă, fără de care acest neam de trîndavi, nu ar putea trăi. Bărcile lor de piraţi, vor trebui de asemenea supravegheate cu atenţie [19].

Urmînd acest exemplu, şi epoca războaielor viitoare îşi va avea şi ea compilaţia sa privitoare la tactică. Aşa cum manualele precedente fuseseră ale lui „Constantin" [20], acuma şi acestălalt — avînd la bază scrierile lui Sextus Iulius Africanus, vechiul Polyainos, şi tratatul anterior pus pe seama împăratului Leon — va fi atribuit lui Nikefor Focas, care poate că l-a şi comandat [21]. Dar el pare totuşi să aparţină împrejurărilor din anul 1000, judecînd după sistemul pe care îl preconizează, aplicabil doar la singura campanie contra unor luptători de guerilă ca aceia ai „Imperiului al doilea bulgar".

161 // Căci acuma, nu numai că se poartă război, dar este şi o înclinaţie spre descrierea lui, spre încercarea de a-l defini. Cum sub Nikefor Focas fuseseră consemnate în scris o serie de precepte de un caracter mai degrabă general, acum sub Vasile II, încă tînăr şi avînd a fi călăuzit, doi scriitori — dintre care unul avea în vedere atacul, iar celălalt formarea armatei [22] — s-au ocupat de ceea ce constituia acum cinstea şi gloria Imperiului. Faţă de arabi, cărora li se răspunde întocmai la incursiuni (κοῦρσοι), se pune doar problema apărării frontierii, dar toată atenţia se concentrează asupra bulgarilor. S-a crezut că ar fi vorba de sfîrşitul campaniilor contra celor din Pontul Euxin şi aşadar epoca lui Sviatoslav pare prea îndepărtată. Dar cum ruşii nu mai sînt aliaţi, ci soldaţi imperiali, asemenea acelor μαλάρτιοι pe care am fi bucuroşi să-i putem identifica, cum la fiecare pas este vorba de clisuri, de regiuni greu de invadat, sau de stînci înalte [23], cum nu se găsesc provizii şi mai ales grîu — ceea ce nu se potriveşte cu regiunile din estul balcanic atît de populate de grecime — trebuie să ne gîndim la expediţiile atît de anevoioase din cauza terenului purtate în regiunile de munte improprii culturii, ale Macedoniei. Trebuie deci admisă datarea din jumătatea secolului XI. Aşa-zişii *doukatores* cu nume romanic (pe româneşte *ducători*, cf. *călători* pentru ὁδῖται) corespund aceluiaşi moment. Pecenegii men-

[19] *Ibid.*, 110 ş.u.

[20] Dar manualul de tactică ce i s-a atribuit ar fi al lui Constantin VIII (1025—1028); vezi Mittard, în „B. Z.", XII, 586.

[21] Publicat ca urmare la Leon Diaconul, ed. Bonn. Despre *Praecepta Nicephori* [περὶ παραδρομῆς πολέμου (despre desfăşurarea războiului)] apărute în „Notes et extraits de la Bibliothèque du Roi", XXXVI, 67—127 şi în „Memoriile" Academiei din Petersburg, seria 8-a, VIII, 40; Charles Graux, *Traité de tactique connu sous le titre de* περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου, Paris, 1898; Pécz, în „B. Z.", VIII, 509; Vári, *ibid.*, XXX, 49 ş.u.; Kulakovski, în „V. V.", V, 398 ş.u. (el atribuie „Tacticii" lui Leon data de 890—891); XI, 547—548; *ibid.*, VII, 646 ş.u.; Pargoire, *ibid.*, X, 63 ş.u., 499 ş.u.; Bernadski, în „Byz.", VII, 333—335. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 268, 636—638.

[22] *Incerti scriptoris byzantini saeculi X liber de re militari*, ed. P. Vári, Leipzig, 1901. Cf. Kulakovski, în „B. Z.", IX, 547—558. Este vorba în adevăr de locuri ὑλώδεις καὶ δύσβατοι (mlăştinoase şi greu de străbătut), de στενότης (îngustimea) terenului, de lipsa de provizii, de barbari învinşi, de o gardă de ruşi. S-ar putea deosebi şi un autor pentru „velitatio" şi un altul pentru „castrametatio".

[23] *Ibid.*, 32: ἀβάτου τελείου ὄντος τοῦ τόπου (locul fiind cu totul de nestrăbătut); *ibid.* Este vorba de „klisuri"; 35, 38.

ţionaţi aparţin acestei epoci precise în care 'Ρωσία începe să aibă un sens pentru imperiali [24].

Recucerirea Cretei de către Nikefor Focas a fost celebrată de un dia-
162 con Teodor, dealtminteri necunoscut, în cinci // „akroase" ale unei poezii mediocre. El cunoştea pe Homer şi Plutarh şi credea că poate pune faţă în faţă pe împăratul său cu Scipio, Sylla, Cezar şi cu eroii vechii Rome. În versurile sale scurte, care nu sînt lipsite de armonie, el imită vocabularul şi stilul modelelor sale. Nu sînt rare discursurile frumoase, dar în mijlocul acestor versuri de imitaţie antică mai găsim alte două, compuse din cuvinte arabe [25].

Aceluiaşi domeniu al compilaţiilor îndrăgit de această epocă, îi aparţine şi lexicul gramatical care este totodată un dicţionar arheologic şi istoric, preţios instrument de lucru pentru erudit, opera lui Suidas, despre care cunoaştem doar numele [26].

Un necunoscut a întocmit într-o formă vulgară o primă culegere, curînd sporită, a povestirilor şi legendelor privind originile Constantinopolului, în care a fost rezumată între cele două ofensive ale lui Heraclius şi Nikefor Focas toată viaţa Imperiului [27].

Pentru Vieţile Sfinţilor se purcede la fel, într-o epocă în care se caută înainte de toate o culegere completă, comodă şi — depăşind localismul, arhaismul şi individualismul — uşoară de citit.

Să cercetăm mai întîi caracterul lor pînă în secolul X. Acest secol de un spirit atît de realist va oferi Vieţi de sfinţi ca acea a Sf. Luca cel Tînăr, în care contemporanul şi tovarăşul acestuia făcînd istoricul războiului bulgar, al păcii încheiate cu ţarul Petru, al atacului „turcilor" (maghiari) în Atica, notează localităţile din Bathy, probabil pe coasta asiatică a Euxinului, ală-
163 turi de cele din Atica şi din vecinătatea acesteia pînă la Larisa // şi la insulele vecine, unde călugărul anonim se arată a fi la el acasă [28].

Viaţa Sf. Caterina, martiră sub Maxenţiu (Maximian) [29], are un caracter foarte neobişnuit. Dezbaterea dintre reprezentantul împăratului şi sfîntă este interesantă. De o parte şi de alta se poartă o discuţie despre transmisiunea poetică a lui Homer şi „Orfeu" (!) în legătură cu „Theogonia" şi despre rolul zeilor în Olimp; Platon nu lipseşte nici el. Îl regăsim în Viaţa Sf. Eustratie şi a tovarăşilor săi, în care discuţia este îndreptată asupra dialogului „Timeu" al lui Platon [30] precum şi asupra lui Hesiod.

Cutare viaţă de sfînt, de pildă cea a demoniacului scit Andrei cel Bun, scrisă de duhovnicul său, Nikefor, oferă alături de lungimi de roman de aventuri şi de povestirea unor visuri impresionante, aspectul Constantinopolului

[24] *Ibid.*, 28, 29.

[25] Migne, *P. Gr.*, CXIII, c. 993—1058.

[26] *Suidae Lexicon*, ed. Bernhardy, 2 vol., Halle-Braunschweig, 1834—1853; *Suidae Lexicon edidit Ada Adler*, I, Leipzig, 1928. Lămuriri abundente, Krumbacher, *Byz. Litt.*, 562 ş.u.

[27] Preger, *Scriptores originum;* cf. Diehl, în „B. Z.", XXX, 192 ş.u.; Krumbacher, *Byz. Litt.*, 423 ş.u.

[28] Migne, *P. Gr.*, CXI.

[29] *Ibid.*, CXVI, c. 284 ş.u.

[30] *Ibid.*, c. 490 ş.u. Despre Ajax şi Ahile, Viaţa Sf. Marcel, *ibid.*, c. 705.

contemporan, cu piaţa sa de sclavi, cu brutăriile şi cîrciumile sale, cu grupurile de tineri depravaţi care îşi bat joc de acest imitator vagabond al Stilitului, cu duhovnicii săi lacomi de bani, cu negustorii de fructe care îşi expun mărfurile în vase mari de sticlă, cu eunucii săi suspecţi cu lungi plete blonde, cu copiii săi cruzi care se înverşunează contra trupului scheletic al nenorocitului, cu porticurile sale unde vin să-şi afle un culcuş cîinii [fără stăpîni], cu prostituatele sale, ale căror mijloace de seducţiune sînt minuţios descrise [31] şi totodată cu garda oraşului, *vigla*, care aleargă după acest fel de persoane, cu aşa-zisul *kerketon* care ia în primire pe beţivani, cu carele cu boi ale ţăranilor beţi mînaţi ca pentru o întrecere în Circ. I se înfăţişează cititorului spectacolul unei înmormîntări fastuoase şi se adaugă critica unei vieţi de plăceri. Menţionarea precisă a cartierelor din oraşul imperial arată clar că autorul era originar de aici.

164 // Aflăm descrieri, ca aceea a vîntului puternic care ridică ţiglele de pe acoperişuri şi trezeşte vaietele ţăranilor din colibe, dialoguri culese de pe buzele contemporanilor. Tot Bizanţul popular al străzilor şi al tavernelor retrăieşte în aceste pagini pline de o viaţă aşa de hazlie. Se amestecă şi un element sentimental, care este aproape nou pentru vremea aceasta. Cînd sfîntul rătăcitor caută să se încălzească lîngă cîinele fără căpătîi, care şi el se depărtează de mizeria lui: „Vezi, îşi zice el, nenorocitule, cît de mari sînt păcatele tale, dacă pînă şi cîinii te ocolesc şi nu te primesc ca un cîine printre ei".

O imaginaţie bogată îi îngăduie acestui scriitor plin de vervă să creeze spectacole paradisiace, în contrast cu lipsa totală a bietului zdrenţăros, care străbate cu o călăuză supranaturală spaţiile stelare, aşa cum va face Dante în viziunea sa. Este o poezie, şi din cele mai alese, în aceste miraje ale cerului [32].

Noua hagiografie, pe jumătate profană, degenerează în felul acesta şi trece uneori în alt domeniu, acela al romanului. Nu-i mai lipseşte decît dragostea pentru a semăna cu acelea ale unui Ahile Tatius [33]. Apocalipsul Anastasiei, rezultînd dintr-o confuzie, aparţine aproape acestei categorii [34].

Raritatea acestor Vieţi de sfinţi contemporani este caracteristică pentru spiritul timpului [35].

Dar munca de strîngere la un loc şi de organizare a întregului acest ro-
165 man al sfinţilor [36] a şi fost făcută de Simion Metafrastul, // tălmăcitorul lor
din ordinul stăpînului său Constantin Porfirogenetul, punînd cea mai mare

[31] Sînt auzite cum strigă: Πόρνευσον, σαλέ, καὶ κόρεσον τῆς ψυχῆς σου τὸ ἐπιθύμημα (Trăieşte în destrăbălare, ticălosule, şi satură pofta inimii tale).

[32] Prezicerea că niciodată Constantinopolul nu va fi cucerit; Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 53.

[33] Cf. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, în „R. q. hist.", XXXVII (1903), 56—122; *Saint Cassiodore*, în „Mélanges" Paul Fabre, Paris, 1901, 40—50.

[34] Rudolf Homburg, în „Z. f. w. Theol.", XLVI (1903), 434—466 şi *Apocalypsis Anastasiae*, Leipzig, 1903.

[35] Trebuie observat totuşi că martorii mincinoşi fac parte din ingredientele a ceea ce părintele Delehaye numeşte „pătimirile epice" ale martirilor; Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, 251 ş.u.

[36] Vezi şi L. Zopf, *Heiligenleben im X Jahrhundert*, Tübingen, 1908.

grijă la aceasta, fiind vorba să fie tocmiţi şi interpreţi pentru limbile: latină, siriacă, arabă, armenească şi ebraică [37].

Acest Simeon, autorul unui imn despre comuniune [38], a fost mare logothet sub cei doi împăraţi războinici din a doua jumătate a secolului, precum şi sub Vasile II. Apărător ocazional al credinţei creştine contra musulmanilor [39], el a avut răbdarea să strîngă laolaltă, ca mărturii ale adevăratei ortodoxii, aceste Vieţi de sfinţi din epoci diferite şi foarte diverse ca stil, din care a alcătuit un corpus care va dăinui de-a lungul vremurilor şi va fi tradus în toate limbile ortodoxe [40].

Însă compilaţia Metafrastului n-are nici o adevărată ordine interioară. Ea pune alături biografii de origini diverse şi de caracterul cel mai deosebit.
166 Sînt unele care înfăţişează fapte istorice fără nici un ornament literar, altele// dimpotrivă, sînt un fel de schiţe de roman, ca cele despre care a fost vorba, sau — ca aceea a Sf. Iacob Călugărul — conţin o simplă anecdotă (rezistenţa sfîntului la toate capcanele femeieşti) [41]. Se mai află şi unele simple comemorări. Viaţa Sf. Androcin are concizia unui proces-verbal [42], în vreme ce Viaţa Sf. Ioan Hrisostom este o vastă glorificare de conţinut vag. Cea a Sf. Ifrim Sirianul este absolut retorică. Anacronismele nu lipsesc. Îl vedem pe Traian luptîndu-se cu „sciţii" şi fiind pus apoi să se opună perşilor. Uneori sînt citate izvoarele contemporane, se păstrează cîteva nume de autori. Sînt scrieri care, evident, sînt consacrate unui cult local: din Alexandria, Lampsacus. Din Viaţa Sf. Auxentiu poate fi cunoscută topografia Constantinopolului şi a împrejurimilor sub Teodosie II [43]. Mai sînt şi simple fragmente, ca acela al Vieţii Sf. Teofan [44], atît de bogată în date contemporane.

Compilatorul revede doar stilul şi adaugă uneori nişte consideraţii morale. Dar în Vieţile Sf. Samson şi Sf. Teoctist, precum şi în lauda Fecioarei, care sînt opere personale, el se afirmă totuşi ca un povestitor iscusit, priceput la despuierea izvoarelor şi la armonizarea povestirii, aşa cum ar putea face un autor expert în tragedii. În prima din Vieţi autorul apare

---

[37] Vezi *De adm. imp.*, 184, 188; text urmărit şi comentat de Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 41–42.

[38] Vezi Dreves, în „Stimmen aus Maria-Lach", XLVI, 529–537.

[39] Călugărul Teognoste, trimis de Ignatie la Roma, a scris o „comemorare a tuturor sfinţilor"; Migne, *P. Gr.*, CXLV, c. 850 ş.u., în vreme ce Niketas, zis filozoful, retor al patriarhiei ecumenice, combătea pe arabi într-o scrisoare adresată lui Mihail III; *ibid*, CV, c. 808 ş.u. Cf. *ibid.*, CVI, c. 189 (referitor la patriarhul Antonie). Vezi pentru Cosma, aşa-zisul „vestitor", *ibid.*, c. 1005 ş.u. Despre unii contemporani şi elevi ai Sf. Ioan din Damasc (Abukara sau Teodor din Kara şi Cosma din Ierusalim, episcop de Naiuma), *ibid.*, XCVII şi XCVIII, c. 457 ş.u.

[40] Vezi îndeosebi Vasilievski, *Le code synodal du Métaphraste* (după Viaţa lui Simion de Marc Evgenikos), Petersburg, 1899. Cf. Vasilievski, *Simion Metafrastul*, în „J. Min. I. P. r." (1880), 379–437; Delehaye, în „R. q. hist." (1893) 49–85; Vasilievski, *Siméon le Métaphraste* (studiu de manuscrise după Sinaxarul din Mardough), Petersburg, 1899; Ehrhard, în „Römische Quartalschrift", 1897, 531–553; „V. V.", V, 295 ş.u.; Grégoire, în „Byz.", VI, 488 ş.u.; Delehaye, în „American Ecclesiastical Review", XXIII (1900), nota 2, 113–120.

[41] Migne, *P. Gr.*, CXIV, c. 1213 ş.u.

[42] *Ibid.*, CXV, c. 1049 ş.u.

[43] *Ibid.*, CXIV, c. 1377 ş.u.

[44] *Ibid.*, c. 10 ş.u.

ca martor. Ni se arată omul din secolul X, amator de realități vii, gustînd din plin savoarea autobiografiilor [45].

Colecția Metafrastului este deci lipsită de unitate, cu acele biografii scurte, în care ce interesează este doar faptul, cu acele schițe de roman în felul noii literaturi, cu acele glorificări foarte întinse, în care abia puțină
167 realitate plutește la suprafață, cu acele simple // anecdote, în vreme ce elaborarea compilatorului nu privește decît stilul și generalitățile morale adăugate la vechea urzeală. Dar, este evident că el a făcut o alegere, înlăturînd din aceste Vieți tot ce putea aduce vreo vătămare ortodoxiei, tot ce nu cadra cu doctrinele religioase și politice din acel moment. El a suprimat probabil multe texte socotite neadmisibile, întocmai ca mărturiile istorice pe care Porfirogenetul a crezut că trebuie să le treacă cu vederea și care au pierit. Însuși calificativul de Metafrast indică munca grea de traducător pe care a trebuit să o facă asupra unor texte negrecești în vederea compilării. Dar această trudă grea cere o altă explicație decît sentimentul de pietate pentru sfinți, sau o curiozitate literară față de ei.

Într-o epocă în care se urmărea stabilirea, consolidarea și crearea de lucruri definitive, Simeon a adus așadar contribuția sa în domeniul religiei. Nu mai era vorba de acum înainte de interpretarea dogmei; sosise ora pentru așezarea sa temeinică pe sacrificiile martirilor, pe exemplul mărturisitorilor și al oamenilor de o viață sfîntă. Era nevoie de un Plutarh al idealului creștin: Metafrast a înțeles să fie el acela.

Literatura originală este lipsită de personalitate și de însuflețire. Oamenii se mai află încă în faza studierii antichității și a restudierii ei. Scriitorii sînt mai mult școlari decît erudiți, avînd tehnica la dispoziția lor și fiind mîndri de a putea face paradă de știința lor.

S-a văzut că și împărații chiar — foarte deosebiți prin educația lor „universitară" de întemeietorul dinastiei de un spirit atît de puțin sofisticat — se îndeletnicesc cu scrisul. Cunoaștem Omelii datorate lui Leon Filozoful și lui Constantin Porfirogenetul [46].

168 Un patriarh bizantin ca Nicolae (901—907, 912—925), // supranumit „misticul" numai pentru că fusese secretarul intim al împăratului său, a lăsat scrisori politice care îngăduie să fie socotit un fel de Cassiodor bizantin [47].

Scrisorile acestui prelat († 15 mai 925) se deosebesc hotărît de epistolografia bizantină obișnuită prin strînsa lor legătură cu realitatea concretă, fie că este vorba de apărarea insulei Cipru (ajunsă tributară califilor de trei secole) [48] contra abuzurilor arabilor, fie că se adresează pentru un act de generozitate sau pentru menținerea păcii țarului bulgar Simeon și arhiepiscopului lui [49]. Asemenea lui Hrisostom, mergînd să-l îmblînzească pe gotul Gaïnas, el folosește amintirile istoriei pentru a convinge pe dușmanul împă-

[45] *Ibid.*, CXV.

[46] Vezi „B. Z.", X, 166 ș.u.; Serruys, *ibid.*, XII, 167 ș.u.; L. Petit, în „É. O.", III, 245—249. Despre Teofan Nonnos, care a redactat pentru Constantin o carte de medicină, L. Cohn, în „B. Z.", IX, 154 ș.u.

[47] Ed. Migne, *P. Gr.*, CXI. Cf. Lampros, în „B. Z.", I, 551 ș.u.; „Sbornik"-ul din Sofia, X, 372 ș.u.; Zlatarski, *ibid.*, XI, 3—54. Vezi și Krumbacher, *Byz. Litt.*, 458—459.

[48] Scrisoarea 1; Migne, *P. Gr.*, CXI.

[49] Scrisoarea 3 și cele următoare.

ratului [50], Leon de Tripolis, care voia să meargă pînă la Constantinopol și care va fi pedepsit pentru agresiunea sa [51]. El amintește chiar opera îndeplinită de tatăl[g] șefului bulgar, dorința lui fierbinte de pace [52] și dă exemplul arabilor care respectă Imperiul [53].

Ceea ce reține atenția în aceste scrisori, este părăsirea punctului de vedere pur bizantin, autoritatea ecleziastică pe care patriarhul și-o atribuie față de Simeon, pentru că este și acesta creștin deopotrivă cu tînărul împărat, față de care Nicolae adoptă o atitudine de epitrop; ba mai mult încă, rolul moral pe care și-l arogă față de arabi chiar, cărora li se adresează în numele respectului pentru tratate, a datoriei față de supușii lor și de ceea ce numim
169 azi // „umanitate". El îndrăznește să afirme că dorește în același grad salvarea romanilor și a bulgarilor și se oferă să trateze el însuși pentru a dobîndi pentru Simeon ceea ce dorește: „fie tributuri, fie altceva" [54].

Dar se știa să se și rîdă la Bizanț, și se dispunea de toate mijloacele cochetăriei stilului de care a uzat și abuzat occidentul modern. Dovadă stau cele zece scrisori ale acelui Leon, trimis de stăpînul său la curtea lui Otto III, pe care l-a căutat în „Longobardia" sa, mergînd pînă în „Francia" italiană, și care a fost martor la Roma la înălțarea antipapii Filagatos[h], precum și la caznele și moartea acestui nenorocit. Scriind prietenilor săi din Constantinopol, el se arată priceput la glumă, măcar că se complace în citarea autorilor antici [55].

Poezia nu este reprezentată decît de Ioan Kyriotes, zis „Geometrul" și de Constantin din Rodos.

Primul, mai întîi protospathar, apoi episcop, contemporan și devotat al lui Nikefor Focas, este un autor de epigrame care a scris și laudele Fecioarei și ale lui Hristos, și ale cutărui sfînt, precum și poezii recomandînd ascetismul (care pare să-l fi cucerit și pe el), fără a mai socoti diferite opuscule în proză [56].

„Geometrul", sau „Pelerinul", autor nu numai al acestor versuri întru slava Sfintei Fecioare, a Bunei Vestiri, și a Sf. Pantelimon, dar și al unor epigrame din „Paradisul" său, în care se adresează chiar unui pictor
170 contemporan, // face în alte scrieri elogiul împăratului Nikefor Focas, al unui Staurakios, al mamei sale Niobe. Patriot bizantin, pomenind cu durere de ravagiile „agarene" [arabe] în Orient, „scitice" în Occident, el va îndrăzni, chiar cînd îl adulează pe Ioan Tzimiskes, să laude isprăvile lui Nike-

[50] *Ibid.*, c. 133.
[51] *Ibid.*, c. 156—157.
[52] *Ibid.*, c. 161 ș.u.
[53] *Ibid.*, c. 168. Cf. Gay, *Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique*, în „Mélanges" Diehl, 97—101.
[54] Εἴτε φόρους, εἴτε τι ἕτερον; Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 120. Și urmează mai departe χρυσοῦ ποσότητι, ἱματίων, τυχὸν δὲ καὶ γῆς τι μέρος (în cantitatea de aur, de veșminte, și o oarecare parte de pămînt); c. 124.
[55] Ediția Sakkelion, în Σωτήρ (1892), 217—222. Cf. E. Schramm, în „B. Z.", XXXV, 89 ș.u.
[56] Ed. Migne, *P. Gr.*, CVI, 812 ș.u., și Tacchi-Venturi, *De Joanne Geometro*, în „Studi e documenti di storia e diritto", XIV (1893), 132 ș.u.; Sternbach, *Joannis Geometrae carmen de S. Panteleemone*, Cracovia, 1892 („Dissertations de l'Académie", secția filologică, XVI, 218—303). Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, *169* și îndeosebi 731 ș.u. Cf. „B. Z.", V, 481—483; Bury, *ibid.*, VI, 134 ș.u.

for Focas, asasinat de o femeie după ce a înfrînt șase ani de-a rîndul pe sciți, asirieni și fenicieni [57]. Îl cunoaște pe Platon și îl slăvește într-una din bucățile sale de o factură atît de savantă [58].

El este un poet, și un adevărat poet [59]. Nu numai prin măiestria formei cu metrică împrumutată antichității, cu tot acel vocabular arhaic și cu o sintaxă complicată, dar mulțumită avîntului care însuflețește poemele sale. Printre ele sînt multe epigrame de o mare concizie. A scris și bucăți în proză și elogiile unei serii de martiri. A scris și lauda mărului, a cărui întîietate nu poate fi întrecută de nici un alt fruct [60]. Cunoaște pe scriitorii trecutului elenic pe care îi citează bucuros de la Homer la Platon și vădește o inițiere serioasă în istoria și legenda strămoșilor greci, ceea ce nu îl împiedică să transpună în ritm popular o parte din Biblie [61].

El nu este numai glorificatorul principilor de pe tron, dar și acela care, celebrîndu-l pe Ioan Tzimiskes, amintește totodată cu fidelitate de tragica moarte a lui Nikefor [62]. Poezia sa nu se depărtează de viața contemporană. O bucată este închinată mănăstirii de la Studion [63], o alta orașului
171 înfloritor, Niceea [64]. Nu este la el nimic silit — ca la poeții ce se țin numai // de tradiție — în versurile simple și emoționante de o fluență armonioasă, care descriu o călătorie pe coasta Asiei, prin șesurile pe unde invadatorii „amalekiți" și focul au distrus întreaga recoltă, amenințînd cu foametea Capitala [65]. Rîndurile despre moartea tatălui său pe care l-a îngropat sînt într-adevăr sincere: un sentiment real este înveșmîntat într-o poezie discretă și armonioasă [66]. Dar din opera sa nimic nu întrece imnul către primăvară, trimisă de Hristos: Νῦν ζέφυροι πνείουσι κατ' ἄνθεα (Acum zefirii adie peste flori). Îi pare rău că nu poate participa el însuși, bătrîn, scăpătat și trist, la această bucurie a lumii reînnoite [67].

Poet de circumstanță, Constantin din Rodos, supranumit „Asecretis" — deci încă un secretar, scriind sub Constantin Porfirogenetul — laudă frumusețile bisericii Sfinților Apostoli, precum și ale Sfintei Sofii, defăimînd însă cu grosolănie sensul păgîn al termenului de înțelepciune [68].

În sfîrșit, găsim ca o amintire din cele mai bune imnuri vechi ale bisericii în bucata liturgică pomenindu-l pe Nikefor Focas, pe acela care „chiar decapitat sfințește prin darea în răscumpărare a sîngelui său":

Ὅθεν, καὶ τὴν κάραν ἐκτμηθείς,
Ἁγιάζεις τῷ λύθρῳ τοῦ αἵματος.

---

[57] Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 812 ș.u., 901—923.

[58] *Ibid.*, c. 917. Cf. Sajdak, *Joannis Kyriotis Geometrae hymni in SS. Deiparam*, Poznań, 1931; cf. și în „Actele" Congresului al III-lea de studii bizantine.

[59] Migne, *P. Gr.*, CVI, c. 812 ș.u., 868 ș.u., 888.

[60] El vorbește și de „geometrii din Elada" și îndată după aceea de soldați (c. 979).

[61] *Ibid.*, 987 ș.u.

[62] *Ibid.*, 901 ș.u., 919, 922—923, 927, 934.

[63] *Ibid.*, 942 ș.u.

[64] *Ibid.*, 951.

[65] *Ibid.*, c. 956—959.

[66] *Ibid.*, c. 262.

[67] *Ibid.*, c. 982—987.

[68] Ed. Ém. Legrand, în „R. ét. gr.", IX (1896), 32—65. Altă ediție menționată în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 725. Vezi V. O. Wulff, în „B. Z.", VII, 316 ș.u.

În acest Bizanț în care toți se închinau în fața celui ce purta sceptrul ca în fața lui Dumnezeu, această frumoasă poezie de un ritm atît de vioi, este și dovada unor sentimente care au fost prea multă vreme ignorate [69].
172 // Este imposibil de a fixa vreo dată unor mici poeme atît de lipsite de precizie, ca acela în care un om străin se plînge de singurătate [70].

Patriarhul Euthymie (907—912) a lăsat cîteva opere literare [71]. Epoca următoare îl va avea pe Simeon cel Nou [72], un mare mistic, ale cărui teorii însă sînt redate într-o formă nedecisă, care este obositoare.

Literatura polemică, de care ține în mică parte și Constantin Rodianul prin bucata îndreptată contra unui obișnuit al Curții, este inaugurată de fapt prin dialogul anonim „Philopatris" [73], imitat după Lucian, atribuit la început acestui Voltaire al elenismului în agonie, situat apoi în epoca lui Heraclius, spre a fi, în sfîrșit, definitiv așezat în vremea lui Ioan Tzimiskes [74].

Acest dialog plin de viață în care un naționalist bizantin visează la eliberarea Egiptului, la căderea Bagdadului, la luarea în stăpînire a „perșilor", adică — ținînd seama de tendințele arhaizante dominînd la Constantinopol — a *arabilor*, nu poate să aparțină decît epocii de cuceriri în insule și în Asia.
173 Autorul pe care îl încîntă umbra platanilor și care // vorbește de farmecul nopții, nu este numai un visător. Critica sa atinge în plin situația fiscală atît de nenorocită, care este reversul unei domnii glorioase. Tipuri curioase ale societății contemporane, ca astrologii care conspiră în „casa aurită", sînt foarte bine redate. Stilul de o savoare amintind de Aristofan — dealtminteri și Constantin Rodianul imită același model [75] — sporește valoarea acestui pamflet. În acest opuscul, de altfel atît de interesant, nu se află fără îndoială nimic real, nici ca manifestare de dușmănie față de un păgînism de pură suprafață, nici ca denunțare a vreunui conspirator [76].

Dar încă de pe acum sînt consacrate istoriei opere remarcabile, care îmbracă din nou haina unui stil șlefuit tinzînd la perfecția antichității.

[69] Publicat de L. Petit, în „B. Z.", VIII, 401—412.

[70] Wagner, *Carmina*, 33—220. Pentru versuri ale lui Simion Logothetul, Vasilievski, în „V. V.", II, 574 ș.u.

[71] Jugie, *La Vie et les oeuvres d'Euthyme, patriarche de Constantinople*, în „É. O.", XVI, 385 ș.u., 481 ș.u.

[72] *Un grand mistique byzantin, Vie de Siméon le nouveau théologien (949—1022) par Nicétas Stéthatos*, ed. de părinții Ireneu Hausherr și Gabriel Horn, în „Or. chr.", XII, 1528. Omeliile sale în Migne, *P. Gr.*, CXX.

[73] Ed. Hase, la sfîrșitul textului lui Leon Diaconul. Vezi K. J. Aninger, în „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft", XII (1891).

[74] Ar fi suficientă menționarea Arabiei, care nu avea vreo importanță înainte de această epocă, precum și a rolului insulei Creta. După Krumbacher, *Byz. Litt.*, 459—461, vezi E. Rohde, în „B. Z.", V, 1 ș.u. El are dreptate să vadă în „sciții" care jefuiesc pe supușii lui Sviatoslav. Cf. și Aninger, în „Historisches Jahrbuch . . ." citat mai sus; Robert Crampe, *Philopatris, ein heidnisches Konventikel des siebenten Jahrhunderts zu Konstantinopel*, Halle, 1894 (cf. Carl Neumann, în „B. Z.", V, 165—168). Cf. de asemenea, *ibid.*, 210. E. Rohde are dreptate să nu admită că opusculul ar fi contemporan unei lupte între creștini și păgîni. El mai semnalează și noua popularitate a lui Lucian în sec. X.

[75] Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 725.

[76] Vezi și Rohde, „B. Z.", VI, 475 ș.u.; X, 656; Ch. Tach, *De Philopatride*, Cracovia, 1897 („Disertațiile" Academiei, 312—331). Cf. „B. Z.", XI, 578—580 și J. Papadopoulos, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions" 1921, 276 ș.u.; Emereau, în „É. O.", 1922, 182 ș.u.

O parte din aceste lucrări s-au pierdut sau nu mai există decît ca fragmente, ca acelea purtînd numele „toparhului Got", un bun cunoscător al regiunilor din nordul Mării Negre[77].

Ocuparea Tesalonicului de către arabii lui Leon din Tripolis, un „barbaresc", este descrisă cu simplitate, dar nu fără o înţelegere pentru formă, ale cărei modele sînt căutate chiar la Homer, în ciuda urii pentru „elenii mincinoşi" mărturisită de autor, Ioan Kameniates, poet al acestui oraş şi
174 *koubоukleisios* al mitropoliei, dar originar, cum // arată numele său, din teritoriul „slavon". El scrie din refugiul său la Tarsos[78]. Teodor Dafnopates, care a fost secretarul lui Romanos Lecapenos şi a lăsat o culegere de scrisori[79] referindu-se şi la scrierile lui Hrisostom, este menţionat de Skylitzes printre istorici, alături de o serie întreagă de autori ale căror opere s-au pierdut[80].

Dar trebuie căutat în Leon Diaconul — originar din Caria, fiul unui Vasile din Calae şi martor al campaniilor lui Nikefor Focas contra arabilor, bulgarilor şi ruşilor, şi de asemenea ale lui Vasile II[81], şi glorificator al acestor războaie — tot ce a dat mai remarcabil această epocă în domeniul istoriei[82]. Şi el se inspiră din trecutul literar antic: Homer, Herodot, Arrian, Periplul, dar şi din profeţii din Israel. El se interesează de fenomenele naturii: ploi, eclipse, comete, cutremure. Găsim la el menţiunea „prea învăţatului logothet şi magistru Simeon"[83]. Este primul autor de memorii pe care l-a cunoscut Bizanţul şi el îşi datoreşte felul său de gîndire acelei şcoli laice care începuse să formeze individualităţi bine definite.

NOTE

a. Mihail III „Beţivul".

b. Teodora, mama lui Mihail III, bănuită a-l favoriza pe Teoctist, cel duşmănit şi ucis de Bardas.

c. Ginerele lui Bardas, care l-a trădat pe acesta şi aştepta o răsplată.

---

[77] Publicat în colecţia din Bonn, dar şi în „Zapiski" ale Academiei ruse, V, 2. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 268–269; „B. Z.", X, 657–658; Fr. Westberg, în „V. V.", XV, 71 ş.u., 227 ş.u.; H. Wäschke, în „Philologus", 37, VII, 1877, 255 ş.u.; „V. V.", XXI ², 15 ş.u.

[78] Ca urmare la textul lui Teofan din ed. Bonn, şi din Migne, *P. Gr.*, CIX.

[79] O alta din epoca lui Lecapenos, în Νέος Ἑλληνομνήμων, XIX, 29 ş.u., 139 ş.u.; XX, 139 ş.u., 324 ş.u. Despre acelea ale lui Teodor, mitropolitul Cizicului, *ibid.*, IX, 269 ş.u. Vezi şi Sakkelion, în Ἐπιστολαὶ βυζαντίναι, XV, (1892), 177 ş.u.

[80] Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 607 ş.u. Vezi şi Lampros, în Σωτήρ, I, 186 ş.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 459. Despre un „Synopsis" ajungînd pînă la Romanos III, Cumont, *Chroniques byzantines* cu privire la ms 11376, în *Anecdota Bruxellensia*, I.

[81] La pp. 172, 173.

[82] Ed. din Bonn. Cf. W. Fischer, *Beiträge zur historischen Kritik des Leon Diakonos und Michael Psellos*, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung", VII; M. Siuziumov, în „Viz. Obozrianie", II (1916), 106–166 (izvoare).

[83] P. 169.

d. Constantin VII nepotul de fiu al lui Vasile I Macedoneanul, ucigaşul lui Mihail III. Nu este fără interes a sublinia atitudinea lui Leon Filozoful, tatăl lui Constantin Porfirogenetul, faţă de amintirea împăratului asasinat. Lucrul a fost explicat de unii istorici prin faptul că Leon ar fi fost în realitate fiul lui Mihail.

e. Se referă la căsătoria din 8 octombrie 927 a Mariei (Irina) Lecapena, nepoata lui Romanos Lecapenos, cu Petru, ţarul Bulgariei, fiul lui Simeon.

f. Porfirogenetul.

g. Adică Boris-Mihail.

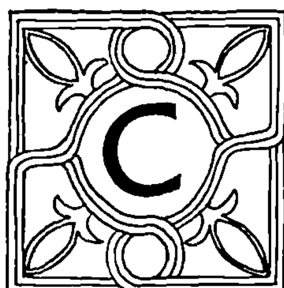
h. Vezi mai jos p. 339, nota *h*.

Capitolul patru

FLUXUL ŞI REFLUXUL REVANŞEI BIZANTINE

I

RĂZBOAIELE DE RECUPERARE ÎN ASIA

175 Ca ideal şi sens al legitimităţii, Bizanţul se afla chiar şi acolo unde de mult nu mai păşise nici un soldat al Imperiului. Pînă şi în Siria pierdută mai rămînea întotdeauna ceva din acest trecut bizantin, la crearea căruia — sub raportul artei în primul rînd — el contribuise cu o parte atît de însemnată. Aceşti patriarhi, care de atîtea ori au fost persecutaţi şi ucişi, rămîneau stăpînii spirituali ai acelor sirieni ce stăruiau în fidelitatea lor la vechea credinţă. Dar şi ceilalţi, renegaţii, manifestau interes şi respect Imperiului devenit străin pentru ei.

Privirile se îndreptau adesea spre Capitala dinainte, mai ales atunci cînd autoritatea a fost exercitată din îndepărtatul Alep de către parveniţi turci cu purtări aspre. În secolul X îl vom vedea deci pe cronicarul Yahya-ibn-Saïd [1] urmărind cu o simpatie evidentă înaintarea victorioasă a unui împărat ca Nikefor Focas, căruia nici unul din musulmani nu se încumeta să-i reziste. Este în rîndurile acestui credincios al islamului, ca un sentiment
176 naţional, cînd vorbeşte de isprăvile de cruciadă // săvîrşite de „greci". Doar numai în Egipt se răspundea în aceeaşi epocă la provocările bizantine, ca de pildă ocuparea insulei Creta, prin cea mai netedă opoziţie, dar la Cairo biserici melchite şi nestoriene trăiau şi mai departe alături [2]. Cînd, după interzicerea contactului cu Bizanţul din porunca Omeiazilor, patriarhul oraşului imperial, Teofilact, va cere, în 937—938, colegilor săi patriarhii de Alexandria, Antiohia şi Ierusalim să fie pomenit în rugăciunile lor, dorinţa sa va fi de îndată împlinită [3].

Acestea erau condiţiile interne, destul de satisfăcătoare, în care au început, după răscoalele slavilor din Pelopones, ezeriţi şi milingi (prin 940, 965) [4], războaiele de recuperare în Asia.

Din seria militarilor care s-au consacrat revanşei bizantine contra

---

[1] Traducerea lui Kraşcowski şi A. Vasiliev (în *Patrologia Orientalis*, XVIII [5]), Paris, 1924.

[2] *Ibid.*, 711. Vezi şi Eutychius, Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 1156. Pentru raporturile Siriei cu Bizanţul, *Monachi Epiphanii enarratio Syriae, ibid.*, CXX. Pentru cele cu Occidentul, G. Jacob, *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9 und 10 Jahrhundert*, Berlin, 1927. Cf. analele lui Tabari, trad. Zotenberg, Paris, 1869—1874. Referitor la lucrarea lui Moise bar Cépha, „Paradisul", Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 482 ş.u.

[3] Yahya-ibn-Saïd, 782.

[4] Dölger, *Regesten*, nr. 636, 637; Westberg, în „Memoriile" Academiei din Petersburg, 1898.

uzurpatorilor de orice neam, Romanos Lecapenos, tutorele impus Porfirogenetului, murise în 944. Acest bărbat „vrednic, omenos, înţelept şi pios" [5] îşi asociase pe fiul său mai mare, Cristofor (care a murit lăsînd un moştenitor, Mihail), apoi pe ceilalţi doi fii ai săi cu împărăteasa Zoe[a], Ştefan şi
177 Constantin, // fiica sa Elena fiind măritată cu Porfirogenetul [6]. Dar aceşti fii au găsit că tatăl lor ocupă prea multă vreme tronul imperial, a cărui succesiune o aşteptau cu nerăbdare. După ce l-au silit pe împărat să părăsească palatul (26 decembrie 944) şi l-au trimis în insula Prote, au întîlnit în calea lor, după patruzeci de zile de dominaţie, opoziţia unor adversari legitimişti care i-au silit să-şi caute şi ei refugiul în mănăstiri (27 ianuarie 945) [7]. Restabilit pe tron după ce ani de zile trăise ca un călugăr, rugîndu-se cu părul despletit [8] pe umeri, sau lucrînd la compilaţii, sau zugrăvind icoane, Constantin Porfirogenetul, restaurator al bunelor obiceiuri [9], a ordonat pornirea unei expediţii contra jefuitorilor cretani, care însă nu a reuşit (949). Fiul său Romanos II [10] (959—963) [11] a organizat o altă expediţie [12], încredinţînd comanda acesteia lui Nikefor Focas, *domesticos* (comandant) al armatei de Occident, care avea să-i urmeze în curînd pe tron. Insula a fost în sfîrşit (martie 961) supusă pînă la fortăreaţa Chandax (Caneea veneţienilor) [13].

178 // Sub Romanos Lecapenos, generalul Ioan Kourkouas cîştigase izbînzi însemnate asupra arabilor. Ulterior, o armată bizantină comandată de acelaşi Nikefor Focas, a debarcat cu succes, a repurtat mai multe biruinţe asupra armatei nedisciplinate a noului emir al Alepului, i-a răpit Anazarba şi Marach (961—962) şi i-a asediat capitala. Aceasta nu s-a predat decît după mai multe luni, în decembrie. Dar Focas a avut perseverenţa să-şi petreacă iarna întreagă în ţara duşmană (962) [14]. În acelaşi timp, un alt Focas, Leon,

---

[5] Liutprand, 843. Portretul său fizic zugrăvit de acest scriitor latin, nu este prea măgulitor. Episcopul de Cremona aduce şi date din epoca în care viitorul βασιλεωπάτωσ (el scrie „pater vasilleos") era doar drungar al flotei. El îl înfăţişează ca amant al împărătesei Zoe, cu care a sfîrşit prin a se căsători. Vezi mai ales pentru cariera aceluia care după ce a fost drungar, apoi magistru, apoi eteriarh, a ajuns împărat, textul lui Constantin Porfirogenetul, 391, 394—398, 420—435. Romuald de Salerno îl numeşte „Heliopolitanus".

[6] Fratele lor, Teofilact, a ajuns patriarh.

[7] Yahya-ibn-Saïd, traducerea citată.

[8] Liutprand, 848—850, 886: „crines solutus per umellos ... libris incumbentem". De asemenea despre căsătoria acestui principe cu Berta de Provenţa, *ibid.*, 882—883. El va cere pentru fiul său pe sora regelui Lotar; *ibid.*, 894.

[9] Constantin Porfirogenetul, 440—450.

[10] La 23 februarie el îşi asocia fiul, Romanos; Yahya-ibn-Saïd, 739. Mai tîrziu comploturile celor doi fii ai lui Lecapenos, care au fost sluţiţi prin tăierea nasului şi a urechilor, nu au reuşit mai bine decît lucrăturile fratelui lor, patriarhul Teofilact şi ale patriciului Teofan; *ibid.*, 739—741. Constantin a fost ucis; Romanos, el însuşi a murit în iulie 948 *(ibid.)*. Pentru succesele sale, vezi Constantin Porfirogenetul, 425 ş.u.

[11] Constantin a murit la 2 noiembrie 959; Yahya-ibn-Saïd, 777.

[12] Leon Diaconul, 7.

[13] *Ibid.*, 26—27. Liutprand înregistrează zvonul că ar fi vrut să treacă la duşmani; Νέος 'Ελληνομνήμων, VII, 29—30; Xanthoudides, 'Επιτομὴ ἱστορίας τῆς Κρήτης, Atena, 1909. Cf. Mih. Goudas, Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου κατά τὸν δέκατον αἰῶνα, Atena, 1903.

[14] Yahya-ibn-Saïd, 787.

fratele lui Nikefor [15], alunga pe invadatorii arabi veniţi din Cilicia [16]. Nikefor, comandant al armatelor Asiei, generalisim al strategilor din Anatolia, ar fi inaugurat un nou ciclu de isprăvi contra necredincioşilor, dacă nu ar fi survenit moartea împăratului [17].

Aflînd că a murit Romanos II (15 martie 963), Nikefor a pus să fie proclamat epitrop al copiiilor imperiali, Vasile şi Constantin (cu a căror mamă, Teofano, se va însura) şi apoi August de către soldaţii săi, la Cezareea în Asia Mică [18]. Cîrmuirea superioară a Asiei a lăsat-o tovarăşului său de arme, un asiatic, armean, Ioan zis „cel Mic" Cemesgigh [19] — poreclă pe care grecii trebuiau să o pronunţe Tzimiskes [20] — şi care era *domesticos* (comandant) al Orientului [21].

Bărbatul scund, blond şi cu ochi albaştri, era un om întreprinzător şi
179 iscusit, care va înţelege şi el să-şi deschidă prin victoriile sale // calea spre tronul ocupat de fratele său de arme Nikefor, soţul mai vîrstnic al tinerei şi frumoasei văduve a lui Romanos II. Din cînd în cînd, începînd încă din 958[b], el trimitea la Constantinopol prizonieri musulmani ca să fie purtaţi pe străzile Capitalei [22]. Leon, fratele lui Nikefor, îl ajuta cu bună credinţă [23].

Dar Nikefor s-a reîntors apoi el însuşi, ca împărat, în fruntea armatelor sale din Orient. Era dealtminteri pentru el o datorie de familie. Nu luptase el oare sub ordinele tatălui său Bardas Focas contra trupelor turceşti ale lui Seif-ad-Daulet, cot la cot cu acest camarad armean, fiind ba învins, ba învingător în conflictele de frontieră? [24].

A cuprins într-o primă expediţie Mopsuestia din Cilicia şi într-o a doua Adana şi chiar Tarsos, acel cuib de piraţi şi de tîlhari de drumul mare, care continua după mai multe secole vechea gherilă a cilicienilor contra Romei [25]. Astfel, era deschisă calea spre şesurile Siriei. Şi aşadar, Cezareea şi Antiohia au putut vedea de îndată steagurile basileului [26]. Cucerirea Ciprului avea să urmeze (966). Chiar dacă o armată trimisă în Sicilia a fost nimicită pentru că nu a urmat preceptele de prudenţă pe care Nikefor pusese pe unul din ofiţerii săi să le redacteze anume pentru ea, şi dacă şi-a mai întunecat prin aceasta gloria cîştigată la Siracuza şi la Taormina [27], împăratul care continua, fără să se pripească, realizarea proiectelor sale, a cucerit în expediţia din

[15] *Ibid.*, 781—782. Liutprand menţionează pe acest logothet τοῦ δρόμου (al drumului); 917—918.
[16] Kedrenos, 18; Yahya-ibn-Saïd, 787.
[17] Leon Diaconul, 31, 40, 48; Constantin Porfirogenetul, 434—438.
[18] Yahya-ibn-Saïd, 787. A fost încoronat la 16 august; Gelzer, în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 984.
[19] Leon Diaconul, 454. Pentru Yahya-ibn-Saïd, el este „fiul lui Tzimiskes".
[20] *Ibid.*, 774—775.
[21] Leon Diaconul, 44. Cf. în 'Αρχεῖα τοῦ Πόντου, I, 51—52; Κιμισκῆς ὁ Γιάννες.
[22] Yahya-ibn-Saïd, 774—775.
[23] *Ibid.*, 781—782.
[24] *Ibid.*, 772 (anii 954—955, 956—957). Cf. A. Vasiliev, în „V. V.", XI, 574 ş.u. (Cronică arabă a lui Agapius din Manbug); vezi Leonhardt, *Kaiser Nikephoros II und die Hamdaniden*, teză, Halle, 1887.
[25] Leon Diaconul, 51, 53; Yahya-ibn-Saïd, 794, 795—796 (anul 964).
[26] Yahya-ibn-Saïd, 795—796, 801—802, 806.
[27] Leon Diaconul, 66; Yahya-ibn-Saïd, 815 (noiembrie 968).

968 Edessa [28]. El s-a înfăţişat înaintea portului Tripolis, de unde porniseră
180 atît de // des escadrele jefuitoare ale piraţilor [29] şi a început asediul în faţa Antiohiei, pe care a blocat-o. Cetatea s-a predat la 28 octombrie 969, cîteva zile după reîntoarcerea lui Nikefor în Europa şi a fost arsă [30]. Alepul a fost din nou doborît de atacul armatei bizantine [31] şi a capitulat, devenind tributar.

Deşi Siria rămăsese fără apărare în faţa lui, Nikefor nu a înaintat mai departe. Tzimiskes, care fusese exilat pe moşiile sale, l-a ucis într-un chip fioros în palatul imperial, pe cînd dormea întins pe jos (decembrie 969) [32], în vremea chiar cînd împăratul trebuia să pornească spre Orient.

Lumea nu iubise prea mult pe acest războinic supărător, veşnic absent, acest om aspru care îngăduia în Circ lupte cu arme adevărate, care punea să fie păzit cu străşnicie într-un palat întărit, care lăsa mînă liberă armenilor săi şi care mergea atît de departe, încît punea să fie arsă pe rug o femeie care aruncase cu pietre în el [33]. Tradiţia Macedonenilor fusese desigur mai blîndă. Numai patrioţii, cărturarii, au regretat pe stăpînul fără asemănare pe care îl pierduse Imperiul [34].

Un occidental care cunoaşte literatura greacă [35], putînd chiar cita epitetele date de Homer zeilor din Elada şi în stare a-l înfăţişa pe Nikefor ca un fel de Agamemnon, regele Argosului — episcopul de Cremona Liut-
181 prand — descrie Constantinopolul din vremea revanşei asiatice, // cu palatul Blachernelor „mai presus de toate celelalte ca frumuseţe şi tărie", păzit de numeroşi soldaţi [36], de unde pornesc spre toate regiunile lumii soli, „apocrisiarii" ca acel Solomon, care în vremea sa s-a dus nu numai în Saxonia, ci a fost pînă în Spania. Este înconjurat de *peribolia*, unde pot fi văzute toate animalele rare ale Orientului. Un arbore aurit, susţinînd păsări de metal care cîntă, lei păzind tronul împărătesc care se ridică şi se coboară, un împărat care schimbă în chip miraculos veşmintele în lectica sa purtată de eunuci, ospeţe solemne care ţin trei zile în locuinţa de la Hipodrom şi la care sînt folosite vase de aur străvechi, spectacole pentru vulg, cu gimnaşti care se caţără pe pari, ceremonii de un caracter invariabil în cursul cărora mulţimea adună monedele de aur aruncate în stradă, în timp ce „majordomul", „domesticul mării", „drungarul" şi cei douăzeci şi patru de patricii, înveşmîntaţi în „scaramangii" ca ale principilor barbari, cărora stăpînii bizantini obişnuiesc să le trimită, mai sporesc încă strălucirea minunată [37]. Acuzările nedrepte şi ironiile greoaie cuprinse în raportul său către cei doi

---

[28] Leon Diaconul, 70—71.

[29] Yahya-ibn-Saïd, 801—805, 816—817; Leon Diaconul, 74. Pentru Edessa şi chipul lui Hristos, Dölger, *Regesten*, nr. 641, 644.

[30] Leon Diaconul, 74—75; Yahya-ibn-Saïd, 822—823.

[31] Tratatul, în Leon Diaconul, 391—394; Yahya-ibn-Saïd, 823—824; cf. *ibid*., 787.

[32] Vezi, împreună cu Leon Diaconul, Yahya-ibn-Saïd, 827 ş.u.

[33] Leon Diaconul, 63—65.

[34] *Ibid*., 90; el arată cu indignare cum cadavrul celui asasinat a fost aruncat în zăpadă. Despre succesorul său, *ibid*., 91 ş.u.

[35] În schimb, încă din sec. VI, nu mai erau la Constantinopol cunoscători ai limbii latine; Jaffé, *Regesta*, anul 596, p. 177.

[36] P. 886.

[37] Pp. 895—897.

Ottonic, din timpul misiunii pe lîngă Nikefor, trebuie să fie explicate prin atitudinea negativă păstrată cu îndărătnicie de Imperiu față de pretențiile occidentalilor de dominație italiană și de paritate de rang cu legitimitatea „romană" de la Constantinopol. I se pare acestui prelat latin că Roma nouă, atît de lăudată și de încrezută, este destul de săracă și încă și mai meschină, că ești rău găzduit, rău hrănit, rău ținut din cheltuială în timpul drumului, că cerșetorii, chiar și cei de „limbă latină" [38] (probabil pelerinii) sînt cu nemiluita, că formalismul — pînă și acela al vechilor veșminte scoase din lăzile imperiale — invadează, încetinește și încurcă totul, că oamenii se pierd în lungi discursuri în limba „atică" ce ascund cu greu ipocrizia generală. În sfîrșit, el, Liutprand, trimisul Cezarilor, e pus să ocupe locul al cincisprezece-
182 celea, după trimisul bulgar // și după patricii la marele ospăț de ceremonie!

Portretul împăratului victorios [39], gata să pornească spre noi cuceriri în Asia, devine o caricatură dușmănoasă: mic, gras, burtos, negricios, păros și bărbos, cu capul mare, ochii mici, picioarele scurte și mersul greoi ca de urs. Și ce îmbrăcăminte nedemnă de un monarh! Oriunde, la „procleusis" unde se strigă: „Moarte sarazinilor", „Mulți ani stăpînului" — μέδοντι πολλὰ ἔτη — la Pegai, unde călărește pentru a se recrea, la masă, unde în fața bătrînului său tată în vîrstă de „o sută cincizeci de ani" se citesc Omeliile lui Hrisostom, în tabăra sa în marș, el este departe de a se asemăna cu acel leu al Occidentului și cu acel fiu de leu, care sînt cei doi Ottoni [40].

Căci în Occident, Italia își crease de mult regii săi, moștenitori norocoși ai vechilor „antarți" ca și al „Augustului" Carol cel Mare: un Berengariu, un Guido care reunesc după credința contemporanilor *regnum Italiae* cu *imperium romanum* înțeles ca unic. Cum prin Sicilia grecizată, prin Veneția rămasă în teorie parte integrantă a Imperiului, prin Amalfi [41] ai cărei orășeni au venit într-adevăr la Bizanț, printr-un comerț care se întremează acuma cînd nu mai sînt pirați arabi în Mediterana, lumea știe grecește și scriitorii vor da acestor principi improvizați în marcgrafiatele franco-lombarde titlul de βασιλεῖς ἀνίκητοι „împărați invincibili".

„Saxonul" Otto, care și-a cîștigat prin căsătoria cu Adelaida (Adelasia), moștenitoarea Italiei, coroana Carolingienilor a cerut la Constantinopol recunoașterea acestei succesiuni.

Dar iată care a fost primirea la curtea lui Nikefor Focas a acestor pretenții: „Se spunea în chip de sfidare: nu împărat, adică βασιλεύς în limba
183 lor // ci rege ῥῆξ într-a noastră. Și spunîndu-i că este același lucru, doar în cuvinte deosebite, el mi-a răspuns că se vede bine că eu am venit nu pentru pace ci pentru ceartă". Nikefor însuși, care interzisese și mai înainte unor soli „saxoni" și „lombarzi" anteriori să uzurpe titlul care i se cuvine doar lui, exclamă indignat: „Poate fi un scandal mai mare decît a-și lua numele de împărat și a uzurpa themele Imperiului nostru?" „Voi nu sînteți romani", li se repetă acestor emisari tratați de sus „ci lombarzi", aparținînd

[38] P. 928.

[39] Portretul lui Nikefor Focas, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 57—71.

[40] Liutprand, 919, 920—921, 923, 925—926, 926—928, 930—931.

[41] Nicolae Misticul îi scrie ducelui de Amalfi pentru o răscumpărare de prizonieri; Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 372.

deci acestei lumi de longobarzi, saxoni, franci, lotaringieni, bavarezi, suevi care ocupă provinciile occidentale ale Apusului, bătîndu-şi joc de numele sever de romani. Au ei cel puţin, aceşti apărători ai bisericii, sinoade „saxone"? O cavalerie nobilă? O flotă a Occidentului, există ea oare ca în Orientul bizantin? Cunosc ei arta de a cuceri un oraş întărit? Aceşti oameni încă barbari au ocupat Roma, au alungat pe regii Italiei care cheamă în ajutor pe stăpînul lor legitim, au gonit şi orbit pe clienţii Imperiului. Trebuie ca Roma şi Ravenna „cu tot ce se întinde între ele şi noi", să fie restituite, sau cel puţin Roma care e fără de folos rămînînd liberă, să fie evacuate Capua şi Beneventul, cu „şerbii" Imperiului din această Italie meridională, unde s-a şi poruncit la Otranto să se oficieze slujba religioasă pe greceşte. Altminteri Otto va fi zdrobit „ca un vas de lut". Chiar se şi trimitea o flotă cu *dromoni* şi „nave ruseşti" pentru înfăptuirea operei de recuperare.

Şi răspunsul porneşte de îndată, poate ceva mai ţanţoş în raportul oficial decît în realitatea concretă: în Occident se păstrează credinţa cea adevărată şi dacă este vorba de sinoade, a fost poate unul în Saxonia, unde „s-a dezbătut şi s-a admis că este mai potrivit să te lupţi cu sabia decît cu condeiul şi să înduri mai degrabă moartea decît să fugi din faţa duşmanului". Nikefor nu are decît să încerce. Dacă a fost ocupată Roma, aceasta s-a făcut
184 pentru a o scăpa de „efeminaţi" şi de „femei stricate" (Teodora, Marozia).[d]// De ce împăraţii orientali nu au făcut altceva decît să exileze pe papi, să despoaie edificiile romane, să accepte uzurpatori de teapa unui Adalbert[e], atunci cînd Otto merge pe urmele unui Valentinian, unui Teodosie, unui Iustinian? Longobarzii din sudul italian sînt nişte vasali, la înfeudarea cărora au asistat şi trimişii Constantinopolului. Sudul italian, pe care l-au dobîndit longobarzii cu forţa, a fost recuperat de la sarazini prin carolingianul Ludovic[f], iar Landulf de Benevent a reluat cu armele Capua, răscumpărată de împăratul Romanos II cu prilejul căsătoriei cu Bertha[g]. Şi, în sfîrşit: „acest pămînt ce spui că este al stăpînirii tale, însuşi neamul locuitorilor săi şi limba lor îl proclamă că este al stăpînirii Italiei" [42].

De cum s-a aflat de uciderea lui Nikefor, Bardas, fiul couropalatului Leon Focas şi deci nepotul celui asasinat, va strînge o armată de pe vastele sale domenii şi cele ale prietenilor săi. Un alt mare „baron" al Asiei, Bardas Skleros, va fi singurul care va putea pune capăt acestei tentative de uzurpare, căci el distribuise cu dărnicie funcţii în acest scop şi înscrisese numele titularilor în decrete în alb pe care i le dase cumnatul său, împăratul [43].

Stăpîn pe putere, Tzimiskes a putut deci să înceapă şi el războiul său asiatic contra emirilor părăsiţi de calif şi de magistrul miliţiei acestuia, un turc. Din nou s-au făcut pregătiri amănunţite şi, înaintînd cu o cunoaştere desăvîrşită a ţării şi a felului de luptă al duşmanilor, noul suveran a pătruns pînă la Ecbatana [44]. Apoi, continuîndu-şi izbînzile, comparabile cu cele ale lui Heraclius din prima perioadă, norocoasă, a domniei sale, el a purtat prin toată Siria aceste steaguri bizantine, ce nu mai fuseseră văzute pe acolo de

[42] „Terram quam imperii tui esse narras, gens incola et lingua italici esse declarat", 913.
[43] Vezi mai departe şi Leon Diaconul, X, 112—113, 117, 122, 125—126; Psellos, ed. Sathas, în *Bibliotheca medii aevi*, IV, 6—12, 14; Yahya-ibn-Saîd, 831—832.
[44] Leon Diaconul, 163.

185 mai bine de trei sute de ani. Era o adevărată // cruciadă a grecilor, şi sarazinii care l-au omorît pe patriarhul de Ierusalim, ca fiind complice al împăratului Nikefor, înţeleseseră bine acest lucru. Cruciadă adevărată, dar fără naivitatea şi lipsa de prevedere şi fără marea vitejie cam zadarnică a cavalerilor cruciaţi din Occident, care aveau să facă şi ei aceleaşi campanii un secol mai tîrziu.

Emesa, Apamea au fost cucerite; splendidul oraş al Damascului, aşezat în oaza sa ca într-un rai pămîntesc, a trebuit să se răscumpere. Balanea, Berytos, Byblos, porturile vătămătoare ale sarazinilor, au fost ocupate şi păzite de garnizoane ale ostaşilor din „Rum" [Bizanţ] în acest reflux de victorie [45]. Încă o dată Tripolis, cel mai important din aceste oraşe ale Feniciei, a fost în primejdie să cadă (974—975) [46]. Se spunea că bizantinii ar fi văzut Nazaretul, s-ar fi suit pe muntele Tabor; ei ar fi primit solii din partea locuitorilor de la Ramleh şi de la Ierusalim, ar fi cules de pretutindeni moaşte pentru bisericile de la Constantinopol şi ar fi supus la tribut pe emirii mari şi mici din aceste regiuni. Lăudîndu-se cîtva, micul armean, care se dovedise mare căpitan, putea să scrie compatriotului şi aliatului său din Asia, „regele" Armeniei Ašod: „Toată Fenicia, Palestina, Siria sînt eliberate de tirania musulmană şi ascultă de romani" [47]. Ca un adevărat cruciat victorios, Tzimiskes a fost primul împărat „roman" care a pus să se bată bani de aur şi de aramă cu chipul lui Hristos [48].

NOTE

a. Văduva lui Leon Filozoful cu care s-a însurat noul împărat.

b. Adică înainte chiar de moartea lui Constantin Porfirogenetul.

c. Solia lui Liutprand este din iunie-octombrie 968, un an înainte de moartea lui Nikefor. În 967 Otto I pusese să fie încoronat la Roma fiul său Otto II ca Cezar şi August. Solia lui Liutprand avea de obiect cererea în căsătorie pentru acesta a unei prinţese bizantine căreia bizantinii i-ar da de zestre posesiunile Imperiului din sudul Italiei.

d. Teodora şi cele două fiice ale sale: Teodora şi Marozia aparţineau lumii senatoriale romane aliate cu principii italieni. Ele au exercitat un fel de domnie la Roma, unde au impus, ucis şi răturnat o serie întreagă de papi. Cea mai celebră dintre ele, Marozia (880—950), a fost măritată (906) cu Alberic, duce de Spoleto, apoi cu Guido, duce de Toscana (926), în sfîrşit cu cumnatul acestuia Hugo de Provenţa (932). A fost mama papii Ioan XI şi bunica viitorului Ioan XII. Fiul ei legitim Alberic II de Spoleto l-a alungat pe Hugo şi a închis-o pe ea într-o mănăstire. Ea a vrut să mărite pe o fiică a ei cu fiul basileului bizantin. Politica lui Romanos Lecapenos faţă de Italia l-a făcut dealtminteri să întreţină relaţii cu toţi aceşti principi italieni, duşmani ai împăratului germanic Otto I.

---

[45] *Ibid.*, 163 ş.u.

[46] Referitor la cronologie, Anastasievitch, în „B. Z.", XXX, 400 ş.u.

[47] Matei din Edessa, în *Bibliothèque arménienne* a lui Dulaurier, Paris, 1858, 16—24. Despre părerea recent emisă, că scrisoarea este falsă, vezi Vasiliev, *op. cit.*, I, 441. Cf. Ioannesov, în „V. V.", X, 91 ş.u.; Hagob Thopdschian, *Politische und kirchliche Geschichte Armeniens unter Ašot I und Sembat I*, Berlin, 1901. Pentru anii 976—986 vezi Vasilievski, în „J. Min. I. P. r.", 1876, 117—178.

[48] Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, XVII, 350—351. Pentru mantia şi coroana sa (ca şi acelea ale lui Nikefor), vezi „É. O.", XVII, 476 ş.u.

e. Adalbert, fiul uzurpatorului Berengariu, pe care acesta voise să-l însoare cu Adelaida, văduva regelui Lotar.
f. Ludovic II fostul aliat al lui Vasile I în lupta contra sarazinilor, care ocupaseră Bari.
g. Aceasta nu ar fi fost decît fiica nelegitimă a lui Hugo de Provenţa.

II

RECUCERIREA DUNĂRII

186 // O a doua operă de recuperare a fost săvîrşită spre nord, unde Dunărea a fost eliberată, cum fuseseră întrucîtva eliberate în Asia şi fluviile Eufrat şi Tigru.

Nikefor II ajunsese la ruptură cu „fiul său spiritual" de la Preslav, care îi ceruse printr-o solie „darurile anuale" şi care nu voia sau nu putea să împiedice trecerea hoardelor jefuitoare ale ungurilor [1]. Cum preocupările sale erau îndreptate mai ales spre Orient şi cum îşi propunea să intervină şi în treburile Italiei, unde coborîrea regelui german Otto dusese la crearea unui nou imperiu de Occident, care deţinea Roma şi mai pretindea şi stăpînirea themei bizantine a Longobardiei, şi suzeranitatea asupra provinciilor Capua, Salerno şi Benevent, tributare împăratului [2], el a vrut să încredinţeze unor auxiliari plătiţi misiunea pedepsirii „amicilor bulgari". El s-a adresat deci ruşilor, „dromiţilor", „hoinarilor" păgîni care se înfăţişau adesea, încă din zilele lui Igor (Inger) — despre care vorbeşte Liutprand [3] — pe bărci închiriate de la alţi barbari, ca negustori şi ambasadori la Constantinopolul, pe care îl vizitase de curînd marea-prinţesă Olga [4]. Legăturile lor negustoreşti cu chersoniţii îi iniţiaseră dealtminteri în treburile Bizanţului şi ale Orientului [5].

Sviatoslav, „archonul" scandinav al acestor oameni puternici şi crunţi, cu plete lungi şi haine ponosite, s-a oferit cu dragă inimă. A bătut pe bulgari,
187 le-a luat Silistra [6] şi chiar capitala lor Preslav. Dar după aceea nu a mai vrut // să părăsească acest loc, aşteptînd poate pentru sine şi ai săi recompensa pe care Imperiul nu putea sau nu voia să le-o acorde. Nikefor nu se arăta atît de dispreţuitor faţă de principele de „Saxonia" şi de oamenii din Occident, pentru ca să consimtă să îmbuneze pe nişte „tauroscіţi".

Dealtminteri, ruşii au rămas liniştiţi în noile lor cvartiruri; ei nu erau destul de siguri de bulgari pentru a putea manifesta intenţii ambiţioase şi ei nu se gîndeau să părăsească încă vechea lor patrie a Niprului din mijlocul satelor de letici şi krivici, de pe cîmpia rece cu lacuri întinse fără maluri.

Dar Bizanţul nu putea să tolereze mai departe această intruziune. Nikefor ar fi scăpat fără îndoială în cîteva săptămîni de acest neam neîmblînzit care deţinea una din provinciile moştenirii lui Iustinian. Cînd au aflat

---

[1] Totuşi Bizanţul tratase căsătoria fiilor lui Romanos cu prinţese bulgare; Leon Diaconul, 79.
[2] Pentru hotărîrea lui Nikefor de a nu mai plăti tribut arabilor din Sicilia care îl învinseseră, Kedrenos, II, 452.
[3] Pp. 883–884.
[4] Vezi Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 70–76.
[5] *Ibid.*, 72.
[6] Vezi şi cronica lui Yahia-ibn-Saïd, 813.

rușii de moartea viteazului împărat și de grozava răscoală din Asia, s-au pus în mișcare: și cetele lor, care cuprindeau și elemente bulgare, au răzbit pînă la Filippopoli, pe care l-au ocupat; prizonierii au fost trași în țeapă, după obiceiul lor crud [7]. Un poet al vremii a pus să fie scrise pe mormîntul lui Nikefor din mausoleul lui Constantin cel Mare, niște versuri îndurerate implorînd sufletul eroic al bătrînului stăpîn răpus.

Bardas Skleros, care a folosit și trupe din Asia, a purtat mai întîi contra rușilor o campanie de iarnă care a reușit. Dar curînd, marea primejdie ivită în Asia l-a rechemat pe acel cîmp de luptă [8]. Rușii au reușit să respingă cu putere pe generalul însărcinat de Bardas să continue operațiile contra lor [9]. Flota Dunării nu și-a putut atinge obiectivele [10].

188 În primăvară, Tzimiskes în persoană a plecat totuși // contra acestor pirați îndrăzneți. El a reușit să treacă munții fără nici o piedică și a ocupat după luptă capitala bulgară, capturînd și pe „basileul" Bogor (Boris) însuși [11]. Sviatoslav a dat o luptă înverșunată, decisivă, sub zidurile Silistrei. Ucigînd pe bulgarii trădători, „drujina" kieviană în frunte cu cneazul, îmbrăcat în alb, cu pletele adunate în două cozi atîrnînd pe spate și purtînd în ureche un cercel, a luptat pe jos, credincioasă marilor sale tradiții războinice, cu o îndîrjire fără seamăn. În desnădejdea lor, rușii au preferat moartea captivității. Cadavrele au fost arse pe ruguri împreună cu robii, în timp ce, potrivit unor rituri sălbatice și obscure, copii și cocoși erau aruncați în Dunăre. Nu au putut fi scoase rămășițele acestei armate decît îngăduindu-i lui Sviatoslav o retragere onorabilă și dîndu-i asigurări că negoțul cu Constantinopolul va putea fi continuat [12].

Dar pecenegii, care obișnuiau să-și aprovizioneze vecinii [13] cu cai, oi și boi, l-au pîndit la trecere și l-au ucis. Basileul legitim al bulgarilor, Boris II a fost scos din domnie. Două cetăți bizantine s-au ridicat pe locul unde fuseseră date cele două lupte; cetatea lui Ioan și cea a Sf. Teodora, ocrotitoarea oștilor bizantine [14].

Statul bulgar era la pămînt. Dar nu și biserica sa.

189 // Vasile, a cărui politică religioasă a fost acaparatoare și față de Armenia [15], a vrut să o suprime, reducînd la o simplă arhiepiscopie surghiunită într-o vale sălbatică macedoneană, la un scaun de limbă greacă, ceea ce fusese o mîndră patriarhie slavonă pentru toți slavii. Căci sîrbii, în măsura în care

---

[7] Leon Diaconul, 105.

[8] Lupta dintre Bardas Skleros și un peceneg; Zonaras, ed. Migne, c. 136.

[9] Leon Diaconul, 110—111, 126—127.

[10] *Ibid.*, 129.

[11] *Ibid.*, 134, 136. Cf. „É. O." (1928), 92; William Miller, *The rise and fall of the first Bulgarian Empire*, în C. M. H., III, 230—245. Cf. Anastasievich, în „Byz.-sl.", III, 103 ș.u. — Pentru formarea unui al doilea Imperiu, F. L. Uspenski, în „Zapiski" ale Universității Rusiei Noi, XXVII, Odesa, 1879.

[12] Leon Diaconul, 139, 143, 149—150, 151—152, 156—157. Cf. Anastasievitch, *La chronique de la guerre russe de Tzimiscès*, în „Byz.", VI, 337 ș.u. (bibliografia lucrărilor acestui autor, privind războiul contra rușilor, în aceeași revistă, VII, 387—388 „Journal du Ministère de l'Instruction" bulgar, decembrie 1908 (de N. Znoïko).

[13] Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, 69.

[14] Leon Diaconul, 138; Yahya-ibn-Saïd, 833. Cf. Iorga, *Notes d'un historien, loc. cit.*

[15] Vezi scrisoarea adresată din ordinul său către patriarhul ecumenic, Niketas, regelui Armeniei, numit doar simplu „arhon", Migne, *P. Gr.*, CV, c. 587 ș.u.

nu erau catolici în zona aşa-zisei Primoria, nu aveau încă o organizare ierarhică a bisericii lor rămasă vreme îndelungată, ca şi a populaţiei romanice, exclusiv populară.

Dar această biserică a rezistat. Deşi i s-a îngăduit să-şi numească ea capul bisericii şi să-l ia deocamdată chiar dintre bulgari, ea va fi aceea care va aţîţa la răscoală şi o va susţine din răsputeri [16].

Ar fi trebuit acum să se pătrundă înăuntrul acestei Bulgarii occidentale, în acele posesiuni ale Macedoniei unde domnea de multă vreme haosul şi uzurparea unor familii bogate de boieri. Ar fi trebuit fixate încă o dată relaţiile dinspre Adriatică. Dar Tzimiskes, după victorie, a fost acaparat de treburile Asiei, de acest „război sfînt", care trebuia să-l absolve de acel groaznic asasinat. La întoarcerea sa a murit pe neaşteptate şi s-a crezut că ar fi fost asasinat. Moartea sa prematură a avut drept urmare un război civil care a fost lung şi greu.

III

DESĂVÎRŞIREA OPEREI DE RESTAURARE SUB VASILE II

Cruciada din Siria şi alungarea lui Sviatoslav, recucerirea *(reconquista)* Bulgariei orientale, a vechii şi adevăratei ţări bulgare, aceste mari realizări ale noului Imperiu fuseseră înfăptuite de nişte uzurpatori, nişte împăraţi-
190 soldaţi care ocupau pe lîngă nepoţii lui Constantin Porfirogenetul // locul de mandatar general, împodobit cu titlul imperial întreg, ca acela pe care îl avusese Romanos Lecapenos pe lîngă Constantin însuşi şi Vasile, întemeietorul dinastiei, pe lîngă bietul Mihail III. Nikefor Focas, Ioan Tzimiskes îşi dobîndiseră îndreptăţirea la puterea supremă prin campaniile lor victorioase contra sarazinilor, prin isprăvile lor în Asia sau în insule, prin comanda norocoasă a trupelor în Orient. Acest Orient mai întins, mai bogat, mai instruit se bucura de mult de o pace şi de o siguranţă pe care Occidentul bizantin[a], devastat de bande bulgare, ruse, maghiare, pecenege trebuia să i le invidieze, căci Orientul părea menit de acum încolo a da „lumii romane" îngustate, nişte şefi aleşi dintre generalii cei mai viteji şi dintre cei mai mari proprietari din văile Asiei Mici.

Acest lucru s-a văzut bine după moartea lui Tzimiskes. Se atribuise acest sfîrşit înainte de vreme al viteazului cruciat otrăvii picurate de conspiratori mituiţi de banii fabulos de bogatului eunuc Vasile[b], bastard de împărat, care dăruit cu titlul de „parakoimomenos", mare cubicular, rîvnea el însuşi, în ciuda mutilării sale, la coroana tatălui său. După moartea lui Tzimiskes, tinerii principi Vasile şi Constantin deţineau nominal puterea, dar pentru moment totul se făcea după voinţa eunucului. Într-o epocă în care clerul superior număra destui eunuci printre arhiepiscopi şi patriarhi, sau cînd jucau un rol însemnat şi în stat, ca în vremea lui Iustinian, este oare de mirare ca acest nenorocit, al cărui nume chiar trebuia să constituie un ferment de ambiţie, să îndrăznească să aspire la coroană?

[16] Cf. Gelzer, în „B.Z.", II, 40 ş.u.

Dar generalii din Asia nu admiteau aceasta. Ani întregi, înainte şi după dizgraţierea şi moartea eunucului Vasile, ei au pretins moştenirea celor doi împăraţi-strategi ai căror urmaşi vrednici se socoteau.

191 Iată-l mai întîi pe Bardas Skleros care, fără să încalţe // sandalele de purpură, se răzvrăteşte[c] [1]. În zadar trimite împăratul împotriva lui în mai multe rînduri trupe asiatice rămase credincioase şi contingentele din Europa. Pentru a se scăpa de el, trebuia să se apeleze la omonimul său Bardas Focas[d], ruda lui Nikefor Focas. Atunci, Skleros este silit să se refugieze pe teritoriul califului, la Ecbatana [2]. El va năimi contra turcilor 3 000 de tîlhari pe care i-a scos din închisorile Siriei [3]. Dar [după aceea (în 986)][e] iată-l pe acelaşi Bardas Focas [4] proclamîndu-se pe sine împărat, cu ajutorul dinaştilor din Asia şi a iberilor (în vreme ce Skleros avusese de partea sa mai ales soldaţi, şi dintre vecinii Imperiului din acele regiuni, armeni şi arabi). El ajunge pînă la Abydos [şi Chrysopolis], unde vine să-i stea împotrivă tînărul împărat Vasile II cu mercenarii săi ruşi, trimişi de viitorul soţ al surorii sale, Ana, principele Kievului Vladimir, succesorul creştin al viteazului Sviatoslav [5]. O insolaţie sau un atac de apoplexie îl doboară pe Focas (aprilie 989) în momentul cînd se năpustea contra împăratului din Europa. Această moarte subită a fost atribuită ocrotirii dată de Fecioară stăpînului legitim al oraşului său, Constantinopol. Bardas Skleros revenit în fruntea soldaţilor pe care îi trata ca pe nişte camarazi [6] încerca acum o politică de duplicitate. Dar cînd a înţeles că norocul se întoarce hotărît
192 de partea tînărului Vasile, el // a oferit să cadă la învoială. Împăratul l-a văzut cum vine în faţa lui şi îşi depune liniştit insignele demnităţii pe care o uzurpase. Era bătrîn şi orbise chiar în cursul acestor evenimente nenorocite. Vasile i-a dat să bea din cupa sa, s-a încrezut în cuvîntul lui şi potrivit cu sentimentele mult îmblînzite ale vremii sale, l-a lăsat să-şi încheie în pace viaţa la ţară, pe una din proprietăţile sale [7].

Tulburările din Asia erau sfîrşite. Nu mai era de temut nici o primejdie adevărată din partea vechilor duşmani. Opera lui Tzimiskes rămînea întreagă. O coaliţie a emirilor din Fenicia cu acela de Damasc, nu a fost în stare să redobîndească frumosul şi marele oraş Antiohia [8]. Musulmanii din Egipt s-au mărginit să distrugă biserica Sf. Mormînt şi să persecute pe călugări, pe care îi bănuiau că ar fi în legătură cu împăratul lor creştin. I se ofereau de la sine Imperiului întinerit, refăcut, reconfortat în spiritul şi în mijloacele

---

[1] Dölger, *Regesten*, nr. 761—765, 769, 773.

[2] Leon Diaconul, 170 ş.u.

[3] Kedrenos-Skylitzes, II, 441.

[4] Dölger, *Regesten*, nr. 771.

[5] Kedrenos-Skylitzes, 444. Cf. pentru trecutul creştin al ruşilor, Aurelio Palmieri, *La conversione dei Russi al cristianesimo e le testimonianze di Fozio*, în „Studi religiosi", martie — aprilie 1901; G. Bonnet-Maury, *Les premiers témoignages de l'introduction du christianisme en Russie*, în „Revue historique des religions", XXII (1901), 223—224.

[6] Dölger, *Regesten*, nr. 759.

[7] Cf. Leon Diaconul, 117, 122, 125—126; Kedrenos-Skylitzes, 419, 429, 431, 437—438, 441, 445—447; Psellos, ed. cit., 6—12.

[8] Dölger, *Regesten*, nr. 791—792, 809 (regele Senakerim), 796—797, 813 (regele Armeniei Ioan Şmbat), 801, 810—811, 814—816 (regele Gheorghe al Abasgiei), 760—761, 780 (Iberia). Vezi cronica lui Aristarh Lastivertzi, în „Revue de l'Orient", XV.

sale de acţiune, moşteniri în Iberia, în Armenia, unde se stingea statul Vaspurakanului (care a lăsat marile ruine de la Ani), apoi în Abasgia.

Vasile nu s-a mărginit să accepte aceste teritorii ce i s-au oferit. Neobosit în război ca şi în treburile statului, pe care le rezolva repede împotriva tuturor formelor de antică solemnitate, acest om superior, răsărit din mijlocul unei familii de înzestrare mijlocie, s-a dus peste tot să primească el însuşi actul de supunere al ţărilor dobîndite prin diplomaţia sa, să alunge orice teamă a noilor săi supuşi, să potolească nemulţumirile, să întărească oraşele şi defileurile, să impună tuturor respectul pentru persoana imperială care mai rămînea încă baza principală a acţiunii politice bizantine. Pînă şi arabii
193 din // deşert, toţi vecinii asiatici au simţit mîna sa. Niciodată Asia nu avusese o viaţă atît de liniştită, atît de paşnic fericită ca aceea de care s-a bucurat în timpul acestei domnii de cincizeci de ani. Trebuie adăugat că abuzurile „celor puternici" au fost din nou oprite cu asprime.

Bogaţii nu mai puteau să-şi urmeze mai departe lenta lor achiziţie de pămînturi [9] şi cu toată opoziţia celor mai mari demnitari şi a patriarhului însuşi, el a restabilit legea aşa-zisului *allilengion*, silind pe bogaţi să plătească partea de impozit personal a micilor proprietari vecini reduşi la o stare de sărăcie notorie [10].

În acelaşi timp, marea rămînea domeniul necontestat al bizantinilor. Un cneaz rus, venit din senin, încerca să se cuibărească la Lemnos. Funcţionarii Imperiului au ştiut să-l înşele cu artificiile lor şi l-au măcelărit cu toţi ai săi [11]. Lista isprăvilor de pomină ale piraţilor se încheiase de acum încolo. Şi chiar dacă armatele romaice nu au fost mai norocoase în conflictele neîncetate cu potentaţii Calabriei [12], Vasile nu acorda prea multă atenţie acestor întîmplări din „Longobardia". Căsătoria fiului dogelui Veneţiei cu Maria [13], fiica unui demnitar bizantin Argyropoulos şi a surorii împăratului Romanos II, a fost un eveniment politic important şi contemporanii i-au înţeles toate implicaţiile [14].

Reîntorcîndu-ne înapoi, în legătură cu împrejurările din Italia, observăm că, în ciuda grelelor recriminări şi a ofenselor cumplite reproduse de Liut-
194 prand, Tzimiskes a dat în căsătorie fiului uzurpatorului // „longobard" şi asociatului său la tron, Otto II, pe prinţesa bizantină Teofanó, din spiţa Macedonenilor, nepoată a împăratului în funcţie. Şi cronicarul german Thietmar va înfăţişa această căsătorie ca impusă acestor „greci", care refuzaseră mai întîi să dea o fată de împărat, ucigînd chiar pe ambasadorii care îi ofensaseră, pentru ca în chip de represalii Siegfried, markgraful de Calabria, să taie nasurile orientalilor [15]. Dar nu a fost decît atîta şi nimic mai

9 Kedrenos-Skylitzes, II, 448.

10 *Ibid.*, 486. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 783.

11 Kedrenos-Skylitzes, 478.

12 Cf. Palmieri, în „V. V.", X, 586.

13 Kedrenos-Skylitzes, 452. Vezi Iorga, *Les commencements de Venise.*

14 Pentru această căsătorie şi privilegiul din 992, vezi Iorga, *op. cit.* şi Dölger, *Regesten*, nr. 781. Cf. Lenz, *Der Allmähliche Übergang Venedigs von faktischer zur nominellen Abhängigkeit von Byzanz*, în „B.Z.", III, 64 ş.u.

15 Pentru negocierile în vederea căsătoriei, vezi şi continuarea cronicii lui Réginon; Hugues de Flavigny, M.G.H., *s.s.*, VIII, 374. În primul rînd Mystakides, *Byzantinisch-deutsche Beziehungen zur Zeit der Ottonen* (citat anterior). Cf. John Moltmann, *Theophano, die Gemahlin Ottos*

mult. Nici un ajutor oriental nu a venit să susţină în greaua luptă contra arabilor pe fiul Adelasiei luptînd pentru propria sa patrie italiană. Otto II (†983), cuceritorul Tarentului, a avut deci de suferit înfrîngeri umilitoare, putîndu-şi abia salva viaţa prin fugă.

Otto III, fiul bizantinei Teofanó, a fost crescut în aşa fel încît să se considere ca stăpînul lumii întregi. Acela care punea să i se deschidă la Aquis Grane (Aix-la-Chapelle) mormîntul lui Carol cel Mare ca să se închine gloriosului înaintaş, putea să nutrească, fie chiar şi contra unei rude atît de puternice ca Vasile II, anumite visuri orientale [16]. S-a observat cu dreptate că noul Imperiu (din Occident), chiar împrumutînd de la Bizanţ titlul de „încoronat de Dumnezeu", bula de plumb, masa separată pentru suveran şi o serie de amănunte de costum, ca acele lanţuri ale coroanei imperiale, atîrnînd de la tîmple în jos şi chiar imitînd legendele şi tipurile de monede şi acceptînd să adopte o serie de sfinţi bizantini (Nicolae, Gheorghe, Caterina), nu a îndrăznit multă vreme să adauge titlului de „împărat" corolarul de „roman" [17]. Dar moartea lui Otto III (1002) a înlăturat această primejdie pentru Bizanţ.

195 // În ceea ce priveşte Roma, aceasta — cu mult înainte de coborîrea împăraţilor germanici în Italia, pentru a căuta la început un simplu titlu imperial — ajunsese să se considere autonomă, ca în vremea anterioară apelului ei către franci. Ea părea chiar că se bizantinizează din nou, cu şefi purtînd titluri bizantine, ca cel de *vestarius* (femininul grec: *vestarissa*), scris din ignoranţă şi *vestararius* şi ale căror nume sînt greceşti: Teofilact, Teodora [18]. Se îndrăznea chiar să se ceară pentru aceşti potentaţi nişte prinţese bizantine [19]. Şi aşadar, doamna Marozia a fost poftită la Constantinopol. Această familie, care a dat şi papi de felul lui Ioan XI şi Ioan XII[g], a avut parte şi de onorurile patriciatului bizantin în persoana descendenţilor lui Crescentius. Papii Benedict VIII şi Benedict IX se numiseră mai înainte Teofilact. Prietenul bizantinilor, ruda lor prin alianţă, regele Hugo de Provenţa, se amestecase şi el în afacerile romane [20].

Au apărut din nou papi la Constatinopol, ca unul din acei Benedicţi de jalnică amintire. Un Ioan XVI[h], papă contestat, răsturnat şi ucis, era originar din Calabria, unde fusese arhiepiscop, şi numele său de botez fusese Filagatos.

II, und ihre Bedeutung für die Politik Ottos I und Ottos II, Schwerin, 1878; Fr. Harrison, *Theophano*, Londra, 1904; Karl Uhlirz, în „B. Z.", IV, 467 ş.u. Otto II se intitula după moda bizantină „invictissimus, magnus, pacificus, perenniter augustus". Cf. Steinberger, *Kaiserin Theophano*. O biserică a Sf. Teofano, clădită de Porfirogenet, *Patria*, *loc. cit.*, c. 609.

[16] Cf. Ganshof, în „Byz.", VI, 872, 874.

[17] Vezi R. Salomon, în „Sachwörterbuch des Deutschtums" de Hofpfaetter et Peters (1930), 204 ş.u. *Byzanz*. Vezi Ganshof, *loc. cit.*, 872. În Sakkelios (Σωτήρ, XV, nr. 86, 87) propunerea de căsătorie între Otto II şi o fiică a Porfirogenetului (Analele din Quedlinburg şi din Magdeburg, M.G.H., *s.s.*, III, 74; XVI, 160) o confirmă.

[18] Duchesne, *Les premiers temps de l'État pontifical*, în „Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'École de Rome".

[19] Pitra, *Analecta novissima*, I, 469; Duchesne, *loc. cit.*, 276.

[20] Cu privire la o propunere de căsătorie în Italia a lui Leon VI, vezi Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.*, cap. 26. Este vorba de căsătoria fiicei sale cu Ludovic cel Orb, „nepotul Bertei". Cf. Gay, *L'Italie méridionale*, 153, 224.

Iar în vremea alegerii sale fusese de faţă un trimis al Bizanţului la Roma [21].

Printre regii germani succesori ai Ottonilor, franconianul Conrad II
196 (1024—1039), // reluînd după Henric cel Sfînt, opera de restaurare în sudul italian, unde a pătruns pînă la Troja[i], a cerut pentru fiul său, viitorul Henric III, pe fiica lui Constantin VIII Macedoneanul, apoi pe aceea a lui Romanos Argyros[j] în 1028 [22].

Se urmărea cu atenţie la Veneţia — obişnuită să dateze actele după domniile împăraţilor bizantini — ca şi în Sicilia şi Italia de sud, succesiunea stăpînilor legitimi care nu puteau fi uitaţi. În menţiunile cronicilor din „Cele Două Sicilii" apar pentru împăraţii din secolul XI porecle inedite. Mihail III este calificat drept „Catalectus", Mihail IV Paflagonianul, din secolul XI, va fi numit „Etherarchis", şeful „hetairilor", Mihail VI Stratioticus va purta numele de „Novicius" (cel Nou), iar Mihail VII „Parapinakes", ale cărui legături cu varegii scandinavi („Garangi") sînt amintite, apare ca „Archontopathios", Constantin Ducas va fi numit „Diolizi" (Doukitzes) [23]. Cronicile sudului italian vor fi scrise de „protospatharul" Lupus [24], care se mîndreşte cu acest titlu bizantin.

Cronicarul bizantin Skylitzes nu uită să povestească pînă în ultimele amănunte expediţiile personale ale lui Vasile II contra „bulgarilor" din Macedonia. Ele au fost lungi şi grele, dar interesante şi cu folos, deşi nu trebuie exagerată importanţa lor.

Atunci cînd Sviatoslav s-a aşezat la Preslav şi la Silistra, unii boieri s-au refugiat în regiunile occidentale ale imperiului bulgar, care duceau o viaţă destul de independentă de cînd cu insuccesele marelui Simeon contra
197 sîrbilor şi croaţilor [25]. // În fruntea lor se aflau fiii unui oarecare Şişman[k], „baron" al satului Tîrnovo din Tesalia. Erau încă de pe atunci, după cît se pare, bogomili convertiţi la paulicianism, la erezia importată din Asia de coloniştii persecutaţi pentru religia lor de împăraţii macedoneni. Bogomilismul accepta pe un Dumnezeu rău *care este* şi care se luptă cu Dumnezeul bun *care va fi*. Ei îmbinau cultul durerii cu porniri orgiastice; ei făceau o selecţiune din cărţile Bibliei, dînd crezare spiritului şi nu formelor uscate, înlăturînd tradiţia ebraică [26]. Conduşi de „synecdemi" şi de „notari", aceşti răzvrătiţi contra crucii, aveau — nu biserici, ci — case de rugăciuni [27]. În

[21] Vezi mai sus, p. 314.

[22] Cf. Gay, *op. cit.*, 443 ş.u.

[23] Romuald de Salerno. Tot astfel în textul lui Ricobald de Ferrara, Leon Armeanul este „Macazenus". Fiul său, Mihail, ar fi trimis unui carolingian celebra carte a lui Dionisie Areopagitul despre „Ierarhiile Îngereşti", 235.

[24] Muratori, V.

[25] Despre regele croat Trpimir, Dandolo, în Muratori, XII, 227; cf. Dölger, *Regesten*, nr. 789.

[26] Migne, *P. Gr.*, CII, c. 24. Vezi Iorga, *Création religieuse dans le Sud-Est de l'Europe* (extras din „RHSEE").

[27] Pentru bogomili şi paulicieni, Ter Mkkrtschian, *Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig, 1893; G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908; „B. Z.", V, 64—65; IX, 199; Thallóczy, în „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina", III, 298—371; Papadopoulos-Kerameus, în „V. V.", II, 720—723; Jugie, *Phoundagiagites et Bogomiles*, în „É. O.", XII, 257 ş.u. Un act de căinţă a unui bogomil, în Giannino Ferrari, *Formulen* („Byz. Arch."), 11, nota 9. Cf. Iorga, *Création religieuse*, citată în nota 26.

ciuda urii lor contra Vechiului Testament, şefii bulgari, *comitopolii*, după termenul bizantinilor, adică „fiii de boieri", se numeau David, Moise, Aron, Samuel. Arhiepiscopul lor care nu atîrna de Bizanţ, un patriarh schismatic, se numea şi el, David [28].

Ei au găsit în aceste regiuni ale Drinului, în aceşti munţi ai Macedoniei, în aceste ţări de pe malul Adriaticii, principi sîrbi ducînd o viaţă săracă,
198 nesigură şi primitivă, clanuri de albanezi şi de coborîtori ai // vechii populaţii romane din Iliria, acei păstori vlahi care rătăceau cu turmele lor, din cîmpiile Tesaliei, jur împrejur de Lárisa, pînă în Balcani — există şi menţiunea unui Cîmp Lung al lor, Cîmpulung [29], ajungînd pînă la' Tîrnovo, Triadiţa sau Sofia [30]. Aceşti oameni pe care îi stingherea regimul taxelor bizantine, s-au raliat boierilor din Bulgaria şi le-au constituit o armată. Numele dregătorilor noului stat bulgar — care a primit pare-se de la papă, în schimbul unor făgăduieli deşarte, titlul regal, ce nu a fost niciodată recunoscut de bizantini — sînt de un caracter cu totul nou, vlah şi sîrb. Toţi aceşti Nicoliţă (din Seres) [31], Nestoriţă, Ivaţe, Iliţă, Zariţă, aceşti Drăgşani, Dobromiri, Vladislavi, Krakras (cu treizeci şi trei de castele lîngă Pernik) [32] au un timbru propriu, neobişnuit şi straniu. Numele duble, „romaice" [33], nu lipsesc, după obiceiul frecvent al sîrbilor [34], la unii din aceşti conducători, dintre care unul se numea totodată Gabriel şi Roman, dar influenţa bizantină era foarte
199 slabă în mijlocul acestor populaţii de o mare energie sălbatică, de o rară iuţeală şi elasticitate în luptă. Astfel s-a constituit sub Samuel — moştenitor al fraţilor săi (morţi de moartea lor, sau — unul din ei — ucis chiar de el), împreună şi cu fiii unuia dintre ei, Aaron (dar în afară de Vladislav) — un regat al revoltei şi al prădăciunii [35] // care îşi avea centrul lîngă lacul Prespa [36], apoi în noul oraş Ohrida, ascuns în fundul unui defileu, în vreme ce ramurile sale se întindeau spre est pînă la Triadiţa, pînă la Marele Preslav, smuls o clipă bizantinilor, iar în vest pînă la Durazzo, care li s-a reluat apoi prin trădare, la nord pînă la Vidinul de pe Dunăre [37] şi în sfîrşit la sud pînă la Tesalonic, pe care nu au reuşit niciodată să-l cucerească, şi pînă la frontierele acestei Tesalii, pe care au devastat-o de atîtea ori în

---

[28] Kedrenos-Skylitzes, 435, 463. Un Δαβὶδ ἀπὸ 'Αχριδῶν, *ibid.*, 479. Un Aaron Ducas, *ibid.*, 629.

[29] *Ibid.*, 457: Κίμβα Λόγγου, Λόγγος; *ibid.*, 465.

[30] Leon Diaconul, 172—173; *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, ed. Vasilievski şi V. Jernstedt, Petersburg, 1896. Cf. Vasilievski, în „J. Min. I. P. r." (1880), 242 ş.u.; 1881, 102 ş.u., 316 ş.u.

[31] Vezi V. Valdenberg, în „Byz.", III, 95 ş.u.

[32] Kedrenos-Skylitzes, 452—453, 455, 460, 462, 463, 465, 467.

[33] Cf. mai tîrziu acest Radomir Aaron, cumnatul împăratului Isac Comnenul; „Byz.-sl.", III, 404 ş.u.

[34] Vezi Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, 111 ş.u.

[35] Dintre fiii lui Bogor-Boris, unul fusese ucis; celălalt, Romanos, zis şi Simeon, era eunuc; Kedrenos-Skylitzes, 435, 455.

[36] Vezi Ivanov, în „Bulletin de la Société Archéologique", Bulgaria I (1910), 55—80.

[37] Kedrenos-Skylitzes, 454.

lung, în lat şi în curmeziş [38]. Se stabiliseră înţelegeri şi cu Adrianopolul [39]. Şefi aproape independenţi, de o credinţă foarte nesigură faţă de regele lor, exercitau comanda asupra lor din nişte cuiburi de vulturi de pe înălţimea munţilor, la gura defileelor, vechi posturi φρουρία ale romanilor, luate prin surprindere de bulgari şi garnizonate de ei [40].

Vasile II nu a precupeţit nici un efort spre a supune această ţară muntoasă [41] ce ascundea în văile şi întăriturile sale o primejdie perpetuă pentru toate provinciile din Occidentul bizantin şi tăia căile de comunicaţie pe care noul Imperiu voia să le deschidă spre Adriatica şi Italia vecină [42]. Au fost folosite rînd pe rînd mituirile cu bani, titlurile, trădarea, recurgîndu-se şi la suplicii, la orbirea în masă [43], la fortificarea punctelor strategice şi la acţiunea militară a împăratului. Rareori reuşeau bulgarii să redobîndească
200 ceea ce „romanii" le-au smuls odată. Sofia [44], apoi Preslav au fost // curînd reluate [45] şi imperialii nu au mai pierdut Silistra [46], de unde supravegheau şi manevrau pe pecenegi [47]. Triadiţa a rămas blocată. Castelele au fost cucerite cu o admirabilă stăruinţă, unul după altul, realizare extrem de grea, chiar pentru o armată modernă.

A intervenit şi norocul. Samuel, rănit încă în Tesalia împreună cu unul din fiii săi [48], a murit [49]. A fost contestată de pretendenţi succesiunea fiului său, Gabriel, care, născut dintr-o mamă din Lárisa, purta şi numele de Roman [50]. Ultimul fiu, Vladislav Ioan [51], a pierit în asediul de la Durazzo [52] şi văduva sa, Maria, a predat ce mai rămînea din moştenire; tezaurele furate din Ohrida au fost răspîndite la picioarele acestui Vasile II, pe care posteritatea l-a poreclit „ucigătorul de bulgari", *Boulgaroktonos*" [53].

---

[38] Cronicarul contemporan din Bizanţ numeşte pe şeful lor μόναρχος Βουλγαρίας ἁπάσης (monarhul întregii Bulgarii), iar pe subordonaţii săi în felul jupanilor sîrbi λοιποὶ τοπάρχαι (restul toparhilor); *ibid.*, 435, 447. Numai Bryennius îl va numi basileu βασιλεύς (împărat); 19. Vezi Presbyter Diocleas, 41: „qui imperatorem vocari jussit".

[39] Kedrenos-Skylitzes, 452.

[40] Pentru Prosek, vezi Radojčić, în „Letopis mat. srpske", LXXXV (1909).

[41] Pentru Μογλένα, Meglen, Migne, *P. Gr.*, CXXVI, c. 216.

[42] Durazzo ocupat, Dölger, *Regesten*, nr. 786.

[43] Defilarea a „15 000" de orbi, *ibid.*, 458.

[44] Kedrenos-Skylitzes, 436.

[45] *Ibid.*, 452.

[46] Vezi Yahya-ibn-Saïd, *loc. cit.*, 813. Cf. Bojidar A. Prokitch, în revista „Glas" din Belgrad, LXIV, 107—145; Gelzer, *Byzantinische Inschriften aus West makedonien*, în „Mitteilungen des kais. deutchen archäologischen Instituts in Athen", XXVII (1902), 431—444.

[47] Vasilievski, *Byzance et les Petchénègues (1084—1094)*, în „J. Min. I. P.r.", 1872, 116—165, 243—332.

[48] Kedrenos-Skylitzes, 450.

[49] *Ibid.*, 458. Pentru data morţii sale, vezi şi cronica italiană, Muratori, V, 148: „Mill. XV, ind. XIII, obiit Samuil rex. Reg[navit] post filius ejus". Moartea fiului său ucis, este datată din 1016.

[50] Kedrenos-Skylitzes, 458. Un fiu, Troïan, vezi Bryennius, Ed. Bonn, 106.

[51] Kedrenos-Skylitzes, 459.

[52] *Ibid.*, 487. Soţia sa, Maria, *ibid.*, 467. O nepoată a lui Samuil s-a măritat cu Isac Comnenul, viitorul împărat (Bryennius, 19).

[53] O încercare de a situa toate incidentele acestei lungi gherile, în Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, I. Cf. Iorga, *Notes d'un historien, loc. cit.*

Peste tot au fost impuse administraţia greacă, liturgia greacă, limba
201 greacă. Patriarhul bulgar a ajuns un simplu arhiepiscop grec la Ohrida [54]. Cum // Croaţia şi Sirmiul s-au supus, iar ungurii nu ieşiseră încă din criza lor religioasă (Ştefan cel Sfînt, primul lor rege creştin a primit în 1000 titlul său regal de la Roma, ca şi Samuel) şi se aflau chiar sub o puternică influenţă greacă (întrucît călugări greci s-au stabilit în noul regat, aducînd cu ei arta ce se remarcă în acest secol XI în frescele bisericii de la Feldebrö şi regele Ştefan îşi dădea documentele sale pe greceşte [55]), Imperiul bizantin ajungea pînă la Adriatica [56] şi stăpînea Dunărea, iar Peninsula Balcanică nu cunoştea alt stăpîn (1019) [57].

Cu această convingere a murit în 1025 Vasile II, în vîrstă de 72 ani, după ce a îndeplinit singur, fără strategi, fără auxiliari, fără consilieri, această operă grandioasă de restaurare politică [58].

202 El a creat o nouă ordine de lucru în viaţa internă // a Imperiului, ca şi în relaţiile externe ale lumii romane. Ea va trebui caracterizată înainte de a urmări dezvoltarea statului, a societăţii, a relaţiilor externe, pînă în momentul în care conflicte noi şi instituţii recent stabilite au creat — după decadenţa ce a urmat sistemului basilian — o nouă epocă.

Vasile II, care a sfîrşit prin a visa să ajungă şi împărat al Occidentului, în ciuda relaţiilor sale de familie cu noii Cezari germanici, avea cu siguranţă în faţa ochilor grandiosul ideal al lui Iustinian. După ce a dobîndit la Dunăre frontiera firească, definitivă, aceea din secolul VI, el a supus apoi tot litoralul balcanic al mării italiene. Croaţia i s-a dat fără luptă, Sirmiul prin trădare [59].

Dar o Serbie liberă se formase peste organizaţiile ducale din epoca lui Heraclius [60], în Slavonia de pe ţărmul adriatic, în faţa Italiei şi în spatele „romaniilor" înfloritoare de la Ragusa şi Cattaro, alături de primele întemeieri albaneze şi mai jos de acea Dalmaţie cu oraşele sale autonome Zara, Traú

[54] Dar primul arhiepiscop a fost un bulgar din Dibra, ales de sufraganţi; Zlatarski, în „B.Z.", XXX, 484. Cf. Snegarov, *Istoria Arhiepiscopiei de Ohrida* (în l. rusă), Sofia, 1924. Cf. Zlatarski, *Arhiepiscopia Bulgariei* (în l. bulgară), în „Izvestia istor.-druz.", Sofia, VI (1924), 49—76; Gelzer, *Ochrida*; Novakovitch, în rev. „Glas" din Belgrad, LXXVI (1908), 1—62; Balaşcev, Περιληπτικὴ πραγματεία περὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας, Sofia, 1906; acelaşi, în „Sbornik"-ul bulgar, XVIII, 137—170.

[55] Vezi Marozali, *Magyarország története az Arpádok korában (1038—1301)*, Budapesta (1896), 282; G. Feher, *A bolgár egyház kisérletei és sikerei hazánkban*, în „Századok", LXI, 1—20. Cf. Moravcsik, în „B. ngr. J.", VIII, 452; A. Peter, *A magyar müvészet története*, Budapesta, 1930. Pentru caracterul bizantin al coroanei Sf. Ştefan, vezi mai ales Otto von Falke, în „Archaeologiai Értesitö", XLIII (1929). Cf. Bela Czobor şi E. de Radisich, *Les insingnes royaux de Hongrie*, Budapesta, 1896. De asemenea Darkö, în „l'Arch. Értesitö", 1907, 580—603; în Νέα Ἑστία, V (1931), 120—125, 195—198. Donaţia în l. greacă, „B.Z.", X, 669—670.

[56] Pentru legăturile foarte strînse între Imperiu şi Dalmaţia, cf. Jos. Srebrnić, *Papa Ioan X şi relaţiile sale cu Bizanţul şi cu slavii din Balcani* (în l. slovenă), „Bogoslovni Vestnic", II (1922), 205—240; Novak, în „Actele" Congresului III de studii bizantine, 108.

[57] Bulgari în Occident contra lui Tornikios; Mihail Attaliates, ed. Bonn, 29.

[58] Kedrenos-Skylitzes, 475. W. Fischer, *Studien zur byzantinischen Geschichte des XI Jahrhunderts*, „Programm", Plauen, 1883; Rosen, *Vasile Bulgaroctonul* (în l. rusă), Petersburg, 1883. Cf. Anastasievitch, în „Mélanges" Uspenski.

[59] Kedrenos-Skylitzes, 476.

[60] Jireček, *Geschichte der Serben*, I, 104; Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, 82. Pentru slavii la Monte Gargano (642) şi la Siponto (926), *ibid.*, 84, nota 1.

(Troguir), Sebenico, Spalato (Split), pentru suzeranitatea căreia se certau formaţiile slave ale croaţilor şi Veneţia, ea însăşi, o „Romànie" întru totul asemenea[61]. Acest nou stat se sprijinea pe amintiri france, nefiind decît partea de sud (faţă de Croaţia) a ducatului aşezat de Carol cel Mare pe temelii avare[62].

203 //Legăturile cu Imperiul au fost la început foarte strînse. După un Ceslav şi un Ştefan Voislav, contemporan al primului rege croat Tomislav, Mihail[1] (1051—1081) este „duce" (voievod) al „oamenilor de pe dealuri" (Chlm) *(dux Chlmorum)*. Dacă Samuel şi-a ucis ginerele sîrb, Vladimir, este poate din cauza acestor legături[63]. Mihail, acest şef al „jupanilor", a trebuit fără îndoială să recunoască această situaţie faţă de Bizanţ, care hărăzea chiar „regilor Croaţiei şi Dalmaţiei", ca să-i reţină în clientela sa, titluri ca cele de „eparhi" şi chiar de patricii. Influenţa Italiei susţinea totuşi aici drepturile Romei, care avea pentru aceşti slavoni vechea arhiepiscopie de la Antivari.

Dar a fost nevoie de zguduirea revoltei bulgare în teritoriul „slavon", albanez şi român din vest pentru a determina consolidarea noii fundaţii politice care avea rădăcini atît de vechi.

Ofiţeri bizantini comandau şi în fortăreţele Pindului, în cuiburile de vulturi ale „clisurilor", albanezii, vlahii din Tesalia, care îşi păşteau vara turmele pe podişurile ierboase ale Pindului, slavii din Pelopones, răspîndiţi în satele lor de agricultori ascultau de imperiu; „archonţi" băştinaşi sau provenind din nobilimea agrară a provinciei[64], supravegheau şi comandau aceste populaţii fără astîmpăr, întotdeauna gata să găsească un pretext din cel mai neînsemnat conflict cu strîngătorii de dări, pentru a se răzvrăti într-o revoltă sălbatecă, un μοῦλτος[65].

Vasile II avea sub un „şef al întregului Occident" ἄρχων πάσης δύσεως[66], un duce la Durazzo şi un altul la Tesalonic; Constantinopolul trimitea un
204 judecător din Elada[67]. Pe ţărmul // opus, Bari, Tarentul, Reggio, Otranto, Brindisi, unde se afla un arhidiacon, toate marile porturi din sudul italian mai stăruiau încă sub dominaţia bizantină şi împăratul cuceritor ar fi vrut să-şi încunune domnia printr-o expediţie în „Longobardia", menită să redobîndească drepturile vechiului şi adevăratului Imperiu asupra ţărilor pe care le cîrmuise odinioară Roma laică a Occidentului.

Mediterana meridională era de acum înainte bizantină şi nu mai erau piraţi ca acei care apăreau în secolul X în micile schele cu magazii de lemn, aparţinînd vreunui senior sau vreunei fundaţii religioase sau în marile porturi imperiale cu edificii de marmură şi cu vechi biserici strălucind de aur şi de pietre scumpe. Flota bizantină risipise ambarcaţiile hoţilor de mare. Creta,

---

[61] Cf. Iorga, *Raguse* şi *Les commencements de Venise*. Informaţiile preotului din Diocleea (*Popa Dukljanina lĕtopis po latinsku*, ed. Ivan Crncić, Kraljevici, 1874) nu e decît o colecţie de legende, dar redactată în acest veac al unsprezecelea.

[62] Iorga, *Formes byzantines*, 82 şi nota 2. Jupele sînt raza burgului moştenit de la Carolingieni; *ibid.*, 85, nota 1.

[63] Toma de Salerno, ed. Rački, 1894, 38. Vezi şi *ibid.*, 35.

[64] Cf. A. Soloviev, *Les archontes grecs dans l'Empire serbe au XIV-e siècle*, în „Byz.-sl.", II (1930), 275 ş.u.

[65] Vezi Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I.

[66] Kedrenos-Skylitzes, 449.

[67] Δικαστὴς Ἑλλήνων; Kedrenos-Skylitzes, 542.

Ciprul (960—961) fuseseră alipite Imperiului[68]. Au mai fost văzute o singură dată vasele uşoare ale ruşilor din Kiev înfăţişîndu-se ca duşmane în faţa Constantinopolului[m], ca să se răzbune de o jignire. Galerele imperiale, prevăzute cu vestitul „foc grecesc", au lichidat curînd aceste bărci de pescari, care s-au scufundat sub zidurile uriaşe ale Capitalei bizantine[69]. O parte din ruşi au rămas după aceasta, ca şi mai înainte, nişte soldaţi buni (dar rău conduşi) ai împăratului, care se servea şi la Otranto ca şi în fundul Asiei[70] de aceşti blînzi varegi, purtînd cu un braţ sigur enormele lor baltage. În 989, cneazul Vladimir botezîndu-se, a obţinut mîna prinţesei bizantine Ana, şi Kievul, care începea să fie pomenit cu laudă, unii îndrăznind chiar să-l aşeze alături de Constantinopol, trăia în pace cu bizantinii din Cherson şi din Soldaia[71].
205 Oleg, fiul lui Sviatoslav, va merge în 1079 la Bizanţ // şi la Rodos[72]. Sarazinii care atacaseră Cicladele sub Constantin VIII[73] nu au avut o soartă mai bună ca luptătorii marelui cneaz de pe Nipru; forţele navale din Samos şi din Chios le-au scufundat. În mai multe rînduri ofiţerii imperiali au înfipt de-a lungul ţărmului mării un lung şir de piraţi sarazini traşi în ţeapă.

În părţile Orientului domnea o pace bună fără precedent. Micile state zgomotoase dispăruseră. Chiar dacă o armată imperială trimisă contra sarazinilor din Alep sub Romanos III nu a avut parte de izbîndă, emirul acestui oraş, vecin cu ducele bizantin al Antiohiei, a oferit pacea. Edessa a fost redobîndită[74]. Cum s-a mai spus, emirul de Tripolis a ajuns să-şi găsească un refugiu la Constantinopol[75]. Chiar Alexandria din Egipt a fost prădată odată de vasele greceşti[76]. Un tratat formal a îngăduit repararea Sfîntului Mormînt[77].
206 Şi dacă Constantin Monomahul (1042—1055) va face o expediţie // în Armenia, va fi pentru o soluţionare paşnică a treburilor acestei ţări, dînd pretendentului ei titlul de magister. Persarmenia, Alania, de unde a venit împărăteasa lui Mihail Ducas[78], Abasgia, au fost lesne pacificate mulţumită aceluiaşi sistem de diplomaţie iscusită.

[68] Yahya-ibn-Saïd, 782, 794—795.

[69] Kedrenos-Skylitzes, 551—555, 666—667, 737—738; Psellos, 143 ş.u.

[70] Kedrenos-Skylitzes, 503, 515, 532.

[71] Dölger, *Regesten*, nr. 776—778 (pentru căsătorie, anul 989). Vezi elogiul Kievului în Adam din Brema. Îndeosebi Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle* (citat şi anterior). Inscripţia de la Cherson, 1055 sau 1059, pentru un patriciu şi strateg Χερσῶνος καὶ Σουγδαίας, în „B.Z.", V, 245; Latişev, în „V.V.", II, 184 ş.u.

[72] Despre Teofana, „archontissa din Rusia, soţia lui Muzalon", Loparev, în „B.Z.", IV, 228—229; „V.V.", I, 159 ş.u.

[73] Vezi şi Kedrenos-Skylitzes, 499—511.

[74] *Ibid.*, 498, 515—516, 521; Aristarh, *loc. cit.*, şi Matei din Edessa. Vezi R. Duval, *Histoire politique, religieuse et littéraire d'Édesse jusqu'à la première croisade*, Paris, 1892 (extras din „Journal asiatique", XIX, 1892, 11 ş.u.); J. Laurent, *Des Grecs aux croisés. Étude sur l'histoire d'Édesse entre 1071 et 1098*, în „Byz.", I, 367 ş.u.; cronica lui Matei din Edessa, la Dulaurier, *Bibliothèque des historiens arméniens*, Paris, 1858—1859 şi în *Historiens arméniens des croisades;* L. Hallier, *Untersuchungen über die edessenische Chronik*, Leipzig, 1892. Cf. Albert Harrent, *Les écoles d'Antioche*, Paris, 1898.

[75] *Ibid.*, 501—502.

[76] *Ibid.*, 502.

[77] *Ibid.*, 501. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 824.

[78] Gelzer, *Ochrida*, 7—8.

Califatul, deposedat de rolul său războinic, lîncezea la Bagdad în marile săli de ceremonie, în aerul încărcat de parfumuri. Emirul separatist al Egiptului se lăuda că are în stăpînirea sa Muntele Sinai şi fîşia de litoral palestinian, cu oraşul de trei ori sfînt al Ierusalimului; el nici nu încerca să-şi întregească frontiera prin anexarea Feniciei vecine.

Impulsul unor forţe tinereşti, un spirit de încredere şi de aventură, puterea de expansiune, sensul onoarei cavalereşti, gustul pentru cuceriri strălucite, lipseau de mult în aceste mari state musulmane care îmbătrîniseră.

În stepele Asiei Centrale, în deşertul de nisip care se întinde între Iranul alb şi China galbenă, dădeau tîrcoale briganzii turci sub şefi de gen patriarhal, begi deprinşi cu o mare simplitate. Unii din ei îşi părăsiseră ţara barbară — unde păstorul îşi mîna turmele, vînătorul îşi căuta prada şi banditul pîndea caravanele — pentru a veni la Bagdad să se facă soldaţi ai strălucitului calif. Aceşti aventurieri norocoşi nu erau însă decît excepţia. Masa turcilor, deşi devenită musulmană, îşi mai ducea încă viaţa ei bună tradiţională între primejdiile fascinante ale luptelor şi pacea blîndă a aulului pastoral, plin de o grămadă de copii şi de turme care behăie. Nu venise încă ora cînd trebuiau să se arunce asupra Persiei, în care un turc îşi aşezase dinastia în locul aceleia a şahului arab, şi să facă din Iranul bogat în oraşe patrimoniul begilor născuţi pentru lupte neîntrerupte. Străjile stăpînului Persiei opreau pe turci de a trece pe podul de fier ridicat peste rîul Arax. Bizantinii nu cunoşteau pe
207 aceşti turci // decît după cetele tocmite de emirii Siriei împotriva lor [79].

Acest Imperiu era apărat de o flotă şi o armată de prim ordin pe care Vasile II nu le lăsase niciodată să ruginească în inacţiune. El şi-a purtat toate războaiele sale cu „romani", folosind doar în subsidiar barbarii de la Dunăre, pecenegii sau pe cîţiva mezini fără avere din lumea latină, aruncaţi de soartă pe ţărmurile greceşti [80]. O supraveghere strictă îi menţinuse pe funcţionari în limitele datoriilor lor.

Autoritatea imperială, foarte zdruncinată de uzurpările Cezarilor şi Auguştilor precedenţi, a fost cu adevărat reînnoită. Împăratul a redevenit o fiinţă fără de pereche, mai presus de orice influenţă, de orice presiune, de orice primejdie. Nu au mai fost epitropi, colegi, „succesori desemnaţi"; nu au mai fost văzuţi mentori, favoriţi şi paraziţi care întreţineau suspiciuni şi organizau comploturi. Nu se mai găsea nici chiar tipul retorului, al filozofului, *logios*, asemenea „abatelui de curte" sau filozofului la modă din secolul XVIII occidental, într-un cuvînt al literatului-curtezan. Împăratul Vasile nu a lăsat nici pe fratele şi moştenitorul său [81] să-şi mărite cele trei fete, dintre care cea mai mare s-a călugărit, în timp ce celelalte două, închise în gineceul lor, duceau o viaţă tot atît de retrasă ca aceea din mănăstire. Cîţiva nenorociţi de eunuci care nu puteau avea ambiţii superioare au fost singurii admişi în intimitatea imperială.

---

[79] Vezi Iorga, *Gesch. des Osm. Reiches*, I.

[80] Vezi pentru „Petru, nepotul regelui german", Dölger, *Regesten*, nr. 766.

[81] Vezi Bury, *Roman emperors from Basil II to Isaac Comnenus*, în „Engl. hist. rev.", IV (1889), 41–84, 251–285.

Autocratorul este informat printr-o supraveghere care nu se lasă înşelată: acel care se expune bănuielii că ar vrea să uzurpe tronul este de îndată pedepsit cu pierderea vederii prin scoaterea ochilor.

NOTE

a. Adică partea europeană a Imperiului.

b. Era fiul nelegitim al lui Romanos Lecapenos. A fost atotputernic încă de sub Constantin VII şi pînă în 985, cînd a fost îndepărtat de Vasile II, ţinut pînă atunci în tutelă de el.

c. Răscoala lui Bardas Skleros s-a produs îndată după moartea împăratului Tzimiskes, fostul său cumnat, cînd Vasile, tutorele tinerilor împăraţi Vasile şi Constantin, îl îndepărtează din Capitală (976). De fapt lupta se dădea pentru această tutelă.

d. Acest nepot al lui Nikefor Focas se răsculase în 970 contra lui Tzimiskes, care îl închisese împreună cu tatăl său Leon Focas, după preluarea puterii. Fugit în Asia Mică şi proclamîndu-se acolo împărat, el a pornit contra Capitalei, dar a fost oprit de Bardas Skleros, silit să capituleze şi din nou internat la Chios (sfîrşitul lui 970). Şase ani după aceea, în 976, Vasile îl foloseşte contra lui Bardas Skleros, fostul său adversar din 970. Lupta durează trei ani şi se încheie cu fuga lui Skleros, reţinut apoi ca un element de schimb de către marele vizir al califului din Bagdad.

e. Cu prilejul crizei din 985 pricinuită de lichidarea tutelei lui Vasile. Acesta, în unire cu unii generali, printre care Bardas Focas, ar fi complotat contra lui Vasile II, care îl îndepărtează pe Bardas Focas din Capitală, numindu-l duce al Antiohiei. Acolo se va alia cu fostul său adversar Skleros, eliberat de arabi, şi care se proclamă împărat la Melitene. Dar Focas îl sechestrează pe Skleros şi se proclamă el însuşi împărat (987). Skleros reapare după moartea lui Focas.

f. Expediţia lui Chrisocheir, ruda lui Vladimir, venit în 1024 cu 20 de monoxile.

g. Ioan XI, papă (931—935). Era fiul Maroziei. Ioan XII, nepotul ei a fost papă (955—964).

h. Ioan XVI Filagatos, fusese arhiepiscop de Placentia, educator al lui Otto III, sfătuitor al regentei Teofanó. În 996 e trimis la Bizanţ pentru a cere pentru Otto III o prinţesă bizantină. La întoarcere se alătură lui Crescentius care îl opune ca antipapa Ioan XVI (996—998) lui Grigore V, ruda împăratului Germaniei. Cade odată cu Crescentius în 998; este torturat şi apoi ucis.

i. Colonie întemeiată în 1017 de guvernatorul grec Bugianus, în vecinătatea Beneventului.

j. În realitate se ceruse o fiică a împăratului în funcţie. Murind Constantin VIII, această calitate a fost dobîndită de Romanos Argyros, soţul porfirogenetei Zoe. Dar fiica acestuia dintr-o primă căsătorie nu avea de fapt nici o legătură cu dinastia Macedoneană.

k. Existenţa acestui Şişman, strămoş al dinastiei bulgare a lui Samuel, după ce a fost în general admisă (vezi şi Cambridge Mediaeval History, IV, 238 ş.u.), a fost serios combătută de St. Runciman — *A History of the first Bulgarian Empire*, Londra, 1930, 216—221. Acest pretins strămoş ar fi datorat unui fals din sec. XVIII. De fapt cei patru „comitopoli" care s-au răsculat doar în 976, după moartea lui Ioan Tzimiskes, erau fiii comitelui Nicola. De asemenea, existenţa a două state paralele bulgare, unul răsăritean şi celălalt occidental, a fost combătută foarte convingător de D. Anastasevici, *L'hypothèse de la Bulgarie occidentale* („Mélanges" Uspenski, I, 120 ş.u., 1930). Totuşi istoricii nu s-au pus încă de acord asupra acestei chestiuni.

l. Este principe (1051—1077), apoi rege (1077—1081).

m. În iunie 1043 expediţia în Bosfor a unei flote considerabile de monoxile condusă de Vladimir, fiul marelui cneaz kievian Iaroslav, a fost lichidată cu ajutorul „focului grecesc". S-a încheiat pace în 1046. Motivul nemulţumirii ruşilor fusese uciderea unui negustor din Novgorod, într-o ceartă între ruşi şi greci, într-o mahala din Constantinopol; Novgorodul a cerut despăgubiri şi la refuzul bizantinilor şi-a echipat acea flotă.

IV

SITUAȚIA INTERNĂ A IMPERIULUI DUPĂ REVANȘĂ

208 // Mulțumită acestei discipline de fier impusă tuturor, Curții, armatei, chiar și plebei altădată temute, Vasile II a putut să treacă puterea fratelui său Constantin, bătrîn blînd, fricos, și podagros, cu mîna largă la daruri, ocupat cu Circul și cu zarurile [1] și cu retrăirea în vis a numeroaselor sale romane din tinerețe, în vreme ce poliția imperială continua să caute pe suspecții care trebuiau orbiți. Abia cînd a fost pe moarte [2], împăratul Constantin, purtînd numele bunicului său Porfirogenetul, a măritat-o pe Zoe, fiica sa mai mare[a] care moștenea Imperiul, cu Romanos zis Argyropol, din familia patriciană a Argyrilor. El își așteptase agonia pentru a hotărî această căsătorie.

A urmat deci după cei doi ani și mai bine de domnie ai lui Constantin, o nouă eră de pace relativă de la 1029 pînă la 1034. Romanos [3] era un filozof influențat de noile idei ale timpului: cunoștea latina și avea în față modelul Antoninilor [4]. Căci școala întemeiată de Cezarul Bardas, activitatea literară a lui Photios, avuseseră drept urmare crearea la Bizanț a unui spirit cu adevărat nou, care trebuia să ducă curînd la întemeierea marelui „Muzeu" al lui Constantin Monomahul (1042—1055), școală de drept și de filozofie care o întrecea cu mult pe cea veche [5]. Directorul ei, „prezidentul filosofilor" era prea învățatul cărturar, magistrul așa-zișilor „logoi", Constantin sau Mihail Psellos, gloria literară a secolului său [6].

209 // Cele mai mari laude se îndreptau spre aceia dintre împărați care, ca bătrînul Romanos, se înfruptaseră din filozofia elenică scoasă iar la lumină. Această societate încrezătoare în eternitatea edificiului imperial reîmprospătat, părea să socoată că venise timpul acum de a se deda, ca într-o nouă Atenă, vieții line, bogate, ocupate cu discuțiile subtile din acele orașe antice, care nu puteau fi îndeajuns admirate. O adiere înviorătoare de renaștere sufla peste miasmele acestui vechi Bizanț.

Romanos III nu ținuse să asocieze la puterea supremă pe prințesa Zoe, luată în căsătorie la vîrsta de cincizeci de ani. El îndepărtase din palat și închisese într-o mănăstire pe Teodora, sora ei mai mică și moștenitoarea Imperiului, cu același drept de porfirogenetă. S-a atribuit boala împăratului unei răzbunări a soției sale și cînd a fost găsit mort în baie, opinia publică a fost încredințată că fusese la mijloc o crimă, care dealtminteri nu ar fi scurtat viața sa decît poate cu cîteva luni. Asasinul ar fi fost frumosul tînăr pripășit

---

1 Psellos, 26—28; Kedrenos-Skylitzes, 484.

2 Data morții sale, în cronica italiană a lui Lupus Protospatharul (Muratori, V): în ajunul Sf. Martin 1029. (În realitate 11 noiembrie 1028.)

3 Constantin se gîndise mai întîi la patriciul Constantin Dalassenos, pe care voia să și-l facă ginere; Kedrenos-Skylitzes, II, 484.

4 Psellos, 30—31.

5 Attaliates, 21. Despre πρόεδρος τῶν φιλοσόφων (șeful filosofilor), *ibid.* Despre registrele de sentințe, *ibid.*, 21—22.

6 Vezi mai jos capit. VI.

la Curte, Mihail, originar din Paflagonia şi iniţial simplu artizan, pe care
fratele său[b] ştiuse să-l introducă la palat[7]. Patriarhul[c] a fost constrîns să
vină să celebreze în noaptea de Joia Mare, cînd s-a produs moartea bătrî-
nului împărat, căsătoria văduvei acestuia, sexagenara Zoe cu tînărul ei
favorit.

Aceste lucruri urîte deschid o eră de decădere a autorităţii imperiale,
datorită stării de înjosire sau de nulitate a persoanelor care o exercită. Prin-
cipiul dinastic, atît de solid aşezat de Vasile, a avut această consecinţă
dezastruoasă: domnia fără frîu a lui Zoe şi domnia sfioasă a Teodorei, iar
după dispariţia lor, jalnica serie precipitată de împăraţi „adoptaţi" care nu
210 sfîrşesc întotdeauna pe tron. // Mihail Paflagonianul, care era epileptic[8], a
căzut curînd într-un fel de marasm şi a murit înainte de a ajunge la bătrîne-
ţe (decembrie 1041). Lumea îl vedea la Constantinopol, la marile sărbători,
trecînd ca o umbră jalnică a voinicului şi zdravănului vlăjgan ce fusese, şi
oamenii pioşi credeau că recunosc în nenorocirea sa pedeapsa crimei sale.
El a pus-o pe Zoe să adopte pe un fiu al surorii sale, un alt Mihail (V), căruia
poporul i-a dat porecla de *Kalaphates*; smolitorul, din cauza meseriei pe
care o practicase tatăl său.

Acest adolescent ajuns împărat, a vrut să o îndepărteze pe Zoe şi a scos-o
chiar din palat. Dar sentimentul dinastic al mulţimii s-a revoltat; şi s-au
găsit un patriarh, şi nobili din Senat şi din armată care să organizeze o revoltă.
Căci Zoe, reprezentînd principiul legitimităţii, trebuia să aibă pretendenţi
pentru o nouă căsătorie. Mihail, părăsit de prietenii săi, a fost prins şi, pentru
a treia oară după un lung interval, un împărat a fost orbit în Constantinopol,
sub privirile unei gloate sălbatice care se desfăta cu spectacolul suferinţelor
stăpînului său din ajun[9]. Era pentru prestigiul imperial o nouă treaptă a
decăderii.

Teodora, smulsă din mănăstire de o bandă de rebeli, a fost proclamată
şi ea împărăteasă. Dar Zoe a ştiut să o dea deoparte şi şi-a luat un al treilea
bărbat, Constantin IX zis Monomahul (12 iunie 1042—11 ianuarie 1055).
Era iarăşi unul dintre πολῖται, dintre senatori. Şi-a inaugurat domnia
prin distribuiri de daruri poporului şi nu a întîrziat să taie din cheltuielile
prevăzute pentru armată.

Noul regim de economii militare şi de taxe grele — care trebuiau să
îngăduie darurile către „popor" şi clădirea de biserici somptuoase, după
sistemul împăraţilor strict constantinopolitani, al suveranilor orientali închişi
211 în Capitala lor şi în Palatul lor sacru — a şi // dat roade. Prin 1040, înainte
chiar de împlinirea a douăzeci de ani de la moartea marelui Bulgarocton, au
şi început răscoalele în provincii, care nu mai erau cîrmuite de şefi băştinaşi,
ci de oaspeţi, de pupili, de funcţionari de origine străină de la curtea Bizan-
ţului.

---

[7] O cronică italiană, citată anterior, îl numeşte „Bringa" (Frigianul), succesorul său avînd să fie „Utringa" (οὐ Φρύγειος). Într-o cronică veneţiană citată în *Venise* de Iorga, primul este numit „Brica".

[8] Psellos, 57; Gulielmo de Apulia *(De rebus Normannorum)* o spune de asemenea.

[9] Kedrenos-Skylitzes, 507, 521—522, 525—526, 534, 536—537, 539. Cf. Schlumberger, *Une révolution de palais en l'an 1042 à Byzance.*

Semnalul a fost dat de Serbia. De prin 1034 Ștefan Voislav se răsculase în regiunea dalmatină de la Zeta și Stagno [10], lîngă orașul comercial înfloritor atunci, al Ragusei. El a fost prins de imperiali, dar a putut să se reîntoarcă în regatul său și să se mențină și mai departe. O armată bizantină surprinsă în defileuri [11] a fost distrusă în Diocleea, sub fiul său Mihail, sau Mihailaș, care a încheiat cu împăratul o pace care îi lăsa posesiunea acestei Serbii de sud [12].

Boierii bulgari fugiți din țară se aflau acum răspîndiți prin tot locul cu familiile lor. Ei nu păstraseră legătura cu țara lor și nu credeau la început că ar fi vorba să se producă o răscoală acolo, în imperiul lor național. A trebuit deci să fie mare mirare la Bizanț cînd s-a aflat[d] că Petru zis Delianos, nepot de fiu al „împăratului" Samuel, părăsind capitala, provocase tulburări în părțile Belgradului și ale rîului Morava, în Serbia dunăreană actuală [13]. El avea probabil sprijinul vlahilor [14] și al ungurilor.

Delianos întreținea relații amicale cu oamenii de la Zenta, cu acești vlahi de munte, care au trebuit să fie și de astă dată printre luptătorii răz-
212 vrătitului pentru restaurarea țării. // Garnizoana din Durazzo nu a putut să împiedice extinderea agitației; după cîtva timp și această reședință a ducelui bizantin a căzut în mîinile bulgarilor. Alți șefi s-au declarat independenți: un Tihomir, care a fost ucis, un Ivatzes [15], un Alousianos „luptător vestit" [16], funcționar bizantin, onorat și el cu titlul de patriciu, care locuia la Theodosiopolis și se fălea că ar fi fiul al doilea al „comitopolului" Aron [17]. Delianos promitea să reașeze vechile prestații din vremea libertății, în care supușii principelui bulgar dădeau drept dare doar un „modius" *(muid)* de grîu, unul de mei și o măsură de vin pentru fiecare pereche de boi folosită de ei și, deci, pentru întinderea de pămînt *(Zygos)* pe care o arau. Împăratul Mihail Paflagonianul, care se afla la Tesalonic, a fugit din fața răsculaților și marele oraș a fost asediat de bulgari [18]. Dar pînă în cele din urmă au izbucnit certuri. Delianos s-a ales cu ochii smulși de către adversarii săi; Alousianos, înfrînt de francul Crispin, s-a supus imperialilor la Mosynopolis și Ivatzes a căzut în mîinile lor [19].

Occidentul balcanic fusese deci redobîndit. Soarta părea că vrea să restituie Italia Imperiului, întors spre Apus, odată ce nu mai era acum nici un pericol arab în Răsărit. Cînd același împărat, Constantin Monomahul a fost asociat la tron de către Zoe, sau mai precis cînd împărăteasa s-a resem-

---

[10] Plaja (ʽς τὴν ἄμμον). Forma bizantină este Στάμνος.

[11] Kedrenos-Skylitzes, 515, 526.

[12] Kedrenos-Skylitzes, II, 544—545, 607; Kekaumenos, 25, 27. S-a însurat cu o bizantină și fiii săi născuți din această căsătorie se numeau Nikefor și Teodor; Presbyter Diocleas, 52. Cf. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 60.

[13] Kedrenos-Skylitzes, I, 531—533; Psellos, 69 ș.u., 73 (cu privire la acest „Dolianos").

[14] Printre ai săi aflăm un Litovoi (Λιτοβόης) din Diavol (Kekaumenos, 28). Un Litovoi a fost în sec. XIII creatorul statului oltenesc al Valahiei.

[15] Kedrenos-Skylitzes, 528—529.

[16] θαυμαστὸς ἐκεῖνος στρατιώτης; Kekaumenos, 27—28. Delianos este pentru el un simplu τοπάρχης (toparh) *(ibid.)*.

[17] Kedrenos-Skylitzes, I, 531.

[18] *Ibid.*, 527—530.

[19] *Ibid.*, 532—533.

nat să abdice de la putere în favoarea acestui om de curte, acestui constantinopolitan, au fost desigur în provincii nemulţumiri printre ofiţeri.

Constantin a fost atît de imprudent încît a scos din fire pe cel mai
213 bun militar pe care îl poseda Imperiul în acea // vreme, Gheorghe Maniakes [20], cuceritorul Edessei [21], un asiatic pe care îl numise Zoe strateg plenipotenţiar al Siciliei şi al Italiei de sud, invadată de curînd de aventurieri normanzi veniţi din Franţa [22]. El şi-a adunat italieni şi chiar şi pe un fiu de rege norvegian[e], viitor rege el însuşi, Harald Hardraada [23] şi a apărat cu energie posesiunile împăratului; el a putut chiar să recucerească Messina. Constantin Monomahul se temea de reputaţia şi de talentele acestui general şi deci l-a rechemat. Atunci Maniakes a încălţat sandalele de purpură şi a debarcat la Durazzo cu ceata sa de tineri „franci", fii mezini fără speranţe de moştenire, alcătuind trupa sa de francopoli [24]. A murit în toiul victoriei sale asupra armatei trimise contra lui [25]. Şi în vreme ce normanzii îşi continuau cu înverşunare campania lor de cucerire în „Cele Două Sicilii"[f], unde erau primiţi bucuros, numai să nu intre în oraşele dispuse a se răscumpăra [26], „maniakiţii" au rătăcit multă vreme în aceste regiuni ale Occidentului, unde strălucitul lor comandant căzuse în luptă.

214 Acum, în Italia de sud invadată de normanzi, // Imperiul mai păstra doar Brindisi, Otranto, Tarentul şi Bari. Chiar şi Sicilia a fost în primejdie de a fi pierdută datorită incapacităţii sau lipsei de mijloace a lui Ştefan, succesorul lui Maniakes. Locuitorii îi preferau pe sarazini grecilor de la Bizanţ. Abea Katakalon „cel ars" (Kekaumenos) „arhonte al themei armeniacilor" a putut să salveze frumoasa cetate a Messinei [27].

Şi iată că acum şi uzii sau cumanii ajung pînă la Dunăre [28] şi pecenegii fug în faţa pericolului care îi ameninţă din partea acestor rude lăsate odinioară în urma lor, în stepă. Hanul Kegen[g], care supusese poruncilor sale pe toţi şefii pecenegi, a aflat un concurent în Tyrach, care comanda unul din triburi. Rînd pe rînd, în lupta lor îndîrjită, oamenii rebelului şi cei ai hanului trec Dunărea [1048] spre porţile Dobrogii.

Bizanţul a văzut în sosirea acestor soldaţi de avangardă puţin costisitori un adevărat noroc. Au fost botezaţi barbarii încă năuciţi de acest mediu

---

[20] Izvoare italiene, în Dölger, *Regesten*, nr. 856.

[21] Kedrenos-Skylitzes, 530.

[22] Vezi Gabotto, *La leggenda di Maniace*, în „Archivio storico messinense", I; Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula*, Turin — Roma, 1880—1889; *Documenti per servire alla storia di Sicilia*, patru serii.

[23] Vezi G. Storm, în „Historisk Tidskrift", 1884; Lujo Brentano, *Die byzantinische Volkswirtschaft*, 25, nota 2 (bogăţiile pe care le aduce cu el, în 1047, din Constantinopol). Cf. Michel A. Dendias, Οἱ βάραγγοι καὶ τὸ Βυζάντιον, Atena, 1925; Ἀρχαῖα Πόντου, I, 51; Vasilievski, în „J. Min. I. P.r.", 1874—1875. Cf. pentru „Kulpingi", C. Neumann, în „B.Z.", III, 374 ş.u.; *ibid.*, IV, 239 (nişte Kylfingari din nord). Biserica Varegilor la Constantinopol, „É.O.", 1924, 448 ş.u.

[24] Lupus Protospatharul îl arată fugind înainte „longobarzilor", adică a normanzilor, care au vrut să-l captureze; Muratori, V, c. 151.

[25] *Ibid.*, 521; Attaliates, 18—19; Psellos, 138 ş.u. Vezi şi Bréhier, *Hommes de guerre byzantins : Georges Maniakès*, Tours, 1902.

[26] Vezi pecetea lui în Ἐπετηρὶς τῶν βυζ. σπουδῶν, IX, 123 ş.u.

[27] Kedrenos-Skylitzes, 523—524, 545 ş.u.

[28] νησὶς ποταμία, Kedrenos-Skylitzes, 538, este regiunea Borcea din Ţara Românească.

nou, pe care nu îl cunoşteau decît din unele expediţii din trecut. Şefii lor au fost înzorzonaţi cu haine frumoase de mătase şi cu titluri răsunătoare bizantine, au trebuit să obţină pămînturi întărite cu privilegii solemne *(chrysobule)*. Dar cînd au fost trimişi în Asia contra turcilor, ei au făcut cale întoarsă, înainte chiar de a fi dat ochi cu inamicul şi trecînd înapoi marea pe bărci, s-au apucat să devasteze îngrozitor regiunea dinspre Pont. Cumanii, la rîndul lor, nu au întîrziat să sosească prin Vidin şi au străbătut peninsula pînă la Tesalonic [29].

Imperiul a trebuit să se hotărască încă o dată să se tocmească, să corupă, să plătească şi să încheie tratate cu aceşti barbari incorigibili, al căror creştinism superficial nu le schimbase sufletul [30]. Au rămas stăpîni peste regiuni
215 întregi care // mai apăreau încă doar formal în registrele administraţiei şi ale finanţelor. Năvala lor a ajuns pînă la Adrianopol [31]. Aşadar au stat multă vreme şefi pecenegi la Preslav, capitala vechiului „imperiu" al Bulgariei [32], ai cărei moştenitori păreau să se creadă aceşti noi barbari. Datorită vecinătăţii acestora şi concursului lor, nişte căpetenii ale populaţiei române, care se păstra şi de partea aceasta, în această regiune bine populată [33], au ocupat oraşele de la Dunăre, care erau încă înfloritoare, desprinzîndu-se încă o dată de „Romania".

Unul din aceşti toparhi, Tatos, apoi şi Satzas (al cărui nume se păstrează în acela de Isaccea, aşezată la vadul Dunării, spre trecerea în vechea Sciţie Mică) [34], s-au menţinut multă vreme într-o situaţie preponderentă. Alături, în aceeaşi regiune, un Sesthlav, un Chalis cu nume peceneg, apar în aceleaşi izvoare, iar Dunărea întărită de imperiali, era apărată de un duce
216 de Paristrion [35]. Sprijinit şi de cumani şi de unguri // Tatos nu a putut fi scos nici de expediţia contra lui condusă în persoană de împăratul Isac Comnenul [36]. Funcţionarul bizantin Nestor, care a fost trimis să-l nimicească pe stăpînul Silistrei şi pe aliaţii săi, a sfîrşit prin a face cauză comună cu ei [37].

[29] Kedrenos-Skylitzes, 654 ş.u.; Attaliates, 83 ş.u.

[30] Kedrenos-Skylitzes, 597.

[31] *Ibid.*, 600.

[32] *Ibid.*, 483, 486, 525, 582. Şi Psellos, 247; Attaliates, 67 ş.u. Cf. Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I. Kekaumenos este învins de ei; Kedrenos-Skylitzes, 599.

[33] Πολλαὶ καὶ μεγάλαι πόλεις ἐκ πάσης γλώσσης συνηγμένον ἔχουσαι πλῆθος καὶ ὁπλιτικὸν οὐ μικρὸν ἀποτρέφουσαι (Multe şi mari cetăţi avînd adunată în ele o mulţime de toate limbile şi care întreţin o armată destul de mare); Ana Comnena, 204. Aceste oraşe în desăvîrşita lor autonomie primeau subsidii anuale de la Imperiu şi furnizau merinde „sciţilor" (= pecenegilor). Ocupate de logothetul Nikefor, ele au primit patronajul pecenegilor (*ibid.*, 205). Referitor la Silistra bizantină, vezi Iorga, în „RHSEE", anul 1931, 226—227.

[34] Numit şi Τάτρυς de Ana Comnena. Pe româneşte Tatul. S-a propus şi o etimologie armeană.

[35] Vezi Kedrenos-Skylitzes, 719; Attaliates, 207—210. Vezi articolul nostru în „Revista Istorică", V, şi lucrările ulterioare ale lui N. Bănescu, *Ein ethnographisches Problem am Unterlauf der Donau aus dem XI Jahrhundert*, în „B.Z.", XXX, 439 ş.u.; *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, în „B. ngr. J.", II; *Nouveaux duchés byzantins: Bulgarie et Paristrion*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", 1923; cf. idem, *Paristrion*, în „Analele Dobrogei", II (1921), 313—317.

[36] Vezi Ana Comnena, I, 57: ἄγαλμα φύσεως

[37] Kedrenos-Skylitzes, 719; Attaliates, 207—210. Împăratul Nikefor Botaniates a pacificat un moment Dunărea; *ibid.*, 302.

În timpul domniei lui Mihail Ducas (1071—1078), fiul împăratului Constantin [38], a izbucnit o nouă răscoală bulgară [1073—1074]. Nişte şefi ai acestei naţii, alţii decît cei care guvernau în vecinătatea pecenegilor dunăreni, au cerut un împărat lui Mihail sau Mihailaş, suveranul sîrbilor de la Adriatica. Acesta îşi întinsese, pare-se, frontierele pînă spre regatul ungar. Mihailaş le-a dat pe propriul său fiu Constantin Bodin, proclamat ţar la Skoplje, care şi-a luat ca ţar bulgar numele întemeietorului acestei Slavonii: Petru [39]. Răscoala a cuprins Castoria, Prespa, fosta reşedinţă a lui Samuel. Ea se propaga deci de-a lungul munţilor, susţinută desigur de vlahi, de albanezi şi de ce mai rămînea din „maniakiţi". Bande de răsculaţi apăreau la Niš. Iarna favoriza înaintarea lor. Imperiul nu şi-a putut redobîndi drepturile sale în aceste regiuni decît datorită francopolilor. Bodin a fost prins şi deportat tocmai la Antiohia, de unde va fi eliberat de nişte negustori veneţieni; el va fi mai tîrziu succesorul tatălui său şi al unchiului său Radoslav în Serbia [40]. Ca rege sîrb, Bodin nu a uitat dealtminteri vechile sale ţeluri şi sprijinit pe croaţi (a căror ţară propăşea) şi pe piraţii din Diocleea, pe pecenegi şi pe cumani şi sigur de unguri, el a îndrăznit să încerce în două rînduri — pînă la suirea pe tron a lui Alexios Comnenul (1081) — să smulgă oraşele Niš şi Skoplje, înaintînd totodată spre Sirmium şi Vidin [41]. În calitate de
217 şef sîrb el fusese recunoscut de Roma ca rege: // „Bodinus, rex Slavorum gloriosissimus" [42]. El luase în căsătorie pe o italiancă din Bari, „regina Jacintha" [43]. Cîţiva ani după răscoala lui Bodin, Nikefor Bryennios, ducele de Durazzo care fusese rechemat, s-a îndreptat în fruntea trupelor sale spre Adrianopol, unde îl aştepta o femeie de o mare influenţă, Vatatzena[h] şi a fost proclamat împărat la Traianopolis, fiind recunoscut de oraşele vecine: Rodosto şi Panion. Heracleea, care a refuzat să-l accepte, a fost arsă. El şi-a putut petrece iarna în linişte[i] în tabăra sa de la Atira (1078). Dar în primăvară, tînărul Alexios Comnenul[j], folosind bande pecenege [44] şi vase ruseşti, a putut să pună capăt acţiunii lui [45].

Apoi, un alt pretendent bizantin, Nikefor Basilakios, din Durazzo şi el, a reluat cariera de rebel a lui Maniakes şi a venit cu aliaţii săi pecenegi să se împotmolească în părţile Tesalonicului unde îşi dusese pe francopolii, pe albanezii şi pe vlahii săi. Alexios l-a biruit şi pe el şi a fost numit „sebast" [46]. În această epocă, cu puţin înainte de era nouă deschisă de dinastia Comnenilor, era şi la Filippopol (Plovdiv) un răsculat de religie pauliciană, care purta numele albanez de Lekas — indicînd apariţia unui neam nou —

[38] Kedrenos-Skylitzes, 644—645, 646.

[39] Un şef Πέτριλος; *ibid.*, I, 716.

[40] *Ibid.*, 718.

[41] Bryennios, 100.

[42] Vezi în Smičiklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae*, etc. II, Agram (1904), 26, menţiunea despre „filii regis Bodini". Au fost şi lupte contra sîrbului Vlkan; Kedrenos-Skylitzes, 368, 413, 436, 439; cf. Attaliates, 148.

[43] A participat la lupta de la Durazzo (Bryennios, 213—214). Cf. *ibid.*, 368, 411.

[44] Attaliates, 290; cf. Kekaumenos, 17, 22—24.

[45] Kedrenos-Skylitzes, 729—731; Attaliates, 242 ş.u.

[46] Kedrenos-Skylitzes, 739—740. Privitor la βρύσις τοῦ Βασιλακίου; *ibid.*, 741. Şi Attaliates, 298 ş.u.; Bryennios, 37 ş.u., 104—105.

iar Mesembria, neascultînd de împărat, îşi luase ca şef pe un bulgar numit Dobromir [47].

O conştiinţă provincială separatistă se formase şi în Macedonia, printre
„romeii" dinspre Filippopol, Adrianopol şi din oraşele de pe litoral, Selim-
218 brya, Rodosto, Panion, // care îl vor sprijini [în 1077] şi pe pretendentul Ni-
kefor Bryennios. [În 1047]un ofiţer de origine asiatică, Leon Tornikios[k] fuse-
se disgraţiat şi tuns spre a fi călugărit. Un număr de mari proprietari din
thema macedoneană, oameni bogaţi şi puternici — un oraş întreg, Rodosto,
era oarecum proprietatea puternicei familii Vatatzes — l-au luat cu ei şi l-au
scos din Constantinopol. Curînd, acest Leon proclamat împărat, a avut
de partea lui Macedonia întreagă. El nu a şovăit atunci să asedieze Con-
stantinopolul, şi locuitorii oraşului imperial au avut, de-a lungul unor săp-
tămîni de îngrijorare, tot răgazul ca să-l vadă pe uzurpator făcînd încon-
jurul zidurilor, splendid îmbrăcat şi înarmat, însoţit de un cortegiu somp-
tuos, în timp ce armata sa acoperea de ocări şi de blesteme pe bietul bă-
trîn Monomah, care rebegit de tot — atît era de bolnav şi de prăpădit,
datorită plăcerilor oferite de domnie, ca de pildă frumoasa Skleraina [48],
sclavele iberiene [49] de sînge regal şi altele — încît abia părea că înţelege ce
i se spunea.

A fost un moment cînd Constantinopolul trebuia în mod necesar şi în
mod fatal să cadă, dar norocul l-a preferat pe podagrosul Constantin IX
somptuosului Leon. Uzurpatorul, pe care îl apărau pînă şi sarazinii şi bul-
garii [50] şi sprijinitorul său principal Vatatzes, au fost orbiţi şi acesta din urmă
a rostit în timpul groaznicului supliciu aceste singure cuvinte demne de vre-
murile cele mai frumoase din antichitate: „Imperiul roman pierde în mine
un bun soldat!" [51]. Astfel s-a stabilit principiul că orice rebel contra „basi-
leului Romaniei", care caută să tulbure pacea „trebuie să piară" (1047) [52].
219 Macedonia şi-a manifestat şi o a doua oară preferinţele // şi intenţiile
sale, proclamîndu-l pe Nikefor Bryennios contra împăratului Mihail Du-
cas. Acest al doilea uzurpator macedonean s-a menţinut şi contra pre-
tendentului venit din Asia, Nikefor Botaniates, „Grădinarul", şi a fost,
în sfîrşit [53], orbit din porunca acestuia din urmă. Însă cînd s-a aflat despre
mutilarea acestui bun general, o parte din garnizoana Capitalei s-a răsculat
contra învingătorului, care a scăpat cu greu de mînia soldaţilor (1078).

---

[47] Kedrenos-Skylitzes, 741 ş.u.; Attaliates, 300—302.

[48] Kedrenos-Skylitzes, 556.

[49] Cf. Attaliates, 44—45.

[50] Attaliates şi Bryennios. Cf. pentru participarea sarazinilor la viaţa Imperiului, Attaliates, 34, 78.

[51] Psellos, 262; Kedrenos-Skylitzes, 562, 564—566.

[52] Kekaumenos, 73: Οὐδέποτε γάρ τις ἐτόλμησεν ἀνταρσίαν ποιῆσαι κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς Ῥωμανίης, πειρώμενος διαφθεῖραι τὴν εἰρήνην, καὶ οὐ αὐτὸς διεφθάρη (Căci niciodată cineva n-a îndrăznit să se revolte împotriva împăratului Romaniei, încercînd să distrugă pacea, fără să fie el însuşi distrus).

[53] Referitor la această răscoală vezi Robert Schütte, *Der Aufstand des Leon Tornikes im Jahre 1047*, „Programm" din Plauen, 1896. Cf. Gfrörer, *Byz. Geschichten*, III (1877), 451—464.

Dar ceea ce făcea cu neputinţă o guvernare printr-o camarilă a Capitalei, a Palatului sau a anticamerei, era starea în care se afla această Asie, care constituia demult partea cea mai înfloritoare şi cea mai demnă de interes din Imperiu.

NOTE

a. De fapt, a doua. Cea mai mare s-a călugărit, preferînd viaţa monahală. Ultima dintre surori, Teodora, va ajunge şi ea la mănăstire, dar închisă de împărat şi de sora ei Zoe, după unele uneltiri pentru coroană. Ea va ieşi din mănăstire după răscoala din 1042 şi va fi la rîndul ei împărăteasă asociată surorii sale, şi apoi împărăteasă singură (ianuarie 1055—august 1056), după moartea acesteia precum şi a lui Constantin Monomahul.

b. Ioan „Orphanotrophul", eunuc paflagonian, favorit şi confident al lui Romanos Argyros. Ajunge ministru sub fratele său, împăratul Mihail Paflagonianul şi are chiar intenţia să ocupe locul patriarhului.

c. Alexios, patriarh (15 decembrie 1025—20 februarie 1043), fusese desemnat chiar de Vasile II în ajunul morţii. Fusese egumen al mănăstirii Studion. A fost unul din autorii răsturnării lui Mihail Kalaphates şi al încoronării Teodorei (1042). Moare în 1043.

d. În anul 1040. După unele izvoare Delianos era *un aventurier* care se pretindea fiul lui Gabriel Radomir Roman şi deci nepotul ţarului Samuel. A fost orbit mişeleşte de Alousianos, care în cele din urmă a trădat pe bulgari, bizantinilor. Acest Alousianos ar fi fost după unii istorici fiul comitopolului Ioan Vladislav [vezi, G. Ostrogorski], după alţii fratele său mai mic [vezi, L. Bréhier].

e. Harald Hardraada (1015—1066; rege al Norvegiei din 1047) era comandantul corpului de varangi ruşi în slujba Imperiului. În această calitate a participat la prima acţiune din Sicilia condusă de Maniakes.

f. Nume dat mai tîrziu acestui stat. Ducat sub Robert Guiscard, apoi regat sub urmaşii lui, trece prin căsătorie la Hohenstaufeni, apoi, prin cuceriri, la Carol de Anjou. Titlul de rege al Celor Două Sicilii îi aparţine lui Alfons de Aragon.

g. Pare destul de verosimil ca numele de *Kegen* să fie în realitate o redare aproximativă a cuvîntului de *khagan,* desemnînd o calitate pe care şi-o proclama acest şef cuman, ajuns să poruncească şefilor pecenegi şi pe care i-o contesta pecenegul Tyrach.

h. Din familia lui Vatatzes, cel orbit în 1047.

i. Dar în timp ce armata de Occident îl susţinea pe Bryennios, cea de Orient îl aducea pe Nikefor Botaniates, care a reuşit să intre în Capitală şi să fie încoronat în martie 1078.

j. Se raliase lui Botaniates.

k. Era descendent al regilor armeni Bagratizi şi văr cu împăratul, dealtminteri cu legături trainice la Adrianopol şi „şef" al partidului macedonean. El se alătură generalilor nemulţumiţi, capul conspiraţiei fiind Ioan Vatatzes.

V

NOUA LUPTĂ PENTRU ASIA MICĂ

Spre mijlocul secolului XI turcii trecuseră în sfîrşit „podul de fier" al Araxului [1]. Ei ajunseseră printr-o mare victorie stăpînii Persiei. Begul lor, Togrul, fiul lui Selgiuc [2], pretindea să i se spună sultan iranian [3]. Califul de Bagdad [4] asculta de el. Stăpîni ai unor cîmpii întinse şi a numeroase sate,

[1] Attaliates, 726; Kedrenos-Skylitzes, 621—622, 737; Psellos, 138 ş.u. Încoronarea sa de către sine însuşi, Bury, *History* (1923), I, 11.

[2] Pentru începuturile sale, Kedrenos-Skylitzes, II, 566 ş.u.; podul, *ibid.*, 567, 569—570.

[3] Referitor la originea sa, *ibid.*, 567.

[4] *Ibid.*, 569.

foştii şefi ai tîlharilor deşertului ajunseseră conducătorii multor mici armate, întotdeauna gata să se lupte pentru glorie, pentru pradă sau pur şi simplu pentru plăcerea luptei.

Aceste armate cu un alt temperament naţional[a], cu avîntul unui popor
220 tînăr, fără nimic care să-l reţină şi fără un interes care să-l lege statornic, // popor de spirit cavaleresc şi nerăbdător al oricărei organizări stricte şi al oricărei constrîngeri, trebuiau să redeschidă era războaielor dintre Asia Mică şi Persia pentru stăpînirea teritoriilor dintre ele: Caucazul şi Mesopotamia [5]. Vaspurakanul armean [6], Persarmenia[b], Iberia aflată încă în mare înflorire [7], fuseseră anexate de bizantini. Regele armean Gaghik a fost silit să se retragă în Imperiu cu un titlu de „magister" şi stăpînirea unor moşii ce i-au fost date. Bizantinii au intervenit şi în Armenia persană, în ţările unde un Liparite şi un Bagrat se luptau pentru stăpînirea Abasgiei [8]. Dar acestea au fost atacate curînd de turci. Marele popas al caravanelor, Erz[c], lîngă Theodosiopolis, va fi distrus. Comandantul bizantin Aron, fiul lui Vladislav şi fratele lui, Prousian[d], precum şi Kekaumenos, apoi şi Isac Comnenul s-au străduit totuşi din răsputeri, făcînd tot ce se putea face [9]. Satrapul Liparit, luat prizonier, a fost apoi pus în libertate de către sultan, care se arăta întotdeauna un cavaler desăvîrşit faţă de învinşi. Cetatea Ani[e] va fi cucerită mai tîrziu de acest sultan în persoană [10]. Dar acesta din urmă nu in-
221 tervenea decît foarte rar şi el a şi oferit pace celor // din „Rum", dacă binevoiau să-i plătească un tribut, ceea ce a fost refuzat la început [11].

Bandele jefuitoare lucrau mai ales pe seama lor. Ele au apărut curînd în Mesopotamia. În timpul regenţei Evdochiei, văduva lui Constantin Ducas, ele au ajuns în Siria, unde au legat relaţii de prietenie frăţească cu şefii sarazini ai acestor regiuni [12], supuşi pînă atunci imperialilor. Cezareea a fost ocupată şi Antiohia a fost adesea primejduită [13].

Imperiul — împotriva căruia, datorită politicii sale fiscale, se răsculau aceste provincii chemînd pe noii barbari [14] — nu putea să le mai opună o armată în stare să le închidă calea, să hăituiască bandele, să facă marşuri lungi spre a alerga în grabă în ajutorul locurilor ameninţate. Pecenegii tri-

[5] Cf. cu *Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouq Nameh composé par l'émir Nassir Eddin Iahia*, în „Publications de l'École des langues orientales vivantes", seria 3, V, 3—102; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Nancy—Paris—Strasbourg, 1914—1919; *Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure*, în Βυζαντίς, II, 101 — 126; E.H. Parker, în „Engl. hist. rev.", iulie 1896 şi în „Academy" din 21 decembrie 1895; Melioranski, *Seldchouk-Nameh*, în „V.V.", I, 613 ş.u. Cf. De Morgan, în „Mélanges" Schlumberger, II, 290.

[6] Vezi Kedrenos-Skylitzes, II, 570—571; cf. Iorga, *Brève Histoire de la Petite Arménie* (citată anterior).

[7] Εὐδαίμων χῶρα (ţinut fericit), Psellos, 653. Despre moartea regelui David şi a fratelui său Gheorghe în ἐνδοτέρω Ἰβηρία; Kedrenos-Skylitzes, 447.

[8] *Ibid.*, 557—558, 559 ş.u., 572—573.

[9] *Ibid.*, 574—575, 611, 625.

[10] *Ibid.*, 577—581.

[11] *Ibid.*, 581.

[12] Psellos, 663.

[13] Amănunte în Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I. Cf. J. Laurent, *Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, în „Mélanges" Diehl, I, 177—182. Pentru „podul de fier" de lîngă oraş, vezi şi Kekaumenos, 78.

[14] *Ibid.*, 18.

mişi în Asia sub proprii lor conducători trădau [15]. Ar fi fost nevoie de provinciali devotaţi, bine înarmaţi, bine echipaţi, înzestraţi cu cai buni, nişte *stratioţi* disciplinaţi, avînd interesul să poarte un război neîncetat pentru apărarea propriilor lor pămînturi.

Dar pentru a face rost de bani în scopul îmbuibării favoriţilor, pentru a întreţine trîndăvia plebei constantinopolitane, ale acelor ἀργοὶ (trîntori) şi πένητες (săracani) care se tîrau pe sub porticurile Capitalei [16], se recursese nu numai la monopolul vînzării grînelor (care i-a atras lui Mihail Ducas porecla
222 // de „Parapinakes" [17]), dar şi la despăgubirile pe care orice proprietar de pămînt stratiotic era liber să le plătească pentru scutirea sa de serviciul militar [18]. Rezultă de aici aşadar că numai aceia care nu puteau să verse Tezaurului această taxă militară, *stratia*, se înfăţişau după proclamarea chemării imperiale la oaste, spre a servi sub comanda unor strategi care nu erau niciodată lăsaţi să îmbătrînească în acelaşi loc, de teama uzurpărilor.

Aceasta a fost armata [19] pe care împăratul Romanos Digenis a condus-o de trei ori contra turcilor spre Erz sau Sivas, în munţii de la Tephrike, spre Germaniceea şi spre Alep, la Cezareea, la Romanopolis, în Taurus la Sebasta, cucerind Hierapolisul, luptînd uneori chiar ca şeful unor bande rătăcitoare contra şefilor altor bande rătăcitoare, devenind el însuşi un fel de războinic „de tip arab", dar turcul care se supunea putea să ajungă un „proedru" [20]. A treia oară soldaţii săi, francii, alături de cumani, l-au trădat în toate chipurile, datorită şi intrigilor pornite de la Constantinopol, unde împărăteasa şi cu fiul ei Mihail Ducas voiau să se scape de un soţ şi de un epitrop care îi stingherea.

La Manzikert, recucerit de el, Roman a luptat multă vreme singur de
223 tot, avînd în jurul său doar „alaiul" său (ἀλλάγιον) [21], după felul sarazin, // apoi a căzut prizonier în mîinile sultanului. Acesta l-a primit ca pe un principe, l-a făcut tovarăşul său de masă şi după ce a încheiat cu el o pace veşnică, l-a trimis înapoi îmbrăcat în haine scumpe orientale.

Dar bizantinii i-au făcut o primire vrednică de înjosirea lor morală. Ei s-au înarmat contra lui şi i-au scos ochii într-un mod atît de crud, încît a şi murit de pe urma aceasta [22].

---

[15] Kedrenos-Skylitzes, II, 588. Este trimis acolo un eunuc, călugăr care şi-a lepădat rasa, drept ῥαίκτωρ şi stratopedarh (*ibid.*, 593).

[16] Attaliates, 275—276. Şi οἱ τῆς ἀγορᾶς, οἱ ναζιραῖοι (naziri turci) οἱ προσαίται (mijlocitorii); *ibid.*, 270, 276. Pentru starea capitalei în sec. X, vezi Nicole, *Le livre du Préfet*, Geneva, 1893.

[17] Kedrenos-Skylitzes, 714. Cu privire la φούνδακες şi la φουνδακάροι ale logothetului Nikefor, care aveau să fie nimicite de răscoala lui Bryennios şi cu privire la schelele de lemn aparţinînd unor puternici ai zilei, unor mănăstiri sau spitale, cărora Botaniates le-a restituit împotriva ordonanţei lui Mihail, *ibid.*, 202—203, 249, 277 ş.u.

[18] Kedrenos-Skylitzes, 608.

[19] Pentru armată şi sistemul proniar, vezi şi Baynes, *History*, 138 ş.u. Pentru daniile de pămînt, Giannino Ferrari, *op. cit.*, 10. Despre *antiduci*, *ibid.*, 20, nr. 32. Despre o σύστασις κάστρου (organizarea castrului) *ibid.*, 15—16, nr. 18.

[20] Psellos, 688. Cf. Attaliates, 115 ş.u.

[21] Attaliates, 149—150. Pentru Nemuritori, ἀθάνατοι, *ibid.*, 211, 243. Cf. Kedrenos-Skylitzes, II, 727. Despre soldaţii din Constantinopol, beţi seara, Attaliates, 295.

[22] Attaliates, 691 ş.u., 704—705, 706—707; Psellos, cf. Bryennios, 37, 42 ş.u. şi Guilelmo de Apulia, *De rebus Normannorum*. A fost înmormîntat la Prote (Attaliates, *loc. cit.*).- Vezi Ἡ ἀφέρεσις τῶν αἰσθητῶν ὀφθαλμῶν, Ρωμανοῦ βασιλέως τοῦ Διογένους, în Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 131.

Una din consecinţele acestei crime grosolane a fost ruptura tratatului cu turcii. Curînd, după alte victorii ale acestora asupra mediocrelor armate imperiale, turcii apăreau peste tot, pe toate drumurile, la Iconium, la Niceea, la Chrysopolis[g], la Chalkedon [23] în faţa Constantinopolului, care se menţineau ca oraşe greceşti numai datorită învoielilor încheiate cu şefii bandelor. Dealtminteri, aceşti duşmani erau plini de respect faţă de împăratul din Rum: ei îl primeau cu mîinile la piept ca nişte sclavi, ei plecau genunchii în faţa lui. Titlurile imperiale atrăgeau pe şefii lor şi chiar simpli briganzi erau doritori să fie tocmiţi ca mercenari ai Imperiului [24]. Pretendentul Bryennios a fost învins de arcaşii fiilor lui Cutlumuz. În 1080 turcii l-au ajutat în revolta sa pe Nikefor Melissenos, soţul Evdokiei, sora Comnenilor şi el le-a încredinţat lor paza locurilor care îl recunoscuseră ca împărat [25].

Toată Iberia, toată Armenia [26], tot ţărmul Trapezuntului, aparţineau
224 acuma cetelor soldaţilor de pradă. (Pentru a obţine tronul, // Nikefor Botaniates, lipsit de bani, trebuise să se alieze cu ei [27] şi locuitorii din Constantinopolul, care se supuseseră noului împărat, auzeau în fiece noapte zgomotul grosolan al tobelor turceşti, din tabăra barbară de la Chrysopolis, în cinstea succeselor lor războinice [28]).

În timpul acesta, şefii turcilor, Mansur şi Soliman[h], fiii lui Kutlumuz, au contribuit la înfrîngerea imperialilor, comandaţi de un eunuc în faţa Niceei care — ca şi celelalte oraşe asiatice — va plăti tribut barbarilor. Nu exista încă un stat turcesc al Rumului [Asia Mică], bandele prădalnice care roiau neîncetat din Persia nu întreţineau legături între ele, ele nu se simţeau atrase de şederea în oraşele pe care le ocupau doar pentru a-şi trage venituri. Emirii duceau o viaţă rătăcitoare şi nu recunoşteau un sultan aşezat într-o capitală proprie. Organizarea turcească în Asia Mică nu avea să vină decît mai tîrziu [29].

Nikefor III mai sperase încă să poată să alunge pe aceşti oaspeţi imperioşi, dar trupele pe care le-a trimis contra lor s-au revoltat, şi această tentativă contra oamenilor lui Selgiuc a fost ultima. Cu cîtva timp înainte, ducele de Antiohia Isac Comnenul căzuse în mîinile turcilor care cutreierau Siria şi a trebuit să se răscumpere cu o mare sumă de bizanţi de aur [30].

Un număr de generali încercase să salveze Imperiul, satisfăcîndu-şi totodată propria lor ambiţie. O dată mai mult au putut fi văzuţi strategii Orientului, ca odinioară Focas şi Tzimiskes, umblînd după coroană şi obţinînd-o. După moartea Monomahului şi cele douăzeci de luni de domnie ale cumnatei sale, Teodora, Isac Comnenul, dintr-o mare familie din Asia Mică, l-a înlo-
225 cuit pe bătrînul Mihail Stratiotikos [31] (1056—1057) care, uitîndu-se la // san-

23 Attaliates, 200, 269, 272, 277. Dar ostaşii turci l-au ajutat pe acelaşi împărat contra lui Bryennios (*ibid.*, 288—289).

24 Attaliates, 241, 266, 269.

25 Bryennios, 158—159, 164.

26 Kedrenos-Skylitzes, 590 ş.u.; Attaliates, 80, 93—94 ş.u.

27 Ana Comnena, 225.

28 Τυμπάνων ἠχὴ (sunetul timpanelor).

29 Iorga, *Gesch. des Osm. Reiches*, I.

30 *Ibid.*

31 Vezi pentru el, Kedrenos-Skylitzes, 612 (de asemenea şi răscoala proedrului Teodosie)

dalele sale de purpură a oftat: „Nu pentru acestea va face Mihail vărsare de sînge" și a abdicat [32].

Dar Isac, care a pus să fie reprezentat ca soldat pe monede, după un obicei nou [33], nu a avut o domnie lungă. După o expediție pînă la Dunăre, rău concepută și rău executată, a abdicat (1059) și a murit curînd după aceea de urmările unei răceli contractată la vînătoare, căci era un vînător pătimaș [34].

El desemnase ca urmaș pe un om foarte competent în materie de drept, Constantin Ducas [1059—1067] și acesta, la moarte, a lăsat domnia soției sale Evdokia. Văduvă acum ea s-a văzut silită să-și asigure prin căsătorie concursul generalului Romanos Digenis (numit în redare elenică Diogene), cel care luptase și în expediția de pe Dunăre și care va fi învins la Manzikert, iar Mihail[i] (1071—1078), fiul mai mare al Evdokiei, va fi cel care va da poruncă să i se scoată ochii epitropului său (1071).

Am văzut că un alt general asiatic, Nikefor Botaniates (1078—1081), care se pretindea descendent din familia Focas și chiar din Fabii, a alungat de la conducere (1078) pe acest tînăr monstru, i-a luat tronul și soția [j] și a făcut din el un călugăr, mai tîrziu ajuns arhiepiscop.

Și-a aflat și el rivali în persoana a doi dintre colegii săi. Unul menționat și mai înainte era acel Melissenos[k], rătăcind prin provinciile din Asia, devastate și ocupate de turci, care nu mai puteau impune un împărat. Celălalt,
26 tînărul Comnen Alexios, originar din Castemouni [35], fost *sebast* [36], // care a început prin a servi interesele împăratului său (Botaniates) contra pretendenților, pentru a-l trăda, introducînd în Constantinopol o armată de macedoneni și de barbari din Europa, dobîndind puterea la 1 aprilie 1081.

O cronică italiană înfățișează cu toate amănuntele această venire la domnie mai mult decît clandestină. Alexios, însărcinat ca *mare domesticos* să strîngă o armată la Adrianopol, a procedat ca odinioară Belisarie. El cere soldaților să-i presteze lui jurămîntul de credință și îi plătește din banii săi de bogat proprietar asiatic. Îndată se înțelege cu unul din șefii „răilor germani" Arno, care îi deschide „poarta zisă a bulgarilor". Hoarda se dedă jafului timp de trei zile, obicei „sarazin" care va fi respectat și de turcii osmanlîi; nimic nu află cruțare, nici bunurile și nici oamenii: sînt despuiate bisericile, necinstite călugărițele, sînt batjocorite sfintele daruri. Alexios are mulți turci sub ordinele sale. Iertîndu-l pe Nikefor III, care oferă să se

---

[32] *Ibid.*, 726. Vezi Heinrich Mädler, *Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos*, „Programm", Plauen, 1894; Diehl, *Figures byzantines*, seria 1-a (despre Zoe); Beneševič, portrete ale împărăteselor Zoe, Teodora și al împăratului Constantin Monomahul, în *Sinaitica*, I, 30 (cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 399 ș.u.). O monedă a Teodorei, „R.N.", seria 3-a, XIII, 88-90.

[33] Τῷ βασιλικῷ νομίσματι σπαθηφόρος διαχαράττεται (să se graveze în chip de soldat pe o monedă regală); Attaliates, 641. El a numit couropalați pe fratele său Ioan și pe Kekaumenos (*ibid.*, 642).

[34] Psellos, 250.

[35] Kedrenos-Skylitzes, 622.

[36] Attaliates, 299 ș.u. Cf. Bryennios, 120—121.

lase călugărit, el îl dă de o parte pe Mihail Ducas, dar pretinde a fi lucrat pentru fiul acestuia din urmă [Constantin], pe care şi-l asociază de formă [37].

Se crezuse că Imperiul ar fi găsit în aceste împrejurări grele o nouă categorie de apărători în acei tineri nobili latini, aşa-zişii francopoli despre care a mai fost vorba. În afară doar arareori de cîte un aventurier de neam foar-
227 te ilustru, care îşi făcea // ucenicia sa de viking înainte de a purta o coroană, aceştia erau normanzi, de familie neînsemnată, ca Hervé şi Oursel sau Roussel care, cunoscînd o seamă de greci în Italia, învăţîndu-le limba şi iniţiindu-se în obiceiurile lor, treceau marea şi veneau să-şi ofere serviciile ca mercenari străini, ἰδιόξενοι, bizantinilor. Dar în a doua jumătate a acestui secol au sosit şi germani, 'Αλαμάνοι, Νέμιτζοι [38] (uneori „răi germani", Kako-Alémani) şi italieni, numiţi îndeobşte longobarzi sau „longobardopoli" [39]. Aşadar, un Randolf francul asistă la proclamarea împăratului Isac, un „latin" introduce sistemul de gherilă în lupta contra pecenegilor [40].

Sărăcia lor, lipsa de ocupaţii în Apus, unde începea să fie prea numeroasă clasa lor de cavaleri, îi făcea să fie modeşti în pretenţiile lor: ei nu primeau de obicei decît hrana şi îmbrăcămintea, ἄρτιον καὶ ἱμάτιον [41].

Comandanţii lor erau înaintaţi cel mult la demnitatea de *spathar* sau numai la *spatharo-candidat;* unii rămîneau chiar la Constantinopol; ceilalţi erau trimişi în ţările bîntuite de duşmani şi erau distribuiţi în mici garnizoane. Ei duceau acolo obiceiurile, felul de viaţă şi de comportare al occidentalilor, cutumele feudale.

228 Aceşti franci — în ciuda unei deosebiri notabile // de civilizaţie şi a influenţei creştinismului căruia îi erau credincioşi foarte devotaţi — se asemănau cu turcii pe care erau trimişi să-i combată. Ca şi ei, îndrăgeau aventura, marile isprăvi de vitejie personală, fără a dispreţui prada. Ca şi turcii, ei preţuiau înainte de toate onoarea, fără însă a putea rezista la ispita unei trădări iscusite; ca şi ei, erau îndrăzneţi, mîndri şi nestatornici [42]. „Pentru un ban ei vînd tot ce le e mai scump" declară Ana Com-

[37] Romuald de Salerno, c. 173—174. Cf. Ana Comnena, I, 124, 151. Împărăteasa l-ar fi vrut pe fiul său, Constantin Ducas, *ibid.*, 86 ş.u. Nikefor se gîndise să-l adopte pe Synadenos *(ibid.)*. Adrianopolul, amintindu-şi că Alexios îl bătuse pe Bryennios macedoneanul (Nicetas Choniates, ed. Bonn, II), a fost împotriva lui (Ana Comnena, *loc. cit.)*. Fiii Cezarului, Ioan şi Mihail, erau şi ei nişte concurenţi *(ibid.*, 111*)*. Fiii lui Romanos Digenes cu numele imperiale de Leon şi Nikefor erau în viaţă (*ibid.*, 204, 334) şi Nikefor va conspira contra „uzurpatorului" în înţelegere cu tînărul Ducas (*ibid.*, 440—442; II, 6 ş.u.: falsul Leon Digenis; 153 ş.u.: conspiraţia fraţilor Anemas). Dar Tesalonicul i se îmbie lui Alexios; Melissenos îi făgăduia să împartă cu el împărăţia, *ibid.*, 116—117. I s-a impus să încoroneze simultan şi pe împărăteasa Irina (*ibid.*, 142—143) şi a trebuit să accepte drept coleg pe Constantin Ducas (*ibid.*, 151).

[38] Psellos, 679; Kedrenos-Skylitzes, 679: τάγμα τῶν Νεμήτζων, *ibid.*, 691; ἰδιόξενοι, *ibid.* Aceştia sînt pentru Attaliates (147) sarmaţii de odinioară. Un Petru este înfăţişat ca nepot al împăratului germanic; Kekaumenos, 97. Şeful lor Γιλπράκτος (Gilbrecht), Bryennios, 122.

[39] Kedrenos-Skylitzes, 716. Mai sînt aduşi prin intermediul episcopului de Diavol; *ibid.*, 739. Cf. Attaliates, 297; Bryennios, 135. Franci maniakiţi, *ibid.*, 126. Un 'Αρειμάνος (sau Constantin) Οὐμπερτόπουλος, *ibid.*, 97, 199. Cf. Ana Comnena, I, 324 ş.u.

[40] Kedrenos-Skylitzes, 630; Attaliates, 85.

[41] Kekaumenos, 96.

[42] Vezi Kedrenos-Skylitzes, II, 679, ἄπιστον καὶ ἄπληστον γένος, μᾶλλον δὲ καὶ ἀχάριστον (popor lipsit de credinţă şi schimbător, şi mai ales, ingrat), Attaliates, 125: γένος ἄπιστον (popor lipsit de credinţă).

nena [43]. De aceea, ca și varegii, ei nu înaintau decît pînă la acest rang de *spathar* [44]. Se ajungea așadar ca să le fie preferați chiar turcii [45], cum ar fi declarat împăratul Mihail. Ei erau, după cum zice Bryennios, mult inferiori ca lealitate scandinavilor, acel neam venit din „insula de lîngă ocean" „devotat de mult împăraților romani și purtînd scut și halebardă pe umăr" [46]. Dar se întîmpla ca și varegii să se adauge francilor [47]. Îl vedem pe unul din ei, Crispin, indignat de a fi fost atacat de bulgarul Alousianos chiar în ziua de Paști [48]. De la o tabără la alta ei se strigă unii pe alții în limba franceză și se înțeleg [49].

229 Așadar, Imperiul nu se alegea cu un cîștig prea mare din // concursul lor. Chiar dacă au luptat în Bulgaria, unde au luat și au jefuit pînă și icoanele la Prespa, și chiar dacă au înlăturat pe unii pretendenți, ei s-au făcut în Asia camarazii de vitejie ai unor turci de neam ales și de mare îndrăzneală, nu au luat în seamă ordinele primite și au făcut războiul pe seama lor. Ei s-au așezat, fără a cere voie cuiva, în niște castele îndepărtate [50], gata să le apere contra oricui ar fi îndrăznit să se arate că ar vrea să le atace. Au făcut prizonieri și au fost ei înșiși prizonieri; au primit și și-au împărțit între ei banii proveniți din răscumpărări: au fost închiși prin tot locul, torturați, apoi chemați în ajutor. Într-un rînd, același Oursel [Roussel] de Bailleul, tovarășul lui Hervé [51] și al lui Crispin, a pornit asupra Constantinopolului cu cei trei mii de ostași „franci" ai săi spre a proclama un împărat[l]. Grecii îi urau și erau totuși siliți să recurgă la ei [52].

Bizantinii au mers chiar mai departe. Pentru a se scăpa de turci ei au propus o alianță marelui lor dușman Robert, ducele Siciliei[m]. O căsătorie între cele două dinastii fusese chiar hotărîtă de Mihail Ducas pentru fiul său Con-
230 stantin, cu fiica lui Robert [53]. Se vorbea în regiunea // Adriaticii de o viitoare venire a „marelui lombard".

---

[43] P. 290.

[44] Kekaumenos, 95—96.

[45] Προῃρεῖ τὸ μᾶλλον τοὺς Τούρκους τὰ Ῥωμαίων ἔχειν καὶ ἄγειν πράγματα ἢ τὸν Λατῖνον τοῦτον ἐν ἑνὶ τόπῳ χωρεῖσθαι, καὶ ἀπείργειν τὰς ἐκείνων ἐπιδρομάς. (Ar fi dorit mai mult ca turcii să pună mîna pe puterea romeilor și să conducă viața lor politică, decît ca acest latin să se retragă într-un loc anume și să le deschidă incursiunile) (Attaliates, 199).

[46] Kekaumenos, 52. — Despre Harald Hardraada și ceata sa de cinci sute de oameni trimiși în Sicilia, *ibid.*, 97. — Varegi la Durazzo, Bryennios, 146—147.

[47] *Ibid.*, 74. Referitor la πελεκίφοροι (purtătorii de securi) englezi, Ana Comnena, III, 8. De asemenea Kinnamos, 8; cf. 10. Cf. Gofredo Malaterra despre „Angli, quos Warengos appellant" și despre armele lor „caudati bidentes". Despre spanioli, *ibid.*, II, 172. Vezi și Janin, *Les Francs au service des Byzantins*, în „É.O." (1930), 61 ș.u.

[48] Attaliates, 123—124.

[49] *Ibid.*, 171. Oursel îi adună de pretutindeni, pînă la 3 000; *ibid.*, 188—189.

[50] Ca acela de la Maurokastron, în Armenia, în ceea ce îl privește pe Crispin; Kedrenos-Skylitzes, 679. Ai săi jefuiesc pînă în Mesopotamia (*ibid.*, 680), unde fuge Oursel (*ibid.*, 695). Cf. Psellos, 285. Despre Oursel, vezi și Kedrenos-Skylitzes, 702—703, 708, 710—711, 713—714 (turcii îl bat cu vine de bou), 734; Attaliates, 158, 253; Bryennios, 58—59, 83, 85, 89, 127—128; Ana Comnena, I, 14—15.

[51] Referitor la el, vezi îndeosebi Kedrenos-Skylitzes, 618—619.

[52] Cf. și Iorga, *Gesch. des Osm. Reiches*, I, *passim*.

[53] Vezi și documentul iscălit și de cei doi fii (al doilea se numea Andronic; a murit înainte de schimbarea domniei) și de patriarhul de Constantinopol, publicat de Bezobrazov, „V.V.", VI (1899), 140—143. Vezi Sathas, *Deux lettres inédites de l'empereur Michel Ducas Parapinace à Robert Guiscard, rédigées par Michel Psellos*, în „Annales de l'Association pour l'encouragement

Un capitol important din relaţiile internaţionale ale Imperiului începea acum. El trebuia să-şi afle o urmare firească în cruciade, care aveau să pună să se lupte între ei duşmanii bizantinilor din Orient cu cei din Occident şi aveau să schimbe multe din condiţiile de viaţă ale Imperiului.

NOTE

a. Adică opus aceluia al perşilor sau al bizantinilor.

b. Partea orientală a Armeniei rămasă Sasanizilor la sfîrşitul secolului IV, cînd „romanii" au luat partea occidentală cu Theodosiopolis. Iar Vaspurakanul era un mic regat înfiinţat, în 908, în regiunea lacului Van.

c. Erzerum.

d. Este vorba aici de doi din fiii lui Ioan Vladislav, nepotul de frate al lui Samuel şi şeful rezistenţei bulgare contra lui Vasile II. Al treilea fiu este acel Alousianos care l-a trădat pe Delianos în 1040. Despre „Prousian" se ştie că a fost amestecat într-un complot al porfirogenetei Teodora, în 1031, şi orbit.

e. (Ani). Ajunsă în secolul X capitala oficială a regelui Armeniei Ašod III, a fost ocupată de bizantini sub Constantin Monomahul şi mai apoi de turci.

f. Titlu foarte înalt creat mai întîi pentru eunucul Vasile. Vezi pentru el mai sus, p. 339, notele b,c,d,e.

g. Scutari din faţa Constantinopolului.

h. Acesta din urmă, sultan selgiucid, văr cu învingătorul de la Manzikert, va fi întemeietorul Sultanatului de Rum. În 1080 îşi dă concursul său lui Melissenos, care se proclamă împărat la Niceea. Imperialii comandaţi de eunucul Ioan sînt învinşi. Dar turcii chemaţi de Melissenos nu vor mai părăsi Niceea. În 1081 Alexios Comnenul îi cere concursul contra lui Robert Guiscard.

i. Acesta era elevul lui Psellos, care afirmă că el nu ar fi ştiut nimic despre această faptă. Inspiratorul ei real fusese Cezarul Ducas, fratele fostului împărat Constantin şi tatăl lui Andronic Ducas, care l-a trădat pe împărat pe cîmpul de luptă. În realitate fusese un complot al tuturor acestora pentru a se scăpa de tutela lui, şi Psellos însuşi într-un loc îl aprobă şi îl felicită pe Andronic pentru fapta sa.

j. Maria de Alania, soţia lui Mihail VII Ducas şi mama tînărului Constantin Ducas (desemnat un timp ca moştenitor prezumtiv şi ginere al lui Alexios Comnen, în primii ani ai domniei acestuia), a jucat un rol apreciabil în frămîntările de palat din acea vreme. A ajutat pe Comneni să-l detroneze pe soţul ei de al doilea Botaniates, cînd a înţeles că acesta vrea să declare drept moştenitor al său, nu pe fiul ei, Constantin Ducas, ci pe un nepot al său, Synadeno. La urcarea pe tron a lui Alexios s-a putut crede că acesta îşi va lăsa soţia pentru ea. Dar speranţele i-au fost spulberate cînd a fost încoronată tînăra împărăteasă, sub presiunea patriarhului şi a partidei care îl susţinuse pe Alexios. Maria se bucura însă de o situaţie cu totul excepţională ca mamă a moştenitorului prezumtiv al coroanei. Dar cu timpul perspectivele acestuia se tot îngustau şi Maria de Alania a complotat contra lui Alexios şi a fost silită să intre la mănăstire.

---

des études grecques", VIII (1874), 193—221. Pentru înlocuirea lui Mihail şi orbirea fiului său şi trimiterea înapoi a micii normande (cf. şi Arthur Pusch, *Das* χρόνικον ἐπίτομον, teză, Iena, 1907), vezi Orderic Vital, ed. Auguste Le Prevest, Paris, 1838—1855, III, 166—168. Cf. Kurtz, în „B.Z.", III, 630 ş.u. Cf. L. Tafel, *Komnenen und Normannen*, ed. 2-a, 1870; Heinemann, *Geschichte der Normannen in Unteritalien und Sicilien*, I, Leipzig, 1894; C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Mannheim, 1894 (traducere franceză, Paris, 1905; extras din „R. Or. lat."); K. Schwartz, *Die Feldzüge Robert Guiskards gegen das byzantinische Reich*, „Programm", Fulda, 1854; Wilken, *Rerum ab Alexio I, Johanne, Manuele et Alexio Comnenis, etc., gestarum libri* II, Heidelberg, 1811; J. Chalandon, *Essai sur le règne de Alexis I Comnène (1081—1118)*, Paris, 1900; Albert Gruhn, *Die byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge* (în „Jahresbericht" al Şcolii Reale), Berlin, 1904.

k. Cumnat al Comnenilor Alexios și Isac care, suspectați de împărat din cauza acțiunii lui, și simțindu-se direct amenințați, reușesc să fugă din Capitală, pe care o ocupă apoi cu forțe însemnate, detronîndu-l pe împărat.

l. Neputîndu-se proclama pe sine, l-a silit pe Cezarul Ioan Ducas (unchiul lui Mihail VII), pe care îl capturase, să primească coroana. A fost învins.

m. Robert Guiscard de Hauteville, care ocupase sudul Italiei și dobîndise, în 1071, după un asediu de trei ani, orașul Bari stăpînit de bizantini. A existat un proiect de căsătorie între fiul lui Mihail VII și fiica lui Robert, care a și fost trimisă la Constantinopol. Uzurparea lui Botaniates și instaurarea Comnenilor au zădărnicit acest plan.

VI

SPIRITUL BIZANTIN ÎN AJUNUL CRUCIADELOR

Spiritul nou al acestei epoci se regăsește în acea personalitate multiplă și fără astîmpăr, de o mare iscusință, fără nimic măreț și nobil, care s-a numit Constantin, iar apoi ca monah, Mihail Psellos. Căci simpla retorică, curiozitatea pentru științele naturale, fabricarea de versuri ocazionale, dialectica pusă în slujba teologiei, nu sînt decît ocupații subsidiare sau pregătitoare ale spiritului.

Țelul principal al unui *logios* ca el — care trebuie să fie un mare retor, un naturalist, un teolog destul de bun și în oarecare măsură un medic — este de a întreține legături cît mai strînse cu lumea de idei a antichității elenice, care se bucură acum de un respect universal printre oamenii instruiți „care au studiat" și de a-și arăta acel amestec de talent și de forță numit de italieni: *virtù*. Aristotel, comentat între alții de Eustratie, mitropolitul Niceei [1],
231 nu mai satisface // îndeajuns: este prea formalist și prea a fost compromis de amestecul său neîncetat în neînțelegerile dintre școlile teologice; secolul XI al erei creștine îndrăznește să-l contemple la Bizanț pe „divinul Platon" el însuși. Dogma creștină, de care nu este voie să te emancipezi, rămîne de o parte, și se împrumută de la Platon — al cărui sistem este urmat acum pînă și în scrierile mistice — toată orientarea gîndirii, tot avîntul idealist cam vag și firav.

Așa a fost Psellos, datorită unei neîncetate stăruințe și așa au fost, într-o mai mică măsură, ceilalți cărturari ai vremii sale.

Dar școala lui Bardas, unde a studiat acest poligraf în vremea Porfirogenetului [2], nu a mai dat pe un altul care să poată fi comparat chiar de departe cu omul fără conștiință și moralitate, în stare să lingușească și să ponegrească rînd pe rînd, care să cunoască toate subtilitățile gîndirii antice — pe care a căutat-o nu numai la Platon însuși, dar și la urmașii lui: Plotinus, Porfirius, Iamblicus — și toate posibilitățile unui stil pe care îl imită cu cea mai mare grijă și cu rezultatele cele mai satisfăcătoare, chiar și pentru cel mai pretențios purist al vremii sale. Și astfel, a fost neîntrecut în povestiri și cel mai iscusit dintre portretiști.

---

[1] Cf. Dräseke, în „B.Z.", V, 319 ș.u.

[2] Ed. Sathas, din *Bibliotheca Graeca medii aevi*, p. 30. El rîde de filozofii din această epocă, ce nu treceau dincolo de Aristotel *(ibid.)*.

Foarte constantinopolitan, dar de origine obscură, reuşind „prin limbă mai mult decît prin sînge" [3] fără nici un interes pentru viaţa provinciilor, el dispreţuieşte pe filozofii care rămîn străini de viaţă [4] şi se alipeşte înainte de toate Curţii, singurul mediu, cu voluptăţile şi tragediile sale, cu ostentaţiile sale zadarnice şi minciunile sale cinice, în care credea că poate să trăiască. Împărăteasa Zoe mai dă puţin din aureola sa tuturor acelora cărora le-a oferit mîna sa, pînă ce frumuseţea sa sexagenară mai smulge încă omagiile
232 linguşitorului oficial al palatului bizantin; dacă // privirea împăratului se întoarce însă spre o curtezană, aceasta va beneficia de aceleaşi complimente ale „proedrului" [fruntaşului] „literaţilor" din vremea sa. Nici unul din deţinătorii puterii nu scapă de o simpatie care nu se opreşte decît în faţa nenorocirilor, ca aceea a împăratului orbit, Roman III „Diogene"[a], pentru acest arhaizant. Cei care s-au bucurat de o [educaţie clasică] παιδεία ἑλληνική, trec bineînţeles înaintea celorlalţi [5].

Îl vedem pe Psellos [6] explicînd în limba vulgară, după dorinţa împăratului, stăpînul său, „Cîntarea Cîntărilor". El îi mai adaugă şi versuri de o

[3] „Μὲ ἡ γλῶττα μᾶλλον ἢ τὸ γένος ἐκήρυττε; p. 261.

[4] *Ibid.*, p. 50. Şi cei care studiază pentru a căpăta funcţii; p. 18.

[5] *Ibid.*, p. 50, 113 ş.u. (despre Constantin Monomahul care nu avusese timpul necesar pentru ca să se instruiască).

[6] Pentru bibliografie, în afară de Krumbacher, *Byz. Litt.*, 433 ş.u., vezi Béés, în „B. ngr. J.", III, 180—181. Pentru viaţa sa, Rambaud, *Psellos*, în „R.H." (şi extras), 1877; *Esquisses byzantines*, 109 ş.u.; Diehl, *Esquisses byzantines*, I-ère série, *Une famille de bourgeoisie à Byzance au XI-e siècle; Figures byzantines*, I, ch. XI; Bréhier, *Psellos*, în „R. ét. gr.", XVI (1903), 375—414; XVII (1904), 34—76; Miller, *Les ambassades de Michel Psellos*, în „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions", seria nouă, III, 1867; A. d'Alès, *A Byzance, Psellos et Cérullaire*, în „Études publiées par les P.P. de la Compagnie de Jésus", 168 (1921), 178—204; „B.Z.", III, 602—603 (despre moartea sa). Portret presupus al lui Psellos, Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 241. Biografia sa în general: Diaconul Narcis, în Νέα Σιών, XVII (1922), 93—100. — Ediţii: Sathas, Londra, 1899 (vezi critica lui Kurtz, în „B.Z.", IX, 492 ş.u.); *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976—1077), texte établi et traduction par Émile Renauld*, Paris, 1928; acelaşi, *Lexique choisi de Psellos*, Paris, 1920. Cf. Gertrud Riedl, în „B. ngr. J.", VII, 305 ş.u.; de asemenea William Fischer, în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung" (1886), 359 ş.u. Pentru compunerea Cronografiei sale (1059—1063), J. Sykoutris, în „B.Z.", XXX, 61 ş.u.; Paul Tannery, *Psellos sur la Grande Année*, în „R. ét. gr.", V (1892), 206—211; Bruno Rhodius, *Beiträge zur Lebensgeschichte und zu den Briefen des Psellos*, Plauen, 1892; Sternbach, în „Wiener Studien", XXV (1903), 10—39 (cu privire la o poezie jignitoare); acelaşi, în „Eos", IX (1903), 5—10 (despre Ioan Psellos); Dräseke, *Psellos et le Cérullaire*, în „Z. f.w. Theol.", XLVIII (1905), 149—159; „J. Min. I. P. r.", 1910, 1—25; „Commentationes oenipontanae", V (1910), 14—76; Maas, Περὶ τῶν ἀθηναϊκῶν τόπων, în „Philologus", LXXII (1913); P. Würthle, *Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia*, Paderborn, 1917 (şi în „B.Z.", XXX, 39—40); Zervos, *Un philosophe néoplatonicien du XI-e siècle, Michel Psellos*, Paris, 1920; Sideridis, *Psellos* (despre minunea de la Blacherne), în Ὀρθοδοξία din Constantinopol, 1928; *Michel Psellos, Épitre sur la Chrysopée*, publicată de Joseph Bidez, Bruxelles, 1928 (cf. Grégoire, în „Byz.", IV, 728 ş.u.); K. Svoboda, *La démonologie de Michel Psellos*, Berna, 1927; Bréhier, *Un discours inédit de Psellos* (contra lui Cerularie), în „R. ét. gr.", XVII (1900); Tannery, *Psellos sur les nombres*, în „R. ét. gr.", 1892; „B.Z.", VII, 599—602; Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.", XV, 121—124; Kurtz, *Zu Michael Psellos*, *ibid.*, 590—593; A. Mayer, *ibid.*, XX, 27 ş.u. (Psellos şi Grigore din Nazianz); Gertrud Riedl, Περὶ τῆς κινήσεως τοῦ χρόνου, în „Byz.", IV, 197 ş.u.; Kurz, în „V.V.", XIII, 227 ş.u. (stilul lui Psellos); „Byz.", II, 607 ş.u.; IV, 716 ş.u. (observaţii); Gertrud Riedl, în „Byz.", V, 229 ş.u. (cronologia lui Psellos); Jahn, în „Hermes", XXXIV, 315—319; E.R[uelle], *Psellos*, Περὶ παραδόξων ἀναγνωσμάτων, în „Revue de Philologie", XXVII (1903), 188; Émile Renauld, în „Mélanges" Schlumberger, 133 ş.u. (pasaje traduse). Cf. A. Catoire, *Philosophie byzantine et philosophie scolastique*, în „É.O.", XII, 193 ş.u.

factură uşoară de mîna sa, în care s-a crezut că poate fi descoperit un fragment uitat al poeziei populare. Dar el foloseşte limbajul clasic cînd dă explicaţii teologice basileului Mihail Ducas. Găsim aici o întreagă psihologie originală şi adîncă, asemenea aceleia din tratatul despre suflet şi din comentariul asupra lui Platon. Dar alături se află glose naive privind chestiuni de istorie naturală, de fizică, de astronomie. Împăratul voia să ştie cum va fi sfîrşitul lumii şi de ce apa de mare este sărată, de ce ciobanii dau sare turmelor lor, de ce lacrimile mistreţilor sînt dulci şi cele ale cerbilor sînt amare. Acest spirit universal cunoaşte virtuţile pietrelor[b]; el mai versifică pentru acelaşi stăpîn o profesiune de credinţă şi un rezumat al legilor; şi aceasta nu este singura sa contribuţie la jurisprudenţă. El scrie un dialog de croială platoniciană cu privire la operaţiile demonilor care ştiu să vorbească în limba greacă sau chaldeeană, persană sau siriană. Totodată, lucrările sale de critică a operelor marilor Părinţi ai bisericii sînt libere ca ton şi lipsite de retorică, oferind distincţiuni subtile.

În fond, orice s-ar fi spus despre el şi oricît de perfect, nu va putea niciodată fi definit complet un suflet ca al lui Psellos, în care există simul-
233 tan atîta delicateţe şi totodată // atîta josnicie. El se admiră pe sine, pomeneşte de frumosul său accent, de „farmecul firesc al spuselor sale" pline de har. Natura l-a făcut, zice el, în aşa fel încît admiraţia se impunea de la sine. El a uitat să spună că este frumos, poate pentru că lumea îşi bătea joc de nasul său. El caută să arate în fiece împrejurare propria sa valoare, şi sinceritatea este aproape întotdeauna absentă din expunerea sa istorică, precum şi din scrisorile sale. Portretele contemporanilor săi sînt făcute atît ca fizic cît şi ca moral, după modele literare aproape în egală măsură ca după bogata sa experienţă de om de curte.

Dar vigoarea lipseşte din aceste pagini prea bine netezite, în care se simte în fiecare clipă întrebarea „ei văzuşi? ce zici de mine?" a unui vanitos incorigibil. Poate să fie mîndru un cercetător de a fi străbătut toată această retorică îmbelşugată şi nefirească, pentru a ajunge în sfîrşit la un grăunte de realitate şi aceea discutabilă; dar pentru cine caută un om în luptă cu adversităţile vieţii şi în stare a reacţiona contra spiritului fals al vremii sale, este mai bine de căutat aiurea: la „barbari" care preţuiesc infinit mai mult.

234 // Nu ne mai putem aştepta la o vreme de înflorire a Vieţilor de sfinţi. Abia le mai avem pe cele ale Sf. Photios din Tesalonic, Sf. Lazar Galeriotul (†1054) şi Sf. Filaret († 1070)[7]. Clerul lasă sarcina predicării moralei unor laici sau unor imitatori ai antichităţii, ca „pustnicul" de la sfîrşitul
235 acestui secol care a scris „Oglinda" *(Dioptra)*, înfăţişînd // veşnica luptă dintre trup şi suflet[8]. Acest cler se ocupă acum să combată erezia, mai ales cea a bogomililor, care tocmai şi-au redactat manualul lor „cheia ade-

[7] Episcopul Arsenie, Viaţa Sf. Photios (în l. rusă), Novgorod, 1897; *Acta Sanct.*, noiembrie, III, 508 ş.u., *ibid.*, aprilie, I, 606—618.

[8] Prefaţa lui Psellos. Ed. Migne, *P. Gr.*, CXXVII, c. 709 ş.u.; Κλαυθμοί ale sale au fost publicate de Emmanuel Auvray în „Bibl. des Hautes Études", 1875, şi de Struckburgh (*The soul and the body*, Cambridge, 1894). „Înţeleptul Longibardos" este contemporan (vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 591).

vărului"[9]. Frigianul Euthymie Zygabenos, călugăr din mănăstirea Peribleptos şi scriitor cunoscut prin alte lucrări, se ridică pentru a-i da replica în „Arsenalul dogmatic" (Πανοπλία δογματική), care nu se mărgineşte numai la aceşti adversari[10]. Împotriva latinilor în momentul schismei a doua, despre care va fi vorba mai apoi, intră în luptă şi arhiepiscopul de Ohrida, Leon, care a scris despre azime[11c].

În vremea aceasta, episcopul este uneori un bizantin ieşit din şcolile noi, care simte întotdeauna nevoia de a trăi într-un mediu foarte luminat, printre oameni în stare să-l înţeleagă. Unul ca acesta era acel Teofilact, adversar şi el al latinilor, căruia i s-a încredinţat scaunul de la Ohrida, după ce a fost preceptorul lui Constantin[d], fiul lui Mihail Ducas. În vreme ce au fost date uitării tratatele şi versurile sale, comentariul său asupra Scripturilor a rămas celebru, fiind preferat de-a lungul secolelor de către traducători, oricăror altor lucrări de exegeză. Scrisorile sale înfăţişează starea în care se aflau provinciile redobîndite din vestul Peninsulei Balcanice[12].
236 Cartea de // educaţie împărătească (Παιδεία βασιλική) a lui Teofilact, scrisă pentru elevul său, Constantin Ducas, a fost concepută, cum declară acest prelat, „în felul doric", sever. Este o frumoasă lucrare literară care începe prin descrierea avantajelor şi farmecelor Capitalei, printr-un portret al principelui împodobit cu toate darurile naturii; lauda părinţilor şi, mai ales, a mamei, nu lipseşte. Caracteristicile tiraniei sînt energic combătute. Linguşitorul va crede mai tîrziu că regăseşte tipul principelui ideal, asemenea lui Hadrian, Marc-Aureliu şi Commodus (!) în persoana lui Alexios Comnenul[13].

Este în acest prelat constantinopolitan, atît de îndrăgostit de ambianţa sferelor înalte, ceva din Sf. Ieronim, minus dispoziţia de a se retrage în deşert. Căci el urăşte Ohrida, scaunul său arhiepiscopal cu tot ce cuprinde. Cei de acolo nu îl înţeleg, ceea ce îl înfurie. Cînd se mai adaugă şi invazia francilor, φραγγική διάβασις, este cuprins de deznădejde. El îl mîngîie pe colegul său de la Vidin, tulburat de cumani, arătîndu-i cît de mult suferă şi el de primitivitatea ţăranilor, de brutalitatea bulgarilor, de aroganţa încasatorilor de dări de la Constantinopol, care ridică pe un copil din cinci pentru datoriile părinţilor[14].

Sau avem de-a face cu cineva care — ca Ioan Mauropous[e], mitropolitul de Euchaites, este de-a dreptul poet şi poet de oarecare înălţare, era să adaug: şi de o relativă sinceritate. Autor de omelii şi de biografii hagio-

[9] Fr. C. Conybeare, *The key of the truth, a manual of the paulician church of Armenia*, Oxford, 1898.

[10] Ed. Migne, *P. Gr.*, CXXVIII — CXXX. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 82 ş.u.; „B.Z.", XII, 582—584; Jugie, în „É.O.", XV, 215 ş.u.

[11] Cf. Dräseke, în „Z. f. w. Theol.", XLVIII (1906), 112—120; Lavriotis, în Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια, IV (1887), 150—162. Cf. pentru un Ioan de Prizren, Chrysostôm Papadopoulos, în Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια, XXIII (1903), 355—362. Pentru un Grigore de Corint, vezi Maas, în „B. ngr. J.", II, 52—55.

[12] Operele sale în Migne, *P. Gr.*, CXXIII—CXXVI. Cf. Karl Roth, *Studie zu den Briefen des Theophylaktos Bulgarus*, „Programm", Ludwigshafen, 1900; Mercati, *Poesie di Teofilatto di Bulgaria*, în „Studi bizantini", 1924, 173—194; Dräseke, în „B.Z.", X, 515—529; cf. *ibid.*, XIII, 494 ş.u.; Praechter, *ibid.*, I, 399 ş.u.

[13] Migne, *P. Gr.*, CXXVI.

[14] *Ibid.*, c. 336—337. Totuşi este vorba de elevii săi bulgari, în scrisoarea XLVIII.

grafice, dar şi profesor de filozofie sub Monomah, „Euhaitul" are o înţelegere firească pentru ce aparţine vieţii înconjurătoare. În bucăţile sale variate găsim şi cîte o săgeată contra celor ce vor să facă versuri fără a se pri-
237 cepe [15]. În iambii săi iscusiţi, el nu este numai un // glorificator al patronilor săi cereşti, un preamăritor al împăratului său, Constantin Monomahul, care cucereşte doar dintr-o privire, precum şi al celor două surori, Augustele[f], δισσαῖ ἄνασσαι şi autorul de epitafe pentru cei din preajma stăpînului, *vestarhi* şi *chartophilaxi*; el este totodată un dătător de precepte tehnice, un critic sever al celor care se încurcă în metrii prozodiei. El are în faţă modelul lui Pindar şi mistica îl încîntă. El nu uită pe Părinţii bisericii, dar icoana morţii, a caracterului trecător al lucrurilor omeneşti, nu i se înfăţişează în acelaşi fel ca unui creştin adevărat. Spiritul vechilor epigramatişti retrăieşte în acela care dispune cu autoritatea unui maestru de forma lor [16]. De aceea a şi fost clasat foarte sus, alături de Psellos, din cauza frumuseţii imnurilor şi canoanelor sale. Crescut de unchii săi, dintre care unul şi-a dat concursul la convertirea bulgarilor, acest scriitor de rasă, care a ajuns la un scaun episcopal fără a fi trecut prin mănăstire, are un suflet al său pe care îl dezvăluie cînd cîntă plecarea sa din casa lui vîndută: ἄπειμι φεύγων ἔνθεν οὗ Θεὸς φέρει. (Plec ca un fugar de acolo de unde Dumnezeu mă ia.)

El va fi deci chiriaşul altora, în loc de a mai fi stăpînul care fusese în ajun, un biet nepoftit în loc de un „băştinaş". Însă Constantin Monomahul îl va scoate din nevoile sale şi cele două porfirogenete îl ajută şi ele. Prieten cu Constantin Lichoudes[g] şi cu Ioan Xiphilin, acela care fusese profesorul lui Psellos, a plătit dragostea sa de adevăr cu plecarea în exil în acea episcopie îndepărtată al cărei aspect sălbatic îl descrie. Rechemat la Constantinopol în momentul în care Capitala este asediată de Tornikios, el aruncă anatema sa asupra oraşului corupt [17]. Îi fu dat după aceea să
238 asiste // la victoria împăratului, la conflictul lui Mihail Cerularie cu Roma, ca să-şi încheie zilele muncind în modesta sa dieceză.

Acest poet-episcop luase ca model pe un alt autor de versuri care trăia în prima jumătate a acestui secol XI (pînă prin 1050), anume Cristofor din Mitylene, care fiind proconsul, patriciu, secretar imperial şi judecător, nu a socotit de cuviinţă să intre în tagma călugărească, el reprezentînd, ca Psellos, tipul nou al înaltului funcţionar, al clientului imperial şi al omului de Curte care se impune prin lucrări literare. Poezia sa — după obiceiul curent în acest mediu bizantin — stăruie asupra a tot ce este în jurul său şi îi atrage curiozitatea sau îi solicită în mod necesar atenţia [18]. Acest diletant cunoştea, tot atît de bine ca Psellos însuşi, tehnica stilurilor celor vechi,

[15] *P. Gr.*, CXX, c. 1039 ş.u. Cf. *Joh. Euchaitensis Metropolitae quae in codice vaticano gr. 676 supersunt, ed. J. Bollig et P. de Lagarde*, Göttingen, 1882; A. Berndt, *Johannes Mauropus*, Plauen, 1887; Reitzenstein, *M. Terentius Varro und J. Mauropus von Euchaita*, Leipzig, 1901; „Syllogos" al Soc. din Constantinopol, XV—XVIII, 36—45; „B.Z.", VIII, 553.

[16] Migne, *P. Gr.*, CXX, c. 1076 ş.u.

[17] Vezi şi Dreves, *Stimmen aus Maria-Laach*, XXVI [2]; Dräseke, în „B.Z.", II, 461 ş.u.

[18] Ed. Antonio Rocchi, *Versi di Cristoforo Patrizio*, Roma, 1887. Cf. Ed. Kurtz, *Die Gedichten des Christophorus Mitylenaios*; „B.Z.", XV, 639—641, „V.V.", XI, 622 ş.u.; Kurtz, în Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 169 ş.u.; Sternbach, în „Eos", V, 7—21.

dar versurile sale, de o factură complicată, dedicate împăraţilor de pe tron, tragediei lui Roman Digenis, sau unor prieteni printre cărturarii laici, sau printre călugări, în sfîrşit enigmele sale nu vădesc decît iscusinţă în imitarea modelelor pe care şi le-a propus.

Aceasta este şi epoca în care Constantin Kephalas a adunat materialele păgîne de spirit elenic pentru antologia[h] sa palatină [19]. Am menţionat mai înainte opera literară a lui Simion, zis Misticul, paflagonian din mănăstirea Sf. Mamant de la Constantinopol [20], care şi-a încheiat tocmai în 1040 viaţa începută în 960.

239 // Istoricii care aparţin acestei epoci fac paradă de erudiţie, pe cît le îngăduie mijloacele, dar ţelul şi misiunea lor, ca şi dispoziţia lor spirituală, este de a da memorii. Este ceea ce apropie pe un Leon Diaconul, istoric al campaniilor de pe Dunăre contra ruşilor şi Mihail Attaliatul, chiar Ioan Skylitzes, în vreme ce provincialul Kekaumenos, în valea sa balcanică, asemenea unui Xenofon mărginit, inaugurează o istoriografie populară, într-o proză a cărei calitate corespunde aceleia a versurilor celebrei epopei a lui Akritas, despre care va fi vorba mai departe.

Literatura istorică devine deci savantă şi individuală pentru o epocă eroică în care se ivesc mari personalităţi eroice, care vor ca gesturile lor să fie proclamate de scriitorii care participă la campaniile lor şi trăiesc în preajma lor, ca odinioară Procopie în preajma lui Belisarie.

Dacă nimic nu îi rămîne ascuns lui Psellos, oaspete şi comesean al cercurilor Palatului pe care le împodobeşte cu prezenţa sa, dacă istoriografia de anticameră şi de budoar începe cu el, totuşi mai sînt acum şi istorici cărora li se dă însărcinarea să scrie, şi alţii pe care viaţa însufleţită a acestei societăţi reînviate de succes îi atrage.

Unii din ei scriu istorie aşa cum ar scrie în varietatea multiplă a ocupaţiilor lor literare, o omelie, o viaţă de sfînt, un comentariu, o colecţie de scrisori, un mic poem. Totul le convine, pentru că totul le este tot atît de uşor acestor cunoscători desăvîrşiţi, ba chiar uneori acestor maeştri ai tehnicii.

Ioan Xiphilin din Trapezunt, prieten intim al lui Psellos, este mai întîi profesor de drept, apoi călugăr într-o sihăstrie de pe muntele Olimp, pentru a se întoarce la Constantinopol şi a deveni patriarh în 1064. Psellos a rostit în 1075 discursul său funebru. A scris „Martiriul Sfinţilor din Trapezunt" şi a dat o prescurtare a lui Cassius Dio [21]. Tot atunci patriciul
240 Teodor Daphnopates, // autor şi el al unor scrisori oficiale, strînge într-o culegere omeliile lui Hrisostom, scrie versuri şi întocmeşte o cronică a epocii sale, care nu s-a păstrat [22].

---

[19] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 728.

[20] Ed. la Veneţia în 1790, ca anexă la Dionisie din Zagora; apoi de Migne, *P. Gr.*, CXX. Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 152—155; Maas, *Aus der Poesie des Mystikers Symeon*, în „Festgabe" Ehrhard; Ireneu Hausherr, *Un grand mystique byzantin, Vie de Syméon le Nouveau théologien par Nikétas Stéthatos*, Roma, 1928; cf. L. Petit, în „É.O.", 1928, 463 ş.u.; *ibid.*, 1929, 431 ş.u. Pentru operele patriarhului Mihail Cerularie, Migne, *P. Gr.*, CXX, c. 724 ş.u.

[21] Vezi Paranikas, în „V.V.", XIV, 12 ş.u. Omeliile sale, în Migne, *P. Gr.*, CXX, c. 1201 ş.u.

[22] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 170, 459.

Gheorghe Skylitzes, înalt funcţionar, couropalat, protovestiar, căruia i se datorează o lucrare întinsă de istorie, mergînd de la 841 la 1079, este în acelaşi timp un autor de canoane [23].

Nu vom avea niciodată biografia acestui „căţel" (Skylitzes) din thema thrakesioilor, care crede că această epocă de isprăvi mari merită ca istoria integrală a lumii să fie înfăţişată altfel decît pînă la el. Este vorba acum de un lucru cu totul nou, căci lumea nu se mai poate opri numai la „miracolele mozaice", lăsînd deoparte tot ce povestesc istoricii profani şi chiar poeţii în fabulele lor, care trebuie să conţină un grăunte de adevăr. Alături de Nemrod va fi deci Saturn, alături de Assur va fi Thur din Biblie, Mars va fi confundat cu Baal; zeii de la Jupiter-Picus pînă la Venus sînt regi ai Italiei, ale căror fiice sînt libere să se mărite cu Adonis. Împreună cu toate acestea aflăm multă aversiune pentru evrei şi o ortodoxie care nu iartă pe nici un eretic.

Un călugăr Gheorghe, zis Kedrenos, a continuat, a copiat, a prescurtat această cronică de o frumoasă prestanţă, sprijinind o povestire mai săracă pe textul lui Mihail Attaliatul [24].

Acest asiatic, Mihail din Attalia, stabilit la Constantinopol ca judecător, dar care ajunge şi el să însoţească armatele Imperiului, întocmeşte un manual de drept şi redactează pentru împăratul Nikefor Botaniates o altă carte de istorie care merge de la 1034 la 1079 [25].

241 // El este ca Leon Diaconul, un fost ofiţer, dar după ce în prealabil a fost judecător la Constantinopol, elev al Academiei care crea savanţi şi pe care protectorul ei imperial a favorizat-o atît. El nu omite să-l citeze pe Hesiod, dar alături este şi Sf. Pavel. Psellos este modelul său în ce priveşte spiritul de linguşire care îl face să-i acorde bietului Nikefor pe Fabii antici ca strămoşi şi să-i găsească scuze pentru toate greşelile şi toate actele sale de cruzime.

Cît priveşte pe ofiţerul tesalian, care este totodată şi un bogat proprietar rural [26], înrudit nu numai cu demnitari bizantini, dintre care unul cu acelaşi nume, dar şi cu şeful românilor din această regiune, Nicoliţa [27], el se mărgineşte să dea îndrumări fiului său în vîrstă fragedă, din care vrea să facă un vrednic moştenitor pe moşiile sale, îndemnîndu-l să servească pe oricine va deţine Constantinopolul şi mai departe să nu se încreadă în nimeni. El l-a citit pe Cassius Dio şi judecata sa este destul de imparţială pentru a lăuda calităţile militare ale lui Samuel [28].

Mai adăugăm că raporturile literare continuau şi în cursul acestui secol XI cu teritoriile pierdute. Ca dovadă este traducerea în limba gruzină de

---

[23] Ed. Bonn, sub numele de Kedrenos, care îi copiază cronica. Cf. De Boor, în „B.Z.", XIII, 356 ş.u.; acelaşi, *ibid.*, XIV, 409 ş.u.; 757 ş.u.; Petrides, în „V.V.", X, 460 ş.u.

[24] Îl acuză pe Psellos, acest lăudăros (μεγαυχεῖ), de trădare (p. 702).

[25] Ed. Bonn. Cf. Waldemar Nissen, *Die* διάταξις *des Michael Attaleiates von 1077*, Iena, 1894.

[26] Asupra acestor chestiuni de proprietate, Dölger, în „Bulletin of the international Commitee of historical sciences" 18 (februarie 1933), p. 5 ş.u.

[27] Îi este πάππος.

[28] Στρατηγώτατος; ed. „Strategikon"-ului de Vasilievski şi Jernstädt. El regretă că îi lipseşte „educaţia elenică" (p. 75). Un Kekaumenos în Kedrenos-Skylitzes, 642.

către călugărul Artenie a lucrării lui Gheorghe călugărul şi versiunea în aceeaşi limbă a unei Vieţi a Sf. Ilarion al Iberiei [29].

Cu totul alta este situaţia persoanelor aparţinînd unei dinastii, ca Ana Comnena, sau reprezentînd o candidatură la tron menită insuccesului,
242 ca Nikefor Bryennios. // Aceştia sînt datori, o datorie politică faţă de familia lor, de a comemora evenimentele care îi interesează în cel mai înalt grad.

Bryennios regretînd că nu este un Thukydide sau un Demostene, nu poate da decît memorii de o factură destul de simplă [30].

Fiul unui candidat la tron care a plătit cu viaţa sa o ambiţie atît de mare, el a fost crescut la curte ca viitor soţ al prinţesei Ana. Acolo a fost introdus în cercul de studii pe care îl cunoaştem prin predecesorii săi, ceea ce îi îngăduie să amestece în lucrarea sa bine scrisă, dar fără orizont şi fără avîntare, pe Homer, Thukydide şi Demostene. El are destulă îndemînare pentru a face să încapă în ea amintirea tatălui său şi aceea a foştilor împăraţi Ducas, înlocuiţi, alături de lealitatea faţă de noul împărat a cărui „veche genealogie" κομνηνικὴ ἀρχαιογονία [31] o preamăreşte, din consideraţie şi pentru soţia sa pe care o numeşte „sufletul său şi gîndirea sa foarte înţeleaptă" [32].

Prinţesa Ana, femeie extraordinar de învăţată [33], pricepută şi în filozofie (cea a lui Platon ca şi cea a lui Aristotel), precum şi în fizică, geometrie, astrologie, geografie, tactică şi medicină, cunoscînd toate posibilităţile de stil din antichitate, era totodată un spirit de o mare fineţe, în stare să cerceteze documentele de arhivă, dar dintr-o ambiţie infinit mai înaltă, depăşind tot ce se încercase şi se voise să se realizeze în istoriografie pînă
243 atunci. Ea vrea să dea în acelaşi timp o pledoarie // pentru tatăl ei [34] şi o poemă epică în amintirea lui. Influenţată de acel Occident a cărui invazie din toate direcţiile o vom descoperi în repetate rînduri de acum înainte, ea are — alături de o adevărată poezie în redarea portretelor care pare luată din „chansons de geste" [35] franceze — întregul sens al marilor personalităţi care se desprind din ambianţa lor, al glorioaselor isprăvi care depăşesc măsura comună, al întreprinderilor îndrăzneţe care îşi găsesc scopul în sine, al gesturilor cavalereşti, oricare ar fi naţiunea şi caracterul social al celor

---

[29] S. Kauchčišvili, *Georgii Monachi Chronicon*, Tiflis, 1920. Cf. idem, *Épisode de l'histoire de l'hagiographie géorgienne*, în „Bulletin de l'Université de Tiflis", 1919—1920, nota 1, p. 39—67.

[30] Ed. Bonn. Cf. Seger, *Byzantinische Historiker des 10 und 11 Jahrhunderts, I, Nikephoros Bryennios*, München, 1888. Cf. Mordtmann, în „Syllogos" al Soc. din Constantinopol, XI.

[31] Ed. Bonn, p. 13. El scrie, afirmă soţia sa, „din porunca împărătesei", δι' ἐπιταγῆς τῆς βασιλίδος; ed. Bonn, I, 7, 336—337.

[32] Ὦ σοφωτάτη μοι φρὴν καὶ διάνοια (p. 14). Dar trebuie văzută şi p. 50. El deplînge suferinţele lui Digenis, dar îl înfăţişează ca lipsit de cunoştinţe şi de talent (p. 55).

[33] Τὸ ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα (I, p. 4). Cf. elogiul lui Psellos (I, 258).

[34] Ea îl absolvă de uciderea lui Bryennios; „dacă i s-a întîmplat un rău lui Bryennios, este din vina unora din preajma împăratului" (I, 38). Ea îl scuză şi de faptul de a fi luat ceea ce i se cuvenea fratelui său, Isac (I, 112).

[35] Dar ea se referă la Phidias, la Polyclet, la Apelle.

care le săvîrşesc, aceeaşi admiraţie fiindu-le datorată din partea unui suflet romantic [36].

Am mai observat că, întocmai ca în Occident, textul sacru putea fi înfăţişat sau transpus în dialog. Urme ale acestui teatru, ale acestor mistere s-au şi conservat. Găsim aici dispoziţia scenei în acelaşi timp cu elementele dialogului. Fără îndoială, textele apocrife sînt puse la contribuţie într-o largă măsură. Ar trebui totuşi cunoscută data aproximativă a acestor reprezentaţii şi atunci s-ar putea vedea dacă nu este cumva vorba de o imitaţie a unei dramatizări atît de familiare occidentalilor în vreun oraş al Siriei sau chiar al Europei, unde şedeau şi negustori occidentali [37].

244 // Această literatură nu era delimitată de teritoriul pe care Imperiul îl păstrase sau îl recucerise. Ea era cerută şi în Occident, dincolo de mare. În sudul italian, între mijlocul secolului XI şi al treilea deceniu al celui următor, avem exemplul unui „scholarios" Sabbes, proprietar bogat, care îşi adunase o bibliotecă greacă [38].

Dealtminteri, cu noul ideal pe care „francii" de orice naţie îl aduceau în cutele steagurilor lor, trebuie să ia sfîrşit şi civilizaţia pe care iconoclaştii contribuiseră să o întemeieze, civilizaţie bazată exclusiv pe antichitate, pasionată pentru costumul şi decorul arhaic, iscusită în contrafaceri şi placaje; în fond lipsită de originalitate şi puţin uscată în perfecţiunea formelor sale.

De la începutul secolului XI, chiar dacă Asia, neîncetat devastată şi curînd chiar ocupată în diferite puncte de către turcii invadatori, nu aduce nimic nou, în schimb Europa se mai îmbogăţeşte cu locaşuri religioase de proporţii foarte modeste, de o decoraţie puţin costisitoare de simplu placaj, dar decupate de ferestre mari şi acoperite de arcade oarbe pe mai multe rînduri, sau înfrumuseţate de linii dinţate şi mai ales de policromia aplicaţiilor de marmure colorate sau sculptate, de fragmente culese la întîmplare, sau de combinaţii, pline de un capriciu fermecător, de cărămizi şi de piatră măruntă, mai avînd în plus accentul tamburului tot mai înalt sub obsesiunea clopotniţelor din Occident. Este o artă care se distinge mai ales prin simţul armoniei antice.

245 Cum în Constantinopolul însuşi nu există ca noi // construcţii decît: Parigoritissa, creaţie a împăratului Nikefor III (Botaniates), şi Kecharitomene, datorită împărătesei Irina (care se va retrage acolo cu fiica ei Ana Comnena), pe lîngă biserica Sf. Gheorghe a Monomahului [39], nu

[36] Ed. Bonn şi ed. Reifferscheid, 2 vol., Leipzig, 1884. Cf. E. Oster, *Anna Komnena*, „Programm", Rastatt, 1868—1871, 3 părţi; Elizabeth A. S. Dawes, *The Alexiad;* Louis de Sommerard, *Deux princesses au XII-e siècle : Anne Comnène, témoin des croisades, Agnès de France*, Paris, 1907; Naomi Mitchison, *Anna Comnena*, Londra, 1928; Georgina Buckler, *Anna Comnena*, Londra, 1929 (cf. „Byz.", IV, 684 ş.u.); Grégoire, în „Byz.", III, 311 ş.u.; K. Dieter, în „B.Z.", III, 386 ş.u.

[37] Bréhier, *Byzance, l'Orient et l'Occident*, în „R. A.", ianuarie-aprilie 1918; *Les miniatures des „Homélies" du moine Jacques et le Théâtre religieux à Byzance*, în „Monuments Piot", XXIV (1920), 101 ş.u.; acelaşi, în *„Bulletin de l'Académie Roumaine"*, XV. Mai recent A. Vogh, *Études sur le Théâtre byzantin*, în „Byz.", VI, 37 ş.u. Lucrările lui La Piana şi Venetia Cottas au fost menţionate mai înainte.

[38] Francesco lo Pasco, în „Atti" ale Academiei din Neapole, seria nouă, I (1910), 207—286.

[39] Kedrenos-Skylitzes, 608.

va, trebui căutată nota timpului — în afară de primele trei biserici mai vechi — nici la Muntele Athos, foarte rigorist în privinţa inovaţiilor şi unde, dealtminteri, edificiile au fost ulterior atît de mult refăcute şi transformate [40]. Dar această notă este foarte vizibilă în micile biserici din vechea Grecie, inclusiv Atena, care revine instinctiv la graţia proporţiilor modeste, opunîndu-se hotărît la ostentaţia de marmure şi de aur, obişnuită în Capitala adînc orientalizată.

Căci numai doar în provincie se acumulează de două secole micile biserici cu plan triconc. Aceea a Cynegiului (τοῦ κυνηγοῦ), aceea a „filosofilor" pe muntele Himet, aceea de la Skripou, datorată protospatharului Leon (874). Încă şi Vasile I înălţase casa din Prousos în Pelopones, aceea a Sf. Grigore teologul, la Teba (866—867) [41]. Tot din aceeaşi epocă vine şi încîntătoarea biserică de la Daphni, atît de „atică" în alegerea locului, în liniile arhitecturii delicate, în mozaicurile sale, care sînt un omagiu adus graţiei şi vieţii [42]. Din oraşul frumuseţii nemuritoare coboară în frescele acestui adevărat mic templu elenic, cu linii atît de pure, viaţa puternică unită cu eleganţa atitudinilor, cu mlădierea mişcărilor, cu seninătatea care domină
246 scenele alese din episoadele unei religii // iubind suferinţa şi îngenunchind în faţa martiriului. Se vede clar nu numai influenţa unei neasemănate atmosfere, dar chiar şi la artiştii necunoscuţi, permanenţa rasei. La acelaşi nivel se situează şi edificiul de proporţii mai mari — dar cu bună dreptate celebru printr-o ornamentare asemănătoare — al bisericii Sf. Luca din Focida [43]. Nu trebuie uitată nici „noua mănăstire" Νέα Μονὴ de la Chios [44].

Tipul bazilical este părăsit de acum încolo, afară de cazul unor edificii secundare, mai ales în provincie: la Niceea de pildă şi în străinătate. Acum se închid liniile crucii într-un pătrat, totul dominat de marea cupolă centrală şi de cele care o păzesc la cele patru unghiuri.

Nu este îndoială că prin pelerini şi prin negustori (care duceau o viaţă dublă: în Orient pentru cîştig, în Occident pe lîngă familiile lor), şi chiar prin artişti, puternica arhitectură zisă romanică trece pînă în extremul Occident, cu deschiderile sale rotunde, cu bolţile joase, cu arcadele sale

---

[40] Vezi Diehl, *Choses et gens de Byzance*, Paris, 1926, p. 1 ş.u.; Jos. Müller, *Historische Denkmäler in den Klöstern des Athos*, în *Slavische Bibliothek*, I, 1851; Langlois, *Le Mont-Athos*; Heinrich Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig, 1891; ed. 2-a, *ibid.*, 1924; Mercati, în „B. ngr. J.", IV, 10. Donaţia lui Alexios I, Vasilievski, în „V.V.", III, 12 ş.u.

[41] Vezi „B.Z.", XIII, 3—4.

[42] Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris, 1899. Cf. D.A., în „V.V.", VIII, 131 ş.u.

[43] R. W. Schultz şi S. H. Barnsley, *The monastery of St. Luke of Stiris in Phocis*, Londra, 1901. Cf. L. H. Vincent, *Le plan tréflé dans l'art byzantin*, în „R.A.", V-e série (1920), XI, 82—119. Pentru influenţele asupra Occidentului în sec. XI: Th. Graham Jackson, *Byzantine and romanesque architecture*, Cambridge, 2 vol., 1913; J. Park Harrison, *The influence of Eastern art on Western architecture in the 1st half of the eleventh century*, în „Archaeological Journal", LIV, septembrie 1899; Strzygowski, *Der Ursprung der „romanischen Kunst"*, în „Zeitschrift für bildende Kunst", IX (1963); Bréhier, *L'art du moyen-âge est-il d'origine orientale?*, în „Revue des deux Mondes", 1909, 650—670; Strzygowski, în „B.Z.", X, 228—230 (raporturi cu Italia); R. de Lasteyrie, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane: ses origines, son développement*, Paris, 1912. Cf. Bréhier, *Les origines de la sculpture romane*, în „Revue des deux Mondes", 15 aprilie 1912; acelaşi în „Mélanges" Schlumberger, II, 425 ş.u.

[44] Cf. Grigore Photino, Τὰ Νεαμονήσια, Chios, 1865. Referitor la noua ctitorie a lui Hristodoulo la Pathmos, Paul Renaudin, în „R. Or. chr.", V, 214—215.

oarbe și capitelurile fantastice, mai adăugîndu-se la ea și sculptura împru-
247 mutată de pe sarcofagii [45]. // Dar spiritul nu mai este același: contururile se precizează, un aer de libertate însuflețește figurile [46]. Din secolul XI arta bizantină a mozaicului pătrunde și ea în Occident. Regii normanzi ai Celor Două Sicilii o adoptă pentru splendidele biserici de la Palermo: Capela Palatină, cu principii latini îngenuncheați ca împărații în fața aceluiași Hristos și a Fecioarei îndurării, Martorana. Mai tîrziu, se va vedea același lucru în picturile bizantine ale regilor Poloniei, de pildă la Lublin [47]. Este acolo mai mult decît inspirația dublă a mozaicurilor de la Kahrie și a frescelor din biserica domnească de la Argeș[j]. Scenariul vine din Constantinopol sau de la slavii bizantinizați, dar personajele au, vădit, o altă origine. Și în pictura românilor din Transilvania și chiar în cea a bisericii episcopale de la Argeș, care este de la începutul secolului XVI, se va observa același fenomen: meșterii erau sași sau formați la sași și psihologia executantului trece și în execuția picturii.

Acum, într-o epocă de laicism expus cu ostentație, Marele Palat de la Constantinopol și construcțiile care i s-au adăugat, întîmpină rivalitatea noilor edificii imperiale purtînd pecetea antichității în podoabele lor.

Avem mai întîi, la începutul chiar al acestei epoci care pornește, pentru arhitectura civilă mai ales, de la sfîrșitul secolului IX, complexul de clădiri datorat lui Vasile I, concepției sale despre splendoarea imperială necesară pentru ridicarea prestigiului scăzut al statului.

Mai întîi, ansamblul stufos datorat macedoneanului: fundațiile sale personale cuprinzînd „Biserica Nouă" și „Palatul cel Nou", așa-zisa „Nea" și „Kenourgionul", edificiul cu cinci cupole, unde sînt adăpostite separat
248 Tezaurul, Vistieria, băile, „Jocul cu Mingea" (Tzykanesterion). // După aceea Porfirogenetul pune să se execute „tricliniul de aur" *(chrysotriclinium)*, sala tronului cu cinci cupole, cu același lux nemaipomenit de materiale prețioase, după exemplul Sfintei Sofii. Dar sub Nikefor Focas, cu toate frumoasele statui de animale privind spre mare la Bukoleon (cf. așa-zisele „Bous"), s-a avut în vedere mai ales cetatea [48].

În noile palate mozaicurile, care au rămas la modă [49], înfățișează sub impulsiunea curentului spre isprăvi glorioase pe cîmpurile de luptă, alături de ornamentele obișnuite ale iconoclaștilor, portretele împăratului victorios și de asemenea realizările sale, mai ales în domeniul militar. Tot astfel, frumoasa psaltire de la Biblioteca Marciana ni-l arată pe Vasile înarmat, acoperit cu o cămașă de zale, cu lancea în mînă și călcînd în picioare pe dușmanii pe care îi doborîse.

---

[45] Vezi îndeosebi studiile mai recente ale lui Puig i Cadafalch, despre originile artei romane, care vor fi citate ulterior.

[46] Vezi Okunev despre biserica din Nerezi, „Actele" Congresului III de studii bizantine, 246–247.

[47] Vezi C. Osieczkwoska, în „Byz.", VII, 241 ș.u.

[48] Vezi frumoasele reproduceri din *Histoire de l'art byzantin* a lui Ch. Diehl, I, 392 ș.u. Cf. Paspates, *The great Palace of Constantinople*, Londra, 1893.

[49] Constantin Porfirogenetul, *Viața lui Vasile*, 332.

Artele minore vor fi cultivate cu pasiune şi cu gust. Avem din această epocă relicvarii, giuvaere [50] şi o legătură de carte în fildeş cu portretele — de un realism impresionant — împăraţilor domnind în acel moment.

În această epocă de bibliofili, cartea este primul obiect la care se opreşte gîndul, această carte iubită pe care vrea tot omul să o aibă întotdeauna alături, proprietate individuală, element aproape sufletesc pentru acela care o posedă. În vreme ce picturile de la mănăstirile Athosului, care acum se formează, mai zăbovesc încă [51], înfloreşte miniatura cu trăsături delicate, fără nimic din stîngăcia aceleia care imita pictura murală a anti-
249 chităţii, sau din duritatea şcolilor // asiatice, ca aceea din Siria. Este păcat doar că nu pot fi determinate localitatea de unde provin exemplarele acesteia şi meşterul care le-a executat.

Căci această miniatură bizantină merită fără îndoială un studiu mai precis decît acelea care i-au fost consacrate şi într-o privinţă mai puţin influenţat de consideraţii teoretice, care sînt cu atît mai false cu cît caută să cuprindă mai de aproape o materie atît de evanescentă [52].

Pentru secolul XI sîntem mai bogaţi în această privinţă. La Leningrad, la Moscova [53], manuscrise frumoase înfăţişează în frontispicii şi chiar în majuscule, figuri omeneşti de o execuţie îngrijită, ce pot cel puţin fi datate, dacă nu localizate. Căci au existat, desigur, mai multe şcoli şi existenţa unor individualităţi chiar în şcoală nu trebuie total exclusă. Se vede, de pildă, în ms. 72 din Leningrad, în afară de ornamentul floral, acea frumoasă figură de apostol scriind, care formează majuscula capitolului. Un alt manuscris tot din secolul XI şi în aceeaşi colecţie, Psaltirea nr. 267, înfăţişează o întreagă scenă cu regele David îngenuncheat lîngă zidul unde un scrib consemnează rugăciunile sale. Tot din secolul XI, ms. 382 (9/IX al sinodului din Moscova), redă în mod dramatic Vieţile Sfinţilor. Ilustraţia însoţeşte şi Actele Apostolilor (ms. 2 al Universităţii din Moscova), miniatura apărînd în acelaşi timp în frontispiciu şi în majuscule [54].

NOTE

a. Psellos, care din secretar al lui Mihail V ajunge apoi succesiv preşedinte al Senatului, prim-ministru şi educator al fiului basileului Constantin Ducas, viitorul Mihail VII Parapinakes, a avut un rol important în abdicarea ultimilor doi împăraţi dinaintea lui Constantin Ducas, iar după moartea acestuia, lucrînd împreună cu Ioan Ducas, fratele lui Constantin, care a ridicat

[50] Vezi F. de Mély, *L'émeraude de Basile II et la médaille du Christ*, în „Gazette des Beaux-Arts", 1898, 487—493; Schlumberger, *Un reliquaire byzantin portant le nom de Marie Comnène, fille de l'empereur Alexis*, în „Comtes-rendus de l'Académie des Inscriptions", 1902.

[51] Vezi Millet, *Monuments de l'art byzantin*, V, *Monuments de l'Athos*, I, *Les peintures*, 1927. Cf. idem, în „R. A.", 1927, 274 ş.u.

[52] Cf. W. Ritter von Hartel şi Wickhoff, *Die Wiener Genesis*, Viena, 1895; Hans Gerstinger, *Die Griechische Buchmalerei*, Viena, 1926.

[53] Tzereteli şi Sobolevski, *Exempla codicum graecorum. Codices mosquenses*, Moscova, 1911; *Codices petropolitani*, Moscova, 1914; William Henry Paine Hatch, *Greek and Syrian miniatures in Jerusalem*, Cambridge Mass., 1931.

[54] Cf. şi Omont, *Évangiles avec peintures byzantines du XI-e siècle*, Paris; Muñoz, *I codici greci miniati delle minori biblioteche di Roma*, Florenţa, 1905; *Il menologio di Basilio II*, Turin, 1907; Delatte, *Les mss. à miniatures et à ornements des bibliothèques d'Athènes*, Liège, 1926. Cf. Kirpicinikov, în „B. Z.", IV, 109 ş. u.

toate piedicile în calea lui Romanos Digenis, pînă la sabotarea soldată prin înfrîngerea de la Manzikert. Groaznica orbire a lui Romanos a fost poruncită de cercul lui Ioan Ducas din care făcea parte și Psellos. Acesta i-a trimis apoi o scrisoare victimei acestor uneltiri, fericindu-l că Dumnezeu i-a luat lumina ochilor pentru a-i da o lumină mai strălucitoare! Vezi mai sus și p. 354, nota *i*.

b. Probabil în felul Lapidariilor care, alături de Bestiarii și Florarii, reflectau în Occident simbolismul alexandrin.

c. S-a ridicat totodată contra postului de sîmbătă declarat iudaic și a celibatului preoților. Scrisoarea sa din 1053, scrisă din inspirația patriarhului, a fost preludiul conflictului și schismei din 1054.

d. Tînărul fiu al lui Mihail VII, considerat de împăratul Alexios Comnenul ca viitorul său ginere și moștenitor. Situația lui Constantin s-a schimbat cu nașterea, în 1088, a unui fiu al lui Alexios, viitorul Ioan II, asociat la coroană (1092). Acest lucru a dat prilej unui complot (1094) de care nu a fost străină mama lui Constantin, Maria de Alania, fostă soție a doi împărați — Mihail VII Ducas, apoi Nikefor Botaniates — și care ar fi ajuns și a treia oară pe tron, ca soție a lui Alexios, dacă patriarhul Cosmas ar fi admis divorțul acestuia de soția sa Irina Ducas. Ea a fost silită să se călugărească.

e. A jucat un rol important în întemeierea celor două școli de filozofie și de drept de către Constantin Monomahul, în 1045. A împărtășit dizgrația lui Lichoudes și numirea sa la îndepărtata Euchaita, dincolo de Trapezunt, a fost un adevărat exil.

f. Împărătesele Zoe și Teodora.

g. Jurist eminent, numit *nomophylax* de Mihail V și menținut de Constantin Monomahul, a fost dizgrațiat din cauza criticii sale curajoase a risipii banului public. Ulterior a fost numit patriarh de către Isac Comnenul, stînd în scaun de la 1059 la 1063 sub numele de Constantin III. Urmașul său a fost Ioan VIII Xiphilin (1064—1075).

h. Antologia lui Kephalos, datînd dinainte de anul 900, a fost sporită și revizuită în 980. Unicul text rămas se numește „Codex Palatinus", întrucît a fost descoperit în Biblioteca Electorului Palatin (în anul 1600). De acolo a venit și numele dat Antologiei.

i. În sensul de „frînci", *latini*, catolici.

j. S-a arătat de către specialiști perfecta corespondență dintre reprezentările împodobind aceste două biserici. Ele se luminează reciproc.

VII

EPILOGUL RĂZBOAIELOR DE RESTAURARE

// Domnia lui Alexios Comnenul prepară o nouă stare de lucruri, care
250 se va fixa sub al doilea succesor al său, Manuil, va produce o reacție violentă, criminală sub nevrednicul Andronic, și va atrage după sine, în cele din urmă, crearea acelui Imperiu latin de Constantinopol, a cărui apariție a fost mai puțin neașteptată decît se crede îndeobște.

Ceea ce va caracteriza această epocă va fi revărsarea lentă sau bruscă, pașnică sau războinică a Occidentului cu forțele sale de acțiune, atît ca mase, cît și ca o lume mai restrînsă de cavaleri. El potopește Orientul slăbit, sărăcit, decimat de lungile războaie cu turcii și pecenegii din secolul XI și de acțiunea vătămătoare a centralizării imperiale.

Pentru a înțelege acest mare influx transformator trebuie să ne dăm seama mai întîi de starea în care se afla atunci, la instalarea în domnie a Comnenilor, „Imperiul de mijloc"[a] al Traciei și Asiei Mici, statul macedo-anatolian constituit în cursul ultimelor trei veacuri.

Este, fără îndoială, o încetinire a ritmului de viață în provincii. Este una din consecințele firești ale recentelor invazii și ale caracterului persistent de jaf pe care le îmbracă. Popoarele prădalnice au luat locul vechilor popoare migratoare care își căutau mereu un nou cîmp de activitate și noi căminuri.

Acum pecenegii, cumanii [1] sau uzii, turcomanii, aceşti sciţi mărunţi şi urîţi, se aseamănă întru totul în această privinţă: ei nu vor să se „aşeze"; teritoriul lor de cucerire este doar zona în care pot să despoaie pe supuşii
251 Imperiului, să silească la răscumpărări // pe orăşeni, să stoarcă prin tribut (haraci) pe localnicii care le-au recunoscut dominaţia şi au admis necesitatea guvernării „barbare".

Pecenegii, mai întîi, se apropie de sfîrşitul lor. Ei sînt într-o stare de agitaţie perpetuă care se explică prin faptul că vechea lor hegemonie asupra plugarilor de la Dunăre şi a păstorilor din Carpaţi a trecut la neamurile lor mai proaspete şi mai noi, cumanii. Cele două „naţiuni" se coalizează dealtminteri, un trib peceneg urmînd în luptă pe unul cuman. Ei pot foarte bine să se deosebească între ei în ciuda acestui amalgam războinic, a acestei camaraderii la jefuiri, dar pentru bizantini, chiar cei care au experienţa acestor maluri dunărene, a-i deosebi este un lucru imposibil. Ei asistă cu o mirare înfiorată la această neîncetată agregare şi dezagregare de unităţi „scitice", cum socot ei pe aceşti barbari transdanubieni. Pentru provinciali este tot una să-şi plătească răscumpărarea lor turcului vechi sau celui nou. Uneori se mai află ofiţeri încercaţi în mijlocul acestui haos ostil — care cade ca o avalanşă de la Silistra şi Vidin pînă la Adrianopol, pînă la porţile Constantinopolului chiar, care a văzut repetîndu-se în mai multe rînduri vremurile avarilor — şi atunci ei aţîţă gelozia dintre şefii care îşi împart puterea.

Este una din bunele metode de a combate primejdia tot mai ameninţătoare. Căci, după apariţia lui Isac I la frontiera de nord periclitată, strălucitele campanii ale lui Alexios şi Ioan Comnenul vor avea un sfîrşit nenorocit, dînd uneori barbarilor spectacolul unui basileus care fuge înaintea călăreţilor lor scunzi, ţinînd în mînă, ca o vechitură stingheritoare, marele stindard al Imperiului. Pentru bizantini, raziile abile, lungul război de mici bande de cavalerie, îşi ating mult mai bine ţelul. După ce au slăbit astfel prin aur şi prin şiretlicuri pe aceşti duşmani neobosiţi, au putut în sfîrşit să se arunce asupra lor, într-o mare bătălie ucigătoare la Lebunion (29 aprilie
252 1091). „A mai lipsit o zi", cîntau femeile din satele greceşti atît de // des devastate, „ca pecenegii să apuce şi ei luna mai". Mulţi cumani[b] au împărtăşit desigur soarta fraţilor lor duşmani.

Chiar dacă Manuil Comnenul va mai porni încă în campanie contra „sciţilor", pînă dincolo de Dunăre şi o dată chiar pînă în Carpaţi, cumanii [2] nu vor mai fi o ameninţare necontenită la frontiera din nord. Cum unul din şefii lor poartă numele de Lazar [3], va trebui să admitem că creştinismul, religia supuşilor lor români, pătrunsese pînă în mijlocul lor. În faza în care se aflau, această schimbare de religie trebuia mai degrabă să zorească dezagregarea lor. Dar ne putem închipui în ce hal se aflau prin anul 1100 aceste sate din Moesia şi din Tracia, aceste oraşe aşa de des ameninţate pînă la acel Filippopol al paulicienilor, pe care împăratul Alexios îl devastase, curăţindu-l de erezia maniheeană.

---

[1] Kazarii s-au contopit cu acest val de noi turanieni. Vezi Paul Cassel, *Der chazarische Königsbrief aus dem 10 Jahrhundert*, Berlin, 1877.

[2] Vezi Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I.

[3] *Ibid.*

Scăpate de acum încolo de bandele de jefuitori, aceste regiuni nu au obţinut nici un răgaz din partea agenţilor fiscului, care veneau pentru καπνικόν, pentru *stratia*, pentru dijmă, pentru corvezi şi prestaţii, căci Imperiul era prea zorit din toate părţile pentru a putea acorda o păsuire de omenie şi de îndurare după atîtea suferinţe.

Însă mizeria era uneori atît de grozavă încît vedeai oameni care se vindeau celor puternici, ca să scape de poverile impuse de stat. Aceşti γυμνοί, aceşti oameni rămaşi „goi", care puteau fi întîlniţi în masă în tot Imperiul, preferau dominaţia normanzilor opresiunii fiscale bizantine şi cu atît mai mult dominaţia turcilor, care dădeau pămînturilor părăsite, nişte stăpîni mult mai omenoşi.

La venirea la tron a lui Alexios Comnenul, turcii erau răspîndiţi în toată Asia Mică, în toată Siria şi stăpîneau Persia şi deşertul, Mesopotamia,
253 dacă nu şi // Egiptul rămas arab. Un mare număr de oraşe ascultau de ei, Niceea le era de mult tributară.

În ultimele zile ale domniei sale Botaniates a primit vestea rea că Cizicul urmase acest exemplu. Şefi de bande se cuibăriseră chiar în ruinele înşirate de-a lungul ţărmului mării din faţa Constantinopolului. Aceşti „stăpîni ai Asiei" jefuiau la drumul mare şi nu se putea călători decît plătind neîncetat bani de răscumpărare. Ei aveau conducători onoraţi cu titlul de emiri şi erau menţionaţi de scriitorii savanţi ai Bizanţului ca „satrapi" sau „arhisatrapi". Unele triburi îşi proclamaseră chiar un sultan în persoana lui Soliman care „locuia" la Niceea, adică îşi avea cvartiruri în acest oraş. Acest sultan depindea totuşi de Marele Sultan al Persiei şi cînd emirul din Siria [Damasc], Tutuch a pornit contra lui, Soliman, părăsit de ai săi, a fost doborît.

Acest Soliman, „sultan de Niceea", fiul lui Kutlumuz şi coborîtor al gloriosului strămoş Selgiuc, fusese chemat chiar la Antiohia din Siria de către fiii guvernatorului armean şi această nouă cucerire l-a pus în conflict cu puternicul Tutuch şi i-a adus pieirea.

Înainte de a pleca pentru ultima sa campanie, Soliman îşi lăsase un locotenent la Niceea. Alţi emiri comandau la Smirna, la Nicomedia şi în alte locuri, fără a le păsa prea mult de dorinţele sultanului. Un oarecare Tzachas, fost turcopol (adică mercenar turc în slujba Bizanţului) — şi erau atît de mulţi purtînd costumul şi armele naţiunii lor şi vorbindu-i limba! — se stabilise în Smirna, unde pusese să se construiască de către grecii de sub ordinele sale o flotă care făcea din el un duşman de temut[c]. Îşi croise un mic regat din coasta şi insulele vecine. El însuşi rămînea tot timpul în capitala sa, unde îşi ţinea familia şi comorile şi guverna după modul roman, aşa cum văzuse el că se procedează de pe vremea cînd lupta pentru împărat[4].
254 Cît despre ceilalţi, ei duceau viaţa nomadă // a strămoşilor lor, cîştigînd şi pierzînd alternativ oraşele care rămîneau greceşti ca populaţie şi unde nu era o garnizoană stabilă, unde unii intrigau contra celorlalţi, îmbuibîndu-se cu mîncare şi îmbătîndu-se tot timpul cît ţinea pacea şi fălindu-se că au doamne frumoase în haremurile lor.

---

[4] Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

Din cînd în cînd un mandatar al Marelui Sultan, sau poate fiul sultanului Soliman, sau vreun principe sau ofiţer selgiucid se ivea cu o mică oaste strălucită de turcomani voinici, care nu ştiau ce înseamnă farmecele civilizaţiei din Roma. Apoi porneau în căutarea de noi prilejuri de isprăvi vitejeşti şi Asia Mică rămînea din nou ceea ce fusese de o jumătate de veac: un regat al hoţilor rătăcitori în care se mai menţineau încă anumite oraşe mai mult ori mai puţin credincioase şi unii strategi mai mult ori mai puţin ascultători, care nu trimeteau venituri la Bizanţ, şi un număr de castele aparţinînd unor cavaleri occidentali.

Populaţia se obişnuise în cele din urmă cu turcii, aşa cum făcuse cu vreo patru secole mai înainte cea din Siria cu arabii, şi poate că o costa mai puţin un dar către şeful turc cel mai apropiat, decît dările către basileu, pe care nu ţineau locuitorii să-l revadă. Ba, uneori, apariţia sa provoca o revoltă contra Imperiului apăsător [5].

Nu există dovezi că turcii ar fi încercat să-şi impună religia supuşilor pe care îi captau prin aceasta; şi cum ţăranul „roman" şi-l păstra pe Hristos precum şi pe sfinţi, el avea tot ce îi trebuia. Era ca o replică a feudalităţii occidentale cu oraşele sale plătind drepturi senioriale, cu palate, cu şerbi ale căror obligaţii sînt lăsate la discreţia stăpînilor („taillables et corvéables à merci") şi cu seniori care nu stau niciodată la ei acasă, ocupaţi necontenit să secere bogăţii la drumurile mari.

255 // Cîrmuitorul Imperiului asista neputincios la acest spectacol; el putea doar să facă razii contra făcătorilor de razii, să urmărească pe bandiţi prin alţi bandiţi, să reia oraşe azi pentru a le pierde iar mîine. Dacă ar fi fost cu putinţă să distrugă armata unui principe selgiucid, s-ar fi văzut a doua zi ivindu-se un altul din Chorasan, din Mesopotamia sau din Siria, căci această rasă de briganzi părea că e în veci neistovită. Singurul succes notabil repurtat de Imperiu înainte de sosirea cruciaţilor a fost reluarea insulelor ocupate de Tzachas [6] şi supunerea altor cîtorva care se revoltaseră şi, ca o consecinţă, restabilirea „thalassocraţiei" orientale.

Cu retragerea armatelor din Orient s-a stins specia generalilor pretendenţi la tron. Principiul dinastic impus de Vasile II a revenit la suprafaţă. Nikefor Botaniates înţelesese nevoia de a-şi legitima uzurparea prin legenda care îl făcea să descindă din familia Focas şi chiar din cea a Fabiilor din Roma. Alexios Comnenul era nepotul unui împărat[d], fiul unui principe care fusese considerat o bucată de timp ca moştenitorul tronului; el era înrudit şi cu familia Ducas, căreia îi aparţinea şi soţia sa Irina. El fusese preferat fratelui său mai mare, Isac, datorită acestei superiorităţi a titlurilor sale dinastice şi unul din conjuraţi nu s-a sfiit să declare că el lucrase pentru Irina Ducas şi că ea trebuie neîntîrziat să fie proclamată Augustă[e].

---

[5] Συνηθήκη τῶν κοινωνησάντων Ῥωμαίων αὐτοῖς καὶ κατὰ τῶν ὁμογενῶν ἐπανισταμένων (îi acuza pe romeii care duceau viaţă comună cu ei şi era ostil conaţionalilor care se împotriveau); Attaliates, 306.

[6] Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1085*, Paris, 1913; *Byzance et l'origine du Sultanat de Roum*, în „Mélanges" Diehl (citat anterior).

Dacă au mai fost de atunci încolo conspirații în scopul uzurpării tronului, ele nu au fost decît uneltiri vrednice de dispreț, ai căror instigatori puteau curînd fi descoperiți printre membrii familiei imperiale. Alexios va avea mult de pătimit de pe urma acestor rude; dar el nu a pus niciodată
256 să ucidă sau să orbească pe nimeni, // mulțumindu-se să dispună ca vinovații care puteau fi urmăriți, să fie plimbați cu rușine pe străzile Capitalei. Li se rădea părul și barba, se încununau frunțile ambițioase cu coroane făcute din mațe de animale și lucrul se oprea aici. Nu vor mai fi nici călugăriri cu sila. Aceasta dovedește că sentimentul dinastic era sprijinit pe temelii solide.

Împărații merg acum să-și conducă în persoană micile lor armate; ei pot să și fugă fără ca înfrîngerea lor să aibă urmări fatale pentru viața sau domnia lor. După o epocă în care Nikefor Botaniates apărea ca o imitație de rege oriental, între eunuci cu lungi bonete de pîslă și alți servitori, purtînd haina de ceremonie a Orientului, toată brodată cu lei [7], după moda degenerată a unei curți în care așa-zișii *vestai* treceau înaintea patricienilor și capul Imperiului trăia în mijlocul pajilor (θαλαμήπολαι) ca pe vremea Monomahului [8] — ale cărui monede au avut același caracter pompos ca ale Paflagonianului[f], — în vreme ce Comnenii pun să fie reprezentați în picioare, există acum o nouă armată și această armată îi aparține împăratului.

Alexios poate fi considerat drept creatorul ei. El a păstrat pe auxiliarii străini, pe fidelii varegi, pe „nemiți", pe „longobarzii" normanzi, pe „celții din Franța", pe aventurierii englezi; el s-a folosit în largă măsură de turcopoli, botezați sau nu, care i-au asigurat multe succese. A avut întotdeauna în slujba sa corpuri sprintene de pecenegi, care făceau întrucîtva poliția taberelor. Au fost chiar sub domnia sa chemări la oaste de vlahi. Dar, alături de străini, el a organizat corpuri de elită, compuse doar din greci. Pe lîngă *chomatiani* și „nemuritori", — și unii și alții de proveniență asiatică, ultime rămășițe ale armatei de Orient — și pe lîngă cavaleria tesa-
257 liană [9], există în această domnie și datorită // acestor împărați, o miliție de fii de soldați, crescuți în incinta palatului, pregătiți perfect pentru război, de un devotament absolut față de împărat, care este generalul lor și îi îndeamnă la luptă, chemîndu-i pe nume. Sînt cei 2 000 de „archontopoli" sau fii de nobili, nucleul armatei noi, și sprijinul ei principal [10]. Se pare că trupa de elită, compusă din fiii de soldați morți pentru împărat, se deosebește întrucîtva de ei [11].

Noi titluri strălucite, ba chiar coroane, dar fără ἐπισφαίρωμα și cercei[g], sînt conferite unor membri ai familiei imperiale, generalilor și funcționarilor cei mai de seamă, pentru a-i menține neclintiți în credință și devotați în conducerea armatelor. A fi sebastocrator — titlu creat încă pentru Isac

---

[7] Bayet; *L'art byzantin*. Despre bufoni, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 372 ș.u.

[8] Attaliates, 22, 24, 44—45.

[9] Bryennios, 120, 131, 136, 139, 170; Kedrenos-Skylitzes, 727; Attaliates, 306—307.

[10] Attaliates, 359. Niște θεράποντες (servitori) luptă alături de împărat, *ibid.*, 378. Despre ἑταίρων τάξις (orînduirea aliaților), *ibid.*, 41.

[11] Ana Comnena, I, 359—360.

Comnen — panypersebast, drungar-sebast [12] mulţumea pe majoritatea ambiţioşilor, care altfel ar fi trădat şi s-ar fi răsculat [13].

Deocamdată, încă şi sub Alexios şi primii doi succesori ai săi, un nou curent religios va veni să însufleţească această societate pe care împăraţii constantinopolitani, scriitorii, filozofii, juriştii din secolul XI, păreau că vor să o readucă la păgînismul luminat al lui Platon şi la credinţa misticilor, mergînd pînă la o reluare a iconoclasmului, căci sub Botaniates un episcop ridicase chestiunea sensului închinării către icoane [14] şi un sinod fusese convocat pentru a admite că argintăria din biserici poate să ajute la
258 acoperirea nevoilor unui Tezaur aproape secat [15]. Se iau din nou // măsuri contra ereticilor. O întreagă şcoală de gîndire care purcede de la Psellos, cea a călugărului Ioan Italos[h], al doilea „proedru al filosofilor", puţin cam ideolog şi iconoclast, a fost supusă urmăririlor de către cîrmuire şi interzisă [16]. O nouă ordonanţă imperială a fixat cu stricteţe dogma. Un patriarh fără subtilitate şi de o îndîrjită perseverenţă, Eustratie Garidas (1081—1084) a fost instalat pentru a face poliţia ereziilor. Bogomilii — a căror doctrină cîştigase numeroşi adepţi datorită puterii de dialectică a şefului lor Vasile — şi-au văzut propaganda lor oprită.

S-au aprins ruguri[i] şi la Constantinopol, ca la Roma, ca în Spania. Nifon, care atacase pe Dumnezeul evreilor, a suferit pentru ideile sale; şi cum patriarhul Cosmas (1075—1081) se lăsase sedus şi el[j], a fost alungat din scaun [17]. Un patriarh ales al Antiohiei a avut aceeaşi soartă. Ultimul reprezentant al neoplatonismului bizantin, Demetrios, s-a văzut condamnat la tăcere din ordinul Curţii. S-a decretat că numai împăratul singur, „în virtutea demnităţii sale" (διὰ τὸ ἀξίωμα), avea dreptul să se pronunţe[k] asupra chestiunilor privind dogma[18]. Eustratie, comentatorul lui Aristotel, care expunea opinii contrare dogmelor, a trebuit să se retracteze [19].

Un ton de pietate, de gratitudine faţă de părinţi, de dragoste faţă de bărbat şi de copii caracterizează prologul la testamentul Anei Comnena, care aminteşte cu modestie de studiile sale şi de activitatea sa literară [20].
259 Împăratul Alexios, el însuşi, // a întemeiat mănăstirea „Mîntuitorului iubi

---

[12] Bryennios, 147—148.

[13] Cu privire la dreptul de a se adresa direct împăratului, Ferrini, *op. cit.*, 21, nr. 33. Sub Ioan Comnenul, Alexios Aristenos a redactat un comentariu de legi; Krumbacher, *Byz. Litt.*, 608 ş.u. şi „V.V.", XX, 189 ş.u.

[14] Dacă sensul este λατρευτικός (latreutic) sau numai σχετικός (de menţinere), Ana Comnena, I, 230.

[15] *Ibid.*, 225—229, 275.

[16] Bibliografie de Béés, în „B. ngr. J.", III, 181. Operele sale, Tzereteli, *Itali opuscula selecta*, fasc. 1—2, Tiflis, 1924—1926. Despre procesul său, Uspenski, în „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol, II, 1—29. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 444—445.

[17] Sub Botaniates avusese loc o mişcare a patriarhului, a sinodului său şi a Senatului; Bryennios, 122.

[18] Kedrenos-Skylitzes, 733; cf. *ibid.*, 742—743. Despre Nifon, Kinnamos, 64 τόν τε Ἑβραίων ἀποπροσεποιεῖτο θεόν (şi respingea pe dumnezeul evreilor), 65—66, 177, 251 ş.u., 255.

[19] Dräseke, în „B.Z.", V, 219.

[20] Kurtz, *ibid.*, XVI, 58—101. Nu e de crezut ca o fire ca aceea a Anei să fi încredinţat a tcuiva redactarea unui text privind-o atît de aproape.

tor de oameni" (Sotir Philanthropos)[21]; mănăstirea „Altarelor din Ilia" este din aceeași epocă și se acordă o atenție specială noilor tipicuri care reglementează viața monahală[22].

Din nou chipul Fecioarei-mame apare în procesiunile triumfale pe un car de argint, înaintea căruia pășește pe jos împăratul victorios. Manuil Comnenul va purta pe umerii săi piatra adusă de la Efes, pe care se reliefau lacrimile împietrite ale Mariei[23]. Armata nu pleca în campanie fără a cere Panaghiei de la Blacherne minunea nelipsită. Semne prevestitoare ale soartei bătăliilor erau culese de împărat în ajunul luptei din cartea Evangheliilor, după o noapte petrecută în rugăciuni, la lumina lumînărilor strălucind în vîrful lăncilor[24].

Dar o altă forță, un alt spirit, o altă direcție vor pătrunde cu încetul în această societate care vrea să se reînnoiască pentru a putea trăi: și anume acelea ale latinilor.

Primul război contra bulgarilor devastase malurile Pontului; campaniile de nimicire contra rebelilor din Macedonia lăsaseră vestul peninsulei într-o stare de ruină încă și mai jalnică. Mai rămînea — alături de insulele abia redobîndite și care trebuiau mai întîi restaurate — Asia Mică.

De la Romanos Lecapenos încolo și în ciuda scrupulelor religioase ale lui Vasile II față de mănăstiri, toată strădania fusese aceea de a păstra
260 odată cu libertatea țăranilor și cu feudele soldaților, // o stare de prosperitate acestei vaste regiuni asupra căreia acum apăsa toată greutatea Imperiului. A fost poate îndreptățită părerea că în ideea responsabilității fiscale colective, așa-zisul *allilengion*[1], care făcea din bogați chezașii săracilor, exista aceeași intenție de „democrație" socială.

Dar ca în toate țările unde se iau asemenea măsuri contra extinderii marii proprietăți, acest fapt a trebuit să-i îndrepte și pe „cei puternici" din Asia Mică către dregătoriile militare, către lumea de intrigi și de ambiții a Capitalei. De acolo vin aceste năzuințe la coroană din partea latifundiarilor deposedați, care vedeau de departe acele exploatări agricole, ce fuseseră pentru ei o sursă de venituri și baza însăși a situației lor, aflate acum în mîinile turcilor favorabili populației rurale.

Relațiile Bizanțului cu Occidentul erau reprezentate de mult, mai ales prin dominația greacă în Italia și, totodată, prin mercenarii, prin acei aventurieri „frânci" [latini] care serveau în armatele imperiale. Pieptănătura acestor occidentali cu plete lungi, îmbrăcămintea lor strîmtă care părea calică și lipsită de decență, încălțămintea lor cu lungi șuvițe, grelele lor armuri făcute din zale de fier, lăncile lor puternice, scuturile lor mari și ascuțite la capătul de jos, impetuozitatea lor, vorbăria lor abundentă, dragostea lor naivă pentru lucrurile frumoase de aur și de argint, pentru strălucitoarele monezi

[21] Sideridis, Περὶ τῆς μονῆς τοῦ Σωτῆρος τοῦ Φιλανθρώπου, Constantinopol, 1898. Cf. „É.O." (1930), 29 ș.u. Pentru mănăstiri, în general, W. Nissen, *Die Diataxis des Michael Attaliates von 1073, ein Beitrag zur Geschichte des Klosterwesens im byzantinischen Reiche*, Iena, 1894. Vezi și *Philosophie et Théologie ou épisodes scolastiques à Byzance de 1059 à 1117*, în „É.O." (1930), 132 ș.u. Despre persecuțiunea lui Italos, *ibid.*, 141 ș.u.

[22] Vezi Herges, în „É.O.", III, 40—49.

[23] Kinnamos, 277. Cf. Choniates, 106 ș.u., 205—206.

[24] Bryennios, 403.

(numismata) ale împăraţilor, limba lor „germană" (franceză) sau „nemţească", chiar şi caracterul lor naţional erau cunoscute de toată lumea.

Încă de mult, datorită dominaţiei în „Longobardia" a imperialilor, se stabiliseră amalfitani în oraşele Imperiului şi chiar la Constantinopol. După ei veneţienii, „cetăţeni ai Imperiului", în ciuda exteritorialităţii lor, şi-au fructificat în Orient bogăţia lor, talentul lor pentru afaceri, îndrăzneala lor vitează [25].

261 Sub Alexios I, Durazzo, reşedinţa ducilor din Occident, aparţinea // mai degrabă acestor oaspeţi, care erau consideraţi ca nişte „sclavi" *(douloi)* ai majestăţii împăratului, a împăratului care era al lor, potrivit cu o lungă tradiţie. Capitala mai conţinea şi o numeroasă populaţie de negustori din această naţie. Deocamdată, veneţienii aduceau mari servicii şi nu erau nicidecum acaparatori. Dogelui lor, decorat cu titluri bizantine, i se atribuise — în ciuda aspiraţiilor sale dalmatine — un rol activ în războaiele care trebuiau să ducă flotele Imperiului în părţile Occidentului [26]. Genovezii, pisanii care au venit şi ei la rîndul lor, nu au avut parte de privilegii atît de mari [27].

Am mai spus că bizantinii preţuiau însuşirile latinilor: neînfricarea lor, facultatea lor de a se mulţumi cu puţin, spiritul lor inventiv, superioritatea armamentului lor şi firea lor care nu se lăsa abătută de nimic — dar nu îi iubeau. Ei apăreau bizantinilor ca oameni fără o creştere aleasă şi fără o deprindere a regulilor bunei cuviinţe, soldaţi fără cunoştinţe strategice şi
262 fără îndrumare, „longobarzi" care nu se puteau pleca la normele // etichetei; în sfîrşit, nişte barbari ca turcii sau pecenegii, tot atît de falşi şi lacomi de cîştig ca oamenii acestor neamuri.

Împăratul lor, regii lor (ἰμπεράτωρ, ῥῆγες) nu erau decît nişte uzurpatori, întocmai ca vechii „basilei" ai perşilor şi mai ales ca sultanii din acel moment.

Dar ei erau creştini. Cu toată deosebirea de rit, de limbă liturgică, de unele dogme care erau păstrate de o parte şi de alta, fără însă a le discuta prea mult şi în ciuda certei lui Photios cu Roma, o oarecare unitate religioasă se menţinuse în toată această vreme între Roma şi Bizanţ, sau mai degrabă între Occidentul latin şi Orientul grec. Un spirit de colaborare era întreţinut de închinarea ferventă la aceleaşi moaşte, de aceeaşi dorinţă ne-

---

25 Vezi Iorga, *Les commencements de Venise, passim.*

26 *Ibid.*

27 Pe lîngă Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, trad. Furcy-Reynaud, cf. Neumann, în „B.Z.", I, 366 ş.u. (pentru izvoarele referitoare la raporturile veneto-bizantine, îndeosebi sub Comneni); Aug. Bär, *Die Beziehungen Venedigs zum Kaiserreich in der staufischen Zeit*, Innsbruck, 1887; Horatio F. Brown, *The Venetian quarter in Constantinople to the close of the 12th century*, în „Journal of historical studies", XL (1920), 78—88; Melchiore Roberti, *Intorno alla colonia veneziana in Costantinopoli nel secolo XII*, în „Miscellanea" Manfroni, Padova, 1925, 137—147. Cu privire la bucata bizantină, „Veneţia" din Wagner, *Carmina*, vezi „Ateneo Veneto", XXV, I, fasc. 2; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 369 ş.u.; XVII, 85. — Pentru genovezi: O. Langer, *Politische Geschichte Genuas und Pisas im 12 Jahrhundert*, Leipzig, 1881; Heick, *Genua und seine Marine im Zeitalter der Kreuzzüge*, Innsbruck, 1886; Caro, *Genua und die Mächte am Mittelmeer*, Halle, 1895—1899, 2 vol.; Sanguinetti şi Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll' Impero bizantino*, în „Atti della società ligure di storia patria", XXVIII 2, 1897—1898; Manfroni, *Le relazioni frà Genova, l'Impero bizantino e i Turchi, ibid.*, XXVIII 3, 1898; Eug. H. Byrne, *Genoese shipping in the twelth and thirteenth centuries*, 1930.

stinsă de a revedea Ierusalimul. Ne amintim de cruciadele bizantine ale lui Focas și Tzimiskes și, mai tîrziu, Ioan Comnenul își va da duhul în Cilicia, cu durerea de a nu fi putut duce la împlinire pelerinajul său. În sfîrșit, acest spirit era susținut de prezența inamicului comun, „sarazinul", turcul.

Cineva care ar privi prin ochii oamenilor de atunci „Marea Schismă" din vremea patriarhului Mihail Cerularie (1043—1058), nu i-ar putea acorda prea multă importanță. Legați ai papii[m] au venit la Constantinopol în timpul lui Constantin Monomahul, un împărat birocrat, cu totul lipsit de putere. Ei nu aveau, cu siguranță, vreo misiune religioasă[n]. Constantinopolul nu putea să se gîndească să impună latinilor o nouă organizare sau o nouă dogmă. Roma, chiar în această perioadă agresivă a politicii sale, nu avea să-și întemeieze speranțe pe aceste puncte. De o parte și de alta se făcea o politică de oportunism, în dorința de a găsi aliați, neavînd nici unii nici alții vreun interes de a redeschide vechi dezbateri supărătoare. Dar s-a întîmplat totuși ca trimișii romani, oameni nechibzuiți, să aibă poftă de discuții; ei au găsit în Cerularie un patriarh mai neobișnuit, care se fălea că el face împărați, își aroga dreptul de a purta coturni de purpură și
263 declara „că nu este // nici o deosebire esențială între biserică și Imperiu, și că biserica întrece chiar Imperiul în privința respectului ce i se cuvine (ἱερωσύνης γὰρ καὶ βασιλείας τὸ διάφορον οὐδέν, ἢ καὶ ὀλίγον εἶναι, ἐν δὲ γὲ τοῖς τιμιωτέροις καὶ τὸ πλέον τάχα καὶ ἐρίτιμον)[28]. El avea, precum se vede, datorită schimbului neîncetat de idei între Imperiu și Italia de sud, aceeași concepție privind raporturile dintre puterea civilă și demnitatea supremă a bisericii, pe care o aveau în acea vreme clunisienii și Grigore VII. El trebuia să aibă și aceeași ambiție ierarhică universală[29].

---

[28] Kedrenos-Skylitzes, II, 643 (dar el spune aceasta ὑπ' ὀδόντι printre dinți).

[29] Opinia adevărată este aceea pe care o găsesc în „É.O.", III, 125. „Un antagonism de rasă... Mîndria națională, sentimentul superiorității sale intelectuale, pe care orice grec îl suge odată cu laptele, aceasta este adevărata cauză a sciziunii din sec. XI". De fapt fuseseră dintotdeauna două biserici și nu puteai rupe o legătură care nu a existat niciodată. Cf. Delehaye, *Sanctus*, 255: „schisma greacă nu a fost un lucru de o zi și nu trebuie să căutăm a fixa data despărțirii totale de Roma". Cf. Tournebize, *op. cit.*, 12—13; Migne, *P. Lat.*, CXLV, c. 633 ș.u. Vezi Diehl, în „B.Z.", IX, 553: „A fost consecința ultimă a unei lungi evoluții istorice, manifestarea oficială a unei despărțiri produse încă de mult". Cf. Iorga, *My american lectures*, București, 1932, 32 ș.u.: Corn. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saeculo XI extant*, Leipzig — Strasbourg, 1861; Al. Pichler, *Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Okzident*, München, 1864—1865; Theiner și Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum*, Viena, 1872; G. B. Howard, *The schism between the oriental and western churches*, Londra, 1893; Fil. Ermini, *Michele Cerulario e lo scisma d'Oriente*, Roma, 1898 (cf. Palmieri, în „Rivista bibliografica italiana", 1898, fasc. 25); Bréhier, *Le schisme oriental du XI-e siècle*, Paris, 1899; același, *The Greek church, its relations with the West up to 1054*, în C.M.H., III, 246—273; Seppelt, *Das Papsttum und Byzanz*, în Sdralek, *Kirchengeschichtliche Abhandlungen*, II, Breslau, 1904; „V.V.", XII, 517—518. Cf. Walter Norden, *Prinzipien für eine Darstellung der kirchlichen Unionsbestrebungen im Mittelalter*, în „H.Z.", CII (1909), 277—303; Anton Michel, *Bestand eine Trennung der griechischen und römischen Kirche vor Kerullarios?*, în „Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft", XLII (1922), 1—11; același, *Der autor des Briefes Leos von Achrida, eine Vätersammlung des Michael Kerullarios*, în „B. ngr. J.", III (1922), 49—66; același, *Humbert und Kerullarios*, I, Paderborn, 1925. Despre *oekumenikos*, Pétrides, în „É.O.", VI, 307 ș.u. Despre sinodul permanent de la Constantinopol în secolele XI și XII, Uspenski, în „Izvestia" ale Institutului rus din Constantinopol, V (1900). Cf. și Gerhard Ficker, *Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites*, Kiel, 1911. Despre bisericile latine din Constantinopol, vezi d'Alessio, în „É.O.", 1926, 21 ș.u., 308 ș.u.; scrisoarea patriarhului Nicolae III către Alexios, Leunclavius, *Ius graeco-romanum*, I, 271 ș.u.

264 // S-a pornit deci o nouă ceartă între latini şi greci, cu fulminări de afurisenii reciproce ca de obicei. Faptul însuşi nu determina o acţiune prea vastă: era, din partea clerului, un fel de a întrerupe negocierile, împăratul putînd să le reia de cum ar fi impuse de o necesitate politică [30].

Căci toţi suveranii care au urmat după Monomah au întreţinut relaţii politice cu papii, şi printre trimişii străini la Constantinopol puteau fi văzuţi din cînd în cînd şi cei ai Pontificelui roman. „Vechea Romă“ chema în ajutor pe „basileu“ contra „imperatorului“, iar Constantinopolul se adresa papii pentru a avea auxiliari contra turcilor. Dealtminteri, Isac Comnenul pusese să fie închis Cerularie pentru că nu îi convenea lui şi să fie dus de varegii săi într-o mănăstire din [insula] Proconeza [31], unde a murit. Biserica greacă nu a mai manifestat pretenţii faţă de Imperiu [32]. Dimpotrivă, beneficiari laici au umplut mănăstirile. Patriarhii au trebuit să se mulţumească cu „centenarii“ de aur ce li se dădeau de la Curte şi cu darurile lăsate pe
265 altarul Sfintei Sofii de către // împăraţii pe care îi încoronau sau a căror căsătorie o celebrau. Un cap al bisericii, aflat în aceste condiţii, nu avea însuşirile necesare pentru a pretinde suveranitatea spirituală a lumii întregi, iar şefii de stat aveau altceva de făcut decît să ia pe seama lor revendicările Bizanţului clerical.

Nu se va reuşi să se lege conflictul dintre Cerularie şi papă de un oarecare proiect bizantin îndreptat contra invaziei normande în Italia de sud, cînd de fapt nu au avut loc decît unele incidente ale neînţelegerii tradiţionale. O scrisoare contra latinilor a fost trimisă în Italia sub numele arhiepiscopului de Ohrida, Leon [o], şi un sinod constantinopolitan avea în curînd să încuviinţeze atitudinea patriarhului. Dar existenţa de bune raporturi politice nu a fost împiedicată de aceste vechi discuţii care lîncezeau o vreme, pentru ca patimele vreunui alt moment să provoace apoi o nouă izbucnire. Biserica bizantină păstra faţă de Roma vechea atitudine de neîncredere, uşor transformată în duşmănie. Un exclusivist occidental de felul cardinalului francez Humbert [p] era croit anume pentru a produce un asemenea conflict, şi un papă ca Leon IX, pentru a-i da completa sa aprobare [33]. În zadar Antiohia, aflată sub jugul turcesc şi visînd la un ajutor latin, a intervenit pentru pacificare. Dar totuşi, a se vorbi de o ruptură în adevăratul sens al cuvîntului, este o eroare. Puteau oricînd fi reluate discuţiile, în care numai spirite naive credeau că văd un mijloc de a restabili aşa-zisa unitate a bisericii — de o existenţă întotdeauna pur teoretică.

Deci nu a fost „Marea Schismă“ cea care a creat la Constantinopol o atmosferă nefavorabilă latinilor în ajunul Cruciadelor, ci invazia normandă.

---

[30] Vezi W. Holtzmann, *Die Unionsverhandlungen zwischen Alexios I und Papst Urban II im Jahre 1089*, în „B.Z.“, XXVIII; Loparev, în Vasiliev, *op. cit.*, II, 131. Despre rolul de mediator al unui Moise din Bizanţ, Migne, *P. Gr.*, CLXXXVIII; cf. *ibid.*, CXLIII.

[31] Kedrenos-Skylitzes, 644. Cf. Psellos, 240 ş.u.; Attaliates, 61—62 [el se crede μεῖζον ἢ κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀξίαν ἐπὶ τῶν ὅλων (mai mare decît demnitatea lui asupra tuturor)].

[32] Cf. W. Holtzmann, *Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges*, în „Hist. Vierteljahrschrift“, XXII (1924), 167—199.

[33] Vezi, pe lîngă bibliografia indicată mai sus, Bréhier, *Normal relations between Rome and the churches of the East before the schism of the 11th century*, în „The constructive quarterly“, New York; Michel, în „B. ngr. J.“, III, 406—407; cf. Percy Ernest Schramm, în „H.Z.“, IV (1916), 645—672.

Nu va putea niciodată fi povestită în amănunte cucerirea // lentă,
266 dar definitivă, a Italiei de sud de către grupul de aventurieri normanzi chemaţi contra arabilor, pentru ca de a doua zi chiar, sub patronajul papii, ei să atace garnizoanele bizantine, alungînd în acelaşi timp fără deosebire pe „greci" şi pe rebelii de tipul unui Maniakes. Am mai spus că oraşele nu le-au opus niciodată nici cea mai mică rezistenţă şi că mulţi episcopi ortodocşi au consimţit să cadă la învoială cu aceşti latini. Pentru populaţie nu se produsese dealtminteri decît o schimbare în caracterul naţional al străinilor pe care ei îi hrăneau şi îi plăteau pentru această apărare contra musulmanilor, care nici ei nu erau consideraţi ca nişte duşmani cu care să nu poată să se înţeleagă [34]. Şefii lor, Robert, fiul său Bohemund, vărul acestuia Tancred, înlocuiesc aşadar pur şi simplu pe dinaştii locali, de felul unui Meles, unui Argyros, care în fruntea miliţiilor locale adoptaseră în mai multe rînduri atitudini de independenţă. Argyros, care era patriciu şi *vestis*, a mai şi fost, datorită succesului său, „duce şi *principe al Italiei*". Însă pentru asemenea şefi ai Italiei meridionale prima datorie a unei ambiţii începătoare era de a cuprinde cît mai mult pămînt bizantin cu putinţă şi de a-şi deschide calea spre Constantinopol.

Dar în prima perioadă a acestei noi invazii, normanzii se înfăţişau şi ca aspect ca nişte latini ireductibili şi le va trebui timp ca să se asimileze băştinaşilor, cu care vor alcătui, împreună şi cu reminiscenţele arabe ale acestora, o civilizaţie de esenţă triplă, care este unul din elementele cele mai preţioase din viaţa morală a umanităţii [35]. Încă şi sub împăratul Mihail Ducas, normanzii îşi încercaseră norocul, pornind nişte atacuri pe mare care
267 au fost întîmpinate de // triremele unui Bryennios [36]. Bătrînul Robert Guiscard, „duce" al „Longobardiei" (= Italiei) pe care o răpise cu o răbdare îndărătnică de la împărat, a vrut să fie şi „duce al Dalmaţiei". („Duce" în sensul bizantin al cuvîntului, de duce al Imperiului, dar rezultînd aici dintr-o uzurpare). Avea cavaleri la îndemînă, o flotă şi nu avea drumul deschis spre restul Italiei, unde s-ar fi lovit de papă, pe care nu voia să-l nemulţumească. Şi mai cunoştea perfect împrejurările bizantine.

A mai fost vorba mai înainte de alianţa de familie dintre fiica lui Robert, care primise la Constantinopol numele de Elena şi Constantin, fiul împăratului Mihail Ducas [37], alianţă care i-ar fi îngăduit normandului un amestec în treburile Imperiului. Dar cînd a venit la domnie Nikefor Botaniates, acesta a trebuit să denunţe tratatul, fapt care oferea un bun pretext pentru războiul pe care îl pregătise demult vicleanul („guiscard") Robert cu ştiinţa dalmaţilor şi a provincialilor din vecinătate. Ducele italian s-a prefăcut deci că ar recunoaşte într-un călugăr misterios pe împăratul detronat, Mihail, cu care trebuiseră odinioară să se lege legături de rudenie.

---

[34] Vezi mai ales lucrarea de un orizont atît de larg a lui Gay şi studiile lui Chalandon, în „Mélanges d'histoire et philologie de l'École de Rome", XVII.

[35] Sfinţi bizantini cu nume latine în catedrala de la Cefalù (sec. XII), Joh. B. Authem, *Das Drachenwunder des H. Georg*, în „Byz. Arch.", Leipzig, 1911.

[36] Bryennios, 103. — Proiect de căsătorie între Robert şi o prinţesă bizantină, Gerbert, *Scrisori*, ed. Havet, 101—102.

[37] Sora sa se măritase cu Raimund de Barcelona; Ana Comnena, I, 49 ş.u., 62.

L-a îmbarcat pe o galeră din flota sa, luîndu-l cu sine în speranţa de a impresiona pe supuşii Imperiului, dintre care mai mulţi s-au închinat în adevăr înaintea acestui impostor beţiv, care călărea înveşmîntat în brocart de aur între dorifori normanzi [38].

Avlona, Canina, micile porturi din faţa oraşului Bari au fost ocupate şi Durazzo asediat [39]. Şefii sîrbi de pe continent s-au unit cu invadatorii [40], în timp ce Imperiul căuta mercenari la maniheenii bulgari care îşi aveau centrul
268 la Beliatova [41] şi la vlahii transhumanţi [42]. // Flota normandă fu totuşi învinsă de veneţieni, care se grăbiseră să-şi trimită galerele [43]. Ostilităţile au tărăgănat cu toate victoriile manifeste repurtate de coloşii normanzi asupra scunzilor pecenegi şi turci şi a micului număr de soldaţi constantinopolitani ai lui Alexios, apărut el însuşi la faţa locului, doar pentru a oferi spectacolul fugii sale. Orăşenii (βουργέζιοι) italieni din Durazzo au predat în sfîrşit oraşul [44].

Dar ducele normand a fost rechemat la el de invazia Cezarului germanic [45] pe care Bizanţul ştiuse să-l cîştige de partea sa. Fiul său, Bohemund, un alt colos cu părul său roşu, de o dîrzenie de neînfrînt şi şiret („guiscard"), mai priceput ca oricare din contemporanii săi, a luat conducerea armatei. Se pare că ar fi vrut să ajungă la Tesalonic. Stăpîn pe Durazzo şi pe această a doua capitală a occidentului bizantin, nu ar mai fi avut a se teme de nimic: Macedonia întreagă i-ar fi deschis văile şi clisurile sale, „imperiul" bulgar al lui Samuel, al lui Delianos şi al lui Alousianos ar fi reînviat în veşmînt latin sub armură normandă.

Noul comandant a ocupat în drumul său Ohrida „imperială" şi Skoplje, apoi ţara meglenilor unde locuiau colonişti pecenegi, şi Castoria. Peste tot populaţia aclama această expediţie de cucerire cavalerească [46]. Bohemund a coborît în Tesalia, în mijlocul vlahilor; ţelul său nu era departe [47]. Dar nu l-a putut atinge, căci soldaţii săi prelucraţi abil de grecii împăratului, care alergase acolo (şi chiar repurtase unele succese care nu trebuie însă să
269 fie exagerate) s-au răzvrătit. Bohemund s-a reîntors deci la Avlona, unde // s-a îmbarcat spre a se întoarce la Salerno, învins fără a fi fost biruit [48]. Căci i-ar fi trebuit o armată de altă consistenţă decît cea a acestor tovarăşi feudali, a acestor aventurieri şi mercenari ieftini din regiunile italiene, pentru îndeplinirea unei opere de această importanţă; şi din păcate pentru el, Bohemund pornise în expediţie fără a fi ajuns la această convingere salutară.

---

[38] Guilelmo de Apulia, *De rebus Normannorum*, ed. Muratori.
[39] Ana Comnena, I, 70. Cf. cronicile italiene contemporane.
[40] Mihailaş, Bodin; *ibid.*, 76. Cf. Radojcić, în „Glasnik" din Skoplje, III, 13—24.
[41] Ana Comnena, I, 199, 223, 273—274, 279 ş.u., 340. Erau conducători şi la Glavinitza şi la Silistra; *ibid.*, 280. Un bulgar, Radomir, este înfăţişat ca rudă al Dukainei (am mai spus că fiica lui Samuel, Caterina, se măritase cu Isac Comnenul); *ibid.*, 399.
[42] Βλάχοι ὁπόσοι τὸν νομάδα βίον εἵλοντο (Vlahii care au preferat viaţa nomadă), Ana Comnena, 395.
[43] *Ibid.*, 194.
[44] Vezi A. Jenel, *Der Kampf um Durazzo*, în „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft", CXXXVII (1916), 283—352.
[45] Ana Comnena, I, 233.
[46] Cf. *ibid.*, 212, 236, 239, 242.
[47] Ἐζεβάν, χωρίον βλαχικόν (sat vlah); *ibid.*, 245.
[48] *Ibid.*, 256, 280—281.

Robert a vrut să reia de îndată războiul [49]. A regăsit în calea lui pe veneţieni, care au fost de trei ori învingători, faţă de un singur succes maritim al normanzilor. Bătrînul duce atacase Cefalonia şi părea acum să urmeze un alt plan de acţiune, urmărind cucerirea insulelor ioniene şi a Moreei. Durazzo dealtminteri rămăsese în stăpînirea sa. El nu a văzut pierderea acestei strălucite cuceriri ale sale, care a urmat după moartea lui în insula Cefalonia ocupată de el [50].

Dar în mijlocul acestui haos şi a acestei mizerii se deschideau noi orizonturi pentru contactul dintre naţiuni.

Această lume bizantină nu era aşa de închisă cum îşi închipuie cineva. Exista interes chiar pentru calendarul perşilor, despre care scriu Teodor din Melitena şi Gheorghe Chrysokokkes, Isac Argyros şi un anonim [51]. Raporturi cu poezia persană au fost constatate şi în epopeea populară greacă din secolele XI şi XII [52]. Din Orientul îndepărtat, din regiunile Indiei, venise acel text despre Steffanites şi Ichnilates („Kalilah şi Dimnah") cu privire la
270 creşterea principilor [53] // şi din Melitena (deci din Armenia), a venit prin Mihail Andreopolos „Cartea Înţelepciunii" a lui Syndipa [54].

Icoana chiar a vieţii de toate zilele comună bizantinilor greci, francilor aventurieri şi turcilor, asemenea acestor cavaleri ce săvîrşesc isprăvi vestite şi jafuri, ne este dată în epopeea atît de des remaniată [55] — frîntă în bucăţi, transformată ca „Cidul" în episoade, dar mai păstrîndu-şi caracterul prim, cavaleresc, dezordonat, sentimental şi romantic în felul occidental — purtînd numele de „Digenis Akritas", poem asupra lui Vasile Digenis (nume care reuneşte pe acela a doi împăraţi războinici, Vasile II şi Romanos Digenis), pe care comentatorii ingenioşi au vrut să o situeze într-o epocă anterioară, precizînd pînă şi ultimele detalii ale acţiunii pe care o reprezintă.

Este vorba de un cavaler neînfricat, un viteaz, care porneşte în căutarea norocului în război şi norocului în dragoste. El le va afla datorită vitejiei sale şi al unui sprijin ceresc, care nu îl părăseşte niciodată. El este un Ahile — şi chiar istoria lui Ahile va fi refăcută în felul acesta, nemairămînînd la suprafaţă decît numele, după înlăturarea tuturor amintirilor care se leagă de el — dar un Ahile creştin [56]. Credinţa sa reală şi adîncă nu îi in-

---

[49] Reluarea Avlonei, ocupată de Butrinto; *ibid.*, 283 ş.u., 288.

[50] Reluarea oraşului Durazzo de către imperiali, *ibid.*, 290.

[51] L. H. Gray, în „B.Z.", XI, 468.

[52] Vezi Pizzi, *Storia della poesia persana*, II, Turin, 1894, 439—442. Cf. şi pentru arabi, care purced în această privinţă de la greci, Canard, *Un personnage de roman arabo-byzantin*, Alger, 1932; Grégoire, în „Byz.", VI, 371 ş.u.; Goossens, *ibid.*, VII, 303 ş.u. („Gesta" = isprăvile „lui Omar").

[53] Ristenko, în „Izvestia" ale Universităţii din Odessa, VII (1902), 237—280; acelaşi, *Stéphanite şi Ichnelate* (în l. rusă), Odessa, 1909; „B.Z.", XIX, 571—572.

[54] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 891 ş.u.: Iorga, *Cărţi Populare* (extras din „Memoriile secţiei istorice a Academiei Române").

[55] Vezi Gheorghe Soumelidis, în 'Αρχαῖα Πόντου, I, p.59: Ἡ ἀκριτικὰ περίοδος κλείει μὲ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Τραπεζοῦντος (Perioada acritică se făleşte cu cucerirea Constantinopolului şi a Trapezuntului). Cf. *ibid.*, 27, 56 ş.u.

[56] *Le roman d'Achille publié par C. N. Sathas*, în „Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques", Paris, 1880. Vezi Benedikt Haag, în „B.Z.", XXX, 113 ş.u.; cf. Praechter, *ibid.*, I, 445—488. Apoi iar B. Haag, *Die Londoner Version der byzantinischen Achilleis*, München, 1919; Xanthoudidis, în „B. ngr. J.", II, 199 ş.u. Cf. şi Νέος Ἑλληνομνήμων, XV, 367 ş.u.

terzice totuşi să aibă legături cu această lume de emiri care îl înconjoară, în care sînt războinici care îl desfid şi tinere prinţese care îl aşteaptă [57].
271 // Datorită acestor aventurieri se iveşte şi în Occident acel ciclu de poeme cavalereşti („chansons de geste"), privind închipuitele expediţii orientale ale lui Carol cel Mare în care reînvia amintirea războaielor sarazine din Spania. Acest fel de a fi şi de a lupta, această mîndrie trezită de aventură, acest ames-
272 tec de iubiri şi de isprăvi vitejeşti nu ni se pare că ar putea fi în legătură cu // o vreme ca aceea a cuceritorilor de stat, ca Nikefor Focas şi Ioan Tzimiskes, nici cu cea în care cei din Constantinopol îşi tîrau o viaţă lîncedă, preocupaţi de gesturile şi dragostele a două femei bătrîne, moştenitoare ale Imperiului. Dar să nu uităm că termenul însuşi de Akritas nu apare decît în acest secol al unsprezecelea [58], în sensul normanzilor, care introduc noţiunea de castel, de unde radiază de jur împrejur şi pînă la ultimele posibilităţi de isprăvi şi de prăzi, raidurile de glorie şi de jaf şi că împăratul Romanos[s] este un „digenis"[59] nu datorită familiei sale, ci acestui erou al unei legende de dată foarte recentă şi cît se poate de populară.

Digenis poartă numele de Vasile, dar este vorba de amintirea marelui Vasile „ucigătorul de bulgari", infinit mai vestit ca primul împărat cu acest nume, chiar şi căpetenia paulicienilor sub Alexios Comnenul se numeşte astfel. Eroul s-a născut dintr-un tată musulman şi o mamă creştină. Dar pentru ca masele bizantine să adopte un paladin de o asemenea origine, trebuia ca raporturile să fi devenit foarte strînse — nu cu arabii, în vremea

---

[57] Krumbacher admite secolul XII; Diehl *(Figures byzantines*, II, 314) însă pe al X-lea, dar recunoaşte (în prefaţa la „Esquisses byzantines, ale lui Rambaud, 93, nota 1) „o remaniere posterioară epopeii iniţiale din secolul X". Referitor la texte (versiuni din Trapezunt, Andros, Grottaferrata, Escurial): Sathas şi Legrand, *Digénis Akritas*, în „Collection de monuments", seria nouă, VI (cf. *ibid.*, I, 182 ş.u.), 1875; ed. Lampros, *Collection de romans grecs en langue vulgaire*, Paris, 1880; Legrand, *Bibl. grecque vulgaire*, VI; ed. Sabbas Ioannidis, Constantinopol, 1887; ed. Antoine Miliarakis, Atena, 1881. Cf. St. Kyriakides, Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, Atena, f.d.; Sideridis, Ἀκρίτας,, Constantinopol, 1908; Şt. Xanthoudidis, Διγένης Ἀκρίτας, (ms. de la Escurial), Herakleion din Creta, 1913; P. Karolidis, Τὸ ἔπος Διγενὴ Ἀκρίτα κατὰ τὸ χειρόγραφο Μαδρίτης ἢ Ἐσκουριάλ, în Ἐπετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, 1926; Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτη, ed. Dim. Paschali, 1928 (în Λαογραφία X, 305—440). De asemenea Gidel, în „Syllogos" din Constantinopol, XVIII (1888), 53 ş.u.; Georg Wartenberg, *Das mittelalterliche griechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritas*, Berlin, 1897; St. Kyriakidis, în Μεγάλη Ἐγκυκλοπαιδία, art. Ἀκρίται; Krumbacher, în „Memoriile" Academiei din München (1904²), 309 — 356 (cf. *Byz. Litt.*, 827 ş. u., „B. Z.", XIV, 313—314; Bréhier, *Un héros de roman dans la littérature byzantine*, Clermond-Ferrand, 1904; Karolidis, în Ἐπετηρίς a Universităţii din Atena, 1906, 188—246; acelaşi, în Ἐπετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, III, 329—332; Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, în „J. hell. st.", XXX (1910), 288; „B.Z.", VIII, 217 ş.u.; Dieterich, *ibid.*, XIII, 53 ş.u. (continuări neogreceşti); *Une nouvelle version du roman de Digénis Akritas*, în „Byz.", IV, 171 ş.u.; St. Kyriakidis, Ὁ Διγένης Ἀκρίτας, ἀκριτικὰ ἔπη, ἀκριτικὰ τραγούδια, ἀκριτική ζωή, Atena, 1926; Hesseling, *La plus ancienne rédaction du poème épique de Digénis Akritas*, în „Mededeelingen" ale Academiei din Amsterdam, 1927; Ἐπετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, II, 236 ş.u.; N. N. Speranski, *Isprăvile lui Digenis Akritas* (în l. rusă), Leningrad, 1922; Grégoire, *Le tombeau et la date de la mort de Digénis Akritas* (Samosata, cam prin 940 din era noastră), în „Byz.", VI, 481 ş.u. Cf. N. Politis, Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Atena, 1906.

[58] În Kekaumenos, 24.

[59] După Gulielmo de Apulia, *De rebus Normannorum*, împăratul Romanos s-ar fi numit astfel pentru că avea barba despicată: „quia barba difurcis"!

cărora nu se cunoaşte nici un exemplu asemănător, ci — cu turcii, care venind din Iran, aduceau vechiul obicei persan al luptei pentru plăcerea de a lupta. Tot acum apar şi „turcopolii", luptători ai Imperiului, dar de naştere turci. Şi Digenis Akritas este şi el unul dintre ei. Nu cred nici că „apelaţii", adversarii săi să fi fost hoţi de vite, numele lor poate să însemne *fuoruscitì* [adică exilaţi], asemenea vechiului Manuil persanul. În sfîrşit, în acest sens pledează pînă şi ciocnirile în Capadocia şi în părţile Edessei, unde sînt situate în cele patru versiuni ale poemului, dovezile de vrednicie ale acestui „Cid bizan-
273 tin", unde nimeni nu ar fi avut ideea să localizeze // acţiunea acestui viteaz oriental [60]. Dacă cercetează cineva moneda unuia din conducătorii cruciadei, Tancred, ajuns baron al Orientului, va recunoaşte în crucea înconjurată de numele „Tankr[edos]", în invocarea Domnului şi, mai ales, în chipul cu barbă purtînd un turban, în timp ce mîna sa ţine o sabie scurtă, deosebindu-se mult de cea a occidentalilor [61], aceeaşi sinteză care nu s-a produs decît în această epocă.

Un cercetător german, G. Wartenberg, a observat mai de mult [62] că în întîlnirea între „Cidul" bizantin şi împăratul Vasile — întrucît doar manuscrisele mai recente îi substituie numele unui împărat Romanos — egalitatea manifestată în tonul celor doi convorbitori, unul reprezentînd vitejia şi celălalt puterea, precum şi sfaturile pe care acesta trebuie să le primească din partea celuilalt, situează poemul în vremea Comnenilor, cu atît mai mult că este vorba de cuceriri plănuite în sultanatul de Iconium. Acelaşi critic a subliniat indicaţia cronologică rezultînd din menţiunea turcilor şi din folosirea pentru desemnarea acestor noi duşmani a termenului „arheologic" de „perşi" [63].

Un pasaj de un mare preţ, dintr-o scriere a lui Arethas din Cezareea, arată că încă din secolul X, ba chiar IX, exista o epopee populară alcătuită din mici poeme, ᾠδαί cîntate „din casă în casă" de către paflagonieni, care îşi
274 făcuseră din aceasta o meserie [64] şi Henri Grégoire, // căruia aceste cercetări cu privire la „Digenis" îi datoresc şi îi vor datora atît, a avut dreptate să stăruie asupra vechimii şi a calităţilor de formă ale „isprăvilor" lui Armouris [65], de origine orientală, fără îndoială persană [66]. În al doilea prolog al uneia din redactările lui „Digenis Akritas" sînt menţionate isprăvile moş-

[60] Cf. şi cele două studii germane: al lui A. Luber (Salzburg, 1885) şi Georg Wartenberg (Berlin, 1897).

[61] Reprodusă în cartea lui Jacques de Morgan, *Histoire du peuple arménien*, Nancy—Paris—Strasbourg, 1919, 169.

[62] Vezi de acelaşi, *Das mittelgriechische Nationalepos*, în „Allgemein Zeitung" din München, 6 februarie 1899.

[63] S-ar putea pune în legătură menţiunea „medicilor oastei" cu marea operă sanitară întreprinsă de Alexios Comnenul. Vezi Georg Wartenberg, *op. cit.* (mai sus în n. 56).

[64] Pasajul a fost citat mai întîi de Kougeas, în Λαογραφία, IV, 239. Cf. o menţiune asemănătoare a lui Psellos care vorbeşte de cînturile lui Andronic, precum şi Constantin, Ἀρχαῖα Πόντου, I, 58. Pentru Ptochoprodrom (ed. Hesseling, II, 339—340) Manuil Comnenul este un nou Akritas (νέος Ἀκρίτης).

[65] În „Byz.", VII, 291—293.

[66] Vezi Τοῦ Ἀρμούρη ᾆσμα δημοτικὸν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, tradus din l. rusă de către Gabriel Destouni, Petersburg, 1877.

neagului Philopappos, ale lui Kinnamos şi ale lui Ioannakis, ca fiind învechite, neautentice şi lipsite de orice valoare[67].

Dar ceea ce nu poate fi contestat — cînd orice strădanie de a fixa în acest poem realitatea istorică trebuie să rămînă nesigură, chiar dacă s-ar depune în acest scop extraordinara erudiţie şi subtilitate cheltuite de Henri Grégoire pentru a identifica pe erou cu turmarhul Diogene, mort în 788[68] — este atmosfera cu totul „latină", „francă" şi occidentală a poemului, care este însufleţit de sentimentul vitejiei individuale, al respectului pentru femeie.

Chiar pasajele privind arta din epoca aedului bizantin ne opresc să mergem prea departe în trecut. În adevăr, dacă pe pereţii palatului lui Akritas se pot vedea, alături de războaiele lui Alexandru cel Mare, luptele victorioase ale lui Ahile cît şi încleştarea dintre Belerofon şi Himeră, este pentru că pătrunsese pînă în acest mediu, căruia îi aparţinea poetul, curentul creat de şcoala lui Bardas, dar care nu ar fi putut să dea roade de pe o zi pe alta.

Nu poate fi subliniat îndeajuns că, întocmai ca autorii aşa-ziselor „chansons de geste" din Occident, poetul epopeii „Digenis Akritas" este un literat care — lucrul a fost dovedit — foloseşte cronici bizantine, amestecînd puţin
275 datele lor[69]. // Dealtminteri nu este o oarecare asemănare de atitudine între Digenis şi Alexios Comnenul, aşa cum este înfăţişat de prinţesa Ana, care vrea să facă din el un erou de epopee, sau cum apare în portretul datorat lui Orderic Vital[t], istoric bine informat despre împrejurările bizantine mulţumită interesului său pentru normanzi? El este „un om foarte înţelept şi caritabil pentru străini, luptător energic şi mărinimos, afabil cu soldaţii săi şi darnic împărţitor de recompense şi, pe deasupra, foarte pios". Şi el citează fapte[t]: pretinsa eliberare a fiului împăratului Mihail, care ar fi fost orbit de către Botaniates şi pe care l-ar fi făcut apoi stareţ al mănăstirii Sf. Cir şi, mai ales, purtarea sa atentă cu fiicele(!) lui Robert Guiscard, închise odinioară de acelaşi Botaniates (una din ele fiind logodită cu fiul lui Mihail) şi pe care le tratează timp de douăzeci de ani ca pe propriii lui copii, singura lor obligaţie fiind de a-i da dimineaţa cînd se găteşte prosopul şi pieptenele de fildeş, cu care îşi potriveşte barba; şi ele au fost redate în sfîrşit tatălui lor, regele Robert[70]. Şi „Alexiada", poemul prinţesei Ana, fiica lui Alexios, nu este ea oare produsul aceluiaşi curent de individualism cavaleresc?

Toată această poveste cu tineri frumoşi care cîntă din gură şi din liră pentru a trezi dragostea tinerelor fete încredinţate pazei unor *baïae* (βαΐαι) (ballie în formă italiană), aduce a epopee persană — este vorba şi de „spada lui Chosroes" — şi a basm venit din India. Ea nu ar fi databilă dacă nu ar înfăţişa în acelaşi timp o lume mixtă de creştini şi de musulmani, precum şi de renegaţi, dacă aventura occidentală nu ar constitui urzeala de bază mereu reînnoită a acestei „Romanii" care se formează atunci în Asia. Dar, privită mai de aproape, descoperi în această ambianţă şi în acest decor, epoca

---

[67] *Ibid.*, 298. H. Grégoire a ajuns să identifice pe primii doi eroi, dar bineînţeles, între adevărul istoric şi forma poetică a trebuit să treacă multă vreme (*ibid.*, 313—320). De asemenea, v. Grégoire, în „Byz.", V, 328, 340; VI, 481—508; VII, 287 ş.u., precum şi în „Buletinul" Academiei din Bruxelles, 1931, 463 ş.u.

[68] Grégoire, în „Byz.", V, 331.

[69] Ed. cit., III, 166—168. Pentru separarea adevărului de ficţiune cu privire la aceste date, vezi Seger, *loc. cit.*, p. 126 ş.u., şi Chalandon, *Alexis Comnène.*

[70] Acele ἀνακαράδες sînt *nacchere.*

noastră cu murgii cavalerilor purtînd nume arabe, cu menţiunea adăugată de „exarhi ai întregii Sirii", cu cea de *strategi* care sînt emiri, μαγίστροι,
276 cu infiltrarea de cuvinte // italiene[71] şi arabe de la τέντα la ἄγουρος.

Versiunea în proză vulgară înfăţişează şi raporturile dintre Akritas şi împăratul Romanos. Toate amănuntele concordă cu epoca, pînă şi la ῥῶγα, şi la „centenarii de aur" ai zestrei iubitei lui Digenis. Chiar menţiunea repetată a mongolilor în aceeaşi versiune trimite la secolul XIII[72].

Toată această ambianţă cavalerească a venit prin franci şi prin turci, ai căror sultani eliberează fără răscumpărare pe prizonierii lor, îndemnîndu-i doar „să-şi amintească de acea zi"[73]. Izvoarele bizantine vădesc clar acest lucru. Sultanul victorios contra lui Romanos Digenis aşază la masă lîngă el pe împăratul care extermina pe turci şi îi aminteşte de blîndele precepte ale lui Hristos[74]. Îi dă ca să-l însoţească o suită de onoare[75]. Pentru viaţa comună între turci şi franci este instructiv exemplul lui Hervé, care, din castelul său, leagă relaţii de prietenie cu turcul Samuş, dar se întoarce apoi împotriva lui şi ajunge prizonierul lui[76]. Oamenii aceştia se distrează ba cu luarea în prinsoare, ba cu eliberarea prinşilor, cum s-a întîmplat cu Isac Comnenul, cu Cezarul Ioan, prizonierul lui Roussel, care vrea să facă
277 din el un împărat[77]. // Fiul însuşi al împăratului Romanos ar fi trecut printre rîndurile perşilor[78]; iar Manuil Comnenul, comandant al oştilor Orientului, un adevărat Digenis Akritas[79], are o luptă cu un turc de neam mare, Chrysoskoulos, pe care şi-l asociază contra turcilor celorlalţi, după ce a fost prizonierul lui[80]. Chiar cariera războinică în Asia a acelor doi fraţi, Alexios şi Isac Comnenul, tabăra lor în ruinele Cezareei, aventurile lor din cursul drumului, amintesc pe eroul epopeii bizantine[81]. Îl vedem pe Alexios în lupta cu Oursel [Roussel] cerînd ajutor turcului „Toutach" (Tutuch), care îl prinde pe franc[82].

---

[71] Lupte ale împăratului în Ahaia (p. 60). Este vorba de o spadă veneţiană (p. 63). Menţiunea locuitorilor din Tarsos ne duce în epoca cruciadelor (p. 96). Asediul Constantinopolului de către Chosroes (p. 100). Menţionat Nikefor Botaniates (p. 101). — Vezi Grégoire, în „Actele" Congresului III de studii bizantine, precum şi contribuţia sa la „Mélanges" Iorga, *L'âge héroïque de Byzance*.

[72] Cazul lui Liparites (jumătatea sec. XI), Kedrenos-Skylitzes, 581; Attaliates, 45. Pentru Samouch, vezi de asemenea Psellos, 653. Pentru greco-syro-arabi, acelaşi, 672.

[73] *Ibid.*, 701.

[74] Μετὰ τουρκικῆς σουλτανικῆς στολῆς (cu îmbrăcăminte de sultan turc); *ibid.*, 701. Romanos îmbracă haine noi πρὸς τὸ ῥωμαϊκότερον (pentru a părea mai roman); *ibid.*, 701. Despre această prietenie λόγων καὶ ἀλῶν, Attaliates, 165. El preferase să moară decît să primească o pace dezonorantă; Bryennios, 44.

[75] Kedrenos-Skylitzes, 618.

[76] Bryennios, 67, 81, 83; Kedrenos-Skylitzes, 708—709.

[77] Gulielmo de Apulia, *De rebus Normannorum*.

[78] Un Constantin Digenis, la Bryennios, 95—99.

[79] *Ibid.*, 32—34. Rămîne la Bizanţ, *ibid.*, 116—117, 119.

[80] Bryennios, 57—58, 60 61, 63, 65, 66—67.

[81] *Ibid.*, 83—87; Ana Comnena, 90—91. Cf. şi *ibid.*, 109.

[82] În „Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France", XIII (1879).

Ahileida anonimă, poemul despre „despotul Ahile" publicat în trei versiuni diferite de către Sathas[83], Bikelas[84] şi Benedikt Haag[85] poartă, cum s-a mai spus, doar numele prietenului lui Patrocles (devenit Patourklos, sub influenţa turcilor). În ce priveşte restul, avem iarăşi tînăra (κόρη) urmărită de dragostea elegiacă a cavalerului în stare să-i recite la fereastră nesfîrşite „tragoudia" (acest talent însoţindu-l pe acel de bun luptător), acelaşi cal murg, tovarăş credincios al cavalerului, acelaşi costum bogat, uneori de modă „francă", descris cu de-amănuntul, acelaşi mediu de vînători şi de aventuri, aceeaşi întîlnire de ἀγοῦροι, de „alaiuri"[86], aceeaşi bucurie de a înfăţişa lungile serbări şi dueluri în care se manifestă arta învingăto-
278 rului predestinat, în sfîrşit aceeaşi bogăţie de calificative şi de comparaţii // puţin dulcege, care însă nu sînt lipsite de o oarecare prospeţime. Pe deasupra, corespondenţa lui Ahile cu iubita sa conţine bucăţi lirice într-adevăr frumoase. Dealtminteri, noţiunile bizantine se unesc cu cele introduse de latini, ca de pildă menţiunea de vasal exclusiv *(homme lige)*, alături de cea de „archontopoli", „pajii" epocii, de cea a cuvîntului παλαφρὲ identic cu „palefroi", ca cea de ἄκρα, de „akrites", de „kastelli" şi de „kastron". Mai trebuie să apară acolo şi un „francopol" şi alături de el şi leul cu care va avea să se lupte. Nu lipsesc termenii turci, ca de pildă cel de „fudul", însemnînd „mîndru". O nouă limbă, vie, variată, capabilă de nuanţe delicate şi de accente emoţionante se formase chiar la Constantinopol pentru crearea acestor opere ale realităţii, în versul politic atît de uşor de scris[87].

Şi universul acestor romane de luptă şi de dragoste va continua.

În „Lybistros şi Rhodamne"[88], povestea unui latin şi a unei prinţese din India, cerută în căsătorie de un rival care este egiptean, scrisorile de dragoste pe care le schimbă eroii poemului, amintesc de corespondenţa lui Digenis, el însuşi. Prezenţa alegoriilor care domină literatura Occidentului, începînd cu vestitul „Roman de la Rose": Agape, Pothos, Kremasmos, determină o dată care nu poate fi mai recentă ca secolul XIII, sau dacă este vorba de modelele operei lui Guillaume de Lorris — despre care, totuşi, nu trebuie să uităm că nu au fost răspîndite — secolul XII. „Visurile", dintre care unul joacă un rol aşa de însemnat în acest poem, sînt un mijloc favorit al scriitorilor francezi de a crea situaţii variate. Încercările de a revendica această operă pentru spiritul elenic ar fi trebuit să se mărginească doar la formă, care este plină de graţie.

---

[83] *Trois poèmes grecs du moyen-âge*, Berlin, 1881.

[84] *Die Londoner Version der byzantinischen Achilleis*, teză la München, 1929. Cf. Wartenberg, în „Festschrift Vahlen".

[85] Vezi şi Haag, *op. cit.*, 32: ἀπελατίκι.

[86] Heisenberg, *Dialekte und Umgangsprache im Neugriechischen*, München, 1918.

[87] Vezi Hesseling, *Lybistros und Rhodamne*, în „Aantenkeningen" a societăţii din Utrecht, 1900, 3—31 (cf. acelaşi, *Uit Byzantium en Hellas*, Harlem, 1911).

[88] Vezi Bury, *Romances of chivalry on Greek soil*, Oxford, 1911, 11 ş.u. El indică pentru tipul cavalerului rătăcitor, un model turcesc (*ibid.*, 17 ş.u.). De fapt modelul s-a format în Persia şi este adevărat că Occidentul şi-a făurit concepţia „bunului cavaler" din frecventarea acestei lumi arabo-turce (vezi contribuţia noastră la „Mélanges" Lot). Dar în clipa cînd contactul cu turcii a fost cel mai strîns, bizantinii primiseră deja iniţierea Occidentului. Şi anumite elemente nu puteau veni din altă parte.

O analiză fără idei preconcepute a romanului „Callimachus și Chrysor-
279 rhoe", // care este tot din acest secol al treisprezecelea, duce la același rezultat [89].

În romanul „Berthandros și Chrysantza" [90], aventurierul care se duce să-și caute norocul rămîne totuși pe pămîntul bizantin. El străbate Asia Mică, sosește la Tarsos și acolo își găsește el castelul iubirii plin de frumusețile artei, asemenea celor ce puteau fi admirate la Constantinopol. Iubita fiului împăratului Rhodophilos („cel ce iubește trandafirii"), nume care amintește desigur pe cel de Rodolphus (Rudolf), are drept frate pe „regele Antiohiei". Dar „împăratul dragostei", care înfățișează cavalerului pe cele patruzeci de nobile doamne de care dispune, vine fără îndoială din Occident. Bury a observat cu dreptate că aici a fost redată pur și simplu tradiția selectării unei logodnice. Dacă Berthandros devine vasalul exclusiv *(homme lige)* al regelui (ῥῆγα), este pentru că Antiohia și-a și căpătat un duce normand, ceea ce ajută la fixarea unei precizări în timp. O dată mai mult, ca în poemul lui Digenis, îndrăgostitul fuge cu acea care i-a declarat dragostea sa. Nu va lipsi căsătoria finală [91].

„Phloria și Platziaphlora" își trădează ușor proveniența din poemul francez „Blanchefleur" [92]. În „Imberios și Margarona" în care este vorba de
280 Provența, iar unul din personaje se numește // Eduard, este vorba iarăși de o temă vădit occidentală [93]. Transpunînd pe grecește romanul „Maguelonne", autorul grec a introdus unele schimbări, adaptîndu-l în bună măsură obiceiurilor din Orient, printre care și acelora ale unei nunți pline de strălucire. Un sentiment puternic al familiei, așa cum există în lumea grecească pînă în zilele noastre, a fost subliniat cu bună dreptate. Este chiar oarecare grijă pentru instrucțiunea religioasă a eroului și buna comportare a perechii de îndrăgostiți [94]. Se află pînă și amintirea acelor întreceri cavalerești *(tournois)* din epoca lui Manuil Comnenul, în care un grec aproape occidentalizat putea să lupte în turnirele „alamanilor" [95].

În schimb, pentru istoria occidentală a lui Apollonius din Tyr, redactată de Heinrich din Neustadt, s-a putut descoperi un original bizantin; ar fi fost deajuns chiar și simplul incident al războiului contra bulgarilor pentru a dovedi aceasta. Din nou Antiohia apare ca un regat, avînd în frunte pe acela căruia Apollonius îi cere fiica în căsătorie. Regele Ladomer al balearilor este evident un Vladimir. Alături este un rege al „Turciei", Rangolt, și un „Admirat" (= emir) „de Halep", care ne îndreaptă spre epoca cruciadelor.

[89] Vezi Meliades, Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Atena, 1925; Manophrydes, Ἐκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλλ. γλώσσης, Atena, 1806; Lampros, *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers*, Paris, 1880.

[90] J. B. Bury, *op. cit.*, 5–11. *Gyron le Courtois* va inspira de asemenea o versiune greacă, *ibid.*, 4–5.

[91] Despre „Phlorios și Pletziaphlora", Wagner, *Mediaeval greek texts*; H. Köstlin, în „B.Z.", I, 392 ș.u. Cf. *Il cantare di Fiorio e Biancifiore*, ed. Vicenzo Crescini, Bologna, 1889 (cf. Hans Knecht, în „Herrigs Archiv", 1884). De asemenea J. Schmitt, în „B.Z.", II, 212 ș.u.

[92] Béés, *Der französisch-mittelgriechische Ritterroman Imberios und Margarona und die Gründungsage des Klosters Daphni bei Athen*, Berlin—Wilmersdorf, 1924; Hugo Schreiner, în „B.Z.", XXX, 121 ș.u.

[93] Vezi art. citat al lui N. A. Béés, de o erudiție impresionantă, pp. 29–33.

[94] Vezi A. Bockhoff și S. Singer, *Heinrich von Tyrland und seine Quellen*, Tübingen, 1911.

[95] *Ibid.*, 63.

S-a observat cu dreptate că Armenia ca regat este statul Ciliciei, care nu a avut un rege încoronat decît la începutul secolului XIII. Iar cît despre așa-zisul „Nochey" al Bulgariei[96], este hanul tătar [Nogai] al Bulgariei de la sfîrşitul aceluiaşi secol. Oraşul „Crisanda" are o ciudată asemănare de nume cu acela al eroinei amintite mai sus. Cît priveşte amănuntele, avem aceleaşi
281 palate cu adevărate minuni // de mecanică[97], acelaşi sentiment de dragoste atotbiruitoare, aceeaşi pornire pătimaşă pentru aventuri peste ţări şi mări.

S-a pretins că pentru toate aceste mici poeme, aceste „Iliade" populare în miniatură[98] ale societăţii bizantine, modelul s-ar afla în operele antichităţii clasice, totuşi de o altă importanţă, altă ţinută şi alt avînt. Dar dacă aceşti autori de versuri politice, destinate fără îndoială citirii şi nu recitării, l-ar fi cunoscut pe Ahile Tatius, ei s-ar fi folosit de limba cea şlefuită şi nu de cea care era la îndemîna tuturor[99].

Din Occident mai ales şi totodată din reminiscenţe antice se trage în această vreme acel cîntec de iubire din Grecia bizantină, care ne-ar fi rămas necunoscut, fără acea sută de bucăţi în stil popular, publicate de W. Wagner în 1879 sub titlul de „alfabetul Dragostei" [100]. Ele nu se deosebesc întru nimic de ceea ce pasiunea repetă de mii de ani, dar ele contribuie să arate că dacă la Constantinopol totul se limita la Biserică şi la antichitate, în schimb provincia, mai ales provincia îndepărtată, insulară, era în stare să
282 manifeste sentimente sincere // şi adînci într-o formă îndeobşte inteligibilă. Menţiunea privind Φραγκιά, fie chiar şi cea a cavalerilor, indică o dată tîrzie, cel puţin pentru unele din aceste cîntece. Sensul este uneori înduioşător, ca atunci cînd tînăra fată doreşte ca „skouphia" de pe capul iubitului să-l mîngîie pentru ea.

NOTE

a. Care se deosebeşte şi ca limite teritoriale şi ca spirit de Imperiul din epoca precedentă şi de cel din cea următoare.

b. Chemaţi de bizantini, contribuţia lor la victorie fusese hotărîtoare.

c. El făurise planul unui atac combinat pe mare şi pe uscat, unde se bizuia pe concursul pecenegilor care au şi încercuit Capitala.

---

[96] *Ibid.*, 65.

[97] Anton Hatzi, 'Ομηρικαὶ ἔρευναι, 1. Προλεγόμενα εἰς τὴν τοῦ ΕὐσταθίουΜακρεμβολίτου 'Ακριτηΐδα καὶ τὰς διασκευὰς αὐτῆς, Atena, 1930 (cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 764 ş.u.). Vezi şi Wagner, *Carmina graeca medii aevi;* Heisenberg, în „Beilage zur Allgemeinen Zeitung", München, 1908, nr. 268; Νέος 'Ελληνομνήμων, VI, 492 ş.u. Pentru *Héracles* de Gauthier d'Arras şi *Ptocholeon*-ul bizantin din sec. XII, vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 806.

[98] Dar tema antică va trece prin „Rhodante şi Dosikles" al Prodromului şi va ajunge la „Drosilla şi Charikles" de Niketas Eugenianos (despre care vezi L. Petit, în „V.V.", IV, 446 ş.u.) şi la „Hysmenes şi Hysmenia" de Eustathie Macrembolitul, în această a doua jumătate a secolului XII (ed. R. Hercher, *Scriptores erotici graeci*, II, Leipzig, 1859; M. Treu, *Eustathii. Macrembolitae quae feruntur aenigmata*, „Programm", Breslau, 1893. Dar este tot aceeaşi notă care se menţine. Se trece de la epopeea francă şi persană la modelele antice, şi nu invers.

[99] 'Αλφάβητος τῆς ἀγάπης.

[100] Vezi şi Heisenberg, în „B.Z.", II, 549 ş.u. Un alt cîntec a fost publicat de Sp. Lampros, *ibid.*, III, 165—166. Cf. I. Sozonovici, *Poezia bizantină romantică* (în l. rusă), Varşovia, 1894. Asupra limbii, Heyd, *Zur Frage der Abstammung des Neugriechischen*, în „Neues Reich", 1880.

d. Isac Comnenul, împărat (1057—1059).

e. Declarație provocată de faptul că noul împărat pusese să fie încoronat singur. Diferite semne păreau să indice o intenție a sa de a divorța. În urma presiunilor energice ale Senatului și chiar ale patriarhului de Constantinopol, Cosmas, Irina a fost încoronată șapte zile după împărat.

f. Împăratul Mihail IV (1034—1041).

g. Este vorba probabil de lanțurile atîrnînd de coroană în jos, din dreptul tîmplelor pînă la umeri.

h. Elev al lui Psellos, a ajuns profesor de filozofie la Universitate. Ca și acesta, era neoplatonician. A fost acuzat că ar fi separat domeniile teologiei și filozofiei, dînd în unele puncte preferință filozofiei păgîne asupra doctrinei creștine. S-ar părea că ideile sale se aseamănă mult cu cele ale lui Abélard, care îi este puțin posterior.

i. Călugărul Vasile, propovăduitorul bogomilismului, a fost ars pe rug.

j. Cu prilejul discutării ideilor filozofico-religioase ale lui Italos. Depunerea patriarhului a putut fi influențată și de atitudinea sa dîrză în chestiunea încoronării împărătesei și a opoziției sale la un eventual divorț al împăratului.

k. Împăratul a cerut să se întocmească lista rătăcirilor lui Italos. Tot el i-a cerut lui Zygabenos să expună toate ereziile, combătîndu-le.

l. Această lege fiscală a fost suprimată de împăratul Romanos III Argyros (1028—1034).

m. Leon IX, papă (1049—1054).

n. Obiectul discuției nu privea dogma, ci reformele de spirit clunisian pe care voia să le introducă papa în Italia bizantină. Ruptura s-a datorat aroganței legaților romani care s-au ciocnit de intransigența patriarhului.

o. Vezi mai sus p. 358.

p. Unul din cei trei legați romani care au depus la plecarea din Constantinopol bula de excomunicare pe altarul Sfintei Sofii (1054).

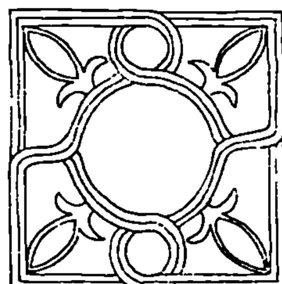
r. Henric IV, dușmanul lui Grigore VII, venise asupra Romei, unde voia să instaleze pe papa Clement III. Grigore VII a chemat în ajutor pe Robert.

s. Luptătorul de la Manzikert, Romanos IV, împărat (1068—1071).

ș. Eminentul savant care a dat un studiu exhaustiv asupra acestui poem.

t. Cleric anglo-normand de limbă franceză, născut în Anglia (1075—1143), a scris în limba latină isprăvile ducilor normanzi: *Gesta ducum Normannorum*. A trăit mai mult în Normandia. Cum la Cruciada I a luat parte și ducele Robert al Normandiei, fiul Cuceritorului, cronicarul a putut culege o serie de informații de la foștii participanți, dintre care mulți s-au retras în mănăstirea normandă căreia îi aparținea și el.

ț. Este un mare amestec de fantezie în faptele citate. Constantin Ducas, care era copil, a rămas pe lîngă mama sa care s-a măritat cu noul împărat și nu a fost cîtuși de puțin orbit. Fiicele lui Robert Guiscard se reduc de fapt la una singură.

Cartea a III-a

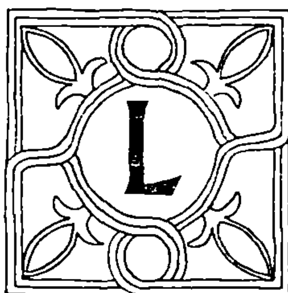
IMPERIUL PĂTRUNDERII LATINE
(1081—1453)

Capitolul întîi

CAVALERII BIZANTINI

I

BIZANŢUL ŞI VASALII SĂI CRUCIAŢI

III 1

a sfîrşitul frămîntatului secol XI, papa Urban II proclamă la conciliul din Clermont în faţa mulţimii adunate o expediţie generală a creştinilor catolici pentru dezrobirea Sfîntului Mormînt. Au fost distribuite cruci de postav roşu participanţilor, care, cuprinşi de un entuziasm religios foarte explicabil, avînd în vedere propaganda neîncetată a papilor din cursul desfăşurării din urmă a războiului contra Imperiului, au strigat: „Este voinţa lui Dumnezeu!" (*„Dieu le veut!"*) (noiembrie 1095). Cel puţin aşa afirmă versiunea „oficială", remaniată mai tîrziu şi folosită ca imbold la cruciadă.

Nu a existat nici o organizare prealabilă a acestei mişcări. Papa se mărginise să-i indice ţelul. El a adăugat acordarea unei „indulgenţe plenare" pentru cruciaţi [1] şi le-a promis ocrotirea Scaunului Apostolic, ceea ce a produs, în această vreme de mare îngrijorare pentru soarta sufletelor, o puternică impresie. Un călugăr, Petru Eremitul, care fusese în pelerinaj la Ierusalim [2], ar fi fost oratorul popular menit să pună în mişcare expediţia [3]; de fapt el a
2 străbătut numai o parte din Franţa, // dar a trebuit să aibă imitatori, contele de Flandra, el însuşi fost pelerin, promisese împăratului bizantin o trupă de ajutor din acei buni lăncieri francezi care luptau acum în războiul acesta turcesc şi în celelalte pe care le susţinea Imperiul. El a hotărît să se întoarcă în Orient, şi exemplul său l-a decis şi pe ducele de Norman-

---

[1] Scrisoare către cei din Bologna, în Hagenmayer, *Kreuzzugsbriefe*, nr. III.

[2] Hagenmeyer, *Peter der Eremite*, Leipzig, 1879.

[3] Referitor la scrisoarea pe care i-ar fi scris-o Alexios, înfăţişînd în termeni de o adîncă umilire dezastrul inexistent al împărăţiei sale, şi făgăduindu-i prada drept răsplată, vezi P. Riant, *Alexis I Comneni ad Robertum I, comitem Flandriae, epistola spuria*, Geneva, 1879; acelaşi în „Revue critique", 1879; Gaston Paris, în „R. Or. lat.", V, 254—256; Vasilievski, în „J.M.I.P.r.", 1880, 223—260; Hagenmayer, în „B.Z.", VI, 1 ş.u. (îndeosebi 31, nota 3 şi p. 32); Vasilievski, în „V. V.", III, 121—124; Paparigopoulos, în „Parnassos", IV^{2}, 89—95; Hagenmayer, *Epistolae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes*, Innsbruk, 1901; Pirenne, în „Revue de l'Instruction Publique en Belgique", L (1907), 217—227; Dölger, *Regesten*, nr. 1152. Cu privire la o scrisoare tot atît de falsă pe care Alexios ar fi adresat-o călugărilor de la Monte-Cassino, Riant, *loc. cit.*

dia[a], fratele regelui Angliei[b], pe cumnatul său contele Etienne de Blois[c], pe contele de Chartres, pe Godefroy de Bouillon, duce al Lorenei. Hugues[d], fratele regelui Franței[e], li s-a alăturat, ajungînd la Durazzo.

Contele de Provența, Raimund, a primit în alt chip noua propovăduire a „războiului sfînt". I-a dat ascultare și s-a înființat în Imperiul de Orient fără a fi vestit dinainte pe împărat [4], cum au făcut dealtminteri cei mai mulți pelerini. El va refuza cu îndărătnicie să-i presteze omagiu, cerînd ca Alexios să-i fie un simplu tovarăș atunci cînd s-ar înfățișa personal. Abia dacă i-a promis împăratului respectarea „vieții și onoarei" [5] sale. Ceilalți cruciați se uitau cu invidie la situația particulară pe care și-o dobîndise el în chipul acesta [6]. Dar Godefroy de Bouillon, apoi Robert de Flandra nu vor
3 întîrzia să îndeplinească toate ceremoniile omagiului [7]. Punctul de vedere // al Imperiului față de acești pelerini, care se apucaseră să facă cuceriri pe un teritoriu pe care el nu-l cedase niciodată, nimănui, este redat de Foucher de Chartres, cel mai adaptat la noile condiții dintre scriitorii primei cruciade: „Căci era necesar pentru toți ca să-și confirme astfel prietenia cu împăratul, fără sfatul și ajutorul căruia noi nu am fi putut duce la bun sfîrșit călătoria noastră și nici cei care aveau să ne urmeze pe același drum. Și împăratul le-a oferit bani de ai săi și țesături de mătase *quantum placuit* și cai și subsidii de care aveau mare nevoie pentru a duce la capăt o călătorie atît de lungă" [8].

Bohemund nu putea să nu facă și el parte din expediție: el era bastard și tatăl său[f] își lăsase moștenirea unui fiu legitim, el trebuise deci să se mulțumească cu titlul de duce de Tarent și cu însărcinarea de a purta lupte în folosul unchiului său Roger, care pusese tocmai stăpînire pe Sicilia. Era o soluție imposibilă pentru un om de temperamentul său, și care dealtminteri era încredințat că poate cineva oricînd să-și croiască un regat în Orient în dauna oricui ar fi: a împăratului, a turcilor sau chiar a propriilor săi tovarăși, cruciații.

4 // Astfel au fost organizate o serie de expediții avînd un caracter adevărat militar, care au plecat fără grabă pe uscat prin Ungaria — cu toate

---

[4] Ana Comnena, II, 42—43.

[5] Raymond d'Agiles, cap. 2.

[6] Albert d'Aix.

[7] Același și Foucher de Chartres. Cf. Iorga, *Chroniqueurs de la première croisade*, Paris, 1928 (extras din „RHSEE", V).

[8] „Erat enim omnibus hoc necesse ut sic cum imperatore amicitiam consolidarent; sine cuius consilio et auxilio nostrum iter nequivimus expedire, neque illi qui nos erant subsecuturi eodem tramite. Quibus ideo praebuit ipse imperator de numismatibus suis et de pannis sericeis quantum placuit, et de equis et pecunia qua nimis indigebant ad tantum iter explendum". Aprecierile pline de ură, atacurile contra împăratului care a pus să fie orbit predecesorul său, care se înconjoară de eunuci, a cărui mamă este o adevărată vrăjitoare, care trăiește în mijlocul sclavilor și al femeilor, nu vor apărea decît mai tîrziu, sub pana lui Baudry de Dôle. Cf. judecata arhiepiscopului de Maiența, Siegfried (1064), în Analele din Altaich. Cf. B. Kugler, *Kaiser Alexius und Albert von Aachen*, în „Forschungen zur deutschen Geschichte", XXIII (1882), 481—500; C. Caro, *Die Berichterstattung auf dem ersten Kreuzzuge*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum", XXIX (1912), 50—62. Cf. părerea, justă, a lui Ch. Diehl: „Este o greșeală, în adevăr, și care nu a fost destul de mult evitată, de a privi întotdeauna și de a judeca cruciadele numai din punctul de vedere al Occidentului" („B.Z.", XI, 525 și 526): „Imperiul, dacă socotim bine, mai mult a suferit decît a profitat de pe urma lor".

că aceasta ar fi ţinut să-şi rezerve pentru sine cruciada — sau pe mare, după pornirea marilor migraţii de bieţi nenorociţi şi de jefuitori, de oameni umili şi de declasaţi, pe care i-au condus la început nişte şefi populari, printre care însuşi Petru Eremitul, aşa-zisul Koukoupetros al bizantinilor [9], ocupă în mod necesar locul întîi.

Împăratul bizantin nu ceruse aşa ceva. El nu scrisese niciodată vreo scrisoare arătînd că Imperiul ar fi ajuns la aman. Într-un moment cînd Alexios era pe punctul să curețe cuiburile de turci de pe malul asiatic, unde se băgaseră în temple şi în biserici, nu era el doar să poftească — împotriva vechilor săi auxiliari gata la slujbă oricînd — pe acest Occident întotdeauna privit cu neîncredere şi de la care venea mai multă primejdie decît ajutor [10]. Dealtminteri, însuşi Nikefor Botaniates se crezuse destul de tare „pentru a elibera Orientul de turci" [11]. În scrisoarea către contele de Flandra, împăratul nu putea să se plîngă în acelaşi timp de turci şi de pecenegi căci, aceştia din urmă, erau de mult în slujba Imperiului [12]. El nu putea să dorească venirea unor oameni sărmani împovăraţi de familie, πανοικί (cu toată casa) [13], şi nici a acestor mari principi stingheritori şi mai ales a duşmanului normand[g]. Totuşi a căutat să întîmpine cu faţa senină împrejurările
5 nedorite. // Foarte corect, el a dat cruciaţilor, fără deosebire de rang sau provenienţă, liberă trecere, alimente şi călăuze. Trupa de călăreţi pecenegi a primit ordinul să apere doar pe supuşii imperiului şi bunurile lor. În oraşele rîvnite de Bohemund au fost instalate garnizoane [14]. Acei care au cerut să treacă marea pe vase bizantine au obţinut acest lucru, dar cei care se apropiau prea mult de zidurile Constantinopolului, în timpul şederii lui Godefroy în împrejurimile Capitalei, au fost, fireşte, îndepărtaţi cu forţa. Flota imperială patrula contra piraţilor.

După ce a cerut şefilor cruciaţilor jurămîntul de vasalitate absolută *(hommage lige)*[h] pentru cuceririle pe care aceştia voiau să le facă în teritoriile Imperiului[i], şi numai pentru această cucerire, Alexios a depus cele mai mari sforţări pentru a menţine în acelaşi timp pacea creştină şi demnitatea imperială cu nişte oaspeţi atît de neciopliţi, ca acei mici seniori de ţară, care nu voiau să părăsească palatul şi îndrăzneau chiar să se aşeze pe tronul sacru al basileilor, pe scaunul lui Constantin cel Mare, provocînd la duel pe oricine ar fi găsit că aceste purtări erau neobişnuite şi reprobabile [15].

[9] Κουκου (de la *cuculla*) pare a fi o poreclă moştenită de la iconoclaşti pentru călugări; Ana Comnena, II, 29.

[10] Vezi şi Iorga, *Brève histoire des croisades*, Paris, 1924.

[11] Attaliates, 307.

[12] Totuşi Hagenmayer o reproduce în colecţia citată, nr. 1. Dar Ana Comnena ni-l arată pe Robert reîntors din cruciadă şi prestînd jurămînt împăratului (τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις ὅρκον) căruia îi trimite cei 500 de cavaleri promişi, care luptă la Nicomedia: I, 355, 361. Scrisoarea patriarhului de Ierusalim „în numele tuturor episcopilor, atît greci cît şi latini", către „Biserica de Occident" *(ibid.*, nr. 9) este tot atît de puţin autentică. Un grec nu ar fi putut să pună alături drept sfinţi militari („sfinţi strategi") pe Gheorghe, Teodor, Dimitrie şi *Blasiu* (care este un *episcop*).

[13] Aceea pentru Raoul de Pontoise, în „B.Z.", XXX, 444 ş.u.

[14] Ana Comnena, II, 31—32.

[15] Vezi Iorga, *Narrateurs de la première croisade*, *loc. cit.* Cf. B. Kugler, *Komnenen und Kreuzfahrer*, în „B.Z.", XIV, 295—318; W. B. Stevenson, *The crusaders in the East*, Cambridge, 1907; Hagenmayer, *Chronique de la première croisade*, în „R. Or. lat.", VI—VIII; Iorga, *Brève histoire des croisades*; Schlumberger, *Byzance et les croisades*, Paris, 1927.

Dealtminteri mărturiile directe ale acestor oaspeţi indezirabili sînt concludente. Etienne de Chartres declară că a fost primit de Alexios „ca un fiu"; împăratul este fără seamăn [16]. După luni îndelungate de discuţii şi de conflicte, se descotorosise în sfîrşit de toată această lume dezordonată şi zgo-
6 motoasă; „conţii" au prestat jurămîntul, Bohemund, // care fusese printre primii, ar fi cerut şi dregătoria de „domesticos al Orientului" [17]. Alexios consimţea şi el, după obiceiul Orientului, a-i trata ca pe nişte „fii" ai săi [18]. Primele contingente au trecut în Asia, au cucerit Xerigordonul [19], dar nu au întîrziat a cădea răpuse de săgeţile primei armate turceşti venită în grabă sub ordinele unui emir. Abia în primăvara următoare au trecut şi principii înşişi pe pămîntul Asiei. Împăratul s-a dus după ei acolo şi a luat singurele măsuri pe care le putea lua în această situaţie: să supravegheze cu luare aminte operaţiile unei armate care excludea în toate chipurile colaborarea sa şi să pretindă eventual drepturile sale asupra cuceririlor pe care aceasta le-ar putea realiza.

Numărul cel mare de cavaleri masivi, înarmaţi cu lănci, a biruit curînd pe turcii din Niceea, care şi-au pierdut oraşul. Sultanul Kilidj Arslan I comandase în persoană în acea luptă. Asediul Niceei, care îşi păstra, după mărturia lui Etienne de Chartres, „cele trei sute de turnuri înalte şi zidurile sale minunate" [20] şi unde se afla [21] sultana, fiica lui Tzachas , ar fi tărăgănat fără intervenţia bizantinilor. Aceştia au făcut în aşa fel ca oraşul, pierdut de ei de trei sferturi de veac, să le fie atribuit [22], cruciaţii neobţinînd decît deplina proprietate a prăzii făcute de ei [23].

7 // După obţinerea acestui rezultat, Alexios nu mai avea nimica de făcut alături de cruciaţi. Aceştia se duceau să atace Cilicia, Siria, spre a întemeia seniorii france pe care Imperiul trebuia să le considere ca vasale ale sale.

Dar era de datoria sa de a exploata consecinţele ocupării Niceei şi ale înfrîngerii totale a sultanului la Dorylaeum, care a urmat îndată după aceea, pentru a cuceri Asia Mică, unde Smirna lui Tzachas, Efesul lui Murad şi al lui „Tangriberdi" (şi în vecinătate, insulele Chios şi Rodos) erau musulmane [24]. În acest scop el trebuia să-şi cruţe forţele, fie chiar împotriva acestei onoare cavalereşti, noţiune nerecunoscută şi neadoptată încă de către Bizanţul realist cu artificii şirete şi negocieri întortocheate.

Cruciaţii, care recunoşteau drept conducător al lor pe acel conte de Blois, care este cea mai frumoasă figură dintre căpeteniile lor, au ajuns după

[16] „Hodie talis vivens homo non est sub coelo"; Hagenmayer, *op. cit.*, 138.

[17] Ana Comnena, II, 65.

[18] Scrisoarea sa în Hagenmayer, *op. cit.*, nr. X. Împăratul dăduse ca ostatici pe ginerele şi pe nepotul său, *ibid.*, nr. XI.

[19] Ana Comnena, II, 33.

[20] Hagenmayer, *op. cit.*, 139.

[21] Ana Comnena, II, 75.

[22] Hagenmayer, *op. cit.*, 140, 145. Cruciaţii au trebuit să lupte şi cu ei; *ibid.*, nr. X.

[23] Mai tîrziu Raymond d'Agiles se plîngea că această pradă ar fi fost ştirbită (probabil că împăratul şi-a luat *pentamerium*-ul său), că nu s-a efectuat darul făgăduit oştirii, că li s-a refuzat un ospiciu latinilor. Tatikios cîrnul, delegatul împăratului, este ţinta ocărilor; cap. 3. Dar atestarea corectitudinii, pe care o dă Foucher de Chartres, este categorică şi decisivă: *tartaronii*, banii mărunţi bizantini, au fost distribuiţi din belşug cuceritorilor.

[24] Ana Comnena, II.

încercări chinuitoare în mijlocul munților înghețați ai Taurusului, în cîmpia din jurul Antiohiei, oraș încă pînă foarte curînd (1084) bizantin [25] și unde Isac Comnenul, comandantul său, avusese neînțelegeri cu patriarhul. Se mai fabricau încă stofe de aur foarte prețuite la Curte [26]. O plebe de greci, sirieni și armeni era gata să primească orice stăpîn între zidurile sale rămase încă în picioare. Stoarcerile, ca acelea recente ale eunucului Nicomedos, nu erau de natură să cîștige inimile veștejite ale acestei populații fără vlagă [27]. Orașul era bogat în grîu, vin și ulei.

Tutuk[m], șeful acestei mărci Hamdanide[n], tocmai murise și puterea era împărțită între emirii de Damasc, de Alep, chiar și de Antiohia și de Ierusalim (care pentru franci erau adevărați „regi") și atabegul („vicarul") Ker-
8 boghâ, // care reprezenta în chipul cel mai autonom, în Mesopotamia, la Mosul, autoritatea califului decăzut din drepturi.

Armata creștină a ocupat orașul după lungi sforțări, pentru a fi apoi asediată ea însăși de atabeg. Trimisul grec plecase, sultanul Egiptului (căruia cruciații îi vor spune Sudanul), declarase că vrea să rămînă neutru [28]. Descoperirea în biserica Sf. Petru din Antiohia a suliței, care era unul din instrumentele pătimirii lui Hristos, a dat asediaților energia necesară pentru a rupe încercuirea inamicilor, care împresurau orașul. Bohemund știuse să obțină recunoașterea pentru sine a posesiunii Antiohiei, pe care cruciații — dînd deoparte drepturile împăratului — o considerau drept „moștenire a Sf. Petru" [29].

Tancred[o] va ajunge stăpînul Edessei, vechea cucerire a lui Heraclius, orașul cu cele „trei sute de biserici" de un trecut măreț și de o importanță deosebită pentru sirieni, unde a fost remaniat alfabetul lor și unde patriarhul Iacob a tradus „cele două cărți ale poetului Homer despre cucerirea cetății Ilion". Încă bizantină între anii 1031 și 1040, ea fusese năpădită de o populație armeană, pe care turcii o colonizaseră acolo [30].

Legatul papii Adhémar du Puy, simplu episcop de Clermont în Auvergne, murise. Ceilalți cruciați au cerut unui miracol cucerirea Ierusalimului și au obținut-o. Orașul suferise mult de pe urmele persecuției califului egiptean al-Hakim[p], care el cel dintîi vrusese să unifice în aceeași credință religioasă pe toți supușii săi și se năpustise chiar asupra bisericii Sfîntului Mormînt (1010). Încă din 1058 Fatimizii — care se împăcaseră cu Califatul de Bagdad și reușiseră un moment să-și vadă numele pomenit în rugăciunile din această capitală, își dăduseră seama că în Siria, unde guvernau uzurpatori
9 la Alep[r], însuși Ierusalimul[s] trebuie să le scape // din mîini. (Niște armeni erau în fruntea treburilor la Cairo, unde mama Sudanului[t], era o negresă, iar un evreu îi fusese tutore. Un turc[t] se făcuse stăpîn pe capitală în 1070. Regimul armeanului Badr[u] și acel al fiului său al Afdal Șah in Șah au continuat și după venirea la putere a califului Mostali, care în vremea coborîrii crucia-

[25] Redobîndită în 969.
[26] Bryennios, 25—29, 156—157.
[27] Attaliates, 181. Cf. Hagenmayer, *op. cit.*, 145. Despre „pons ferreus", *ibid.*
[28] Pentru rolul împlinit în Siria sub Romanos III, de către trimisul său Toῦσπερ, Kedrenos-Skylitzes, II, 495.
[29] Scrisoarea XV, în Hagenmayer, *op. cit.*
[30] H. W. H. în *Encyclopaedia Britannica* (după izvoarele arabe).

ţilor în Palestina era în luptă cu fratele pe care îl înlocuise), „Sudanul"[v] va asista deci la luarea acestui oraş sfînt de la ortokizii[w] turci, a căror posesiune nu fusese niciodată recunoscută de către califul fatimid [31]. Regimul armenilor va continua apoi şi sub urmaşul lui al-Afdal[x].

Punctul de vedere al egiptenilor apare foarte limpede în mărturia lui Raymond d'Agiles. Ei nu înţeleg să cedeze Damascul şi consideră tot acest război ca tinzînd să uşureze accesul pelerinilor. Îndată ce turcii îşi vor părăsi erezia lor sunită (cauza principală a urii califului[y]), şi vor primi moneda acestuia şi îşi vor plăti tributul datorat, li se va răspunde în consecinţă şi Egiptul va da împotriva cruciaţilor lupta de la Ascalon [32] [12 august 1099].

Cît despre Alexios, în privinţa Ierusalimului, el oferea cruciaţilor să-i însoţească pînă la capăt, dar cucerirea va fi făcută pentru el, iar pelerinii s-ar înapoia la ei de cum şi-ar fi îndeplinit misiunea [33]. Ceea ce însemna că el voia să trateze ca simpli mercenari pe „luptătorii lui Dumnezeu". Se pare chiar că el ar fi căutat să soluţioneze această chestiune prin bună învoială cu „Babiloneanul" şi acesta ar fi fost scopul scrisorii de care a fost învinuit
10 ca de un act de trădare [34]. După un măcel // îngrozitor de musulmani, a fost rînduit un şef latin la Sfîntul Mormînt, Godefroy de Bouillon, duce de Lorena, curînd după aceea chiar rege[z].

O serie de succese contra armatelor egiptene, au asigurat oarecum viaţa acestui vlăstar depărtat al feudalităţii franceze, organizat mai întîi întru totul după felul de a fi al Occidentului. Pentru protecţia pelerinilor care veneau neîncetat, în dezordine, spre marea exasperare a imperialilor, au fost organizate Ordine de cavaleri ca o armată permanentă a regelui Ierusalimului. Negustorii din Pisa au vrut, primii dintre italieni, să monopolizeze în profitul lor comerţul cu Siria, fără a se adresa Bizanţului.

În timpul acesta Alexios redobîndise coasta Anatoliei, zdrobind cum s-a spus, micul „regat" al lui Tzachas şi principatul de Efes. Cîteva oraşe din interior, Sardes, Filadelfia, au fost alipite Imperiului [35]. Împăratul a văzut

[31] Vezi excelenta povestire a lui D. S. Margoliouth, în *Encyclopaedia Britannica*. Cruciaţii arată în scrisorile lor îngrijorarea ce le-o pricinuise zvonul despre un eventual atac al „regelui Babilonului" (din Cairo).

[32] Cf. mai jos, p. 21.

[33] Raymond d'Agiles, cap. 18.

[34] *Ibid.* Cf. Iorga, *Les Narrateurs*..., 9—10. Pentru Antiohia: *Katchadour*, în Laurent, „B.Z.", XXX, 405 ş.u.; J. L. La Monte, în „Byz.", VII, 254 (el crede că prin retragerea lor din Antiohia, bizantinii ar fi anulat angajamentele luate faţă de ei); Rey, *Résumé chronologique de l'histoire des princes d'Antioche*, în „R. Or. lat.", IV (1896), 321—407; B. Kugler, *Boemund und Tancred, Fürsten vor Antiochien* (Tübingen, 1862); frumoasa teză americană a lui Yewdale, *Bohemund I Prince of Antioch*, Princeton, 1924. Moneda din Antiohia poartă o legendă bizantină Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ (Doamne, ajută robului tău); Morgan, în „Mélanges" Schlumberger, 294 şi pl. XI. — Pentru Edessa, Chabot, în „Mélanges" Schlumberger, 169 ş.u.; Paul Gindler, *Graf Balduin I von Edessa*, teză, Halle, 1901. Pentru Ierusalim: Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, şi *Regesten des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck; Max von Berchem, *Notes sur les croisades. I. Le royaume de Jérusalem et le livre de M. Röhricht*, în „Journal Asiatique", 1902, 385—456; J. La Monte, *Feudal monarchy in the Latin kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291*, Cambridge Mass., 1932; cf. C. R. Conder, *The Latin kingdom of Jerusalem, 1099—1291*, Londra, 1897; Leskin, în „V.V." (1899), 225 ş.u. (De ce Godefroy nu a vrut coroana?); J. La Monte, *To what extent was the Byzantine Empire the suzerain of the Latin crusading States* (şi papii de asemenea), în „Byz.", VIII, 253 ş.u.; Gen. Angelini, *Le tombe dei rè latini a Gerusalemme*, Perugia, 1902.

[35] Ana Comnena, II, 95—96.

cu satisfacție comportarea lui Raymund de Provența, care a crezut de datoria sa să se înțeleagă cu el pentru organizarea la Tripoli — fortificat de ducele Ciprului — a unui nou comitat franc sprijinit pe Cilicia cotropită cu vreo
11 zece ani mai înainte de // principi armeni, tributari turcilor, coborîți din
munții lor [36]. Provensalii aveau Maracleea, Balaneea, Antarada și puneau deci piciorul în Fenicia [37]. La moartea lui Raymund jurămîntul de vasalitate va fi impus urmașului său [38].

Dar, în afară de faptul îngrijorător că îndeobște cruciații, ca Etienne de Chartres de pildă, considerau cuceririle din întreaga „Romanie" ca aparținînd doar lui Dumnezeu [39] singur și nici unui principe din lume, mai erau și unii ca Bohemund, Tancred și aliații lor, cu care orice înțelegere era absolut imposibilă. Aceștia au supus oarecum dominației lor pe armenii din Taurus [40], în care Alexios nu putea vedea decît niște rebeli, apoi au reluat imperialilor Laodiceea-Latikieh (1102). Flotele Pisei și Genovei venite în ajutorul lor acționau în mod ostil contra grecilor, protectori ai Veneției, și aceștia au trebuit să lupte contra galerelor cruciaților.

În cele din urmă a fost nevoie de o acțiune fulgerătoare. Bizantinii au intrat în Laodiceea [41] și au reluat Cilicia armeană, în vreme ce un grup de flamanzi de curînd sosiți, înaintau împreună cu provensalii pînă la Angora și Amasia [42]. După aceea Bohemund a fugit în Europa, pentru a denunța occidentalilor „trădarea" basileului, în timp ce locotenentul său Tancred, relua războiul în Taurus.

În fața acestei activități febrile și dezordonate din partea cavalerilor, care nu cunoșteau locurile și urmau orice sugestie în stare să trezească aviditatea lor, împăratul sprijinea cu tărie rezistența de pe insula Cipru, unde
12 trimetea // pe rînd pe un Bardas, un Butumites, odinioară comandant la
Niceea, un Philokales Eumathios. Au fost întărite Marach, Korykos (Gorigos), viitorul port principal al Armeniei și Seleucia [43].

O iarnă întreagă împăratul a rămas la Tesalonic [44], pîndind mișcările lui Bohemund, care a fost primit cu mare însuflețire de ai săi. Curînd nestăpînitul normand a bătut flota bizantină a lui Isac Kontostephanos, care trebuia să-i taie trecerea [45] și a ajuns la Durazzo, unde și-a ars corăbiile [46], manifestîndu-și astfel hotărîrea neclintită de a nu se retrage. În armata sa „nu erau muieri" ci bărbați.

Totuși un război mărunt, dar perseverent, i-a măcinat această hotărîre și el a fost silit să încheie la rece un tratat umilitor, care făcea din el vasalul

---

[36] Iorga, *Histoire de la Petite Arménie.*
[37] Ana Comnena, II, 105—106.
[38] *Ibid.*, III, 262.
[39] „Totius Romaniae partes Deo acquisivimus"; Hagenmayer, nr. X.
[40] Căsătoria bogatei fiice a lui Taphmuz, fratele lui Constantin; Albert d'Aix, în Iorga, *Narrateurs*, 18. Criticile lui Albert d'Aix contra lui Pancratiu-Bagrat și Constantin, 350—351, 353—355. Despre *Ošin*, Raoul de Caen.
[41] Ana Comnena, II, 96, 107—108, 122—126, 138.
[42] *Ibid.*, 110—111.
[43] *Ibid.*, II, 113, 115, 118—121, 126.
[44] *Ibid.*, 141, 177, 184.
[45] *Ibid.*, 148, 165, 167—168, 171—172.
[46] *Ibid.*, 184. Pentru această expediție vezi și mărturia importantă a lui Foucher de Chartres.

absolut (*homme lige)* al împăratului. A putut fi văzut în cortul împăratului, de care voia să fie primit ca un egal [47], așezat pe un scaun scund, în atitudinea unui învins. Dar el obținea Cilicia ca posesiune viageră și recunoștea că principatul latin nu este decît continuarea în haină latină a ducatului grecesc al Antiohiei, pe care îl va deține de acum încolo cu titlul de *sebastos* (1009).

Ana Comnena redă după actul oficial (septembrie 1017) întinderea posesiunilor lui, împreună cu *strateghiile* (στρατηγίδες) turcilor Ortach și Telouch, dar fără domeniile Rupenizilor armeni [48]. Aceste posesiuni se vor putea întinde pînă la Alep și la împrejurimile Edessei, unde frontiera este precizată cu aceeași grijă, ceea ce dovedește că pentru Bizanț orice ocupație barbară era considerată ca pur trecătoare. Chiar dacă ducatul [Antiohiei]
13 este doar viager, în schimb, pentru // Edessa se admite dreptul de moștenire. Un subsidiu de 200 de libre de „mihailați" va permite normandului să-și continue cuceririle [49].

Așadar el înțelegea să reînceapă cariera sa în Asia, dar moartea l-a cules în mijlocul pregătirilor sale în Italia. Tancred, succesorul său, va accepta tratatul, însă doar mai tîrziu și cu mare neplăcere [50].

Frontiera Dunării fusese și ea restabilită, mergîndu-se pe urmele lui Isac Comnenul [51], contra unui atac cuman foarte serios, în legătură cu vechile tendințe separatiste ale acestor regiuni, de pe amîndouă malurile fluviului. Din nou corăbiile imperiale au străbătut apele sale. Trupele bizantine atacă vechea capitală bulgară de la Pliska, Marele Preslav, Ozolimne, „lacul Uzilor", „turnul lui Iustinian", devenit pentru acești turanieni o kulă (Turnul românesc), Rhousion, care păstra amintirea rușilor, precum și Vitzina-Vicina pe Dunărea de Jos, în vreme ce raiduri pecenege incendiau lîngă Constantinopol biserica Sf. Teodor [52]. Gherila va fi continuată sub Alexios și sub Manuil Comnenul, care în lupta sa contra șefului cuman Lazăr, va trece Dunărea la Demnitzikos (Zimnicea), îndreptîndu-se spre Carpați [53]. Alexios,
14 în ciuda podagrei care îl făcuse greoi în mișcări[54], a crezut totuși de datoria sa a // începe o nouă campanie în Asia [55]. Cu toată victoria repurtată asupra sultanului Kilidj, care se reîntorsese, nu s-ar fi ajuns la nici un rezultat, dacă o trădare întîmplătoare nu ar fi înlăturat pe sultan.

---

[47] *Ibid.*, 219, 226—228, 231, 237.

[48] Ἡ τῶν Ρουπενίων διακράτησις. Leon și Teodor, căpeteniile țării, rămîneau vasalii bizantinilor *(ibid.)*.

[49] *Ibid.*, 241—246 (cf. Dölger, *Regesten*, nr. 1243). Printre martori episcopii de Amalfi și de Tarent, egumenul de la Sf. Andrei din Brindisi, etc.

[50] Cf. Yewdale, *Bohemund* . . .

[51] Ana Comnena, I, 166 ș.u.

[52] *Ibid.*, II, 166, 254—255, 323 ș.u., 330 ș.u. (rîul Skoteinos), 337—338 (flota), 340, 343—344, 353—354, 369, 373—374, 390—391, 393, 409, 424; II, 7 ș.u., 12 ș.u., 295—297, 302 (împăratul la Vidin).

[53] Kinnamos, 7 ș.u., 93 ș.u. Cf. *ibid.*, 201 ș.u.; Choniates, 19 ș.u., 104.

[54] *Ibid.*, 272—274. Turcii își bat joc de el în comediile lor; Ana Comnena, II, 309.

[55] Vezi recomandările către fiii săi în Μοῦσαι; Maas, *Die Musen des Kaisers Alexios I*, în „B.Z.", XXII (1913). Cf. Caro, în „Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum", XXIX; Pirenne, în „R. de l'Instr. p. en Belgique"; L. Munro, în „American Historical Review", XXVII.

Ioan (1118—1143), fiul și succesorul lui Alexios [56] — dar nu fără piedici, căci au fost stăruințe puternice pentru a pune în locul său pe Bryennios, soțul prințesei Ana Comnena [57] — va relua deci pe îndelete acțiunea de redobîndire a orașelor Asiei, folosind neînțelegerile dintre emiri și noul sultan[A]. Kastemuni a trecut de partea imperialilor. Dar în loc să încerce un atac contra sultanatului de Iconium-Konieh, sau fortificarea unei noi frontiere, acest al treilea Comnen s-a legat de bieții armeni din Cilicia care — este adevărat — dețineau defileurile Siriei. După ce i-a supus, s-a legat de Laodiceea [58], și s-a înfățișat înaintea Antiohiei, al cărui nou principe, Raymund, ginerele lui Bohemund, a fost silit să-i presteze omagiul [59]. La Ierusalim, numele basileului precede în inscripții pe acelea ale lui Godefroy ajuns rege[B] și al patriarhului său [60]. Străbătînd șesul sirian Ioan a încercat chiar să reia Alepul.

Dar privirile sale se îndreptau și asupra acestui nou regat al Ierusalimului, întemeiat după modelul francilor pe ideea că suveranul său este „vicarul lui Dumnezeu" și nu — cum ar fi dorit Urban II — un vasal al
15 bisericii romane. Într-o nouă societate // în care toate națiunile din Occident — mai adăugîndu-li-se marinarii din Genova (1110) și din Veneția (1122) — se întîlneau și se amestecau chiar uneori cu sirienii, cu armenii, cu grecii, și chiar cu musulmanii înșiși, cel puțin prin legături de prietenie, limba greacă era pe buzele latinilor, iar peste obiceiurile venind din vechea legislație bizantină, căzută în domeniul folclorului, aveau să se grefeze acuma așa-zisele „Assises" de caracter feudal, însăși necesitatea unui cod scris datorîndu-se tradiției „romane". Așadar, populația mixtă din Siria va găsi foarte firesc în timpul succesorului lui Ioan Comnenul [împăratul Manuil], ca ducele Antiohiei să țină de frîu calul suzeranului său, basileul, care era pentru cei din Antiohia stăpînul lor de ieri [61].

Împăratul Ioan, nemulțumit, firește, de atitudinea tuturor acestor occidentali cuibăriți pe pămîntul său [62], visa acuma un nou ducat al Sudului, compus din Antiohia, Attalia și Ciprul, pe care l-ar fi încredințat fiului său mai tînăr, Manuil [63]. Mutîndu-i de acolo pe turci, ca la Gangra, el coloniza „romani" [64]. El nu se gîndea la moartea sa, care l-a ajuns în cursul acestei noi expediții, nici la acea a fiului dintîi[C] și al doilea, nici la absența fiului al treilea, reținut la Constantinopol și la urcarea pe tron a aceluiași principe Manuil ca împărat [65].

[56] Cf. Chalandon, *Jean Comnène* și *The earlier Comneni*, în C.M.H., IV, 318 ș.u. Fiica sa Maria, în Regel, Kurtz și Korablev, *Acta Zographi*, 12. Imnuri în cinstea lui Ioan, Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 484—485.

[57] Choniates, 8—13, 14 ș.u., 23—24 (fiul său). Isac, fratele său, i-a fost aproape impus ca asociat (*ibid.*, 13, 41—43).

[58] *Ibid.*, 17.

[59] *Ibid.*, 36 ș.u., rezumat de Kinnamos, 5 ș.u.

[60] C.I.G., IV, nr. 8736.

[61] Choniates, 56; Kinnamos, 280 (vizita regelui Amaury, ca vasal, la Constantinopol); Guill. de Tyr, 691. Cf. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, II, 358—359, în Vasiliev, *op. cit.*, II, 54—55.

[62] Vezi scrisoarea lui Petre Venerabilul, abate de Cluny, către Ioan și patriarhul bizantin, J. Gay, în „É.O." (1931), 84 ș.u.

[63] Kinnamos, 23.

[64] Choniates, 29 (în număr de 2000).

[65] *Ibid.*, 24—25. Despre împrejurările Siriei în această vreme, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite (1166—1199)*, ed. J. B. Chabot, I—IV, Paris, 1899—1910; compilatorul său, *Abu'l Faraj, Bar Hebraeus*, trad. P. J. Bruns și Kirsch, Leipzig, 1788; *Historia compendiosa dynastiarum*, ed. Pococke, Oxford, 1663; *Libri Calipharum*, în Laud, *Anecdota Syriaca*, I, Leyda, 1862.

NOTE

a. Robert de Normandia, fiul mai mic al lui Guilelm Cuceritorul.
b. Guilelm (William) II cel Roşu (Rufus), rege (1087—1100).
c. Soţul Adelei, fiica Cuceritorului.
d. Hugues de Vermandois.
e. Filip I, rege (1060—1108).
f. Robert Guiscard murise în iulie 1085.
g. În cursul campaniei normande din 1081.
h. Legămînt strict, menit să asigure prioritatea obligaţiilor unui asemenea *homme lige*, faţă de suzeranul său, indiferent de cele rezultînd din alte legături de vasalitate contractate cu alţi suzerani pentru alte seniorii.
i. Care se aflau însă în puterea cotropitorilor în acel moment.
j. Sultan (1092—1107). Era fiul lui Soliman ibn Kutlumish.
k. Emirul turcesc de Smirna care îşi crease o flotă puternică şi se aliase cu pecenegii împotriva Bizanţului în 1091—1092.
l. Este trimis cumnatul lui Alexios, Ioan Ducas, contra emirilor de la mare. El ocupă Smirna, Efesul, Sardes, tot vestul Asiei Mici, în timp ce împăratul ocupă Bitynia.
m. Selgiucid, fiul lui Alp Arslan (1079—1095), socotit de unii sultanul Siriei cucerite din 1060. În text *le chef de cette marque du Châm*. Pentru tălmăcirea noastră vezi C.M.H., vol. IV_1, ed. 1966. Harta 13 a lumii islamice din c. 950.
n. Pe hartă teritoriul Hamdanizilor cuprinde Antiohia, Alepul şi Mosulul.
o. Nepotul şi vasalul lui Bohemund, regent al Antiohiei pentru el în timpul prizonieratului acestuia, apoi a lipsei lui în Europa (1100—1102; 1104—1111). Îi urmează ca principe (1111—1112).
p. Al-Hakim, al treilea calif fatimid al Egiptului (996—1021). Persecută pe creştini începînd din 1109 şi pînă la moarte.
r. Emirii Hamdanizi de Alep erau clienţi ai bizantinilor. În 1002 emirul este gonit de un uzurpator şi caută ajutor pe rînd la Fatimizi şi la Constantinopol. Alepul ajunge în stăpînirea Mirdasizilor (1016), duşmani ai Fatimizilor. În 1031 aparţine emirului palestinian Ibn-al-Jarrach. În 1060 este al selgiucizilor.
s. Ierusalimul este ocupat în 1070 de comandantul selgiucid Atsiz, urmează apoi ocuparea Ramlehului şi în 1071 a Damascului.
ş. Aluzie probabil la rolul jucat (mai tîrziu) de armeanul Badr-al-Gamâlî şi de fiul său. Această paranteză are rolul de a explica (şi prin lipsa unor prejudecăţi rasiale) atitudinea califului fatimid, contemporan cu prima cruciadă.
t. Nume dat ulterior de occidentali sultanului Egiptului. Aici este vorba de califul fatimid al-Mustansir (1036—1094), venit la domnie la vîrsta de 7 ani. El stăpînea Africa de Nord, Sicilia, Egiptul, Siria şi Arabia de vest.
ţ. Aluzie poate la acelaşi Atsiz care, după luarea Damascului, atacă Egiptul, năvălind în Deltă. Este învins şi gonit de Badr-al-Gamâlî, care înconjoară apoi oraşul Cairo cu o nouă incintă de apărare; cele trei părţi rămase sînt de o factură identică cu cea din Siria bizantină. Nu se vorbeşte însă de o ocupare a oraşului Cairo de către turci în momentul acesta.
u. Numit vizir în 1074, a asigurat prosperitatea ţării pînă în 1094, cînd a murit.
v. De astă dată este vorba de Mostali (sau al-Mousta'li),' care a avut o domnie mai mult aparentă (1094—1101), fiind pus de vizir în locul fratelui său mai mare Nizar, ucis de acesta, pentru a păstra puterea pe seama sa.
w. Ortokizii erau stăpînitorii oraşului şi ţinutului Mordin, la est de Edessa.
x. Vizirul al-Afdal a fost executat în 1023 de califul pus de el şi ţinut de el în tutelă. Vizirul următor — Mamun — fără legătură de familie cu predecesorii săi, a continuat sistemul inaugurat de aceştia.
y. Fatimizii erau şiiţi, în duşmănie cu turcii suniţi.
z. Godefroy nu a purtat decît titlul de „avocat" al Sfîntului Mormînt. După moartea sa fratele său Balduin a luat titlul de rege şi a fost încoronat la Betleem la 25 decembrie 1100.
A. Sultanul de Iconium Masud I (1116—1155).
B. Vezi mai sus nota *z*.

C. Alexios a murit în Attalia, unde venise însoţind expediţia tatălui său (1142). Trupul său a fost trimis la Constantinopol, fiind dat în grija fraţilor săi Andronic şi Isac. În anul următor moare şi Andronic. La moartea lui Ioan Comnenul nu era lîngă el decît Manuil, ultimul dintre fiii săi.

II

IMPERIUL BUNILOR CAVALERI

16 // Dacă ţelul lui Alexios — el însuşi dealtminteri un vrednic cavaler — fusese să „pună la respect pe duşmani fără luptă“ [1] atunci figura lui Manuil I este o apariţie originală în Imperiul bizantin. El este fiul unei principese ungare, iar temperamentul său este absolut acela al unui latin [= occidental], de care se apropie şi la port şi la înfăţişare, nemaiîngăduind în jurul său portul bărbii [2]. Dacă şi împăratul Alexios este înfăţişat de fiica sa, care iubeşte aventura cavalerească în sine de dragul zăngănitului de arme, ca silindu-se să dea dovezi de vitejie personală, dacă ἀθλητὴς γενναῖος este pentru ea un ideal masculin [3], în schimb Manuil are în cel mai înalt grad sentimentul onoarei cavalereşti, expunîndu-se de o sută de ori primejdiei în cursul unei campanii pentru a închina isprăvile sale ca un omagiu tinerei sale soţii germane, Bertha de Sulzbach[a] — pe care dealtminteri o înşală adesea [4] — sau soţiei sale de a doua, o latină, Maria, fiica principelui Raymund [b] de Antiohia [5]. Binecuvîntarea coroanei sale este dată de patriarhii de Constantinopol, de Alexandria şi de Antiohia şi se oferă jocuri poporului, împreună cu distribuiri de bani [6].

El îşi schimbă de mai multe ori calul în cursul luptei şi face el însuşi prizonieri, năpustindu-se asupra lor şi apucîndu-i de păr. Calul său de luptă Arrimis [7], de rasă arabă, acum foarte la modă, este bine cunoscut de toată armata. Biruit de turci la Myriokephalon, el se întoarce din luptă cu treizeci de săgeţi înfipte în scutul său. În locul arcului şi al scuturilor mici de tip
17 asiatic, el pune să se adopte armele cavalereşti ale // latinilor. El este un mare vînător. Totodată el introduce obiceiul întrecerilor cavalereşti cu armele *(tournoi)*, precum şi al jocului cu mingea, purtat de două grupuri de călăreţi (polo), în locul vechilor distracţii orientale.

În timpul campaniilor sale, el precede sosirea sa pe cîmpul de luptă [8] prin sfidarea aruncată în faţă turcilor. El urmăreşte cu stindardul în mînă pe duşman şi schimbă mai mulţi cai cînd aceştia obosesc; el capturează cu mîna sa pe un turc care, după ce l-a rănit cu o săgeată la picior, vrea să o

[1] Ἀμαχεὶ τῶν ἐχθρῶν κρατεῖν; Ana Comnena, I, 318–319.
[2] *Ibid.*, 64.
[3] Vezi pasajele adunate de noi în *l'Orient et l'Occident au moyen-âge*, 171–172, şi întreg acel capitol.
[4] Choniates, 73. Kinnamos, 47. Locuitorii din Antiohia îi propuseseră pe fiica lui Behemund; *ibid.*, 16.
[5] *Ibid.*
[6] *Ibid.*, 210–211.
[7] *Ibid.*, 60.
[8] *Ibid.*, 196–197.

ia la fugă [9]. Se aude în toiul primejdiei strigătul său „Înainte". El pretinde pentru el primul loc la escaladarea zidurilor unui oraș luat cu asalt și revendică favoarea de a purta steagul [10]. Dacă i se oferă un scut în locul celui [11] pierdut, el îl refuză. Cînd este rănit într-o încăierare el declară că este lucru rușinos să pleci din luptă fără a fi vărsat puțin sînge pentru onoarea țării [12]. Nefăcînd între oameni alte deosebiri decît cele întemeiate pe vitejie, el va avea ca mare *domestikos* pe un turc Axuch[c], devenit prin botez Ioan [13]. Dar nimic nu îi este mai nesuferit decît să-și povestească isprăvile. Deși războaiele acestea au găsit meșteri care să le descrie cu penelul, el nu a avut totuși un cronicar oficial [14].

El vorbește limba cehă [15] și chiar fără îndoială și cea ungară și probabil puțină franceză și italiană, el care luptă în chipul „francilor" [occidentalilor], care trimite cartele de sfidare și nu detestă nimic mai mult ca fuga, în ciuda tuturor regulilor de prudență și a stratagemelor consemnate în vechile tratate de artă militară, și cu toate exemplele în acest sens date în mai multe rînduri de Alexios [d].

Fratele său împărtășește sentimentele sale [16]. În loc de a căuta să-i
18 uzurpe // locul [e], după obiceiul bizantin, el oferă să moară pentru el în încăierarea luptei. Împăratul este fericit cînd poate să încarce de daruri și pe inamici și să-i primească cu cinste la Constantinopol. Urmînd exemplul bunicului său, Alexios, care oferise lui Abul-Kassim [f] curse de cai și spectacole de circ la teatrul lui Constantin și îl făcuse *sebastos* [17], el însuși îl poftește o dată (1162) chiar pe sultanul Kilidj Arslan II [g], căruia îi oferă ospețe, spectacole cavalerești, distracții de tot felul. De n-ar fi fost teama de a-l scandaliza pe patriarh, l-ar fi dus poate și la Sfînta Sofia [18]. În fața acestui oaspete atît de neobișnuit el apare în port „roman", înveșmîntat în purpură, cu lanț de aur la gît, înconjurat de Senatul său de pură paradă [19].

În schimb el obține de la acela pe care încă și Alexios îl intitula μεγαλοδοξώτατος (prea ilustrul) [20] un splendid tratat, care face din acest inamic primejdios „prietenul prietenilor săi și dușmanul dușmanilor săi" obligîndu-se de acum încolo să facă cuceriri pentru basileu, să supună aprobării acestuia toate actele politicii sale externe, să-i dea contingente care să lupte chiar în Occident [21]. Dar turcul, folosind pentru luptă banii bizantini,

---

[9] *Ibid.*, 56, 59, 61—63, 189, 193—194. El are și cunoștințe medicale; *ibid.*, 190.
[10] *Ibid.*, 108, 116.
[11] *Ibid.*, 178.
[12] *Ibid.*, 128, 133. El era stăpînit de acea patimă λατινικὴ κορόξα despre care pomenește Choniates, 52, și care este *mînia*.
[13] *Ibid.*, 65.
[14] Kinnamos, καύχησις ἀγεννής (fala lipsită de noblețe); p. 62.
[15] *Ibid.*, 219.
[16] *Ibid.*, 51, 62.
[17] Ana Comnena, I, 310.
[18] I s-a atribuit lui Constantin, fiul turcului Azzedin, întemeierea mănăstirii Cutlumuz de la Muntele Athos; Langlois, *Mont Athos*, 23.
[19] Kinnamos, 204—208.
[20] Ana Comnena, I, 433.
[21] *Ibid.*, 207—208. Turcii care cer botezul, ca un oarecare *Ioan* Ises; *ibid.*, 238. Tot astfel *Manuel*-Isac; *ibid.*, 298—299. Cf. *ibid.*, II, 200. Despre turcul Pupakis, Kinnamos, 48. În „Alexiada", I, 321, botezul lui „Elchanes" (ilkhan). Mulți turci cunosc l. greacă și o vorbesc, ῥομαΐζοντες, *ibid.*, 361 ș.u. Ei salută pe împărat în tabără; *ibid.*, II, 337.

nu-și ține făgăduiala privind cuceririle sale [22] decît după intervenția energică a lui Manuil, care a trimis îndată 6 000 de soldați în aceste regiuni. Asu-
19 pra acestor // teritorii astfel obținute, împăratul colonizează creștini cum făcuse tatăl său [23]. Unul din cumnații săi este Cezarul Roger [h] de Capua [24], normand, care pare să fi avut, la aflarea morții socrului său Ioan, ideea să pună a fi proclamat de către latinii din armată împărat la Constantinopol. Contele Alexandru de Gravina este însărcinat în mai multe rînduri cu misiuni importante [25].

Chiar în trecutul propriei sale familii Manuil a trebuit să găsească exemple de spirit cavaleresc. Un principe Ioan, fiul lui Isac [i], provoacă la o luptă în doi pe un latin, căruia trebuie să-i cedeze calul său arab, după porunca unchiului său, împăratul [— Ioan II Comnenul], dar, cum i se interzice această luptă, el preferă să treacă la turci, decît să rămînă printre ai săi după această jignire [26].

Maria [j], Tzismena, fiica lui Manuil, este logodită mai întîi cu un principe ungur. A mai fost vorba de o căsătorie cu regele Gulielm al Siciliei și în cele din urmă a fost măritată cu un marchiz de Montferrat [27]. Balduin [k], fratele împărătesei Maria, a luptat alături de împărat la Myriokephalon.

Toată politica lui Manuil, vădind mai bine tendința afirmată încă sub Alexios, se inspiră din sentimente și idei care nu seamănă deloc cu cele ce cîrmuiseră de șase veacuri încoace această bătrînă lume a Bizanțului, în vreme ce ele nu se deosebesc deloc de ceea ce formează baza, spiritul, scopul vieții în feudele din Occident. Chiar și ideea fundamentală a veșniciei, a superiorității neasemuite a Imperiului, formă naturală a lumii civilizate, se manifestă uneori într-un mod care vădește caracterul serios și adînc al schimbării care se produsese.

20 // Manuil nu mai vrea să recucerească Orientul; el nu crede că e de datoria sa să încerce acest lucru. El aspiră doar să obțină recunoașterea pretutindeni și din partea fiecăruia din stăpînii Asiei fărămițate a vechilor sale drepturi incontestabile, firește, de suveran, în forma cea nouă a suzeranității feudale. Această suzeranitate îi ajunge, el nu înțelege să treacă mai departe.

Astfel el atacă, îndată după suirea sa pe tron, Antiohia [28]; totuși principele Raymund vine la Constantinopol și se recunoaște vasal; nu îi trebuie nimic mai mult aceluia care ar fi fost el însuși duce de Antiohia, dacă nu ar fi avut norocul să devină împărat.

Turcii de sub emirii din Asia Mică își reîncep prădăciunile: Manuil se răzbună crunt, punînd să fie uciși toți ai lor pe care îi ținea prizonieri. El bate la porțile de la Iconium, trimițînd o sfidare sultanului și cerînd să fie hotărît locul luptei; el urmărește cu cuvinte de ironie pe turc care fuge învins.

---

22 *Ibid.*, 290. El ocupă de asemenea, împotriva fratelui său „Sanisan" (Șahinșah), Gangra și Angora, apoi și Amasia (*ibid.*, 291). Manuil va sfîrși prin a-l susține pe Șahinșah (*ibid.*, 295).

23 *Ibid.*, 297. Neocezareea se adaugă teritoriilor redobîndite; *ibid.*, 299.

24 Kinnamos, 36—37.

25 *Ibid.*, 67.

26 Choniates, 48—49; Kinnamos, 56. Soția sa turcoaică luptă pe zidurile unui oraș asediat; Choniates, 72.

27 *Ibid.*, 221—222.

28 Kinnamos, 30 ș.u.

Soţia sultanului pusese să fie pregătită hrană pentru primirea oamenilor din „Rum" şi iată că pe ziduri apare fiica lui Masud, care se măritase cu o rudă fugită [l] a împăratului, ca o tînără castelană venită să aducă scuze învingătorului, iar el însuşi este întocmai ca Sf. Gheorghe al legendei în faţa fiicei împăratului. Imperialii s-au mulţumit să devasteze împrejurimile Capitalei turceşti, dar şeful lor i-a oprit de a se atinge de mormîntul mamei adversarului său şi chiar şi de celelalte morminte din cimitirul musulman [29].

Însă turcii primind întăriri, bizantinii au fost învinşi. Dar Manuil a refuzat pacea care i se oferea în aceste împrejurări. El nu a acceptat-o decît după o nouă campanie contra sultanatului de Iconium: s-a mulţumit cu restituirea locurilor recent ocupate de inamic. Armeanul Toros [m] din Tarsos se revoltă, biruie pe vicarul imperial şi se aliază cu turcii. Noul principe al An-
21 tiohiei [n] năvăleşte în insula Cipru, // baza dominaţiei „romane" în aceste regiuni. Aceasta constituie o ofensă, Manuil soseşte, pune pe fugă pe Toros, intră în Antiohia, judecă diferendul dintre Renaud şi patriarhul său, impune principelui un alt cap al bisericii, un grec [o] şi somează pe regele Ierusalimului să se înfăţişeze înaintea sa. Antiohienii nu au uitat multă vreme spectacolul strălucit al intrării triumfale a acestui împărat înveşmîntat în aur, încoronat, scînteind de pietre scumpe, precedat de doi principi păşind pe jos şi avînd în suita sa pe regele „francilor"[p] urmînd călare, fără fast, ca un simplu cavaler oarecare [30]. Manuil a rămas opt zile în Antiohia, şi în acest răstimp, în virtutea dreptului său suprem, nu a funcţionat nici un alt scaun de judecată decît al său. Sudanul [p bis] eliberează prizonieri şi trimite daruri împăratului. Pe drum turcii îi oferă merinde [31].

Curînd, împăratul cere tuturor vasalilor săi contingentele la care erau obligaţi, spre a-i pedepsi pe turci pentru că i-au răpit oraşul Laodiceea. Atunci sultanul [r] se supune; el vine la Constantinopol şi gustă din plăcerile marelui oraş, unde Manuil desfăşoară pentru el toată ostentaţia fastului său: purpura imperială, podoabele de aur, nestematele coroanei. Il orbeşte cu strălucirea sa pe barbar împreună cu „megistanii" lui. O mare împăcare între dinaştii Asiei Mici se realizează astfel în Capitala imperială, care este pentru Manuil cea a lumii [32].

Cînd Sudanul se dovedeşte fără credinţă, atunci împăratul cavaler coboară în Egipt, luînd contact cu acest pămînt pierdut de aproape cinci sute de ani şi însoţit de vasalii săi din Ierusalim, el asediază Damietta [1169], unde cronicarul isprăvilor sale nu uită să pomenească de biserica Fecioarei, ridicată pe locul unde aceasta se odihnise în cursul fugii în Egipt [33]. Cînd turcii se răscoală [s] în Asia, el merge în persoană contra lor, chiar de ar fi
22 să sufere ruşinea // unei grozave înfrîngeri, ca cea de la Myriokephalon [34]. Dar pentru un om ca acesta războiul nu poate să se oprească acolo. Manuil, în ciuda vîrstei sale, va porni o nouă campanie, de astă dată el e victorios[ş] şi încheie generos pacea fără a pretinde nimic.

---

[29] *Ibid.*, 45–46.
[30] *Ibid.*, 183 ş.u.
[31] Kinnamos şi Choniates. Cf. Iorga. *Gesch. des osm. Reiches, I.*
[32] Choniates, 154–157.
[33] Kinnamos, 278 ş.u.; Choniates, 212–218.
[34] Choniates, 231 ş.u. Alte izvoare în Vasiliev, *op. cit.*, II, 72.

Dar de-a lungul tuturor acestor fapte, tuturor acestor cavalcade ce sînt aproape cu neputință de urmărit, nu există ură. Totul împreună nu este decît o strălucită succesiune de întreceri cavalerești. După Myriokephalon, sultanul trimete împăratului un cal de Nyssa, cu frîu de argint [35] și o sabie, și împăratul răspunde printr-o sumă de aur și un veșmînt de purpură. Manuil a pus să fie omisă de către biserică sentința împotriva dumnezeului islamului [36], dar fără a cruța tot astfel și pe Profet și descendenții lui. Ne amintim de scrisoarea adresată de „sultanul Persiei" lui Alexios, cerînd pe fiica împăratului pentru fiul său și oferindu-i Asia Mică și Antiohia [37].

Dar trebuie să ne întoarcem într-o vreme anterioară acestor evenimente și anume în vremea cînd sosesc capii cruciadei a doua [38]; Conrad [III], care își zice împărat și Ludovic [VII], care poartă titlul de rege al Franței [t]. Ei sînt „barbari creștini" care vor fi primiți potrivit cu rangul lor. Turcul Prosuch îi va însoți, ca odinioară pecenegii pe primii cruciați, pentru a feri satele Imperiului de prădăciunile lor. Dacă se iscă vreun diferend și se varsă sînge, atunci „turcopolul" — potrivit poruncii primite — va porni contra lui Frederic de Hohenstaufen, propriul nepot al împăratului occidental [Conrad III]. Dacă ploile primejduiesc pe acești oaspeți certăreți, îndată Manuil le vine în ajutor. El îl invită pe Conrad la Constantinopol, apoi cum acesta se opune [t],
23 el îl silește în cele din urmă să treacă în Asia Mică. La rîndul său, regele // Franței [u] este primit la palat, dar trebuie să se mulțumească cu un scaun mai puțin înalt ca acela al împăratului într-adevăr „roman". O dată mai mult Constantinopolul poate să vadă pe un oaspete ales, căruia i se arată cu orgoliu orașul minunat. În zadar cronicarul latin Odon de Deuil împroașcă cu venin această Capitală, un oraș fără asemănare în care Godefroy de Bouillon se plecase în fața lui Alexios înveșmîntat în purpură și brocart de aur [39]. Acela care descrie frumosul parc din afara zidurilor, grotele, lacurile și reședințele de vară, care stăruie asupra Sfintei Sofii, a Palatului lui Constantin, a aceluia al Blachernelor de marmură tot, cuprins de jur împrejur între ziduri, „cu aur și zugrăveli peste tot", subliniază fără dreptate caracterul vulgar al întregului, sărăcimea maselor, lipsa de siguranță: „Un oraș murdar, infect și condamnat în mai multe din cartierele sale unei nopți veșnice. Căci bogații acoperă străzile cu clădirile lor și nu lasă săracilor și străinilor decît murdărie și întunerec. Asasinatele, furturile și alte crime care fug de lumina zilei sînt frecvente aici și nici nu poate fi altfel căci sînt aproape tot atîți stăpîni, cîți bogați și atîți bandiți cîți săraci; fiecare ticălos a dat deoparte orice teamă și orice rușine, căci crima nu este pedepsită și bezna apără pe făptaș de vindicta publică" [40]. Mai tîrziu protestările engleze contra felului primirii cruciaților cruciadei a treia [41] vor fi tot atît de pătimașe.

---

[35] 'Αργυροχάλινον Νισαῖον; Choniates, 245. Dar este adevărat că turcii mutilează morții; *ibid.*, 247.

[36] *Ibid.*, 278—279, 284—285.

[37] Ana Comnena, I, 314.

[38] Pentru care vezi Kinnamos, 67 ș.u.

[39] Albert de Aix-la-Chapelle.

[40] În Bouquet, XII; Migne, *P.L.*, LXXXV, c. 1201; cf. *ibid.*, 996—998.

[41] William de Newbridge, ed. Oxford, 1719, 68 ș.u.

Cînd Conrad se reîntoarce, dezamăgit [v], el află o primire asemănătoare celei a regelui Franței și corăbiile Imperiului îl transportă ca pe un simplu pelerin al Locurilor Sfinte [w].

Cînd Ludovic, la reîntoarcere, folosește vase normande [x], el este ata-
24 cat fără șovăire de flota imperială [42]. Roger, rege al Siciliei prin grația // papii, se face rege [y] al Italiei [43], dar ca un fel de imitație de împărat bizantin, avînd cancelaria sa greacă și cultivînd în ctitoriile sale arta care se formase în Orient [44]. În timpul domniei împăratului Ioan Comnenul (1118—1143), el cere pe fiica acestuia pentru fiul său, în condiții de egalitate [45]. Întîmpină un refuz. După moartea sa, fiul său Gulielm I ocupă insula Corfù, se înfățișează înaintea Monembasiei, jefuiește Corintul, Eubeea, Teba și revine încărcat de pradă, aducînd numeroși prizonieri, meseriași și torcătoare de mătase, pe care le așază în regatul său [46]. Amiralul Kontostephanos moare încercînd să reia insula Corfù, care va fi totuși cucerită [47].

Venețienii, care vor pentru ei Dalmația, care s-au certat și împăcat apoi cu împăratul Ioan și pe care Manuil îi va goni foarte curînd din statele sale [48], nu mai sînt „sclavi" credincioși ai Imperiului [z]. Dar afrontul trebuie pedepsit. Deși o flotă siciliană vine în fața Constantinopolului, vasele bizantine conduse de Manuil însuși vor relua insula Corfù.

Normanzii instigă atunci contra Bizanțului pe marele jupan sîrb [A]. Acest principe reprezintă cu totul altceva decît ceilalți de un neam cu el grupați pe țărmul („Primorie", „Maritima") din fața Italiei și în jurul scaunului arhiepiscopal de la Antivari. O jupă, cea de la Ras (Φάσος), la poalele Pindului, s-a emancipat și a adunat sub autoritatea unei dinastii întreprinzătoare tot pămîntul sîrbesc din raza sa de acțiune [49].

25 Supremația [B] // bizantină este, firește, recunoscută, și luptători de ai acestui șef, Nemania, înarmați cu lăncile și scuturile lor lungi, se vor bate contra ungurilor [C] din nord, a căror înaintare rapidă se va impune atenției în curînd [50].

În 1190 fiul al doilea al [D] lui Nemania — care sub influența vecinătății cu Ungaria își spune Ștefan, în vreme ce cealaltă dinastie luase de la Roma pontificală numele Sf. Petru — va primi de soție pe prințesa „romană"

[42] Choniates, 178—179. Cf. B. Kugler, *Studien zur Geschichte des 2 Kreuzzuges*, Stuttgart, 1866; același, *Analekten zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, Tübingen, 1883; Νέος 'Ελληνομνήμων, XI, 112 ș.u.

[43] Περινοὼν καὶ Ἰταλίαν πᾶσαν; Kinnamos, 96. Vezi F. Holzach, *Die auswärtige Politik des Königreichs Sicilien vom Tode Rogers II bis zum Frieden von Venedig, 1154—1177*, teză, Basel, 1892.

[44] Iorga, *Orient et Occident au moyen-âge.*

[45] Kinnamos, 91—96.

[46] Dar acel Roger dă „Novele" în l. greacă. Vezi Ant. Monferratos, Ἡ ἑλληνικὴ νεαρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Νορμάννων Ῥογήρου τοῦ δευτέρου ἐνἕ 1150, în Ἐπετηρίς a Universității din Atena, 1912.

[47] Kinnamos, 96—101, 115 ș.u.

[48] Iorga, *Veneția* (cit. ant.).

[49] Alberic, în M.G.H., XXIII, 886; Viața lui Nemania, de Domentian; Viața Sf. Sava, ed. Danicić; Viața Sf. Simeon, ed. Šafarik; Allatius, Viața Sf. Dimitrie de Ioan Stavracius; Stanojević, *Vizantia i Srbi*, I, Novisad, 1903; Vladan Georgević, *Srbiia i Grcka*, Belgrad, 1923; Radojcić, în „Glasnik" din Belgrad, II (1906), 1—13.

[50] Kinnamos, 12, 27; Choniates, 23.

Evdokia [E], fiica lui Alexios [Anghelos], pe care o va alunga [F] mai tîrziu pentru bănuieli de adulter, în cămașă sfîșiată, după obiceiul poporului său. Ea va fi condusă de Ulkan, fratele [G] dușman al lui Nemania, la grecii din Durazzo [51]. Capitala lui Ștefan a fost atunci [H] arsă de împărat [52] și Nišul [I] anexat Imperiului [53]. Bizantinii se și gîndesc la Croația și, mai aproape, la Cattaro, un port la mare [54]. Într-o serie de expediții sîrbești Manuil a avut în față pe un Primislav, un Beloș prieten al ungurilor. Un Desa [= Nemania] este impus de Bizanț și prestează jurămîntul de credință la Niš. Acest principe se va gîndi la o căsătorie cu o germană [J], stîrnind mînia suzeranului său care îl ține prizonier. „Arhijupanul", a cărui autoritate se oprește la granița Bosniei [55], are acum patronajul asigurat al normanzilor. Dar el nu îi dorește acasă la el, în Balcanul său [56]. La Constantinopol același șef sîrb [K] va cere iertare cu picioarele și brațele goale și cu funia de gît [57].
26 // Împăratul arzînd Capitala acestui rebel l-a constrîns să se supună și să se oblige să trimită contingentul său de trupe în războaiele din Occident, ca și în cele din Orient [58].

Dar mai mult încă, depășind limitele acestui focar bizantin din Balcani, dregători imperiali se vor duce [L] mai tîrziu contra normanzilor în Italia, ei vor aduna acolo mercenari, vor cuceri o poziție după cealaltă, vor folosi toate mijloacele și dacă totul se va termina printr-o înfrîngere, ea va veni după secătuirea și devastarea țării dușmane. Pînă la capăt flota imperială va rămîne neatinsă în vecinătatea vechiului dușman neîmpăcat.

Ungurii [59] începuseră, ca toți ceilalți barbari, prin a fi clienți ai Bizanțului. După ce au împrumutat de la slavii Dunării de mijloc sistemul militar și politic al voievozilor și de la avari pe acel al „banilor" (în vorbirea slavă: „pan"), au căutat la curtea imperială pe primii lor convertitori. Ca Olga din Rusia, care aflase acolo tot atunci credința cea adevărată, doi șefi maghiari, Bolosudes și Gylas (Gyula), au primit acolo botezul și au adus cu ei pe episcopul grec Hieroteu [60]. Curînd, sub influența acelorași slavi, predecesorii lor, națiunea a avut un rege care s-a numit király, după cuvîntul morav kral, reproducînd numele lui Carol cel Mare. De la armata cuceritoare, organizată pe cete, s-a trecut la noțiunea teritoriului de origine franco-romană. Mai lipsea încă legitimitatea. Papa i-a dăruit-o lui Vajk [de la Vlk, în limba slavă: lup], pentru a-l smulge Bizanțului, ceea ce nu putuse realiza cu Bogor-Boris
27 al bulgarilor. Sub noul său nume // de botez, Ștefan, acesta a ajuns rege apostolic cu misiune de cruciadă. Nu se va ști niciodată care au fost condi-

[51] Mihail Laskaris, *Vizantiske princeze u srednjévekovanov Srbiji*, Belgrad, 1926 (despre prințese bizantine măritate în Serbia), cit. și la p. 139, n. 1.
[52] Kinnamos, 103.
[53] *Ibid.*
[54] Choniates, 206 ș.u.
[55] Kinnamos, 204, 214.
[56] *Ibid.*, 104. Despre ajutoarele cerute de Manuil în Asia, *ibid.*, 199.
[57] *Ibid.*, 101—102, 119 ș.u., 287—288.
[58] *Ibid.*, 109—113.
[59] Teofilact Symokatta menționează încă din vremea lui Mauriciu „Ogor"-ii subjugați de turci (283). În Analele Carolingiene, în 896, este vorba de „Avari qui dicuntur Ungari" cu care Imperiul încheie pace, trecîndu-i peste Dunăre „in regnum Bulgarorum".
[60] Kedrenos-Skylitzes, II, 328. Cf. *ibid.*, 329. Ei sînt sarmații lui Attaliates, goții lui Psellos.

ţiile în care a fost acordată, la sfîrşitul secolului XI, sub împăratul Mihail (1075), o nouă coroană bizantină unuia din aceşti regi creştini, care avuseseră de întîmpinat timp de un secol întreg puternica rezistenţă a celor rămaşi credincioşi vechiului păgînism. Coroana poartă pe ea portretele în smalţ ale lui Mihail şi Constantin, fiul său, precum şi cel al regelui (kral-király) Geysa, numit în legenda ce-l însoţeşte „Geovitz despotul, rege pios al Turciei“ [61].

Dar încă din această vreme regalitatea binecuvîntată de Roma pentru Ungaria, înlocuia după moartea regelui croat Dimitrie Svonimir, dinastia slavă din Sirmium, încoronarea pentru Dalmaţia făcîndu-se cu asentimentul împăratului Alexios de către clerul latin la „Beograd“, cetatea cea albă a Adriaticii [62]. Regii maghiari, luînd deci titlul de suzerani ai Croaţiei şi ai Dalmaţiei, îi vor adăuga mai tîrziu şi pe cel de „rege al Ramei“. Micii principi sîrbi de pe Dunăre şi din Bosnia vor prefera sprijinul acestora tiraniei bizantine.

Încă şi al treilea Comnen, Ioan II, se opusese expansiunii acestor „huni“, folosind mijlocul abil de a adăposti pretendenţi de felul lui Almoş. El a sfîrşit prin a se însura cu sora acestui client, acea prinţesă a Ungariei care a devenit pioasa împărăteasă ortodoxă Irina, întemeietoarea mănăstirii Pantocratorului [63]. Ca să se răzbune, regele vecin a atacat Belgradul, care nu i-a putut rezista şi a folosit pietrele zidurilor pentru a-şi clădi de cealaltă parte
28 a Dunării cetatea Zeugma // (care este Zemun-Semlinul de mai tîrziu) şi pe care nu va întîrzia Manuil să o distrugă [64].

Pentru această Dalmaţie, pentru Sirmium, începe un război între Manuil şi rudele sale din Ungaria. Cavaler adevărat, el vrea să susţină şi cauza acestui membru al dinastiei Arpadiene, care se refugiase în Imperiul său; mai tîrziu el va căuta să-l impună pe principele Bela, care s-a însurat cu sora împărătesii şi poartă împreună cu titlul de despot, noul nume de Alexios. În jurul Semlinului, Belgradului, Braničevo-ului şi pînă în depărtatele văi moldovene locuite de români [65] se produc atacuri contra ungurilor < din armata > regelui

Principii ruşi de Halici au încheiat cu acest prilej alianţa cu împăratul [66], căruia i-au rămas credincioşi. Căci în cealaltă Rusie creştină, mîndră de biserica Sf. Sofia de la Kiev, de arta sa de adopţiune, de moneda sa cea bună, cu inscripţia pe jumătate slavă, jumătate greacă, de vitejia „drujinei“ sale militare, Imperiul care se socoteşte asemenea unui suzeran înţelege să pătrundă şi el. S-a observat cu dreptate că după crearea de noi centre, ca

---

[61] Γεωβίτζ Δσ. πιστὸς κράλης Τουρκίας, în Marczali, *loc. cit.*, 105 (cf. pl. în culori în faţa titlului); Adamantios, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ed. 2-a, Atena, 1920, 168.

[62] Regele Coloman scrie el însuşi: „Postquam coronatus fui Belgradi supra mare, in urbe regia", Smičiklas, *Codex dipomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Agram, 1904, 9. Iorga, *Formes bizantines et realités balcaniques*, 115 şi nota 2. Vezi Šišic, *Dalmacija i ugarskohrovatski kralj Koloman*, Zagreb, 1909.

[63] Vezi Hergès, în „É.O.", II, 70 ş.u.

[64] Kinnamos, 9—13. Nouă redobîndire a Zeugmei, *ibid.*, 115.

[65] *Ibid.*, 260.

[66] *Ibid.*, 115, 232 ş.u. Pentru „Tauroscitul“ rus Vladislav pe Dunăre, în locul unui Βασιλίκας, fiul lui Gheorghe, *ibid.*, 236—237.

Haliciul şi depărtatul Suzdal, politica marelui Comnen a recunoscut prieteni în aceşti principi, iar în falnica Rusie kieviană, a văzut o rivală, aproape o duşmană. Dealtminteri marele cneaz Vladimir Monomahul îşi amintea în 1116 de rolul jucat cu un secol mai înainte de Sviatoslav[67]. Şi sub Alexios, un alt principe rus, Mstislav, ar fi avut cu bizantinii raporturi de rudenie[68]. Principele polon care s-a luptat pentru stăpînirea Kievului, marele rege Bolc-
29 slav Chrobry, // se prefăcuse odinioară (1018) că ar închina stăpînirea aceasta Imperiului[69]. De fapt ceea ce urmărea mai ales Manuil, era să împiedice pătrunderea ungară spre Carpaţii Orientali şi luarea în stăpînire a ceea ce s-a numit în Occident „Galiţia", unde regele „apostolic" al Ungariei avea misiunea de a propaga crezul latin.

S-ar părea că s-au reîntors vechile vremuri ale războiului avarilor pentru Sirmium şi Singidunum. Un ducat de Niš şi de Braničevo a fost creat pentru apărarea acestei frontiere[70], de-a lungul căreia povestitorii primei cruciade par să înfăţişeze autonomii locale, mai ales de la Belgrad pînă la Niš, şi de fapt ungurii au trebuit să renunţe pentru moment la visurile lor de dominaţie asupra litoralului adriatic. La fiecare provocare din partea lor împăratul a răspuns printr-o nouă campanie[71]. După cum decurg aceste războaie de frontieră, regii Ştefan III, Ladislau şi acel partizan al Bizanţului, se vor înălţa[72] sau coborî de la putere[73]. Războiul nu a încetat decît cu venirea la tron a lui Bela, fostul despot şi Cezar Alexios care, logodit cu fiica împăratului Manuil, Maria[74], şi legat de Imperiu şi prin jurămîntul prestat de el la plecare, a pus capăt incursiunilor obişnuite în Sirmium şi în Dalmaţia[75 M].

Dar pentru a înţelege această politică faţă de Ungaria, nu trebuie pierdută din vedere originea ungară, prin mama sa, a acelui care, intitulîndu-se
30 după obiceiul roman // *Hungaricus*[76], a visat să-şi supună Ungaria întreagă, aşa cum va voi în secolul XVI, pornind din acelaşi Constantinopol, Soliman Magnificul, sultanul osmanlîu.

Aceşti pretendenţi pe care îi adăpostea şi îi sprijinea, erau rude din care voia să facă vicarii săi, un fel de „exarhi" încoronaţi. Şi acest amestec de sînge bizantin cu cel arpadian îi va da lui Andrei II visurile sale de cuceriri în Orient.

Manuil a jucat chiar un oarecare rol în treburile Italiei, în lupta înverşunată între papa Alexandru III şi marele împărat al Occidentului — un simplu rege barbar după părerea bizantinilor — Frederic Barbarossa. El a purtat o corespondenţă activă cu factorii acestui grandios conflict; a trimis

---

[67] Vernadski, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle*, în „Byz.", IV, 269 ş.u.
[68] Despre „Mstislavna" cf. K[urtz], în „B.Z.", XII, 686—687; S. Papadimitriou, în „V.V.", XI (1904), 73—98.
[69] Vezi Thietmar, ed. Kurze, 258; Halecki, în „Byz.", VII, 44 ş.u.
[70] *Ibid.*, 113—121, 124, 131; Choniates, 133, 177—178.
[71] Kinnamos, 132 ş.u.; Choniates, 134.
[72] Vezi Thallóczy, *Béla III és a magyar irodalom*, Budapesta, 1907.
[73] Kinnamos, 202—203, 204, 214, 221, 224, 227, 231, 236—237, 241, 245, 248—249, 257 ş.u., 263, 265, 270 ş.u.; Choniates, 164—165, 168 ş.u.
[74] Kinnamos, 214—215. Cf. comunicarea lui Moravcsik în rezumatele publicate de Comit. Congr. Intern. de Studii Istorice de la Varşovia în 1933.
[75] Kinnamos, 286—287; Choniates, 221.
[76] Zach. von Lingenthal, *op. cit.*, III, 485: Οὐγγρικός.

și a primit emisari; la un moment dat a așezat o garnizoană bizantină în orașul Ancona: acesta a fost scopul în care a fost creat un „domestikos al Orientului și al Occidentului" [77]. Ca răspuns la vizita ostilă [N] a regilor Celor Două Sicilii, a pus să fie ocupat de către falși pelerini orașul Bari — care a fost apoi ras la pămînt ca pedeapsă de regele Gulielm I „cel Rău", fiul lui Roger — și s-a bătut pentru orașul Brindisi [78].

S-a crezut că ar fi existat un schimb de scrisori cu Frederic Barbarossa, care era atît de încurcat în războaiele italiene și chiar coborît uneori la nivelul militar al orașelor contra cărora se lupta. Trebuie să vedem un simplu exercițiu de stil în acea scrisoare pomenită de Otto de Freisingen, în care Frederic ar fi declarat că și acest „regat al Greciei" îi aparține. Dimpotrivă, a existat o cerere în căsătorie la Constantinopol din partea lui Frederic (era vorba pentru el de fiica sebastocratorului Isac) [79] și o alta mai tîrziu, pentru
31 fiul său, iar „Analele din Colonia" pretind că Manuil ar fi cerut o // prințesă din aceste regiuni pentru „nepotul" său Petru. Nepoata lui Manuil, Teodora [O], a fost cerută pentru Henric, fiul lui Frederic [80].

Dar au existat negocieri reale, foarte reale, mai mult politice decît sincere, cu papa. În materie de dogmă Manuil era perfect indiferent și cerea doar ca clericii care se luaseră la ceartă să binevoiască să se potolească, pentru că în caz contrar el va convoca un conciliu general [81] sub președenția sa și cu participarea papii [82]. Cîteva personalități politice din Occident, chiar și cardinali, au crezut, sau mai degrabă s-au prefăcut a crede, că împăratul din Roma-nouă era singurul împărat adevărat. În tot cazul el ar fi fost mai puțin supărător ca celălalt pentru interesele Sfîntului Scaun, căruia i-ar mai fi adus darul strălucit și chezășia liniștitoare a Unirii bisericilor [83]. Dar această intervenție și aceste proiecte nu puteau avea decît o durată foarte scurtă, căci o împăcare se impunea între cele două autorități supreme ale lumii latine. Occidentalii, în ciuda tuturor protestărilor unor factori izolați sau interesați, nu iubeau pe „greci" poate și pentru că nu puteau adopta punctul lor de vedere și înțelege condițiile lor de existență și păstrarea neclintită în veci a unui anume ideal [84].

32 Pentru îndeplinirea unei opere atît de vaste, Manuil s-a folosit nu // numai de mijloacele militare și financiare transmise de tatăl său, atît de

---

[77] Kinnamos, 102. Cf. povestirea acțiunii de la Ancona, publicată de Muratori, precum și Choniates, 125 ș.u.

[78] Vezi alături de lucrările lui E. Curtis (în limba engleză) și E. Caspar (în limba germană) despre Roger II, Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie*, 1907, 2. vol.

[79] Kinnamos, 135.

[80] Kinnamos, 236. O nepoată de frate ajunge soția regelui de Ierusalim, Balduin (Baudouin); *ibid.*, 238. Philippa, sora împăratului, s-a măritat cu Andronic Comnen; *ibid.*, 259. Regele Ierusalimului la Constantinopol, *ibid.*, 280.

[81] Dräseke, *Bischof Anselm vom Havelsberg und seine Gesandtschaftsreise nach Byzanz (1176)*, în „Zs. für Kirchengeschichte" (1909), 154, 160—181. Petit, *Documents inédits sur le concile de 1166*, în „V.V.", XI (1904), 465—493; Loparev, *ibid.*, XIV (1907), 334—357; Νέος Ἑλληνομνήμων, XI (1904), 94—128, 241—254.

[82] Kinnamos, 275—278.

[83] Pentru politica religioasă a lui Manuil, vezi și diploma sa publicată în Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII, 322 ș.u.

[84] Vezi Kap Her, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, Strassburg, 1881.

grijuliu de soldaţii[85] săi, ci şi de cele datorate unor creaţii proprii. Trupe de sîrbi şi de unguri sînt trimise contra turcilor [86].

Aşadar, era foarte pestriţă armata marelui Comnen, în care erau reprezentate toate rasele fără deosebire. Împăratul recurge pînă şi la pelerinii pe care îi găseşte într-un rînd la Rodos [87]. Garnizoana de la Tesalonic era compusă şi din iberi caucazieni şi din acei „alani" de la Dunăre, printre care se aflau fără îndoială şi români [88]. În rîndurile luptătorilor contra turcilor din Asia se află latini şi se află „sciţi" de la aceeaşi Dunăre [89]. În clipele de primejdie se proceda la adunarea asiaticilor, a paflagonienilor şi a ţăranilor, a acelor Ῥωμαῖοι ὑπόφοροι (sclavii romei), care ar fi fost socotiţi ca „sclavi" [90]. Cu un împărat care împrumutase de la unguri şi pe Palatinul [91] lor, este explicabil să se fi introdus şi săbiile latinilor [92], în timp ce barbarii aduceau şi ei steaguri cu balaurul „cu gura de aramă", ca în armatele regelui dac din vechime, Decebal [93]. De la occidentali se adoptă lăncile lungi şi scuturile late. O cavalerie după chipul acelora se şi organizează, împăratul năzuind să fie el însuşi modelul pe care să-l imite toţi şi în acest scop porunceşte să se facă întreceri cavalereşti *(joûtes)*, ca acelea în care un prinţ din familia imperială, luptînd ca un latin, s-a ales cu pierderea unui ochi. Marile vînători ale Curţii slujesc unui scop identic. Se imită pînă şi costumul latinilor [94]. Nişte
33 τζουλούκονες cu nume ciudat slujeau ca „valeţi" [P] // în aceste trupe invadate de negustori asiatici [95]. Se întîmplă uneori ca această adunătură să se risipească de la sine [96].

Pentru a hrăni aceste bande de cuceritori, dintre care călăreţii îşi aveau solda aşezată asupra unor sate [97] (întocmai ca mai tîrziu sub osmanlîi), se recurgea la măsuri de o fiscalitate excesivă. Registre de o precizie desăvîrşită fixau veniturile funcţionarilor [98]. Li se distribuiau mercenarilor „darurile [99] de la ţărani" [R]. Eustatie de Tesalonic, panegiristul lui Manuil, se plînge că ar fi fost din nou ştirbite bunurile bisericii [100]. În momentul chiar cînd se deschidea succesiunea lui Manuil s-a şi cerut de fiecare casă, ca dar de domnie nouă, suma de doi ducaţi (χρύσινοι) [101]. „Kapnikon-ul" se pretinde cu atîta asprime, încît oamenii din Corfù preferă să-şi încredinţeze soarta lor normanzilor [102].

---

85 Choniates, 103.
86 Kinnamos, 199.
87 *Ibid.*, 312.
88 Choniates, 446.
89 *Ibid.*, 230.
90 Ὡς ὑπηρετοῦν ἐν σχήματι δούλων; *ibid.*, 273. Despre φόροι (birurile) lor, *ibid.* Despre „paflagonieni", *ibid.*, 319; Ana Comnena, III, 236.
91 Choniates, 312.
92 *Ibid.*, 458.
93 *Ibid.*, 519.
94 Kinnamos, 125—126, 129.
95 *Ibid.*, 49.
96 Kinnamos, 298—299.
97 *Ibid.*, 273.
98 Δημόσιοι τόμοι; *ibid.*, 306.
99 Τῶν παροίκων δωρεαί; *ibid.*, 272. Alanii contra normanzilor, *ibid.*, 471.
100 *De Thessalonica capta*, 510.
101 Ana Comnena, III, 33.
102 Choniates, 97.

Dar ceea ce însufleţeşte toate aceste elemente, este plăcerea de a înfrunta primejdia şi un sens al onoarei, care nu existau sub Alexios, cînd generalii învinşi puteau fi biciuţi sau plimbaţi în Constantinopol îmbrăcaţi în haine muiereşti, călare pe un măgar [103]. Caracterul religios şi chiar superstiţios al campaniilor a dispărut: chiar dacă se mai primeşte binecuvîntarea Fecioarei la Sf. Sofia [104], nu se mai vede, ca sub piosul tată al lui Manuil, crucea purtată înaintea carului de argint al basileului [105]. Şi totuşi
34 este acelaşi împărat care duce // la Constantinopol piatra pe care a fost depus trupul lui Hristos [106].

O flotă permanentă trebuia să staţioneze în faţa oraşului Bari, o alta naviga între Epidamn [S] şi Eubeea [107]. Vestiarul Ioan, un favorit care poartă coturni [§] verzi, nu mai admite ca insulele să furnizeze vasele, sau ca „stratiile marinei" (πλεωστικαὶ στρατειαί) să fie vărsate arsenalului; totul merge la Tezaur [108]. Imperialii, chemaţi de un normand, Basseville, care voia să uzurpe puterea, au ocupat un castel unde au proclamat numele lui Manuil. Au ajuns să intre în Trani, în Giovinazzo apoi — folosind aceleaşi neînţelegeri normande — au ocupat Montepeloso, Gravina, Monopoli şi San-Germano. Tarentul însă a scăpat. Dar această tentativă s-a terminat printr-o înfrîngere şi comandantul bizantin Ducas a rămas chiar prizonier. A trebuit să se încheie o pace care îi recunoştea lui Gulielm al Siciliei titlul regal [109].

Totuşi acest rege al Siciliei, care se visa un împărat, nu era pentru cei din Imperiu decît un vasal care nu voia să recunoască acest fapt. Aparenţele erau, în adevăr, în sensul acesta.

Un document grecesc acordat în 1132 unei mănăstiri ortodoxe din regatul Siciliei („Sikelias") de către „basileul" „Rougerios" (Roger), Θεοῦ χάριτι nu se deosebeşte întru nimic de actele eliberate la aceeaşi epocă de cancelaria imperială a Bizanţului [110]. Inscripţiile sînt în parte latine, în parte greceşti. Bohemund II este tot atît de „bizantin" în raporturile sale
35 cu fundaţiile sale din aceeaşi epocă [111]. // O lume întreagă de biserici, de schituri, se strîngea în această vreme în jurul centrului de la Carbona, sub ocrotirea Sf. Ilie şi Anastase [112].

Dar acest latinofil trebuie să ţină seama de opinia publică ostilă şi mai departe latinilor, concurenţi în toate domeniile. Recunoaştem acest sentiment în aprecierile bizantinilor privind oştile cruciadei a doua, întreprinsă, zice Kinnamos „pentru a jefui în trecerea lor ţara romanilor". Aceşti „ala-

---

[103] Ana Comnena, III, 12.

[104] Choniates, 230.

[105] Ana Comnena, III, 13—14. Manuil face un schimb de moşie cu o mănăstire, *ibid.*, 32. El face danii chiar şi anuale bisericilor, *ibid.*, 23. El apără pe călugări contra prigonitorilor lor (*ibid.*, 276), dar îngăduie judecarea proceselor în după-amiaza sărbătorilor (*ibid.*). Făgăduiala dată la început clerului de la Sf. Sofia să-i servească un venit anual; Choniates, 66—67.

[106] Kinnamos, 289—290.

[107] Choniates, 208. Despre σιτηρέσιον (soldă), *ibid.*, 210.

[108] *Ibid.*, 66—67.

[109] Kinnamos, 137—157, 162—175.

[110] Gertrude Robinson, în „Orientalia Christiana", XI [5] (mai 1928) (extras), p. 316 (48).

[111] *Ibid.*, pentru urmare.

[112] *Ibid.*, 327—329. — Haskins a semnalat, în „Harvard studies in classical philology", XXIII (1912), 155—156, ce a dat sudul italian ca traduceri din greaca veche.

mani" ('Αλαμανοί), aceşti „germani" (Γερμανοί) ai lui Conrad nu sînt în fond decît nişte „barbari", în stare să ardă casele bolnavilor şi bisericile. Conrad ar fi promis gazdei sale bizantine, împreună cu mîna rudei sale, Italia drept zestre [113]. Oamenii de aici îşi bat joc de pelerinii din Occident: nişte cerşetori şi nişte clerici care îi însoţesc şi nişte călugări care nu sînt călugări (ἀμόναχοι μόναχοι) [114]. Împăratul Occidentului este tot atît de puţin împărat pe cît sînt vasalii lor regi; de fapt stăpîn peste falsul împărat este papa [115]. Femeile care vin călare însoţind cruciada a doua, scandalizează sentimentul de decenţă al bizantinilor [116]. Şi bineînţeles occidentalii vor răspunde în acelaşi chip [117].

Faţă de veneţieni se păstrează vechile sentimente. Pentru Kinnamos ei sînt nişte rebeli care calcă tratatele, nişte sclavi răzvrătiţi. Orgoliul lor faţă de grecii din Constantinopol nu cruţă nici pe *sebaşti*. Nu vor rîde ei mai tîrziu chiar de împăratul însuşi, înfăţişîndu-l pe una din galerele lor de luptă ca un fel de negru [118]? Şi deci opinia publică aprobă măsura lui Ma-
36 nuil de a-i // expulza [T] din tot Imperiul [119]. Dar veneţinii au armat o flotă, au ocupat insula Chios, au năvălit ca jefuitori la Rodos şi la Lesbos şi au atacat oraşul Tyr; s-au ivit şi la Eurip [120].

Împăratul a trebuit să încuviinţeze reîntoarcerea lor. Dar ei sînt tot cei dinainte. Ei ajung cu îndrăzneala pînă a-i lovi pe constantinopolitani. Ei depăşesc chiar limitele coloniei lor şi însurîndu-se cu grecoaice, par să tindă la monopolizarea afacerilor, confundîndu-se cu adevăraţii supuşi ai împăratului. Ei vor să-i alunge pe concurenţii lor genovezi şi le dărîmă casele. Sînt atît de numeroşi încît atunci cînd Manuil vrea să-i pedepsească pentru acest fapt, închizîndu-i, trebuie să fie rechiziţionate şi mănăstirile în acest scop şi chiar aşa abia dacă încap în ele. Ei fug de aici în parte. Gîndindu-se la un eventual război, ei ştiu că oţetul pregătit într-un anumit mod poate să stingă „focul grecesc". Ei cred că se pot bizui şi pe sîrbi şi se unesc cu imperialii din Occident contra Anconei [121].

Faţă de latini [122], în general, bizantinii continuă să nutrească vechile sentimente de aversiune. Am văzut cum au fost trataţi latinii în „Panoplia" lui Zygabenos şi în operele lui Teofilact „bulgarul". Şi totuşi se negociază cu ei tot mereu, îndată ce interesele politice, singurele care sînt hotărîtoare, o poruncesc. Astfel, cînd Petru Venerabilul, abate de Cluny, cere prin 1122—1126 lui Ioan Comnenul şi chiar patriarhului constantinopolitan, ajutorul

---

113 Kinnamos, 69, 87.
114 *Ibid.*, 180, 182, 183.
115 *Ibid.*, 219.
116 Choniates, 80. Cf. pentru cruciadă, 84 ş.u.
117 William de Newbridge, *loc. cit.*
118 *Ibid.*, 115.
119 *Ibid.*, 281.
120 *Ibid.*, 223.
121 Iorga, *Venise dans la Mer Noire*. Vezi şi Enrico Besta, *La cattura dei Veneziani in Oriente per ordine dell'imperatore Emmanuele Comneno e le sue conseguenze nella politica interna ed esterna del commune di Venezia*, Feltre, 1902. Cf. Dölger, *Regesten*, nr. 1365. Pentru Genova, *ibid.*, nr. 1402, 1488. Pentru Pisa, *ibid.*, nr. 1499.
122 Kinnamos, 282—298. Cf. Choniates, 225—226. Vezi şi izvoarele veneţiene în „Veneţia" noastra citată.

lor pentru noile state „france" din Locurile Sfinte, își dă oricare mai bine
37 seama de valoarea foarte // relativă a rupturilor și a excomunicărilor[123]. Și cam în același moment doctrina ortodoxă a purcederii Sfîntului Duh era apărată contra arhiepiscopului de Milan, Petru Chrysolanus, de către Jean de Phurnes [124].

Campaniei neîncetate contra latinilor i se datorește renumele episcopului de Methona (Modon) Nicolae, admiratorul lui Manuil, autorul unei opere în care s-a descoperit recent o largă parte de împrumuturi și de plagiat [125]. Dar aceasta nu împiedică ținerea încă a unui conciliu consacrat dogmei în 1157 (contra lui Soterios) [126] și apoi în 1166, cînd sînt discutate și opiniile lui Constantin din Corfù și ale lui Nicetas Acominatul [127], precum și cele ale lui Andronic Kamateros, autorul unei „Hoplothece sacre" [128].

Această politică va fi curmată de moartea lui Manuil, de urmarea la
38 tron a unui copil, fiul său Alexios, de uzurparea // rudei sale Andronic, de venirea la domnie a dinastiei Anghelilor: Isac, Alexios și tînărul Alexios și de instalarea cruciaților latini la Constantinopol în 1204.

Dar înainte de a urmări aceste evenimente, este de folos să reconstituim ambianța spirituală în care aveau ele să se petreacă, cercetînd literatura epocii.

NOTE

a. Căsătoria a fost hotărîtă în 1142 cît mai trăia împăratul Ioan, dar încheiată doar în în 1146. Mireasa era cumnata împăratului german Conrad III, aliat al bizantinilor contra normanzilor.

b. Raymund de Poitiers era principe de Antiohia, ca soț al Constancei, fiica lui Bohemund II. El fusese silit de împăratul Ioan Comnenul să se recunoască vasalul acestuia în 1137. Căsătoria a doua a lui Manuil a avut loc în 1161.

c. Care slujise în aceeași calitate și pe Ioan, alături de care fusese crescut.

---

123 Migne, *P. L.*, CLXXXIX, c. 260–262; Gay, în „É.O.", 1931, 84 ș.u.

124 Scrierea lui Petru Chrysolanus, arhiepiscop de Milan, adresată lui Alexios Comnenul despre purcederea Duhului Sfînt, în Migne, *P. Gr.*, CXXVII, c. 911 ș.u. Despre progresele dreptului sub Alexios: E. M. Rhallis, *Zwei unedierte Novellen des Kaisers Alexios Komnenos*, Atena 1898; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVII, 323 ș.u. Cf. Dräseke, în „Z.f.w.Theol.", XLIII (1900), 237–257.

125 Alături de Krumbacher, *Byz. Litt.*, 85–88, C. Simonidis, Νικολάου τοῦ ἁγιοτάτου ἐπισκόπου Μεθόνης λόγος πρὸς τὸν Λατίνον περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Londra, 1858; „B. Z.", II, 309; Dräseke, *ibid.*, I, 438 ș.u.; același, în „Theologische Studien und Kritiken", 1895, 589–621; același, în „Z.f.w. Theol.", XVIII (1898), 546–571; XLI, 3 ș.u.; XLIII (1900), 104 ș.u.; același, în „Z.f. Kirchengeschichte", VIII, 4, IX; Lampros, în „B.Z.", IV, 363 ș.u.

126 Petit, *Documents inédits sur le concile de 1156 et ses derniers adversaires*, în „V.V.", XI, 465 ș.u.

127 „B.Z.", XV, 599–602. Cf. Duchesne, *La propagande romaine au XIIe siècle*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire" a Școlii din Roma, XXIV (1903), 75–123; Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 106 ș.u.; Loparev, în „V.V.", XIV, 334 ș.u.

128 Migne, *P. Gr.*, CXLI. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 90–91.

d. La Myriokephalon, se pare că *după* luptă Manuil a fost cuprins de panică vrînd să fugă. În felul acesta pot sta alături mărturiile despre vitejia sa în acea luptă (vezi mai sus pasajul despre săgeţile înfipte în scutul său) şi cele despre accesul său de depresiune aproape dementă, amintit de Niketas Choniates. Vezi Ch. Diehl, *L'Europe Orientale*, 76—77, „C. M. H.", IV [1] (ed. 1966), p. 237.

e. Isac era mai mare ca vîrstă şi se afla şi în Capitală. Trimişii lui Manuil îl sechestrează împreună cu unchiul său sebastocratorul Isac, pînă la venirea lui Manuil la Constantinopol.

f. Emir de Niceea.

g. Sultan de Iconium (1155—1192).

h. Principe normand dintr-o ramură duşmană regelui Rogeriu şi ca atare preţuit de bizantini.

i. Sebastocratorul Isac, fratele împăratului Ioan II, se răscoală în 1130 şi nu se supune decît în 1138. Fiul său Ioan fuge în 1140 la Iconium, unde se turceşte. Se însoară cu fiica sultanului de Iconium Masud (1116—1156).

j. Socotită moştenitoarea tronului pînă la naşterea lui Alexios (1169), fiul din a doua căsătorie a lui Manuil, fusese logodită cu principele moştenitor al Ungariei, Bela, numit la Bizanţ Cezarul Alexios. Ar fi fost vorba de o unire viitoare a celor două coroane. Naşterea fiului lui Manuil a determinat o altă alianţă. I s-a dat lui Bela o soră a împărătesei Maria de Antiohia, iar fosta moştenitoare Maria a fost măritată (1180) cu Rainier de Montferrat, al cărui tată era unul din adversarii cei mai activi, în Lombardia, ai lui Frederic Barbarossa, duşmanul împăratului bizantin. Mai fusese vorba o clipă şi de o căsătorie politică cu regele Siciliei, în 1166, şi apoi iarăşi, în 1171, după nereuşita tratativelor unei căsătorii cu fiul lui Frederic Barbarossa, în 1170.

k. Balduin de Antiohia a căzut în acea luptă, împreună cu întreaga ceată de cavaleri francezi.

l. Ioan, fiul *sebastocratorului* Isac Comnenul.

m. Fiul principelui Armenociliciei, Leon. Fusese închis de către bizantini împreună cu tatăl şi fratele său mai mare. El fuge, răscoală pe armenii din Cilicia şi îşi reconstituie vechea stăpînire.

n. Renaud de Châtillon era regent al Antiohiei, în urma căsătoriei sale cu Constance, fiica lui Bohemund, văduva lui Raymund de Poitiers. Îndemnat de Manuil să-l atace pe Toros, a sfîrşit prin a face pace cu acesta şi a se întoarce amîndoi împotriva Ciprului bizantin. Cînd a venit împăratul la Antiohia a trebuit să se umilească în faţa lui (1159).

o. Conform tratatului din 1159 patriarhul de Antiohia trebuia să fie un grec. Cînd Bohemund III, principele Antiohiei, se însoară cu o nepoată a lui Manuil, el aduce din Constantinopol pe Atanasie ca patriarh. Patriarhul latin Amaury pleacă, aruncînd anatema.

p. Adică Balduin III, regele Ierusalimului (1144—1162). În 1158 se însoară cu nepoata lui Manuil, Teodora. Şi fratele şi urmaşul său Amaury (1162—1174), se însoară cu o nepoată a lui Manuil, Maria, şi urmăreşte să împartă cu el Egiptul.

p bis. Este vorba probabil de penultimul calif fatimid, un copil, al-Fâiz (1154 1160), sub care puterea reală era exercitată de vizirul Talâi, care s a asociat cu Nur-ed-din contra statelorcreştine din Siria.

r. Sultanul de Iconium (vezi mai sus nota *g*), cere pace în 1161. Vine la Constantinopol în 1162.

s. Pentru a nu preda oraşele cedate formal de sultanul de Iconium, acesta provoacă o răscoală a locuitorilor turci (1175).

ş. Este vorba de un succes minor.

t. Ei au urmat drumul pe uscat prin Ungaria (valea Dunării) şi Peninsula Balcanică, la o lună interval unul de altul (1147). Manuil ar fi preferat ca drumul lor să ocolească Constantinopolul. De aceea a şi propus, fără succes, să trimită corăbii bizantine pentru a-l aduce pe Ludovic VII pe mare direct în Asia Mică.

ţ. Trebuie înţeleasă invitaţia către Conrad ca pur personală. Cum oastea cruciaţilor săi se purta ca în ţară cucerită, ea trebuia îndreptată spre Dardanele şi nu spre Bosfor. Aceasta a fost propunerea la care s-a opus Conrad.

u. În timpul cît erau primiți cu toată strălucirea francezii la Constantinopol, sfetnicii lui Ludovic VII îl și îndemnau să-l cuprindă cu forțele sale. Existau suspiciuni reciproce. Latinii erau nemulțumiți de tratatul de pace încheiat de Manuil în 1146 cu sultanul de Iconium. La rîndul său Manuil era neîncrezător în francezi din cauza prieteniei lor cu normanzii, precum și a legăturilor lor cu principii latini din Orient. Manuil reușește să grăbească plecarea francezilor, răspîndind zvonul unei mari victorii a lui Conrad!

v. Înfrînt la Dorylaeum ajunge cu greu la Nicomedia, unde se întîlnește cu cruciații francezi, care se îndreaptă spre sud contra Damascului. Bolnav se duce să se întremeze la Constantinopol, de unde merge apoi pe mare în Siria. La reîntoarcerea sa din cruciadă (25 decembrie 1148) se oprește la Tesalonic, unde reînnoiește tratatul antinormand cu Manuil. Totodată fratele său vitreg, Henric de Babenberg, primul duce al Austriei, se însoară cu Teodora Comnena, nepoata împăratului Manuil.

w. Tot astfel corăbii bizantine au transportat pe Ludovic VII cu baronii săi în Siria, grosul armatei rămînînd să se îngrijească singur de mijloacele de plecare.

x. Plecarea cruciaților a fost o adevărată debandadă. Au fost lăsați pelerinii pe mîna turcilor. Au fost folosite toate corăbiile ce au putut fi găsite. Normanzii se aflau atunci în război cu bizantinii din cauza expediției lui Roger II (1147) contra insulelor și litoralului bizantin. Roger profită de trecerea lui Ludovic VII pentru a propune o cruciadă antibizantină.

y. Se încoronează ca rege în 1130. Moare în 1154. Expediția navală amintită în text este din 1147 și îi aparține de fapt lui. Fiul său Gulielm (1154—1166) a pornit și el o expediție navală, dar numai contra Eubeei în 1157.

z. Veneția este aliata firească a Bizanțului contra normanzilor atunci cînd aceștia se instalează în Adriatica la Corfù, dar ea nu vede cu ochi buni nici instalarea bizantinilor la Ancona în 1151. În 1154 Veneția încheie pace cu normanzii.

A. Mare jupan pînă înainte de 1163 (sau chiar 1143?) a fost Pervoslav Uroš. Scos de bizantini și înlocuit cu fratele său Bela Uroš, apoi cu alt frate sau nepot Desa, care a adoptat mai tîrziu numele de Ștefan Nemania. Data înlocuirii variază: 1163 (L. Bréhier), 1166—67 (G. Ostrogorsky), 1143 sau 1159 (în tabelul lui Miller din C.M.H., ed. I, p. 590) și 1162 (în capitolele lui Chalandon, *ibid.*, 379).

B. Începe o paranteză de prezentare globală a situației din Rascia, care întrerupe firul cronologic.

C. În cursul anilor 1162—1167 au avut loc mai multe expediții bizantine contra ungurilor, încununate cu succes și încheiate prin tratatele de la 1162 și 1167 care dădeau Bizanțului Dalmația și o parte din Croația. La instaurarea sa Desa-Ștefan Nemania a trebuit să predea bizantinilor posesiunile din jurul Nišului.

D. După abaterea de la credință a lui Ștefan Nemania, bizantinii își pun nădejdea în acest al doilea născut al său care primește titlul de *sebastocrator*. Este cunoscut în istorie ca *Ștefan, primul încoronat*, aluzie la încoronarea sa ca rege *(kral)* de către legatul papal în 1217, și apoi în 1222 de către fratele său mai mic Sf. Sava, care fusese consacrat arhiepiscop ortodox de către patriarhul de Niceea în 1219. Fratele său mai mare Ulkan, care stăpînea Zeta, se aliază cu ungurii contra lui.

E. Era nepoata împăratului în funcție, Isac Angelos. În 1195 tatăl ei Alexios III devine împărat. Poate de aceea foarte curînd noul sebastocrator și ginere al împăratului devine mare jupan (1196), tatăl său Ștefan Nemania retrăgîndu-se la mănăstire lîngă fiul său, Sf. Sava.

F. S-ar părea totuși că ar fi vorba de un gest de oportunism politic. Bizanțul era în plină dezagregare. Șeful sîrb, avînd de luptat cu ungurii stîrniți de fratele său Ulkan, se îndreaptă spre papă, rupînd orice relații cu Capitala ortodoxiei. O vom regăsi pe Evdokia ca soție a lui Alexandru Ducas Murtzuphlos, efemerul Alexios V și apoi a lui Leon Sguros.

G. Ulk, Vuk, Vukan, Ulkan, numele se întîlnește sub multe forme. Acesta, nemulțumit de înălțarea fratelui său Ștefan la arhijupanat, se aliază cu papa și cu ungurii și îl alungă în 1202, iar el se încoronează ca rege al Diocleei (= Zeta). Ștefan revine cu ajutor bulgar. În cele din urmă fratele mai mic, Sf. Sava, împacă pe cei doi frați ai săi. În 1217, Ștefan este încoronat de un trimis al papii ca „rege al Diocleei și Dalmației". În 1222 este încoronat de fratele său Sf. Sava.

H. Acest adverb nu se referă la momentul amintit mai înainte și care ar fi posterior anului 1196, ci la tot complexul de legături cu sîrbii, schițat în această paranteză și îmbrățișînd un interval de mai bine de trei decenii. Arderea Capitalei a putut avea loc fie în 1172, cînd Manuil îl pedepsește pe Ștefan Nemania pentru alianța lui cu venețienii în 1171 sau în 1190 cînd Isac Anghelos conduce personal acțiunea din Balcani pentru recuperarea teritoriilor ocupate de unguri și de sîrbi, după uzurparea lui Andronic Comnenul (1183). Marele jupan Ștefan Nemania

ocupase atunci Belgradul, Braničevo, Nišul, profitînd pe rînd şi de expediţia normandă din 1185 contra lui Andronic Comnenul, de răscoala lui Petru şi Asan (1187) şi de trecerea lui Frederic Barbarossa, în 1189, care a şi fost primit la Niš. Această ardere a precedat deci căsătoria bizantină a fiului lui Nemania şi nu a avut nici o legătură cu stilul în care aceasta fuşeşe desfăcută.

I. Menţionarea Nišului atrage observaţia referitoare la politica adriatică a lui Manuil (vezi mai sus nota *C*) şi introduce rezumatul recapitulativ al raporturilor sale cu diferiţii şefi sîrbi „Primislav" (=Pervoslav), „Beloş" (=Bela Uroš), Desa (= Ştefan Nemania).

J. Este posibil să avem aici o suprapunere a situaţiilor oarecum similare din 1127 şi 1190. Căsătoria germană ne-ar îndrepta mai degrabă spre pertractările de la Niš cu Frederic Barbarossa. Ştefan Nemania ar fi solicitat atunci pentru fiul său pe moştenitoarea Dalmaţiei Precum se ştie, în 1172 Nemania a fost dus prizonier la Constantinopol din cauza alianţei sale cu Veneţia.

K. Ştefan Nemania a trebuit să se umilească în forme asemănătoare celor impuse lui Renaud de Châtillon şi Andronic Comnenul.

L. După paranteze privind raporturile dintre sîrbi şi bizantini, în legătură cu conflictul normando-bizantin, se reia aici firul, îndată întrerupt de o nouă paranteză despre raporturile cu ungurii şi în sfîrşit despre cele cu „latinii" şi în primul rînd cu veneţienii din Constantinopol.

M. Acestea erau stăpînite de bizantini ca apanaj al tînărului Bela-Alexios. Şi după desfacerea logodnei cu Maria Comnena ele vor rămîne bizantinilor. Abia după uzurparea lui Andronic (1183) ele vor fi reluate de regele Bela III (fostul Cezar Alexios). Conflictul se încheie cu pacea din 1185 şi căsătoria împăratului Isac Anghelos cu Margareta, fiica regelui.

N. Expediţiile navale normande din 1147 şi 1157.

O. Vezi mai sus nota *v*. Cele două Teodore, nepoatele lui Manuil au fost căsătorite una cu Henric de Babenberg şi cealaltă cu regele Jerusalimului, Balduin III.

P. În sensul iniţial al cuvîntului care apare în termenul de *valet d'armes* din textele vechi franceze.

R. Termenul folosit (*pareques*) desemnează atît pe ţăranii liberi cît şi pe cei dependenţi.

S. Lîngă Durazzo.

Ş. Se ştie că asemenea încălţăminte, dar de culoare *roşie* era rezervată exclusiv împăratului.

T. În 1171.

III

MIŞCAREA LITERARĂ SUB COMNENI

Domnia lui Alexios Comnenul a fost în acelaşi timp o epocă de lupte şi totodată de reculegere culturală. Alături de alte aşezări de binefacere, cum sînt spitalele [1], se ridică şcoli, ca acelea pentru copiii străini şi săraci. Educaţia este dominată de ἐγκύκλιον (învăţămîntul enciclopedic)[2]. Personificarea prin excelenţă a acestei civilizaţii de la sfîrşitul secolului XI este dealtminteri Ana Comnena, fiica atît de înzestrată, dar şi atît de ambiţioasă a împăratului, a cărui amintire a păstrat-o cu o neclintită fidelitate.

Anumiţi cărturari dintre clericii bizantini din această vreme nu sînt cunoscuţi decît prin dialoguri, prin discursuri: ca acela al lui Vasile din Ohrida, arhiepiscop de Tesalonic, cu prilejul morţii „prinţesei germanilor" (δεσποίνα τῶν 'Αλαμάνων), împărăteasa Irina[3] ; prin versuri ca acelea ale lui

[1] Diehl, în „RHSEE", 1929.

[2] Bryennios, 25.

[3] Cf. Regel, F.R.B., 311 ş.u.; Vasilievski, în „V. V.", I, 55, 132; Joseph Schmidt, *Des Basilius aus Achrida, Erzbischofs von Thessalonich, bisher unedierte Dialoge*, München, 1901.

39 Ioan Apokaukos [4], arhiepiscop de Naupactos[a]; // prin scrisori, ca cele ale lui George Bardanes, mitropolitul de Corfù [5], prin lucrări de jurisprudenţă, ca cele redactate de Ioan Comnenul, capul bisericii bulgare [6]. Precum se vede, călugării din mănăstiri nu mai produc nimic şi elaborarea de vieţi de sfinţi, chiar şi lipsită de orice sinceritate, a încetat cu totul [7].

Acestei tendinţe spre abstracţie — ce persistă alături de tendinţa spre marile întreprinderi cavalereşti ale unui Manuil Comnenul (care cultivă astronomia mai degrabă, în sensul bizantin, superstiţios al cuvîntului) — trebuie să-i fie atribuite în primul rînd marile lucrări de erudiţie şi de tehnică literară, care vor fi realizate în a doua jumătate a secolului XII [8]. Ca, de pildă — şi mai presus de toate celelalte opere — marea silinţă a lui Ioan Tzetzes, un caucazian (mort după 1158), poet şi autor de epistole, care se distrează în „Illiacele" sale să transpună în versuri noi poemul homeric, spre a-l interpreta apoi în „alegoriile" sale: el se trudeşte din greu să dea comentarii la nişte autori ca Lykophron şi completează cele douăsprezece mii de versuri din „Istorii" sau din „Chiliade"; dar numai scrisorile sale oferă un interes de actualitate [9].

40 Chiar şi Eustatie din Tesalonic, care scrie // o cărţu̦e pentru reformarea vieţii monastice, se va sîrgui să-şi arate ştiinţa comentîndu-l pe acelaşi Homer, adus la modă poate şi de noul avînt războinic al societăţii bizantine, căci la Manuil aflăm şi o reflectare a lui Ahile, aşa cum fusese şi la Alexandru cel Mare, pe care în mod vădit a căutat să-l imite [10]. Dar acest cleric, arhiepiscop de Myra, apoi de Tesalonic, acest

---

[4] P. K. Polakis, 'I. 'Αποκαύκος, Μητροπολίτης τοῦ Ναυπάκτου, Ierusalim, 1923; Petrides, *J. Apokaukos, Lettres et autres documents inédits*, extras din „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol, XIV (1909), 69—100; Papadopoulos-Kerameus, în 'Αθηνᾶ, XV (1903), 463—478; Gerland, în „B. ngr. J.", I, 181—183; Al. de Stefani, în *Studi italiani di filologia classica*, 1900, 489—496.

[5] L. Baronius a publicat 11 scrisori datînd din 1176—1188, cf. Kurtz, în „B. Z.", XV, 603 ş.u.

[6] „V. V.", XXII, 41 ş.u. — Menţiune a lui Andronic Comnenul în Teofilact, Migne, *P. Gr.* CXXVI, c. 432, 453 ş.u. Andronic contra evreilor, *ibid.*, CXXIII, c. 797 ş.u.

[7] Asupra vieţii religioase din vremea aceasta, vezi şi Petrides, *Le chrysobulle de Manuel Comnène (1148) sur les biens d'église*, în „R. Or. chr." (1909), 203, 208; despre alegerea şi depunerea egumenilor în sec. XII, „É. O.", III, 40 ş.u.; J. de Ghellink, *Le mouvement théologique du XIIe siècle*, Paris, 1914.

[8] Dar vezi şi discursul patriarhului Ioan de Antiohia despre viaţa monahală (Chalandon, *op. cit.*).

[9] „Chiliadele" au fost publicate în 1826 de Kiessling; noul Homer de către Lehr şi Dübner, după Hesiod, în colecţia Didot; interpretarea de Matranga, în *Anecdota graeca*, II (1850), 577—598; Comentariul de C. G. Müller, 1811; Theogonia, în „Abhandlungen" ale Academiei din Berlin, 1842. Studii de Spelthahn, *Studien zu den Chiliaden des Johannes Tzetzes*, München, 1904, de Harder, *De J. Tzetzae historiarum fontibus*, Kiel, 1886; cf. G. Hart, în Suplimentul la „Jahrbucher für klassische Philologie", XII (1881). De asemenea Krumbacher, *Byz. Litt.*, 526 ş.u. Gustav Hart, *De Tzetzarum nomine, vitis scriptis* (este vorba şi de Isac Tzetzes), teză, Leipzig, 1880; Zuretti, *Frustula tzetziana*, în *Miscellanea*, Salinas, Palermo, 1907, 216—222; Comentariul către Porphyrios, în „B. Z.", IV, 314 ş.u.; referitor la versurile sale, Petrides, *ibid.*, XII, 568—570; Νέος 'Ελληνομνήμων, XVI, 191 ş.u. Despre Isac Tzetzes, *De metris pindaricis commentarius*, ed. A. B. Drachmann, Copenhaga, 1925.

[10] Opusculul în Migne, *P. Gr.*, CXXXV; Kukules, în 'Επετηρὶς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν, I.

autor de omelii şi de îndrumări pentru viaţa monahală din dialogul „Teofil şi Hierocles" (în 1175), acest comentator al lui Pindar, a fost în acelaşi timp un poet — ca în rugăciunea contra secetei, ca în versurile la moartea împăratului Manuil sau în acelea despre propria sa alungare din reşedinţa sa tesaloniciană, şi totodată cînd înfăţişează scena dintr-o oră dureroasă a vieţii sale, a oraşului său invadat de normanzi — şi un istoric [11].

Un ritm elegant, un ton biblic şi — am putea spune şi un sentiment
41 real venit din erudiţia laică, // însuşiri rare, se remarcă în frumosul discurs al lui Vasile de Ohrida la moartea soţiei lui Manuil Comenul [12]: călătoria pe mare, primirea călduroasă a populaţiilor, vizita soţilor la Tesalonic, sînt înfăţişate într-o formă care interesează şi emoţionează chiar [13]. De asemenea retorul care a preamărit triumfurile lui Ioan Comnenul — acest nou Alexandru, asupra „geţilor, masageţilor, dacilor şi sciţilor (Σάκκαι), cilicienilor, isaurienilor, pamfilienilor, perşilor, asirienilor", iar în Europa „asupra dalmaţilor, a nomazilor" care trăiesc în carele lor spre părţile Dunării — (cumanii) — abia de atinge subiectul, amestecînd pe Homer, Herodot şi Tarcvin cu Solomon; totuşi descrierea intrării în Antiohia a Comnenului al treilea merită o privire, chiar dacă oratorul nu a asistat el însuşi la scena memorabilă.

Se recunoaşte totuşi curentul spre o literatură în limba vorbită, în forma folosită în acea plîngere contra jefuitorilor normanzi de la Tesalonic[b], care se datoreşte unui om atît de învăţat ca mitropolitul Eustatie [14]. În ea găsim dealtminteri aceeaşi notă personală, aceeaşi vioiciune, aceeaşi pasiune, ca în celelalte scrieri ale acestui autor. Şi totodată aceeaşi poezie, ca cea care în lauda Sf. Filofteia stăruie asupra albinelor care „îşi desfăşoară aripile prin pometuri", neoprindu-se la o singură floare [15]. Este un om care se complace în descrierea regiunilor, cum face pentru thema Opsikionului[c], sau în interpretarea ingenioasă a numelor. El vorbeşte cu adîncă înţelegere despre cultura pămîntului: „pe mare activitatea este sporită şi nu prea pe placul celor care vor să trăiască mult şi fără primejdii, în timp ce omul iubeşte ţărîna ca o mamă, căci şi ea îi iubeşte şi îmbrăţişează pe cei care muncesc pentru ea" [16].
42 El este însufleţit de un // sentiment înalt pentru patria sa şi pentru civilizaţie cînd scrie: după cum Oceanul îşi are monştrii săi, „oceanul celălalt, al vieţii, are şi el popoarele barbare, oamenii războiului şi ai sîngelui, duşmanii lui Dumnezeu" [17]. Este şi un fel de sociologie creştină în consideraţiile sale despre ce se cuvine magistratului [18].

---

[11] Ed. Migne, *P. Gr.*, CXXXV; ed. Tafel: *Eustachii Metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Frankfurt pe Main, 1832; Max Neumann, *Eslathius als kritische Quelle für den Iliastext*, în „Jahrbücher für Philologie", XX, Supl. (1893), 145—340; Mercati, în „Rheinisches Museum", LXII (1907), 483; L. Cohn, în *Enciclopedia* lui Pauly-Wissowa, VI, 1452—1489. Monodii (împreună cu cea a lui Constantin Manasses), în „V. V.", XVI, 283 ş.u. — A fost confundat în mod greşit cu Macrembolitul şi socotit un autor de roman; vezi Heisenberg, în „Rhein. Mus.", LVIII (1903), 427—435, precum şi observaţiile lui Krumbacher, în „B. Z.", XIII, 224—225.

[12] Discursul adresat cu alt prilej lui Manuil de către Ioan Diogene este banal (Regel, *op. cit.*, 304—311).

[13] 330 ş.u. — El citează şi pe Pseudo-Callistene, 303.

[14] Operele sale de teologie în Migne, *P. Gr.*, CXXXV—CXXXVI.

[15] *Ibid.*, CXXXVI, c. 141.

[16] *Ibid.*, c. 156.

[17] *Ibid.*, c. 261.

[18] *Ibid.*, c. 301 ş.u.

De fapt acest secol XI este pus să aleagă între două tendința cea care se îndreaptă către nevoile vieții actuale, și cea care se desprinde de ea pentru a-și căuta modelele în antichitate (Eustatie însuși îl explică pe Pindar). Prima stă în anume raporturi cu popularitatea Occidentului; cealaltă va fi biruitoare mai tîrziu, în refugiul asiatic de la Niceea [19].

Dar ceea ce biserica bizantină din această epocă a dat mai nobil ca gîndire, mai ales ca formă, mai clasic ca educație și mai „modern", ca sentiment, este opera recent dezgropată și pusă în valoare a lui Mihail Akominatos din Chonai [Choniates], elevul lui Eustatie de Tesalonic, a cărui moarte o deplînge. Contemporan lingușitor în timpul vieții și critic după moarte, al tuturor împăraților din vremea sa, înainte de catastrofa din 1204, căreia avea să-i supraviețuiască, a scris pînă la moartea sa prin 1220 în insula Keos, unde se retrăsese, după ce a apărat contra veleităților uzurpatorului Leon Sguros[d] această mică Atenă „barbarizată", al cărei arhiepiscop ajunsese. Cînd citim discursurile sale rostite în fața orașului cîntat de el în versuri, care sînt frumoase, avînd uneori tot parfumul antichității, putem uita subiectul care este fie pocăința, sau postul, sau felul de a celebra sărbătorile, pentru a aprecia numai această limbă limpede și dulce, această atitudine zîmbitoare impusă de cerul orașului minunat și de amintirile peste tot vizibile ale antichității. Euritmia elenică dă noblețe epistolelor în care este vorba de rege-
43 le Solomon și // de vicleniile Satanei. Chiar dacă predicatorul reprobă legăturile cu femeia altuia, μὴ βλέπεις κάλλος ἀλλότριον (nu privi frumusețe străină), el recomandă viața bună de familie, a cărei icoană liniștită se vede pe sarcofagiile trecutului păgîn; cît privește celelalte femei, nu trebuie nici măcar să te uiți la ele, căci cucernicul arhiepiscop știe că a vedea și a dori, ὁρᾷν καὶ ἐρᾷν, este în fond același lucru. Și amintind de David și Holofern care au păcătuit, el folosește pilda grăuntelui mic din care crește copacul puternic, spre a atrage atenția asupra primejdiei care poate rezulta pentru suflet dintr-o privire sau dintr-un gest. Atitudine în oarecare contrast cu principiul pe care trebuie să-l recomande ca episcop: purificarea prin lacrimi și prin posturi.

Iar dacă se referă întotdeauna la personajele Bibliei, acestea își pierd ceva din trista lor austeritate. Dar el arată că știe și cum au fost regii Orientului despre care vorbește Herodot, și simte o adevărată plăcere să pomenească de izvoarele Kephis și Ilyssos, care îi murmură fără îndoială cuvinte pe care le înțelege și îndemnuri la care nu trebuie nimeni să-și plece urechea. El este plin de respectul cel mai adînc față de orașul care a dat lumii civilizația cea mai frumoasă dintre toate și se simte fericit de a avea în fața ochilor Acropola cu gloria ei străveche, pe care el o reamintește.

Sentimentul său adevărat, acela peste care s-a așternut învățămîntul bisericii, reapare atunci cînd șeful comunității spirituale din Atena, atît de micșorată din vechea ei slavă, deplînge suferințele pe care i le-au pricinuit acei „lombarzi"[e], acei „pirați", „poporul cel mai dușman și cel mai crud dintre toți barbarii", în stare a-și însuși totul și a nimici totul. Încercările la care sînt supuși cei care fug de persecuție, sînt redate în accente care vin în mod vădit de foarte departe, și imaginea femeii purtînd în brațe pruncul său nou născut care moare la capătul oboselilor sale, este de o umanitate al cărei

[19] *Ibid.*, c. 359 ș.u.

izvor poate uşor fi întrevăzut. Plîngerea pentru acest copil care nu a putut să trăiască este deosebit de mişcătoare: „O copile, copil al durerii mele, copil venit fără noroc la lumina zilei, cum nu ar fi trebuit să se întîmple, născut
44 nu pentru a trăi // şi a fi de folos mamei tale, ci pentru a întîmpina moartea odată cu naşterea şi a pieri în aceeaşi clipă în care ai venit pe lume. Abia ai văzut lumina fără oprelişte şi noaptea plecării te-a şi învăluit". El îi înfăţişează pe supravieţuitorii cuceririi barbare plimbînd pe străzile oraşului feţele lor mutilate şi trupurile lor însîngerate. El cere lui Dumnezeu ca el, păstorul acestei turme nenorocite, să poată suferi el singur, pentru a-şi răscumpăra credincioşii. El se gîndeşte la ce ar spune glorioşii atenieni ai lui Temistocle, care au rezistat flotei basileului Persiei, văzînd cum un grup de vase de corsari, ieşind din refugiul Salaminei, Eginei şi al Pireului, ajuns cuibul lor, sau de jefuitori coborînd din munţi, au fost în stare să ocupe şi să profaneze mîndrul lor oraş.

Arhiepiscopul Atenei, chiar după retragerea sa, nu avea să părăsească niciodată acest orizont atenian unde adusese cu el un suflet de lumină şi de iubire [20].

Atunci cînd gîndul lui Mihail Akominatos se îndreaptă spre timpurile cînd înflorea Atena în gloria sa clasică, ne vine în minte cultul pentru vechile amintiri ale Tesaliei, care caracterizează omagiul retoric adus aceloraşi tesalieni de un călugăr necunoscut, cu o cultură elenică foarte puternică, într-o scriere închinată memoriei lui Photios, fost arhiepiscop al Tesalonicului pe
45 vremea împăratului Romanos Lecapenos [21]. // Este vorba, ca termen de comparaţie şi de jocurile Heladei. Aşezarea Tesalonicului aproape de locul oraşelor Amphipolis, Pydna, Potideea este lăudată de acest bun cunoscător al trecutului. Războaiele bulgarilor contra împăratului apar în această limbă arhaizantă drept nişte expediţii ale mysilor, contra basileului ausonilor. Dacă ne gîndim că autorul menţionează nenorocirea care s-a abătut asupra acestor regiuni, sîntem ispitiţi să atribuim acestei scurte compoziţii aceeaşi dată: acea a cuceririi lor de către lombarzii lui Bonifaciu[f].

Alături de Mihail Akominatos poate fi aşezat şi un alt scriitor în acelaşi gen [22], Euthymie Malakis, a cărui figură a fost recent reconstituită.

Dar în provincie vegetează nişte scriitori ai singurătăţii, ca acel Neofit din Cipru, care a fost şi poet. În peştera din Noul său Sion, acest ciudat sihastru vrusese să creeze o viaţă monahală de o formă nouă. Este lesne de închipuit cu cîtă indignare spiritul său strict ortodox şi local se întoarce împotriva acestei instalări a francilor în Locurile Sfinte, care i se pare o

---

[20] Ed. Migne, *P. Gr.*, CXL; ed. parţială a episcopului rus Arsenie, Novgorod, 1901; ed. completă a lui Sp. Lampros, 2 vol. (Μιχαὴλ 'Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά σωζόμενα), Atena, 1846—1880. Cf. Ellissen, *Michael Akominatos von Chonä, Erzbischof von Athen*, Göttingen, 1846. De asemenea Krumbacher, *Byz. Litt.*, 468—470; Dräseke, în „B. Z.", XX, 101 ş.u.; Papadopoulos-Kerameus, în 'Αρμονία, Atena (1902), 209—224, 273—293; A. J. Sonny (despre „Prosopopea" atribuită lui Palamas); „Viz. Obozrenie", I (1915), 104—116; Νέος 'Ελληνομνήμων, VI, 3 ş.u. (rugăciune catechetică); XIV, 305—306 (inedite), Dyobounites, în 'Επετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, V, 19 ş.u. (interpretarea Apocalipsului), „Rev. Byzantine", I, 104 ş.u.

[21] Episcopul Arsenie, *Pochvalnoe slovo Sv. Fotiiou Thessaliiskomu*, Novgorod, 1897, 14.

[22] Papadopoulos-Kerameus, în 'Επετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ, VII (1903), 13—38. Cf. Krumbacher, în „B. Z.", XIII, 225—226, şi Papadopoulos-Kerameus, în 'Αθηνᾶ, XV (1903), 479—483.

profanare. Este de mirare cum în acel adăpost, de care ar fi fugit și fiarele, a putut să compună acele panegirice, acele scrisori, acele interpretări și acele canoane [23], acele note biografice de care amintește bucuros și cărora și azi li se prețuiește farmecul naivității [24].

Nu pot lipsi istoricii într-o vreme ca aceasta de tumult războinic prelungit timp de un secol. Există, deci și chiar de tot felul, dar toți avînd mai mult ori mai puțin să tindă spre eroic.

46 Secolul se deschide cu istoria universală a lui Ioan Zonaras[g], care // se oprește în 1118 pentru că autorul — care a scris și o expunere a canoanelor și a consultărilor juridice [25] — nu găsește „nici necesar și nici potrivit" să depășească data morții lui Alexios I. Pentru trecut, această lucrare — care folosește pe Herodot, Ciropedia lui Xenofon (fie direct, fie în redarea predecesorului din secolul XI, Ioan Xiphilin [26]), pe Cassius Dio, cunoscut în mare parte prin extrasele cuprinse aici, pe Plutarh, pentru a trece apoi, peste „Antichitățile iudaice" ale lui Iosephus, la Eusebiu — oferă un mare interes, și pentru că acela care și-a propus doar să abrevieze, să lege împreună și să armonizeze textele, este un cărturar format la o școală bună. Dar în „mica insulă" a locului său de retragere, care nu este în mod necesar o mănăstire, fostul ofițer și secretar imperial se ferește cu grijă de a reveni la politica vremii sale, care provocase probabil exilul său și-i lăsase un gust amar, și pentru epoca sa el se mărginește să redea povestirea și părerea predecesorilor săi, pînă la cel mai recent dintre ei, Skylitzes. Acest bătrîn nu corespunde ca orientare spirituală nici cu linia poeziei încărcate de erudiție a prințesei Ana (Comnena), nici cu cea a cîntăreților campaniilor și bătăliilor. Dealtminteri el se apără chiar de a fi voit să scrie o istorie, fiind silit de îndemnul unor prieteni care îl găseau pe vechiul Malalas prea vulgar [27].

Prefața lui Zonaras este cu totul nouă și foarte interesantă. Ea vădește
47 o individualitate conștientă de sine // care îndrăznește să se explice. Solicitat de acești prieteni, în refugiul său, să scrie o lucrare de istorie, el declară că nu vrea să dea ceva fără folos pentru cititori, povestind bătălii și compunînd discursuri. El nu vrea nici să dea rezumate lipsite de viață și disprețuiește limbajul vulgarizatorilor. El promite deci o istorie universală, scurtă — este drept — dar interesantă.

De la început el va adăuga la istoria sfîntă și cercetarea unor etimologii semitice și va alătura extrase din Iosephus mărturiei biblice. Trecerea din Vechiul Testament la istoria perșilor este pregătită cu iscusință. Izvoarele nu apar niciodată, deși el anunțase elaborarea unei compilații. Revenind

[23] Despre acelea ale lui Gheorghe Skylitzes, Petrides în „V. V.", X (1903), 460, 494.

[24] „Tipicul" său a fost editat de Glykys la Veneția, în 1779. Vezi îndeosebi L. Petit, în „É. O.", II, 257—268.

[25] Sub Alexio ssi Ioan Comnenul, nomophylaxul titular era Alexios Arestenos.

[26] Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 369—370; Papadopoulos-Kerameus, în „B. Z.", XI, 74 ș.u.

[27] Ed. Bonn. Vezi L. Dindorf, Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, Leipzig, 1868—1875; *Johannis Zonarae epitome historiarum libri XVIII*, ed. Theodor Büttner-Wobst, 3 vol., 1897. Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 370 ș.u.; W. Christ, *Beiträge zur kirchlichen Litteratur der Byzantiner*, München, 1870; Büttner-Wobst, în „B.Z.", I, 202 ș.u., 594 ș.u.; IV, 250 ș.u., 513; Patzig, *ibid.*, V, 24 ș.u.; „Z. f. w. Theol.", XXXVII. Traducere latină. Teza în „Atti del Istituto veneto", februarie 1901. Traduceri slave: Lavrov, în „V.V.", IV (1897), 457—460.

la evreii lui Herod, Zonaras va trece apoi la romani, privind raporturile lor cu Palestina, apoi în cartea VII va fi vorba de legenda lui Enea, urmată de istoria Romei pentru ea însăşi. Versuri din Sofocle se îmbină cu istoria lui Pompei; Euripide va apărea după aceea alături de Cassius Dio şi de Plutarh. Istoria creştinismului este intercalată pe ici pe colo, fără ca viaţa lui Isus să ocupe locul care ar fi trebuit să-i revină într-o altă concepţie. Partea privitoare la istoria bizantină pare succintă, căpătînd mai multă amploare în epoca lui Mauriciu, cu apariţia unor fapte noi. Începînd de la moartea lui Heraclius şi pînă la domnia lui Teofil (641—829) ea constituie un izvor de prim rang, bazat pe povestiri contemporane. Zonaras nu le părăseşte decît pentru a se avînta într-o critică violentă contra iconoclasmului.

După moartea lui Constantin V Copronimul surprindem note contemporane nelegate între ele. Povestirea redevine unitară cu domnia Irinei şi mai ales a succesorilor ei. Platon şi Teodor[h] sînt înfăţişaţi ca nişte ambiţioşi [28], în ciuda caracterului sacru pe care li-l atribuie tradiţia. Apare o notă personală atunci cînd compilatorul declară că nu dă decît o sorbitură de
48 început din tot ce cunoaşte [29]. Nici o critică nu este cruţată lui // Nikefor I[i] [802—811] a cărui moarte, sub loviturile bulgarilor, este considerată ca un eveniment fericit. O parte însemnată este rezervată în mod constant împrejurărilor bisericii, Zonaras fiind un duşman îndîrjit al iconoclaştilor. Nici Vasile I nu este judecat cu prea multă simpatie, originea sa umilă nu este lăsată în umbră. Pentru domnia fiului său, Leon[j], izvorul este vizibil: o scriere polemică îndreptată contra lui Samonas, „Agarenul", favoritul arab al principelui; tot ce îl priveşte este povestit pe larg. Povestitorul se îndreaptă apoi contra uzurpatorului Romanos (Lecapenos). Dimpotrivă, nu vor fi decît cuvinte de laudă pentru celălalt uzurpator, Nikefor Focas. Dar imnul de slavă este pentru Tzimiskes, în vreme ce Vasile II este tratat într-un spirit critic. Această epocă odată depăşită, ne aflăm în sfîrşit în faţa textului lui Psellos, cu tot ce conţine şi închide în sine ca descrieri alambicate, portrete artificiale şi intrigi de curte.

Curînd s-a ivit un compilator care să folosească această povestire de o atitudine general impersonală, voită. Dar Mihail Glykas[k], condamnatul politic [30], „orbit" din ordinul lui Manuil Comnenul, este înainte de toate un teolog şi un scriitor popular. El s-a încumetat să tîlcuiască pasajele mai complicate din Scriptură, şi nu poate rezista la tot ce se atinge de religie, pînă şi în scurta istorie redactată de el însuşi. Şi în acelaşi timp el este dominat de un spirit vulgar, al cărui iniţiator îl vom cunoaşte ulterior şi care a impus acest gen, prin sine însuşi şi prin numeroşii săi imitatori, unei societăţi care nu era prinsă în întregime de pornirea vijelioasă a luptelor. Nenorocirea sa îl face să se vaiete la pragul celor puternici, ca Teodora[l], nepoata lui Manuil, şi se înţelege uşor cît de puţin avea el libertatea de spirit necesară pentru a judeca evenimentele: de aceea nici el nu depăşeşte moartea împăratului Alexios. A lăsat deci o operă în care Părinţii Bisericii stau alături de

[28] Ed. Migne, c. 1357.

[29] Ἵν' ὡς ἐκ πλήρους πίθου γεῦμα ταῦτα τοῖς τῇ ἱστορίᾳ ἐντυγχάνουσι ἔσοιτο, *ibid.* El pretinde că ar fi povestit răscoala lui Bardanes; c. 1369.

[30] Hubert Pernot, în „Mélanges" Diehl, I, 263—276.

„Fiziolog"[m], iar proverbele pe care le-a cules exprimă tîlcul („morala") evenimentelor istorice [31].

49 // Această operă ciudată a lui Mihail Glykas asociază și istoria naturală povestirilor biblice, punîndu-le în legătură cînd este vorba de crearea lumii. Acest înaintaș bizantin al lui Buffon arată un interes foarte viu pentru toate problemele privind viața animalelor. Cititorii au trebuit să străbată pe nerăsuflate aceste pagini de o lectură atît de pasionantă. Căci aici este un om care a cercetat el însuși aceste animale, care le înțelege și le iubește: recunoaștem originea occidentală a acestui sicilian. Tot mereu naratorul se referă la om și chiar la raporturile sale cu divinitatea. Lungi explicații teologice însoțesc apariția lui Adam și o încercare de explicație mai liberă însoțește mărturia Evangheliilor. Constantin cel Mare este înfățișat la iuțeală, împotriva tuturor tradițiilor istoriografiei bizantine și chiar Iustinian nu are parte de un tratament mai bun. Cele cîteva pagini care îi sînt închinate se referă mai ales la înălțarea Sfintei Sofii. În partea ce urmează elementul accidental este preferat istoriei politice sau religioase. Glykas declară că izvorul său începînd din secolul IX este Skylitzes.

Scrisorile sale nu conțin nimic contemporan; ele formează mici tratate de teologie [32] și aflăm discuția problemei dacă cerul este sau nu rotund.

Cum Kedrenos nu a făcut altceva decît să mai scrie o dată cronica lui
50 Skylitzes, // evenimentele celor două domnii de după Alexios își mai așteptau încă un istoric [33]. Va trebui ca istoria lui Manuil, împreună și cu o scurtă privire asupra domniei tatălui său, să fie povestită de un secretar care își însoțise stăpînul prin văile Asiei Mici. Acesta este Ioan Kinnamos[n], căruia i-a lipsit doar *vis poetica* pentru a fi în stare a ne da, nu numai niște memorii de război ale unui civil din ariergardă, dar o epopee a marelui Comnen (Manuil), corespunzînd aceleia pe care a scris-o Ana pentru creatorul dinastiei [34].

El declară că nu este în largul lui pentru a da o cronică a unei epoci anterioare nașterii sale și astfel trece cu îndemînare peste certurile urîte de familie[o] din sînul Comnenilor. El cunoaște bine campaniile la care a participat el însuși, ca cea a Italiei și cele din Ungaria. Față de Manuil, pe care

---

[31] Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, V, 54—63; Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, I, p. XV ș.u.; Krumbacher, *Mittelgriechische Sprichwörter*, 112—116; Kurtz, în „Gymnasialblatt" din München, 30; Krumbacher, *Michael Glykas*, München, 1895; Sophronius Eustradiadis, Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας γραφῆς κεφάλαια, Atena, I, 1906 (cf. Kurtz, în „B.Z." din acel an, 166—172); Krumbacher, în „Memoriile" Academiei din München (1894—1895), 389—460 (cf. *Byz. Litt.*, 80, 380 ș.u., 806); „B. Z.", V, 54 ș.u., 210—211; Lampros, *ibid.*, VII, 586—587; XVIII, 422—423; „V.V.", VI, 524 ș.u.; P. N. Papagueorguiou, în Νέα Ἡμέρα, 1899, nr. 1297; Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, XVIII (1898), 443—444. Glykas a zugrăvit și unele scene populare pe un ton de melancolic dispreț pentru bunurile lumii acesteia, refuzate poetului, dar cu mîngîierea că măcar dacă totul trece, totul se mai și schimbă; Legrand, *loc. cit.*, I, 18 ș.u.

[32] Migne, *P. Gr.*, CLVIII.

[33] Pentru Kedrenos, vezi și Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VII, 753; K. Praechter, *Quellenkritische Studien zu Kedrenos*, în „Memoriile" Academiei din München, II (1897), 3—107; „B. Z.", VIII, 65 ș.u; Praechter, *ibid.*, 224 ș.u.; Kurt Schweinburg, *ibid.*, XXX, 68 ș.u. (prima formă a compilației). Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 368—369.

[34] Vezi în afară de bibliografia din Krumbacher, *Byz. Litt.*, 281, Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 3 ș.u. Cf. și Dölger, *Regesten*, fasc. 2, pp. V—VI.

îl compară cu Nikefor Focas şi cu Ioan Tzimiskes [35], atitudinea sa este cea a unui camarad mai degrabă decît a unui linguşitor de curte.

Abia după ce s-a năruit, în catastrofa din 1204, edificiul greoi al Imperiului cavaleresc menit unei ofensive continue, s-a apucat Nicetas, fratele arhiepiscopului de Atena[p], şi el însuşi un maestru al formei savante a retoricii, să culeagă din adăpostul său din Niceea amintiri personale asupra sfîr-
51 şitului secolului XII şi naraţiuni pentru epoca anterioară, spre a duce // analele acestei epoci, care nu a cunoscut nici linişte, nici echilibru, pînă la momentul acestui refugiu al grecilor în Asia Mică [36].

Acuma avem a face cu un om bogat, botezat chiar de episcopul de Chonai, patria sa. El va fi în slujba ultimului dintre Comneni, înfiorătorul Andronic, care îi place pentru că este frumos, inteligent, instruit, plin de talente, ca şi concubina sa Evdokia[r], în vreme ce îl găseşte pe Manuil prea ocupat doar de războaiele sale, prea puţin moral în viaţa sa intimă şi prea mult supus influenţei tezaurarului Ioan[s], care este cel puţin furnizorul său, măcar că îl compară cu Temistocle şi cu Jupiter însuşi. Comnenilor el le preferă pe cei din familia Anghelos, succesorii lor, şi chiar pe uzurpatorul Alexios Ducas[ş]. Dispreţuind superstiţia intrată în obiceiuri, cît şi acea astronomie după care se îndrumau împăraţii, şi indiferent la tot ce se află la acei istorici care nu au un stil desăvîrşit, el se inspiră din cea mai bună antichitate, de la Pindar la Menandru, ca unul ce s-a înconjurat de opere de artă, a căror distrugere nu o poate ierta invadatorilor latini. Concepţia sa despre istorie, „cartea celor vii", este înaltă şi plină de nobleţe [37].

Frumoasele comparaţii ale lui Nicetas Choniates [38] în scrierea sa „Tezaurul credinţei ortodoxe" —pentru a explica cum Dumnezeu fiind pretutindeni, rugăciunea oamenilor nu îl trage spre ei, căci ei sînt dimpotrivă traşi spre el [39] — aparţin aceluiaşi spirit. Îl vom regăsi în omeliile şi scrisorile lui Mihail Akominatos, care a rostit şi panegiricul lui Eustatie [40]; elogiul închinat fratelui său are aceeaşi notă de înduioşare [41].

52 // Alături de istorici mai sînt şi acei care, pentru a-şi linguşi stăpînul din acel moment, descriu sub Angheli, succesorii Comnenilor, chiar şi simple incidente. Astfel, pentru încercarea de uzurpare a lui Ioan Comnenul cel Gros[t], sau pentru victoria imperială asupra noilor bulgari, sau pentru sosirea cruciaţilor aliaţi, retorul oficial, Nikefor Chrysoberges, ale cărui funcţii încep prin 1160, va da la prilejurile solemne, la marile sărbători ale Bisericii, elemente de istorie sub forma discursurilor de laudă, care făceau parte din îndatoririle sale. O asemenea elocvenţă la poruncă va fi pusă pe rînd în slujba marelui Manuil Comnenul, a lui Isac, primul dintre Angheli, a lui Alexios III, de patru

[35] P. 192.

[36] Cf. Neumann, *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im 12 Jahrhundert*, Leipzig, 1880. *Nicetae Acominati Choniatae narratio de statuis antiquis quas Franci a. 1204 destruxerunt*, Leipzig, 1830.

[37] Βίβλος ζώντων ἡ ἱστορία, 5.

[38] A scris şi versuri ocazionale. Vezi Moravcsik, *Der Hochzeitgedicht des Niketas Akominatos*, în „Egyetemes Philologiai Közlöny", XLVII (1923), 47 ş.u.

[39] Migne, *P. Gr.*, CXXXIV, c. 1142.

[40] *Ibid.*, CXL, c. 337 ş.u.

[41] *Ibid.*, c. 361 ş.u. Cf. *ibid.*, c. 1247 ş.u.

ori învingător al rebelilor şi al „mysianului", al „tracului" de pe malul Strymonului (Struma), adică al lui Ioniţă Vlahul, în sfîrşit în slujba tînărului fiu[t] al lui Isac Anghelos, lăudînd legăturile sale cu „italienii de altă limbă", amintind, cu privire la trecerea mării spre Occident, chiar gestul lui Cezar. Calul său arab este asemenea cu vestitul Bucefal al lui Alexandru; iar isprăvile sale la vînătoare ar putea chiar să le întreacă pe ale macedoneanului; îndemînarea sa la jocuri deprinsă în Occident umple de entuziasm pe linguşitorul de curte literat. Patriarhii, înalţii demnitari ai Imperiului, vor putea să audă nu o dată elogiul lor rostit de gura acestui iscusit „maestru al oratorilor" (μαΐστωρ τῶν ῥητόρων). La activitatea sa se mai adaugă comentarii la clasici şi μῦθοι. A-l număra printre „retorii sordizi", toţi de acelaşi tip, este o nedreptate; acest om talentat nu făcea decît să-şi îndeplinească bine o slujbă tradiţională [42].

53 // Merită să fie aşezat alături discursul adresat lui Isac Anghelos—a cărui acţiune de apărare în contra turcilor din Asia este mai ales preamărită în opera unui alt „encomiast" oficial, în aceeaşi situaţie de μαΐστωρ τῶν ῥητόρων, — pentru informaţia sa, peste care s-a aşternut un stil preţios şi complicat [43], în vreme ce discursul unui alt autor, protonotarul Serghie Kolybos este fără conţinut şi fără formă [44]. Tot astfel şi consolările[45] marelui drungar Grigore pentru moartea împărătesei Eufrosinea[u].

Descrierea revoluţiei încercate de Ioan Comnenul cel Gros (care sub Alexios III s-a proclamat împărat la Sf. Sofia, de unde a fost alungat şi ucis), împreună şi cu alte opuscule, asigură un loc în această literatură de rangul al doilea lui Nicolae Mesaritul (n. în 1161 sau 1162) [46].

Nicolae nu este numai un retor iscusit; povestirea sa mai este şi plină de spirit satiric, de „glumă" constantinopolitană, de vigoare şi de pitoresc. Acumularea de cuvinte rare, arta de a repeta interogaţia, nu răpesc din farmecul acestor pagini de istorie contemporană ce păstrează toată mişcarea, tot capriciul vieţii care trece şi care se remarcă înainte de a i se fi fixat încă perspectiva. Un sentiment de profund dispreţ pentru mulţimea turbulentă a „beţivilor din Constantinopol" [ὁ μέθυσος, ὁ οἰνόφλυξ καὶ πάροινος (beţiv, ameţit de vin şi turmentat)] însufleţeşte această povestire de o ironie

---

[42] Treu, *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*; în programul gimnaziului Friedrich din Breslau, 1893. Cf. „B.Z.", XV, 125 ş.u. El citează după Alfred Dove (*Die Doppelchronik von Reggio und die Quellen Salimbene's*, teză din Leipzig, 1783) pasajul lui Salimbene dei Salimbeni din Parma, în care este vorba de răscoala lui Ioan Comnenul, ucis de „gauragni" (= varegi), adăugînd că mulţumită acestor tulburări, tînărul Alexios şi-a redobîndit libertatea. — Cf. şi Lampros, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Londra 1902. — Despre Ştefan Tornikes, „magistru al retorilor" sub Isac, Regel, *op. cit.*, 254 ş.u.

[43] Regel, F.R.B., 154 ş.u.

[44] *Ibid.*, 280—300.

[45] *Ibid.*, 300—304.

[46] Cf. Heisenberg, *Analecta*, 19 ş.u., 34—35; E. Martini şi D. Bassi, *Un codice di Niccolo Mesarita*, în „Rendiconti" ale Academiei din Neapole, 1903 (cf. Heisenberg în „B. Z.", XIII, 226—227); Kurtz, în „B. Z.", XVII, 172—178; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", XI, 389—391; Kurtz, *ibid.*, XII, 99 ş.u. (trei scrisori sinodale adresate acestuia de către mitropolitul Efesului); Pargoire, în „É. O.", VII, 219 ş.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 412—415; Heisenberg, *Die Modestoslegende des Mesarites*, în „Festschrift" Eberhard, 218 ş.u.; „Byz.", II, 619—628.

54 biciuitoare. Figurile sînt redate în caricatură, scenele prinse sub unghiul // ridicolului. Este în toată puterea cuvîntului un jurnal de partid. Autorul a fost însuşi de faţă şi propriile sale impresii pătimaşe sînt reproduse întocmai de el. Ivirea acestor memorii instantanee este unică în literatura bizantină [47].

„Epitaful" compus de Mesarit pentru fratele său, Ioan, în chip de discurs funebru, avînd întinderea unei întregi „vieţi de sfînt", dă o autobiografie a autorului, informaţii privind viaţa şi studiile fratelui pe care îl plînge, precum şi a întregii aceste familii, împletite cu adevărate însemnări de cronică asupra epocii lui Andronic Comnenul şi a succesorilor săi, pînă la ocuparea Constantinopolului de către latini, care este descrisă cu oroare. Autorul stăruie îndelung asupra discuţiilor dintre cardinalul-legat[v] şi călugării greci pentru unirea bisericilor, care sînt redate după însemnări luate chiar pe loc şi îl menţionează pe contemporanul său, originar din Italia de sud, Nicolae de Otranto, care a luat o parte activă la ele. Partizan al Unirii, el o înţelege în sensul unei aderări a latinilor la crezul orientalilor. Mesaritul a redactat chiar scrisoarea către papă pe care a cuprins-o în opusculul său [48]. O relatare a unei călătorii în părţile Niceei, în care se află multe lucruri prinse întocmai din realitate — Mesaritul avînd un condei iscusit la schiţarea în treacăt a persoanelor ce le întîlnea — o prezentare a certei sale cu cardinalul Pelagiu, cel cu coturni roşii, căruia Nicolae, arhiepiscop de Efes şi exarh al Asiei, i-a opus căptuşeala roşie a propriei sale încălţăminte, fac şi ele parte din această operă, caracterizîndu-se fără îndoială printr-o originalitate de scriitor care îngroaşă culoarea şi subliniază desenul.

55 // În colţul său de Asie, Trapezuntul avusese în secolul XII un istoric, Theonas, ale cărui scrieri nu sînt cunoscute [49].

Ştiri arheologice din diferite izvoare, dintre care unele aparţinînd împăratului Zenon, apăruseră şi mai înainte [50]. Prefaţa la „Patria Constantinopoleos" conţine acuma o serie de informaţii istorice privind antichitatea. Cum este menţionată o dată din cursul domniei lui Alexios Comnenul, faptul acesta indică epoca la care a fost redactată culegerea. Descrierea însăşi nu citează după Romanos Lecapenos — care pare să aparţină unui trecut mai depărtat [51], — nici un alt împărat în afară de Tzimiskes [52] şi Vasile II, numit „copilul" (παιδίον) [53]. Autorul necunoscut foloseşte opera lui Ioan de Antiohia cît şi izvoare mai vechi.

În sfîrşit, în regiunile de două ori pierdute ale Asiei, sfîrşitul secolului XII aduce marea cronică a lui Mihail Sirianul, patriarhul iacobit al Antiohiei

---

[47] Descrierea unor anumite edificii din Constantinopol, influenţate de arta persană, ca de pildă Μουχρουτᾶς, este deosebit de preţioasă. — Ed. Heisenberg, *Nikolas Mesarites*, 19—49.

[48] Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes*, în „Memoriile" Academiei din München, 1923, II-III, *Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214*, *ibid.*

[49] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 191 ş.u.

[50] Migne, *P. Gr.*, CLVII, c. 685.

[51] *Ibid.*, CLIV, c. 564.

[52] *Ibid.*, c. 612.

[53] *Ibid.*

(† 1199), care arată cît de mult a trezit cruciada vechiul spirit național[54].

În acest mediu foarte dinastic, exista și grija pentru educarea principilor. Recomandările lui Alexios Comnenul[w], fiul lui Ioan, către „fiul principelui, al Cezarului Bryennios“ un fiu prea iubit, νοούτσικος[55], sub forma unei
56 culegeri de versuri, numită // „Spaneas“, trădează un caracter banal, într-un stil foarte familiar. În ciuda numelui din epigraf, nu se poate descoperi din nici un amănunt, din nici o aluzie că bunul sfătuitor, „împăratul ausonilor“ despre care este vorba, să fi fost [împăratul Alexios] tatăl prințesei Ana. Chiar și numele dușmanilor Imperiului sînt înfățișate într-o formă arhaică nedatabilă. La bază se află un discurs al lui Isocrate către Demonikos. Ca stil aflăm aceeași construcție a frazei ca în poemul[56] „domestic“ și moral „Lapithes“, care este doar din secolul XIV. Dar îndemnul la luptă, la vînători, se potrivește epocii lui Manuil. În sensul acesta este dat și sfatul de a păzi onoarea și de a se avînta personal în lupte. Se observă și un amestec de cuvinte turcești ca alai (ἀλλάγι). Sfaturile fără șir din „Spaneas“ nu se remarcă dealtminteri nici prin idee, nici prin formă, și ele și-au cîștigat o mare popularitate tocmai datorită caracterului lor mediocru. Pe aceeași cale se va ajunge foarte tîrziu la poemul lui Ștefan Sachliki[57], numit „Charonul politicienilor“, pe care îi trimite în Turcia; el este un cretan, cunoscător din experiență al lumii musulmane de la el.

Nașterea nenorocitului Alexios II a fost glorificată de „didascalul ecumenic“ Skizenos, în termeni hiperbolici, cu urări pe care un viitor foarte apropiat avea să le dezmintă[58]. Pretinsul omagiu poetic al acestui tînăr principe, adresat tatălui său, nu este decît un firav exercițiu de retorică
57 populară și mai ales copilărească[59]. Dar a fost păstrat din întîmplare // un chestionar al epocii în care este întrebat elevul unei școli dacă „l-a citit pe Dionise“[x], dacă dorește să citească altceva, dacă cunoaște sensul elenismului, în sfîrșit ce trebuie să știe ca să nu rămînă „barbar“[60].

---

[54] Despre un episcop iacobit, Dionisie bar Salibi, care explică în aceeași epocă liturgia Sf. Iacob, vezi Chabot, *Corpus scriptorum Orientalium, Scriptores syri*, seria 2-a, XCIII, Paris, 1903. Despre politica orientală a lui Manuil, „Buletinul soc. ruse palestiniene“, XXIX (1926). Despre contemporanul său evreu Bar Hebraeus, ed. Abelloos și Lamy, *Chronicon ecclesiasticum*, Paris, 1872—1877.

[55] Maas, XXII, 348 ș.u.; Jagić, în „Memoriile“ Academiei din Viena, 1892; Fr. Hanna, *Serta harteliana*, Viena, 1896; același, în „Jahrbücher des kk. akademischen Gymnasiums in Wien“, 1896; Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig — Hamburg, 1874, Legrand, *Bibliothéque grecque vulgarie, I*, Ἐκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, Atena, 1866; Hanna, *Des bizantinische Lehrgedicht Spanias*, Viena, 1898; J. Schmitt, în „B.Z.“, I, 316 ș.u., *ibid.*, VII, 623; VIII, 217; X, 197—198 (după o lucrare în l. rusă de S. Papadimitriou); XIV, 314; Νέος Ἑλληνομνήμων, XIV, 353 ș.u. Bănescu, în „Mélanges“ Kondakov, 77 ș.u.; Sacharov, în „V. V.“, XI, 99 ș.u.

[56] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 781—782.

[57] Wagner, *op. cit.*, 62 ș.u.

[58] Regel, *op. cit.*, 362—369.

[59] Vilh. Lundström, *Kejsar Alexios II : sorgekväde öfver sin fader Kejsar Manuel*, în „Eranos“, VIII (1908), 11—15; cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 439 ș.u.; Maas, în „B.Z.“, XVIII, 244—245.

[60] Treu, în „B.Z.“, II, 96 ș.u.

O predilecţie pentru fabulă şi o grijă moralizatoare se îmbină în exerciţiile de retorică ale unui Nikefor Chrysoberges[61]. Am mai constatat în unele scrieri ale lui Glykas şi, la urma urmelor în tot ce a dat el, o tendinţă spre gluma ieftină, spre bufoneria şi flecăreala eroică *(blague)*, care par să fi fost foarte preţuite de cei din preajma unui împărat iubind lupta, vînătoarea şi întrecerile cavalereşti ca Manuil, rămas străin de preocuparea pentru cărturărie şi pentru buna cuviinţă, care caracterizase domnia bunicului său, Alexios. O scriere a lui Tzetzes şi o alta a unui imitator al acestuia, Mihail Haploucheir, într-o „mică dramă" în care, alături de muze, apar un simplu ţăran şi o femeie bătrînă care bombăneşte, iar înţeleptul flămînd se plînge de nenorocul său veşnic, aparţin aceluiaşi gen, nu prea vrednic de stimă, dar distractiv şi deci foarte preţuit[62].

Acest spirit jucăuş şi caricatural, unit cu o mare uşurinţă în privinţa formei şi o rară varietate de subiecte putînd măguli sau stîrni rîsul, spre a trage un cîştig personal din zîmbetul adus pe buze, caracterizează opera (foarte preţuită şi sub un oarecare raport nu fără dreptate cercetată atent pentru noutatea sa verbală) a lui Teodor Prodromul, a aceluia care a fost „bietul Prodrom" (Ptochoprodromos), ca în vremea noastră acel poet care avînd geniu, a trăit o viaţă asemănătoare: Verlaine „bietul Lelian"[63].

58 // Alături de epigrame care lingușesc sau aduc mulţumiri, într-o formă decalcată după producţiile similare ale antichităţii, Prodromul îşi exercită talentul în comentarii versificate ale Vechiului Testament, în care istoria evreilor capătă un aspect ciudat în acest veşmînt de stil atît de clasic. Evangheliile, actele Apostolilor îi oferă material pentru o altă serie de bucăţi lucrate cu fineţe, şi va mai pune în versuri şi invocaţii pentru sărbătorile

---

[61] Vezi mai sus p. 425.

[62] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 540, 766 ş.u.

[63] Petrus Lazeri, *Clarorum virorum Theodori Prodromi, Dantis Alighieri epistulae*, Roma, 1754; Ellissen, *Analecten der miteit-und neugriechischen Litteratur*, Leipzig, 1860; Dräseke, *Byzantinische Hadesfahrten*, în „Neues Jahrbuch für das klassische Altertum", XXIX. Cf. Tozer, în „J. hell. st.", III; Diehl, *Figures byzantines*, III; Miller, în *Mélanges de philologie et d'epigraphie*, Paris, 1876; Legrand, *Bibl. grecque vulgarie*, I, 1880; Hesseling şi Pernot, *Poèmes prodromiques*, Amsterdam, 1910; *Historiens grecs des croisades*, II, 742 ş.u. A. Beltrami, *Teodoro Prodromo*, Brescia, 1893; Fred. Grosshaupt, *De Theodori Prodromi in Rhodanthe elocutione*, teză, Leipzig, 1897; S. P. Papadimitriou, în „Memoriile" Societăţii de la Odessa, 1899; Bekštrem, *Katyomachia* în „J. M. I. P.r.", octombrie 1899; L. Petit, în „V. V.", IX (1902), 446—463 (monodie către Niketas Eugenianos); S. P. Papadimitriou, *Ioan II, Mitropolit de Kiev şi Teodor Prodromul* (în l. rusă), Odessa, 1902; Petit, *Monodie de Théodore Prodrome sur Ét. Skylitzès, Métropolitain de Trébizonde*, în „Izvestia" Inst. rus din Constantinopol, VIII (1902), 1—14; Sternbach, *Spicilegium Prodromeum*, în „Memoriile" Academiei din Cracovia (1904), 336—339; S. P. Papadimitriou, *Teodor Prodromul* (în l. rusă), Odessa, 1905; Oskar Hóger, *De Theodori Prodromi in fabula erotica*, 'Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς, *fontibus*, teză, Göttingen, 1908; Cardus Welz, *Analecta byzantina, Carmina inedita Theodori Prodromi et Stephani Physopalamitae*, teză, Strassburg, 1910; A. Hausrath, în „B. Z.", X, 103, nota 2; Kurtz, *ibid.*, XVI, 289 ş.u.; XIX, 314 ş.u.; XX, 223—227 (Dieterich despre ed. Pernot şi Hesseling); J. Papadimitriou, în „V.V.", V, 91—130 („Prodromii"); Hatzidakis, *ibid.*, III, 580—581; IV, 100 ş.u.; V, 91 ş.u., 446 ş.u.; S. Papadimitriou, *ibid.*, 102 ş.u. (pentru autor, ar fi vorba de un alt Prodrom, pe care îl numeşte: „al Manganilor"); acelaşi, *ibid.*, 102 ş.u. (cu toată bibliografia); Νέος 'Ελληνομνήμων, I, 337 (scrisori), 497; V, 332 ş.u.; XVI, 474 ş.u.; *Anecdota prodromea dal Vat. gr. 305*, în „Rendiconti" ale Ac. dei Lincei, XVII, 518—584; Mercati, *Sulle poesie anacreontiche di Teodoro Prodromo*, *ibid.*, XXVIII, 426 ş.u. Cf. şi K. Lake, *The Greek Monasteries in South Italy*, în „Journal of Theological Studies", IV (1903), 345 ş.u.

59 Bisericii. // Scrisorile sale de o factură fără greș, pline de reminiscențe antice, sînt lipsite de fond.

Dar ce a dat el mai bun, în afară de scenele uneori triviale ale vieții contemporane, este strălucitul tablou al luptelor și serbărilor sub primii trei Comneni, în care se amestecă informații istorice care nu sînt lipsite de valoare [64]. Într-o bucată mai lungă el dă glas Prieteniei, alungată de soțul ei care personifică Lumea.

Bineînțeles nu trebuie să i se dea crezare cînd se pretinde „fără carte", incapabil de a înveșmînta în poezie fabulele vechi sau de a preamări victoriile imperiale și de a rivaliza cu „învățații" și cu „retorii". Ceea ce înfățișează el în scenetele sale satirice este într-adevăr o realitate zgomotoasă și vulgară, căreia îi aplică un tratament aristofanesc, dar el însuși este crescut la școala literaturii bune și vădește acest lucru prin forma sa, oricare ar fi numărul de termeni vulgari adăugați de el, cum a făcut în vremea sa chiar și Aristofan. Unele din dialogurile sale, ca acela al egumenului (după care s-a reușit a se da o bună versiune în limba franceză) [65], seamănă cu colocviile lui Erasm, în care acesta a prins atît de bine viața obișnuită din vremea sa, cuvintele schimbate prin hanuri și conversațiile dintre călugări.

Multe din cele care au fost atribuite lui Prodrom pot, bineînțeles, să nu-i aparțină lui. Astfel, nu ar putea să i se arunce în seamă unui spirit atît de viu poemul plicticos, și de o factură foarte arhaică, celebrînd cucerirea localităților Kastemuni și Gangra de către Ioan Comnenul. L-am admite mai degrabă ca autor al plîngerii prințesei Teodora, de un ton mai firesc și nu fără oarecare sinceră emoție creștină, sau al bucăților unde vorbește în numele lui Isac Comnenul, sau pentru acela și împăratul Ioan [66]. Căci
60 el era un // om care scria — contra plată — și pentru alții, pentru oricare alții.

A fost considerat prea multă vreme sub raportul moralității sale, a atitudinii sale de parazit, sau mai degrabă sub aspectul pe care acest Aretin[y] al Bizanțului căuta să și-l dea. Dar sub această aparență înșelătoare aflăm un suflet simțitor, o înțelegere uimitoare a antichității clasice din care mai mult se inspiră decît o imită. Este o armonie a cuvîntului grecesc, la care toți imnografii ortodoxici strînși împreună nu ar putea să viseze a ajunge vreodată. Sînt epitalame [cîntece de nuntă] în care sînt chemate muzele și grațiile, pentru ca frumusețea versurilor πανηγυρικαὶ φαιδρότητες τοῦ λόγου (strălucirile sărbătorești ale cuvîntului) să corespundă muzicii πρόκυψις, însoțind prezentarea miresei princiare, și care ne duc cu gîndul la cele mai frumoase pagini din Antologie, din care își făcuse fără îndoială hrana sa, pentru a fi putut afla în ea această similitudine spirituală care nu poate să coboare într-o copie servilă [67]. Aspra demă constantinopolitană trebuia să-i

---

[64] Migne, *P. Gr.*, CXXXIII.

[65] Vezi frumoasa traducere dată de N. Jeanselme și L. Oeconomos, în „Byz.", I, 321—339.

[66] Ed. Kurtz, în „B. Z.", XVI, 69 ș.u.

[67] A. Mai, *Nova patrum bibliotheca*, VI, 399 ș.u.; C. Neumann, *Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert*, Leipzig, 1888 (cit. anterior), 65 ș.u.; Castellani, *Epitalamio di Teodoro Prodromo per le nozze di Teodora Comnena* și *Epitalamio per le nozze di Giovanni Comneno*, Veneția, 1888, 1890; Strzygowski și Lampros, în „B. Z.", X. Cf. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, 93 ș.u. Cf. Lampros, Ὕμνοι τῶν δήμων εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Κομνηνόν, în Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 385 ș.u.

fie recunoscătoare aceluia care punea pe seama ei acest imn reînviat din vremea clasică.

Există deci în fața unor anumite producții drăgălașe din provincii, împrumutate în parte din lumea „franca" [occidentală] cu care bizantinii se amestecă tot mai adînc, un element care nu va putea fi înlăturat de nici o influență străină, de nici o modă: amintirea atotputernică a unui trecut care poate în orice clipă să devină actual.

O poezie întreagă avea să înflorească sub această influență. Poetul
61 a cărui operă a fost descoperită de S. Papadimitriou este un // meșter
al versului ce curge armonios. Este într-o poezie, în care cere ajutor prințesei, τὸ θαυμαστὸν τῆς ὑακίντου χρῆμα (minunatul ajutor al hiacintului) un accent de reală sinceritate, este o durere adevărată în bucata care deplînge începutul bătrîneții și apropierea morții. Acest client al lui Manuil Comnenul ar fi putut să vorbească într-un mod mai emoționant pentru noi, dacă gustul epocii sale i-ar fi îngăduit să se elibereze de cele două categorii de subiecte impuse de modă: omagiul către dinastie și ofranda către Dumnezeu. Simțind aceasta cînd, vorbind de Bizanțul iubit, el exclamă că și fumul din locul natal i-ar fi o bucurie: καὶ τῆς πατρίδος τὸν καπνὸν ἡδύ τι χρηματίζειν. Este și o elocvență avîntată în confesiunea scrisă în numele ocrotitoarei sale, sebastocratorița dizgrațiată de împărat.

Acela care declară „că a înflorit în mijlocul izvoarelor sacre ale antichității" nu se trudește să arate cît de bine poate să învingă dificultățile stilului arhaic: el scrie o limbă nešovăitoare și limpede, în care pulsează mișcarea vieții reale. Deși mărturisește că nu posedă „fraza atică", limba greacă pe care o folosește este de o calitate excelentă. Dacă el nu cunoștea istoria mai bine ca Malalas odinioară, este pentru că această materie nu era predată în școlile de retorică. Astfel se va ajunge a se spune că Leonidas era comandantul tebanilor. Dar el este un moștenitor al versului pe care se pricepe să-l varieze după împrejurări[68].

Atitudinea acestor poeți față de împărat a fost calificată drept lingușire slugarnică. Dar se trece cu vederea concepția însăși de împărat bizantin, care, peste defectele și viciile, nevrednicia sau aplecarea spre crimă a celor care purtau coroana, se adresa noțiunii imperiale însăși, legată de divinitate. Asemenea acte de omagiu se situau alături de imnurile îndreptate către Dumnezeu și către sfinții cei slăviți.

Dacă un poem ca „Ptocholeon"[z] (o povestire orientală în care este
62 vorba de pietre scumpe și de înțelepciune, de sclavi[69]) // nu face parte
din această literatură, care nu se va opri chiar așa de curînd, găsim la un prelat ca Mihail Italicos[A], episcopul de Filippopol, retor și ambasador în vremea cruciadei a doua, glume care sînt fără îndoială chiar ale lui Prodromos, pe care îl citează dealtminteri[70].

Dar mai ales dialogul anonim „Timarion", aparținînd unui gen mult mai înalt, oglindește această tendință, de a lua totul în rîs, pînă și pe principii literaturii imitate de autor și pînă și pe Isus Hristos însuși. De

[68] Cf. și E. Miller, în „Revue politique et littéraire", 1874, 410 ș.u.
[69] Legrand, *Collection de monuments*, I. Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 8.
[70] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 465—466; Treu, în „B.Z.", IV, 1 ș.u.

astă dată se împrumută ideea inițială de la Lucian[B], dar fără nimic tendențios, autorul vrînd pur și simplu să-i facă pe oameni să rîdă, atît pe seama lui Psellos, cît și pe cea a tragicului filozof Italos, în înfățișarea călătoriei la Tesalonic, în coborîrea în Infern, în marea judecată[71] în fața împăratului Teofil [C].

În imitația sa după Ahile Tatius, „Rhodante și Dosicleea", bunul poet care era Teodor Prodromul arătase îndeajuns că este în stare a trata și alte subiecte decît descrierea unei ceremonii oficiale sau a unei mănăstiri înfometate. Dar marele merit al unui alt reprezentant de frunte al poeților din această epocă, Constantin Manasse, autor printre altele și al unei istorii în versuri începînd de la „zidirea lumii", este de a se fi ferit în producția sa literară, de o nobilă exigență, de orice atingere cu tot ce aduce a drojdia societății.

Dacă îndrăznește să se lege de viciile vremii sale — căci ne-a lăsat icoana bietului împărat Mihail III „Bețivul" ascultînd în orgiile sale bahice cîntece deocheate, și cîntînd el însuși la răspîntii, acest θεατρομανών (om cu mania teatrului) ca Neron — acest prieten al mimilor și al vizitiilor din Circ, nepregetînd să devină nașul copiilor lor — poetul preferă totuși să înfățișeze subiecte liniștite și senine.

63 Descrierea unei vînători[72] este de un colorit bogat, și // pot fi culese informații istorice utile în elogiul său al lui Manuil Comnenul, biruitor al ungurilor și al sîrbului[D] Desa[73]. Romanul său: „Dragostea lui Aristandros și Kallithea", cuprins în parte în Ῥοδωνία lui Macarie Chrysokefalul, arată cît de mult se răspîndise acest gust pentru romanul versificat[74].

Acei care îi acuză pe bizantini că ar fi lipsiți de simțul frumosului, nu au decît să citească bucata încîntătoare a lui Manasse din descrierea vînătorii, care înfățișează farmecul acelui țărm al Propontidei unde „marea singurătate se joacă cu malurile abrupte și zîmbește blînd țărmului"[75] ca „o sărbătoare pentru ochi, o bucurie pentru simțuri". Priveliștea din noaptea înmiresmată amintește de cele mai frumoase pagini ale lui Turgheniev despre frumusețea marginilor de pădure rusești învăluite în noapte. Aspectul bătrînului care conduce vînătoarea, iritația lui față de copiii pe care îi folosește, oferă un tablou de viață populară comparabil acelora ai unor pictori minori flamanzi. Tot acolo versurile despre sticlete, ἀστρόγληνος, pasărea cîntătoare prietenă pe care a pierdut-o, sînt pătrunse de cea mai gingașe simțire[76]. Cei care tăgăduiesc orice spontaneitate poeziei bizantine, ar putea fi întrebați, ce-i lipsește unei bucăți ca „Hodoiporikon"-ul

---

[71] Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 467—468; Kirpičnicov, în „J. M. I. P. r.", 1903, martie 1—15.

[72] Konstantin Horna, *Analekten zur byz. Literatur*, programul gimnaziului Sofia, Viena, 1905.

[73] S. Kurtz, în „V. V.", XII (1906), 69—98.

[74] Vezi R. Herscher, *Scriptores erotici graeci*, II (1839); Westermann, *Vitarum scriptores graeci minores* (1854) (Viața lui Oppianus). Cf. și pretinsul său poem didactic editat de E. Miller, în „Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France", IX, 1875. Vezi și Horna, în „Wiener Studien", XXVIII (1906), 171—204 (cf. „B. Z.", XVI, 674—675).

[75] Θάλασσα τοῖς ἠϊόσιν ἠρέμα προσπαίζει καὶ ταῖς ἠπείροις ἡμέρῳ κύματι προσγελᾷ; Horna, *Analekten zur byzantinischen Literatur*, 6.

[76] Idem, *Einige unedierte Stücke des Manasses und Italikos*, Viena (1902), 3 ș.u.

lui Manasse cu tot ce conţine ca imaginaţie, ca talent de redare a ambianţei
64 (vezi descrierea sa a furtunii), ca simţ al naturii; //

Ἠὼς μὲν ὑπέλαμπεν ἄρτι φαιδόχρους,
Ὁ δ' ἀστεράρχης καὶ φεραυγὴς φωσφόρος
Ἐκ γῆς ἀναβὰς τοῖς ἄνω προσωμίλει...,
(Aurora îşi răspîndea acum lumina peste culorile strălucitoare
Şi luceafărul de dimineaţă, conducător luminos al stelelor
După ce se desprindea de pămînt se avînta în sus)

cu greieri care se adapă cu rouă şi dorm cît ţine iarna grea, cu noutatea unor epitete originale pentru oraşele pe care le străbate în călătoria sa spre Ierusalim, ca membru al ambasadei care merge să ceară pentru Manuil Comnenul pe prinţesa francă Melisanda[E], cu culorile luminoase ale portretului acestei prinţese „coborîtoare din Cezar", care nu avea să ajungă ca mireasă la altar. Trebuie semnalată şi evlavia cu care el vorbeşte de Oraşul sfînt, amintirea duioasă pe care o îndreaptă din aceste regiuni aspre către Bizanţul său, oraşul, θεόδμητος *πόλις*, „care l-a învrednicit să vadă lumina zilei şi l-a crescut", patriotismul său pentru această „Rhomais", podoabă a întregului pămînt, cît şi zîmbetul cu care descrie neajunsurile unei călătorii în tovărăşia unor oameni care duhnesc, sau realitatea plîngerilor sale de bolnav, care suferă pe drumul de întoarcere, şi bucuria sa exuberantă de a-şi fi revăzut oraşul mult iubit. Ritmul vioi al endecasilabului dă mişcare acestei bucăţi de antologie [77].

O altă descriere tot atît de amplă şi de sigură, închinată unei vînători cu şoimi are acelaşi farmec [78].

Poemul istoric capătă o adevărată maiestate în versurile în care poetul înfăţişează „zidirea lumii":

Ὁ τοῦ Θεοῦ παντέλειος καὶ κοσμοκτήτωρ λόγος
Τὸν οὐρανὸν τὸν ἄναστρον παρήγαγεν ἀρχῆθεν.
Cuvîntul desăvîrşit şi ziditor de lume al lui Dumnezeu,
Dintru început, a boltit cerul fără astre).

Este fără îndoială aici o poezie din cele mai desăvîrşite, care nu este întru nimic inferioară celei a unui Milton.

Istoria romană este înfăţişată din plin în această operă în care poetul zăboveşte cu plăcere asupra episoadelor şi anecdotelor. Rareori a fost considerată Roma cu atîta interes şi simpatie, şi înfăţişată cu atît talent. Se mai
65 adaugă comparaţii epice, // ca aceea privind nedreptatea lui Teodosie II faţă de soţia sa [Atenaïs] Evdokia. Un sentiment de „patriotism" îi inspiră poetului, vorbind de Marcian, afirmaţia că pînă şi animalele respectă demnitatea Imperiului. Domnia lui Iustin II, bolnav şi incapabil de aceea de a supraveghea pe încasatorii dărilor, este caracterizată în frumoase pagini literare; i se adaugă o declaraţie contra puterii aurului. Versuri de o altă factură vor deplînge moartea soţiei lui Mauriciu[F]. Ca bun bizantin autorul îl critică pe Constans care

[77] Publicat de Horna, în „B.Z", XIII, 313 ş.u. Cf. *ibid.*, XIV, 236–237.
[78] Ed. de Ed. Kurtz, în „V. V.", XII, 79 ş.u.

voia, revenind la Roma, să dea o tînără fată în schimb pe o femeie bătrînă, o γραῦς τρικόδωνος. El atacă cu violență pe Leon iconoclastul și își manifestă indignarea de cărturar contra presupusei incendieri a bibliotecii. Încoronarea lui Carol cel Mare este înfățișată ca o uzurpare, iar actul de cruzime al Irinii față de fiul ei este întîmpinat cu anatemă. Deși cărturar el însuși, Manasse îl apără pe [patriarhul] Ignatie împotriva lui Photios. Marea operă realizată de Vasile I este recunoscută pe deplin, și mai departe patriarhul Nicolae (Misticul) este susținut împotriva lui Leon [VI], care a păcătuit. Romanos I (Lecapenos) este considerat doar din punctul de vedere al uzurpării sale, în vreme ce Nikefor Focas este descris ca un erou. Crima lui Tzimiskes este răscumpărată prin marile servicii aduse Imperiului; Vasile II îl egalează, și simpatia poetului se întinde asupra întregii dinastii, la care e adăugat și Monomahul. Romanos Digenis este vrednic să fie înfățișat ca Ahile, și Botaniates nu îi stă mai prejos ca vitejie. Același simț pentru epopee îl face pe Manasse să-i slăvească pe Comneni[79].

66 // Pentru sebastocratorița Irina se află în versurile descoperite și publicate de Manuil J. Gedeon accente nespus de frumoase, ca atunci cînd îndeamnă pe copii să cînte:

> Ἄσατε, παῖδες, ἀντὶ λευκόχρων κύκνων
> Ὀδύνην λιγυρὰν πενθικῆς τραγῳδίας.
> (Cîntați copii în locul lebedelor albe
> Melodioasa durere a tragediei îndoliate)[80].

Epoca lui Manasse are dealtminteri o mare ușurință la versificare. Versul va fi deci folosit pentru a îmbrăca dialogul dintre suflet și trup, care constituie subiectul „Oglinzii" (Dioptra) lui Filip pustnicul[81].

Prin 1150 lumea își petrecea timpul făcînd epigrame, și canonistul epocii, Teodor Balsamon, nu scapă de regula comună[82].

În sfîrșit i se poate atribui un loc onorabil printre retorii epocii sale lui Ioan Italicos, menționat mai înainte, care a făcut elogiul lui Ioan Comnenul, biruitor în lupte, și s-a distrat totodată să deplîngă moartea potîr-

---

[79] Cf. Bées, în „B. ngr. J.", VII, 119 ș.u. (Manasse este unul și același cu Manasse din Naupacta); Sternbach, *Constantini Manassae ecphrasis inedita* („Mélanges" Čwliński, Lwow, 1901, 11–20, discurs despre numele de Chios); Konst. Horna, *Einige unedierte Stücke . . .* (vezi mai sus n. 76); același despre Hodoiporikon, în „B. Z.", XIII, 313 ș.u. (vezi nr. 74); același, în „Wiener Studien" (vezi nr. 71); Βυζαντινὰ χρονικά, VII, 630 (poem pentru Teodor Kontostephanos); Sternbach, în „Wiener Studien", XXIV (1902), 1–5; Petit, în „B. Z.", VII, 597–598; XI, 505 ș.u.; XII, 258 ș.u.; XIX, 338 ș.u.; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", V, 671–677; Kurtz, *ibid.*, VI, 62 (despre poemul către Teodor); *ibid.*, VII, 631 ș.u.; Kurtz, *ibid.*, XII, 69–98; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 60 ș.u. Sternbach, în „Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts", V (1902); același, în „Eos", VII, 180–194. Despre parafraza neogreacă, Praechter, în „B. Z.", IV; același, *ibid.*, VII, 588 ș.u. Cf. Filov, *Les miniatures de la Chronique de Manassès à la bibliothèque du Vatican*, Sofia, 1927; Grégoire, *Un continuateur de Manassès*, în „Mélanges" Schlumberger, 272 ș.u. Despre Manasse ca istoric, Mystakides, în *Byzantinisch-deutsche Beziehungen*, 45, 90–91. Traducerea bulgară editată de I. Bogdan la București a fost de curînd reluată în lucru la Sofia. — Despre versurile lui Gheorghe Skylitzes, Petrides, în „V. V.", X.

[80] Cremer, *Analecta graeca*, II; Treu, în „B.Z.", IV, 1 ș.u.; Mercati, *ibid.*, VI, 126 ș.u.

[81] O poezie de Isac Comnen, în „B. ngr. J." (1926), 44 ș.u.

[82] Forma latină, în Migne, *P. Gr.*, CXXVII.

nichii sale, dar în ciuda erudiţiei sale şi cu toată cochetăria sa ca să pară spiritual, el este bombastic şi monoton [83].

67 // În timpul acesta înflorea o literatură aproape exclusiv grecească, o poezie savantă la semi-grecii de la Palermo, concurenţi la Imperiu în acel cadru somptuos al Capelei palatine şi al Martoranei, împodobite de toate splendorile artei constantinopolitane. Acolo a scris asupra unor subiecte religioase sau de morală, tratînd despre vicii şi despre virginitate, şi a adresat bucăţi lucrate cu migală amintirii Hrisostomului sau unor prieteni în viaţă, acel Evghenie, nepotul „amiralului" [84] Vasile, el însuşi amiral în slujba regelui Gulielm [al Siciliei], al cărui elogiu îl înfăţişează. El este şi un tălmăcitor din arabă în greacă şi din greacă în latină [85]. Poet foarte înzestrat, de o formă impecabilă, el uneşte reminiscenţelor sale clasice prezentate cu discreţie, un simţ al actualităţii şi o aplicare spre analiză care sînt trăsături foarte occidentale. Alături, un Rogeriu de Otranto elogiază pe acela care i-a fost poate maestru. (În acest oraş orientat spre marea de Răsărit, se redacta pe greceşte, chiar pînă în 1377—1378, inscripţia de pe turnurile de apărare) [86]. Şi tot din secolul XIII sînt versurile lui Teodor din Gallipoli [87]. Iar acelea care aparţin foarte probabil lui Rogeriu (nu Roberto) de Otranto, „notar regal", înfăţişează dezbaterea în versuri între oraşele Otranto şi Tarent [88].

68 // Arta figurată stagnează în această epocă în care armatele mănîncă toţi banii. Arhitectura bizantină nu oferă pentru domnia lui Manuil decît refacerea Porţii aurite, la care au fost adăugate două turnuri de marmură albă. Dar această lucrare mediocră a fost realizată cu preţul distrugerii unei ctitorii a lui Constantin însuşi, Sf. Mokius, a unei biserici a lui Mauriciu — cea a celor patruzeci de sfinţi — şi a unei a treia, datorată lui Leon Filozoful [89].

---

[83] Au fost publicate de Konst. Horna, în „Wiener Studien", XXV (1903), 165—217. Cf. Heisenberg, în „B. Z.", XIII, 584—585. Constantin Stilbes a scris despre incendiile din Constantinopol, îmbogăţind ceea ce am putea numi jurnalul în versuri al Capitalei. Vezi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 762—763. Versuri, explicînd subiecte arheologice, Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII, 71.

[84] Nu poate fi vorba de un emir.

[85] A fost descoperit de Sternbach, care a publicat mai bine de 1300 de versuri scrise de el; „B. Z.", XI, 406 ş.u.

[86] Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, 518—519. Despre imperfecţiunile sale metrice, Sternbach, în „Wiener Studien", VIII, 292; Horna, în „B.Z.", XIV, 468 ş.u.; XVI, 454 ş.u.; XVII, 430—431. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 768 ş.u.

[87] Ed. Kurtz, în „V. V.", XIV (1907), 1—11. Pentru arta bizantină în Sicilia, P. Orsi, în „B. Z.", XIX, 63 ş.u., 462 ş.u.

[88] Zuretti, în Ἰταλοελληνικά, Palermo (1910), 165—184. În acelaşi volum, o inscripţie grecească din 1121 cu privire la un pod la Bronto. Cf. Mercati, în „Rivista degli studi orientali", IX (1921), 38—47. — Despre Eugeniu de Palermo şi epigramele sale; despre detinerea sa în închisoare, despre viciile zgîrceniei şi invidiei, despre virtuţi, Sternbach, în „B. Z.", XI, 406 ş.u.

[89] Dufas, ed. Bonn, 47—48. Cf. Grüneisen, în „Rassegna d'arte", 1904, fasc. 9. — Pentru basorelieful din Campo Angarano de la Veneţia, „B.Z.", II, 192 ş.u.

NOTE

a. Cu alt nume Lepanto.

b. Ocupat în august 1185 în campania contra uzurpatorului Andronic Comnenul.

c. Corespunde la regiunea din NV Asiei Mici, mergînd de la Abydos la Dorylaeum.

d. Leon Sguros, arhonte ereditar de Nauplia, invadează Atica în 1204, dar nu poate să pătrundă în Atena; ocupă însă Teba. Merge pînă la Larisa, unde îl întîlnește pe Alexios III Anghelos și se însoară cu fiica acestuia, Evdokia. În fața ofensivei victorioase a lui Bonifaciu de Montferrat se refugiază în cetățuia de la Acrocorint. Asediat (începînd din noiembrie 1204), el se prăbușește sărind călare de pe ziduri pe stîncile de la poalele lor (1208). Odată cu Acrocorintul au fost asediate de cavalerii latini și Argosul și Nauplia, stăpînite de Sguros.

e. Lombarzii lui Bonifaciu de Montferrat.

f. În octombrie — noiembrie 1204.

g. A trăit de la sfîrșitul secolului XI pînă în prima jumătate a secolului XII. Istoria sa se situează între cronică și genul de istorie savantă. A scris și imnuri („canoane").

h. Platon, superiorul mănăstirii Sakudion și nepotul său, Sf. Teodor Studitul, șefii intransigenți ai unei ortodoxii vigilente în vremea împărătesii Irina și a urmașilor ei.

i. Nepopular din cauza economiilor stricte impuse de el, după risipa și administrația haotică din timpul Irinei. A căzut într-o ambuscadă în cursul campaniei sale contra bulgarilor. Din craniul său aceștia au făcut o cupă pentru ospețele lor.

j. Leon VI Filozoful, împărat (886—912).

k. Mihail Glykas, fost secretar al lui Manuil Comnenul, compromis și el în complotul atribuit cumnatei împăratului, sebastocratorița Irina, a fost denunțat, închis și orbit. În 1158—1159 își spune amarul în versuri în limba populară, adresate împăratului.

l. Favoarea ei flagrantă arunca în umbră pe împărăteasa legitimă Irina (Bertha de Sulzbach). Era fiica lui Andronic — un frate mai mare al lui Manuil, mort în 1142 aproape odată cu moștenitorul tronului Alexios — și a sebastocratoriței Irina, ocrotitoarea lui Prodromos. Era soră cu protosebastul Alexios și cu Ioan (amîndoi dușmăniți de viitorul împărat, Andronic Comnenul), precum și cu Evdokia, iubita acestuia.

m. Nume dat unei descrieri fabuloase și alegorice a diferite animale și păsări minunate, ilustrînd sau simbolizînd învățături din Biblie sau Evanghelie. Din acest text alexandrin au derivat apoi Bestiariile medievale.

n. Kinnamos, născut în 1143, adică în anul cînd urmează la tron Manuil, aparținea unei familii influente. Lucrarea sa a fost scrisă după moartea lui Manuil (1180). Ca și Kedrenos, el își începe istoria cu moartea lui Alexios I, dar trece foarte repede asupra domniei lui Ioan II (1118—1143), doar ca o introducere la cea a lui Manuil.

o. Adică rivalitatea dintre Ana și Ioan Comnenul pentru succesiunea lui Alexios I, uneltirile Anei și după încoronarea lui Ioan, intrigile lui Isac și ale fiului său cu sultanul turcesc, continuate și în vremea lui Manuil.

p. Adică Mihail Akominatos Choniates, înfățișat la începutul capitolului de față. Nicetas a fost și în slujba Anghelilor, ajungînd în cele din urmă logothet. Istoria sa se încheie cu evenimentele din 1206. Ca și Kinnamos el este un antilatin. Pentru cucerirea Tesalonicului el a folosit și descrierea lui Eustatie din Tesalonic.

r. Sora Teodorei amintită mai sus (nota *l*). Ca și aceasta era fiica sebastocratoriței Irina, protectoarea scriitorilor contemporani de seamă, chiar și în timpul exilului ei în Bulgaria (1151). Pentru romanul ei cu Andronic, vezi Ch. Diehl, *Figures byzantines :* „Les aventures romanesque d'Andronic Comnène".

s. Protonotar însărcinat cu serviciul de poștă imperială și apoi logothet al Tezaurului sub Ioan II Comnenul, a dat dovadă de mare iscusință în încasarea dărilor și în crearea de noi venituri fiscale. Auster și intransigent sub Ioan II, el a patronat sub Manuil risipa tezaurului, înfruptîndu-se și el din plin.

ș. Zis Murtzuphlos. E reprezentantul curentului antilatin. El suprimă pe Isac Anghelos și pe tînărul Alexios IV Anghelos, se însoară cu Evdokia, fiica lui Alexios III Anghelos, fosta soție a lui Ștefan, fiul lui Nemania, și se declară împărat. Este capturat de latini și aruncat de pe coloana lui Teodosie din Constantinopol.

t. Răsculat în 1201 sub Alexios III Anghelos.

ț. Tînărul Alexios IV Anghelos.

u. Eufrosina Dukas, soția ambițioasă a lui Alexios III Anghelos, care l-a îndemnat să uzurpe coroana fratelui său, Isac.

v. Cardinalul Pelagiu vine ca legat papal la Constantinopol, în 1213, într-un moment cînd s-ar fi putut ajunge la o soluţie împăciuitoare cu biserica greacă. Murise în 1211 patriarhul venețian de Constantinopol Morosini, impus de latini în 1204, şi care şi-a arătat necurmat duşmănia faţă de eclezīasticii greci. Legatul papal precedent, cardinalul Benedict, căutase căi de înţelegere. Cardinalul Pelagiu dimpotrivă impune măsuri drastice care provoacă trimiterea la Constantinopol a unei delegaţii de la Niceea în frunte cu Nicolae Mesaritul, mitropolit de Efes şi exarh pentru toată Asia (1216). El mai avusese un rol însemnat şi în discuţiile anterioare cu cardinalul Benedict şi cu patriarhul venețian Morosini.

w. Vezi şi încercarea de identificare a lui Ferd. Chalandon (*Les Comnène ... Jean II ... Manuel ...*, Paris, 1912, p. 12). Autorul ar fi Alexios, primul născut al lui Ioan II, mort la Attalia puţin înaintea tatălui său, iar tînărul Cezar ar fi fiul Cezarului Roger şi al Mariei, fiica lui Ioan II şi sora lui Manuil.

x. Probabil Dionisie Pseudo-Areopagitul.

y. Pietro din Arezzo, zis Aretinul (1492—1556), spaima şi parazitul contemporanilor săi pe care îi lăuda sau îi biciuia, fie ei şi papi sau suverani, după cum îl plăteau sau nu.

z. Adică: sărmanul Leon. Eroul povestirii dezvăluie principelui adevăruri care nu-i pot fi pe plac, dar este încărcat de daruri.

A. A trăit pe la mijlocul sec. XII. A predat la Constantinopol gramatica, retorica şi matematica. De asemenea era instructor medical la spitalul de la mănăstirea Pantocratorului. L-a avut elev pe Prodromos.

B. Lucian din Samosata, autorul vestitului „Dialog al Morţilor".

C. Care apare printre judecătorii din Infern.

D. Ştefan Nemania.

E. Sora comitelui de Tripolis din Siria (în faţa Ciprului). După trimiterea acestei solii în 1161, Manuil şi-a schimbat gîndul şi a cerut-o pe Maria de Antiohia.

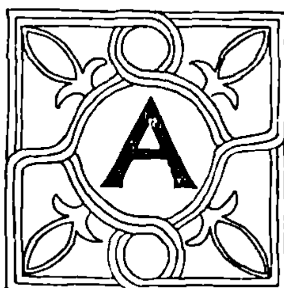
F. Împărăteasa Constantina, fiica împăratului Tiberiu Constantin, ucisă împreună cu fiicele sale din porunca lui Focas.

Capitolul doi

DECĂDEREA IMPERIULUI COMNENILOR

I

SUCCESIUNEA MARELUI COMNEN

69 ceastă politică[a] de un stil atît de măreț nu conținea germenii unui viitor așa cum l-ar fi putut dori Manuil restauratorul. Ea nu pornise din schimbări profunde, săvîrșite în lumea bizantină însăși, ci fusese creată de o dinastie bine înzestrată, un mic număr de auxiliari credincioși și, mai ales, o personalitate extraordinară.

Dar asimilînd, pe cît era cu putință, Bizanțul său statelor occidentale ce depindeau de coroana sa în regatele din Locurile Sfinte, și contribuind să inspire alor săi prețuire și dragoste pentru ceea ce forma fondul însuși al vieții publice a Occidentului, Manuil lucra, fără să-și fi dat vreodată seama, la decăderea acestei unități imperiale pe care se sprijinea în primul rînd Roma sa orientală.

O citire atentă a izvoarelor contemporane luminează bine acest lucru. Izvoarele însăși, datorate unor „Froissart"-i bizantini, stăruie înainte de toate asupra episodului, a aventurii, a faptului divers al istoriei.

În aceste pagini închinate „bunilor cavaleri" și // vitejiilor lor
70 strălucite, vedem pe un Constantin Gabras[b] care, fiind trimis la Trapezunt, unde Grigore Taronites încercase o revoltă [1], reține orașul pentru sine. Cum fiul său era ținut ca ostatec la Constantinopol, el găsește mijlocul de a-l relua de acolo [2]. El rămîne ca tiran (τυραννικῶς) în acest oraș din nordul Asiei Mici a cărui politică este pătrunsă de influențe caucaziene și turcești [3]. Trapezuntul este aproape independent [4], ca și Filadelfia cîtă vreme este apărată de Batatzes[c] contra lui Andronic Comnenul [5]. Teodor Anghelos rămîne la Brussa întocmai ca un senior turc dintre cei care și-au împărțit moștenirea selgiucizilor [6]. Pergamul este cîrmuit de „mixobarbarul"

---

[1] Ana Comnena, II, 162.

[2] *Ibid.*, 417–418, 420–422. Trupe venite din Trapezunt și din Oinaion, Kinnamos, 293; Ana Comnena, II, 100–101.

[3] Choniates, 345; Kinnamos, 295–296; Ana Comnena, II, 265.

[4] Choniates, 319.

[5] *Ibid.*, 340.

[6] *Ibid.*, 350, 371–373.

Monastras [7]. Ciprul vedea pe rînd revolta unui Rhapsomates și acea a lui Isac Comnenul, care va pune să fie proclamat împărat și va bate monedă [8]. Împotriva celui dintîi fusese trimis un „judecător și administrator" (κριτὴς καὶ ἐξουσιαστής), care el însuși avea o situație de cvasiautonomie [9]. Creta caută să se izoleze sub un Karykis.

Pentru moment Manuil acoperă toată această dezordine prin marea sa personalitate. Dar după el [10] trebuia să coboare haosul și avea să izbucnească revolta.

71 Mai întîi, el nu a lăsat un continuator vrednic de el: după el // a urmat un copil [11] sub regența Mariei de Antiohia care, deși își schimbase religia și numele, devenind împărăteasa ortodoxă Elena, rămăsese tot atît de nepopulară ca străină, latină, schismatică, adăugîndu-se și primejdiile pe care avea să i le ridice în cale tinerețea ei și marea ei frumusețe. Ea a luat ca sfetnic pe vechiul om de curte știrb și trîndav, Alexios Comnenul[d], nepotul bărbatului ei, împodobit cu titlurile înalte de protosebast și protonotar. În ciuda marii diferențe de vîrstă între ea și Alexios, cu toată urîțenia și nulitatea acestui personaj, rumoarea publică a făcut din el iubitul împărătesei și cei care candidaseră la favoarea regentei și la dragostea femeii, s-au grăbit să răspîndească acest zvon jignitor [12]; se pretindea[e] chiar că cei doi s-ar fi înțeles pentru a otrăvi copilul [13].

Vremea pretendenților proclamați de armate sau a marilor stăpînitori de posesiuni bucurîndu-se de popularitate în provincia lor și aspirînd să se suie pe tron, trecuse de mult.

Comnenii împlîntaseră un puternic sentiment dinastic. Trebuia să fii din
72 neamul lor pentru a purta coroana, dar oricine aparținea acestei spițe avea // aceleași drepturi la tron. Situația de prim născut nu era hotărîtoare și recomandările împăraților pe patul de moarte puteau fi date deoparte pentru binele statului și chiar al dinastiei.

S-a văzut că împăratul Ioan II a avut de învins intrigile și tentativele unui partid care voia ca succesiunea lui Alexios I să fie dată fiicei acestuia, Ana și Cezarului Bryennios, soțul ei. El a trebuit să-și asocieze aproape pe unchiul său Isac... și acest principe, nemulțumit cu rolul care i se atri-

[7] Ana Comnena, II, 265.

[8] Morgan, *op. cit.*, 186.

[9] Ana Comnena, 432—433; Choniates, 376 ș.u., 611—612.

[10] Mort la 24 septembrie 1180; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 133. Cf. Choniates, 286 ș.u. El ar fi îmbrăcat rasa călugărească *(ibid.)*. După cronica engleză a lui Benedict de Peterborough, în septembrie, înainte de Ziua Crucii *(Benedictus abbas petroburghensis, De vita et Gestis Henrici et Ricardi I*, Oxford, 1735).

[11] Despre jurămîntul care Manuil l-ar fi pus pe copil să-l rostească în chipul cel mai solemn, sprijinit pe sentința unui sinod, A. Pavlov, în „V. V.", II, 388—393. A și apărut numele de Ῥωμανία pentru Imperiu. —Cf. Cognasso, *Partiti politichi e lotte dinastiche in Bisanzio alla morte di Manuele Comneno*, în „Memoriile" Academiei din Torino, LXII (1912), 211—237. Cf. Chalandon, *The later Comneni*, în C.M. H., IV (1923), 318—384; NikolaRadojčić, *jd Dva posljena Komnena na carigradskom prijestolju*, Zagreb, 1907; *Portraits de différents membres de la famille des Comnènes peints dans le typikon du monastère de Notre Dame de Bonne Espérance à Constantinople*, în „R. ét. gr.", XVII (1904), 361—373. Vezi și Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 395 ș.u.

[12] Choniates, 292—293. Alexios ar fi pretins să-și adauge confirmarea sa la bulele imperiale: 300.

[13] *Ibid.*

buise, a mers pînă acolo încît și-a căutat împreună cu fiul său Ioan un refugiu și un sprijin la turcii din Iconium [14].

Manuil însuși luase locul fratelui său mai mare, Isac, numai datorită faptului că se afla la tabără și avea soldații de partea sa. Acest al doilea Isac, fratele lui Manuil, a trebuit să fie închis într-o mănăstire și a avut loc o schimbare de patriarh[f]. Unul din fiii acestui principe ambițios, Andronic, fire neliniștită, care întrunea în sine unele din calitățile neamului său: frumusețea, vitejia, spiritul întreprinzător, talentul oratoric și arta de a cîștiga dragostea tuturor, alături de vicii atrăgătoare sau hîde, căci umbla cu patimă după femei și era însetat de sînge, nu a putut să accepte regimul sever pe care îl impunea Manuil tuturor supușilor săi, atît rudelor sale cît și celorlalți. În cursul unei campanii contra ungurilor el a trădat, a rătăcit și pe la rușii din Halici, pe la turcii din Sultanieh, pe la sarazinii din Siria, a văzut și cum este în închisoare, a găsit mijlocul de a evada, de a reintra în grație și a obținut în cele din urmă, de la clemența lui Manuil, guvernămîntul Paflagoniei cu orașele Oinaion, Samsun și Sinope [15]. Seducătorul fără gînd de îndreptare, incestuosul cinic, care nu găsea plăcere decît în iubiri trecătoare sau interzise, ajunsese un bătrîn retras din agitația politică, un om cu păcate de mult iertate, și mai ales un principe cu o reputație strălucită de experiență și de energie. Văduvit de ultima sa pasiune[g] el avea
73 o fiică ce // trăia la Constantinopol și doi fii în vîrstă de a putea comanda: Manuil și Ioan [16].

Andronic era perfect informat de tot ce se petrecea la Constantinopol în timpul regenței. El aflase deci de nemulțumirea prințesei Maria, fiica din prima căsătorie a lui Manuil, logodită mai întîi cu prințul maghiar Bela, pomenit ceva mai înainte, căruia i se dăduse numele bizantin dinastic de Alexios (înainte de nașterea fiului de același nume al împăratului), pentru ca să urmeze la domnie după socrul său. Măritată apoi cu Rainier de Montferrat [17], care a primit titlul de Cezar, ea păstrase toată patima pentru putere care era în sîngele întregii familii. Cel retras în singurătatea de la Oinaion, care nu credea în durata domniei lui Alexios cel Tînăr, își găsea mult mai multe drepturi la coroană decît acest latin care uneltea contra regentei latine. El s-a înfățișat deci ca tutore al copilului, desemnat de Manuil [18].

Nemulțumiții puteau găsi un sprijin în plebea din acest Constantinopol imens, în care chiar după dezmembrarea Imperiului, călătorii apreciau că ar fi patru sute de mii de locuitori. Majoritatea erau meseriași săraci, cîștigînd puțin și dispuși să dea vina pe o rea guvernare, dealtminteri gata la certuri, la bătăi și clienți nelipsiți ai cîrciumelor; un mare număr de vagabonzi și de cerșetori era bucuros să poată jefui, folosind prilejul tulburărilor frecvente. Această mulțime dezordonată, invidioasă, se unea în același

[14] *Ibid.*, 43.
[15] *Ibid.*, 294–295.
[16] Vezi despre el, *ibid.*, 68; Kinnamos, 121, 123–124, 250, 256, 266–267, 430–431.
[17] Choniates, 301–302. Vezi și Sicardo de Cremona, ed. Muratori, c. 602.
[18] Eustachie de Tesalonic, *De excidio urbis Thessalonicae*, 39.

sentiment de sete nepotolită de cîştig şi de sînge [19]. La fiecare nouă domnie
74 i se împărţeau „centenari" de aur // şi fireşte că ea dorea ca schimbările să fie cît mai dese cu putinţă [20].

Împăraţii din secolele IX şi X încercaseră să şi-o supună şi să o disciplineze, dar după moartea Bulgaroctonului, au revenit pentru locuitorii din Constantinopol bunele vremuri de distribuiri de bani şi de alimente şi de spectacole necuviincioase sau sîngeroase din Circ. Au fost revolte victorioase în timpul ultimilor principi raliaţi dinastiei Macedonene, şi se ştie că tot printr-o revoltă a Constantinopolului a început şi cariera imperială a lui Alexios Comnenul. Acesta s-a îngrijit ca asemenea manifestaţii să nu se repete şi nici succesorul său nu a avut nimic de împărţit cu oamenii din popor, care voiau să aibă un împărat pe gustul lor.

Norodul a suferit multă vreme fără murmur greaua tiranie, regimul destul de posac al lui Manuil, care nu cheltuia decît pentru război şi nu arăta simpatie decît armatei. Plebea nu admira isprăvile cavalereşti ale împăratului, preferînd spectacolele de Circ care i se dădeau şi la care reînviau vechile deme ale Albaştrilor şi Verzilor [21], dar nu a îndrăznit să protesteze împotriva nenumăratelor sale campanii.

Această plebe bizantină părea că suportă chiar şi dominaţia economică a veneţienilor şi a pisanilor, care era una din consecinţele politicii „latinofrone" a cuceritorului. Bogaţii negustori italieni au putut să maltrateze pe grecii în zdrenţe, să insulte pe funcţionarii împăratului şi pe cele mai înalte feţe împodobite cu titlurile cele mai mari, fără ca mulţimea constantinopolitană să-şi asume sarcina de a răzbuna în acelaşi timp propria sa sărăcie şi onoarea naţiunii sale. Cînd Manuil a gonit (1171) pe aceşti străini din cauza abuzurilor de care se făcuseră vinovaţi, cînd aceştia au răspuns la decretul
75 de expulzare şi de confiscare prin devastările menţionate // ale insulelor Chios, Rodos şi Lesbos, cînd în sfîrşit împăratul le-a îngăduit să se reîntoarcă, populaţia Capitalei nu a părut nici atunci că se tulbură. Veneţienii au readus cu ei aroganţa lor, manierele lor dominatoare şi jignitoare. O a doua oară Manuil i-a alungat şi din nou insulele Mediteranei au avut de suferit din partea corăbiilor veneţiene. Şi totuşi după această ruptură şi după împăcarea ce a urmat, oamenii din Constantinopol şi-au ascuns ura adunată în sufletul lor, contra străinului care invada rapid pe nesimţite cîmpul trîndăviei lor tradiţionale.

Dar de astă dată sosise ora marii crize. Plebea voia să acţioneze, să hotărască, să smulgă sau să dea coroana, să gonească pe latinii odioşi, să domine ca pe vremea lui Iustinian, a lui Mauriciu şi a lui Focas. Nu mai exista o clasă dominantă destul de numeroasă, destul de luminată, cu destul patriotism şi destulă putere, pentru a împiedica venirea la cîrmă a barbariei, revărsarea haosului.

Comnenii zdrobeau în mod sistematic de o sută de ani aproape tot ce ar fi putut să li se ridice în cale. Mulţumită acestei politici de perseverentă

[19] Choniates, 456—457, 513—514, 592, 602. Despre aurarii din Constantinopol, *ibid.*, 157. Despre spectacolele din Circ, *ibid.*, 376.

[20] Choniates, 585, 599.

[21] Vezi mai sus.

energie, nu mai erau în 1183 decît principi ai familiei imperiale și demnitari vicleni și mișei, gata întotdeauna să servească pe stăpînul momentului, pe acela care putea să pedepsească și să acorde recompense.

Acel idealism platonician, care înconjoară de aureola sa anumite figuri din secolul XI, se stinsese de mult. Alexios restabilise religia — ortodoxia — în drepturile sale uzurpate de filozofi. El a persecutat gîndirea liberă și a lăsat totuși superstiția să domnească prin teroare. Prejudecățile copilărești ale astrologiei, diferitele forme ale divinației venite din Orient — și în care fără îndoială credeau și turcii, noii vecini din Asia — invadau încet, dar sigur, sufletele. Se socoteau dinainte cîți ani va dura domnia fiecărui principe. Lumea credea că poate să afle inițialele numelui pe care îl va purta succesorul la tron. Practici misterioase și obscure erau folosite pentru a preve-
76 dea viitorul; // se observau forme superstițioase în toate marile ceremonii oficiale. S-a ivit o lungă serie de ghicitori și ghicitoare, de imbecili, de hidrocefali și de șarlatani: vagabonzi din Orient, țărani din Tracia care, onorați cu titlul de Părinte, explicau visurile, dezvăluiau ora morții, indicau primejdiile ce trebuiau ocolite, interpretau cometele, puneau întrebări apei care curge, întunericului care coboară din cer, stelelor din noapte. „Cărțile lui Solomon" se aflau în mîinile tuturor. Pe acest teren se întîlneau cerșetorul de milostenii, calfa de cismar, înalții demnitari și persoanele din familia imperială care, abdicînd de la orice aristocrație a gîndirii, fraternizau în superstițiile cele mai grosolane cu plebea nesănătoasă a marelui oraș decăzut [22].

Andronic, cu manierele sale insinuante, cu limbajul său onctuos împodobit de citate din Sf. Pavel, autorul său favorit [23], cu ambiția sa răbdătoare și cu poftele sale pe cît de cumplite, pe atît de tăinuite, era omul care îi trebuia acestei societăți de promiscuitate morală.

El s-a îngrijit mai întîi ca să fie pus la cale de către fiii și fiica sa un complot contra împărătesii [24]. Acesta fiind descoperit, conjurații au fost prinși, judecați, pedepsiți; cei mai vinovați au scăpat, firește, căci intriga fusese foarte ingenios ascunsă. Ceva mai tîrziu, pentru a se feri de o arestare, familia Cezarilor s-a refugiat la Sf. Sofia, unde după tradiție poporul proceda la proclamarea împăraților. Latini și iberi îi înconjurau, preoți purtau înaintea lor cruci și icoane. Au fost devastări și incendii. După un asediu în toată legea și lupte sîngeroase, Cezarii[h] au putut să iasă din basilică obținînd siguranța vieții. Cum patriarhul Teodosie[i] îi susținea pe cei
77 doi prinți, el nu a mai îndrăznit // să se arate la palat [25].

În consecință un mare număr de persoane compromise a trebuit să exulte cînd a fost semnalată sosirea la Chalkedon, situat în fața Capitalei, a lui Andronic însoțit de soldați și de vase, a căror importanță a știut să o exagereze. Chiar dacă Niceea nu îl accepta, el ocupase Nicomedia și alte locuri. Flota de sub comanda lui Andrei Kontostephanos i s-a supus lui. Imperialii care vruseseră să oprească înaintarea lui fuseseră risipiți. Dar

[22] Cf. Diehl, în „RHSEE", 1929.
[23] Choniates, 298.
[24] Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 381.
[25] Choniates, 301—303, 305—308, 312 ș.u. Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 382 ș.u

„alamanii" mai rămăseseră încă în jurul favoritului. Acesta i-a fost dat în mîinile lui Andronic „la palatul roşu, la zece mile de Constantinopol" şi, din porunca lui, protosebastul a fost orbit şi mutilat [26].

Pretendentul cu intenţiile sale încă tăinuite, a fost deci primit fără greutate în Constantinopol. Latinii, solicitaţi de împărăteasă, nu au îndrăznit să lupte. El a fost de îndată stăpînul Curţii şi al oraşului imperial. Aruncînd în închisoare pe văduva lui Manuil (care a dispărut curînd, gîtuită şi aruncată în mare) [27] şi de asemenea pe Cezar şi pe „Cesarissa", a pus pe partizanii săi să-l „silească" să primească regenţa, apoi calitatea de coleg al tînărului împărat, pe care l-a dus ca să fie încoronat la Sf. Sofia de către patriarhul[j] Vasile [28], îmbrăţişîndu-l şi mîngîindu-l cu drag. Într-o zi, frumosul copil cu părul de aur, nu a mai fost văzut nici el. Se şoptea că fusese spînzurat sau asfixiat la o serbare de către vechiul şi bunul său prieten, că acesta îi zdrobise coastele cu buzduganul său de fier pentru a se asigura că era mort de-a binelea, şi că micul cadavru zăcea în fundul mării. Şi pentru a legitima uzurparea sa, Andronic — în ciuda vîrstei sale — s-a însurat cu fetiţa[k] ce fusese logodnica fiinţei plăpînde asasinate acum de el [29].

NOTE

a. Se reia firul prezentării istorice din capitolul intitulat *Imperiul bunilor cavaleri*.

b. După Chalandon *(Les Comnène. . .)*, ar fi fiul lui Teodor Gabras, strateg al themei Chaldia din părţile Pontului, care a stăpînit în 1098 Trapezuntul ca principat autonom. Ulterior acesta a încăput în mîinile altora, printre care şi Grigore Taronites. Nu se ştie ce legătură de rudenie este între acesta şi Mihail Taronites, cumnatul lui Alexios I.

c. Vasile Batatzes sau Vatatzes, strateg, duce al Tracesienilor sub Isac Anghelos, luptă contra lui Teodor Mancaphas, care ocupase Filadelfia şi Lydia.

d. Protosebastul Alexios era fiul lui Andronic, fratele lui Manuil mort în 1143 şi al Irinei, sebastocratoriţa, închisă, apoi exilată la Sofia. În 1180 protosebastul avea vreo 40 de ani.

e. Toate aceste zvonuri erau puse în circulaţie de rudele ambiţioase ale tînărului Alexios II: în primul rînd sora sa vitregă Maria, cu soţul ei Cezarul Rainier, şi fiii lui Andronic, viitorul uzurpator. Era folosită din plin ura populaţiei din Constantinopol contra latinilor.

f. În locul lui Leon Stypes (1134—1143) a fost instalat Mihail II Kourkouas (1143—1146).

g. Aluzie probabil la regina văduvă a Ierusalimului, Teodora Comnena, care fuge cu el şi îi împărtăşeşte viaţa aventuroasă, rătăcind pe la diverşi stăpînitori musulmani.

h. Maria şi soţul ei Cezarul Rainier (de Montferrat).

i. Patriarhul Teodosie Boradiotes (1179—1183).

j. Vasile II Kamateros, patriarh (1183—1187).

k. Agnes, fiica lui Ludovic VII. Ulterior s-a măritat cu Teodor Branas, fiul generalului şi pretendentului Alexios Branas, înrudit cu Comnenii, ucis de Isac Anghelos. La venirea cruciaţilor latini, ea nu mai ştia limba ei maternă. Raliat la Imperiul latin, Teodor Branas a fost instalat la Adrianopol, într-o feudă aproape autonomă.

---

[26] Benedict de Peterborough.

[27] Au fost distruse chiar şi reprezentările sale; Choniates, 433.

[28] Vezi expunerea atît de amplă a aceluiaşi Choniates, 318—325.

[29] *Ibid.*, 326, 328—339. Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 392 ş.u. Vezi şi cronica în l. engleză a lui William de Newbridge.

II

UN ÎMPĂRAT „IACOBIN“: ANDRONIC

78 // Noul „autocrat“ nu s-a oprit acolo. El a urmărit cu o ferocitate neobosită pe toți cei care mai păstrau vreo importanță politică și care ar fi putut să primejduiască acest tron dobîndit printr-un dublu asasinat și pe care voia să-l transmită fiului său de o fire asemănătoare, principele Ioan [1]. Marea familie a Anghelilor favorizase la început venirea sa la tron. El a vrut să o distrugă. Acel Teodor Anghelos care ocupase Brussa, în Asia Mică, a fost orbit. Isac, care făcuse zice-se, studii la Paris și se pricepea în medicină [2], refugiindu-se la Niceea a scăpat de la o soartă asemănătoare numai datorită unei capitulări oportune; s-a putut vedea capul tovarășului său de revoltă Teodor Cantacuzinul, expus la Constantinopol.

Dacă Andronic a pus din nou ordine în administrația fiscală, ceea ce a constituit marele, dar singurul său merit, în schimb el a fost pentru tot ce mai rămînea din aristocrația bizantină, un flagel al cerului [3].

A ucide aristocrați, era în vremea aceea o distracție pe care putea să și-o permită fără risc un împărat care se credea iubit de popor și care dispunea de ceva trupe. Paflagonienii[a] lui Andronic își inauguraseră rolul la intrarea în Constantinopol a șefului lor — care mai purta încă boneta de lînă a caucazienilor pe care avea în curînd să o schimbe cu coroana imperială — prin jefuirea și măcelărirea // latinilor[b], pînă chiar și a unui legat
79 papal[c], ucis în veșmintele sale pontificale [4]. Și ceea ce începuseră ei cu insolența mercenarului biruitor a fost continuat de-a lungul mai multor zile, de către plebe, de către meseriași și de oamenii fără căpătîi [5], cu cruzimea celui slab îndelung molestat, care găsește clipa prielnică pentru răzbunarea sa.

Acest măcel a avut drept urmare, din punctul de vedere al occidentalilor, scoaterea Imperiului grec în afara legii și a drepturilor oamenilor. Nemulțumiții s-au adresat tuturor națiunilor din lumea catolică și chiar regelui[d] ungurilor [6]. Era îngăduit să pedepsești prin toate mijloacele un regim care se mînjise cu asemenea crime.

---

[1] Vezi Eustachie de Tesalonic, *op. cit.*, 411, 413. Despre persecuțiile lui Andronic, Choniates, 380 ș.u., 404, 418, 429, 433, 437—438. Fiul său, Alexios; *ibid.*, 337 ș.u.; fiul său Manuil, *ibid.*, 440.

[2] Benedict de Peterborough: „Clericus sapiens, quem Graeci nominabant Sacwize [Isaakios latine autem Isak, qui tempore persecutionis in transmarinis partibus, Parisius commorans, scholas frequentabat ut in doctrinis Latinorum linguam et mores illorum disceret". Cf. Iorga, *Interpénétration de l'Orient et l'Occident au M.-Âge*, 33, nota 1.

[3] Nu aș putea da crezare unei convenții între Andronic și Saladin prin care i s-ar fi oferit Imperiului Locurile Sfinte. Ea nu e menționată decît în *Annales Reicherspergenses*, M.G.H., XVII, 511.

[4] Eustachie de Tesalonic, *loc. cit.*, 396—398.

[5] Totuși Benedict de Peterborough menționează prima biserică latină de stat, întemeiată de Andronic, iar marele său domestikos al Orientului era un Guy (Γίδος), 430. Tot el menționează și comiți, „comites", κόντοι; el afirmă că nu se pricepe să traducă acest termen: κόντοι, εἰπεῖν δὲ συνηθεστέρως, κόμητας (μισῶ γὰρ τὸ ἀκράτως βάρβαρον), 466. Andronic îi califică pe latini drept πεδιλόρραφοι, Choniates, 411.

[6] Eustachie de Tesalonic, 416.

Misiunea de răzbunare a fost acceptată de regatul normand, care — format peste ruinele posesiunilor greceşti în Italia, rămase definitiv pierdute pentru bizantini acum, după moartea lui Manuil — înţelegea ca o datorie să întindă dominaţia latină şi asupra ţărmului oriental al Adriaticii.

Ca pe vremurile din trecut ale lui Guiscard, s-a recurs din nou la sistemul de a înfăţişa populaţiilor un pretendent, un moştenitor legitim al Imperiului [7]. Copilul lui Manuil şi al Elenei, „străina" (Xeni), nu putea fi uitat aşa de curînd. Ani de zile au fost văzuţi în Asia, cîştigînd aderenţi gata la orice sacrificiu, adolescenţi frumoşi cu părul blond care pretindeau că sînt tînărul împărat Alexios, el însuşi, scăpat printr-o minune de asasinii săi. Unul din aceşti falşi Alexios s-a înfăţişat regelui Siciliei[c], care s-a prefăcut
80 că // este încredinţat de descendenţa sa şi de drepturile sale. A fost îmbarcat pe un vas al marii flote normande [8], care a dus o armată de cavaleri sicilieni, de provensali, de aventurieri, de cutezători „fie ce o fi" la Durazzo. Oraşul a fost ocupat prin trădarea ginerelui lui Andronic, Romanos, comandantul Dunării [9]. În vreme ce vasele făceau înconjurul coastei occidentale a Peninsulei Balcanice, îndreptîndu-se spre Tesalonic — celălalt obiectiv al ambiţiilor normande — trupele de uscat apucau către acelaşi ţel, drumul lung al Macedoniei, primind peste tot supunerea oraşelor şi a castelelor [10].

David Comnenul, un principe care scăpase de la moarte — dar care o simţea foarte aproape şi îl servea pe împăratul criminal în limitele acestui sentiment — trebuia să vegheze asupra oraşului al doilea al Imperiului. El a trimis rapoarte false la Constantinopol, şi ocupat doar de plăcerile sale de bărbat tînăr, a lăsat pe normanzi să opereze în voie. El nu a capitulat, dar a lăsat grija războiului subordonaţilor săi şi mulţimii pestriţe care locuia la Tesalonic. Latinii au intrat deci în oraş şi l-au devastat. După ce au supus populaţia la toate ocările[f], după ce au tîrît pe preoţi de barbă şi după ce au aruncat în stradă pe puternicii din ajun, fără a uita să profaneze bisericile [11], s-au împărţit în trei grupuri şi au pornit spre Constantinopol.

Fără îndoială că regele Gulielm nu ar fi instalat acolo pe băiatul cu bucle blonde care îşi zicea Alexios II [12], şi episcopii greci din cele Două Sicilii şi protestaseră contra proiectului pe care îl formase noul lor suveran
81 de a lua titlul şi scaunul împăraţilor, stăpînii săi legitimi. Dar // flota normandă a înaintat pînă la Helespont fără ca veneţienii, împăcaţi cu Imperiul, să-i fi alergat în ajutor [13].

Cînd s-a aflat în Capitală că latinii puseseră stăpînire pe Seres şi că erau acum chiar la Mosynopolis[g], a fost o mişcare unanimă pentru răsturnarea împăratului pe care plebea îl aplaudase pînă atunci în toate capriciile

---

[7] Însă potrivit cu Eustachie, el ar fi vrut să fie însuşi împărat, 418. Cf. G. Spata *I Siciliani in Salonicco*, Palermo, 1892.

[8] Kinnamos, 384 ş.u. Cronicarul crede că este în realitate „Alexios exilat la Sciţi".

[9] Eustachie de Tesalonic, 423.

[10] După povestirea atît de colorată, plină de termeni populari, a lui Eustachie, *loc. cit.*

[11] Eust. de Tes., *op. cit.*

[12] I se atribuia această intenţie; Kinnamos, 414.

[13] Iorga, *Venise, loc. cit.*

și toate crimele sale. Andronic[h] a vrut să-l aresteze pe Isac Anghelos care se ascundea într-o mahala a Capitalei, așteptînd ora venirii sale la tron, care îi fusese prezisă[14]. Dar acesta a doborît pe favoritul imperial și pe marele maestru al caznelor care fuseseră trimiși contra lui, după care s-a refugiat la Sf. Sofia din care și-a făcut cartierul său general. Atunci patriarhul s-a plecat noii situații și a coborît asupra capului proscrisului coroana care era în biserică pe altar[15].

Andronic nu a găsit soldați care să-i apere tronul. După ce a propus să-și cedeze coroana fiului său mai mare, el a fugit spre gurile Dunării, a fost prins, i s-a tăiat o mînă și i s-a scos un ochi, apoi legat de o cămilă rîioasă, a fost plimbat în fața mulțimii care nu i-a cruțat nici o suferință, nici o înjosire, pînă ce în sfîrșit s-a stins viața în trupul său bătrîn, mutilat[16]. Așa a început domnia lui Isac Anghelos (12 septembrie 1185).

NOTE

a. Andronic petrecuse o parte din anii săi de rătăciri prin regiunile învecinate cu Paflagonia, iar în urmă fusese numit de Manuil guvernator al acestei provincii.

b. Rascoala plebei si măcelărirea latinilor din Constantinopol, deși instigate de Andronic, au avut loc in mai 1182, înainte de intrarea sa în Capitală. Abia după un an (septembrie 1183) a avut loc încoronarea sa și două luni după aceea dispărea Alexios II.

c. Cardinalul Ioan, legatul papii Alexandru III. A fost decapitat, iar capul sau a fost agățat de coada unui cîine.

d. Bela III, fostul „Cezar Alexios" era cumnatul regentei Maria de Antiohia, care devenise împărăteasa Elena.

e. Gulielm, „cel bun", rege al Siciliei (1166—1189).

f. Ororile săvîrșite de latini la Tesalonic în 1185, răspundeau acelora de la Constantinopol din mai 1182.

g. La jumătate drum între Tesalonic și Constantinopol.

h. După Ch. Diehl, această măsură fusese luată din inițiativa personală a celor doi dregători in lipsa lui Andronic.

III

SANCȚIUNILE LATINILOR

82 // Victoria repurtată la Mosynopolis de către generalul Branas asupra normanzilor, care înaintau în bande în dezordine, a dat noului împărat prestigiul unui salvator al Imperiului, dar acest prestigiu a dispărut curînd. Provinciile nu îl voiau pe Isac. Acest Alexios Branas, proclamat basileus de către armată, a reușit să supună toate orașele din părțile Europei. Așadar,

---

[14] Ben. de Peterborough. O precizare asemănătoare i se făcuse și lui Andronic.

[15] Choniates, 444—446, 449, 451—452, 466.

[16] Alte amănunte îngrozitoare în Ben. de Peterborough; Iorga, *Interpénétration*. . ., 33—34. Fiii săi au fost orbiți; Choniates, 466. Despre măsurile populare ale lui Andronic „plugarul", *ibid.*, 429—430, 432. Vezi și Wilken, *Andronikos Komnenos*, în „Historisches Taschenbuch" de Raumer, II (1831), 431—548. Cognasso, *op. cit.* și alți istorici exagerează în mod ciudat tendințele democratice ale acestui monstru moral.

cînd împăratul constantinopolitan a avut norocul să fie învingător, cu ajutorul lui Conrad de Montferrat[a], soţul surorii sale şi cu acel al latinilor cu lănci lungi [1], el s-a înjosit pînă a pune să fie rostogolit înaintea lui în batjocoră capul învinsului, aruncat ca o minge şi trimis apoi în dar văduvei nenorocite, prăbuşită din visul ei imperial [2].

Era fapta unui nou Andronic. Isac nu a precupeţit dealtminteri nici persecuţiile, nici orbirile principilor aparţinînd dinastiei Comnenilor [3]. El l-a iertat doar pe împăratul din Asia, care ocupase odinioară Filadelfia, acel Teodor Mangaphas[b], numit ulterior „Teodor cel Bun". El a fost primul împărat din dinastia Anghelilor care avea să plătească tribut turcilor, trimiţîndu-le în fiecare an cinci „centenari" de argint şi ţesături frumoase siriene, fabricate la Teba [4].

Atunci românii [5], vlahii din Tesalia, cărora li se impuseseră dijme prea neobişnuite, s-au ridicat sub conducerea lui Petru şi Asan, doi fraţi
83 proprietari de turme [6], dintre care unul căutase zadarnic să obţină // o feudă de stratiot şi fusese chiar pălmuit cu acest prilej de către un dregător imperial [7]. Tot muntele s-a aflat curînd în stare de răzvrătire şi a trimis bande armate cu săgeţi, care ocupau oraşele rău păzite, devastau tîrgurile, ridicau vitele, tăiau comunicaţiile şi împiedicau orice cîrmuire normală de la Seres şi Berrhoe pînă la Varna, Filippopol şi Adrianopol. O bună parte din an călăreţii cumani erau la dispoziţia păstorilor războinici, ajunşi stăpînii rătăcitori şi prădalnici ai Bulgariei, atît cea de la Preslav, cît şi cea de la Prespa şi de la Ohrida [8].

Sîrbii au folosit acest prilej şi au atacat Skoplje. Alianţa cu Bela, regele Ungariei, pe care Isac, ginerele[c] său, s-a dus să-l întîlnească la frontieră, trimiterea de contingente ungare pe drumul Vidinului, concursul ruşilor contra cumanilor, repetatele expediţii ale ofiţerilor bizantini şi chiar ale împăratului însuşi, nu au reuşit să restabilească ordinea şi să distrugă aceste bande de îndrăzneţi luptători de gherilă [9]. Drapelul imperial a fost capturat şi pînă în secolul XIV, la Trnovo, el era scos şi expus privirilor în ziua de Bobotează [10]. Niciodată Imperiul nu fusese atît de sărac: a trebuit în curînd să se alerge la vînzarea operelor de artă şi a obiectelor preţioase de cult, păstrate în biserici.

Singurul general care a arătat pricepere pentru acest fel de campanii, Constantin Anghelos, s-a răsculat la rîndul său şi a fost pedepsit cu pierderea ochilor [1193]. Dar raziile de vlahi au continuat ca mai înainte, iar împăratul

[1] Choniates, 503—504. El luptă şi contra vlahilor, *ibid.*, 516. Pentru cariera sa ulterioară la Ierusalim, ca rege, 516—517.

[2] *Ibid.*, 489 ş.u., 496, 507.

[3] *Ibid.*, 549 ş.u., 554—561.

[4] Vezi Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

[5] Βλάχων φωνή (limba vlahilor); Choniates, 617.

[6] Însă fratele lor, Ioniţă, avea o casă la Constantinopol; *ibid.*, 548.

[7] Despre μοῦλτοι şi situaţia din partea aceea, Kekaumenos; îndeosebi 63—64.

[8] Choniates, 482 ş.u.

[9] *Ibid.*, 569 ş.u., 612 ş.u.; Acropolitul, 20 ş.u. V. şi Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, I şi Iorga, *Gesch. des rum. Volkes*, I.

[10] Teodor din Scutari, la sfîrşitul textului Aeropolitului, ed. Heisenberg, 295, nr. 59.

84 se închisese[d] în Constantinopol unde stătea izolat, în vreme ce ofiţeri, // mai degrabă independenţi şi fără legături între ei, comandau pînă la Durazzo şi la Tesalonic şi membrii marilor familii se instalau ca stăpîni în oraşele Ahaiei şi ale Peloponesului: Atena, Teba, Corint, Neopatras, Lacedemona, iar albanezii cei aspri din munţi, se pregăteau să scuture jugul bizantin.

Nici nu trebuia mai mult pentru a trezi poftele Occidentului: veneţienii care aveau multe jigniri de răzbunat şi voiau să scape de neîncetatele ocări împlîntînd steagul de luptă al Sf. Marcu pe toate aşezările necesare comerţului lor în Orient, de la Modon-Methona pînă la Constantinopol şi Smirna; normanzii întotdeauna atraşi de prada grecească, aventurierii din Franţa şi din Lombardia care adulmecau marile cuceriri posibile, Curtea pontificală, în sfîrşit, care credea că venise ceasul ca să doboare definitiv trufia înrădăcinată de care grecii dăduseră de atîtea ori dovadă.

Pînă acum, o primă oară, în timpul expediţiei care a dat Tesalonicul în mîinile normanzilor, Imperiul fusese în primejdie de a se nărui. Întîmplarea norocoasă a victoriei de la Mosynopolis îl salvase. Aceeaşi primejdie a reapărut a doua oară, cu prilejul sosirii în Peninsula Balcanică a soldaţilor cruciadei a treia[e].

Filip, regele Franţei, Richard, regele Angliei, au trecut spre Locurile Sfinte pe mare. Deşi acesta din urmă — socotind că are de răzbunat o jignire[f] — a reuşit să înfrîngă şi să captureze pe acel Isac, fost rebel al Imperiului, care ocupase insula Cipru după căderea lui Andronic şi se intitula „împărat", el şi-a cedat această cucerire regelui deposedat al Ierusalimului, ocupat acum de sarazini [11]. Aşadar, aceste două valuri ale cruciadei nu atingeau „ţara Greciei".

Altfel s-au petrecut lucrurile cu împăratul german Frederic Barbarossa însuşi, care, trecînd prin Ungaria, a apărut în Balcani, desigur ca pelerin,
85 dar arătînd că // vrea să facă pe stăpînul, în calitate de împărat legitim ales, sprijinit pe o lungă activitate de războinic şi cavaler, împotriva acestui mişel uzurpator bizantin.

Căpetenia vlahilor şi bulgarilor, Petru, care îi ceruse coroana imperială a Orientului, ambiţionată de el, ca de toţi dinaştii care se succedaseră de secole în aceste regiuni, a întîmpinat un refuz. Dar bizantinii erau încredinţaţi că Frederic venea pentru a pune capăt dominaţiei lor, de cîtăva vreme absolut ostilă la tot ce era „latin", atît cavaleri cît şi negustori. În această epocă de aur pentru ghicitori şi pentru preziceri, se aflase prin oracole că Cezarul german va intra pe poarta de la Xylokerkon, spre a reuni pe capul său cele două coroane „romane" [12].

Imperiul l-a tratat deci ca pe un inamic, nedîndu-i libera trecere, ci dimpotrivă, închizîndu-i drumurile şi pornind contra armatei sale cete de hărţuitori „alani". În faţa lui oraşele se goleau, la Filippopol nu au mai rămas decît săracii şi paulicienii eretici [13]. Aşadar, în ciuda tratatului de liberă trecere încheiat la Nürnberg [14], au avut loc conflicte armate în care

[11] Cf. Iorga, *France de Chypre*, Paris, 1931, 11 ş.u., 81 ş.u.
[12] Choniates, 528.
[13] *Ibid.*, 526—528, 535.
[14] Dölger, *Regesten*, nr. 1580. Cf. *ibid.*, nr. 1591 ş.u.

bizantinii pînă în cele din urmă întotdeauna o luau la fugă [15]. Frederic, căruia i se refuzase trecerea în toamnă, a rămas toată iarna anului 1189 în vecinătatea Constantinopolului, care tremura în faţa lui, în vreme ce vlaho-bulgarii răsculaţi tresăltau de bucuria acestei prezenţe [16]. S-a ajuns la începutul anului 1190 la o înţelegere [g] care îi îngăduia lui Frederic trecerea sa în Asia, împreună cu toţi ai săi, sub garanţia a numeroşi ostateci daţi de Isac Anghelos, care se şi grăbea să încheie convenţii cu noul stăpîn al Egiptului, „Sudanul Saladin" [17].

86 // În sfîrşit, germanii care au trecut la Gallipoli au biruit pe turcii din Asia Mică la Filomelion şi au intrat în Iconium, care nu putuse fi cucerit de nimeni pînă atunci [18]. Coloşii de oţel, a căror privelişte umplea de uimire şi de admiraţie lumea orientală a „schismaticilor" şi a „păgînilor" [19], au intrat apoi în defileurile Armeniei. Un viitor strălucit se deschidea înaintea acestei cruciade pornită în împrejurări excepţionale. Dar moartea fulgerătoare a bătrînului împărat în unda îngheţată a Selefului a pus capăt definitiv tuturor speranţelor. Ea a eliberat şi pe cei din Constantinopol de o mare grijă [20]. Prin Antiohia, Beyrut, Tyr, fiul lui Frederic a ajuns la Acra [21].

Cît priveşte pe cruciaţii din Franţa şi din Anglia, ei apucaseră cu regii lor calea mai sigură a mării [22].

Dar anarhia dinăuntru se accentua. Dezagregarea Imperiului aproape închis în Constantinopol, fără armată şi fără flotă, era tot mai vădită. Un pirat genovez, Caffaro[h], fost negustor la Constantinopol, era adevăratul stăpîn al Arhipelagului şi cînd a vrut să dobîndească Hadramyttionul[i], l-a dobîndit. Cele cîteva vase de care dispunea împăratul au căzut în puterea corsarilor de la Sestos, din faţa Capitalei. Pentru a-şi înceta acţiunea, acel
87 Caffaro cerea şase „centenari" de aur şi // pentru colonizarea oamenilor săi un teritoriu de şapte ori cît acela necesar locuinţelor lor. A trebuit ca bizantinii să se adreseze pisanilor şi mai ales unui marinar din Calabria, Sturione, pentru a se termina odată cu acest inamic îndrăzneţ. Însă Marea Neagră rămînea la dispoziţia piraţilor greci [23].

Însă primejdia din partea latinilor avea să reapară foarte curînd. Fiul lui Frederic Barbarossa, Henric VI, moştenitor prin căsătoria sa cu prin-

---

[15] Choniates, 534 ş.u.

[16] *Ibid.*, 537—538.

[17] Vezi, Otto Fris, *Gesta Friderici imperatoris*, I, 1912; O. Riezler, *Der Kreuzzug Kaiser Friedrichs I*, în „Forschungen zur deutschen Geschichte", X (1870); K. Fischer, *Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friederichs I*, Leipzig, 1870; B. Zimmert, *Über einige Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Friederichs I*, în „Jahresbericht" a Şcolii reale germane din Praga, 1907—1908; acelaşi, *Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190*, în „B.Z.", XII, 42 ş.u. (tratatul *ibid.*, XI, 303 ş.u. Cf. *ibid.*, 689—690); relaţiile cu Saladin, *ibid.*, XII, 49—50, nota 3.

[18] Choniates, 540 ş.u. Cruciaţii au fost primiţi rău la Filadelfia, dar bine la Laodiceea; *ibid.*, 539.

[19] *Ibid.*, 543—544.

[20] *Ibid.*, 544—546. Cf. pentru o pregătire de ansamblu, Ansbert, în *Fontes rerum austriacarum.*

[21] *Ibid.*

[22] Zimmert, în „B.Z.", XII. Cf. Böhmer, *Acta Imperii selecta*, 152.

[23] Un Constantin Phrangopoulo, „fiul de franc". Vezi Choniates, 636—637, 699—700.

țesa Constantia, a Regatului celor Două Sicilii, își propusese cu sînge rece și fără acel element de romantism care caracterizează proiectele principilor normanzi, să reunească lumea întreagă sub dominația unui Cezar unic. Dacă a purtat tratative cu Isac, cerîndu-i să-i cedeze coasta Adriatică [24], el nu a făcut aceasta decît pentru ca să treacă timpul. În așteptarea cuceririi Orientului prin distrugerea Imperiului bizantin și pornirea cruciadei, care corespundea îndoitei sale datorii de rege normand și de împărat, el a impus jalnicului „basileu" obligația de a da asistență pelerinilor și de a plăti un tribut de 16 centenari de aur după măsura Occidentului.

La 8 aprilie 1195 s-a produs la Constantinopol o nouă schimbare de domnie, după o nouă revoluție criminală [25]. Alexios, fratele mai mare al împăratului, se considera nedreptățit de venirea pe tron a fratelui său. În cursul unei expediții contra vlahilor a pus să fie proclamat împărat de către devotații săi de aproape și de către soldații pe care știuse să-i cîștige de partea sa. Isac a fost orbit și aruncat în închisoare, împreună cu fiul său din prima căsătorie, Alexios [26].

88 Alexios III, care a adoptat numele[j] de Comnen [27] și care era al treilea la // șir din împărații aceștia perverși și cruzi, nu s-a arătat cu nimic superior celui pe care îl înlăturase. El a oferit spectacolul unor scandaluri domestice [28] și s-a bucurat și el la vederea capetelor tăiate care i se trimeteau pentru a-i dovedi zelul cu care era servit. Indivizi îndeobște disprețuiți ca acel Constantin Mesopotamitul [29], erau favoriții săi. S-au ivit deci noi pretendenți, între alții Alexios Kontostephanos sau Ioan Comnenul, împăratul de o zi [30], care după neizbînda rebeliunilor pe care le provocaseră și-au căutat un refugiu în Sf. Sofia. Meseriașii din Capitală au devastat și au ars casele celor mari care nu le erau pe plac; ei s-au legat chiar și de biserici și de moscheea de curînd ridicată pentru sarazinii locuind în Constantinopol, și au deschis porțile închisorilor dînd drumul răufăcătorilor. Restabilirea ordinei a fost trudnică și s-au putut vedea atîrnate de zidurile orașului multe capete tăiate, trupurile fiind aruncate cîinilor.

Pentru a strînge suma de răscumpărare a Imperiului făgăduită lui Henric VI, Alexios III a cerut supușilor săi, și ei împovărați peste măsură de dări, plata așa-zisului „alamanikon" [k], „răscumpărarea față de germani" și a completat suma despoind bisericile și mănăstirile și scotocind chiar prin mormintele foștilor împărați.

Pentru a crea familiei sale drepturi dinastice asupra Imperiului de Răsărit, Henric își însurase fratele, Filip de Suabia (desemnîndu-l poate ca viitor vicar al său la Constantinopol) cu Irina, fiica lui Isac Anghelos și

---

[24] Dölger, *Regesten*, de la această dată.

[25] Cf. Cognasso, *Un imperatore bizantino della decadenza, Isaaco II Angelo*, în „Bessarione", XXX (1915), 29—60, 239—289 și Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 48.

[26] Choniates, 595.

[27] *Ibid.*, 605.

[28] *Ibid.* A alungat-o pe împărăteasă ca „adulteră"; *ibid.*, 646. Aici trebuie așezat textul nr. 1623 al lui Dölger, *loc. cit.*

[29] Choniates, 640 ș.u., 649.

[30] Heisenberg, *Nikolaos Masarites*, Würzburg, 1907. Cf. Kedrenos, 652—653, 692—694 ș.u., 696 ș.u., 698—699. Cf. și *ibid.*, 725—726.

văduva unui membru al dinastiei normande[l]. În aceste condiții moartea lui Henric, împăratul german din Sicilia, a însemnat o ușurare pentru imperiul Anghelilor. Dar totuși erau subiecte de temere din partea Germaniei, al
89 cărei // nou rege, acest Filip, însuși, era chiar ginerele împăratului detronat. Tînărul prinț Alexios, fiul lui Isac Anghelos, reușise să fugă pe o corabie pisană[31] și se refugiase la sora lui.

În situația creată în Occident de moartea lui Henric, desigur că pretendentul nu ar fi găsit ușor mijloacele pentru recuperarea drepturilor sale, fără conflictul intervenit chiar atunci între împăratul în scaun și Veneția. O dată mai mult fuseseră comise stoarceri la Constantinopol, în dauna supușilor Republicii Serenisime și pe deasupra cei din Bizanț refuzau să achite guvernului dogelui rămășițele datorate din despăgubirea promisă solemn de răposatul împărat Manuil[32]. Imperiul, care folosise vasele pisane contra comerțului venețian, întreținea chiar pe seama sa pirați care atacau fără deosebire vasele turcești și cele creștine. Părea neîndoios că Veneția era hotărîtă să acționeze energic lovind cu toată puterea.

NOTE

a. Conrad era frate cu Cezarul Rainier, soțul Mariei. El însuși fusese în slujba lui Manuil Comnenul. Însurat cu Teodora, sora împăratului Isac Anghelos, nu rămîne prea mult la Constantinopol. În 1187 pleacă să lupte în Palestina, apără Tyrul împotriva lui Saladin, o răpește pe Isabella, moștenitoarea regatului de Ierusalim după moartea surorii ei Sybilla, și se înfățișează ca rival al lui Guy de Lusignan, care ajunsese rege ca soț al Sybillei, sora regelui Balduin. În 1191 este declarat solemn moștenitor al lui Lusignan. Moare asasinat în 1192. Aceeași regină, Sybilla, fusese măritată cu fratele mai mare al lui Conrad, Guillaume. Frații de Montferrat erau nepoții de soră ai împăratului Conrad III și veri buni cu Filip August, regele Franței.

b. Se proclamase basileu la Filadelfia. În 1205 va fi înfrînt împreună cu Constantin Lascaris, de către cavalerii latini conduși de Henric, fratele împăratului Balduin.

c. Isac, făcînd pace cu Bela III a luat de soție (1185) pe fiica acestuia Margareta, care ca împărăteasă s-a numit Maria. După cruciada latinilor, ea va ajunge soția lui Bonifaciu de Montferrat.

d. Totuși a pornit personal în mai multe rînduri contra sîrbilor și bulgarilor.

e. Provocată de cucerirea Ierusalimului de către Saladin în 1187. Regele Filip este Filip-August.

f. Vasul pe care călătorea cu suita ei sora lui Richard, Ioana, văduva lui Gulielm „cel bun" al Siciliei, naufragiind pe coasta Ciprului, „împăratul" acestei insule a vrut să rețină ca prizonieri pe naufragiați.

g. Cînd Frederic se apropia amenințător de Constantinopol.

h. Sau Gafforio (vezi și L. Bréhier, *Le monde byzantin*, I, 359).

i. Situat în golful din fața insulei Lesbos.

j. Era descendentul direct al lui Alexios I Comnenul, bunica sa, Teodora, fiind fiica acestuia.

k. Este tributul de 16 centenari de aur menționat mai sus.

l. Irina Anghelos, măritată în 1193 cu Roger de Apulia, fiul ultimului rege normand al Sicilei și rămasă văduvă în 1195.

---

31 *Ibid.*, 711.

32 Mai rămîneau din cei 15 centenari de aur, 20 de mine; *ibid.*, 713. În noiembrie 1198 fusese încheiat ultimul tratat de privilegii; Dölger, *Regesten*, nr. 1647.

IV

CRUCIADA PENTRU CUCERIREA BIZANȚULUI

Evenimente neașteptate au pus la îndemîna pretendentului [Alexios IV Anghelos] forțe de uscat considerabile. Foulques de Neuilly, un simplu preot de parohie, a cutreierat Franța predicînd necesitatea unei noi cruciade. Un număr de cavaleri și chiar doi fruntași ai feudalității franceze: Thibaut de Champagne și Baudouin (Balduin) de Flandra s-au legat să plece în cruciadă [1].

Șeful expediției care își propunea să restabilească regatul Ierusalimului
90 (atacînd mai întîi în Egipt — centrul puterii // noilor stăpîni ai Locurilor Sfinte —pe egiptenii lui Saladin, tînăr principe neînfricat și foarte popular, care de mult pusese stăpînire pe Damasc, capitala puternicului Nur-ed-din) [a] trebuia să fie Thibaut. Veneția a fost aleasă ca loc de îmbarcare.

Dar Thibaut a murit. Cavalerii din Champagne care constituiau o bună parte din armata cruciaților, nu au vrut să se îndrepte spre acel comite de Flandra, considerat oarecum ca străin față de Franța, spre a-i oferi conducerea expediției sfinte. Cineva care avea interes să o facă, l-a propus pe marchizul Bonifaciu de Montferrat. Acesta avea legături bine cunoscute cu Constantinopolul, căci diferiți membri din această familie (Rainier, Conrad aliați prin căsătorie cu Comnenii [și Anghelii]), jucaseră un mare rol în Imperiu, primul din ei visînd chiar să-i fie stăpîn. Bonifaciu nu făcuse legămînt de cruciadă, el nu avea relații strînse cu nobilimea din Franța. Era un spirit practic și egoist, care înțelegea să se folosească de expediție pentru a-și croi un regat vrednic de rudenia sa imperială și de vitejia sa personală.

Veneția îi oferea vase contra plată. Fiind în acel moment dușmana
91 Imperiului, ea avea cel mai mare // interes la nimicirea lui, spre a pune stăpînire pe porturile și insulele necesare marinei sale. Dar mai mult chiar: ea se considera ca făcînd parte din Imperiu prin burghezia sa din afară, exteritorială. În această calitate ea avea aceleași drepturi la succesiunea uzurpatorilor, care se iveau o clipă pe scena imperială, ca și normanzii, și ei o parte integrantă din Roma Orientului. Încă de acuma unele simptome arătau că ora acestei luări în posesiune nu era depărtată. Un oraș întreg urma astfel tradițiile semi-milenare ale vechilor antarți italieni [2]. Republica Veneției a mai primit pe deasupra și ofertele tînărului Alexios [Anghelos]

---

[1] Vezi și Riant, în „R.q.hist.", XVIII (1875); Hanotaux, în „R.H.", IV. De asemenea J. H. Krause, *Die Eroberung von Konstantinopel im 13 und 15 Jahrhundert*, Hale a.S., 1870; Klimke, *Die Quellen zur Geschichte des IV Kreuzzugs*, Breslau, 1875; Streit, *Beiträge zur Geschichte des vierten Kreuzzugs*, I. *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzugs*, Anklam, 1877; Teissier, *La quatrième croisade*, Paris; Riant, *Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat;* Simonsfeld, *Ein Bericht über die Eroberung von Byzanz im Jahre 1204*, în „Festschrift" von Christ, München, 1891; Walter Norden, *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, Berlin, 1898; Papadopoulos-Kerameus, *Documents grecs pour servir à l'histoire de la quatrième croisade*, în „R. Or. lat.", I (1893), 540—555; Gerland, *Das vierte Kreuzzug und seine Probleme*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum" (1904), 505—514; Mitrofanov, în „V.V.", IV, 461--523; Vladimir Sacharov, *ibid.*, VIII, 184 ș.u.; Fotheringham, *Genoa and the fourth crusade*, în „Engl. hist. Rev.", XXV (1910), 26—58.

[2] Iorga, *Veneția*.

sprijinit cu tot dinadinsul de cumnatul său Filip de Suabia. Alexios oferea dealtminteri supunerea bisericii orientale papei Inocențiu[b], pe care îl ispitea idealul de dominație universală a unui Grigore VII [3].

Lumea își făcea idei fabuloase despre bogățiile bizantinilor a căror politică, de mult, consta în a pune cît mai în evidență pietrele prețioase, veșmintele brodate cu aur, giuvaerele și obiectele prețioase din vremurile vechi, a căror vedere făcea o profundă impresie asupra barbarilor. Era de prevăzut că o cruciadă care număra așa de puțini baroni puternici și atîți aventurieri săraci, neposedînd decît armura lor și calul de luptă, nu ar fi în stare să plătească costul drumului pe mare. Dar iată că Alexios promitea să contribuie cu o trupă a sa la cruciadă și să mai dea, în afară de cincizeci de trireme pentru drumul pe mare [4], încă „două sute de mii de mărci pentru cei ce l-ar ajuta să-și recucerească moștenirea".

Se înțelege ce trebuia să rezulte din toate aceste împrejurări fatale Imperiului. Pentru a merge la Locurile Sfinte nu era numai calea maritimă de la Veneția la Tyr sau la cetatea St. Jean d'Acre, sau la Damietta, dar și
92 calea cealaltă pe care o urmaseră primii cruciați și care, părăsind // marea la Constantinopol, apuca drumul de la „Cevetot"[c] (Kyboton) spre Niceea, Armenia, Antiohia. În această ultimă ipoteză trebuia cerută libera trecere de la imperiali, care stăpîneau toată partea orientală a Asiei Mici și care pe deasupra mai fuseseră de mult aliați ai turcilor din Iconium, și chiar în așa măsură că nu îndrăzniseră să profite de expediția lui Frederic Barbarossa, care zguduise Sultanatul în plină decadență.

Se putea oare aștepta asemenea servicii de la acest împărat Alexios, aflat în conflict cu aceia[d] chiar al căror steag se ridica alături de acel al cruciadei pe vasele destinate drumului? Nu era mai bine de efectuat în cursul trecerii o acțiune de folos cruciadei și care ar fi în același timp un act de dreptate, reașezînd pe tînărul Alexios pe tronul tatălui său, care fusese orbit?

Nu putea fi nici o îndoială că această hotărîre fusese și luată de conducătorii expediției la plecarea din Veneția a vaselor cruciaților în august 1202. Altminteri nu s-ar fi suit pe una din galere dogele Dandolo însuși, deși bătrîn și orb, și șefii expediției nu ar fi refuzat să ia la bord pe legatul papei[e]. Nu se putea nici proclama un asemenea țel al cruciadei, cînd Ierusalimul se afla sub jugul necredincioșilor, și nici fulmina excomunicarea contra unor principi care se duceau să pregătească alipirea Bisericii schismatice scaunului catolic de la Roma. O parte din cruciați au simțit că este ceva tainic acolo: cei ce nu erau de acord, au refuzat cu îndărătnicie să se ducă la Veneția; și au fost să se îmbarce la Marsilia [5], așa cum făcuse grupul francez din cruciada precedentă și au plecat direct spre Siria.

93 Alții s-au desprins de expediție în cursul călătoriei pe mare, pe măsură //
ce se desena mai bine țelul „războiului sfînt" spre care erau duși. Cum regele Ungariei[f] deținea Zara, cruciații nu au pregetat să asedieze această cetate, care a fost luată cu asalt și restituită venețienilor. Era acum prea tîrziu,

[3] Choniates, 715.

[4] *Ibid.*, 517; Villehardouin, ed. Natalis de Wailly, 53—55, 57.

[5] Villehardouin, 59. Abatele de Vaux, frații de Montfort, seniorul de Boves vor intra în slujba regelui Ungariei, clientul papii; *ibid.*, 63. Abia au putut fi reținuți acei care voiau să meargă la Brindisi; *ibid.*, 65.

în octombrie, ca să se navigheze spre Orient și au trebuit deci să rămînă o iarnă întreagă în această Dalmație venețiană, ceea ce a legat mai strîns pe cruciați de politica dogelui.

În primăvară s-a pornit în sfîrșit pe mare și în acea clipă toată oastea a aflat ce trebuia să îndeplinească la Constantinopol. Alexios se afla pe una din galere și Bonifaciu de Montferrat și adoptase față de tînărul principe atitudinea unui tutore [6]. În cursul drumului, pretendentul s-a afirmat ca atare, obținînd să fie recunoscut de garnizoanele bizantine și de locuitorii de pe coastă ca și de cei din Andros [7], supuși al Imperiului.

În luna martie 1203 francezii, lombarzii și cei cîțiva germani conduși de marchiz, au avut în sfîrșit în fața ochilor adevărata minune a Constantinopolului, care părea că ar conține populația lumii întregi [8].

Împăratul Alexios III s-a prefăcut că nu știe nimic. El a oferit, după cum era obiceiul, libera trecere oaspeților purtători ai crucii. Dogele și Bonifaciu, adevărații șefi ai expediției, nu și-au ascuns misiunea lor. Declarîndu-l pe Alexios III uzurpator, i-au pus în vedere să-și cedeze locul moștenitorului legitim care se afla în tabăra lor în veșminte imperiale.

Împăratul a schițat gestul unei rezistențe. El avea luptători pisani, arcași din Orient, gărzi de englezi, de danezi, halebardieri întotdeauna credincioși suveranului de pe tron [9]. El avusese chiar timpul să-și adune un con-
94 tingent din theme. A fost văzut ieșind odată cu o oaste destul de mare, // pe care nu au îndrăznit să o atace cele cîteva mii de falnici cavaleri și de marinari venețieni sau de trupe dalmate.

Părea însă că totuși se urzește ceva chiar în Constantinopol, unde, o dată mai mult, lumea nu-l voia pe împăratul aducător de primejdie și de nenorocire. De la uzurparea lui Andronic, suveranii Bizanțului se temeau de Capitala lor și-și petreceau cea mai mare parte a timpului lor în palatele de agrement din împrejurimi: la Scutari, la Chalkedon [10], în acele *buenretiros* de pe malurile înflorite.

Alexios III s-a făcut deci nevăzut, fugind la Debeltos împreună cu fiica sa Irina[8] și luînd cu el zece „centenari" de aur [11], spre a evita o revoltă populară cu urmările ei probabile de orbire, mutilare și batjocoră. Îndată patriarhul a scos din temniță pe Isac cel orb, care și-a reluat locul pe tron alături de frumoasa prințesă din Ungaria, împărăteasa sa [12].

Cruciații însă nu s-au arătat pe deplin mulțumiți de această schimbare. Cel care se legase cu jurămînt față de ei, era fiul, nu tatăl. Au pretins ca pupilul lor să fie proclamat și el împărat și ca Isac să confirme printr-o bulă de aur [13] făgăduielile făcute de colegul său: trebuia acceptată această necesitate împovărătoare (1 august) și scotocit din nou prin biserici pentru a găsi

---

[6] *Ibid.*, 65.
[7] *Ibid.* 71: Alexios se dusese acolo cu Bonifaciu și cu contele Baudouin.
[8] „Que il semblait que il n'eust se là non"; *ibid.*, 75.
[9] Choniates, 717—723. Villehardouin, 97. Și un lombard, Nicolas Rosso; Villehardouin, 79.
[10] *Ibid.*, 77. Despre biserica Sf. Ștefan, *ibid.*, 73.
[11] Choniates, 723; Villehardouin, 105.
[12] *Ibid.*, 107.
[13] *Ibid.*, 109.

banii aşteptaţi de aliaţii din Occident drept preţ al serviciilor lor, dar nu fără a blestema lăcomia nesătulă a războinicilor latini [14].

Situaţia bănească a celor doi împăraţi era cu atît mai grea cu cît nu puteau fi siguri de nimic. Încă şi cu prilejul expediţiei lui Branas şi apoi a celei contra aceluiaşi Branas, Anghelii fuseseră constrînşi să jefuiască obiectele de cult, să vîndă funcţiile, să nu mai plătească salariile, să pună să se bată bani falşi. Ei trebuiseră să plătească germanilor şi turcilor un tribut
95 de răscumpărare şi de pace; // oraşele fuseseră scutite de impozit pentru a nu se abate de la fidelitate [15]. Pe deasupra, veniturile provinciilor nu mai aparţineau noilor stăpîni. Nici unul din oraşele mari din Europa şi din Asia nu declarase că îi recunoaşte. Alexios III mai avea încă sub el ţinutul rural; guvernatorii erau toţi oamenii săi. Tînărul Alexios a pornit în adevăr în expediţie pentru a supune Tracia, dar s-a reîntors fără a fi repurtat succese prea însemnate.

Dar cruciaţii nu mai voiau să aştepte. Contractul cu Veneţia fusese prelungit pe un an [16], dar ei vedeau că acest nou răgaz va fi tot atît de neîndestulător. Veneţienii erau mai ales iritaţi de atacurile recente ale populaţiei contra latinilor din Constantinopol, care trebuiseră să i se sustragă prin fugă. Se descoperise chiar intenţia de a incendia flota dogelui [17]. La rîndul lor, latinii au crezut că trebuie să se lege de moscheea necredincioşilor şi de numeroasa colonie de negustori „sarazini" precum şi de turcopolii locuind în Capitală [18]. Au fost provocate incendii care au distrus Circul, forul lui Constantin [19]. Palatele din suburbie au fost jefuite [20].

Era o situaţie evident imposibilă. Şefii taberei occidentale — care nu se puteau mulţumi cu familiaritatea tînărului lor client, care bea şi juca zaruri cu ei, distrîndu-se să-şi schimbe tichia sa de pe cap cu aceea a seniorilor latini [21] — l-au sfidat pe Isac după toate regulile cavalereşti şi au deschis astfel ostilităţile contra aliatului lor „neloial" [22].
96 // A fost semnalul unei mari răscoale populare, în care a izbucnit încă o dată resentimentul de demult, întreţinut şi dus la paroxism de recentele jigniri şi de pretenţiile băneşti care ruinau şi despuiau oraşul.

Coroana a fost oferită unui tînăr din popor, Nicolae Kanabos [23]. Mulţimea, δημόκοποι (demagogii) şi ὀχλαρχικοὶ (conducătorii de mulţime) l-au aclamat [24]. Se pare că cei doi împăraţi, pierzînd orice speranţă de a se putea menţine prin sine înşişi, s-au adresat atunci latinilor, pe care au vrut chiar să-i introducă în palat [25]. Dar era totuşi prea tîrziu. Clasa dominantă

[14] Choniates, 729.
[15] Choniates, 499, 584 ş.u., 586, 638, 712 ş.u. La un moment dat, tînărul Alexios a vrut să împrumute 16 centenari de aur de la Bonifaciu de Montferrat, *ibid.*, 738.
[16] Villehardouin, 113, 117.
[17] *Ibid.*, 127.
[18] Choniates, 731.
[19] *Ibid.*, 731—733.
[20] *Ibid.*, 741.
[21] *Ibid.*, 737. Despre pasiunea cruciaţilor pentru zaruri; *ibid.*, 86 .
[22] Villehardouin, 82, 122—123.
[23] Choniates, *loc. cit.*
[24] 'Ιμάτιον ἔχεις: γενοῦ ἡμῶν ἀρχηγός (ai manta: fă-te generalul nostru); *ibid.*, 744.
[25] *Ibid.*

care nu îl mai voia pe acest orb sau pe acest copil tinerel, şi care dispreţuia şi se temea de latini, a proclamat în ianuarie 1204 pe Alexios Ducas, supranumit Murtzuphlos, din cauza sprîncenelor sale groase. Era un prinţ din familia imperială, un înalt demnitar învestit cu dregătoria de protovestiar, care se semnalase prin ura sa contra invadatorilor [26].

Ducas, care cîştigase de partea sa pe halebardierii varegi [27], a procedat cu iscusinţă. L-a capturat pe tînărul Alexios pe care l-a făcut să dispară după metoda lui Andronic [28]; apoi Isac, care s-a îmbolnăvit, a pierit cu concursul fostului său sfetnic (1204) [29].

Noul împărat a depus toate sforţările pentru a păstra Constantinopolulul, dar ele aveau să fie zadarnice. I se cereau cincizeci de „centenari" pentru a fi tolerat. El nu se putea bizui nici pe soldaţi, nici pe popor [30]. Încă din luna martie „francii" şi veneţienii s-au înţeles să atace oraşul şi să aşeze un
97 Imperiu al Latinilor [31]. La // asaltul al doilea, la 12 aprilie 1204, primul oraş din lume şi singurul care ar fi putut fi socotit inexpugnabil a căzut în stăpînirea latinilor [32].

Cuceritorii care erau puţin numeroşi [33] se pierdeau aproape în mulţimea imensă agitată de spaimă. Pe de o parte trupele de cavaleri înaintau cu băgare de seamă; pe de alta, pe poarta Aurită[34], Ducas fugea luînd cu el pe soţia lui Alexios III, Eufrosina şi fiica ei Evdokia, cu care se însurase pentru a-şi consolida puterea. Dar în acelaşi timp un alt Ducas [35], Teodor[h], venea în fruntea unei bande populare, ca împărat nou creat, în vreme ce în biserica Sf. Sofia patriarhul[i] înfăţişa poporului ca nou suveran pe tînărul şi viteazul Teodor Lascaris şi el ginere de împărat [36]. În sfîrşit, o procesiune s-a organizat pentru a-i primi pe latini şi a le cere îndurare [37].

În această dezordine îngrozitoare nu a fost din partea învingătorilor nici o înfrînare şi nici o disciplină, nici măcar respect pentru obiectele sacre, cu prilejul jafului atît de mult aşteptat. A fost fărîmată masa altarului din basilica lui Iustinian pentru ca ei să-şi împartă bucăţile: o femeie s-a pus să cînte cîntece deochiate în amvonul Sf. Ioan Hrisostomul: se aşezau unii pe icoane. Procesiuni caricaturale cu curtezane fără ruşine urmînd călare, maimuţăreau ceremoniile orientalilor.

---

[26] Despre domnia sa de 70 de zile, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 134.

[27] Choniates, 745, Villehardouin, 129.

[28] Choniates, 747.

[29] Ar fi murit de spaimă, după Villehardouin, 129.

[30] Era sfătuit de socrul său, Philokalios; *ibid.*, 748–752.

[31] Tafel şi Thomas, *Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Viena, 1856, I, 446 ş.u.

[32] *Ibid.*, 752–753. Cf. Choniates, 512; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI, 22. ş.u.

[33] Potrivit cu Villehardouin 20 000 de oameni ar fi capturat 400 000, p. 148.

[34] *Ibid.*, 145. Văduvele lui Andronic şi Isac la Palatul Leilor; *ibid.*, 146.

[35] Acesta ar fi fost fratele său, Constantin; Andreeva, *Viaţa la Niceea* (în l. cehă). Vezi mai departe.

[36] Prin soţia sa, Ana; Acropolitul, 10–11. O a treia prinţesă, Irina era văduva despotului Paleologos, *ibid.*

[37] Choniates, 756 ş.u. Halebardierii erau gata să recunoască pe oricine ar avea din ce să le plătească leafa, *ibid.*, 755.

98 O mulţime abjectă // se grămădea în jurul devastatorilor, tocmindu-se cu ei pentru cumpărarea lucrurilor jefuite [38]. Mai tîrziu vor fi topite statuile, vor fi distruse opere ca vestitul „Anemodoulion" sau Hercule „triesperos" de Lysippos, statuile lui Romulus şi Remus, cea a Elenei din Troia, cea a „măgarului lui Cezar" [39], etc. Se va ajunge chiar a se umbla în mormintele basileilor [40]. Era dat pierzării oricine ascundea lucruri de preţ [41].

Dar cuceritorii voiau acum un împărat din neamul lor, şi baronii din Franţa şi din Lombardia au şi semnat cu dogele (care visase poate pentru sine însuşi o instalare la Bizanţ) un tratat de împărţire a Imperiului, dînd fiecărei naţiuni o fîşie din moştenirea bizantină. Formele veneţiene de alegere au fost păstrate pentru desemnarea, în biserica Sfinţilor Apostoli, a împăratului. Dacă bătrînul doge nu putea uzurpa el însuşi tronul basileului, el voia să aibă la Constantinopol un principe slab, fără legături şi fără popularitate în Orient, un principe cu totul desfăcut de posesiunile sale în Occident. Aşadar a fost desemnat Balduin de Flandra (numit Flandos de greci) [42], un fel de Godefroy de Bouillon, la care desigur se gîndiseră cei ce l-au ales, un cavaler de treizeci şi trei de ani, viteaz şi mai ales virtuos [43], care l-a întrecut la vot pe Bonifaciu de Montferrat. Acesta din urmă trebuia să capete în schimb Asia şi Moreea [44]. Veneţia spera fără îndoială că el îşi va consacra întreaga activitate recuperării bogatelor provincii care se întindeau de cealaltă parte a Strîmtorilor.

NOTE

a. Acesta, din atabeg de Mossul, ajunsese stăpîn pe Alep şi pe Damasc (1154). La moartea lui, în 1174, Saladin, nepotul său, care pusese stăpînire pe Egipt, desfiinţînd califatul de Cairo, a ocupat treptat Siria şi Mesopotamia şi a luat titlul de sultan.

b. Acesta însă nu a aprobat expediţia contra Bizanţului.

c. La Marea de Marmara, la vest de Nicomedia. Forma „Cevetot" se afla în textul lui Villehardouin.

d. Veneţienii.

e. Abaterea cruciadei de la rostul ei, începînd chiar cu cucerirea Zarei în folosul Veneţiei, s-a făcut fără voia papii şi a fost sancţionată de biserică.

f. Imre, pe latineşte Emericus (1196—1204), urmaşul lui Bela III.

g. Alexios III avea trei fiice: această Irină, măritată întîi cu Andronic Kontostephanos şi apoi cu Alexandru Paleologul (va fi bunica împăratului Mihail Paleologul), — Ana, mări-

---

38 *Ibid.*, 758—759, 784—789.

39 Dutuit, *Byzance et l'art du XIIe siècle*, Paris, 1926; J. Papadopoulos, *Les palais et les églises des Blachernes*, Paris, 1928.

40 Choniates, 855—856, 859, 863. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, III, 252—253; Riant, *Des dépouilles religieuses enlevées Constantinople au XIIIe siècle par les Latins*; Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, I, München, 1923.

41 Villehardouin, 150.

42 Βαλδουῖνος ὁ Φλάντος; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 134.

43 Choniates, 790.

44 Villehardouin, 152. Despre încoronarea sa, Robert de Clary, 485—486. El vedea în întreaga expediţie numai ambiţia lui Bonifaciu (p. 442).

tată întîi cu Isac Comnenul, apoi cu Teodor Lascaris, primul împărat de la Niceea, — Evdokia, cea măritată în 1185 cu sîrbul Ştefan, fiul lui Nemania, apoi succesiv cu doi predendenţi la imperiu: Alexios Ducas, zis Murtzuphlos, şi Leon Sguros.

h. S-ar părea că este aici o confuzie a cronicarului şi că ar fi fost vorba în acest moment de Constantin Lascaris (fratele lui Teodor Lascaris) care, într-adevăr, a fost şi el proclamat împărat de o parte a populaţiei oraşului. Din îmbinarea numelor lui *Teodor* (Lascaris) şi Alexandru *(Ducas)* a putut să rezulte deci numele nereal (Teodor Ducas), al pretendentului real Constantin Lascaris.

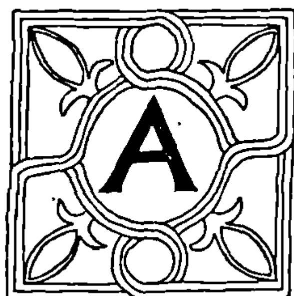
i. Ioan X Kamateros, patriarh (1198—1206).

Capitolul trei

RECULEGEREA GRECEASCĂ ÎN ASIA MICĂ

I

EXILAȚI BIZANTINI ȘI UZURPATORI GRECI

99 ctivitatea lui Balduin, noul împărat, a fost ceea ce putea să fie — în ciuda cinabrului folosit la iscălitură și a adoptării unui titlu pur bizantin, acela de *despot* (pe care îl va purta și ultimul dintre succesorii săi, tot Balduin, care, fiu de împărat, se va putea intitula și „porfirogenet"), dar pe latinește titlul este doar „prin mila lui Dumnezeu, împărat de Constantinopol", fără a se mai adăuga: „al Romanilor" [1]. O activitate așadar de conducător dezorientat și părăsit, căci Veneția, după ce obținuse ce dorise, nu se mai interesa așa mult de rest. O parte dintre cruciați, după ce și-au luat lotul lor de pradă, s-au îndreptat spre Siria, țel al pelerinajelor, sau spre alte regiuni. Din acest motiv — și aceasta este a doua cauză a zădărniciei unei asemenea întemeieri — chiar de a doua zi nu a mai existat armată permanentă, și în această vreme nu mai puteau fi improvizate miliții cavalerești ca cele din Locurile Sfinte [2]. Veneția, care nu înțele-
100 gea // să renunțe complet la ambițiile sale, a impus noului împărat pe care îl subvenționa, un patriarh[a] venețian [3]; și s-a așezat cît a putut mai temeinic în Constantinopol, unde norodul — după ce a luat în derîdere pe acești oaspeți cu haine scurte și strîmte, care erau fără respect față de icoane, care beau și jucau zaruri și se ghiftuiau cu vin nou, cu usturoi și cu carne de vacă și de porc, privită cu dispreț de orientali — a căzut din nou în vechea sa amorțire. Familii venețiene își împărțeau între ele insulele Arhipelagului; Genova încerca să se stabilească în Creta.

Papa nu se gîndea decît la realizarea Unirii bisericilor, și pentru a o pregăti, el nu pregeta să-și trimită legații săi vlahului Ioniță (Joannice), care

---

[1] Πορφυρογέννητος Βαλδουῖνος δεσπότης (Despotul Balduin Porfirogenetul), (pe pecete): „Dei gratia imperator Constantinopolitanus"; Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 415.

[2] Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreichs von Konstantinopel*, I, Teil, *Geschichte der Kaiser Balduin I und Heinrich (1204—1216)*, Hamburg von der Höhe, 1904; cf. Schlumberger, *Sceaux des feudataires et du clergé de l'Empire de Constantinople*, în „Bulletin monumental", 1897; Riant, *Guntheri Alemani Historia Constantinopolitana.*

[3] Despre un atac al patriarhului Tommaso Morosini contra grecilor în 1205, vezi arhiepiscopul Nikefor Kalogeras, Περὶ τοῦ ὅπως ἴσχισε καθ' ἡμῶν Λατῖνος, Leipzig, 1890. El l-a îngropat la Sf. Sofia pe doge, care a murit pe locul cuceririlor sale; „Syllogos" din Constantinopol, XV, Supl., 35.

a fost încoronat după ritul latin[b] „împărat al romanilor şi al bulgarilor" [4], în vreme ce Curia — după schimbul mai vechi de scrisori între Inocenţiu III şi împăratul Alexios III, care în situaţia sa ridicolă îi cerea papii să împartă cu el lumea contra uzurpatorului din Occident [5] — ţinea să pară că nu recunoaşte decît un „rex Blacorum et Bulgarorum".

Dar aceasta însemna omorîrea în germene a puterii latine la Constantinopol [6]. Banul Bosniei, ajuns rege şi el, îşi primise coroana în aceleaşi condiţii. La rîndul său regele Ungariei[c], pe care cruciaţii îl atacaseră în ciuda interzicerii exprese a Sfîntului Scaun, ajunsese stăpînul unor părţi sîrbeşti: şi acest reprezentant al crezului catolic în Orient, înaintase pînă la Niš.
101 Imperiul latin creat la voia întîmplării şi fără // o binecuvîntare specială a lui Inocenţiu III, nu era deci singurul stat autorizat a se prevala de favoarea Suveranului Pontifice. Acesta ar fi fost poate foarte încîntat de o supunere completă, chiar din partea unui împărat grec al Bizanţului, care ar fi contribuit la extinderea supremaţiei romane şi asupra acestor ţări, pe care latinii nu au ajuns niciodată să le domine.

Balduin a întreprins o vizitare generală a tuturor ţărilor din Europa, pentru a i se recunoaşte peste tot drepturile sale imperiale [7]. Alexios III fugise în Ahaia, după ce şi-a orbit ginerele Ducas, stabilit mai întîi la Tzuroulon [8] şi care, căzut apoi în mîinile latinilor a fost aruncat de pe o coloană, pentru a adeveri o veche prezicere [9]. Dar Bonifaciu de Montferrat, care pusese să i se cedeze în locul Asiei, marele oraş Tesalonic[d], împreună cu titlul de rege, şi-a oprit suzeranul să-şi urmeze mai departe drumul pe posesiunile sale din Occident; el nu s-a sfiit chiar să atace oraşele din Tracia, pentru a exercita o presiune asupra împăratului. După aceea, împăcat cu Balduin, şi-a luat în stăpînire Tesalonicul său şi ca principe al grecilor, căci se însurase cu frumoasa văduvă a lui Isac (Anghelos) [10] şi în loc de a orbi, alunga sau gîtui pe fiul acestui împărat, el scotea întotdeauna în evidenţă personalitatea simpatică a acestui copil imperial, Manuil [11].

Împăratul avea de combătut două uzurpări. Leon Sguros, stăpîn pe Nauplia şi Argos, de unde era originar, ocupase Corintul (unde pusese să fie ucis arhiepiscopul, aruncîndu-l de sus din înălţimea Acropolei), apoi şi Teba, şi încercase să ocupe şi Atena [12], al cărei arhiepiscop însă, Mihail Acominatul, a avut bărbăţia să o apere. Căpeteniile „Vlahiei Mari" tesaliene [13] erau în
102 înţelegere cu acest comandant al // rezistenţei greceşti. Leon Sguros, care avea visuri imperiale, a primit la el pe Alexios III şi familia acestuia şi a

[4] Pentru Villehardouin, el este „le roi de Blaquie et de Bogrie"; 117.
[5] Migne, *P.L.*, c. 326—327, 1123—1124, 1182—1183.
[6] Mai tîrziu, în 1229, se produce o intervenţie a lui Grigore IX pentru acest nenorocit Imperiu; Van den Gheyn, în „R. Or. lat.", IX (1902), 230—234.
[7] Choniates, 790 ş.u.
[8] Villehardouin, 158.
[9] Choniates, 804—805; Acropolitul, 11; Villehardouin, 182.
[10] *Ibid.*, 154.
[11] Choniates, 790—793, 795; Villehardouin, 164—178.
[12] Choniates, 800—804, 841.
[13] *Ibid.*, 841.

obţinut în căsătorie pe prinţesa Evdokia [14], care va fi apoi pe rînd soţia a doi regi[e] sîrbi [15]. El apărea deci ca un reprezentant al poporului băştinaş şi ca un vicar al împăratului legitim. Mai jos, la Lacedemona, în Etolia, lîngă Nicopolis şi Epidaur, se afirma ca pretendent Leon Kamateros [16].

Pe de altă parte, în nord-vest, un Mihail[f], bastard al sebastocratorului Ioan Ducas Anghelos, pe care francezii îl numeau „Michalis", venind din Constantinopol cu Bonifaciu, se făcuse stăpîn pe litoralul Adriaticei şi pe trecătorile Macedoniei, obţinînd recunoaşterea autorităţii sale de către clanurile albaneze şi ţinînd, cu ajutorul lor, în supunerea sa oraşele Ianina, Arta şi tot teritorul pînă la Naupacta [17]. El încălca astfel drepturile regelui Tesalonicului, al cărui ţel trebuia să fie constituirea unui stat care să se întindă, după visul măreţ al cuceritorilor normanzi, pînă la Durazzo.

Era în Europa bizantină aşezarea cea mai solidă, datorită vecinătăţii mării, posibilităţilor de alianţă cu puterea normandă (care era deocamdată paralizată de minoritatea lui Frederic, zis şi Roger, fiul lui Henric VI şi al Constanciei), şi mulţumită şi virtuţilor războinice ale băştinaşilor, care nu se gîndeau încă să pretindă o viaţă politică proprie. Luînd titlul doar de „despot", din scrupule al căror motiv nu se cunoaşte, acest om energic aducea într-adevăr a împărat în aceste regiuni care arătaseră în toate chipurile sub „antarţi", sub bulgari şi sub normanzi că preferau să-şi aibă autonomia lor[f bis]. El a avut de la început o curte. Arhiepiscopul de Ohrida Iacob Proarchios
103 îi dedica versuri, iar o importantă operă de interpretare juridică, în legătură // totodată cu obiceiurile pămîntului, va fi datorată lui Dimitrie Chomatianos [18], alt şef al acestei Biserici greceşti pentru bulgari, care aveau acum un patriarh în capitala cezarului vlah al răscoalei, la Tîrnovo. Ioan Apokaukos, mitropolitul de Naupacta, despre care a mai fost vorba, făcea parte din acelaşi cerc de cărturari [19]. Aici, în această regiune, va primi fresca bizantină primele influenţe occidentale care îi adaugă expresie, mişcare şi graţie [20].

În avîntul său regal, Bonifaciu s-a legat mai întîi de Sguros. El a străbătut Ahaia ca învingător, a ocolit cursele întinse şi a zdrobit rezistenţele. Doi aventurieri francezi, Geoffroy de Villehardouin cel tînăr şi Guillaume de Champlitte, care începuseră să-şi supună castelele din Moreea şi au înaintat

---

[14] *Ibid.*, 803, 804; Acropolitul, 15. Alexios, temîndu-se de un asemenea ginere, voia să treacă în Epir; *ibid.* Cf. Villehardouin, 192.

[15] Alice Gardner, *Nicaea*, 63, nota.

[16] Choniates, 840–841.

[17] Acropolitul, 15–16; Villehardouin, 178.

[18] Operele sale în Pitra, *Analecta Sacra*, VI, Roma, 1891. Cf. Drinov, în „V. V.", I [2], 319–340; II, 1 ş.u., 211–212; Gelzer, *Ochrida*, 12, 16 ş.u. O inscripţie a lui în „Sbornik"-ul bulgar, X, 570.

[19] Vezi Willenhofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Ätolien*, teză, München, 1913; Vasilievski, *Epirotica saeculi XIII*, în „V.V.", III, 1896. În general Ioan A. Rhomanos, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Corfu, 1895; Meliarakis, Ἱστορία τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204–1261), Atena-Leipzig, 1898. Cf. teza lui D. Ruzić, Iena, 1893.

[20] Cf. Grabar, *Un reflet du monde latin dans une peinture balkanique du 13-e siècle*, în „Byz.", I, 229 ş.u. şi frumoasa carte despre Boiana; Iorga, în „Mélanges" Diehl.

pînă la Modon și Coron, au venit să-i presteze omagiu [21]. Și chiar Alexios III, care alergase să-și caute prieteni la Tesalonic, a căzut în puterea sa.

Împăratul latin se afla de aceea în condiții mult mai puțin favorabile. Dacă nu avea a se teme de turci, al căror sultanat era în declin și nu mai putea încerca cuceriri, el era ținut departe de Asia, prin politica prudentă a principilor fugiți din Constantinopol, care își croiseră mici regate pe acest pămînt
104 de // veche și viguroasă feudalitate. David și Alexios Comnenul, nepoți ai împăratului Andronic, prin tatăl lor Manuil și rude ale unei prințese din Georgia[g], se stabiliseră în posesiunile bunicului lor, cărora le-au alipit Trapezuntul, capitala unei vechi mărci bizantine, a unui vechi ducat. Cel mai mare și-a luat titlul de împărat în vederea recuceririi vechiului Imperiu, iar celălalt era strategul său energic și devotat. A-i scoate de acolo era de fapt imposibil din cauza depărtării acestei regiuni, învecinate cu barbarii din munți, aliații lor.

Dar dacă nu era de temut acest izolat, care părea că trebuie să tindă mai ales spre regiunile Alaniei și Abasgiei, unde vechiul Imperiu avusese vasali credincioși — și de aceea titlul acestor împărați a ajuns să fie clar delimitat ca stăpîni „a tot Orientul, ai Iberilor și ai Maritimei" [22] — lucrurile stăteau cu totul altfel cu Teodor Lascaris (soțul Anei, fiica lui Alexios III) care, proclamat împărat de Constantinopol, se stabilise la Niceea, încă destul de bine păstrată, cu vechiul său palat și cu bisericile sale: a Adormirii, a Sf. Hyacint, a Sf. Anton cel Mare, a Sf. Trifan, a Sf. Sofii ale cărei fresce se mai
105 conservă încă [23], // neputînd fi uns de patriarhul ortodox[h], care își trăgea sufletul la Demotika, el a așteptat moartea acestui prelat, pentru a crea un nou cap al bisericii și a primi de la el coroana. În scurtă vreme toată țara pînă la frontierele sultanatului, s-a supus de bună voie acestui principe iubitor de viață simplă, drept și viteaz. Latinii nu stăpîneau decît țărmul mării în fața Constantinopolului. Concurenții bizantini Mangaphas, Sava de Samsun pe țărmul pontic, Comnenii din Trapezunt, au fost bătuți și primul și-a pierdut posesiunile. Însuși sultanul Aseddin[i] a pierit într-o luptă contra lui Teodor, care îi oferise — ca odinioară Manuil Comnenul — o luptă dreaptă în doi. În sfîrșit, Alexios III care se refugiase la curtea acestui sultan, a fost capturat, condus fără batjocură la Niceea și silit să se călugărească.

---

[21] Villehardouin, 194.

[22] Πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ περατείας; Dräseke, în „B.Z.", II, 86. Mai tîrziu împăratul Manuil II se intitulează doar αὐτοκράτωρ Πάσης Ἀνατολῆς (domn al întregului Răsărit); Deffner, *Archiv*, I, 164. Cf. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae Imperii trapezuntini*; Kunik, *Întemeierea Imperiului de Trapezunt* (în limba rusă), în „Memoriile" Academiei de la Petersburg, II, 1854; Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums Trapezunt*, München, 1827. Idem, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Material zur Geschichte des Kaisertums Trapezunt;* Tryphon Evangelidis, Ἱστορία τῆς Τραπεζοῦντος, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Odessa, 1898; Uspenski, *Împărați de Trapezunt* (în limba rusă), 1924. Despre istoria bisericii din Trapezunt, Paranikas, în „Syllogos" din Constantinopol (1913—1921), 157—167; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", XII (1906), 132—147; despre biserici, D. Talbot Rice, în „Byz.", V, 47 ș.u.; cf. *ibid.*, IV, 363 ș.u.

[23] Wolff, *Die Koimesis-Kirche in Nicäa*, Strassburg, 1903; idem, în „V.V.", VII, 315 ș.u.; Grégoire, în „Byz.", V, 287 ș.u.; N. Brunov, în „É. O.", 1925, 471 ș.u.; Alpatov, *ibid.* (1926), 42 ș.u. De asemenea, Vasile, mitropolitul Niceei, Ὁ ἐν Νικαίᾳ ναὸς τῆς Θεοτόκου, Constantinopol, 1912.

Balduin[j] nu fusese în măsură să zdrobească această nouă putere grecească, acest Imperiu din Asia, fără capitală, care se adăpostea în vechea cucerire a cruciaților lui Godefroy de Bouillon.

Cu ideile feudale pe care le păstrau mai departe latinii, chiar și pe acest nou pămînt, Balduin crease feude ale Imperiului în Asia, dînd Niceea comitelui francez Ludovic (Louis de Blois), ducatul Philadelfiei lui Etienne de Perche [24]. Dar acești occidentali nu ar fi fost niciodată în stare a supune provinciile care le fuseseră astfel hărăzite. Henric, fratele împăratului, a trebuit să intervină. După o victorie la Poimanenon contra celor din Niceea [25], el a și ocupat Hadramyttionul și a fost primit călduros de armenii colonizați în aceste regiuni, dar a fost rechemat în Europa de știrea unei mari ofensive a vlaho-bulgarilor.

106 // În adevăr, țarul din Balcani își aruncase cetele sale asupra Traciei, ocupînd și jefuind orașele și tîrgurile, pe care de cele mai multe ori le părăsea după aceea. Grecii din Tracia, care manifestaseră la început o oarecare satisfacție pentru pedeapsa grozavă impusă acestui Constantinopol, care de veacuri exploata și tiraniza provinciile, au arătat oarecare simpatie românului în situația de țar bulgar, pe care l-au aclamat ca adevăratul lor suveran ortodox [26]. Arcadiopolul a fost ocupat dealtminteri doar de greci, după luarea de către țar a Adrianopolului și a Demotikei [27]. Paulicienii de asemenea le erau favorabili [28]. Francul pe care Balduin îl crease duce de Filippopol a fost sechestrat în acest oraș. Și în alte locuri, pretutindeni, locuitorii orașelor întărite s-au răsculat contra latinilor și au chemat oștile țarului.

Împăratul de Constantinopol și dogele, care a rămas credincios pînă la capăt alianței sale cu Balduin, au ieșit deci din Capitală, unde erau amenințați cu blocarea, spre a curăța teritoriul de dușmani și a recupera localitățile pierdute. Ei nu au dat de dușmani pînă la Adrianopol, pe care aveau de gînd să-l asedieze. Ionită se afla în împrejurimi. Latinii le-au oferit cu trufie lupta. Ei au fost înfrînți cu desăvîrșire de stolurile de barbari și învingătorul, la plecare, a luat cu el, printre prizonieri, pe împăratul Balduin în persoană, care și-a mai tras sufletul cîtva și s-a stins, în sfîrșit, în închisoarea din noul Tîrnovo. Curînd după aceea a murit și dogele la Constantinopol [29]. Doar Selymbria [și Rodosto] le mai rămîneau încă latinilor în Europa [30] și Pygai [în Asia Mică].

Bonifaciu a trebuit deci să se lase de războiul contra lui Sguros și să
107 se îngrijească de propria sa apărare, în vreme ce // Henric[k], regentul [31] Imperiului, se străduia în zadar să reia definitiv Tracia, unde a ocupat

---

[24] Filippopol i se atribuise lui Renier de Trit; Villehardouin, 181. Cf. *ibid.*, 187, 204, 260.

[25] *Ibid.*, 188, 190.

[26] Choniates, 808 ș.u.

[27] *Ibid.*, 809, 811. Atacuri latine la Adrianopol și Demotika, *ibid.*, 821 ș.u.; Villehardouin, 200, 234.

[28] *Ibid.*, 237.

[29] Choniates, 811–814.

[30] Villehardouin, 230. Despre luptă, *ibid.*, 212 ș.u.

[31] Vezi Lauer, *Une lettre inédite d'Henri I-er d'Angre, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213?)*, în „Mélanges" Schlumberger, 191 ș.u.

Tzurulon, Arcadiapolis, Vyzia, Neapolis [32], recurgînd în acest scop la concursul grecilor influenţi, ca acel Branas care se însurase cu fiica regelui Franţei, văduva lui Andronic [33]. Regele de Tesalonic a văzut cetele de „blaci" şi de cumani venind asupra Seresului care a fost pierdut [34]. Alte campanii ale ţarului au devastat acest biet pămînt al Traciei, care nu a avut niciodată atît de mult de suferit. La reîntoarcerea sa din fiecare campanie, acest Kaloioannes[l] al curtezanilor linguşitori, dar, pe care poporul jefuit îl poreclea acum Skyloioannes, „cîinele de Ioan" şi „ucigătorul de romei", ducea cu el mii de locuitori pe care îi aşeza în ţara sa bulgară [35].

Henric, care adoptase titlul imperial după aflarea morţii fratelui său [36], nu a mai avut decît satisfacţia efemeră a unor plimbări militare, care nu asigurau nicidecum viitorul [37]. Împăratul de Niceea încheiase o alianţă cu cel de Tîrnovo contra uzurpatorilor oraşului sfînt, Constantinopol. Lăncierii cumani ajunseseră aproape pînă sub zidurile Capitalei pierdute de greci şi pe care Ioniţă a crezut că nu trebuie să o atace, numai din consideraţie pentru papă. Italianul Sturione[m], care fusese tocmit ca amiral de către Teodor, a intrat chiar în Bosfor („Gura Abydosului") [38]. Atunci Veneţia, care nu
108 mai era cîrmuită de voinţa imperială a lui Dandolo, a admis // încheierea unui tratat care lăsa celor din Niceea Nicomedia şi încă alte locuri [39].

Venise acum şi rîndul lui Bonifaciu, în acea serie de dispariţii rapide ale căpeteniilor cuceririi latine. Împăratul latin[n] se însurase cu fiica lui Bonifaciu, aliatul şi rivalul său şi acesta, care reluase Seresul, ocupase şi acel Mosynopolis, celebru prin înfrîngerea normanzilor. Dar acest loc avea să fie încă o dată fatal latinilor. Regele de Tesalonic [Bonifaciu] s-a lăsat atras într-o ambuscadă bulgară [septembrie 1207] şi a fost doborît. Capul său a fost trimis la Tîrnovo, unde zăceau fără mormînt oasele împăratului său [40].

Dar aceeaşi soartă îl aştepta şi pe ţarul biruitor. Acesta s-a năpustit asupra Tesalonicului, care era acuma moştenirea slab apărată a unui copil şi în faţa zidurilor oraşului, el a fost răpus de o boală de plămîni[o]: poporul a crezut că luptătorul crunt fusese străpuns de lancea nevăzută a Sfîntului Dimitrie, ocrotitorul oraşului (1207) [41].

Şi el lăsa o moştenire supusă certurilor, căci Borilă, fiul surorii sale [42], se va lupta contra lui Ioan Asan[p], propriul fiu al ţarului defunct, care va sfîrşi prin a-l birui.

Henric a putut deci să cîştige victoria de la Filippopol asupra bandelor noului ţar şi rezultatul acestei lupte a fost, fără îndoială, recuperarea Traciei. Plin de încredere, el s-a dus chiar la Tesalonic şi a zdrobit rezistenţa „lom-

---

[32] Villehardouin, 232.
[33] *Ibid.*, 340.
[34] *Ibid.*, 232.
[35] Sînt cucerite: Rodosto, Panidon, Heracleea; *ibid.*, 242, 248, 250. Latinii au cedat în cele din urmă lui Branas Adrianopolul şi Demotika; *ibid.*, 252, 258, 264, 276 ş.u.
[36] *Ibid.*, 262, 264.
[37] Anchialos distrus de el. Proiect de căsătorie cu fiica lui Bonifaciu; *ibid.*, 268, 274.
[38] Villehardouin, 286.
[39] *Ibid.*, 286, 290, 292.
[40] *Ibid.*, 300.
[41] Vezi scrisoarea lui Henric, în Buchon, *Recherches et matériaux*, II, 211.
[42] Villehardouin, 306.

barzilor"[r] care voiau să stăpînească Moreea, Teba (un Aubertin fiind senior al acestei „Estives"), precum și insula Negroponte (Eubeea) și toată țara pînă la Filippopol: șeful lor, contele de Biandrata a trebuit să țină de frîu calul împăratului cînd suzeranul [regelui de Tesalonic] s-a îndreptat spre
109 biserica Sf. // Dimitrie, catedrala acestui oraș [43]. El a admis ca fiul lui Bonifaciu să fie înarmat cavaler și încoronat la 6 ianuarie 1208 [44]. După aceea împăratul, șeful feudal al baronilor franci, s-a arătat la Teba cu „archonții" săi, la Atena, feuda lui Odon de la Roche, și la Negroponte [45]. În sfîrșit, despotul Epirului[s] i-a trimis oferte de supunere [46], făgăduind mîna fiicei sale pentru fratele lui Henric, Eustachie, și o treime din domeniile sale drept zestre.

Henric a reușit chiar să facă pace[ș], cu Teodor Lascaris. Prin legături feudale și contracte de căsătorie, se formează un fel de tetrarhie constantinopolitană, niceeană, epirotă și bulgară. Teodor II se însoară cu fiica[t] noului țar bulgar Ioan Asan[ț], care el însuși ajunge soțul unei nepoate a împăratului[u], o soră a acestuia fiind dată lui Lascaris, o a doua regelui Andrei al Ungariei [47].

Din păcate pentru cauza latinilor, acest singur împărat adevărat din neamul lor, a dispărut prea devreme, în 1216 [48], pentru viitorul „francilor" în Orient.

NOTE

a. Tommaso Morosini, care vine la Constantinopol în 1206. Veneția obținuse la împărțeală 3/8 *(quarta pars et dimidia)* din întregul imperiu „roman". În locul ei intra și biserica Sf. Sofia.

b. La 8 noiembrie 1204 la Tîrnovo. Încoronarea a fost precedată de consacrarea arhiepiscopului Bulgariei de către legatul papal. După altă versiune, încoronarea a fost făcută chiar de legatul Leon, cu o coroană adusă de la Roma, iar consacrarea arhiepiscopului ca primat al Bulgariei ar fi urmat a doua zi (CMH, ed. 1966, vol IV [1], p. 524).

c. Imre, căruia i se răpise cetatea Zara, a folosit cearta dintre Ulkan și Ștefan, fiul lui Nemania, pentru a ocupa o parte din Serbia.

d. Sub împăratul Manuil Comnenul Tesalonicul fusese atribuit spre cîrmuire ginerelui împăratului, Cezarul Rainier, fratele lui Bonifaciu de Montferrat. Într-o fază mai tîrzie Yolanda-Irina de Montferrat va considera Tesalonicul ca aparținîndu-i ei, ca moștenitoare a lui Bonifaciu!

e. Ea fusese soția lui Ștefan „primul încoronat", fiul lui Ștefan Nemania, apoi pe rînd a pretendenților la Imperiu, Alexios Ducas Murtzuphlos și Leon Sguros. (Vezi mai sus p. 457, nota *g*, precum și p. 416, notele *E* și *F*).

f. Mihail (Anghelos) era fiul nelegitim al sebastocratorului Ioan Ducas Anghelos și era văr cu împărații Isac și Alexios III Anghelos. În 1204 el se afla în tabăra latinilor. Cînd Boni-

---

[43] *Ibid.*, 340, 345, 347, 364, 372, 416.

[44] *Ibid.*, 368.

[45] *Ibid.*, 406 ș.u., 412.

[46] *Ibid.*, 418, 420.

[47] Baudouin d'Avesnes, 424.

[48] O scrisoare a sa, în *Historiens des Gaules*, XVIII. Cf. Lauer, în „Mélanges" Schlumberger, I, 201. Vezi L. Neuhaus, *Die Reichsverweserschaft und Politik des Grafen Heinrich von Anjou, des zweiten Kaisers im Lateinerreiche zu Byzanz*, Leipzig, 1904; E. Gerland, *op. cit.*

faciu de Montferrat, însurat cu fosta împărăteasă a lui Isac Anghelos, Maria (Margareta) a Ungariei, își croiește regatul de Tesalonic, el îl însoțește acolo. La un moment dat este chemat în ajutor de către ruda sa, Senacherim, guvernatorul Nicopolului din Epir. Acesta este asasinat și Mihail ia conducerea districtului Arta și se însoară cu văduva lui. Împreună cu grecii din Arcadia el caută zadarnic să oprească înaintarea cavalerilor francezi în Moreea. Se reîntoarce la Arta, unde vine să se refugieze o clipă fostul împărat Alexios III Anghelos cu soția sa, înainte de a porni spre Aseddin I (Kai Kusrau), în Asia Mică. În 1209, cînd împăratul Henric de Flandra își afirmă autoritatea la Tesalonic și la Atena, Mihail vine să-i ofere mîna fiicei sale cu o treime din posesiunile sale pentru fratele împăratului, Eustachie, lăsat la Tesalonic ca tutore al fiului minor al lui Bonifaciu. În anul următor (1210), Mihail se recunoaște însă vasal al dogelui pentru Epir, Acarnania și Etolia. Îndată atacă pe latinii de la Tesalonic, se aliază cu fratele bulgarului Borilă — Mihail Strez — stăpînitorul cetății Proseta, mai sus de Tesalonic. Dar tot el îl birui în 1211, dînd ajutor ginerelui său Eustachie. În 1212 atacă iar pe latini și ocupă Lárisa, în Tesalia. Apoi atacă pe venețieni și ocupă orașul Durazzo și insula Corfù (1214). În 1215 este asasinat în pat de un servitor. Îi urmează fratele său vitreg Teodor.

f. bis. Adică să rămînă în izolarea lor primitivă, care nu poate fi socotită o *viață politică* proprie, ce presupune o organizare superioară.

g. Regina Thamar era fiica regelui Georgiei Gheorghe III. Ea era o mătușă a acestor Comneni, întemeietori ai imperiului Trapezuntului, care se refugiaseră la curtea ei și care își spuneau Mari-Comneni.

h. Ioan X Kamateros moare în 1206. Succesorul său nu poate fi ales decît în 1208 (Mihail IV Autorianus), cînd se ivește un moment favorabil în care să poată fi adunați clericii ortodocși pentru alegerea patriarhului.

i. Formă simplificată a numelui Ghiyaseddin Kaikhosrou I al sultanului de Iconium. Acesta încheiase în 1209, prin mijlocirea Veneției, un tratat secret cu împăratul latin Henric, împotriva lui Lascaris, care se alia la rîndul său cu regele Armeniei Mici. Sultanul era instigat contra lui Lascaris de socrul acestuia din urmă, Alexios III, care l-a și însoțit la Antiohia pe Meandru, unde s-a dat lupta terminată în favoarea lui Lascaris.

j. Se reia din urmă firul cronologic, urmărind acum situația din tabăra latinilor înainte de capturarea lui Balduin de către Ioniță la 15 aprilie 1205.

k. Curînd împărat (1206—1216).

l. Adică Ioan cel Bun, numire dată lui Ioniță.

m. Vezi mai sus p. 449 — mențiunea calabrezului Sturione tocmit ca să-l înlăture pe Caffaro.

n. Henric s-a însurat în februarie 1207 cu Agnes, fiica lui Bonifaciu. În 1213 este văduv și se însoară cu fiica lui Borilă.

o. În octombrie 1207, în ziua de Sf. Dimitrie, ocrotitorul orașului. În realitate el ar fi fost asasinat de voievodul său cuman Monastras, la instigația soției sale.

p. Refugiat la rușii de la Kiev, cu ajutorul cărora și-a redobîndit moștenirea.

r. Baronii lombarzi veniți odată cu Bonifaciu de Montferrat nu voiau să recunoască regența văduvei acestuia pentru fiul ei, în vîrstă de cîțiva ani numai, Dimitrie, preferîndu-i pe fiul din altă căsătorie, Gulielm de Montferrat, pe care l-au chemat din Italia. De asemenea ei nu recunoșteau suzeranitatea lui Henric și pretindeau să stăpînească întreaga Grecie. Henric a oprit în germene acțiunea lor și a încoronat cu mîna sa pe copilul lui Bonifaciu și al fostei împărătese Maria.

s. Mihail al Epirului, vezi mai sus nota *f*.

ș. Stabilind linia hotarului din Asia Mică.

t. Elena, măritată în 1235 cu Teodor II Lascaris, nepotul de fiică al lui Teodor I Lascaris. Fusese oferită de Ioan Asan (1218—1241) tînărului împărat minor, Balduin II, a cărui tutelă i-ar fi fost încredințată lui. Dar a fost instalat ca regent și ca împărat asociat Ioan de Brienne, regele titular al Ierusalimului, care l-a însurat pe Balduin cu fiica sa Maria în 1234.

ț. Ioan Asan a fost însurat cu fiica lui Andrei II al Ungariei.

u. Este vorba aici mai întîi de fostul împărat Henric de Flandra, mort în 1218, apoi de împăratul Robert de Courtenay, nepotul de soră al lui Henric (1219—1228). Prințesele amintite în text sînt nepoatele împăratului defunct și surorile lui Robert. Maria de Courtenay i-a fost dată lui Teodor I Lascaris de mama ei, regenta Yolanda, 1219. Curînd, același Teodor a propus noului împărat, Robert, pe fiica sa Evdokia din prima sa căsătorie, dar a întîmpinat împotrivirea patriarhului latin de Constantinopol.

II

CONVULSIUNI BALCANICE

Acest Imperiu latin de Constantinopol — care, în afară de o iluzie de o clipă, datorată unui om întreprinzător şi abil, nu a existat niciodată decît prin titlul său — nu ne lasă un singur rînd de istorie, o singură amintire de artă privind străduinţele sale zadarnice şi paralizia totală, marasmul care
110 a urmat. Diplomele solemne şi toate documentele oficiale emanate de această // cancelarie fantomă au fost distruse după catastrofa de neînlăturat. Aceşti şaizeci de ani de sărăcie absolută nu reprezintă decît soarta mereu ameninţată a unui oraş veşnic asediat şi care ştie bine că trebuie să cadă. Cruciaţii din Occident, totdeauna în trecere, care n-au avut niciodată în lipsa lor de vlagă o privire pentru Locurile Sfinte, erau în oraşul lui Iustinian ca nişte normanzi oarecare, cuibăriţi sub Alexios Comnenul, în castelele lor uzurpate.

Singurul lucru viu a fost comerţul, şi încă şi acest comerţ reprezintă înainte de toate monopolul veneţian. Căci Bizanţul material aparţine Veneţiei: ea şi l-a însuşit ca un lucru al ei, după ce avusese intenţia pentru un anumit moment de a anexa Imperiul însuşi [1].

Viaţa politică a grecităţii pure — care îşi dobîndeşte forma sa naţională romaică, limpede şi fără înconjur sub munţii Anatoliei — va fi de acum încolo la Niceea [2]. Cît priveşte spiritul, vechiul şi adevăratul spirit bizantin, trebuie ca atunci cînd trecem în revistă tot ce în Europa şi în Asia nu ascultă de latini, să nu omitem republicile de călugări, acele Tebaide strămutate pe
111 stînci sau în insule. Nimeni dintre // împăraţii care au urmat lui Nikefor Focas nu a dat uitării opera lui Atanase[a], la care au mai contribuit cu eventuale confirmări. Iberii au căutat să se strecoare şi ei acolo şi ruşii vor urma şi ei la mănăstirea Sf. Pantelimon, în vreme ce sîrbii, prin mijlocirea Sf. Sava, fratele „arhijupanului"[b], şi-au pregătit un loc: este prin urmare o încercare de izolare naţională în acest cenaclu de pustnici. Ceea ce a făcut Nikefor [Focas] pentru Sf. Munte — a cărui istorie pieritoare nu au vrut să o scrie acei ce aveau conştiinţa unei nemuriri suprapămînteşti — a fost reeditat de împăratul Manuil pentru insula Sfîntului Ioan, Pathmos, unde rolul lui Atanase a fost reluat de fericitul Christodulo [3].

---

[1] Vezi Iorga, *Veneţia*, cf. alături de Sanguinetti şi Bartolotto, în „Atti della società ligure di storia patria", XXVII; G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois de la Mer Noire au XIVe siècle*, Paris, 1929; Giovanni Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll' Oriente*, Florenţa, 1879.

[2] Vezi N. G. Politis, Ἕλληνες ἢ Ῥωμῖοι, Atena, 1901. Pachymere (ed. Bonn, 367) nu face deosebire decît între greci şi agareni. Încă şi vechiul Eunape numea Imperiul Τὸ Ῥωμαϊκὸν (ed. de Boor, II, 595), dar în sensul ecumenic. Chrysoberges, sub Comneni, menţionează o „Rhomais" (Treu, *op. cit.*, 15), pomenită şi în versurile adresate de deme lui Ioan Comnenul (Νέος Ἑλληνομνήμων, II, 385 ş.u.). Termenul de *Terra Romaniae*, era familiar în Occident (vezi MGH, *s.s.*, III, 418). Cf. Dietrich, *Römer, Romäer, Romanen*, în „Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum", XIX (1907), 482—499.

[3] Vezi E. Barbier, *St. Christodoule: la réforme des couvents grecs du XIe siècle*, Paris, 1863; Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athos-Klöster*, Leipzig, 1895; Dölger, în „B.Z.", XXVIII; Diehl, în „Byz.", IV. Cf. L. Oeconomos, *La vie religieuse dans l'Empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, Paris, 1918 şi L. Jeanselme şi L. Oeconomos, *Les oeuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins au siècle des Comnènes*, Anvers, 1921.

Schimbări de neînlăturat se pregăteau cu privire la frontierele tetrarhilor amintiți. Dar pentru moment, cum grecii din Asia păzeau pacea, iar turcii aproape că nu mai dădeau semn de viață, cum nici Teodor[c], primul despot al Epirului, nu ieșea din munții săi, știind bine că nu are la îndemînă mijloacele necesare pentru a juca rolul de restaurator al Imperiului, cei cîțiva ani care s-au scurs atunci constituie perioada cea mai fericită și mai liniștită a Imperiului latin.

Succesorul lui Henric trebuia să fie cumnatul său, Petru[d], pe care papa l-a încoronat la trecerea lui prin Roma. El a debarcat la Durazzo, dar apoi pe drum a fost biruit și capturat[e] de Teodor (fratele lui Mihail Anghelos ce fusese asasinat chiar în patul său) și a murit în captivitate. Constantinopolul a fost apărat doi ani de energica soție a lui Petru, Yolanda [4]. Împăratul
112 prizonier lăsa trei fii[f], // dintre care doi, Robert și Balduin, i-au urmat succesiv. Primul a domnit cîțiva ani, fiind cu totul neînsemnat. Teodor Lascaris, care părăsise de mult opoziția sistematică față de latini, ținînd seama și de lipsa completă de conștiință națională a grecilor din Europa, s-a însurat a treia oară [g] cu o fiică a împăratului de Constantinopol și a logodit pe una din fiicele sale dintr-o căsătorie anterioară cu tînărul împărat Robert, care a murit înainte de celebrarea căsătoriei[h].

Succesorul lui Robert (†1228), Balduin II, al treilea din frați și ultimul împărat latin, era un copil de vîrstă fragedă. Orașul imperial ar fi fost cu siguranță părăsit de latini, adică încredințați bunilor prieteni din Niceea[i], dacă papa[j] nu ar fi intervenit pentru a-i încredința regența lui Ioan de Brienne, fost rege al Ierusalimului, care deși om de vîrstă înaintată comanda armate și s-a și însurat. Acest extraordinar bătrîn a prelungit prin regența sa de opt ani (1229—1237) zilele Imperiului muribund.

Despotul Teodor [al Epirului] se simțise destul de tare, după victoria sa asupra împăratului Petru, pentru a reconstitui în folosul său vechiul Imperiu ortodox. El a supus în același timp Tesalia și Macedonia, unde ținea acum cele două vechi centre bulgare de la Ohrida și Prilep și poarta spre Occident: Durazzo. Cucerind și Tesalonicul, el a putut să pună a fi încoronat împărat (în 1222) de către arhiepiscopul [grec] al Bulgariei[k], învățatul legist Dimitrie [5]. Dar aceasta însemna o adoptare a întregii moșteniri a lui Samuel, o reluare a epopeii slavului, o raliere la tradiția vechilor rebeli, o căutare de sprijin la albanezi și la români, părăsirea liniei drepte a Bizanțului. Acropolitul[l] înțelege bine acest lucru cînd notează că aceasta înseamnă a guverna „în felul bulgăresc“ [6]. Vedem și pe un șef de această naționalitate, Dragota,
113 amestecat în acele schimbări [7]; iar cel contra căruia se lupta Teodor, // care va sfîrși totuși prin a se căsători cu prințesa epirotă Petralipha, era Sthlabos, „slavul“, cuibărit la Melnic[m], a cărui soție fusese o fiică nelegitimă a împăratului Henric [8]. Înaintînd spre Constantinopol, epiro-macedoneanul ținea sub autoritatea sa orașele Mosynopolis, Gratianopolis, Xantheia;

[4] Acropolitul, 27.
[5] *Ibid.*, 36—37.
[6] *Ibid.*, 37.
[7] *Ibid.*, 80.
[8] *Ibid.*, 37.

trupele sale ajungeau pînă la Adrianopolul ce fusese ocupat de cei din Niceea [9] și pînă la Demotica, alungînd din calea sa în același timp pe constantinopolitanii latini și pe grecii din Niceea. Și deși el îi dăduse fratelui său Manuil[n] drept soție pe o fiică a lui Ioan Asan [10], el l-a atacat și pe acesta.

Era un act temerar din partea acestui principe îmbătat de succes. Căci bulgarul avea să se dovedească hotărît superior. Crescut la cumani, el era îndrăzneț și rapid în întreprinderile sale; căsătorit cu o prințesă ungară[o], fusese inițiat la civilizația Occidentului. Sub domnia sa Tîrnovo, care pînă atunci fusese doar un popas pentru luptători sălbateci și un loc de depozitare pentru prada culeasă, a devenit o adevărată capitală, cu palate, biserici, mănăstiri asemenea Constantinopolului, Tesalonicului, Niceei. Stăpîn pe bulgarii săi, el își putea aminti că Asan I adăugase pe o pecete numele Sfîntului Dimitrie, ceea ce însemna o pretenție la posedarea Tesalonicului [11]. El era deci mai degrabă un împărat romaic de națiune vlahă decît un șef de păstori și de bandiți, ca predecesorii săi.

I-a fost deci ușor să-l recheme la realitate prin victoria de la Klokot-
114 nitza (1230) pe Teodor, această rudă // care îl stingherea [12]. Despotul însuși a fost capturat și nu numai Tracia de curînd cucerită, dar și Seresul, Prilepul, Valahia Mare din Tesalia, Elbassanul albanez [13] au căzut în puterea bulgarilor, al căror Imperiu se va întinde ulterior de la Marea Adriatică, la Marea Neagră și de la Durazzo la Demotica.

El deosebea printre cei supuși „autocrației sale bulgare" pe „greci", pe „albanezi" și pe „sîrbi", cum înseamnă falnica inscripție pusă de el în biserica celor Patruzeci de Mucenici din capitala sa balcanică: el se mai înfățișează și ca ocrotitor al latinilor, care nu mai existau decît datorită toleranței sale [14], căci unit cu cei din Niceea el ținea sub amenințarea sa, în 1235, acest Constantinopol, sediu al „vasalilor" săi. Dar de fapt el se și înveșmîntase sufletește în vechea purpură a Bizanțului. De n-ar fi fost tradițiile slavone ale Bisericii sale, el ar fi adoptat pentru forța ei această limbă greacă bogată în amintiri și constituind un puternic instrument de dominație.

NOTE

a. Întemeietorul Lavrei de la Muntele Athos (963). Curînd după aceea (în 978) a fost întemeiată mănăstirea Iviron, a iberilor care luptaseră în armata bizantină contra lui Skleros.

b. Ajuns apoi rege, fiul lui Ștefan Nemania.

---

[9] *Ibid.*, 43—44.

[10] *Ibid.*, 44.

[11] În „Sbornik za narodni utmotvoreniia, nauka i knijna", din Sofia, I, 1901, 813—818. În „V.V.", XI, 415. Beneševič citează această mențiune: Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀσάνη κυροῦ Ἰωάννου τοῦ βασιλεύσαντος κατὰ τὴν Ζαγορὰν καὶ κρατήσαντος καὶ πολλὰ τῶν Ῥωμαίων κάστρα (Pe vremea stăpînirii lui Ioan Asan care a domnit asupra Zagorei și a avut puterea asupra multor castre ale romeilor). Cf. un privilegiu dat ragusanilor, în Miklosich, *Monumenta serbica.* Pentru Zagora, noul nume al Bulgariei, vezi și Meliarakes, *op. cit.*, 182, nota 2.

[12] Acropolitul, 45.

[13] *Ibid.*, 46. Elbassan este fără îndoială „Albanos" de la p. 28. Kruja ἐν τῷ Ἀλβάνῳ (în Albania) apare atunci; *ibid.*, 98—99.

[14] Jireček, *Gesch. der Bulgaren.* Cf. diploma sa dată ragusanilor, în Schafarik, *Monumenta serbica* și Iorga, *Ragusa,* extras din „RHSEE", Paris, 1931.

c. Teodor era frate vitreg cu Mihail Anghelos, fostul stăpînitor al Epirului, fiind fiu legitim al lui Ioan Ducas Anghelos, în vreme ce Mihail era un fiu natural. Chemat în Epir, el a părăsit Niceea după ce s-a legat să țină credință față de împăratul de aici Teodor I Lascaris. La moartea acestuia s-a simțit dezlegat de jurămînt.

d. Petru (Pierre) de Courtenay. Papa Honoriu III (1216—1227) l-a încoronat ca împărat latin într-o biserică afară din Roma, spre a nu îngădui eventuale pretenții la titlul de împărat al romanilor.

e. Sînt două versiuni cu privire la împrejurările capturării sale. După una el ar fi fost interceptat și făcut prizonier în cursul călătoriei sale pașnice spre Constantinopol, după cealaltă el ar fi venit cu o armată de 5 500 de ostași ca să atace orașul Durazzo, stăpînit de Teodor, despotul Epirului. Asediul a dat greș și el a fost capturat într-o ambuscadă din munții Albaniei.

f. Cel mai mare, Philippe de Namur, a refuzat să-și părăsească moștenirea din Occident. Al doilea, Robert, a domnit între 1219 și 1228, iar ultimul, Balduin, născut la Constantinopol, care la suirea sa pe tron avea 11 ani, a domnit 31 de ani (1229—1260).

g. Prima soție fusese Ana, fiica lui Alexios III Anghelos, a doua fusese Filipa, nepoata regelui Armeniei Mici, de care s-a despărțit foarte curînd, a treia era Maria de Courtenay.

h. Vezi capitolul precedent, nota *u*.

i. Baronii latini întrevăzuseră o altă soluție, anume a cere sprijinul lui Ioan Asan, însurîndu-l pe Balduin cu fiica acestuia. Renunțarea la această soluție a făcut din Ioan Asan un dușman îndîrjit. Pe de altă parte, la Niceea murise Teodor I Lascaris, cumnatul împăratului latin care încercase și el dealtminteri în 1221 să cuprindă Constantinopolul, invocînd și drepturile soției sale Maria, dar încheiase apoi pace cu Robert, propunîndu-i o alianță de familie. Urmașul său Vatatzes, împreună cu Ioan Asan, noul său cuscru (1235), au pornit un nou atac contra Constantinopolului în 1235.

j. Grigore IX, papă (1227—1241).

k. Arhiepiscopul de Ohrida, Dimitrie Chomatianos. Bulgarii își aveau acum primatul, lor la Tîrnovo.

l. George Acropolitul, autorul unei Istorii a evenimentelor din 1203—1261. Fost prizonier al lui Mihail II al Epirului, el cunoaște împrejurările de acolo.

m. Despotul Alexios Slavul crease în regiunea munților Rodope o provincie independentă în jurul cetății Melnic. În 1208 el se recunoaște vasal al împăratului latin Henric și se însoară cu fiica naturală a acestuia. Teodor de Epir se căsătorește cu prințesa Maria Petraliphena.

n. Însurat mai întîi cu sora lui Ștefan Nemania, apoi cu Maria Beloslava, fiica lui Ioan Asan.

o. Fiica lui Andrei II.

III

PREGĂTIREA NOULUI IMPERIU LA NICEEA

Împăratul[a] de la Niceea dădea supușilor săi, bieți emigranți nenorociți, exemplul unei vieți virtuoase și al unei religii sincere și adînci. El era în stare să predice în biserică, asemenea unui Ludovic cel Sfînt, și el vedea ca o mustrare „sîngele supușilor" (αἵματα 'Ρωμαίων) pe veșmintele de preț[1].

În timp ce Teodor din Epir, cel orbit[b], vegeta în captivitate la bul-
115 gari, fratele său Manuil se instala // [ca despot] la Tesalonic (1230—1240) și se mîngîia, îmbrăcînd haina imperială, de ruina totală a statelor sale[2]. Cînd țarul s-a însurat[c] la bătrînețe cu fiica prizonierului său, atunci Teodor[3] s-a întors în adevăr la Tesalonic, pentru a încorona acolo pe fiul său

[1] Pachymere, 36—37, 39.

[2] *Ibid.*, 47.

[3] *Ibid.*, 65. El a avut de la ea pe fiii săi Mihail și Teodor și pe fiica sa, Maria.

Ioan (1240—1241) și a-l alunga pe fratele său[d], care a fost trimis la Attalia, ajungînd ulterior un personaj subordonat, căruia i s-a reluat [4] pînă și soția bulgară. Dealtminteri Ioan avea să-și cedeze și el mai tîrziu titlul său niceenilor [5], dar deocamdată el se sîrguia să recucerească Valahia Mare tesaliană pe care nu i-o contesta nimeni [6].

Primul împărat de Niceea [Teodor Lascaris] a avut ca urmaș pe ginerele său Ioan Ducas Vatatzes, o personalitate de prim ordin, dar care nu a tulburat prea mult agonia latinilor din Constantinopol, deși frații[e] împăratului mort ar fi dorit să se întoarcă în vechea Capitală.

După ce acest stăpîn al insulelor[f] s-a luptat cu Ioan de Brienne și cu Veneția pentru posesiunea Lampsacusului, a Tzurulonului și a Chersonesului de la Gallipoli [7], și-a întors eforturile în altă parte. A fost păzită pacea cu Ioan Asan, care și-a logodit fiica cu [viitorul] Teodor II[g], fiul noului împărat bizantin din Asia. Apoi cînd marele țar a murit și el în 1241, și fiul său Kaliman I (numit astfel după numele unguresc de Coloman) a dispărut și el în 1246, Ioan Ducas [Vatatzes] s-a hotărît să treacă în Europa, unde era chemat la Adrianopol [8] pentru a-și valorifica drepturile. A ocupat Seresul și Tesalo-
116 nicul, unde vegeta un prinț scăpătat, Dimitrie, fratele // despotului[h] Ioan [9]; Andronic Paleologul[i] a fost așezat acolo ca vicar [10].

Mai apoi, prin pacea încheiată între împărat și șeful dinastiei epirote [j] Mihail (1237—1271), a fost hotărîtă căsătoria lui Nikefor, fiul acestui Mihail, cu o prințesă din Niceea, dar s-a pretins la efectuarea căsătoriei[k] cesiunea [orașului] „Serbia"[l], a Albaniei și a orașului Durazzo. Mihail a căutat să ocolească această adevărată condamnare la moarte, chemînd în ajutor pe sîrbi și albanezi, dar fără a reuși. Teritoriile sale: Vodena, Ostrov, Diavoli au fost ocupate. Asediat la Prilep, despotul a trebuit să se refugieze la Lárisa [11]. El nu s-a mai putut reface niciodată după aceste pierderi, deși a păstrat pînă la capăt firea neînfrîntă ce caracteriza tot neamul său. Dealtminteri și Manuil[m] oferise patriarhului ecumenic supunerea bisericii sale, ceea ce însemna dispariția ca legitimitate a statului său însuși [12]. După moartea împăratului Ioan Vatatzes (1254) [13], din care consensul grecilor din Asia a făcut un sfînt, Mihail[n], noul țar bulgar, a încercat să smulgă Tracia și Mace-

[4] *Ibid.*, 66.

[5] *Ibid.*, 72—73, 89.

[6] *Ibid.*, 67. Doi alți membri ai dinastiei, un unchi și un nepot al lui Teodor, participau la guvern; *ibid.*

[7] *Ibid.*, 49, 54—55, 56, 59 ș.u.

[8] *Ibid.*, 41—42.

[9] *Ibid.*, 80, 89. Fiica lui Ioan Asan l-a scutit de a fi orbit; *ibid.*

[10] *Ibid.*, 29.

[11] *Ibid.*, 96—99. Pe teritoriul numit τὰ Σέρβια (Serbia) *ibid.*, 141—142. Cf. pentru aceste evenimente, *ibid.*, 148, 150—152.

[12] Întîlnirea sa cu Ioan și căsătoria care a unit cele două dinastii, Acropolitul, 54—55. Cu acest prilej biserica greacă a recunoscut independența patriarhului de Tîrnovo, *ibid.*, 54—55.

[13] Vezi referitor la el și scurta cronică publicată de Sathas, în *Bibliotheca Graeca medii aevi*, VII; Heisenberg, în „B.Z.", XIV. Despre viața acestui sfînt al bisericii ortodoxe, ctitor al mănăstirii Sosandrelor, sub muntele Sipyle, vezi Heisenberg, *Analecta*, 40 ș.u.; idem, *Kaiser Johann Batatzes der Barmherzige*, în „B.Z.", XIV, 160 ș.u. Despre moartea sa, la 3 noiembrie 1254, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 135—136. Despre succesorul său, J.B. Papadopoulos, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris, 1908; Dräseke, în „B.Z.", III, 498 ș.u. Monedele sale, Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 447. Un discurs al lui în Σωτήρ, XVI (1894), 186—192.

117 donia grecilor din Asia [14]. Peste tot a fost aclamat // de bulgarii săi. Dar Niceea devenise destul de puternică pentru a tăia calea unei ofensive bulgare, pe care nu o mai stingherea Epirul. O singură campanie[o] a lui Teodor II Lascaris, al treilea împărat al Niceei (1254—1258), a fost deajuns pentru a readuce aceste provincii sub puterea sa. Se produce o nouă amenințare a mongolilor (ca cea care fusese adevărata cauză de zăbavă a restaurării Imperiului la Constantinopol, rechemîndu-l pe împărat în Asia[p], de unde putuse să se reîntoarcă curînd, întrucît noii cuceritori păgîni, după ce au bătut pe turci, vecinii săi, făcîndu-i un neprețuit serviciu, au apucat drumul Siriei, unde aveau să aibă destul de luptat timp de cîțiva ani [15]). Cum oamenii țarului se mai răspîndiseră în părțile din vestul balcanic, Teodor a trebuit să pornească o nouă campanie, pe care a dus-o fără greutate și care s-a încheiat cu o pace (1256) așa cum o putea dori [16].

Tulburările care au izbucnit curînd în Bulgaria au favorizat cel mai mult stabilirea dominației grecești în Europa, iar țarul de origine populară[r] care s-a impus, Constantin (1257), va fi foarte onorat să poată să se însoare
118 cu Irina[s], fiica aceluia care, în afară de stăpînirea // Epirului, era acum împăratul necontestat al celor două țărmuri ale mării [17]. Mihail Comnen Paleologul [18], un om foarte întreprinzător, care avea în urma sa o strălucită carieră militară, și pe care gelozia[s] împăratului îl silise odinioară să pribegească în Turcia [19], a înlăturat și orbit pe Ioan IV, fiul de vîrstă fragedă al lui Teodor II, și a uzurpat tronul (1258—1282) [20]. O revoltă a Epirului[t] sprijinită de Manfred, fiul și moștenitorul lui Frederic II, a salutat înălțarea sa. El a supus însă prin victoria de la Pelagonia (1259) această regiune și a avut chiar norocul să captureze pe prințul de Ahaia, aliatul despotului Mihail [21]. Dar Paleologul nutrea o ambiție mai înaltă. El voia să aibă sediul la Constantinopol.

---

[14] Vasilievski, în „V.V.", III, 232 ș.u.; Kurtz, în „B.Z.", XVI, 120 ș.u. — Pentru biserica bulgară după Ioan Asan, Zlatarski, în „Recueil de mémoires", Diaković, 1929, 327 ș.u.

[15] Vezi Uspenski, în „V.V.", XXIV, 1 ș.u. Ca izvoare, Chabot, *Histoire de Mar Jabalaha III, Patriarche des Nestoriens (1281—1317), et du moine Rabban Cauma*, Paris, 1895; Al. Makin (†1273), *Historia Saracenica*, ed. Thomas Erpen, Leyda, 1625; Nerses de Lampron, *Opera*, ed. G. Capeletti, Veneția, 1833. Cf. Andreeva, în „Mélanges" Kondakov; Norman Mac Lean, *An Eastern embassy to Europe in the years 1287—1288*, în „Engl. hist. rev.", XIV (1899), 299—318. — Pentru turci, „B.Z.", VII, 499 (construcția castelului de la Sinope de către Abubekr, Ὅπου πάκρις, inscripție grecească). Rămășițe bizantine și selgiucide, Brandenburg, *ibid.*, XIX, 97 ș.u. Vezi și curioasa inscripție a Porfirogenetului Mihail, devenit emirul Aslan (1297), în Cumont, „B.Z.", IV, 99 ș.u.

[16] Acropolitul; M. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, Florența, 1898.

[17] Portretele lor în Gardner, *op. cit.*

[18] Un Gheorghe Paleologul în relații cu Comnenii, Ana Comnena, 104—105. Un Mihail Paleologul în Asia, Choniates, 295. O fiică a lui Teodor I Lascaris se măritase cu despotul Andronic Paleologul.

[19] Despre conspirația sa în 1252, Czeba, în „B. ngr. J.", VIII, 59 ș.u.

[20] Andronic II va vizita în Bithynia pe acela care fusese orbit de tatăl său; Phrantzes, ed. Bonn, 26. Vezi asupra lui, Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin*, Paris, 1926 (unde e redată și în traducere autobiografia lui Mihail).

[21] Despotul își măritase pe una din fete cu acest principe, pe cealaltă cu Manfred, bastardul lui Frederic II.

Imperiul de la Niceea redobîndise toate drepturile vechiului stat al Comnenilor [22]. Insula Rodos, ajunsă un fel de nou Cipru separatist sub rebelul Gabalas, care luase titlul imperial, căzuse apoi sub dominaţia genovezilor. Ioan Ducas [Vatatzes] a unit-o din nou (în 1249) Imperiului, care stăpînea acum toate marile insule dinspre Asia. Curînd Genova s-a arătat dispusă să sprijine pe împăraţii din Asia; ea voia să se răzbune astfel de înfrîngerea
119 navală suferită de ea din partea // rivalei sale, Veneţia [23], într-o luptă care trebuia să fie hotărîtoare pentru preponderenţa în mările orientale.

Era cruciadelor părea închisă, şi Ludovic IX, regele Franţei, se reîntorsese foarte anevoie din Egipt, unde debarcase în chip de cuceritor şi ajunsese prizonier. Noii stăpîni ai acestei ţări, sultanii sau sudanii mameluci, porniseră opera lor de cucerire a Siriei, pe care invazia mongolă a întrerupt-o, dar nu a împiedicat-o. Era acum momentul de a da o lovitură hotărîtoare care să doboare dominaţia latină asupra Bosforului. Prin tratatul (1261) de la Nymphaeon [24] genovezii şi-au promis tot concursul lor împăratului Mihail, care se obliga să dea Republicii acea situaţie privilegiată de care se bucura Veneţia de la instaurarea Imperiului latin. Într-o primă campanie grecii au ocupat cartierul Galata, dar au consimţit totuşi la un armistiţiu de un an. Deşi Veneţia a trimes un nou podestà însufleţit de spirit războinic, care a condus afară din Constantinopol o mică expediţie în scopul de a răzbuna această pierdere recentă, oraşul era de fapt lipsit de apărător. Alexios Strategopoulos, Cezarul de la Niceea, a intrat deci cu uşurinţă printr-o breşă[t] şi a incendiat tabăra veneţienilor. Vechea Capitală a Orientului, sfînta Romacea-nouă a împăraţilor şi patriarhilor, nu s-a înfiorat prea tare. Din partea lor regele Balduin care fugise, podestà-ul, cei cîţiva cavaleri şi marinarii veneţieni care au aflat îndată această catastrofă, s-au resemnat uşor să se înapoieze în acel Occident care fusese atît de dur pentru cauza latină.

120 Mihail Paleologul [25] şi ostaşii cărturari din suita sa // au fost singurii care au resimţit o mare emoţie în faţa acestui eveniment fericit pe care li-l trimisese Hristos. Deşi se dedaseră obiceiurilor turceşti, deşi fuseseră aliaţi cu latinii şi deprinşi cu felul lor de viaţă, deşi erau străini acuma de orice ură de rasă şi de fanatism religios[u], totuşi ei nu puteau considera luarea Constantinopolului doar ca un accident victorios. Şederea în mediul patriarhal de la Niceea le purificase sufletele: scenele de cruzime şi de desfrîu aparţineau acum trecutului. O nobilime credincioasă, împăraţi harnici şi evlavioşi au cîrmuit şi condus timp de o jumătate de secol un popor de ciobani şi de ţărani cu o viaţă simplă. Vom vedea cum au răsărit o nouă filozofie, reprezentată de Nikefor Blemmydes şi o nouă şcoală literară chiar şi în acest mediu sărac şi obscur. Credinciosul George Acropolitul — care nu-l trădează şi nu-l calomniază pe împărat[v], elevul său, deşi acesta pusese

---

[22] Despre libertatea bisericii bulgare, Nicov, în „Actele" Congresului III de studii bizantine, 134—135. Despre Frederic II şi Ciprul, vezi şi H. D. Müller, *Der Longobardenkrieg auf Cypern*, 1890.

[23] Vezi M. Roberti, *Ricerche enterno alla colonia veneziana in Constantinopoli, nel secolo XII*, în „Scritti storici in onore di C. Manfroni", Padova, 1912.

[24] Manfroni, *Le relazioni fra Genova, l'Impero bizantino e i Turchi*.

[25] Pentru trecutul său, mai vezi Grigore din Cipru, în Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 365. Un Paleolog din sec. XII, Teofilact, *ibid.*, CXXVI, c. 432, 489.

ca el să fie ciomăgit fără motiv — era unul din reprezentanţii săi. Ochii acestor cărturari au trebuit să se umezească de lacrimi văzînd acest Constantinopol sfîşiat, despuiat, jefuit de monumentele bizantine şi de cele antice, care fuseseră folosite la procurarea banilor mărunţi de aramă pentru nevoile zilnice.

Aşadar, ceremonia restaurării greceşti şi ortodoxe nu a fost lipsită de o sobră măreţie. Împăratul şi suita sa, armata sa au ascultat în genunchi cele treisprezece rugăciuni compuse de Acropolit, care au fost recitate din înălţimea unui turn de lîngă Poarta de Aur. Icoana Fecioarei purtată pe sus a deschis procesiunea militară; învingătorul încoronat a urmat pe jos pînă la mănăstirea Studionului. Apoi a încălecat între soldaţi purtînd „sarisa" roşie [26], a trecut pe la Sfînta Sofia şi s-a întors la palatul pe care predecesorul său îl părăsise cu vreo cincizeci şi şapte de ani mai înainte. Cîteva zile după aceea, în catedrala lui Iustinian restituită cultului oriental, el instala pe patriarhul ortodox[w] în scaunul său, exprimînd în cuvinte mişcate credinţa sa în destinele Imperiului [27].

NOTE

a. Ioan Ducas Vatatzes, ginerele şi urmaşul lui Teodor I Lascaris.

b. Din porunca lui Ioan Asan care îl ţinea prizonier.

c. Rămas văduv în urma unei epidemii care secerase în lipsa lui pe soţia sa, pe fiul său şi pe patriarhul său de la Tîrnovo.

d. Manuil care s-a refugiat în Asia Mică de unde a primit bani şi corăbii de la sultanul de Iconium şi de la Vatatzes pentru a porni contra Epirului. Dar odată ajuns în Tesalia, s-a împăcat cu familia sa.

e. S-au răsculat contra lui şi au fugit la împăratul Robert, îndemnîndu-l să pornească contra lui Vatatzes.

f. Vatatzes stăpînea coasta Asiei Mici de la Hatdramyttion spre sud pînă mai jos de Milet, cu insulele din dreptul lor. Dar Rodosul fusese ocupat de către Leon Gabalas care îşi zicea „senior al Rodosului şi al Cicladelor", iar Creta de către veneţieni. În 1233 Vatatzes încearcă fără succes să le recucerească. Atacat de J. de Brienne în Asia Mică el îl respinge. În 1235 smulge Gallipoli de la veneţieni.

g. Acesta avea 11 ani, iar logodnica sa 9 ani. Vezi cap. Exilaţi bizantini, nota *u*.

h. Ioan, care fusese încoronat ca împărat de către Teodor în 1240, a fost silit în 1242 de Vatatzes să renunţe la titlul imperial, rămînînd doar despot la Tesalonic. La moartea sa, în 1244, i-a urmat fratele său Dimitrie, care a fost scos din domnie în 1246 şi dus prizonier la Niceea,

---

[26] Pachymere, 149.

[27] Acropolitul, 185—198; Pachymere, 122 ş.u. Cu privire la ocuparea Selimbriei (Silivriei), *ibid.*, 109. În general pentru Mihail Paleologul, J.G. Troitzki, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua;* Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 368. Un călugăr îl califică drept θεομεγαλοδύνατος (cu mare putere de la Dumnezeu), vezi Dräseke, în „Neue kirchliche Zeitschrift", XVIII, 879. Titlul său după ocuparea Constantinopolului: ἐλέῳ Θεοῦ πιστὸς βασιλεὺς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιόλογος (Prin mila lui Dumnezeu, cuviosul împărat al Constantinopolului şi suveranul romeilor, Paleologul) la Beneševič, *Monumenta Sinaitica*, I, 33 (cu portretul său). Soţia sa, Maria, „V.V.", VI, 297.

într-un moment cînd Vatatzes, folosind certurile dintre urmaşii lui Ioan Asan, a reocupat teritoriile din Tracia şi Macedonia cucerite mai înainte de acesta.

i. Este vorba de tatăl viitorului Mihail VIII Paleologul, care era mare domestikos şi care este altul decît Andronic Paleologul, primul soţ al Irinei Lascaris, fiica lui Teodor I şi soţia lui Vatatzes.

j. Mihail II, despotul Epirului era fiul nelegitim al lui Mihail I Ducas Anghelos, creatorul acelei stăpîniri devenite apoi despotat. După uciderea tatălui său în 1215 el a fugit şi a reapărut în 1231 după înfrîngerea şi capturarea lui Teodor. Fratele lui Teodor, despotul Manuil, l-a primit şi l-a lăsat să guverneze în Epir. Atît Manuil cît şi Mihail erau în termeni destul de buni cu împăratul de la Niceea.

k. După ocuparea Tesalonicului Vatatzes încheie o înţelegere cu Mihail (1249). Se hotărăşte căsătoria lui Nikefor cu Maria, nepoata împăratului. Dar Teodor îl îndeamnă pe Mihail să atace posesiunile acestuia (1251) şi Mihail nereuşind, încheie pace (1253), consimte la sacrificii teritoriale şi îl predă pe Teodor, care e dus prizonier la Niceea. Într-o a doua etapă (1257), noul împărat Teodor II Lascaris, biruitor al bulgarilor, impune, cu prilejul efectuării căsătoriei fiicei sale cu Nikefor la Tesalonic, cedarea unor poziţii cheie: „Serbia" şi Durazzo. Soţia lui Mihail, Teodora, venită la nuntă, este pusă să iscălească (de frică) această cesiune pe care ulterior Mihail refuză să o accepte, chemînd pe sîrbi şi albanezi în ajutor.

l. Oraş la sud de Castoria.

m . În timpul cît a guvernat la Tesalonic în locul lui Teodor (1230—1240).

n. Vezi mai departe p. 502, nota *n*. Mihail Asan (1246—1257) era fiul lui Ioan Asan.

o. În 1255, reluată însă în anul următor, după un nou atac primejdios pentru greci.

p. Paranteză amintind de rechemarea lui Vatatzes în Asia, la vestea marii invazii mongole din 1241, care a zdruncinat sultanatul de Iconium, dar nu s-a atins de statul niceean.

r. Caracterizare care s-ar potrivi mai degrabă lui Ivailo (ţar, 1278—1279), decît lui Constantin Tich, boier bulgar înrudit şi cu regele sîrb Uroš I.

s. Irina Lascaris era ca şi Maria, cea măritată cu Nikefor al Epirului, sora lui Ioan, moştenitorul legitim al coroanei, înlăturat de Mihail VIII Paleologul. De aceea l-a îndemnat pe ţarul Constantin contra uzurpatorului Mihail VIII. Chipul ei este păstrat în fresca bisericii de la Boiana. După moartea ei în 1270, ţarul primeşte o nouă soţie bizantină: Maria Cantacuzena, fiica surorii lui Mihail VIII, Evloghia.

ş. Mihail cobora în linie directă din Alexios III Anghelos, ceea ce era de natură să trezească unele suspiciuni. El se arătase destul de nesigur în mai multe împrejurări. Fuga lui la sultanul de Iconium s-a produs în lipsa împăratului, care îl lăsase la Niceea cu rosturi precise.

t. Mihail II al Epirului profitase şi el de moartea lui Ioan Asan al Bulgariei pentru a-şi spori teritoriile. Spoliat de Teodor II Lascaris, el vrea să profite de moartea acestuia (1258). Se aliază cu Manfred al Siciliei şi cu Guillaume de Villehardouin, principele Ahaiei. Manfred, urmînd exemplul normanzilor din Sicilia, ocupase cu de la sine putere Durazzo şi alte poziţii de pe coasta Epirului, în vederea cuceririi Bizanţului. Printr-un compromis necesar, Mihail socoteşte aceste teritorii drept zestrea fiicei sale mai mari, Elena, pe care o logodise cu Manfred, mai dîndu-i şi insula Corfù. Pe fiica cealaltă, Ana, o mărită cu Guillaume de Villehardouin, care a venit cu o armată de cavaleri francezi din Moreea, în vreme ce Manfred trimitea 400 de cavaleri germani în ajutorul socrului său. Totodată fiul natural al lui Mihail II, purtînd numele de Ioan Ducas, a strîns o armată de vlahi din Tesalia, unde avea şi legături de familie. Dar în ajunul luptei Ioan, socotindu-se jignit de principele Ahaiei, a trecut peste noapte la duşman. La rîndul său Mihail, cu celălalt fiu, Nikefor, şi-a părăsit aliaţii, lăsîndu-i pe cavaleri să lupte singuri cu bizantinii, ajutaţi de arcaşii cumani. Grozava înfrîngere de la Pelagonia (1259) a dat o lovitură de moarte principatului francez al Ahaiei şi a zdruncinat rău despotatul de Epir. Mihail cu Nikefor s-au refugiat în insula Cefalonia. Capitala Epirului, Arta, a fost ocupată de bizantini. Curînd, înfrîngerea lui Manfred la Benevent (1266) de către Carol de Anjou, ridicat de papă, pune capăt oricăror speranţe. Carol ocupă oraşul Durazzo şi insula Corfù. Guillaume de Villehardouin, căzut prizonier la Pelagonia, nu recapătă libertatea decît cedînd patru cetăţi-cheie

din Moreea. Reîntors din captivitate se aliază cu Carol de Anjou, recunoscîndu-l ca suzeran pentru a fi ajutat contra lui Mihail VIII şi logodindu-şi fiica Isabelle, moştenitoarea Ahaiei, cu fiul lui Carol de Anjou, Filip.

ţ. Adică folosind o spărtură existentă.

u. Aluzie poate la atitudinea unioniştilor, gata să facă toate concesiile pentru a dobîndi concursul papii. Totuşi rezistenţa întîmpinată de ei ar pleda şi teza contrară.

v. Teodor II Lascaris, care era epileptic, se lăsa adesea în voia unor porniri nestăpînite, mergînd chiar pînă la acte de cruzime.

w. Arsenie Autorianos.

IV

CIVILIZAŢIA NICEEANĂ

121 La Niceea se trăise în provincie, aproape la ţară[1]. Oraşele, cum se vede din atitudinea chiar a Niceei şi a Nicomediei faţă de Andronic Comnenul[a], se bucurau de oarecare independenţă. Orăşenii puteau fi chemaţi sub drapele contra plăţii a patruzeci de „nomismata“[b]. Ţăranii erau mai liberi ca în alte locuri, mai ales după reformele acestui inovator „democratic“. Pe frontiera dinspre turcii lui Kaikhosrou[c] ei se bucurau de însemnate scutiri de dări (ἀτελεία) şi primeau chiar subsidii, πρόνοιαι care puteau, devenind γονικαί, să treacă asupra copiilor: li se dădea uneori o situaţie oficială prin „scrisori imperiale“. Aveau toată libertatea de a-şi căuta cîştig şi glorie în ţară duşmană, oricare ar fi clauzele tratatelor, şi li se dădea chiar ceea ce se numeşte o „philothesie“[2].

Apoi erau garnizoanele cărora trebuia să li se plătească cu regularitate soldele („rogai“)[3]. Împreună cu satele vecine ele formau o ζευγηλατεῖα[4]. Dar înainte de toate lupta era purtată de cavaleri. Revenise obiceiul de a
122 preamări caii de luptă, şi cunoaştem // astfel numele de „Chrysopus“ (cu picioarele de aur) al aceluia a lui Manuil Lascaris[5]. Se folosea bucuros ca veşmînt „paflagoniconul“, după moda Asiei[6].

Dealtminteri şi turcii deveniseră nişte cavaleri asemenea luptătorilor greci. Sultanul Kaikhosrou a fost ucis de împăratul Teodor I într-un duel cavaleresc, în lupta[d] de lîngă Antiohia de pe Meandru. Îi vedem reprezentaţi pe monedele lor călare, cu lancea în mînă, făcînd gestul de a străpunge, în

---

[1] A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea*, Londra, 1912; M. Andreeva, *Ocerki po kulture vizantiiskogo dvora v XIII veke*, Praga, 1927.

[2] Pachymere, 16—18.

[3] *Ibid.*, 19—20, 92.

[4] 'Εφ' ὥπερ ἐκ τῆς ἐκείνων ἐπικαρπίας καὶ εἰσφορᾶς σιταρκοῖτο μὲν καὶ τὸ παρακείμενον φρούριον, ἔχοι δέ γε καὶ ὁ κρατῶν ἐντεῦθεν πολλοῖς ἢ καὶ πᾶσιν ἐξαντλεῖν τὰς τῆς εὐεργεσίας ἀμάρας (Conform cu care s-ar aproviziona, din impozitul şi din contribuţia lor, şi garnizoana situată alături, şi ar putea ca şi conducătorul de aici să scoată pentru mulţi, sau chiar pentru toţi, şuvoaiele binefacerii); Pachymere, I, 69. Despre arcaşi, *ibid.*, 122: τοξόται ἐκ τῶν κατὰ Νικαίαν μερῶν (arcaşii din părţile Niceii). Despre soldaţii învinşi îmbrăcaţi femeieşte, *ibid.*, 240.

[5] Acropolitul, 133. Un nume de familie Καβαλλάριος, Pachymere, 109, 324.

[6] *Ibid.*, 310. Vezi şi 'Αλίζωνες pe care poporul îi numeşte Μεσοθινῖται, *ibid.*, 310; ξενικὸν ἰταλικόν (haina italică străină), *ibid.*

vreme ce pe fundal se desenează ca o primejdie comună imperialismul mongol [7].

Cît despre flotă, locuitorii erau rechiziţionaţi ca marinari, întrucît echipajele rău plătite dezertau [8].

La Niceea se păstrau cu grijă amintiri preţioase. Împăratul, şezînd mai ales la Nymphaion [9], era înconjurat nu numai de funcţionari bine aleşi — cezarii, despoţii înrudiţi avînd haine de culoare roşie [10], marele statopedarh, acela al „tzancratorilor" aşa-zisul „mystikos", parakoimomenul, τοῦ κοιτῶνος marele logariast, marele heteriarh, paharnicul, (πιγκέρνης) stolnicul, (ὁ τῆς τραπέζης) sebastocratorii, panhypersebaştii, senatorii, marele primiker, marele econom, secretarul *(a secretis)*, protovestiarul, „logothetul turmelor" (τῶν ἀγελῶν) şi cel al casei (τῶν οἰκιακῶν), dar şi de paji (παιδόπου-
123 λοι, αὐθεντόπουλοι); el reunea // rămăşiţele aristocraţiei la nişte vînători cu şoimi la care lua parte „primul şoimar" (πρωθιερακάρης) [11]. Puteau fi întîlniţi uneori la Niceea şi episcopi care nu aparţineau toţi teritoriului de sub ascultarea niceenilor: arhiepiscopul de Tesalonic, episcopii de Adrianopol, de Sardes, de Ancyra (Ankara), de Efes, de Melangioi, de Smirna, de Filadelfia [12]. Capii clerului luau parte la sfaturile împăratului şi erau desigur poftiţi la masa lui [13]. Noul tribunal de doisprezece este format din preoţi şi din senatori totodată [14]. Vechea etichetă rămîne şi mai departe, păstrată cu sfinţenie [15]. Imperiul dispunea de un tezaur [16], împărţit în departamentul personal şi în cel de stat (κοινᾶ), care sub Ioan Ducas [Vatatzes] îşi avea sediul la Magnesia, şi sub Teodor II la Astytzion pe Scamandru. Era alimentat de dări asupra pămînturilor [17] (γεωτονία), dar şi ca la Genova — după care probabil a fost luat modelul [18] — asupra sării, a fierului [19], uneori chiar asupra dijmei de pe feudele militare [20].

---

7 La Vasiliev, *op. cit.*, II, 207—208, discuţia autenticităţii unei corespondenţe dintre han şi papă, cu privire la un atac al mongolilor contra lui Vatatzes. Ea este înfăţişată de Matei din Paris, în „Chronica Majora" şi în „Historia Anglorum". Trebuie considerată ca un simplu exerciţiu de retorică.

8 Pentru întîrzierea plăţilor către păzitorii frontierelor ἐν ταῖς ἄκραις (de pe culmi), Pachymere, 208.

9 *Ibid.*, 105.

10 χρυσοκόκκινος κάλυπτρα; *ibid.*, II, 59.

11 Pachymere, I, 24, 37, 38, 62, 68, 72, 74, 79, 92, 97, 108—109, 130, 318—319, 321, 335; II, 96, 108, 153, 414, 517, 529, 556. Ei sînt οἱ τῆς πολιτείας (cei care participă la viaţa de stat); *ibid.*, 188. Cf. Andreeva, *op. cit.*, 27—55.

12 Pachymere, 102, 113, 117—118, 120, 130, 318—319. Pentru refacerea mănăstirilor, *ibid.*, 164.

13 *Ibid.*, 188, 193.

14 *Ibid.*, 236.

15 *Ibid.*, 296—297. — Vechile ordalii, duelul, fierul roşu sînt prohibite *(ibid.*, 92). „Colivii" (κλοβοί), pentru prizonierii politici; *ibid.*, 165.

16 Pentru moneda depreciată din secolul XIII, „Mélanges" Diehl, I, 38—48.

17 Impozitele se numesc în general εἰσπράξεις; *ibid.*, 29. Se iau şase modii de grîu, patru de orz pentru un ζευγίτης; *ibid.*, II, 493. Mai tîrziu se adaugă aşa-numitul σιτόκριτον al catalanilor; *ibid.*, 492.

18 *Ibid.*, II, 293, 295.

19 *Ibid.*, 8—10. Veniturile Porfirogenetului vin din πρόνοιαι, din ἀγέλαι, din ἀποθῆκαι; *ibid.*, 161.

20 Federico Donaver, *La storia della republica di Genova*, I, Genova, 1913.

124 Relaţiile cu toată lumea grecească erau foarte întinse. // Impăraţii, cărora arabii înşişi le făceau daruri, întreţineau legături constante cu scaunele de la Antiohia, Ierusalim, Alexandria, cu muntele Sinai şi Muntele Athos, cu Tesalonicul şi îndepărtata Atică. Chiar din Cipru alergau aici ca să se formeze [21], unii ca George sau Grigore cipriotul, viitorul patriarh din 1283, un cărturar, educator al tineretului, autor al unei autobiografii şi a numeroase scrisori, un filozof şi un scriitor care a lăsat şi o descriere a mării. Dealtminteri însăşi această insulă[e] — aflată sub noua dinastie de Lusignan, a regilor din Ierusalim goniţi de acolo şi care cumpăraseră acest regat — era plină de elemente greceşti, şi aceşti regi, ei înşişi, ale căror monede sînt bizantine, foloseau ca cei din Sicilia, limba greacă în actele oficiale [22]. Basileii ocroteau făţiş bisericile greceşti din Constantinopolul latin, ca de pildă biserica Sf. Apostoli, zdruncinată de un cutremur de pămînt, aceea a Blachernelor şi aceea din suburbia Rufinienilor, datînd din secolul IV [23].

Oraşul de provincie ajuns o Capitală, a fost îmbogăţit cu noi clădiri, iar cele vechi au fost reparate. Împăraţii au fost înmormîntaţi cu măreţie în aceste biserici. Teodor I la mănăstirea Hyachintului [24]. Chiar şi după recucerirea Constantinopolului, Niceea va fi locul unde va fi săpat mormîntul
125 pentru feţele luminate ale Imperiului, după cum regii normanzi // ai Angliei îşi aveau locul de odihnă în vechea lor patrie.

Dacă formele rămîneau intacte — căci nu trebuia să apară nici o decădere în exil — era totuşi oarecare familiaritate care apropia în mod necesar, în acest refugiu strîmt, pe împărat de supuşi, cum se poate vedea din anecdota aceluia care, aşteptînd de la stăpîn nişte daruri personale, mergea pe străzile Niceei, vestind sosirea „bunului moharh", acela care, alături de datoria sa perfect îndeplinită, se va gîndi şi la fiecare din cei care îl servesc [25]. Această tendinţă trece, sub bunul împărat Teodor şi în domeniul complicat al teologiei: chestiunile în dezbatere, el le rezolvă deschizînd la întîmplare cartea Evangheliilor în numele fiecăruia din adversari [26]. Numirea patriarhului Arsenie[f], care trăia singuratic într-un schit din mijlocul unui lac, a fost făcut într-un spirit de smerenie [27]. Lumea este naivă şi superstiţioasă: cînd o potîrniche urmărită de un vultur îşi caută scăparea într-o zi de sărbătoare în cortul împăratului Teodor, acesta prevede că în curînd[g], sultanul urmărit de tătari va veni să se refugieze sub ocrotirea sa [28].

Nu lipsiseră relaţiile cu Occidentul. Împăratul Teodor I voise, puţin înainte de moarte, să-l despartă pe Robert, rivalul său latin, de soţia lui pentru

[21] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 477 (ultima ediţie a autobiografiei e datorată lui F. C. Matthiae, Frankfurt pe Main, 1817; celelalte lui Rubeis, Veneţia, 1753, Bergauer, Viena, 1773; Migne, *P. Gr.*, CXLII. Cf. Gregorius Cyprius, 'Επιστολαὶ καὶ μύθοι sau Grigore din Cipru şi Ioan din Ierusalim (în l. rusă), Petersburg, 1901.

[22] Νέος 'Ελληνομνήμων, V, 45 ş.u.; XIV, 14 ş.u.; Morgan, în „Mélanges" Schlumberger, 294, pl. XI.

[23] Teodor din Scutari, *loc. cit.*, 287—288, 297.

[24] Acropolitul, 35. Au fost chiar întemeiate biblioteci; Teodor din Scutari, 286. Cf. L. Schneller, *Nicaea und Byzanz*, Leipzig, 1907. — Pentru viaţa de pe domeniile din acea epocă, vezi ediţia lui Uspenski şi Beneševič a *Actelor* mănăstirii din Vazilon (în l. rusă), 1927.

[25] Teodor din Scutari, *loc. cit.*, 279—280. Cf. *ibid.*, 299—301, nr. 56.

[26] *Ibid.*, 288 ş.u.

[27] *Ibid.*

[28] *Ibid.*, 292, nr. 39. Un alt sentiment asemănător, *ibid.*, 294, nr. 45.

a-l însura cu fiica sa [29]. El însuşi s-a însurat cu Maria, fiica împăratului [latin] Petru, iar propria lui fiică, Maria, a fost măritată cu fiul[h] regelui Unga-
126 riei [30]. Căsătoria aceluiaşi Teodor I[i] cu Filipa, nepoata noului rege al Armeniei, // întîmpinase piedici [31], dar Leon însuşi avea să se însoare cu o fiică[j] a lui Lascaris [32].

Frederic II, în timpul luptei sale îndîrjite contra Sfîntului Scaun, linguşise în scrisori scrise în greceşte pe Vatatzes „împăratul romanilor", îi dăduse în căsătorie pe fiica sa neligitimă[k], care nu era încă nubilă, Constanţia, rebotezată Ana (1244). Ea a fost însă delăsată de soţul ei pentru frumoasa[l] „Markesina" [33], căreia împăratul îi acordase dreptul [imperial] de a purta coturni roşii. Revenită mai apoi la crezul catolic, împărăteasa Orientului avea să-şi încheie viaţa după ani îndelungaţi petrecuţi în Catalonia, la Valencia, pe lîngă o nepoată măritată în Occident [34]. Între „tată" şi „fiu"[m] relaţiile fuseseră extrem de cordiale, cel de al doilea trimiţînd un contingent de trupe primului în Italia, iar acesta declara că vrea să alerge la sfatul lui Vatatzes pentru tot ce priveşte „Asia", dar fără a atinge chestiunea atît de delicată a Constantinopolului însuşi [35]. Cu Veneţia, protectoare a Imperiului latin, relaţiile au fost atît de bune încît a putut fi încheiat un tratat de comerţ în 1216 [36].

127 Influenţa obiceiurilor din Occident este atît de puternică la Niceea, // încît Mihail Paleologul, viitorul împărat denunţat că ar fi conspirat, refuză proba focului şi se mărgineşte la sfidarea sa de a rezolva chestiunea cu armele în mînă. S-a încercat să se demonstreze că însuşi textul „Assizelor"[n] a fost cel avut în vedere în această împrejurare [37]. Dar statul niceean a avut în general, mai presus de toate, un caracter naţional, care nu se putea forma în Constantinopolul rămas internaţional potrivit cu originile sale şi cu misiunea sa. Îi fusese dat lui să aducă la Constantinopol această nouă stare de spirit şi datorită tocmai spiritului acestei „Rhomais" a putut restauraţia bizantină să mai numere încă două secole de viaţă, care nu a fost chiar tot timpul

[29] Acropolitul, 34—35.

[30] Tafel şi Thomas, *op. cit.*, II, 205, 207.

[31] Heisenberg, *Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 12 Jahrhunderts*, „Memoriile" Academiei din München, 1929.

[32] Scrisoare sinodală, dată de Pavlov, în „V.V.", IV, 164 ş.u.

[33] Acropolitul, 110—111. Despre Constancia de Hohenstaufen, Schlumberger, *Byzance et les croisades*, 57 ş.u.; *Le tombeau d'une impératrice byzantine à Smyrna*, Paris, 1902; Finke, *Acta aragonensia*, nr. 164, 166—167; Carini, *Gli Archivi e le biblioteche di Spagna*, Palermo, 1884; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 263 ş.u.

[34] C. Marinesco, *Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée*, în „Byz.", I, 451 ş.u.

[35] Vezi Festa, *Le lettere greche di Federigo II*, în „Arch. storico italiano", seria 5-a, XIII (1894), 1—34. Teodor este intitulat Γραικῶν ἐπιφανέστατος (cel mai celebru dintre greci). Scrisoare către Mihail de Epir, *ibid.*, 14 ş.u.; Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, 175.

[36] Acropolitul, 28—29, 44. A doua soţie a lui Teodor a fost o armeancă; *ibid.* Raporturile veneţienilor cu Rodosul rebel al lui Gabalas (*ibid.*, 320—322) nu înseamnă decît un act de oportunitate.

[37] Czebe, în „B. ngr. J.", VIII, 59 ş.u.

umilă și amenințată [38]. Era o conștiință atît de „grecească" în sensul combativ al cuvîntului încît au fost aduse din biserica „Sfîntului Teolog" din Hebdomon osemintele[o] Bulgaroctonului [39]. Și ea era atît de puternică în sensul ortodox, încît trecea uneori — cum s-a întîmplat cu Arsenie[p] — peste capul împăratului. Acest reprezentant neînfricat al demnității scaunului patriarhal l-a excomunicat pe asasinul imperial al lui Ioan Lascaris [40], aruncînd la picioarele lui crucea sa și refuzîndu-i anafura [41]. Împăratul a răspuns[r] la aceasta lipsind patriarhia de conducerea mănăstirilor [42].

Pentru ca un împărat asociat să fie sigur de situația sa, este nevoie
128 de un act public din partea patriarhului // și a clerului său [43]; ceea ce amintește oarecum de consultările politice ale clerului musulman. Pentru conflictul său cu capul bisericii sale [un] împărat[s] [în altă împrejurare] a crezut că trebuie să se supună judecății unui sinod [44] și s-a dus pe jos cu toți membrii acestei adunări ca să-l caute pe fostul patriarh Atanase [45].

Literatura din Niceea, loc de refugiu pentru cărturari (printre care se numără și Nicetas Akominatos) sub împărați care întemeiau biblioteci [46] și școli chiar în biserici [47], poartă în totalitatea ei acest caracter de conservatism literar. Este și rațiunea pentru care împărații înșiși, ca Teodor Lascaris [48], participă la această activitate a scriitorilor.

Ea este pe de-a întregul un simplu produs al școlii, care distruge orice originalitate, orice posibilitate de manifestare personală: vechea școală a lui Hyachint, noua școală a lui Holobolos, școala de gramatică de la Sf. Pavel [49].

Tipul cel mai reprezentativ al acestor „oameni de litere", care își împart viața între Curte și mănăstire, este marele filozof al epocii, Nikefor Blemmydes. Autobiograf, istoric, retor, poet, moralist, prescriind reguli de comportare pentru elevul său Teodor II [50], care a scris totuși „Satira preceptorului" [51], autor de manuale de predare pentru fizică și logică, pentru geo-
129 grafie, acest om care a îndrăznit să înfrunte pe împăratul său în episodul //

---

[38] Huillard-Bréholles, *Historia Diplomatica Friderici II*, Paris, 1852—1861, VI, 685—686, 772 (Miklosich și Müller, *Acta et diplomata graeca*, II, 72), 921—922; Miklosich și Müller, *loc. cit.*, 68—69, 74—75. Cf. N. Testa, *loc. cit.*; Diehl, în *Figures byzantines*, II, 207 ș.u.; Schlumberger, *Byzance et les croisades*, 64; Heisenberg, *Aus der Geschichte und Litteratur der Palaiologenzeit* („Memoriile" Academiei bavareze, 1920).

[39] Pachymere, 124 ș.u.

[40] *Ibid.*, 203—204. Cf. *ibid.*, 306—307.

[41] 'Ανέορτα ἑορτάσαμεν (am sărbătorit o zi obișnuită); *ibid.*, 408.

[42] *Ibid.*, 452.

[43] *Ibid.*, 196—197. Se dau ἐγκόλπια (ἀντιδώσεις ἱερῶν ἐγκόλπιων pentru jurăminte); *ibid.*, 225.

[44] *Ibid.*, 292—293. Apoi despre Agalina lîngă oraș, Sf. Paschase, între mare și rîul Drakon, *ibid.*, 112. Cea a Sf. Diomede, *ibid.*

[45] *Ibid.*, 368. Despre mănăstirea Σωσάνδρων, la Niceea, *ibid.*, I, 55.

[46] Teodor de Scutari, 297.

[47] *Ibid.*, 291.

[48] Operele sale, în Migne, *P. Gr.*, CXL.

[49] Pachymere, I, 282—284, 294—295.

[50] Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 612 ș.u.

[51] „B.Z.", XXVII; Anastasievič și Granič, *Comptes-rendus du II-e Congrès international des études byzantines*, 1929.

cu „Markesina" [52], este înainte de toate un interpret al teologiei uzuale, căreia îi va consacra tot cursul unei vieţi destul de lungi (c. 1200—1272) [53]. Comentator al Psalmilor, apărător al punctului de vedere al teologiei bizantine, Nikefor este înainte de toate profesorul epocii sale, marele enciclopedist care trece cu aceeaşi uşurinţă de la precepte de retorică la explicaţii privind pămîntul şi aştrii [54], în vreme ce teologia, în mod exclusiv cu discuţiile sale fără limite şi fără efect, va reţine spiritul viu al celor doi Mesariţi: Ioan şi Nicolae [55]. Constantinopolitan de naştere, Nikefor Blemmydes († 1272) a înţeles să dea în al său ἀνδριὰς βασιλικός (statuia imperială) un adevărat catehism al bunului principe care, fiind basileu, este βάσις λαοῦ. Istoria veche, fără a socoti Biblia, este pusă la contribuţie pentru a întări nişte învăţăminte care dealtminteri nu au nimica nou. Dar în toate aceste fraze frumoase nu se află nimica viu, nimic contemporan [56]. Şi totuşi, în scrisoarea[s] sa despre intrarea năvalnică a iubitei împăratului în biserică şi despre primejdia vieţii în care s-a aflat el însuşi, el arată cu prisosinţă că poate să fie şi actual şi interesant [57].

130 // Scrisorile adresate de elevul lui Blemmydes — adică de împăratul Teodor II Lascaris — acestui maestru, căruia îi corespunde atîta ca fel de a gîndi, sau lui George Acropolitul, patriarhului Manuil[t], lui Nikefor, mitropolitul de Efes şi altor membri ai clerului, de asemenea şi lui George Muzalon[t], sînt nişte exerciţii de retorică foarte îngrijită într-un stil voit arhaic; amintirile din antichitate nu pot lipsi. Le-am prefera epistola privind frontierele bulgarilor [58]. Autorul încoronat împrumută în chip firesc ideile conţinute în marea sa lucrare: cele „opt discursuri asupra Teologiei creştine" [59]. Piesele comemorative despre Frederic II, socrul [tatălui] său[u], valorează şi ele mai puţin ca originalitate decît ca nişte pamflete inedite [60].

Impresia produsă de citirea acestor scrisori nu poate fi mai bine rezumată decît în aceste rînduri ale părintelui L. Petit: „Sărăcie absolută de fond, bogăţie relativă de formă prin folosirea unor cuvinte rare, sforăitoare, răsunătoare, goale de sens, dar pline de sunet, iată impresia pe care citirea scri-

---

[52] Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 605 ş.u.

[53] Heisenberg, *De vita et scriptis Nicephori Blemmydae, Curriculum vitae et carmina*, Leipzig, 1896. Alte opere în Migne, *P. Gr.*, CXLII. Se găsesc aici şi scrisorile lui George din Cipru, un contemporan.

[54] Migne, *P. Gr.*, CXLII, *loc. cit.*

[55] Heisenberg, *op. cit.* şi *Analecta*, München, 1901. Cf. mai sus.

[56] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 445 ş.u.; Kurt Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln, I. Zum* ἀνδριὰς βασιλικός *des Nikephoros Blemmydes*, „Programm" al Gimnaziului Maximilian, München, 1906.

[57] Διήγησις μερική (expunere parţială); ed. Heisenberg a „Operelor", 39—40. Cf. pentru Blemmydes şi *Nicephori Blemmydae de vita sua narrationes duae*, ed. Heisenberg; V. J. Barvinok, *Ob obiazannostiah gorodov po vozreaniiou Nikifora Blemmida*, Kiev, 1911; Bury, în „B.Z.", X, 418 ş.u. („Silogismele"); M. Karapiperis, *Nikephoros Blemmydes als Pädagog und Didaktiker*, teză de la München (şi titlu grecesc), Ierusalim, 1921 (cf. idem, în Νέα Σιών, 1920—1921); H. Idris Bell, în „B.Z.", XXX, 295 ş.u. (Comentariu la Psalmi). De asemenea, Grégoire, *Inscriptions*, fasc. I (1922), 23.

[58] Ed. Festa, Florenţa, 1898. Cf. Papadopoulos-Kerameus, *Theodor Laskaris*, în „Studi italiani di filologia classica", VII (1899), 204 ş.u. şi în „B.Z.", XVIII, 213—217; Heisenberg, *ibid.*, IX, 211—222; „V.V.", VI, 548 ş.u.

[59] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 95.

[60] *Ibid.*, 478.

sorilor lui Lascaris o lasă asupra spiritelor noastre occidentale. Unele din paginile sale, de pildă discursul său apologetic, nu sînt decît o țesătură de versete scripturale, mai bine sau mai rău legate împreună"[61].

Dar înainte de orice, cu o tenacitate admirabilă, mai mult chiar, cu o îndărătnicie de neînvins se rămînea la studiul teologiei, chiar cînd nu se adulmeca prezența tot mai aproape a latinului, ajuns acuma și mai odios prin ocuparea, jefuirea, profanarea orașului sacru. Sub diferite nume sînt
131 înfățișate în această epocă de exil aceleași îndeletniciri, // cu același scop și în aceeași formă. Astfel ne apar Germanos II patriarhul ecumenic între 1222 și 1240[62] și succesorul său Atanase I[63], un Ioan Chilos, mitropolit de Efes[64]. Ioan Plusiadenos s-a amestecat în discuția dintre greci și latini[65].

Această curte de la Niceea, dealtminteri destul de posomorîtă, a avut și ea, cel puțin pentru marile ceremonii, poeții săi, ca Nicolae Irenikos, cartofilaxul, rudă cu patriarhul, ale cărui versuri frumoase pentru căsătoria lui Ioan Ducas (Vatatzes) cu copila lui Frederic II și a prietenei acestuia Bianca, ni s-au păstrat, cu ritmul fermecător al refrenului pentru βασιλὶς κυπάριττον și βασιλεὺς κιττός (împărăteasa e ca o chiparoasă și împăratul este ca o iederă).

Ca și în compozițiile cu aceeași destinație ale Prodromului, se simte venind parcă o adiere din depărtata Eladă. Este clipa dragostei nu cea a luptei, a războiului: fierul iubește magnetul, logodnicul pe logodnica sa, cel puternic pe femeia cu fire nobilă, Ducas pe cea pe care a ales-o:

Καιρὸς καὶ γὰρ φιλότητος, οὐ μάχης, οὐ πολέμου.
φιλεῖ μαγνῆτιν σίδηρος τὴν νύμφην ὁ νύμφιος,
Ὁ κραταιὸς τὴν εὐγενῆ τὴν ἐκλεκτὴν ὁ Δοῦκας.

Prințul este soarele cu razele calde pe care i le poate invidia luna regina. Acest soare este invocat de poet mai departe ca „împăratul uriaș, neobositul împărțitor de lumină, ochiul lumii, lumina romanilor"[66].

132 // Printre poeții de circumstanță, dar în genul religios, din secolele XIII și XIV trebuie numărat călugărul Macarius Kaloreites precum și Constantin Anagnoste, cipriotul[67]. Mihail Paleologul a avut și el în preajma sa poeți

[61] „É. O.", III, 190. — O bucată scrisă de Mihail Paleolog însuși, o „enigmă", Νέος Ἑλληνομνήμων, X, 445.

[62] Sp. Nicolae Lagopatis, Γερμανὸς ὁ β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικαίας (1222—1240), Tripolis, 1914; cf. H. Stocks, în „B. ngr. J.", I, 186—189. Cf. V. Grumel, *Iconologie de S. Germain de Constantinople*, în „É.O.", 1922, 165 ș.u.

[63] Papadopoulos-Kerameus, *Doi patriarhi ecumenici din sec. XIV* (și Isidoros I) (în l. rusă), Petersburg, 1905.

[64] Mai, *Veterum scriptorum collectio*, VI, pp. XVI—XXII. Despre mitropoliții din Efes din această epocă, Pargoire, în „É.O.", VIII, 286 ș.u. — Un Ștefan Sguropoulos, protonotar la Trapezunt, autor de poezii, Papadopoulos-Kerameus, *Analecta*.

[65] Migne, *P. Gr.*, CLIX, c. 960 ș.u.

[66] Heisenberg, *Aus der Gesch. u. Lit. der Palaiologenzeit*, 100 ș.u.

[67] Bănescu, *Deux poètes byzantins inédits du XIII-e siècle*, București, 1913. Potrivit cu Mercati, „R. Or. chr." (1920—1921), 162—193, prima scriere e în legătură cu un eveniment din 1321. Cf. și Mercati, în „B. ngr. J.", 9—11.

de curte ca Teodor Hyrtakenos şi Staphidakes[68] sau Teodor Pediasimos, un tesalonician[69].

Cît priveşte literatura populară, s-a atribuit pe bună dreptate secolului XIII acel mic poem despre Belisarie[70], care, orbit de stăpînul său în ciuda victoriilor sale, cerşeşte la colţul străzii. S-a demonstrat[71] că personajele care îl înconjoară, Petraliphas şi alţii nu aparţin altei epoci decît acesteia. O cercetare atentă a descoperit chiar puncte de reper cronologice, incontestabile. Istoria însăşi este aceea a generalului Symbatios (866). Acei Petraliphas menţionaţi, aparţin acestui secol XIII şi au vrut unii să-l identifice pe Cezarul Alexios, fiul lui Belisarie, cu acel Strategopoulos care a reocupat în 1261 Bizanţul[72].

Istoricii epocii sînt singurii care trec dincolo de acest cerc închis, dar fără a avea nimic din pitorescul sau din gustul pentru aventura în sine care deosebeau pe predecesorii lor sub Comneni.

133 // Ei sînt George Acropolitul (c. 1217—1282), al cărui frate Constantin[73] s-a afirmat ca hagiograf şi George Pachymere (1242—c. 1310). Între ei doi este o adîncă diferenţă. Acropolitul este un constantinopolitan exilat din Capitala pierdută, un spirit mai deschis. Avînd amestec cu diplomaţia, trimis la Conciliul de unire de la Lyon, el a comandat armate şi a fost prizonier al duşmanului. Pachymere, un niceean de origine, nu este decît un cleric mărginit şi vorbăreţ, proslăvindu-l pe împăratul său, Mihail Paleologul, pe care a avut marea fericire să-l vadă reintrînd în Constantinopol „prin voinţa lui Dumnezeu". Rudă cu influentul Teofilact, ajunge secretar al protovestiarului şi e învestit şi cu alte funcţii, mai degrabă modeste. Sub Andronic II (1282—1328) el participă la certurile religioase legate de persoana patriarhului Arsenie[v]. Socotindu-se superior „înţeleptului" Acropolit, el citează poeţi ca Pindar, chiar şi filozofi păgîni şi se apucă să judece valoarea relativă a raselor omeneşti, în timp ce se războieşte pentru dogmă şi înfiripă versuri. Folosind un stil fabricat, greoi, pretenţios, arhaizant, el este pe cît de instructiv cu privire la certurile bisericii şi la isprăvile nefaste ale barbarilor, pe atît de obositor pentru cititorii săi, fatalmente numeroşi, căci este singurul care spune lucrurile acestea atît de interesante.

---

[68] Vezi Förster, în „B.Z.", IX, 381.

[69] P.N. Papagueorguiou, *ibid.*, 424—432.

[70] Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, 1874.

[71] Heisenberg, în „Beilage zur Allgemeinen Zeitung", 1903, nr. 268 şi 269.

[72] Cf. Heisenberg, în „Allgemeine Zeitung" din München, 24—25 noiembrie 1903 şi Krumbacher, în „B.Z.", XIII, 589. Vezi şi Leo Jordan în acelaşi ziar, 1904, nr. 113, 125; „B.Z.", XIV, 312—313 (Heisenberg).

[73] Despre Acropolit şi fiul său, Constantin, autor şi el de discursuri şi de mai multe Vieţi de sfinţi, căci se revine la acest gen: Heisenberg, *Studien zu Georgios Akropolites*, în „Memoriile" Academiei din München, 1899; Treu, în „B.Z.", I, 361 ş.u. (despre Constantin); Praechter, *ibid.*, XIV, 479 ş.u.: Şestakov, în „V.V.", XI, 628 ş.u.; Papadopoulos-Kerameus, *Analecta;* idem, *Varia graeca sacra*, Petersburg, 1909. Cf. şi Krumbacher, *Byz. Litt.*, 204 ş.u., 286 ş.u. Despre Pachymere, care a scris şi un tratat asupra „celor patru ramuri ale ştiinţelor" περὶ τῶν τεσσάρων μαθημάτων, V. Laurent, în „Byz.", V, 129 ş.u.; VI, 335 ş.u.; Narducci, în „Atti" ale Acad. dei Lincei 1891; Zolotes, în Ἐπετηρὶς τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσοῦ, IX (1906), 5—18.

NOTE

a. Împăratul uzurpator din anii 1182—1185. Niceea, care se răsculase contra lui, a fost aproape distrusă.

b. Este vechiul solidus de aur: 72 de asemenea bani de aur constituiau o *libră*.

c. Sau Kai Kusrau, sultan selgiucid de Iconium.

d. La începutul anului 1210.

e. Ciprul, care aparţinuse neîncetat Bizanţului, a fost însuşit ca stăpînire proprie de către Isac Comnenul în vremea lui Alexios III Anghelos. În 1191 a fost cucerit de Richard Inimă-de-Leu, care l-a vîndut regelui pribeag al Ierusalimului, Guy de Lusignan. Fratele acestuia, Amaury, s-a încoronat la Nicosia ca rege al Ciprului.

f. Călugăr ascet, numit patriarh de către Teodor II Lascaris în 1255. În 1259, dezaprobînd uzurparea lui Mihail VIII, s-a retras într-o mănăstire fără însă a se demite. Împăratul a numit totuşi un alt patriarh. Dar în 1260 e silit să-l recheme tot pe Arsenie, care îl va încorona la Constantinopol, dar va arunca anatema asupra lui aflînd de orbirea şi închiderea nenorocitului Ioan IV din 25 decembrie 1261. Va fi depus în 1266.

g. Lucru întîmplat în 1258.

h. Bela, viitorul Bela IV (1235—1270), fiul lui Andrei II. Regele, înapoindu-se din cruciadă în 1218, a luat cu sine pe tînăra Maria spre a o duce în Ungaria. Căsătoria a avut loc în 1220.

i. Era a doua sa soţie. Prima fusese Ana, fiica lui Alexios III Anghelos. Căsătoria cu Filipa a fost desfăcută foarte curînd. Din ea a rezultat un fiu care avea vreo 8 ani la moartea tatălui său. Acesta a preferat însă să asigure succesiunea ginerelui său Ioan Ducas Vatatzes, soţul fiicei sale Irina.

j. Împăraţii din Niceea erau aliaţi cu regii Armeniei Mici contra sultanilor din Iconium. Leon II, zis cel mare a domnit din 1198 sau 1199 pînă în 1219. În tabelele genealogice nu este trecută această fiică a lui Teodor I. Apar Maria, soţia lui Bela IV, Evdokia, măritată cu Anseau de Cahien, şi Irina, soţia lui Vatatzes.

k. Soră bună a lui Manfred şi fiică a Biancăi Lancia cu care Frederic II s-a însurat in extremis, pentru a-şi legitima copiii. — Ea însăşi nu a avut copii.

l. Cunoscută prin incidentul înfăţişat într-o formă dramatică de Blemmydes într-o scrisoare a sa.

m. Adică Frederic II şi Vatatzes.

n. Aceste norme obligatorii avînd la bază cutume şi prerogative feudale, au avut forme diferite în regatul Ierusalimului, la Antiohia şi în „Romania" (Moreea şi ducatul Atenei).

o. Niceenii, veniţi să încerce un asediu al Capitalei, au găsit din întîmplare în ruinele mănăstirii Sf. Ioan Evanghelistul din cartierul exterior Hebdomon nişte rămăşiţe profanate ale împăratului, care au fost depuse mai întîi în mănăstirea Mîntuitorului din Selymbria.

p. Vezi mai sus, nota *f*.

r. A fost înlocuit în mod necanonic prin Germanos III.

s. Andronic II a pus să fie ales patriarh eremitul Atanase (1289). Acesta însă îşi ridică împotrivă clerul prin severitatea sa, şi abdică în 1293, cînd este numit călugărul Cosmas, care a luat numele de Ioan XII. Acesta îl mustră pe împărat pentru darea în căsătorie a copilei sale Simonida regelui sîrb, însurat de mai multe ori şi despărţit în mod necanonic. Apoi se retrage într-o mănăstire. Cu toată împăcarea care a urmat, el este silit să se demită, deoarece poporul îngrozit de un cutremur prezis de fostul patriarh Atanase, cere reinstalarea acestuia, şi astfel împăratul cu toată curtea şi cu o mare mulţime de oameni s-au dus la mănăstire să-l readucă în scaun (1304).

ş. Incidentul este amintit de Ch. Diehl, în *Figuri bizantine*.

t. Patriarhul Manuil II (1244—1254).

ţ. Sfetnicul principal şi prietenul împăratului, care îl ridică la cel mai înalt rang şi îl însoară cu Teodora (fiica Evdokiei Paleologhina şi a lui Ioan Cantacuzenul, soră cu viitoarea ţarină Maria a Bulgariei şi cu Ana, soţia a doua a despotului Nikefor al Epirului). Lăsat de Teodor II ca tutore al tînărului Ioan IV, el a fost măcelărit în biserică de mercenarii latini ai lui Mihail VIII care îşi pregătea uzurparea.

u. Teodor II „Lascaris" era fiul lui Ioan Vatatzes şi al Irinei Lascaris, fiica lui Teodor I Lascaris.

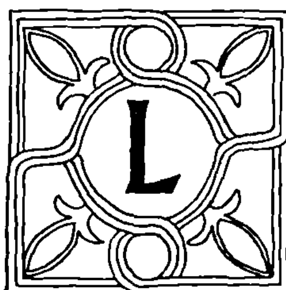
v. Se înfiripă o sectă a „arseniţilor", care nu recunoaşte pe patriarhii numiţi după Arsenie şi care se suprapune în oarecare măsură mişcării violente a antiunioniştilor.

Capitolul patru

IMPERIUL RESTAURAT

I

IMPERIUL ȘI OCCIDENTALII

134 a Constantinopol Paleologii găseau un mediu în care timp de o jumătate de secol pătrunseseră obiceiurile latine, de care s-au resimțit și ei, dacă nu sub Mihail, rămas credincios educației sale, cel puțin sub Andronic II, și mai ales sub Andronic III, care înfățișează tipul adevăratului cavaler [occidental], ceea ce înlesnea mai mult o viață de familie alături de o prințesă din Occident.

De fapt latinitatea ca dominație, activitate comercială, mode, tendințe, era acuma peste tot.

Într-adevăr este oare vreun loc unde să nu se manifeste? La Constantinopol Mihail Paleologul nu a dobîndit peste ce avea dinainte, decît zidurile goale ale orașului imperial. El avea în virtutea moștenirii sale Tracia, în nordul căreia Bulgaria, cîrmuită fără strălucire și nemaiavînd nimic din energia primă a vlahilor, se restrîngea în ceea ce se numea acum Zagora. Epirul îi era asigurat atîta vreme cît succesorii lui Mihail[a] nu-și vor lăsa locul altora, albanezilor, care tot mai mult parcă își așteaptă ceasul [1], și semigrecilor de peste mare, din Sicilia și din sudul italian.

135 // Dar atîta numai. Grecia continentală este latină. Sînt duci „franci" la Atena, unde castelul lor profanator se înalță alături de Parthenon, transformat dealtminteri de mult într-o biserică a Fecioarei [2]. Burguri france se înalță în Eubeea, unde nobilii delle Carceri își împart „casalele" ca stăpîni „terțiari"[b]

---

[1] Prin 1294—1295, biserica catedrală de la Ohrida, Sf. Clement, este ridicată de albanezul Progon, fiul lui Τζοῦρος, fiul unei Evdokii și ginere al împăratului Andronic și al Irinei; Gelzer, *Ochrida*, 13. Vezi și Thallóczy, *Illyrisch-Albanische Forschungen*, München — Leipzig, 1916. — Cele mai frumoase biserici din provincie din vremea aceasta se înalță în acest vest balcanic, ca de pildă la Arta. Vezi George Lampakis, *Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Atena, 1902.

[2] W. Miller, *The frankish conquest of Greece, Frankish Society in Greece*, Roma, 1906; *The dukes of Athens*, în „Quarterly Review", 410 (ianuarie 1907), 97—123; *Notes on Athens under the Franks*, în „Engl. hist. rev.", XXII (1907), 518—522. Idem, *The Marquisate of Boudonitza (1204—1414)*, în „J. hell. st.", XVIII (1908), 234—249.

ai insulei, cărora Veneţia le cedase drepturile sale [3]. Insulele din Arhipelag — pe care Republica veneţiană le distribuise în acelaşi fel, lăsînd o deplină autonomie seniorilor lor, ca Sanudo sau Ghisi, cu care ea formează o asociaţie liberă, ca aceea a vechilor atenieni cu clienţii lor — sînt latine, şi caracterul latin se întinde şi în sînul populaţiei însăşi, în aşa fel încît urma acestei dominaţii, care nu a fost apăsătoare, ci mai degrabă părintească, va rămîne neştearsă pînă în ziua de azi, peste toate vicisitudinile unor regimuri schimbătoare. Marea insulă a Cretei, unde se cuibăriseră genovezii, a rămas veneţienilor care o colonizează intens în mai multe rînduri şi o consideră ca un *regnum* aparte [4], cu ducele său şi cu Consiliul său.

Moreea este ţinută în frîu într-un mod mai dur şi mai puţin permanent
136 sau sigur, şi datorită doar // turnurilor feudale ale străinilor de mai multe naţiuni, care vor ajunge şi ei — fără a o fi voit — la schimburi de civilizaţie şi de fel de viaţă cu indigenii: unii latinizîndu-i pe ceilalţi, care la rîndul lor îi grecizează, pînă la faza redactării bilingve a Cronicii care va fi scrisă în secolul XIV [5].

Manfred, fiul lui Frederic II, a vrut să calce pe urmele lui Bohemund şi ale soldaţilor sicilieni ai revanşei contra lui Andronic. El s-a însurat în 1259 cu Elena, fiica despotului Epirului, pe care speră să-l moştenească, şi este cumnat cu despotul Moreei sau prinţul Ahaiei [6]. Amiralul sicilian Filippo Chinardo[c] a apărut în apele Mediteranei Orientale [7].

În sfîrşit, în insulele Ioniene aceşti oameni ai Italiei s-au şi cuibărit, împlinind dorinţa de odinioară a lui Guiscard. Comitatul Cefaloniei este o feudă a Regatului celor Două Sicilii; cuprinzînd şi insula Zante, Ioan, fiul lui Richard al Cefaloniei[d], va relua proiectele lui Manfred [mort în 1266], luptînd pentru moştenirea sa contra lui Carol de Anjou. El se va însura, cu aceleaşi
137 speranţe de dominare în Balcani, // cu Maria, fiica lui Nikefor, despotul Epirului, pe care îl vom cunoaşte [8]. Itaca este de asemenea francă [9].

---

[3] Fallmerayer, *Gesch. der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart, 1830—1836; Bury, *The Lombards and Venetians in Euboea*, în „J. hell. st.", VII; J. Papadimitriou, în „B.-ngr. J.", VII, 462 ş.u.

[4] Hippolyte Noiret, *Documents sur l'île de Crète*; Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, 1905; Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kreta*; G. Scaffini, *Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta*, Alessandria, 1907.

[5] Tozer, *The Francs in the Peloponnese*, în „J. hell. st.", IV; Diane de Guldencrone, *L'Achaïe féodale*; Rennel Rodd, *The princes of Achaia*, 2 vol., Londra, 1907; William Miller, *Monembasia during the frankisch period (1204 to 1540)*, în „J. hell. st.", XXVII (1907), 229—241, 300 ş.u.; Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig, 1903 (cf. Heisenberg, în „Berliner philologische Wochenschrift", 1903, c. 1650—1656); William Miller, *The frank inscription of Karditza*, în „J. hell. st.", XXIX (1909), 198—201. Despre noul centru moreot de la Mistra lîngă Sparta (cf. *Mestre*; oraş din nord), Hatzidakis, în „V.V.", II, 58—77.

[6] Giudice, *La famiglia di rè Manfredo* (după l'„Anonimo Tranese"); Matteo di Giovenazzo, în Muratori, XVII, c. 1098; Spinelli, *ibid.*, VII, c. 1096 (anul 1259); G. Dendias, Ἠπειρωτικὰ χρόνικα, I, 219—294.

[7] Willy Cohn, *Die Geschichte der sizilischen Flotte unter der Regierung Konrads IV und Manfreds*, Berlin, 1920. Cf. *Buchon, Nouvelles recherches*, I, 201, 213. Cf. Dendias, în „Mélanges" Diehl, I, 55—60.

[8] Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 414 ş.u.

[9] Will. Miller, *Ithake under the Franks*, în „Engl. hist. rev.", XXI (1906), 513—517. Pentru o viziune de ansamblu, admirabila sa carte *The Latins in the Levant*, care înlătură confuziile laboriosului Hopf.

În fața Constantinopolului genovezii vor ridica înaltele ziduri latine (ale coloniei lor) Pera, ceea ce înseamnă o autonomie latină și o puternică acțiune economică invadînd Bosforul însuși [10]. Curînd, o familie energică, cea a genovezilor Zaccaria, va face în 1275 din Lesbos un punct de pornire pentru întreprinderi orientale, ca exploatarea alaunului în Foceea, lîngă care vor clădi Orașul nou [11].

Ar fi trebuit să i se ceară acestei forțe latine virtuțile sale de muncă, economie și inițiativă care domină această epocă în Occident, așa cum Comnenii știuseră să împrumute de la ei însușirile și mijloacele lor militare. Și totodată se impuneau relații cu vecinii slăbiți dar încă importanți, în momentul cel puțin în care Balduin cel alungat, căuta peste tot bani și soldați pentru a relua Constantinopolul, chiar lăsîndu-l apoi moștenire noii dinastii a Siciliei, cea a lui Carol de Anjou[e], învingătorul Hohenstaufenilor, și apoi celei din Franța, capabilă prin influența sa în creștere continuă să declanșeze o cruciadă.
138 // În locul unei asemenea politici, Mihail Paleologul a căutat prin noi negocieri de Unire a bisericilor, să obțină sprijinul papii[f].

Relațiile împăraților niceeni cu Sfîntul Scaun, care continua mai departe politica unor invitații mai degrabă zadarnice la Unirea celor două biserici, au fost ceea ce trebuiau să fie: continuarea liniei trase de Comneni și Angheli [12]. Existența Imperiului latin nu constituia o piedică pentru Roma. De unde sperase foloase din partea acestei creații a cruciadei, ea se vedea mereu asaltată de solicitări de ajutoare. Dar nu acest lucru îl voia. La rîndul său statul cruciaților, incapabil să ducă mai departe opera întreruptă în 1204, trebuia să facă nesfîrșite concesiuni tradițiilor ortodoxe, ceea ce indispunea pe papă, chiar atunci cînd nu putea să se sustragă de la acordarea consimțămîntului său. Refuzul opus de clerul grec în privința întîietății romane și slaba autoritate a împăratului latin, care nu a îndrăznit să frîngă această rezistență, au contribuit la menținerea și creșterea răcelii între suveranul pontifice și umbra imperială care rătăcea prin palatele Comnenilor [13]. Niște discuții fără spor[g] s-au încheiat în 1206 printr-o înveninare a amărăciunii de ambele părți și s-a încercat, fără rezultat, o reluare a lor în 1214 [14]. În 1232 nu au avut loc decît convorbiri cu niște „frați" reîntorși din captivitatea lor la turci [15]. Cît despre Conciliul[h] din 1234, el s-a terminat în mijlocul huiduielilor [16]. Totuși a fost reluat în 1253 un schimb de vederi fără vreo perspectivă reală [17]. Negocierile recent date la lumină, purtate cu papa Alexandru IV[i],

---

[10] Promis, *Statuti di Pera*, în „Miscellanea di storia italiana", XI (1870), 736 și cartea recentă a lui G. Brătianu despre comerțul genovezilor în Orient. Cf. A. Ferretto, *I Gennovesi in Oriente, dal carteggio di Innocenzo II*, în „Giorn. storico-lett. della Liguria", I, 353—368.

[11] Eugen H. Byrne, *Genoese shipping in the thirteenth centuries*, Cambridge Mass. (1930), 65—66. Pentru „crucea Zaccariilor", Schlumberger, în „Mémoires" de l'Ac. des Inscriptions Monuments (Piot), I, 1895, 131—136.

[12] Cf. Registrele lui Urban V (publicate de Guirand) și Ioan Cantacuzenul, ed. Bonn, II, 539.

[13] În primul rînd Heisenberg, *Neue Quellen*, I și II.

[14] *Ibid.*, partea a II-a.

[15] Sathas, *Bibl. greaeca medii aevi*, II, 39—49. Pentru bibliografie vezi și Vasiliev, *op. cit.*, II, 221, nota 2. Cf. *ibid.*, 221—222.

[16] Mansi, XXIII, sau Golubovitch, în *Archivium franciscanum historicum*, XXIII.

[17] Heisenberg, *op. cit.*

au înveninat încă şi mai mult dezbaterea unei chestiuni vădit insolubile.
139 // Dacă niceenii totuşi se bizuiseră pe o părăsire categorică din partea papii a latinilor din Constantinopol, ei s-au înşelat cu totul, căci politica romană era înainte de toate o politică de prestigiu, şi nu doar de dragul unui act de ipocrizie trecătoare din partea grecilor din Asia putea să se renunţe la ea. Pentru cancelaria pontificală primul împărat de Niceea nu fusese decît un senior oarecare, un *nobilis vir*, în vreme ce se crea o regalitate de îndoit caracter naţional pentru un Ioniţă. Dar cum Carol de Anjou era vasalul papii, care îi dăduse regatul său, împăratul bizantin credea că poate să-l reţină astfel din acţiunea sa pe duşmanul său cel mai primejdios.

Căci atîta vreme cît dinastia cotropitoare a Angevinilor a posedat Sicilia, adică pînă la vestitele „Vecernii siciliene" din 1282, a fost mereu un pericol din partea aceasta, de unde de atîtea ori se stîrniseră furtuni contra Imperiului. Chiar dacă ambiţia lui Carol era fără margini, el nu era inferior nici unuia din predecesorii săi normanzi în privinţa forţelor. El şi-a dat fiica [fiului] lui Balduin[j], lăsîndu-i acestuia o ultimă speranţă de a fi restabilit pe tronul său de umilinţe şi de primejdii. La Constantinopol, unde lumea era întotdeauna bine informată, se ştia că noul duşman barbar din sudul italian se pregătea să încerce o aventură asemenea celei a lui Robert Guiscard şi a lui Bohemund, al cărui succesor putea să se considere, trecînd peste despotatul Epirului, ajuns mai degrabă bulgar acuma.

Sîrbii erau acum aliaţii lui Carol, în ciuda legăturilor de familie bizantine. [Fiul lui] Nemania avusese ca primă soţie pe Evdokia, fiica lui Alexios III, şi fiul ei[k] Ştefan Radoslav — care de aceea iscăleşte pe greceşte şi bate monedă cu chipul lui Constantin — se însurase cu fiica despotului Teodor [18].
140 Cu ajutorul sîrbilor, Carol // a pus stăpînire pe Durazzo, ale cărui ziduri fuseseră zdruncinate de un cutremur. Filip[l], ginerele despotului Epirului, a stăpînit Canina şi Corfù. După uciderea acestui şef latin oraşul şi insula vor trece în puterea regelui Siciliei, care va cuprinde curînd în titlul său regal şi Albania [19].

Proiectul latinilor — de cum au stăpînit Canina şi Corfù date de către despotul Epirului lui Filip ..., aşa-zisul amiral ἀμιραλῆ al bizantinilor, devenit acum ruda sa — a fost bineînţeles să pătrundă pînă la Tesalonic, care era acum un fel de oraş frontieră. S-a dat o luptă între greci, înarmaţi cu hîrtiuţe binecuvîntate de patriarh şi unse cu sfîntul mir, şi flota[m] siciliană [20] şi împăratul a trebuit să fie foarte mirat de a fi repurtat o victorie. La Constantinopol, de multă vreme dezobişnuit de triumfuri militare, a defilat

[18] Mih. Laskaris, *Vizantiské princézé u srednje vekovonoj Srbiji*, Belgrad, 1926. Cf. Krumbacher, *Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring*, în „Memoriile" Academiei din München, 1906, 421 ş.u. (este vorba de Ştefan Ducas); „B.Z.", XVII, 654–655; Čajkanovič, *ibid.*, XIX, 111–114. Cf. Miliarakis, *op. cit.*, 632 ş.u. S. Papadimitriou, în „Memoriile" Societăţii din Odessa, 1907.

[19] Cf. Durrieu, *Les Archives angevines de Naples*, I; Carabellese, *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*, Bari, 1911; Buchon, *Nouvelles recherches*, II, 317; codul lui Minieri Riccio; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, de Jireček, Thallóczy şi Šufflay, I; Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, München—Leipzig, 1916.

[20] Pachymere, 508 ş.u.

cortegiul ridicol și jalnic al acestor luptători puternici și mîndri care își pierduseră libertatea în acea bătălie.

Nu s-a mai încercat nimic pentru a obține o revanșă și pentru a realiza acea „recuperare a Imperiului" despre care este vorba în tratatul regelui [Carol I de Anjou] cu venețienii din 1281 [21]. După „Vecerniile siciliene" (1282), după moartea lui Carol (1285), ea nu a mai fost posibilă.

Vechiul antagonism religios părea că s-a mai potolit de o parte și de alta. Este adevărat că unii occidentali mai aruncau încă răsăritenilor odată cu epitetul de „greci" — pe care „romeii" nu voiau să-l accepte — și porecla
141 de ocară de „agareni albi" [arapi albi]. Dar acești greci erau acum // prea adînc pătrunși de spirit latin, prea obișnuiți cu numele și lucrurile din Occident, prea deprinși să frecventeze și să găzduiască pe franci, pentru ca să mai resimtă față de ei acea repulsie și chiar oroare pe care le nutriseră în anumite epoci înaintașii lor.

În adevăr, la luarea Constantinopolului, un mare număr de locuitori din împrejurimi se menținuseră în cea mai completă rezervă în chip de „thelematari", adecă neutri între amîndouă partidele [22]. Prima flotă a împăratului restabilit în reședința sa legitimă a fost constituită în mare parte din *tzakoni*[n], formați sub regimul latin și din *gasmuli*, metiși greco-franci care s-au ivit mai ales de vreo cinci decenii [23]. Alături de grecii din Asia și din Europa, italienii luptau în aceleași formații străine cu turcopolii care fuseseră firește păstrați [24]. Halebardieri „celți" păziseră tezaurul de la Magnesia [25], așa după cum existase la Niceea un conetabil [26] κοντοσταύλος, și după cum garda [împăratului] — elita trupelor — era formată din străini aparținînd acesteilalte religii [27]. Am văzut că două din fiicele lui Teodor [II] Lascaris[o] au fost măritate cu latini [28] și că o fiică de împărat niceean a fost regină a Ungariei catolice[p]. Mai adăugăm că, Mihail Paleologul ... a cerut pentru unul din fiii săi pe o prințesă[r] din această țară [29]. A doua soție a împăratului Andronic II va fi Irina[s], nepoata unui rege spaniol. Și acest Andronic
142 va cere pentru fiul său mai mare pe Yolanda[s], sora lui Jayme II de Aragon [30].// Fiul acestui Andronic II, Mihail (IX), ar fi așezat alături de el pe tronul basileilor ortodocși pe propria nepoată[t] a împăratului latin, Balduin II, descendentă prin mama ei din Carol de Anjou. Dar se va încheia pentru el o altă căsătorie cu fiica unui principe catolic din Armenia, Maria — a cărei soră Teofana a fost soția sebastocratorului Teodor, și va putea fi văzut adesea regele acestei biete țări amenințate, trecînd pe străzile Constantinopolului,

---

[21] Tafel și Thomas, *op. cit.*, III, 289.

[22] Pachymere, 110.

[23] *Ibid.*, 209, 309. Și pentru προσελῶντες ale marinei.

[24] Despre italieni, *ibid.*, 55 ș.u. Printre ei un Κάρουλος, *ibid.*, 61. Constantinopolul era numit τὸ 'Ιταλικόν *ibid.*, 82.

[25] *Ibid.*, 71.

[26] *Ibid.*, 21.

[27] A avut loc și o căsătorie italiană, aceea a lui Ioan Vatatzes. Vezi *ibid.*, 82—83.

[28] *Ibid.*, 181.

[29] *Ibid.*, 317.

[30] Finke, *op. cit.*, p. CLXXIX ș.u.

bine văzut şi de greci, şi de latini, şi străduindu-se să potolească certurile dintre veneţieni şi genovezi [31].

A negocia cu Roma [32] pentru Unirea celor două biserici şi consolidarea imperiului nu trebuia să pară un sacrilegiu acestor greci ai unor vremuri noi. Încă şi mai înainte Ioan Ducas [Vatatzes] încercase această mare operă de împăcare. Teodor II urmase acest impuls. Mihail Paleologul i s-a consacrat cu toată energia sa îndărătnică, cu toată puterea pasiunilor sale vehemente. El a recunoscut la Conciliul de la Lyon (1275) drepturile de întîietate ale Sfîntului Scaun şi a proclamat deschis comunitatea de credinţă stabilită între tînărul Occident şi acest biet Orient decăzut [33]. Papa ajunge acum un „frate spiritual" [34] „primul dintre arhierei". Adversarii Unirii au fost persecutaţi fără nici o consideraţie pentru vîrsta [35], situaţia sau meri-
143 tul lor. Cei mai cunoscuţi // dintre „despoţii"[t] din Bizanţ, dintre membrii influenţi ai clerului, un om de valoarea „retorului" Holobolos [36], care a fost unul din şefii mişcării literare din această vreme, au avut de suferit din cauza opoziţiei lor la noul sistem în materie de religie.

Patriarhul[u] a fost depus şi numele papii a fost pomenit în biserica Sfînta Sofia [37]. Împăratul a declarat că are, în calitatea sa de cuceritor al Constantinopolului, drepturi pe care nu le avuseseră predecesorii săi [38]. Au fost sentinţe de exil la Lemnos, Skyros, Keos, Niceea, Selymbria, Rodosto [39], întemniţări, scoateri de ochi, scene hidoase cînd din nou erau plimbaţi pe străzi nenorociţi încoronaţi pe frunte cu maţe de animale [40] sub huiduielile mulţimii. Dar cînd papa a cerut şi adoptarea de către greci a crezului[v] roman, uniunea a fost ruptă [41].

A urmat apoi, şi mai ales după moartea lui Mihail (dec. 1282) [42], care nu s-a reîntors totuşi niciodată la vechea ortodoxie intransigentă, un adevărat haos de discuţii, de sinoade, de intrigi. Se succedau la iuţeală pa-

---

[31] Iorga, *Brève Histoire de la Petite Arménie.*

[32] Despre misiunile trimise la Roma, Pachymere, 168—169, 209 ş.u., 359, 366 ş.u., 374, 384 ş.u., 396, 419, 455—456.

[33] *Ibid.*, 359. Episcopul de Crotona se declara în afara schismei; 360. Din partea latinilor zelul „fratelui" Ioan „Parastron" (*ibid.*, 371).

[34] Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 114 ş.u. Cf. Festa, *Lettera inedita dell'imperatore Michele VIII Paleologo al pontifice Clemente IV*, în „Bessarione", IV (1899), 37—38, 41—57 (scrisoarea a fost scrisă de Holobolos), 529—532. Cf. acelaşi, *Ancora la lettera di Michele Paleologo a Clemente IV*, *ibid.*; Dräseke, în „Z. f. w. Theol.", XXXIV, 325 ş.u.

[35] Patriarhul Antiohiei era ţinut la distanţă pentru faptul de a se fi împărtăşit alături de armeni; Pachymere, I, 271. Totuşi a fost trimis în solie la tătari; *ibid.*, 429; cf. II, 56. Dar acel al Alexandriei îl însoţea pe împărat în vizitele sale; *ibid.*, 311, 502. El considera Constantinopolul, unde venise şi celălalt patriah, ca refugiul său, *ibid.*, 429.

[36] *Ibid.*, 282—284, 374, 394.

[37] *Ibid*, 396.

[38] *Ibid.*, 391.

[39] *Ibid.*

[40] *Ibid.*, 394.

[41] *Ibid.*, 458, 475 ş.u., 505—506. Vezi Schellmann, *Zur byzantinischen Politik Alexanders IV*, în „Römische Quartalschrift", XXII (1908), 108 ş.u. (1258, sub Teodor Lascaris); N. Viller, *La question de l'union des Églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274—1438)*, în „Revue d'histoire ecclés.", XVII (1921), 260 ş.u., 515 ş.u.; Grumel, *En Orient après le II-e concile de Lyon*, în „É. O.", XXIV (1925), 321 ş.u. (cf. idem, *ibid.*, 1924, p. 437 ş.u.).

[42] Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 138.

triarhii, fiecare din ei păstrînd pînă la capăt un anumit număr de partizani; în mănăstirile din Europa sau din Asia, în care se izolau cu resentimentele și
144 amărăciunile // lor, ei erau necontenit, chiar fără voia lor, ațîțători de nemulțumiri, agenți de tulburări. Împăratul Mihail, apoi fiul său Andronic, au convocat în zadar sinoade cu scopul de a pune în sfîrșit ordine în pricinile bisericești, atît de încurcate încît ar fi fost nevoie de un mare cap politic sau de un adevărat sfînt pentru a le descurca. Mulțumită acestor preocupări neîncetate de legitimitate canonică, autoritatea patriarhală s-a ridicat uneori pînă a domina și tronul imperial, pe care contribuiau să-l scadă fapte oferind nu o dată motive pentru asemenea gesturi. Capul bisericii putea — dacă voia — să-i refuze stăpînului statului împărtășania, pîinea sfințită. El se putea „pune în grevă", dispărînd într-o mănăstire de unde nu era chip să nu vină să-l cheme înapoi. El era patronul, protectorul recunoscut al săracilor, avocatul perpetuu al poporului, și își avea și el zilele de audiență în care se exprima fără nici o rezervă, împlinindu-și înalta sa misiune. În schimb putea fi văzut prea piosul Andronic, trecînd prin Capitală în fruntea unui cortegiu de cavaleri înaintînd în mers domol și de soldați pe jos, cufundați în meditațiile lor evlavioase, ducîndu-se să caute la locul său de retragere pe vreun patriarh recalcitrant[w].

Încă și la Niceea împăratul [Mihail] avusese de furcă cu opoziția religioasă a „arseniților", partizanii patriarhului Arsenie[x] în fața căruia a trebuit să se plece [43]. Căci acest patriarh și episcopii de Sardes și de Tesalonic, merseseră pînă acolo încît refuzaseră să oficieze la încoronarea lui Mihail, care dăduse de o parte pe copilul încredințat grijei sale; ei și-au părăsit scaunele, dar o serie de minuni au determinat readucerea neînfricatului cap al bisericii [44]. Politica de unire a lui Mihail a întîmpinat o rezistență puter-
145 nică, patriarhul Iosif [45] luînd conducerea // acestei mișcări [46] la care se raliase odinioară un Mihail de Anchialos [47] și chiar și călugării Athosului, care își asumau acuma misiunea de a împiedeca rătăciri cu privire la dogmă [48]. Au apărut scrieri populare pentru a agita plebea nervoasă de la Constantinopol, care totuși nu se răsculase o singură dată sub regimul cavalerilor. Astfel, de pildă, a apărut dezbaterea dintre Panaiotes și „azimitul" latin [49].

Clericii contemporani din Epir s-au arătat și ei, potrivit cu tradiția unui Apokaukos, unui George Bardanes și unui Chomatianos, luptători energici contra latinilor. La acești amatori de lungi discuții asupra adevărurilor credinței, se simte totuși și o curiozitate pentru viața reală care îi înconjoară:

---

[43] Sykoutris, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, în rev. Ἑλληνικά, II (1929).

[44] Teodor din Scutari, 299, nr. 56.

[45] Despre predecesorul său Germanos III (1265—1266), Ἐπετηρὶς τῶν βυζ. σπουδῶν, IX, 178 ș.u.

[46] J. Laurent, *Le serment anti-latin du patriarche Joseph I*, în „É. O." (1927), 396 ș.u.

[47] *Ibid.* (1930), 257 ș.u.

[48] Episcopul Arsenie, *Poslanie s ispoveadaniem veari*, Moscova, 1895.

[49] Speranski, în „V. V.", II, 521—530 (după 1274). Cf. opusculul lui Metodie, *De vitando schismate*, în Migne, *P. Gr.*, CXL.

vîntul din apus ridică şi împrăştie din cînd în cînd pîcla grea a erudiţiei teologice [50].

Printre participanţii la lupta contra latinilor, trebuie amintit şi acel Meletios care a fost exilat la Styros şi [trimis] chiar la Roma (1273—1281), apoi din nou aruncat în închisoare, unde i s-a tăiat limba, ceea ce nu l-a împiedicat să scrie în insula exilului său discursuri în versuri, pe trei sute de teme [51].

146 Dar fără îndoială, lucrarea de teologie cea mai importantă din toată această vreme, şi care întrece opusculul aceluiaşi autor despre // purcederea Sfîntului Duh, este tratatul din 1275 „despre unirea şi pacea dintre bisericile vechii şi noii Rome“ datorat patriarhului Ioan Bekkos, ajuns nu numai duşmanul ireductibilului patriarh Iosif, dar şi acela retrospectiv al lui Photios [52]. Totuşi apărătorul Unirii nu uitase cînd invoca toate mărturiile teologiei orientale, să formuleze această rezervă categorică: „Oricine va fi ajuns la această împăcare a bisericii, în sensul că respinge tradiţiile noastre religioase şi punctele noastre dogmatice şi se hotărăşte pentru întîietatea bisericii romane, ca fiind mai pioasă decît a noastră, ar trebui să fie înlăturat din împărăţia lui Hristos şi socotit ca rînduindu-se printre cei asemenea lui Iuda trădătorul şi a complicilor lui şi a celor care l-au răstignit pe Domnul“.

A pornit la luptă, el, fostul duşman, prigonit şi întemniţat, al latinilor după ce a citit scrierile latinofrone ale niceenilor[y] şi a comparat mărturiile părinţilor bisericii cu pamfletul de opoziţie contra „bolnavilor“ şi „leproşilor“ din Occident, redactat de un oarecare Iov pentru patriarhul Iosif, apoi cu scrierile lui Iosif însuşi, cu cele ale fostului patriarh Arsenie şi cu memoriul călugărilor de la Athos. Dar el avea în vedere şi generaţiile viitoare în faţa cărora nu va putea să-şi facă propria apologie, şi el se simţea „sub ochiul care vede tot“. Acest om înţelept era încredinţat că poţi întotdeauna să ajungi la adevăr fără a începe să insulţi adversarul pe care vrei să-l convingi. Dacă latinii mai predispuşi la mînie se pot stăpîni, de ce nu s-ar
147 stăpîni şi grecii? [53]. // Chiar dacă se rezerva discuţia asupra punctelor pri-

---

[50] Papadopoulos-Kerameus, în Βυζαντίς, I (1909) şi lucrarea citată anterior a lui Wellnhofer, apoi Kurt, *Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra*, în „B.Z.“, XV. Această provincie, mai deschisă influenţelor, a dat la sfîrşitul secolului acesta un poet de epigrame, Mihail Zorianios, despre care vezi Lampros, în Ἐπετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ, XII (1903), 216—221.

[51] Ph. Baphides, Μελέτιος ὁ ὁμολογητής, în Ἐκκλ. Ἀλήθεια, XXIII (1903), 28—32, 53—56.

[52] Publicată în Migne, *P. Gr.*, CXLI; Hugo Lömmer, *Scriptorum Greciae orthodoxae bibliotheca selecta*, I, Freiburg (1668), 136—406. Cf. Dräseke, în „Z. f. w. Theol.“, XXXIV, 332—335; XLIII, 105—141, 237—257; XLIV, 553—589; „B.Z.“, X, 515—529; *Zur Friedenschrift des Patriarchen Johannes Bekkos*, în „Neue Kirchliche Zeitschrift“, XVIII, 877—894.

[53] Migne, *P. Gr.*, CXLI. Vezi Dräseke, *Drei Kapitel aus der Friedensschrift des Patriarchen Johannes Bekkos vom Jahre 1285*, „Programm“ din Wandsbeck, 1907. Cf. „Z. f. w. Theol.“, L (1907), 231—253; acelaşi, *Johannes Bekkos und seine theologische Zeitgenossen*, în „Neue Kirchliche Zeitschrift“, XVIII (1907), 877—894; idem, în *„Analecta Byzantina“*, 1909 (raporturi cu Nicolae şi Methone); „É. O.“, III, 352 ş.u.; Al. Zotos, Ἰωάννης ὁ Βέκκος, teză, 1920 (cf. „É.O.“, 1925, p. 26 ş.u.); Grumel, în „É. O.“, XXIII, 446 ş.u.; XXIV, 321 ş.u.; V. Laurent, *ibid.* (1926), 316 ş.u. (data morţii sale, 6 martie 1297); idem, *ibid.* (1930). Vezi şi scrisoarea lui Iosif Bryennios publicată de Nikefor Kalogeras, episcop de Patras, în Τὰ ἔσχατα τοῦ ἐν Βυζαντίῳ ἑλληνικοῦ κράτους, Atena, 1894. Testamentul, în Migne, *P. Gr.*, CXLI, c. 1028—1029, 1031. Operele sale în acelaşi volum.

vind dogma, acela despre purcederea Sfîntului Duh putînd fi considerat după Bekkos „ca sunetul unui biet cuvînt", se admitea întîietatea papii, pomenirea lui în liturgie şi apelul la Scaunul roman.

Aceasta este cauza pentru care apelul lui Bekkos — care a acceptat în cele din urmă misiunea de a-l căuta pe Ludovic cel Sfînt la Tunis[54] — nu a aflat vreun ecou la contemporanii atît de calculaţi şi a fost atacat nu numai din Constantinopol de către Andronic Kamateros şi Grigore din Cipru, sau de opusculele polemice ale unui Matei Anghel Phanaretos şi de către călugărul Hieroteu scriind despre „lupul din Arabia", dar şi din depărtatul Ierusalim, unde patriarhul Grigore răscolise amintirea didascalului George Moschabar. Şi a sfîrşit ca un învins, silit să coboare treptele acestui Scaun patriarhal, pe care le urcase numai pentru a apăra ceea ce credea că este drept şi bine.

Revenind după moartea lui Mihail Paleologul asupra încercărilor de Unire cu Roma, Andronic II a pus să fie adunat în grabă un sinod care să-i ceară demisia lui Bekkos, înlocuit ulterior de mai puţin vestitul Grigore din Cipru[z]. A purificat biserica printr-un nou sinod de toţi aderenţii papii şi a mers pînă a impune împărătesei văduve nu numai o declaraţie formală că nu
148 a avut nici un amestec în negocieri, dar şi că renunţă // la rostirea pentru mort a rugăciunilor acelea la care au drept cei ce nu s-au clintit de la credinţă[55A]. O sentinţă generală a lovit pe toţi membrii clerului care susţinuseră această politică[56].

Orizontul lui Grigore sau George din Cipru este mult mai larg ca acela al lui Bekkos, legat toată viaţa sa de o singură problemă, pe care o atinge şi în testamentul său de o aşa hotărîtă concizie[57]. Alături de lupta contra opiniilor teologice ale predecesorului său, Grigore află din belşug resurse retorice pentru a lăuda pe rînd pe Mihail Paleologul şi pe fiul acestuia, Andronic. El se distrează înfăţişînd avantajele mării, sau dînd o culegere de proverbe[58] alcătuită cu gust. Sentimentul niceenilor la redobîndirea Constantinopolului se manifestă cu vigoare în descrierea Capitalei recuperate, pe care o dă în panegiricul lui Mihail Paleologul intitulat de el „un nou Constantin"[59], precum şi în acela al lui Andronic, fiul restauratorului[60].

Şi alături de tot ce păstrează această curte revenită la Constantinopol ca moştenire arhaică în ceremoniile sale, pe care le-a redactat probabil acel pseudo Kodinos la porunca lui Ioan Cantacuzenul — şi acesta un alt restaurator — aflăm pe un Manuil Philes, care mai găseşte încă pentru zilele solemne ale nunţilor imperiale accente de armonie asemenea celor ale lui Prodromos sau ale lui Nicolae Irenikos[61]. Mai bogat doar din punctul de vedere

---

[54] Bréhier, în „Mélanges" Iorga, 139 ş.u.
[55] Petrides, în „É. O.", IV, 25—28.
[56] Idem, *ibid.*, 133 ş.u. Cf. idem, *ibid.*, 204—207. Şi L. Petit, *ibid.*, 286—287.
[57] Migne, *P. Gr.*, CXLI, c. 1028 ş.u.
[58] *Ibid.*, CXLI. Cf. F. Diekamp, *Mitteilungen über den neu aufgefundenen Commentar des Oekumenius zur Apokalypse*, Berlin, 1901.
[59] Migne, *P. Gr.*, CXLII, c. 345 ş.u.
[60] *Ibid.*, c. 388 ş.u.
[61] Al. Martini, *Carmina inedita.*

al masei materiei tratate este marele retor Manuil Holobolos [62], ale cărui
149 poezii de circumstanţă au fost judecate din // punctul de vedere inadmisibil al libertăţii de atitudine faţă de împărat, cînd ele trebuie considerate după forma lor încărcată de toată ştiinţa stilistică a poetului şi înecată în toată teologia de cleric a autorului.

NOTE

a. La moartea lui Mihail II (în 1271) despotatul Epirului îi revine lui Nikefor, fiul legitim, iar Tesalia lui Ioan, fiul nelegitim, dar preferat de el. Cu amîndoi va încheia Mihail VIII legături de rudenie, măritînd pe una din nepoatele sale, Ana, fiica Evloghiei Cantacuzena, cu Nikefor, rămas văduv de Maria Lascaris, şi însurînd pe un nepot al său, Andronic Tarchaniotes cu o fiică a lui Ioan; acestuia din urmă i s-a dat şi titlul de sebastocrator.

b. Deşi prin împărţeala latinilor din 1204 Eubeea îi revenea Veneţiei, de fapt Bonifaciu de Montferrat o atribuie mai întîi flamandului Jacques d'Avesnes, apoi nobilului veronez Ravano delle Carceri împreună cu două rude ale acestuia. S-au constituit trei feude din Eubeea. Posesorii lor — seniorii dalle Carceri — erau numiţi seniori „terţiari". Aceştia s-au recunoscut vasali ai Veneţiei, dar totodată ei erau vasali ai principelui Moreei.

c. El e menţionat ca senior de Corfù în 1266, vezi CMH, ed. 1936, t. IV, p. 476 (tabelul referitor la stăpînitorii insulei Corfù).

d. Din familia Orsini. Unul din fiii săi, Nicolae, îl va ucide pe despotul Epirului, Toma, fiul despotului Nikefor, şi deci unchiul său, ocupîndu-i despotatul şi însurîndu-se cu soţia acestuia, Ana Paleologhina, fiica lui Mihail IX.

e. Prin tratatul de la Viterbo (1267), Balduin II, fostul împărat latin de Constantinopol îşi însura fiul Filip cu fiica lui Carol de Anjou, Beatrice. Ulterior, fiica lor şi moştenitoarea pretenţiilor imperiale, Catherina de Courtenay avea să se mărite cu Carol de Valois, fratele lui Filip cel Frumos, iar fiica lor Catherina de Valois va fi măritată cu Filip de Tarent, fiul al doilea al lui Carol II al Siciliei.

f. Acest sprijin era absolut necesar pentru a stăvili sau a încetini măcar acţiunea pregătită de Carol de Anjou. Mihail VIII nu a pregetat să apeleze şi direct la regele Franţei, Ludovic IX cel Sfînt, spre a obţine un răgaz de o importanţă vitală. În timpul negocierilor sale cu Roma, papii erau cînd conştienţi de primejdia pentru Sf. Scaun al unei puteri prea mari, care ar relua şi în Italia politica normanzilor din Sicilia, cînd devotaţi trup şi suflet intereselor angevine, ca unii provenind din membrii clerului francez. Tot datorită lui Carol a rămas scaunul papal vacant în intervalul 1268—1271, lipsindu-l pe împăratul bizantin de această posibilitate extremă de salvare.

g. La sfîrşitul anului 1204, în discuţiile cu cardinalul legat Petru de Capua, clerul grecesc a refuzat, prin reprezentantul său Ioan Mesaritul, să recunoască pe papă drept cap al bisericii. În 1206 au avut loc la Constantinopol trei conferinţe cu cardinalul legat Benedict, sortite aceluiaşi insucces. În 1214, după moartea patriarhului Mihail IV Autoreianos (august 1214), s-au purtat tratative zadarnice între Nicolae Mesaritul, mitropolitul de Efes, şi cardinalul Pelagiu.

h. Ţinut întîi la Niceea, apoi strămutat la Nymphaion. Nikefor Blemmydes a spulberat teza latină despre purcederea Sfîntului Duh. Au urmat excomunicări reciproce.

i. Papă (1254—1261). Este vorba de tratativele iniţiate de Teodor II. În 1256 vine la Niceea episcopul de Orvieto. Sînt trimişi legaţi papali care poartă discuţii cu bizantinii la Tesalonic, unde se afla împăratul care se arăta foarte conciliant. Dar moartea sa şi cea a papii au pus capăt acestei tentative.

j. Prin pactul din 1267 de la Viterbo. Cu acest prilej Balduin renunţa la suzeranitatea sa asupra stăpînirilor france din Moreea, Atena etc. în favoarea lui Carol de Anjou. În legătură

[62] Boissonade, *Anecdota graeca*, V, Paris (1833), 159 ş.u. Cf. Treu, în „B. Z.", V, 538 ş.u.

cu această învoială trebuie considerat şi actul lui Guillaume de Villehardouin din 1268 care şi-a logodit fiica, Isabella, cu fiul lui Carol de Valois, Filip.

k. Ştefan Radoslav era în adevăr fiul lui Ştefan „primul încoronat", dar cum acesta din urmă fusese însurat şi înainte de căsătoria sa bizantină, şi apoi şi după aceea (cu veneţiana Ana Dandolo), nu se poate şti dacă era fiul acelei Evdokia. În tabelele genealogice ale familiei Anghelos el nu apare deloc. El s-a însurat cu fiica lui Teodor, cel încoronat ca împărat la Tesalonic. O soră a acesteia, Irina, a fost măritată cu Ioan Asan la sfîrşitul vieţii acestuia. — Existau şi legături de familie între sîrbi şi angevini. Soţia lui Ştefan Uroš I, Elena, era latină.

l. Poate unul şi acelaşi cu acel amiral Filippo Chinardo sau Chinardi amintit mai sus. Vezi mai sus, nota *c*. Despotul pomenit este desigur Mihail II, care a murit în 1271. Cît priveşte natura legăturii de rudenie cu el, chestiunea aceasta pare mai obscură. În afară de fiicele Elena (soţia lui Manfred) şi Ana (soţia lui G. de Villehardouin), tabelele genealogice mai indică doar încă o fiică, măritată cu Alexe Raul. Cît priveşte legăturile lui Filip de Tarent cu Epirul, prin căsătoria sa cu Thamar, fiica lui Nikefor, ele sînt mult mai tîrzii (1295).

m. Este vorba de campania lui Mihail VIII în Eubeea şi Ahaia şi de succesele flotei sale în 1277 şi 1278, comandate de italianul Licario, care a redobîndit majoritatea insulelor din Marea Egee, începînd cu Eubeea. Printre prizonierii latini se afla şi ducele Atenei, J. de la Roche.

n. Originari ai Laconiei din nord-est, socotiţi barbari din cauza dialectului lor.

o. Teodora, soţia lui Mat. de Walincourt, şi Evdokia, soţia contelui de Ventimiglia, erau fiicele lui Teodor II şi deci surori cu Irina lui Constantin Tich al Bulgariei, şi cu Maria lui Nikefor al Epirului, precum şi cu nenorocitul Ioan IV, orbit de Mihail Paleologul.

p. Fiica lui Teodor I, Maria Lascaris, soţia lui Bela IV al Ungariei (vezi cap. precedent, nota *h*).

r. Ana, fiica lui Ştefan V al Ungariei, a fost soţia dintîi a lui Andronic (II). A murit după ce i-a dat doi fii: Mihail (IX) şi Constantin Porfirogenetul. Împăratul se reînsura în 1284.

s. Împărăteasa Irina se numise *Yolanda* de Montferrat. Era nepoata lui Bonifaciu, fostul rege al Tesalonicului. Se înrudea şi cu regele Aragonului. Acesta este momentul cînd aragonezii, duşmăniţi de angevinii din Neapole şi de papă, caută alianţa împăraţilor greci de la Constantinopol. Dealtminteri, această alianţă politică precedase şi Vecerniile siciliene din 1282.

ş. Propunerea surîdea aragonezilor. Frederic de Aragon se încoronase la Palermo ca rege al Siciliei (Frederic II), împotriva voinţei papii (1296). Momentul era foarte potrivit. Totuşi nu s-a ajuns la nici un rezultat. În acelaşi an Mihail IX se însura cu Maria de Armenia.

t. A fost desigur omisă din text propoziţia legînd acest nou proiect de alianţă de familie cu fraza precedentă. Aici este vorba de o căsătorie cu moştenitoarea Imperiului latin, Catherina de Courtenay. Acest plan ar fi avut aprobarea papii în eventualitatea realizării Unirii religioase. Tratativele, în sensul acesta, au durat opt ani! Ulterior, în 1311, Andronic II, dar mai ales soţia sa Irina de Montferrat, au dorit să însoare pe unul din fiii lor cu fiica acelei Catherina de Courtenay, tînăra Catherina de Valois.

ţ. În primul rînd despotul de Epir Mihail II şi sebastocratorul din Tesalia, Ioan, s-au înfăţişat ca apărători ai ortodoxiei. Pe lîngă aceştia, sora împăratului, Evloghia, soţia lui Ioan Cantacuzenul, s-a retras în Bulgaria la fiica ei, ţarina Maria, soţia a doua a lui Constantin Tich, unde a întreţinut o vie agitaţie contra Bizanţului, sporită şi de nemulţumirea că împăratul nu a dat oraşele Mesembria şi Anchialos, făgăduite ca zestre.

u. Iosif I, patriarh (1266—1275; 1282—1283). Patriarhul s-a retras mai întîi la mănăstirea de la Peribleptos, nefiind de acord cu pregătirea Unirii bisericilor. După declaraţia solemnă de adeziune a delegaţilor bizantini făcută în Conciliul de la Lyon (1274) s-a cerut demiterea sa. A fost depus şi s-a retras într-o mănăstire dintr-o insulă a Mării Negre. La moartea lui Mihail Paleologul a fost reintegrat în Scaunul patriarhal.

v. Patriarhul Bekkos (Ioan XI, 1275—1282) a introdus în crez pînă şi mult discutatul *filioque*, dar majoritatea clerului a fost ostilă concesiilor făcute. Ruptura nu a venit totuşi din partea Bizanţului, ci din a noului papă, Martin IV (1281—1285), devotat lui Carol de Anjou, care l-a excomunicat pe Mihail VIII şi a patronat înjghebarea unei cruciade contra Bizanţului.

w. De pildă patriarhii Atanase (1289—1293; 1303—1309), Arsenie, Iosif . . .

x. Vezi cap. precedent, nota *f*.

y. În primul rînd lucrarea lui Blemmydes, pe care citind-o în închisoare, s-a convertit la punctul de vedere roman. Înainte de aceasta fusese cel mai vehement adversar al Unirii.

z. A fost mai întîi reinstalat patriarhul Iosif (1282—1283), care însă a murit în anul următor.

A. Dealtminteri împăratul a fost îngropat în grabă, noaptea, aproape pe ascuns, fără nici o ceremonie şi nici un monument, în locul din Tracia unde murise.

II

ECHILIBRU CU VECINII GRECI ŞI SLAVI

Acest nou imperiu grecesc de la Constantinopol, care îşi căuta în afară un sprijin ce se va sustrage de la rugăminţi tot mai umile, nu semăna pe de-a-ntregul cu cel vechi. Mai întîi el are un aer de provincie, de democraţie rurală care nu va dispare decît sub influenţa unor cărturari arhaizanţi ca Ioan Cantacuzenul. Împăraţii se mai preocupă şi acum de săraci, cum făceau dealtminteri şi şefii musulmani de la care s-au putut inspira. Ei vor ca prezenţa lor să fie o consolare pentru cei umili, ca trîmbiţele care vestesc trecerea lor să cheme pe toţi cei care au a se plînge de vreo nedreptate [1].

Dacă frontierele erau acum puţin întinse, dacă întreaga Moree şi insulele dimprejur aparţineau coborîtorilor aventurierilor latini care luptaseră în 1204, dacă Epirul căzuse în mîinile unei familii de seniori greci independenţi, a căror moştenire putea trece mai uşor latinilor de la Neapole, decît celor de un neam cu ei de la Constantinopol, dacă şi Tesalonicul era pretins de latini [2], dacă în sfîrşit Veneţia, vechea duşmană şi Genova, noua aliată, deţineau pe continent şi prin insule teritorii de o foarte mare importanţă, Paleologii fiind
150 astfel reduşi la un teritoriu simţitor mai mic // ca acela pe care îl pierduseră vechii împăraţi, în schimb aceste frontiere restrînse erau însă mult mai sigure.

Puterea noului stat bulgar, cu toate eforturile sale de a întreţine relaţii pînă şi cu patriarhul de Ierusalim şi cu Sudanul [3], dispăruse odată cu marele ţar Ioan[a]. Ginerele acestui împărat, Smyltzes[b], nu stăpînea decît partea dinspre malul Mării Negre pe care a cedat-o împăratului[c], dar a lăsat-o totuşi pînă în cele din urmă fiului său Ioan şi ginerelui său Eltimir [4].

Partea occidentală a Bulgariei de altădată, cu marea schelă dunăreană de la Vidin[5], era cucerirea unui alt şef separatist Sfentislav[d]. Slabul ţar To-

[1] Οὐ δεῖ γὰρ πόλεως ἢ χώρας ὅλης δέησιν παρορᾶν ἐφ' οἷς ἐστὶ δυνατὸν παρηγορίαν τοὺς ἐν ταύταις εὑρεῖν μεταθέμενον τοῦ ἐνεργοῦντος (Fiindcă nu trebuie să dispreţuieşti cererea (nevoia) cetăţii sau a întregului ţinut în nişte împrejurări în care este posibil ca locuitorii lor să-şi găsească consolarea urmărită de cel puternic); Heisenberg, *Aus des Gesch. u. Lit. der Palaiologenzeit*, 41. Cf. şi 39.

[2] Acropolitul, 172.

[3] Pachymere, 428.

[4] Acropolitul, 162; Pachymere, 210—211, 349 ş.u. Imperialii îi atribuiseră teritorii pe malul rîului Scamandru; *ibid.*, 350. Fiul cel mai mare a luat pe o fiică a lui Mihail; *ibid.* Un Umbertopoulos, latin, comandă la Mesembria; *ibid.*, II, 80.

[5] Despre principatul de Vidin pînă în 1323, vezi P. Nicov, în „Anuarul" Universităţii din Sofia, 1922. Cf. studiul său despre relaţiile bulgaro-ungare între 1257 şi 1277, „Sbornik"-ul bulgar, XI (1919), 220 ş.u., precum şi acela care face din Drman şi Kondelin nişte căpetenii bulgare; *ibid.*, 1918.

chos (Tych), în ciuda amintirilor soției sale niceene[e], vegeta în bogata reședință de la Tîrnovo, care nu mai corespundea mijloacelor sale și ambiției sale. Dincolo de Dunăre stăpîneau tătarii din ariergardă sub hanii Dunării, începînd cu energicul Nogai, a cărui autoritate supremă se întindea și asupra celor trei țări bulgărești, și care era un adevărat împărat păgîn pentru acești firavi regișori, întotdeauna în ceartă între ei. Era întotdeauna rost de a capta prin bani, daruri, lingușiri cetele tătare călărind pe caii mici și iuți ai stepei [6].

Elevii lor în arta luptei cu arcul, noii „alani" sau „tătari creștini", adică va-
151 lahii[f], // românii de peste Dunăre[7], oameni cumsecade și cinstiți, fără multe nevoi și buni luptători, erau și ei la dispoziția trimișilor bizantini veniți să creeze încurcături bulgarilor în momentele cînd se arătau prea neastîmpărați.

Imperiul putea deci să dobîndească și să păstreze Mesembria, Anchialos, Filippopol, Stenimachos[g] și castelele din Balcani. A fost înființată chiar o marcă de Adrianopol pentru a asigura acea frontieră dinspre nord [8]. Tochos, rămînînd văduv, a văzut cum i se oferă o nepoată a împăratului avînd ca zestre [9] Mesembria și Anchialos, fără însă ca el să le ocupe, căci i se obiecta că locuitorii se opun și că trebuie mai întîi ca din această căsătorie să se nască un fiu. Cînd s-a născut, a primit numele de Mihail, după bunicul[h] său „roman". Principii bulgari erau foarte încîntați să primească o zestre și titlul strălucit de despot, la celebrarea căsătoriei cu o prințesă din Bizanț de neam așa mare, înrudită cu familia adevăratului basileu. Sfentislav din Vidin se însurase cu o fiică [h bis] a lui Teodor Lascaris [10].

Și cu sîrbii putea fi urmată deocamdată cu același folos aceeași politică de alianțe de familie. O copilă de cinci sau zece ani din familia imperială, fiica lui Andronic II, a fost logodită cu [regele] Milutin[i], al doilea fiu al regelui Serbiei, Ștefan Uroš. Logodnicul își schimbase des soțiile, printre ele fiind și fiica lui Ioan Anghelos[j] stăpînul Valahiei Mari tesaliene. Curtea aceea trebuia să pară bizantinilor un fel de vizuină îngrozitoare de ciobani pri-
152 mitivi [11 k]. Chipul acestei prințese (Simonida), cîntată // de un poet sîrb din zilele noastre, se află zugrăvit pe una din bisericile din acea vreme. Ea nu a mai rămas în Serbia după moartea soțului ei mult mai în vîrstă, dar a fost vorba ca tronul Nemanizilor să fie transmis fratelui ei, Dimitrie[l], care a fost chemat chiar acolo în acest scop. Și pentru a arăta pînă unde poate merge politica de alianță de familie practicată de acest imperiu neputincios pentru a-și prelungi viața, trebuie amintit gestul laș

---

[6] Idem, *Relații tătaro-bulgare în evul mediu* (în l. bulgară), *ibid.*, 1919—1920.

[7] Contra identificării lor cu alanii, Zupanić, în „Actele" Congresului III de studii bizantine, 169. Despre alani, vezi și Nicolae Misticul, Migne, *P. Gr.*, CXI, c. 149.

[8] Pachymere, 322—324.

[9] *Ibid.*, 343.

[10] *Ibid.*, 181.

[11] *Ibid.*, 350—355. Totuși, cel mare luase pe o prințesă ungară; *ibid.*, 350. Vezi Laskaris, *op. cit.* și călătoria în Serbia a lui Teodor Metochitul; Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, 1872. Versiunea sîrbă a lui Apostolović, Novisad, 1902, Τῶν Τριβαλῶν κράλαινα, menționată în notița unui ms. (Bich, *Die Schreiber der Wiener Handschriften*, 57, nr. 58), este totuși acea Iacintă occidentală a bătrînului Bodin din sec. XI. Despre căsătoria anterioară a Evdokiei, fiica lui Alexios III (Anghelos) cu Ștefan I, fiul lui Nemania, regele din 1195, și despre fiul ei „grecizatul" Ștefan Radoslav, vezi mai sus.

al împăratului[m] care şi-a dat o fiică nelegitimă a sa cruntului tătar Nogai, care umbla îmbrăcat în piei de oaie şi era necunoscător al primelor principii ale oricărei civilizaţii [12].

Uneltirile şi logodnele alternau bineînţeles cu intrigile abil ţesute. „Tochos" [Constantin Tich], al cărui fiu, Mihail, fusese asociat tronului, a fost ucis de un simplu cioban, Lachanas [13] sau Brdokba[n], care îşi dovedise vrednicia contra bandelor de tătari bîntuind ţărmul stîng al Dunării, iar Sfentislav a căzut victimă prinţesei bizantine care era soţia lui Tochos.

Dar Brdokba însuşi, căruia împăratul îi făcuse oferte de căsătorie, a fost silit să fugă la cumpliţii vecini din nord, unde a fost măcelărit de barbari la sfîrşitul unui ospăţ. Ioan Asan III, fiul lui Smyltzes [Mitso], s-a refugiat pe teritoriul bizantin pe care nu l-a mai părăsit după aceea. Un oarecare Terter[o], pe jumătate cuman, a reuşit mai bine ca ceilalţi. El va fi
153 pentru greci un bun vecin, foarte slab, şi ei îl // vor însura cu o soră a lui Ioan Asan III. Abia sub Teodor Sfentislav[p], fiul acestui nou stăpîn creştin al Bulgariei, a fost reluat, destul de energic, după un refuz de alianţă al Paleologilor, vechiul război tradiţional contra Bizanţului[r], la care a participat şi Eltimir [14]; dar care s-a complicat cu alte evenimente şi bulgarii nu au tras nici un folos de pe urma sa [15].

Despotul Epirului avusese odinioară ambiţia de a fi restauratorul imperiului legitim la Constantinopol. În acest scop el încheiase alianţe de familie cu regele de Neapole[s] şi cu principele de Ahaia, care puteau să-i asigure liniştea dinspre mare [16]. După marea înfrîngere a aliaţilor (1259), Mihail Anghelos nu şi-a mai întrerupt relaţiile cu latinii din Moreea şi din Occident. El rămăsese încă destul de puternic pentru a continua cu cavalerii germani trimişi de Manfred, o rivalitate tradiţională cu cei de la Niceea (Νικαεῖς). A avut chiar unele succese în acest război [17]. Dar aceasta nu putea duce la nimic, avînd în vedere distanţa enormă care despărţea cele două state greceşti. Unii principi din Epir vor fi prinşi, ferecaţi în lanţuri şi reţinuţi multă vreme într-o strictă captivitate, alţii vor fi atraşi de frumoa-
154 sele // titluri de despot şi de sebastocrator şi de alianţele de familie.

S-a spus mai sus că Mihail a lăsat Epirul fiului său Nikefor (1271), iar bastardul Ioan, curînd sebastocrator, nu a avut decît o provincie drept parte a sa. Noul despot a format curînd o legătură de rudenie cu împăratul [ş], dar luptele dintre epiroţi şi niceeni au fost curînd reluate de la Fársala pînă la Teba, şi Ioan de Epir[t] va fi purtat în lanţuri pe străzile Niceei. El avea să

[12] Pachymere, 344. Cf. *ibid.*, 474 ş.u., 497–499; II, 286. Despre raporturile ulterioare între sîrbi şi unguri, Ioan Cantacuzenul, I, 458.

[13] Mai tîrziu un bulgar, Choiroboskos, contra turcilor în Asia; Pachymere, II, 442–444.

[14] Au participat şi cumanii Σκύθαι παρίστριοι, *ibid.*, 80.

[15] Pentru toate aceste evenimente, *ibid.*, 430–432, 434–435, 438–439, 441 ş.u., 444, 447, 449, 466, 468; II, 57, 73, 80, 188 ş.u., 406 407, 445 ş.u., 558–560. Pentru a apăra mai bine frontierele contra tătarilor, au fost transportaţi vlahi care locuiau în regiunea dintre Constantinopol şi Vizya; *ibid.*, 107–108. Colonizarea şi revolta alanilor, *ibid.*, 307–308.

[16] *Ibid.*, II, 83.

[17] *Ibid.*, 88–89. Solia soţiei sale Teodora şi a fiului său Ioan către împărat, *ibid.*, 107. Ioan a ajuns Cezar şi despot; *ibid.*, 108. S-a însurat cu fiica unui nou Tornikios; *ibid.*, cf. şi mai departe 137–138, 205–214 ş.u., 241 ş.u. Toate aceste evenimente preced anul 1261. Vezi mai sus.

fie orbit. Un alt fiu al lui Mihail, purtînd acelaşi nume[t], venind din Occident, s-a amestecat în acest război uimitor, vrednic de Froissart [18]. După moartea acestui despot Nikefor (1296), fiul lui Mihail II, văduva sa, Ana[u], nepoata lui Mihail Paleologul, a avut tutela copiilor săi Toma şi Tamar. Ea a urmat o politică hotărît bizantină, oferind chiar odată, în schimbul unui nou contract de căsătorie, moştenirea soţului ei, rudei sale, împăratul, drept „vechi rămăşiţe din Imperiu"[19]. Cînd acest proiect a fost părăsit pentru consideraţii de ordine canonică şi cînd ea a ajuns să-şi mărite fiica cu Filip [de Tarent], unul din membrii familiei Angevine de Neapole[v], ea a stat de veghe neîncetat pentru ca acest ginere să nu latinizeze Epirul. Au fost chiar între ea şi Filip conflicte armate şi această prinţesă energică a ştiut bine să se apere [20]. În primii ani ai secolului XIV împărăteasa Irina, văduva lui Andronic, a stat multă vreme la Tesalonic[w], pentru a reprezenta şi apăra interesele Imperiului în aceste regiuni.

Principele de Ahaia[x], prizonier în 1259, promisese învingătorului, sub jurămîntul cel mai solemn (1262), să-i predea majoritatea posesiunilor sale:
155 Monembasia, „Sparta şi Lacedemona"[21] // (adică Mistra), Maina [şi Hierakion Geraki] şi lăsase chiar să se înţeleagă că ar consimţi şi la cesiunea Naupliei şi Argosului; în schimb a avut titlul de mare domestikos [22]. Dar papa a găsit de cuviinţă să-l dezlege de jurămîntul său prestat fără voie [23]. O mare expediţie bizantină cu scopul de a cuceri întregul Pelopones [1264], nu a adus decît succese trecătoare [24]. În direcţia aceasta nu era deci nimic de cîştigat. Ostilităţile contra seniorului Tebei[y] nu au avut un rezultat mai bun.

Chiar dacă Imperiul grec restaurat a putut să ocupe cîteva insule din vecinătatea Constantinopolului, nu era de conceput o recuperare a domeniului maritim dobîndit de negustorii din Italia. Acest domeniu a fost chiar sporit prin cesiunea făcută genovezilor a unui cartier din Pera, pe care l-au ocupat, părăsindu-şi prima lor reşedinţă provizorie de la Heracleea, pe ţărmul Asiei [25].

Dar ce lipsea era — evident — resortul moral care se menţinuse atît de puternic în izolarea grecească a Niceei. Chiar incidentele vieţii religioase nu mai mişcau poporul care căzuse în cea mai deplină amorţire. Nici clasa dominantă, aşa-zişii συγκλητικοὶ, formată din membrii senatului nominal, nu mai era capabilă de rezistenţă sau de revoltă. Cînd împăratul era rău sau trîndav, lumea se adresa lui Dumnezeu, fără a încerca să facă vreo sforţare pentru a scăpa de răul constatat.

Vechea idee a măreţiei Imperiului ecumenic, fără limite, etern, imuabil, pierise în timpul exilului. Abia dacă un cronicar se mai referea la ea o
156 singură dată în treacăt. S-a văzut că atunci cînd pregăteau doar // atacul

[18] *Ibid.*, 307—308, 323 ş.u., 327—331, 332 ş.u., 355—357, 411—413, 485 ş.u.; II, 67—77.
[19] 'Αρχαῖα ἐλλείματα τῆς 'Ρωμαΐδος, *ibid.*, 201.
[20] *Ibid.*, 202, 284, 450—451. Vezi de asemenea mai sus.
[21] Vezi Zakythinos, *Le despotat de Morée*, Paris, 1932, 36 ş.u.
[22] Pachymere, II, 87—88. Fusese naşul unuia din fiii împăratului.
[23] Despre ceremonie, cu stingerea făcliilor, *ibid.*, 87—88 şi 88—89.
[24] *Ibid.*, 207—208.
[25] *Ibid.*, 168: καταντικρὺ τῆς περαίας, dintre care Pera.

contra Constantinopolului, niceenii au regăsit osemintele lui Vasile Bulgaroctonul, pe care le-au adunat ca pe nişte moaşte. Această descoperire amintind un trecut glorios de războaie victorioase şi de mîndrie triumfătoare, nu a fost totuşi îndestulătoare pentru a însufleţi trupul moleşit al noului Bizanţ cu un sentiment mai înalt de putere şi de încredere. Statul nu mai este de acum încolo decît această „Rhomais", această ţară a „rhomeilor" în mijlocul unor formaţii cu caracter etnografic bine determinat, care compun lumea creştină, lumea civilizată.

Această „Rhomais" nu mai este totuna cu vechiul Imperiu. Ea trăieşte în prezent şi se pleacă cerinţelor sale. Ea a uitat trecutul şi nu îndrăzneşte să privească spre un viitor prea îndepărtat.

Ea nu are deci de cerut socoteală vecinilor săi, care nu mai sînt socotiţi nişte uzurpatori. De aceea se resemnează uşor să vadă pe genovezi stăpîni la Pera [26] şi să-i recunoască drept stăpînitori în Marea Neagră şi la Strîmtori, pînă la strălucita lor colonie de la Caffa, în Crimeea tătărască [27]. Doar încercarea lui Manuele Zaccaria[z], de a lua pentru el Foceea cu minele sale de alaun, a întîmpinat la început o rezistenţă armată [28]. Oamenii asistă liniştiţi la războaiele între veneţieni şi genovezi, care nu o dată au însîngerat străzile Capitalei imperiale însăşi [29]. Bizanţul nu mai simte nevoia să aibă o flotă — căci marinarii din anii trecuţi s-au risipit neavînd soldă — şi nici să întreţină o armată, căci ea nu mai este plătită, după cum nu se plătesc nici pensiile soldaţilor-plugari. Nimic nu mai poate mişca, agita, reînnoi această viaţă care stagnează; ea se lasă doar a fi trăită în chip pasiv. Interesele
157 dinastiei, amintirile unei vechi civilizaţii, tradiţiile unei admirabile // diplomaţii şi, mai ales, lipsa unor duşmani puternici sînt singurele elemente care îi mai îngăduie să dureze.

Între Imperiul din Constantinopol şi acel Imperiu de Trapezunt — pe care scriitorii bizantini îl numesc cu dispreţ: „principatul Lazilor" [30] şi al cărui împărat, Ioan, se însoară cu Evdokia, fiica lui Mihail Paleologul, oferindu-se şi o căsătorie urmaşului acestuia, Alexios [31] — nu există decît diferenţe materiale, cu privire la întindere şi la bogăţie. În vechiul oraş al lui

---

[26] Vezi socotelile acestei colonii, publicate în Iorga, *Notes et extraits* . . . *I*.

[27] Despre Caffa şi Soldaia vezi şi „Zs. der deutschen morgenländischen Gesellschaft", XXVIII [1] (1874), 589.

[28] Pachymere, I, 419 ş.u.

[29] Vezi G. Brătianu, în „Mélanges" Diehl.

[30] Pachymere, I, 521.

[31] *Ibid.*, II, 270, 287. Mama lui e la Constantinopol cu un alt fiu, *ibid.* Despre Trapezunt în sec. XIV şi XV, vezi Paranikas, în „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol (1899), 186—302. Despre Alexios II (mort la 3 mai 1330), Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 139. Despre Alexios III, zis βαρβαροκοράβδης (1350—1399), Béés, în „B. ngr. J.", III, 285—286; „V.V.", III şi Νέος Ἑλληνομνήμων II, 187—198 (diplome); „V.V.", V, 679 (moartea sa la 20 martie 1390). Despre Alexios IV (începînd din 1412), *ibid.*, XXIII, 1 ş.u. Cf. Grégoire, în „B.Z.", XVIII, 490 ş.u. (despre termenul de κυκοταλάλις); Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 112—114 (despre familia Panaretos, căreia îi aparţine istoricul imperiului). Despre relaţiile de comerţ, vezi Iorga, *Notes et extraits* . . . şi lucrarea recentă a lui Zakythinos, *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène, empereur de Trébizonde, en faveur des Vénitiens*, Paris, 1932, 325 (vezi „RHSEE", 1932). Despre moneda reprezentîndu-l pe Alexios II călare, Muşmov, în „B.Z.", XXX, 627.

Constantin, ca şi în acest cuib de barbari între munte şi mare, nu se mai află decît un strălucit suveran cu prestigiul scăzut şi cu aparenţe măreţe, călugări în certuri neîncetate, străini care exploatează bogăţiile statului şi îi mai furnizează — cînd şi cîtă vreme vor — mijloacele de a se apăra.

NOTE

a. Ioan Asan, ţar (1218—1241).

b. Numele e redat sub forma Mico sau Mitso de către CMH, IV_1, p. 535 şi 536, ed. I sau de Diehl, *l'Europe orientale* (IX 1, p. 263). Apare în 1257. Este însurat cu sora lui Mihail Asan.

c. Împăratului bizantin Mihail Paleologul.

d. Iacob Sfentislav (Svetislav) cîrmuia teritoriul Bulgariei de vest sub suzeranitate ungară. Ungaria se amestecase în rosturile Bulgariei în timpul lui Mihail Asan (1246—1257), fiul foarte tînăr al marelui Ioan Asan şi ginerele lui Rostislav Mihailovič, el însuşi cumnat al lui Ştefan cel Tînăr al Ungariei. După uciderea lui Mihail Asan, Rostislav s-a proclamat rege al Bulgariei, dar a trebuit să se retragă. În 1261 regele Ştefan cel Tînăr al Ungariei, profitînd de împrejurări favorabile, a cuprins Belgradul şi Braničevo şi a ajuns pînă sub Tîrnovo. Prin tratatul din 1261 regiunea Vidinului şi a Bulgariei de vest a rămas sub suzeranitate ungară. După moartea lui Ştefan V al Ungariei (1272), Sfentislav a devenit independent. Cînd au început în Bulgaria nemulţumiri contra rolului de regentă asumat de noua ţarină Maria, care a pus să fie încoronat fiul ei, Mihail, în timp ce ţarul rămas infirm în urma unui accident, era lăsat în umbră, privirile s-au îndreptat spre Iacob Sfentislav. Dar ţarina l-a atras într-o cursă, după ce l-a adoptat solemn în biserică, şi l-a ucis. Potrivit cu un izvor bizantin el s-ar fi proclamat ţar încă din 1257! De asemenea, el ar fi fost însurat cu o fiică a lui Teodor Lascaris! Pare mai probabil să fie aici o confuzie cu Constantin Tich, a cărui primă soţie era în adevăr o fiică a lui Lascaris.

e. Irina Lascaris, măritată în 1257, moare înainte de 1270, cînd se reînsoară ţarul cu Maria Cantacuzena, fiica Evloghiei.

f. Pentru această interpretare, vezi mai jos cap. „Apărarea contra turcilor", nota *i*.

g. La sud de Filippopol.

h. Mihail Paleologul nu îi era bunic, el fiind doar fratele bunicii, Evloghia, soţia lui Ioan Cantacuzenul.

h. bis. Vezi mai sus nota *d*.

i. Milutin, kral (1282—1321), urmează după abdicarea fratelui său mai mare, Dragutin, care şi-a rezervat doar o parte din Serbia de nord. Căsătoria sa din 1298 cu mica Simonis, pecetluia pacea încheiată cu bizantinii după războiul purtat cu ei în anii 1296—1297. La început fusese vorba de altă prinţesă bizantină, Evdokia, sora lui Andronic II, văduva împăratului de Trapezunt, dar aceasta refuzînd, a fost logodită şi trimisă copila de şase ani spre a fi crescută în Serbia lui Milutin.

j. Acesta, Ioan Ducas Anghelos, cunoscut şi ca sebastocratorul Ioan, era fiul natural al lui Mihail II al Epirului (vezi cap. „Pregătirea noului Imperiu la Niceea", nota *u*). Fiica sa căsătorită cu Milutin se numea Ana. O altă soţie a acestuia a fost fiica ţarului bulgar Terter. Cum o parte din soţiile lui Milutin erau în viaţă, patriarhul bizantin Cosmas a refuzat să celebreze logodna Simonidei, socotind-o necanonică, dar Andronic a trecut peste această piedică.

k. După descrierile lui Metochites şi Nikefor Gregoras, trimis, în mai multe rînduri, cu solii însemnate la curtea sîrbească.

l. Conform cu planurile împărătesei Irina care voia să-şi căpătuiască copiii.

m. Aici este vorba de Mihail VIII Paleologul care şi-a dat o fiică, Eufrosina, după Nogai şi o alta după nepotul marelui han mongol.

n. Cunoscut mai bine sub numele de Ivailo. În Bulgaria, năvălirile tătarilor treziseră în popor un sentiment de patriotism eroic şi de dragoste de libertate. Poporul se ridicase în acelaşi timp contra tătarilor şi contra stăpînirii. Ivailo era un erou popular de la care poporul aştepta dreptate. Ţarul cade în lupta contra lui şi masele îl proclamă pe el ţar (1278—1279). Contra unui şef popular, Bizanţul ridică pe un descendent al lui Ioan Asan: Ivan, fiul lui Mitso (în textul nostru Smyltzes), care adoptă numele de Ioan Asan III şi primeşte de soţie pe

Irina, fiica lui Mihail VIII. Ţarina Maria se dovedise o duşmană a împăratului, care nu-şi ţinuse făgăduiala privind oraşele Mesembria şi Anchialos. Se mai adaugă agitaţia antiunionistă întreţinută de ea în Peninsula Balcanică la îndemnul mamei ei Evloghia, adversară fanatică a Unirii, refugiată la curtea bulgară. Se pusese în legătură, fără deosebire, cu emirii turci din Asia Mică, cu Carol de Anjou, cu patriarhul Ierusalimului, cu despotul Epirului şi sebastocratorul Tesaliei, deveniţi patroni ai ortodoxiei ameninţate. De aceea, neaşteptînd nimic bun de la bizantini, ţarina s-a aliat cu Ivailo, luîndu-l chiar de bărbat. După vreun an (1278—1279), Ioan Asan III pătrunde prin trădare în Tîrnovo, împreună cu bizantinii. Ţarina cu fiul ei sînt duşi la Adrianopol, iar Ivailo fuge la mongoli, de unde vine din nou contra lui Ioan Asan III la Tîrnovo. Acesta fuge la Constantinopol, dar boierii preferă lui Ivailo pe unul dintre ei, G. Terter, şi Ivailo aleargă din nou la Nogai, la care vine şi Ioan Asan III, ca la arbitrul suprem al Bulgariei. Ivailo este însă ucis de tătari la un ospăţ şi rivalul său fuge pentru a nu păţi la fel, după ce a fost prevenit de cumnata sa, bizantina Eufrosina, soţia lui Nogai.

o. George I Terter, ţar (1280—1292), era un boier influent, de origine semicumană. La început e alături de Ioan Asan III, care îl desparte şi îl însoară cu sora lui. Ca ţar se aliază cu Angevinii contra bizantinilor, care folosesc contra lui pe tătari. Face pace cu Andronic în 1284 şi se apropie de Serbia, dar în 1285 năvăleşte cu mari forţe Nogai căruia trebuie să i se închine şi să-şi dea fiica sa lui Čaka, fiul acestuia. Ţara se fărîmiţează. La o nouă invazie tătară (1292), el fuge la Andronic, care îl ţine închis.

p. Teodor Sfentislav sau Svetislav, ţar (1295—1322), nu are nici o legătură cu Iacob Sfentislav cel asasinat în 1277. El este fiul lui G. Terter din prima lui căsătorie. La venirea lui Nogai, în 1292, tătarii au pus în scaun pe Smilets (1292—1295), un boier care, împreună cu fraţii săi Radoslav şi Voislav se făcuse stăpîn pe regiunea Sredna Gora. Era însurat cu o nepoată a lui Andronic II, fiică a sebastocratorului Constantin. Se recunoaşte vasal al hanului. Mai tîrziu Čaka vine cu restul tătarilor asupra Bulgariei şi, ajutat de cumnatul său, Sfentislav, se proclamă ţar, dar e ucis de acesta, care îi ia locul.

r. Este vorba mai întîi de o acţiune perseverentă a lui Andronic II care ajută o serie de pretendenţi ca Mihail, fiul lui Constantin Tich, apoi Radoslav, fratele lui Smilets (care nu trebuie confundat cu Smyltzes-Mitso, amintit mai sus la începutul acestui capitol, vezi şi nota *b*). Acesta este învins de unchiul lui Sfentislav, Eltimir. Apoi, folosind criza Imperiului datorată anarhiei catalane din 1305, bulgarii atacă ei pe bizantini. Prin pacea din 1308 ei restituie teritoriile ocupate şi Sfentislav este logodit cu nepoata lui Andronic, Teodora, fiica lui Mihail IX. Căsătoria are loc tocmai în 1320. În războiul dintre cei doi Andronici el a fost de partea lui Andronic II.

s. Adică Manfred, regele Siciliei pînă în 1266, şi Guillaume de Villehardouin, principe de Ahaia.

ş. Nikefor fusese logodit cu Maria Lascaris încă din vremea lui Vatatzes. Căsătoria s-a făcut sub Teodor II, în 1256. Rămas văduv, a primit de soţie pe Ana, o nepoată a lui Mihail Paleologul, şi fiică a Evloghiei, deci soră cu ţarina Maria.

t. Nu trebuie confundat cu Ioan, bastardul lui Mihail II de Epir, care apare pestetot ca stăpînitor al *Tesaliei* şi poartă titlul nu de despot, ci de sebastocrator, primit la încheierea alianţei de familie cu împăratul. O fiică a sa se mărită cu nepotul de soră a lui Mihail VIII, Andronic Tarchaniotes. Dar în loc ca acela să-l tragă pe el în tabăra împăratului, Andronic intră el însuşi alături de socrul său în coaliţia contra lui. Capturarea şi orbirea lui Ioan se referă probabil la alt moment şi la alt membru al familiei de Epir, în legătură poate cu ducerea în captivitate a lui Teodor „împăratul" de la Tesalonic, cel care fusese orbit, precum se ştie, de Ioan Asan în timpul cît i-a fost prizonier (1230—1240). Vezi mai sus şi p. 495, nota *a*.

ţ. Mihail (Demetrios) însurat cu Ana, fiica lui Mihail VIII, apoi cu fiica lui G. Terter din Bulgaria.

u. Nikefor despotul (1271—1296) a avut de la prima sa soţie, Maria Lascaris, o fiică măritată cu Ioan (Giovanni) Orsini din Cefalonia, iar de la Ana, o fiică Tamar şi un fiu Toma. Căsătoria Tamarei cu Filip de Tarent s-a încheiat în 1295, înainte de moartea lui Nikefor. Tutela Anei privea doar moştenirea lui Toma. Raporturile ei cu ginerele latin par să indice o situaţie ca aceea din 1259, cînd Manfred a venit să cucerească Epirul şi a primit localităţile ocupate drept zestre a Elenei de Epir.

v. Era fiul al doilea al Angevinului Carol II de Neapole, care îi transmisese toate drepturile sale asupra „Romaniei". Prin căsătoria sa cu Tamar el îşi întărise puterea în Epir. Cu ajutorul albanezilor catolici el ocupă Durazzo. În calea cotropirilor sale se ridică soacra

sa Ana (1306). În 1313 el se desparte de Tamar pentru a se însura cu moştenitoarea împăratului latin de Constantinopol, Catherina de Valois.

w. Ea considera Tesalonicul ca aparţinîndu-i, în virtutea moştenirii lui Bonifaciu de Montferrat trecută asupra tatălui ei.

x. Guillaume de Villehardouin, stăpînul Moreei, prizonier după lupta de la Pelagonia (1259).

y. Senioriul Tebei era şi duce de Atena. Titular în 1225—1263 era Guy de la Roche. El ţinea ca feude în Moreea Argosul şi Nauplia. Fiul său Ioan (1263—1280) a cîştigat la Neopatras o mare victorie în apărarea lui Ioan de Tesalia (1272), atacat de bizantini.

z. Mihail VIII a cedat ca feudă genovezului Manuele Zaccaria oraşul Foceea din Ionia, cu minele de alaun. Apoi a urmat fratele acestuia, Benedetto (1288—1307). În 1314 Foceea a trecut asupra verilor lor, Cattanei. Benedetto Zaccaria a ocupat şi insula Chios (1304), de unde urmaşul său a fost scos de Andronic II în 1329. Luptele pentru Foceea au mai continuat în 1336, 1340, 1346.

III

APĂRAREA CONTRA TURCILOR

Noii stăpînitori de la Constantinopol erau asiatici adevăraţi şi ei au păstrat multă vreme acest caracter. Şi demnităţile şi obiceiurile poartă
158 deopotrivă pecetea orientală. // Pe lîngă „logothetul turmelor" şi pe lîngă *mystikos* se adaugă un *tatas* în felul turcesc, un μεσάζων, care este o replică a marelui vizir [1]. Împăratul exercitînd milostenia în felul califilor, ţine consilii de stat care seamănă cu dezbaterile patriarhale ale „Sublimelor Porţi" ale deşertului. O serie de obiceiuri seamănă întocmai cu acelea ale turcilor din secolele XIV şi XV, fără a se putea cunoaşte de unde se trag mai întîi.

Constantinopolul nu îi putea face pe aceşti nobili din noul Imperiu să-şi uite ţara de baştină, în care morţii lor erau depuşi cu pietate în mormintele lor de familie [2]. Ei nu puteau să lase în părăsire această Asie, căreia îi datorau totul.

În cursul unui interval de vreo zece ani, castelele de frontieră au fost bine echipate [3]. Ţăranii, satele militare dinspre turci şi-au primit vechile lor subsidii şi s-au bucurat ca odinioară de o scutire completă de dări. Opriţi de spaima pricinuită de invazia neaşteptată a marilor mulţimi de tătari ai lui Hulagu[a], turcii din Asia Mică mai zăboveau încă în munţi, unde îşi retrăseseră turmele şi avutul, cu ochii în patru, gata să-şi apere pînă la capăt neatîrnarea. Dar după ce s-a încetinit iureşul mongol, au reapărut bandele jefuitoare, revărsîndu-se pe văile bogate locuite de greci.

---

[1] Pachymere, I, 318—319, 352. Semiluna se adaugă atributelor împăratului; *ibid.*, 319. Se vorbeşte neîntrerupt de „oulamos"-ul hanului; *ibid.*, II, 328. Este posibil ca mult discutata acvilă bicefală — şi care aminteşte animalele monstruoase pe care Asiria le oferă simbolurilor sale — să se tragă de aici. Vezi, între alţii, Kirsch în „Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétienne", III (1913), 112—126; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 433 ş.u.; VII, 338 ş.u.; VIII, 235; IX, 474—475; XII, 375—378; Ἐπετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, III, 210 ş.u.

[2] Pachymere, II, 193.

[3] Inspecţii imperiale, *ibid.*, I, 98—99. Li se trimit provizii în saci sigilaţi cu plumb, *ibid.*, 134.

159 Jefuitorii nu au găsit în față decît o apărare lăsătoare. Marile nevoi ale // noului Imperiu avuseseră în adevăr drept urmare desființarea privilegiilor utile și mutarea în Europa a celor mai bune trupe asiatice. Unii supuși ai împăratului au trecut chiar de partea necredincioșilor și s-au făcut tîlhari în slujba lor.

Totodată sultanul Izzed-din [4][b], refugiat la Curtea imperială, pactiza în taină cu țarul de la Tîrnovo[c] și provoca o invazie bulgară, care a ajuns pînă la Enos [5]. Deși se prefăcuse că îmbrățișează creștinismul, el a redevenit turc ca strămoșii săi cînd a atins din nou pămîntul Asiei [6].

În cîțiva ani turcii au ajuns să împingă hotarul Imperiului pînă dincolo de rîul Sangaris. După părăsirea de către țărani a văii Meandrului, călugării înșiși au părăsit regiunea [7]. Niște „briganzi" stăpîneau țărmul din fața Rodosului [8]. Chiar de la Heracleea Pontică pînă la Constantinopol drumul era închis [9]. Patriarhul ecumenic va fi prins lîngă Foceea [10]. Doar porturile mai rezistau [11], pînă în clipa cînd au fost ocupate Tripolis și Efesul [12].

În afară de expediția despotului Ioan[d], care a redobîndit regiunea Meandrului [13], sau cea a moștenitorului tronului[e], care voia să facă din
160 Tralles cel ruinat un Andronicopolis sau Paleologopolis [14], // nu era nici o posibilitate de a-i combate, căci ei nu formau o armată. Ar fi trebuit să fie nimiciți, așa cum se făcuse odinioară cu pecenegii de la Dunăre. Tocmeala cu ei era fără rost, căci ei nu recunoșteau alt șef decît pe acela care îi mîna la jaf. Dimpotrivă, supușii apăsați de fisc, treceau la turci, ca în themele Buccelarion, Myriandinon și Paflagonia [15].

Căzuți într-o adîncă barbarie, emirii de Aidin, Menteche, Caraman, primii begi ai neamului lui Othman, nu semănau de loc cu străluciții sultani de altă dată, mîndri de ascendența lor, de bogățiile lor și de o oarecare civilizație care îi apropia de „romani" [16], admirînd, ba chiar simțind dragoste, pentru viața lor fastuoasă atît de pătrunsă de tradițiile trecutului.

În cursul marii invazii mongole, care i-a împins pe turcii războinici în munți și a silit pe șefii lor să ceară pentru fiecare acțiune mai importantă a lor, permisiunea Marelui han, „regele regilor", s-au mai văzut în

---

[4] El apărea cu încălțăminte roșie, între „somatophylahi"; *ibid.*, 32. Cf. *ibid.*, 258–259, 265, 267. În Epir era folosit și cîte un turc; *ibid.*, 329.

[5] *Ibid.*, 231–240.

[6] Pentru raporturile cu acest sultan, Gregoras, ed. Bonn, I, 21, 43, 56–59, 82–83, 94, 101, 229.

[7] Pachymere, I, 310–311.

[8] *Ibid.*

[9] *Ibid.*

[10] *Ibid.*, II, 204.

[11] *Ibid.*, I, 413 și 468. O expediție de răspuns a împăratului, *ibid.*, 474–475. O a doua, *ibid.*, 494 ș.u.

[12] *Ibid.*, II, 589 (aceasta prin mongoli).

[13] *Ibid.*, I, 215 ș.u.

[14] *Ibid.*, 469. Ar fi adus cu el 36 000 (!) de locuitori; *ibid.* Cf. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

[15] Pachymere, I, 221–222.

[16] Împăratul i-a oferit lui Hulagu o soție bizantină, care a plecat însoțită de arhimandritul de la Pantokrator; ea s-a măritat cu Abaka, succesorul acestui han; *ibid.*, I, 174–175; II, 611.

orașele grecești din Asia sau din Europa șefi fugari, sultani chiar, care erau
foarte mulțumiți și mai ales femeile lor, de a fi găsit aici un refugiu.

Ei își declarau simpatiile lor pentru Imperiu și pentru credința creș-
tină: unul din fiii[f] sultanului Izzed-din, a adăugat chiar la numele său
musulman de Melek, adică rege, pe cel glorios al intemeietorului Noii Rome,
și a pus să i se zică Melek Constantin, așa cum odinioară în Roma veche
regele germanic Odoacru se împodobea cu cognomenul de Flavius[17]. Un
„Tzasimpaxis" (Khasim-beg)[18], un „Kouxtimpaxis" (Kutcinbeg)[19] trădează
161 prin // numele lor stranii o origine turcească și totuși ei au fost niște servitori
destul de credincioși ai împăratului bizantin. Instituția „turcopolilor", acest
prototip „roman" al ienicerilor, nu dispăruse. În cele mai mari crize provo-
cate de turci s-a găsit întotdeauna un șef din neamul lor care să-și ofere
serviciile potentatului creștin ajuns la aman. Dar nu mai puțin acuma, nu
mai există la Constantinopol, ca altă dată, mijlocul de a-i cîștiga și folosi
pe șefii de bande cei mai de temut. Oamenii aceștia pierduseră parcă gustul
de pensiuni și de daruri, caracteristice pentru barbarii care avuseseră relații
cu Roma Orientului și cu cea a Occidentului. Ei erau dealtminteri — cum
oftează cronicarul Pachymere, istoricul confuz al acestei vremi haotice —
hotărît lucru mult prea numeroși, încît ar fi fost nevoie de un tezaur ce
ar întrece cu mult pe acela al lui Mihail sau Andronic Paleologul[20] pentru a-i
sătura. Și mai trebuie adăugat, că la rîndul lor soldații dușmani nu mai
voiau să se lase convinși și să depună armele la prima somație a unui coman-
dant mituit de frumoasa monedă de aur a împăraților. Ei părăseau de îndată
pe șeful care nu mai voia să lupte și se alăturau unui războinic mai îndîrjit.

Cum populația de combatanți, care avea la început misiunea să apere
frontiera, își părăsise posturile în urma stoarcerilor practicate de dregătorii
imperiali[21], la care se mai adăugau și dările zdrobitoare, Mihail a încercat
să dea depline puteri la doi comandanți cu experiență, însărcinați să redo-
bîndească aceste teritorii atît de prețioase pentru imperiu. Filantropenos[g],
creat șef suprem (ἡγεμὼν) (conducător), trebuia să apere odată cu Cre-
ta, Asia Mică [numele de 'Ασία ἡ Μικρὴ (Asia Mică) apare acum pentru
prima dată], Lydia, Kelbianonul, în vreme ce regiunea „dinspre noile castele"
162 avea să fie păzită de Libadarios. Dar primul din ei a fost atras spre o revoltă //
pe care ar fi susținut-o turcii și atunci cretanii l-au părăsit și Lydia a trecut
sub comanda colegului său, iar el a fost prins și orbit de plebea evreiască[22].
Un Ioan Tarchaniotul, care a fost și reorganizatorul flotei, a încercat să
reia războiul de recuperare, dar atingîndu-se de veniturile „soldaților bogați",
aceștia l-au denunțat ca trădător și episcopul de Filadelfia l-a silit să plece[23].
Curînd, cu toată intervenția lui Mihail (IX), fiul împăratului Andronic II,

[17] *Ibid.*, 612.
[18] *Ibid.*, I, 466. El face slujbă în Bulgaria.
[19] *Ibid.*, 344. Menteche, întemeietorul emiratului cu acest nume, se numea și Salpakis („pakis"-beg); *ibid.*, 472.
[20] Pentru nașterea sa, vezi Νέος 'Ελληνομνήμων, XVI, 400.
[21] Pentru delăsarea față de ἄκραι (mărimi), Pachymere, I, 210.
[22] Pachymere, II, 210—229; Nikefor Gregoras, I, 196.
[23] Pachymere, II, 259—262. Dar succesorii nu au avut cu ce să plătească ostașii, care și-au oprit întreaga activitate; *ibid.*, 262, 389. Cf. Nikefor Gregoras, I, 221 (episcopul Teolept apără orașul).

s-a produs în populaţia asiatică o adevărată fugă generală în faţa bandelor de ucigaşi în masă [24]. Se putea spune cu Pachymere şi cu Muntaner, catalanul[h], că aceasta era „mînia lui Dumnezeu contra grecilor" [25]. Muntaner va calcula că lungimea teritoriului ocupat de turci corespundea unei călătorii de treizeci de zile [26].

Planul lui Andronic II de a crea o armată permanentă (διηνεκεῖς) cu 1 000 de soldaţi în Bitynia, 2 000 în Tracia şi în Macedonia, susţinută de o flotă de douăzeci de vase, nu a reuşit [27].

Acest sistem nedînd rezultate, a trebuit neapărat să se recurgă la străini pentru a se asigura şi mai departe acestei „Rhomais" păstrarea celor cîteva oraşe întărite şi a castelelor pe care le mai ţinea încă [28].

Nu se putea nici măcar întrevedea o alianţă cu bulgarii. Aceşti vecini din nord se supuseseră mai întîi ginerelui tătar al lui Terter, Čaka, apoi
163 — cum s-a mai spus — sub cumnatul ucigaş al acestuia [noul ţar // Sfentislav], au invadat din nou Tracia şi la un moment dat au putut să reia porturile în litigiu, Anchialos şi Mesembria [29].

Dar mai erau încă dincolo de aceşti bulgari, mult scăzuţi faţă de însuşirile lor de odinioară, dar rămaşi totuşi plini de neastîmpăr, tătarii de la Dunăre, luptătorii lui Nogai. Bizantinii nu au şovăit să-i linguşească şi să-i încarce cu daruri, şi să propună chiar o căsătorie acestor şefi hîzi, înfăşuraţi în piei de animale, pe care poporul îi numea „cynocephali". Tătarii nu au vrut totuşi să se urnească pentru aşa puţin lucru. Dar au oferit serviciile supuşilor lor creştini, aceşti români sau valahi[i], pe care cronica bizantină din această vreme, care are o predilecţie pentru arhaisme, îi numeşte alani (dacă nu este cumva vorba mai degrabă de un amestec între vechii şi noii locuitori de la Dunăre) [30]. Cîteva mii de ţărani au venit însoţiţi de familiile lor duse în căruţe mari trase de boi [31]. Au luptat eroic pe jos, în cete mici, pe pămîntul Asiei şi au salvat de mai multe ori detaşamentele greceşti. În cele din urmă, rău plătiţi, ameninţaţi de a pierde caii care le fuseseră încredinţaţi, ei s-au revoltat şi după multe aventuri, au pierit în
164 marile comoţii care au marcat începutul domniei împăratului Andronic [32]. //

---

[24] Καὶ ὁ λαὸς ὁ μὲν κατεσφάττετο, ὁ δ' ἀπανίστατο φθάνων, καὶ οἱ μὲν πρὸς νήσους τὰς ἐγγιζούσας, οἱ δὲ πρὸς τὴν δύσιν διαπεραιούμενοι διεσώζοντο (Şi poporul era măcelărit, iar cel care se grăbea părăsea ţara, şi unii se salvau în insulele apropiate, iar alţii traversînd marea înspre apus); p. 314.

[25] „Los Grecs han la ire de Deus sobre ells"; 52.

[26] *Ibid.*, 36.

[27] Nikefor Gregoras, I, 318.

[28] A. Vächter, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XV Jahrhundert*, Leipzig, 1903.

[29] Nikefor Gregoras, 262 ş.u.

[30] Toktai tătarul cere să-i fie restituiţi alanii săi; Pachymere, II. Muntaner îi înfăţişează ca trăind „în felul tătarilor", ca nomazi („van tots temps"), fără a zăbovi sub un acoperiş (116). Era „cea mai bună cavalerie a Răsăritului" (116). Cantacuzen înfăţişează şefii alani cu nume turaniene: Itil, Timur; I, 173.

[31] Pachymere, II, 575.

[32] *Ibid.*, 315—317, 334, 419, 422, 423 (şeful lor Γεωργιοῦς), 424, 451, 452, 553, 563—564, 590—601 (relaţii cu Sfentislav), 603—604 (luptă contra almogavarilor şi turcilor); Nikefor Gregoras, I, 204 ş.u., 226; Muntaner, 84 („Grigori, cap dels Alans"), 47 (moartea sa). Plecarea împăratului şi o nouă panică a locuitorilor; Pachymere, II, 317—322. Acum au luat

Alanii nefiind îndestulători, au fost transportați în Asia cretani și aventurieri de orice nație. Căci primejdia fusese simțitor crescută de apariția unei flote „turcești", alcătuită fără îndoială din dezertorii de pe coastă și din pirați. Ea a atacat Tenedosul, care a fost ocupat de corsari, apoi insulele Chios, Samos, Karpathos, Rodos, și pînă și Cicladele [33]. Dintr-o inspirație nenorocită, s-a cerut concursul și al acelor catalani și almogavari, bande compuse din rivali ai acestor pirați încercați, care de vreo zece ani, conduși de șefi asemenea cu foștii vikingi normanzi — minus poate lealitatea cavalerească — roiau neîncetat din Sicilia[j], pe care „Vecerniile" din 1282 o smulseseră dinastiei franceze.

Împăratul ar fi vrut doar să facă rost de un șef îndrăzneț, cunoscător al meșteșugului războiului și puțin și al celui de corsar, pentru a combate pe turci cu propriile lor arme. Dar a căpătat o armată întreagă de cîteva mii de mercenari înrăiți, hotărîți a nu se mai întoarce niciodată în Occident, atîta vreme cît s-ar mai afla în aceste regiuni orientale, o leafă de primit sau un loc de jefuit. Muntaner a formulat principiul lor unic: „Ca orice
165 om, ei nu pot trăi fără a mînca" [34]. Rînd pe rînd[k], au apărut — // ca și cum ar fi reînviat normanzii ducilor de odinioară — Ferran Jayme, Berenguer d'Entença și mai ales Roger de Flor[l], fost „frate" (= templier) la Acra, apoi corsar în Sicilia cu cele șapte vase ale sale. El avea să se însoare cu o prințesă bizantină [35], Maria[m], fiica lui Asan [36], să poarte titluri mari de duce, megaduce, Cezar [37] și să piară asasinat (1307) de șeful alanilor și de Melek, șeful turcopolilor la Adrianopol, unde fusese atras, și unde a fost ucis în camera însăși a împărătesei [38], după ce a fost cîțiva ani flagelul Asiei Mici și al Traciei. Alături de ei apar un Rocafort[n], un Guy, soldați crunți fără onoare și fără scupule, tot atît de aroganți pe cît de jefuitori. A fost o adevărată invazie, auxiliarii venind „cu nevestele, cu prietenele și

---

conducerea turcii lui Othman, așezați în Bitynia, *ibid.*, 327. Ei jefuiseră în părțile Nicomediei, a Niceei, a Brussei; *ibid.*, 332, 336—337. Ei ajung pînă la Meandru; *ibid.*, 333. Ocuparea Brussei, *ibid.*, 415. Tributul Brussei, 597. Cf. N. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I, 415. Meterezul de la Niceea (Trikokkia), *ibid.*, 637—638, 642.

[33] *Ibid.*, II, 337, 344. Se smulg contribuții extraordinare de la locuitorii care par că ar fi trădat; *ibid.*, 435. Împăratul îl iartă pe piratul Andrei, care se întorsese contra turcilor; 496. Catalanii luptă contra begilor pentru posesiunea Chiosului; 508. Amiralul catalan al Imperiului era de o credință îndoielnică; 529—531. Este tocmit alt pirat drept amiral; 573—574.

[34] „Ells son tals com tothom és que sens mengar no poden vivre", p. 34. Cf. și Ezio Levi, *I Catalani in Italia al tramonto del medio evo*, în „Mélanges" Alcover, Palma de Majorca, 1929.

[35] El pusese de la început condițiile acestea: titlul de megaduce, timp de patru luni, patru uncii lunar pentru infanterie și fiica lui Asan, împăratul din „Latzaura" (= la Zagora, numele dat Bulgariei); Muntaner, 38. Socotelile se făceau cu toată atenția, în „moneda Barcelonei"; 57, 62, 67, 72, 77. Roger, fiind Cezar, trebuia să-și facă singur rost de soldă; 77. Muntaner adaugă că el însuși a scris această „capitulație": „E perço sé aquestes coses com jo mateix fui a dictar e ordonar los dits capitols"; 37. Cifra auxiliarilor era hotărîtă la 40 000 *(ibid.)*. Toate insulele și porturile trebuiau să fie sub ordinele lui Roger. Prințesa nu avea decît 16 ani. Cronicarul admiră strălucirea nunții, 44. Alte căsătorii mixte cu sila, *ibid.*, 46. Amiralul catalan, 47—48. Raporturile sale cu Chiosul, 54.

[36] Pachymere, II, 393—395. El împrumutase 30 000 de ducați din Genova; *ibid.*, 396.

[37] Situația, socotită de Muntaner egală cu cea a „împăratului", cu simpla deosebire că el poartă o pălărie albastră și haine albe; 75.

[38] Pachymere, II, 525—526.

cu copiii lor" [39]. Ei nu au păstrat, bineînţeles, nimic din vechiul caracter al cruciaţilor, nimic din oroarea pentru necredincioşi sau din adoraţia mistică pentru cruce. Chiar dacă acel „Oursel" (Roussel) din vremea Comnenilor se înţelegea cu şefii turci, pe care îi combătea de cele mai multe ori, el păstra totuşi sentimente de dispreţ şi de neîncredere pentru sarazinul necre-
166 dincios, în vreme ce catalanii şi almogavarii nu făceau nici o deosebire între // grec şi turcul barbar şi se foloseau de ei rînd pe rînd. Astfel, de pildă, ei au eliberat de turci Filadelfia, părăsind-o după aceea. Chemaţi în ajutor de un oraş ameninţat, ei se instalau în el, îl jefuiau şi plecau apoi cu cea mai mare indiferenţă, lăsînd oamenilor sultanului, care nu întîrziau să alerge într-acolo, ceea ce nu putuseră să ridice ei înşişi. Nu e de mirare că bizantinii doreau să-i vadă pe aceşti auxiliari primejdioşi „cu toţii morţi sau ieşiţi afară din Imperiu" [40]. Cizicul a păstrat multă vreme amintirea „aliaţilor" din Sicilia [41]. El nu s-a mai putut ridica din ruine[o]. În 1305 catalanii merseseră atît de departe încît propuseseră regelui, don Jayme II, cucerirea Constantinopolului [42]. După ce şi-au îndeplinit în felul acesta misiunea lor în Asia (1303—1304) [43], pierdută în întregime, după cum se plînge Pachymere, în al douăzecişitreilea an de la domnia lui Mihail [44], ei s-au aruncat, pentru „marea lor răzbunare" a uciderii lui Roger (1307), asupra nenorocitei Tracii, care a trebuit atunci să ofteze după vremurile Imperiului latin. S-a putut vedea atunci cum locuitorii din Heracleea [tracă] îşi incendiază oraşul şi se refugiază la Selymbria [45]. În fond [aceşti mercenari] continuau să nu voiască altceva decît să trăiască de la o zi pe alta, agonisindu-şi cu spada, sub steagul sicilian şi în strigătul de „Aragon, Aragon", „Sfîntul Gheorghe, Sfîntul Gheorghe", mîncarea şi băutura; şefii mai rîvneau şi la pensiuni bogate
167 şi // pretindeau plata, ajunsă imposibilă, a datoriilor contractate faţă de ei şi care se acumulaseră [46]. Berenguer [d'Entença] cerînd şi obţinînd ca ostatec pe principele imperial Ioan[p], a ajuns megaduce şi, stabilit în palatul Kosmidion, el apărea înveşmîntat în „scaramangion", ţinînd în mînă varga de aur şi de argint a înaltei sale demnităţi. Din concurenţa sa cu Roger a rezultat numirea (în 1304) a acestui αὐτοκράτωρ στρατηγὸς ca Cezar [47]. Timp de mai mulţi ani Gallipoli, arsenalul naval al Imperiului, a fost catalan [48].

[39] Muntaner, 42: „E la major part menaven llurs mullers e llurs amigues e llurs infants". Acesta era şi obiceiul turcilor, *ibid.*, 49—50.

[40] „Volgia que els Francs fossen tots morts o fossen fors de l'emperi"; 73.

[41] Pachymere, II, 398—399.

[42] Finke, *Acta aragonensia*, nr. 431.

[43] Vezi îndeosebi Pachymere, II, 405—406, 419, 421, 435, 438—442, 451 (la Mitylene), 481—482, 484—488, 492, 496—498, 574 ş.u., 578, 580, 583 (Ferran Jayme), 606—607 (căsătoria lui Romfort(!) cu văduva lui Tzakas), 634 (Berenguer cere de soţie o prinţesă bizantină); Nikefor Gregoras, I, 218 ş.u., 232 (Ferran Ximenes făcut megaduce).

[44] Pachymere, II, 561—562.

[45] Uneori, ca în Magnesia din Hermus, se stabileau nişte rebeli în acele locuri; 428, 439. O rudă a lui Roger; 428. Un alt catalan la Asos; 437. Se formează astfel grupuri independente, ca în vechile „Romanii".

[46] *Ibid.*, 586.

[47] *Ibid.*, 498—508. Cf. şi 510 ş.u., 522. Şi călugărul Teodul, în Migne, *P. Gr.*, CXLV, c. 535 ş.u.

[48] Τὸ βλαχικὸν καὶ ὅσον ἄλλο ἐκ θεληματαρίων συγκροτούμενον ἦν (S-au înarmat vlahii şi alţii cîţi au mai dorit); *ibid.*, 549.

De partea cealaltă bulgarii luau tot ce voiau. Contra răilor musafiri s-a recurs la vlahi [49]. Turcii nu puteau să lipsească de la ospăţ [50] şi catalanii nu au pregetat să-i poftească, ducîndu-i cu ei, pînă la Zidul Hexamilion care apăra Moreea [51]. Ei posedau o flotă, care traversase Arhipelagul pîrjolind insulele. Ei s-au stabilit la Chios; chiar şi Heracleea din preajma Constantinopolului le aparţinea, după ce locuitorii — cum s-a mai spus —îşi incendiaseră casele [52] şi se refugiaseră la Selymbria. Ei puteau fi văzuţi dînd tîrcoale împrejurimilor oraşului imperial, care s-a temut la un moment dat de un nou asediu din partea tuturor duşmanilor săi coalizaţi.

Pentru a acoperi cheltuielile unui asemenea război şi al unui ajutor care se plătea dealtminteri aşa de bine prin sine însuşi, a fost nevoie să se recurgă la măsuri de extremă strîmtorare financiară, necunoscute la
168 Niceea, şi care corespund cu cele ale Anghelilor înainte de catastrofa // din 1204. Au fost sacrificate toate „provisiunile" [53], şi chiar cu permisiunea patriarhului, cele ale mănăstirilor şi ale bisericilor de sub ocrotirea imperială [54]. Impozitele au fost enorm sporite şi pe deasupra moneda a suferit alterări succesive care au discreditat-o. Sub Ioan Ducas (Vatatzes) „besantul" era 50% de aur, apoi sub Mihail nu a mai conţinut decît nouă părţi din 24 (9/24) de metal preţios [55] [faţă de 12/24 din trecut].

NOTE

a. Nepot de fiu a lui Gengis Han, era Mare han al mongolilor din Asia Anterioară, stăpîn pe Turcia, Siria şi Palestina, şi protector al regatelor Armeniei şi Iberiei. Hulagu era în luptă cu sultanul Egiptului, care recuperase o parte din Palestina.

b. Sultanul de Iconium Asedin sau Izzed-din, care avea legături secrete cu Mamelucii din Egipt, a fugit de teama lui Hulagu la Constantinopol. Dar Mihail VIII se legase în taină faţă de acesta să-l reţină prizonier. Aflînd de aceasta Izzed-din fuge la tătarii Hoardei de Aur de pe Volga, duşmani ai lui Hulagu, pe care îi aruncă, împreună cu bulgarii, asupra bizantinilor (1264—1265).

c. Constantin Tich, soţul Irinei Lascaris, sora lui Ioan IV, împăratul legitim orbit de Mihail, şi duşmană neîmpăcată a acestuia.

d. Fratele lui Mihail VIII. A oprit devastările cetelor lui Hulagu şi a încheiat cu ele un tratat (1264—1265).

e. Andronic, viitorul Andronic II. Este vorba aici de altă fază, cînd turcii osmanlii pun capăt dominaţiei mongole în Asia Mică şi ocupă teritoriul bizantinilor.

f. Cînd a trecut Izzed-din spre Hoarda de Aur era însoţit de cei trei fii ai săi. Melek Constantin avea să fie ucis de catalani.

g. În 1296.

h. Participant la expediţia catalanilor din 1305 şi cronicar al ei.

---

[49] Pachymere, II, 527, 542, 543—544.

[50] Li se cedează unele locuri; catalanii se unesc cu ei pentru a jefui împreună; 580, 585.

[51] *Ibid.*, 586—587. Şi unii turcopoli; 590.

[52] Oraşul a fost ocupat de catalani; Muntaner, 89—90.

[53] Veneţienii foloseau acest termen în loc de *provisionatus*; este echivalent cu „proniar".

[54] În afară de μονοκελλικόν; *ibid.*, 390.

[55] Operaţia se numeşte, potrivit cu Pachymere, κιβδηλεύειν (II, 43); termenul pare turcesc. Cf. şi 209. Deosebirea între impozitul civil şi cel militar; *ibid.*, 618.

i. Identificarea propusă de autor e sub formă dubitativă, dînd în subsol (n. 30) și elemente de natură a o pune la îndoială. În volumul *l'Europe Orientale de 1081 à 1453* din colecția „Histoire du Moyen Âge", t. IX, 1, ea este adoptată de R. Guilland, coautor al volumului care îl are în frunte pe Ch. Diehl.

j. Războiul dintre Angevinii din Neapole și cuceritorii aragonezi ai Siciliei a continuat pînă la pacea de la Caltabellota din 1302, încheiată de regele Siciliei, Frederic de Aragon, și Carol II de Anjou, care a lăsat fără ocupație pe mercenarii catalani, deveniți deci disponibili.

k. Catalanii au apărut în mai multe serii: mai întîi în septembrie 1303 Roger de Flor a venit la Constantinopol cu o flotă de 36 de corăbii și o trupă de 6 000 de ostași, dintre care 4 000 de „almogavari" (cavalerie ușoară), apoi la Efes au mai sosit 500 de almogavari conduși de Berenguer de Rocafort, și la sfîrșitul anului 1304 a apărut Berenguer d'Entença cu 1 000 de pedestrași și 300 de călăreți, aducînd instrucțiuni secrete din partea lui Frederic al Siciliei și a lui don Jayme de Aragon de a ocupa Constantinopolul. Treptat li s-au alăturat aventurieri de toate neamurile, chiar și turci din Anatolia și turcopoli bizantini.

l. Roger de Flor era un german, fost șoimar al împăratului Frederic II, fost templier la Acra (cucerită de sultanul Egiptului în 1291), corsar etc. Numele de Flor este traducerea celui german de *Blume*. Condițiile sale nu erau modeste: rangul de megaduce, căsătoria cu nepoata împăratului și plata anticipată a soldei pe patru luni. La venirea lui d'Entença, Roger de Flor îi cedează locul întîi și se trage deoparte. D'Entença e numit megaduce, dar curînd insultă pe împărat, își aruncă boneta de megaduce în mare și se arată gata să atace Capitala. Andronic II încheie un nou contract cu Roger care, rechemat din Asia Mică, se oprise cu cetele sale la Gallipoli, pe care se apucase să-l fortifice. Roger de Flor, numit Cezar, este desemnat de împărat să meargă în Tracia cu un număr bine determinat de luptători, să se alăture oastei lui Mihail IX, fiul lui Andronic, asociat la domnie, care însă nu îl vrea. La 7 aprilie 1307 el este ucis la un ospăț de către alanii lui Mihail. Urmează o grozavă anarhie a catalanilor cu măcelărirea populației pașnice și acte de teroare. Berenguer d'Entença, cu flota sa atacînd insulele, este capturat de genovezi și trimis la Genova de unde se întoarce ulterior, fiind răscumpărat de regele de Aragon. Catalanii se scindează în mai multe grupuri. Rocafort ocupă Rodosto. Muntaner guvernează la Gallipoli, ca și nobilul Fernand Ximenes de Arenos. În sfîrșit se reîntoarce d'Entença, iar în vara anului 1308 vine în calitate de nou comandant un nepot al regelui de Aragon, infantele de Majorca Ferrand (vezi în text Ferran Jayme), căruia Rocafort îi refuză jurămîntul de credință. Se produce o ruptură. De o parte nobilii și cavalerii cu d'Entença, Ximenes, Muntaner credincioși casei de Aragon, de cealaltă Rocafort, cu aventurierii săi, urmărind să se facă rege al Tesalonicului, așa cum Roger de Flor se gîndise să cucerească pe seama sa Asia Mică. Cele două cete dușmane se încaeră și d'Entença este ucis. Ximenes fuge la Constantinopol. În cele din urmă se va ajunge la o înțelegere cu împăratul, care îi asmute contra latinilor din Elada și Ahaia. Infantele se îndreaptă cu vasele catalane spre Negroponte (Eubeea), unde însă e luat prizonier de vasele venețiene care se aflau acolo împreună cu agentul lui Carol de Valois, Thibaut de Chepoy, care îl trimite pe infante în lanțuri ducelui de Atena, Guy de la Roche, care îl ține închis, ca represalii pentru jefuirea fortului tesalian Amyros, iar pe ceilalți catalani, împreună cu Muntaner, îi predă lui Rocafort, cu care se învoiește ca să-l ia în slujba lui Carol de Valois. Același infante reapare în 1315 în calitate de pretendent al Moreei, în concurență cu Matilda (Mahaut), fiica Isabelei de Villehardouin, ca soț al Isabelei de Sabran, nepoată de fiică și ea a lui Guillaume de Villehardouin. Fiul infantelui și al Isabelei va fi regele Jayme II de Majorca. Infantele ocupă Moreea în 1315, dar e înfrînt și ucis în anul următor.

m. Era fiica lui Ioan Asan III și a Irinii, sora lui Andronic II, și era în vîrstă de 16 ani. Roger de Flor o ceruse anume pe ea, poate pentru că s-ar fi gîndit să-și încerce norocul în Bulgaria. Dealtminteri și Rocafort se însoară cu văduva lui Čaka, adică cu sora lui Teodor Sfentislav, țarul bulgar.

n. Despre sfîrșitul lui Rocafort, după nereușita încercărilor sale de a cuprinde Tesalonicul și după pactul său cu Thibaut de Chepoy, există versiuni contradictorii care se oglindesc și în lucrările istoricilor moderni. După unii, el ar fi fost răpit de aragonezi pentru a răzbuna uciderea lui d'Entença. După alții ar fi fost predat de proprii săi aventurieri, sătui de tirania sa, lui Thibaut de Chepoy, cu care stricase prietenia, și trimis de acesta regelui Robert de Anjou, la Neapole, care l-a ținut prizonier pînă la moarte.

o. Fraza care urmează e ca o paranteză după care este reluat firul cronologic.

p. Corespunde la un moment anterior, Berenguer d'Entença a fost numit megaduce în decembrie 1304.

IV

PĂTRUNDEREA LATINĂ

Soarta Paleologilor restabiliţi la Constantinopol ar fi fost încă şi mai tristă dacă slabul lor stat, sfîşiat, sărăcit prin întreruperea completă a căilor de comerţ cu Asia, lipsit de soldaţi şi abătut de la grija apărării prin nesfîrşitele certuri teologice, care umileau în faţa sfinţeniei monahale a unui patriarh demnitatea sacră a împăratului, dacă acest Imperiu ajuns aproape ridicol, nu ar fi găsit un sprijin în genovezi.

Am văzut că după primul avînt al mongolilor, împăratul Mihail a recurs la mijlocul suprem de captare a inamicilor: oferta unei prinţese bizantine. Victima a fost fiica sa neligitimă Maria[a], pe care un principe creştin cu greu ar fi luat-o de soţie. O altă Marie[b], sora lui Andronic, a ajuns soţia δεσποίνα τῶν Μουγουλίων, printre multe altele, a Marelui han mongol [1]. Pentru a cîştiga pe tătari, Imperiul muribund şi-a desfăşurat tot fastul [2]
169 înaintea // trimişilor hanului. În mai multe rînduri intervenţia marelui potentat, pe care contemporanii îl credeau favorabil creştinilor, a stăvilit cotropirea turcească.

Marii emiri, Caramanul, stăpînul Lydiei, Umur şi Othman[c] care se cantonaseră în împrejurimile Niceei şi în valea Meandrului, se răzbunau însă la fiecare slăbire a puterii tătare, devastînd cîte un district romaic, pe care luptătorii de sub ascultarea lor le colonizau îndată cu corturile şi turmele lor. Aşadar, spre mijlocul secolului XIV, mongolii erau foarte decăzuţi din vechea lor măreţie şi ora revanşei puternicului şef al adevăraţilor turci nepuşi la încercare, Timur, nu venise încă. Othman s-a făcut stăpîn pe Niceea, vechea capitală venerabilă a acestor constantinopolitani incapabili să-şi apere palatele, bisericile, mormintele. El mai stăpînea încă dinainte Brussa şi multe alte locuri, fără a fi luat încă nici o măsură de organizare, rămînînd gata să reintegreze în faţa unui duşman mai puternic cetăţuia sa muntoasă din Olimp[d].

Unirea religioasă proclamată la Conciliul din Lyon [1274] nu servise întru nimic interesele Bizanţului; nu mai rămăsese de pe urma sa decît doar această ceartă religioasă ce nu mai putea fi stinsă, sau măcar potolită şi o nesfîrşită dezbatere între partizanii anatemizaţi pe rînd ai diferiţilor patriarhi căzuţi din cauza acestui punct litigios al relaţiilor cu Sfîntul Scaun roman. Papalitatea se îndrepta încet spre supremele umiliri care o aşteptau sub pontificatul lui Bonifaciu VIIIe: ea nu va mai avea cîtăva vreme mijlocul de a veni, fie ea însăşi, fie printr-o acţiune a creştinătăţii care ar fi fost pusă la cale şi condusă de ea, în ajutorul acestor penitenţi îndoielnici de la Constantinopol, evident gata a se reîntoarce curînd la vechile lor rătăciri.

Genova obţinuse, datorită restabilirii Imperiului în Europa, toate condiţiile necesare pentru a-şi putea croi în cîţiva ani un vast domeniu

---

[1] Pachyme.e, 402, 611, 620, 636. Vezi şi mai sus.

[2] *Ibid.*, I, 137. Admiraţia lui Pachymere pentru rivalii lui Alexandru cel Mare, care erau hanii; II, 456 ş.u. Bizantinii se adresează cu disperare către suveranul mongol; 588—589.

colonial. Ea a așteptat mult înainte de a porni la această operă, care îi
170 întrecea poate puterea, căci le depășise pe ale Veneției. // Ea a lăsat unor particulari, cetățeni ai săi, ca acei Zaccarii, Cattanei și alții [3], sarcina de a se așeza la Smirna, la Foceea, în insula Tenedos, apoi la Chios (rîvnită și de către Sanudo, ducele Arhipelagului, de către templieri și de către papă) [4]. Ea nu a purtat decît un singur război oficial: contra Trapezuntului, susținut de iberii săi [5]. Deși era și ea în război cu Sicilia, nu a intervenit de la început în criza catalană; după un conflict[f], defavorabil pentru negustori [6], ea i-a lăsat pe toți Rogerii și „Rocaforții" să jefuiască după cheful lor, mărginindu-se să țească intrigi contra lor [7] și intervenind numai cu șaisprezece vase atunci cînd împăratul a scos un strigăt de deznădejde în fața exceselor catalanilor stabiliți la Gallipoli[g], dar fără să depășească misiunea aceasta [8] o dată ce a fost prins Berenguer[h]; dar și-a dat totuși ajutorul la reluarea[i] Tenedosului [9].

Raporturile au redevenit totuși destul de strînse pentru ca un Antonio Spinola să-și fi putut mărita fiica cu Teodor[j], fiul împăratului, stabilit la Montferrat [10]. Patru vase au fost tocmite ca să oprească la Abydos trecerea turcilor [11], într-un moment cînd almogavarii de la Gallipoli intenționau să pornească la asediul[k] Constantinopolului [12]. Genova a ajuns să-și încheie propria sa pace cu banda catalană care asedia Rodosto, pe care l-a și
171 ocupat, făcînd acolo măceluri din spirit de vendetă [13] // și provocînd spaimă în Constantinopolul amenințat și de turci, al căror șef, Halil, purta în bătaie de joc „kaliptra" împăratului[l] pe care îl pusese pe fugă [14]. În acest an cumplit nu a fost cu putință să se facă semănături [15]. În curînd Rodosul a ajuns în posesia Ospitalierilor, care ofereau Imperiului să-i pună la îndemînă 300 de cavaleri contra turcilor [16]. Enosul era și el înconjurat de almogavari, iar Manuil, nepotul amintiților Zaccarii, a ocupat insula Thasos, pe care împăratul a vrut să o recucerească cu zece vase cu chirie [17]. Manuil își oferise serviciile catalanilor și mulțumită lor a dobîndit alaunul din Foceea [18]. În cele din urmă li s-a îngăduit[m] chiar catalanilor — după

---

[3] Ei pretindeau că ar fi avut un vechi privilegiu din partea împăratului Manuil; Pachymere, II, 558; Cantacuzen, I, 388 ș.u.
[4] *Ibid.*, 385.
[5] Pachymere, II, 448—449.
[6] Muntaner, 45—46 (3 000 de genovezi morți).
[7] Pachymere, II, 495.
[8] *Ibid.*, 532—542; Nikefor Gregoras, I, 277.
[9] Pachymere, II, 556—557. Împăratul le cere să-l ajute să-și constituie o flotă; 590.
[10] Muntaner, 119 (raporturile cu familia de Montferrat).
[11] Nikefor Gregoras, I, 266 ș.u. Podesta-ul Perei a dat cinci trireme *(ibid.)*.
[12] Pachymere, II, 597—601, 603—604, 606 (călătoria la Trapezunt).
[13] Muntaner, 104: „E de totes quantes persones hi atrobaren, homens e fembres e infants, ne faeren ço que ells havien fet dels missatges. E fo per cert gran crueldat, mas emperò ne faeren".
[14] Nikefor Gregoras, I, 257—258.
[15] *Ibid.*, 262 (doi ani); Pachymere, II, 623—629. La Vizya s-a produs o rezistență spontană a locuitorilor, 629. Vezi și 633.
[16] Pachymere, II, 635—656. Vezi lucrarea noastră despre Rodos sub Ospitalieri.
[17] Pachymere, II, 638—639.
[18] Muntaner, 153, 156.

insuccesul lor în Tracia, unde se îndreptau spre Athosul plin de tezaure [19] pe care și le-au însușit și spre Tesalonic [20] — ca să se constituie într-o Companie, care a luat în stăpînire definitivă — contra ducelui Tebei[n] și a succesorului său, Gautier de Brienne — o serie de locuri din Elada pînă la Atena și Teba [21].

172 // A fost cel mai strălucit și mai durabil dintre succesele acestei armate care devenise un stat[o] și ale cărei devastări totale, absolute, nu puteau fi oprite decît printr-o asemenea așezare. Convinși ca întotdeauna că ei reprezentau o lealitate absolută[p], almogavarii și catalanii s-au năpustit într-un iureș irezistibil contra cavalerilor „cu pinteni de aur" ai ducelui Jean de la Roche[r]. Însurat[s] cu văduva seniorului de Salona[s], pe care noii veniți o numeau Sola, Roger de Lloria [sau Lluria], originar din Roussillon, a devenit senior de Atena în numele acestei societăți pe acțiuni, constituite de jefuitori, cuceritori și exploatatori. Ei și-au împărțit frățește, în buni camarazi, castelele și castelanele. Bineînțeles, suveranul lor trebuia să fie regele Siciliei sau fiul său, și de fapt infantele Manfred[t] a fost trimis în aceste regiuni care mai văzuseră în fruntea catalanilor pe infantele Ferran[t]. Un Berenguer Estañol a funcționat ca regent, luptînd în același timp contra împăratului, a noului despot din Arta succesor al celor din Epir și contra francilor, din Moreea; urmașul său a fost principele Alfons Frederic[u] [1317—1330], care s-a însurat cu văduva[v] lui Bonifaciu de Verona, acel camarad al lui Roger[w] care nu acceptase[x] ducatul, astfel că a ajuns apoi acesta stăpînul [22].
173 Doar turcii[y] au fost cuprinși de dorul de a revedea Anatolia: din nou torentul // devastator s-a revărsat asupra Traciei, pentru ca la urmă împăratul să le îngăduie trecerea, urmînd ca să fie pedepsiți de nelegiuirile lor printr-o distrugere aproape totală.

Cu stabilirea catalanilor, ca întemeietori de state la Atena și la Teba [23], se trăgea o linie de demarcație în vechea Grecie între ce era francez și ceea ce venea acum de pe coasta iberică a aceleiași latinități.

---

[19] „Nós qui consumam tota la Romania, que, salvant la ciutat de Contestinoble e d'Andrinópol e de Cristópol e de Salonic, no hi hac vila ne ciutat que nos fos afogada e cremada per nos, ne lloc negun, si donc castelles de muntanya no eren"; *ibid.*, 29. Turcii li se alăturaseră; 129 ș.u. „E així senyorejávem e cavalcávem l'emperi a nostra guisa"; 130. „Havien deshabitado tota aquella encontrada a deu jornadas de totes parts, que havien tota la gent consumada, si que res no s'hi ullia; por qué covenia per força que deasemperassem aquel pais"; 143.

[20] Pachymere, II, 642 ș.u.; Nikefor Gregoras, I, 245—246, 249.

[21] *Ibid.*, 250, 252 ș.u.; Muntaner, 105, 161 ș.u. Vezi Rubió y Lluch, *Los Catalans in Grecia*, Madrid, 1927; *Atenes en temps de los Catalans*, în „Memoriile" Institutului de la Barcelona, 1907; *Els castels catalans de la Grecia continental, ibid.*, 1908; *Los Catalans desde la mort de Roger de Lluria fins a la de Frederic de Sicilia (1370—1377), ibid.*, 1913—1924; *La Grecia catalana de la mort de Frederic III fins a la invasio navaresa*, 1915—1920. Vezi și studiul său despre Pachymere și Muntaner, în „Mémoires de la section d'histoire et d'archéologie de l'Institut", 1927. Cf. Schlumberger, *Expedition des Almogavares*, Paris, 1902 și studiul nostru, în „RHSEE".

[22] Muntaner, 178—191, 193, 210. Pentru almogavari (1302—1311) vezi și Pargoire, în „É.O.", V, 387—390. Pentru catalanii la Atena, Rubió y Lluch, Δελτίον, IV. Idem și *La lengua y la cultura catalans en Grecia en el siglo XIV*, în „Omagiul" către Menendez y Pelayo, Madrid, 1899. Pentru apariția catalanilor la Muntele Athos, vezi, Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 319 ș.u.

[23] Rubió y Lluch, *Diplomatari de l'Orient catalá*; William Miller, *The Catalans in Athens*. Vin catalani la Constantinopol, vezi Nicolo d'Olver, în „Byz.", IV, 193—195. — Roger de Lloria a fost totuși biruit de fiul lui Asan, Isac. Vezi și Rubió y Lluch, în „Byz.", II, 193 ș.u.

Trebuie să admitem că vestita cronică din Moreea în limba franceză — asupra căreia va trebui să stăruim un moment din cauza importanţei sale ca realizare de sinteză greco-latină — există în acest moment definitiv formată.

Căci nu poate fi îndoială că această cronică, păstrată pe greceşte în două versiuni şi cinci manuscrise, este o simplă traducere a unui text francez. Felul în care începe cu predicarea lui Petru Eremitul, tonul ei favorabil primilor cruciaţi a căror istorie nu putea inspira simpatie unui poet grec, şi grec din punct de vedere naţional, căci aici se vede din primele pagini că nu mai apare vastul interes universal al bizantinilor de odinioară. De asemenea, este semnificativă şi menţiunea „Cărţii despre *cucerire*" (τὸ βιβλίον τῆς κουγκέστας). Cruciada a IV-a este înfăţişată întocmai în felul occidentalilor. Grecii nu ar fi numit niciodată Dalmaţia „Sclavonia", nici Zara (care era pentru ei Jadra) „Tzara". Şi nici nu ar fi numit pe Comneni şi nici pe Angheli sau pe Vatatzes „Kyrsac", nume dat doar de cruciaţi lui Isac Anghelos[z]. Apărătorii Constantinopolului sînt criticaţi pentru că au atacat pe baronii „creştini ortodocşi şi oameni leali" (ἀληθινοί).
174 Nimic nu s-a schimbat în punctul de vedere al occidentalilor, nu se // spune nici un cuvînt despre cîte a avut de suferit Capitala din partea cuceritorilor, iar despre bătrînul doge nu se găsesc decît termeni de veneraţie. Poetul se întristează de pierderile armatei latine în bătălia de la Adrianopol. Balduin este neîncetat înfăţişat ca „împărat". Nici măcar un grec din Moreea nu ar fi confundat pe bulgarii bine cunoscuţi de ei cu turcii.

Atacurile cele mai crunte sînt îndreptate nu numai contra lui Mihail Paleologul, restauratorul, care şi-a trădat stăpînul, dar contra tuturor grecilor (într-o versiune mai recentă va fi suprimat acest pasaj). Cucerirea Moreei[A] este deci şi ea o înfăptuire a unor buni cavaleri; populaţia indigenă îi întîmpină cu icoane; şefii le prestează bucuros omagiu. Descrierea diferitelor locuri este evident făcută de străini şi pentru străini, în vreme ce Occidentul este socotit destul de cunoscut pentru a nu mai fi înfăţişat. Este vorba şi despre „prea sfîntul papă", iar împrejurările din Franţa şi din Sicilia sînt familiare poetului. Carol de Anjou este susţinut (de autor) contra lui Conradin şi povestirea stăruie îndelung asupra tragediei ultimului vlăstar al familiei Hohenstaufen.

Nici nu este, la drept vorbind, o cronică locală a Moreei, ci consemnarea amintirilor unui cavaler francez, care nu pierde niciodată din vedere acest Occident de unde vine [24]. În versiunea cea mai veche armata francă [latină] este „armata noastră" [25].

---

[24] Ed. în „Byzantine Texts" *(The chronicle of Morea)*, a lui Bury, de către John Schmitt, la Londra, 1904. Doroteu de Monembasia, Βιβλίον ἱστορικόν, a redat în proză o bună parte din acest poem. — Despre ediţiile franceză, italiană, aragoneză (J. Longnon, *Livre de la conqueste de la princée de l'Amorée*, Paris, 1911), *ibid.*, pp. XIX—XX. Vezi şi Ad. J. Adamantiou, Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως, în Δελτίον al Societăţii din Atena, VI (1906), 459—675.

[25] John Schmitt, *Die Chronik von Morea, Eine Untersuchung über des Verhältnis ihrer Handschriften und Versionen*, München, 1899. Vezi Hesseling, în „B.Z.", XIV, 288 ş.u.; Şestakov, în „V.V.", XII, 243 ş.u.; Xanthoudidis, în „Mélanges" Hatzidakis, 78 ş.u. Cf. şi Adamantios J. Adamantiou (despre cartea lui Rennel Rodd) (cf. idem, *The princes of Achaia and the chronicles of Morea*, 2 vol., Londra, 1907), în „V.V.", XV, 133 ş.u.; William Miller, *The princes of the Peloponnese*, în „Quarterly Review", 203, nr. 444 (1905), 109—135.

175 // Pentru[B] a avea vase genoveze împăratul trebuia să se înţeleagă cu patronii lor. Este adevărat că şi împlinind această condiţie i-ar fi fost imposibil să obţină concursul veneţienilor pentru a împiedica trecerea turcilor din Asia [26] şi de aceea, începînd din 1318, se mai încearcă formarea unor ligi de apărare cu Ospitalierii şi cu seniorii din Arhipelag [27].

După această introducere a unui nou element naţional în viaţa şi aşa destul de împestriţată a vechilor provincii europene ale Imperiului, a continuat şi mai departe fragmentarea insulelor în folosul aventurierilor din Occident, cu sau fără autorizarea guvernelor de care depindeau. Ducele Arhipelagului, Templierii, care aveau în faţa lor exemplul Ospitalierilor stabiliţi la Rodos [28], şi găseau Chiosul foarte pe placul lor [29], Arrigo şi Domenico Cattaneo, Benedetto Zaccaria şi-au căutat şi ei fîşii pe care să le smulgă din această pradă oferită tuturor. Şi astfel Domenico a putut să poarte o luptă [C] în toată legea cu împăratul. El avea unsprezece vase din Genova, unul din Sicilia şi cinci de la Delos în expediţia sa contra insulei Lesbos şi este de mirare ca să se fi putut afla în faţa sa optzecişipatru de vase imperiale [30]. Mai sus de Dunăre comerţul genovez nu întîmpina obstacole [31]. Va mai fi — în legătură cu ideile de cruciadă care, rezultînd şi din proiectele
176 de a reface // pentru Carol de Valois Imperiul latin [32], agitau Occidentul — o întreagă expediţie în Chios[D], la care au participat destui doritori de cruciadă [33].

Rezultatul acestei lente infiltraţii încheiate cu loviturile violente ale aventurilor levantine a fost că prin 1350 capitalurile latine la Constantinopol puteau fi evaluate la 200 000 de ducaţi faţă de-abia 30 000 ale celor greceşti, ceea ce trebuia să producă mai tîrziu o ciocnire violentă.

Cînd a luat sfîrşit (în 1328) domnia lui Andronic II, al doilea Paleolog, în împrejurări de incalificabilă decădere, Imperiul nu mai avea decît foarte puţin de pierdut, şi nu exista nici un mijloc de a-l reface sau reînvia. Se vede bine acest lucru din faptul că vechea ambiţie stăruitoare şi vechiul ideal, care nu vrusese să moară nici chiar în ceasurile cele mai rele, au dispărut acuma. Scriitorul acestei epoci, Pachymere, acest Froissart dezlînat şi fără vioiciune, foarte pătimaş în chestiunile de legitimitate a patriarhilor, nu mai cunoaşte Imperiul universal, restrîns doar prin voinţa lui Dumnezeu a limite trecătoare; el îndrăzneşte primul să rostească numele acestei „Rhomais", acestei mici patrii greceşti, ceea ce constituie un act de abdicare. Dar chiar această „Rhomais" era ursită să piară în curînd.

---

[26] Vezi Sp. Theotokis, în 'Ε.τετηρὶς βυζ. σπουδῶν, VII, 283 ş.u.
[27] Pachymere, II, 557.
[28] Iorga — articolul despre Opitalierii din Rodos, în „RHSEE", 1931 (şi extras).
[29] Cf. Nikefor Gregoras, I, 756 ş.u., 773.
[30] Cantacuzen, I, 370 ş.u., 385, 388 ş.u., 389—391, 476—477, 479.
[31] Ὅσα τῶν Σκυθῶν ὑπὲρ τὸν Ἴστρον παραλίας ἐστὶ χώρα ; *ibid.*, 877. Despre războiul dintre veneţieni şi genovezi în apele bizantine, *ibid.*, 877 ş.u., 1031—1032.
[32] Iorga, art. cit. mai sus, n. 28.
[33] Iorga, *Philippe de Mézières* . . . Pentru genovezi la Caffa, Nikefor Gregoras, I, 682 ş.u.

NOTE

a. Este vorba desigur de Eufrosina trimisă şefului tătar Nogai, nepotul hanului Berke al Hoardei de Aur.

b. Maria, tot fiică nelegitimă a lui Mihail, a fost trimisă spre a fi una din soţiile Marelui Hulagu. Era însoţită de o înaltă faţă bisericească. La sosirea ei la curtea mongolă, Hulagu era mort şi ea a fost dată fiului acestuia, Abaka. S-a bucurat de mare trecere. A fost cunoscută sub numele de Despina Katun. Soţia principală a lui Hulagu, mama lui Abaka, era nestoriană. Mongolii din Asia, în majoritate erau chamaniţi, duşmani ai musulmanilor, spre deosebire de cei ai Hoardei de Aur, care adoptaseră islamismul.

c. = Osman (1281—1326).

d. Olimpul din Bitynia.

e. Din partea lui Filip cel Frumos, culminînd cu momentul de la Anagni.

f. Din 1303, cînd ar fi fost ucişi 3 000 de negustori genovezi la Constantinopol.

g. Cînd catalanii, după uciderea lui Roger şi a prigoanei contra lor, i-au declarat război împăratului.

h. Berenguer d'Entença. Rocafort rămîne deci comandantul catalanilor şi se stabileşte la Rodosto. Adevăraţii conducători erau însă Ramon Muntaner şi Fernand Ximenes, rămaşi la Gallipoli.

i. Fusese ocupat recent de turci.

j. Acesta se înstrăinase de Bizanţ, preferînd situaţia de marchiz de Montferrat în Italia.

k. Catalanii îşi sporeau rîndurile cu aventurieri de orice naţie şi orice religie. Afluxul turcilor fusese destul de îngrijorător. Asediul Capitalei şi acapararea teritoriului formaseră dealtminteri şi obiectul instrucţiunilor secrete aduse de d'Entença în 1304.

l. Împăratul asociat Mihail IX, înfrînt de catalani şi gata să fie luat prizonier.

m. După jefuirea sistematică a Traciei, lăsată absolut secătuită în 1307, catalanii au trecut la Kassandreia, lîngă Tesalonic. Rocafort rămas singur comandant, jefuieşte o parte din mănăstirile de la Athos (1308), nu reuşeşte să ocupe Tesalonicul, unde se aflau cele două împărătese, este învins de mai multe ori şi silit să încheie tratatul din 1309, prin care se îndatorează din nou să servească pe bizantini contra cavalerilor „franci". Dar acelaşi Rocafort se înţelesese cu Thibaut de Chepoy (în 1306) să-l servească pe Carol de Valois care, în concurenţă cu aragonezii din Sicilia, visa să ocupe Constantinopolul. După lichidarea lui Rocafort, acelaşi Thibaut de Chepoy a luat pentru un timp conducerea almogavarilor acestuia, care au pornit în Tesalia să-l „servească" pe sebastocratorul Ioan II Ducas, nepotul fără vlagă a lui Ioan I Ducas, în realitate să jefuiască în voie posesiunile acestuia. De aici banda de aventurieri a trecut (în 1310) în slujba ducelui de Atena, Gautier de Brienne, care i-a folosit contra aceluiaşi sebastocrator, de la care a smuls un număr însemnat de posesiuni din Tesalia de sud. Cînd a vrut însă să scape de ei, nereţinînd din cei 7 500 de ostaşi decît un mic număr, s-a ajuns la lichidarea din 15 martie 1311 de la lacul Copais, în care au căzut aproape toţi cavalerii din Elada centrală şi un număr însemnat de cavaleri din Moreea, veniţi în ajutor.

n. În text „le duc Thibaut", de citit, evident: „le duc de *Thèbes*". Este vorba, cum rezultă din context, de ducele Guy de la Roche care moare la 5 octombrie 1308 şi al cărui succesor este în adevăr acel Gautier de Brienne, menţionat în acea frază. Dar după cum s-a văzut, acţiunea almogavarilor contra lui Gautier în 1311 nu era dictată de tratatul din 1309 cu bizantinii, ci de o răfuială proprie din cauza licenţierii lor.

o. Catalanii au întemeiat un fel de republică militară sub suveranitate aragoneză care a dăinuit vreo şapte decenii.

p. După opinia lui Muntaner, dar care nu se referă la acest episod.

r. Strălucitul Jean de la Roche, senior de Atena şi de Teba (1263—1280), care a cîştigat contra bizantinilor victoria de la Neopatras (1272) în apărarea lui Ioan I de Tesalia, aparţine unui moment anterior venirii catalanilor. Isprăvile sale cavalereşti erau cunoscute, precum şi strălucirea curţii sale care o întrecea chiar pe cea a Moreei. Cavalerii *cu pinteni de aur* reprezentau o elită. În lupta din 1311 cavalerii din Moreea erau în număr de 700, dintre care 200 erau cu pinteni de aur. Acest semn distinctiv ar corespunde aşadar cu o înaltă decoraţie din vremurile noastre.

s. Luarea în căsătorie a văduvelor cavalerilor franci alterna cu confiscările pure şi simple ale posesiunilor foste ale lor.

ş. Toma III de Stromoncourt, senior de Salona (fosta Amphissa de lîngă Delfi). Văduva lui a fost soţia lui Roger de Lloria.

t. Don Manfred, fiul al doilea al regelui Frederic al Siciliei, în vîrstă de 5 ani, a fost numit duce al Atenei, avînd ca vicar pe don Berenguer Estañol de Ampurias (1312—1316). În 1317, la moartea lui Manfred, urmează ca duce fratele său Gulielm.

ţ. Vezi capitolul precedent, nota *l*.

u. Fiul natural al regelui Frederic al Siciliei, numit Alfonso Fadrique de Aragon, a fost trimis în Grecia unde a rămas ca vicar al regelui aproape 14 ani, mai adăugînd la stăpînirile catalane şi ducatul de Neopatras.

v. Aceasta, numită Marcella, ar fi fost (după CMH, t. IV, 1, p. 412, ed. 1966) nu văduva, ci fiica lui Bonifaciu din Verona, sau cu numele său adevărat, delle Carceri, senior terţiar din Eubeea. La moartea lui Bonifaciu el a ocupat posesiunile acestuia, intrînd în conflict cu Veneţia.

w. Roger de Lloria, stăpîn al Salonei, devenise senior de Atena, dar nu duce, căci acest titlu aparţinea infantelui Manfred, apoi infantelui Gulielm. În timpul vicariatului lui Alfonso Fadrique se pare că acesta s-a făcut stăpîn şi pe Salona. Un Roger de Lloria sau Lluria este mareşal în 1354 şi apare pe lista vicarilor în 1361—1363, 1365—1367. Este vorba probabil de un fiu al catalanului Roger.

x. Bonifaciu de Verona refuzase conducerea sau senioria Atenei.

y. Turcii, care fuseseră chemaţi de catalani în timpul războiului lor cu bizantinii (1305), hotărînd să se întoarcă la ei (1314) cu prada lor, au fost atacaţi de mai multe ori în cursul trecerii lor prin Tracia şi zdrobiţi de bizantini cu ajutorul sîrbilor.

z. = Kir Isac.

A. = De către Geoffroy de Villehardouin şi Guillaume de Champlitte la începutul secolului XIII.

B. După paranteza despre Cronica Moreei urmează o privire asupra dominaţiei latine pe mare, adică în insule şi pe litoral.

C. În 1333 în unire cu Ospitalierii de la Rodos şi cu ducele de Naxos Niccolo I (1323—1341). Împăratul Andronic III asediază Foceea, obligîndu-l astfel pe Domenico să părăsească insula (1331).

D. Chiosul aparţine în anii 1314—1329 lui Martino Zaccaria care poartă lupte cu turcii. În 1329 Andronic III recucereşte insula, luîndu-l pe Martino prizonier.

V

NOI RAPORTURI CU VECINII ŞI CERTURI DINASTICE

Încă şi din secolul XIV doi factori au contribuit masiv la slăbirea acestui stat periclitat.

177 Bulgarii continuau să fie nişte vecini foarte puţin supărători. // Căsătoriile între curţile de la Constantinopol şi de la Tîrnovo erau lucru obişnuit. Ioan V Paleologul [1341—1391], strănepotul lui Andronic II, şi-a logodit moştenitorul, Andronic, cu o prinţesă bulgară[a]. Dealtminteri frămîntările dinastice au continuat în această ţară. Dacă George II Terter[b] a murit în 1323, după ce a smuls grecilor oraşul atît de important Filippopol[1], în schimb . . . Voislav[c] (1323—1324) a consimţit să fie toată viaţa doar un despot bizantin: îl vedem adesea apărînd în certurile de la Constantinopol[2]. Oraşul Filippopol a putut deci să fie redobîndit[3]. Noul ţar, Mihail (1324—1330), [curînd] soţul văduvei[d] lui Sfentislav[4], stăpînise mai întîi Vidinul şi districtul occidental, vecin cu sîrbii. El însuşi purta de mult acest titlu de despot de care Imperiul se arăta foarte darnic faţă de străini. A murit după ce a pierdut în 1330 marea bătălie de la Velbujd, purtată contra

[1] Cantacuzen, I, 170. Lupte cu tînărul Andronic; *ibid.*, 170 ş.u.

[2] *Ibid.*, 172—177. Atacul aceluiaşi Andronic la Filippopol; *ibid.*, 172—174.

[3] *Ibid.*, 178.

[4] *Ibid.*, 187.

sîrbilor[e]. Îndată grecii au ocupat porturile bulgare din Marea Neagră [5] pe care le-au ţinut pînă la întărirea lui Alexandru (1331—1369), nepot şi succesor al lui Mihail, dar totodată nepot al grecului Synadinos [6]. Acest tînăr principe, a cărui domnie avea să fie curînd şi ea destul de lipsită de vlagă, a cîştigat lupta de la Rhossokastron [1332] (care a fost o înfrîngere ruşinoasă pentru bizantini) şi a redobîndit litoralul din care avea să păstreze Anchialos, schimbat curînd pe Diamboli [7]. Acesta a fost preţul încheierii
178 păcii [8]. Era totuşi preferat Alexandru (ca odinioară // Ioniţă), regimului
latin[f] al genovezilor şi al veneţienilor [9]. El avea dealtminteri să se înrudească cu împăratul, luînd de soţie o prinţesă[g] bizantină [10]. Dar oamenii subtili din Constantinopol au reţinut la ei pe un[h] fiu al lui Mihail Şişman şi al surorii kralului sîrbesc, pe care socoteau să-l folosească în părţile Vidinului contra vecinului din nord, dacă acesta s-ar arăta înclinat să se declare contra lor [11].

Dar curînd statul bulgar şi-a pierdut vechea sa unitate. Un oarecare Balica [12] s-a stabilit la Cavarna [13]. Unul din fraţii săi se numea Teodor. Un altul, Dobrotici [14], devenit ginerele influentului bizantin Apokaukos[i], a ajuns să se facă temut în aceste regiuni ale Euxinului şi, cînd a fost ocupat de împărat bîrlogul său de la Midia, el a făcut din Varna sediul stăpînirii sale [15], în vreme ce şeful bandelor bulgare, Momcilo[j], a dobîndit în slujba Bizanţului titlul de despot, apoi chiar de sebastocrator, dar a căzut în cele din urmă doborît de răzbunarea provocată de grozavele sale devastări [16].

Ţarul Alexandru nu era în stare să ţină în frîu şi să stăpînească rebeli de o asemenea calitate. Chiar dacă în timpul războaielor civile[k] sub Paleologi, bizantinii s-au temut într-un rînd că ar putea Mihail să intre în oraşul sacru şi mai tîrziu, însuşi Alexandru, a fost socotit de mulţi dintre supuşii
179 Imperiului ca un şef străin mult mai suportabil // decît latinii din Veneţia
sau de la Genova, el nu era totuşi duşmanul cel mai primejdios [17].

Mult mai importantă şi mai periculoasă era înflorirea la care ajunseseră sîrbii [18], foştii aliaţi contra turcilor [19]. Căsătoria bătrînului kral Ştefan [Milutin]

---

[5] *Ibid.*, 431.
[6] Cantacuzen, I, 468.
[7] *Ibid.*, I, 459, 460—461. De asemenea, 467—468.
[8] *Ibid.* Conflictul cu unchiul său Belaur; *ibid.*, 464. Noi ostilităţi cu bizantinii, 465 ş.u.
[9] *Ibid.*, 207.
[10] *Ibid.*, 505, 508—509.
[11] *Ibid.*, II, 19—20, 52 ş.u., 55.
[12] Numele este vădit românesc (Balea, Balica, Baliţă).
[13] Μπαλίκαν τινά, τοῦ Καρβωνᾶ ἄρχοντα; Cantacuzen, I, 585.
[14] *Ibid.*, II, 585; III, 30—31, 62—63; Nikefor Gregoras, III, 796—797. Fiul lui Dobrotă (cf. numele româneşti Laiotă, Hociotă, Gerotă, Coşotă, Başotă etc.). Cf. „RHSEE", V, 133—136.
[15] Cantacuzen, I, 585; II, 62—63.
[16] *Ibid.*, 402—403, 421, 428—429, 432, 531—532; Nikefor Gregoras, I, 703—704, 728. Vezi Iorga, *Chilia şi Cetatea Albă* şi *Notes et extraits*. . ., I, indicele, precum şi art. citat din „RHSEE". Cîntece populare bulgare despre el, în „B.Z.", IV, 214.
[17] 2 000 de cumani vor fi colonizaţi la Lemnos, Thasos, Lesbos; Cantacuzen, I, 259. Români de pe ţărmul stîng al Dunării iau parte la aceste lupte din Balcani; *ibid.*, 175 (Οὐγροβλάχοι). Tătarii pradă pînă la Demotika, *ibid.*, 189, 191.
[18] Cantacuzen, I, 35—36.
[19] Nikefor Gregoras, I, 266 ş.u. Cf. *ibid.*, 256.

cu prinţesa Simonida, fiica lui Andronic II [20], a fost un eveniment de cea mai mare însemnătate pentru viitorul sîrbilor. Am văzut că împărăteasa Irina, mama reginei Serbiei, dezgustată de politica bizantină care jignea planurile ei materne şi mîndria ei împărătească, se retrăsese la Tesalonic, pe care îl cîrmuia după voia ei [21]. Ea a favorizat din răsputeri expansiunea sîrbească, sperînd, după cum se şoptea, să dobîndească pentru vreunul din fiii săi moştenirea lui Ştefan, care nu avusese copii de pe urma mîndrei sale căsătorii bizantine. Kralul a luat obiceiul de a purta o coroană asemenea aceleia a împăraţilor în locul vechei „kalyptra" de principe, care împodobise cu modestie fruntea predecesorilor săi. Ştefan Uroš[l], succesorul acestui Ştefan Milutin, a fost soţul unei alte prinţese bizantine, fiica lui Ioan, fiu el însuşi al porfirogenetului[m] Constantin [22]. Ducînd mai departe opera de unificare sîrbească, el a asediat Ohrida [23], manifestînd astfel intenţia pe care trebuiau să o aibă sîrbii de a se face stăpîni pe Macedonia, care era împărţită între funcţionarii Imperiului şi un număr apreciabil de rebeli şi de a-şi crea astfel un debuşeu spre marea liberă a Arhipelagului.

Puterea sa a stîrnit invidia vecinului bulgar, care l-a atacat, dar care
180 a fost cu desăvîrşire înfrînt şi şi-a pierdut viaţa cîteva // zile după această luptă de la Velbujd (1330). Fiul său, un al treilea Ştefan [Duşan], nu a avut răbdarea să aştepte moartea kralului victorios pentru a-i lua domnia. Ştefan, zis Duşan, s-a însurat [1332] cu sora noului ţar bulgar [Ioan Alexandru] numită Elena (iar fratele soţiei sale, Ioan Comnen Asan, stabilit în Albania, era soţul Anei Paleologhina[n], văduva lui Ioan de Epir [24]). Întreţinea relaţii cu Occidentul, care îi trimetea mercenari germani [25] pentru războaiele de cucerire; era prieten bun cu veneţienii şi chiar un concetăţean al lor. El punea să se bată bani cu legendă latină. În sfîrşit, nu a şovăit să intre în tratative cu Scaunul roman. Înconjurat de slujbaşi de origine sau de caracter grecesc — un mare primichier, un mare „pappias", Nestongos Ducas, un mare ceauş ca la Niceea, un heteriarh, Margaritos, un strateg (ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ), un judecător (φωσσάτον) [26], — a folosit cu iscusinţă certurile bizantine şi şi-a întins treptat dominaţia spre acest sud, crezînd că îl va putea ocupa în întregime. Dar în 1355 bailul Veneţiei se gîndea la o dominaţie a Senioriei asupra oraşului imperial. „Acest Imperiu se află într-o stare rea, şi pentru a spune adevărat este pe moarte, atît din cauza turcilor care îl bîntuie rău şi din toate părţile, cît şi din cauza principelui şi a cîrmuirii pe care o are şi de care este nemulţumit; şi poporul ar prefera stăpînirea latinilor, menţionînd în primul rînd Senioria şi comunitatea noastră, dacă ar putea să o obţină: în adevăr ei nu mai pot rămîne

[20] Pachymere, II, 276—277; Cantacuzen, I, 35.
[21] Pachymere, II, 557—558.
[22] Vezi M. Laskaris, *op. cit.* şi Jireček, *Gesch. der Serben*, I.
[23] Cantacuzen, I, 427.
[24] Linos Politis, în „Byz.-sl.", II, 295. Despre unele manuscrise ale Elenei-Elisabeta, văduva lui Duşan, idem, *ibid.*, 288 ş.u.
[25] Cantacuzen, I, 354, 429. Vezi şi Iorga, în „Bull. ISEE", VIII, 119—140.
[26] A. V. Soloviev, în „Byz.-sl.", II, 275 ş.u.

181 astfel pentru nimic pe lume“ [27]. Ştefan // a sugerat Republicii [Veneţia] posibilitatea de a-şi împărţi împreună statul Paleologilor [28].

Castelele din Macedonia: Edessa (Vodena), Berrhoe (Verria), Melnik [29], după multe vicisitudini, multe devastări şi măceluri, au rămas sub stăpînirea sa. Dar el nu era destul de tare pentru a putea cuceri marele oraş al Tesalonicului, pe care fără îndoială nu l-ar mai fi pierdut odată în puterea sa. Reuşind să ocupe numeroase districte populate de greci, el a îndrăznit să ia titlul de „Împărat al sîrbilor şi al romanilor“ pe care nu l-a mai părăsit.

Duşan nu putea să acţioneze altfel dacă voia să fie pe aceeaşi treaptă cu dinastul bulgar şi dacă ţinea să pună să fie recunoscut ca stăpîn definitiv de către supuşii săi greci din ţările de curînd dobîndite, cărora — ca şi propriilor săi sîrbi — le-a dat codul său de legi scrise. Patriarhii[o] de Peč, Tîrnovo şi Ohrida s-au adunat împreună pentru a-l încorona [30]. Bineînţeles el nu ambiţiona decît jumătatea occidentală a Imperiului şi nu putea nici în vis să-şi închipuie intrarea sa solemnă la Constantinopol [31].

Dar şi în aceste regiuni el mai avea încă duşmani de înlăturat. Albanezii din munţi, încurajaţi de prezenţa ofiţerilor angevini pe coasta lor, rupseseră toate legăturile de supunere şi nu mai voiau să asculte de acum
182 încolo decît de şefii lor de clanuri, pe care scriitorii bizantini îi // numeau „phylarhi“.

Despotatul Epirului, ţinut în continuare de urmaşii lui Nikefor şi ai Anei[p], spulberase speranţele principilor de Tarent[r], care îl adăpostiseră cîtva timp pe tînărul Nikefor Ducas[s] şi îl trimiseseră înapoi în ţara sa cu o soţie Angevină şi cu trupe italiene [32]. Despotul care mai poseda încă Parga, Chimaira, Argyrokastron şi Ianina va fi atacat de împărat în persoană [1340], care ocupă Arta în ciuda prezenţei vaselor din Tarent la Tomokastron [33]. Nikefor II, împodobit cu titlul de panhypersebast imperial, a trăit dealtminteri mai mult în preajma cumnatului său, în vreme ce posesiunile sale erau administrate de funcţionari bizantini.

---

[27] „Questo imperio è a mala condizione e, quanto al vero, è a grande estremitade, si per causa dei Turchi, che i dà molestia grande e da tutte parti, si etiamido per lo segnior o rezimento che i à, del qual mal se contenta, e la universitade vorria la signoria dei latini, fazando in primo mention de la signoria e comun nostro, se la podesse haver: a dir lo vero, i no po star così per cosa del mondo“; Romanin, *Storia documentata di Venezia*, IV, 231—232.

[28] Vezi J. Novak, *L'alleanza veneto-serba nel secolo XIV*, în „Archivio veneto-tridentino“, VIII (1925), 1—39.

[29] Pentru recucerirea bizantină, Cantacuzen, I, 232, 243—244, 253—255, 255—256, 261—262, 264, 272—274, 351 ş.u., II, 31, 107 ş.u. Un oarecare Alexios „din Bitynia“, senior de Belikoma, voia să se stabilească la Christopolis, la Thasos şi la Lemnos; *ibid.*, 114—115.

[30] Gelzer, *Ochrida*, 14.

[31] El se intitulează într-un rînd „fere totius Imperii Romaniae dominus“; Jireček, *Gesch. der Serben*, I, 386. În 1349: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας; Ἐπετηρὶς βυζ. σπουδῶν, IV, 291. Vezi Novaković, *Oraşe şi cetăţi din evul mediu din Europa occidentală şi din Peninsula Balcanică*, în „Archiv für slavische Philologie“ (1903), 321—340.

[32] Cantacuzen, I, 503—504, 509—510. Cf. asupra lui, *ibid.*, 495 ş.u.

[33] *Ibid.*, 509—512, 526, 534. Cf. *ibid.*, II, 25 (revoltă albaneză). O alta înspre Pogoniana şi Libisda (*ibid.*, 81). Despre Ana Cantacuzena şi fiul ei Toma de Epir, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 37—42.

Tesalia fusese împărţită după moartea guvernatorului, despotul[s], Gabriel Ştefan [34], între despotul Acarnaniei, Ioan Ducas, acest „principe al Vlahiei", ἄρχων τῆς Βλαχίας (al acestei Valahii Mari pe care Muntaner o înfăţişează ca ţara „cea mai puternică" prin conformaţia sa geografică), şi şefii de triburi libere, aşa-zişii ἀβασίλευτου: Malakasi, Boasi şi Mesariti [35] care stăpîneau şi Kanina [36] şi „Valagrita". Împăratul Ioan Cantacuzenul va încerca să o redobîndească şi, în scopul acesta, el va trimite acolo pe ruda sa Ioan Anghelos, a cărui dominaţie va fi însă de scurtă durată [37]. În vremea acea-
183 sta în sud [38] Compania catalană se va menţine în Atica şi Beotia, // pînă la venirea navarezilor[t] în 1379 [39], introduşi şi în Moreea de către Ospitalieri şi care aveau să rămînă multă vreme, negăsindu-se nimeni destul de puternic pentru a-i scoate de acolo. Nu trebuie uitat principatul de Ahaia, creaţia familiei Villehardouin, care se afla în plină decadenţă după lupta de la Pelagonia[t] [1259], în care a căzut prizonier principele Guillaume [de Villehardouin] şi în ciuda victoriei ulterioare de la Prinitza [1263]. Sprijinul napolitan i-a prelungit drepturile şi Isabela de Villehardouin[u], măritată cu Filip de Savoia, şi-a şi făcut apariţia în această provincie. Un Ioan de Gravina[u bis] nu a fost mai norocos, iar Caterina de Valois, văduva lui Filip de Tarent, nu s-a arătat în stare să păstreze provincia. Abia mai tîrziu împăratul Ioan Cantacuzenul îşi va trimite fiul, Manuil, tînăr perseverent şi viteaz, care a găsit mijlocul să supună peninsula pe care a păstrat-o şi după înfrîngerea tatălui său şi ruina întregii sale familii [40], pînă la moartea sa în 1380, transmiţînd despotatul fiului său Matei, pe care l-a moştenit fiul acestuia Dimitrie; Teodor I Paleologul, fiul împăratului Ioan V, îi **va** urma ca ultim stăpînitor.

În nord[v], la începutul secolului XIV, s-a format un nou stat separatist, desprinzîndu-se din despotatul de Epir, avînd drept senior pe acela care stăpînea cu acelaşi titlu de despot Acarnania şi Etolia, unde vrusese să se cuibărească principele Ioan. Alături, sub aceeaşi dinastie[w], vegeta comitatul Cefaloniei, al cărui posesor va ucide pe unchiul său etolianul [41]. Un moştenitor[x] al comitatului s-a refugiat la Patras, la prinţesa de Ahaia, în vreme ce mama lui îşi căuta un adăpost la împărat. Acesta va primi în curînd
184 şi pe fiu şi va lua măsuri // de ocupare a Epirului [42]. Dar [genovezii] Zaccaria se aşezaseră solid şi în această regiune grecească, ocupînd Pylos şi Messana.

Curînd Nerio Acciaiuoli, stăpîn al Corintului, se va gîndi şi la Moreea, Corintul avînd a-i reveni viitorului său ginere Teodor I Paleologul[y]. El va sprijini stabilirea în Cefalonia a unei noi dinastii franco-italiene venită din

---

[34] Cantacuzen, I, 473—474.
[35] *Ibid.*, 474.
[36] *Ibid.*
[37] *Ibid.*, 309—310, 312, 321—322, 355. Pentru raporturile cu Ana, Nikefor Gregoras, II, 657.
[38] Despre Patras, Cantacuzen, II, 322.
[39] Despre ei a scris mai recent Rubió y Lluch, *Conquista de Tebas en 1379 por Juan de Urtubia*, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XI, 170 ş.u.
[40] Zakythinos, *Le despotat grec de Morée* (cit. anterior), 94 ş.u.
[41] Cantacuzen, I, 318.
[42] Nikefor Gregoras, I, 536, 546.

Neapole, acea a lui Carlo Tocco, care va trebui să se lupte pentru păstrarea Artei cu albanezii Spatas-ilor şi cu sîrbul Toma Preliubovici [43].

Împăraţii au trebuit să renunţe la opera de recuperare, chiar în limitele strîmte ale Peninsulei Balcanice. Un nou motiv de slăbiciune, un nou prilej nesecat de umilinţe s-au adăugat celorlalte: rivalitatea pentru coroană.

Primul Paleolog, cu toate rătăcirile sale religioase, nu avusese de întîmpinat nici o competiţie şi nu fusese ameninţat de nici o conspiraţie. Soarta urmaşului său Andronic II, principele trîndav, care zăbovea în Asia în desfătările de la Nymphaion [44], a fost mai puţin norocoasă. El nu mai era unul din acei principi niceeni cu deprinderi patriarhale [45]. Însurat pe rînd cu două prinţese latine, Ana de Ungaria (1272) [46] şi Irina [Yolanda] de Montferrat [1284], el şi-a însurat fiul, Mihail IX, cu o fiică a regelui Armeniei. Iar Andronic, fiul acestui Mihail IX, şi-a luat o soţie germană[Z]: o fiică a
185 ducelui de Brunswick avea să împartă // cu el tronul împăraţilor ortodocşi ai Bizanţului [47]. Mama[A] tînărului Andronic arată prin numele ei de Xene originea ei străină. [Prinţesa Elena[B] s-a măritat cu ducele francez al Atenei [48]]. Un alt fiu al lui Andronic II cu Irina, Teodor[C], acela care era vorba să se însoare cu fiica ducelui de Atena [49] şi să-şi croiască o stăpînire în Tesalia — al cărei senior, Ioan Ducas[D], a fost însurat cu Irina, fiica nelegitimă a împăratului [Andronic II] — s-a dus în Italia să ia în stăpînire moştenirea mamei sale şi a trăit în religia catolică. Soţia [a doua] a lui Andronic III va fi o prinţesă de Savoia, Ana [50]. Dacă Mihail Paleologul ţinea personal la vechile obiceiuri greceşti, în schimb fiii săi fuseseră crescuţi mai degrabă potrivit cu idealul latin al bunilor cavaleri care părea să renască în secolul XIV. Ei toţi nu mai puteau să înţeleagă, ca oamenii de altă dată, sfinţenia normelor vechiului Imperiu. Regulile de succesiune la tron, observate din vremea Comnenilor, nu le mai inspirau respect. Ca prinţii din Occident, ei voiau — de la cel mai mare pînă la ultimul din mezinii de familie — să-şi creeze o moştenire. Înconjuraţi de tineri dedaţi spiritului de aventură — recunoaştem în preajma lor pe un Jean de Gibel, un Jean Roger [51], un Artot, fiul favoritei împărătesei Ana (de Savoia) — amatori de dueluri cavalereşti şi de turniruri, foarte atenţi asupra „punctului de onoare", ei nu voiau să cedeze nimic cînd era vorba de planurile lor ambiţioase.

Andronic II îmbătrînise rob al scrupulelor de conştiinţă şi al practicilor religioase. El vrusese, după moartea lui Mihail († 1319) (adversarul lui Roger
186 de Flor şi acela pe care Muntaner îl înfăţişează ca pe un foarte bun cavaler [52], //

[43] Chalkokondylas, ed. Bonn, 208—212. Fiul lui Preliub îşi va căuta un refugiu pe lîngă sultanul Musa şi va fi orbit *(ibid.)*.

[44] Pachymere, I, 474.

[45] Andronic II se însurase mai întîi cu o prinţesă armeană, a cărei soră trebuia să se mărite cu fiul sebastocratorului Ioan *(ibid.*, II, 401). Vezi de asemenea mai sus. Dar Constantin, fiul lui Andronic II, luase pe fiica lui Mouzalon; *ibid.*, II, 181.

[46] Chalkokondylas, 205. Epitalamul său redat de Strzygowski, în „B.Z.", X, 546 ş.u.

[47] Cantacuzen, I, 14, 52, 150.

[48] Muntaner, 79.

[49] Nikefor Gregoras, I, 237—238, 240—241, 249. Cf. *ibid.*, 277—279.

[50] Cantacuzen, I, 194; Nikefor Gregoras, I, 384.

[51] Cantacuzen, I, 195, 298; II, 123—124.

[52] „Un cavaller que res no li fallia mas com no era lleial"; 101.

minus doar lealitatea), să lase puterea fiului său al doilea, porfirogenetul Constantin [53] și fiului acestui Constantin, Mihail[E], în dauna celuilalt nepot de fiu care îi purta și numele, tînărul Andronic, fiul lui Mihail IX, acel împărat asociat și moștenitor ambițios care murise la vîrsta de 43 de ani (1319). Tînărul Andronic îl indigna pe bunicul său prin felul său de viață ușuratec[F], prin nepăsarea pentru treburile statului și printr-o risipă scandaloasă, care făcuse din el un datornic al latinilor din Pera. Dar acest adolescent plin de ambiție nu a vrut să se resemneze. Bizuindu-se pe dreptul său, sfătuit și sprijinit de membrii primelor familii din Imperiu, și mai ales de îndrăznețul[G] Syrgiannes [54], și de cel mai remarcabil bărbat al vremii sale în acest Bizanț, Ioan Cantacuzenul [55], rudă cu Paleologii, el s-a răsculat [56].

Războiul între cei doi Andronici, între „împăratul cel bătrîn" și „împăratul cel tînăr", a ținut șapte ani. Destul pentru a devasta ce mai rămăsese încă din Imperiu [57]. Sîrbii [58], precum și germanii [59], latinii, bulgarii [60] s-au amestecat și ei. Venețienii au fost chiar poftiți să ocupe Constantinopolul pentru a-l instala pe Andronic III [61]. Țarul slav al Euxinului [Bulgaria]
187 îl susținuse pe Andronic II, iar țarul slav al Adriaticei [Serbia] își acorda //
favoarea aceluia care voia să ajungă cît mai neîntîrziat împăratul Andronic III.

Aceste lungi ostilități nu seamănă dealtminteri deloc cu vechile lupte pentru coroană purtate de armate adevărate, avînd în frunte principii care rivalizau pentru tron. Andronic II nici nu s-a gîndit să părăsească o clipă Capitala sa redobîndită [62], unde ducea în liniște o viață de bătrîn foarte cucernic și temîndu-se de moarte. El nu avea nici generali capabili de a-l servi bine. Nepotul său, în ciuda unei slăbiciuni datorate poate exceselor sale [63], alerga călare neobosit de la un oraș la altul, urmat de cîteva sute de buni cavaleri și de o mulțime schimbătoare de aventurieri. Un tratat [1321], care a fost de scurtă durată, trebuia să-i asigure posesiunea provinciilor occidentale rîvnite și de sîrbi. Cîtăva vreme el a stat în aceste regiuni, ocupînd castelele, unul după altul, pînă în ziua cînd a fost primit chiar în Tesalonic, metropola Occidentului, unde și-a lecuit — mulțumită balsamului care picura din moaștele Sfîntului Dumitru — piciorul său rănit într-una din lupte [64].

---

[53] Despre aventurile acestui principe, pe care nepotul său, tînărul Andronic, a pus să fie tuns ca monah, Nikefor Gregoras, II, 356—357, 359.

[54] Despre uciderea sa, Cantacuzen, I, 457.

[55] Fiica surorii lui Mihail Paleologul a avut o fiică, Teodora, și un fiu, marele domestikos Andronic; Pachymere, II, 24.

[56] Cantacuzen, I, 14, 23 ș.u. Amănunte, *ibid.*, 36 ș.u., 38, 60, 76, 89—90.

[57] Partizanii lui Andronic II; Cantacuzen, I, 294, 323, 339—340. Locuitorii din Adrianopol îl cheamă pe Alexandru, bulgarul; *ibid.*, 179—180. Mai tîrziu va fi poftit și de cei din Demotika; *ibid.*, 377 ș.u. De asemenea, 420, 427.

[58] Din partea bătrînului împărat; Cantacuzen, I, 36 ș.u., 260—261, 275—276.

[59] *Ibid.*, 150, 300—301; II, 166. Varegi, *ibid.*, I, 200—201.

[60] *Ibid.*, 108—109. Despre „Dacul" Συρπάνος în Rodope; *ibid.*, 147.

[61] Nikefor Gregoras, I, 418.

[62] Cantacuzen, I, 129.

[63] Phrantzes, 33—34.

[64] Cantacuzen, I, 270—272. Ocuparea Edessei, Castoriei, Ohridei; *ibid.*, 275, 277—278, 280 (albanez), 289 (intervenția bulgară).

În cele din urmă partizanii săi din Constantinopol l-au ajutat să intre în marele oraş imperial [mai 1328], unde a găsit pe bunicul său în genunchi în faţa unei icoane făcătoare de minuni, implorînd să fie cruţat. I s-a lăsat în adevăr viaţa şi a putut să şadă liniştit în marele său palat cu totul părăsit, invadat de cai, de măgari, de boi, de păsări, iar femeile din popor veneau să-şi spele rufele la fîntînile din marile curţi pustii[65]. În sfîrşit s-a călugărit [1330] sub numele de Antonie şi se iscălea cu cerneală roşie şi neagră: „prea piosul şi prea creştinul împărat Antonie, monahul". Moartea
188 sa la o vîrstă foarte înaintată // la 13 februarie 1332[66] nu a stîrnit nici o emoţie: era uitat de mulţi ani în această Capitală care aparţinea altuia[67].

Andronic III făcuse să dispară unchiul său, Constantin, pe care l-a aruncat mai întîi într-o carceră în fundul unui puţ părăsit, unde izbitura pe cap a unei găleţi, îi vestea primirea raţiei sale obişnuite de pîine şi de apă. Un alt despot şi membru al familiei imperiale, Dimitrie[H], ducea o viaţă resemnată, fără zgomot. Andronic nu a avut deci vreun competitor. Foarte iubit de aristocraţia constantinopolitană, dar şi de popor, în mijlocul căruia venea bucuros, el făcea vînători cu haite mari[68], de care se minunau cei simpli şi pornea adesea în raite în afară, ca să combată bandele de barbari care hoinăreau pe ţărmul şi pe văile Traciei. Deşi nu umbla cu barba rasă ca unchiul său Teodor de Montferrat (care mai păstra drapelul imperial şi avea pretenţii la moştenirea Paleologilor[69]), el era de fapt occidentalul pe care îl putea dori soţia sa italiancă. Maestrul său de vînătoare („protocynegul") era un latin, Godefroi[70]. În timpul domniei sale oamenii puteau purta căciula pe care o voiau, chiar şi tichia latinilor, în faţa căreia se înălţa construcţia enormă „piramidală" care împodobeşte (dar poceşte) capul lui Teodor Metochitul pe faţada ctitoriei[I] sale constantinopolitane[71]. Faţă de rudele, prietenii şi oaspeţii săi latini, el nu avea sentimentul că aparţine unei alte lumi. Cînd a venit la Constantinopol o ambasadă gibelină, el a declarat că „socoteşte cele două Imperii ca o singură domnie"[72].
189 // El a murit la 15 iunie 1341[73], înainte de a fi împlinit cincizeci de ani, lăsînd tronul unui copil care avea abia nouă ani[74].

Imperiul a avut din nou, ca pe vremea Comnenilor, o regentă străină[75] şi un „majordom" „stăpîn al tuturor puterilor" Apokaukos[J], care era bănuit că vrea să pregătească domnia ginerelui său, Andronic, un Paleolog, şi care

---

[65] Nikefor Gregoras, II, 431–432, 446. Fiul său Mihail îl precedase în 1320–1321; *ibid.*

[66] Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 138. Beneševič, în „V.V.", XI, 621; εὐσεβέστατος καὶ φιλόχριστος βασιλεὺς Ἀντώνιος μοναχός. Vezi Nikefor Gregoras, II, 458 ş.u., 465 ş.u., 568.

[67] Cantacuzen, I, 302 ş.u., 557–558.

[68] O mie de cîini şi o mie de şoimi, potrivit cu Andronic II; Nikefor Gregoras, II, 404, 566.

[69] Cantacuzen, I, 396. Cf. *ibid.*, III, 12.

[70] *Ibid.*, I, 341. El este şi ἄρχων τῆς Μεσοθηνίας *(ibid.)*.

[71] Nikefor Gregoras, II, 567.

[72] Ὡσπερεὶ μίαν ἡγεμονίαν ἀμφοτέρας τὰς βασιλείας νομίζειν, Cantacuzen, I, 336.

[73] Νέος Ἑλληνομνήμων, şi Beneševič, *loc. cit.*

[74] Nikefor Gregoras, II, 557–560.

[75] Dar cei din Tesalonic vor lupta contra lui sub semnul crucii; Cantacuzen, II, 234.

avea ca adversar pe o rudă a Casei imperiale, pe cel mai înzestrat bărbat al vremii sale, Ioan Cantacuzenul, prieten intim al împăratului defunct, sfătuitorul său obişnuit şi înfăptuitorul energic al poruncilor sale.

În cursul chiar al aceluiaşi an care a văzut moartea lui Andronic cel Tînăr, a reînceput deci războiul civil, repetînd punct cu punct ceea ce se petrecuse cu vreo zece ani mai înainte în timpul conflictului pentru coroană dintre cei doi Andronici. Cantacuzenul a început în chip de om persecutat care cere garanţii: el avea pentru el pe „baroni" (ἄριστοι), chiar şi pe orăşenii din anumite oraşe[76], în vreme ce poporul din Capitală (δῆμος) era pentru împăratul copil, Ioan V[77].

Încă odată s-au amestecat în ceartă bulgarii, partizani ai Paleologilor, şi sîrbii care sperau să dobîndească un cîştig dînd adăpost şi ajutor rebelului. Bineînţeles „kralul" sîrb nu putea fi recunoscut ca basileu, cum înţelegea el să fie şi pentru „rhomei", ca pentru sîrbii lui. Totuşi Cantacuzenul a consimţit să accepte pe acel arhiepiscop de Peč, care fiind alături de un „împărat", înţelegea să fie un „patriarh". Duşmanul său care poza în rival
190 îi ceruse acel Occident epirot, ţara slavo-albano-latino-valahă, // al cărei reprezentant de fapt era şi el, ca odinioară rebelii bizantini, Anghelii, normanzii şi angevinii, [şi anume partea] de la Christopolis sau de la Tesalonic spre vest[78]. Dar cînd, după formularea pretenţiilor s-a trecut la întrevedere[K], vechiul „supus" al maiestăţii legitime s-a deşteptat: Duşan a descălecat, dar l-a sărutat frăţeşte pe piept şi pe gură pe Ioan VI[79]. Ana de Savoia nu-i oferise ea oare ca preţ al capului Cantacuzenului mîna propriei sale fiice pentru fiul său împreună cu tot Occidentul balcanic ca zestre?[80].

Partizanii Cantacuzenului[81] au avut în stăpînire — ca odinioară aderenţii lui Andronic II — Demotika, de unde pîndeau Constantinopolul, castelele din Macedonia, şi tindeau să ocupe Tesalonicul[82]. La un moment dat Ioan Cantacuzenul s-a proclamat împărat (26 octombrie 1341)[83] şi a pus să fie încoronat[L] de patriarhul de Ierusalim.

Nu existau mai multe scrupule de o parte ca de cealaltă: căci dacă Ioan VI [Cantacuzenul] a păstrat în rugăciunile oficiale numele lui Ioan V şi al împărătesei Ana[84], dacă s-a ferit să poarte coturnii şi mantia de purpură,
191 preferînd culoarea // albă, pe care i-o impuneau dealtminteri doliurile sale de familie[85], în schimb el a oferit sîrbilor părţi din Macedonia, şi a chemat

---

[76] *Ibid.*, 137, 177—179.

[77] φωσσάτον ῥωμαϊκόν καὶ ἀλβανιτικόν; *ibid.*, 323.

[78] *Ibid.*, 244—266, 274, 306—307 (oferte imperiale). O altă împărţeală, *ibid.*, III, 158, îi dă kralului Zichna, Pherrai, Melenik, Strumitza, Castoria, munţii. Mai tîrziu, stricîndu-se pacea, sîrbii iau Edessa; *ibid.*, 160—161.

[79] *Ibid.*, 260—262, 322 ş.u. (proiect de întrevedere cu Apokaukos), 351 ş.u. (noi instituţii sîrbo-bizantine), 422 (războiul din Chalcidika).

[80] Nikefor Gregoras, II, 642. Cf. *ibid.*, 659, 660.

[81] Καντακουζηνισμός; Cantacuzen, II, 177, 212, 222.

[82] *Ibid.*, 214 ş.u.; Nikefor Gregoras, II, 625—636.

[83] Νέος Ἑλληνομνήμων şi Beneševič, *loc. cit.*

[84] Cantacuzen, II, 320. Proiect de căsătorie între Elena, sora lui Ioan V, şi un fiu al lui Ioan VI; Cantacuzen, II, 203—204; cf. *ibid.*, 359. Proiect de a proclama ca asociat pe ginere, Andronic, *ibid.*, 324. Logodna Elenei Cantacuzena cu Ioan V; *ibid.*, III, 9. Despre Ana, Dino Muratore, *Una principesa sabauda sul trono di Bisanzio*, Chambéry, 1906.

[85] Nikefor Gregoras, II, 612—613.

în mai multe rînduri în ajutor pe barbarii din Asia, jefuitorii veşnic nesătui din Aidin, Sarukhan, Karassi şi Bitynia[M], luptătorii emirilor de pe litoral, ai lui Umur[N] şi Khidr, ai lui Soliman şi Orkhan şi ai fiilor acestuia din urmă. O prinţesă bizantină, Teodora, fiica acestui Ioan VI, a fost măritată cu bătrînul principe musulman de Niceea, pentru ca astfel cauza Cantacuzenului să fie asigurată pe deplin de concursul celor mai numeroşi şi mai viteji dintre turci[86]. Şi mai înainte, un Vatatzes, Ioan, fusese socrul emirului Soliman[87].

Au fost trimise treizeci de vase ca să-l aducă pe mire, împăratul aşteptînd la Selymbria împreună cu împărăteasa şi cu fiicele lor. Prinţesa a fost înfăţişată pe o estradă de lemn. În clipa cînd a fost ridicată perdeaua brodată cu fir de aur, şi ea a apărut între făclii ţinute de eunuci în genunchi, au răsunat trîmbiţele şi flautele, în timp ce melozii începeau să cînte imnuri[88].

Niciodată încă pînă atunci nu coborîse vreun împărat bizantin pînă la o asemenea alianţă, contrară atît tradiţiilor, cît şi obligaţiilor religioase. Ceva mai tîrziu acest exemplu a găsit imitatori: kralul sîrb a oferit pe una din fiicele sale pentru unul din prinţii lui Orkhan şi în sfîrşit, Ioan V Paleologul şi-a logodit o fiică a sa, cu Halil, fiul aceluiaşi emir.

Principele, care era prizonierul unui oarecare Kalothetos la Foceea, a trebuit mai întîi să fie răscumpărat de împărat, care a plătit 100 000 de perperi pentru eliberarea viitorului său ginere. După cîtva timp Ioan (V) s-a dus să-l caute pe Halil, l-a introdus în palat ţinîndu-l de mînă ca pe un
192 „fiu", l-a dus înaintea // bietei împărătese care trebuia să-i încredinţeze o copilă de zece ani. Apoi ginerele imperial a fost petrecut cu acelaşi ceremonial pînă la ţărm, unde aştepta Orkhan, căruia i s-a cerut ca Halil să fie recunoscut ca moştenitor al emirului. Nobilii bizantini l-au condus în sunetele muzicii tradiţionale pînă la Niceea, unde îl aşteptau darurile în oi şi boi ale supuşilor săi[89].

La rîndul său regenta Ana, urmînd supusă sfaturilor acestui Apokaukos, în timp ce căuta pe toate căile să pună a fi ucis sau otrăvit duşmanul său[90], nu a pregetat să cheme în ajutor pe emirii musulmani, care au preferat însă cauza Cantacuzenului, bine cunoscut prin activitatea desfăşurată în timpul împăratului Andronic.

O revoltă a prizonierilor politici de la Constantinopol a princinuit moartea lui Apokaukos[O], un adevărat pretendent, dar Cantacuzenul a fost împiedicat de a trage toate foloasele cu putinţă din această ucidere[91].

În sfîrşit, la 3 februarie 1347[92], el reuşea să se facă stăpîn pe Constantinopol. Ioan V a fost stabilit, adică internat la Tesalonic unde nu a întîrziat

---

[86] *Ibid.*, I, 762. Cf. Phrantzes, 39, 42.

[87] Nikefor Gregoras, II, 741 (a sfîrşit ucis de turci, pe care voia să-i folosească în aventura unei rebeliuni).

[88] Cantacuzen, II, 586—589. Cf. şi Chalkokondylas, 94; Ducas, ed. Bonn, 34, 38. Dar Ducas pretinde că Matei, fiul lui Cantacuzen, a bătut şi ucis pe Soliman, fiul lui Orkhan; 39.

[89] Nikefor Gregoras, III, 506—510. A doua zi Ioan V a putut să se apuce de atacul Foceei cu concursul turcului; *ibid.*, 563—564. Cf. Cantacuzen, III, 320.

[90] Nikefor Gregoras, II, 642—643.

[91] Cantacuzen, II, 546; Nikefor Gregoras, II, 578—579, 603—604, 606. Vezi Iorga *Latins et Grecs d'Orient*, în „B.Z.", XV, 179 ş.u.

[92] Νέος Ἑλληνομνήμων şi Beneševič, *loc. cit.*

să se agite. A trecut la Enos, pe coasta Traciei, apoi în insula Tenedos, urmărit de frica sa de Cantacuzen a cărui fiică, Elena, o luase totuşi de soţie.

Prietenii săi latini i-au redat în decembrie 1354 posesiunea Capitalei
193 sale şi atunci Ioan VI s-a făcut călugăr. Soţia sa[p], împărăteasa Irina[93], // a intrat ea însăşi într-o mănăstire[94]. Matei, primul lor născut, a vrut totuşi să păstreze coroana imperială pe care o luase în 1352, puţin împotriva voinţei tatălui său[95]. Părăsindu-şi apanajul său pentru a porni la luptă, a fost curînd înfrînt şi a trebuit şi el să piardă orice speranţă în această privinţă, în timp ce celălalt fiu, Manuil, se mulţumea cu posesiunile sale din Moreea[96]. Ioan V Paleologul, care era acum un adolescent de douăzeci de ani, a rămas deci singur stăpîn asupra frînturilor de Imperiu, dar în condiţiile cele mai nenorocite.

NOTE

a. Maria, fiica sau nepoata lui Ioan Alexandru al Bulgariei.

b. Fiul lui Teodor Sfentislav adoptă numele bunicului său George II Terter. Domneşte doar un an (1322—1323). Ocupă oraşul Filippopol şi merge asupra Adrianopolului. Este învins de Andronic III. Moare foarte curînd şi cu el se stinge dinastia Terterizilor.

c. Voislav era fratele lui Smileč şi al lui Radoslav. În timpul vacanţei tronului el apare ca „principe al Mesiei", vasal al Bizanţului, pentru care guvernează teritoriile eliberate din sudul Balcanilor. Îndemnat de Andronic III, merge asupra Capitalei, Tîrnovo, pentru a se face ţar, dar boierii îl aleseseră pe Mihail Şişman. Noul ţar, Mihail, l-a învins pe Voislav şi a recucerit teritoriul din Tracia de nord stăpînit de acesta.

d. Bizantina Teodora, sora lui Andronic III. Noul ţar se apropie de Bizanţ, rupînd alianţa mai veche cu Serbia. Se desparte de Ana, sora regelui Ştefan, zis Dečanski, pe care o trimite înapoi în Serbia cu copiii şi se însoară cu Teodora. Se aliază cu tînărul Andronic III împotriva împăratului Andronic II (1326).

e. Vidinul se aflase în zona de influenţă politică sîrbească. Mihail însuşi îi aparţinea prin căsătoria sa dintîi. Alipirea Vidinului de Bulgaria de est modifica serios relaţiile anterioare. Serbia, în plină expansiune, ameninţa interesele bulgarilor ca şi ale bizantinilor, care s-au aliat contra ei. Serbia avea de răzbunat şi alungarea ţarinei Ana de către Mihail. Prin pacea care a urmat după victoria sîrbilor a fost recunoscut ca ţar fiul minor al lui Mihail, sub regenţa sîrboaicei Ana, dar foarte curînd a trebuit să plece, boierii impunîndu-l pe Ioan Alexandru.

f. Adică şi acuma ei preferă stăpînirea lui Alexandru asupra oraşelor maritime, unei cotropiri a acestora de către genovezi.

g. Ea nu apare totuşi în tabelele genealogice ale Paleologilor. Soţiile cunoscute ale lui Ioan Alexandru sînt domniţa româncă Teodora şi apoi evreica botezată, tot Teodora, mama lui Ioan Şişman de la Tîrnovo.

h. Altul probabil decît ţarul de o clipă, fugit în 1331 la mongoli.

i. Vezi mai jos, nota *j*.

---

[93] Despre proiectele sale, Phrantzes, 28.

[94] Studiul nostru citat mai sus. A murit abia în 1383, la fiul său în Moreea. Însemnări de cronică, publicate de J. Müller, *Byzantinische Analekten*, atestă faptul: Ἐν ἔτει ϛωλά, ἰνδικτιῶνος ϛ' μηνὶ Ἰουνίῳ ἰε' ἐκοιμήθη ὁ βασιλεὺς κῦρις Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός, ὁ μετονομασθεὶς Ἰωασὰφ μοναχός, εἰς τὴν Μωρέαν καὶ ἐτάφη ἐκεῖ. Fiul său Matei murise cu cîteva zile mai înainte *(ibid.)*. Cf. Zakythinos, *loc. cit.*, 116 şi nota 2.

[95] Ar fi vrut să formeze o feudă din Demotika şi Adrianopol. Vezi Cantacuzen, III, 47—49; Nikefor Gregoras, II, 798 ş.u.

[96] Despre ceilalţi fii ai lui Ioan VI, Cantacuzen, III, 33, 49.

j. Dîndu-şi concursul pe rînd ba lui Ioan Cantacuzenul, ba regentei Ana de Savoia, a jefuit în interesul său propriu şi şi-a înjghebat o stăpînire în regiunea Munţilor Rodope. În cele din urmă a fost doborît de emirul Omur, aliatul Cantacuzenului.

k. Războiul dintre cei doi Andronici (1318—1328), urmat de cel dintre Ioan Cantacuzenul şi regentă (1341—1347).

l. Ştefan Uroš III, zis Dečanski, era fiul natural al lui Milutin.

m. Acesta era fratele lui Andronic II. Fiul său Ioan era soţul Irinei Metochites. Fiica lor, Maria, a fost soţia a doua a lui Ştefan Uroš III, Dečanski.

n. Era fiica lui Andronic Paleologul şi soţia lui Ioan II Orsini, despot al Epirului, mama lui Nikefor II şi a Tomaidei (vezi mai jos şi nota *s*).

o. În ziua de Paşte, la 16 aprilie 1346, arhiepiscopul Ioaniţiu al Serbiei fusese înălţat la rangul de patriarh de Peč, fără asentimentul patriarhului de Constantinopol, Calist, care a aruncat anatema asupra lui Duşan şi a patriarhului său. Ruptura a fost consumată în 1352. O împăcare s-a produs doar în 1374.

p. Copiii lui Nikefor I şi ai Anei au fost Tamar, măritată cu Filip de Tarent (care a lăsat-o pentru Catherina de Valois), şi Toma, însurat cu fiica lui Mihail IX (Paleologul). Nici unul din ei nu a lăsat urmaşi. În schimb, din fiica lui Nikefor I de la prima lui soţie (Maria Lascaris), măritată cu Ioan I Orsini, s-au tras despoţii din neamul Orsini, din Cefalonia, din care coborau direct Nikefor II şi sora sa, Tomaida.

r. În momentul acela Filip, soţul Catherinei de Valois, murise, dar văduva lui a venit în 1338 în Moreea, unde a stat vreo trei ani la Patras. Atunci a fost pus la cale planul folosirii despotului înlăturat Nikefor II. A fost organizată de către guvernatorul angevin de la Durazzo o revoltă la Arta, dar fără succes. Nikefor II s-a reîntors la Tesalonic, a fost făcut *panhypersebast* şi a primit de soţie pe fiica lui Ioan Cantacuzenul, Maria.

s. Este vorba de Nikefor II Orsini, strănepotul, prin Maria, al lui Nikefor I Ducas Anghelos. Ramura Orsinilor reuşeşte să o înlăture pe cea a Anghelilor-Ducas. Despotul de Epir Toma Orsini este ucis de nepotul său Nicolae care îi ia şi locul şi soţia, fiica lui Mihail IX. Fratele acestui Nicolae, Ioan II Orsini, a urmat ca despot al Epirului. Era însurat cu Ana, fiica lui Andronic Paleologul care l-a otrăvit (1336) şi a luat conducerea în numele fiului ei Nikefor (II). Dar Andronic III a ocupat Epirul, a numit un guvernator bizantin şi a trimis pe Nikefor şi pe despina Ana la Tesalonic, într-un fel de onorabilă semicaptivitate.

ş. Ştefan Gabrielopoulos Melissenos a murit în 1333.

t. Companie de mercenari folosită de regele Navarrei contra regelui Franţei. Tocmită ulterior de ruda reginei Ioana II a Neapolului, moştenitoarea lui Filip de Tarent — Jacques de Baux — pentru a smulge Moreea încredinţată de regină temporar Ospitalierilor, a repetat acţiunea catalanilor. Navarezii au cuprins Moreea pe care au păstrat-o şi după moartea lui Jacques, cîrmuind-o prin baili (1383—1404). Au încercat să cucerească şi Elada de la catalani. Au fost gata oricînd să atace pe bizantinii despotatului de Mistra, unindu-se şi cu turcii în acest scop.

ţ. Vezi mai sus, cap. IV (Pregătirea . . .), nota *u*.

u. Moştenitoarea Moreei, măritată cu fiul lui Carol de Anjou, apoi, în 1289, cu Florent de Hainaut şi în 1301 cu Filip de Savoia. În 1307 Carol II de Anjou a deposedat-o de Moreea, pe care a dat-o fiului său Filip de Tarent. Acesta, în 1313, a cedat-o fiicei Isabelei şi a lui Florent de Hainaut.

u bis. Este fratele mai mic al lui Filip de Tarent, care o deposedează în 1318 pe Matilda de Hainaut de drepturile ei. Vine personal în Moreea, în 1325, chemat ca să oprească înaintarea bizantinilor, dar nu realizează nimic. În 1333 cedează Moreea cumnatei sale Catherina de Valois, văduva lui Filip de Tarent.

v. Adică la nord de Moreea. Principele Ioan este fiul mai mare al Yolandei-Irina de Montferrat, a doua soţie a lui Andronic II, care ar fi dorit să-l însoare cu Isabela de Villehardouin şi să-i înjghebe un stat independent din Etolia, Acarnania şi Epir.

w. Dinastia Orsinilor din Cefalonia care o prelungea pe aceea a Ducas-Anghelilor din Epir. Unchiul etolian ucis este Toma al Epirului. Vezi mai sus, notele *p* şi *s*.

x. Vezi mai sus, notele *r* şi *s*. Este vorba de Nikefor II şi de mama sa Ana, iar prinţesa de Ahaia este Catherina de Valois, prinţesă de Moreea (Ahaia).

y. Fiul lui Ioan V, despotul de Mistra, a fost însurat cu Bartholomea, fiica lui Nerio, duce de Atena şi stăpînitor al Corintului. Dar Nerio murind (1394) şi-a lăsat aproape toată averea fiicei a doua, măritată cu Carlo Tocco, înşelînd speranţele despotului Teodor.

z. A doua sa soţie avea să fie (Ioana) Ana de Savoia.

A. Mama lui Andronic cel Tînăr (III), adică soția armeană a lui Mihail IX, Rita-Maria, zisă Xene, amintită cu două fraze mai înainte.

B. Paranteză în legătură cu căsătoriile cu latinii. Aici este vorba de Elena Ducas Anghelos, fiica sebastocratorului Ioan al Tesaliei, măritată cu Guillaume de la Roche, duce al Atenei (1280—1287) și bail de Moreea (1285—1287), căruia i-a adus ca zestre districtele Zeitun și Gardiki. Rămasă văduvă, a fost regentă pentru fiul ei minor Guy. În 1291 s-a remăritat cu Hugues de Brienne. Guy a fost la rîndul său tutorele lui Ioan II Ducas Anghelos al Tesaliei, sebastocrator și el, vărul său primar, rămas minor la moartea lui Constantin Ducas Anghelos în 1297.

C. Teodor, ulterior marchiz de Montferrat, pentru care împărăteasa pusese ochii pe fiica ducelui de Atena, Guy, fiul tesalienei Elena (vezi nota precedentă), cu perspectiva acaparării Tesaliei, așa cum pentru celălalt fiu Ioan se gîndise la Epir.

D. Este vărul primar al lui Guy, de care s-a pomenit în nota *B*.

E. Acest Mihail era fiul nelegitim al lui Constantin.

F. Dar mai ales prin uciderea fără voia lui, dar din vina lui, a fratelui său Manuil. Vestea aceasta a provocat moartea fulgerătoare a tatălui său Mihail IX.

G. Unul din principalii partizani ai lui Andronic III, de origine cumană prin tată și înrudit prin mamă cu împăratul. Cearta lui cu Ioan Cantacuzenul l-a făcut să treacă în tabăra lui Andronic II. Îl părăsește și pe acesta și trece în slujba lui Ștefan Dușan în război cu bizantinii și este asasinat.

H. Dimitrie, fiul mai mic al lui Andronic II, fusese de partea acestuia în conflictul cu Andronic III. Capturat, și-a datorat salvarea surorii sale Simonida, regina văduvă a Serbiei, care a stăruit pentru el. Ar fi fost amestecat și într-un complot contra împăratului cel tînăr.

I. Biserica Chora, azi Kahrie-Giami, refăcută de Metochites și împodobită cu minunate mozaicuri.

J. Protovestiarul Alexios Apokaukos, de origine obscură, fusese ridicat de Ioan Cantacuzenul pe care îl denunța acum că ar pregăti o uzurpare a tronului.

K. În 1342, într-un moment foarte critic pentru Ioan VI, cînd dezbinarea politică era înveninată de conflicte sociale și religioase, în care el apărea ca reprezentantul aristocrației, iar dușmanii săi ca simpatizanți și chiar inițiatori ai mișcării populare, ilustrate de cîrmuirea zeloților la Tesalonic, Ioan VI s-a apropiat de Dușan, încheind cu el o alianță la Priștina. Ulterior, în 1350, Ioan Cantacuzenul reocupă Tesalia, sîrbii intră în Tesalonic și se încheie în sfîrșit pacea, sîrbii restituind Acarnania, Tesalia și Macedonia de sud-est pînă la Seres. La reluarea războiului civil Dușan se aliază cu Ioan V (1352) și nu mai respectă tratatul din 1350.

L. El a fost încoronat prima oară la Didymotica de către episcopul locului, apoi a doua oară la 21 mai 1346 la Adrianopol de către patriarhul Lazăr de Ierusalim. În sfîrșit, după împăcarea din februarie 1347, avea loc încoronarea solemnă a celor doi împărați la 13 mai 1347.

M. Emirate, dintre care primele două sînt pe coasta Ioniei și corespund respectiv cu teritoriile cuprinzînd: a) Smirna, Efesul și Antiohia pe Meandru; b) Magnesia și Hadramyttion; Karassiul corespunde la vechea Mysie, iar Bitynia cuprinde între altele orașul Brussa.

N. Umur-beg, emirul de Aidin, era supranumit „stăpînitorul mărilor". Flota sa acționa în întreaga Mediterană. Urkan sau Orkhan, era fiul lui Osman. A cucerit de la bizantini Niceea și Nicomedia, în 1353 a ocupat emiratul de Karassi. Soliman era fiul lui Orkhan. În 1354 a ocupat castelul Tzympe de lîngă Gallipoli.

O. În timpul inspecției sale la locul detențiunii lor.

P. Ea era nepoata lui Ioan Asan III și strănepoata lui Mihail VIII.

VI

RENAȘTEREA BIZANTINĂ A LUI IOAN CANTACUZENUL

Dar cu acest om de mare ambiție și de mari talente dispărea o întreagă concepție politică, și mai ales culturală, a Imperiului.

Ioan VI era prea inteligent pentru a nu înțelege că trecutul de dominație nu mai poate să revină. Dar acest cărturar rafinat era în măsură să-și

dea seama că ceea ce se pierduse ca putere materială, ca teritoriu, ca finanţe, ca armată, ca viaţă economică poate fi redobîndit pe două căi: cea a civilizaţiei bizantine, care continua să deţină şi să dezvolte moştenirea elenică incomparabilă, şi cea a suveranităţii ecumenice, asupra întregului Orient, a bisericii sale, care era dealtminteri singura liberă dintre toate acelea din această parte orientală a vechii monarhii creştine.

194 // El auzea vorbindu-se peste tot, la clienţi, la vecini, la duşmani chiar, limba greacă. Acei care nu o cunoşteau căutau să transpună în slavonă tezaurele unei mari literaturi. Unde oare nu se afla în Europa şi în ţinuturile de margine ale Asiei acest elenism care repurtase atîtea triumfuri în decursul veacurilor?

Dacă Bulgaria, care se mărgineşte să traducă pe bizantini şi să imite arta lor, rămîne foarte slavonă, în schimb fratele ţarului sîrb[a] este foarte mîndru de descendenţa sa grecească şi de rudenia sa cu Paleologii, fiind nepotul de fiică al hypersebastului Ioan şi al Irinei, fiica lui Teodor Metochitul. Sîrbii din Tesalia înţeleg să se socoată toţi legaţi de antecesorii lor bizantini. Duşan însuşi ţine o cancelarie grecească. Pe ţărmul Adriaticei, la Kanina şi Avlona, seniorii înrudiţi cu stăpînii Stipului, care sînt despoţi bizantini, se gîndesc să-şi valorifice — în ciuda numelor lor slave — ascendenţa bizantină [1]. Marele întemeietor de mănăstiri româneşti de limbă slavonă prin 1370—1400, Nicodim, este un sîrb prin mama sa, dar tatăl său este un grec din Castoria, şi el însuşi fusese la Muntele Athos [2]. Împăcarea bisericii bizantine cu separatismul sîrbesc, cel puţin în ce priveşte pe despotul Uglieşa, actul de omagiu al Scaunului de Peč [3], va contribui esenţial la formarea acestei sinteze.

Se va continua cu folosirea limbii greceşti pentru ctitoriile de biserici sîrbeşti în secolul XIV, cum s-a făcut pentru cea din Lesnovo[b] datorată
195 despotului Ioan Liverios şi „împărătesei" Maria, soţia sa [4].

În momentul chiar în care Bizanţul era pe punctul de a dispare // literatura sa a aflat la slavii vecini o nouă creştere a popularităţii sale. În adevăr, este vremea cînd se traduce în limba bulgară textul lui Zonaras (în 1332), cel al lui Manasses (1331—1340), Simion Logothetul cu cîteva decenii mai tîrziu. Este tradus parţial acelaşi Zonaras în limba sîrbă de către călugărul Grigore, care a lucrat la mănăstirea Chilandarion (în 1408) [5]. Euthymie de Tîrnovo, Teodor, Grigore Ţamblac de o parte, Constantin Filozoful de cealaltă, sînt în lucrările lor nişte bizantini ca suflet, fără alt amestec [6].

Iar din insulele latine, dar nu chiar atît de latinizate din Arhipelag, se scriau documente pe greceşte [7], şi Dorino Gattilusio, descendentul unei surori a lui Ioan V, va adopta vulturul bicefal, punînd să i se scrie numele

[1] „Spomenik" din Belgrad, XI (1892).

[2] Vezi Grčić, în „Archiv für slavische Philologie", XI, 354—363; Jireček, în „B.Z.", XIII, 197.

[3] Migne, *P. Gr.*, CLII, c. 1439 ş.u.; M. Laskaris, în „Mélanges" Diehl, I, 171—177.

[4] Millet, *École Grecque*, 12; Νέος Ἑλληνομνήμων, XIX, 299; Jireček, în „B.Z.", XIII, 196—197.

[5] Bidlo, în „B. ngr. J.", VI, 196; Miloš Weingart, *Byzantinische Chroniken in der Kirchenslavischen Literatur*.

[6] Fr. Dvornik, *La carrière universitaire de Constantin le Philosophe*, în „Byz.-sl.", III[1] (1931), 59—67.

[7] Despre un poem grecesc al lui Marino Falier, John Schmitt, în Δελτίον din Atena IV (1893), 291—308.

și titlurile sale în felul acesta: Ντόρις Παλεολόγος — deci mai întîi de toate Paleolog ὁ Γατελιοῦζος καὶ αὐθέντης τῆς Παλεᾶς Φωκέας (Gateliuzos și stăpînul absolut al Vechii Focide) — cu data bizantină 6932 de la crearea lumii[8]. Tot pe grecește cere Domenico Gattilusio lui Manuil Sophanio să-i trimită pește[9].

Credința latină părea și ea că se pierde treptat. O Gattilusio, Elena,
ajunge soția despotului sîrb Ștefan, și o fiică a lui Dorino s-a măritat cu
fratele împăratului de Trapezunt[10]. Un Ioan Kanabutzes va închina unuia
496 din acești Gattilusii // comentariul său despre Dionisie din Halicarnas[11].
Dacă Imperiul ar fi durat un secol mai mult, cine știe dacă toate acestea nu
s-ar fi topit în unitatea sa, refăcută de acțiunea lentă a timpului.

Căci regii din Cipru[c], la începutul acestui secol XIII se foloseau de limba greacă drept mijloc de comunicare internațională cu sultanii din Asia Mică[12], iar un vlăstar al familiei Lusignan, Guy, amestecat în certurile dinastice de la Constantinopol, primea închinarea unei lucrări făcute de călugărul Matei Blastares din Tesalonic, după ce cu un veac mai înainte, regele Hugues al Ciprului se bucurase de un omagiu similar[13]. În secolul XIV această limbă greacă amestecată cu multe cuvinte latine și ortografiată cum da Dumnezeu, era folosită de ducii venețieni ai Arhipelagului, Crispi[d], chiar și pentru acte de danie. Notarii, majoritatea din ei fiind greci, nici nu scriau în altă limbă.

Dar aceasta nu împiedica pe Gattilusii să-și păstreze legăturile lor
497 politice cu Occidentul. Așa se explică de // ce Francesco Gattilusio, profitînd
de prezența la el, la Lesbos, a lui Ioan fără Frică [fiul ducelui de Burgundia]
și a lui Henri de Bar, a oferit prin intermediul lor regelui Franței Carol VI,
care nu i-a dat vreo atenție — în numele aceluia care trebuia să se însoare cu
fiica sa, Eugenia, adică în numele fostului despot Ioan de Selymbria și apoi,
timp de cîteva luni, Ioan VIIe împăratul de Constantinopol — cesiunea
Imperiului în schimbul unei rente anuale de 20 000 de florini de aur și un

---

[8] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 466. Cf. *ibid.*, V, 39—40. Potrivit cu *Gestez et chroniques de la Maison de Savoye*, publicate de Servian (1879), II, 138—139, 143 (cf. și Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 489), Francesco Gattilusio, care se afla pe lîngă Amedeu VI la Gallipoli și Mesembria, este desemnat ca „știind grecește".

[9] Lampros, tot în Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 87.

[10] W. Miller, *ibid.*, VI, 489, 492.

[11] W. Miller, în „B.Z.", XXII, 420; Maxim Lehnardt, *Joannis Cannabutzae magistri ad principem Aeni et Samothraces in Dionysium Halicarnassensem commentarius*, Leipzig, 1890; S. Reiter, în „Wiener Studien", XIII (1891). Despre Gattilusii, cf. Miller, în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 39—40 (precizări cronologice importante); VI, 488 ș.u.; VII, 95, 341—344; *ibid.*, VIII, 94—95, 361. [J. Delis], Οἱ Γατελοῦζοι ἐν Λέσβῳ, Atena, 1901. Despre l. greacă de la Corfù, Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", XIII, 334 ș.u. Pentru cea din Creta, Iorga, *Notes et extraits*. . ., V. Despre cea din Patras, Gerland, *op. cit.*

[12] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 40 ș.u. O scrisoare a lui Ioan Cantacuzen către Sudan (= sultanul Egiptului) este în aceeași limbă; III, 94—99; Lampros, *loc. cit.*, 55—56. Cf. *ibid.*, 58 ș.u., 26—64, 66—69 ș.u.

[13] Τῷ περιποθήτῳ θείῳ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως σῖρ Γγῆ τὲ Λουζινιάνῳ; Miller, *Notices et extraits des mss. grecs de la Bibliothèque Royale de Madrid, Catalogue des mss. grecs, Supplément au Catalogue D'Iriarte*, 100—101; Episcopul Arsenie, *Scrierea lui Matei Blastares, ieromonah de Salonic și scriitor din secolul XIV, către principele de Cipru, Guy de Lusignan*, Moscova, 1891. Cf. Gay, *Le pape Clément VI et les affaires d'Orient*. De asemenea Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 487.

castel de refugiu în Franţa. Francesco spera astfel să asigure mai bine viitorul fiicei sale [14]. Predecesorul său [f], purtînd acelaşi nume, prevenise în 1356 pe papă că împăratul Ioan V este gata să admită Unirea bisericilor [15].

A fost vorba mai înainte de fenomenul observat în Cipru, unde istoriografia începută în limba franceză de baroni se va termina pe greceşte, redactată de secretari indigeni, ca Macheras şi Bustron [16]. Dar şi alte scrisori adresate „marelui duce" de Rodos şi „episcopului insulei şi al Cicladelor" sînt redactate în acelaşi stil de folosire curentă [17].

Doar în domeniul artei concurenţa sîrbească făcută Imperiului se manifestă printr-un mare avînt, propriu tuturor teritoriilor dominate de Nemanizi sau de vasalii lor. Alături de marile mănăstiri cunoscute de la Studenitza sau Nagorično, mai sînt frumoasele biserici de la Prilep (Sf. Dumitru şi Sf. Nicolaie cu faţade atît de frumoase, Sf. Atanase, Sf. Fecioară, Sf. Petru, Sfinţii Arhangheli) sau de la Trekavac şi Zrze din împrejurimi care rivalizează cu un mare număr de biserici mai vechi de la Ohrida. În toate văile de la Kučevište la Debar, la Mateič, la Lesnovo, la Spasoviţa, la Poganovo, la Zemen regăsim bisericile de tip grecesc provincial cu ornamentarea de cărămizi artistic combinate, cu „tamburul" plin de graţie care do-
198 mină bolta. Portretele // ctitorilor, regi şi principi care se pleacă înaintea sfinţilor sau stau drepţi în măreţia lor umană: masivul împărat Uroš, Vlkašin cu barba albă de călugăr, Uroš I cu blînda sa tovarăşă Elena, despotul Oliver cu soţia sa, formează una din galeriile cele mai interesante ale acestei picturi adevărat individuale, realiste, care caracterizează epoca [18].

Evangheliarul bulgar de la Londra reproduce un model grec de la Paris, deşi miniaturistul schimbă în mai multe rînduri costumele şi armamentul după exemplul dat de oraşul real din preajma sa [19].

Un bizantinism nou — căci Bizanţul este „sinteza de-a pururi deschisă" [20] — se formează astfel, asimilîndu-şi viaţa culturală, mai ales artistică a occidentalilor, în vreme ce puternica influenţă a acestora îşi asimilează tot mai mult în politică ceea ce a rămas bizantin. Negustori italieni care îşi petreceau o parte din viaţa lor în Orientul bizantin şi cealaltă în patria lor veneţiană, genoveză, florentină sînt agenţii naturali ai acestei transmisiuni care este dublă,

---

[14] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, X, 248 ş.u.

[15] *Ibid.*, XII, 474–476. Cf. Hasluck, *Monuments of the Gattilusii*, în „Annual of the British School of Athens", XV, 248–269.

[16] Vezi Iorga, *France de Chypre*, Paris, 1931, 195 ş.u.

[17] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 32–34.

[18] Multe din ele la Petkovitch, *La peinture serbe du moyen-âge*, Belgrad, 1930. Cf. Vlad. Rozov, în „Byz.-sl.", I, 10 ş.u. Influenţe occidentale, Okunev, *ibid.*, II, 74 ş.u. (îndeosebi pl. IX); Doamna Wratislaw Mitrović şi Okunev, *ibid.*, III, 134 ş.u.; albumele publicate la Praga de Okunev. S-ar putea face aceleaşi observaţii cu privire la sculptura în lemn, de care se ocupă Sotiriou,* în „Mélanges" Diehl, II, 171–180.

[19] Vezi B. Filov, în „Byz.", IV, 31 ş.u. Idem, în „Spisanie" ale Academiei bulgare, XXXVIII (1928). Cf. Jerphanion, *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans*.

[20] Iorga, Conferinţa ţinută la Societatea de conferinţe din Catalonia, publicată în volumul din Barcelona, 1931.

căci Occidentul adoptă şi tehnica şi chiar tipurile bizantine [21]. Se observă în
noua artă a Paleologilor // aceleaşi mişcări libere, aceleaşi figuri fără arti-
199 ficii, acelaşi caracter de spontaneitate în mozaicurile de la „Moné-tes-Choras"
(„Maica-domnului-de-la-ţară") refăcută de Teodor Metochitul [22], devenită apoi
Kahrie-Giami, iar în pictura din secolele XIII şi mai ales XIV, în bisericile de
la Mistra, la Hagia Trias din Argolida (1245), la Parigoritissa din Arta — o
clădire atît de frumoasă, de un stil original şi nou — la Omorphe din Egina
(1282) şi mai ales în biserica de la Spiliais din insula Eubeea, cu chipul împără-
tesc al lui Hristos de toată frumuseţea (1311) [23], apoi chiar la Delos [24]. Por-
tretul îndeosebi e parcă reînnoit în această vreme [25]. Încă de la sfîrşitul // seco-
200 lului XIII această întrepătrundere a fost semnalată în cîte o biserică din Orien-
tul balcanic şi mai ales în portretele splendide, de un caracter vădit perso-
nal, de o interpretare atît de delicată, de o atitudine căutată şi de o grijă
minuţioasă pentru desenul costumului, care înfăţişează în biserica Boiana din
Bulgaria pe ţarul Constantin Tochos (Tich), soţia sa, maiestuoasa Irina [g],
precum şi ctitorul, un sebastocrator Kaloianni, şi figura gînditoare a Desi-
slavei [26].

Literatura religioasă din trecut, dar fără tendinţe polemice, se mai tîrăşte cîtăva vreme într-un secol foarte agitat cu tendinţe combative.

Un Grigore Chioniade, constantinopolitan trimis în Persia, client al împăraţilor de Trapezunt dar care se reîntorcea des în ţara sa de baştină, unde patriarhul Ioan Glykys (1316—1320) îi era prieten, ajuns apoi arhie-

---

[21] Ottolenghi, *Influenze orientali sul Rinascimento*, în „Ateneo Veneto", XXV², 170—186; Th. Schmidt, *La renaissance de la peinture byzantine au XIVᵉ siècle*, în „R.A." (1912), 127, 142; Jerphanion, *La nouvelle théorie sur la „renaissance" de l'art byzantin sous les Paléologue*, în „Revue de l'art chretien", LXIII (1913), 196—200; Pokrovski, *Peinture murale des anciennes églises grecques et russes*, Moscova, 1890; Sotiriou, *Die byzantinische Malerei des XIV Jahrhunderts in Griechenland*, în Ἑλληνικά, I (1928), 95—113. Cf. Schultz şi Barnsley, *Architecture byzantine en Grèce* (cf. Krumbacher, în „B.Z.", III, 223).

[22] Millet, *Monuments byzantins de Mistra*; Alpatov, *Rapport sur un voyage à Constantinople*, în „R. ét. gr.", iulie—septembrie 1926; Alexander Rüdell, *Die Kahrie-Dschamissi in Konstantinopel*, Berlin, 1908; Teodor Schmidt, în „Izvestia" ale Inst. rus. din Constantinopol, XI; Del Medico, în „Byz.", VII, 123 ş.u. Despre aspectul monumental al Capitalei în acea vreme: *Andanças y viajes de Pero Tafur*, în „Colleccion de libros españoles raros o curiosos", VIII; Vasiliev, în „Byz.", VII, 33 ş.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, III, 249—250. Despre Pammakaristos a Paleologilor, I, 280 ş.u.

[23] Sotiriou, *loc. cit.* Într-o inscripţie din 1315, Xenos Psalidas este intitulat: ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζώγραφος (Pictorul cel mai bun al întregii Tessalii). Lampros a dat în Νέος Ἑλληνομνήμων, lista pictorilor anteriori anului 1453 (V, 270 ş.u.; VI, 210 ş.u.; VII, 487—488; VIII, 235—236).

[24] Bulard, *Peintures murales et mosaïques de Délos*, în „Mémoires" Piot, XIV (1908). Nu lipsesc noi întemeieri în provincii. Astfel Sitza în Laconia. Deffner, *Archiv*, 184; Sf. Sofia din Ohrida, datată, şi cu menţiunea Μυσῶν ἔθνη (neamurile misienilor); Gelzer, *Ochrida*, 14; altă biserică din Ohrida, datorată marelui jupan Andrei ὁ Φογᾶς (1378), *ibid.*, 15; Bylizes, lîngă Arta; Lampros, în Δελτίον, din Atena, IV.

[25] Millet, *Portraits byzantins*, în „Revue de l'art chretien", 1911 (Teodor Paleologul la Brontochion; Paleologul de la Megaspileon).

[26] Grabar, *Boïana* (ed. franceză); frumoasele reproduceri (dintre care două în culori) date de Alice Gardner, şi notiţa noastră în „Mélanges" Diehl.

piscop de Tebris, a lăsat un imn acatist şi scrisori care se mărginesc la considerații de o ordine absolut generală [27].

Avem apoi Vieţile de sfinţi ale patriarhului Atanasie (1289—1293; 1303—1311) [28], care a lăsat o corespondenţă destul de întinsă [29] şi operele lui Matei, mitropolitul de Efes (1310—1325) [30]. Patriarhul Calist (1350—1353; 1355—1363) este şi el un autor de biografii de sfinţi, şi subiectul pe care i-l pun la îndemînă vicisitudinile peripateticianului vieţii monahale sub niceeni,
201 Grigore din Sinai [h], prizonier la turci, emisar al Athosului pe lîngă // ţarul
Alexandru, îi oferă unul din subiectele cele mai romantice [31]. Redactate într-o limbă firească foarte uşoară, discursurile religioase ale patriarhului Filoteu (1353—1354; 1364—1376) reprezintă în acest secol al paisprezecelea, atît de sfîşiat lăuntric între curente inconciliabile, vechea elocvenţă de amvon fără nici un amestec de influenţe clasice [32]. În sfîrşit şi acest veac ca şi al cincisprezecelea sînt destul de bogate în privinţa pelerinajelor greceşti la Locurile Sfinte [33], ca de pildă acela al lui Perdikas, protonotarul din Efes [34].

În literatura religioasă de caracter polemic, agresiv, printre continuatorii lui Manuil Holobolos [35], secretarul atît de înzestrat al lui Mihail Paleologul: gînditor, poet de imnuri, interpret al filozofilor, devenit călugăr din oroare pentru crimele politice [i] ale epocii sale, a fost subliniat cu dreptate curajul pe care îl arată Iosif Bryennios [36], atacînd fără consideraţii de rang toate ra-
202 cilele // acestei societăţi muribunde a Paleologilor. El este un naţionalist care ar
fi preferat ca zidurile Constantinopolului, pe care îl preţuieşte atîta, să fie reparate în loc de a se cheltui cu luxul unor case cu trei caturi. Printre contemporanii săi uşor resemnaţi la calamităţile vremurilor, el este singurul care se întoarce cu o pasiune fanatică împotriva turcilor, pe care îi acuză de viciile cele mai mîrşave. Latinii nu sînt nici ei pe placul acestui apărător al doctrinei ortodoxe despre purcederea Sfîntului Duh, care totuşi s-a întîlnit cu

[27] Tryphon E. Evangelides, Δύο βυζαντιακὰ κείμενα, Hermopolis, 1910. Despre Atanase Chatzikos, Treu, în „B.Z.", XVIII, 481 ş.u.; XIX, 13—14. Scrisori ale lui Bryennios, *ibid.*, I, 95 ş.u.

[28] Ed. Papadopoulos-Kerameus, Petersburg, 1905 (Lucrările Universităţii).

[29] Guilland, în „Mélanges" Diehl, I, 121—140.

[30] Treu, *Matthaios, Metropolit von Ephesus. Über sein Leben und seine Schriften*, „Programm", Potsdam, 1901.

[31] Episcopul Arsenie, *Callistos, patriarh de Constantinopol* (în l. rusă).

[32] Idem, *Filoteu, patriarcha konstantinopolskogo XIV veka tri reatchi k episcopu Ignatiu*, Novgorod, 1898. Prietenul său, Nil din Rodos, „B.Z.", IV, 370—373 (după Arsenie). Pentru patriarhul Euthymie II (1410—1416), „R. ét. gr.", VI (1893), 271—272.

[33] Papadopoulos-Kerameus, Ὀκτὼ ἑλληνικαὶ περιγραφαὶ τῶν ἁγίων τόπων ἐκ τοῦ XIV, XV καὶ XVI αἰῶνος, Petersburg, 1903.

[34] Ed. Papadopoulos-Kerameus, în publicaţiile Societăţii palestiniene ruse, XXIX (1890).

[35] Despre Holobolos: *Manuelis Holoboli Orationes II*, ed. Treu, „Programm", Potsdam, 1907; Sideridis, Μανουὴλ Ὀλοβώλου ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ η' τὸν Παλαιόλογον, în Ἐπετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, III, 85—93; episcopul Arsenie, *Manuel retorul* (în l. rusă), Moscova, 1890; Treu, în „B.Z.", V, 538 ş.u.; C. Wendel, *ibid.*, XVI, 460—467; *ibid.*, XIX, 331 ş.u. Rostagno, în „Studi italiani di filologia classica", V (1897), 287 ş.u., Bées, Ἔκθεσις, 40. Despre programul şcolilor (rugăciuni, Euripide, Teofilact Symokatta, indice), Drexl, în „Bayerische Blätter für das Gymnasialwesen", 1922. Despre Bryennios, ed. Boulgaris, Leipzig, 1768—1784; Philipp Meyer, în „B.Z.", V, 74 ş.u.

[36] Vezi şi Oeconomos, în „Mélanges" Diehl, I, 225—233.

occidentali la Conciliul de la Constanza, și el va găsi fraze de critici amare contra lui Dimitrie Cydones [j]. Dar totodată va scoate în evidență tot ce știe despre antichitatea clasică. Totuși pot fi aflate cu plăcere în mijlocul paradei sale de erudiție și descrieri ale naturii [37].

Furia teologică se mai cheltuiește cu prisosință și în *Viața Sfîntului Ignatie*[k] de către pretinsul Nicetas Paflagonianul, operă din secolul XIV [38], în vreme ce adevăratul Nicetas ar fi participat la conflicte de același gen din secolul IX.

Aceluiași grup de cărturari din acest secol — a cărui activitate arată cît de mult Imperiul și cultura erau entități deosebite — îi aparține și Manuil Moschopulos, epistolograf și apărător al ortodoxiei contra latinilor [39]. Nepot al unui arhiepiscop al Cretei, i se întîmplă să fie purtat pe valurile Mediteranei. În această calitate de om care a călătorit în țările latinilor — și care în curînd nu va mai constitui o raritate — el seamănă cu acel Ioan
203 Kyparissiotes // care, reușind să-și însușească elementele unei științe dogmatice complete, l-a însoțit pe papa Grigore XI [l] în timpul călătoriei sale romane [40], în cursul căreia „filozoful grec" a fost obiectul unei atenții speciale din partea curții pontificale, unde fusese poftit și Dimitrie Cydones, marele epistolograf al vremii, despre care va fi vorba mai tîrziu. El este un bizantin împăcat cu Roma, ca Bekkos, dar sămînța aceasta este rară.

Acest zel combativ trece și în alt domeniu decît al polemicii cu latinii. Vine un moment cînd spiritul italian pătruns de misticismul franciscan [41] se unește cu tendințele mistice aduse din Asia, spre a se ciocni în sfîrșit cu spiritul disciplinat al mănăstirii constantinopolitane.

Călugării de la Muntele Athos [42] aveau și opinii politice: ei intervin pe lîngă împărăteasa Ana pentru a împăca pe cei doi împărați [43]. Alături de ei — căutînd să opună marile interese ale ortodoxiei ambițiilor meschine ale rivalilor pentru coroană — se aflau în tot Imperiul acei „turbați" care erau zeloții „dușmani" ai „politicilor", adică oarecum ai politicienilor. Plebea era întotdeauna de partea călugărilor turbulenți [44]. Vremea conflictelor între Verzi și Albaștri părea că revine, dar circul era transportat acuma în arena în care statul oportunist era în luptă cu biserica imuabilă și eternă. Din partea

---

[37] Ph. Mayer, *Des Joseph Bryennios Schriften, Leben und Bildung*, în „B.Z.", V, 74 ș.u., idem, *Joseph Bryennios als Theolog*, în „Theologische Studien und Kritiken", 1896,282 ș.u., și Dräseke, în „Neue kirchliche Zeitschrift", VII, 208 ș.u.

[38] Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", VI (1899), 13—38. Părere contrară la Vasilievski. *ibid.*, 39—56. Această părere este primită cu violență de E. Kurtz, „B.Z.", IX, 275—276. Dar ne putem întreba dacă aceeași pasiune pe care o regăsim în secolul XIV se potrivește cu secolul IX.

[39] L. Levi, în „Studi italiani di filologia classica", X (1902), 55—72. Cf. Heisenberg, în „B.Z.", XI, 581—582.

[40] Vezi Mercati, în „B.Z.", XXX, 496 ș.u. Pentru operele sale, Krumbacher, *Biz. Litt.*, 106 ș.u. Un tesalonician, retorul Teodul Magistros, a povestit călătoria sa la Constantinopol unde venea să apere pe un general care merita recunoștința orașului; Treu, în „Jahr. f. class. Philologie", Supliment, XXVII, 1, Leipzig, 1900.

[41] Există o versiune greacă a operelor Sf. Francisc; „É.O.", (1929), 167 ș.u.

[42] O diplomă aragoneză pentru a-i apăra de catalani; Finke, *Acta*, nr. 554 (1308).

[43] Cantacuzen, II, 209—210; Nikefor Gregoras, II, 620.

[44] *Ibid.*, I, 165, 193, 360. Cf. Pachymere, I, 277, 280, 314.

204 „democraţilor" fanatici // se stabilea o legătură cu opoziţia foştilor patriarhi [ai Imperiului de] la Niceea, ca acel Arsenie care vrusese să joace faţă de împăratul Mihail[m] rolul lui Ambrosie faţă de împăratul Teodosie [45]. În cearta dintre cei doi împăraţi omonimi, „zeloţii" populari erau legitimişti [46].

Lumea era dispusă să se agaţe de orice pretext de agitaţie, căci agitaţia era un scop, nu un mijloc, pentru instigatorii de dezordine, cărora interesul statului le era absolut indiferent. Dacă în motivul ales mai era şi o posibilitate de a ataca pe latini, aceşti cumpliţi concurenţi economici, nu numai la Constantinopol, dar şi la Tesalonic, şi în toate porturile, cu atît mai bine.

Dar iată că un grec din Calabria, Varlaam[n], care a fost folosit pentru a-i promite papii Unirea, călugăr trăind în ambianţa trepidantă a Italiei, a îndrăznit să se lege — el ortodox faţă de ortodocşi — de concepţia de patru ori seculară a Muntelui Athos, mănăstirea contemplaţiei sacre [47].

Căci nu era în spiritul său nimica mistic în sensul occidental, acela al *Imitaţiei lui Isus Hristos* căreia i se puteau opune interpretări subtile, ca acelea ale arhiepiscopului tesalonician Grigore Palamas, fost călugăr atonit
205 (c. 1296—1357/8), care era şeful „hesychaştilor" [48], // dar fondul era tot cel vechi. Era pentru şovinii greci ca un atac napolitan pe coasta Epirului. Era încă o sfidare căreia trebuia neapărat să i se răspundă.

În jurul unei discuţii despre lumina imaterială de pe muntele Tabor, care a determinat dezbaterile unui conciliu în toiul mizeriei politice şi economice de la Constantinopol [49], s-au adunat ca de obicei tot ce putea să existe ca amărăciuni înveninate, ca revanşe neîmplinite[50]. Masalienii[o], „bo-

[45] De adăugat despre aderenţii lui Arsenie, V. Laurent, în „B.Z.", XXX, 489 ş.u.; Sykoutris, în 'Ελληνικά, III, 15—44. Cf. opiniile lui Trotzki rezumate de Vasiliev, *op. cit.*, II, 256 ş.u.

[46] Tafrali, *Thessalonique au XIVe siècle*. Cf. Iakovenko, în „V.V.", XXI, 180 ş.u.

[47] Giannantonia Madalari, *Frà Barlaam Calabrese, maestro del Petrarca*, Roma, 1888. Încă dinainte, un Aspasios chemat din Calabria prin 1306, fusese dascălul de latină al lui Harmenopoulos; vezi Fuchs, *Schulen*, 65.

[48] Despre hesychaşti, vezi Dräseke, în „Z. f. w. Theol.", XLII, (1899), 427—436; *Les Hésychastes avant le XIVe siècle*, în „É.O.", V, 1 ş.u. 'Εκκλησιαστικὸς φάρος, V (1910). Despre rolul lui Grigore Sinaitul (din Cipru); „B.Z.", IV, 200—207; J. Bois, în „É.O.", V, 65—73; idem, *Les débuts de la controverse hésychaste*, *ibid.*, 353—362. Despre Palamas, *Gregorii Thessalonicensis X orationes*, ed. C. F. Matthaei, Petrograd, 1876; Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ ὁμιλίαι τεσσαράκοντα καὶ μία, Ierusalim, 1857; Sofocle C., ὁ ἐξ Οἰκονόμων *122 Omelii*, Atena, 1861: *Decalogul Noului Testament*, Atena, 1851; A.K.O., *Gregorii Palamae Prosopopeia*, ed. Alb. Zahnicer, Halle, 1884; o epistolă, în Δελτίον din Atena (1889), 227—234 (ed. Treu); Migne, *P. Gr.*, CL—CLI; Gr. Ch. Papamichail, 'Ο ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, Petrograd-Alexandria, 1911 (bibliografie, 41 ş.u.; idem, în 'Εκκλησιαστικὸς φάρος, 1908, 297—339); „B.Z.", V, 636; Papadopoulos-Kerameus, *ibid.*, VIII, 70 ş.u.; Jugie, *Grégoire Palamas et l'immaculée conception*, în „Revue Augustinienne", IX (1910), 567—574; Νέος 'Ελληνομνήμων, XVI, 3 ş.u.; Ph. Meyer, în „Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche", ed. 3-a, XIV, 599—601; Béés, în 'Αθηνᾶ, XV (1904), 638 ş.u.; XVIII (1905), 39 ş.u.; J. Bois, *Le synode hésychaste de 1341*, în „É.O.", VI, 50 ş.u. Pentru succesorul său Grigore Kalothetis, Béés, în „B.Z", XVII, 86 ş.u.

[49] Nikefor Gregoras, II, 749 ş.u., 781 ş.u.; călătoria lui Tafur (ed. spaniolă, Madrid, 1874; trad. engl. Londra—New York, 1925); Guy le Strange, *Clavijo, Embassy to Temerlane 1403—1406*, Londra, 1928; Berthe de Khitrowo, *Pèlerinage russe*. Alte descrieri de călătorii, în Vasiliev, *op. cit.*, II, 378—380.

[50] Vasiliev, în „Studi bizantini", III, (1931), 153—154.

gomilii"[51], imitatorii indienilor omfalopsihiţi, au fost atacaţi nu numai de călugărul străin care a îndrăznit să predice la Constantinopol şi să caute un refugiu în tumultosul Tesalonic, plin de latini care ar fi trebuit să-i fie favorabili, dar şi de reprezentanţi ai clerului secular luminat, succesori ai lui
206 Blemmydes, dintre cei care // erau mîndri să reprezinte o civilizaţie — creştină este adevărat — dar avidă să caute idei în tezaurul antichităţii elenice.

Cearta dintre călugări şi cărturari s-a terminat cu victoria[p] celor dintîi[52]. Hotărît lucru „democraţia" în rasă călugărească era mai puternică: dar democraţia „în zdrenţe" a arătat, prin răscoala de la Tesalonic (1342—1349), că nu îi era inferioară cu nimic.

Marele oraş a oferit timp de cîţiva ani spectacolul unui oraş din Ţările de Jos în frămîntările unei revoluţii sociale. Totul este absolut latin. Ca în centrele italiene sfîşiate de lupte civile, ca la Florenţa de pildă, sînt alungaţi acei „aristocraţi" care nu au fost ucişi în momentul primei explozii de ură. Un consiliu ales[r] a guvernat pe tesalonicieni, care erau aproape separaţi de Imperiu[53].

Pentru prima oară la Constantinopol şi la Adrianopol de asemenea, unde lumea se năpusteşte asupra celor bogaţi şi puternici[54], la Demotika[s]
207 unde se revoltă plebea[55], se produce o dezbinare politică sub influenţa // pasiunilor sociale. Să nu uităm că în acel Occident cu care [Bizanţul] e tot mai strîns legat, este epoca tulburărilor orăşeneşti la Paris, ca şi a „Jacqueriei" ţăranilor din Franţa. Se jefuieşte dintr-o tabără în alta, între zidurile oraşului imperial; şi plebea vădeşte instincte sîngeroase ascunse pînă atunci; se aruncă porecle ca aceea de τοιχώρυχοι, creată sau culeasă de Cantacuzenul însuşi. Clasa mijlocie μέσοι τῶν πολιτῶν a suferit şi ea de aceste manifestări[56].

Dar nu în încăierarea dintre varlaamiţi şi palamiţi, ci, dimpotrivă, în afara ei se află marele şi adevăratul mistic al epocii, Nicolae Cabasilas († 1371), un tesalonician, ca şi unchiul său Nil, succesorul lui Grigore Palamas la Scaunul arhiepiscopal al oraşului, dar care fusese la începutul veacului la Constantinopol, unde avea o rudă şi unde a fost foarte bine primit la Curte. El este autorul unor comentarii teologice, al unei scrieri violente contra lui Gregoras (de fapt cel mai mare teolog al vremii), al unei critici a cametei, a două elogii de sfinţi. Scrisorile sale par mai importante decît

[51] Nikefor Gregoras, II, 714 ş.u.

[52] Nikefor Gregoras, II, 767 ş.u., 813 ş.u., 819 ş.u., 830 ş.u. (discuţia cu Palamas), 877 ş.u. (anul 1351). Cf. Cantacuzen, I, 543, 556 [Grigore Akyndinos, care a fost condamnat în sinodul din 1341, îl cunoaşte tot atît de temeinic pe Euclid (= geometria), ca pe Aristotel şi Platon]. Pentru „metoda de rugăciune hesychastă", vezi „O. Chr.", IX, nr. 36; Jugie, în „É.O.", (1931), 179 ş.u., 397 ş.u. (1368, decizia patriarhului Filoteu). Cf. Migne, *P. Gr.*, CLI, c. 773 ş.u.; *ibid.*, C; II, c. 1241 ş.u., 1269 ş.u. (condamnarea lui Varlaam); CLIV, c. 693 ş.u. (Cantacuzenul contra lui Varlaam şi Akyndinos). Iambii lui Akyndinos contra lui Palamas, *ibid.*, CL, c. 843 ş.u. Dialogul „Teofan" de Palamas, *ibid.* Biografia sa de către Filoteu, *ibid.*, CLI, c. 551 ş.u. Pentru patriarhul Nil, *ibid.*, c. 655 ş.u. Cydones contra lui Varlaam, *ibid.*, CLIV, c. 836 ş.u. Vezi şi Nikefor Gregoras, II, 795, 876 ş.u.

[53] Istoria acestei revoluţii a fost povestită de O. Tafrali, în *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris, 1913.

[54] Cantacuzen, II, 175—179.

[55] *Ibid.*, 287—288; cît şi 296, 301 ş.u., 432 ş.u.

[56] *Ibid.*, 177—181.

aceste exerciţii de retorică [57]. Dar ceea ce îl ridică pe o treaptă atît de înaltă în gîndirea timpului său este misticismul său fervent şi pur, care mai presus de botez şi de taina comuniunii aşază unirea cu Hristos prin dragoste: el anticipa asupra ideii, dacă nu şi a formei, atît de suave în Occident, a *Imitaţiei* [58].
208 // Cei doi Cabasilas — dintre care Nicolae a scris, alături de „Viaţa Sfintei Teodora", o „Viaţă întru Hristos" de o sentimentalitate cu totul occidentală, care ajută la caracterizarea stării de spirit din Bizanţ în secolul XIV [59] — aparţin aceleiaşi direcţii.

În Toma Magistrul, devenit călugărul Teodul, se vede cum un spirit nou mai înţelept, mai înţelegător, mai uman, care corespunde aceluia al Renaşterii occidentale pe care o precede cu un avans destul de mare, caracterizează această lume bizantină a Paleologilor la începutul acestui veac. Elogiul lui Grigore de Nazianz este în acelaşi timp un studiu de critică literară, de psihologie aplicată şi o predică de un stil care abia dacă are ceva comun cu teologia tradiţională. Apărarea în faţa împăratului a generalului „calomniat" Chandrenos are amploarea unei pledoarii a lui Cicero, iar informaţiile istorice sînt precise, amănunţite. Autorul recurge la tezaurul literar al antichităţii, de la Eschil la Aristofan, de la Oppian la Diogene Laertius, în epistolele sale de savoare clasică adresate intimilor săi, sau unor ocrotitori. El invocă toată geografia pentru a face elogiul insulei Cipru. Între el şi între Gregoras este un adevărat duel de erudiţie literară. Tratatul său despre educaţie adresat lui Andronic II nu are ariditatea aceluia al unui Blemmydes; un catehism al bizantinului îi este adăugat. El îndeamnă pe părinţi să nu-şi încredinţeze copiii sofiştilor [60]. Geografia Arabiei de Philostorgos îl interesează pe Toma în cel mai înalt grad. Combătîndu-l pe Libanius, el se pleacă în faţa talentului retorului. Sînt intercalate documente pentru epoca lui Constantin cel Mare. Adevăratul sentiment apare numai atunci cînd este vorba de lauda avantajelor vieţii monastice.

209 Dar mai tot locul este ocupat de retori profani. // Printre ei George Lecapenos, călugăr din Tesalia, în vremea aceasta nu este în fond decît un simplu comentator, cu toată Istoria lumii care i se atribuie. Rolul său este acela al unui gramatic, şi dacă a scris scrisori, dintre care vreuna este de o exprimare elegantă, este pentru a-i sluji de text pentru propriile sale explicaţii [61].

---

[57] Migne, *P. Gr.*, CXLVII, CL; Lampros, în Ἑλληνομνήμων, II, 299—323; Teofil Ioannou, Μνημεῖα ἁγιολογικά, Veneţia, 1884; Elter şi Rademacher, *Analecta Graeca*, Bonn, 1899; Jugie, în „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol, XV; Guilland, în „B.Z.", XXX, 96 ş.u.

[58] Krumbacher, *Byz. Litt.*, 158 ş.u. (cu bibliografia). *Ibid.*, 109 ş.u., despre unchiul său, mitropolitul de Tesalonic, mai ales Gass, *Die mystik des Nikolaus Cabasilas vom Leben in Christo*, ed, 2-a, Leipzig, 1899 (prima este de la Greifswald, 1849). Cf. Guilland, *La Correspondance de Nicolas Cabasilas*, în „B.Z.", XXX, 96—102.

[59] Migne, *P. Gr.*, CL. Şi pentru el, vezi „Actele" Congresului III de studii bizantine, p. 130.

[60] Migne, *P. Gr.*, CXLV.

[61] Vezi Siegfried Lindstam, *Georgii Lecapeni epistulae X priores cum epimerismis, edd. Siegfried Lindstam*, Uppsala, 1910; cf. „Eranos", XIX, 57—92; „B.Z.", VII, 400; Mordtmann şi S. Aristarchi, în „Syllogos" (Constantinopol), XXV, partea arheologică. Despre Lecapenos şi Zaridas, Dölger, în „Deutsche Litteraturzeitung", 1926, c. 1440 ş.u. Un spaţiu important îi acordă Krumbacher, *Byz. Litt.*, 558—560.

În aceeaşi categorie de retori, autori de scrisori şi de elogii, intră şi un alt membru al cenaclului din jurul Cantacuzenului, Teodor Pediasimos[62].

O literatură filozofică răsare pe de lături.

În aşteptarea operei lui Manuil Paleologul [s], îl avem pe Matei Cantacuzenul, fiul lui Ioan VI, autor a două discursuri, dintre care unul tratează despre *curiozitatea de a şti*, şi celălalt despre cele *„trei puteri ale sufletului"*[63].

S-a încercat să se schiţeze şi o viaţă a acelui filozof Iosif, originar din Sinope şi prieten al lui Gregoras, despre care îşi amintea cu pietate Teodor
210 Metochitul[64]. Era considerat // „filozof" şi Dimitrie Chrysoloras, mai degrabă pentru că acest spirit vioi se interesa de ştiinţe[65].

Poezia este reprezentată de versurile unui Nikefor Chumnos († 1327)[66]. Aşa-numitele „poezii" ale lui Teodor Metochitul (c. 1270—13 martie 1332), autor de scrisori, nu constituie decît un prinos cucernic către mănăstirea „tes Choras" pe care a refăcut-o în întregime şi unde şi-a sfîrşit zilele. Şi mai este întrebarea dacă această versificare cu cuvinte culese de la antici, nu este cumva opera altcuiva[67].

Un adevărat poet — cum fusese doar Constantin Manasses, cu totul pătruns de simţul frumuseţii şi capabil a vibra la ceea ce este mai gingaş şi mai adînc în suflet — este, în acest secol al paisprezecelea în care plutesc în aer miresme latine ca niciodată mai înainte, Manuil Philes[68].

Acesta († 1336) nu este chiar un Prodromos *redivivus*. Muza acestui
211 efesian, elev al lui Pachymere, // nu putea să-i insufle un asemenea spirit. Acest om în stare a se pune rău cu cei puternici, pînă a trebui să ajungă în închisoare, este mult mai multilateral şi el îşi alege uneori subiecte atît de grele ca acela împrumutat de la Elian şi Oppian; dacă face elogiul lui

[62] *Teodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant*, ed. Treu, în „Programul" gimnaziului Victoria din Potsdam, 1899.

[63] Republicate de de Boor, în Παρνασσός din 1888. Comentariul său asupra Bibliei, Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 85. Cf. Jugie, *L'éloge de Mathieu Cantacuzène par Nicolas Cabasilas*, în „É.O.", XIII (1910), 338—343.

[64] Treu, în „B.Z.", VIII, 1 ş.u. Cf. Dräseke, în „Z. f. w. Theol.", XLII (1899), 612—620; Terzaghi, în „Studi italiani di filologia classica", X, (1902), 121—123. Un Ioan Kamateros: L. Weigle, *Johannes Kamateros*, Εἰσαγωγὴ ἀστρονομίας, Praga—Würzburg, 1907 (şi Leipzig—Berlin, 1908; vezi şi Regel, *op. cit.*, 44 ş.u. Un Teodor Kamateros, în „B.Z.", XIX, 7 ş.u.: epitaful de Tzetzes). Ca autor de lucrări despre medicină, vezi *Victoris de Falco in Ioannis Pediasimi libellum de partu septemmenstri ad novemmenstris modum editum*, Neapole, 1923. Un călugăr al Prodromului, Neofit, alcătuieşte un lexic farmaceutic; Vilh. Lundström, în „Eranos" (1904), 125—155.

[65] Despre el şi scrisorile sale, „B.Z.", III, 599—601; Treu *ibid.*, XXX, 106 ş.u. Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 400 ş.u.

[66] Cf. C. Martiri, *Spigolature bizantine : i versi di Niceforo Chumnos*, Neapole, 1900; „B. ngr. J.", IV, 96 ş.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 139.

[67] Treu, *Dichtungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites*, în „Programul" gimnaziului Victoria din Potsdam, 1895; Guilland, *Le palais de Théodore Métochite*, în „R. ét. gr.", XXX, 82—95; van de Vorst şi Delehaye, *op. cit.*, 35; Treu, în „B.Z.", VIII, 1 ş.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 140; XIV, 108; „Byz.", III, 265 ş.u. Despre ἔκφρασις a unui Manuil Phakrasis τοῦ Καντακουσινοῦ, vezi „Syllogos" (Constantinopol), XVI, 37; N. Ἑλληνομνήμων, XIII, 23 ş.u. — Despre un Mihail Moschopoulos, vezi Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.", XX, 215 ş.u. Despre „Monodile" lui Alexios Lamprenos, Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 359 ş.u.

[68] Ed. Miller, 2 vol.

Ioan Cantacuzenul este pentru că împăratul cărturar o merita cu prisosință. Gustul său pentru artă ne-a dat descrieri prețioase. I se poate ierta faptul de a fi crezut ca mai mulți scriitori ai Renașterii occidentale că un poet fără profesiune trebuie să găsească și el o bucată de pîine [69].

În poeziile sale este fără îndoială o proporție însemnată de plecăciuni în fața lui Andronic [II] Paleologul — datorită căruia singur, fără a o uita pe împărăteasa Yolanda [Irina], Philes declară că mai trăiește încă — alături de o retorică răsuflată, de complimente adresate prietenilor săi, între alții Ioan Cantacuzenul, de colecții de cuvinte rare și arhaice. Dar chiar dacă nu există nimic mai plat decît înșirarea victoriilor unui protostrator bizantin, totuși se simte prospețimea izvoarelor în versurile în care începe prin a opune „iernii aspre" „blîndețea prieteniei".

Dar mai ales cenaclul din jurul Cantacuzenului — ajuns după aceea modelul cercurilor care au apărut în Italia secolului XIV, în principalele sale centre — este cel care atrage printr-o corespondență oricît ar fi de construită
212 și de fardată, dar de o // atitudine demnă și de o formă desăvîrșită. În frunte trebuie așezat Dimitrie Cydones, principele acestor epistolografi.

Uneori scrisorile sale au un conținut real, ca aceea care critică lipsa de sentiment a venețienilor față de Pelopones [70]. Chiar și fără aceasta, ele atrag prin eleganța, măcar și artificială, a stilului [71]. Dar o notă de realitate percepută direct, de simț pentru acțiunea liberatoare, caracterizează toate scrierile lui Cydones. Acela care protestează contra spaimei morții se ocupă de soarta nenorocitului Gallipoli [t], pe care unii voiau să-l restituie sultanului Murad, de primejdia în care se află Tesalonicul, de condițiile în care ar putea fi apărat Imperiul [72], cot la cot cu latinii și nu cu „mysii" [t] bulgari și cu „triballii" sîrbi. El este un cugetător politic și poate singurul din vremea aceasta.

---

[69] Ediții: *Manuelis Philae Carmina Graeca*, ed. Weinsdorf, Leipzig, 1708; F. Lehrer și F. Dübner, *Poetae bucolici e didactici*, Paris, 1846; Miller, *Manuelis Philae Carmina*, Paris, 1855—1857; ed. Miller a Poeziilor, *Carmina*, 2 vol., Paris, 1855—1857; Emidio Martini, în „Rendiconti del. r. Istituto Lombardo", seria 2, XXIX, 1896; cf. A. Martini, *Manuelis Philae Carmina inedita*, în „Atti" ale Academiei din Neapole, XX (1900) și judecata atît de aspră din „Encyclopaedia britannica". Apoi: Maas, în „B.Z.", XII, 625 ș.u.; C. von Holzinger, *ibid.*, XX, 384 ș.u. (Panegiric); „B. ngr. J.", IV, 51 ș.u.; M. Gedeon, în Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, III (1883); Chrysant Loparev, *Poetul bizantin Manuil Files pentru istoria Bulgariei în secolele XIII—XIV* (în l. rusă), Petersburg, 1891. Vezi și bibliografia în Krumbacher, *Byz. Litt.*, 779—780.

[70] Vezi Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 1213 ș.u.; Laurent, „É.O.", 1931, 339 ș.u. (Corespondență); *Demetrii Cydonii de contemnenda morte oratio*, ed. Heinrich Deckelmann, Leipzig, 1901 (cf. „B.Z.", X, 659); Gius. Jorio, *L'epistolario di D. Cidone*, în „Studi italiani di filologia classica", V (1897), 257—286; Treu, în „B.Z.", I, 60; Lampros, *ibid.*, V, 339—340; Jugie, în „É.O.", (1928), 385 ș.u. (traduceri din Toma d'Aquino); *ibid.*, XVII, 97 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 205 ș.u.; XIV, 206—207; Cammelli, în „B. ngr. J.", III, 67 ș.u., 282 ș.u.; idem, *ibid.*, IV, 77 ș.u.; (1926) 48 ș.u.; „Studi bizantini", II (1927), 237—242; Cammelli, *Personaggi bizantini dei secoli XIV—XV attraverso le epistole di Demetrio Cidonio*, în „Bessarione", XXIV; *Brevi notizie su Demetrio Cidonio, della vita e delle opere*, în „Studi italiani di filologia classica", seria nouă, I (1930), 140—165; Sykoutris, *ibid.*, V, 467 ș.u.; Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Calica e Teodoro Meliteniote*, Roma, 1932. — Pentru un poem despre Alexandru pe baza lui Pseudo-Callistene (ms. din 1388), Christensen, în „B.Z.", VII, 366 ș.u.

[71] Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 207—208.

[72] Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 976 ș.u., 1099 ș.u., 1213 ș.u.

Aceleiaşi categorii de spirite de libertate deplină aparţine şi Manuil
Chrysoloras, emisarul stăpînului său în Occident (unde este destinat să-şi
213 încheie cariera la Constanza), care va expune împăratului // Manuil cele vă-
zute la Londra şi la Roma, pe care o preamăreşte, alături de splendorile
propriului său Bizanţ [73].

Maxim Planudes, poet şi traducător din latină — limbă pe care lumea o înţelege acum şi pentru care are interes — şi care l-a reluat pe Esop[74], va încerca chiar să reînvie idila în dialogul său între Cleodem şi Thanyras, cu elementele sale de magie copilărească [75].

Atît prin scrisorile sale, de un ton atît de mîndru în mizeria politică şi financiară ambiantă, cît şi prin frumosul elogiu funebru al fratelui său Teodor, împăratul Manuil se va rîndui şi el printre scriitorii distinşi ai epocii sale[76].

Filonul satiric al călătoriilor în Infern este exploatat şi de autorul scrierii
„Mazaris"", în care intră atîta realitate contemporană. Popularul Holobolos
214 joacă rolul care fusese atribuit lui Prodromos în lucrarea // din secolul XII [77].
Se simte acelaşi spirit ca în dialogurile „Hermippos" [78] şi mai ales „Hermodatos" şi „Monokles" ale lui Ioan Katrarios [79]. Traducător al lui Lucian şi autor al unei descrieri a Perei genoveze, poet cînd îi vine inspiraţia, Alexios Makrembolitul aparţine aceleiaşi lumi [80].

În sfîrşit, tot în epoca Paleologilor din secolul XIV, Constantin Harmenopolos, constantinopolitan, rudă a Cantacuzenilor, nomofilax al Imperiului († 1383), a redactat, alături de o apărare a ortodoxiei, cunoscutul său „Hexabiblos" care a avut o aşa mare răspîndire şi a fost folosit drept cod în Basarabia pînă în zilele noastre [81].

Istoria majoră e reprezentată de Grigore Pachymere, care nu avea decît nouăsprezece ani în momentul cînd ai săi s-au reîntors la Constanti-

---

[73] *Ibid.*, CLVI, c. 24 ş.u.

[74] Scrisori, ed. Treu *(Maximi Planudis Epistolae)*, Breslau, 1890; „B.Z.", V, 554—557 (raporturi cu Boetius); Kougeas, *ibid.*, XVIII, 106 ş.u.; XIII, 414 ş.u. (epigrame); N. 'Ελληνομνήμων, XV, 217 ş.u. (traduceri din latină); George C. Keidel, în „American Journal of Philology", XXIV (1903), 304—317.

[75] A. Eberhard, *Fabulae romanenses, I*, Leipzig (1872), 224—305; „Zs. der deutschen, morgenländischen Gesellschaft", XXVIII¹, 187, 572; C. Riv. Holzinger, în „Zs. f. die österr. Gymnasien", XLIV (1893), 385—419. Vezi şi J. Sturm, în „B.Z.", X, 433—452. Paul Κῆριξ căruia i se adresează scrierea, nu poate fi consulul genovez din Caffa (vezi *ibid.*, 451—452).

[76] Migne, *P. Gr.*, CLVI. Vezi memoriul lui Berger de Xivrey, *Mémoires sur la vie et les ouvrages de Manuel Paléologue*, în „Mém. de l'Ac. des Inscriptios", XIX² (1853); Legran, *Lettres de Manuel Paléologue*, I, Paris, 1893; Hase, în „Notes et extraits", VIII², 292 ş.u (discuţia lui Manuil cu un musulman); Diehl, *L'Empire byzantin sous les Paléologues*, în *Études byzantines*, Paris, 1905, 217—240; Νέος 'Ελληνομνήμων, XIV, 321 ş.u. (nişte „Canoane" pentru el).

[77] Papadopoulos-Kerameus, 'Ιερος Βιβλ., II, 533—536; idem 'Ανάλεκτα, I, 144—159.

[78] „B.Z.", V, 196 ş.u.

[79] *Io. Katrarii Hermodotus et Monocles, dialogi*, ed. Ant. Elter, Bonn, 1898.

[80] Ed. lui Mazaris: Boissonade, *Anecdota*, III, 112—186; Ellissen, *Analekten*, IV; Treu, *Mazaris und Holobolos*, în „B.Z.", I, 86—97; Lampros, *ibid.*, V, 63—73; Dräseke, *Byzantinische Hadesfahrten*, în „N. J. f. das klass. Altertum", XXIX, 343—366; Tozer, *Byzantine Satire*, în „J. hell. st.", II, 232—270. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 492—498. Cf. un Maxim Mazaris, autor de canoane, Νέος 'Ελληνομνήμων, V, 63 ş.u. Vezi şi p. 218.

[81] S. Ch. Sakellariades, Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κ. 'Αρμενοπούλου, Atena, 1916.

nopol, şi mai ales de Ioan Cantacuzenul, autorul unor strălucite „comentarii" după modelul celor ale lui Cezar, de o construcţie sigură şi solidă, folosind o limbă strict disciplinată pe care istoriografia bizantină nu o mai cunoştea de mult [82].

215 // El este un om mîndru pînă la orgoliu de o descendenţă pe care o opune Paleologilor, uzurpatori ai Lascarizilor. Propria sa suire pe tron este înfăţişată ca impusă de împrejurări, de persecuţiile duşmanilor săi şi nu de voinţa divină, căci credinţa sa creştină, desigur reală, nu se va manifesta decît atunci cînd va îmbrăca rasa călugărească [83], şi va combate, odată cu ereziile contemporane, şi islamismul ameninţător [84]. Afirmînd că vrea să consemneze doar fapte în memoriile sale, el scria în realitate o amplă şi strălucită operă de justificare a unui regim care se prăbuşise. Într-un stil pe atît de savant, pe cît de inteligibil tuturor, el a dat cea mai bună operă de istorie care a fost scrisă vreodată în Bizanţ [85]. Dimpotrivă, paflagonianul născut la Heracleea, Nikefor Gregoras — elev şi comesean al patriarhului Ioan Glykys, ca şi al marelui logothet Teodor Metochitul, ai cărui copii îi va creşte mai apoi, cleric chemat la curtea lui Andronic II pentru discuţii teologice, însărcinat apoi cu o misiune în Serbia, devenit după aceea monahul Antonie la mănăstirea *Maica-domnului-de-la-ţară*[v] şi totodată cartofilax — el este un teolog din vocaţie şi pasiune [86], dînd şi primind lovituri pentru slava lui Dumnezeu şi de asemenea şi un astronom, căci a căutat să determine mai bine data Paştelor şi a expus felul în care trebuie dus mai departe astrolabul. Ptole-
216 meu // îl interesează tot atît cît filozofii şi se ocupă şi de vise. Ştiinţele naturale îl seduc şi ele. Retorica îl încîntă şi ştie să compună versuri [87]. Scrisorile sale vădesc un spirit plin de curiozitate, pe care totul îl atrage şi îl reţine. Dar laudele pe care le decerne corespondenţilor săi fără nici o deosebire, nu indică un spirit cinstit şi deschis. Cititorul este scîrbit de laudele slugarnice şi nu află o notă de sinceritate, ba chiar de omenie, decît atunci cînd se uită pe sine şi povesteşte călătoria sa în Serbia cu scopul de a pregăti căsătoria regală, drumurile sale peste cîmp şi pe malurile Strymonului (Struma), asupra căruia nu uită să stăruie cu toată puterea retoricii sale. Cînd este vorba de lună nu se lasă pînă nu îi determină exact poziţia faţă de „al doilea excentric tere-

[82] Vezi Parisot, *Jean Cantacuzène, homme d'État et historien*, Paris, 1845; Heisenberg, *Aus der Geschichte und Litteratur der Palaiologenzeit*, München, 1920; Dräseke, *Zu Johannes Kantakuzenos*, în „B.Z.", IX (1900), 72 ş.u.; Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 62 (un ms. al lui). Pentru un alt Ioan Cantacuzen, Gerola, în „Byz.", VI, 379 ş.u. Un Cantacuzen Solitarius, *Codices mosquenses*, citate, p. 15. Despre reîntoarcerea lui Ioan V la Constantinopol (22 noiembrie 1355) şi călugărirea lui Ioan VI (10 decembrie), Νέος 'Ελληνομνήμων, VII, 143; XIV, 403. Pentru „Codinus" asupra ceremoniilor, compilaţie contemporană, Ostrogorsky-Stein, în „Byz.", VII, 185 ş.u.; Diehl, în „R. ét. gr." (1903), 28 ş.u.

[83] L-a atacat pe Varlaam, dar totodată şi pe toată această lume de călugări gămani şi beţivi, III, 173—175. El vizitase Athosul pentru a cere rugăciuni, *ibid.*, 176. Vrînd să se facă monah şi stabilindu-se la Vatopedi, el este împiedicat de împărat; *ibid.*, 177—179. Condamnarea sa de către Gregoras, *ibid.*, 181—182.

[84] Dialog între Samseddin de Ispahan şi monahul Meletios; Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 372 ş.u.

[85] Despre moartea sa, *ibid.*, CLVII, c. 25.

[86] 'Εμοὶ δὲ εἷς νόμος ἐκ παντὸς τρόπου τὰ συνείσοντα ἐμοὶ ζητεῖν.

[87] Vezi şi biografia sa de Guilland, în fruntea *Corespondenţei* (Paris, 1927) şi în *Essai sur Nicéphore Grégoras, L'homme et l'œuvre*, Paris, 1926.

stru" şi el dă numele de „*mysi*" bieţilor ţărani bulgari pe care i-a aflat în calea sa şi care îndeplineau slujbe de păzitori ai defileurilor. Totodată el descrie şi satul Strumitza, a cărui biserică nu cunoaşte, din păcate, frumoasele cîntări ritmate[88]. El nu are decît dispreţ pentru copiii care îşi mînă turmele. Doar doamnele sfîrşesc prin a-l capta. Dar istoricul află accente emoţionante cînd descrie durerea pentru agonia soţului ei Ioan Paleologul a Cesarissei [w], soacra „regelui tribalilor" [x], care este pentru el înainte de toate fiica învăţătorului şi ocrotitorului său, Teodor Metochitul. În toate celelalte pasaje, în lipsa realităţii concrete, amintirile antichităţii sînt singure puse la contribuţie.

Opera sa de istorie, foarte întinsă, care începe în 1261, este rodul odihnei silite de prizonier care i-a fost impusă de acelaşi Cantacuzen, pe care
217 îl laudă cu imparţialitate // ca adînc cugetător şi chiar ca om cinstit [89]. Spirit curios, dar confuz, el cuprinde în istoria sa toate amintirile sale din toate domeniile. Simţul armoniei în construcţie, demnitatea formei care caracterizează atît de favorabil pe maestrul şi rivalul său îi lipsesc mult prea mult.

Pe lîngă acestea el tratează tot felul de chestiuni în dialogurile sale: Combaterea erorii, Philomate, Florentius [90].

Confruntată cu cronica în versuri a lui Ephrem (pînă în 1261), care este o lucrare foarte modestă [91], Istoria ecleziastică înjghebată de Nikefor Calistos Xanthopoulos se înfăţişează ca prima lucrare de acest gen care a fost încercată după Evagrius [92].

Prefaţa constînd din elogiul tradiţional al împăratului nu se potriveşte cu subiectul. Autorul descrie frumuseţea fizică a stăpînului şi se îngrămădesc notele antice pentru a-i scoate în relief calităţile. Abia la sfîrşit cîteva rînduri ni-l arată pe creştin. El face critica predecesorilor săi, de la Eusebiu la Evagrius, fără a uita pe istoricii pierduţi, Teodor lectorul, Vasile din Cilicia. Ei au făcut rău că nu au cuprins în lucrările lor tot trecutul bisericii pînă în epoca lor, dar el însuşi declară că nu vrea să treacă mai departe de schisma lui Photios. Deşi protestează că predecesorii săi au amestecat în scrierile
218 lor destulă istorie profană, el însuşi nu va proceda altfel, situînd // idila sacră a lui Hristos în cadrul istoriei contemporane. La fiece pas apar confruntări şi interpretări de texte. Este un fel de religie pentru cei mai distinşi şi mai exigenţi dintre savanţi. Parabolele lui Isus sînt supuse unei adevărate analize de critică literară şi drama sacră este înfăţişată ca o serie de episoade din istoria în curs. Ceea ce interesează mai degrabă pe autor este explicarea Învierii. Nu este nici o îngenunchiere, nici un strigăt de pasiune

---

[88] Pasajul (p. 41) este greşit tradus de Guilland. Gregoras spune că ei nu sînt capabili de această armonie care se găseşte şi la semi-lidieni şi semi-frigieni, totuşi semibarbari ei înşişi.

[89] Vezi şi elogiul lui George de Cipru; I, 155.

[90] Guilland, *Essai*, 163 ş.u. Vezi C. E. Ruelle, *Nicéphore Grégoras*, în „R. ét. gr." (1895), 251—255; Terzachi, în „Studi italiani di filologia classica", XII (1904), 181—217; Dräseke, în „B.Z.", X, 106 ş.u. (raporturile sale cu Ioan Cantacuzen); Mercati, în „Bessarione", 1918; Ostrogorsky, în „Deutsche Litteraturzeitung", 1925, c. 1677—1701.

[91] 'Εφραιμίου Χρόνικον, ed. Bonn şi Migne, *P. Gr.*, CXLIII. Cf. Souarn, în „É.O.", I, 113 ş.u. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, I, 390 ş.u.

[92] Migne, *P. Gr.*, CXLVI—CXLVII. Cf. Bidez şi Parmentier, *De la place de Nicéphore Callistos Xanthopoulos dans la tradition des mss. d'Évagrius*, în „Revue de l'Instruction Publique en Belgique", XL^{3} (1897); Papadopoulos-Kerameus, în „Byz.", V, 357 ş.u. (poezii).

indignată a creştinului. Este chiar un portret fizic al Domnului, care e foarte ciudat, stăruind asupra faptului că el semăna întocmai cu Fecioara Maria. El îl laudă pe Traian prigonitorul, iar ereziile îl interesează din punctul de vedere al ideilor. Peste tot se manifestă curiozitatea sa pentru cărţi [93].

Cît despre Ephrem, istoricul în versuri al Cezarilor, el rezumă prin 1313, într-o formă corectă, dar lipsită de orice relief, vechile cronici. Povestirea sa capătă amploare cu Comnenii, fără a oferi elemente noi, nici chiar pentru epoca restaurării greceşti. El este mai original cînd versifică o istorie a patriarhilor de Constantinopol [94].

Printre istoricii mărunţi ai epocii trebuie rînduit şi Alexios Makrembolites care a descris conflictul bizantino-genovez din 1348 [95]. Iar de la Andrei Libadenos, care trăia la Trapezunt către mijlocul secolului XIV, avem o Περιηγητικὴ Ἱστορία, o descriere a Armeniei, o profesiune de credinţă, scrisori şi poezii [96].

219 Poporul citeşte, bineînţeles, altfel de lucrări. Aşa // de pildă istoria redată în versuri, pe cît de scurte, pe atît de anoste, ale „prea ilustrului şi prea înţeleptului bătrîn" pe care fiii săi vor să-l vîndă la Constantinopol. Ea aparţine prin epitetele date „marelui Bizanţ", „marelui Oraş (Polis) — ilustra şi de trei ori fericita întemeiere a lui Constantin cel Mare" — ca şi prin dregătorii imperiali menţionaţi în text (mesazonul, logothetul) aproximativ acestei epoci. Oamenii se mai distrau cu înfăţişarea, sub forma unor dialoguri în limba înţeleasă de toată lumea, a unor discuţii de o filozofie comună, cum e dialogul dintre Nenorocire şi Fericire [97]. Limba este familiară, plină de termeni uzuali: viaţa actuală se oglindeşte în ea cu felul ei de a gîndi şi de a se exprima. Simţi prezenţa acestui popor din Bizanţ care în cursul secolelor şi-a schimbat atît de puţin firea, încît nu se poate atribui o dată unei scrieri de felul acesta. Cu darul de a personifica noţiunile abstracte, care corespund procedeelor literare ale Occidentului, mai ales începînd din secolul XIII, se ajunge prin manevrarea abilă a acestor păpuşi, la construirea unei întregi mici comedii de moravuri. Anumite elemente ne îndreaptă chiar spre basmele populare.

Genul alegoriilor apăruse încă de mai înainte. Aceea a măgarului, a lupului şi a vulpii pomenind de Leon cel Înţelept şi de Lombardia, este redactată în termeni care ne duc gîndul la secolul XIII [98]. Într-un alt apolog animalele se adună împreună la 15 septembrie 1364 [99]. Cum „rhomeii" sînt pomeniţi alături de „franci" [100] trebuie căutat poate locul său de provenienţă în Creta sau în Cipru. Dealtminteri ultima formă a Poulologului cu sara-

---

[93] Migne, *P. Gr.*, CXLV.

[94] Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 390 ş.u. Sînt elemente istorice şi în scrisorile împăratului Manuil; ed. Migne, *P. Gr.*, CLVI, 91 ş.u. şi ed. Berger de Xivrey, citată anterior.

[95] Papadopoulos-Kerameus, Ἀναλέκτα, Petersburg, 1891.

[96] Bănescu, în Βυζαντίς, II (1912), 257—295. Cf. Heisenberg, în „B.Z.", XXII, 542. Vezi mai sus p. 214.

[97] Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων, III, 402 ş.u.

[98] Wagner, *Carmina*, 124 ş.u.

[99] *Ibid.*, 141.

[100] *Ibid.*, 158.

zinii [101] săi ne îndreaptă spre o epocă mai veche: este una din bucăţile cele mai bune într-o formă aleasă. Este vorba despre franci şi despre cavaleri,
220 de Φράγκισσαι şi despre // Ospitalieri φρέρεις în Zagora bulgarilor şi vlahilor (ἐκ τῆς Ζαγορᾶς Βούργαροι εἴτε Βλάχοι) [102], tătarii fiind aşezaţi alături de bulgari (βουργαροαναθρέμμενοι) şi ţara tătarilor în faţa „Romaniei" [103].

În acest secol savant poeţii nu dispreţuiau ritmul săltăreţ de o aşa plăcută vioiciune a cîntecului popular, în care pe la 1350 Marcu Anghelos cînta dragostea, a cărei origine se silea poetul să o afle [104].

NOTE

a. Simion, fratele vitreg al lui Duşan, era strănepotul lui Constantin Porfirogenetul, fratele lui Andronic II. Mama sa era Maria, în vreme ce a lui Duşan era o Teodora.

b. Datînd din 1341.

c. Din familia Lusignan (1192—1267), apoi de Antiohia-Lusignan, pînă în 1474.

d. Substituiţi familiei Sanudo cu care erau încuscriţi. În 1383 Niccolo Crispi, senior veronez din Eubeea, este ajutat de Veneţia contra lui Riccolo dalle Carceri, descendent din familia Sanudo, trecut în tabăra genoveză, ca să-l înlăture pe acesta din ducatul de Naxos şi al Arhipelagului.

e. Ioan VII era fiul lui Andronic IV, el însuşi fiu rebel al lui Ioan V, pedepsit odată cu tatăl său printr-o orbire (parţială). După evadarea lor cu ajutorul Genovei şi o uzurpare vremelnică (1376—1379) a tronului lui Ioan V, a urmat o împăcare: Andronic IV primea ca feudă Selymbria cu oraşele Heracleea, Rodosto şi Panion din apropierea Capitalei şi era recunoscut ca moştenitor al Imperiului împreună cu fiul său Ioan (VII). Dar la moartea lui Andronic (1385), Ioan V a desemnat ca moştenitor pe celălalt fiu al său, Manuil. În aprilie 1390, ajutat de Baiazid el detronează pe bunicul său Ioan V, care este însă reaşezat în scaun de fiul său Manuil II în septembrie. Ioan VII a continuat să fie o unealtă a lui Baiazid. A fost totuşi lăsat ca regent de către Manuil II în lipsa lui în Occident în 1399—1403, cînd Ioan refuză să predea Capitala turcilor.

f. Care îl ajutase pe Ioan V să reintre în Constantinopol contra lui Ioan VI în 1354 şi primise ca răsplată insula Lesbos şi mîna surorii împăratului reinstaurat.

g. Irina Lascaris, fiica împăratului Teodor II.

h. Călugăr al Muntelui Athos, propovăduitor al hesychasmului. A murit în 1346.

i. A fost pedepsit pentru că şi-a arătat sentimentele de milă şi înfiorare la orbirea nenorocitului Ioan IV Lascaris.

j. Militant al Unirii bisericilor, cu un rol însemnat în iniţiativa lui Ioan V. A fost secretarul lui Ioan VI Cantacuzenul. A tradus *Suma* lui Toma de Aquino. S-a convertit în cele din urmă la crezul roman.

k. Predecesorul persecutat al patriarhului Photios.

l. Papă (1370—1378). A mutat din nou sediul apostolic la Roma, după aşa-zisa „robie a Babylonului" de la Avignon.

m. Gata să trateze cu Roma pentru a abate primejdia unor cruciade latine contra Bizanţului. Toţi împăraţii niceeni au fost siliţi la aceasta, chiar dacă nu au mers chiar aşa de departe ca Mihail VIII.

n. Fusese trimis în misiune secretă de către Andronic III la Avignon la papa Benedict XII, în 1339, în speranţa provocării unei cruciade contra turcilor, pentru eliberarea oraşelor din Asia Mică. Era egumen al mănăstirii Mîntuitorului din Constantinopol. El preda la Tesa-

---

101 *Ibid.*, 181. Găsim totuşi Φρύγκος μὲ το καπποῦτζιν (glugă); *ibid.*, 183.

102 *Ibid.*, 186. Menţionate Niceea, 187, Zagora (în epoca lui Muntaner), 193. Cf. *ibid.* 194. Despre „Meliteniot", alt poem alegoric, Miller, *Poème allégorique de Méliténiote*, Paris, 1858.

103 Wagner, *op. cit.*, 197.

104 Cf. Wagner, Ἀλφάβητος τῆς Ἀγάπης, Leipzig, 1879; Festa, în „Atene e Roma", I (1899), 223 ş.u.; Hesseling şi Pernot, Ἐρωτοπαίγνια şi Koukoules, în Λαογραφία, III, 3.

lonic logica lui Aristotel şi filozofia lui Platon, purtînd discuţii înfocate. În 1340 vine la Constantinopol unde este înfrînt de Nikefor Gregoras într-o dezbatere publică. El atacă practicile hesychaştilor, pe care le socoteşte superstiţioase. Ţelul hesychaştilor — extazul religios — al unirii cu dumnezeirea se manifestă pentru ei prin perceperea unei lumini imateriale. Acesta a fost punctul ales de Varlaam pentru combaterea întregii doctrine a hesychaştilor. Un conciliu adunat la Constantinopol a cercetat în iunie 1341 cele două teze opuse, dînd dreptate hesychaştilor.

o. Membrii unei secte eretice dualiste apărute în sec. IV şi cunoscută sub numele de euchitism în vremea lui Mihail Psellos. Masalienii aveau unele puncte comune cu paulicienii. Din fuziunea acestor două secte a rezultat bogomilismul din sec. X din Bulgaria.

p. Deşi nu a fost rostită o condamnare formală a doctrinei lui Varlaam.

r. Zeloţii au alungat pe guvernatorul Synadenos şi pe nobili şi au instituit un guvern popular avînd în frunte pe un membru al familiei Paleologilor. Dar puterea reală era exercitată de şeful zeloţilor.

s. Care făcuse totuşi parte din feuda lui Ioan Cantacuzenul.

ş. Manuil II Paleologul, fiul al doilea al lui Ioan V, împărat (1391—1425).

t. După recucerirea sa de către contele Amedeu de Savoia în anul 1366.

ţ. Adică moesii.

u. Care imită „Necromanteia" lui Lucian. Opera a fost datată din anul 1414/15.

v. Vezi mai sus „Moné-tes-Choras", devenită Kahrie sub turci.

w. Irina Metochites, soţia lui Ioan Paleologul, fiul porfirogenetului Constantin, frate cu Andronic II. Acel Ioan fugise în Serbia. Pentru a se întoarce i s-a dat titlul de Cezar, dar a fost surprins de moarte în ţara ginerelui său.

x. = Regele Serbiei, Ştefan Uroš Dečanski.

VII

SITUAŢIA DE DUPĂ RĂZBOIUL CIVIL

Imperiul a ieşit din aceste lupte foarte scăzut. El apărea dealtminteri tot mai mult ca o formaţie latinizată, la care spiritele înclinate spre religie înainte de toate, nu ţineau chiar atîta. Cu atît mai sus se ridică biserica păstrînd, şi trebuind în chip necesar să păstreze, caracterul ecumenic împrumutat odinioară de la stat care, el, îl pierduse de mult. Peste nişte frontiere în mişcare, apărate contra unor barbari de aceeaşi credinţă sau păgîni, unitatea indestructibilă a ortodoxiei era puternic ancorată în raţiunea îndărătnică a călugărilor. Raporturile cu patriarhii supuşi Sudanului din Egipt, cu care se purta comerţ în modul cel mai amical[1], erau nu numai frecvente, ci chiar permanente. Amîndoi[a] îşi aveau metocurile
221 la Constantinopol şi odată sub Mihail au participat împreună // la un sinod[2]. Cel de Alexandria, solicitat mai des, mergea pînă în Eubeea şi la Teba unde se certa cu latinii[3] şi era folosit şi ca ambasador la Cairo[4].

Patriarhul de Tîrnovo pentru o Bulgarie ecleziastică (cu frontiere care au trebuit să fie definitiv fixate, în vreme ce acelea politice se schimbau după cum dictau războaiele) fusese recunoscut de Ioan Ducas Vatatzes şi de patriarhul Germanos, în momentul căsătoriei lui Teodor II Lascaris cu fiica lui Asan,

[1] Pachymere, I, 175—176; Nikefor Gregoras, I, 101—102, 393; II, 240; Cantacuzen, II, 90 ş.u.

[2] Pachymere, I, 253—260.

[3] *Ibid.*, 594—595.

[4] Nikefor Gregoras, III, 182—183, 196. Cf. şi 216.

Elena. Faţă de Scaunul din Peč[b] nu se luase o hotărîre formală: un patriarh ecumenic[c] a murit de ciumă, în 1362, în timpul unei călătorii solemne în Serbia. Dar şi sîrbii, rămaşi atîta vreme rebeli, au cedat în mai 1371. Uglieşa din Seres căzuse la pace cu Bizanţul, ceilalţi şefi ai naţiei şi chiar patriarhul lor au urmat acest exemplu în 1375 [5].

Bizantinii erau dispuşi să treacă peste obiecţia lor faţă de limba străină care o înlocuise pe cea greacă. Toate aceste elemente: grecitatea, lumea slavă a Balcanilor, slavismul din Rusia, romănismul începător în forme politice definitive dincolo de Dunăre trebuiau să rămînă laolaltă, să se înţeleagă dacă va fi cu putinţă în ţările [din mijlocul] necredincioşilor. Se vor da la Constantinopol — pînă în ultimele clipe ale unei existenţe atît de nenorocite sub raportul politic — porunci care vor fi executate aproape fără rezistenţă la Argeş în Ţara Românească, la Suceava din Moldova, la Kievul ruşilor. Se vor crea exarhate pentru a împiedica formarea de biserici naţionale, mutînd în capitalele noilor state titularii unor dieceze aproape pustii, Vicina, Asprokastron (Cetatea Albă), se vor judeca şi conflictele de autoritate ivite la ruşi, vor fi chemaţi episcopii recalcitranţi în faţa Scaunului ecumenic, care va
222 avea pretenţia să-şi rezerve toate alegerile [de prelaţi]; se vor // arunca afurisenii care nu vor rămîne fără urmări [6]. Nikefor Gregoras putea deci să scrie cu o legitimă mîndrie: „Oraşul imperial este focarul comun, ca să zicem astfel, al lumii întregi şi prytaneul [7] său".

Imperiul atît de scăzut continua totuşi să aibă mare greutate în alt domeniu: acel al vechilor tradiţii orientale. Se păstraseră toate vechile titluri: megaduce, panhypersebast, mare stratopedarh, protosebast şi chiar pentru măgulirea partizanilor se mai creau şi altele, un chartophylax a fost astfel făcut „mare" chartophylax; întîlnim pe un mare „dioecet", un fel de magistru al palatului [majordom]. Tezaurul secătuit era supus unui „*tamias*" a „veniturilor imperiale" (ταμίας τῶν βασιλικῶν χρημάτων) [8]. Aceşti demnitari apăreau înconjuraţi de clienţi al căror număr era pe măsura importanţei lor [9]. Erau îndeosebi senatorii şi mulţi „archonţi" [10]. Se creau chefalii ca acelea din Vlahia Mare [11]. Vechiul ceremonial rămăsese neatins. Chiar în această epocă a fost redactat primul tratat al acelor prescrieri bizantine care a fost multă vreme atribuit lui Kodinos şi se păstrase prestigiul încoronărilor [12]. Jurămîntul de credinţă era prestat şi fiului împăratului care purta aceleaşi insigne ca părintele său [13]. Genovezii şi veneţienii erau obligaţi şi la salutarea dominicală a împăratului [14]. Şi erau menţinute şi mai departe

---

[5] Jireček, în „B.Z.", XIII, 197.

[6] Vezi studiul nostru despre formarea ierarhiei în sud-estul Europei, „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", II.

[7] Ἡ γὰρ τοι βασιλεύουσα πόλις αὕτη κοινὴ τῆς ὅλης εἰπεῖν οἰκουμένης ἐστὶν ἑστία καὶ κοινὸν πρυτανεῖον; II, 677—678.

[8] Cantacuzen, I, 312; II, 90—91, 218.

[9] *Ibid.*, II, 102.

[10] *Ibid.*, 421, 445, 479 (ἄρχων Απρίων).

[11] Κεφαλὴ τῶν κάστρων καὶ χώρων Βλαχίας; *ibid.*, II, 320.

[12] *Ibid.*, I, 196 ş.u.

[13] *Ibid.*, 17.

[14] *Ibid.*, 61.

223 vechile cutume penale // barbare: proba fierului înroşit în foc, plimbarea de batjocură pe măgari [15] a celor condamnaţi.

Exista o grijă pentru soldaţi care uneori se arătau dispuşi să fugă. Li se măreau salariile şi li se distribuiau pămînturi [16]. O nouă sporire a soldelor va fi ordonată de Ioan Cantacuzenul [17]. Se continua să se arendeze veniturile, ca, de pildă, acel al sării [18]. Li se cereau satelor πορθοῦντες κῶμαι [19] provizii.

Dar Cantacuzenul, influenţat de Occident, a crezut că trebuie să convoace o adevărată „adunare a poporului" ca să-i ceară subsidii. A terminat prin a pretinde o jumătate de *chrysion* pentru fiecare „*holkos*" de grîu cumpărat (şi îndoitul de la revînzători) şi a impus un *chrysion* pentru fiecare grup de cincizeci de măsuri (χοαί) de vin; negustorii au trebuit să plătească aşa-zisele πεντηκοστύα [20].

Toate acestea nu erau de natură să capteze şi să menţină — într-o situaţie atît de primejdioasă — simpatiile populare. Şi deci singura cale deschisă a rămas aceea a apelului către străini.

NOTE

a. Patriarhul de Ierusalim şi cel de Alexandria.

b. Ridicat de Duşan la rangul de patriarhie şi rupt de patriarhia de la Constantinopol din 1347 pînă în 1375.

c. Calist I se dusese să trateze cu văduva lui Ştefan Duşan. A murit la Seres în 1363.

---

[15] *Ibid.*, II, 172, 184.

[16] Πλέθρα χρυσίων (jugăre de aur); *ibid.*, 164.

[17] *Ibid.*, 88, 498; II, 59. Despre armată în vremea aceasta, *ibid.*, 346. Τάξις τῶν Ἀχυραϊτῶν; *ibid.*, 180.

[18] Ἁλῶν ἀρχή; *ibid.*, 89.

[19] *Ibid.*, I, 101: στρατιωτικοὶ ἐν κώμαις; II, 368.

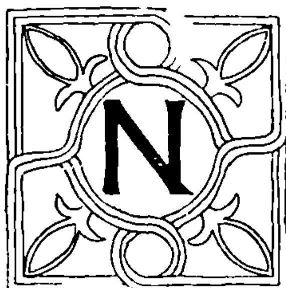
[20] Cantacuzen, III, 34 ş.u., 40, 81. Cf. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, în „Mitteilungen zur osmanischen Geschichte".

Capitolul cinci

PRĂBUȘIREA PRIN ACȚIUNEA OSMANLÎILOR

I

ÎNAINTAREA OTOMANĂ

224 Nu era vorba de o amenințare a Imperiului din partea bulgarilor sau a sîrbilor, dușmanii săi tradiționali ca rivali la împărăție.

Țarul Alexandru se aliase printr-o nouă legătură de familie[a] cu Paleologii, nu fără a fi reținut porturile în discuție de la Marea Neagră: Anchialos („Lassilo" pentru occidentali și Aquila pentru catalani) și Mesembria.

Epirul scăpa de sub dominația bizantinilor. Albanezii și napolitanii se uneau pentru a-l sustrage acțiunii lor. Tesalia a mai rămas încă sîrbilor, dar începînd din 1367 Toma Preliubovici[b], ginerele lui Simion Uroš[c], a luat Ianina; Arta a rămas albaneză fiind a lui Ioan Spata, care purta și el titlul de despot. Prin recăsătorirea văduvei sale, Maria, Epirul de nord va trece în stăpînirea florentinului Esau din familia Buondelmontilor, rudă cu familiile Acciaiuoli și Tocchi din insulele Ioniene, iar sora sa a fost soția lui Leonard I, duce de Leucadia[d]. Esau, a avut ca a doua soție pe însăși fiica lui Spata, iar a treia — o fiică a lui George Balșa — i-a dat un fiu, George. Un alt Spata, Mauriciu, a fost primul său moștenitor în 1408, apoi Carlo Tocco[e] i-a înlocuit pe cei doi seniori din Epir. Sub Carlo II[f] turcii aveau să intre în Ianina [1].

225 / Marele țar Ștefan Dušan murise la Diamboli, pe teritoriul Imperiului [2], și trei pretendenți se certau pe acest imperiu al Serbiei de curînd creat, care era încă, firește, prea plăpînd pentru a putea rezista la grozava ciocnire a acestor ambiții rivale [3]. Moștenitorul său, Ștefan Uroš

---

[1] Jireček, în „B. ngr. J.", I (1920), 1—16; Béés, *ibid.*, 373 ș.u.

[2] Pentru ultimele sale războaie contra Imperiului care folosește pe turcii din Aidin, Cantacuzen, II, 422 ș.u.; III, 32 ș.u., 111 ș.u., Iorga, *Latins et Grecs*. . ., 192—193.

[3] Chalkokondylas vorbește de împărțeala hotărîtă chiar de țar a provinciilor sale: lui Zarko Macedonia, lui Bogdan partea dintre Seres și rîul Struma (Axios); apoi provincia care se întinde de la Seres (vezi Perdrizet și Chesnay, *La Métropole de Serrès*, în „Mon. et. Mém. Piot", 1904) pînă la Dunăre, lui Lazăr și Uglieșa; în sfîrșit, însuși țărmul Dunării lui Vuk Brancović. De asemenea Castoria jupanului Nicolae, Etolia lui Pladika (28—29). Zarko și Bogdan se supun turcilor (39). Mai departe, Vuk e înfățișat ca stăpîn al Castoriei și al Ohridei (52). El răpește teritoriul jupanului Nicolae și Priština, Niš pînă la Sava (*ibid.*). Despre „țara lui

(†1371)[4], care luase pe domnița din Țara Românească, fiica lui Nicolae Alexandru, va părăsi toate țelurile politice ale tatălui său, în vreme ce unchiul său, Simeon, fiul lui Ștefan Uroš III și al Mariei Paleologa, va căuta să se integreze cît mai mult cu putință în ierarhia bizantină, intitulîndu-se „Simion Paleologul, autocrat al romanilor, al Serbiei și al Romaniei [5]".

226 // Pe celălalt mal al Dunării tătarii trebuiseră să se retragă înaintea domnilor români ai Valahiei sau „a toată Țara Românească", precum și ai Moldovei. Domnul român Valdislav era prin 1370 un principe puternic, care stăpînea toată țara pînă la Dunăre. Spre părțile acelea era peste tot pămînt liber. În sfîrșit, regatul Ungariei, sub Angevinul Ludovic de Neapole, își avea țelurile în acea parte dinspre răsărit, unde ele nu puteau să lezeze interesele bizantine, căci întrețineau conflicte între unguri și sîrbi la Dunăre.

Primejdia cea mare era în Orient, unde se pronunța o schimbare de politică, de orientare din partea turcilor. Ei nu se declarau ca antagoniști firești ai religiei și ai imperiului creștin, ei nu adoptau atitudinea unor cuceritori. Dimpotrivă, în ciuda puterii lor militare — care nu trebuie totuși exagerată, căci a fost de mai multe ori zdrobită de cruciați, care în 1344 au răpit Smirna emirului Aidin[6], în ciuda numărului și a vitejiei arcașilor lor și a bunilor lor călăreți — ei se mai plecau încă fără supărare ceremonialului umilitor pe care Bizanțul îl impunea tuturor șefilor barbari, fără excepție. Ei ascultau de ordinele basileului, care îi chema înaintea lui, sau se scuzau cu multe vorbe bune însoțite de daruri. Ei descălecau în fața maiestății impe-
227 riale, // îngenuncheau și sărutau spăsiți sandala de purpură împodobită de pietre scumpe[7].

Bogdan", *ibid.*, 177—178. Fiul lui Zarko a fost acel Dragases a cărui fiică va fi luată de soție de tatăl ultimului împărat bizantin; *ibid.*, 49. Despre sîrbii din Tesalia: Preliub, după Ioan Angelos și sebastocratul Ștefan, fiul lui Gabriel († iulie 1333), Jireček, *Gesch. der Serben*, I, 334, 345, 369, 387, 394, Boïatzides, în 'Επετηρὶς βυζαντινῶν σπουδῶν, I, 153, 166 ș.u.

[4] Vezi Bées, în „B. ngr. J.", XX, 304 ș.u. Despre moartea lui Dușan vezi și Phrantzes, 388. Portretele lui Uroš și al bătrînului „rege" Vlcašin, la Psača; Petković, *Stari srpski spomenitzi u iujnoi Srbii*, Semlin — Belgrad, 1894, pl. 23.

[5] Inscripția unei mănăstiri de la „Meteori": Βασιλεὺς κῦρ Συμεὼν ὁ Παλαιόλογος καὶ αὐτοκράτωρ 'Ρωμαίων, Σερβίας καὶ 'Ρομανίας ὁ Οὔρεσις (Împăratul domnul Simeon Uroš Paleologul suveranul romeilor, al Serbiei și al Romaniei); Adamantios, 'Εργασίαι ἐν Μετεώρας, Atena (1910), 217, nota 1. O altă inscripție de la aceleași mănăstiri are acest cuprins: βασιλεύοντας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ πανευτυχεστάτου δεσπότου ἡμῶν κυροῦ Συμεὼν τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Οὐρέση ἐν Τρίκκῃ, *ibid.*, 216, nota 1. Și Jireček, în „B.Z.", XIII, 197; Νέος 'Ελληνομνήμων, XX, 297 ș.u. (1362, privilegiu pentru un Orsini). Despre titlurile lui Dușan, pe grecește „împărat al Serbiei și al Romaniei"; pe latinește: „al Romaniei, al Sclavoniei și Albaniei", *ibid.*, 219, după du Cange, *Familiae byzantinae*, 233 și Heuzey, în „R.A.", IX (1864), 100, pl. VI. În alt loc el înșiră pe sîrbi, români, bulgari și albanezi (*ibid.*, 19). Vezi de asemenea *ibid.*, 220—225, nota 1. Despre Ioan Uroš Paleologul, împărat din anul 1371, viitorul monah Ioasaf și sora sa „împărăteasa Maria Angelina, Doukaina, Paleologa", care l-a luat pe Toma, fiul cezarului Preliub, apoi pe Esau dei Boundelmonti, așezat la Ianina, *ibid.*, 222, 225.

[6] Vezi Iorga, *Philippe de Mézières*.

[7] Cantacuzen, I, 339—340, 389—390. La fel și în cazul unor prizonieri; *ibid.*, II, 65—66. Cînd ginerele împăratului, Nikefor, începe să-i măcelărească, ei nu se răzbună pe Ioan VI, care era în mîinile lor *(ibid.)*.

Între două expediții de jaf se schimbau daruri: Orkhan dădea cai, cîini de vînătoare, covoare, piei de pantere și primea în schimb, odată cu caftanul de vasalitate, pahare de argint, stofe de lînă și de mătase [8]. Acești inamici sînt aproape asimilați, în afară doar de religie; ei au mașini de război [9] și vorbesc grecește cînd se adresează „romanilor" [10]. Prizonierii turci sînt tratați ca niște cavaleri învinși, așa cum s-a întîmplat cu Soliman, fiul lui Sarukhan, și emirii la rîndul lor țin să îndestuleze din belșug cu provizii pe musafirii lor creștini [11]. Cînd Orkhan cu cei patru fii ai săi a venit să-l vadă pe Ioan VI (Cantacuzenul), s-a mîncat la aceeași masă și bizantinii au consimțit să se așeze [turcește] în fața covoarelor care țineau loc de masă pentru oaspeții lor [12]. O singură dată s-a văzut cu mirare cum un principe turc (care era ginerele împăratului) intra călare în curtea palatului, alături de socrul său încoronat cu neasemuita coroană romană. Au trebuit multe îndemnuri pentru ca fiul puternicului emir Orkhan să consimtă să poarte povara grea a unei asemenea dovezi de cinste [13]. Dar aceasta nu împiedeca dealtminteri pe războinicii turci de a căuta în ciocnirile lor cu trupele imperiale să stră-
228 pungă cu săgeți // însăși persoana sacră a împăratului [14].

Asprimea războinică se împăca totuși la turci cu vechile obiceiuri de umilă supunere. Am mai spus că turcul Halil, un predecesor al emirilor secolului XIV, capturînd odată cu tabăra împăratului Mihail (IX) și „kalyptra" care împodobise fruntea lui augustă, a făcut gluma grosolană de a o îndesa pe propria sa chică. Însă va mai putea fi văzut și mai apoi [emirul] de Smirna, Umur, pășind pe jos alături de Ioan VI, care a trebuit să-l silească parcă să încalece [15]. A mai fost vorba de strădania lui Andronic cel Bătrîn [Andronic II] [16], care a încercat zadarnic, printr-o mare expediție, să pună capăt afluxului de barbari coborînd din munții lor cu turmele lor și care trimeteau o parte din tineretul lor să exercite meseria de pirați sau de jefuitori în Tracia [17]. Ei strîngeau tributurile orașelor supuse, vindeau ca robi pe cei pe care îi răpiseră și se reîntorceau apoi în muntele ocrotitor. În cursul războiului civil dintre cei doi Andronici, pirateria turcă a luat un mare avînt. Primele contingente din această nație apar în bandele împăratului cel tînăr [Andronic III]. Brussa fusese pierdută [18]. Andronic III a vrut

---

[8] *Ibid.*, I, 446—447. Îndată reîncep ostilitățile; *ibid.*, 460 ș.u. O altă vizită, *ibid.*, aceea a lui Umur, *ibid.*, 842—843 ș.u. O a treia, *ibid.*, II, 476. Cf. Iorga, *Latins et Grecs*, 193.

[9] Cantacuzen, I, 447.

[10] 'Ελληνιστὶ πρὸς 'Ρωμαίους, *ibid.*, 471—472. Un ofițer bizantin din Filadelfia vorbește turcește; *ibid.*, 408. Vatatzes de asemenea, *ibid.*, 555—556. Ioan VI, el însuși, cunoaște puțin această limbă, *ibid.*, 66.

[11] "Αφθονος ἀγορά, *ibid.*, 480.

[12] *Ibid.*, III, 27—28. Căsătorii cu turci la Trapezunt, Phrantzes, 215.

[13] Nikefor Gregoras, III, 505—506.

[14] Cantacuzen, I, 206—207.

[15] *Ibid.*, II, 392—393.

[16] *Ibid.*, I, 242.

[17] Nikefor Gregoras, I, 538, 548. Proiectul lui Orkhan de a captura în timpul recoltei prizonieri din mahalaua Constantinopolului, *ibid.*, 540—541.

[18] Vezi mai sus, precum și Nikefor Gregoras, I, 448; Phrantzes, 38—79 („cea vestită și frumoasă").

să salveze măcare Niceea [19] şi după o lungă perioadă de resemnare, locuitorii greci din Asia Mică au văzut apărînd o armată romaică venită să încerce recuperarea acestui oraş.

Creştinii au biruit mai întîi la Pelekanon. Apoi au fost cuprinşi de o
229 panică nebună şi au alergat spre ţărm, ducînd // într-un covor [drept targă] pe căpitanul lor rănit, în vreme ce barbarii lui Orkhan făceau să defileze în faţa lor caii imperiali împodobiţi cu şei roşii [20].

Consecinţa acestui dezastru a fost cucerirea Niceei de către turcii din Bitynia despre care a mai fost vorba. Toată ţara era acum cucerită de la un capăt la altul. Turcii deveneau adevăraţii stăpîni ai locuitorilor din văile roditoare. „Ei şi-au aşezat", zice cronica lui Gregoras „locuinţele lor pe litoralul bitynian". Abia a putut împăratul să salveze Nicomedia prin intervenţia sa personală [21].

În acelaşi timp flota lui Aidin ajunsese spaima mării meridionale prin anul 1340 [22]. Emirul din Smirna era regele mării, θαλαττοκράτωρ, şi vasele sale mergeau pînă la insula Creta şi pînă la porturile Moreei meridionale [23].

O ligă latină patronată de Scaunul papal s-a organizat între veneţieni, genovezi, luptători din Cipru şi Ospitalierii de la Rodos împotriva acestui Umur. Dar membrii familiei Zaccaria[g] atacau în preajma coastei asiatice, fără nici o declaraţie de război şi folosind nişte prieteni turci, marea insulă Chios şi cele două Foceeh[h], importante pentru exploatarea alaunului. Iar peroţii[i] luptau şi ei pe seama proprie contra lui Ioan VI. Imperiul a redobîndit aceste provincii invadate, dar peste cîţiva ani a venit rîndul insulei Lesbos, cucerită de familia Cattaneilor. Bizantinii au trebuit să se unească cu turcii
230 pentru a îndepărta pe competitorii latini. // Datorită cruciadei din 1344 Martin Zaccaria îşi lua revanşa, ocupînd insula Chios şi punctul întărit din Foceea [24].

De astă dată Imperiul nu mai avea răgazul necesar unei noi recuperări. Umur moare luptînd contra acestor aspri franci din Occident; urmaşul său a încheiat un tratat favorabil creştinilor [25]. În zadar s-a aliat Cantacuzenul cu veneţienii care nu manifestau intenţii de cucerire; participarea sa la războiul veneto-genovez [1350—1355] pentru dominarea mărilor din Orient nu i-a adus Imperiului decît neizbînzi şi o mai completă ruină financiară, într-o

[19] *Ibid.*, 458 (turcii vînd la Constantinopol prada sacră capturată de ei). Tîrgurile care au fost cruţate, au plătit tribut turcului, *ibid.*

[20] Nikefor Gregoras, I, 433—436; Cantacuzen, I, 342—362. Un mare eteriarh, un mare stratopedarh, un mare domestikos conduce pe bizantini (*loc. cit.* mai jos). Doi nepoţi ai împăratului au rămas pe cîmpul de luptă *(ibid.)*. Vezi şi Phrantzes, 36 ş.u.

[21] Cantacuzen, I, 464 ş.u.

[22] În timpul conflictului dintre cei doi Andronici, turcii încep ναυπηγεῖν καὶ ἐπιβαίνειν θαλάσσης ἀδεῶς τε καὶ κατὰ πλῆθος (să construiască vase şi să cutreiere marea fără teamă şi în număr mare), *ibid.*, I, 301.

[23] Cantacuzen, III, 851. Cf. pentru aceşti emiri de la mare, Mordtmann, în „Memoriile" Acad. din Berlin (1911), 2—7 (emirul de Karassi).

[24] Despre Umur, Nikefor Gregoras, I, 438—523 ş.u., 525—526 (pentru Lesbos), 529, 597 ş.u., 648—652, 659, 671 ş.u., 676, 683, 686—687, 702 (i se oferă Chios şi Lesbos lui Cantacuzen), 728—729. Pentru ligă, *ibid.*, 689, 693 ş.u.

[25] Mas Latrie, în „Bibliothèque de l'École des Chartes", cf. Iorga, *Ph. de Mézières*.

epocă în care [împărații] purtau acum giuvaeruri false de sticlă și în care tezaurul Coroanei era zălogit la Veneția [26].

În tratatul încheiat între Ioan VI (10 noiembrie 1349) și venețieni se prevedea distrugerea totală, raderea de pe fața pămîntului a coloniei genoveze din Pera [27]. Ea a fost atacată în adevăr de Nicolae Pisani în 1351, dar vasele genoveze comandate de Paganino Doria au reușit să-l gonească. Cu îmbarcații grecești și catalane[j] (care au sfîrșit prin a se sustrage pe tăcute) s-a dat o mare luptă în Bosfor la 13 februarie 1352 și venețienii au fost învinși [28]. Ioan VI, oscilînd între cei doi beligeranți, a sfîrșit totuși prin a încredința, contra unei sume de bani, insula Tenedos Republicii venețiene [29], în vreme ce Francesco Gattilusio, sprijinitorul[k] lui Ioan V, întemeia o dinastie durabilă la Lesbos. Ioan V a oferit chiar el insula Lesbos lui Gattilusio care îl readusese la Constantinopol.

231 În tot acest răstimp bizantinii nu au de-a face din partea turcilor //
decît doar cu bande de jefuitori, pe care știu să-i folosească în certurile lor dinastice, sau contra unor dușmani creștini din anumite momente: bulgari, sîrbi [30], ba chiar albanezi. Turcii ajung astfel să cunoască toate colțurile Traciei și Macedoniei pînă la Munții Balcani și ai Pindului, care mai limitează încă orizontul lor de tîlhari. Umur a avut chiar o dată prilejul să vadă, alături de vechiul său prieten Ioan VI Cantacuzenul, strălucirea pe care o mai păstra încă imensul oraș al împăraților pe care îl asediau împreună.

Locuitorii din părțile europene [ale Imperiului] se obișnuiau cu bonetele țuguiate, cu puternicele strigăte de luptă ale războinicilor, care înainte de a se năpusti asupra dușmanului își presărau țărînă pe cap și își ridicau mîinile spre cer [31]. Alianțele de familie ale emirilor cu Cantacuzinii, Paleologii, Vatatzii dădeau unor principi musulmani din Asia Mică prestigiul unor descendenți din vechile familii „rhomaice".

Nu era întotdeauna ușor să ai la îndemînă la momentul potrivit pe acești auxiliari prețioși prin vitejia lor și prin credința ce o păstrau aceluia care îi tocmise. De aceea, Ioan VI care colonizase și mai înainte sîrbi și bulgari în Chersones [32], a avut ideea de a așeza în Europa, pentru interesul statului său și al neamului său, o colonie de turci[l] pe care să-i aibă întotdeauna la dispoziție. El a dat localitatea Tzympe[m] acestor mercenari, care au venit împreună cu nevestele și copiii lor [33]. Această politică semăna cu aceea a lui Frederic II, împăratul german și regele Celor Două Sicilii față de arabii din Lucera, cu deosebirea capitală că împăratul din epoca de decadență bizantină
232 nu-și putea stăpîni pe cumpliții săi aliați care // aveau în fruntea lor pe
Soliman, unul din fiii lui Orkhan. Acest lucru s-a vădit îndeajuns prin jafurile lor neîncetate.

---

[26] Nikefor Gregoras, III, 99 ș.u.

[27] *Ibid.*, I, 416–417; Romanin, *op. cit.*, III, 160–161.

[28] *Ibid.*, 166 ș.u.

[29] *Ibid.*, 168 ș.u.

[30] Un conflict între turcii lui Aidin și sîrbi, la Demotika; Nikefor Gregoras, III, 181–182.

[31] *Ibid.*, I, 266.

[32] *Ibid.*, III, 203.

[33] Λογάδας ἐκεῖθεν μισθώσασθαι καὶ ἅμα γυναιξί τε καὶ τέκνοις εἰς Εὐρώπην μετενεγκεῖν (să se plătească soldați de elită și să se transporte de aici înspre Europa împreună cu femeile și copiii); *ibid.*, 23.

Pînă atunci ei trăiseră sub cerul liber la adăpostul corturilor lor [34]. Dar cînd, în 1354, un mare cutremur de pămînt a dărîmat zidurile de apărare ale orașelor din acea provincie, turcii au pătruns peste tot și s-au cuibărit în casele care mai rămăseseră în picioare (2 martie 1354) [35]. Un oraș atît de important ca Gallipoli a devenit astfel un oraș turcesc. Locuitorii din Constantinopol au trebuit să găzduiască pe refugiații de la țară, ce nu înțelegeau să trăiască sub tirania turcilor, care își impuneau pe „decadarhii" și „epitropii" sau „epistații" lor [36], și Capitala însăși — al cărei brîu de ziduri colosale fusese zdruncinat — s-a temut să-i vadă pe turci intrînd în chip de cuceritori [37].

Curînd Orkhan și Soliman[n] au dispărut [38]. Halil, ginerele împăratului, nu a urmat tatălui său. Murad, un alt fiu al lui Orkhan, a căpătat moș-
233 tenirea. Vechile legături // de rudenie și prietenie au dispărut așadar. Dintr-un singur avînt victorios bandele bityniene au ocupat Demotika și un mare număr de castele și de așezări de pe litoral, între altele actualul Burgas și Tzurulon [Ciorlù], celebru în trecutul bizantinilor. Vizirul Lala-Șahin a dominat de la Gallipoli aceste regiuni ale Europei aparținînd stăpînului său, sultanul, care trăia în Asia, unde nu avea concurent, căci emiratul de Karassi dispăruse, cel de Sarukhan era în agonie și însăși țara lui Aidin era slăbită de rivalitățile dintre succesorii lui Umur.

Astfel, fără vreo piedică din partea aceasta, sau din cea a latinilor, aliații săi, Murad a putut să treacă el însuși în Europa și să ocupe Adrianopolul,

---

[34] Ca în ἀσιάτις γῇ; *ibid.*, 224.

[35] Ἐν ἔτει ,ςωξβ', ἰνδικτιῶνος ζ', μηνὶ Μαρτίῳ β', τῇ νυκτὶ τῆς ὀρθοδοξίας.. γέγονε σεισμὸς μέγας, ὅτι καὶ τὰ τείχη κατέπεσον τῆς Καλλιουπόλεως καὶ τῶν μετ' αὐτὴν καὶ παρεδόθησαν, οἷς κρήμασιν οἶδε Θεὸς τοῖς Ἀγαρηνοῖς (În anul 6862, indicțiunea a 6-a, în ziua de 2 martie, în noaptea ortodoxiei, s-a întîmplat un mare cutremur din care cauză s-au năruit zidurile Gallipolei și ale cetăților din jurul ei și au dat turcilor posibilitatea să pătrundă în ele, despre ale căror crime știe Dumnezeu), note citate în lucrarea lui Müller. Cf. Phrantzes, 32. Ὁ τοῦ Ὑρκάνου παῖς, ὡς εἰς ἰδίαν ἀποικίην καὶ πάτριαν γῆν διαβᾶς τὸν Ἑλλήσποντον, συνοικῇ ἐκεῖ τοῖς ὀλίγῳ πρότερον ἐληλυθόσι ἔκρινε δεῖν ἐκείνοις βαρβάροις (Băiatul lui Hircanos, îndată ce a traversat Helespontul spre locuința sa proprie și spre pămîntul părintesc a socotit că trebuie să conviețuiască cu acei barbari care sosiseră acolo cu puțin mai înainte); *ibid.*, 203. Ὥστε ἔχειν αὐτοὺς ἐπιτείχισμα καὶ συμμαχίαν πρόχειρον κατὰ Παλαιολόγου τοῦ γαμβροῦ (Ca să aibă ei întărituri și o alianță gata de atac împotriva ginerelui său Paleologul), Nikefor Gregoras, III, 223—224; Iorga *Latins et Grecs* . . ., 213, nota 2. Cf. Nikefor Gregoras, III, 117—119, 144—145, 159—160, 171—172, 181 (pentru toate apelurile recente la turci). Pentru ocuparea Tzympei, cerută înapoi de la Orkhan, oferindu-i-se 10 000 de ducați, Cantacuzen, III, 270—277. Cf. Chalkokondylas, 25. Vezi Iorga, *Latins et Grecs* . . ., 213. Garnizoană turcă la Adrianopol; Cantacuzen, II, 244.

[36] Nikefor Gregoras, III, 224—225. Vezi Cantacuzen, III, 278, (Soliman) Πολλοὺς τῶν ὁμοφύλων διαβιβάσας ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις, κατῴκιζε τὰς πόλεις τὰ καταβεβλημένα ἀνορθῶν.. καὶ στρατιὰν ἐγκαθίδρυσε πολλὴν (După ce au transportat pe mulți din cei de același neam, împreună cu femei și copii, a repopulat cu ei cetățile și restabilind stricăciunile, a încartiruit aici multă armată). Au pornit de acolo bande pentru a pustii Bulgaria (cf. *ibid.*, 276—281)

[37] Τὸν οἰκεῖον ἔχουσι πρὸ ὀφθαλμῶν ὄλεθρον (au în fața ochilor propria lor distrugere) *ibid.*, 225.

[38] Martie 1362, după notele cronicii.

ameninţat de curînd de bulgari, şi din care şi-a făcut capitala [39], şi apoi şi oraşul Filippopol. Cînd a murit în Asia tatăl său, el ceruse să fie îngropat în pămîntul acestei peninsule care acoperea rămăşiţele unuia din fiii săi [40].

NOTE

a. Fiul său mai mare, Mihail, care a murit tînăr, lua de soţie pe fiica împăratului.

b. În 1381 el cheamă o trupă de turci care ajunge astfel la coasta Adriaticei. La moartea lui în 1387 ei se instalează definitiv ca protectori.

c. Fiul lui Ştefan Uroš III Dečanski şi al bizantinei Maria Paleologa. Era frate vitreg cu Ştefan Duşan. Guvernator al Epirului, revendică fără succes coroana la moartea lui Duşan. Păstrează titlul imperial şi se rupe de ţaratul Serbiei. A fost însurat cu Thomais, sora lui Nikefor II al Epirului.

d. Leonardo Tocco, a cărui mamă fusese o Orsini, capătă de la napolitani (1357) insulele care fuseseră ale acestora: Cefalonia, Zante etc. Fiul său va fi Carlo I Tocco.

e. Conte de Cefalonia din 1381. În 1414—1418 se face stăpîn pe Epir, apoi pînă în 1428 pe întreaga Elidă. Soţia sa era fiica ducelui Atenei, Nerio Acciaiuoli.

f. Despot al Epirului (1430—1448). Dar turcii ocupă Ianina şi apoi Arta (1449). Fiul său Leonardo III (1448—1479) nu mai păstrează decît insulele Cefalonia, Zante, Itaca şi Leucada, punîndu-le sub protectoratul Veneţiei, care şi le anexează în 1483.

g. Benedict Zaccaria, care avea de la bizantini concesiunea minelor de alaun din Foceea, ocupă în 1304 insula Chios, obţinînd de la Andronic II, sub pretextul apărării ei, un fel de contract de arendare a insulei. În 1329 Andronic III reuşeşte să reia insula, unde Martin Zaccaria se făcuse suveran.

h. Alături de cea veche fusese întemeiată o alta nouă, numită „oraşul nou" sau Foglia nouă.

i. = Genovezii din Pera. Sprijiniţi pe adevărata cetate ridicată la Galata, ei puteau purta o acţiune ofensivă contra Capitalei. În timpul lui Ioan VI Cantacuzenul genovezii, profitînd de lipsa din acel moment a împăratului din Capitala sa, au trimis la curte un fel de ultimatum şi au distrus prin surprindere flota abia închegată.

j. Veneţienii erau aliaţi cu Petru IV de Aragon şi cu Ioan Cantacuzenul, iar genovezii cu turcii.

k. În războiul civil dintre Ioan VI şi Ioan V (1352—1354).

l. Chersonesul tracic, adică peninsula Gallipoli.

m. Localitate, apoi fortăreaţă, lîngă oraşul Gallipoli.

n. În 1359 murea Soliman, fiul lui Orkhan, şi curînd după aceea se stingea de durere şi acesta.

II
PRIMELE AŞEZĂRI STATORNICE TURCEŞTI

Turcii din anul 1360 nu erau nişte barbari cantonaţi provizoriu într-o tabără care putea să le fie reluată. Ei îşi părăsiseră acuma vechea lor viaţă de nomazi; ţărani [de ai lor] arau cîmpiile, meşteşugari veniţi din Asia lucrau în oraşe, seniorii pămînturilor exploatau noile feude militare distribuite de

[39] Cf. Iorga, *Gesch. des. osm. Reiches*, I. Data a fost mai bine precizată recent de Babinger, după izvoare otomane. Totuşi o menţiune contemporană propune 1377; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 142. Dupa o alta, Heracleea Pontică a fost ocupată în 1360; *ibid.*, 143. Cf. şi Phrantzes, 149.

[40] Chalkokondylas, 33. Însă Soliman ar fi oferit Imperiului, înainte de 1354, provincia sa, a „Rum"-ului, unde era turburat de sîrbi, în schimbul a 60 000 de drahme (Chalkokondylas, 44).

sultani, cărora le făceau slujbă la oaste înconjuraţi de dependenţii lor rurali.
234 Nu era o invazie trecătoare, ci o colonizare durabilă, care avea în curînd // să schimbe cu totul aspectul provinciilor ocupate, întocmai aşa cum se întîmplase pe celălalt ţărm al mării şi aşa cum se va întîmpla mai tîrziu în părţile dinspre Dunăre şi spre litoralul scitic al Pontului.

După luarea Adrianopolului [1], care era o reşedinţă evident superioară celei vechi — acea Brussa unde odihneau sub monumentele pe care şi le făcuseră ei înşişi primii şefi ai cuceririi — „Rum“[a] -ul a ajuns pentru principii din casa lui Osman partea esenţială a vastelor lor posesiuni. Guvernarea Asiei era încredinţată vreunuia din fiii sultanului şi acesta îşi petrecea lunile de toamnă şi de iarnă — cînd de obicei era sistată viaţa taberelor militare — în marele palat din acest Edirne[b] de pe fluviul Maritza, devenit adevărată capitală a imperiului începător al necredincioşilor. Îndată ce pajiştile înverzeau din nou, cînd caii spahiilor se puteau hrăni cu iarbă nouă, crainicii stăpînului proclamau peste tot războiul, care va trebui purtat în cursul noului an. Ei fixau punctul de plecare a armatelor şi — în jurul sîmburelui permanent format de Poartă cu toţi dregătorii săi, slujbaşii săi, pajii Seraiului, şi cu cele cîteva mii de ieniceri, copiii de creştini crescuţi pentru meşteşugul războiului, — se adunau sub flamurile lor acum glorioase, contingentele diferitelor sangeacate, din care se compunea moştenirea mereu sporită a străbunului Osman. Dar alături de ei, akingiii, „hippodromii“ turci erau liberi să străbată ţara în voia lor, jefuind [2].

Totodată turcii au reluat pe seama lor rivalitatea dintre dominatorii
235 Mării Negre şi // stăpînii sîrbi ai Macedoniei[3]. Moartea lui Duşan, certurile pentru succesiunea lui, le-au uşurat mult sarcina. Curînd au măturat din faţa lor slaba dominaţie a principilor mărunţi care se cuibăriseră în castelele din munţii Pindului.

Încă din 1383, cînd au luat Seresul la 19 septembrie [4], — iar în 1385—1386 au luat Berrhoe [5] — ei împresuraseră Tesalonicul [6], odinioară guvernat de Manuil[c]. Oraşul a capitulat[d] în aprilie 1387, dar avea să redevină curînd imperial [7]. Principele imperial nu putuse să apere acest loc important. Capturat de turci, el reuşise să fugă, dar nu fusese primit nici de tatăl său, nici de stăpînitorii din Lesbos. A trebuit ca sultanul, care i-a dat adăpost la Brussa, să intervină pentru iertarea aceluia pe care îl numea *celebiul* bizantin lasa

---

[1] Referitor la intervenţia contelui Amedeu de Savoia, potrivit cu lucrările lui Datta şi Bollati de Saint Pierre, după Iorga, *Phil. de Mézières*, vezi Costas Kerofilos, *Amadeo VI di Savoia nell'impero bizantino*, Roma, 1926. Cydones sfătuia să se reţină Gallipoli contra lui Murad (Migne, *P. Gr.*, CLIV, c. 1009 ş.u.). El era pentru uniunea cu latinii împotriva celorlalte state creştine din Balcani, împăratul fiind dispus să meargă în Ungaria pentru a se înţelege (cu regele) în sensul acesta; *ibid.*, c. 976.

[2] Chalkokondylas, 99—100.

[3] Novaković, *Die Serben und Türken im XIV und XV Jahrhundert*, Semlin, 1897.

[4] Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 145. Pentru Evanghelia din Seres, vezi Evangelis G. Strati, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν, ed. 2-a, Seres, 1926: cf. „B. ngr. J.", VIII, 378—382.

[5] Béés, în aceeaşi revistă, III, 374 ş.u.

[6] Phrantzes, 47.

[7] Notele din cronică, în Müller, citate mai sus. Cf. Béés, *loc. cit.*, VII, 145—146.

cum îi numea] pe propriii săi fii [8]. Nu numai Manuil, dar şi Ioan V l-au însoţit ca vasali pe sultan, care se ducea în Asia [9].

Dar turcii se şi amestecaseră pînă chiar şi în conflictele cu albanezii unor
Genevisi[e], Ducaşini, Thopia şi Castrioţi [10] — în cele cu sîrbo-româno-alba-
nezii [dinaştilor] Balša[f] de la Zeta. O ofensivă sîrbească sub conducerea
236 regelui Vlcaşin şi a despotului Uglieşa [11] a fost zdrobită (1371) în // lupta
dată pe malul fluviului Maritza[g], întărind astfel puterea turcilor de la Adria-
nopol [12].

Cneazul — pentru unii „comitele" — Lazăr, pe care lumea îl numea „kral", a vrut să încerce încă o dată, cu ajutorul vecinului său din Bosnia Tvrtko, opera de eliberare. A fost învingător în lupta de la Pločnik, dar doi ani după aceea şi-a pierdut armata, coroana şi viaţa în marea bătălie de la Kossovo (1389) [13], în care sultanul Murad a pierit şi el asasinat de unul din vitejii[h] cîntaţi de legenda sîrbească [14]. Fiul kralului, Ştefan[i], căruia Bizanţul i-a decernat mai tîrziu titlul de despot, cu prilejul căsătoriei sale cu o prinţesă din familia Gattilusiilor, înrudită cu familia imperială [15], a trebuit să plătească haraci şi să se oblige să ia parte la toate expediţiile stăpînului său, sultanul[j].

Bulgaria a sfîrşit într-un chip mai puţin tragic. Fiii ţarului Alexandru [16]
— înrudit cu Paleologii prin căsătoria dintre fiica sa Kyratza şi Andronic,
fiul lui Ioan V [17] — şi-au împărţit posesiunile sale ca fraţi duşmani[k]. Unul
şedea la Vidin, celălalt, Şişman, şi-a păstrat reşedinţa de la Tîrnovo, în vreme
ce uzurpatorul Dobrotici şi, după el, fiul său Ivanco, rămîneau stăpîni ai
litoralului. Încă din 1393 capitala bulgară aparţinea sultanului Baiazid.
237 Vidinul s-a supus, dar s-a // răsculat apoi, spre a cădea în urmă definitiv în
puterea osmanlîilor, care au făcut din el sediul unui paşă de frontieră, un fel
de „markgraf turc", guvernator al malurilor Dunării contra ungurilor şi
românilor, a căror forţă de expansiune a fost curînd oprită.

---

[8] Phrantzes, 48—49.

[9] *Ibid.*, 49—50.

[10] Turci din Ionia contra lor; Cantacuzen, I, 496.

[11] Cu privire la alt şef sîrb, Voišna şi la lupta lui contra lui Manuil Cantacuzenul, Cantacuzen, III, 327. Cezarul Gurguras (numele este alan), ctitor în 1361 al bisericii de la Zaum, Diehl, *Manuel*, II, 759.

[12] Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

[13] Pentru izvoarele bizantine ale luptei, Radojcić, în „Actele" Congresului III de studii bizantine, 315 ş.u. Despre familia lui Lazăr, idem, în „Vestnik srpske crkve", XXXI (1926), 303—304.

[14] Vezi Chalkokondylas, 53—56; Ducas, 16—17. Cf. Iorga, *op. cit.*, I. Ulterior Radojcić, în „Byz.", VI, 241 ş.u.; Grégoire, *ibid.*, 247 ş.u. Despre cutremurul din Foceea, Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 338—339; VII, 146—147.

[15] „Glasnik" din Belgrad, XIII, 279; „Archiv für slavische Philologie", XVIII, 429; Iorga, *Notes et extraits*, I, *Syndicamenta Perae*.

[16] Pentru raporturile sale cu turcii, Cantacuzen, II, 181, 345—348, 595—596; III, 162—163. Cf. şi *ibid.*, 406—407; Iorga, *Latins et Grecs* . . ., 187.

[17] Migne, *P. Gr.*, CLII, c. 1379—1380.

Imperiul era ca un oraş asediat şi de fapt, începînd din 1391, armata turcă îl strîngea ca într-un cleşte [18]. El nu mai avea cel mai mic pretext ca să se mişte şi putea să vadă din orice parte primejdia turcească înaintînd fulgerător pentru a răsturna pînă şi ultima frîntură din această lume în lichidare iminentă.

Misiunea istorică, romană şi creştină a Bizanţului, părea că este în sfîrşit terminată după mai bine de o mie de ani. Statul Paleologilor, redus la hotare jalnice, n-ar mai fi aşteptat decît lovitura de graţie.

Totuşi conştiinţa naufragiului viitor, a dispariţiei fatale, nu pătrunsese deloc în masele acestui popor grec care trăia în Constantinopol, în oraşele Mării Negre, în Tesalonic şi în acea depărtată oază bizantină a Peloponesului izolat. Viaţa de odinioară rămăsese neschimbată şi părea lucru firesc ca lumea să o creadă veşnică. Capitala Bosforului îşi păstra întinderea imensă, zidurile impunătoare, monumentele glorioase, comerţul înfloritor, care totuşi nu ajungea pentru plata numeroşilor creditori din Pera şi din Veneţia, ce dăduseră împrumuturi oneroase şi riscate împăraţilor. Constantinopolul mai hrănea încă şi acum cîteva sute de mii de locuitori. Nimic nu fusese
238 suprimat din pompa, // din fastul, din luxul aparent al Palatului, al Curţii, al Bisericii celei Mari, al dregătorilor publici şi al familiilor din oraşul mondial. Totul era întocmai ca în zilele de odinioară şi poporul naiv era dispus să creadă că va urma veşnic un acelaşi mîine.

Şi nu avea el dealtminteri o garanţie a acestei perpetuităţi a singurului Imperiu ortodox şi legitim în profeţiile care asigurau că turcii, chiar de ar fi învingători, nu ar putea pătrunde decît pînă la coloana unde trebuia să apară Arhanghelul cu sabia de foc în mînă pentru ca să-i alunge? Nu exista oare, pentru a-i îmbărbăta pe cei mai temători, ocrotirea vădită — şi dovedită de atîtea ori, din zilele arabilor — a Sfintei Fecioare tutelare, care va fi silită să facă o minune în favoarea bunului său popor credincios din Constantinopol, oraşul prea creştin al împăratului θεόστεπτος „încoronat prin voinţa lui Dumnezeu"? Şi cîtă vreme Constantinopolul trăia, putea oare fi părăsită speranţa de a recuceri tot ce fusese pierdut, cînd recuperarea pornise de atîtea ori din acest oraş care valora mai mult ca toate celelalte din întreaga lume?

Împăraţii îşi făceau, fireşte, mai puţine iluzii ca supuşii lor. Într-o epocă în care cruciada, patronată de Scaunul papal, trimetea neîncetat pelerini înarmaţi, mai mult ori mai puţin utili, Ioan V, fiul prinţesei de Savoia, a crezut că trebuie să cheme Europa latină în ajutorul Bizanţului. Încă din 1355 el scrisese papei [19] oferindu-i avantaje de necrezut (ca de pildă trimiterea fiului său Manuil la Avignon, ca ostatec, educarea latină a fiului prim născut, An-

---

[18] Phrantzes, 65. Ocuparea în acest an a χριστώνυμος πόλις vezi, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 148 (22 martie). Pentru cucerirea Efesului şi fuga locuitorilor în Creta, *ibid.*, I, 209. Despre asediul Capitalei în 1394, Jireček, în „B.Z.", XVIII, 584; cf. Iorga, *Politique vénitienne* (în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", II), 326—327. Împăratul Manuil se şi pregătea de plecare. Despre mama lui Ioan VII, rivalul său, care era la Veneţia încă din 1390, *ibid.*, 319—320.

[19] Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Varşovia, 1930; Vasiliev, în *Studi bizantini*, III (1931), 154 ş.u.

dronic, înfiinţarea unei şcoli latine pentru demnitarii Curţii sale), papa avînd facultatea, în cazul nerespectării acestor angajamente, să dispună de acel
239 principe moştenitor şi de tot Imperiul după voia sa, // numai doar să vină o flotă la Constantinopol cu trupe contra turcilor [20]. Nici mai tîrziu aceste mari speranţe nu au fost realizate, căci în cursul unui interval de mai multe luni din anii 1365—1366, împăratul reîntorcîndu-se din părţile Vidinului, a fost reţinut[l] de ţarul bulgar Şişman, care era în război cu regele Ungariei şi a fost nevoie de intervenţia rudei sale Amedeu de Savoia[m], pentru a-l elibera [21]. Şi înainte de a cucеri castelele bulgare de pe litoralul Mării Negre, strălucitul cavaler, vestit prin isprăvile sale din întrecerile cavalereşti ale lumii occidentale, a reuşit chiar să smulgă turcilor (1366) [cetatea] Gallipoli, pe care dealtminteri ei au reluat-o după cîteva luni.

Atunci[n] Ioan V a oferit papii, în schimb, pentru acelaşi ajutor, sacrificarea ambiţiilor patriarhale ale lumii greceşti, preţioasa jertfă a vechii dogme atît de îndelung dezbătută. Cei trei patriarhi îşi dăduseră asentimentul[o].

După ce a vizitat Neapole, unde a debarcat folosind vase napolitane, el a călătorit pe mare spre Roma, reşedinţa momentană a lui Urban V, însoţit de ruda sa, seniorul de Lesbos, Francesco Gattilusio, şi a rostit în biserica Sfîntului Duh, la 18 octombrie 1369, declaraţia sa de Unire [22]. Ceremonia
240 omagiului a avut loc apoi în ziua de 21 şi profesiunea de credinţă // a fost reînnoită în ianuarie 1370. Apoi împăratul s-a reîntors prin Neapole. Însă rezultatul peregrinărilor sale era atît de firav încît a fost nevoit să treacă şi prin Veneţia, sperînd să găsească aici cel puţin ceva bani. Dar împovărat de datorii vechi, pentru care zălogise giuvaerele coroanei şi insula Tenedos, Ioan a fost silit să facă noi împrumuturi pentru a se putea întreţine şi a fost apoi împiedicat de a pleca de către creditorii săi veneţieni. A trebuit ca fiul său al doilea, Manuil, să-i trimită mijloacele de a se reîntoarce la Constantinopol [23], giuvaerele rămînînd definitv pierdute. Acelaşi fiu avea să fie un ostatec[p] primejduit la turci [24], în momentul cînd flota turcească ataca marile insule din preajma Asiei, odată cu Cicladele.

Căci, deşi Ioan V îşi rostise de două ori în faţa papii declaraţia sa solemnă, el nu a fost nicidecum ajutat, fiind nevoit deci să-şi trimită pe fiul mai tînăr la Poarta sultanului [25]. Şi sub ochii săi se vor lupta veneţienii şi genovezii pentru stăpînirea insulei Tenedos, pe care o lăsase, cum am mai spus, Veneţiei.

---

[20] Vezi şi documentele publicate în Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 241 ş.u. — Referitor la unele proiecte de unire încă din 1327, Omont, *Projet de réunion des Églises grecque et latine sous Charles le Bel en 1327*, în „Bibliothéque de l'École des Chartes" (1892), 254—257; *Lettre d'Andronic II Paléologue au Pape Jean XXII (1327)*, *ibid.*, 1906, 587 ş.u. Despre politica religioasă a lui Andronic, Nicole, în „R. ét. gr.", VII, 68—80.

[21] Vezi Jireček, în „Archiv für slavische Philologie", XIV (1892), 263—264, şi în „B.Z.", XX, 271. Despre intervenţia contelui de Savoia, vezi şi Dino Muratore, *Aimon III, comte de Genevois, sa participation à l'expédition du Comte Vert en Orient*, Annecy, 1906 (extras din „Revue savoisienne").

[22] Bula de aur, vezi Schlumberger, „R.N.", 1894 şi „Mélanges d'archéologie byzantine", I, 183. Cf. Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων, XI.

[23] Ducas, 44, 48—49.

[24] Phrantzes, 53. Îndată Manuil a dobîndit dreptul de a purta coturni de purpură; *ibid.* Cf. Chalkokondylas, 50—51.

[25] *Ibid.*, 51—52.

În primăvara anului 1376, împăratul a trebuit să accepte cesiunea formală a Tenedosului în favoarea veneţienilor, care erau gata să se înţeleagă cu sultanul Murad[26]. Clerul grec trebuia să rămînă nestingherit şi steagurile Imperiului aveau să fie înălţate alături de acelea ale Sfîntului Marcu. Pentru a se răzbuna, Genova a pregătit, ca şi sultanul Baiazid, chiar în acel an uzurparea fiului mai mare al lui Ioan V, acelaşi Andronic — soţul [după unii] al fiicei lui Marko Kraljević[27] — care fusese orbit de tatăl său, din ordinul sultanului, pentru că organizase împreună cu principele otoman Saugi[28],
241 complotul[r] care trebuia să dea noi şefi atît bizantinilor // cît şi turcilor din Europa[29]. Această răscoală era dealtminteri sprijinită de oamenii bogaţi din Constantinopol şi de „bulgarii" lui Marko şi ajutată în primul rînd de sultan, căruia Andronic şi fiul acestuia, Ioan, îi promiseseră un tribut şi nişte dări chiar la Constantinopol, ceea ce a determinat din partea lui Manuil nu numai oferta sub jurămînt a unui tribut mai mare, ci şi aceea a unui concurs militar de 12 000 de oameni în fiecare primăvară sub propriile sale ordine[30]. Curînd la Seres puteau fi văzuţi în suita sultanului, Manuil[31] şi fratele său Teodor, principele sîrb Constantin Dragases de Štip, despotul sîrb Ştefan, [Lazarević] şi Paul Mamonas, seniorul de Monembasia[32]. Principele Ioan[s], fiul lui Andronic, era întreţinut de sultan[33] şi la cucerirea Filadelfiei[s] de către turci, ordinul [de luptă] a fost dat de Manuil, dar Andronic şi Ioan s-au distins la darea asaltului[34]. Cît priveşte Veneţia, ea era dispusă, dacă nu ar putea fi restabilit Ioan V, să-l susţină pe Matei, fiul lui Ioan Cantacuzenul[35]. Cînd împăratul legitim, sprijinit şi de turci, a fost restabilit
242 în 1379, a fost // nevoie de concursul armat al veneţienilor pentru a scoate pe rivalii lor perpetui[t] din fortăreaţa pe care o mai ocupau încă[36].

---

[26] Romanin, *op. cit.*, III, 255—256. Cf. *ibid.*, 256—257.

[27] După Chalkokondylas (37), soţia sa ar fi fost fiica ţarului bulgar Şişman.

[28] Acesta, deosebit de Baiazid este menţionat şi de Ducas.

[29] Însemnările de cronică citate, fixează data instalării lui „Andronic cel nou" la 12 august. La 18 octombrie este încoronat. A fost alungat de tatăl său şi de fratele său Manuil, după doi ani şi zece luni, la 1 iulie 1379. A mai trăit pînă la 28 iunie 1385 şi a fost îngropat în εἰς τὴν μονὴν Χριστοῦ τοῦ Παντοκράτορος (în mănăstirea lui Hristos atotstăpînitorul) *(ibid.)*, ctitoria lui Ioan Comnenul. Povestirea la Ducas, 45—46. Cf. Phrantzes, 50—51. El numeşte 'Αδεμάνιδες de lîngă Blacherne — şi aceasta este altă indicaţie pentru noi — „Turnul Vînturilor" ('Ανεμᾶ); Ducas, 58. Povestirea lui Chalkokondylas este deosebit de preţioasă; ea menţionează şi pedepsirea partizanilor lui Andronic, pe care sultanul a pus de i-a înecat; împăratul a pus să se toarne oţet fierbinte peste ochii fiului său; 40—46.

[30] Phrantzes, 58. Pentru încoronarea lui Manuil, *ibid.* Andronic a fost trimis la Tesalonic.

[31] Despre raporturile sale anterioare cu sultanul, care a intervenit ca să fie iertat, vezi Chalkokondylas, 46—47, 52.

[32] Împăratul ar fi propus lui Dragases să nu mai meargă la Poartă, ci să se lege printr-o legătură de rudenie; *ibid.*, 81.

[33] Phrantzes, 61.

[34] Chalkokondylas, 63—64.

[35] *Ibid.*, 257 ş.u. Romanin citează pasajul curios din *Storia della Liguria e di Genova*, a lui Serra (425), în care este vorba de „vestitul împărat" cu „născociri ciudate", căruia i se spunea „Diavolangelo" şi care l-ar fi scos din „Turnul Vînturilor" pe Ioan V şi pe fiul său Manuil, întemniţaţi de către Andronic. În schimb povestirea din Viaţa lui Carlo Zeno, în *Rerum Italicarum Scriptores* ai lui Muratori, pare să aparţină unui roman. Vezi excelentul studiu recent al lui Dölger despre Ioan VII (extras din „B.Z.", 1931).

[36] Cronica veneţiană a lui Caroldo, în Romanin, *loc. cit.*, 261.

Chestiunea tronului bizantin era socotită ca nerezolvată în 1381 cînd a fost încheiat tratatul veneto-genovez la Turin, care încredinţa Tenedosul contelui Amedeu de Savoia, cu deplina libertate de a dispune de el, distrugîndu-i fortificaţiile, şi care stabilea că se va încerca o împăcare între Ioan V şi fiul său rebel, cu clauza că dacă împăratul mai zăboveşte a se declara făţiş catolic, cele două puteri maritime italiene îl vor sili la aceasta cu forţa. Cît despre insula Tenedos, guvernatorul său, Ioan Muazzo, care spera să o poată păstra pentru sine, a fost forţat să o predea flotei veneţiene. Demantelată, ea a primit un guvernator civil veneţian. Dar în 1397 i se cere Genovei dreptul de a se fortifica din nou în interesul creştinătăţii [37].

Însă proiectele se schimbau iute odată cu nenorocirile ce veneau să copleşească acea fantomă care mai era numită un Imperiu. În ajunul luptei de la Nicopole, purtată în 1396 de cruciaţi contra turcilor, împăratul Manuil care trimisese o solie regelui Sigismund al Ungariei, era sigur că în luna mai
243 din acelaşi an regele Ungariei va fi la Varna şi că se va // îndrepta spre Constantinopol, unde aveau să fie pregătite de către împărat vase în propriul său nume şi în acela al aliatului său [38]; cîteva luni mai tîrziu el oferea Veneţiei să-i lase insulele Lemnos şi Imbros pentru a fi apărate de ea contra turcilor, şi după unele afirmaţii chiar şi Constantinopolul [39].

Căci după cucerirea Bulgariei de către sultanul Baiazid, succesorul lui Murad, şi după o expediţie [turcească] în Moreea, împăratul Manuil, împresurat din toate părţile [40], îndreptase încă o dată un apel disperat către unguri şi prin intermediul regelui lor, Sigismund, către cavalerii din Occident. Marea expediţie a noilor combatanţi pentru cruce, care se compunea din francezi, germani şi unguri, sprijiniţi şi sfătuiţi de domnul Ţării Româneşti, Mircea, a dat greş în această catastrofă de la Nicopole pe Dunăre [41], în vreme ce primul proiect prevedea o joncţiune a lui Manuil cu Sigismund la Varna [42]. O nouă călătorie în Italia, în Franţa şi în Anglia a lui Manuil, de astă dată ca împărat, urmaş al lui Ioan V [43], nu va fi mai rodnică [44] decît aceea întreprinsă cu treizeci de ani mai înainte de părintele său [45].

[37] Romanin, *op. cit.*, III, 301—302. Vezi Iorga, *Venise dans la Mer Noire* (extras din „Bull. sec. hist. Ac. Roum.", II). Pentru evenimentele succesive din această epocă, vezi îndeosebi însemnările de cronici citate: după împăcare, Ioan vine la Constantinopol la 14 aprilie 1390; Manuil îl alungă la 6 septembrie. Ioan a fost exilat la Lemnos (Ducas, 78). Asediul Capitalei de către turci, care îl susţineau pe Ioan, a urmat de îndată (Phrantzes, 61). Ioan VII a venit la Constantinopol să-şi presteze jurămîntul şi să ia puterea la 10 decembrie 1399; Νέος Ἑλληνομνήμων, VI, 483; VII, 149—150.

[38] Romanin, *op. cit.*, III, 332.

[39] Battistella, *La repubblica di Venezia*, 313.

[40] Ducas, 49—51.

[41] Descrierea şi în Phrantzes, 60 (raporturile lui Manuil cu solul lui Sigismund). Cf. Ducas, 44. Cartea cea mai recentă este aceea a lui G. Kling, *Die Schlacht von Nikopolis im J. 1369*, teză, Berlin, 1906.

[42] „Ulnavi"; Silberschmidt, *Das orientalische Problem*, Leipzig (1925), 15. Ei nu aveau să se întîlnească decît în 1412; Norden, *Papsttum und Byzanz*, 723 ş.u.

[43] Care a murit, ἡμέρᾳ τῆς δ' ἑβδομάδος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς. A fost îngropat la 16 februarie 1391; notele citate.

[44] Vezi Jugie, *Le voyage de l'empereur Manuel Paléologue en Occident (1399—1403)*, în „É.O.", XV, 322 ş.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, IX. Vezi pentru această călătorie capitolul următor, nota 3.

[45] Vezi şi Chalkokondylas, 84—87. Bizantinii au ajuns chiar să pomenească de Carol cel Mare, de Renaud, de Roland, de Olivier (adică de eroii romanelor cavalereşti franceze); *ibid.*, 87.

Îndată după aceea, turcii din părţile apusene [ale Imperiului] ocupau Atena, pe care aveau dealtminteri să o piardă, dar nu în folosul împăratu-
244 lui, // căci un florentin bogat, Nerio dei Acciaiuoli a reuşit să se instaleze aici [46].

NOTE

a. Adică Turcia europeană, spre deosebire de Anatolia.
b. Numirea turcească a Adrianopolului, ocupat de turci în 1362.
c. Fiul al doilea al lui Ioan V apără acum oraşul.
d. După un asediu de patru ani.
e. Familii albaneze rivale.
f. Erau trei fraţi: Stracimir, George şi Balša Balšić.
g. La Črnomen (26 septembrie 1371) unde au căzut amîndoi în luptă.
h. Miloš Cobilić (Obilić).
i. Ştefan Lazarević (1389—1427).
j. Astfel a luat parte şi la expediţiile sultanului în Ţara Românească. După înfrîngerea lui Baiazid la Ankara (1402) s-a reîntors în ţară, trecînd prin Constantinopol unde a primit titlul de despot. Ca vasal al lui Sigismund a stăpînit Belgradul şi Mačva.

k. Duşmănia se datora hotărîrii ţarului Alexandru — după moartea fiului său prim născut, Mihail — de a declara drept moştenitor al coroanei pe Ioan Şişman, fiul născut din a doua sa căsătorie cu evreica botezată Teodora, în dauna fiului mai mare Stracimir, al primei soţii, domniţa din Ţara Românească. Acesta, primind prin 1364 drept parte a sa provincia din vest, a Vidinului, a înţeles să se despartă şi bisericeşte de capitala de la Tîrnovo, supunîndu-se patriarhului de Constantinopol. Ţarul Alexandru a mai trăit după aceea pînă în 1371, deşi cîrmuirea era exercitată de Şişman în partea din Bulgaria rămasă după desprinderea provinciei vidinene.

l. Împăratul nu era prizonier la bulgari, ci doar împiedicat de a se reîntoarce la Constantinopol, bulgarii refuzîndu-i libera trecere. Reîntors de la Buda, fără nici un rezultat, el era dat uitării în Vidinul ocupat de unguri. S-ar părea că un rol însemnat în această privinţă l-ar fi avut Andronic, fiul mai mare al împăratului, lăsat la Constantinopol, în vreme ce împăratul luase cu el la Buda pe doi din fiii săi mai tineri: Manuil şi Mihail. Acest Andronic ar fi intervenit pe lîngă ţarul Alexandru care era tatăl sau bunicul soţiei sale. Dealtminteri tot el avea să refuze să plătească datoriile împăratului sechestrat de creditorii săi la Veneţia în 1371 şi avea să încerce a se răscula împotriva lui în mai 1373, reuşind chiar în 1376 să-i uzurpe tronul şi să-l ţină închis mai bine de doi ani. În 1379 Ioan V şi-a reluat tronul cu asentimentul lui Murad.

m. Acesta avînd o flotă, a realizat un dublu succes. A ocupat porturile din Marea Neagră şi a făcut prizonieri, obţinînd ulterior sume însemnate din răscumpărarea lor şi a somat pe bulgari să-l aducă pe împărat la ţărmul mării, de unde l-a readus la Constantinopol, după ce mai întîi i-a impus acestuia plata cheltuielilor şi zălogirea odoarelor ca garanţie a legămîntului de a face unirea bisericilor.

n. În august 1369 Ioan V pornea spre Roma.

o. Pentru o interpretare diferită vezi Halecki, *Un empereur de byzance à Rome*, p. 235. Patriarhul de Constantinopol Filoteu încerca o acţiune la slavii din Balcani şi la ruşi.

p. Manuil a fost trimis ca ostatec turcilor în 1373 cînd Ioan V a recunoscut suzeranitatea lor.

r. Andronic, fiul împăratului bizantin, şi Saugi Celebi, fiul sultanului Murad, aflaţi împreună în Tracia, se înţeleseseră în 1374 ca în acelaşi timp să-şi răstoarne fiecare părintele spre

[46] J. H. Mordtmann, în „B. ngr. J.", IV, 346 ş.u. Cf. William Miller, *The turkish capture of Athens*, în „Engl. hist. rev.", XXIII (1905), 529 ş.u. Apelul lui Manuil către Republica sieneză (22 septembrie), în Gius. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente*, Florenţa (1879), 147 ş.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων VI, 102—104; VII, 90—91; „RHSEE", IV (1927), 281—282.

a-i lua locul. Prinzînd de veste, Murad şi-a orbit fiul şi a pretins de la Ioan V aceeaşi pedeapsă atît pentru Andronic cît şi pentru fiul acestuia. Însă bizantinii au avut grijă să nu-i orbească de tot.

s. Viitorul Ioan VII (împărat asociat al lui Manuil în 1402—1404).

ş. Filadelfia era singurul oraş care mai rămăsese necucerit de turci. Acuma principii vasali bizantini sînt siliţi să ia parte la atacul turcilor (1390).

t. Adică genovezii. Pentru o altă versiune decît cea a cronicii lui Caroldo, cf. F. Thiriet, *Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle*, în „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire" (1953), 219 ş.u. Tenedosul nu a fost predat atunci genovezilor de către guvernatorul grec, ci veneţienilor, în ciuda ordinelor lui Andronic. Flota veneţiană nu a smuls această insulă de la genovezi, ci de la guvernatorul veneţian Murazzo care voia să o păstreze pe seama sa.

ţ. În 1369. Călătoria lui Manuil II în Occident a avut loc în 1399—1403.

III

ELEMENTELE ULTIMEI REZISTENŢE

Imperiul ajunsese în starea cea mai jalnică în acest început al veacului care avea să-i aducă prăbuşirea. Dar în această mare cumpănă rămîneau două elemente care mai puteau sprijini acest stat ce se clătina. Mai întîi lumina reflectată asupra sa a puterii crescînde a ortodoxiei.

A mai fost vorba de valoarea acestei influenţe în raport cu domniile româneşti. Un episcop de Vicina a fost primul mitropolit al Ţării Româneşti în plină formaţie; i se va adăuga un al doilea grec, căruia va trebui să i se atribuie, pentru a pune capăt certei, o dieceză occidentală spre părţile cetăţii ungureşti a Severinului[a]; un protos de la Muntele Athos, Chariton, va ajunge capul bisericii din această ţară nouă în care se păstrează forma dintîi, destinată a nu schimba nimic din cadrul odată admis al exarhatului, al „delegaţiei" patriarhale. În Moldova influenţa bizantină a înlăturat, după o luptă scurtă, încercarea „sîrbească"[b] de a crea ceva cu totul autonom. Dacă în adevăr se va refuza acceptarea unui mitropolit numit de către patriarh, totuşi procesele între candidaţii la această demnitate se vor judeca la Constantinopol. Şi pe baza acestei dependenţe de ierarhia religioasă, cea politică
245 vine de la sine[1]. // Cînd împăratul Ioan VII[2] străbate Moldova, unde trimite icoana păstrată cu evlavie în Mănăstirea Neamţu, el este primit ca suveran al Orientului de către marele principe Alexandru[c]. Iar mai tîrziu, Ştefan cel Mare se căsătoreşte cu o prinţesă din Mangop, din castelul Sfinţilor Teodori (Theodori), care pe acoperămîntul său de mormînt poartă monogramul Paleologilor, cărora în acel moment li se şi răpise Constantinopolul.

Pe de altă parte, fără a mai pomeni încă o dată de raporturile cu Gattilusii pe jumătate grecizaţi[3], mai este această transmitere, tot mai departe

---

[1] Iorga, *Istoria Bisericii româneşti*, I, ed. 2-a.

[2] Halecki, în „Byz.", VII, 48 ş.u.

[3] Francesco Gattilusio din Lesbos se însurase cu prinţesa Maria (Ducas, 46). Despre despotisa Eugenia Gattilusio, moartă în 1439, vezi Phrantzes, 195. Despotul Constantin a luat pe fiica lui Notaras Paleolog Gattilusio, Caterina; Phrantzes, 192—193. Despre moartea acestei prinţese, care i-a dăruit un fiu, *ibid.*, 195.

— pînă în fundul Poloniei, cu care existau legături de cruciadă și pe țărmurile depărtate ale Mării Negre [4] la Caffa și spre Caucaz — a artei noi, a cărei înflorire [5] adăuga un nou și strălucit capitol la meritele universale ale sintezei bizantine [6].

Cu acea putere de expresie și cu o libertate de mișcare pe care trecutul nu o cunoscuse încă — cu un simț foarte viu al culorii, care corespunde unei tinereți a spiritului, unei plăceri de a trăi care nu ar putea fi bănuită într-o lume vădit condamnată să moară în centrul său de expansiune — cu o predilecție pentru frescă, într-o epocă de sărăcie în care mozaicul e pe moarte,
246 după splendorile bisericii constantinopolitane de la Kahrie, această pictură // duce peste tot aceeași formulă, legînd sufletele evlavioase de izvorul însuși al acestei frumuseți mereu reînnoite. Caracterul său atît de viu și de voios, fără nimic din misticismul sirian, din întunecata brutalitate a Egiptului, poate fi regăsit tot atît de luminos și clar, ca în această *Moné tes Choras* din Constantinopol, și în micile biserici clădite din temelie sau acum refăcute, cu care despoții din familiile Cantacuzinilor și ale Paleologilor și succesorii acestora și-au împodobit reședința de la Mistra, castel franc adaptat cerințelor bizantine [7], ca și în Țara Românească, în Biserica domnească de la Argeș (la poalele Carpaților) unde au lucrat pentru domnul [Nicolae] Alexandru — care purta același nume ca vecinul și ruda sa de la Tîrnovo — și greci, alături de slavi veniți din țări unde, ca în Serbia la Kruședol, se mai ridicau clădiri și după atingerea culmilor artei la mănăstirile Studenitza, Nagorično [8], Gračanitza. La fel au trebuit să se petreacă lucrurile și cu primele biserici (transformate în secolul XV), de un spirit mai conservator pentru pictură, din Moldova, curînd victorioasă asupra turcilor. S-a putut constata această admirabilă expansiune [a artei] într-o capelă din Wilno a principelui lituanian, rege al Poloniei — al cărui vechi păgînism abdicase în fața unui creștinism nedecis încă între cele două direcții — și în sfîrșit la Lublin.

Formele arhitecturale pătrund și ele în toate țările acestea: basilica, oglindită în biserica românească despre care am vorbit, clădirea în formă de cruce aparentă, adusă de un călugăr macedonean din Prilep, Nicodim, trecut pe la Muntele Athos, și care s-a impus construcțiilor religioase — nu numai celor mănăstirești, dar și celor orășenești din cele două țări române, care au împrumutat, adaptîndu-le la clima și la tradițiile scînteietoare ale unui folclor artistic de două ori milenar — și modul de ornamentare cu cără-
247 mizi așezate în rînduri // și alternînd cu blocuri de molon înecate în ciment cu arcade oarbe și cu discuri de ceramică încastrate în zidărie.

Bizanțul va mai da multă vreme și inițiatori — dacă nu pentru executarea artelor minore, căci în privința lucrăturii în metal, a potirelor, chivotu-

[4] Millet, *Recherches*, 680 ș.u.; Diehl, *Manuel*, II, 739 ș.u.; Bréhier, *Orient ou Occident*, 1906; idem, în „J. S.", 1914, ianuarie-martie.

[5] Tsereteli și Sobolevski, *op. cit.*, 17 (un ms. din 1376 ἐν Ματραχαῖς = către Matrega); Latișev, *Deux bas-reliefs à inscriptions*, Moscova (1909), 10.

[6] Raporturi cu Occidentul sînt posibile și prin insula Creta. Cretani vin spontan în armata bizantină; Pachymere, II, 209.

[7] Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910; Strück, *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*, Viena, 1910.

[8] Unde meșterul își scrie numele: Eutychios; Millet, *Recherches*, 643. Despre alți artiști greci la sîrbi, Diehl, *Manuel*, II, 789. Unii emigrați în Rusia, *ibid.*, 792—793.

rilor, candelelor, cădelniţelor, românii apelează în chip firesc la vecinii lor' saşii din Transilvania, elevi ai marilor artişti ai Germaniei — cel puţin pentru crucifixele de lemn sculptat, care vin de obicei de la Muntele Athos, strîns legat încă de la început cu ţările române; iar broderiile arată şi prin inscripţiile greceşti, ca şi prin caracterul lor, originea naţională a executanţilor sau executantelor broderiilor. Este posibil ca şi primele icoane pe lemn să fi venit din regiunile bizantine şi din lumea bizantină, care mai trimiteau, fie direct, sau prin mijlocire slavă — dealtminteri slavă de simplă formă uneori — arta caligrafiei şi a miniaturii de manuscrise [9].

Aş fi dispus să situez în acest secol XIV — în care se produce o latinizare atît de intensă în toate domeniile — şi acea adoptare de către greci (probabil în Moreea, unde contactul era zilnic şi interpenetrarea ajunsese la un stadiu mai înaintat) a ultimelor „romane" cu teme occidentale franceze, care par să fi constituit lectura predilectă în anumite cercuri ale acestei lumi atît de profund amestecate. Peripeţiile aventuroase prin care trece împăratul Ioan V, victimă a fiului său, uzurpatorul Andronic, cu trista sa recluziune în turnul în care este ţinut, cu scrisorile secrete pe care le trimite, folosind ajutorul unei femei, pentru a-şi cîştiga libertatea, par scoase dintr-unul din acele mici poeme de imitaţie occidentală [10].

Dar mai era un element care să sprijine acest edificiu ce părea, la prima
248 privire, gata să se năruie cu toate // materialele din care se compunea. Să nu uităm deci că în această epocă idealismul evului mediu — ideea unei autorităţi primordiale din care derivă totul şi care, în virtutea acestui fapt, este mai presus de orice întemeere de ordine materială — nu a murit. În Orient ca în Occident există respectul pentru lucrul de demult. Chiar cei care se pregătesc să-l năruie au intenţia de a i se substitui lui. Forma se schimbă, sensul ei rămîne şi, prin acest sens, se trăia în vremea aceea.

Şi mai este faptul că acest Imperiu care pare să se fragmenteze, continuă pur şi simplu direcţia latină pe care a adoptat-o demult, creîndu-şi, prin diviziunea chiar a guvernării, posibilităţi pentru o mai bună dominare. Vedem acest lucru dacă luăm seama la gradul de vitalitate manifestat de micul stat al Peloponesului pe care Ioan VI îl crease pentru fiul său[d] şi care va coexista cu Constantinopolul, reprezentînd aceeaşi civilizaţie, dar fără a fi supus la aceleaşi metehne şi a participa la aceleaşi riscuri: este, într-un mediu rural, între închegările cavalerilor occidentali şi cele ale banditilor din acelaşi Occident[e], ca o nouă imagine a ceea ce fusese Niceea provincială. Regimul Irinei[f] la acel Tesalonic, care după prima cucerire turcească va trece sub stăpînirea veneţienilor încă din 1420 pentru a ajunge definitiv în puterea sultanului după vreo zece ani, reprezintă acelaşi fenomen de reviviscenţă prin sciziparitate.

Renaşterea elenismului reţine dealtminteri în aceeaşi unitate morală aceste „membra disjecta". Nu a lipsit decît foarte puţin pentru ca să fi existat din nou, în folosul unui Cantacuzen, o marcă de Adrianopol[g]. Cezarii,

---

[9] Vezi Iorga, *Les Arts mineurs en Roumanie*, Bucureşti, Imprimeria statului, 1934.

[10] Vezi *Vita Caroli Zeni*, ed. Muratori, c. 219 ş.u. Cf. Mavrophrydis, 'Εκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, Atena, 1866.

despoții sîrbi din văile Macedoniei, arată prin titlul lor că aparțin Imperiului. Naționalitatea nu interesează: ei înșiși nu țin atîta la ea.

Dar, în același timp, sub titlurile lor primite de la împărat, ei sînt adevărați cavaleri. Vladko Vladevič, nepotul regelui Bosniei, Tvrtko, își îndeplinește datoria la Kossovo ca unul din semenii săi din Occident. Tot astfel
249 și Miloš Obilić, asasinul lui Murad, // care în *zdravitza* dinaintea luptei a primit cupa de aur din mîna lui Lazăr, și care vrea să dovedească prin isprăvile sale că a fost ponegrit cînd a fost înfățișat ca trădător, așa cum va fi Dragoslav, acela care va provoca panica printre creștini. Traducătorul în limba italiană a cronicarului Ducas, îi va băga vină Cantacuzenului că este prea lipsit de însușiri cavalerești [11].

Frînturile Epirului de la Arta și Cefalonia își au în felul acesta toate legăturile lor cu Constantinopolul. Am văzut în ce grad se ajunsese la o adaptare cu „francii" care vorbesc grecește și folosesc greci. Dependența acestora de state sau de dinastii din Occident nu importă atîta, sub regimul acestor vicari, în majoritatea lor aclimatizați. Arhiepiscopul latin de Patras este prea legat de orășenii săi, pentru ca să nu se prindă de el un strat subțire de grecitate locală [12]. Compania navarezilor[h] de sub Coquerel[i], rămășiță a bandelor care bîntuiau Occidentul [13], capătă la Atena și la Teba o oarecare spoială elenică. Numai doar întreita Bulgarie[j], orientată acum ca Serbia fiului lui Lazăr spre părțile Dunării, spre Țara Românească sau spre Pontul genovez, se menține într-o poziție străină, atît față de latini, cît de o aderență la Bizanț, și încă Dobrotici și Ivanco, vecinii negustorilor veniți din Genova, au și ei un oarecare profil de cavaleri de aventură.

Turcii înșiși, atrași de alianțele de familie cu împărații, deprinși cu pompa bizantină, inițiați de bizantinii înșiși la modele occidentale, participă și ei la aceeași direcție feudală, cavalerească. Baiazid, foarte deosebit de asiaticul și bunul musulman ce fusese tatăl său, Murad — care a rămas întotdeauna un străin pe acest pămînt al Europei pe care nu-l putea iubi, deși
250 se va odihni în parte în sînul lui, pe locul chiar al muceniciei sale[k] — // este un cavaler impetuos aidoma adversarului de o clipă[l], Ioan fără Frică. Fiii săi nu se vor deosebi decît prin credința religioasă de vecinii lor sîrbi și români, frați de arme și aproape asociați la putere. În vreme ce masele se desprind în bande pentru a practica meseria atît de mănoasă de jefuitori pe toate drumurile mari ale Peninsulei, de la miază-zi la miază-noapte și de la răsărit la apus, căpeteniile își caută castele în care să se cuibărească și să exploateze regiunea, gata oricînd de isprăvi ostășești de cum li s-ar arunca un gest de sfidare. Ei fac ceea ce făcuseră înaintașii lor în Asia, călcînd pe urmele cavalerilor normanzi din vremea Comnenilor. Nici o amintire a împărăției („basileia") milenară din Asia și nici o dispoziție încă a se substi-

[11] La paginile 354, 360—361.

[12] Gerland, *Patras*, passim.

[13] Vezi Rubio y Lluch, *Conquista de Tebes* (cit. mai sus, cap. Noi raporturi cu vecinii, nr. 44).

tui ca teritoriu şi metodă oamenilor din Bizanţ. Pentru a se ajunge la dorinţa de a le lua locul, va trebui ca tocmai după Baiazid şi fiii săi — şi nepotul său de fiu, noul Murad, care s-a făcut derviş la un moment dat — să intervină o educaţie specială care să pregătească pentru altă concepţie pe acel „fatîh", cuceritorul, care va fi Mahomed II.

NOTE

a. Cetatea Severinului nu mai aparţinea Ungariei de la sfîrşitul secolului XIII. În 1324, după lichidarea din regat a aşa-zişilor „oligarhi", Carol Robert vrînd să o redobîndească a trebuit să accepte o soluţie de compromis pentru Banatul de Severin, socotindu-l ca o feudă ţinută (şi mai departe) de Basarab. Domnul român stăpînea cetatea împreună cu partea corespunzînd vestului Olteniei, restul Banatului iniţial cu cetăţile Mihald (Mehadia) şi Orşova ţinînd de rege, dar fără a se mai numi Banatul de Severin.

b. Adica: *de tip sîrbesc*, printr-o referire la crearea patriarhiei de Peč împotriva voinţei patriarhului bizantin.

c. Alexandru cel Bun, domn (1400—1432).

d. Manuil Cantacuzenul numit în 1348 despot al Moreei. Dealtminteri Cantacuzenii aveau legături mai vechi cu Moreea, unde tatăl lui Ioan VI fusese sub Andronic II numit guvernator.

e. Adică închegările cavalerilor francezi din Ahaia, şi ale bandelor catalane din ducatul Atenei, precum şi ale celor navareze din Moreea.

f. Împărăteasa Irina (Yolanda de Montferrat), soţia a doua a lui Andronic II, care a preferat să stea la Tesalonic, pe care îl considera ca al ei în virtutea fostului regat de Tesalonic al lui Bonifaciu.

g. În 1347 Ioan VI constituise pentru fiul său Matei o stăpînire în Tracia occidentală de la Christopolis pînă la Demotika.

h. Instalaţi în Moreea în 1381, 1382, la chemarea lui Jacque des Baux, rivalul reginei Ioana de Neapole la coroana Moreei.

i. Mahiot de Coquerel, bailul lor (1383—1386).

j. Adică de la Vidin, Tîrnovo şi Varna.

k. La Kossovo.

l. La Nicopole.

IV

BIZANŢUL ŞI ANARHIA DINASTICĂ OTOMANĂ

Dacă în ceea ce priveşte ideea bizantină se constată un vădit progres, Constantinopolul dimpotrivă ar fi trebuit după toate semnele să cadă, ajuns la sfîrşitul puterilor sale — şi Manuil ar fi rămas în Occident ca un oaspete respectat, dar nedorit şi stingheritor, cum vor fi nepoţii săi după catastrofa din 1453 — de nu ar fi venit din răsărit un ajutor nesperat sub forma unei mari acţiuni militare, ale cărei urmări aveau să oprească pe loc vreo două
251 decenii înaintarea otomanilor [1]. Nu era ajutorul acela mult aşteptat // la Constantinopol şi în Occident din partea mongolilor, cărora li se atribui-

[1] Vezi şi Clavijo, *Vida del gran Tamorlan y itinerario*, Madrid, 1782; Sylvestre de Sacy, în „Mémoires de l'Institut royal de France", VI. Scrisoarea lui Timur către Manuil, în Sanudo, Muratori, XXII, 798. Pentru poemul popular „Timur", cf. „B. ngr. J.", III, 77—79.

seră cu naivitate intenţii creştine [2], ci apariţia acelui turcoman[a], imitator al lui Gengis, împăratul mongol, care venea din Persia [3].

În vreme ce i se făceau acestui mîndru şi sărac călător încoronat, Manuil[b], primiri solemne în Occident, căci la aceasta se reduceau succesele sale [4], Baiazid asedia Constantinopolul [5] apărat de regentul Ioan VII, fiul lui Andronic, căruia unchiul, uitînd faptele din trecut, îi încredinţase regenţa [6].
252 Era // acelaşi principe care cedase prin intermediul aceluiaşi agent de legătură cu Occidentul, Francesco Gattilusio, a doua zi de Nicopole, drepturile sale asupra Imperiului în favoarea lui Carol VI, regele Franţei [7].

O expediţie franceză a lui Boucicaut[c], guvernatorul Genovei, combinase în atacurile sale purtate de la Bosfor şi pînă în Siria o acţiune de cavaleri şi una de corsari [8]. Dar Timur, turcomanul, proaspăt apărut, fără influenţe bizantine, va zdrobi curînd singur la Angora în 1402 cariera fulgerătoare a sultanului turcilor rechemaţi din Moreea [9], şi Baiazid va muri într-o captivitate a cărei ruşine [10] o va resimţi din plin după atîta glorie cîştigată.

---

[2] Marr, în „V.V.", XII, 1 ş.u.; „Or. chr.", IV (1894), 184—187; Iorga, *Brève Histoire de la Petite Arménie*; „RHSEE" (1932), 82 ş.u. (despre cartea lui Giov. Soranzo, *Il Papato, l'Europa cristiana e i Tartari*, Milan, 1931). Iluzia că hanul va merge la Nazaret, Finke, *Acta* nr. 464 (1307).

[3] Ocuparea de către bandele sale, a Smirnei, apărată de Ospitalieri, Ducas, 28. Cf. studiul nostru despre Rodos, cap. IV.

[4] S-ar fi înapoiat la 13 sept. 1402; Ducas, 62. Vezi povestirea peregrinărilor sale la Veneţia, la Milan, în Franţa, ale cărei croi ici (dar şi *Chronique du bon duc Loys de Bourbon*; Douët d'Arcq, *Choix de pièces inédites*; cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII, 132—133) menţionează cu destulă amploare şederea sa. Vezi povestirea lui Vasiliev, în „J. Min. I.P.r." (1912); Schlumberger, *Un empereur de Byzance à Paris et à Londres*, Paris, 1916. Cf. Iorga, *Notes et extraits*, I, 81 ş.u., 142; C. Marinescu, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XI, 192 ş.u. Vezi şi mai sus în cap. V, 2, nr. 44.

[5] Unii s-ar fi gîndit chiar să i-l predea; Ducas, 53.

[6] În 1392 se află cu mama sa, Maria-Makaria, care s-a călugărit, în Lombardia, la Pavia; Sofronie Eustratiadis din Leontopolis, în Ἐκκλησιαστικὸς φάρος, IV (1911), 273—304, 353—405 (Evangheliar dat de ei lui Petru, episcopul de Novara). El fusese expulzat din Genova (Chalkokondylas, 82). Vezi studiul recent, citat şi mai sus, al lui Dölger. — Despre Paleologii din secolul XIV, mai sînt unele însemnări care pot fi utile, Finke, *Acta*, nr. 565 (proiecte latine asupra Constantinopolului): Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 138 (uzurparea lui Cantacuzen), 139 (moartea prinţesei germane, Irina, la 16 august 1324); 140 (moartea lui Andronic II, 13 februarie 1332); 144; „B.Z.", XI, 452 ş.u. (epitalamul lui Andronic II); *ibid.*, XX, 269 (Jireček; căsătoria lui Andronic II cu Irina); Millingen, *Byzantine churches* (mormintele lui Andronic şi al Anei la Pammakaristos); Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 254 (iscălitura lui Ioan V); Δελτίον χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, II, 1925 (Teodor Paleolog Filantropen); Finke, *Acta*, nr. 266 (Teodor de Montferrat rechemat la Tesalonic; proiect de alianţă de familie în Aragon); „Mélanges" Schlumberger, II, 521 ş.u. (o călugăriţă Paleologhină). Versuri pentru „despina" Maria; P. N. Papagueorguiou, în „B. Z.", XXV, 326—327.

[7] Pentru a primi în schimb 25 000 de florini de aur pe an şi un castel (actul datat din Lesbos la 15 august 1397), în Νέος Ἑλληνομνήμων, X, 248 ş.u.; XIV, 110; „Bull. ISEE", I, 39.

[8] *Livre des faits*, ed. Buchon; Schlumberger, *Jean de Châteaumorand*, Paris, 1919. Cf. Iorga, *Les voyageurs dans l'Orient européen*, Paris, 1928.

[9] Chalkokondylas, 14.

[10] Soţia sa, fiica lui Lazăr a fost şi ea capturată — i s-a dat să bea vin. Tot atunci a fost capturat şi fiul său Musa, pus apoi în libertate; Phrantzes, 68; Chalkokondylas, 158, 160, 165.

O nouă somaţie de a preda oraşul fusese tocmai îndreptată către Manuil, căruia sultanul îi oferea în schimb Moreea [11]. În vremea aceasta [12] Imperiul, scăzut şi decăzut pînă la ultima treaptă, subminat şi de cearta dintre Manuil şi Ioan [13], plătea tribut sultanului. El trebuia să dea armatelor oto-
253 mane o trupă comandată de moştenitorul tronului, şi un cadiu // (un judecător turcesc) fusese impus la Constantinopol [14]. Vechiul apanaj al principelui Andronic cuprinzînd oraşele de la Marea Neagră, Selymbria, Panidos, Rhodosto, Heracleea fusese recent invadat de sultan. Bandele lui Yakub şi Evrenos au fost văzute pînă la Coron, la Modon şi la Argos, care a fost ocupat, mii de greci fiind transplantaţi în Asia (1395) [15].

Fiul împăratului Ioan Cantacuzenul murise[d] în Moreea [16] şi succesorul său care era un Paleolog, Teodor, frate al lui Manuil, se menţinea cu greu în peninsula în care un principe independent domnea asupra Ahaiei latine în persoana genovezului Centurione Zaccaria[e], care fusese mai întîi reprezentantul regelui de Neapole. El[f] a chemat, în clipa în care apărea puternica armată a lui Yakub paşa şi a acestui Evrenos, pe Ospitalierii de la Rodos pe care s-a dus să-i găsească în insula lor, pentru a le ceda oraşele şi castelele sale. Aici se situează un incident care arată atitudinea populaţiei faţă de asemenea schimbări. Se aruncă cu pietre şi buturugi în cavaleri, cărora li se pune în vedere să plece pînă în trei zile. Este o întreagă mişcare de autonomie la aceşti oameni din Mistra, care sînt conduşi de episcopul lor, pe care îl făcuseră „duce". Abia a putut fi reprimit Teodor în oraşul pe care îl trădase [17].
254 Cît despre veneţieni, ei posedau din 1389 Argosul [18]; turcii lui // Evrenos care au pătruns în peninsulă [1394] nu au zăbovit să-l anexeze. Iar flota turcă domina marea şi pretindea tot ce voia de la insulele rămase încă bizantine [19]. Starea în care se aflau atunci rămăşiţele vechiului Imperiu era deci în adevăr deznădăjduită. Ioan VII[g] nu domnea decît înăuntrul Capitalei, cum observă cu durere Ducas, cronicarul cuceririi musulmane.

Întîmplarea fericită a înfrîngerii şi captivităţii lui Baiazid a redat încredere tuturor statelor mai slabe pe care marele sultan le anihilase aproape. Caramanul din Asia Mică, despotul Serbiei, domnul Ţării Româneşti au putut să răsufle mai liber. Împăratul[h], pe care unii îl acuzau de indiferenţă şi de

---

[11] Ducas, 55. Ca să plece turcii, li s-a cedat tot teritoriul pînă la ziduri; *ibid.*, 57.

[12] Phrantzes, 83.

[13] A murit la 22 septembrie 1408, purtînd ca monah numele de Ioasaf. Vezi articolul lui Dölger, citat mai sus. Idem, în „Actele" Congresului III de studii bizantine.

[14] Dar un fiu al lui Baiazid, în vîrstă de şapte ani, Yakub, botezat, luînd numele de Dimitrie; Phrantzes, 66—67. Cf. Ducas, 99 (a fost îngropat lîngă biserica Prodromului, la Studion).

[15] Vezi îndeosebi Ducas, 63 ş.u. Despre luarea Smirnei, *ibid.*, 71—78.

[16] Un altul, Matei, era la Rodos; Chalkokondylas, 38. Cf. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, 125 ş.u.

[17] Phrantzes, 62—64; Chalkokondylas, 97—98.

[18] Vezi Chalkokondylas, 97—99, studiul nostru *Venise* . . . , în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", II (cf. documentele, în „Analele" Acad. Române). Cf. Silberschmidt, *op. cit.*, şi de asemenea Fr. Rühl, *Der deutsche Orden in Griechenland*, în revista „Nord und Süd", 1899, 327—341.

[19] La Foceea episcopul a fost acela care a chemat pe turci; Chalkokondylas, 67. Pentru invazia în Grecia, *ibid.*, 68.

laşitate [20], a tras şi el foloase de pe urma bătăliei de la Angora şi a căderii cumplitului său suzeran.

În lungile războaie pentru succesiunea acestuia din urmă[1], el a susţinut ba pe unul din candidaţi, ba pe altul, cerîndu-şi de fiecare dată răsplata sa [21]. O nouă căsătorie mixtă îi consolidase situaţia. Adăpostit cîtva timp la Constantinopol [22] principele Soliman, primul succesor al lui Baiazid, a luat pe o fiică a despotului Teodor [23] sau mai degrabă a lui Giannino Doria, υἱδῆς-ul împăratului [24]. El promitea să restituie Imperiului Zeitunul, litoralul pontic, Tesalonicul, malurile Strymonului (Struma) şi Moreea, şi a
255 căutat în momentul înfrîngerii un refugiu între zidurile Capitalei [25]. // Cînd Musa l-a ucis pe Soliman, el a anulat donaţiile fratelui său, cu excepţia Zeitunului, şi a asediat Constantinopolul, dar flota comandată de un bastard al Paleologilor, Manuil, l-a silit să se retragă [26]. Bizantinii au susţinut apoi pe tînărul Orkhan, fiul lui Soliman, care — trădat de vizirul său Şaban — a fost orbit. Mai tîrziu împăratul s-a unit cu despotul Ştefan [Lazarević], odinioară „frate" cu Musa, pentru a-l chema în Europa pe asiaticul Mahomed I care a fost adevăratul cîştigător al acestor frămîntări [27].

În aceste împrejurări Tesalonicul a devenit apanajul despotului Andronic, unul din fiii lui Manuil [28], care suferea de elefantiazis. Acesta îl va vinde veneţienilor pe preţul de 50 000 de florini [29].

Mahomed I care, pornind şi el din Constantinopol cu soldaţi bizantini [30], a reuşit să unească sub autoritatea sa toate provinciile cucerite de osmanlîi, a cedat din nou bizantinilor, „tatălui" său, Manuil, provincia de la Marea Neagră, care a ajuns apoi un alt apanaj al principelui imperial [31]. Ostateci din familia lui Osman, ca Ali, fiul lui Baiazid, trăiau acum la Constantinopol şi teama de aceştia îl menţinea pe sultanul în funcţie în relaţii de prietenie aparentă cu Paleologii. Teodor II al Moreei[j] ajunge (cu începere din 1407) cel mai puternic stăpînitor din peninsulă, unde ofensiva turcească se oprise. Împăratul[k] s-a dus în martie 1415 la fratele său pentru a lua împreună măsuri de fortificare a istmului de Corint, prin construirea unor ziduri. Timp de doi ani s-a muncit la vestitul „zid de şase mile" [Hexamilion] apărat de o

---

[20] „Manuel sta sempre a letto e non pensa an iente. Se fosse uomo, profitterebbe del terror de Turchi per ricuperare da essi tutta Grecia"; de asemenea şi Sanudo, în Monferratos, Διπλωματικαὶ ἐνεργείαι Μανουὴλ β' Παλαιολόγου, Atena, 1913 (citat anterior).

[21] Vezi Monferratos, *loc. cit.*

[22] Chalkokondylas, 168—170, 171.

[23] Phrantzes, 87; Ducas, 91—94.

[24] Chalkokondylas, 172. Acesta îl convinge pe despotul Ştefan să-l susţină pe Soliman; *ibid.*, 173.

[25] *Ibid.*, 174; Ducas, 79. De fapt principele Ioan a fost instalat în Tesalia ca „rege al Tesaliei"; Ducas, *loc. cit.*

[26] Chalkokondylas, 175—177. Despre lupta din 17 iulie între el şi fratele său Musa; Νέος Ἑλληνομνήμων, VIII, 152. Cf. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

[27] Phrantzes, 87—89.

[28] Un altul, Constantin, a trecut în Gazaria Genoveză; Ducas, 133.

[29] Phrantzes, 64; Chalkokondylas, 205—206. Va muri la Mantineea; *ibid.* Vezi Ducas, 197—201 (cucerită de turci).

[30] *Ibid.*, 94—96.

[31] *Ibid.*, 97.

256 sută cincizeci de turnuri [32]. // La reîntoarcerea sa din călătorie, Manuil a putut fi văzut vorbind prieteneşte cu Mahomed, amîndoi pe galerele lor ancorate în rada de la Gallipoli (1416) [33].

Curînd veneţienii distrug flota turcească[l] în aceleaşi ape ale Helespontului în care sultanul cucerise Andros, Paros, Milos, şi Mahomed s-a văzut silit să facă pace, fără a se fi răzbunat de această insultă pe care un Murad I sau un Baiazid, nu ar fi răbdat-o cu aceeaşi uşurinţă [34]. În 1420 sultanul avînd a trece în Asia prin Constantinopol a fost primit de trimişii împăratului şi condus la Dubla Coloană unde se aflau, în faţa corăbiei care îl aştepta, împăratul cu fiul său. Mahomed a fost condus pînă la Scutari [35]. La întoarcere a fost sărbătorit în acelaşi chip. Dar a fost răpus de ciumă [după unii cronicari], aproape sub ochii împăratului[m], care s-a refugiat într-o mănăstire din Peribleptos [36].

NOTE

a. Timur Lenk (1336—1405).

b. Manuil II a plecat în Occident în decembrie 1399 şi s-a reîntors la mijlocul anului 1403 (15 iunie).

c. Mareşalul Boucicaut fusese dintre puţinii prizonieri care au putut fi răscumpăraţi după prăpădul de la Nicopole. El vine la Constantinopol în 1398 cu 1 200 de oameni şi porneşte o expediţie contra turcilor de pe coasta Asiei Mici, dar nu reuşeşte să cucerească Nicomedia. După încheierea acestui episod, a fost în anii 1401—1409, guvernatorul Genovei.

d. Manuil Cantacuzenul a murit în 1383.

e. Centurione Zaccaria, care era senior de Kalandritza, a smuls cumnatului său, fiul bailului navarez Pierre Bordo de San Superan, în 1404, partea din Moreea ocupată în 1381—1382 de navarezi, pe care a stăpînit-o apoi aproape un sfert de veac (1404—1428), nu fără ştirbiri din partea stăpînului Epirului, Carlo Tocco. Fratele despotului Teodor, Ioan VIII, va reuşi, de asemenea, să reia mai toate teritoriile care aparţinuseră despotatului de Mistra.

f. Despotul Teodor de Mistra care de fapt vînduse Ospitalierilor Corintul şi Mistra.

g. Această frază se poate referi şi la anul 1390 cînd a ocupat prin uzurpare Constantinopolul şi la intervalul 1399—1403 cînd, împăcat cu împăratul legitim, a ţinut locul lui Manuil II plecat în Occident.

h. Manuil II era absent din ţară la acea dată a luptei de la Angora (20 iulie 1402).

i. După lupta de la Angora-Ankara, cei trei fii ai lui Baiazid, Soliman, Isa şi Mahomed [Mehmet], rămaşi în libertate, se luptau între ei şi cereau ajutorul lui Manuil. Mahomed l-a învins pe Isa, dar a fost apoi atacat de Soliman. A intervenit în conflict Musa, scăpat din captivitate la moartea lui Timur. El e mai întîi de partea lui Mahomed. Soliman se aliază cu Manuil, care îi dă drept soţie pe nepoata sa, dar este înfrînt şi moare în 1410. Musa îl atacă apoi pe Manuil, dar acesta se aliază contra lui cu Mahomed, care obţine victoria în 1413. La moartea acestuia în 1421, Manuil se va amesteca din nou în luptele dintre urmaşii lui, ajutînd pe rivalii lui Murad.

j. Fiul lui Manuil II.

---

[32] Phrantzes, 96, 108; N. 'Ελληνομνήμων, II, 435 ş.u.; IV, 20 ş.u., 240—243; V, 115—116; VII, 152—153. Cf. Zakythinos, *op. cit.*, 168 ş.u.

[33] Vezi Marinescu — în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", XI, 196—197.

[34] Ducas, 109—110. Cf. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, I.

[35] Phrantzes, 112.

[36] *Ibid.*, 113. Cf. Chalkokondylas, 178. Înainte de victorie fusese în două rînduri la Constantinopol; *ibid.*, 179, 181. Cf. Ducas, 103.

k. Este vorba desigur de împăratul Ioan VIII, asociat la domnie din timpul vieții lui Manuil II care se duce la fratele său Teodor II al Moreei (mort în 1448).
l. La Gallipoli, la 29 mai 1416.
m. Această informație este contrazisă de o alta atribuind moartea lui Mahomed unui accident de vînătoare.

V

ULTIMELE AJUTOARE STRĂINE

Bizantinii au crezut chiar că pot să-și extindă dominația profitînd, după moartea lui Mahomed I, victima unui accident[a] de vînătoare[1], de certurile care au izbucnit între fiul său Murad II și alți doi concurenți, purtînd amîndoi numele de Mustafa: unul fiind fiul lui Baiazid, iar celălalt fratele noului șef al Casei lui Osman. Dar primul Mustafa nu a fost în stare să le dea în mînă orașul Gallipoli, singurul oraș pe care împăratul venise să-l atace [2].
257 Murad II a venit însuși să asedieze // Constantinopolul pe care turcii îl atacau acum a treia oară [3].

În cele din urmă noul împărat Ioan VIII, care domnea în locul bătrînului său tată Manuil (chiar înainte de moartea acestuia la 11 sau 21 iulie 1425 [4]), a trebuit să se resemneze la plata unui tribut de 300 000 de aspri pe an pentru a putea păstra Mesembria și Derkos spre mare și Zeitunul [5] pe Strymon.

Tesalonicul fusese vîndut de bietul despot bolnav [Andronic] venețienilor [1423], dar aceștia, urîți de populația greacă și de evrei, l-au pierdut la 29 martie 1430, după un lung asediu al turcilor, dar fără vreun caracter mai vehement [6].

O invazie a noului „flambularis" al Tesaliei, Turakhan, a reușit să năruie fortificațiile istmului (1423) și să zdruncine situația fiului lui Manuil II, despotul Teodor II, care s-a menținut totuși pînă la moarte în restul po-

---

[1] El recomandase fiului său Murad prietenia cu Manuil; Phrantzes, 90. Testamentul său încredința împăratului grija copiilor săi. Cum aceștia nu i-au fost predați, el l-a proclamat pe Mustafa (Ducas 131—132, 134—135), ca ἡγεμὼν πάσης γῆς 'Ρωμαίων (conducător al întregii lumi a romeilor); *ibid.*, 151.

[2] Phrantzes, 115; Chalkokondylas, 203—204, 220—227; Ducas, 117—121, 131, 134—135, 139 ș.u.; 187—188, 189.

[3] Phrantzes, 91. Principesa sîrboaică Mara trata pacea *(ibid)*. Al patrulea asediu în iunie 1422; *ibid.*, 116. El este descris în amănunt de Kananos, ed. Bonn. Cf. Chalkokondylas, 228, 231 ș.u.; Ducas, 182, 185—187.

[4] Călugărit sub numele de monahul Matei; Νέος 'Ελληνομνήμων, V, 311; VII, 144, 148—149. Cf. Ducas, 188; Phrantzes, 121. Împărăteasa Elena devenită călugărița Hypomona, „Răbdătoarea", a murit în martie 1450; Νέος 'Ελληνομνήμων, VI, 289 ș.u.; Jireček, în „B. ngr. J.", I, 4—5. Prima soție a fiului său a fost moscovita (1414) Ana, care a murit după trei ani; Halecki, în „Byz.", VII, 52. Un discurs adresat lui Manuil, Regel, *op. cit.*, 183 ș.u.

[5] Ducas, 196.

[6] Cf. Cronica lui Ioan Anagnoste, ed. Bonn; Phrantzes, 91, 121—122; Chalkokondylas, 235—236. Datele cele mai precise, în *Notes et extraits*, I. Cf. Νέος 'Ελληνομνήμων, VII, 155; VIII, 206 ș.u.

sesiunilor sale [7]. Dar o călătorie a noului împărat avea să redea siguranţă
258 provinciilor sale şi // Mistra a adăpostit curînd pe falsul Mustafa[c], reţinut mai întîi la Lemnos [8]. Murad atacase şi Serbia pe care o socotea ca o moştenire a sa, căci despotul Ştefan murise. Vuk Branković, seniorul care a luat puterea, a trebuit să dea pe una din fiicele sale, Mara, drept soţie sultanului [9]. La rîndul lor bizantinii s-au aliat cu George [Branković], dîndu-i ca logodnică pentru o a doua căsătorie pe o fiică din sîngele Cantacuzenilor şi conferindu-i lui demnitatea de despot [10]. Fiul său, Lazăr, a luat pe fiica despotului Toma [11].

La moartea sa, Manuil consacrase definitiv — contra opiniei generale reprezentate de Phrantzes — regimul apanajelor corespunzînd aceluia pe care regele Ioan al Franţei îl şi adoptase faţă de fiii săi. Andronic avusese Tesalonicul pe care l-a pierdut [12]. Teodor a rămas la Mistra. Toma stăpînea restul Moreei. Constantin[d] păstra malul Euxinului, Anchialos şi Mesembria [13]. Acesta din urmă — căruia Teodor îi oferea posesiunile sale — a luat pe Teodora[e], nepoata despotului Carlo Tocco († 1430), napolitanul, care moştenise localităţile Arta şi Ianina. El trebuia să dobîndească toate posesiunile acestui principe aflătoare în Moreea, unde Klarentza şi fusese ocupată, iar Patras
259 îi promisese un tribut lui Constantin după ce acesta îl // asediase [14], şi el va repeta [15] această acţiune, reuşind în sfîrşit să-l cuprindă[16]. A fost un adevărat act de restaurare bizantină: în vreme ce arhiepiscopul latin rezista în citadelă, învingătorul se ducea solemn, pe străzile împodobite cu frunziş şi cu flori, la biserica Sf. Nicolae [17]. Împărăteasa Teodora care a murit în castelul Stameron a fost îngropată la Klarentza, pentru a fi apoi transportată la Zoodaton din Mistra [18]. De n-ar fi fost certurile dintre fiii lui Carlo, Hector şi Memnon cu nume eroice (datorită cărora beglerbegul Sinan a luat Ianina), precum şi isprăvile catalanilor [19] care au ocupat Patrasul pentru a-l vinde pe 12 000 de ducaţi lui Constantin, s-ar fi crezut că sosise ceasul pentru o reîntoarcere la situaţia dinainte de 1204 [20]. Phrantzes por-

[7] Phrantzes, 117; Ducas, 515 ş.u. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 154, 309—315. În această vreme, despotul Dimitrie a trecut, prin Pera, la turci *(ibid.)*.
[8] Phrantzes, 108 (anul 6915), 114. În 1418 despotul Toma a fost trimis în Moreea; *ibid.*, 109.
[9] Cf. pentru sîrbi şi Bizanţ, „Archiv für slavische Philologie", XXVII (1905), 246—257; XXXIV (1912 1913), 298—304; XXXV (1913—1914); „V.V.", XII, 44 ş.u.; XXIII, 144—145; XXV, 45—46; Νέος Ἑλληνομνήμων, XIV, 399.
[10] Iorga, *Familles byzantines* în „Bull. de l'Ac. Roum.", XVII.
[11] Phrantzes, 202. Împărăteasa Elena a murit în 1473; *ibid.*, 450. Ea fusese la Veneţia în 1468. Vezi descrierea lui Gregoras a călătoriei miresei; Bezdechi, în *Ephemeris daco-romana* şi Laskaris, *op. cit.*
[12] Moare în 1428 ca monahul Acatius; Phrantzes, 134.
[13] *Ibid.*, 122.
[14] Phrantzes, 128 ş.u. (1427). În 1428 fraţii se întîlnesc la Corint; *ibid.*, 130. Cf. şi Chalkokondylas, 238—242.
[15] Phrantzes, 136—138. Pacea i-a adus castelul latin de la Serravalle; *ibid.*, 145.
[16] *Ibid.*, 148—152.
[17] *Ibid.* Turcii vecini revendicau şi acest loc. Veneţienii erau la Lepanto; *ibid.*, 51.
[18] *Ibid.*, 154.
[19] *Ibid.*, 193—194.
[20] *Ibid.*, 155—156.

nise chiar ca să dobîndească, în schimbul castelelor din Moreea, Atena și Teba, unde însă Turakhan[f] i-o luase înainte [21].

Certurile dintre frați[g], în toiul cărora s-a recurs la ajutorul turcilor, au compromis însă o operă măreață [22]. Posesiunile lui Nikefor Melissenos cu Andrusa, Kalamata, Mantineea, Messenia etc. erau încredințate fiilor lui Manuil care stăpîneau Kalavryta, Vostitza, cîmpia mai jos de Taiget, numeroasele castele ale regiunii și țărmul Golfului Messeniei [23]. Și Toma, căruia îi
260 fusese promisă fiica principelui de Ahaia, Centurione Zaccaria, al cărui fiu // luase pe o soră a împăratului [24], asedia Kalandritza care îi aparținea acestuia [25].

Dar în evenimentele din Moreea, Ahaia, Epir nu trebuie să se vadă doar acțiunile militare, isprăvile cavalerești, apărarea contra cotropirii turcilor veșnic la pîndă. Este aici și un fenomen de etnografie și un sens moral. Constantinopolul ajunge în fiecare zi mai latin. Pera, contra căreia s-a purtat chiar un mic război înainte de 1439 — genovezii împresurați trebuind să plătească despăgubiri [26] — se îmbogățea, propășea în fața orașului imperial care era mai degrabă un loc de refugiu, un azil pentru o agonie. Împăratul va merge curînd în Occident, îndreptîndu-se spre acei latini care în propria lui casă îl domină. Cele cîteva orașe rămase bizantine pe țărmul Mării Negre nu mai atrag pe mezinii Paleologilor. Dimpotrivă, această Moree, rămasă foarte grecească chiar sub stăpîni latini, este plină de acea vitalitate care îi dăduse provinciei Niceea toată valoarea ei. Aici trecutul elenic este cu adevărat viu. Se înalță flăcări dintr-un secol în altul, din toată această cenușă adunată. Moda elenismului apare și în nume, și viața populară păstrează obiceiuri foarte vechi, a căror minunată seninătate amintește vremurile cele mai bune ale antichității. Se poate chiar pune întrebarea dacă nu cumva de aici, din această provincie atît de plină de viață, purcede arta însăși de prospețime și de splendidă încredere, care din Constantinopol a dus pînă departe o evanghelie de liberă frumusețe. Cei care au descoperit la ea o adiere de parfum clasic, nu au greșit cu totul. Turcii înșiși, care au sfîrșit prin a dobîndi toată țara, uneori chiar și grecii trecuți la islamism ca Evrenos, se vor adapta cu încetul la această viață care, analizată de aproape,
261 arată clar că de fapt // ea nu se oprise niciodată. Încă și Chalkokondylas a observat că Turakhan și fiii săi nu lucrau decît pentru ei [27] înșiși.

Dar invazia turcească în decembrie 1446 [28] va pune capăt acestui vis al Eladei reînviate sub o formă creștină și monarhică. Sultanul[h] a distrus fortificațiile istmului, care costaseră atît de scump pe acest Imperiu secătuit de bani, și a ocupat Patrasul, tăind astfel orice contact al grecilor cu Ahaia și deschizînd o poartă pentru incursiunile pașalelor [29].

[21] *Ibid.*, 159–161.
[22] *Ibid.*, 161–163.
[23] *Ibid.*, 131–133.
[24] *Ibid.*, 148.
[25] *Ibid.*
[26] Chalkokondylas, 284–286.
[27] *Ibid.*, 99.
[28] Νέος Ἑλληνομνήμων, II (1905), 477 ș.u. (cronică contemporană).
[29] Phrantzes, 202–203; Chalkokondylas, 341 ș.u. Despre atacul anterior anului 1444 și tentativa de a distruge statul atenian și teban al familiei Acciaiuoli, *ibid.*, 318–322. Despre conflictul dintre împărat și fratele său Teodor, care a asediat Constantinopolul și a fost apoi

Este epoca în care şi Epirul devine turcesc prin ocuparea Ianinei de la moştenitorii lui Carlo Tocco care, dezbinaţi de ambiţie, au deschis ei înşişi calea cotropitorilor. Carlo II, fiul lui Leonardo Tocco, a fost tolerat la Arta în schimbul plăţii unui tribut şi al slujbei personale în armata sultanului [30].

Cum sultanul[i] devenea tot mai amenințător din an în an, Ioan VIII,
262 însurat din 1419 cu Sofia de Montferrat [31], şi // care fusese în 1423 prin Ungaria [32], s-a hotărît să urmeze exemplul tatălui şi bunicului său, încercînd la rîndul său să pornească într-o călătorie în Occident.

Această călătorie a trebuit să fie anunţată sultanului ajuns acuma suzeran, şi suzeran bănuitor. Murad a dezaprobat această idee şi cînd împăratul s-a încăpăţînat, el a împresurat Constantinopolul, nemairămînînd pentru Imperiu altă cale decît a-l trimite la Florenţa pe despotul Toma ca să informeze Occidentul şi să ceară ajutor [33]. Mai tîrziu, după reîntoarcerea lui Ioan VIII, turcii vor fi din nou în preajma zidurilor pentru a-l susţine pe despotul Dimitrie revoltat contra fratelui său, acelaşi care va da de soţie pe fiica sa lui Mahomed II [34]. Pentru a salva Capitala, celălalt frate Constantin, care se întorcea de la Lesbos, unde era însurat cu o Gattilusio, a trebuit să se lupte cu toată flota turcească [35].

Ioan a plecat totuşi cu o pompă şi o suită mult superioare acelora ale călătoriilor imperiale precedente, ducînd cu el întreaga Curte, pe fratele mai mic despotul Dimitrie şi o lume întreagă de mitropoliţi şi de episcopi, cu patriarhul Iosif[j] el însuşi în frunte. Întîmpinat cu strălucire la Veneţia de către doge şi reprezentanţii Siniorici, credincioşi unor străvechi tradiţii, împăratul, pe care l-au salutat pe galera sa la Lido, i-a primit stînd jos. Magistratul suprem al Republicii a trecut în stînga, locul din dreapta fiind rezervat despotului [36]. Cortegiul imperial bizantin [37] s-a dus la Ferrara pentru
263 marele conciliu // de Unire[k], care trebuia să dea un nou prestigiu papalităţii în luptă cu îndemnătorii la reformă adunaţi încă la Basel. Phrantzes pretinde chiar că stăpînul său ar fi avut intenţia de a îngenunchia [38] înaintea lui Eugeniu IV[l].

---

răpus de ciumă, *ibid.*, 431. Vlahii din Pind s-au supus şi ei în 1449, *ibid.*, 349—350. Despre situaţia din Moreea după moartea împăratului, *ibid.*, 374. Pacea cu turcii: *ibid.*, 376. — Schimburi de teritorii între Paleologi, 378. Dimitrie este camaradul lui Turakhan; *ibid.* Nou raid al acestuia, 381—382. Cf. şi Ducas, 222.

[30] Chalkokondylas, 236—238. Pentru aceasta Karl-ili, „provincie a lui Carlo [Tocco]", vezi şi G. Konstantinidis, în 'Αρμονία, (1900) I, 465—474. Pentru importanta insulă Saseno, Νέος 'Ελληνομνήμων, XI, 57 ş.u., 320 ş.u. Pentru dinastia indigenă lui Boua („şchiopul") Spata, *ibid.*, II, 487.

[31] Phrantzes, 109. Ea avea să fugă în 1426; *ibid.*, 122.

[32] *Ibid.*, 117, 120—121. Sora sa, Kleopa a fost soţia despotului Teodor. (E îngropată la Mistra); Chalkokondylas, 206—207; Ducas, 100 ş.u. Împăratul a luat atunci de soţie pe Maria de Trapezunt; Phrantzes, 123, 156, 191.

[33] *Ibid.*, 181.

[34] *Ibid.*, 194.

[35] *Ibid.*, 195. El a sfîrşit prin a dobîndi Selymbria; *ibid.*, 196; Chalkokondylas, 304—307.

[36] Phrantzes, 182. Cf. Syropoulo, *Historia vera unionis non verae.*

[37] Romanin, *op. cit.*, IV, 189 ş.u.

[38] Phrantzes, 188—189.

Şedinţele au fost curînd strămutate în marele şi bogatul oraş florentin unde au fost redactate şi semnate formulele de Unire ale bisericii de Orient cu biserica apostolică romană [39]. Unul din partizanii acestui act, savantul Bessarion, arhiepiscop de Niceea, a fost făcut cardinal; bătrînul patriarh a murit la Florenţa şi a fost înmormîntat într-o biserică latină. Potrivit cu pactul de la Florenţa, basilica Sf. Sofia de la Constantinopol trebuia să fie predată curînd noului cult [40].

Dar Marcu Eugenikos, polemistul vechilor ambiţii bizantine şi alţii alături de el, au protestat contra acestei hotărîri. Populaţia din Constantinopol a dezaprobat energic compromisul încheiat pentru a mai opri în loc năruirea completă a Imperiului, iar bisericile în care fusese rostit numele
264 papii în rugăciunile liturgice, au fost socotite ca pîngărite prin acest fapt de către credincioşii care nu voiau să părăsească tradiţia străbunilor [41].

// Însă o cruciadă a fost totuşi organizată după un şir de campanii contra turcilor, de către românul Iancu de Hunedoara, devenit căpitan-general al forţelor ungare şi chiar locotenent al regatului. S-a format o coaliţie cu scopul de a goni pe turci din Europa. Rupînd armistiţiul recent încheiat, ungurii în frunte cu regele lor[m] şi cu legatul papal[n] au înaintat prin ţinuturile Dobrogii, luînd cu asalt Caliacra şi mergînd pînă la Varna, în vreme ce flota pontificală tăia comunicaţiile în Strîmtori, iar împăratul de la Constantinopol, pe care Murad l-a salutat în trecerea sa [42], aştepta plin de speranţe renăscute rezultatul acestei noi lupte contra islamului cotropitor. Dar o mişcare imprudentă şi eroică a regelui Vladislav al Ungariei şi Poloniei i-a adus moartea şi pierderea unei bătălii care era aproape cîştigată (noiembrie 1444) [43].

---

[39] Iorga, *Notes et extraits* . . . , seria II, pag. 1 ş.u. cu bibliografia. Numirea lui Mitrofan de Cizic în locul lui Iosif, mort la Florenţa; Phrantzes, 192. Grigore Melissenos (Mammas) îi urmează; 200. Fuga sa, 217 (1452).

[40] Ducas, 212 ş.u.

[41] În afară de izvoarele indicate în lucrarea noastră, *Notes et extraits*, seria II, p. 1 ş.u. pentru decretul de unire vezi Perrault-Dabot, în „Moyen-âge", XII, 488 ş.u., cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, IX, 487—489; Petit, *Documents relatifs au concile de Florence, la question du Purgatoire à Ferrare*, Paris, 1920; Ludvig Mohler, *Eine bisher verlorene Schrift von Georgios Amirutzes über das Konzil von Florenz*, în „Or. chr.", serie nouă, IX (1920), 20—35; A. Gottlob, *Aus den Rechnungsbüchern Eugens IV zur Geschichte des Florentinus*, în „Historisches Jahrbuch.", XIV (1893), 39—66; Rostagno şi Festa, *Indice dei codici laurenziani*, 132—133, în „Studi italiani di filologia classica", I; Lampros, în Δελτίον, din Atena, VI (1904), 351—357 (şederea lui Ioan VIII la Peretola cu Cyriacus de Ancona); Νέος Ἑλληνομνήμων, IV, 188 ş.u.; 296 ş.u. (acte date de împărat la Florenţa); Dräseke, în „B.Z.", V, 572 ş.u.; Carra de Vaux, *Les souvenirs du concile de Florence*, în „Or. chr.", II, 69—73; Jugie, în „É. O.", 1921, 269 ş.u. (chestiunea Purgatoriului); „Byz.", IV, 631—632 (Bessarion prezintă la Florenţa un memoriu al lui George Scholarios); Lampros, Παλαιολογεῖα, I, 3 ş.u. (un discurs din 1439). Decretul a fost iscălit şi de despotul Dimitrie. — Pentru data sosirii patriarhului la Modon, în 1437 şi cea a reîntoarcerii tuturor delegaţilor cu liturgia lor francă, în noiembrie 1439, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 156. O pretinsă înapoiere a βασιλεὺς ὁ ἅγιος ἀπὸ τὴν Φραγγίαν (a sfîntului împărat din Francia); *ibid.*, 158.

[42] Halil, fiul lui Ibrahim, îl sfătuise pe împărat să se menţină în expectativă; Chalkokondylas, 330.

[43] Phrantzes dă o descriere amănunţită a luptei, 197 ş.u. Este o echivalenţă între aga ienicerilor şi drungarul *viglei*; 200. Este încă şi mai amplă povestirea lui Chalkokondylas, 325 ş.u. Cîteva elemente noi în Ducas, 221—222. Alte izvoare, la noi, în *Gesch. des osm. Reiches*.

Ioan VIII a fost deci nevoit să-și prezinte umilele sale felicitări învingătorului, iar frații săi, Constantin și Toma, care refăcuseră zidul de la Hexamilion de-a curmezișul istmului de Corint și, chiar înaintaseră, ocupînd
265 Teba și întreaga Beotie, au trebuit să asiste neputincioși la campania // de recuperare și de răzbunare care a urmat după victoria de la Varna [44].

Ioan VIII a murit curînd după aceea, la 31 octombrie 1448 [45] și rămășițele sale au fost îngropate alături de ale tatălui său în biserica Pantocratorului [46]. El nu a lăsat după el un moștenitor direct, ci doar frați care fuseseră într-o lungă ceartă pentru succesiunea sa pe care veniseră pe rînd să o pîndească la Constantinopol sau în apanajul de la Selymbria. Cel mai mare dintre acești Paleologi, Constantin [47], fiul unei prințese sîrboaice din Macedonia, fiica lui Dragases, a preluat totuși fără nici un conflict la Mistra, unde se afla ca stăpîn al Moreei, primejdioasa moștenire imperială. Turcii puseseră capăt concurenței desemnîndu-l pe el [48]. A trebuit ca să-i dea catalanii vase pentru ca să intre la Constantinopol la 12 martie [49], unde a încheiat la 25 o pace generală cu sultanul [50].

NOTE

a. Vezi cap. precedent, nota *m*.

b. Adică zidul de 6 mile cu 150 de turnuri, întărit de Manuil II care nici nu a fost apărat.

c. Nume purtat de doi pretendenți succesivi la moartea lui Mahomed I, unul unchiul, celălalt fratele noului sultan Murad I, amîndoi ajutați de Manuil II. Primul, adăpostit la Bizanț, a asediat cetatea Gallipoli, avînd ca urmare asediul Capitalei de către Murad (1422). Al doilea a putut chiar să ocupe Niceea, dar a fost înfrînt în 142.

d. Constantin Dragases, viitorul împărat (1449—1453).

e. El mai fusese însurat cu o latină, Caterina Gattilusio din Lesbos, moartă și ea înainte de a dobîndi el domnia.

f. Guvernatorul turc al Tesaliei, care a intervenit în Moreea încă din 1423 și apoi în 1451 și 1454, folosind dezbinarea dintre despoții Dimitrie și Toma.

g. Toma și Dimitrie. Acesta din urmă stăpînea Mistra și Corintul. Cînd Toma i-a smuls o parte din Arcadia, el a chemat pe Turakhan în ajutor, și a fost distrus cu totul vestitul Hexamilion.

h. Murad s-a retras de la conducere mai întîi după înfrîngerea sa la Niš (1443) de către Ioan de Hunedoara, apoi iarăși după victoria de la Varna (noiembrie 1444), dar s-a hotărît în 1446 să-și reia locul. El domnește de la 1421 la 1451.

i. Șirul cronologic, întrerupt mai sus de anticiparea unor evenimente din 1446, este reluat aici în preajma conciliului pentru Unire. Este vorba de același Murad II.

j. Patriarhul Iosif II (1416—1439).

k. Se urmaseră tratative de unire religioasă, dictate de situația primejduită a Bizanțului, cu cîțiva ani încă mai înainte de vestitul conciliu de la Ferrara-Florența. Fusese vorba de o participare a delegaților ortodocși chiar la conciliul de la Basel. Bizantinii propuneau convocarea unui conciliu ecumenic la Constantinopol, dar această propunere nu a fost primită. Cînd în conciliul de la Basel (1431—1449) s-a produs opoziția majorității față de papă, participarea

[44] Chalkokondylas, 283.

[45] Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 158—159.

[46] Phrantzes, 203. Cf. și Béés, în Παναθηναῖα, 1909, 185—189.

[47] Ducas, 224: ὕστατος βασιλεὺς χρηματίσας Ῥωμαίων (ultimul împărat al romeilor).

[48] Phrantzes, 204—205. A fost încoronat chiar la Mistra, la 6 ianuarie 1449.

[49] *Ibid.*, 205—206.

[50] Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 158—159.

ortodocşilor a fost dorită de amîndouă taberele. Şi conciliul şi papa şi-au trimis în mai multe rînduri emisarii la Constantinopol împăratului, care şi-a delegat şi el soli şi la unul şi la altul. În cursul tratativelor preliminare de la Constantinopol s-a ajuns la o înţelegere între trimisul papii, Nicolae de Cusa, şi patriarhul Iosif, sprijinit de arhiepiscopul de Niceea, vestitul platonician Bessarion. Papa, vrînd să pună capăt spiritului conciliar sprijinit pe decretele conciliului de la Constantza (1418) privind superioritatea conciliilor ecumenice asupra papii, a convocat un alt conciliu la Ferrara, anume pentru Unirea bisericilor, declarînd închis conciliul de la Basel (care însă nu s-a supus, o bună parte din membrii săi continuîndu-şi şedinţele pînă în 1449). Deschis în ianuarie 1438 la Ferrara, conciliul a fost transferat la Florenţa din cauza ivirii unor cazuri de ciumă. După lungi discuţii contradictorii a trebuit să se renunţe la intransigenţa dogmatică din cauza nevoii absolute de ajutoare din Occident. La 5 iulie s-a citit pe latineşte şi pe greceşte simbolul adoptat de către reprezentanţii celor două biserici. Din partea Bizanţului luaseră parte 700 de feţe bisericeşti. Opoziţia ireductibilă ortodoxă a fost reprezentată de Marcu Eugenikos, iar punctul de vedere conciliant de Bessarion. Despotul Dimitrie a părăsit Florenţa mai înainte pentru a nu subscrie actul de unire.

l. Papă (1431–1447).

m. Vladislav Iagello, tînărul rege al Ungariei şi Poloniei, care cade la Varna (1444). A stăruit un timp zvonul că ar fi scăpat, dar s-ar afla prizonier prin acele locuri aşteptînd o expediţie salvatoare a creştinilor. În anul următor cînd flota creştină ce nu putuse să-şi îndeplinească misiunea în 1444 şi rămăsese în aşteptare în faţa Constantinopolului a pornit o expediţie în Marea Neagră şi pe Dunăre, comandantul flotei burgunde Wavrin a crezut o clipă că l ar putea afla la Mesembria.

n. Cardinalul Giuliano Cesarini, care piere şi el la Varna.

VI

STAREA DE SPIRIT ÎNAINTE DE CATASTROFĂ

Cine ar crede că în acest oraş care nu era sigur de ziua de mîine a încetat orice activitate intelectuală ar greşi cu desăvîrşire. Dimpotrivă, niciodată activitatea de şcoală, producţia de cenaclu nu fusese mai vie.

Există o explicaţie a acestei stări de spirit care ar putea fi socotită curioasă. Încetul cu încetul, în noua concepţie a ecumenicităţii bisericii, a civilizaţiei, a artei, lumea oarecum se desprinsese sufleteşte de aceste ziduri vechi care vor fi curînd escaladate de ienicerii cuceritorului turc. Constanti-
266 nopolul era // o locuinţă, nu mai era o patrie. Mai trăiau aici cîţiva [cărturari] pe lîngă un împărat, care era iubit ca bunul bătrîn Manuil[a], un om al cărţii şi el, un membru al tagmei lor, un fel de „rege René"[b], şi în amintirea sa ei rămîneau — ca devotatul Phrantzes — şi pe lîngă fiii săi care meritau mai puţin să fie serviţi. Despre aceşti oameni ne vom ocupa mai întîi. Dar de cînd Manuil Chrysoloras a profesat la Florenţa, plătit de Republică [1], şi de cînd alţi [greci] se aflau la Veneţia sau colindau fără grijă prin Italia, oamenii din Bizanţ se simţeau la ei acasă şi dincolo de marginile lor, peste tot unde era înţeles şi preţuit acest elenism, căruia erudiţii stilului îi consacraseră — mai degrabă decît formei politice trecătoare şi instabile — întreaga lor viaţă.

Ei au religia gramaticii şi uneori cultul discret al gîndirii. Niciodată în adevăr „stilul bun" nu fusese cu atîta generozitate la îndemîna tuturor

---

[1] Iorga, *Notes et extraits* . . . , seria II, indice. Cf. Migne, *P. Gr.*, XCIII, c. 1348 ş.u. (despre Gaza şi Lascaris, *ibid.*, c. 1346 ş.u.). Scrisorile sale, *ibid.*, CLVI, c. 24 ş.u. Petrarca învăţase l. greacă de la Leontie Pilat, arhiepiscop de Tesalonic.

ca în această primă jumătate a secolului XV care a precedat pierderea
Constantinopolului și a Moreei. Toți scriu bine, și scriu la fel [2]: Marcu Eugenikos, Ioan Dokeianos, George Scholarios, un Mihail Apostolis, un Matei
Kamariotul, slujbaș la patriarhie, un Manuil de Corint, un George Amiroutzes din Trapezunt, un Andronic Kallistos, un Teodor Gazos, un Mihail
Malaxos și chiar cei mai mari: un Bessarion, un Gemistos Plethon [3]. Și
tot ce scriu ei este de un gol absolut; nici o aluzie la un eveniment istoric,
nici o notă reală de viață contemporană. Singurul folos pentru alții decît
gramaticii constă în numele care se succed, în dedicările acestor produse
267 ale unei retorici care inspiră silă prin însăși perfecțiunea sa [4]. Ei sînt // în
majoritate străini de viața politică, în afară de vreo misiune, ca aceea
a lui Maxim Planude la Veneția la sfîrșitul secolului al treisprezecelea și
la începutul celui următor.

Lumea se mai ocupă încă fără îndoială — chiar și înainte de conciliul de la
Florența — de [vechea] polemică, reprezentată și de scrisoarea adresată de
călugărul Nil, originar din Mylai în Creta, din mănăstirea Karkasienilor,
către Maxim „Grec devenit italian" în 1400 [5].

Chiar dacă partizanii ortodoxiei stricte află în fața lor pe cardinalul
Bessarion, continuatorul tradiției unui Bekkos, ei sînt cei care în ultimele
clipe, înainte de sfîrșitul Imperiului, își reînnoiesc neobosiți atacul pînă la
intrarea turcilor în Capitală [6]. Fratele lui Ioan Eugenikos, autor al unei ἐκφράσεις foarte la modă, Marcu, arhiepiscopul de Efes, se numără printre cei mai
268 înfocați luptători pentru credință [7]. // Al doilea campion contra actului de la
Florența era George — mai apoi Gennadios[c] — Kourtesios, de origine probabil
amestecată — căci numele său vine desigur de la *cortese* — zis Scholarios din

[2] Cf. K. Neumann, *Byzantinische Kultur und Renaissance-Kultur*, în „H.Z.", 1903.

[3] Vezi bogăția materialului dat de Lampros, în Παλαιολογεῖα καὶ Πελοπονησιακά, 4 vol., 1912 ș.u.

[4] Cf. expunerea excelentă a lui Rudolf Nicolai, *Gesch. der neugriechischen Literatur*, Leipzig (1876), 22 ș.u. Pentru Dokeianos, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 295 ș.u., VIII, 368; Lampros, Παλαιολογεῖα, I. Pentru Andronic Kallistos, *ibid.*, V, 203 ș.u. Un Teofan din Midia, *ibid.*, X, 258—275. Despre Apostolis, vezi Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis*, Paris, 1889. Cf. K. Rupprecht, *Apostolis, Eudem und Suidas*, în „Philologos", Supl. XV [1], Leipzig, 1922. Despre patriarhul Grigore Mammas (1453—1456), *ibid.*, IV, 114. Despre unul din succesorii săi, Marcu Xylocarabe (1467), Petit, în „R. Or. chr.", VIII (1903), 144—149; „V.V.", X, 402 ș.u.

[5] Episcopul Arsenie, *Nil din Mylo, monah din Creta* (în l. rusă), Novgorod, 1895.

[6] Despre polemica dintre Mammas și Marcu din Efes, Migne, *P. Gr.*, CLX (scrisoare către împăratul de Trapezunt; *ibid.*, c. 205 ș.u.). Scriere a lui Simion de Tesalonic contra ereziilor, *ibid.*, CLV, c. 33 ș.u.

[7] Migne, *P. Gr.*, CLX. Biografia sa, datorată Marelui Retor Manuil, a fost publicată de episcopul Arsenie. Cf. Nikefor Kalogeros, arhiepiscop de Patras, Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Βησσαρίων ὁ καρδινάλης, Atena, 1893; Adamantios Diamantopoulos, Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ ἡ ἐν Φλορεντίᾳ σύνοδος Atena, 1898; Papadopoulos-Kerameus, în „B. Z.", XI, 50 ș.u.; Legrand, în „R. ét gr.", V (1892) („Canonul" lui Marcu Eugenikos); Petrides, în „R. Or. chr.", (1910), 97—107 („Synaxarul lui Marcu de Efes"). Dräseke, în „Zeitschrift für Kirkengeschichte", XII, 91—116; „É. O.", XIII, 19—21 (despre moartea sa). Despre Ioan: Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 219 ș.u. (plîngere pentru pierderea Constantinopolului); Petrides, în „É. O.", XIII (1910), 111 ș.u. (opere), 276 ș.u. O scriere contra Unirii, în culegerea patriarhului de Ierusalim Dositei, Τόμος καταλλαγῆς, Iași, 1692. Cf. „Syllogos" din Constantinopol, XV-XVIII, 95, 98, 102; Lampros, Παλαιολογεῖα, I, 17 ș.u. Pentru amîndoi, Krumbacher, *Byz. Litt.*, 115 ș.u.

cauza ocupaţiilor sale în materie de învăţămînt. Acest patriarh numit de Mahomed II, pe care l-a servit pînă la retragerea sa într-o mănăstire în 1460, era în stare să discute cu filozofii „politeişti" pasajele cele mai complicate din Aristotel, şi elocvenţa sa a fost apreciată de contemporanii săi tot atît de străini ca el de orice sinceritate [8].

În cealaltă tabără, cea a cugetătorilor laici, este înconjurat de cel mai mare respect discipolul tîrziu al lui Platon, care s-a consacrat studiului acestuia, şi a încercat să-i imite ideologia, lacedemonianul George Gemistos, care şi-a zis Plethon († 26 iunie 1452). Adulator al Paleologilor din Moreea sa, propria sa patrie, acest om de o viaţă cumpănită, fără avînturi şi fără alte riscuri decît exerciţiile polemice între el şi „bunii creştini" adversarii săi, nicidecum indiferent la donaţiile de care beneficia familia sa, a propus stăpînilor săi o reformă generală, din care ei nu ar fi putut totuşi alege nimic. El se consacrase unor studii asupra celor doi filozofi ai elenismului, unei serii de consideraţii asupra legilor şi altor lucrări din domeniul abstracţiei
269 pure [9]. Dar el este un „patriot" // al Moreei, care vede în Sabinii întemeietori ai Romei nişte fii ai Peloponesului, şi atribuie tot peloponesienilor crearea Constantinopolului. El este reprezentantul cel mai distins al acestei renaşteri bizantine care există şi în perioada ce o continuă, influenţată de şederea în Orient şi în Occident a unei lumi întregi de negustori din Veneţia, din Genova, din Florenţa [10]. Fără îndoială, cu tot caracterul abstrus al gîndirii sale, cu toată lipsa sa de „contemporaneitate", cu tot iluzionismul din care trăia, văzîndu-se pe sine ca o reîncarnare a lui Platon — al cărui nume îl adoptă într-o formă apropiată — şi ca un creator al unei noi Republici, în această nenorocită Moree însîngerată de atacurile turcilor, Gemistos Plethon este o personalitate excepţională. Nega-
270 tor al lui Dumnezeu care este, şi credincios // al zeilor care au murit, autor

[8] Migne, *P. Gr.*, CLIX, CLX; Petit, Sideridis şi Jugie, Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὑρισκομένα, 2 vol., 1929.

[9] Vezi Alex. Pellissier, Νόμων συγγραφῆς τὰ σωζόμενα, Paris, 1858; Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ' Ἀριστοτέλει, ed. Minoides Minas, Paris, 1858; Dräseke, în „B.Z.", IV, 561 ş.u. Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 465—467; Salaville, în „É.O." (1922), 129 ş.u., (1928), 300 ş.u. Papaioannou, în Ἀλήθεια, XVI (1896); idem, în Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, XIX, 24—28; „Byz.", IV, 601 ş.u.; V, 295 ş.u. (contra musulmanilor); VI, 899 ş.u.; Ellissen, *Analekten*, V. Cf. Bäumker, *Der Platonismus im Mittelalter, Festrede*, München, 1916; L. Mohler, *Wederbelebung des Platonsstudiums in der Zeit der Renaissance durch Kardinal Bessarion*, Colonia (Köln), 1921; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 160. Lucrarea sa despre apărarea Moreei, în Ellissen, *Analekten*, IV [2], 41—84; „B. ngr.J.", VII, 237; Gass, *Gennadius und Pletho, Aristotelismus und Platonismus in der griechischen Kirche*, Breslau, 1844; C. Alexandre, *Pléthon, Traité des lois*, Paris, 1858; Schultze, *Geschichte der Philosophie der Renaissance, I, Georgios Gemisthos Plethon und seine reformatorische Bestrebungen*, Jena, 1874; J. L. Heiberg, *Studier fra Sprog og oldrisforsning udgivne af det philologisk-historiske jennfuns*, 1895; Paristotti, *Idee religiose di un filosofo greco del medio evo*, în „Mélanges" Monaci, 1901; Kazazis, Γεώργιος Γεμίστος ὁ Πλήθων καὶ ὁ κανωνισμὸς κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, Atena, 1903; idem, în Anuarul Universităţii din Atena, 1904; Dräseke, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte", XIX (1898), 265—292; T.W. Taylor, *Georgius Gemistus Pletho, Criticism of Platon and Aristoteles*, teză, Chicago-Menasha, 1921; Dräseke, în „Neue Jahrbücher für das Klassiche Altertum", XXVII (1911), 102—119 (despre apărarea Moreei); *ibid.*, XXVIII, 397—414; Lampros, Παλαιολογεῖα, III, 248; Tozer, *A byzantine reformer (Gemistus Plethon)*, în „J. hell. st.", VII, 353—380. Cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 121 ş.u., 429 ş.u.

[10] Vezi Iorga în „Mélanges" Diehl şi L. Bréhier, *ibid*. De asemenea Guilland, *Le palais du Métochite*, în „R. ét. gr.", XXXV, 82—95.

al unor legi imposibile și ridicole, el aparține epocii sale prin acest proiect de reformă care parcă nici nu atinge realitățile de pe pămînt, și mai ales prin elogiile sale închinate membrilor familiei imperiale [11].

Și totuși totul [12] este viu, plin de mișcare și de pasiune. Dacă părăsim această retorică seacă și nulă, ce spirit al realităților însuflețește pe negociatori, pe autorii de proiecte realizabile! Este destul a se pune în față memoriul adresat de Bessarion lui Constantin Paleologul, pe atunci despot al Moreei, căruia în vreo zece pagini nu încetează să-i recomande fortificarea istmului, sau scrisoarea latină trimisă de același în 1459 fratelui Jacques de la Marche în care îi expune, pentru a-l îndemna să predice cruciada, toate avantajele — inclusiv cele economice — ale peninsulei, mai adăugînd și prețurile. El înșiră pe rînd întinderea unui teritoriu care ar putea să hrănească 55 000 de cavaleri ce i-ar veni în ajutor, cele trei sute de locuri întărite în afară de orașe, menționînd și repeziciunea cu care Toma Paleologul a reușit împotriva turcilor și a trădătorilor să recîștige ceea ce i se răpise [13].

Bessarion, și el om al Trapezuntului, ca acei Eugenikos și Amiroutzi, a ajuns odios ortodocșilor prin trecerea sa la catolicismul roman, mai mult decît prin cultul său pentru Platon. Căci lupta cea mare dintre arhiepiscopul de Niceea[d] și Marcu Eugenikos[e] a reținut multă vreme atenția, mai ameste-
271 cîndu-se în dezbatere și Gennadios Scholarios și Iosif din Methona. Unii // mai țineau seama și de primejdia din partea turcilor, ca predecesorii lor din secolul XIII de cea din partea Angevinilor; ceilalți preferau să moară în ortodoxia lor. Nu i se poate contesta lui Bessarion patriotismul care îl făcuse să recomande toată acea operă de apărare a Peloponesului ale cărei roade le-a putut vedea (1445) [14], și el salutase în viitorul apărător martir al Constantinopolului imperial pe realizatorul energic al planurilor sale. El prevăzuse chiar catastrofa cînd observa că „dacă nu sînt bine păzite zidurile [Constantinopolului] ele nu sînt bune de nimic“; . . . „vremea și suferințele trecutului au arătat acest lucru“ [15].

Atitudinea reprezentanților din trecut față de inovatori apare în pamfletul [16] pe care Marele Retor l-a îndreptat contra lui Bessarion și a lui

[11] Migne, *P. Gr.*, CLX, c. 940 ș.u., 952 ș.u. C. Alexandre și A. Pallissier, Πλήθωνος νόμων συγγραφῆς τὰ σωζόμενα, Paris, 1858 (cit. anterior). Cf. Bées, în „B. ngr. J.“, VII, 106 ș.u. (influențe turcești). Cf. Heisenberg, *Das Problem der Renaissance in Byzanz*, în „H. Z.“, CXXXIII (1926), 392—412.

[12] Legături cu Serbia prin Constantin Filozoful, gramatic, reformator al ortografiei, istoric; Dvornik, în „Byz.-sl.“, III, 55 ș.u.

[13] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, III, 12 ș.u.

[14] Migne, *P. Gr.*, CLXI, c. 693 ș.u.; CLX, c. 616 ș.u. (pentru moartea lui Manuil și a împărătesei Teodora); Mihail Apostolis, panegiricul lui Bessarion, *ibid.*, CLXI, CXXVIII. Vezi Rud. Rocholl, *Bessarion, Studie zur Geschichte der Renaissance*, Leipzig, 1904; Dräseke, *Zu Bessarion und dessen neuen Briefen* (bibliografia celorlalte studii ale sale), același, în „Z.f.w. Theol.“, XLIX (1906), 366—387; Νέος Ἑλληνομνήμων, XIV, 110—111; Mohler, *Kardinal Bessarion, Theologe, Humanist und Staatsmann, Funde und Forschungen*, I, Paderborn, 1923. Crucea sa, Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 113—114. Sigiliul său, „Bessarione“, VII, 1—8. Despre acțiunea sa pentru unire în mănăstirile greco-italiene, Gertude Robinson, *History of the Greek monasteries of St. Elias and St. Anastasius of Carbone*, I (1928), 306. Discursul său la moartea „despinei“ de Trapezunt, Evangelidis, Δύο βυζαντινικὰ κειμένα, Hermoupolis, 1910. Pentru o viziune de ansamblu, H. Vast, *Le cardinal Bessarion (1403—1472)*, Paris, 1878. Cf. Marc, *Bessarion und Joseph von Methone*, în „B. Z.“, XV (1906), 137—138.

[15] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, II (1905), 334—336, 477 ș.u.

[16] Episcopul Arsenie, în „Chr. Čtenia“ din Moscova, 1886.

Gemistos, amîndoi politeişti, captaţi de religia vechilor eleni, şi dintre aceştia
cel din urmă, acest fiu al lui Platon, acest nou Iulian, nu a scris el oare
272 despre „pluralitatea zeilor"? Adoptînd „Teologia lui Orfeu" [17], acest //
elev al aticismului, încărcat de ani [18], a rostit aceste cuvinte de hulă în
clipa în care îl aşteptau, potrivit cu iluziile sale păgîne, Cerber şi Eriniile.
Mai este vorba şi de sufletul josnic al lui Epicur. Dar adversarul acestor „hulitori" cunoaşte el însuşi antichitatea a cărei reîntoarcere o combate, şi dialectica sa vine de la aceiaşi sofişti ai Atenei care dăduseră arme adversarilor săi. Şi la el patima dezbaterii este atît de puternică încît, vrînd să înfăţişeze viaţa ortodoxului desăvîrşit care a fost Marcu din Efes, el uită scopul său pentru a se deda la această scrimă, care de-a lungul veacurilor a constituit principala distracţie a bizantinilor. Simţi suflul Renaşterii chiar la acest bun creştin, şi cu atît mai mult cu cît în lumea grecească nu trebuia decît foarte puţin lucru pentru a se reveni la antichitatea de-a pururi vie, niciodată uitată.

Teologia, vijelioasa pornire polemică, filozofia vin deci din Trapezunt sau din Moreea. Dintre reprezentanţii istoriei, unul singur, George Phrantzes [19], este din Constantinopol, deşi devotamentul său pentru fiii bunului său stăpîn l-a determinat să treacă în Moreea, unde îl aşteptau multe încercări şi suferinţe.

Paleologii din secolul XV şi-au găsit în el pe biograful vieţii lor particulare, care stăruie asupra evenimentelor politice în măsura în care ele ating acea viaţă de familie ce reţine prin legătura acestui desăvîrşit devotament pe „credincioasa lor slugă"[f]. Phrantzes este originar din insula Lemnos. Sora sa a fost soţia unuia din puternicii Mamonas din Moreea. Toţi ai săi îndepliniseră funcţii tot atît de onorabile pe lîngă membrii dinastiei. George, făcînd slujba de contabil al Curţii, ajunge protovestiar.

Cum după căderea Constantinopolului se mai păstra un rest de domi-
273 naţie bizantină în Moreea, el a servit pe // fraţii împăratului defunct şi a
ajuns să fie robit de turci. Fiii săi au fost ucişi, fiica sa a fost închisă într-un harem. El însuşi, ajuns călugăr la Corfu, şi-a petrecut ultimele sale zile de trist octogenar cu redactarea amintirilor mai vechi, dar uimitor de clare şi precise, datorită şi existenţei unor însemnări ale sale[g].

Din Foceea vine un semi-latin, fără interes decît pentru ce se petrece în vecinătate, inclusiv la turci. Este „nepotul lui Mihail Ducas" [20].

Într-un colţ al coastei Asiei, acest semi-latin care, certîndu-se cu puternicul Apokaukos, fusese nevoit să intre în slujba emirului Aidin, a primit să-l servească pe Ioan Adorno, conducătorul genovez al minelor de alaun din Foceea, trecînd apoi în serviciul Gattilusiilor din Lesbos. El face istorie

[17] El confundă teologia cu teogonia, pe Orfeu cu Hesiod. Îl citează şi pe Proclus şi îşi rîde de Aristofan.

[18] Γραωδῶς καὶ οὐ φιλοσόφως κατ' ἔννοιαν (la minte, nu ca un filozof, ci ca o babă); 31.

[19] Ed. Bonn, copiată de Migne, *P. Gr.* Cf. „B.Z.", II, 639; III, 160; Νέος Ἑλληνομνήμων, XVII, 30 ş.u.; Mercati, *Alcune note sul cronico del Franza*, în „Atti" ale Academiei din Turin, XXX (1895).

[20] William Miller, *The historians Doukas and Phrantzes*, în „J. hell. st.", XLVI (1926), 63—71. Čerenousov, în „V.V.", XXI, 171 ş.u.; Marco Galdi, *Lo stile del Ducas*, Neapole, 1910.

locală, dar povestirea sa are o mare amploare şi ajunge chiar să fie plină de culoare şi de emoţie cînd ia condeiul ca să arate cum a fost cucerit de sultan oraşul imperial[h].

Cu un orizont larg deschis în faţa sa (ceea ce îi îngăduie să-şi poarte privirea pînă în fundul Carpaţilor, unde se desfăşoară cruciada lui Iancu de Hunedoara) atenianul Laonikos Chalkokondylas sau Chalkondyles, locuind la curtea [florentinilor atenieni] Acciaiuoli, are un spirit latin vioi şi multilateral, spirit de cărturar şi nu de negustor ca Ducas. Imitator al modelelor antice, pe care le cunoaşte foarte bine, el îşi clasează materialele sale variate după criterii care îi sînt proprii [21].

274 // Biografia lui Mahomed datorată lui Mihail Critobulos din Imbros[i], poet şi el, care face din ea un fel de viaţă de sfînt, reprezintă în această istoriografie de ultimă oră, ceva nou atît ca stil cît şi ca tendinţe [22].

Ceea ce trece sub numele de „Cronica" lui Mihail Panaretos[j], nu este pentru acest biet Imperiu de Trapezunt — a cărui viaţă internă, cu vecinătatea şi pătrunderea georgienilor şi turcilor a trebuit să fie foarte interesantă — decît o simplă culegere de note cronologice, extrem de utilă pentru istoric, dar cu totul în afară de literatură [23].

Ioan Anagnoste înfăţişează într-o scurtă expunere atacul turcesc[k] din 1422 contra Constantinopolului. Alături de Ioan Kananos, el a povestit nenorocirile Tesalonicului său în 1430 [24]. Dar el a redactat şi povestirea unei interesante călătorii în Scandinavia [25]. El era poate însărcinat cu vreuna din acele misiuni care aduceau ceva subsidii Imperiului în agonie. Căci itinerariul său nu este acela al unui negustor tesalonician.

275 // Acest geograf[l] practicant din secolul XV se făleşte de a fi văzut „multe ţări din Europa" şi „de a fi străbătut toate ţărmurile sale începînd de la Oceanul hyperboreean". El a trecut prin Norvegia în epoca „zilei de o

---

[21] Ed. Bonn şi Darko. Cf. E. Roedel, *Zur Sprache des Laonikos Chalkokondyles und des Kritobulos aus Imbros*, „Programm", Ingolstadt şi München, 1905; Darko, *Die letzten Geschichtsschreiber von Byzanz*, în „Ungarische Rundschau"; idem, *Adalekok Laonikos Chalkokondyles*, „Programm", Budapesta, 1907; idem, în „Egyetemes Philologiai Közlöny", XXXI (1907); idem, *Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles*, în „B.Z.", XXIV, 29—39; K. Gütterbock, *Laonikos Chalkokondyles*, în „Zeitschrift für Völkerrecht und Bundesstaatsrecht", Breslau, IV (1922), 36—49; Motta, în „Archivio storico lombardo", seria 2, X (1893); Moravcsik, în „B. ngr. J.", VIII, 355 ş.u. Cf. Kambouroglou, Οἱ Χαλκοκονδύλαι, Atena, 1926.

[22] Ed. K. Müller, în *F.H.G.* Cf. N. Andriotis, Κριτόβουλος ὁ Ἴμβριος, în Ἑλληνικά, II, (1929), 168—200. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 95. Palmieri, în „Bessarione", V, 107—111. Un ms. al operei sale principale, Ebersolt, *Mission archéologique à Constantinople*, 56. Cf. „Actele" Congresului III de studii bizantine, 171—172.

[23] Nouă ediţie dată de Lampros (după acea a lui Fallmerayer); ed. a lui Şaşanov, Moscova, 1905. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, IV, 257 ş.u., 450; VI, 284 ş.u.; „B.Z.", XVII, 487; Papadopoulos-Kerameus, în „V.V.", V (1898), 678—680. Despre frumuseţile Trapezuntului, Bessarion, în Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII, 145 ş.u. Trapezuntul descris de Tafur, „Byz.", VII, 99 ş.u.

[24] Amîndoi autorii în colecţia din Bonn.

[25] Vilh. Lundström, *Smärre Byzantinska Skrifter*, I, Uppsala-Leipzig, 1902. Referitor la o lucrare a lui Nikolaus Busch din „Sitzungsberichte" ale Soc. pentru istoria şi antichităţile ţărilor baltice, Kurtz, în „B.Z.", XIII, 586. Cf. idem. *Eftersköрd till Laskaris Kananos*, în „Eranos", VII (1907), 104—107. Vasiliev, în „Mélanges" Buzescul, 397—402; E. Ziebarth, *Ein griechisches Reisebericht des fünfzehnten Jahrhunderts*, în „Athenische Mitteilungen", XXIV (1899), 72—88; Νέος Ἑλληνομνήμων, IV, 113. V. Lundström a editat şi o carte populară, „Salomon"; *Anecdota byzantina*, I, Uppsala, 1902.

lună"[m], a cunoscut localitatea Bergen unde este încredinţat că nu a fost depăşit stadiul troc-ului, şi la acestea el mai adaugă însemnările celor văzute în Suedia, în Livonia, la Danzig şi la Lübeck, unde îşi închipuie că regăseşte la dithmarşi dialectul din Pelopones. El nu menţionează doar Copenhaga (Koupanave) daneză, ci susţine că a fost din Anglia pînă la „ichtiofagii" din acea Thule[n] a Islandei, cea cu „ziua de şase luni". Este păcat că toate acestea sînt cuprinse doar în trei sau patru pagini.

La aceste scurte cronici din secolul XV vom adăuga poemul greoi şi stîngaci al lui Paraspondylos Zotikos despre bătălia de la Varna din 1444 [26]. Tuturor acestor istorici de războaie şi de afaceri de stat li se opune Silvestru Syropoulos, Mare Eclesiarh al bisericii din Constantinopol, care fără nici o părere preconcepută înseamnă în memoriile sale despre sinodul din Florenţa — întocmite chiar după procesele verbale respective — evenimentele zi cu zi, oferind astfel un izvor de prim ordin [27].

276 // Manuil [II] Paleologul se înscrie mai ales prin panegiricul fratelui său Teodor[o], nu numai printre retori, ci şi printre istoricii epocii sale [28]. Consideraţiile sale generale despre educaţie sînt scurte şi de un conţinut mai degrabă vag [29]. Acelea pe care le dă în *Cuvîntările* adresate fiului său Ioan[p] sînt mai degrabă rezultatul lecturilor sale cuprinzătoare ale operelor din antichitate [30]. S-ar putea dori mai multă personalitate în opera aceluia care lasă sufletul său să se exprime doar în rugăciunile sale către Dumnezeu: „am îmbătrînit în mijlocul duşmanilor mei" [31].

Un foarte mediocru poet, diaconul Ioan, a scris un elogiu versificat al lui Ioan VIII Paleologul [32]. Discuţia asupra deosebirilor dintre latini şi greci, pe care preotul Ioan Plusiadenos a redactat-o în vremea Conciliului din Florenţa, pune în prezenţă, între alţii, pe Antonio Sagredo, Giorgio Faliero, Ioan Tzurdunis, şi autorul [33]. Aceeaşi formă este folosită şi de episcopul de Modon, Iosif, în răspunsul său lui Marcu Eugenikos [34] şi de Gennadios Scholarios pentru a combate pe turci [35]. Limba turcă este chiar folosită într-o a doua scriere pentru a exprima noua credinţă a unui păgîn convertit [36].

---

26 Publicat de Legrand, *Coll. de monuments*, V (1875), 51—84; Pecz, în „Századok", 1894 (de asemenea şi despre *Hierax*; cf. Krumbacher, *Byz. Litt.*, 311); idem, în „Ungarische Revue" XIV (1894), 85—88; Czebe, *Adalekok Paraspondyles Zotikos eletviszonyaihoz*, Budapesta, 1916; idem, în „Egyet. Philol. Közlöny", XLII (1918), 262—264; „B.Z.", IV, 178; XXIV, 144.

27 *Historia vera unionis non verae*. Veche şi unică ediţie, care ar trebui refăcută. Cf. şi Adamantios N. Diamantopoulos, Σιλβέστρος Συρόπουλος, Ierusalim, 1883. Cf. tratatul lui Marcu din Efes contra latinilor, Migne, *P.Gr.*, CLX, c. 1092 ş.u. Andronic Kallistos, în scrisoarea sa către Gheorghe Paleolog Disypate (Londra, 1476), atinge şi luarea Constantinopolului, *ibid.*, CLXI, c. 1131 ş.u. De asemenea Matei Kamariotul, *ibid.*, CLX, c. 1060 ş.u. Despre Isidor ruteanul, care a tratat acelaşi eveniment într-o scrisoare latinească binecunoscută, vezi „Or. chr.", VI, c. 287 ş.u. Despre „Originea turcilor" de Teodor Gaza, Migne, *P. Gr.*, CLXI, c. 997 ş.u.

28 *Ibid.*, CLVI, c. 91 ş.u.

29 *Ibid.*, c. 320 ş.u.

30 *Ibid.*, c. 385 ş.u.

31 Ἐπαλαιώθην ἐν πᾶσι τοῖς ἐχθροῖς, *ibid.*, 565.

32 *Ibid.*, CLVIII, c. 961 ş.u.

33 *Ibid.*, CLIX, c. 960 ş.u.

34 *Ibid.*, c. 1024 ş.u.

35 *Ibid.*, CLX, c. 321 ş.u.

36 *Ibid.*, c. 333 ş.u.

277 În căutarea a ceea ce Occidentul // a îndrăgit întotdeauna și pe care Orientul îl respinge prea adesea, se poate afla cîte ceva la scriitorul de categoria a doua pe care Trapezuntul l-a oferit acestui ultim capitol al literaturii bizantine, alături de patriarhul Simion, de George de Trapezunt sau de George Amiroutzes [37]. Dacă se părăsește terenul, răscolit pînă la pulverizare, al discuțiilor despre dogmă pentru spiritele subtile, sufletul se înalță spre Cer ca în „Imnul către Dumnezeu" al acestui Amiroutzes: se simte la acești oameni ai Orientului același curent de ferventă comunicare directă cu divinitatea [38]. Căci acest bizantin din secolul XV îndrăznește să spună că Dumnezeu întrece tot ce rațiunea omenească poate găsi pentru a-l defini și a-l glorifica și că toată retorica imnografilor cade neputincioasă la picioarele sale. Și pentru a exprima idei atît de înalte într-o epocă în care se scotocea cu febrilitate prin vechiul arsenal al armelor teologice ruginite, el trebuia să folosească un limbaj care nu mai este copiat după antichitate, ci după vorbirea simplă și clară a Evangheliilor [39].

O literatură populară subsista alături de cea cărturărească, și în ea poate fi aflat foarte adesea sentimentul care lipsește savanților din acea epocă. În vreme ce teologii erau ocupați cu discuția despre purcederea Sfîntului Duh, și literații mai adăugau noutăți utopiei lui Platon, un necunoscut deplîngea soarta împăratului Manuil II închis între zidurile „Noii Rome" de către „Agareanul cu Gura bogată", Baiazid, care a jurat să distrugă zidurile „Sterea" (continentului bizantin), să închine Sfînta Sofia isla-
278 mului, să ucidă sau // să constrîngă la turcire pe locuitori, „să smulgă din rădăcină numele Romeilor", el deplînge soarta Constantinopolului părăsit de împărat și decimat de ciumă; el salută sosirea răzbunătorului, „stratiarhul uriaș" „acel Perseus din Persia", Timur, dar el nu ascunde actele de cruzime, necunoscute încă, pe care le-a săvîrșit mongolul și contra creștinilor, mai ales a călugărilor, acte pe care le descrie pe larg. Nu s-a păstrat din păcate decît un fragment din această „plîngere", acest „threnos" despre suferințele creștinătății orientale [40].

Dar, este iarăși adevărat că atunci cînd s-a produs în 1453 catastrofa chiar a Constantinopolului ea nu a dat printre „monodiile" și „threnosurile" unui Andronic Kallistos, unui Ioan Eugenikos și a mai multor anonimi, nici o singură pagină de sentiment adevărat și de gînduri utile [41].

---

[37] *Ibid.*, CLXI, c. 763 ș.u. Despre școala din Trapezunt, revista Νέος ποιμήν, 1922. Vezi Boissonade, *op. cit.*, V, 389—409; Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 476—477; „B.Z.", V, 618 ș.u. Ep. Th. Kyriakides, Βιογραφία τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτῆς χώρας, Atena, 1897; Castellani, în „Nuovo Archivio Veneto", 1896. Cf. despre Amiroutzes și Aretino, Νέος Ἑλληνομνήμων, XIX, 58—59.

[38] Lampros, *ibid.*, III, 50—55.

[39] Despre ocuparea Trapezuntului descrisă de el, cf. tot *ibid.*, XIV, 108.

[40] Wagner, *Carmina*, 28—31. Două discursuri despre Manuil, unul după moartea sa (cu mențiunea apărării contra „perșilor"), la Regel, *op. cit.*, 183 ș.u.

[41] Vezi excelentul articol al lui Lampros în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 190 ș.u.; Krumbacher, în „Memoriile" Acad. din München, 1901, 329—362 (cele patru „Patriarhate" iau cuvîntul); Papadopoulos-Kerameus, în „B.Z.", XII, 267 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 190 ș.u., 486; VI, 495 ș.u.; Roussos, în ziarul Πατρὶς, din 29 mai 1930. Miliarakis, Νικαῖα, *citează* ποιητὴς τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (poetul căderii Constan-

Cît despre clanul emigraţilor, opera atît de întinsă a lui Bessarion, devenit occidental de mai multe decenii şi pînă la moartea sa în 1472, aparţine lumii bizantine numai prin unele din scrisorile şi din sfaturile [42] sale; gloria sa este întreţinută cu grijă de acei ce slăvesc în el pe partizanul Unirii bisericilor, care şi-a cîştigat astfel purpura cardinalatului. Încă din 1431 Ioan Argyropoulos se stabilise la Padova [43], şi încă din 1446, aşa-numitul Gazis[r] // lucra şi el în Occident ca şi acel cretan, George, care pur-
279 ta din cauza originii părinţilor săi porecla de „Trapezountios".

Prin aceşti exilaţi mai ales, perioada bizantină a literaturii greceşti depăşeşte cu cîteva decenii cucerirea Constantinopolului. Trebuie să fie cuprinse aici şi discuţiunile lui Mihail Apostolis. Mai amintim şi pe acel Francesco Filelfo, care luase pe fiica lui Manuil Chrysoloras şi oarecum se „bizantinizase" (dar a cărui mamă, Manfreda, indică o origine latină).

La Rodos, în ţara de ambianţă cavalerească latină, Manuil Georgillos va continua pînă la începutul secolului XVI — printr-un „Belisariu" refăcut şi printr-o descriere a ciumii [44] — o producţie literară care, rămînînd în fond popular bizantină, va trece de aici în Creta şi foarte curînd în părţile româneşti. Elenismul din Bizanţ profită — şi se poate spune astfel — de prăbuşirea politică, răspîndindu-se prin forţa împrejurărilor în lumea largă. Dar rămas în provinciile cucerite după 1453, un Manuil din Corint, zis şi Peloponesianul, elev al Kamateriotului, şi Mare Retor, a scris în proză şi în versuri în stilul epocii Paleologilor [45].

În corespondenţa lor maeştrii literaturii bizantine din acest ultim secol foloseau această limbă analitică, atît de capabilă de a reda sentimentele cele mai delicate şi chiar ideile cele mai înalte. Lucrul acesta se vede în răvaşele // adresate de Bessarion în persoană către „pedagogul" despotului Toma,
280 şi în care se simte ce lipseşte în acele epistole prea cizelate în stil arhaic: omul, omul viu [46]. Dar pe viitor, ca şi în decursul acestui trecut atît de lung, limba vorbită va trebui să lupte contra limbii artificiale — socotită gloria a ce era acum o adevărată naţiune — şi nu va putea repurta victoria decît în singurul domeniu al poeziei.

NOTE

a. Împăratul Manuil II a murit la 77 de ani, după o domnie de 34 de ani.

b. Al Siciliei. Tatăl Margaretei de Anjou, soţia nenorocitului Henric VI de Lancaster. Figură ajunsă oarecum legendară de bătrîn senin şi binevoitor, neavînd preţuire decît pentru poeţi şi poezie şi ferindu-se de orice contact cu realitatea.

tinopolului), p. 597, nota 1. Vezi şi Diehl, *Quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople*, în „B.Z.", XXX, 192 ş.u. şi 'Αρχεῖον Πόντον, I, 28. Tot astfel, pentru pierderea Tesalonicului, Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 369 ş.u.

[42] Lampros, Παλαιολογεῖα, IV.

[43] Vezi Lampros, 'Αργυροπούλεια.

[44] Despre „Sachlikis", menţionat şi mai sus, vezi lucrarea lui S. Papadimitriou, Odesa, 1896 şi „V.V.", IV, 653—667. Pentru „Alfabetul Dragostei", vezi şi Vertesy, în „Egyet. philolog. Közlöny", XXVII (1903), 213—225.

[45] Papadopoulos-Kerameus, în 'Επετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ, VI (1902), 71—102. Cf. Heisenberg, în „B.Z.", XII, 642—644. Un Esop în proză, din acelaşi secol, Otto Tacke, *Eine bisher unbekannte Äsopübersetzung aus dem 15 Jahrhundert*, în „Rheinisches Museum" (1912), 276—301.

[46] Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 19 ş.u. O scrisoare a lui Bessarion în greaca vulgară; *ibid.*, 393 ş.u.

c. Gennadios II Scholarios, patriarh de Constantinopol sub turci (1454—1456).

d. Adică Ioan Bessarion (1402—1472), care a sfîrşit prin a se identifica cu totul Occidentului.

e. Era arhiepiscop de Efes. Pentru discuţiile din conciliu, vezi cap. precedent, p. 578, nota *k*.

f. În text: „loyal serviteur". Aşa îşi spune ceva mai tîrziu biograful anonim al vestitului Bayard, scriind şi el într-un spirit de devotament absolut.

g. Orizontul său istoric cuprinde intervalul 1259—1477.

h. Cel al lui Ioan Ducas este cuprins între 1342 şi 1462.

i. Nu este lipsit de interes faptul că N. Iorga a scris în anii de război, pentru a înfiera atitudinea unor români deveniţi auxiliari ai duşmanilor ţării, un articol fulgerător în presă, adevărat rechizitoriu la adresa contemporanilor, intitulat „Critobul din Imbros".

j. Se întinde de la 1204 la 1426. Titlul său adevărat este: În jurul Marilor Comneni, împăraţi de Trapezunt.

k. Asediul Capitalei pornit de Murad în 1422, ca răspuns la acţiunea de la Gallipoli pornită de pretendentul turc Mustafa pus la cale de Manuil II, a dat prilejul unei actualizări a legendei apărării miraculoase a Oraşului de către Panaghia, care inspirase cu multe secole în urmă Imnul Acatist.

l. I. Anagnoste era din Tesalonic. El descrie cucerirea în 1430 a oraşului său de către turci, de la veneţieni, care îl dobîndiseră de la Andronic Paleologul prin vînzare. Vezi mai sus p. 571.

m. Adică a nopţilor albe.

n. Regiune neprecisă din extremul nord, desemnată de geografii din vechime drept „ultima Thule", adică limita nordică a lumii cunoscute.

o. Teodor I, despot al Moreei (1383—1407). În locul său a fost numit de împărat unul din propriii săi fii, Teodor II (1407—1443).

p. Ioan VIII, împărat asociat, apoi, după moartea lui Manuil II, împărat singur (1425—1448).

r. Vezi mai sus, la începutul capitolului de faţă: Teodor Gazos, adică din Gaza. În general, pentru eruditii greci trecuţi în Occident, vezi *Byzance après Byzance*.

VII

CATASTROFA

Domnia lui Constantin[a] a fost paşnică la început, în afară de schimbările neîncetate provocate în Moreea de ambiţia nesăbuită a despoţilor şi „adevăraţilor fii de împărat"[b] Teodor, Dimitrie şi Toma, schimbări care dealtminteri nu au importanţă decît pentru istoria locală [1]. Bătrînul sultan Murad, care îşi reluase puterea, încredinţată de el înainte de lupta de la Varna impetuosului său fiu, tînărul Mahomed, era acum prins de grija combaterii atacurilor repetate ale neobositului Iancu de Hunedoara. Lucrurile nu se vor schimba decît la moartea sa, în 1451, cînd Mahomed va redeveni şeful osmanlîilor.

Dealtminteri raporturile cu turcii erau atît de apropiate şi de strînse, încît au putut fi căutate, în sistemul[c] lui Gemistos Plethon, elemente calendaristice, organizatorice (societăţile „achi" se dezvoltau în lumea islamică în secolul XIV), şi chiar religioase împrumutate de la turci. Plethon a fost

[1] Vezi mai sus. Mahomed restituie chiar bizantinilor τὴν τῆς Ασίας παράλιον (litoralul Asiei); Chalkokondylas, 376.

de altfel tradus în limba arabă [2]. Sultanul avea încă de pe acum secretari de limbă greacă [3].

281 // De aceea nu a fost luată nici o măsură de apărare în primele luni ale noii domnii.

De asemenea, nu a fost îndreptată vreo solicitare nici către Scaunul Apostolic, față de care toți se străduiau să lase impresia că pactul din 1439[d] nu a fost rupt, măcar că nu ar fi cu putință să se purceadă la executarea sa integrală [4]. Cu Veneția, bizantinii se mărginiseră la reînnoirea, ca de obicei, a armistițiului care determina relațiile dintre cele două state [5]. Cînd în februarie 1453, îngrijorat de situație, împăratul Constantin a cerut ajutor venețienilor, i s-a răspuns că Republica [serenisimă] ajunsă acum o putere italiană, continentală, are prea mult de lucru în Lombardia, și ea s-a mulțumit așadar să furnizeze muniții [6]. Dar Sinioria nu pregeta să recomande altora ceea ce nu se simțea în stare să facă ea însăși [7]. Bizantinii nu s-au adresat puternicului rege de Neapole, Alfons de Aragon[e], care inspira bănuială, atît din cauza moștenirii sale normande, cît și a marilor planuri balcanice pe care le dădea în vileag [8].

282 // Cît despre celălalt imperiu, se păstrează un panegiric grecesc al împăratului Sigismund[f], rege totodată al Ungariei, care a murit în decembrie 1437, treisprezece ani după vizita pe care i-o făcuse Ioan VIII la Buda [9]. Cu ginerele și succesorul acestuia în Ungaria, Albert[g] [de Habsburg], nu se legaseră raporturi, și scrisoarea cu data de 22 ianuarie 1453 a ginerelui și succesorului acestuia din urmă, Frederic III[h], care ar fi cerut și ordonat aproape sultanului să nu se atingă de Constantinopol, pare un fals [10].

Hrănit cu legendele orientale ale lui Alexandru Macedon, cu cronicele care povesteau viața și isprăvile împăraților romani, tînărul „celebiu" Mahomed, „energic și crunt" [11], era consumat de pasiunea de a realiza lucruri mărețe, nemaiauzite. Înainte de toate, înainte de a desăvîrși distru-

---

[2] Franz Taeschner, în „B. ngr. J.", VIII, 100 ș.u. și în *l'Islam*, XVIII (1929), 236—243.

[3] Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, V, 40 ș.u.; VIII, 98—100. Apeluri către Europa în 1451, 1452, 1453, Marinescu, în „Actele" Congresului III de studii bizantine, 168.

[4] Pentru raporturi în sensul acesta, vezi și Halecki, în „Byz.", VII, 55 ș.u. Pentru raporturi între patriarh și Creta, Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 51 ș.u. Pentru proclamația papii la Atena, 1440—1443, *ibid.*, 43—56. Despre pretinsul sinod constantinopolitan din 1450 ale cărui „acte" au apărut abia în Τόμος Καταλλαγῆς al lui Dositei al Ierusalimului, 457—521; Chr. Papaioannou, Τὰ πρακτικὰ τῆς οὕτω λεγομένης ὑστάτης ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ συνόδου (1450) καί ἡ ἱστορικὴ ἀξία αὐτῶν, Constantinopol, 1896; *ibid.*, în „V.V.", II, și Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, XV. Cf. pentru catolicismul la Bizanț în secolul XV, Mittenberger, în „Römische Quartalschrift", VIII. Cf. Van den Gheyn, *Une lettre de Grégoire III, Patriarche de Constantinople, à Philippe-le-Bon, duc de Bourgogne*, în „Analele" Academiei din Belgia, Anvers, 1903.

[5] Vezi Νέος Ἑλληνομνήμων, XII, 153 ș.u.

[6] Romanin, *op. cit.*, IV, 245—246.

[7] *Ibid.*, 247—248. Cf. și *ibid.*, 254, 258—259. Pentru pacea veneto-turcă, *ibid.*, 261 ș.u.

[8] Cerone, *La politica orientale di Alfonso di Aragona*, în „Archivio storico per le provincie napolitane", XXVII (1902).

[9] Νέος Ἑλληνομνήμων, XV, 113 ș.u.

[10] Teleky, *Huniady kóra*, I, Pesta (1853), 346, nr. CLXXIII.

[11] Δραστικὸς καὶ δεινὸς κατὰ πάντα, Phrantzes, 92—93. El ar fi vorbit grecește, latinește, limbile arabă, caldeeană, persană; *ibid.*, 94. Critobul din Imbros confirmă faptul (57).

gerea Serbiei, de a supune pe albanezi, de a anexa Moreea, de a goni pe veneţieni din coloniile lor orientale, de a invada Italia — iar în Asia, de a nărui bietul Imperiu de Trapezunt — de a ocupa apoi Sinope şi Castemouni, şi de a împinge înapoi în Asia Centrală pe cel mai puternic concurent al său, turcomanul Uzun Hasan, el şi-a dat seama de necesitatea cuceririi Constantinopolului.

El a început prin construirea, împotriva textului tratatului [12], a unui castel cu trei mari turnuri, cu scopul de a controla de la Kataphygion trecerea prin Bosfor[i] a tuturor vaselor, şi de a le constrînge să plătească vamă otomanilor. Protestările împăratului fără putere, Constantin, încercarea sa
283 de rezistenţă [13] armată, au rămas cu totul zadarnice: // Imperiul şi-a pierdut astfel una din principalele sale resurse financiare [14].

Un prim asediu, început în iunie, a fost oprit în septembrie, cînd s-a întors sultanul de la Adrianopol şi a trimis pe Turakhan şi pe fiii săi în Moreea, pînă la Golful Messeniei [15]. Apoi, în primăvara anului 1453, Mahomed a pus să fie proclamat războiul sfînt contra străvechiului oraş imperial. O mulţime nenumărată de foşti luptători, de plugari înarmaţi cu bîte, de dervişi chiar, ca în 1422 [16], s-au grăbit să vină, atraşi de solda ispititoare ce li se oferea şi de perspectiva de a jefui capitala bizantină, pradă bogată faţă de care nici o alta nu putea fi socotită comparabilă. Caragea-beg supusese oraşele dăruite de Murad: Mesembria, Anchialos, Vizye, Selymbria, care însă a rezistat [17].

În ziua de Vinerea Mare [18], la 2 aprilie [19], a sosit sultanul în persoană, ca un nou „Nabucodonosor" în ochii imperialilor, cu Curtea sa şi ienicerii săi. El aducea cu sine bombarde în mare număr, dintre care una[j] turnată de un ungur, Urban [20], stîrnea admiraţia întregii armate. O flotă foarte însemnată sub comanda renegatului bulgar Baltoglu, şeful arsenalului de la Gallipoli [21], a venit să manevreze de cealaltă parte a promontoriului care închide golful Cornului de Aur.

284 Constantinopolul era izolat cu desăvîrşire. Dar în nici // un caz nu putea să capituleze, ci trebuia să reziste pînă la capăt, şi cu orice preţ.

Împăratul Constantin îşi adunase provizii suficiente, el dispunea de ceva mai mult de 5 000 de oameni [22], în mare parte greci din Capitală, oameni fricoşi pe care nu se putea bizui [23]. Moreea nu putuse să dea nici

[12] Critobul citează textul (59).
[13] A cerut atunci ajutor Occidentului şi Ciprului, unde s-a dus Phrantzes; 223.
[14] Acest prim atac s-a produs la 23 martie 1452; Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, nr. 160.
[15] Phrantzes, 232—233.
[16] Cananus, 468—469.
[17] Critobul, 67—68; Ducas, 258—259. Dar flota greacă stăpînea marea; *ibid.*
[18] Ducas, 263.
[19] Phrantzes, 236 ş.u.
[20] Ioan Germanos, şeful artileriei bizantine (*ibid.*, 244), era un german. Pentru Ducas, Urban este un ungur, 247.
[21] *Ibid.*, 270; Critobul, 71. Cf. şi povestirea anonimă publicată de noi în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", 1924.
[22] Phrantzes socoteşte 973 greci şi vreo 2 000 de străini; 240—241. Chalkokondylas înfăţişează o mie de apărători ai ţărmurilor; 387. Ducas pomeneşte de 3 500 de greci şi latini (284), apoi de 8 000 (286).
[23] Ei îl jignesc pe împărat; *ibid.*, 261.

un ajutor, iar acela al Trapezuntului fusese oprit pe drum [24]. În port se aflau, în afară de cîteva nave greceşti, trei vase din Genova, unul din Catalonia, unul din Provenţa, trei din Creta, trei din Veneţia neînarmate [25], de asemenea trei ale papii erau pe drum, prin dreptul insulei Chios [26]. Mai tîrziu au mai sosit trei vase genoveze de la Chios [27]. Dar Pera pusese la îndemîna împăratului un vas mare, venit de curînd de la Genova, iar corăbiile veneţiene de negoţ din Marea Neagră fuseseră reţinute de voie, de nevoie, pentru a coopera la apărare. Giovanni Giustiniano Longo, genovezul, adusese şi două îmbarcaţii şi cîteva sute de luptători ferecaţi în armuri grele de aramă care impresionau pe turci. El fusese numit de îndată protostrator şi i se şi făgăduise insula Lemnos [28]. I s-au mai adăugat şi alţi cîţiva genovezi. Iar Girolamo Menotto, împreună cu Giacomo Contarini, Giacomo Cocco şi Gabriele Trevisano, căpetenia vaselor Republicii, reprezentau concursul orăşenilor veneţieni [29], şi Pedro Giuliano pe acel al catalanilor. Nu se poate spune // că latinii ar fi lipsit, individual, de la apăra-
285 rea unui oraş devenit în mare parte latin. Phrantzes face elogiul a trei fraţi italieni eroi: Paolo, Antonio şi Troilo [30]. Dar pînă în ultima clipă au fost conflicte între veneţieni şi genovezi [31], apoi între genovezi şi Luca Notaras, unul din principalii dregători ai Imperiului [32]. Tunul cel mare a început să bată limba de pămînt de la Sf. Romanos unde se afla sultanul. Cam pretutindeni, puţin înainte de răsăritul soarelui, se pornea lupta, fără vreun avantaj mai de seamă pentru turci.

O camaraderie de arme se lega în ultimul moment, în faţa primejdiei supreme, între apărătorii greci şi latini [33]. Oamenii îşi aminteau de cele patru asedii care urmaseră unul după altul în mai puţin de cincizeci de ani şi din care oraşul ieşise nevătămat, mulţumită ocrotirii Maicii Domnului [34].

---

[24] Ducas, 265.

[25] Phrantzes, *loc. cit.*

[26] Critobul, 84, 100.

[27] *Ibid.*, 450.

[28] Ducas, 266; Critobul, 74.

[29] Phrantzes pretinde totuşi că Veneţia ar fi făcut mai mult dacă Constantin, care vrusese să ia pe fiica regelui Iberiei (217), ar fi primit o căsătorie cu fiica dogelui la care fusese trimis Aloisio Diedo; *ibid.*, 324—325. Acuzîndu-i pe unguri de a-şi fi călcat cuvîntul, el a pretins că Iancu de Hunedoara ar fi cerut pentru el Selimbria sau Mesembria, adăugînd chiar că ar fi scris cu mîna sa proprie privilegiul pentru aceasta din urmă (327) şi că Lemnosul fusese cerut de regele Aragonului, *ibid.* Despre ura contra latinilor, Ducas, 291: Κρεῖττον ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων ἢ Φράγκων (E mai bine să cazi în mîinile turcilor decît ale francilor). Cardinalul Rusiei, Isidor, care a descris într-o scrisoare catastrofa, aduce 50 de italieni la care mai adaugă un număr de oameni din Chios; Ducas, 253. Vezi paginile următoare. Credincioşii ortodoxiei ascultau slujba în chilia lui Gennadios Scholarios, la Pantocrator; *ibid.*, 253. La 12 decembrie 1452 se slujise liturgia cu menţionarea papii şi a patriarhului fugit, Grigore; *ibid.*, 255. De asemenea *ibid.*, 259—260. Pentru Gennadios era eretic nu numai Toma d'Aquino, dar şi Cydones, *ibid.*, 264. Luca Notaras ar fi declarat că preferă turbanul pălăriei latine; Ducas, 264.

[30] Phrantzes, 253, 288. Veneţieni traşi în ţeapă de Mahomed; Ducas, 248. Despre catalani, Phrantzes, 252. El citează şi pe Francisc Τολέδος, descendent al lui Alexios Comnen, un adevărat „Ahile"; vezi şi *ibid.*, 286.

[31] *Ibid.*, 258. Sultanul pune să se tragă cu tunul şi asupra edificiilor din Pera; 260.

[32] *Ibid.*, 263. Un turn al castelului τῶν Φραντζεζίδων, *ibid.*, 300.

[33] *Ibid.*, 268. Dar vezi şi 275, 277—278 (pentru comportarea ambiguă a celor din Pera).

[34] Era aşteptat îngerul care să facă să răsară apărătorul; *ibid.*, 289—290.

286 Împăratul se împărtăşise // la Sf. Sofia, şi procesiuni străbăteau străzile cîntînd „Kyrie eleisonul" deznădejdei [35].

Dar sultanul pusese flota lui să treacă de la Hieron în Cornul de Aur, pe un plan înclinat uns cu seu; el aşezase pe butoaie o platformă de luptă care i-a fost de mare folos, în sfîrşit zădărnicise planul conceput de asediaţi de a-i incendia vasele [36].

Mahomed s-a grăbit pentru ca să nu mai poată veni ajutoare asediaţilor [37]. Toată noaptea de la 27 la 28 mai nu s-au stins focurile în tabăra turcească, ceea ce însemna că va fi un asalt general cînd se va lumina de ziuă. În adevăr el a fost vestit înaintea zorilor prin mari strigăte de luptă.

După cîteva sferturi de oră de luptă, Longo, care era sufletul apărării, a fost rănit şi şi-a părăsit postul. El avea să şi moară de acea rană. Ai săi l-au urmat cînd s-a retras. A fost atunci o mare spaimă printre greci, care i-au văzut cum dispar. Turcii au ghicit însemnătatea acestui moment. Ei au reuşit să pătrundă în incinta cetăţii printr-o mică poartă de comunicare pe care genovezii o lăsaseră deschisă în acel loc. Au putut fi văzute curînd căciulele înalte de pîslă albă ale ienicerilor ivindu-se sus pe zidurile [38] de îndată golite de apărători.

Oraşul era cucerit, deşi încă timp de mai multe ore, posturi izolate continuau să lupte contra duşmanilor, care nu aflaseră încă vestea cea bună pentru ei [39].

Fugari răniţi şi plini de sînge nu au întîrziat să răspîndească înfiorarea în oraşul imens care se pregătea în linişte să prăznuiască marea sărbătoare a Sfîntului Teodosie. Cînd s-a dumerit că aceia spun adevărul, o nesfîrşită
287 consternare a mînat populaţia cu miile, // bogaţi şi săraci, dregători, călugări, maici, şi oameni din popor, şi preoţi, toţi amestecaţi împreună, în marea basilică de la Sf. Sofia, socotită pînă atunci pîngărită[k] din cauza ereziei latine.

Turcii au năvălit atunci în oraş, însetaţi de pradă mai mult chiar decît de sînge, căci nu au ucis decît în prima clipă, temîndu-se dealtminteri în acest dedal încîlcit de străduţe înguste, de o rezistenţă îndîrjită pe care nu au întîmpinat-o nicăieri. Ei s-au mulţumit deci să aleagă în grabă, care mai de care, pe toţi prizonierii pe care îi puteau lua cu ei, lichidînd — pentru a termina mai iute — pe ceilalţi pe care îi socoteau fără de folos [40]. Toate străzile au fost cercetate, toate casele au fost scotocite şi jefuite [41]. Sultanul nu-şi păstrase pe seama sa decît proprietatea edificiilor şi a pămîntului, de aceea îndată după intrarea sa triumfală, a oprit să mai fie jefuite bisericile [42].

---

[35] Phrantzes, 279.
[36] *Ibid.*, 250—252.
[37] Critobul, 89.
[38] Vezi Ducas, versiunea italiană.
[39] O povestire amănunţită, bazată şi pe izvoare occidentale, în Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, II, cap. 1.
[40] Dar vizirul Zaganos striga locuitorilor să nu fugă: μὴ φεύγετε jurînd pe capul sultanului că vor fi cruţaţi. Cinci vase au putut salva o parte din ei; Ducas, 297.
[41] Despre icoana tăiată în patru de la τῆς χώρας; *ibid.*, 288.
[42] *Ibid.*, 298.

Dar aceasta nu a însemnat că nu au fost confiscate mănăstirile. La mănăstirea Pantocratorului lucrau acum cismarii, iar dervişii s-au aşezat în mănăstirea Mangana [43].

Chiar de la început împăratul a fost ucis. „Este printre voi vreunul care să-mi reteze capul?" a întrebat el pe ai săi care fugeau înspăimîntaţi [44]. Nici unul nu i-a ascultat ruga. El s-a reîntors în învălmăşeala îngrozitoare în care nu mai era cu putinţă să recunoşti pe nimeni. Un turc l-a lovit la cap. O a doua lovitură de iatagan l-a doborît. A căzut şi a fost călcat în picioare de tropotul înfrigurat al cuceritorilor. Abia mai tîrziu un tînăr soldat şi-a amintit că ar fi ucis pe unul care semăna cu acel împărat al „*Rum*"-ului căutat cu atîta stăruinţă. El a arătat locul unde a săvîrşit
288 această ispravă. Şi sub un // morman de cadavre a fost descoperit plin de sînge şi acela al împăratului purtînd coturnii de purpură[l] împodobiţi cu pajure de aur [45].

La sfîrşitul banchetului de după cucerire, Mahomed îmbătat de vin, a pus să fie măcelărit împreună cu toată familia sa, megaducele Luca Notaras care nu vrusese să-şi dea copilul său spre a fi batjocorit în petrecerile lor infame. Acest bătrîn, după ce a văzut cum pier toţi ai săi, a fost una din ultimele victime ale cuceririi [46]. Bailul veneţian cu fiul său, consulul catalan cu cei doi fii ai săi, au fost şi ei ucişi; fără intervenţia paşei Zaganos[m] s-ar fi pornit măcel şi printre locuitorii latini [47].

Apoi sultanul, care se simţea acuma devenit împărat, a pus să fie adunaţi locuitorii oraşului care nu fuseseră vînduţi ca robi şi a ordonat în curînd să fie împodobit cu turnuri palatul şi să fie înfrumuseţat cu feredele oraşul minunat.

El a dat învinşilor, după vechiul ceremonial, un nou patriarh, în persoana lui George Scholarios, numit ca monah Gennadios [48]. Noul suveran musulman a tratat pe „şeful naţiunii greceşti" după tradiţia bizantină, poftindu-l la masă, petrecîndu-l în persoană pînă la calul său, punînd să fie
289 însoţit de // „alai". I s-a atribuit biserica Sfinţilor Apostoli împreună cu mănăstirea Pammakaristos[n], iar pentru maici i s-a dat mănăstirea Pro-

---

[43] *Ibid.*, 318.

[44] Οὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλήν μου ἀπ' ἐμοῦ, *ibid.*, 286. Cf. Critobul: ἡ πόλις ἁλίσκεται κᾀμοὶ ξῆν ἔτι περίεστιν (cetatea este cucerită şi eu încă mai trăiesc) (100).

[45] Phrantzes, 291. Corpul a rămas expus pînă în ziuă pe coloana de la Augusteion. Apoi a fost trimis capul împăiat la Uzun Hasan şi la alţi şefi musulmani; Ducas, 300. Referitor la împăratul Constantin, vezi şi Νέος Ἑλληνομνήμων, IX, 449 ş.u.; bula sa, *ibid.*, I, 416 ş.u.; II, 239—240. Portretele sale, *ibid.*, III, 229—242; IV, 238—240; VI, 406. Cele ale lui Manuil şi Ioan VII, *ibid.*, VIII, 385 ş.u. Despre promisiunile sale de căsătorie cu Magdalena Teodora Tocco şi Caterina Gattilusio, cererile sale de căsătorie îndreptate la Veneţia (pentru fiica dogelui Foscari), în Portugalia, la Trapezunt, în Georgia, în Turcia (văduva sîrbă a lui Murad), *ibid.*, IV, 417—466; cf. *Giornali napoletani*; în Muratori, XI, c. 1128 (Isabela Orsini); Phrantzes, 210, 214, 216—217, 222—223.

[46] Executarea pretendentului Orkhan, Ducas, 300; Critobul, 97 (el s-ar fi aruncat de sus, de pe ziduri). Critobul scuză acest act fioros; sultanul ar fi fost indus în eroare de către pîrîtori, care au fost apoi pedepsiţi (102).

[47] Phrantzes, 293—294.

[48] Phrantzes, 304—305.

dromului[o] *„in Trullis"*. I-a fost înmînat un privilegiu scris [49]. De cum a fost cu putinţă, Mahomed a reînălţat zidurile oraşului.

Au fost aşezaţi turci în cartiere întregi; iar mai tîrziu trimitea din toate oraşele cucerite noi colonişti de toate rasele în Istanbulul său [50].

Chiar din iunie 1453 „Cuceritorul" a impus un tribut despoţilor Moreei [51] şi l-a poftit pe împăratul de Trapezunt să vină să i se închine „la Poartă". După o campanie contra sîrbilor, flota sa condusă de Hamza a pornit să încerce a supune insulele Lesbos, Cos şi Rodos, fără însă a izbuti. Dar
290 celelalte insule care // aparţinuseră bizantinilor: Imbros, Lemnos, Tasos, Samothrake au primit de îndată suveranitatea sultanului. Enos de pe coasta Traciei a procedat la fel. Noua Focee se închinase încă de mai înainte. În sfîrşit Lesbos şi Chios — ajunse curînd posesiuni ale lui Nicolae Gattilusio[p], ucigaşul [52] fratelui său, şi viitorul renegat în speranţa de a scăpa de la moarte — s-au alăturat posesiunilor tributare noului stăpîn [53].

Campania flotei pontificale pregătite în 1455 contra acestor insule „turceşti" a reuşit, dar cucerirea lor nu a fost de durată [54].

Sosise acum rîndul despotatului de Moreea, căruia i se impusese un tribut de 10 000 de ducaţi [55].

Acolo se produsese uzurparea unui Cantacuzen, Manuil, sprijinit de albanezi, împotriva căruia fraţii lui Constantin se îndreptaseră către Amur, fiul lui Turakhan; bastardul lui Centurione Zaccaria, Ioan, mai sporea cu agitaţia sa greutăţile creştinilor [56].

---

[49] Phrantzes, 305 ş.u.; Critobul, 106—107. Cf. Mordtmann, *Belagerung und Eroberung Konstantinopels durch die Turken im J. 1453*, Stuttgart-Augsburg, 1858; Paspatis, Πολιορκεία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν 'Οθωμανῶν ἐν ἔ. 1453, Atena, 1890; E. Pears, *The destruction of the Greek empire and the story of the capture of Constantinople by the Turks*, Londra, 1903; Schlumberger, *Le siège, la prise et la sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1914; Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, II, cap. 1; Bury, *Sources for the siege of Constantinople*, în ediţia sa a lui Gibbon, VII, App. III; Mercati, *Scritti d'Isidoro, il cardinale ruteno*, Roma, 1926 (un Dionisie ὁ 'Ροῦσος la Constantinopol în 1380; „Syllogos" din Constantinopol, XVI, Supl. 38. În 1248 episcopul de Smolensk, Gherasim; „B.Z.", V, 642—643); Unbegaun, *Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople*, în „Revue des études slaves", 1929, 13—38 (cf. Iorga, în „Bull. sect. hist. Ac. Roum.", 1924); Béés, în „V.V.", XX, 319 ş.u.; U. Benigni, *La caduta di Constantinopoli ed un appello postumo ai Latini*, extras din „Bessarione", 225—229; Νέος 'Ελληνομνήμων, IX, 353 ş.u. (scrisoarea cardinalului Isidor). Privilegiul pentru Pera, *ibid.*, V, 116—117 şi Iorga în „Bull." Academiei citat mai sus, II.

[50] Afirmarea lui Ducas că oraşul era absolut gol, οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε κτῆνος, οὔτ' ὄρνεον κραυγάζων ἢ λαλῶν ἐντός (nici un om, nici o vită, nici o pasăre care să cînte sau să vorbească înlăuntru), 302, 306, trebuie respinsă; Phrantzes, 309; Ducas, 313. Povestirea lui Ducas, mai ales, ne arată din ce se compunea Capitala: „Megademetrios" Βλάγκα, „Megapalation", 282.

[51] Ducas, 339.

[52] Dorino, exilat, a murit în iunie 1455. Cf. *ibid.*, 328—335. Dominic a trecut în locul său. Pentru raporturile lui cu Dorino şi ale rudei sale Palamede, cu sultanul, vezi Critobul, 102—103, 112—114.

[53] Phrantzes, 386—388; Ducas, 321 ş.u., 346 (izvorul principal şi trad. italiană, 512); Critobul, 107—109, 118. Chalkokondylas, 509 ş.u., 521 ş.u.

[54] Phrantzes, 385. Veneţia ocupase Skyros, Skopelos după 1453; Chalkokondylas, 431.

[55] Ducas, 313.

[56] Phrantzes, 382—383; Chalkokondylas, 407 ş.u.

Această supremă primejdie nu a fost totuşi în măsură să împiedice jalnicele dezbinări dintre fraţii împăratului martir [57]. Toma şi Dimitrie s-au aruncat unul asupra celuilalt şi a trebuit să intervină mitropolitul de la
291 Mistra în numele populaţiei pentru // a-i împăca [58]. Se ridicau pretenţii şi asupra posesiunilor Melissenilor de la Mantineea.

În 1458 Mahomed, care era din 1455 stăpîn al Atenei, încredinţate o clipă lui Franco Acciaiuoli [59], a venit el însuşi (în mai—iulie) să pună stăpînire pe Corint, Patras şi Kalavryta cedate de despotul Toma care era închis la Mantineea, în vreme ce flota opera de-a lungul Cicladelor [60]. Mulţi şefi albanezi, ca şi populaţia unor sate întregi, au fost atraşi în cursă şi asasinaţi.

Dimitrie, care îşi dăduse fiica în haremul sultanului, a urmat ca prizonier armata lui Mahomed II care se reîntorcea [din campanie]. În cele din urmă a primit moşii şi venituri în insulele Lemnos, Imbros, Tasos, Samotrake — încredinţate mai întîi lui Palamede şi Dorino Gattilusio, apoi reluate nu o dată [61] — şi, de asemenea, şi în Tracia (la Enos) [62]; a murit fără vîlvă, în 1470, purtînd rasa monahală [63].

Mistra însăşi a fost ocupată de turci la 30 mai 1460, în vreme ce Monembasia, care se oferise despotului Toma, a sfîrşit prin a înălţa steagul papii [64]. Celelalte castele au capitulat pe rînd: beglerbegul Mahmud care le lua în primire în numele sultanului avea dealtminteri rude printre greci [65].
292 Măcelurile // care au urmat unul după altul au fost atît de îngrozitoare, încît Chalkokondylas a putut să scrie că, abia „mai este un locuitor în Moreea" [66].

Cît despre Toma († 1465), el a urmat cîtva timp în drumurile ei armata cuceritoare, apoi s-a îmbarcat cu destinaţia Corfù, de unde a plecat

---

[57] Luarea Heximilionului, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 163. Cf. Monferratos, Οἱ Παλαιόλογοι ἐν Πελοποννήσῳ, Atena, 1913. Ocuparea Monembasiei, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 165; X, 246 ş.u.; William Miller, în „J. hell. st.", XXXVII (1907), 229—301; Νέος Ἑλληνομνήμων, 155 (ocuparea Mistrei); *ibid.*, 161 (cea a Argosului la 3 aprilie 1463). Cf. Zakythinos, *Le despotat* . . . , 248 ş.u.

[58] Phrantzes, 388, 393.

[59] Pentru Atena, „Syllogos" al Parnasului, X² (1914), 131: Φραγκίσκη χάριτι Θεοῦ βασίλισσα (Francisca prin harul lui Dumnezeu împărăteasă), fiica lui Nerio; Νέος Ἑλληνομνήμων, XV, 101—103 (prin 1390, contractul lui Nerio cu prinţul Ahaiei); Dräseke, în „B.Z.", XIV, 239 ş.u.; Miller, *The capture of Athens*, în „Engl. hist. rev.", XXIII (1908), 529 ş.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, I, 216—218 (1460: Franco a cedat Atena; i se promite Teba; el se oferă ca mercenar ducelui de Milan); Filadelfus, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας, 2 vol., Atena, 1902.

[60] Chalkokondylas, 470, 483. Executarea lui Franco Acciaiuoli, *ibid.*

[61] Phrantzes, 414, 428. Seniorul din Enos primise din îndurarea sultanului insula Imbros; Ducas, 328. Despre Tasos cedat de Gattilusii, *ibid.*, 330—331. Îndeosebi Critobul, *loc. cit.*

[62] Zakythinos, *Le despotat* ..., 285—287.

[63] Phrantzes, 395, 397—398, 400 ş.u.

[64] *Ibid.*, 405—406; Chalkokondylas, 446—459, 471—483; Ducas, 340; Critobul, 118.

[65] Chalkokondylas, 485. Pentru moartea lui Teodor, vezi R. Foerster, în „B.Z.", IX, 641 ş.u. Pecetea lui Dimitrie cu legenda: ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης ὁ πορφυρογέννητος Παλεόλογος (despot credincios în Hristos Dumnezeu, Paleologul porfirogenetul). Despre acea a lui Toma, Palletta, în „Nuovo Archivio veneto", VIII, 251—271.

[66] Phrantzes, 408—410. Bătrîna împărăteasă a murit acolo şi a fost îngropată în biserica Sfinţilor Iason şi Sosipatros; *ibid.*, 412. Cf. Zakythinos, *Le despotat* ..., 287 ş.u.

apoi în Italia[67]. A locuit cîtva timp la Roma ajutorat cu o pensiune pe care papa i-o dădea din cauza sentimentelor sale față de Unire. Ai săi au trecut chiar cu totul la catolicism. Un Paleolog totuși a ajuns beglerbeg și a comandat contra Persiei armate otomane[68].

A fost nevoie totuși de trei războaie contra Veneției, de cucerirea succesivă a Argosului (1463), Negropontului (1470), a Naupliei (1499) și a Coronului și Modonului (1505) pentru ca turcii să obțină în sfîrșit posesiunea Moreei[69]. A trebuit deci să fie depuse sforțări lungi și grele pentru a stăpîni
293 întreaga Moree, în care // locuitorii din Sparta se revoltaseră contra turcilor[70]. La un moment dat se părea că Republica [Veneția] poate să refacă în folosul său acest Imperiu care se prăbușise. De n-ar fi fost războaiele italienes ea nu și-ar fi pierdut toate posesiunile dobîndite de ea în Levant[71].

Imperiul de Trapezunt — sprijinit de Uzun Hasan, care luase de soție pe una din prințesele familiei imperiale (o descendentă a Comnenilor devenită nevasta după felul turcesc al acestui aspru turcoman) — mai exista încă. O dinastie coruptă și o clasă dominantă lipsită de energie constituiau un reazem prea slab pentru micul stat, foarte bogat și înfloritor în regiuni incomparabile[72]. Un monstru, Ioan Comnenul, aruncase în închisoare pe
294 tatăl său, precum și pe mama sa pe care o acuza de adulter // și vrusese chiar să-i ucidă. Silit să fugă la Caffa împreună cu soția sa, fiica rege-

---

67 Phrantzes, 450. Pentru un alt Paleolog, vezi Chalkokondylas, 436.

68 Vezi mai sus. Pentru cucerirea insulelor, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 163 (flota pontificală la Rodos); Zerlentis, în „B.Z.", XIII, 143 ș.u., Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 265 (ocuparea Lesbosului, 11 iulie 1460); X, 113 ș.u. (luarea Imbrosului); William Miller, *The last Venetian Islands*, în „Eng. hist. rev.", XXII (1907), 304—309; idem, *The mad duke of Naxos* (Francisc III, prin 1501); *ibid.*, XXI (1906), 737—739. — Despre ultimii Paleologi: Andrei, care se subscrie „împărat" dar și simplu „despot" și care își vinde sau cedează „moștenirea" papii, regelui Franței (1494), regilor Spaniei (1502), lui Ivan al Rusiei, vezi de Foncemagne, în „Mémoires de l'Académie des Inscriptions" (1751), 572 ș.u.; Νέος Ἑλληνομνήμων, X, 256—257; XI, 127—128; Roth (combătut de V. Savva, *Țarii moscoviți și împărații bizantini*, în l. rusă, Harkov, 1901), în „B.Z.", XII, 329 (cf. *ibid.*, IV, 215); Regel, în „V.V.", I, 157—158; Ἐπετηρὶς βυζ. σπουδῶν (pe pecete: „Andreas Paleologus, Dei gratia despotes Romeorum"). Pentru Toma, Paletta, în „Nuovo Archivio veneto", VIII (1894), 251—271; Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 278 ș.u. (raporturi cu ducele de Milan); „B. ngr. J.", VIII, 262—270 (copiii săi). — Referitor la Sofia, Bury, *Russia (1462—1682)*, în C.M.H., V, 477—517. — Pentru Ana Paleologhina, Legrand, *Cent-dix lettres grecques de Françaís Filelfe* (1892), 341 (cf. *Pel centenario di Fr. Filelfo*, în „Atti e Memorie della r. deputazione di storia patria per le marche di Ancona", V, 1901). Pentru Constantin Paleolog Graitzas la Milan, Νέος Ἑλληνομνήμων, XI, 260—261. Pentru Manuil Paleolog la Neapoli (1466), *ibid.*, VIII, 280—382. Pentru membri ai familiei Asanilor (1507, 1525), *ibid.*, 397, 400—403. Pentru Paleologii Rali (1472—1474), *ibid.*, 383—389. Alți exilați, *ibid.*, 377 ș.u. (cf. „RHSEE", V, 34). Pentru Ana Notaras, „sponsa imperatoris Romeorum et Constantinopolis" (și poate că fusese logodită cu Constantin), *ibid.*, IV, 455. Pentru Argyropoulos, Lampros, Ἀργυροπούλεια (cf. Șestakov, în „V.V.", XVI, 379 ș.u.). Chalkokondylas, 556, 565.

69 Vezi Iorga, *Venise*, III.

70 Despre raporturile cu Constantinopolul, Nikefor Gregoras, *II*, 551, 679 ș.u. Împărăteasa de Trapezunt era ἐξαδέλφη cu Mara, *ibid.*, 214—215. Despre proiectul lui Manuil de a se însura cu o prințesă din Trapezunt, Chalkokondylas, 81. Cf. Ducas, 102 (căsătoria lui Ioan cu Maria de Trapezunt). Împăratul Alexios își măritase fiica cu hanul Hoardei Oilor Negre (Kara-Koyunlu), *ibid.*, 124—125.

71 Chalkokondylas, 462—468. Este vorba și de alani; 468.

72 *Ibid.*, 461.

lui Iberiei, în urma unei mişcări generale de indignare contra uzurpatorului, el s-a reîntors totuşi şi a smuls coroana acestui tată care a fost asasinat. Turcii s-au înarmat într-un rînd contra lui. Trapezuntul a fost chiar invadat de către cei din Samos şi din împrejurimi, dar Ioan s-a răscumpărat plătind un tribut de 3 000 de ducaţi[73].

După moartea sa, fratele său, David, care se grăbise să viziteze pe sultan în Moreea[74], a înlăturat copilul care moştenise tronul. El era socotit de către Mahomed II printre acei vasali care sînt datori să se înfăţişeze în fiecare an la Poartă[75]. În 1461 sultanul l-a poftit să-şi cedeze posesiunile şi el s-a supus, cerînd o despăgubire însemnată şi cinstea de a-l avea pe sultan drept ginere. Aceste pretenţii au fost respinse şi ienicerii au luat cu asalt oraşul. David şi familia sa au fost duşi la Adrianopol împreună cu acei tineri din Trapezunt destinaţi a fi „silihdari" sau „spahioglani", paji ai Curţii sau a sluji în rîndul ienicerilor. Unul din fiii lui David, George, s-a lepădat de credinţă în speranţa unei cariere înalte[76]. Dar interceptîndu-se corespondenţa Comnenilor cu Uzun Hasan, au fost ucişi cu toţii, în afară, bineînţeles, de nenorocita prinţesă imperială. Ea a fost trecută în turma femeilor de toate rasele şi din toate ţările care împodobeau haremul[77].

295 // Prin cucerirea Lesbosului[78], de la ultimul reprezentant fratricid al dinastiei energice a Gattilusilor din Genova, înrudite cu Paleologii, a fost completat domeniul insular al Arhipelagului. Naxosul şi Parosul au păstrat multă vreme o situaţie de autonomie sub duci creştini, sau chiar evrei, numiţi de către Poartă contra plată. În sfîrşit, Ciprul nu a fost cucerit decît în 1574, iar Creta după un secol, în 1669[79].

Astfel au dispărut, cu două sute de ani după cucerirea Constantinopolului, ultimele rămăşiţe ale vieţii de stat creştine în aceste regiuni ale Imperiului.

Dar în clipa cînd Mahomed II intra ca triumfător în Capitala însîngerată, autocraţia imperială — pe care Paleologii, prea slabi şi cu mentalitatea deformată de modul latin şi de moda occidentală, găsiseră cu cale să o părăsească — a fost restabilită. Distrugătorul Imperiului — cu altă religie şi alte obiceiuri, dar şi cu hotărîrea de a folosi fără deosebire toată energia şi toată vitalitatea în fiinţă — era de fapt restauratorul ei.

Nu a fost introdusă totuşi din partea noilor stăpîni o administraţie directă — pe care unii istorici au crezut că au putut să o surprindă — pentru că nici stăpînii cei vechi nu o practicaseră niciodată. Fiecare grupare reli-

[73] Ducas, 315.

[74] Chalkokondylas, 494—496.

[75] Phrantzes, 413, 449 (moartea lui Dimitrie-David în 1470); Chalkokondylas, 497—498. Cf. Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, 86 (26 martie: întemniţarea la Adrianopol; 1 noiembrie: execuţia lui David, împreună cu trei fii şi un nepot, la Constantinopol), 164; XIV, 270 ş.u.; „V.V.", V, 680. Despre pecetea lui David, Begler, în „Izvestia" ale Inst. rus din Constantinopol, VIII³ (1903—1904); idem, în „Journal international d'archéologie numismatique", X (1907), 113—156. Cf. Camilia Lucerna, *Die letzte Kaiserin von Trapezunt in der südslavischen Dichtung* (col. Patsch), Serajevo, 1912.

[76] Phrantzes, 414. Pentru dată vezi mai sus.

[77] Pentru noile relaţii cu turcii, vezi Dieterich, *Türkentum und Byzantinentum*, în „Beiblatt zu den Münchener Neuesten Nachrichten", 1908, nr. 127—128.

[78] Chalkokondylas, mai spera încă un ἕλλην βασιλεὺς (împărat grec) şi ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς (împăraţii care vor descinde din el), p. 4.

[79] O lucrare în curs de elaborare va înfăţişa pe larg „Bizanţul după Bizanţ".

gioasă a putut să continue a trăi în felul său, cu condiţia de a plăti împăratului musulman preţul răscumpărării sale, fiecare provincie şi-a putut păstra vechile tradiţii, pe care un nou privilegiu a venit să-l continue în condiţiile celui vechi. Dar orice suveranitate de stil feudal, care se exercitase demult asupra teritoriilor bizantine, a fost înlăturată. Mahomed a pornit să alunge ultimele rămăşiţe ale acestor dominaţii care nu mai puteau fi legate de nici un simţ de solidaritate.

296 // Ele aparţineau în mare parte lumii latine. Aceasta a primit acum o lovitură de moarte. Nu a mai rămas nimic din ceea ce fusese odinioară principatul de Ahaia, ducatul de Atena şi de Teba (unde se cuibăriseră după navarezi iscusiţii negustori din familia florentină a Acciaiuolilor), sau din feuda bisericească de la Patras. Doar castelele părăsite au mai rămas să-şi profileze turnurile lor negre şi stranii pe cerul care dominase splendorile elenice. Stăpînirea francilor a dispărut ca un vis de violenţă şi de vitejie.

Oraşele comerciale care priviseră cu ochi de gheaţă fărămiţarea şi slăbirea progresivă a puterii acestei Rome orientale, sperînd (ca Veneţia) să o moştenească pentru a doua oară, se înşelaseră. Sultanii — cărora această Siniorie veneţiană nu le precupeţea pînă foarte tîrziu toate complimentele cuvenite unor „iluştri amici" — nu urmăreau, fără îndoială prin acţiunea lor, ţeluri economice, dar închizînd Marea Neagră, ei au pus capăt unui regim care îmbogăţise, timp de secole, aceste cetăţi italiene. Din toate posesiunile Republicii [veneţiene] în Balcani nu a mai rămas nimic; insula Creta, precum şi Cipru, dobîndit după două decenii de la dispariţia Bizanţului creştin, au fost neîncetat ameninţate de o soartă asemenea, de care nu aveau să scape. Genovezii, vechi colaboratori ai turcilor, ai tuturor turcilor, care îşi plecaseră genunchiul chiar de a doua zi de măcelul constantinopolitan, au pierdut în 1475 Caffa şi toate posesiunile lor din Pontul Euxin, împreună cu situaţia pe care cetăţenii ei ştiuseră să şi-o dobîndească în insule, stînd faţă cu acel domeniu veneţian al Arhipelagului menit de acum încolo unei vieţi precare, fără orizont şi fără speranţe. Pera, complet slăbită şi despuiată curînd de autonomia sa, nu a putut să supravieţuiască distrugerii tuturor legăturilor sale. Comerţul Levantului va aparţine marilor state ale Occidentului care se vor impune prin politică.

Dar dacă interesele pot fi spulberate, ideile în schimb supravieţuiesc
297 tuturor dezastrelor. Biserica ortodoxă era intangibilă // prin prelungirile ei de-a lungul întregului Orient european, şi împreună cu ea se păstra o întreagă artă, aproape o întreagă civilizaţie. Limba greacă, adoptată de Imperiu de un mileniu aproape şi purtînd întipărit chipul său, a rămas limba discuţiilor teologice, dar a dominat şi şcoala — pînă la afirmarea naţionalismelor moderne — şi a fost cam pretutindeni instrumentul unei culturi înalte. Mai mult chiar decît atît. În orice şef de stat din această lume orientală a Europei a existat, faţă de slăbiciunea guvernelor occidentale — chiar atunci cînd le calificăm drept absolute — ceva din acel cesarism bizantin, pe care concepţiile democratice le pot critica în esenţa sa, sau veşteji în anume din manifestările sale morale, dar care a fost, nu mai puţin, singurul sistem prin care se puteau realiza, fără soluţie de conti-

nuitate, lucrurile mari care dăinuiesc în veac. El a existat la Bucureşti şi la Iaşi, şi a existat şi la Moscova, şi dacă ne uităm bine, el s-a afirmat tot mai mult şi la Viena, cu dinastia sa, cu prestigiul său, cu abilităţile sale diplomatice şi cu căsătoriile arhiduceselor sale.

NOTE

a. Constantin XI, Dragases (1449—1453).

b. Termenul de „authentopoulos" este tradus întocmai în acela de beizadea, preluat de români de la turci.

c. Adică în reformele preconizate de el.

d. Adică Unirea proclamată la Florenţa la 5 iulie 1439.

e. Alfons V de Aragon (1416—1458) şi ca rege al Celor Două Sicilii, Alfons I; a preluat odată cu acest regat şi vechiul ideal al normanzilor şi al Angevinilor de Neapole.

f. Sigismund de Luxemburg (1368—1437), rege al Ungariei începînd din 1387, împărat din anul 1411, rege al Boemiei din anul 1419.

g. Albert de Habsburg împărat din 18 martie 1438 pînă la 27 noiembrie 1439, cînd este răpus de ciumă.

h. Frederic III de Habsburg născut la 1415. Împărat (1440—1493).

i. Turcii stăpîneau astfel amîndouă malurile Bosforului şi controlau trecerea oricărui vas.

j. Este vorba de vestitul tun turnat de acesta la Adrianopol, cîntărind 700 de tone şi trimiţînd proiectile de 500 de kg., la 1000 de metri. Dar transportul său era destul de anevoios şi tunul a sfîrşit prin a plesni.

k. Fusese cedată cultului unit prin hotărîrea acceptată la Conciliul de la Florenţa în 1439. Dar cum hotărîrile luate atunci au fost infirmate treptat, sau nici măcar traduse în fapt, a fost o mare indignare printre ortodocşii militanţi cînd s-a aflat că împăratul ajuns la aman, a pus să se oficieze la Sf. Sofia o liturghie unită de către legatul papal, în speranţa extremă a unor ajutoare militare.

l. Semn distinctiv al împăraţilor bizantini.

m. El îndemnase pe creştini să rămînă, făgăduindu-le că nu vor fi tulburaţi.

n. Pentru importanţa ulterioară a acestei reşedinţe a Patriarhiei vezi „Byzance après Byzance".

o. A Prodromului, adică a Precursorului, Sf. Ioan Botezătorul.

p. Dinastia Gattilusilor (din Lesbos) a durat mai bine de o sută de ani (1355—1462). Aparţinînd unei familii genoveze care se distinge încă din secolul XIII, Francesco Gattilusi îşi oferă serviciile lui Ioan V Paleologul, pe care îl ajută să-şi redobîndească domnia în 1355 şi este răsplătit cu insula Lesbos şi luarea în căsătorie a surorii împăratului, Maria. Un frate al său Niccolo dobîndeşte localitatea Enos din Tracia, unde ia naştere o ramură colaterală a Gattilusilor. Fiul lui Francesco, Jacopo, ia parte alături de Boucicault la isprăvile acestuia contra turcilor. În 1427 urmează Dorino din ramura principală. El primeşte ca feudă insulele Lemnos şi Tasos. Gattilusii aveau venituri importante din exploatarea minelor din Foglia. Cei doi fii ai lui Dorino, Niccolo şi Domenico, au avut o soartă cruntă. Primul a fost ucis de al doilea, care nu mult după aceea a fost închis şi gîtuit la Constantinopol (19 septembrie 1462). Palamede (1409—1455), din ramura colaterală, a dobîndit insulele Imbros şi Samothrake, dar cucerirea turcească a pus capăt şi acestei spiţe a Gattilusilor.

r. A ajuns în cele din urmă sub dominaţia Veneţiei.

s. Din ultimul sfert al secolului XV şi începutul secolului următor.

ABREVIERILE FOLOSITE

Acta Sanct. = Acta Sanctorum
B. ngr. J. = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
Bul. Com. Mon. Ist. din România = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice din România.
Bull. corr. hell. = Bulletin de Correspondance hellénique
Bull. sect. hist. Ac. Roum. = Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine
Byz. = Byzantion
Byz. Arch. = Byzantinisches Archiv
Byz.-sl. = Byzantino-Slavica
C.I.G. = Corpus inscriptionum graecarum
C.I.L. = Corpus inscriptionum latinarum
C.M.H. = Cambridge Medieval History
C.S.E.L. = Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum
C.S.C.O. *s.s.* = Corpus scriptorum christianorum orientalium, Scriptores
Engl. hist. rev. = Englisch historical review
É.O. = Échos d'Orient
'Επετ. βυζ. σπουδῶν = 'Επετηρίς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν
F.H.Gr. = (Müler), Fragmenta historicorum graecorum
F.R.B. = (Regel), Fontes rerum byzantinarum
H.Z. = Historische Zeitschrift
J. hell. st. = Journal of Hellenic Studies
J. Min. I. P.r. = Journal du Ministère russe de l'Instruction publique (Jurnal ministerstva narodogo prosveşceniya, Sanct-Petersburg)
J.S. = Journal des Savants
Krumbacher, *Byz. Litt.* = Krumbacher Karl, Geschichte der byzantinischen Literatur
M.G.H.*s.s.* = Monumenta Germaniae Historica, Scriptores
Nov. Const. = Novelele lui Constantin
Nov. = Novelele lui Iustinian
Nouv. rev. hist. de dr. = Nouvelle Revue historique de droit
Nouv. rev. de dr. fr. et étr. = Nouvelle Revue de droit français et étranger
Or. chr. = Oriens Christianus
Procopie, Bell. Goth. = Bellum Gothicum
Bell. Pers. = Bellum Persicum
Bell. Vand. = Bellum Vandalicum
P.Gr. = (Migne), Patrologia Graeca
P.Lat. = (Migne), Patrologia Latina
R.A. = Revue Archéologique
R.B. = Revue byzantine
R. ét. gr. = Revue des Études grecques
R.H. = Revue Historique (de la Paris)
RHSEE = Revue Historique du Sud-Est européen
Rev. hist. de dr. fr. = Revue historique de droit français
R.N. = Revue de numismatique
R. Or. chr. = Revue de l'Orient chrétien
R. Or. lat. = Revue de l'Orient latin
R.q.hist. = Revue des Questions historiques
V.V. = Vizantiyski Vremennik
Z.f.w.Theol. = Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie

ÎMPĂRAȚII BIZANTINI

324—337 Constantin I cel Mare
337—361 Constant
361—363 Iulian
363—364 Iovian
364—378 Valens
379—395 Teodosie I cel Mare
395—408 Arcadius
408—450 Teodosie II
450—457 Marcian
457—474 Leon I
474 Leon II
474—475 Zenon
475—476 Basilisc
476—491 Zenon (din nou)
491—518 Anastase I
518—527 Iustin I
527—565 Iustinian I
565—578 Iustin II
578—582 Tiberiu II Constantin
582—602 Mauriciu
602—610 Focas
610—641 Heraclius
641 Constantin III și Heracleonas
641—668 Constans II
668—685 Constantin IV Pogonatul
685—695 Iustinian II Rhitnotmetul
695—698 Leontie
698—705 Tiberiu III Apsimar
705—711 Iustinian II (din nou)
711—713 Filippikos Bardanes
713—715 Anastase II Artemius
715—717 Teodosie III
717—741 Leon III
741—775 Constantin V Copronimul
775—780 Leon IV Chazarul
780—797 Constantin VI
797—802 Irina
802—811 Nikefor I Logothetul
811 Staurakios
811—813 Mihail I Rhangabe
813—820 Leon V Armeanul
820—829 Mihail II Gîngavul
829—842 Teofil
842—867 Mihail III Bețivul
867—886 Vasile I Macedoneanul
886—912 Leon VI cel Înțelept
912—913 Alexandru
913—959 Constantin VII Porfirogenetul
920—944 Romanos I Lecapenos
959—963 Romanos II
963—969 Nikefor II Focas
969—976 Ioan I Tzimiskes
976—1025 Vasile II Bulgaroctonul
1025—1028 Constantin VIII
1028—1034 Romanos III Argyros
1034—1041 Mihail IV Paflagonianul
1041—1042 Mihail V Kalaphates
1042 Zoe și Teodora
1042—1055 Constantin IX Monomahul
1055—1056 Teodora (din nou)
1056—1057 Mihail VI Stratioticul
1057—1059 Isac I Comnen
1059—1067 Constantin X Ducas
1067 Evdokia
1068—1071 Romanos IV Diogene
1071 Evdokia (din nou)
1071—1078 Mihail VII Ducas
1078—1081 Nikefor III Botaniates
1081—1118 Alexios I Comnen
1118—1143 Ioan II Comnen
1143—1180 Manuil I Comnen
1180—1183 Alexios II Comnen
1183—1185 Andronic I Comnen
1185—1195 Isac II Anghelos
1195—1203 Alexios III Anghelos
1203—1204 Isac II (din nou) și Alexios IV Anghelos
1204 Alexios V Murtzuphlos
1204 Constantin (XI) Laskaris
1204—1222 Teodor I Laskaris
1222—1254 Ioan III Ducas Vatatzes — la Niceea
1254—1258 Teodor II Laskaris
1258—1261 Ioan IV Laskaris
1259—1282 Mihail VIII Paleolog
1282—1328 Andronic II Paleolog

1294—1320 Mihail IX Paleolog
1328—1341 Andronic III Paleolog
1341—1391 Ioan V Paleolog
1347—1354 Ioan VI Cantacuzen
1376—1379 Andronic IV Paleolog
1390 Ioan VII Paleolog
1391—1425 Manuil II Paleolog
1425—1448 Ioan VIII Paleolog
1448—1453 Constantin XI (XII) Paleolog Dragases

Impăraţii latini de Constantinopol

1204—1205 Balduin I de Flandra
1206—1216 Henric de Flandra
1217 Petru de Courtenay
1217—1219 Yolanda
1221—1228 Robert de Courtenay
1228—1261 Balduin II
(1231—1237) Ioan de Brienne

INDICE DE NUME: PERSOANE ŞI LOCURI

A

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

Q

R

S

Ş

T

Ţ

U

W

X

Y

Z

TABLA DE MATERII

CARTEA A II-A
Imperiul de mijloc al civilizației elenice (641—1081)

Capitolul întîi

Capitolul doi

Capitolul trei

Capitolul patru

CARTEA A III-A
Imperiul pătrunderii latine (1081—1453)

Capitolul întîi

Capitolul doi

Capitolul trei

1. Aureus emis de Diocletian; Roma, cca. 298—299. Aur; 5,33 g. 2. Follis emis de Diocletian; Nicomedia, cca. 294—295. Bronz; 10,23 g. 3. Follis emis de Maximianus Herculius; Antiochia, cca. 300—301. Bronz; 10,15 g. 4. Aureus emis de Constantinus Chlorus; Antiochia, cca. 294—305 (înainte de 1 mai). Aur; 5,28 g. 5. Follis emis de Galerius Maximianus; Lugdunum, cca. 303—305. Bronz; 9,53 g.

6. Multiplu-medalion de doi solidi, emis de Constantin cel Mare; Cyzicus, 325–326. Aur; 8,78 g. 7. Follis emis de Flavia Helena, mama lui Constantin cel Mare; Antiochia, 325–326. Bronz; 3,39 g. 8. Solidus emis de Crispus; Treveri, după 317. Aur; 4,47 g. 9. Solidus emis de Constans I; Treveri, 337–350. Aur; 4,43 g. 10. Multiplu-medalion de cinci solidi, emis de Constantius II; Antiochia, 337–361. Aur; 21,78 g. 11. Solidus emis de Iulian II Apostatul; Sirmium, 360–363. Aur; 4,39 g.

13

14

15

16

12. Multiplu-medalion de 1 1/2 solidi, emis de Valentinian I; Aquileia, 364. Aur; 6,48 g. 13. Solidus emis de Valens; Antiochia, 364—367. Aur; 4,43 g. 14. Solidus emis de Procopius; Constantinopol, 365—366. Aur; 4,37 g. 15. Solidus emis de Gratianus; Nicomedia, 367—375. Aur; 4,50 g. 16. Solidus emis de Theodosiu I; Constantinopol, 388. Aur; 4,49 g.

17 18

19

20

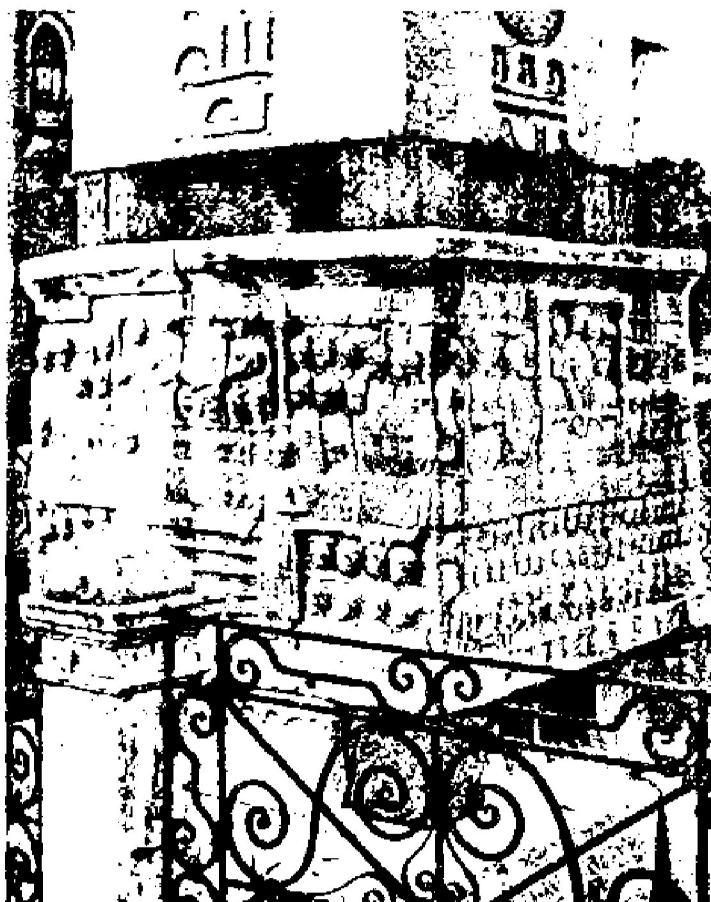

17. Solidus emis de Arcadius; Constantinopol, 395—408. Aur; 4,42 g. 18. Solidus emis de Eudoxia, soția lui Arcadius; Constantinopol, 395—404. Aur; 4,45 g. 19. Solidus emis de Theodosiu al II-lea; Constantinopol, 422. Aur; 4,45 g. 20. Solidus emis de Leon I; Constantinopol, 457—474. Aur; 4,48 g.

1

1. Sinteza elenistic-creştină realizată de Bizanţ este ilustrată şi de acest Orfeu creştin, reprezentat într-un mozaic de pardoseală aflat la muzeul arheologic din Istanbul.

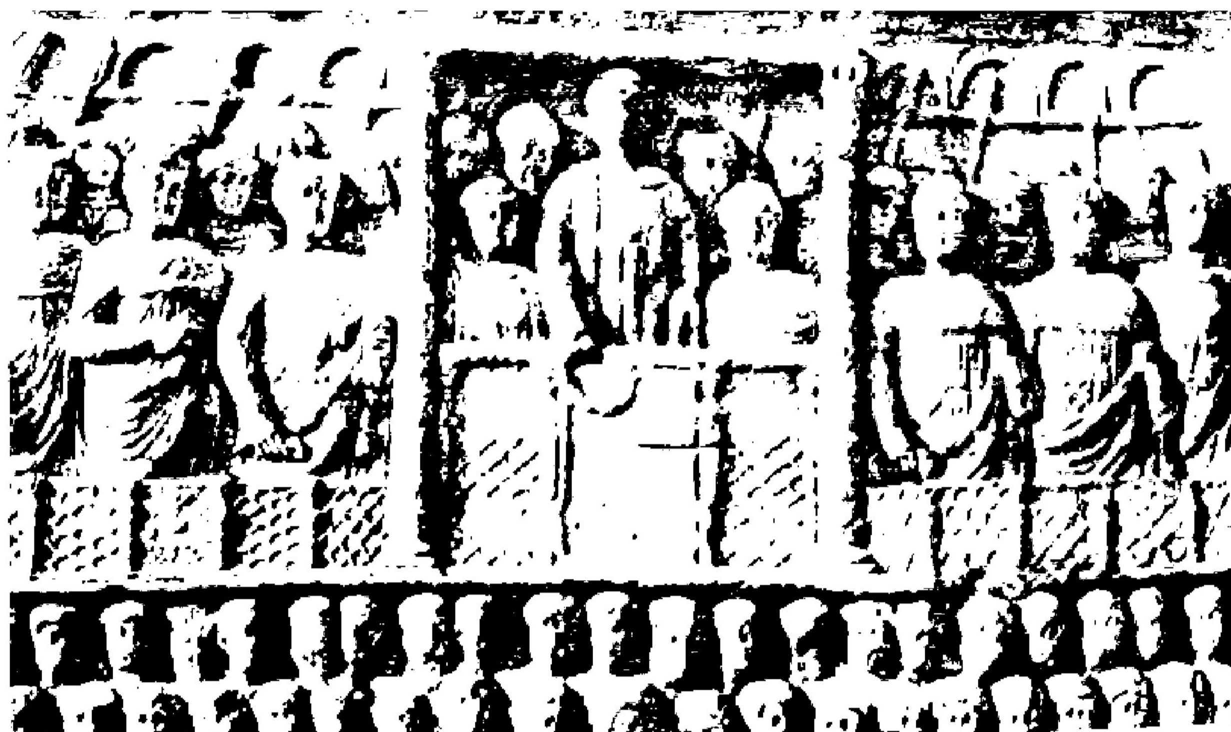

2

2. Pe blocurile care susțin obeliscul transportat de la Karnak în Constantinopol sînt reprezentate scene în onoarea împăratului Theodosiu I (379—395). În detaliu se poate vedea loja imperială din Hipodrom. Suveranul ține în mînă cununa destinată învingătorului.

3. Îmbinarea elementelor de tradiție romană cu cele creștine în ideologia imperială bizantină, ilustrare a sintezei bizantine pe care N. Iorga pune un accent deosebit, își găsește expresia și în artele plastice. Așa-numitul „fildeș Barberini" înfățișează triumful unui împărat (Anastasiu sau Iustinian). Se poate observa în mîna generalului din stînga o victorie înaripată. Jos — „sciți" și inzi învinși aduc tributul lor împăratului. În centru — sus, Hristos dă binecuvîntarea sa acestuia.

4. Consulatul a fost pînă în vremea lui Iustinian principala demnitate din imperiu. Între obligațiile consulilor nou aleși era și aceea de a oferi poporului spectacole, jocuri și bani în prima săptămînă a lui ianuarie. Fragmentul de diptic în fildeș din imagine reprezintă pe consulul Răsăritului, Areobindus (506). În partea de jos: spectatori și scene dintr-un asemenea spectacol — aici o vînătoare și lupte între animale — care avea loc în Hipodrom. Luptele cu animale au fost suprimate de Anastasiu I (491—518).

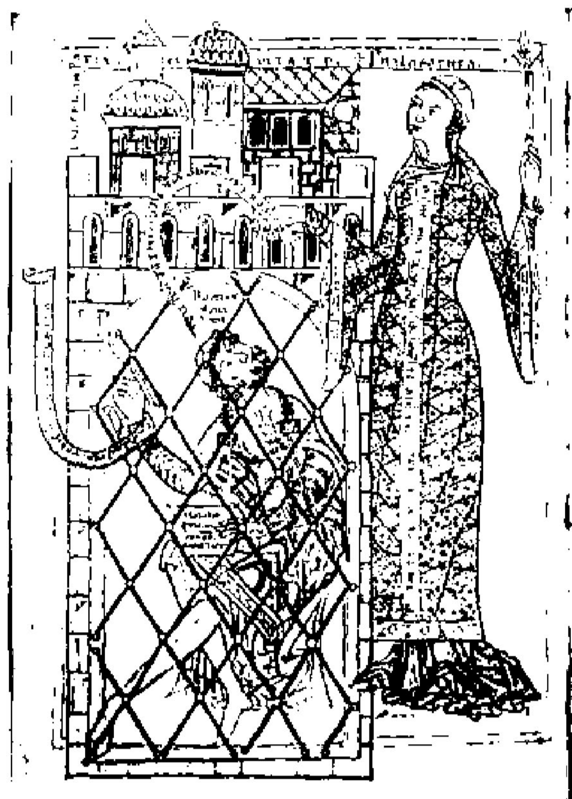
(detaliu)

3

4

5

5. Aruncat în temniță de Teodoric, Boetius, fostul său ministru († 524) primește vizita consolatoare a Filosofiei. Ilustrație din sec. al X-lea pe un manuscris conservat la München. Reprezentarea Filosofiei respectă întocmai alegoria concepută de scriitor: pe rochia personajului se pot citi cuvintele *vita theorica* și *vita practica*, semnificînd unitatea dintre viața contemplativă și cea activă întru filosofie

6

7

8

6. Împărăteasa Teodora, însoțită de un cortegiu format din înalți funcționari, două doamne de onoare și un șir de femei din suită se îndreaptă, purtînd daruri, spre biserică. Mozaic din absida bisericii San Vitale din Ravenna, datînd din deceniul al cincelea al secolului al VI-lea. Prima scenă cunoscută de „oblatio Augustae" (ofrandă împărătească).

7. Detaliu din mozaicul analog celui precedent, reprezentînd pe împăratul Iustinian în mijlocul curții sale. De remarcat nimbul care înconjoară capul suveranului, simbol al sacralității monarhiei.

8. Operă a arhitecților Anthemius din Tralles și Isidor din Milet, biserica Sf. Sofia din Constantinopol, terminată în 537, este monumentul religios cel mai de seamă al vremii lui Iustinian. În fotografie — un aspect al naosului.

9

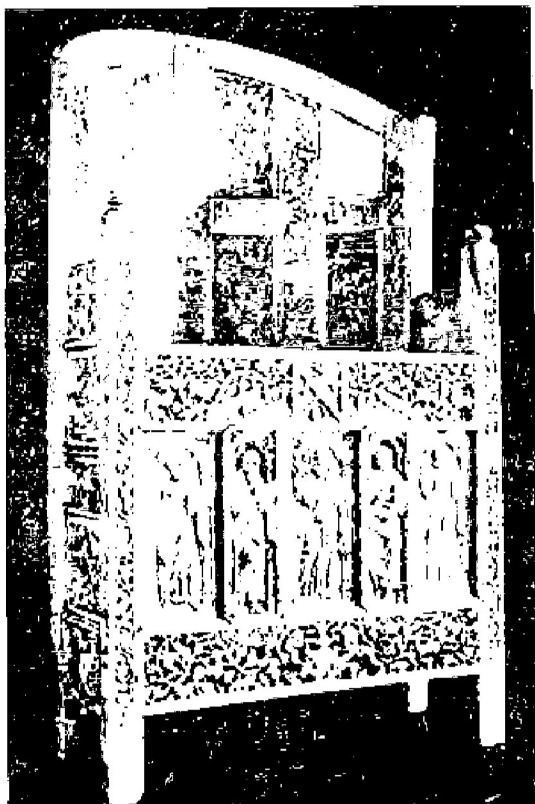
9. În biserica San Vitale din Ravenna, monument renumit pentru mozaicurile sale, expresie tipică a artei din vremea lui Iustinian, o reprezentare simbolică a lui Hristos în chip de miel al jertfei. Figurile de animale, păsări, pești și motive vegetale care împodobesc restul cupolei sînt stilizate în manieră clasică.

10

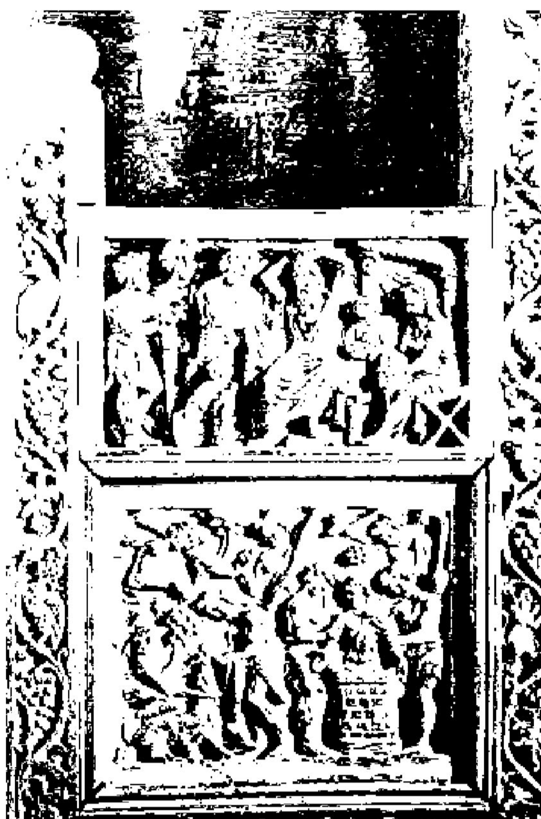

10. Sculptură decorativă cu motive zoomorfe și vegetale din biserica San Apollinare Nuovo din Ravenna.

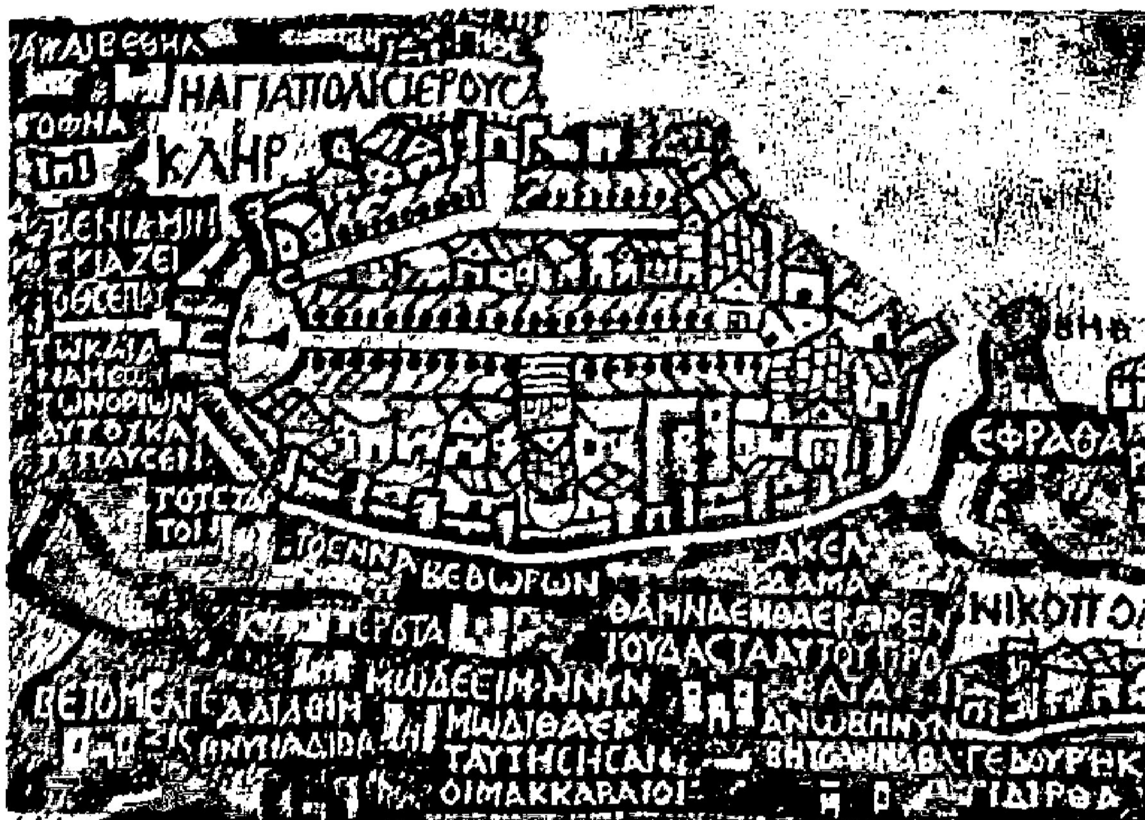
11

11. Datorat probabil unui meşter constantinopolitan, jilţul arhiepiscopului Maximian al Ravennei (546—556) este una din lucrările cele mai reprezentative pentru arta sculpturii în fildeş. Părţile laterale poartă scene din viaţa Sf. Iosif.

(detaliu)

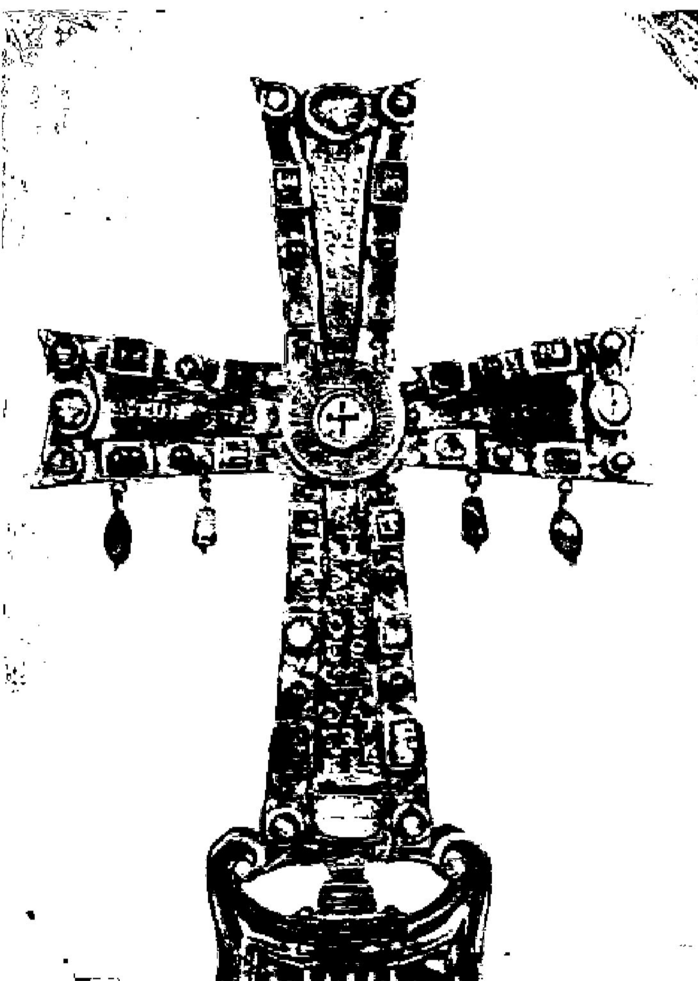

12

12. Hartă în mozaic a Ierusalimului (Madaba), datînd din secolul al VI-lea. Face parte dintr-o hartă a „Țării Sfinte". Ilustrează în egală măsură varietatea artei mozaicului și înfățișarea orașelor din această epocă.

13

14

13. Altă ilustrare a artei mozaicului din vremea lui Iustinian. Vultur omorînd un şarpe. Împodobea palatul imperial din Constantinopol.

14. Crucea împăratului Iustin al II-lea (565–578). Pe lîngă bogata împodobire cu pietre preţioase, de remarcat inscripţia în limba latină, încă limba oficială a imperiului. Pe revers — portretul împăratului şi al soţiei sale, Sofia.

15

16

15–16. Persia a fost pînă în vremea lui Heraclius (610–641) principalul adversar oriental al Bizanţului, dar şi un model de civilizaţie. În ilustraţii: regele Peros I (459–484) într-o scenă de vînătoare (fig. 15) şi regele Chosroes al II-lea (590–628) (fig. 16).

22

21

24

23

23A

23A

25

26

27

21. Follis emis de Anastasiu I; Constantinopol, 498—518. Bronz; 20,53 g. Găsit la Sarai (jud. Constanța). 22. Solidus emis de Anastasiu I; Constantinopol, 498—518. Aur; 4,47 g. 23. Solidus emis de Iustin I și Iustinian I, asociați; Constantinopol, 4 aprilie — 1 august 527. Aur; 4,58 g. 23 A. Solidus emis de Iustinian I; Constantinopol, 535—545. Aur; 4,40 g. 24. Follis emis de Iustinian I; Constantinopol, 541/542. Bronz; 22,67 g. 25. Follis emis de Iustin al II-lea și Sofia; Nicomedia, 572/573. Bronz; 14,65 g. 26. Solidus emis de Mauricius Tiberius; Constantinopol, 583—601. Aur; 4,28 g. 27. Solidus emis de Focas; Constantinopol, 603—607. Aur; 4,47 g.

28

28. Multiplu-medalion de 36 solidi emis de Iustinian I; Constantinopol, 527 (?). Aur; 164,05 g. Găsit în 1751 lîngă Caesarea din Cappadocia (azi Kaisarieh, în Turcia); furat în 1831 din colecția Cabinetului de Medalii al Bibliotecii Naționale de la Paris; distrus de răufăcători (după Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris, 1970).

29

30

31

32

33

34

35

36

37

29. Solidus emis de Heraclius şi Heraclius Constantin, asociaţi; Constantinopol, cca 626–629. Aur; 4,48 g. 30. Solidus emis de Constans al II-lea, Constantin al IV-lea, Heraclius şi Tiberius, asociaţi; Constantinopol, cca. 661–cca. 663. Aur; 4,38 g. 31. Solidus emis de Iustinian al II-lea; Constantinopol, 687–692. Aur; 4,30 g. 32. Solidus emis de Leontius, Constantinopol, 695–698. Aur; 4,38 g. 33. Solidus emis de Theodosiu al III-lea; Napoli, 716/717. Aur; 3,96 g. 34. Solidus emis de Constantin al V-lea şi Leon al IV-lea, asociaţi; pe revers, Leon al III-lea; Constantinopol, 751–775. Aur; 3,87 g. 35. Solidus emis de Constantin al VI-lea şi Irina, asociaţi; pe revers, Leon al III-lea, Constantin al V-lea şi Leon al IV-lea; Constantinopol, 780–790. Aur; 4,41 g. 36. Solidus emis de Irina şi Constantin al VI-lea, asociaţi; Constantinopol, 790. Aur; 4,37 g. 37. Nomisma emis de Teofil; Constantinopol, cca. 835–842. Aur; 4,41 g.

17

17. „Actualizarea" evenimentelor legendare sau istorice din Biblie e specifică mentalității medievale. Bizanțul nu face excepție. Într-un manuscris din sec. al X-lea proclamarea lui David ca rege e reprezentată în stilul tradițional roman al ridicării pe scut. David „alesul Domnului" este una din figurile ce revin adesea ca simbol al divinității puterii monarhice, în textele și iconografia Bizanțului.

Viata împăratului Vasile I Macedoneanul în imagini. Datorate unui călugăr sicilian din secolul al XIV-lea, ilustrațiile reproduse sub numerele 18—41 însoțesc textul cronicii lui Ioan Skylitzes, istoric bizantin din secolul al XI-lea. Ele înfățișează principalele momente din cariera lui Vasile I (867—886), întemeietorul dinastiei Macedonene, care a dat Imperiului bizantin maxima strălucire. Originar din Macedonia, fiu al unor oameni simpli, Vasile ajunge să dețină un loc de frunte la curtea lui Mihail al VIII-lea (842—867), devine asociatul său la domnie și în cele din urmă, printr-o revoltă de palat, îi ia locul pe tron. Biografia sa, în care legenda se amestecă adesea cu realitatea istorică, a fost redactată de Skylitzes pe baza unei mai vechi scrieri, atribuită lui Constantin Porfirogenetul și inserată în corpusul *Continuatorilor lui Teofan*. E un document reprezentativ pentru mentalitatea bizantină și pentru viața de curte a Bizanțului.

18

18. Portretul împăratului Vasile I Macedoneanul.

19

19. Pe cîmp, unde părinții săi lucrează, pruncul Vasile este apărat de soare de un vultur. Înspăimîntată la început, mama sa vede în această întîmplare semnul viitoarei măriri a fiului.

20. Alt semn prevestitor de mărire: visul mamei lui Vasile. Copilul îi apare așezat în coroana unui chiparos uriaș.

20

21. Încă o întîmplare simbolică. O mie de macedoneni sînt luați prizonieri de bulgari. Hanul Omurtag îi eliberează. Remarcat de acesta, copilul Vasile i se cațără îndrăzneț pe genunchi. Familiaritatea nu-l supără pe suveranul bulgar, care-l sărută și-i dăruiește un măr.

21

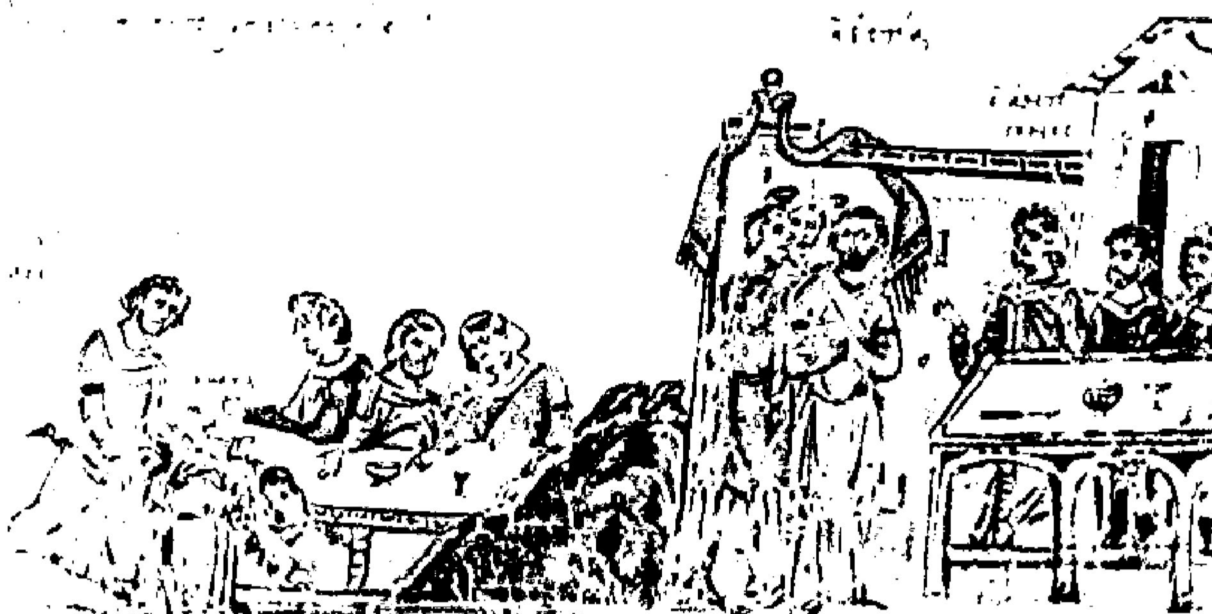

22

22. Vocația imperială a tînărului Vasile se face cunoscută aleșilor lui Dumnezeu. Plecat să-și caute norocul la Constantinopol, Vasile înnoptează pe treptele mănăstirii Sf. Diomede. Vestit de un emisar al Divinității că la ușa mănăstirii se află viitorul suveran, starețul îl salută cu respect. Îl prezintă unui prieten al împăratului, Teofilitzes, care-l ia pe Vasile în slujba sa.

23. La un banchet, Vasile e prezentat de Teofilitzes împăratului. El înfrînge în luptă pe un bulgar vestit pentru forța sa.

23

24

24. Sprijinitori ai viitorului împărat: bogata văduvă Danielis îl invită în casa ei pe Vasile, dăruindu-l cu bani şi sclavi.

25

25. Prevenită de un călugăr asupra soartei strălucite care-l aşteaptă pe protejatul ei, Danielis îl determină pe Vasile să lege frăţie de cruce cu fiul ei, Ioan.

26

26. Vasile intră în garda personală a împăratului. E o răsplată a forței și dibăciei de care a dat dovadă, reușind la o vînătoare să prindă și să readucă înapoi calul împăratului care fugise, îndepărtîndu-se de ceata vînătorilor.

27

27. O căsătorie politică, nu tocmai onorabilă. Vasile primește să se căsătorească cu Eudoxia Ingerina, fosta amantă a lui Mihail al III-lea.

28. Teodora, mama împăratului, are presimțiri negre. Ea se teme de ascensiunea lui Vasile. Mihail o liniștește, convins de loialitatea lui față de familia imperială.

28

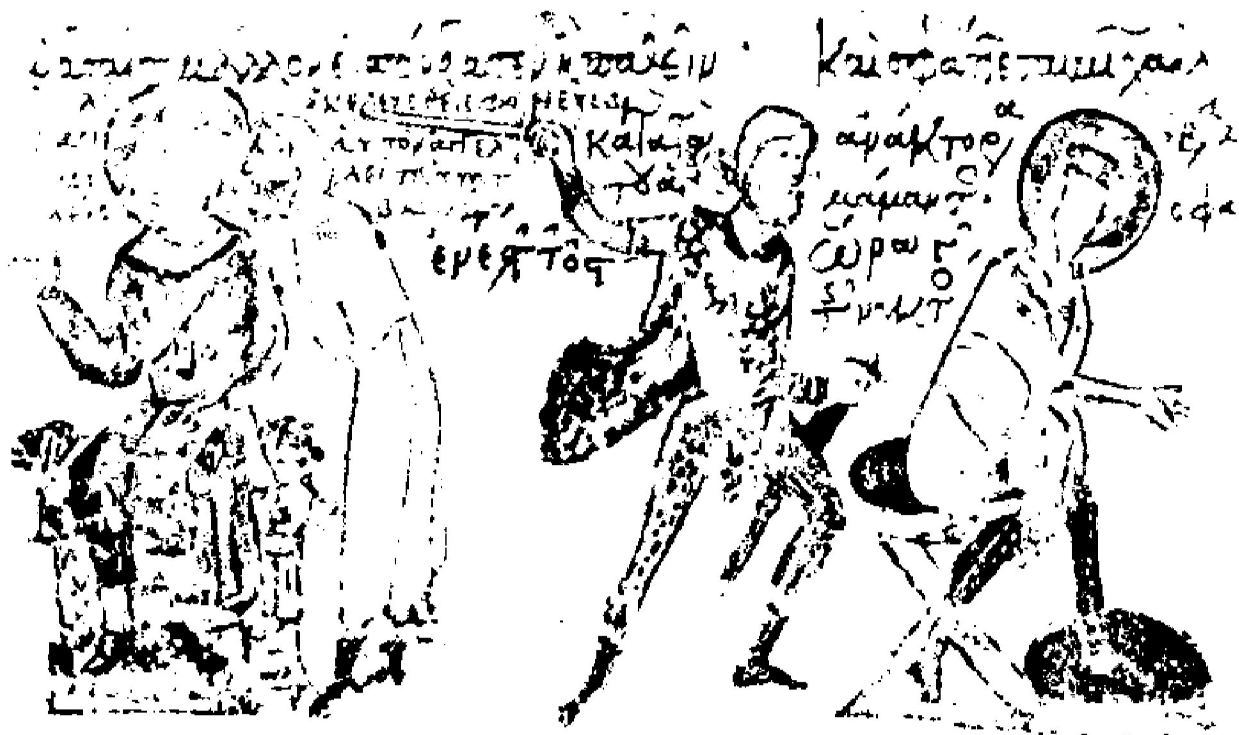
29

29. Intrigi şi manevre de palat. Vasile reuşeşte să-l îndepărteze pe cezarul Bardas, un rival puternic. E asociat la domnie.

30. Nestatornicia şi uşurătatea lui Mihail al III-lea pun în primejdie imperiul. Un marinar, noul său favorit, pe nume Vasiliskianos e încoronat şi îmbrăcat în veşminte împărăteşti de fluşturatecul suveran bizantin.

30

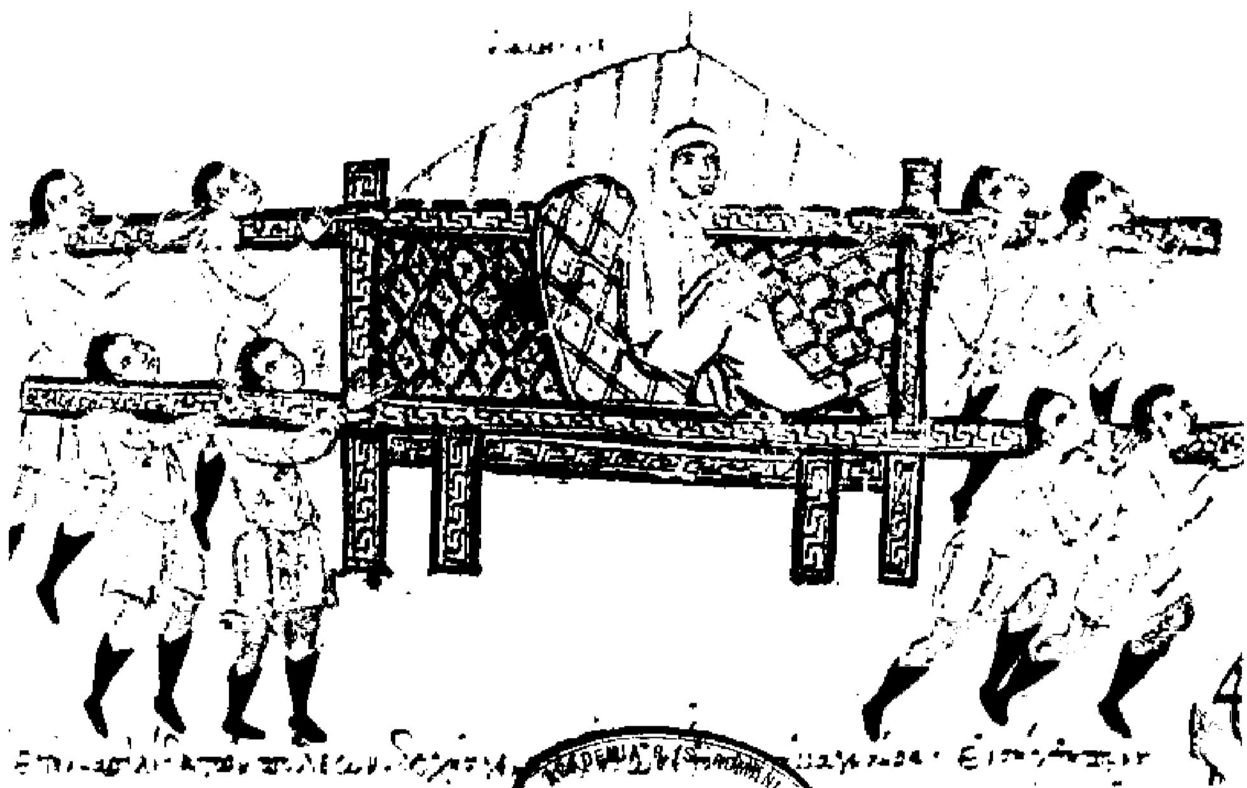

31

31. Dizgrațiat, Vasile trece la acțiune. Informat că va fi ucis de împărat, el pune la cale asasinarea acestuia.

32. Văduva Danielis, însoțită de un alai somptuos, vine să salute pe noul împărat. Este cinstită cu titlul de „mamă a împăratului".

32

33

33. Un episod din luptele cu arabii. Dezbinarea generalilor Procopios şi Leon duce la înfrîngerea celui dintîi, rănit de moarte în luptă. Leon va reuşi să cîştige victoria, dar va fi pedepsit totuşi de împărat.

34. Severitatea împăratului are drept scop siguranţa imperiului. Judecat (în dreapta), Leon este condamnat la supliciul orbirii (stînga), pedeapsă des folosită în Bizanţ. Este torturat şi apoi exilat.

34

35

35. Cruzimi tipice pentru Bizanț au drept scop asigurarea securității imperiului și sînt elogiate de cronicari. Amiralul Nichita Oryphas înfrînge flota arabă în golful Corintului. Pentru a da o lecție dușmanilor imperiului, supune la groaznice chinuri pe cîțiva dintre prinși: unul este spînzurat, altul jupuit de viu, altul servește drept țintă arcașilor, al patrulea este azvîrlit în smoală clocotindă.

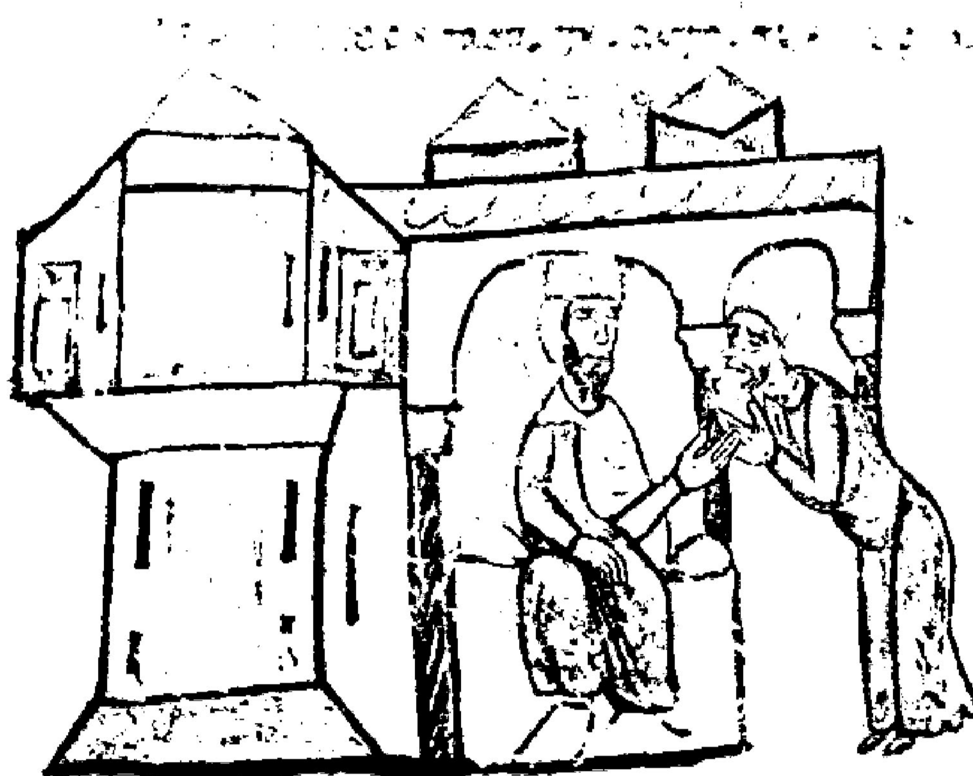
36—40. Curtea este un mediu propice intrigilor, mașinate uneori de clerici. Vasile nu are încredere deplină în fiul său Leon, bănuit de unii a fi copilul lui Mihail al III-lea, fostul amant al Eudoxiei. Un călugăr îl sfătuiește pe Leon să poarte asupra sa un cuțit, spre apărarea tatălui său (fig. 36).

36

Il acuză însă pe Leon de intenții criminale față de împărat (fig. 37).

37

38

39

40

La vînătoare, Vasile cere un cuțit; Leon i-l oferă pe cel pe care-l purta în cizmă. Vina fiind „dovedită" e aruncat în temniță (fig. 38). Senatorii favorabili celui persecutat atîrnă în preajma jiltului împăratului o colivie cu un papagal care strigă mereu, în timpul mesei, „bietul Leon" (fig. 39). Împăratul se căiește și-l scoate pe Leon din temniță. Pletele care i-au crescut în timpul detențiunii îi sînt tunse, e îmbrăcat cuviincios și e desemnat succesor la domnie (fig. 40).

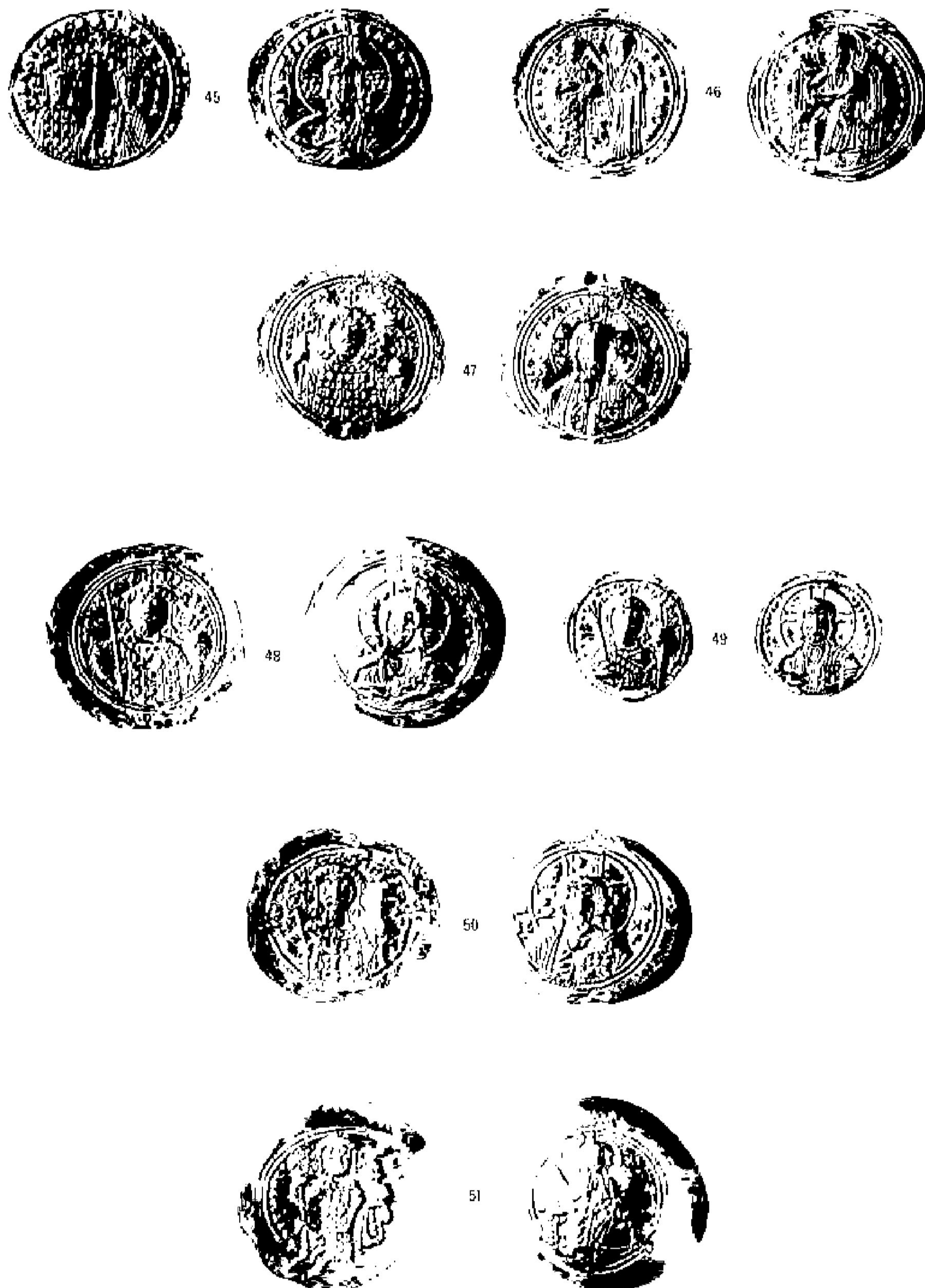

41

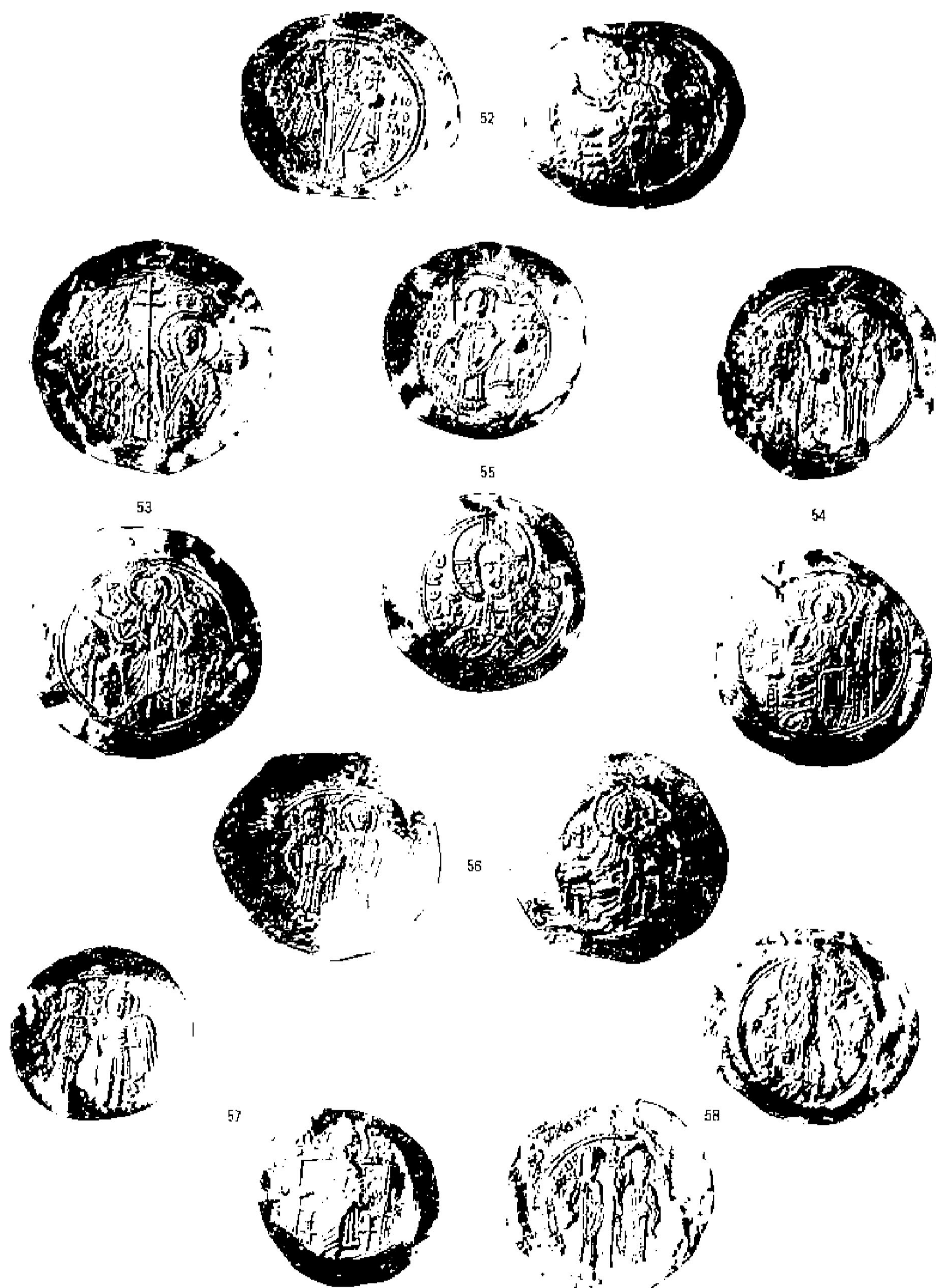
41. După moartea lui Vasile, văduva Danielis vine să-l salute pe Leon şi-l desemnează moştenitor al numeroaselor sale bunuri.

38. Nomisma *emis de Vasile I*; Constantinopol, 867–868. Aur; 4,39 g. 39. Nomisma emis de Vasile I și Constantin, asociați; Constantinopol, 868–870. Aur; 4,39 g. 40. Nomisma emis de Roman I și Cristofor, asociați; Constantinopol, 922/924–931. Aur; 4,36 g. *41. Miliaresion* emis de Roman I, Constantin al *VII-lea, Ștefan și Constantin; Constantinopol, 931–944. Argint; 2,85 g.* 42. Nomisma *emis* de Constantin al VII-lea și Roman al II-lea, asociați; Constantinopol, 945–959. Aur; 4,38 g. 43. Nomisma tetarteron emis de Nicefor al II-lea Focas și Vasile al II-lea, asociați; Constantinopol, 963–?. Aur; 4,06 g. 44. Nomisma histamenon emis de Ioan Tzimiskes; Constantinopol, 969–976. Aur; 4,43 g.

45. Nomisma histamenon emis de Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea, asociaţi; Constantinopol, 976–1025. Aur; 4,36 g. 46. Nomisma histamenon emis de Roman al III-lea; Constantinopol, 1028–1034. Aur; 4,38 g. 47. Nomisma histamenon emis de Mihail al IV-lea; Constantinopol, 1034–1041. Aur; 4,40 g. 48. Nomisma histamenon emis de Constantin al IX-lea; Constantinopol, 1042 – 1055. Aur; 4,30 g. 49. Nomisma tetarteron emis de Constantin al IX-lea; Constantinopol, 1042–1055. Aur; 4,03 g. 50. Nomisma histamenon emis de Mihail al VII-lea; Constantinopol, 1071–1078, Aur; 4,42 g. 51. Nomisma histamenon emis de Nicefor al III-lea; Constantinopol, 1078–1081. Electru; 3,87 g.

52. Hyperper (perper) emis de Alexius I; Thessalonic, 1092/1093–1118. Aur; 4,20 g. 53. Perper emis de Ioan al II-lea; Constantinopol, 1118–1143. Aur; 4,31 g. 54. Perper emis de Ioan al II-lea; Constantinopol, 1118–1143. Aur; 4,36 g. 55. Perper emis de Manuel I; Constantinopol, 1143–1180. Aur; 4,27 g. 56. Aspron trachy emis de Manuel I; Constantinopol, 1143–1180. Bilon; 4,97 g. 57. Perper emis de Isaac al II-lea; Constantinopol, 1185–1195. Aur; 3,66 g. 58. Perper emis de Alexius al III-lea; Constantinopol, 1195–1203. Aur; 4,39 g.

59

59. Trachea, emisiuni ale Imperiului de Thessalonic şi ale celui de Niceea (monede tăiate); Thessalonic, 1237–1254. Bilon. Din tezaurul găsit în 1930 la Balş (jud. Olt)

60

62

61

63

64

60. Perper emis de Ioan Vatatzes; Magnesia, 1222–1254. Aur; 4,21 g. 61. Trachy emis de Theodor al II-lea; Magnesia, 1254–1258. Argint; 2,70 g. 62. Perper emis de Mihail al VIII-lea; Magnesia, 1258/1259–1261. Aur; 3,76 g. 63. Perper emis de Mihail al VIII-lea; Constantinopol, 1261–1273. Aur; 4,34 g. 64. Perper emis de Mihail al VIII-lea și Andronic al II-lea, asociați; Constantinopol, 1273–1282. Aur; 4,00 g.

65

66

67

68

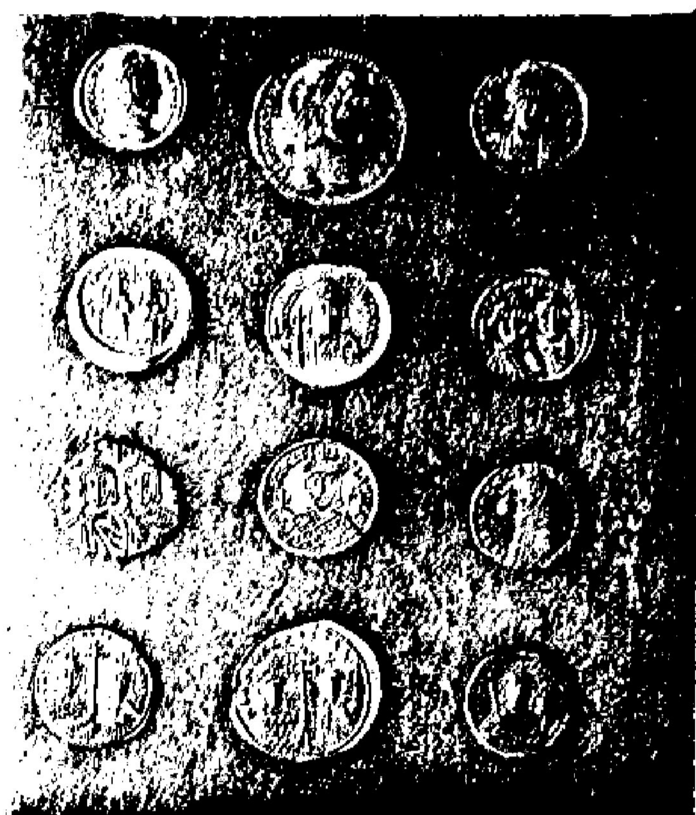

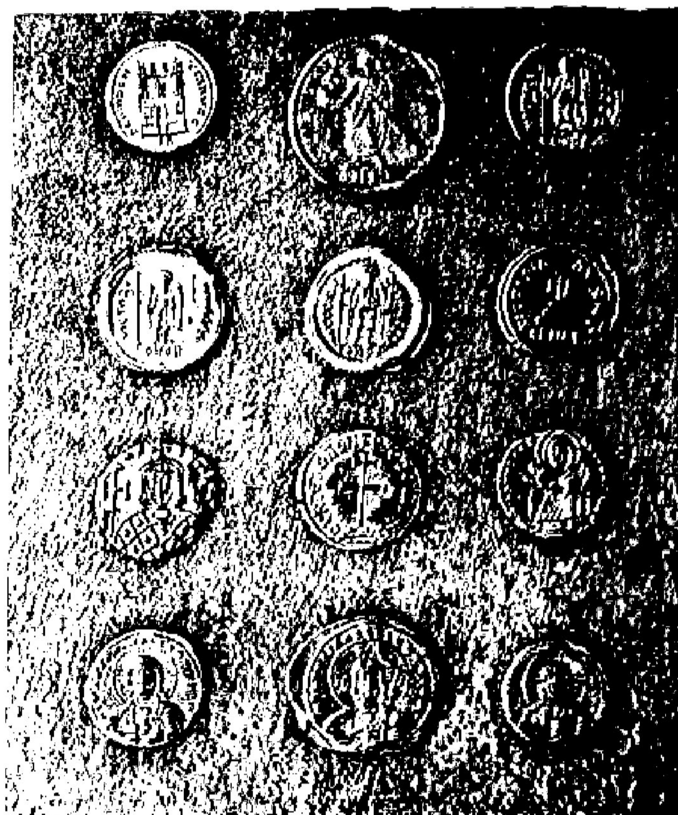
69

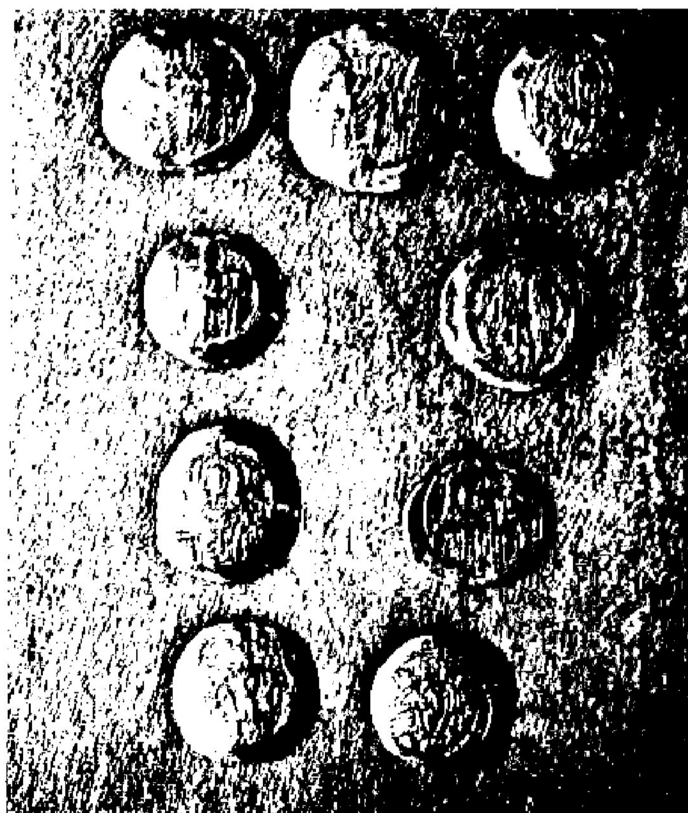
70

65. Perper emis de Andronic al II-lea; Constantinopol, 1282–1295. Aur; 3,94 g. 66. Perper emis de Andronic al II-lea şi Mihail al IX-lea, asociaţi; Constantinopol, 1295–1320. Aur; 4,11 g. 67. Perper emis de Andronic al II-lea şi Andronic al III-lea, asociaţi; Constantinopol, 1325–1327. Aur; 2,54 g. 68. 1/2 perper emis de Ioan al V-lea; Constantinopol, 1391–1423. Argint; 3,73 g. 69. 1/4 perper emis de Manuel al II-lea; Constantinopol, 1391–1423. Argint; 3,73 g. 70. 1/2 perper emis de Ioan al VIII-lea; Constantinopol, 1423–1448. Argint (după Tommaso Bertelè, *L'iperpero bizantino dal 1261 al 1453*, în *Rivista italiana di numismatica*, LIX, 1957, pl. II, nr. 9).

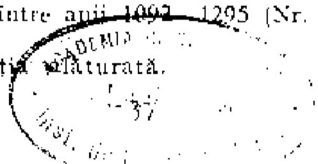

Monede de aur romane şi bizantine, emise între anii 298–1055 (Nr. 1; 6; 22; 23; 23A; 29; 34; 37; 38; 42; 45; 49). Avers.

Reversul monedelor de pe ilustraţia alăturată.

Monede de aur bizantine, emise între anii 1092–1295 (Nr. 52; 54; 55; 57; 58; 60; 62; 63; 65). Avers.

Reversul monedelor de pe ilustraţia alăturată.

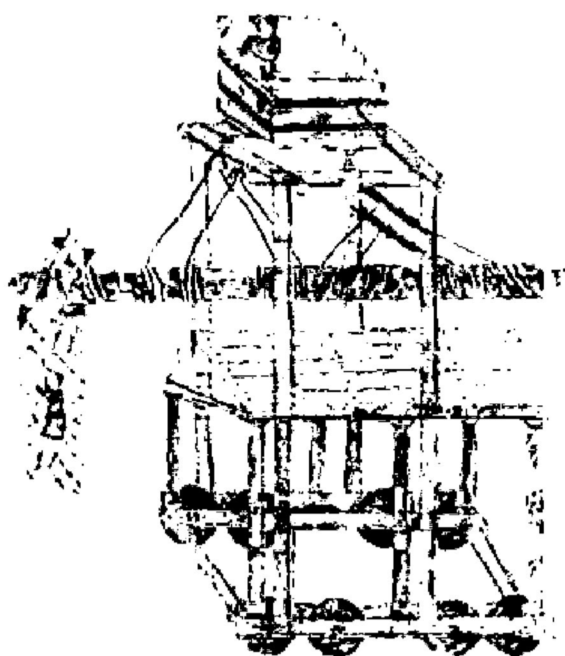

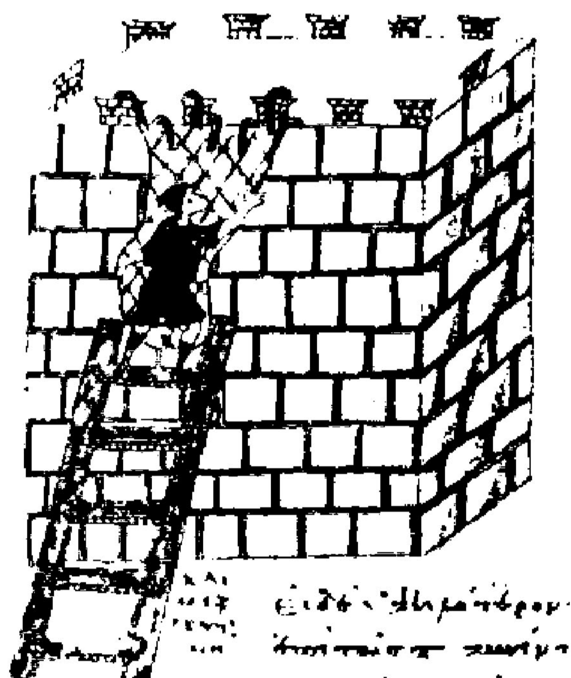

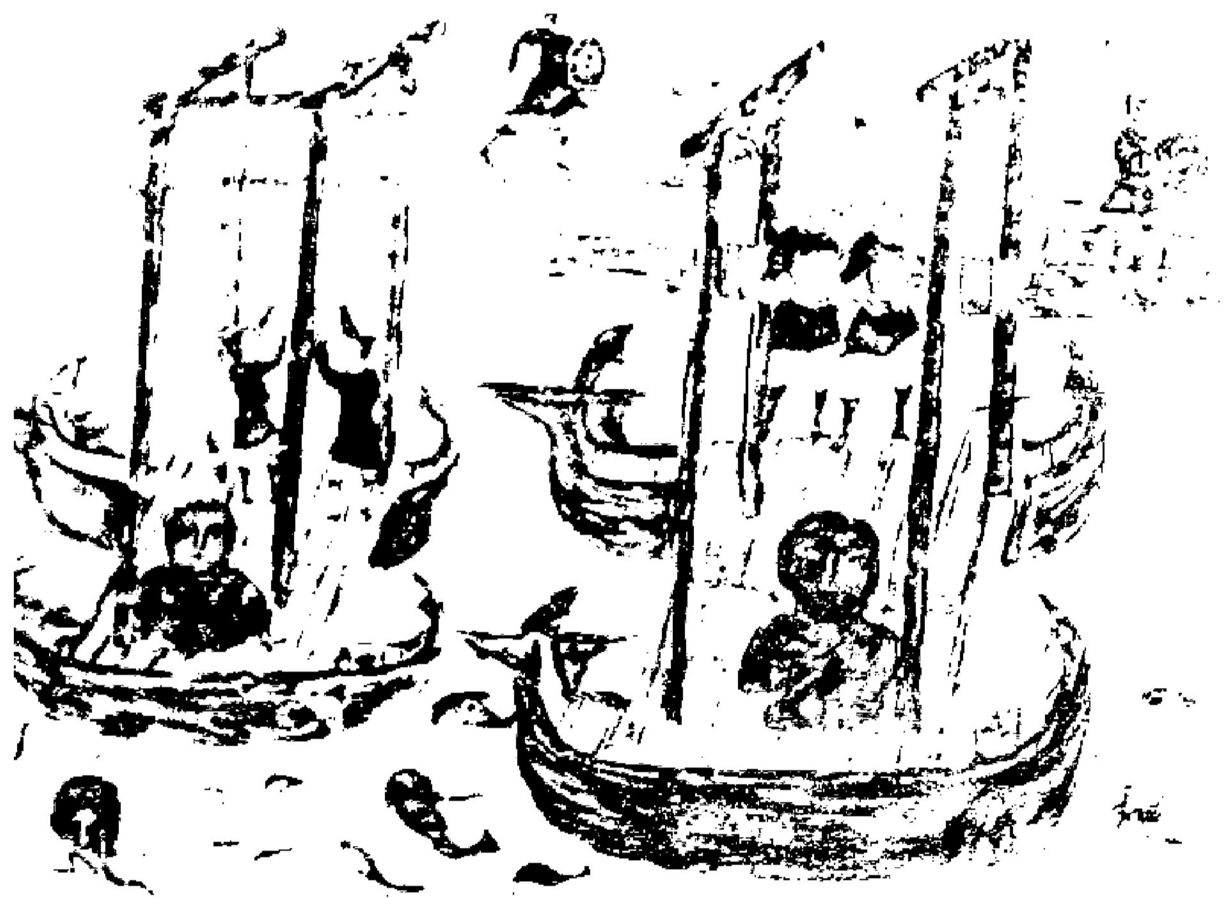
42

42. Farfurie bizantină din veacul al XII-lea sau al XIII-lea (Muzeul Ermitajului, Leningrad).
43. Din tehnica de luptă a bizantinilor. Maşină şi dispozitiv, destul de rudimentar, pentru asediul oraşelor şi escaladarea zidurilor.

43

44

44. Manevre şi dispozitive pentru asedierea unui oraş maritim.

45. Asediere a Constantinopolului de către turci, în 1453, este figurată de această miniatură franceză datind din 1455. Ciudatul aspect gotic al orașului reprezenta și el o adaptare la mediul occidental a realităților bizantine, datorată artistului.

